A741
$38

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/bwb_T5-CWS-471_6

BONNIERS KONVERSATIONS LEXIKON

Redaktionskommitté:

STURE CENTERWALL
BYRÅCHEF

BERNH. KARLGREN
PROFESSOR

PAUL HELLSTRÖM
PROFESSOR

JOH:S LUNDBERG
LEKTOR

AXEL HERRLIN
PROFESSOR

OSCAR WIESELGREN
FÖRSTE BIBLIOTEKARIE

Huvudredaktör:

YNGVE LORENTS
FIL. D:R

VI

Itrol—Kyrkofonden

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1925

Redaktion:

BENNER, SVEN, Fil. Kand., Amanuens vid Stockholms högskola.
BJÖRKMAN, CARL, Fil. Kand.
ERIKSSON, RUBEN, Fil. Lic., Amanuens vid Kungl. Biblioteket.
FOLKESON, FOLKE, Fil. Kand.
HJORTZBERG-NORDLUND, BÖRJE, Bergsingenjör. (Illustrationsredaktör.)
HYLANDER, ERIK, Bergsingenjör.
JOHANSSON, GOTTHARD, Fil. Kand.
LORENTS, YNGVE, Fil. D:r.
NYMAN, THURE, Fil. Kand.
SCHÜCK, ADOLF, Fil. Lic.
SPRINCHORN, EINAR, Fil. Kand., Amanuens i K. Ecklesiastikdepartementet.
SÖDERBERG, TOM, Fil. Kand.

Övriga medarbetare:

AKSELSSON, LARS, Fil. Lic., Chef för Järnvägsstyrelsens statistiska kontor (art. Järnväg, Järnvägssignaler, Järnvägstaxa, Järnvägståg).
ALMGREN, BERTIL, Civilingenjör. (Maskin- och skeppsbyggnad.)
BAGGE, THORSTEN, Civilingenjör (art. Krut).
BERGELIN, SUNE, Kapten vid Kungl. Göta art.-regemente. (Försvarsväsen och världskrigets militära historia.)
BERGER, FRITZ W., Civilingenjör, Speciallärare vid Tekniska högskolan (art. Jäderin).
BERNTSON, GUSTAF, Lärare vid Vävskolan i Borås. (Textilindustri.)
BRANTING, AGNES, Föreståndarinna för Licium. (Textilkonst.)
BRUCE, NILS OLOV, Undervisningsråd. (Svenskt skolväsen.)
CARLESON, CARL NATHANAEL, Redaktör (art. Jaurès, Katedersocialister, Kautsky, Klasskamp, Kollektivism, Kommunism, Kristlig socialism.
CENTERWALL, STURE, Jur. Kand., Byråchef i Militieombudsmansexpeditionen. (Rättsvetenskap.)
DAHLMAN, AXEL, Fil. D:r, f. d. Rektor vid Högre allmänna läroverket i Karlstad. (Romersk kultur och historia.)
DERNBY, KARL GUSTAF, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola (art. Jäsning och Jästfabrikation).
EKWALL, EILERT, Fil. D:r, Professor vid Lunds universitet (art. Keltiska språk).
ENQVIST, ARVID, Fil. D:r, Amanuens hos Kungl. Vitt. hist. och ant. akad. (Nordisk fornkunskap.)
ERIKSSON, JOEL VILHELM, Fil. D:r, Förste statshydrograf vid Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt. (Meteorologi och hydrografi.)
FAHLBECK, ERIK, Fil. D:r, Jur. Kand. (Statskunskap.)
FISCHER, ALBERT, Med. D:r, Docent vid Köpenhamns universitet (art. Kastration m. fl.).
FLEETWOOD, GEORG WILHELM, Friherre, Amanuens vid Kungl. Livrustkammaren. (Vapenhistoria samt art. Krona och Kröning.)
FOLKESON, GÖSTA, Diplomingenjör. (Elektroteknik.)
FÅHRÆUS, ROBIN, Med. D:r, Docent vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet (art. Kvinnosjukdomar).
GEIJER, AGNES, Fil. Kand. (Textilkonst.)
GEZELIUS, ERIK BIRGER, Fil. D:r, Lektor vid Högre lärarinneseminarium. (Kartredaktör.)
GUNNARSSON, GUNNAR, Fil. Kand. (Slaviska språk.)
HAARTMAN, AXEL, Konstnär, Intendent vid Åbo museum (art. Järnefelt 2 och Jung).
HADDING, ASSAR, Fil. D:r, Docent vid Lunds universitet (art. Kristall, Kristallografi).
HAMMARSKIÖLD, LUDVIG, överste och chef för Kungl. Svea artilleriregemente (art. Kagg, Kanon. *Historik*, Kuroki, Kutusov).
HAMMARSTEN, EINAR, Med. D:r, Laborator vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet. (Medicin.)
HANSSON, SIGFRID, Redaktör för Landsorganisationens tidskrift Fackföreningsrörelsen (art. Kollektivavtal).
HEILBORN, OTTO, Fil. D:r. (Botanik.)
HELLSTRÖM, PAUL, Fil. D:r, Professor, Lantbruksakademiens sekreterare. (Jordbruksvetenskap.)
HENSCHEN INGVAR, INGEGERD, Fil. Lic. (art. Klädedräkt).

HERRLIN, AXEL, Med. och Fil. D:r, Professor vid Lunds universitet. (Filosofi och pedagogik.)

HOFRÉN, MANNE, Fil. Lic., Intendent vid Kalmar läns fornminnesförenings museum (art. Kakelugn, Kalmar och Kalmar slott).

HOLMGREN, NILS, Fil. D:r, Professor vid Stockholms högskola (art. Kranium. *Jämförande anat.*).

HYLANDER, HANS, Civilingenjör (art. Kylteknik).

HÄGGQVIST, GÖSTA, Med. D:r, Professor vid Karolinska medikokirurgiska institutet (art. Jodförgiftning).

HÖGDAHL, THOR, Skriftställare, Sekreterare i Svenska Naturskyddsföreningen (art. Karlsöarna).

JACOBSON, GUSTAF, Fil. D:r, Lektor vid Högre reallläroverket på Östermalm (art. Johan, *svenska konungar* 3, Karl, *svenska konungar*, Kristina, *svenska drottningar* 5).

JEANSON, KURT, Bergsingenjör, Ingenjör vid Stockholms gasverk (art. Koks, Krematorium, Krossmaskiner, Krossning, Kullager).

KARLGREN, BERNHARD, Fil. D:r, Professor vid Göteborgs högskola. (Östasiatisk kultur och historia.)

KAUDERN, WALTER, Fil. D:r (art. Java).

KJELLBERG, ERNST, Fil. Lic., Amanuens vid Nationalmuseum. (Klassisk kultur och historia.)

KLEIN, ERNST. Fil. Lic., Amanuens vid Nordiska museet (art. Jul m. fl.).

v. KOCH, FABIAN, Fil. Lic., t. f. Föreläsare vid Handelshögskolan i Stockholm. (Nationalekonomi.)

LEWENHAUPT, CARL GUSTAF, Greve, Ryttmästare vid Kungl. Livregementets dragoner. (Hästsport.)

LINDBLOM, AXEL, Agronom, e. Assistent vid Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet. (Jordbruksvetenskap.)

LINDROTH, HJALMAR, Fil. D:r, Professor vid Göteborgs högskola (art. Kasus, Kommatering, Kongruens. *Språkv.*, Konjugation, Konjunktion, Konsonanter m. fl.).

LOVÉN, SVEN, Fil. D:r, Docent vid Göteborgs högskola, Amanuens vid Naturhistoriska riksmuseets etnografiska avdeln. (Etnografi och Antropologi.)

LUNDBERG, GUSTAF, Jägmästare, Professor vid Skogshögskolan (art. Jakt m. fl.).

LUNDBERG, JOHANNES, Teol. D:r, Lektor vid Högre allmänna läroverket i Norrköping. (Teologi samt art. Judar och Judendom.)

LUNDGREN, OLOV, Redaktör (art. Kortspel).

LUNDIN, WÄRNER, Civilingenjör. (Väg- och vattenbyggnadskonst.)

LUNDMARK, EFRAIM, Fil. Lic. (Konsthistoria.)

MALMBORG, GÖSTA, Amanuens i Kungl. Livrustkammaren (art. Kindt).

MALMER, IVAR, Fil. D:r, Docent vid Tekniska högskolan. (Flygväsen.)

MEURK, BROR ERIK, Fil. Kand., Aktuarie hos Pensionsstyrelsen. (Astronomi.)

MUNTHE, GUSTAF, Fil. Lic., Intendent vid Röhsska konstslöjdmuseet. (Konsthistoria.)

NORDBERG, TORD O:SON, Fil. Kand. (Konsthistoria.)

NOREEN, ERIK, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola. (Isländsk litteratur.)

ODENCRANTS, ARVID, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola. (Fotografi.)

PALMGREN, AXEL, Fil. D:r. (Zoologi och fysik.)

PAULSSON, GREGOR, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola, Direktör i Svenska slöjdföreningen (art. Konstteori).

PERSÉUS, EDVARD, Fil. Kand., Tullkontrollör. (Främre Orientens kultur och historia.)

ROSENGREN, HILDING, Fil. D:r, Lektor vid folkskoleseminariet i Uppsala (art. Kontinentalsystemet, Korståg, Krimkriget och Kristian).

ROTH, OSCAR, Konservator vid Stockholms högskolas Zootomiska institut (art. Konservering. *Zool.*).

de ROUBETZ, ALEXANDER, Jur. D:r, t. f. Lektor vid Handelshögskolan i Stockholm. (Slavisk kultur och historia.)

RYDBERG, ERIK, Med. Lic., Underläkare vid Kungl. Serafimerlasarettet (art. Krigsskador).

SAMUELSSON, SIXTEN, Fil. Lic., Lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala. (Geografi och Geologi.)

SCHALLING, ERIK, Jur. D:r, Kammarråd. (Kameralistik.)

SCHÜCK, HENRIK, Teol. och Fil. D:r, Professor emeritus, f. d. Professor vid Uppsala universitet, En av de aderton i Svenska akademien (art. Judisk litteratur).

SILFVERSTOLPE, GUNNAR MASCOLL, Fil. Lic., Intendent vid Kungl. husgerådskammaren. (Konsthistoria.)

SJÖBERG, KNUT, Fil. D:r, Amanuens vid Stockholms högskola. (Kemi.)
STENSTRÖM, NILS, Med. D:r, Docent vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet (art. Kikhosta, Kolera, Kranium (*Människans* K.), Kräfta m. fl.).
STÅLFELDT, MARTIN GOTTFRID, Fil. D:r, Docent vid Stockholms högskola (art. Kalkning).
SUNDSTRÖM, EINAR, Fil. Lic., Andre bibliotekarie vid Kungl. Biblioteket. (Musikhistoria och musikteori.)
SWENSSON, TORSTEN, Fil. D:r, Ingenjör vid Mynt- och justeringsverket, Docent vid Stockholms högskola. (Kemi.)
WAHLGREN, ERNST, Fil. D:r, Docent vid Uppsala universitet (art. Katalanska språket och litteraturen).
WAHLSTRÖM, LYDIA, Fil. D:r, Studierektor vid Åhlinska skolan i Stockholm (art. Kvinnorörelsen).
WENGSTRÖM, GUNNAR, Fil. Lic., Amanuens vid Nationalmuseum. (Grafisk konst.)
WERSÄLL, CLAËS A., Kapten i Kungl. Västmanlands regemente. (Idrott.)
WESTMAN, CLAËS GUSTAF, Jur. utr. Kand., Envoyé. (Internationell rätt.)
VETTERLUND, FREDRIK, Fil. D:r. (Litteraturhistoria.)
WIESELGREN, OSCAR, Fil. D:r, Förste bibliotekarie vid Kungl. Biblioteket. (Litteraturhistoria.)
WOLLIN, NILS G., Fil. Lic. (art. Kungsträdgården).
WÄSSMAN, SVEN, Bergsingenjör, Fil. Kand. (Metallurgi.)
ÖRNE, ANDERS, Direktör i Kooperativa förbundet (art. Kooperation).

UTTALSBETECKNING. Se Bd I och III.

FÖRKORTNINGAR. Se Bd I och IV.

RÄTTELSER OCH TILLÄGG.

Band I.

Sp. 244 r. 23—25 nfr. utgå
» 756 » 14 ufr. står: Eli bör vara: Ely
» 1082 » 11 nfr. » Soliman II:s bör vara: Soliman I:s
» 1348 » 2 ufr. » Tokio bör vara: Tokyo

Band II.

Sp. 118 r. 1 nfr. står: *Ipomae'a*-arter bör vara: *Ipomoe'a*-arter
» 506 » 14 » » 1816 bör vara: 1821
» 507 » 26 ufr. » 1888 bör vara: 1889
» 631 » 3 » » Katarina bör vara: Maria
» 704 » 2 » » Gasbrännare bör vara: Gasverk
» 896 » 12 » » Fjärrestad bör vara: Fjärestad
» 954 » 2 » » Kadans bör vara: Kadens
» 1275 » 9 » utgår
» 1339 » 7 nfr. står: Wulfilas' bör vara: Wulfilas
» 1451 » 10 » » Court bör vara: Cour
» 1579 » 5 » » (1778) bör vara: (1738)

Band III.

Sp. 64 r. 6—7 ufr. står: därpå efterträddes Fredrik . . . bör vara: förut hade Fredrik efterträtts . . .
» 137 » 10 ufr. står: Mendelsohn bör vara: Mendelssohn
» 283 » 22 » » och bör vara: D. och
» 583 » 2 nfr. » Theater bör vara: Teater
» 701 » 25 ufr. » Fryksfors bör vara: Frykfors

Sp. 841 under ill. står: **kungsgemaket** bör vara: **Kungsmaket**
» 906 r. 1 ufr. står: Crookes rör bör vara: Crookes' rör
» 1148 » 18 nfr. » Olaus Magnus bör vara: Johannes Magnus
» 1328 » 16 » efter »kap. 19», infogas: Lag angående tillsättning av prästerliga tjänster av 9 dec. 1910
» 1350 » 10 ufr. står: Hirsch-Dunkerska F. bör vara: Hirsch-Dunckerska F.
» 1365 » 11 » » Lorraines bör vara: Lorrains
» 1521 » 4 » och under ill. står: Piero dé Medici bör vara: Piero de' Medici.
» 1580 » 11 o. 10 nfr. står: Veckans krönika; heter nu: Allas Krönika
» 1595 » 9 nfr. står: Karl bör vara: Friedrich Karl

Band IV.

Sp. 243—244 under ill. (nederst) r. 3 nfr. står: **Dalsland** bör vara: **Dalarna**
» 394 r. 8 ufr. står: *Notilu'ca* bör vara: *Noctilu'ca*
» 446 » 8 nfr. » glycerin bör vara: glycin
» 605 » 23 ufr. » Piernè bör vara: Pierné
» 709 » 3 nfr. » *Friedenker* bör vara: *Freidenker*
» 728 » 3 » » magostan bör vara: mangostan
» 780 » 22—23 nfr. står: Hoher Röhn bör vara: Hohe Röhn
» 1217 » 6 » » 1415—17 bör vara: 1414—18
» 1302 » 19 ufr. » 1875 bör vara: 1815
» 1329 » 22 » » Landmansbanken bör vara: Landmandsbanken
» 1417 » 13 nfr. » Velasquez bör vara: Velazquez
» 1489 » 23 ufr. efter »beskärd» insättes: (se Frankiska kejsare sp. 464),

Band V.

Sp. 77 r. 9 ufr. står: Krogh bör vara: Krohg
» 132 » 25 nfr. » 1919 bör vara: 1918
» 189—190 under ill. står: **Runstens** bör vara: **Gärdslösa**
» 355 » 11 nfr. står: medeltida folk bör vara: Medelhavsfolk
» 685 mellan r. 1—2 nfr. insättes: Deras dotter Salome blev sedermera gift med en annan son till Herodes den store, näml. Filippus (se d. o. 1; Mark. 6 : 17 och parallellställen nämna felaktigt H. själv ss. Filippus' gemål).
» 1013 r. 17 ufr. står: Kossovo bör vara: Kosovo
» 1040 » 24 » » *vivo'rum* bör vara: *viro'rum*
» 1225 » 12 » utgår
» 1340 » 3 » står: Jajadeva bör vara: Djajadeva
» 1374 » 1 » » 1010-t. bör vara: 1110-t.
» 1513 » 7 » » Iritantia bör vara: Irritantia
» 1528 » 20 » » »och fasteavslutningsfesten» utgår
» 1601 » 13 » » 1786 bör vara: 1768

Band VI.

Sp. 59 r. 7 ufr. står: **Kuang-tung** bör vara: **Kuantung.**
» 130 » 24 nfr. » [ĵio] bör vara: [ĵi]

I.

Itrol [-å'l], silvercitrat, se Silverföreningar.

Ituréen, ett hos antika förf. (första gången omkr. 150 f. Kr.) omtalat, av en krigisk arabstam grundat rike mellan Libanon och Anti-Libanon. Det urspr. ansenliga området uppdelades sedermera i flera smärre. Det I., över vilket Filippus (se d. o. 1) enl. Luk. 3: 1 härskade, var trakten kring Hermon.

I'tzehoe [-hå], stad i Schleswig-Holstein, Preussen. Industriort. 21,000 inv.

Iul., förk. för lat. *Ju'lius.*

I. V. A., förk. för Ingenjörsvetenskapsakademien.

I'valo (eg. Ingman), Santeri, f. 1866, finländsk författare, huvudredaktör för Helsingin Sanomat 1918—20. I., som varit en av de ledande inom ungfinska rörelsen, har på finska skrivit talrika historiska romaner.

Iva'n, ryska furstar och tsarer. 1. I. III Vasilevitj den store, f. 1440, d. 1505, storfurste av Moskva 1462. I. lyckades nationellt ena Ryssland samt befria det från mongolerna ("Gyllene Horden"). Gränsstrider med Sverige utmynnade 1495—97 i ett oavgjort krig, varunder bl. a. Viborg belägrades ("Viborgska smällen") och ett anfall mot Livland misslyckades. — 2. I. IV Vasilevitj den förskräcklige, f. 1530, d. 1584, den föreg:s sonson, storfurste 1533. I. lät 1547 kröna sig till *tsar*, upprättade en livvakt av fotfolk, "streltserna", erövrade

Ivan (IV) den förskräcklige. Samtida kopparstick.

1552 Kasan och 1554 Astrahan samt framsköt den sibiriska gränsen mot ö. Efter ett oavgjort krig med Sverige 1555—57 anföll I. Livland och fortsatte sedan med växlande framgång en krigisk östersjöpolitik. — I. var en grym och lastbar barbar. Han förde beryktade underhandlingar med Erik XIV om att få till sig utlämnad Katarina Jagellonica, till vilken han en gång förgäves friat. — 3. I. V Alekseje-vitj, f. 1666, d. 1696, broder och nominell medregent till Peter I. — 4. I. VI Antonovitj, f. 1740, d. 1764, son till en tysk furste och en dotterdotter till I. 3. I. efterträdde 1740 kejsarinnan Anna men förlorade redan f. å. genom Elisabets statskupp både krona och frihet.

Sekretär av Gottlieb Iversson. 1781. (Nord. mus.)

Ivangorod [iva'nngårat]. 1. I. l. Dęblin [dä'ŋblin], befäst stad i guv. Lublin, Polen, vid Wieprz' inflöde i Weichsel. I. intogs aug. 1915 av centralmakterna. — 2. Den på h. stranden av Narova liggande delen av estländska staden Narva. I. anlades och befästes av ryssarna 1492, då Narova var gräns mot Tyska ordens område. Ständigt omstritt under de svensk-ryska krigen, var I. i svenskarnas våld 1612—1704.

Ivan Lejonriddaren, hjälten i en av de bretonska romanerna (se d. o.). Dikten om I. föreligger i sv. övers. (*Herra Ivan*; jfr Eufemiavisorna).

Iva'novo-Vosnese'nsk. 1. Guvernement i mell. Ryssland. 18,356 kvkm. 760,000 inv. Genomflytes av Volga. Åkerbruk, boskapsskötsel, textilindustri. — 2. Huvudstad i I. 1. Järnvägsknut. Stora bomullsfabriker. 60,000 inv.

Ivar Axelsson, se Tott.

Iversson, Gottlieb, f. 1750, d. 1813, möbelsnickare, verksam i Sthlm. Näst Haupt var I. gustavianska tidens främste möbelkonstnär. Hans arbeten utmärka sig för god och säker form samt gott hantverk men nå ej Haupts i fråga om elegans. Efter dennes död utvecklade I. en ny stil, kännetecknad av stor enkelhet.

Ivetofta, socken i Kristianst. l., pastorat i Lunds stift. 2,910 inv.

Ivigtut, ort på s.v. kusten av Grönland. Brytning av kryolit.

Iviza [ivi'tha], se Ibiza.

I'vogün, Maria, f. omkr. 1890, ungersk koloratursångerska, sedan 1913 anställd vid Münchenoperan. I., som äger en hög, väl skolad sopranstämma, har företagit framgångsrika turnéer i flera länder (Sthlm 1923).

Ivö, socken i Kristianst. l., omfattar Ivön i Ivösjön; jämte Kiaby pastorat i Lunds stift. 400 inv.

Ivö cementfabrik i Ivetofta skn, Kristianst. l., äges av Ivö cementfabriks a. b., Bromölla, grundat 1910.

Ivö chamotte- & kaolinverk, a. b. I., Bromölla, grundat 1910, äger i Ivetofta skn, Kristianst. l., chamotte- och kaolinverk samt porslinsfabrik.

Ivösjön, Skånes största sjö, i landskapets n.ö. del, nära gränsen mot Blekinge. Avflyter genom Skreboån till Östersjön. 58 kvkm.

Ixi'on, i grek. myt. konung över sagofolket lapiterna. Då I. sökte förgripa sig på gudadrottningen Hera, nedstörtades han i underjorden och bands vid ett evigt svängande hjul.

Izamal, se Fornamerikansk kultur sp. 348.

J.

J, j. 1. Tionde bokstaven i sv. och de flesta europeiska alfabet. J., som urspr. ej ingick i det lat. alfabetet, uppstod under senare medeltiden ss. en modifikation av I. Nutida frakturskrift har J för både I och J. I en del europeiska moderna språk har *j* ung. samma uttal som i svenskan. Eng. j uttalas dĵ, fr., port. och provensalskt j ss. ĵ, sp. j ss. ty. "ach"-ljud. — 2. Kemiskt tecken för en atom j o d.

Ja'bbok, vänsterbiflod till Jordan.

Ja'blonojbergen, bergskedja ö. om Bajkalsjön, ö. Sibirien, vattendelare mellan Lenas och Amurs vattensystem.

Ja'bne, nu J e' b n a, av grekerna kallat J a' m n i a, urspr. filisteisk stad på Palestinas kustslätt, vid vår tideräknings början med starkt judiskt inslag i befolkningen. Närmast efter Jerusalems fall år 70 e. Kr. samlingsplats för de ledande judiska skriftlärde.

Jabora'ndi, se P i l o k a r p i n.

Jacara'nda, se J a k a r a n d a.

J'accuse [ĵaky'ś], fr., "jag anklagar", se D r e y f u s a f f ä r e n och G r e l l i n g.

Jack [dĵækk], eng., diminutiv av John.

Jackson [dĵæ'kksən]. 1. Huvudstad i Mississippi, För. Stat. Millsaps College (metodistiskt). Bomullsindustri. 23,000 inv. — 2. Stad i Michigan, För. Stat. 48,000 inv. Järnvägsknut; livlig industri. I närheten kolgruvor.

Jackson [dĵæ'kksən], A n d r e w, f. 1767, d. 1845, För.

Andrew Jackson.

Stat:s sjunde president (demokrat). J. var en obildad sydstatsman, utmärkte sig i kriget mot England 1812—15 och var Floridas förste guvernör. Med J. kom för första gången en "selfmade man" på presidentposten (1829—37). Han styrde egenmäktigt, ehuru konstitutionellt, och var den förste, som vid sitt tillträde ombesatte viktigare ämbetsposter (*spoil system*) och av ämbetsverken fordrade anslutning till partipolitiken. Hans viktigaste initiativ var avskaffandet av den privilegierade centrala sedelbanken.

Jacksonville [dĵæ'kksənvill], stad i Florida, För. Stat., vid S:t John's River, nära ö. kusten. Floridas viktigaste hamnstad. 90,000 inv.

Jackstag, glidskenor på mastens akterkant, på vilka gaffelklobeslaget röres upp och ned vid gaffelns hissande l. firande.

Jackträdet, se B r ö d f r u k t t r ä d e t.

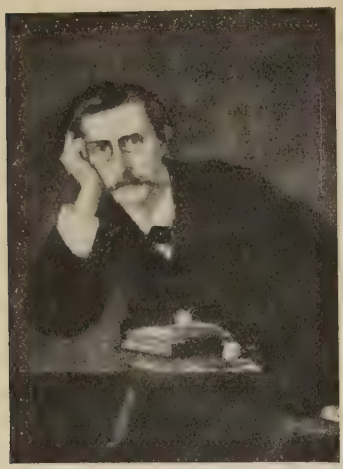

Jens Peter Jacobsen. Målning av Ernst Josephson. (Frederiksborg.)

Jacobæ'us, Christian, f. 1879, överläkare vid Serafimerlasarettet, prof. i medicin vid Karol. inst. 1916, har utarbetat en metod att avbränna sammanväxningar mellan lungsäckens båda blad, varigenom utläkningen av tuberkulos i lungorna kan påskyndas.

Jacobi [-kå'-]. 1. Friedrich Heinrich J., f. 1743, d. 1819, tysk filosof, president för Vet. akad. i München. J. hävdade i *David Hume über den Glauben* (1787), att all filosofi leder till Spinozas med ett personligt gudsbegrepp oförenliga ståndpunkt och till Spinozas deterministiska viljelära. Häremot gjorde J. gällande den religiösa trons och den sedliga känslans krav på ett slags "trosfilosofi". Hans filosofi utövade ett viktigt inflytande på de nyromantiska diktarna. — 2. Moritz Hermann J., f. 1801, d. 1874, tysk fysiker, prof. i Dorpat 1835, kallades 1837 till Petersburg, ägnade sig särskilt åt elektroteknik och uppfann galvanoplastiken 1837. — 3. Karl J., f. 1804, d. 1851, den föreg:s broder, tysk matematiker, prof. i Königsberg 1827—43, framställde samtidigt med Abel teorin för de elliptiska funktionerna. Hans författarskap omfattar de flesta grenar av såväl matematik som mekanik. — 4. Abraham J., f. 1830, d. 1919, tysk läkare, deltog i tyska revolutionen 1848 och levde sedan i landsflykt i New York. Räknas som grundläggare av den moderna behandlingen av barnsjukdomar i Amerika.

Ja'cobsen. 1. Jacob Christian J., f. 1811, d. 1887, dansk bryggare och mecenat, kapten i Köpenhamns borgarbeväpning, anlade Gamle Carlsbergs bryggeri (se Carlsbergbryggerierna), donerade stora summor till iståndsättande av det nedbrunna Frederiksborg (se d. o.) och instiftade Carlsbergfondet (se d. o.), till vilken han testamenterade hela sin egendom. — 2. Carl J., f. 1842, d. 1914, den föreg:s son, utvidgade faderns bryggerirörelse med Ny Carlsbergs bryggeri, som han 1901 donerade till Carlsbergfondet, som en särskild fond till konstens främjande. Han lade vidare grunden till Ny Carlsberg Glyptotek (se d. o.) och Kunstindustrimuseet samt donerade stora summor till utsmyckning av Köpenhamns offentliga platser, restaurering av äldre byggnader m. m. — 3. Jens Peter J., f. 1847, d. 1885, dansk författare, ägnade sig först åt naturvetenskapliga studier (spec. botanik), var en av de första, som arbetade för spridandet av Darwins idéer i Norden och översatte hans huvudverk.

1872 offentliggjorde han novellen *Mogens*, senare följd av ett fåtal stämningsmättade och melodiska dikter (bl. a. *Irmelin Rose*), några fint ciselerade noveller samt den historiska berättelsen *Marie Grubbe. Interiörer fra det syttende Aarhundrede* (1876), den första danska naturalistiska romanen, och utvecklingsromanen *Niels Lyhne* (1880), en vemodsmättad, pessimistisk berättelse, skildrande konflikten mellan en naturvetenskaplig åskådning och en vek drömmarnatur. — J. är en av den danska litteraturens största prosakonstnärer och har utövat ett utomordentligt inflytande på modern nordisk litteratur. Han är en utsökt stilist, en betydande psykolog och subtil analytiker, i sitt på en gång naturalistiska och romantiska författarskap påverkad av fransk och rysk romankonst (Flaubert, Turgenjev). — 4. Jacob Peter J., f. 1869, d. 1918, dansk religionshistoriker. Hans förnämsta verk är *Manes. De döde og Menneskelivet* (1914—20; ofullbordat). Jfr Maner.

Jacobson, Jeannette, f. Davidson, f. 1841, d. 1907, operasångerska, anställd 1868—71 vid Kungl. teatern i Sthlm, där hon utförde ett flertal större sopranpartier (Alice i Robert, Fidelio, Afrikanskan m. fl.).

Jacobsonska organet, se Luktorgan.

Jacobsson. 1. Malte J., f. 1885, prof. i filosofi vid Göteborgs högskola 1920. Bland hans arbeten märkas *Psykisk kausalitet* (1913) samt *Minnesekonomi* (1917). — 2. Oscar J., f. 1889, tecknare, har i sina seriekarikatyrer *Adamson*, publicerade i svenska och amerikanska tidningar, givit prov på en originell humor.

Jacotot [ĵakåtå'], Jean Joseph, f. 1770, d. 1840, fransk pedagog. J. uppfann en undervisningsmetod, som lägger stor vikt på minnet men även söker utveckla förståndet. J:s metod, som haft sin största betydelse för modersmålsundervisningen, går ut på att man vid de första läsövningarna bör utgå från satsen, som upplöses i ord och dessa i sin ordning i stavelser och ljud (bokstäver).

Jacquard [ĵaka'r], Joseph Marie, f. 1752, d. 1834, fransk tekniker. Sedan J. 1799 konstruerat den s. k. lattdragningsmaskinen, avsedd för skaftvävning, vid vilken dock möjligheterna för variation i mönstren voro ganska begränsade, uppfann han 1805, sedan han lärt känna Vaucansons vid mitten av 1700-t. konstruerade maskin för mönstervävning, en ny maskin, jacquardmaskinen, som helt kom att ersätta den vid tidens primitiva mönstervävningsapparat, simpelstolen, förekommande dragrustningen och varigenom minderårigas ansträngande arbete i väverierna inskränktes. Redan på 1820-t. voro av de c:a 30,000 vävstolar, som funnos i Lyon mer än ⅓ försedda med jacquardmaskiner.

Jacquardmaskin, se Jacquard och Vävning.

Jacquemart [ĵakma'r], Nélie, f. 1840, d. 1912, fransk målarinna, hopbragte tillsammans med sin man, Édouard André, i sitt hem i Paris betydande samlingar huvudsakl. av 1700-talskonst, som vid hennes död överlätos i orubbat skick till Institut de France ss. Musée Jacquemart-André.

Jacquerie, jaquerie [ĵakri'], La J. (av *Jacques*, se d. o.), ett

franskt bondeuppror 1358, orsakat av eländet och plundringarna under de pågående hundraårskrigen. Ehuru gynnat av Étienne Marcel, kuvades J. inom kort.

Jacques [ĵakk], fr., Jakob; öknamn på den franske bonden, oftare *Jacques Bonhomme* [bånå'mm].

Jacques-Dalcroze, se Jaques-Dalcroze.

Ja'cta est a'lea, se Alea jacta est.

Ja'dassohn, Salomon, f. 1831, d. 1902, tysk musikteoretiker, tonsättare. J., som tonsatt över 125 verk, vann berömmelse främst som framgångsrik lärare i musikens teori.

Ja'de, vik i n. Oldenburg, n.v. Tyskland, farbar även för mycket stora ångare.

Jade, engelskt [utt. dĵejd] och franskt [utt. ĵadd] namn på mineralet jadeit (se Nefrit).

Jaederholm [jä-], Gustaf Axel, f. 1882, filosof och pedagog, prof. vid Göteborgs högskola 1919. Har bl. a. utgivit *Undersökningar över intelligensmätningarnas teori och praxis* (1914). Medredaktör från 1922 för The Scandinavian Scientific Review.

Jaekel [jä'-], Otto, f. 1863, tysk geolog och paleontolog, prof. i Greifswald 1906. Har utgivit ett flertal avhandlingar om fossila djur, spec. tagghudingar, m. m.

Jaén [chaä'n]. 1. Provins i Andalusien, Spanien. 600,000 inv. Åkerbruk och boskapsskötsel. Blygruvor. — 2. Huvudstad i J. 1, gammal morisk stad med en praktfull renässanskatedral. 34,000 inv.

Jafa, mindre riktigt Jaffa (i G. T. *Jafo*, i N. T. *Joppe*), stad vid Palestinas Medelhavskust, hamn för Jerusalem, med vilket J. är förbundet genom järnväg. Export av frukt, sesamolja och vin. 48,000 inv.

Ja'fet, en av Noas söner, synes i 1 Mos. 9: 28 (Jahvisten) vara uppfattad ss. stamfader för en icke-semitisk befolkning i någon del av Palestina (filistéerna?), medan han i 10: 2 ff. (Prästkodex) gäller ss. stamfader för en rad av nordliga folk, dock icke, ss. man förr oriktigt menat, alla europeiska l. indoeuropeiska (vilka senare därför understundom kallats jafeti'ter), utan blott för vissa på denna tid bekanta folk (av delvis osäker härkomst), vilka väsentl. hade sina boningsorter från Medien i ö. till Egeiska havets kust i v.

Jaffa, se Jafa.

Jaffna l. Jaffnapatam [dja'-], hamnstad på ön J. vid Ceylons n. kust. Järnväg till Colombo. 42,000 inv.

Jag betecknar ss. filosofisk term dels hela den mänskliga personligheten ss. ett inbegrepp av kroppsliga och andliga egenskaper, dels, och oftare, dess andliga l. psykiska sida ss. självmedveten princip. Ur sistnämnda synpunkt kan man med Höffding skilja mellan J. i *reel* betydelse ss. komplexet av alla i medvetandet ingående självstillstånd, samt J. i *formell* betydelse ss. den rena enhet, den "röda tråd", vilken tänkes ss. förutsättning för komplexets sammanhang.

Jagannath, Djagannath (eng. form *Juggernaut*, ofta försv. till *Jaggernaut*), "världens herre", namn på Visjnu, som under denna benämning har ett berömt tempel i Puri i Orissa, Indien. Namnet har blivit särskilt bekant genom en vida utbredd sägen, att vid en av gudens fester, den s. k. vagnfesten, de troende massvis i sin extas skulle ha kas-

tat sig framför gudens vagn och låtit döda sig av dess hjul. Denna sägen torde emellertid sakna faktiskt underlag.

Jagarbom, klyvarbommens förlängning.

Jagare. 1. (Eng. *destroyer* l. *torped-boat destroyer*). Krigsfartyg, tillkommet på 1890-t. för bekämpande av torpedbåtar. J. har sedan utvecklats till främsta stridsmedlet för övervattenstorpedanfall och har därjämte mångsidig användning för spaning och bevakning, konvojering av handelsfartyg samt bekämpande av U-båtar. I stormaktsflottor byggas nu oljeeldade J. med deplacement om 1,000—1,300 ton, fart 33 à 36 knop, beväpning 10 à 12 cm. kanoner, luftvärnspjäser samt 53 cm. torpedtuber. Flottiljledare är en omedelbart före världskriget tillkommen utveckling av J. med deplacement c:a 2,000 ton och kraftigare bestyckning; typen närmar sig lätt kryssare. Svenska J. äro ännu blott på 500 ton; under byggnad äro J. om ung. 1,000 ton. — 2. Trekantigt segel, som fästes mellan jagarbommen och jagerslejdaren.

Jagelloniska (Jagielloniska) ätten, en urspr. litauisk fursteslägt, uppkallad efter Jagello l. Vladislav II, d. 1434, som genom sitt giftermål med Hedvig (se d. o.) kom på Polens tron 1386. J. utgick på manssidan med Sigismund August 1572. En av dennes systrar, Katarina, blev Johan III:s av Sverige gemål. 1471—1526 regerade J. även i Böhmen samt 1490—1526 i Ungern.

Jagersfontein [dĵæ'ggəsfântin], stad i Oranjefristaten, britt. Syd-Afrika. Diamantgruva. 9,500 inv.

Svenska jagaren Wrangel.

Jagerslejdare, tåg l. stållina, som fästes mellan jagarbomsnocken och förbramstången.

Jaggernaut, se Jagannath.

Jagić [ja'ggitj], Vatroslav, f. 1838, d. 1923, kroatisk slavist, har skrivit betydande arbeten över slaviskt språk och litteratur.

Jaglina, smäcker kabel, använd vid fartygsförtöjning o. d.

Jagning, Jagrabb, se Drivning sp. 521.

Jagow [ja'gå]. 1. Gottlieb v. J., f. 1863, tysk diplomat, 1909 ambassadör i Rom, 1913—16 utrikesminister. J., som arbetat för en uppgörelse med England i orientaliska frågan och även våren 1914 nått ett preliminärt resultat (jfr Bagdadbanan), bär ett drygt ansvar för utbrottet av världskriget på grund av det okritiska stöd Tyskland gav Österrike-Ungern i den serbiska krisen juli 1914. J. utgav 1919 en framställning av sin roll i utvecklingen i *Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges.* — 2. Traugott v. J., f. 1865, polispresident i Berlin 1908—16, regeringspresident i Breslau 1918—20, deltog i Kapps (se d. o.) kupp 1920, då han var inrikesminister.

Jagst, högerbiflod till Neckar i Württemberg. 200 km.

Jagua'r, se Kattsläktet.

Jahn. 1. Friedrich Ludwig J., f. 1778, d. 1852, tysk patriot. J. skrev under intryck av Napoleonskrigen liberala och nationella skrifter samt deltog i

Friedrich Ludwig Jahn.

befrielsekriget 1813. Han ville reformera den tyska ungdomen, främst genom dess fysiska stärkande och härdande, och skapade härför turnväsendet (se d. o.), vilket förskaffade den kärve och hängivne J. namnet "Turnvater Jahn". Betraktad som revolutionär, fick J. utstå svåra förföljelser av preussiska regeringen. — 2. Otto J., f. 1813, d. 1869, tysk filolog, prof. i Leipzig 1841, i Bonn 1855. Utom filologiska arbeten, bl. a. editioner av klassiska författare, utgav J. grundläggande arkeologiska arbeten, ss. *Kurze Beschreibung der Vasensammlung des Königs Ludwig* (1854).

Jahve', det hebr. egennamnet för Israels Gud, tidigare på grund av humanisternas missförstånd av det hebr. ordets vokalisation (konsonanterna till J. hade av de judiska lärda försetts med vokalerna till *adonaj*; jfr Herren 1) oriktigt utläst ss. Jehova', i 1917 års sv. kyrkobibel återgivet med HERREN. Enl. 2 Mos. 3:13 ff. (jfr 6:3) uppenbarades detta namn för Mose på Sinai, då han kallades att bli sitt folks räddare ur Egypten. En rent hebreisk etymologi av namnet synes svår att genomföra (den i 2 Mos. 3:14 givna är en sinnrik folketymologi, som trol. innebär, att J. ej yppar sitt egentliga namn). Möjl. sammanhänger ordet med ett arabiskt verb "fälla" och skulle urspr. betyda "han som slår (med blixten)", vilket passar till de gamla berättelserna om J:s uppenbarelse i storm och tordön. Säkerligen var redan den J., med vilken folket under Mose slöt ett förbund, tillika en rättens och rättfärdighetens väktare. Under förprofetisk tid var han folkets specielle Gud, utan att tillvaron av andra gudar förnekades. Hos profeterna förkunnas J., den i rättfärdighet och förbarmande upphöjde, ss. all världens herre och konung (jfr Gud).

Jahvi'sten, se Moseböckerna.

Jaini'ster, djainister (av *jina*, se nedan), medlemmar l. anhängare av en med buddhismen besläktad munkorden, stiftad av Buddhas något äldre samtida, Vardhama'na (enl. traditionen f. 599 f. Kr., d. 527 f. Kr.), vilken av sina efterföljare även fått namnen *Ji'na*, övervinnare, och *Mahavi'ra*, den store hjälten. Liksom den äkta buddhismen saknar även jainismen från början ett verkligt religiöst gudsbegrepp. Genom riktig tro, riktig lära och riktig vandel (bl. a. sträng askes) frälsar människan sig själv från själavandringen och beroendet av det jordiska. I likhet med den senare buddhismen har även jainismen antagit en folkligt religiös form: man vördar stiftaren och hans föregångare (24 sådana räknas) och dyrkar hans och andra heligas reliker. Någon mission utomlands har ej bedrivits. De flesta nutida anhängarna i Indien (se d. o. sp. 1310) äro lekmannabröder av köpmansklassen.

Den jainistiska litteraturen utgöres främst av den omfångsrika kanon, *Siddhanta*, som består av 45 olika, på en prakritdialekt, Ardha-Magadhi, avfattade skrifter. Denna kanon skall ha blivit stadfäst omkr. 500 e. Kr., men flertalet texter äro av långt äldre datum. Till de kanoniska skrifterna ansluta sig talrika kommentarer, i vilka understundom finnas inströdda sagor och legender. I de äldre av dessa kommentarer är språket likaledes prakrit, s. k. Djaina-Maharasjtri, de yngre äro däremot avfattade på sanskrit. Jfr Indiska språk sp. 1334.

Jaipur [dĵajpo'ə]. 1. Vasallstat i Rajputana, Indien. C:a 40,000 kvkm. 2,4 mill. inv., flertalet hinduer till språk och religion. Åkerbruk, produktion av salt. Stora malmförekomster. — 2. Huvudstad i J. 1., vid Rajputanajärnvägen. Maharajans palats från 1700-t. har en praktfull, burspråkssmyckad fasad, "Vindarnas slott". Guld- och metallarbeten, mattor, musliner. 120,000 inv.

Jak, yak l. grymtoxe, *Poë'phagus* (l. *Bos*) *gru'nniens*, en art Nötkreatur. Huvudet är brett, hornen rätt långa, öronen

Jaipur. Vindarnas slott.

Tam jak.

korta, svansen försedd med hårtofs. Bakhalsen och framryggen bilda en puckellik upphöjning. Kroppen är svartbrun; sidorna täckta av långa, nedhängande hår. Vild J. lever flockvis i Central-Asiens bergstrakter. Tam J. användes som lastdjur m. m., svansens hårtofs, s. k. "hästsvans", som prydnad.

Jakama'r, se Glansfåglar.

Jakara'nda [sja-], jacaranda l. palisa'nderträ, brunt l. brunviolett, hårt, tungt virke, som antar vacker polityr och användes till lyxmöbler, pianon m. m. Mesta J. erhålles av två ärtväxter, *Machae'rium viola'ceum* och *Dalbe'rgia ni'gra*, bägge i Syd-Amerika, framför allt Brasilien. J. erhålles trol. också av brasilianska *Jacara'nda*-arter (fam. *Bignonia'ceae*).

Jako, se Papegojor.

Jakob, församling i Sthlm, omfattande s.ö. delen av Norrmalm. 9,580 inv. — J:s kyrka, en treskeppig hallkyrka med mittorn, uppfördes av Johan III på platsen för en äldre medeltidskyrka, men vid hans död avstannade arbetet för att återupptagas först 1634, varefter kyrkan 1643 invigdes. Sydportalen, utförd 1644, trol. av C. J. Döteber, är ett av de vackraste exemplen på 1600-t:s svenska stenhuggarkonst. Det nuv.

Jakobs kyrka. Stockholm.

tornet uppfördes efter en brand av G. J. Adelcrantz 1735.

Jakob, bibliska och kyrkohistoriska personligheter. 1. Patriarken J. (1 Mos. 25: 21 ff.; 27 ff.), son till Isak och yngre broder till Esau, i 1 Mos. framställd ss. den egentlige stamfadern för Israel (fader till de 12 stammarnas ättefäder). Hans hustrur äro hans båda kusiner Rakel och Lea. Till karaktären är han den listige och förslagne (jfr tydningen av namnet i 1 Mos. 27: 36). Efter Hosea (12: 2 f.) söka de yngre källorna förklara l. undanskaffa det stötande häri (jfr bl. a. den nya motiveringen av J:s resa i 1 Mos. 27: 46 ff.). — 2. J., Sebede'us' son l. J. den äldre, jämte sin broder Johannes en av Jesu första lärjungar. Dessa båda fingo enl. Mark. 3: 17 av Jesus namnet Tordönsmän, måhända på grund av ett sådant sinnelag, som kommer till uttryck i Luk. 9: 54 ff. Trol. år 44 led J. enl. Apg. 12: 2 martyrdöden. — 3. J., Alfe'us' son l. J. den yngre (jfr J. 2), enl. Mark. 3: 18 en av Jesu lärjungar. — 4. J., Jesu broder, omtalas i evangelierna blott i Mark. 6: 3. Enl. andra urkristna källor intog denne J. sedermera en framträdande plats i Jerusalems kristna församling. För sin trohet mot den judiska lagen fick han namnet "den rättfärdige". Även denne J. led (på 60-t. e. Kr.) martyrdöden. Jfr Jakobs brev.

Jakob (eng. *James*), konungar av *England* och *Skottland*. De skotska voro sju, varav de två sista även regerade i England och äro kända som J. I och J. II. Se vid. Skottland samt England sp. 1074 f. och 1079 f. 1. J. I, f. 1566, d. 1625, Maria Stuarts och Henry Darnleys son, konung i Skottland 1567 och i England 1603. Den härsklystne J., som var en av sin tids mest bildade regenter, förfäktade ett konunga-

Jakobs kyrka. S. portalen.

döme av Guds nåde enl. en av honom utvecklad teokratisk statslära. Han inledde genom formella tvistigheter den sedermera så ödesdigra striden mellan konung och parlament. Allmänt väntade man, ehuru förgäves, att J., ss. livligt religiöst intresserad och svärfader till Fredrik V av Pfalz, skulle komma att spela rollen av protestantismens huvudman i Trettioåriga kriget. Han deltog i flera nordiska fredsförhandlingar, men hans medlingsförsök, kyrkliga som politiska, blevo oftast utan resultat. — 2. J. II, f. 1633, d. 1701, den föreg:s sonson, andre son till Karl I, konung 1685, före sin tronbestigning storamiral. J:s nitälskan för sin katolska tro väckte tidigt farhågor, och flera mordkomplotter bildades mot honom. Hans halsstarriga försök att styra enväldigt ledde 1688 till hans fördrivande genom "den ärorika revolutionen". J. flydde då

Jakob I av England och Skottland. Kopparstick av Aubert.

Jakob II av England och Skottland. Kopparstick efter målning av N. Largillière.

till Frankrike och sökte sedan med Ludvig XIV:s hjälp förgäves återvinna sina kronor.

Jakob Erlandsson, d. 1274, ärkebiskop i Lund 1254. J. hävdade ytterligtgående kyrkliga maktanspråk gentemot konung Kristofer I och kom därigenom i motsättning till denne och ett stort parti av andliga och lekmän. För sin vägran att kröna tronföljaren Erik blev J. fängslad 1259, varpå påven lyste interdikt över Danmark. J. frigavs redan s. å. och fortsatte striden från främmande land. Efter en förlikning 1272 kunde J. återvända men dog under hemfärden.

Jakobi'nklubben, den mest betydande av franska revolutionens politiska klubbar, fick namn efter sin Parisavdelnings lokal i ett jakobin-(dominikan-)kloster. De s. k. jakobinerna utgjorde den mäktigaste och mest ytterlig-

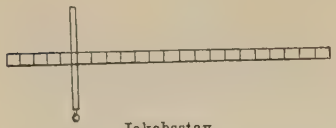

Jakobsstav.

gående gruppen inom "berget" (se d. o.) och leddes av Robespierre. Klubben upplöstes en tid efter dennes fall 1794, och ett försök till dess återupplivande 1799 stäcktes inom kort av myndigheterna. Dess radikala och dogmatiska idéer, jakobini'smen, vunno stor spridning i utlandet, och särskilt i Sverige stämplades tidens oppositionsmän ofta som samhällsfarliga "jakobiner".

Jakobi'ter. 1. Se Monofysitism. — 2. Se Stuart.

Jakobsberg. 1. Gods i Björnlunda skn, Södermanl. l., fideikommiss inom släkten Wattrang. — 2. Gods i Järfälla skn, Sthlms l., tillhörigt Mälareprovinsernas egnahems a. b. Huvudbyggnaden, uppförd på 1700-t. inrymmer folkhögskola med manlig och kvinnlig vinterkurs samt en kortare sommarkurs. Den äges av Föreningen Jakobsbergs folkhögskola.

Jakobs brev, ett av de s. k. katolska breven (se d. o.) i N. T., enl. äldre åsikt skrivet av Jakob, Jesu broder, vilket av flera skäl är omöjligt. J. är f. ö. knappast ett verkligt brev (jfr adressen!) utan fastmer en traktat, bestående av en serie tämligen löst hopfogade, ordspråksliknande sentenser av förmanande karaktär, vilka genomgående präglas av ett mycket starkt etiskt och socialt patos. Dess tillkomsttid torde vara slutet av 1:a, möjl. början av 2:a årh. I kanon blev det först sent definitivt upptaget (jfr Antilegomena). Av Luther ansågs det på grund av sin framställning om tron och gärningarna ss. mindervärdigt.

Jakobsstav, vinkelmätinstrument, som förr användes till mätning av stjärnhöjder m. m.

Jakobsstaven, se Orion.

Jakobstad, fi. *Pietarsaari,* stad vid Bottniska viken, Vasa län, Österbotten, Finland. Livlig handel. 7,000 inv. — J. grundades 1653 i ett grevskap, tillhörigt Ebba Brahe ss. änka efter Jakob De la Gardie, efter vilken det uppkallats. J. är J. L. Runebergs födelsestad.

Jakob Ulvsson (örnfot), d. 1521, ärkebiskop i Uppsala 1470—1514, var en av ledarna för unionspartiet men sökte vanl. stå väl även med de nationellt sinnade. J. var den kanske främste upphovsmannen till Uppsala univ. Han medverkade till Sten Stures avsättning 1497, varpå denne belägrade honom på Stäket, som räddades genom danskt ingripande.

Jakt, enmastat, mindre segelfartyg med oskarvad mast och bogspröt. J. riggas med storsegel (med gaffel och bom), två l. tre stagsegel, stundom även gaffeltoppsegel och bredfock. Jfr Kutter och Yacht.

Jakt, dödande l. fångande av vilda djur, huvudsakl. däggdjur och fåglar; i vidsträckt bemärkelse liktydigt med jaktkunskap, d. v. s. utom egentlig J. även jaktzoologi, läran om villebrådet, dess levnadsvanor etc.; jaktvård, åtgärder till villebrådets gagn samt till dess rationella beskattning; viltuppfödning, detalj av intensivare jaktvård, avseende massuppfödning (i t. ex. *fasanerier, hargårdar, anderier* etc.) för utplantering l., inom hägnad jaktmark (*djurgård*), för direkt be-

skattning inom denna; kynologi, i den mån avses jakthundarnas uppfödning, vård och dressyr, m. m. — Man särskiljer bl. a.: storviltjakt, J. på större djur, ss. elefant, buffel, lejon (i Sverige ev. björn, lo och varg); högviltjakt, J. på huvudsakl. hjortdjur, gems m. fl. (i Sverige älg, hjort och rådjur); småviltjakt, ofta uppdelad i hårviltjakt, J. på springande vilt, ss. räv, och fågeljakt, J. på skogsfågel m. fl. — Vanl. är dock jaktmetoden indelningsgrund. — J. MED SKJUTVAPEN. A. *Drev-* l. *klappjakt*, då villebrådet av drevfolk framdrives mot skyttelinjen, *hållet*, där jägarna stå (i s. Sverige vanligaste jaktformen för hare, räv, rådjur, fasaner; användes mycket även för älg). De stora skalljakterna (sommarskall å varg och björn, vinterskall å varg) användes ända in på 1800-t:s senare hälft. Härvid uppbådades allmogen genom kronobetjäningen. *Öppna* drev gingo fram mot en orörlig skyttelinje. Drevkedjan flankerades stundom med rörliga l. fasta *drevarmar*; de fasta ersattes ibland med *vargnät*, ibland med *jakttyg*, snören med bemålade tyglappar, som upphängdes för att skrämma villebrådet så att det icke bröt sig ut. Vid *slutna* drev utsattes skyttar bland drevfolket omkring den terräng, som skulle avdrivas, varefter kedjan sammandrogs mot mitten, där J. avslutades. Vid spårsnö användes flerstädes en enklare form av drevjakt: en drevkarl, visslande l. blåsande i en pipa, följer harens l. rävens spår och jägaren, vägledd av signalerna, väljer sig *pass* för att komma till skott på djuret. Ofta *inringas* (*ringas*) villebrådet före J.: jägaren går runt ett visst terrängparti, räknande antalet in- och utspår för att konstatera om djuret befinner sig inom *ringen*. — B. *Ståndskytte*, då jägaren avvaktar villebrådets frivilliga ankomst. Hit höra: 1. Ståndskytte vid lya l. bo, då villebrådet där inväntas, användes för grävling, räv och flera rovfåglar. 2. Skytte för lock, då villebrådet genom härmning lockas inom skotthåll, t. ex. med *lockpipa* (avpassad för villebrådsarten: hök-, järp-, kråkpipa o. s. v.). Även för tjäder, orre m. fl. hönsfåglar användes ett för fågelstammen ofta förödande lockskytte: sedan en kull uppstötts och skingrats, stannar jägaren ung. en halvtimme på platsen, varefter han dold härmar ungfåglarnas lockton. Vanl. svarar och infinner sig den gamla hönan först samt skjutes, varpå ungfåglarna bruka svara och komma till stället. Även räv skjutes ljusa vinternätter för lock (härmning av t. ex. en råttas pipande). 3. Skytte för bulvan användes för orre. Orrbulvanerna (av tyg gjorda "orrtuppar") sättas på förvintern i höga, avlövade björkar i håll för den i *orr-* l. *bulvankojan* dolde jägaren, som där inväntar fåglarna. Ibland motar en drevkarl upp orrarna för att få dem att flyga till bulvanerna. Bulvanskyttet är med nuv. fridlysningstider i stor utsträckning omöjliggjort. 4. Skytte för vättar (uppstoppade l. vanl. av trä gjorda lockfåglar), i princip likt bulvanskyttet, användes för sjöfågel. Vättarna utläggas på vattnet utanför *skåren*, det skydd å holme l. udde, där skytten inväntar fåglarna, vilka ofta *fälla*

bland vättarna. Vättskyttet brukas mest på våren under fåglarnas flyttsträck. 5. Skytte för uv. Levande l. uppstoppad uv utsättes å öppen plats nära en *uvkoja*, vari skytten döljer sig. Kråkor och flertalet rovfåglar angripa l. *slå* efter uven samt skjutas. 6. Skytte för åtel användes för räv vintertid. Åteln (självdött djur l. annat värdelöst kött) lägges vanl. på en gödselhög, och skytten inväntar räven i t. ex. intilliggande stall under månljusa nätter. Samma jaktsätt användes stundom även för lejon och tiger, förr även för björn och varg. Jägaren dolde sig vanl. i en i ett träd anordnad *skjutgälle* l. *-lave*. 7. Sträckskytte l. skytte på drag användes för många andfåglar m. fl. Jägaren döljer sig vid fåglarnas betesplatser, i vass etc., varöver fåglarna kvällar, stundom morgnar, *sträcka* l. *dra* vid förflyttning mellan betesplatserna. Se även Morkulla. 8. Spelskytte på våren å tjäder och orre kan på grund av fridlysningstiderna i Sverige blott bedrivas av tjuvskyttar. Orren skjutes från en riskoja på spelplatsen (större myrar o. d.); enär orren spelar även på hösten, kan spelskytte å densamma bedrivas även denna tid. Tjädern, som helst spelar på berg, bevuxna med äldre skog, skjutes sedan jägaren i språngvisa ansatser nalkats under tuppens *sisning* (se Tjäder). 9. Stubbskytte på skogsfågel på hösten, varvid fågeln skjutes, då den morgnar och kvällar betar bland sädesstubben. — C. *Gång-* l. *smygskytte* l. *smygjakt*, då jägaren gående, utan hundar l. drevfolk, söker komma i håll för villebrådet. Hit höra: 1. Harjakt på uppsprång, varvid jägaren (spec. i s. Sverige, där tyska haren förekommer), kryssande över fälten, skjuter djuret, då det springer upp, i *uppsprånget*, från vilostället, *legan*, där det oftast *trycker* så bårt, att jägaren kommer inom gott skotthåll. 2. Spårsnöjakt å hare, varvid haren spåras på snön och vanl. skjutes i uppsprånget. 3. Pyrsch l. pyrschjakt (mest å hjortdjur), varvid jägaren till fots smyger sig på djuren, då de morgnar och kvällar beta, *växla* (subst. *växel*) mellan betesplatsen och daglegan l. öppet nalkas dem i vagn; det senare är i s. Sverige ett vanligt jaktsätt på rådjur. — Vid J. å storvilt, vildren, gems m. m. användes vanl. gångskytte efter föregående upptäckt av djuret och orientering medelst kikare. — D. *J. med hund.* 1. J. med stående hund (fågelhundsjakt) användes för flertalet hönsfåglar, änder m. fl., varvid hunden under sitt *sök* med ledning av sitt väderkorn, *näsa*, tager reda på fåglarna, som *hålla* (l. *trycka* l. *tro*) för hunden, d. v. s. ligga orörliga för att undgå upptäckt, medan hunden *markerar* (*gör stånd*) för dem, tills jägaren anländer och hunden på kommando kör upp (*reser* l. *stöter upp*) fåglarna, vilka fällas i flykten. Då hunden på befallning i avmätt tempo följer fågelns slag l. nalkas tryckande fågel, *avancerar* han; han *rapporterar*, då han lämnar *ståndet* och uppsöker jägaren för att leda denne till platsen, där han stått. Med *apportering* menas att hunden på anmaning hämtar fällt villebråd l. andra föremål. Om en hund står och en annan hund gör stånd vid åsynen av den förre, *sekunderar* den senare.

Felet hos en *blinker*, hund, som skyggt lämnar ståndet, när han känner fågeln och ser jägaren nalkas, beror vanl. på *skotträdsla* l. *viltskygghet*. Förhåller sig hunden lugn vid skott och *uppflog* (vid fågelns *lyftande*), säges han vara *skottfast* l. ha god *stadga*. Med god *appell* på hunden menas, att han är lydig. — Fågelhundsjakten kräver hög skjutskicklighet samt uppdriven dressyr å hundarna (pointrar, settrar, vorstehhundar). 2. J. med drivande hund (stövarjakt) är i Sverige vanligaste jaktsättet å hare och räv, i landets mell. delar även å rådjur. Den lössläppta hunden uppsöker villebrådet på *legan* (*sätet*), vanl. vägledd av dess nattspår, reser detsamma och följer dess spår under skall. Villebrådet *buktar* då vanl. inom av detsamma kända områden, varvid jägaren, vägledd av hundens skall, *drevet*, söker pass, där han kan komma till skott på villebrådet. Ofta användes flera hundar, *koppel* l. *släpp*, samtidigt. Om drevet tystnar l. hunden tappat spåret, säges att det *blivit tappt* l. hunden *tappat*. *Tappten* kan bero på att djuret *kastat*, d. v. s. tvärt ändrat rörelseriktning, l. gjort *lycka*, d. v. s. gått fram och åter samma spår, l. från lyckan gjort *avhopp* (*avsprång*), d. v. s. ett långt skutt åt sidan, vanl. in i buskar och ris, upp på en sten l. på annat sätt sökt föremål, som hindra spårets upptäckande. *Väckning* kallas hundens oftast enstaka skall, innan villebrådet rests. Väcker hunden livligt på gamla spår (*slag*), är han *lös* l. *lösgläfst*; skäller han mera sparsamt på drevet och är tyst på gamla slag, är han *hård* l. *hårdgläfst*. *Påstickning* är det oftast intensivare drevmomentet omedelbart efter villebrådets resning av hunden. Varsnar jägaren villebrådet utan att komma till skott, lockar han hunden till spåret genom att upprepat ropa *stä*, vilket benämnes *att stäa* l. *stäning*. För stövarjakt användas de egentliga stövarrasserna samt även dachsbracken och taxar. 3. J. med ståndskällande hund användes å djurslag, vilka antingen, ss. älgen, stanna (*göra stånd*) för hunden, likgiltiga för densamma l. anfallande, sökande göra sig kvitt förföljaren, l. ock söka skydd i träd, ss. lodjur, ekorre, orre, tjäder m. fl., varvid hunden ger *ståndskall* å djuret, tills jägaren anländer. Även älgjakt med ståndskällande hund (*löshund*) användes. J. å orre, tjäder och järpe, vilka ofta slå upp i träd, *träa*, då de skrämmas av hunden, och där sitta stilla, medan hunden skäller, liksom J. å ekorre och mård, vilka iakttagas i träden av hunden genom lukt, hörsel och syn, kallas ofta J. med *trädskällare*. Gråhunden är lämpligast vid älgjakt; goda trädskällare äro därjämte finsk spets samt Norrbottens skällande fågelhund. 4. J. med ledhund är i Sverige vanlig, mest å älg; hunden, förd i koppel och ofta även försedd med sele, följer djurets spår l. ibland i vind direkt, genom väderkornet, drar an detsamma. Ledhunden måste vara lugn och tyst i kopplet. Gråhunden blir ofta en god ledhund, tyska spårhunden likaså. 5. Vid grytjakt med hund å räv, grävling, ibland å kanin, utdrives villebrådet ur lyan av hunden och fälles av jägaren l. ock utgräves och dödas djuret i lyan, varvid jägaren vägledes av hundens skall intill den plats, där djuret satt sig fast i grytet, *förklyftat sig*.

Snara, uppgillrad för hare l. skogsfågel.

Skarpa l. *skarpbitna* grythundar bita ofta ihjäl och utdraga räven. För grytjakt användas mest taxar och terriers. Vid J. å kaniner brukas ofta frett l. iller i st. f. hund för kaninernas utdrivande ur deras gångar. — PARFORCE- l. HETSJAKT, varvid bytet hetsas till döds, gripes av hundar l. på annat sätt avlivas, vanl. utan skjutvapen. 1. Jaktridning (se d. o.). — 2. Sträckränning på skidor efter varg och lo användes sedan urminnes tider i fjälltrakterna. J. försiggår å relativt lös och djup snö, som ej bär villebrådet. Jägarna, vanl. två l. flera, av vilka växelvis en, lätt ekiperad, i starkaste fart håller djurets spår, medan de andra genskjutande följa efter med den förres bagage, förfölja djuret, tröttköra och döda det, ofta med skidstaven. J., spec. å varg, pågår ibland hela veckor, innan djuret upphinnes. — J. MED FALK l. FALKONERI, redan under medeltiden en i Europa högt skattad sport med ursprung trol. från tatariska nomadfolk i Asien, numera idkad av araber, tatarer och exklusiva sportsmän. Föremål för denna J. äro hönsfåglar, trappar, duvor, lärkor m. fl. fåglar, på vissa håll även springande vilt. Främst brukas jaktfalk, men även pilgrims-, lärk- och stenfalk, i England numera även duv- och sparvhök. Falken, fordom dresserad av *falkenerare,* medföres fastbunden samt är försedd med en huva, så att han ej kan se, och vid foten en klocka för vägledning vid falkens återinfångande. Sedan villebrådet uppskrämts, avtages huvan och falken lösgöres. När falken tumlat till marken med bytet, infångas falken och bärgas bytet fortast möjligt av de vanl. beridna jägarna. — J. MED SNAROR, GILLER, NÄT o. a. FÅNGSTREDSKAP (DJURFÄNGE), före de moderna eldvapnens tillkomst den förhärskande jaktformen, användes ännu mycket i Sverige, i n. länen som förvärvskälla, i s. delarna för utrotning av skadedjur l. för infångande av levande vilt för utplantering. *Jaktanstalter* kallades vissa fångstredskap, ss. gillrade spjut och skjutvapen. Snaror användas för fångst av ripor, tjäder, orre, järpe, hare (det mesta Norrlandsviltet är snarat). Snarorna, av glödgad mässingstråd, utsättas, fästade vid risruskor, efter små vägar etc. på hösten. Med rönnbär betade snaror, *fångstdon,* upphäng-

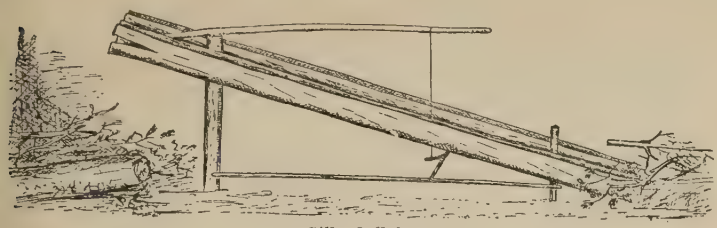

Gillrad flake.

da i träd, användes förr för fångst av *kramsfågel* (trastar, sidensvansar m. fl. ätbara småfåglar). Fallgrop l. grop, människans kanske äldsta jaktanstalt, användes förr i Sverige för älg, varg, räv. Giller, ännu rätt mycket använt i Lappmarken, består av en uppgillrad tyngd, som nedfaller och dödar det djur, som vidrör gilleranordningen. I *stockgiller* är tyngden en stock, i *läm* en bräda, i *flake* flera i bredd hopfogade stockar; omges flaken med väggar, kallas gillret *bås*. Uppgillringen sker vanl. med flera varandra stödjande *gillerstickor*, som falla isär, om någon av dem vidröres. I fällor fångas djuren oskadda. Man särskiljer *fällor med fallucka*, vilken tillslutes, då gillringen vidröres, *fällor med balansbräde*, vilket bildar ett sluttande plan inuti fällan, och som vippar över för djurets tyngd och av spärranordning hindras återgå i sitt förra läge, samt *automatiska fällor*, i vilka djuren vid inträdet skjuta inåt ett par balansupphängda pinnar, som utåt spärras automatiskt. *Hökbur* är en fälla av galler med levande duva l. bulvan som bete. Detta inneslutes i ett undre rum; ett övre dylikt slutes av ett uppgillrat gallerlock l. dragnät, då höken slår mot burens gilleranordning. Saxen utgöres av hopfällbara *byglar*, vari djuret fastnar, *fjädern*, som sammandrar dessa, samt *gilleranordningen*. *Trampsaxen avgillras*, när djuret nedtrycker en s. k. trampbräda, och *betessaxen*, när djuret griper vidfästat bete (vanliga anordningen vid *rävsax*, även kallad *svanhals*). Björn-, säl- och uttersaxar äro vanl. trampsaxar. Särskilt rävsaxar måste ingnidas, *invittras*, med *vittring* (smör, ister, enbärsdekokt, stallspillning l. andra ämnen), som förtar lukt från järnet. Räven lockas ofta till saxen genom beten, *brockar*. Fångst av levande vilt sker även i nät, rapphönsnät l. -ryssja och harnät, mot vilka djuren drivas. Limspö användes förr till fångst av småfåglar. Linolja, inkokt till ett klibbigt lim, ströks på spön, med vilka fåglarna vidrördes, l. på sittpinnar, till vilka fåglarna lockades genom i bur hållna fåglar. — Vid J. MED GIFT utlägges giftet, vanl. stryknin för räv och varg samt fosformos för kråkor och råttor, i beten. — Jfr Ha-

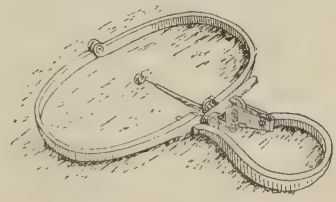

Vanlig rävsax, s. k. svanhals (uppgillrad).

gel, Hund, Jaktfalkar och Jaktlagstiftning.

Jaktboll, se Kastlekar.

Jaktfalkar, till falkjakt (se Jakt) använda fåglar av Falkslägtet. Jaktfalken, *Fa'lco rusti'colus,* är ovan mer l. mindre mörkt gråblå med ljusa tvärband, under vit med mörka fläckar l. tvärband. Hanens längd 52—57, honans 57—60 cm. N. Europa. Lever av fåglar, lämlar m. m. och häckar i svenska fjälltrakter med boet på klippavsatser. Ägg 3—5, gulvita, brunfläckiga. Stann-, som yngre flyttfågel. — Följande underarter äro tillfälligt anträffade i Sverige: grönlandsfalken, *Falco rusticolus ca'ndicans,* vit med svarta strimmor och fläckar; n. Grönland; islandsfalken, *Falco rusticolus isla'ndus,* lik jaktfalken, men huvudet ljusare än ryggen; s. Grönland.

Jaktflygplan, med kulsprutor beväpnat, uteslutande för luftstrid avsett flygplan. J. var förr alltid ensitsigt men är numera ofta tvåsitsigt. Officiell benämning är jagare (se Flygplan).

Jakthyena, se Hyenhund.

Jakthäst, eng. *hu'nter,* häst, lämpad för jaktridning (se d. o.).

Jaktlagstiftning. Under äldsta tid var villebrådet (liksom naturprodukter i allm.) "ingens tillhörighet". Då tillgången på obebyggd jord och på villebråd minskades, inskränktes genom lagstiftning den fria jakträtten, och jordägarna tillerkändes blott rätt till jakt å sin mark, dock att jakt efter vissa rovdjur fick utövas av envar. I Östgötalagen stadgas emellertid ett kungligt jaktregale (på rådjur). Detta privilegium utvidgades allt mer till olika djurarter och innebar mot medeltidens slut, att all jakt tillhörde konungen och adeln. — Nu gällande J. innefattas i lagen om rätt till jakt, kungörelsen ang. grunderna för tillgodogörande av kronans jakträtt samt jaktstadgan (alla av 1912). Jakträtten, vari jämväl innefattas rätt till fallvilt, tillkommer jordägaren. Hans rätt är dock i flera hänseenden inskränkt, främst genom fridlysning. Sålunda äro åtskilliga för lantbruket nyttiga fåglar fredade fr. o. m. 1 mars t. o. m. 15 sept. [vit stork; horn-, jord- och tornuggla; alla hackspettar; kungsfiskare, blåkråka, härfågel, nattskärra, tornsvala; vissa tättingar (jfr hänvisningar från d. o.)]; förbud mot jakt är stadgat för vissa platser, ss. Måkläppen, Lilla Karlsö m. fl., som förete egendomligt djurliv; särskilda begränsade jakttider äro i jaktstadgan (och i vissa andra författningar) föreskrivna till förhindrande av för kraftig decimering av villebrådet (se tab.); all jakt är förbjuden: å kanadahjort, vildren, moripa, skärfläcka, glada, brun samt blå kärrhök, örn och svart stork i hela riket, å bäver inom Jämtl. och Västerb. l., å mård inom Västernorrl. l., å tordmule i hela riket 21 apr.—31 juli, å lunnefågel inom Göteb. och Bohus l. Val är fridlyst 1 aug.—31 mars vid Sveriges västkust, n. om Varberg. Bland ytterligare inskränkningar i jakträtten märkes förbud mot användande av vissa jakt- och fångstsätt. Djurfångst med sax och gift är sålunda utan K. B:s tillstånd förbjuden. Stryknin får användas endast för dödande av varg, järv och räv. Skytte för uv är tillåtet å kråka, duv- och sparvhök. Älg får ej jagas under skidlöpande l. fångas i grop l.

Tabell, utvisande den årstid, då jakt efter vissa djur, är tillåten:

Län	Älg	Rådjur	Hare	Rapphöns Vaktel	Tjäder Orre	Järpe	Ripa	Fasan	Svan	Änder Vadare
Stihlms	10/10—16/10	16/9—31/12	1/9—15/2	1/10—31/10	21/8—15/9	21/8—15/9	21/8—31/12	16/10—31/12	Förbud	1/8—15/11
Uppsala	»	»	»	»	»	»	»	» 5)	»	»
Södermanl.	»	»	»	»	»	Förbud	»	16/10—31/1	»	»
Östergöl.	»	»	»	»	»	»	»	16/10—31/12	» 8)	»
Jönköp.	Förbud	»	»	»	»	21/8—15/9	»	»	1/9—31/12	»
Kronob.	10/10—16/10	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Kalmar	»	»	»	» 2)	»	»	»	» 6)	»	»
Gotl.	»	»	»	16/9—15/11	» 3)	»	»	Förbud	»	»
Blek.	Förbud	16/9—15/10	16/9—15/2	»	»	»	»	16/10—31/1 7)	»	16/7—15/11
Kristianst.	10/10—16/10	16/9—31/12	16/9—31/12	»	»	»	»	»	Förbud	»
Malmöh.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Hall.	»	»	16/9—15/2	»	»	»	»	»	1/9—31/12	»
Göteb.	Förbud	1/10—30/11	1/9—15/2	1/10—31/10	»	»	»	16/10—31/12	»	1/8—15/11
Älvsb.	10/10—16/10 1)	»	»	»	»	Förbud	»	»	»	»
Skarab.	»	16/9—31/12	»	»	»	21/8—15/9	»	»	»	»
Värml.	»	»	»	»	1/9—15/10	1/9—15/10	»	»	»	»
Örebro	»	»	»	»	21/8—15/9	21/8—15/9	»	»	Förbud	»
Västmanl.	»	»	»	»	»	»	»	Förbud	1/9—31/12	»
Kopparb.	Förbud	»	»	»	1/9—15/10	1/9—15/10	»	16/10—31/12	Förbud	»
Gävleb.	»	»	»	»	»	»	»	»	1/9—31/12	»
Övriga	»	»	1/9—28/2	Förbud	1/9—31/12	1/9—31/12 4)	21/8—28/2	»	Förbud 9)	11/8—15/11

1) Inom Dalsland totalförbud. 2) Inom öland 16/9—31/10. 3) Totalförbud för tjäder. 4) Inom Jämtl. l. 21/8—15/9. 5) Höna tillåten endast under nov. 6) Inom öland totalförbud. 7) Höna tillåten endast under dec. 8) Ej i hela länet. 9) Inom Västernorrl. l. och Jämtl. l. tillåten 1/9—31/12. Utom i tab. upptagna äro följande djur tillåtna i hela landet: Kronhjort 1/11—30/11. Dovhjort 16/9—30/11. Morkulla 16/5—31/12. Gäss 1/8—20/4. Svärta 1/9—20/5. Alfågel 11/8—20/5. Bergand, knipa, vigg, sjöorre 1/4—20/4 och 11/8—31/12. Ejder å västkusten från Kullens spets 1/11—15/2, å östkusten hona 1/9—20/4, hane 21/5—20/4. Därjämte lokala inskränkningar, förbud på årskalv av älg etc. Data i tab. liksom i art. i övrigt enl. författningar, utkomna från trycket intill 15 dec. 1924. Smärre ändringar göras ofta.

snara. Jakt vid bloss l. annat lyse är förbjuden. Se även Handeldvapen sp. 390. — Å andra sidan uppmuntras jakten efter skadedjur. Jakt å varg l. järv får, om jakträttsinnehavare underrättas, företagas även å annans mark. Påträffas tillfälligtvis varg, järv l. sälhund, får djuret fällas och behållas. Viss förföljningsrätt på annans område finnes beträffande skadedjur. Av allmänna medel utbetalas belöning för dödande av varg, järv och sälhund. För smärre skadedjur pläga skottpenningar utbetalas av landstingens och kommunernas medel. *Olovlig jakt* å annans jaktområde straffas med böter, varjämte villebrådet l. dess värde förverkas. Anträffas den, som olovligen jagar, å bar gärning, så får från honom tagas bössa, annan jaktutrustning och hundar till vedermäle och pant, till dess han rätt för sig bjuder. Jakt *å förbjuden tid* är jämväl bötesbelagd. Vid förnyad förseelse inom två år, äro jaktredskap och hund förbrutna. — Jfr Nationalpark och Naturskydd.

Jaktleopard, se Gepard.

Jaktlopp, tävlan till häst, där det gäller att först följa en ledare, *master*, viss distans över en hinderströdd bana för att därefter på dennes tecken l. kommando rida i kapp till målet. En särskild form av J. kallas jaktlöpning, då deltagarna följa mastern blott en kortare sträcka.

Jaktpass, pass för utländsk undersåte, vilket berättigar denne till jakt med skjutgevär inom

Sverige. Enl. lagen om rätt till jakt 8 nov. 1912 utfärdas dylikt pass, gällande för hela riket, av K. B. efter skriftlig ansökan.

Jaktrega'le, se Jaktlagstiftning.

Jaktridning l. jakt till häst (eng. *hunting*, till skillnad från *shooting*, jakt till fots med gevär) härstammar från England, där rävjakt till häst, *foxhunting*, flitigt bedrives. Härför erfordras några koppel av goda jakthundar, *foxhounds*, ett s. k. *meute*. Hundarna uppsöka och jaga villebrådet, och ryttarna följa efter. Sedan hundarna gripit villebrådet, dödas detta av någon av de främsta ryttarna. Den, som leder jakten, kallas *master of the hounds* l. blott *master*, hans biträden *pikörer*. På liknande sätt jagas hare, rådjur och hjort med hjälp av resp. beagles, harriers och staghounds (hjorthund). Vid s. k. hetsjakt på hare användas vinthundar. — J. anses vara det bästa medlet att utbilda goda fältryttare och hästar och ingår därför ofta som ett led i undervisningen vid de militära ridskolorna. I Sverige, där ridning efter levande vilt mera sällan förekommer, ersättes denna av släpjakter, där hundarna följa ett med vittring från en tam räv l. dylikt åstadkommet, konstgjort spår. Jfr Fältrittklubb.

Jakträtt, se Jaktlagstiftning.

Jaktstadga, se Jaktlagstiftning.

Jaku'bu, stad i Nord-Nigeria, britt. Väst-Afrika. 50,000 inv.

Jaku't (ry. *Jaku'tia*), autonom socialistisk sovjetrepublik i ö. Sibirien, bildad 1922. 3,983,000 kvkm. 300,000 inv. N. delen utgöres av tundra, s. delen av berg, som föra guld, stenkol m. m. Genomflytes av Lena och dess bifloder. Befolkningen består av jakuter, tunguser, lamuter och tjuktjer, även ryssar. Jakuterna äro ett turkisk-tatariskt folk och till namnet grekisk-ortodoxa. De ha väl bevarat sin nationalitet mot ryssarna, och deras språk användes som handelsspråk i stora delar av ö. Sibirien. Boskapsskötsel, fiske, jakt. Städer: Jakutsk (huvudstad), Oljokminsk, Viljujsk, Verhojansk.

Jaku'tsk, huvudstad i Jakut, vid Lena. 7,000 inv.

Jala'paharts (*Re'sina Jala'pae*), extrakt av jalaparot, innehållande glukosiderna *jalapi'n* och *convolvuli'n*, med avförande verkan.

Jala'parot, de förtjockade biröttterna (*Tu'ber Jala'pae*) av *Exogo'nium Pu'rga* (fam. *Convolvula'ceae*), ört, hemmahörande i Mexiko. Användes direkt som avföringsmedel l. till framställning av jalapaharts.

Jali'sco [cha-], stat i v. Mexiko, vid Stilla havet. 86,750 kvkm. 1,2 mill. inv. J. är Mexikos folkrikaste och en av dess bäst odlade provinser. Givande bergsbruk. Huvudstad Guadalajara.

Jalmal, se Samojedhalvön.

Jalousie [ʒaloŝi'], fr., försv. form jalusi [sjalusi'], svartsjuka; fönsterskärm.

Jaloux [ʒalo', sv. utt. sjalu'], fr., svartsjuk, avundsjuk.

Ja'lta, se Krasnoarmejsk.

Jalu-kiang, se Yalu-kiang.

Jamai'ca, en av Stora Antillerna, Västindien, britt. besittning. 10,896 kvkm. 900,000 inv. J. ligger på det långsträckta havsgrund, som förenar Honduras med Haiti, och är till största delen ett höglandsområde. Om dess djur- och växtvärld, se Västindien. Huvudnäring är jord-

Jamaica. S:t Ann's Bay.

bruk; spec. bananen är viktig exportvara. Befolkningen består till största delen av negrer och mulatter, vidare hinduer, kineser och 15,000 vita. J. styres av en guvernör och ett lagstiftande råd. Huvudstad och viktigaste hamnstad Kingston. — J. upptäcktes av Columbus 1494, koloniserades av spanjorerna, erövrades 1655 av engelsmännen och var under 1700-t. ganska betydande.

Jamb (grek. *i'ambos*), versfot, bestående i antik grekisk och latinsk metrik av en kort och en lång stavelse, i svensk metrik av en metriskt obetonad och en metriskt betonad stavelse (◡ —), stigande rytm. Vanliga versmått, där J. ingår, äro blankvers (se d. o.), rimmade femfotade och fyrfotade jambiska verser och framför allt alexandrinen (se d. o.). — J. infördes i litteraturen av Arkilokos (se d. o.), och då hans dikter voro smädedikter, blev sedermera i antiken J. även benämning på dylika dikter och Arkilokos och hans efterföljare kallades j a m b o g r a f e r. — Haltande J., se K o l i a m b.

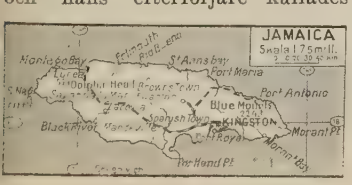

Jamboree [dĵæmbåri'] (eg. komma tillsammans, av indianskt ursprung), möte mellan scouter från olika nationer för förbrödring och gemensamma övningar under läger- och fältförhållanden.

Ja'mburg, se K i n g i s e p.

James [dĵejmŝ], eng., Jakob.

James [dĵejmŝ]. 1. W i l l i a m J., f. 1842, d. 1910, nordamerikansk psykolog och filosof. I sitt stora verk *Principles of psychology* (1891) och andra arbeten framstår J. ss. en av vår tids yppersta målsmän för empiriskt psykologisk forskning, ej minst på det undermedvetna själslivets område. Ur denna synpunkt har han på genialt sätt analyserat religionspsykologiska problem i verket *The varieties of religious experiance* (1902; Den religiösa erfarenheten, 1907). Till sin filosofiska grundåskådning var J. en av pragmatismens (se d. o.) märkesmän. — 2. H e n r y J., f. 1843, d. 1916, den föreg:s broder, nordamerikansk författare, fick sin utbildning i Europa. J:s arbeten (bl. a. *The American*, 1877; Amerikanen, 1884), äro starkt påverkade av fransk berättarkonst.

James Bay [dĵejmŝ bej], den sydligaste delen av Hudsonviken.

Jameson [dĵe'jmsən], sir Leander Starr, f. 1853, d. 1917, sydafrikansk läkare och politiker av skotsk börd. J. understödde Cecil Rhodes' imperialistiska brittiska politik i Syd-Afrika och vann ryktbarhet genom ett vid årsskiftet 1895—96 företaget infall i Transvaal i syfte att ställa Transvaal under brittiskt inflytande (se Syd-Afrika). J. deltog 1899—1900 i boerkriget, försonade sig sedan med boerna och medverkade vid bildandet av Sydafrikanska unionen.

James River [dĵejmŝ ri'vvə], flod i Virginia, För. Stat. Utfaller i s. Chesapeakeviken. 720 km.

Jamestown [dĵe'jmstaon]. 1. Stad i v. New York, För. Stat. Stora möbel- och yllefabriker. 39,000 inv. — 2. Stad i Virginia, För. Stat., vid James River, nära platsen för det äldsta engelska nybygget i Nord-Amerika.

Jamin [ĵamä'ŋ], Jules Célestin, f. 1818, d. 1886, fransk fysiker, prof. i Paris. Särskilt framstående inom den experimentella optiken.

Ja'mitzer, se Jamnitzer.

Jammes [ĵamm], Francis, f. 1868, fransk författare. Hans metriskt nydanande dikter ge uttryck åt vemodiga och naivt innerliga stämningar. Han har även utgivit smärre lyriska romaner.

Jammu och Kashmir, se Kashmir.

Ja'mnia, se Jabne.

Ja'mnitzer l. Ja'mitzer, Wenzel, f. 1508, d. 1585, tysk guldsmed, verksam i Nürnberg, där han utförde för sin gediginhet berömda praktkärl i ädel metall (se ill. till Guldsmedskonst sp. 111).

Jams, rotknölarna av *Dioscorea Batatas* från Ostasien l. stamknölar av andra arter av samma släkte (*Dioscorea*; fam. *Dioscoreaceae*, ordn. *Liliiflorae*), vilka odlas flerstädes i tropiska och subtropiska länder. *Dioscorea*-arterna äro slingrande örter l. buskar med hjärt- l. pillika blad och små grönaktiga blommor. Knölarna äro rika på stärkelse och socker och utgöra ett viktigt näringsmedel.

Jana, flod i guv. Jakutsk, ö. Sibirien. Utfaller i Norra Ishavet, bildande ett stort delta. 1,050 km.

Janaon, se Yanaon.

Jang-tse-kiang, se Yang-tsï-kiang.

Jania, se Janina.

Jani'culus (Mons J. l. Janiculum, nu *Monte Gianicolo*), se Rom.

Janin [ĵanä'ŋ], Jules, f. 1804, d. 1874, fransk skriftställare, åtnjöt på sin tid stor popularitet för sina pikanta, ehuru hållningslösa recensioner i Journal des Débats, där han under 40 år var teateranmälare.

Ja'nina, Jania, Joannina, huvudstad i nomarkin med samma namn, Grekland, vid Janinasjön. Tillverkning av guld- och silverbroderier. 21,000 inv.

Janinet [ĵaninä'], François, f. 1752, d. 1813, fransk gravör, utförde läckra färggravyrer (se d. o.) i akvatint, bl. a. efter Niklas Lafrensen d. y., vars utsökta konst han förträffligt återgivit i bl. a. *La comparaison* och i *L'aveu difficile*.

Janins plåster [ĵanä'ŋs], blåsdragande plåster med spansk fluga.

Janitsja'rer, eg. "nya trupper", en 1361 i Turkiet bildad kår, som snart blev kärnan i den turkiska krigsmakten. J. utgjordes till in på 1600-t. av barn till

kristna, vilka som små tillfångatagits l. tvångsutskrivits och uppfostrats till islams trosfanatiska krigsmän. J., vars antal på 1700-t. överskred 100,000-talet, växte snart statsmakten över huvudet och störtade l. undanröjde flera sultaner. Flera försök att befria Turkiet från J. misslyckades, men sedan ett uppror av J. 1826 kvävts, avskaffades kåren av Mahmud II. — Janitsjarmusik, musik, utförd av orkester sammansatt av blåsinstrument och slaginstrument (stor trumma, bäcken, triangel och turkiskt klockspel). J., även benämnd turkisk musik, förekommer särskilt i militärkapell.

Ja'nkov l. Jankau, ort i Tjecko-Slovakiet, 5 mil s. om Prag, platsen för en av Torstensson 1645 vunnen seger över v. Hatzfeldt.

Jan Mayen [ma'j-], ö i Norra Ishavet, 71° n. br. Högsta punkten, Beerenberg (2,545 m.), är en slocknad vulkan.. Meteorologisk

La comparaison (Jämförelsen). Färggravyr av François Janinet efter gouache av Niklas Lafrensen d. y.

Janitsjarer.

station, upprättad 1921 av norska meteorologiska institutet. Uppkallad efter holländaren Jan Mayen, som besökte J. 1611. J. tillhör ingen särskild stat.

Jannelund, municipalsamhälle i Karlskoga skn, örebro l. 1,365 inv.

Ja'nnings, Emil, f. 1886, tysk skådespelare av amerikansk börd. Efter en längre verksamhet vid talscenen, bl. a. under Reinhardt, övergick J. till filmen, där han främst vunnit berömmelse genom sina storslagna framställningar av historiska personligheter.

Janse, Otto, f. 1867, arkeolog, antikvarie 1910, t. f. riksantikvarie 1918—23, ordf. i Svenska fornminnesföreningen 1922. J. har gjort sin största insats på medeltidsarkeologins område, särskilt som ledare av utgrävningar, bl. a. i Sigtuna.

Ja'nsen, Jens Jonas, f. 1844, d. 1912, norsk präst, 1884 kyrkoherde i Varteig, 1890 i Röken, från 1897 bosatt i Kristiania, framstående homilet av originell och inträngande, personlig läggning. Av hans predikosamlingar ha flera översatts till svenska.

Janseni'ster, ett parti inom 1600- och 1700-t:s katolska kyrka,

Cornelis Jansen. Kopparstick av Hubert. — Angélique Arnauld, abbedissa i Port Royal. Målning av Ph. de Champaigne.

särskilt i Frankrike, uppkallat efter den flamländske teologen Cornelis Ja'nsen (f. 1585, d. 1638, biskop i Ypern 1636), vilken, gripen av Augustinus' tankar om synden och nåden, ivrat för en reform av den katolska kyrkan (varvid dock samtidigt protestantismen avvisades ss. okyrkligt kätteri). Till Frankrike spriddes dessa idéer av hans medarbetare, Du Vergier, som gjorde klostret Port Royal (vid Paris) till rörelsens medelpunkt. Med de religiösa och etiska reformkraven förbundo sig här rika humanistiska bildningsintressen (Racine var en kolonins lärjunge). Ss. ledare framträdde från 1643 Antoine Arnauld d. y., vars syster Angélique var abbedissa i Port Royal. Till kretsen i Port Royal slöt sig bl. a. Pascal. Jansens gamla fiender, jesuiterna, sökte emellertid komma J. till livs och utverkade av påven (1653) en kättardom över några av mästarens satser. Ett svårt mothugg bereddes dem genom Pascals ryktbara Lettres provinciales. Från 1660 slöt sig Ludvig XIV (med ett avbrott 1669—79) till J:s motståndare, och från 1700-t:s början gingo även påvarna på nytt till storms mot J. Då Port Royals nunnor vägrade underkasta sig, upphävdes klostret 1709 och förstördes 1710. 1718 bannlystes alla motspänstiga, och 1720 godkändes detta av franska parlamentet. Många J. lämnade nu Frankrike; de kvarvarande gledo till stor del in på svärmiskt-apokalyptiska tankebanor.

Janson. 1. Kristofer Nagel J., f. 1841, d. 1917, norsk författare, en tid folkhögskollärare, vistades länge i Amerika, stiftade efter sin hemkomst "Broderskapets kirke". J., som var en ivrig förespråkare för "maalstrævet" (se Norska språket), har författat idealistiska bondeberättelser samt populärvetenskapliga skrifter med rationalistiskt religiös tendens. — 2. Gustaf J., f. 1866, d. 1913, författare. J. vann sin första framgång med den utopiska robinsonaden *Paradiset* (1900) och utgav senare flera populära romaner, främst *Abrahams offer* (1901, ämne från boerkriget), 1500-talshistorien *Nils Dobblare* (1903), fortsättningen på Paradiset *De första människorna* (1906) samt *Affären Costa Negra* (1910). — 3. Ture J., f. 1886, finländsk författare, tidningsman. I sina tidigare noveller och romaner med motiv från Helsingfors och förhållandena bland Finlands svenska ungdom (*De ensamma svenskarna*, 1916) framträdde J. ss. en elegant berättare med pessimistisk grundsyn; hans senare arbeten åter (*Verkligheten*, 1923) ha en mera verklighetsdyrkande prägel.

Janssen [ʃaŋsä'ŋ], Pierre Jules César, f. 1824, d. 1907, fransk astronom och fysiker, fann samtidigt med Lockyer (1868) en heliumlinje i solspektrum och en metod att observera protuberanser även då solen ej är förmörkad.

Ja'nssen, Johannes, f. 1829,

d. 1891, tysk historiker och politiker, påvlig ämbetsman. J. var den främste målsmannen för den ultramontana tyska historieskrivningen och beriktigade i mycket den äldre protestantiska uppfattningen av reformationstiden.

Jansson. 1. Hans J., f. 1792, d. 1854, bonderiksdagsman, representerade 1828—48 sin hembygd, n. Dalsland, och var vid sina två sista riksdagar bondeståndets talman. J. var en av huvudmännen för oppositionen 1840—41. — 2. Erik J., f. 1808, d. 1850, sektstiftare av bondesläkt, bördig från Uppland, uppträdde 1843 ss. predikant i Hälsingland, där f. å. ett särskilt samfund bildades med honom ss. lärofader. Grundtanken i J:s förkunnelse var, att den kristne genom tron är fullkomligt fri från all synd. Kyrkans äldre lärare (bland dem Luther) hade farit vilse; man borde hålla sig till Bibeln och till J:s förkunnelse. 1846 överflyttade J. jämte en hel del anhängare till För. Stat. (n. Illinois), där en kommunistisk koloni grundades, över vilken J. oinskränkt härskade, till dess han 1850 dödades av en förbittrad medlem. 1860—61 upplöstes samfundet, men kolonin, Bishophill, består alltjämt. — 3. Lars Johan J. i Djursätra, f. 1840, d. 1918, hemmansägare, politiker, led. av A. K. 1894—1914. J., som framträtt inom gamla lantmannapartiet, var efter dess sammanslagning 1895 med nya lantmannapartiet en av de ledande inom A. K:s höger, från 1912 inom lantmanna- och borgarpartiet. — 4. Gustaf J., f. 1850, metallurg. Ss. överingenjör vid Munkfors järnverk (sedan 1884) har J. arbetat för förbättringar av martinmetoden och utarbetat metoder för kallvalsning av stål, varigenom Munkfors fabrikat erhållit världsrykte. — 5. Eugène J., f. 1862, d. 1915, målare, elev till Perséus och 1881—82 vid konstakademin. J. är vid sidan av Karl Nordström den mest subjektiva representanten för 1890-t:s stämningskonst i Sverige. Han ägnade sig urspr. nästan uteslutande åt tolkningen av Stockholmsnaturen, helst i nattbelysning. Den stillsamma, närmast elegiska stämningen i de tidigare målningarna gav så småningom vika för ett upprört patos, uttryckt i en våldsamt bred målerisk stil med koloriten dominerad av djupblå toner. Omkr. 1906 övergav han landskapsmålningen för att med hela sitt temperaments styrka ägna sig åt studiet av den nakna manliga kroppen och efterlämnade vid sin tidiga bortgång en rad stora, av kraftfull rytm burna figurkompositioner. J. är rikt

Motiv från Timmermansgatan. Målning av Eugène Jansson. (Nat. mus.)

Atleter. Målning av Eugène Jansson. (Nat. mus.)

representerad i Nat. mus. och Thielska galleriet i Sthlm.

Januari (lat. *janua'ris*, helgad åt Janus, se d. o.), årets första månad (den elfte i äldre romerska kalendern). Svenska namnet är torsmånad. 31 dagar.

Janua'rius, den helige J., Neapels skyddshelgon, skall enl. traditionen ha varit biskop i Benevento och under den diokletianska förföljelsen 305 e. Kr. lidit martyrdöden i Neapel, där hans reliker finnas i katedralen *San Gennaro.* Vida ryktbart är det "under", som kan inträffa i maj, sept. och dec. och som består däri, att martyrens blod, förvarat i tvenne flaskor, för några ögonblick åter blir flytande.

Ja'nus, fornromersk gud, urspr. antagl. *Dia'nus.* J. var det himmelska ljusets gud och tänktes öppna och tillsluta himmelens portar. Han dyrkades ss. beskyddare av alltings ingång och början; morgonen, årets första månad (*Janua'rius*) och första dagen i varje månad voro helgade åt honom. J. avbildades med två ansikten, vända åt motsatta håll. Till hans ära uppfördes på Roms Forum en dubbel valvbåge (Janustemplet), som stod öppen under krig och stängd i fred.

Ja'nusfärger, se Färgning sp. 858.

Janzon. 1. Johan Kristian J., f. 1853, d. 1910, skriftställare, utrikeskorrespondent till Stockholms Dagblad (signaturen Spada). J., vilken under 1880-t. tillhörde de skandinaviska konstnärskretsarna i Paris, utgav bl. a. monografin *Alfred Wahlberg* (1909). — 2. Elias J., f. 1859, docent i klassisk filologi vid Göteborgs högskola 1895, har bl. a. översatt *Sånger af Catullus* (1889, 1891).

Japan, Nippon, Dai Nippon, Stora Nippon, kejsardöme i ö. Asien. Egentliga J. består av 4 större öar, Honshu, Shikoku, Kyushu, Hokkaido (förr kallad Ezo) samt 3,900 mindre, bland dem ögrupperna Ryukyuöarna i s., Boninöarna i ö., Kurilerna i n. 385,522 kvkm. 60 mill. inv.,

Janusbild. Romerskt mynt.

155 per kvkm. Med biländerna (se tab.) omfattar J. 648,199 kvkm., omkr. 81,5 mill. inv. — *Läge och gränser.* J. sträcker sig mellan 51° och 21° 45′ n. br. (Formosas sydspets) och begränsas i ö. av Stilla havet, i v. av dettas randhav och mellanliggande sund. Kusten är ganska rikt utvecklad och har flera väl skyddade bukter. — *Ytbildning.* J. är till övervägande del ett bergland; de få mera betydande slätterna utbreda sig i regel kring nedre loppet av floder, och endast i n. Honshu finnas odlade slätter i det inre. Berggrunden består av urberg, paleozoiska l. mesozoiska bergarter samt yngre eruptiv. J. genomdrages av flera bergbågar, rester av ett ungt bergskedjesystem, som omdanats genom förkastningar, vulkanutbrott och denudation. Förkastningar begränsa J. i v., och tvärs över Honshu går en djup förkastningsspricka, kallad Fossa Magna ("stora graven"), i vars närhet ligga flera vulkaner, bland dem Egentliga J:s högsta berg, Fuji (se d. o.), och Ontake i Hidabergen, J:s vildaste bergstrakt. Över huvud taget är J., särskilt på Honshu, Hokkaido och de förut nämnda ögrupperna, rikt på vulkaner, därav ett 20-tal verksamma. J. är också ovanligt rikt på varma källor och hemsökes ofta av jord- och havsbävningar med översvämning. Floderna äro korta, strida, starkt sedimentförande och bilda ofta deltan. — *Klimatet* är längst i n. kalltempererat, på Formosa tropiskt.

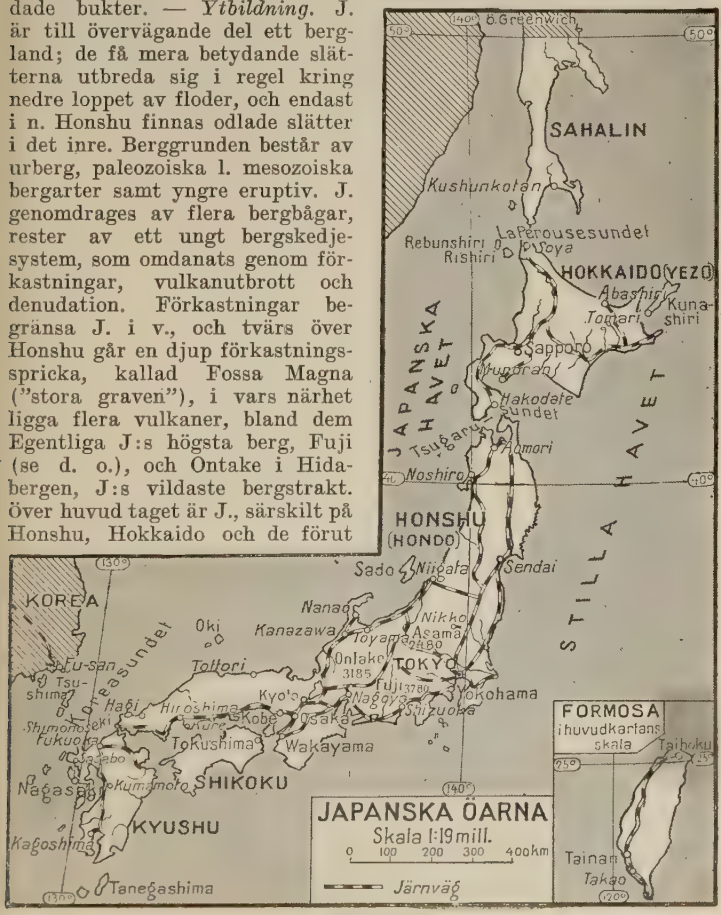

Japan. Sjölandskap med Fuji i bakgrunden.

I huvudsak är J. kallare än Europa på motsvarande breddgrader, särskilt om vintern, ehuru den mildras genom Kuro-Shioströmmen. Monsunerna ge riklig nederbörd om sommaren och hösten men göra vintern övervägande torr. — *Växtvärlden* uppvisar alla övergångar från kalltemperad vegetation i n. till tropisk i s. Kurilernas växtvärld har nordasiatisk prägel (bl. a. cembratall), japanska Sahalin och n. Hokkaido nordmanchuisk (lövskogar). S. Hokkaido och Honshu till c:a 35° utmärkas av sommargröna lövträd (ek-, bok-, lönn-, valnöts- och askarter m. m.) samt barrträd, s. Honshu, Shikoku och huvuddelen av Kyushu i sina lägre delar av ständigt gröna lövträd och -buskar (*Magnolia'ceae, Laura'ceae* m. m.). Talrika endemiska arter utmärka särskilt de mell. delarna av J. Sydligaste Kyushu, Ryukyuöarna och n. Formosa ha subtropisk, om Syd-Kina påminnande växtvärld, s. Formosa är tropiskt. I dessa delar av J. växa kamferträd, palmer, *Cy'cas revolu'ta* m. m. — Berömda äro de japanska blomsterodlingarna (*Chrysa'nthemum, Pru'nus*-arter, kamelia, glycine m. m.). — *Djurvärld.* Många däggdjur tillhöra samma släkten men andra arter än de europeiska. Här må nämnas makak, antilop, hjort, vildsvin, björnar, grävling, mårdar, flygande ekorrar, mullvad. Av fåglar finnas bl. a. hägrar, tranor, fasaner, av kräldjur geckoödlor, sköldpaddor och av groddjur jättesalamandern. Insektsfaunan är mycket rik. — *Befolkning.* På grund av de stora antropologiska variationerna inom det japanska folket — en smärtare, "aristokratisk" typ med smalt ansikte och hög näsrygg, en mera satt, "vulgär" typ med brett ansikte och platt näsa — har man tänkt sig detsamma som ett blandfolk, vars huvudbeståndsdelar skulle vara ett malajiskt och ett nordasiatiskt element. Starka inslag finnas från såväl kinesiskt (i äldsta tid invandrade l. inkallade hantverkare m. fl.) och koreanskt (krigsfångar) som ainuhåll. — Befolkningstätheten kommer närmast den i Belgien och England. Vid sidan av det ofrälse folket, *heimin,* finnes ett i st. f. den gamla feodaladeln 1884 inrättat adelsstånd, indelat i 5 klasser, samt en pariakast, *eta,* vilken visserl. 1867 officiellt avskaffades men i verkligheten alltjämt är socialt isolerad (omkr. 1,2 mill. människor). — Den *materiella kulturen* är i allt väsentligt ännu

Japan. Flodlandskap.

asiatisk. Bortsett från affärsvärldens organisation med byggnader och apparat i västerländsk stil, föredras alltjämt det japanska levnadssättet. Europeiserade boningshus äro få; man föredrar de små, ytterst primitiva envånings trähusen, i vilka väggarna äro lösa skjutskärmar av papper l. tunt trä. Möblerna äro så gott som inga, bädden stuvas om dagen undan, maten serveras på små pallar, som efter måltiden undanflyttas; man sitter på golvet. De ofta fint snidade träpartierna i rummen äro omålade, dekorationerna mycket sparsamma men utsökt smakfulla. Folket är mycket renligt, varmbad höra till ordningen för dagen. Männen bära i ringa utsträckning, kvinnorna så gott som ej alls europeisk dräkt. Den japanska dräkten är enkel; såväl män som kvinnor bära *kimono*, vilken liknar en morgonrock, med vida ärmar. Inomhus går man i strumplästen l. barfota l. med sandaler, utomhus mest med *geta*, träplattor med två lodräta träbitar på undersidan. Mannen har europeisk huvudbonad, kvinnan går vanl. barhuvad. Hennes förr konstrika frisyr, med starkt insmort hår, i olika fasoner alltefter samhällsställning, börjar ge vika för enklare västerländsk sådan. Matens huvudbeståndsdelar äro ris, grönsaker, fisk samt te. — *Näringar.* Huvudnäring är jordbruket med ris ss. huvudsaklig produkt. Odlingen sker för hand med primitiva redskap och blott ringa hjälp av husdjur. Ännu beräknas omkr. 2 mill. har obrukad jord kunna uppodlas. Fisket sysselsätter 1,3 mill. människor och industrin 1,7 mill. Härtill kommer hemslöjd i största utsträckning. Ang. viktigaste import- och exportvaror se tabell. — J:s handel befordras av förträffliga *kommunikationer*: ett handelstonnage på 4,150,000 bruttoton, företrädesvis ägt av de tre stora rederierna Nippon Yusen Kaisha, Osaka Shosen Kaisha och Toyo Kisen Kaisha; ett sedan 1905—06 förstatligat järnvägssystem på 6,980 km. — *Mynt.* J. har guldmyntfot med enhet 1 yen = 100 sen. — *Mått och vikt.* Längdmått är ri (3,927 m.), djo (303 cm.), shaku (181 cm.), denna senare delad i 10 sun och

Biländer.

	Areal (kvkm.)	Folkmängd (1920)
Korea	217,826	17,400,000
S. Sahalin	34,069	90,000
Kuang-tung (arrenderas av Kina)	3,378	900,000
Formosa o. Pescadores	35,968	3,700,000
Marianerna, Karolinerna, Marshallöarna (mandat av N. F.)	2,500	52,000

Städer med över 100,000 inv.
(Tokyo 1/1 1923, övriga 1/10 1920).

Tokyo	2,480,000
Osaka	1,255,000
Kobe	610,000
Kyoto	590,000
Nagoya	430,000
Yokohama	425,000
Nagasaki	175,000
Hiroshima	160,000
Hakodate	145,000
Kuré	130,000
Kanazawa	130,000
Sendai	120,000
Otaru	110,000
Kagoshima	105,000
Sapporo	105,000
Yahata	100,000

Folkmängd.

År	1909	1914	1919	1922
Mill. inv.	50,25	54,14	57,23	59,46

Den odlade jordens användning
(mill. har).

Ris	3,121
Vete	0,485
Korn	1,032
Te	0,048

Kreatursstock (mill. djur).

	1911	1919	1921
Nötkreatur	1,405	1,349	1,437
Hästar	1,576	1,480	1,511
Svin	0,299	0,470	0,499
Får	0,004	0,005	0,010
Getter	0,100	0,128	0,152

Bergsbrukets avkastning.

	1910	1920
Kol (ton)	15,433,621	29,345,348
Koppar (ton)	48,545	67,792
Tackjärn (ton)	67,134	168,729
Bly (ton)	3,845	4,167
Bergolja (gallons)	65,789,858	92,925,074
Guld (kg.)	4,368	7,680
Silver (kg.)	141,613	152,164

Järnvägarnas längd (km.).

1872	1880	1900	1910	1921
29	117	5,854	8,254	13,210

Handelsomsättning (mill. yen).

	1868	1898	1908	1913	1923
Import	10,7	165,8	436	789	1,987
Export	15,6	277,5	378	685	1,448

Viktigaste importvaror 1922
(mill. yen).

Råbomull	428
Järn och stål	128
Maskiner	114
Oljekakor	99
Socker	64
Ris	61
Ull	55
Yllevävnader	50
Bönor och ärter	40

Viktigaste exportvaror 1922
(mill. yen).

Råsilke	670
Bomullsvävnader	222
Bomullsgarn	115
Sidenvävnader	108
Kol	24
Porslin m. m.	21
Socker, raffinerat	19
Te	18
Tändstickor	16

Japans handel med Sverige 1922
(1,000-tal kronor).

	Imp.	Exp.
Sidenvävnader	—	146
Pärlemo m. m.	—	152
Vegetabiliska feta oljor	—	616
Porslin m. m.	—	48
Pappersmassa, papp, papper	10,447	—
Kemiskt tekniska produkter	732	—
Järn och stål, oarbetat	3,169	—
Metaller, arbetade	978	—
Maskiner och apparater	2,155	—
Övriga artiklar	29	186
Imp., resp. exp. totala värde	17,510	1,148

Viktigaste import- och exportländer
(import och export i mill. yen).

	1922 Imp.	1922 Exp.
Asiatiska Ryssland	18,00	10,83
Australien	82,09	36,71
Belgien	14,84	1,89
Brittiska Indien	254,09	97,20
Egypten	10,57	6,42
Filippinerna	15,38	17,77
Frankrike	18,46	78,69
Franska Indokina	17,80	1,10
För. Stat.	596,17	732,38
Kanada	16,56	15,69
Kina	186,34	333,52
Nederländska Indien	71,78	47,40
Schweiz	11,94	0,37
Siam	22,86	5,60
Storbritannien	232,31	54,44
Straits Settlements	18,81	21,34
Sverige	13,18	0,46
Tyskland	110,62	3,72

denna i 10 bu. Ytmått, utom kvadrat-ri, äro cho (99 ar), tan (9,9 ar), tsubo (3,3 kvm.). Rymdmått äro koku (180,3 l.), denna delad i 10 sho och denna i 10 go. Viktmått äro kwan (3,750 gr.), kin (600 gr.), momme (3,7 gr.). 1921 beslöt parlamentet införa decimalsystemet, som skall bli obligatoriskt från 1931. — I spetsen för den centrala *förvaltningen* står kejsaren med ministrarna, chefer för de nio departementen. Egentliga J. är indelat i 46 län (3 kallade *fu*, övriga *ken*), vartill kommer det ännu ej i län indelade Hokkaido; Korea och Formosa stå under halvt militärisk regim, under generalguvernörer. Dessutom finnas 59 fria städer, *cho*, som ej sortera under länsmyndigheterna. — Enl. *författningen*, som trädde i kraft 1890, är J. en konstitutionell monarki med parlamentariskt styrelsesätt. Emellertid är kejsarens auktoritet på religiösa grunder mycket stark och utspelas ofta av regeringen mot parlamentarisk opposition. Varje minister är individuellt ansvarig inför kejsaren. En bestämmelse, att krigsministern alltid skall vara en general och marinministern en amiral, ger militärpartiet ett starkt politiskt inflytande. Vid sidan av ministrarna har kejsaren ett riksråd på 26 personer (administrativa och politiska veteraner) med blott rådgivande funktion, men inflytelserikt. Detta råd har särskilt att yttra sig betr. internationella fördrag och tolkning av konstitutionen. Slutligen har kejsaren ända intill de senaste åren haft ett icke konstitutionellt utan rent hävdvunnet rådgivande organ, *Genro*, veteraner från den stora reformperioden. Parlamentet, som alltså ej haft någon större makt,

Japan. Barrskog.

består av 2 kamrar. Överhuset består av 401 medlemmar (1924), dels valda, dels av kejsaren utsedda. Underhuset har 464 medlemmar, valda för 4 år av en valmanskår, som genom skattestreck begränsas till 2,860,000 väljare. En omfattande valreform är under genomförande. Den hittills ringa politiska kunskapen hos folket i gemen är i stigande, med krav på allmän rösträtt och framväxande av en verklig arbetarrörelse. Politiska partier i egentlig mening finnas icke. De som finnas äro mera persongrupperingar till inbördes stöd än partier med klara politiska program. — *Rättsväsendet* är numera ordnat efter västerländskt mönster, med 279 lokala och 51 distriktsdomstolar, 7 appellationsdomstolar och en högsta domstol. — *Försvarsväsen.* Allmän värnplikt gäller, utbildningstiden är i det närmaste tvåårig. Armén omfattar 16 infanteridivisioner, trupper å Formosa m. m., 4 kavalleribrigader, 4 tunga artilleri-

Japan. Bondstuga.

brigader, 6 bataljoner flygtrupper m. m. Fredsstyrkan är omkr. 240,000 man. Enl. Washingtonkonferensen må 10 slagfartyg om sammanlagt 325,000 ton bibehållas; därutöver finnas c:a 15 moderna kryssare samt ett stort antal jagare, U-båtar m. m. — *Religion.* Den urgamla inhemska religionen, vanl. benämnd shinto ("andarnas väg", d. v. s. lära) är en animistisk och polyteistisk hedendom, med en mångfald offer (av frukt, grönsaker, fisk etc.), reningsriter, myter (i spetsen står en solgudinna, vilken betraktas ss. mikadons ättemoder), besvärjelser och böneformler. Man dyrkar även märkligare hädangångna människor men i allm. ej (ss. i Kina) förfädernas andar över huvud. Det heligaste shintotemplet är solgudinnans tempel i Ise, J:s Mecka. Vid revolutionen 1868 upphöjdes shinto till statsreligion, men redan 1889 infördes religionsfrihet. Vida mer betydande är buddhismen. Denna, som infördes från Korea 552 e. Kr., blev nästan genast inflytelserik, och var ända t. o. m. 1500-t. absolut dominerande i J:s andliga liv. Bland dess många sekter är den förnämsta och mest nationella den i början av 1200-t. stiftade *shin*sekten. Under 1600—1800-t. var även konfucianismen mycket inflytelserik i J., särskilt bland krigarkasten. Om den kristna missionen i J. se Mission. Statens skolundervisning är konfessionsfri. De shintoistiska templen äro 115,500 med 14,000 präster, de buddhistiska c:a 71,600 med nära 53,000 präster. J. har omkr. 75,000 katoliker och ett mindre antal protestanter. — *Undervisningsväsen, vetenskapliga och kulturella institutioner.* Undervisningsväsendet är välordnat; staten uppfostrar både gossar och flickor. Den obligatoriska undervisningen omfattar en 6-årig kurs, varefter eleven har tillträde till den 4- l. 5-åriga mellanskolan, vilken avlöses av en 3-årig högre skola (gymnasium) förberedande för universitet och högskolor. Vid sidan av 5 statsuniversitet (Tokyo, Kyoto, Sendai, Fukuoka, Hokkaido) och diverse specialhögskolor finnes ett flertal därmed jämnställda privata universitet och högskolor, t. ex. Waseda och Keio, båda i Tokyo. Landets undervisningsanstalter äro sammanlagt 42,757, därav 1,905 privata. 1921 ägde landet 1,581 bibliotek, därav 780 privat grundade; det största av dessa är biblioteket i Ueno, Tokyo, som 1920 ägde 350,000 bd, därav 270,000 japanska och kinesiska. Härtill komma de olika universitetsbiblioteken, av vilka det största nu är Kyotos (1920 244,500 japanska och kinesiska

böcker och 202,000 europeiska), sedan Tokyos kejserliga universitetsbibliotek, som ägde 680,800 bd, varav 300,000 europeiska, totalt förstördes vid jordbävningen 1923. — *Språk och skrift*, se Japanska språket. — *Pressen*, som tog sin början 1871 genom en daglig tidning, Yokohama Mainichi Shimbun, har fått ett storartat uppsving. 1921 förelågo 1,137 tidningar och 2,843 tidskrifter. — *Historia*. Vår någorlunda säkra kännedom om J:s historia sträcker sig ej längre tillbaka än till 400-t. e. Kr., i det att J:s äldsta bevarade urkunder, Kojiki och Nihongi (712 resp. 720 e. Kr.) innehålla traditioner, som först fr. o. m. 400-t. bära tillförlitlighetens prägel. J:s öden före denna tid äro föga utforskade, men arkeologiska grävningar synas ge vid handen, att örikets nuv. härskande ras först relativt sent invandrat och spritt sig med undanträngande av de före dem i landet befintliga ainu (se d. o.). Även ainu tyckas emellertid ha haft föregångare i en stenåldersras, som antropologiskt kan visas ej ha varit deras direkta förfäder. Enl. japansk tradition skall riksenheten ha grundats av kejsar Jimmu 660 f. Kr., då denne drog på ett härnadståg från Kyushu, hans stams första hemvist, till Yamato, huvudöns sydligaste halvö. Bland traditioner från följande perioder äro särskilt att märka kejsarinnan Jingo Kogos erövringståg mot Korea på 200-t. e. Kr., som röjer japansk expansion i form av vikingatåg. Nationell enhet torde knappast ha existerat förrän ett par årh. in på vår tideräkning. Man levde i småsamhällen, fotade på blodsbandet, s. k. *uji*, ätter, vilkas sammanhållning

Japan. Landskap med tempel. Kyomidsu dera. Kyoto.

även hade religiös motivering. Den främsta ätten blev småningom den, som räknade sina anor från Amaterasu, solgudinnan, och den fick ett slags nationell överhöghet, sedan den vunnit ledarskapet över de gemensamma vikingatågen mot Korea. Närmast genom dessa blev J. delaktigt av den högtstående kinesiska kulturen. År 404 e. Kr. omtalas inkallandet från Korea av en i den kinesiska skriften kunnig bokförare, Wani. Vid 400-t:s början förelåg en primitiv nationell enhet. Buddhismen nådde från Korea till J. 552 e. Kr. och vållade först bittra fejder, innan den vann fotfäste i J., särskilt under hägn av kronprinsen Shotoku Taishi, som grundlade J:s äldsta bevarade tempel, Horyuji nära Nara (färdigt 607 e. Kr.). Under Shotokus ledning tillägnade sig J. begärligt fastlandskulturen. Sedan Shotoku öppnat regelbundna diplomatiska förbindelser med kinesiska hovet i Chang-an (607) och skaror av japanska kunskapssökare rest till Kina, började kinesiska idéer alltmer tränga in. Ett verkligt genombrott kom först med Tai-

kwa-perioden (645—649), då efter kinesiskt mönster landet förklarades vara kejsarens egendom, som han utlånade mot skatt och dagsverken. De ärftliga adliga ämbetena avskaffades och ersattes med ett centraliserat ämbetsmannasystem, och kinesiska lagverk översattes och tillämpades; adelns inflytande hävdade sig dock genom att ujis ledare blevo utnämnda till de nya posternas första innehavare och genom att arvspraxis snart åter dök upp. På 700- och 800-t. blomstrade J:s andliga kultur upp under Kinas inflytande: historieskrivning, poesi, konst (framför allt buddhistisk), och Nara (huvudstad från 710) blev en lysande metropol efter kinesiskt mönster. Kejsarens pondus stärktes av hans religiösa ledarställning ss. solgudinnans ättling, men han förlorade snart sin politiska makt, som de kraftiga kanslererna av ätten Fujiwara redan under 800-t. tillvällade sig. Rivaler om makten blevo också redan tidigt de kraftigt växande buddhistiska kyrkornas prelater, och det var förgäves, som kejsar Kwammu 794 genom att flytta huvudstaden från Nara till nuv. Kyoto försökte undandra sig dessas inflytande. Under Kyotoperioden ("Heianperioden, fridens period") till omkr. 1150 fortskred kinesiseringen. Samtidigt som den högre fastlandskulturen förvekligade kejsarhovet i Kyoto och fr. o. m. 900-t. även Fujiwara-ätten, uppväxte ute i provinserna en alltmer oberoende krigaradel. Denna blev snart farlig för hovet i Kyoto, som under 1100-t. låg i händerna på två rivaliserande ätter, Taira-ätten (härskande i s. och v. J.) och Minamoto-ätten (i n. och ö.). Taira Kiyomori tillvällade sig makten 1163 men krossades med hela sin ätt 1185 i slaget vid Dannoura av Minamoto Yoritomo och hans broder Minamoto Yoshitsune. — Genom Yoritomo generaliserades nu och stadfästes ett feodalt system, som framvuxit i landsortens centra. Hövdingarnas drabanter, *samurai*, hade kommit att fästas vid sina herrar, *daimyo*, genom personliga band ss. dessas vasaller, hade blivit en lägre riddarklass, skyldig feodalherrarna lydnad och trohet, och så skapades en sluten riddarkast med sin speciella ridderskapsmoral, stolt föraktande det ofrälse folket och underkännande kejsarhusets anspråk på världslig myndighet. Yoritomo tog fasta på detta system, förklarade sig ha erövrat hela landet åt kejsaren och fick det hela som förläning (1192) genom kejserlig investitur, varvid andra daimyo blevo hans vasaller. Kejsarens roll begränsades till den sakrala överhöghetens, och *shogun*, d. v. s. "generalissimus", skötte från sitt högkvarter, sitt hov i Kamakura, rikets verkliga styrelse. Denna "dualism" i J:s statsskick har blivit bestående ända fram till 1868. — Minamotoätten ställdes snart i skuggan, till gagnet om ej till namnet av sina generalstabschefer av den lågättade Hojo-familjen, som styrde landet med kraft och duglighet. När på 1200-t. Djingis khans ättlingar skapade ett världsvälde på fastlandet, ville de erövra även J., men Kublai khans flottor blevo stormslagna och besegrade (1274 och 1281). Ett försök av kejsar Go-Daigo att beröva shogunatet makten ledde visserligen till Hojoättens och Kamakurashogunatets fall (1336), men

dualismen återinfördes strax genom Ashikaga-ätten, vilkens lysande shoguner, särskilt Yoshimitsu (d. 1408), åter satte J. i intim förbindelse med den kinesiska kulturvärlden. Buddhismen fortfor under hela denna tid att genomsyra det japanska folket, de mäktiga kyrkorna satte upp legotrupper, förde blodiga krig inbördes och lade sig ofta i politiken. — I den mån Ashikagahuset råkade i förfall, blev J:s tillstånd på 1500-t. alltmer anarkiskt, och till sist förelåg ett invecklat system av inbördes kämpande småriken. Ställningen komplicerades av att Västerlandet började göra sig påmint. Efter de stora geografiska upptäckterna fann man snart vägen till J. (portugiser 1543), och 1549 landsteg Frans Xavier i Kagoshima som den förste jesuitmissionären. Missionen hade god framgång, handeln med utlandet började uppblomstra, vissa furstar i kusttrakterna vunno härigenom rikedomar och lärde sig bruket av eldvapen. Jämvikten började rubbas. Slutet av 1500-t. kännetecknas av ett stort inbördeskrig, vari tre stora ledare utnyttjade de nya hjälpmedlen, successivt nedbröto de olika smårikena och återställde riksenheten: Oda Nobunaga (d. 1582), Toyotomi Hideyoshi (d. 1598) och Tokugawa Ieyasu (d. 1616). Hideyoshi ville dämpa missnöjet hos de furstar, som förlorat områden till hans anhängare, genom erövringen av Korea och sedermera Kina, men hans väldiga fälttåg i Korea (1592 och 1597) blevo fruktlösa. Under tiden vann kristendomen, som han först med lämpor försökte stävja, allt större utbredning, och sedan Hideyoshi genomskådat de spanska agenternas ärelystna planer, förbjöd han kristendomen, rev kyrkorna, utdrev munkarna och korsfäste 6 utländska och 3 japanska jesuiter ss. uppviglare (1599). Hideyoshis son störtades efter faderns död av dennes mäktigaste vasall, Ieyasu, genom slaget vid Sekigahara. Denne blev shogun 1603, införde lugn och ordning i hela landet, fördelade länen så att hans egna direkta vasaller hade sina områden insprängda mellan alla mäktigare furstars, tvang dessa att ha sina familjer boende i shoguns huvudstad ss. gisslan, placerade kejsaren i helig och oansenlig avskildhet i Kyoto, medan han själv hade sitt lysande hov i Edo, stabiliserade shogunatet genom att lägga makten i händerna ej på en individ utan på den ur Tokugawalän rekryterade generalstaben, och, slutligen, gynnade på allt sätt den kinesiska konfucianska kulturens spridning även till de lägre folkklasserna, varigenom den fridsamma, lojala medborgarandan i ej ringa mån stärktes. Ieyasus son Ietada och sonson Iemitsu utrotade genom blodiga förföljelser kristendomen, och den senare stängde J. för utländska köpmän med undantag för kineser och holländare, vilka fingo bedriva en mycket begränsad handel under sträng kontroll i Nagasaki. Tokugawashogunerna gåvo landet 250 år av fred och blomstring, men avspärrningen utåt och folkökningen under freden samverkade att framkalla svåra ekonomiska kriser, som i början av 1800-t. gjorde missnöjet med Tokugawaätten allmänt. Detta underblåstes genom en renässans av den äktjapanska lärdomen, i opposition mot den kinesiserade, genom män

som Kamo Mabuchi och Motoori Norinaga, en nationalistisk strömning, som inskärpte lojaliteten, ej mot shogunen utan mot den rättmätige kejsaren. Detta allt blev skickelsedigert, när utlandet började tränga på. Englands och Rysslands framsteg i Kina väckte För. Stat:s begär att, sedan de nått Stilla havet, också bli delaktiga i den östasiatiska handeln, och en eskader under kommendör Perry anlände 1853 till J. med begäran om underhandlingar för ett handelsfördrag. Detta blev inledningen till en 15-årig våldsam inre kris i J. Shogunatet vågade varken stöta de mäktiga främlingarna l. genom bifall uppreta nationen, för vilken avstängningen blivit ett axiom. 1854 avslöts därför ett fördrag, som dock blott stipulerade ankrings- och provianteringsrätt i vissa hamnar (1855 fingo England och Ryssland samma rättigheter), och nationen uppmanades till rustningar. När Amerika 1856 åter begärde verkliga handelsrättigheter, måste shogunatet, som insåg utlandets övermakt, bifalla och fick därigenom större delen av nationen till bittra fiender, medan blott smärre grupper framstegsvänner slöto upp vid dess sida. Shogunatet försökte nu genom ett järnregemente kväva oppositionen, ratificerade 1858 mot den konservative kejsar Komeis vilja fördrag med Amerika och strax därpå med Nederländerna, England, Ryssland och Frankrike, och skyddade efter förmåga de främmande köpmännen och diplomaterna. Dessas ofredande var ju dock för oppositionen ett sätt att sätta shogunatet i misskredit hos utlandet, och när upprepade våldsdåd skedde, besattes Yokohama av engelska och franska trupper, och den främlingsfientlige furstens av Satsuma huvudstad, Kagoshima, bombarderades (1863). Detta öppnade visserligen ögonen även hos nationalisterna för omöjligheten av motståndet mot utlandet, men även för nödvändigheten av en enhetlig, duglig riksstyrelse, och de mäktigaste furstendömena, Satsuma, Choshu, Tosa och Hizen, sammanslöto sig för avskaffande av shogunatet. Den siste shogun abdikerade 1867 på deras uppmaning, och hans desperata anhängare krossades i ett kort inbördeskrig. Oppositionsmännen samlades i Kyoto kring den unge kejsar Mutsuhito (1867—1912), insatte honom i full regeringsmakt 1868 (den s. k. kejserliga restaurationen) och bildade en samlingsregering ur kejserliga hovadeln och länsridderskapet. Huvudstaden flyttades till Edo, som omdöptes till Tokyo ("den östra huvudstaden"), och regeringsperioden fick namnet *Meiji*, "upplyst styrelse". Perioden 1868—93 blev en det rastlösa reformarbetets tid, under vilken det gällde dels att bota de ekonomiska och sociala missförhållandena, dels inaugurera en målmedveten utrikespolitik. Ledningen låg fortfarande i händerna på de mäktigaste furstendömenas representanter. Okubo från Satsuma (d. 1878) och Kido från Choshu (d. 1877) voro de första årens storslagna ledare, biträdda av hovadelsmännen Sanjo och Iwakura, och de yngre samurai Itagaki från Tosa och Saigo från Satsuma. De intelligenta och kunskapsrika Ito Hirobumi och Inoue Kaoru blevo snart stödjepelare för reformrörelsen. Isoleringen avlystes

officiellt, folket utlovades medbestämmanderätt i styrelsen, onyttiga traditioner slopades och kunskaper inhämtades från utlandet. Genom indragning av Tokugawalänen fick man genast en bräsch i det gamla feodalsystemet och början till statsinkomster, 1869 förmåddes furstarna i de fyra största länen att erbjuda kronan sina områden, och deras exempel följdes av alla övriga. En centraliserad förvaltning genomfördes. 1872 infördes allmän värnplikt. Nästa steg var att tvinga den stora samuraiklassen att avstå från underhåll och uppgå som nyttiga arbetare i samhället. Detta blev möjligt i den mån, som under det första decenniet stora företag skapades på statens initiativ med arbetsmöjlighet för otaliga funktionärer: järnvägar, telegraf, post, fyrväsen, skeppsvarv, skolor, armé och flotta, samt privatföretag ss. tidningspress och transmarina affärsföretag. Icke desto mindre råkade de för förvärvsarbete föga rustade riddarna ofta i misär, när deras privilegier slopades. Med storslagen offervillighet fogade de sig dock. Ett enda missljud kom från den konservativa provinsen Satsuma (på Kyushu), där samuraien Saigo, som velat behålla riddarklassen i form av en modern krigsmakt, 1877 gjorde uppror, vilket dock krossades av den nationella värnpliktsarmén. Reformarbetet kunde därefter fortgå ostört, med erfarenheter hämtade från utlandet. 1871—73 hade J. förgäves sökt utverka reviderade fördrag och slopande av främlingarnas extraterritorialitetsrätt. Avslaget ledde till förnyade ansträngningar att anpassa sig efter Västerlandets normer, religionsfrihet beviljades 1873, rättsväsendet reformerades, och vid samma tid påbörjades en ivrig kampanj för en verklig parlamentarism, i st. f. oligarkin av Satsuma- och Shoshuklickens politiker. 1881 kungjordes, att den första verkliga riksdagen skulle sammanträda 1890. En kommission under Ito Hirobumi gjorde en flerårig studieresa i Amerika och Europa för författningsstudier. Återkommen 1884, genomförde Ito året därpå en departementalstyrelse efter västerländskt mönster och blev själv statsminister, biträdd av 9 departementschefer. Han framlade en konstitution, som antogs 1889. Den var snarast av tysk typ, utan ansvar inför parlamentet å ministrarnas sida, och de ledande krafterna omkring kejsaren kunde därför fortfarande styra tämligen oberoende av riksdagen. — I den mån det inre omdaningsverket fullbordades, finanserna förbättrades och krigsmakten färdigorganiserades, kunde J. uppträda mera målmedvetet utåt. Å ena sidan slopades 1894 de främmande makternas konsularjurisdiktion och förvärvade J. självbestämmanderätt över tulltaxorna, därmed ernående full självständighet och jämställdhet med Västerlandets riken, å andra sidan kunde J:s expansion mot det närliggande fastlandet, Korea, påbörjas. J:s försök att dominera där ledde till ständiga slitningar (från 1885) med Kina, vars överhöghet Korea erkände, och 1894 beslöt J. vädja till vapnen. Kina blev i grund slaget. Fred slöts i Shimonoseki av Li Hung-chang i april 1895. Kina avstod all överhöghet över Korea, avträdde sydligaste Manchuriet och halvön Liao-tung med fästningen Port Arthur samt öarna Formosa och Pescadores. Omedelbart efter ratifikationen uppträdde Ryssland,

Tyskland och Frankrike med en gemensam not till J., vari detta räddes att avstå från landförvärven på fastlandet. J. böjde sig för det direkta hotet men inriktade sig numera på att mota Rysslands östasiatiska expansionsplaner. Början gjordes med det "fria" Korea, vilket man försökte få under japanskt inflytande. Ito blev J:s ombud där och forcerade en mängd reformer; hans efterträdare inblandade emellertid J. i mordet på den koreanska drottningen (1896), vilket kastade Korea i Rysslands armar. Ryssland stärkte sin östasiatiska makt utan att J. kunde riskera konflikt, så länge Frankrike och Tyskland sekunderade antagonisten, men sedan det 1902 slutit allians med England (program: att bevara status quo i Öst-Asien, garantera Kinas och Koreas integritet) med förpliktelse för vardera kontrahenten att komma till den andres hjälp i händelse en ev. fiende i Öst-Asien finge hjälp av en annan makt, gick det till anfall mot Ryssland febr. 1904 (se Rysk-japanska kriget). Genom freden i Portsmouth i För. Stat. 1905 erkändes J:s "särskilda intressen i Korea", arrendet av Liao-tung överläts på J. tillsammans med s. delen av den manchuriska järnvägen, och s. hälften av ön Sahalin avträddes till J. Samtidigt förnyades engelsk-japanska alliansen, nu inriktad på "Kinas integritet" (ej längre Koreas) och fredens bevarande i Öst-Asien och Indien, varvid försvarsförbundet utsträcktes att innebära hjälp i varje oprovocerad väpnad konflikt. 1907 slöts fördrag mellan J. och Frankrike, J. och Ryssland samt England och Ryssland. Dessa fördrag gåvo J. fria händer i Korea. Ito placerades i Söul som "generalresident", och sedan han mördats 1909, införlivades Korea 1910 även formellt som en provins i det japanska kejsardömet. Ett nytt konfliktämne uppstod i och med problemet om japanska invandrare i v. Amerika. 1908 funnos 60,000 japanska jordbrukare i Kalifornien, och rasmotsatsen ledde till antijapansk lagstiftning. Slitningar ha återkommit, t. ex. 1913, när Kalifornien stiftade en lag, som förbjöd japaner att där äga jord, och 1924 med anledning av För. Stat:s nya immigrationskvotsbestämmelser, som äro direkt riktade mot japanskt tillflöde. — Mutsuhito efterträddes av sin son Yoshihito, med regeringsbenämning Taisho. Till följd av engelsk-japanska alliansen inträdde J. automatiskt i världskriget 1914 och erövrade Kiao-chou, det tyska arrendeområdet i Shantung (1914). J. besatte även en del öar i Stilla havet, vilka det ännu innehar som mandatärmakt. Medan Västerlandet hade händerna bundna, skaffade J. sig särskilda förmåner i Kina. Det skedde 1915 genom "de 21 fordringarna", av vilka vissa vilkas antagande skulle innebure militärt, politiskt och ekonomisk protektorat över Kina, trots ris ken ståndaktigt avslogos av Yüan Shï-kai, medan de övriga antogos vilket gav J. stora ekonomiska fördelar på skilda håll i Kina oc även administrativt inflytande Manchuriet. Vid fredsslutet 191 inträdde J. i N. F. och erkän des J:s erövring av det föru tyska Kiao-chou, som emellerti återlämnades till Kina i anslut ning till överenskommelserna vi Washingtonkonferensen (se d. o.) till följd av vilken också engelsk japanska alliansen slopades oc

ett fyrmaktsfördrag mellan J., England, Frankrike och För. Stat. träffades till garanterande av freden vid Stilla havet. Jan. 1925 tillkom en rysk-japansk traktat. — 1 sept. 1923 drabbades J. av en jordbävning med följande eldsvådor, som nästan helt utplånade Yokohama, förstörde stora delar av Tokyo och illa skadade krigshamnen Yokosuka. Skadorna beräknades till minst 10 milliarder yen.

Japanska graven, djup sänka i Stilla havet, ö. om Japan. Största djup ("Tuscaroradjupet") 8,513 m., ö. om Kurilerna.

Japanska havet, randhav i ö. Asien mellan Korea, Japanska öarna och Sibirien. Står i s. i förbindelse med Östkinesiska sjön genom Koreasundet, i n. genom Tatarviken och La Pérousesundet med Ohotska havet.

Japanska språket. J:s frändskaper äro ännu outredda. Den gängse klassificeringen tills. med koreanskan är ej stödd på tillräckliga bevis. Med kinesiskan synes japanskan ej vara släkt. Den är ett flerstavigt och böjande språk. Till sitt ljudsystem var den urspr. mycket enkel; en stavelse kunde bestå av vokalerna *a*, *e*, *i*, *o* l. *u* med l. utan en enkel konsonant (*p*, *t*, *k*, *s*, *b*, *d*, *g*, *z*, *m*, *n*, *r*) framför. Först med de kinesiska låneorden fick man ord på *-n* och senare ha i vissa ställningar uppkommit *h* och *f* ur *p*, *ts* och *č* ur *t*, *dj* ur *d*, *š* ur *s*. Substantiven sakna artikel och genusböjning och oftast pluralböjning. Kasus bildas genom postpositioner. Räkneorden äro byggda på decimalsystem. Personliga pronomina i egentlig mening saknas. Adjektivet är som attribut oböjt, i predikativ funktion böjes det som ett verb. Verbets böjningssystem varierar efter olika stilarter; i det moderna talspråket skiljes mellan jakande och nekande form, och en rad tempora: presens, preteritum, futurum, futurum exactum, 1:a och 2:a konditionalis samt "subordinativ" (ett starkt anlitat gerundium). Systemet invecklas genom skilda böjningar för familjär, resp. hövlig stil. — Genom införandet av den kinesiska odlingen (fr. o. m. 5:e årh. e. Kr.) kom ordförrådet att starkt uppblandas med kinesiska låneord, och alltjämt skapas nya vetenskapliga och andra termer med hjälp av dessa koncisa låneord. De ha på japansk mark genomgått en ofta radikal ljudutveckling, som gör dem oigenkännliga för en kines. — Med kinesisk odling infördes även kinesisk skrift, använd dels i dess normaltyp, dels i dess även i Kina gängse kursiva variant. Under 8:e årh. uppfanns vidare i J. ett stavelseskriftsystem i två varianter, k a t a k a n a och h i r a g a n a; de 50 tecknen i detta utgöras av förkortade kinesiska normal-, resp. kursivtecken, vart och ett fonetiskt använt för en stavelse. Kanaskriften användes för böjningar och hjälpord, medan de kinesiska ordtecknen användas för de pregnanta orden i satsen (subst., adj., verb). De kinesiska idétecknen användas såväl för låneord som för inhemska, t. ex. ritningen för

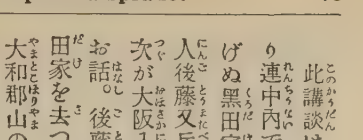

Japansk skrift. Kinesiska tecken blandade med hiragana.

Bedjande präst. Träskulptur av Kokei. Omkr. 1200.

"man" både för låneformerna *djin* och *nin* och för det äktjapanska ordet *hito*.

Japansk ceder, se Cryptomeria.

Japansk dansmus, se Råttsläktet.

Japansk konst. J. bygger helt på impulser från Kina men når dock på en del områden resultat av självständigt värde. I motsats till den kinesiska visar den större kärlek till detaljerna än till de stora linjerna och ett utpräglat sinne för det dekorativa samt ofta en fin humor. — J. börjar eg. med buddhismens införande på 500-t. e. Kr., men gravfynd visa, att det redan tidigare funnits en primitiv keramik och metallkonst. Konstens blomstringstider sammanfalla sedan i stort sett med de stora politiska skedena (se Japan. *Historia*). — *Nara-, Fujiwara- och Kamakuratiden* (710—1336). De märkligaste bevarade exemplen på den äldsta J. äro templen i Nara (se ill. till Byggnadskonst sp. 823—824 och 825), som i huvudsak härröra från 700-t. och gömma rika konstskatter, däribland en myckenhet importerad kinesisk konst. En del bevarade skulpturer kunna dateras redan till 600-t. De ha utförts i anslutning till indiskt-kinesiska förebilder och söka liksom dessa ge ett religiöst-expressivt uttryck för buddhismens idévärld. Under Naratiden börjar emellertid skulpturen bli mer nationellt betonad. Den splittrar sig i två grenar. Den ena, företrädd t. ex. av den väldiga, 1252 utförda Buddhabilden (*Dai-Butsu*) i Kamakura (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1505), visar monumental, förandligad ro. Den andra riktningen, som skapat tempelväktare, demoner m. m., strävar efter våldsamt realistiskt uttryck. Ur den senare framgår den av fysisk vitalitet och individuell karaktärisering kännetecknade porträttskulpturen. Mot slutet av 800-t. framträdde den store målaren Koseno-Kanaoka (se d. o.), som blev huvudman för den livs-

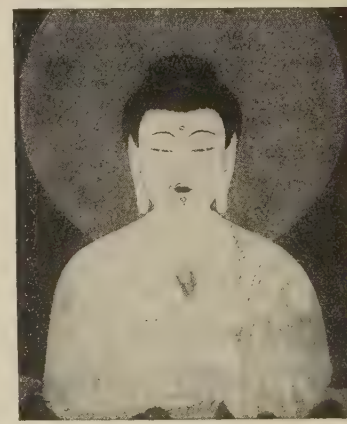

Amitaba. Målning i guld och färger på siden. (Detalj.) Koseskolan. 1200-t.

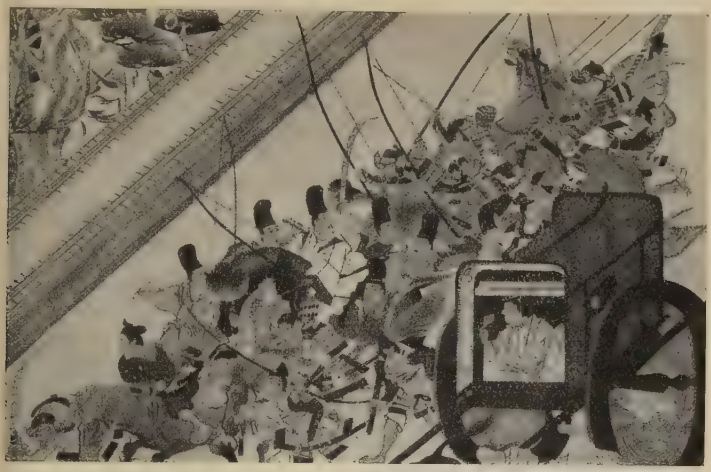

Kejsar Goshirakawas bortförande ur palatset. Detalj ur den s. k. Heijimonogatori, målning i färger på papper. Tosaskolan. 1200-t. (Boston.)

kraftiga kinesisk-buddhistiska riktningen inom Japans måleri, Koseskolan. Mot denna reagerade Tosaskolan, som återgav ämnen ur Japans nationella historia, målade i ljusa, klara färger och rik förgyllning inom spetsigt dragna konturer. Tosaskolans aristokratiska konst urartade småningom till ett konventionellt, föga ursprungligt måleri. Det japanska konsthantverket, vars resultat delvis framgår av de bevarade skatterna i Nara, Kyoto och Kamakura, nådde under denna tid utomordentliga resultat i fråga om textil- och metallkonst samt lackarbete. I Kamakura utvecklade vapensmederna sin förnäma konst och utförde särskilt parerplåtar (*tsuba*) av stort konstnärligt värde. I Seto uppstod den inhemska keramiken, vars alster till stor del voro avsedda för teceremonin. — *Ashikaga-tiden* (1337—1573). Till J:s uppblomstring på 1400-t. bidrog främst ett intensivt studium av den stora kinesiska Sungkonsten. Ej ens byggnadskonsten förblir oberörd härav, trots att man i de regelbundna proportionerna och i innerrummens praktverkan tycker sig spåra rent japanska drag. Skulpturen når inga nya resultat, utan måleriet blir i allt väsentligt bärare av de nya strömningarna. Framför allt vänder man sig till landskapet och härifrån till smärre ur naturen hämtade detaljer, blommor, bladkvistar, enstaka djur o. s. v. I samband härmed och fortfarande efter kinesisk förebild vika färgerna alltmer för det rena tuschmåleriet, som endast i svart och vitt eftersträvar måleriska effekter. Nära den kinesiska konsten står Kano Masanobu (se d. o.), grundaren av Kanoskolan, som stod shogunerna nära och målade landskap och buddhistiska bilder. Betydelsefullare var dock den store Sesshu (se d. o.), som

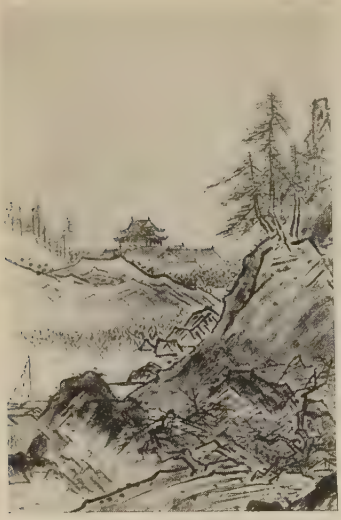

Sommaren. Tuschmålning på papper av Sesshu.

bragte det japanska tuschmåleriet i jämnhöjd med det bästa, som Sungmästarna skapat. Under hela denna tid, då Kyoto var den kulturellt ledande orten, fortsatte konsthantverket sin glänsande utveckling. I fråga om keramiken är att märka familjen Shinos stengods och Gorodayu Shozuis porslin, det första man lyckats framställa i Japan (1500-t:s början). Bland tsubamästarna är att nämna Kanaïye (slutet av 1400-t.), vilken jämte medlemmar av familjerna Myochin och Umetada utförde genombrutna och metallinlagda tsuba, under det att familjen Goto utmärkte sig för utsökt fin ciselering. Guldlackets konst utvecklades till sin högsta höjd av Koami. — *Tokugawaperioden* (1603—1868) kännetecknas till en början av ett starkt uppsving inom byggnadskonsten. Störst bland arkitekterna var Zengoro, mästare till det märkliga minnestemplet i Nikko över den store, 1616 döde Tokugawashogunen Ieyasu. Även i Kyoto och framför allt i Edo, shogunernas nya huvudstad, finnas utomordentliga prov på japansk byggnadskonst. För skulpturen inträffar en nedgångsperiod; av intresse äro eg. endast småbronserna, som äro rikt företrädda i europeiska samlingar. Även måleriet har nu sett sina bästa dagar. Tosaskolan fortsätter utan att kunna frambringa nya resultat. En stor konstnär var Korin (se d. o.), som i sina blomstermålningar nådde en praktfull dekorativ verkan och även inom lackmåleriet gjorde en betydande insats. En ny konstutveckling började med Ukiyo-e-skolan, som sökte anslutning till det dagliga livet och småningom frambragte en realistisk konst. Skolans skapare, Matabei, verkade vid 1600-t:s mitt. Parallellt med Ukiyo-e-skolan ar-

Färgträsnitt av Harunobu.

betade längre fram i Kyoto Shijoskolan, som fortsatte kinesiska traditioner. Hit höra de utomordentliga djurmålarna Sosen (se d. o.) och Ganku (f. 1749, d. 1838). Omkr. 1700 framträder träsnittet som en fullt utbildad konstart. Dess motivkrets är mycket vid och omfattar landskap, t. ex. de ständigt upprepade utsikterna över Fuji, folklivsbilder, framför allt skådespelare och geishor, och bilder från hemlivet m. m. Konstarten, vars verkan grundar sig på motsatsen mellan konturernas kraftiga svarta linjer och de starka, hela färgytorna, blomstrade rikast från 1750 till 1850. Till dess största utövare hörde Harunobu (se d. o.), som skildrade Edos skönheter och uppfann det älskvärda japanska nyårskortet, *sorimono*, Utamaro (se d. o.), Hokusai (se d. o.), den kanske störste av dem alla, de två Toyokuni samt Hiroshige (se d. o.). Under denna period fortsätter den konstindustriella blomstringen. Keramiken får nytt liv genom införseln av ett formsäkert, grovt, gott gods från

Tsuba. 1500- l. 1600-t.

Inro av svart lack med guld. 1500-t.

Korea, och porslinstillverkningen frodas för att dock sjunka ner till ett mer och mer osjälvständigt efterbildande av det kinesiska porslinet. En småkonst av säregen karaktär utvecklas, t. ex. de vid bältet hängande *inro*, små för medicin, sigill m. m. avsedda askar av lack, samt *netsuke*, små skulpturer av elfenben, avsedda att vid bältet fasthålla snodden till inro (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1506). — Sedan Mikadon genom en statskupp 1868 återtagit den världsliga makten och i samband härmed portarna till Europa och Amerika öppnats på vid gavel, gick den nationella konsten en hastig och obönhörlig undergång till mötes. — Se även Byggnadskonst sp. 823—825 och Bildhuggarkonst sp. 1503—1504.

Japansk litteratur. J. (på kinesiskt, japanskt l. blandat språk) börjar först med kinesiseringsperioden. Några primitiva sånger och religiösa ritual äro äldre än 700 e. Kr. Från Naraperioden (8:e årh.) har man dels två berömda "historiska" verk,

d. v. s. uppteckningar av folkets äldsta traditioner: *Kojiki* (712) på blandat språk och *Nihongi* (720) på ren kinesiska, dels en förträfflig lyrik, till vilken väl impulsen gavs genom bekantskapen med den högre fastlandskulturen men som är rent japansk till språk och idéinnehåll, kodifierad i samlingen *Manyoshu*, "De tiotusen bladens samling". Versen saknar rim, och metern kännetecknas av växling mellan 5- och 7-staviga rader. — J:s klassiska litteratur tillkom under Heian-perioden (900—1100-t.), varvid kvinnor voro de främsta författarna. Lyriken fortsattes framgångsrikt, bevarad i den väldiga samlingen *Kokinshu*. Prosan utvecklades i diverse berättelsesamlingar, t. ex. *Taketori Monogatari*, en saga på praktiskt taget ren japanska, och *Tosa Nikki*, en reseskildring av Tsurayuki (båda 900-t.). Höjdpunkten nåddes av Murasaki no Shikibu, författarinna till *Genji Monogatari*, en stor sedeskildrande roman från omkr. 1000 e. Kr., och av den samtida Sei Shonagon, författarinna till *Makura Zoshi*, skisser av varierande innehåll. — 1200—1500-t., en kulturell nedgångsperiod, under vilken buddhistmunkarna voro de egentliga författarna, bjuder på historiska romaner, personliga memoarer, en utmärkt samling skisser och anekdoter, *Tsure-dzure-gusa*, och ett par hundra rätt primitiva dramatiska skisser, s. k. *No*. — Med 1600-t:s ingång, under Tokugawaättens shoguner, gjordes Edo till ett verkligt kulturcentrum. Perioden 1600—1867 utmärker sig för en vidlyftig litteratur av såväl skönlitterära arbeten som lärda verk. Kinas kulturinflytande gjorde sig starkt gällande genom de favoriserade Kangaku-sha, "Kinalärde", bland vilka märkas Yekken, Arai Haruseki (båda 1600-t.) och Kiuso (början av 1700-t.). Studiet av J:s historia upptogs på allvar, resulterande i J:s främsta historiska verk, *Dai-Nihon-shi*. Detta studium bidrog avsevärt till en reaktionsrörelse mot kineseriet med studium och förhärligande av den gamla äktjapanska litteraturen, ledd av de s. k. Wa-gaku-sha, "Japanlärde". Under Edoperioden uppstod även en populär dramatik, främst genom Chikamatsu, samt en föga framstående men ytterst omtyckt förströelselitteratur, delvis starkt pornografisk. Bland de mest populära romanförfattarna kunna nämnas Kioden (slutet av 1700-t.) och Bakin (förra hälften av 1800-t.). Under europeiseringsperioden (från 1867) har man även försökt sig i västerländsk romanstil, delvis med framgång.

Japansk musik, se Kinesisk musik.

Japanskt lack, se Rhus.

Jaquerie, se Jacquerie.

Jaques-Dalcroze [ĵakk-dalkrå'š], Émile, f. 1865, fransk-schweizisk kompositör, mest känd som skapare av den rytmiska gymnastiken, ett slags illustrerad musik, avsedd att utveckla det musikaliska gehöret och känslan för rytmiska rörelser. 1910—15 uppehöll J. i Hellerau en läroanstalt för sin metod. Bland svenska efterföljare märkes Anna Behle.

Jaquett [sjakä'tt] (fr. *jaquette*, av *jaque*, kort pansarjacka), urspr. kort kolt, numera mansrock med långa, framtill avrundade skört.

Jardin [ĵardä'ŋ], Nicolas

Henri, f. 1720, d. 1799, fransk arkitekt. J. var 1755—71 verksam i Köpenhamn, där han fick i uppdrag att fullborda den i samband med Amalienborgs slott planerade Marmorkirken. Arbetet kunde emellertid av bristande medel ej fullföljas efter hans planer. Som prof. vid konstakademin utövade J. ett stort inflytande på den följande arkitektgenerationen, som fortsatte hans av fransk klassicism präglade konst.

Jardin des plantes [ĵardä'ŋ de pla'ŋt], botaniska trädgården i Paris, leder sitt ursprung från 1635, omorganiserades 1793 till *Muséum d'histoire naturelle,* vilket omfattar både botanisk och zoologisk trädgård samt museum och bibliotek.

Jardinière [sv. utt. sjardinjä'r] (fr., eg. trädgårdsflicka), blomsterbord; lågt prydnadskärl av silver, kristall o. d., avsett att fyllas med blommor.

Jargon [sjargå'ng] (fr., från ital.), rotvälska, rådbråkat tal; familjär samtalsstil l. fackspråk växlande efter yrken och samhällsgrupper.

Jarka'nd l. Jarkent, stad i Öst-Turkestan, v. Kina, vid Jarkand-darja, en av Tarims källarmar. Omkr. 70,000 inv. J. består av en muhammedansk och en kinesisk stadsdel. Viktigt centrum för handeln i inre Asien.

Jarl (fsv. *iarl,* förnäm man), de nordiska konungarnas högsta ämbetsmän under vikinga- och äldre medeltiden. I Norge blevo J. efter 872 konungens ståthållare i olika landsdelar. J. synas även ha tjänstgjort ss. befälhavare i viktiga gränslandskap. Snart tillkom dock jarlstiteln blott *en* person i riket, och denne fick snart en vicekonungs makt. I Sverige finner man sedan 1100-t:s mitt dylika J. ss. befälhavare för ledingsflottan samt innehavare av vissa kronogods och skatteinkomster i Roden (se d. o.). Under striderna mellan erikska och sverkerska ätterna blevo J. ofta Sveriges verkliga regenter (jfr Major domus), och från Birger Brosa tillhörde de Folkungaätten (se d. o.). Efter Birger Jarls död försvinner titeln J. Jfr Hertig sp. 701.

Ja'rmuk, vänsterbiflod till Jordan. Jfr Gilead.

Jaroslaw [jarå'slaf], stad i dep. Lwów, s. Polen, n. om Przemyśl, vid Weichsels biflod San. 24,000 inv. Skådeplats för svåra strider under sommarfälttåget 1915 i Galizien.

Ja'roslav, ryska storfurstar, den förste av dem i Kiev, d. 1054. J. blev 1019 med hjälp av nordiska vikingar herre i Kiev samt kunde slutligen på 1030-t. samla största delen av dåv. Ryssland under sin spira. J. förmäldes 1019 med Olof Skötkonungs dotter Ingegärd.

Jaroslavl [jarasla'f]. 1. Guvernement i mell. Ryssland omkring Volga. 44,951 kvkm. 1,4 mill. inv. Åkerbruk, boskapsskötsel, hemslöjd. Tillhör Rysslands industriområde. — 2. Huvudstad i J. 1 vid Volga. 75,000 inv.

Ja'rres, Karl, f. 1874, tysk politiker, överborgmästare i Duisburg 1914. J., som tillhör tyska folkpartiet, var nov. 1923—jan. 1925 riksinrikesminister. J., som står de tysknationella nära och särskilt hävdat Rhenlandets intressen under Ruhrockupationen, var högerns kandidat vid första valomgången under presidentvalet 1925.

Jasmi'n [sja-], arter av släktet *Jasmi'num* (fam. *Olea'ceae*), varav finnas c:a 200, nästan alla

Jasmin (Jasminum nudiflorum).

i Gamla världens varmare länder. J. äro upprätta l. slingrande buskar med små, vanl. vita l. gula, välluktande blommor. *Jasminum grandiflo'rum* och *Jasminum officina'le* från s. Asien, *Jasminum odorati'ssimum* från Kanarieöarna och Madeira m. fl. arter odlas i Medelhavsländerna och lämna jasminolja, använd i parfymindustrin. Flera arter odlas i Sverige i växthus och boningsrum som prydnadsväxter. De fordra ymnig gödsling och bevattning samt böra stå i det fria under sommaren. — Jfr Gelsemium sempervirens och Schersmin.

Jason, Iason, se Argonauterna.

Jaspar [ĵaspa'r], Henri, f. 1870, belgisk advokat och politiker. 1919 led. av deputeradekammaren, förfäktade J. ss. utrikesminister 1920—24 med energi Belgiens krav i skadeståndsfrågan.

Ja'spis, en ogenomskinlig, finkristallinisk l. tät, av järnföreningar förorenad kvarts av skiftande färg. J. räknas till "halvädelstenarna" och användes till prydnadsföremål av olika slag.

Jassy l. Jasi [jasj], huvudstad i distriktet J., Moldau, Rumänien. 75,000 inv. Universitet. Livlig handel. J. är Moldaus gamla huvudstad. Där slöts 1792 års rysk-turkiska fredsfördrag.

Jater, folkslag med indoeuropeiskt språk i v. Indien och ö. Iran. Omkr. 6 mill.

Jatu'liska avdelningen, beteckning för en del av kvartsitskiffer m. m. bestående, starkt veckade, mäktiga lagerserier, vilkas ålder faller mellan urberget och jotniska avdelningen. Förekommer i Dalsland och inom stora områden i Karelen och ö. Finland.

Jaune brillant [ĵån brija'ŋ], se Kadmiumföreningar.

Jaurès [ĵårä's], Jean, f. 1859, d. 1914, fransk socialist och politiker, docent i filosofi vid högskolan i Toulouse 1883. Deputerad 1885—89 samt från 1893, tillhörde han deputeradekammarens socialistiska grupp. I flera strejker vann han som arbetarpartens talesman stor popularitet, arbetade på att ena den splittrade franska socialismen och sökte anknytning till den tyska social-

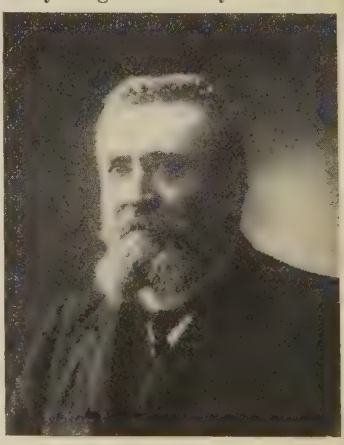

Jean Jaurès.

demokratin. Han uppträdde vid sidan av Zola i Dreyfusprocessen och understödde Combes och Briand i kampen mot konkordatets statskyrka. Stödjande Millerand och i opposition mot Guesde förfäktade J. socialisters eventuella deltagande i borgerliga regeringar. Samtidigt bekämpade han Clemenceaus borgerliga radikalliberalism och Delcassés Marockopolitik. Han motsatte sig alla utslag av tyskfientlig politik (dock utan att uppge kravet på Elsass-Lothringens återförening med Frankrike) och arbetade för en av arbetarinternationalen förmedlad fredlig utjämning av rådande konflikter. Verksam i denna anda i juli 1914, beskylldes J. för landsförräderi och mördades 31 juli. Hans patriotiska motiv blevo emellertid erkända, och 1924 överfördes hans stoft till Panthéon. Vid sidan av sin mångåriga publicistiska verksamhet i tidningen l'Humanité, som han grundade 1904, utgav J. *Histoire socialiste 1789—1900* (1901—08), *Études socialistes* (1901) och *Discours parlamentaires* (1904). Halvtannat årtionde var J. centralgestalten i fransk och internationell socialism.

Java [dja'-], den viktigaste av Stora Sundaöarna, Nederländska Indien, mellan 5° 50′ och 8° 50′ s. br., begränsas av Sundasundet i v., Balisundet i ö., Indiska oceanen i s. och Javasjön i n. 121,622 kvkm. 35 mill. inv. — J. är till större delen ett högland, som består av lagrade l. eruptiva, tertiära bergarter; i n. utbreder sig lågland. Omkr. 45 vulkaner finnas, därav många verksamma. Klimatet är tropiskt, nederbörden, vars fördelning under året bestämmes av monsunerna, riklig. Den bördiga jorden alstrar en växtlighet, som på få ställen har sin like. — Växtgeografiskt tillhör J. det indiska monsunområdet. På låglandet och bergssluttningarna till c:a 2,500 m. finnas urskogar, vilka i sina lägre delar äro rent tropiska. I det inre finnas även savanner. Ö. J. kännetecknas av teak- och *Casuari'na*-skogar och australiska arter. — Djurvärlden tillhör den indiska regionen inom arctogea (se D j u r g e o g r a f i). Av däggdjur finnas apor, en art noshörning, banteng, vildsvin, tiger, leopard, en vild hundart (*Cu'on ru'tilans*) och talrika fladdermöss, däribland flygande hundar, m. fl. Av fåglar kunna nämnas påfåglar, pelikaner, hornfåglar, papegojor, salanganen, av kräldjur krokodiler, sköldpaddor, pytonormar och talrika giftormar. — På J. gjordes fyndet av *Pithecа'nthropus* (se d. o.). — Befolkningen utgöres av tre malajiska

Java. Vulkanlandskap.

folk: sundaneser på v., javaneser på mell. och madoereser på ö. J., samtliga muhammedanska trosbekännare; dessutom finnas kineser, japaner, araber och vita. — Den inhemska kulturen har fått sitt mest pregnanta uttryck i dans, riter och den javanesiska teatern, vars skådespel, *wajang*, uppföras antingen med levande skådespelare l. med dockor och beledsagas av *gamelan*, en orkester av ett flertal instrument, de flesta gjorda av en l. flera gonggonger, trakterade med bambupinne. En i javansk hemslöjd använd tygmönstringsmetod, *batik* (se d. o.), har på sistone spritt sig till Europa. Från äldre epoker återstå ruiner av mäktiga byggnadsverk, t. ex. templen i Bóro Boedoer och Prambanan (se dessa ord), vilka dock äro av indiskt ursprung. Dylika tempelbyggnader kallas *tjandi*. Åkerbruket är nästan enda näring, bedrives dels som småbruk, dels på plantager och producerar ris, socker, kaffe, tobak, te, kinabark, kryddor. Batavia är huvudstad på J. och i Nederländska Indien; andra större städer äro Soerabaja, Semarang, Solo (Soerakarta) samt Buitenzorg. — J. var känt under senantiken. Det har varit delat i malajiska riken; på 1400-t. infördes islam av arabiska erövrare; 1522 kommo portugiserna och inledde handel; de fördrevos i början på 1600-t. av holländarna, som så småningom befäst sitt välde, vilket dock 1821—30 var nära att brytas av ett stort uppror. Ännu finnas till namnet fria sultanat: Djokjakarta och Solo. Ang. J:s förvaltning, se Nederländska Indien.

Ja'van, i G. T. namn på ett folk l. land, omnämnes endast i de yngre källorna (första gången i Hes. 27: 13) och är tydligen detsamma som grekernas *jonier*. Prästkodex (1 Mos. 10: 2 ff.) framställer J. ss. son till Jafet (se d. o.) och själv fader till fyra folk, vilka icke med säkerhet kunna identifieras. I Dan. 8: 21, 10: 20 är J. = Grekland.

Javane'ser l. javaa'ner, ett folk som bebor mell. delen av Java (se d. o.).

Javasjön, innanhav mellan Java i s., Sumatra i v., Borneo i n. och Celebes i ö.

Ja, vi elsker dette landet, norska folksången, diktad av Björnson 1859, melodi av R. Nordraak.

Jaxa'rtes, antikens namn för Syr-Darja (se d. o.).

Jazeri'n l. jazera'n (ital. *ghiazzerino*), en i Italien och Frankrike redan under medeltiden använd benämning på ett sorts pansarskjorta, med små, platt och tätt liggande ringar.

Jazz, trol. ett onomatopoetiskt, slangartat ord, avsett att återgiva det ljud, som uppstår vid att två sandpappersklädda lådor gnidas mot varandra, ett av de många egendomliga "instrument", som ingingo i de första jazzorkestrarna. Urspr. torde ordet ha använts om musiken till de från primitiva

folk hämtade danserna, senare iven om själva dansen, spec. foxtrot. J. bör emellertid ej betraktas som en särskild dans utan som en dansmetod, obunden av bestämda turer och steg men, ofta till karikatyr, återgivande rytmen i den synkoperade musiken.

J. B., förk. för jordabalken.

Jean, fem. Jeanne [ĵaŋ, ĵann], fr., Johan, Johanna.

Jeanne d'Arc [ĵann da'rk], f. 1412, d. 1431, franskt helgon och nationalhjältinna, var dotter till en fattig bonde i Domremy-la-Pucelle i Champagne och växte upp under Hundraårskrigens (se d. o.) svåra olyckor. J. var liksom sin omgivning starkt påverkad av extatisk religiositet, och redan tidigt hade hon uppenbarelser, varvid helgonen för henne klagade över Frankrikes nödläge. Uppmanad av helgonen att befria sitt land från engelsmännen, begav hon sig 1428 till konung Karl VII. Den enkla bondflickan övertygade konungen om sin himmelska kallelse och begav sig, i spetsen för 8,000 man och klädd till riddare, till det av engelsmännen hårt ansatta Orléans, som hon befriade 1429 under strider, i vilka hon visade en lysande tapperhet. "Jungfrun av Orléans" hade nu väckt en våg av patriotism och genom sitt uppträdande ingjutit mod och tillförsikt hos sina landsmän. Följande sin kallelse, förde hon konungen till Reims, där han kröntes. Snart voro emellertid J:s framgångar förbi. Hennes försök att erövra Paris misslyckades, delvis på grund av konungens vankelmod och befälhavarnas svund. Vid ett utfall från Compiègne 1430 blev hon tillfångatagen och råkade i engelsmännens våld. Dessa, som betraktade

Jeanne d'Arc. Miniatyr, omkr. 1470.

J. ss. en demon, anklagade henne för trolldom inför en domstol av franska präster och teologer. Efter en process, under vilken hon andligen och lekamligen blev nedbruten, dömdes hon till döden och förmåddes att underteckna en skrivelse, vari hon förnekade sin himmelska kallelse men som hon återtog, innan hon brändes i Rouen. Förhörsprotokollen från denna process, liksom från den rehabiliteringsprocess, som sedan igångsattes av Karl VII, ge en utmärkt inblick i J:s egendomliga själsliv. J., som efter sitt uppträdande betraktades ss. helgon, blev först 1920 kanoniserad. I såväl historisk som vitter litteratur har J. varit föremål för skilda uppfattningar, t. ex. hos Voltaire, Schiller, Michelet, Anatole France och Shaw.

Jeannette-expeditionen [ĵanä'tt-], se De Long.

Jean Paul [ĵaŋ påll], se Richter.

Jebuséer, den gamla kananeiska befolkningen i Jerusalem (och omnejd), vilken innehade denna stad ända till Davids tid (2 Sam. 5: 6 ff.). Jebus ss. namn för staden (Dom. 19: 10 f.) är blott en sen tids konstruktion.

Thomas Jefferson. Målning av Gilbert Stuart.

Jefferson [dje'ffəsən], Thomas, f. 1743, d. 1826, För. Stat:s tredje president. J. var under koloniernas frihetskamp den främste företrädaren av deras statsrättsliga krav. Led. av kongressen i Philadelphia 1775—76, utarbetade J. oavhängighetsförklaringen. Han var guvernör i sin hemstat Virginia 1779—81, representant i kongressen 1783—84 samt minister i Paris 1785—89. 1790—94 utrikesminister, utformade han i skarp motsättning till A. Hamilton riktlinjerna för de demokratiska republikanernas politik (se Demokrater). Som president 1801—09 genomdrev han det förmånliga köpet av Louisiana men var mindre lycklig i sin europeiska neutralitetspolitik. Genom sin folklighet och nitälskan för jämlikhet blev J. den store pioniären för de demokratiska formerna i det amerikanska samhällslivet.

Jefferson City [dje'ffəsən si'tti], huvudstad i Missouri, För. Stat., vid floden Missouri. Jordbruksmaskiner, järnvägsmaterial, textilier. Järnvägsknut. I närheten kolgruvor. 15,000 inv.

Jeffreys [dje'ffriŝ], George, baron J. of Wem, f. 1648, d. 1689, engelsk överdomare. J. var det främsta verktyget för Karl II:s och Jakob II:s rättsliga förföljelser. Fängslad efter den "ärorika revolutionen", avled J. i Towern.

Je'fta, enl. Dom. 11 en folkhjälte i Gilead, vilken tillbakaslog ammoniterna. Till hans gestalt knytes det folkliga och vida spridda motivet om det högtidliga löftet i nödens stund och det därav föranledda offret av sitt eget barn. Denna handling anföres tillika ss. förklaring till en av de israelitiska kvinnorna årligen firad, egenartad sorgehögtid.

Jehova', se Jahve.

Je'hu, konung i Israel omkr. 843—816 f. Kr. Från början hövitsman i hären, störtade J. i samförstånd med Elisa (se d. o.) det gamla konungahuset och svingade sig själv upp till makten (2 Kon. 9—10). För att värja sig mot Damaskus såg han sig nödsakad att med rik tribut ge sig ss. vasall under Assyrien (jfr ill. till Assyrien sp. 775), och då den assyriska hjälpen trots allt uteblev, kunde Hasael (se d. o.) erövra stora sträckor av landet ö. om Jordan. — J:s våldsamma framfart mot det gamla kungahuset har blivit ordstävsmässig: "att fara fram som en J."

Jeju'num, lat., tomtarmen. Se Tarm.

Jekateri'na, ry., Katarina.

Jekaterinbu'rg. 1. Guvernement i Uralområdet, Ryssland 157,102 kvkm. 1,950,000 inv. J. är bergigt, täckt av skogar; i ö. många sjöar. Järnmalmer, platina, ädelstenar m. m. Bergsbruk, skogsbruk, boskapsskötsel, åker

bruk. — 2. Huvudstad i J. 1, vid järnvägen Perm—Tjeljabinsk. Säte för styrelsen för alla Urals fabriker och bergsindustrier. Livlig handel. Universitet. 70,000 inv. 18 juli 1918 blev tsar Nikolaus II med hela sin familj mördad i J.

Jekaterinoda'r, se Krasnodar.

Jekaterinosla'v. 1. Guvernement i Ukraina. 78,557 kvkm. 3,460,000 inv. Slättland; genomflytes av Dnjepr och övre Donets. Åkerbruk, boskapsskötsel, bergsbruk, kvarnindustri, brännvinsbrännerier, tobaksodling, maskinindustri. — 2. Huvudstad i J. 1 vid Dnjepr. Stor järnindustri, ångkvarnar, tobaksfabriker m. m. Bergshögskola, medicinskt institut. 170,000 inv.

Je'kov, Nikolaus, f. 1864, bulgarisk general, överbefälhavare över bulgariska hären från Bulgariens inträde i världskriget till aug. 1918.

Jelisave'ta, ry., Elisabet.

Jelisavetgra'd, stad i guv. Odessa, Ukraina, vid Bug. Industriort. 77,000 inv.

Jelisavetpol [-på'll] (numera Ga'ndja). 1. Guvernement i Aserbeidjan. 44,154 kvkm. 925,000 inv., mestadels tatarer. Åkerbruk, boskapsskötsel, silkes- och bomullsodling. — 2. Huvudstad i J. 1. 41,000 inv.

Jellacic de Buzim [je'llatjitj le bo'ŝim], Joseph, f. 1801, d. 1859, greve, kroatisk politiker och österrikisk general. J., som var en av ledarna för den sydslaviska nationalitetsrörelsen, blev under revolutionen 1848 av kejsaren utnämnd till ban över Kroatien, Slavonien och Dalmatien. Hans politik, som gick ut på att tillintetgöra det ungerska väldet över de sydslaviska länderna och

John Jellicoe.

ge alla nationaliteter inom monarkin lika rättigheter, bidrog till ungrarnas uppror s. å. I spetsen för en sydslavisk armé bekämpade han segerrikt ungrarna och deltog i erövringen av det revolutionära Wien. Oaktat hans planer sedan stäcktes, har J. betraktats ss. Kroatiens nationalhjälte.

Jellalafallen, se Kongo 1.

Jellicoe [dĵe'llikåo], John Rushwort, f. 1859, earl of Scapa, brittisk amiral. J. gjorde sig tidigt bemärkt för stor begåvning och stora kunskaper särskilt ss. artillerist. Efter omväxlande tjänst till sjöss och i amiralitetet blev J. 1912 andre sjölord samt vid världskrigets utbrott högste befälhavare över den till Nordsjöfarvattnen koncentrerade stora flottan, vilken han ledde i Skagerakslaget maj 1916. J., som inlagt stora förtjänster om engelska flottans utveckling såväl omedelbart före världskriget som under de första krigsåren, visade sig dock mindre framstående ss. ledare av högre flottförband, varför han några månader efter Skagerakslaget ersattes med amiral Beatty samt förflyttades ss.

Edward Jenner. Mezzotintgravyr av J. R. Smith.

förste sjölord till amiralitetet. J. var 1920—24 generalguvernör över Nya Zeeland.

Je'llinek, Georg, f. 1851, d. 1911, tysk statsvetenskapsman, prof. i Heidelberg 1891. J. har i talrika arbeten upptagit ett flertal av statsrättslärans grundproblem till en fruktbärande och i mycket nydanande behandling. Främst märkas *System der subjektiven öffentlichen Rechte* (1892), *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* (1895) samt *Allgemeine Staatslehre* (1900).

Jellingstenarna, se Jällinge.

Jemappes [ĵəma'pp], stad i prov. Hainaut, Belgien. 14,000 inv. Se Dumouriez.

Je'men, imamat i s.v. Arabien. 190,000 kvkm. 1 mill. inv., muhammedanska araber. Kusten är låg och sandig, det inre ett bördigt högland med riklig nederbörd. Odling av säd, bomull m. m. samt kaffe, som exporteras. Huvudstad Sana. Hodeida är jämte det engelska Aden hamnstad; Mocka är nu obetydligt. — J. omfattar den fruktbaraste delen av Arabien och är ett gammalt kulturland, som mot slutet av medeltiden utgjorde huvuddelen av Lyckliga Arabien, ett oberoende imamat. 1517 erövrades J. av turkarna, blev åter självständigt 1630, ånyo turkiskt 1871 och oberoende under den gamla imamätten 1918.

Je'na, stad i Thüringen, Tyskland, naturskönt belägen vid Saale. 55,000 inv. Gammal stad med berömt universitet (öppnat 1548). Industri, särskilt tillverkning av optiska instrument (Zeissverken) och glasindustri (Schottverken). N.v. om staden utkämpades 14 okt. 1806 slaget vid J. (se Napoleon 1).

Jenise'j. 1. Guvernement i ö. Sibirien. 2,761,926 kvkm. 1,2 mill. inv. N. delen utgöres av tundra, som sträcker sig till N. ishavet. Från 63° till 66° n. br. utbreder sig sammanhängande skog. Fastlandsklimat med långa vintrar och korta men varma somrar. Rika mineraltillgångar, särskilt guld. Jakt, åkerbruk, boskapsskötsel, guldbrytning. Huvudstad Krasnojarsk. — 2. Flod i J. 1, en av Sibiriens huvudfloder, upprinner i Mongoliet. J. är segelbar under större delen av sitt lopp genom Sibiriska slätten och utmynnar med stort delta i en vik av N. Ishavet. Frusen sju månader av året, varjämte mynningen ofta spärras av is. Längd 4,750 km.; flodområdets areal 2 ½ mill kvkm.

Jenkinson [dĵe'nkinsən], se Liverpool.

Jenner [dĵe'nnə], Edward f. 1749, d. 1823, engelsk läkare John Hunters lärjunge och med

njälpare. Utgående från den långt tidigare gjorda iakttagelsen, att personer, smittade av kokoppor, äro oemottagliga för smittkoppor, lyckades J. utarbeta en profylaktisk metod mot smittkoppor, vaccinationen (se d. o.). Det första försöket gjordes 1776. 1798—99 framlade han sina erfarenheter i bokform. J., som kraftigt stöddes av engelska staten, mottog flera hedersbetygelser.

Jennymaskin, se Hargreaves och Spinning.

Jens A'ndersen Be'ldenak, d. 1537, dansk politiker, biskop på Fyn 1501, var en av Kristian II:s gunstlingar, ehuru en tid i onåd och avsatt. Han medföljde konungen på dennes tåg till Sverige, var medansvarig för Stockholms blodbad ss. domare i den föregående andliga rättegången och belönades med det därigenom ledigblivna Strängnäs stift. Medlem av Kristians styrelse i Sverige, visade J. slapphet gentemot den nationella resningen 1521. Efter Kristians fall fick J. i Danmark utstå svåra förföljelser.

Jenseits von gut und böse [je'nŝajts fånn got ont bö'ŝe], sv., bortom gott och ont, titel på ett arbete av Nietzsche. J. har blivit ett ofta använt slagord.

Jensen. 1. Christian Albrecht J., f. 1792, d. 1870, dansk målare. J., som tog starka intryck av Eckersberg, utförde ett mycket stort antal porträtt, skildrande danskar av olika samhällsklasser i en sprudlande frisk, ytterst livfullt karaktäriserande stil. — 2. Adolf J., f. 1837, d. 1879, tysk tonsättare, skrev med anslutning till R. Schumann ett klertal sånger för en l. flera stämmor samt pianostycken m. m. — 3. Gustav J., f. 1845, d. 1922, norsk teolog och kyrkoman,

Fru Birgitta Hohlenberg, f. Malling. Målning av C. A. Jensen.

från 1902 stiftsprost i Kristiania, känd ss. framstående predikant och förf. av ett stort antal även i Sverige mycket lästa skrifter (bl. a. *Indledning i Praestetjenesten,* 1888). — 4. Alfred J., f. 1859, d. 1921, skriftställare, slavist, sedan 1901 medl. av Sv. akad:s Nobelinstitut. J. var en framstående kännare av slavisk kultur och litteratur, varom han utgav talrika arbeten (bl. a. *Rysk kulturhistoria,* 3 bd, 1908; *Slavisk kultur och litteratur under nittonde århundradet,* 1920), och var flitigt verksam som översättare. — 5. Georg J., f. 1866, dansk silversmed. J. har nedlagt stora förtjänster om en modern stil i silversmidet och genom hamrade ytor, enkla former och sparsam dekorering nått stark konstnärlig verkan. — 6. Adolf Severin J., f. 1866, dansk zoolog, prof. vid universitetet i Köpenhamn 1917. Har särskilt ägnat sig åt zoologisk systematik. — 7. Johannes V. (Vilhelm) J.,

Johannes V. Jensen.

f. 1873, dansk författare. Redan i sina tidigare verk (bl. a. *Himmerlandshistorier*, 1898; senare saml. 1904 och 1910) förhärligade J. den danska, spec. jylländska, bondens verklighetssinne och motvilja mot spekulation. I åtskilliga arbeten (bl. a. programskriften *Den gotiske Renaissance*, 1901) har J. påvisat denne bondes släktskap med den "gotiska" rasens handlingskraftiga människotyp, vilken han beprisat, främst i romancykeln *Den lange Rejse* (5 dlr, 1909—21), en storslagen skildring av den nordiska stammens tidigaste historia. Åt sin beundran för den moderna tidens maskinkultur och storindustri har J. givit uttryck i flera romaner (bl. a. *Madame d'Ora*, 1904, och *Hjulet*, 1905); han har vidare författat resebeskrivningar, exotiska noveller och en samling *Digte* (1906). J. är en av den moderna danska litteraturens kraftfullaste och mest originella gestalter; som språkkonstnär har han genom sin friska stil övat stort inflytande. — 8. Thit J., f. 1876, den föreg:s syster, dansk författarinna, har framträtt som en energisk hävdare av kvinnosaken.

Jenson [jaŋså'ŋ], Nicolaus, f. omkr. 1420, d. 1480, fransk boktryckare, verksam i Venedig, antikvastilens upphovsman. Från hans pressar utgingo en mängd arbeten, vilka anses tillhöra boktryckarkonstens yppersta alster.

Jequiritybönor [sjeki'riti-], detsamma som paternosterbönor.

Jeremi'a (i Septuaginta och N. T. Jeremi'as), gammaltestamentlig profet, f. omkr. 650, dödsår okänt (möjligen omkr. 580). Kallad till profet under konung Josia (omkr. 627), uppträdde J. först i sin hemstad Anatot, därefter i Jerusalem, där han verkade intill stadens fall för kaldéerna 586 f. Kr. Han erhöll då av erövrarna tillåtelse att stanna i landet men tvangs ej långt därefter av flyktande judar att medfölja till Egypten, där han sannolikt också dött, enl. legenden stenad. J. fick lida mycket av sina landsmän. Lidandet och ensamheten fördjupade J:s gudsumgänge, så att han framträder ss. den innerligaste och mest personliga av alla G. T:s profeter. J. har själv låtit uppteckna grundstommen till sin bok (jfr Jer 36), men denna har sedan i högre grad än de flesta andra profetskrifter utökats med tillägg av främmande händer. — Under J:s namn gå ytterligare i Septuaginta Klagovisorna (se d. o.) samt J:s brev (i Vulgata och sv. Bibeln infogat ss. 6:e kap. av Baruks bok). Detta senare, vilket innehåller en varning för avgudadyrkan, är av hellenistiskt-judiskt ursprung.

Jerez de la Fronter[a] [chere'th de la frånte'ra], stad i prov. Cadiz, Spanien, på en av vingårdar täckt slätt. Bekant för

sin export av vin (sherry), särskilt till England. 65,000 inv.

Je'richau [-kou], Jens Adolf, f. 1816, d. 1883, dansk bildhuggare. J. påverkades av Thorvaldsens klassicism, men hans konst visar en för sin tid ovanligt stark naturkänsla och en betydande formell begåvning, som särskilt kommer till uttryck i hans främsta verk, *Panterjägaren* (1846). — J. var från 1846 gift med målarinnan Elisabet Baumann-J., f. 1819 (i Warszawa av tyska föräldrar), d. 1881. Utbildad i Düsseldorf, målade hon porträtt och genrer i en kraftig men okänslig kolorit.

Je'riko (möjl. = Månstaden), nuv. byn *Eri'ha*, urgammal stad och fästning i s. Jordandalen vid vägen från floden upp mot Jerusalem. Om dess erövring genom israeliterna föreligger i Jos. 6 en legendariskt utsmyckad berättelse. Vid utgrävningar 1908—09 gjordes en mängd intressanta fynd, bl. a. av en väldig, tydligen från Israels konungatid härrörande befästningsanläggning.

Je'rikoros, två örter i n. Afrikas och v. Asiens ökentrakter, *Odontospe'rmum pygmae'um* (fam. *Compo'sitae*) och *Anasta'tica hierochu'ntica* (fam. *Cruci'ferae*). Bägge genomlöpa hela sin utveckling på några få mån. under regntiden och dö efter fruktmognaden, varefter de ofta slitas loss från marken och rulla för vinden. Fröspridning under torriden hindras därigenom, att holkfjällen hos den förra arten böja ihop sig över frukterna, medan den senare växten helt och hållet rullar ihop sig till en boll. Vid fuktigt väder böja holkfjällen hos den förra, grenarna hos den senare arten åter ut sig hygroskopiskt. Härigenom äger fröspridningen

Panterjägaren. Marmorstaty av Jens Adolf Jerichau. (Glyptoteket, Köpenhamn.)

rum endast vid fuktigt väder l. på fuktig mark. I österlandet äro J. föremål för mycken övertro. Jfr Selaginella.

Jeri'tza, Marie, f. 1891, österrikisk operasångerska (sopran), har främst genom en realistisk och intelligent scenframställning (Salome, Tosca m. fl.) vunnit stora framgångar vid gästspel i Europa (Sthlm 1921) och Amerika.

Jernberg, August, f. 1826, d. 1896, målare. J. tillhörde svenska målarkolonin i Düsseldorf men studerade först (1847—54) i Paris. Hans konst behöll alltid ett visst franskt kynne, och hans genremålningar ur de westfaliska böndernas liv äro målade med en bredd och koloristisk friskhet, som skiljer honom från övriga düsseldorfare. Högst som målare når han i sina stilleben. Se ill. sp. 111.

Jerndahl, Aron, f. 1858, bildhuggare. J. hämtar företrädesvis

Den sönderslagna pipan. Målning av August Jernberg. (Nat. mus.)

sina motiv ur de arbetande klassernas liv. Hans jordbruksarbetare och folktyper äro skildrade på ett kärvt, rättframt sätt.

Jerndorff. 1. Peter J., f. 1842, dansk skådespelare, har i sin kultiverade konst, som särskilt omfattat komiskt betonade karaktärsroller, fullföljt traditionerna från en äldre period. — 2. August J., f. 1846, d. 1906, den föreg:s kusin, dansk målare, prof. vid konstakademin i Köpenhamn. J. var en av sin tids finaste konstnärer och utvecklade en mångsidig produktivitet, sträckande sig från monumentalmåleriet till konsthantverket. Hans teckningar över folksago- och folkvisemotiv präglas av ornamental förmåga och poetisk fantasi.

Jernkontoret, en privat penninginstitution i Sthlm, grundad 1747 på initiativ av A. Backmansson, adlad Nordencrantz (se d. o.) med ändamål att lämna ekonomiskt stöd åt svenska järnbruk, vilket till en början skedde genom belåning l. köp av järn på järnmarknaderna. De för J:s rörelse erforderliga medlen ha främst erhållits genom avgifter, uppgående till 1 daler kopparmynt (Jernkontorsdalern) per skeppund vågfört järn, som delägarna varit skyldiga att erlägga. Sedan 1902 bedriver J. allmän bankrörelse, men J:s delägare ha företrädesrätt till erhållande av lån av olika slag, varigenom J. söker främja järnhanteringen. Dessutom ha stora anslag utgått till bergsundervisningen, kolarskolor o. s. v. Genom sina tekniska tjänstemän söker J. bistå delägarna med råd i tekniska frågor. — Överinseendet över J. utövas av Brukssocieteten l. ägarna av de i J. introducerade bruken. Styrelsen består av 5 ordinarie och 5 extra ordinarie fullmäktige, och revisionen utövas av J:s deputerade. J:s fonder uppgingo vid 1922 års utgång till 9 mill. kr., och omslutningen var 12 mill. kr. — J. utger sedan 1817 *Jernkontorets annaler*, tidskrift för Sveriges bergshantering.

Jero'beam. 1. J. I, konung över Nordriket omkr. 933—912 f. Kr. J., vilken från början stått i Salomos tjänst men måst fly till Egypten, återkallades vid Salomos död och blev då nordstammarnas förste konung. På det religiösa området erhöll J:s namn en viss ryktbarhet genom de gudabilder i djurform, med vilka han smyckade de gamla helgedomarna i Dan och Betel i syfte att skapa en motvikt mot Jerusalems tempel (1 Kon. 12). — 2. J. II, av Jehus hus, konung över Nordriket omkr. 785—745 f. Kr. var en kraftfull och dugande regent (2 Kon. 14). På hans tid uppträdde Amos och Hosea.

Jérôme [jerå'm], fr., Hieronymus. — J. Bonaparte, se Bonaparte sp. 276—277.

Jerome [dje'rrəm], Jerome K. (Klapka), f. 1859, engelsk författare, har vunnit popularitet med åtskilliga humoristiska arbeten, ofta med resemotiv (*Idle thoughts of an idle fellow*, 1889; En dagdrifvares funderingar, 1890; *Three men in a boat*, 1889; Tre män i en båt, 1890).

Jersey [djə'ŝi], en av Kanalöarna (se d. o.).

Jerseyboskap [djə'ŝi-], se Nötkreatur.

Jersey City [djə'ŝi si'tti], stad i New Jersey, För. Stat., vid Hudson, mitt emot New York. Stor industristad. Dockor för atlantångare. Tunnlar under Hudson till New York. 300,000 inv.

Jerseykål [djə'ŝi-], se Brassica sp. 511.

Jerubba'al, se Gideon sp. 1240.

Jeru'salem (av oviss härledn.). 1. Palestinas namnkunnigaste stad (arab. *al-Kuds*, helgedomen), i bergsbygden v. om Döda havet, genom järnväg förbunden med Jafa och Port Said, sedan 1920 säte för den brittiska överkommissarien och förvaltningen i mandatområdet Palestina. 62,000 inv., därav 13,000 muhammedaner, 15,000 kristna och 34,000 judar. J. är beläget på en från n. utskjutande klipphalvö (eg. två klippryggar), begränsad av djupa dalar, i v. och s. Wadi ar-Raba'bi (Hinnoms dal) och i ö. Wadi Si'tti Marja'm, resp. Wadi Silwa'n (Kidrons dal). Det är i sina gamla delar en typiskt orientaliskt stad med smala, krokiga gator och indelas i 4 kvarter: muhammedanernas i ö. och n.ö., judarnas i s., armeniernas i s.v. och de kristnas i n.v. Utanför n.

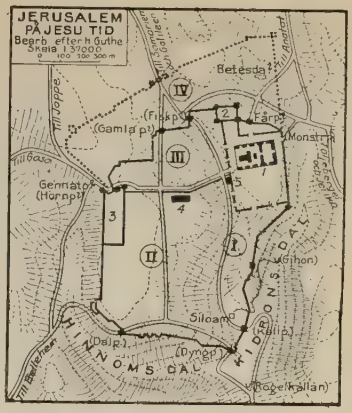

I. Nedre staden (Davids stad l. Sion). — II. övre staden. — III. Nya staden. — IV. Förstaden l. Bezetha. — 1. Templet. — 2. Antonia. — 3. Herodes' palats. — 4. Mackabéernas palats. — 5. Stora rådets samlingssal. — Namn ur G. T. inom parentes. Den prickade muren i n. yngre än Jesu tid (jfr sp. 117).

muren finnas vidsträckta nya förstäder. J:s märkligaste byggnader äro Klippmoskén och Heliga gravens kyrka. Den förra (ofta oriktigt benämnd Omars moské) uppfördes av araberna i slutet av 600-t., sannolikt på nästan samma plats som det gamla templet. Den senare härrör i sin nuv. gestalt från början av 1800-t. men ansluter sig delvis till en korsfararkyrka från början av 1100-t., uppförd på samma plats, där kejsar Konstantin (336) låtit resa tvenne byggnader över platser, som av traditionen utpekats ss. Golgata och Jesu grav. *Vi'a doloro'sa*, Smärtornas väg, benämnes en väg, som leder från trakten n. om det forna tempelområdet till Heliga gravens kyrka och vid vilken man efter hand markerat en rad av "stationer" på Kristi lidandes väg från Pilatus' palats

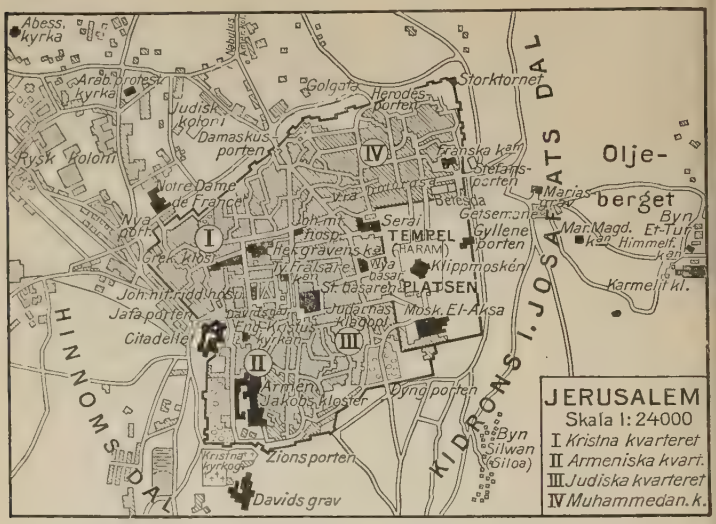

ut till Golgata. "Traditionen" om denna väg är emellertid icke äldre än från korstågstiden och av mycket tvivelaktigt värde, då den utgår från att Pilatus residerat på Antonia (jfr sp. 117). Gråtoplatsen, där fromma judar varje fredag samlas för att gråta över stadens och folkets öde, är en smal gränd vid foten av det gamla tempelområdets v. grundmur. — Bland bergen, som omgiva J., märkes särskilt Oljeberget, *Djabal at-Tur*, ö. om Kidrons dal, 818 m. ö. h., på vars n. sluttning ligger ett 1925 öppnat judiskt universitet. Vid foten av berget ligger en trädgård, som av franciskanerna utpekas ss. Getsemane (se d. o.). — *Historia.* Redan i kananeisk tid låg här en stad (i Amarnabreven kallad *Urusalim*), sannolikt på ö. kullen, där man bl. a. hade tillgång till vatten från den i G. T. nämnda Gihonkällan (jfr Siloa). Av David erövrad, upphöjdes den till residens för det förenade israelitiska konungariket. Efter honom benämndes dess gamla fäste, *Sion*, jämte omgivningar även "Davids stad". Möjligen har J. redan nu omfattat också en del av v. klippryggen ("övre staden"). I varje fall synes senast under Salomo en mur ha byggts, vilken omslutit bägge höjderna. Salomo byggde dessutom n. om den gamla borgen ett praktfullt konungapalats och ett präktigt utstyrt tempel (se vid. Tempel), bägge omgivna av en gemensam mur. Under senare konungatiden (möjligen Hiskia) uppfördes en andra nordlig mur till skydd för den s. k. Nya staden. Detta J. förstördes av kaldéerna 586 f. Kr. De 538 f. Kr. återvändande judarna iordningställde ett offeraltare på det gamlas plats och uppbyggde nödtorftigt hus och murar. På Haggais och Sakarjas föranstaltande blev sedan (520—516) templet återuppbyggt, om ock i oansenligt

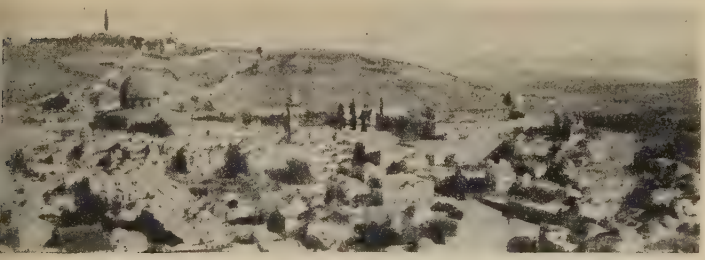

Jerusalem. Stadens s.ö. kvarter med Oljeberget i bakgrunden.

kick. Slutligen gjordes genom Nehemjas ingripande (440-t.) murarna försvarsdugliga. Herodes den store ombyggde (före 31 f. Kr.) en något äldre, n. om tempelplatsen belägen fästning till den starka borgen *Anto'nia* (i Apg. 21 f. kallad "kasernen"), uppförde i V. l. dess närhet en teater och en amfiteater och i stadens v. del ett praktfullt palats (omkr. 24 f. Kr.) samt påbörjade 20 f. Kr. om- och tillbyggnaden av templet och tempelplatsen. På Jesu tid har Herodes' palats trol. av ståthållarna använts ss. bostad vid deras besök i J. och torde sålunda vara åsyfat med det i lidandeshistorien omtalade pretoriet, medan Herodes Antipas förmodligen bott i det av mackabéerna uppförda palatset i stadens mitt. Under Agrippa I (se Herodes 3) påbörjades en tredje nordlig mur, som nödtorftigt fullbordades strax före år 70 (den prickade muren å kartan sp. 114). Detta J. ödelades av romarna vid stadens erövring 70 e. Kr. På 130-t. återuppbyggdes J. av kejsar Hadrianus ss. romersk koloni med namnet *Ae'lia Capitoli'na.* Nu utfärdades, med anledning av ett nytt uppror, förbud för judarna att beträda sin gamla huvudstad. Muren kring Hadrianus' J. drogs så, att en del av den gamla övre staden och så gott som hela Nedre staden kommo att ligga utanför. Denna omfattning har den egentliga staden sedan huvudsakl. bibehållit, trots alla senare omvälvningar. 614 erövrades J. av perserna, återgick 628 till grekiske kejsaren men föll 638 för araberna, varefter det lydde under omajaderna och abbasiderna, tills det 1009 intogs och härjades av fatimiderna. På 1070-t. erövrades det därpå av seldjukerna, 1099 av korsfararna (se nedan) men hemföll sedan på nytt under Egyptens muhammedaner, tills det 1517 kom i turkarnas händer. Dessa voro, med ett kort avbrott 1831—40 (då staden hölls besatt av en egyptisk här), J:s herrar till 1917, då det erövrades av engelske generalen Allenby. — 2. Medeltida konungarike, upprättat efter staden J:s intagande i första korståget 1099. Det omfattade ung. det nuv. Palestina, varjämte de övriga korsfararrikenas furstar stodo i länsförhållande till J:s härskare. Den förste av dessa, Gottfrid av Bouillon, d. 1100, angav genom att nöja sig med titeln "den heliga gravens beskyddare", sitt väldes av korstågens anda besjälade uppgift. Hans broder Balduin I (1100—18) antog konungatitel. I J. liksom i de övriga korsfararväl-

Jerusalem. Klippmoskén.

dena infördes länsväsendet, som på grund av erövrarnas obundenhet av historiska förhållanden här fick sin mest renodlade utformning, vilken kan studeras i J:s bevarade lagsamling. Vasallerna, som voro äventyrare från hela Europa, härskade självrådigt från sina borgar. Den starka motsättningen mellan de kristna och de infödda försvagade J:s motståndskraft mot de muhammedanska grannarnas upprepade anlopp, mot vilka J. dock fick hjälp av de i landet uppväxande andliga riddarordnarna samt de ständigt tillströmmande pilgrimerna. Genom konung Guido av Lusignans nederlag och tillfångatagande vid Hattin 1187 tillföll J. sultan Saladin av Egypten, och de kristna lyckades blott bevara en smal kustremsa kring Acka. Kejsar Fredrik II upphävde sig till konung av J. 1228 och lyckades genom ett fördrag återfå huvudstaden på 10 år. Trots nya korståg fortskred emellertid obönhörligt den muhammedanska återerövringen, och 1291 var konungariket J:s undergång fullbordad. Jfr Korståg.

Jerusalems skomakare, se Ahasveros 2.

Jesa'ja (i Septuaginta och N. T. *Esaï'as*, resp. *Esaï'as*), gammaltestamentlig profet, verksam i Jerusalem från omkr. 740 f. Kr. till åtminstone omkr. 700, särskilt under konungarna Ahas och Hiskia. Israels Gud förkunnade han framför allt ss. den helige, majestätiskt överförldslige, inför vilken allt högt måste böja sig och till vilken människans rätta förhållande är den ödmjuka tron. Måste domen gå över folket, skall dock en kvarleva bevaras, vilken skall uppleva frälsningen. Denna skildras bl. a. i de messianska profetiorna i kap. 9 och 11. J:s tal bilda huvudparten av Jes. 1—40, vilka kapitel dock även rymma några partier av senare ursprung. Om Jes. 40—66, se Deutero- och Trito-Jesaja. — En apokryfisk kristen skrift, sannolikt från 100-t., benämnd J:s himmelsfärd l. J:s syn, i sin helhet bevarad blott i etiopisk övers., skildrar i sitt huvudparti en himmelsresa, som J. skall ha företagit i Hiskias 20:e regeringsår. Ss. inledning tjänar bl. a. en legendarisk, säkerligen judisk berättelse om hur J. under Manasse lidit martyrdöden genom söndersågning.

Je'spersen, Otto, f. 1860, dansk språkforskare, prof. i Köpenhamn 1893. J. är en av de förnämsta moderna lingvisterna och har utgivit flera arbeten av stor principiell betydelse. J. är en ivrig förespråkare för den imitativa metoden och för ido.

Jesse, se Isai.

v. Je'ssen, Franz, f. 1870,

ansk publicist, medarbetare i ch under världskriget korrespon- ent från Frankrike till Ber- ingske Tidende m. fl. tidningar. . arbetade 1919 för Nord-Sles- igs återförening med Danmark, huru på en annan linje än anska regeringen.

Je'ssner, Leopold, f. 1878, ysk regissör, sedan 1919 vid taatliches Schauspielhaus i Ber- n, känd för sina djärva och ori- inella, fastän ibland starkt över- rivna iscensättningar, främst av chillers Wallensteintrilogi.

Jesso, Yezo, se Hokkaido.

Jesuitdramat. Redan i den örsta skolordning, som utfär- ades inom jesuitorden, *Ra'tio tudio'rum* av 1599, föreskrevs, tt vid de av orden ledda under- isningsanstalterna årligen skulle ppföras skådespel, vilka kunde nses ägnade att befrämja ordens yften, en bestämmelse, som gav pphov till en livlig dramdikt- ing inom orden; bland författar- a märkas bl. a. Jac. Bidermann ch Jac. Balde. 1710 utgav en ater, Fr. Lang, till bruk vid suitgymnasierna en handbok i kådespelarkonst, *Disserta'tio de ctio'ne sce'nica.* Ämnena till sina ramer valde jesuiterna oftast r kyrkans historia. I stil och ppfattning närma de sig vanl. eneca; stor vikt lades vid fram- randet och utstyrseln. På 1600- s dramatik har J. utövat ett terst djupgående inflytande, och rfattare som Vondel, Gryphius . fl. stå dess tradition nära.

Jesui'ter, medlemmar i det av gnatius av Loyo'la (f. 91, d. 1556) stiftade katolska ödraskapet "Jesu sällskap" at. *Soci'etas Jesu,* förk. S. J.) l. esuitorden. Stiftaren, en skisk adelsman och krigare, eps under konvalescensen efter ett sår av längtan att ställa sitt liv i kyrkans tjänst. Under de strängaste asketiska övningar, varunder han bl. a. såg syner, blev han övertygad om sanningen i den katolska kyrkans lära. Inseende nödvändigheten av en vida grundligare bildning, slog han sig vid 33 års ålder på studier. Redan förut verksam ss. andlig ledare, bildade han (1534) med sex kamrater ett munkartat sällskap med uppgift att i Palestina arbeta för kyrkan och medmänniskornas bästa l., om detta ej läte sig göra, ställa sig till påvens förfogande. Resan kom aldrig till utförande. Medlemmarna verkade i stället en tid i Italien, varefter påven slutligen, dock först efter åtskillig tvekan (man misstänkte bl. a. kätteri) stadfäste det nya sällskapet (1540). Dess uppgift skulle vara att arbeta för trons utbredning i hednaländerna l. i Europa genom predikan och kärleksverksamhet samt i synnerhet genom ungdomens undervisning och själavård i bikten. Utöver de tre munklöftena förpliktade man sig spec. till obrottslig lydnad för påven. Av medlemmarna gingo åtskilliga ut till hednaländerna. Den mest kände är Xavier (se d. o.). J:s förnämsta verksamhetsfält blev emellertid Europa, där de snart blevo ledare för motreformationen. För denna uppgift voro de särskilt skickade genom sin säregna, av Ignatius utformade organisation, vilken, utom av friheten från egentligt klostertvång, kännetecknas av det ytterst noggranna urvalet av kandidater för de olika posterna, den omsorgsfulla utbildningen och den anda av absolut lydnad för ledningen och för kyrkan, som behärskade det hela. I utbildningen ingingo bl. a. de berömda, av Ignatius

själv uppställda andliga övningarna (lat. *exerci'tia spiritua'lia*), en med genial psykologisk blick uppgjord metodisk skolning i andligt liv, dessutom mångåriga filosofiska och teologiska studier för de härför lämpliga. Ordens kärntrupp utgjordes av de fåtaliga s. k. *profe'ssi* (de som avlagt löftet), vilka på ett särskilt sätt förpliktade sig till trohet emot påven. Dessa professi bildade ordensförsamlingen, vilken hade att välja den för livstid fungerande ordensgeneralen. Idealet för J. var att med uppgivande av allt eget, även den egna övertygelsen, tjäna den romerska kyrkans sak, vilken identifierades med Guds (valspråk: *ad majorem Dei gloriam*; se d. o.). Detta skulle de göra *peri'nde ac si cada'ver e'ssent*, "såsom vore de en död kropp" (d. v. s. utan egen vilja). — Vid stiftarens död omfattade orden mer än 1,000 medlemmar (därav blott 35 professi!). Den hade då redan, ehuru flerstädes icke utan motstånd, vunnit insteg ej blott i Italien utan även i Spanien, Portugal, Frankrike, Irland och Tyskland. Påvarna insågo också i allm. vilket gagn de kunde ha av den och gåvo den större fri- och rättigheter än någon föregående orden. I sin kyrkas liv ingrepo J. även snart på ett avgörande sätt. På det tridentinska mötets beslut utövade de sålunda, om också ej offentligt synliga, en bestämmande inverkan. I övrigt vunno de sitt inflytande främst tack vare sin verksamhet ss. biktfäder och ungdomens undervisare. J:s skolor, där tidens humanistiska bildning kostnadsfritt meddelades, blevo vida berömda. Ss. biktfäder vunno de insteg i synnerhet i de förnämas kretsar och vid hoven och förstodo här att på allt sätt främja den katolska kyrkans intressen, även i politiken. Deras mest beryktade maximer härröra från deras biktpraxis. Satsen "ändamålet helgar medlen" finnes väl ej direkt i denna form i J:s skrifter men i mycket snarlika. F. ö. märkes *probabili'smen*, d. v. s. läran, att man äger rätt att, med åsidosättande av den egna övertygelsen, till försvar för ett visst handlingssätt åberopa någon berömd kyrklig auktoritet, som kan göra detta antagligt (probabelt), samt läran om det hemliga förbehållet, enl. vilken det är tillåtet att, med l. utan tvetydighet i uttryckssättet, yttra något helt annat än det man verkligen menar och som man har att ansvara för. J. voro också ivriga befrämjare av motreformationens helgon- och relikkult. Samtidigt fortsatte de med stor iver och under smidig anpassning sin missionsverksamhet (i Indien, Japan och Kina). I Paraguay hade de från 1608 monopol på missionen och skaffade sig här genom skicklig organisation av de infödda en glänsande inkomstkälla. I Europa bereddes dem emellertid ett svårt avbräck genom Pascals provinsialbrev. Oviljan mot dem stegrades än mer under upplysningstiden. J. blevo nu utdrivna ur ett flertal stater (först ur Portugal 1759), och slutligen förmåddes påven (1773) att upplösa orden. J. fortsatte dock sin verksamhet under andra namn och funno bl. a. en fristad i Ryssland. Reaktionen medförde därpå ordens återupprättande (1814). Sedan dess ha J. varit ivrigt verksamma och ånyo utövat ett bestämmande inflytande på den romerska kyrkans utveckling. De ha bl. a. genomdrivit upphöjandet av läran om

Jungfru Marias obefläckade avlelse till kyrklig dogm (1854), likaså proklamerandet av påvens ofelbarhet (1870), och även inspirerat påvestolens åtgärder mot modernismen.

Jesuitstil, en stundom använd men missvisande benämning på barocken (se d. o.), särskilt sådan den kom till uttryck i jesuitordens kyrkor. Någon egen stil skapade jesuiterna icke.

Jesus Kristus, den av det kristna evangeliet förkunnade Frälsaren. Dubbelnamnet är sammansatt av hans egentliga namn Jesus (hebr. *Jesju'a*) och det grek. Kristo's (lat. *Christus*), en övers. av det aram. *Mesji'cha* (grek. *Messias*; se d. o.), "den smorde", och betyder sålunda urspr.: "Jesus, konungen (i det utlovade Gudsriket)". Redan hos Paulus brukas dock "Kristus" tillika i stor utsträckning ss. egennamn. Under sin verksamhetstid benämndes J. vanl. efter sin hemstad "Jesus från Nasaret". — *Källor* för kännedomen om Jesu liv äro förnämligast de tre första av de kanoniska evangelierna (om dessa se vid. Synoptiska evangelierna; det 4:e är i stort sett en ny totalframställning av egenartad prägel; se Johannes' evangelium). De utomkanoniska Jesusorden och evangelierna kunna möjl. i något fall ha bevarat ett ursprungligt drag men äro i det väsentliga historiskt värdelösa. Framför allt gäller detta om de s. k. barndomsevangelierna samt om de uppenbart gnostiska skrifterna från 100-t. och senare. Äldre än de kanoniska evangelierna i deras nuv. gestalt äro Paulus' brev, vilka i det hela återspegla verkan av Jesu person och flerstädes även meddela detaljer ur traditionen. Hos utomkristna förf. förekomma notiser om J. först från slutet av 1:a årh., i samband med kristendomens starkare utbredning. — *Årtalet för Jesu födelse* är osäkert. På grund av Luk. 3: 1 och 3: 23 har det beräknats till sin nuv. placering (år 753 efter Roms grundläggning; se vid. Tideräkning). *Dödsåret* har man, med stöd av uppgifter i evangelierna (Mark. 15: 42 etc.) och eljest i N. T., på astronomisk väg sökt beräkna till antingen år 27 l. år 30 av vår tideräkning. — Om Jesu *barndom* ha källorna i allm. intet att förtälja (undantag är, utom de av legenden färgade födelseberättelserna i Matt. och Luk., blott Luk. 2: 41 ff.); de syssla endast med Jesu *offentliga verksamhet.* Längden av denna framgår ej tydligt av de 3 första evangelierna (beräkningen till 2 ½, resp. 3 ½ år grundar sig på 4:e evangeliet). Däremot är förloppet i sina huvuddrag klart. Efter Johannes döparens fängslande har J. uppträtt i sin hemtrakt, Galiléen, där samlat en krets av lärjungar kring sig och en längre tid verkat med förkunnelse om Guds rike samt hjälp åt folket i dess andliga och lekamliga nöd. Härunder har han upprepade gånger sammandrabbat med fariséerna och de skriftlärde, vilka icke kunnat lida hans av varje fariseisk skollära oberoende myndighet och frihet samt hans umgänge med "syndarna". Från Galiléen har J. till sist med sina lärjungar begivit sig på en vandring norrut och slutligen till en påsk ställt färden till Jerusalem, där han, hälsad av folkets förtroende och beundran, gjort anspråk på en avgörande myndighet och i en serie stridsscener försvarat sig mot och själv angripit de

ledande. Dessa (såväl de förbittrade skriftlärde som de om sin makt måna översteprästerna) ha då sammanslutit sig för att snabbt röja honom ur vägen, vilket också lyckats, bl. a. tack vare förräderi från en av Jesu egna lärjungars sida. Inför den romerske landshövdingen, hos vilken bekräftelse på dödsdomen måste sökas, ha de utmålat J. ss. en farlig pretendent, och ss. sådan har J. också av Pilatus dömts till korsdöden. — Av innehållet i Jesu verksamhet ha *undren* sedan gammalt tilldragit sig ett särskilt intresse. Att J. botat sjuka, är också otvivelaktigt. Spec. har han haft en underbar makt över de själsligt sjuka ("de besatta"). Men då man begärt "tecken" för att tro på hans sändning, har han vägrat (Mark. 8: 11 f.). Berättelserna om de rena naturundren äro att skriva på den senare traditionens konto. För att förstå Jesu gärning måste man emellertid framför allt akta på hans *förkunnelse*. I denna, som från formell synpunkt bl. a. karaktäriseras av den rikliga förekomsten av klassiskt formade liknelser, framträder J. ss. fulländaren av G. T:s profetiska religiositet. Profeternas rättfärdighets- och innerlighetskrav är hos honom skärpt och individuellt tillämpat (jfr bl. a. bergspredikan, Matt. 5—7; Luk. 6: 20 ff.). Gud förkunnas ss. den allsmäktige men tillika och framför allt ss. den himmelske Fadern, vilken i kärlek söker varje enskild. Det rätta förhållandet till honom är det barnsliga förtroendets och lydnadens. Till den gängse fariseiska egenrättfärdigheten och lägfromheten har J. trätt i den skarpaste motsats. Sin förkunnelse har J. särskilt samlat i tanken om "Guds rike" (se d. o.). Till övervägande del något tillkommande, betecknar det dock på flera ställen något i och med Jesu verksamhet förhandenvarande. Till sitt väsen är det av religiös och sedlig art: Guds herravälde. För inträdet i detta rike fordrade han, att man skulle omvända sig och bli ss. barnen men också att man beslutsamt skulle offra allt, som hindrar. Tillhörigheten till judafolket hjälper icke. Jesu blick har också gått utöver dess gränser (Matt. 8: 11 f. m. fl.), ehuru han i trohet mot sin kallelse intill slutet fullföljde sin uppgift inom Israels folk. Med det närvarande riket sammanhänga de ord, som röja Jesu medvetande om sin egen sändning (Matt. 11: 2 ff. m. fl.): han är fulländaren, men någon politisk Messias vill han icke vara, och Messiasnamnet har han därför under sin verksamhetstid ej heller öppet antagit (annorlunda däremot enl. Mark. 14: 62 inför Stora rådet). Också Messiasbegreppet har J. i själva verket omformat: störst är ej den som härskar utan den som tjänar. I kärlekens tjänst gav han också till sist sitt liv, de många till godo (Mark. 10: 45; 14: 24). — Om tron på Jesu uppståndelse och den kristna församlingens bekännelse om J. se Kristologi.

Jet, se Gagat.

Jeton, jetong [sjetå'ng] (av fr. *jeter*, kasta), rund l. rektangulär räkne- och spelmark av ben l. metall; belöningspenning för skicklighet etc. — Jeton de présence [ʒetå'ŋ də preŝa'ŋs], en medaljliknande penning, vanl. av silver, utdelas av en del samfund till de i ett sammanträde deltagande ledamöterna, så bl. a. av Sv. akad. och Vet. akad.

Jeu de rose [ʒö də rå'ŝ] (fr.,

'rosenlek"), lek l. tävlan till häst, lär två ryttare söka taga en rosett l. dylikt från en tredjes axel.

Jeune premier, jeune première [jönn prømje', -jä'r], fr., förste älskare, resp. älskarinna, vid teatersällskap.

Jeunesse dorée, L a J. [jönä'ss dåre'], fr., "gyllene ungdom", höjeslysten och slösaktig storstadsungdom, urspr. benämning på de levnadsglada kretsar med borgerliga och aristokratiska traditioner, vilka blevo de tongivande i Paris vid omslaget i revolutionens utveckling efter Robespierres fall 1794.

Jeux floraux [jö flårå'], fr., "blomsterspel", tävlingar i lyrik, som årligen hållits sedan 1324 och alltjämt hållas i Toulouse under beskydd av ett litterärt sällskap, av Ludvig XIV 1694 ombildat till *Académie des jeux floraux.* Jfr Provensalska språket och litteraturen.

Jevons [dje'vvønš], William Stanley, f. 1835, d. 1882, engelsk nationalekonom och filosof, prof. i nationalekonomi i London 1875. Ss. filosof har J. genom logiken genom *Principles of Science* (1874) och andra arbeten påvdat försöket att ersätta den aristoteliska logikens subsumtionsmetod vid slutledningar med en substitutionsmetod, vilken låter J:s logik framstå som en s. k. identitetslogik (se Slutledning). Ss. nationalekonom är J. en av grundläggarna (1862) av den s. k. värdeläran (se Värde).

Ji'ddisch, se Judetyska.

Jig [djigg], se Gigue.

Jigg l. gigg, hjälpverktyg vid standardiserad masstillverkning. J. är en av vanl. härdat stål tillverkad mall, som tillåter direkt bearbetande av arbetsstycken utan föreg. uppmärkning. J. användes för styrning av verktyget vid borrning och fräsning samt svarvning, hyvling och gängning på ett flertal olika sätt. — Malljigg är en J., som användes även för uppmärkning av arbetsstycken, vid vilka påritsning är nödvändig.

Jiménez, se Ximenes.

Jingo [dji'nggå], eng. slanguttryck, vanl. i sms. by J., vid Gud. Genom en i England 1878 populär visa kom J. att beteckna de för krig mot Ryssland ivrande; därav dess allmänna betydelse av nationalist, chauvinist.

Ji'sreels dal (l. slätt) kallas vanl. i G. T. (Dom. 6: 33 m. fl.), efter staden vid dess s.ö. sida, den ö. om Karmel, mellan Efraims bergland och Galiléen belägna, av bäcken Kison genomskurna slätten. Esdrelonslätten (Judit 1: 8) är den grekiska namnformen. Ett annat namn är Megiddos slätt (2 Krön. 35: 22).

Jiu [jio], flod i Lilla Valakiet, Rumänien. I J:s dalgång stodo svåra strider under världskriget.

Jiu-jitsu, japansk brottningsmetod, avsedd till självförsvar. J. är urgammal i Japan, och har tillämpats i sin nuv. form minst 400 år. I Sverige har J. utövats sedan 1908. Genom hastigt utförda grepp, nervtryck l. slag mot ömtåliga kroppsdelar kastar man omkull sin motståndare, försätter honom i ett tvångsläge, som gör honom maktlös l. hos honom förlamar vissa muskelpartier, varigenom angrepp från hans sida omöjliggöres. En försvarare kan härvid ofta till egen fördel utnyttja den kraft, som motståndaren inlägger i sitt anfall, så att denne förlorar behärskning och balans. Det fullständiga systemet omfattar c:a 500 olika grepp, slag och parader. De vanligaste grep-

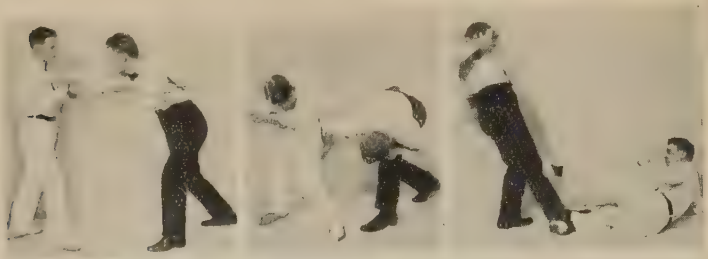

Jiu-jitsu. 1—2. Motståndaren fattar med ena handen i bröstet. Angreppet avvärjes genom handledsfattning och armbrytning åt sidan. 3. Kullkastande av motståndaren genom liggande angrepp mot knäleden.

pen åsyfta att framkalla en onaturlig överträckning l. böjning i nacken l. extremiteternas ledgångar. Lyckas ett dylikt grepp, tvingas muskelpartierna omkring ledgången att arbeta i ogynnsam riktning, varför relativt ringa kraft erfordras för att kvarhålla leden i den påtvingade ställningen. Den häftiga smärta, som greppet orsakar, bidrager till att binda den angripna kroppsdelen och göra motståndaren maktlös. Vid försök till motstånd kan den sålunda bundna lemmen brytas av. Slag utdelas med lillfingersidan av den sträckta handen från spetsen av lillfingret till handleden. Ett på detta sätt utdelat, kraftigt slag av en härdad hand kan bräcka en arm l. fälla en person sanslös till marken.

J. K., förk. för justitiekanslern.

J. O., förk. för justitieombudsmannen.

Jo'ab, Davids mest betydande fältherre och trognaste stöd (2 Sam. 2 ff.). Han röjdes ur vägen av Salomo (1 Kon. 2).

Jo'achim, Joseph, f. 1831, d. 1907, ungersk violinist, tonsättare. J. åtnjöt som lärare stort anseende. Som konstnärlig utövare vann han genom fulländad teknik och sträng stilkänsla utomordentlig berömmelse.

Jo'achimsthal, tjeck. *Svatý Jáchymov,* stad i n.v. Tjecko-Slovakiet. Brytning av uranmalm, varur radium framställes. Radiumlaboratorium och radiumkuranstalt. Gammal gruvstad, som under 1500-t. hade rik silverproduktion; i J. slogs joachimsthalern (jfr Thaler). 8,000 inv.

Jo'ahas. 1. Son till Jehu, konung över Nordriket omkr. 816—800, led svåra förluster under krigen mot Damaskus (2 Kon. 13: 1 ff.). — 2. Son till konung Josia i Juda rike, efter faderns död (608) av folket upphöjd till konung men efter blott 3 mån. avsatt av Egyptens farao (2 Kon. 23: 30 ff.).

Joakim av Flo'ris, Gioacchino da Fiore, f. omkr. 1132, d. 1202, cisterciensmunk, grundare av klostret S:t Johannes in Floris i Kalabrien, asketisk och apokalyptisk mystiker, fördömde den samtida kyrkans världslikställighet och profeterade om det snara inbrottet av en tid, då i motsats till kyrkans köttsliga förståelse av Bibeln dess andliga mening (*evange'lium aete'rnum,* det eviga evangeliet, Upp. 14: 6) skulle bli uppenbar. Hans tankar utövade stort infly-

tande särskilt i de franciskanska spiritualernas kretsar.

Jo'as. 1. Son till Ahasja, konung över Juda rike omkr. 837—798 f. Kr. Se vid. Atalja. — 2. Son till Joahas (se d. o. 1), konung över Nordriket omkr. 800—785 f. Kr., förde framgångsrika krig med såväl araméerna som Juda rike (2 Kon. 13: 25; 14: 8 ff.).

Job, hjälten i den bok i G. T., som bär hans namn, omtalas redan i Hes. 14: 14, 20 (jämte Noa och Daniel) ss. ex. på ovanlig fromhet. Job 1—2 och 42: 7 ff. innehålla en gammal folkberättelse om den rättfärdige J., vars fromhet betvivlades av Satan men som, då han drabbades av de svåraste slag, segerrikt bestod provet och till lön därför slutligen av Gud välsignades med ännu större välstånd än i början. Denna berättelse har den förmodligen på 400-t. f. Kr. levande förf. av Jobsboken använt ss. ram till sin nydiktning, vilken i form av dialoger mellan J. och tre vänner behandlar lidandets problem. Vännerna förfäkta härvid den vanliga judiska vedergällningsläran (att allt lidande är gudomligt straff för synd), vilken av J. tillbakavisas. Någon lösning kommer han icke fram till, men under brottningen med frågorna har diktaren format några av de sublimaste styckena i G. T:s litteratur, ja, i världslitteraturen över huvud. Elihus tal (kap. 32—37) äro tydligen ett senare tillägg, härrörande från en förf., som upprörts av J:s tal och menat sig bättre än vännerna kunna gendriva J.

Jobb (eng. *job*), arbete, urspr. endast ett tillfälligt (ackords-) arbete. — Jobba, arbeta; vid försäljning av varor o. d. förskaffa sig oskälig vinst. — Subst. jobberi.

Jobspost, sorglig underrättelse, olycksbud (jfr Job 1: 13 ff.).

Jochana'n ben Sakkai', judisk rabbin i 1:a årh. e. Kr., efter Jerusalems fall ledare för skolan i Jabne.

af Jochnick [jå'kk-], Adolf, f. 1870, försäkringsman, ämbetsman. J. stiftade 1899 livförsäkringsanstalten Trygg, som under J:s direktörstid (till 1913) blev en av de ledande inom sin bransch. 1907 grundade J. ss. dotterbolag till Trygg återförsäkringsbolaget Atlas. 1913 blev J. generaldirektör och chef för den då nyinrättade pensionsstyrelsen. Riksbanksfullmäktiges ordf. sedan 1917.

Jochumsson [jå'kk-] Matthías, f. 1835, d. 1920, isländsk författare. J., vilken räknas som en av Islands yppersta moderna lyriker, har till isländska översatt bl. a. Tegnérs Frithiofs saga samt dikter av Runeberg och Fröding.

Jockey [dĵå'kki], eng., försv. jockej [sjåke'j], professionell kapplöpningsryttare; även spannridare, ridknekt. För att få rida som J. på offentlig kapplöpning fordras licens från resp. lands ledande kapplöpningsorganisation. Licens fås vanl. först efter lärlingstid hos en tränare. — Jockeyklubb, kapplöpningsorganisation, som utfärdar bestämmelser för kapplöpningar, övervakar dessas efterlevande och utövar kontroll över i kapplöpningar deltagande hästar och personal. Den svenska J., stiftad 1889, har sitt säte i Sthlm.

Jod [jådd] (av grek. *ioeide's*, violblå), till halogenerna (se d. o.) hörande grundämne, upptäckt av Courtois 1811. Atomtecken *J*, atomvikt 126,92. Det viktigaste

råmaterialet för framställning av J. äro moderlutarna från Chilesalpeterfabrikationen, vilka innehålla rikliga mängder natriumjodat. J. förekommer i små mängder i havsvatten, varur det upptages och anrikas av havsalger. Vid dessas förbränning erhålles en jodrik aska (*kelp* l. *varek*). Ss. beståndsdel i organiska föreningar ingår J. i jodospongi'n, som förekommer hos vissa spongier, samt i sköldkörteln. Fri J. framställes ur jodider genom oxidation i sur lösning l. genom inverkan av klor, ur jodater genom reduktion med svavelsyrlighet. J. är vid vanlig temperatur fast, gråsvart och metallglänsande. Smältpunkt + 116°,1 C., kokpunkt + 184°,4 C. vid atmosfärstryck. Ångan är vackert violett. J. är svårlöslig i vatten men löses lätt i alkohol och eter samt jodkaliumlösning med brun färg, i koltetraklorid och kloroform med violett färg. Stärkelse färgas intensivt blå av fri J. Till sina kemiska egenskaper liknar J. klor och brom. Med väte förenas J. till jodväte, HJ, en färglös, i luften rykande gas, som i vatten lätt löses till en syra, vilken med baser bildar salter (jodi'der och jodu'rer). Dessa äro oftast lättlösliga i vatten (undantag bl. a. silver-, kvicksilver- och blyjodid). Med syre bildar J. endast *en* beständig oxid, J_2O_5, anhydriden till jodsyra, HJO_3. Jodsyra bildas vid oxidation av J. med salpetersyra. Dess salter kallas joda'ter. Överjodsyra, H_5JO_6, framställes genom elektrolytisk oxidation av jodsyra och bildar salter, perjoda'ter. J. bildar även föreningar med kväve, svavel, klor och brom samt ingår i en mängd organiska föreningar (se Jodbensol, Jodoform, Jodol, Jodoniumbaser).

Jo'da'kne, se Hudsjukdomar och Jodförgiftning.

Jo'dalbaci'd, gulvitt, i vatten lösligt pulver, erhålles genom inverkan av alkalier på jodbehandlad äggvita; innehåller 10 % jod. Användes mot syfilis.

Joda'ter, se Jod.

Jo'dbenso'l och jo'dmety'l, C_6H_5J och CH_3J, föreningar mellan jod och radikalerna bensyl, resp. metyl.

Jo'ddla (ty. *jodeln*), ett för alpborna, särskilt tyrolarna, egendomligt ordlöst sångsätt, som består i plötslig övergång från brösttoner till falsett, mest använt i refränger.

de Jodelle [də ĵådä'll], Étienne, f. 1532, d. 1573, fransk diktare, medlem av Plejaden (se d. o.), bekant som författare till det första antikiserande dramat på franska (*Cléopâtre*, 1552). J:s komedi *Eugène* (s. å.) förebådar den nyare tidens franska lustspel.

Jodförgiftning, jodi'sm, idiosynkrasi (se d. o.) mot jodsalter. J. av små doser utmärkes av ökad sekretion från andningsvägarnas slemhinnor ("jodsnuva" och "jodhosta"), mer sällan av ökad spottsekretion, svällda mandlar och sår i munnen. Även hudutslag (jodakne, se Hudsjukdomar) kunna uppträda. Detta sker dock i allm. först efter långvarig J. I dylika fall kunna även stark avmagring (jodkakexi), lättretlighet, hjärtklappning och ångestkänslor uppträda.

Jodhpur [dĵåddpo'ə]. 1. Den största av lydstaterna i Rajputana, Britt. Indien. 1,8 mill. inv., som tala ett med hindi besläktat språk. I n.v. ökenartat, i s.ö. kuperat och fruktbart. Odling av

vete och bomull. Producerar salt, bomulls- och lädervaror. — 2. Huvudstad i J. 1. 75,000 inv.

Jodi'der, se Jod.

Jodipi'n, sesamolja, som adderat 10 % jod. Användes mot syfilis och en del lungsjukdomar.

Jodi'sm, se Jodförgiftning.

Jo'dkakexi' (av grek. *kakexi'a,* tvinsot), se Jodförgiftning.

Jo'dka'lium, kaliumjodi'd, KJ, ett färglöst salt, som kristalliserar i kuber. J. användes som lösningsmedel för jod, i fotografin, samt i medicinen liksom jodnatrium, NaJ, i små doser vid bröstkatarrer och åderförkalkning, i stora vid syfilis.

Jodkväve, NJ_3, ett ytterst explosivt ämne, som erhålles, om en jod-jodkaliumlösning försättes med ammoniak och den därvid erhållna fällningen tvättas med vatten.

Jodl, Friedrich, f. 1849, d. 1914, tysk filosof, prof. i Prag 1885, Wien 1896. J. ansluter sig närmast till nykantianismen (se d. o.). Han har bl. a. utgivit en större handbok i psykologi och *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie* (1882—89).

Jodmetaller, jodider och jodurer av metaller. Se Jod.

Jo'dmety'l, se Jodbensol.

Jo'dna'trium, se Jodkalium.

Jodobenso'l, se Jodoniumbaser.

Jodofo'rm, förening av formeln CHJ_3, som beredes genom att införa jod i en lösning av soda i vattenhaltig alkohol. Denna s. k. jodoformreaktion användes för påvisande av alkohol. — I medicinen användes J. i sår som ströpulver vid tamponad l. uppslammat i glycerin men har numera i stor utsträckning ersatts av mindre starkt luktande medel (spec. *xerofo'rm*).

Jodo'l, tetrajodpyrro'l, erhålles genom jodering av pyrrol och bildar ett ljusgult, lukt- och smaklöst pulver, vilket i medicinen användes i stället för jodoform.

Jodometri' (av *jod* och grek. *me'trein,* mäta), analytisk metod med mångsidig användning, som grundar sig på den fria jodens reaktion med natriumtiosulfat enl. formeln $2Na_2S_2O_3 + J_2 = 2NaJ + Na_2S_4O_6$. Ss. indikator användes stärkelse (se Jod). Utom vid bestämning av fri jod användes metoden för kvantitativt bestämmande av reducerande ämnen, vilka överföra fri jod i jodväte, samt av oxiderande ämnen, vilka ur jodkalium i sur lösning utfälla jod.

Jodo'niumbaser, föreningar av typen RJOH. Om t. ex. jodbensol (se d. o.) behandlas med klor, bildas en jodklorid, $C_6H_5JCl_2$, vilken med alkali ger jodosobensol, C_6H_5JO. Genom oxidation bildas härur jodobensol, $C_6H_5JO_2$. Jodo- och jodosoföreningar ge med silveroxid J., vilka med syror bilda salter.

Jodo'sobenso'l, se Jodoniumbaser.

Jodospongi'n, se Jod.

Jodotyri'n, preparat av sköldkörtel, innehållande dennas verksamma beståndsdelar (jfr Inre sekretion och Thyroxin).

Jodsalter, salter, innehållande jod (se d. o.).

Jodsprit, jodtinktu'r (5 %-ig spritlösning av jod), användes i kirurgin som hudantiseptiskt medel vid operationer och i mindre sår samt som retmedel på svullnader.

Jodsyror, se Jod.

Jodsåpa, såpa med 7 % jod.

Joseph Joffre.

Jodtal, det tal, som anger huru många viktsprocent jod ett fett kan upptaga. J. är ett mått på fettets halt av omättade syror, vilka addera jod under bildning av mättade föreningar. Fettet upplöses i kloroform, varefter en blandning av alkoholisk kvicksilverkloridlösning och alkoholisk jodlösning tillsättes. Icke torkande oljor hava jodtal upp till 95, svagt torkande 95—120, och torkande 120—200.

Jodtinktu'r, se Jodsprit.

Jodu'rer, se Jod.

Jodvasoge'n, vasogen med 6 % jod. Användes mest utvärtes till smörjning mot syfilis och åderförkalkning.

Jodväte, se Jod.

Joel, gammaltestamentlig profet, sannol. från omkr. 500 f. Kr. De starkt apokalyptiska partierna i kap. 2—3 betraktas av somliga forskare ss. senare tillägg.

Joensuu [jå-], stad i Kuopio l., Finland, vid Pielis utlopp i Saima. 5,000 inv. J. grundades 1848.

Jo'ffe, Adolf Abramovitj, f. 1883, rysk bolsjevikisk diplomat. J., som deltagit i många revolutionära organisationer, deltog i förberedelserna till bolsjevikkuppen nov. 1917 och i fredsunderhandlingarna med Tyskland i Brest Litowsk och blev 1918 rysk minister i Berlin, vilken post han snart måste lämna på grund av sitt uppenbara gynnande av revolutionära tyska strömningar. J. ledde därpå ryska förhandlingarna med Estland, Litauen, Lettland, Polen och Japan. Efter att ha varit rysk minister i Kina, blev J. dec. 1924 sändebud i österrike.

Joffre [ĵåffr], Joseph, f. 1852, fransk marskalk, deltog ss. ingenjöroffiser i Fransk-tyska kriget 1870—71, senare i koloniala fälttåg i Asien och Afrika, där han 1894 intog Timbuktu. 1908 armékårchef, blev J. 1910 medlem av högsta krigsrådet samt f. å. dess vicepresident och samtidigt generalstabschef. J. övertog befälet över franska arméerna på västfronten vid krigsutbrottet 1914. Den inledningsvis framgångsrika snabba tyska offensiven i n. Frankrike omintetgjordes genom slaget vid Marne sept. 1914, vunnet tack vare J:s fasta ledning. Hans försök 1915 att uttränga tyskarna ur Frankrike misslyckades under svåra förluster och rönte skarp kritik. I avsikt att minska J:s inflytande å operationerna i Frankrike blev J. 1915 högste befälhavare över alla franska arméer i Europa och fick Castelnau till generalstabschef. Han bibehöll emellertid den direkta ledningen på västfronten oförändrad. Motgångarna vid Verdun och den misslyckade Sommeoffensiven 1916 nedsatte J:s prestige så, att han dec. s. å. entledigades. Samtidigt utnämndes han till marskalk (den förste sedan 1870). J. blev 1918 led. av Fr. akad.

Jo'fur (isl. *Jö'furr*, eg. vildgalt; furste, hedersbenämning på hjältar), mansnamn i svenska

runinskrifter; i svensk 1700-talsdiktning namn på Jupiter.

Joggling (av eng. *joggle*, ge en knuff), bearbetningsprocess för plåtar och profiler inom skeppsbyggeriet. Vid J. av bordläggning brukar man vika upp ytterstråkens kanter över innerstråkens. Om däremot spanten jogglas, kunna mellanläggen mellan ytterstråk och spant undvaras, l. ock erhållas en slät bordläggning.

Joglea'r, se Jonglör.

Johan, *svenska* konungar. 1. J. (I) Sverkersson, d. 1222, var son till den fördrivne konung Sverker Karlsson och trol. 15 år gammal, då han 1216 hyllades ss. konung, sedan Erik Knutsson dött, innan hans blivande arvinge ännu kommit till världen. J. stod till 1219 under en förmyndarstyrelse, veterligen den första i Sveriges historia. Under J:s regering företogs ett korståg till Estland 1220. J. var den siste av sin ätt. — 2. J. II, se Hans. — 3. J. III, f. 20 dec. 1537, d. 17 nov. 1592, son till Gustav Vasa och Margareta Leijonhufvud. 1556 erhöll han s.v. Finland ss. hertigdöme. Ss. hertig umgicks han med vidlyftiga planer på landförvärv (bl. a. Reval och ösel), vartill Tyska ordens fortgående upplösning syntes erbjuda möjlighet. Dessa planer strandade dock på faderns motstånd. Efter Erik XIV:s trontillträde inskränktes J:s makt ss. hertig genom Arboga artiklar 1561. Han förde en mycket självrådig politik i den livländska frågan och gifte sig mot broderns vilja med polske konungens syster Katarina Jagellonica, vilket slutligen ledde till brytning mellan Erik och J. Kungen fick honom dömd till döden men nöjde sig med att sätta honom som fånge på Gripsholms slott (1563). Under sin svaghetstid efter Sturemorden gav Erik honom fri. J. spelade en ledan-

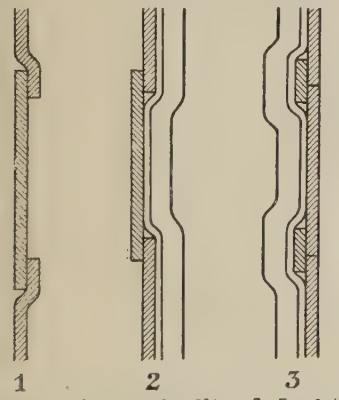

Joggling. 1. Jogglade plåtar. 2. Jogglat spant, ej slät bordläggning. 3. Jogglat spant, slät bordläggning.

Johan III. Samtida målning på Gripsholm.

Johan III:s gravmonument. Av Willem van der Blocke. Uppsala domkyrka.

de roll under upproret mot Erik och blev efter broderns avsättning erkänd som konung. Kriget med Polen upphörde nu på grund av J:s släktskap med dess konung, och fred slöts 1570 med Danmark (se Nordiska sjuårskriget). J. underkastade sig ogynnsamma fredsvillkor för att ha fria händer mot Ryssland, som hotade med krig. Det ryska kriget hade i början ett ogynnsamt förlopp, men tack vare allians med Polen och Pontus De la Gardies kraftiga krigföring räddades Estland och erövrades Narva. J., som av naturen var böjd för spekulation och ivrigt studerade teologi, tog starkt intryck av sin katolska gemål. Han planerade en förmedling mellan den katolska och den protestantiska läran och lät utarbeta en ny mässordning l. liturgi, som huvudsakl. avsåg att införa en praktfullare, med den katolska mera överensstämmande gudstjänst och som antogs av ständerna (1577). Förhandlingar med påvlige legaten Possevino om en försoning med katolska kyrkan strandade dock på påvens ringa tillmötesgående, och J. avbröt efter Katarinas död (1583) förbindelsen med Rom. Däremot upprätthöll han med stor energi sin liturgi. Av denna och andra orsaker kom han i skarp konflikt med sin broder hertig Karl (se denne). I denna strid fick J. först stöd av adeln, som han 1569 tillfredsställt med stora privilegier, men sedan inträffade en omkastning på grund av hans polska politik. J. önskade, dels för att skaffa Vasaätten ökad prestige, dels för att stärka den svensk-polska fronten mot Ryssland, få sin son Sigismund vald till Polens konung. Sedan en svensk beskickning under Erik Sparre lyckats genomdriva Sigismunds val (1587), började emellertid J. bittert sakna sin son. På ett möte med denne i Reval 1589 sökte J. få honom befriad från den polska kronan, men planen strandade på orubbligt motstånd hos de medföljande svenska riksråden, som fruktade brytning med Polen. Utgången fyllde J. med stor bitterhet mot de högadliga herrarna. Efter hemkomsten lät J. fängsla dem och regerade alltmer uteslutande genom lågbördiga sekreterare. Hertig Karl, med vilken han 1587 försonats, skötte under de följande åren till stor del styrelsen. J. blev på gamla dagar alltmer vresig och dyster. Hans huvudintresse var jämte liturgin byggnadskonsten. En rad märkliga byggnadsverk fortsattes l. påbörjades på hans initiativ, t. ex. Stockholms, Uppsala, Stegeborgs och främst Vadstena slott. Dessa företag krävde stora kostnader, och J. har blivit beryktad för de dåliga statsfinanserna och myntförsämringen under hans tid. 1585 gifte J. om sig med Gunilla Bielke. I första

giftet hade han barnen Sigismund och Anna, i det andra Johan.

Johan, *svensk prins*, hertig av Östergötland, f. 1589, d. 1618, yngste son till Johan III, växte upp hos farbrodern hertig Karl, som ej antog konunganamn förrän efter J:s formliga avsägelse av sin arvsrätt 1604. Hans äktenskap med sin kusin Maria Elisabet var olyckligt och barnlöst.

Johan den oförskräckte (fr. *Jean sans peur*), hertig av *Burgund* (se d. o. sp. 785).

Johan utan land (eng. *John Lackland*), konung av *England*, f. 1167, d. 1216, fick sitt tillnamn av att han ej före sitt trontillträde 1199 erhållit län. Se England sp. 1065—1066.

Johan den gode (fr. *Jean le bon*), konung av *Frankrike* (se d. o. sp. 505 f.).

Johan (pol. *Jan*), konungar av *Polen*. — 1. J. Kasimir, f. 1609, d. 1672, son till

Johan Sobieski. Kopparstick av Bartholomeus Kilian.

konung Sigismund av Sverige och Polen i dennes andra gifte. J., som 1643 ingick i jesuitorden och blev kardinal, valdes 1648 till brodern Vladislavs efterträdare i Polen och förmälde sig med broderns änka Maria Luisa (se Gonzaga). Hans regering blev en ständig kamp mot den självsvåldiga adeln och mot de upproriska kosackerna i Ukraina. Då 1655 den inre anarkin hotade att söndersprängа Polen och Karl X Gustav av Sverige slöt sig till dess fiender, flydde J. för en tid från sitt rike, som han dock snart återfick tack vare en patriotisk resning. I Olivafreden 1660 måste han dock avstå från sina ärvda anspråk på Sveriges krona. Drottningens försök att under J:s livstid få en fransk prins vald till hans efterträdare väckte adelns misshag och ledde till J:s abdikation 1668. Han var den siste legitime manlige medlemmen av

Johan Kasimir. Kopparstick av Sandrart.

Vasaätten. — 2. J. Sobieski, f. 1629, d. 1696, tillhörde en polsk stormansätt. Han utmärkte sig ss. krigare och statsman och lyckades genom lysande segrar avvärja de ständiga turkiska angreppen. 1674 valdes J. till konung efter Mikael Wisniowiecki. Vid den turkiska belägringen av Wien 1683 ilade han med 40,000 man till den nödställda staden och slog turkarna på flykten, en insats av världshistorisk betydelse.

Johan (port. *João*), sex konungar av *Portugal* (se d. o.).

Johan (ty. *Johann*), tre kurfurstar och en konung av *Sachsen* (se d. o.).

Johan (ty. *Johann*), ärkehertigar av *Österrike*. 1. J., f. 1782, d. 1859, son till kejsar Leopold II, utsågs under revolutionen 1848 till kejsarens ställföreträdare och valdes s. å. till tysk riksföreståndare av nationalförsamlingen i Frankfurt am Main. Denna värdighet nedlade han f. å., sedan det visat sig omöjligt att genomföra Tysklands enande. — 2. J., f. 1852, d. 1891, son till Leopold II av Toscana, lade tidigt i dagen sitt oppositionella sinnelag och avsade sig 1889 sin furstliga värdighet. Under namnet Johann Orth begav han sig till sjöss och omkom vid Syd-Amerikas kust.

Johan av Leiden, eg. Jan Beuckelszoon (ty. Johann Bockhold), f. 1509, d. 1536, nederländsk anabaptist, från 1534 verksam i Münster (i Westfalen), där han snart blev allenarådande och ss. det "nya Israels" konung förde ett fullkomligt skräckregemente. Efter stadens stormning (1535) hölls han av biskopen fången i nära ett år och dog efter kvalfull tortyr.

Johan av Ne'pomuk, Böhmens skyddshelgon (kanoniserad 1729), skall enl. legenden ha varit biktfader åt konung Wenzel IV:s gemål och till straff för att han vägrat meddela, vad drottningen i bikten yppat, blivit störtad i Moldau. En domkapitelsledamot med liknande namn blev i varje fall 1393 dränkt i Moldau, emedan han följt sin biskop i opposition mot konungen.

Johan av Österrike, se Juan d'Austria.

Johan Kasimir. 1. J., pfalzgreve vid Rhen, f. 1589, d. 1652, stamfader för pfalziska huset i Sverige. J. erhöll som fädernearv det lilla furstendömet Kleeburg och ingick 1615 giftermål med Gustav II Adolfs halvsyster Katarina. På grund av sin ätts olyckor under Trettioåriga kriget bosatte han sig på Stegeborg i Sverige och fick överinseendet över krigs- och finansväsendet. Efter konungens död motarbetades J. av högadeln, fick ej säte i Kristinas förmyndarregering och lämnade 1633 sin plats ss. chef för kammarverket. I samband med sonen Karl Gustavs upphöjande till tronföljare blev J. 1651 hertig av Stegeborgs län. — 2. Se Johan, konungar av *Polen*, 1.

Johanna den vansinniga (sp. *Juana*), f. 1479, d. 1555, drottning av *Kastilien* 1504. J. var dotter till Ferdinand och Isabella av Spanien och gift med Filip den sköne av Österrike samt moder till Karl V. Se Spanien.

Johannedal, sågverk i Sköns skn, Västernorrl. l. Äg. Johannedals Trävaru a. b.

Johannelund, se Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.

Johannes, S:t J. 1. Församling i Malmö (se d. o.). — 2. Församling i Norrköping (se d. o.).

Johannes, församling i Sthlm,

omfattande ö. delen av mell. Norrmalm, bildad 1907 vid delning av Jakobs förs. 24,250 inv. — På platsen för det av Magnus Ladulås anlagda, av Gustav I rivna S:t Görans kapell uppfördes 1636 ett gravkapell av trä, som senare även tjänade till gudstjänstlokal; det fick lämna plats för den nuv. kyrkan, uppförd 1884—90 av K. Möller i gotisk stil; klockstapeln kvarstår ännu.

Johannes, personer i N. T. 1. J. döparen, asketisk domspredikant, vilken någon tid före Jesus uppträdde i s. Palestina och manade till bot och bättring samt åstadkom en stor rörelse bland folket. De botfärdiga döptes av honom i Jordan (ursprunget till denna ceremoni är höljt i dunkel). J. blev slutligen av Herodes Antipas (ss. herre över Peréen?) kastad i fängelse och där dödad, enl. evangeliet emedan han bestraffat Herodes för hans giftermål, enl. Josephus emedan Herodes befarade ett folkupplopp. Också Jesus blev döpt av J. (jfr vid. Matt. 11: 2 ff.). Till J. slöt sig en krets av lärjungar, vilken även efter J:s död ägde bestånd (se vid. Mandéer). I den kristna kyrkan vördades tidigt hans minne. Åtminstone från 300-t. äro trenne fester kända, bl. a. 24 juni ss. J:s födelsedag (dödsdagen firades 29 aug.). — 2. J. Sebedeus' son, en av Jesu första lärjungar, jämte sin broder Jakob (se d. o. 2) och Petrus en av Jesu förtrogna och senare en av de ledande i den första kristna församlingen i Jerusalem. Enl. den från omkr. 200 gängse åskådningen skulle han sedermera ha överflyttat till Efesos och där dött vid hög ålder inemot slutet av 1:a årh. Denna uppfattning beror emellertid sannolikt på en förväxling med en annan J., "J. den äldste", vilken bott i Mindre Asien (se vid. Johannes' evangelium). Enl. andra uppgifter synes J. tvärtom, i likhet med sin broder, ha lidit martyrdöden i Palestina, ovisst vid vilken tidpunkt (åminnelsedag 27 dec.). — 3. Förf. av Uppenbarelseboken (se d. o.).

Johannes, tjugutvå påvar med regentnumren I—XIX och XXI—XXIII. Av dem märkes den franskbördige J. XXII, f. 1244, d. 1334, påve i Avignon 1316. J. var en energisk och skarpsynt politiker, som helt tjänade Frankrikes intressen. Hans vägran att kröna Ludvig av Bayern till kejsare ledde till en strid, som bidrog att utplåna kejsarmakten i Italien men även påvens inflytande i Tyskland. Mest känd är J. för sin skickliga finanspolitik. Han ökade kurians och sina egna inkomster främst genom avlatshandel och avgifter vid ämbetstillsättningar.

Johannes II av *Abessinien*, f. 1832, d. 1889, kejsare av Etiopien 1872 (se Abessinien sp. 19).

Johannes, *östromerska* kejsare, se östromerska riket.

Johannes av Damaskus, d. omkr. 750, den bysantinska kyrkans inflytelserikaste teolog, utgav ett flertal skrifter, i vilka han bl. a. försvarar bilddyrkan ss. en nödvändig konsekvens av läran om Kristi människoblivande.

Johannes' brev, tre av de s. k. katolska breven i N. T. Det första av dessa bär intet författarnamn; i de båda andra kallar sig brevskrivaren blott "den äldste". På grund av den nära släktskapen med det 4:e evangeliet ha de emellertid av gammalt kallats J.

Johannesbrödträdet, *Ceratonia Siliqua* (fam. *Leguminosae*), träd, vildväxande l. odlat i

Medelhavsländerna och Arabien, har små, enkönade blommor utan hylle och ätliga, sockerrika baljor, johannesbröd, vilka även ha medicinsk användning. Enl. traditionen livnärde sig Johannes döparen av dylika under sin vistelse i öknen. Fröna av J. ("karat", se d. o.) användes förr som vikter av juvelerare.

Johannesburg [dĵåhæ'nniŝbog], stad i Transvaal, Syd-Afrika, anlagd 1886. 290,000 inv., hälften vita. Universitet. Medelpunkt för Syd-Afrikas rikaste guldfält med världens största guldproduktion. De rätt talrika svenskarna i J. bilda egen förs. med svensk pastor.

Johannes döparen, se Johannes sp. 149.

Johannes' evangelium bär i både innehåll och form en egenartad prägel i jämförelse med de tre första, s. k. "synoptiska evangelierna" (se d. o.). Ramen för Jesu verksamhet är en helt annan: enl. J. har Jesus upprepade gånger besökt Jerusalem. Större delen av J:s innehåll utgöres av berättelserna om vad därvid passerat. Men även då J. berör samma ämnen som de äldre, framställas de vanl. på ett helt och hållet nytt sätt. Det är måhända dock ej alldeles uteslutet, att till grund för J. ligger en särskild källa. Kännetecknande för J. är mystiken och det starka kristologiska intresset. Även undren äro i J. symboler för andliga sanningar. I inledningen anknyter förf. till den grekisk-filosofiska Logosläran (se d. o.). J. är att datera tidigast till omkr. 100 e. Kr. Lika litet som de övriga evangelierna innehåller det författarnamn. I det senare tillagda kap. 21 betecknas den namnlöse "lärjungen som Jesus älskade" (jfr 13: 23 etc.) ss. förf. Det är dock troligt, att denne från början blott är avsedd ss. sagesman. Namnet "Johannes" ss. beteckning för evangelisten uppträder under senare delen av 100-t. Fr. o. m. Irenaeus kombineras det med aposteln Johannes (se d. o. 2). Denna kombination är dock av flera skäl ytterst osannolik. Förmodligen har namnet J. i stället något samband med en av flera kyrkliga skriftställare betygad, omkr. 100 i Mindre Asien levande Jesuslärjunge Johannes.

Johannes Ma'gnus l. Ma'gni (latinisering av Jöns Månsson), f. 1488, d. 1544, ärkebiskop, politiker och historiker. Ss. Sten Sture d. y:s ombud vid kurian förfäktade han den nationellt svenska ståndpunkten gentemot Kristian II:s kyrkopolitik. Som påvlig legat ankom J. till Sverige 1523 och valdes hösten s. å. till den avsatte ärkebiskop Gustav Trolles efterträdare. Av påven ålagd att bekämpa kätteriet och av Gustav Vasa avsedd som medhjälpare vid den nya kyrkopolitiken, kom J. i en med tiden allt skevare mellanställning. I diplomatiska uppdrag lämnade han Sverige 1526 och återvände aldrig. J. är främst känd som historiker, genom sina postumt utgivna svenska kyrko- och konungakrönikor. Den senare, *Histo'ria de o'mnibus gotho'rum sueonu'mque re'gibus*, är på en gång ett alster av den nationella fåfängan och en stridsskrift mot Gustav Vasas regim. Ur ej förut i anspråk taget krönike- och sagostoff och ur egen fantasi konstruerade J. en lysande konungalängd, som går tillbaka till biblisk tid. Ett minne av hans konstruktioner är konungarna Eriks och Karls (se dessa ord) för höga regentnummer.

Johannes Matthi'ae Go'thus, f. 1592, d. 1670, prästman, 1625 prof. vid en nyinrättad adelshögskola i Sthlm, vilkens studieordning han utarbetade, 1632 lärare för drottning Kristina, vars tillgivenhet han städse bevarade, 1635 tillika hovpredikant och 1643 biskop i Strängnäs. J. var en ledande kyrklig personlighet och närmade sig i dogmatiskt hänseende alltmer den calixtinska synkretismen, varför hans skrifter förbjödos och han 1664 nödgades avgå som biskop.

Johannesnycklar, se Orchis.

Johannes' uppenbarelse, se Uppenbarelseboken.

Johannesört, se Hypericum.

Johannisberg — Ljungaverks järnväg (J. L. J.), en 2,3 km. lång, normalspårig järnvägslinje mellan Johannisbergs station på linjen Ånge—Sundsvall och Ljungaverk. Öppnad för trafik 1913. Ag. Ljungafors järnvägs a. b.

Johannisborg, se Norrköping.

Johannishus, Blekinge största gods, i Hjortsberga och Förkärla socknar, fideikommiss inom ätten Wachtmeister. Slottet byggdes 1772 av K. F. Adelcrantz.

Johanni'torden, andlig riddarorden, som utvecklats ur ett åt Johannes döparen helgat sjukhus i Jerusalem, lett av benediktinmunkar, och vars medlemmar därför även kallades hospitaliter. Då de även beredde pilgrimerna väpnat skydd, fingo de stor betydelse under första korståget och omorganiserades snart till en riddarorden, med uppgift bl. a. att bekämpa de otrogna. Ordens symbol var ett kors med tvetungade armar, vilket bars i vitt på ordensdräkten, svart mantel l. röd vapenrock. J:s föreståndare antog 1267 stormästartiteln.

Johannitriddare. Målning av Tizian.

J. gjorde en betydelsefull insats i korsfararrikenas hopplösa kamp mot muhammedanerna och belönades med världsliga förmåner, genom vilka den emellertid snart bragtes att urarta till en delvis för egen makt och rikedom kämpande institution. Efter Palestinas erövring av de otrogna flyttade orden sitt huvudsäte först till Cypern 1310, sedan till Rodos och efter dess erövring av turkarna 1530 till Malta och Tripolis (därav benämningarna malteserriddare och malteserkors). Tripolis togs redan 1551 av turkarna. J. grundade kloster och sjukhus över hela det romersk-katolska Europa, även i Norden. Dess främsta svenska stiftelse var Eskilstuna. Genom reformationen fördrevs J. ur stora delar av Europa, men den fortbestod i Brandenburg ss. en protestantisk gren, vilken sedan åter anknutits till modersamfundet samt förgrenats till Nederländerna och Sverige. I England inrättades en fristående protestantisk J. 1831.

Bordet dukas. Målning av Viggo Johansen. (Nat. mus.)

Sedan upplysningstidens kamp mot ordensväsendet drabbat även J. med egendomsindragningar m. m. och Napoleon lyckats komma i besittning av Malta 1798, har J. varit utan egentliga besittningar. Med sin stora rikedom utövar J. dock en betydelsefull verksamhet främst inom sjukvården och arbetade under världskriget vid Röda korsets sida.

Joha'nnsen, Wilhelm Ludvig, f. 1857, dansk växtfysiolog, ärftlighetsforskare, prof. i Köpenhamn 1903. J. har gjort grundläggande ärftlighetsforskningar över rena linjer och begreppen fenotyp och genotyp, till stor del nedlagda i *Elemente der exakten Erblichkeitslehre,* 2:a uppl. 1913. J. har även gjort undersökningar över växternas periodicitet och uppfunnit eteriseringsmetoden vid drivning samt utgivit botaniska läroböcker.

Joha'nsen, Viggo, f. 1851, dansk målare, prof. vid konstakademin i Köpenhamn 1906—21, dess direktör 1911—14. J. har tagit starka intryck av impressionismens teknik, men samtidigt anknyter han i sina hemskildringar till dansk 1800-talstradition. Framstående landskaps- och porträttmålare, har han framför allt i sina genreartade interiörer, de flesta från hans eget hem, gjort en personlig insats.

Johan Sigismund (ty. *Johann*), kurfurste av Brandenburg (se d. o. sp. 476).

Johanson, Oscar, f. 1865, skådespelare, sedan 1899 fäst vid de Ranftska scenerna, har gjort sig känd som en dugande kraft, särskilt inom karaktärsfacket.

Johanson-Thor, Emil, f. 1889, konstnär. J. har främst bidragit till utvecklingen av den moderna litografin i vårt land. Under de senaste åren har han även utfört oljemålningar med skånska motiv.

Johansson. 1. Lars J., kallad Lucidor, f. 1638, d. 1674, skald, den mest typiske representanten för den karolinska stormaktstidens lyrik. De flesta av hans dikter äro tillfällighetsdikter, skrivna (på svenska l. tyska) till bröllop och begravningar, i regeln grovt komiska men även gärna i drastiska färger skildrande syndångesten och världens förgänglighet. J:s dikter samlades efter hans död i *Helicons Blomster plåckade ok wid åtskillige tillfällen utdelte af Lucidor den olycklige* (1689). Han dödades vid ett kroggräl i Sthlm. Kritisk uppl. av J:s skrifter under utgivning (1914—); minnesteckning av E. A. Karlfeldt (1912). — 2. Johan J., f. 1792, d. 1860, publicist. J., som under sin Uppsalatid hörde till Höijers lärjungar, var en tid medarbetare i Anmärkaren. Sin mest betydande roll spelade han under 1820-t. som utgivare (jämte Scheutz) av Argus (se d. o.). — 3. Martin J., f. 1837, d. 1908, teolog, prof. i dogmatik och moralteologi i Uppsala 1877, biskop i Härnösands stift 1888. J.

var en av de främsta förespråkarna för detta stifts 1904 genomförda delning. — 4. Johan J. (i Noraskog), f. 1840, d. 1905, politiker, bergsman och skriftställare. Led. av A. K. 1870—1902, var han först vilde och slöt sig sedan till lantmannapartiets frihandelsvänliga grupp. Han skrev en mängd kulturhistoriska verk, främst rörande bergshanteringen och Bergslagen och därav särskilt sin hembygd Noraskog. — 5. Aron J., f. 1860, arkitekt, har bl. a. utfört ritningarna till riksdags- och riksbankshusen (1897—1906) i Sthlm samt Danviks hem (se ill. till d. o.). — 6. Karl Ferdinand J., f. 1860, språkforskare, prof. i sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning i Uppsala 1893, har utgivit ett stort antal lingvistiska och filologiska arbeten över sanskrit, indisk mytologi och sagolitteratur. J. var 1906—22 medredaktör i tidskriften *Le monde oriental.* — 7. Johan Erik J., f. 1862, prof. i fysiologi vid Karol. inst. 1901. J:s vetenskapliga skrifter behandla blodomloppets och ämnesomsättningens fysiologi. Fångvårdsstyrelsens hygieniske rådgivare. — 8. Carl J., f. 1863, landskapsmålare, har anslutit sig till Konstnärsförbundets riktning och särskilt skildrat norrländsk natur. — 9. Carl Edvard J., f. 1864, uppfinnare och industriman, har uppfunnit en kombinationsmåttsats (se Måttverktyg), som hastigt vunnit insteg på världsmarknaden. Den av J. i Eskilstuna grundade verkstaden övertogs 1911 av a. b. C. E. Johansson, som tillverkar även andra i verkstadsindustrin använda precisionsinstrument, toleransverktyg o. d. Ett av J. 1918 bildat dotterbolag i För. Stat. övergick 1923 till Ford Motor Co., där J. numera är anställd. — 10. Axel J., f. 1868, tidningsman, medredaktör 1901 och huvudredaktör 1903 för Uppsala Nya Tidning, vilken under J:s ledning fått en starkt "kulturliberal" prägel. Ordf. i Publicistklubben 1925. — 11. Johan J. (i Kälkebo), f. 1868, hemmansägare, politiker, led. av A. K. 1907—08, F. K. 1919—21, A. K. sedan 1922. J. blev 1919 ordf. i F. K:s bondeförbundsgrupp och 1922 i partiets gemensamma riksdagsgrupp. — 12. Adolf J., f. 1889, författare, har utgivit noveller och romaner med vildmarksmotiv, av vilka *De röda huvudena* (1917) blev en stor publiksuccès. — 13. Gustaf J., f. 1891, d. 1925, den föreg:s broder, författare, skildrade i romaner, skisser och dikter (*Jägarvisor och landsvägsballader*, 1913) småländskt vildmarksliv.

Johan Turesson, se Tre rosor.

Johan (János) Zápolya [§a'-påja], d. 1540, furste av *Siebenbürgen* (1511) och konung av *Ungern* (1526). 1527 fördriven från Ungern av den av ett motparti valde ärkehertig (sedermera kejsare) Ferdinand, sökte J. hjälp hos den turkiske sultanen och erkände sig som hans lydkonung i Ungern. Efter en förlikning med Ferdinand 1538 förblev landet ö. om Theiss i J:s besittning.

Johimbi'n, se Yohimbin.

John [dj̊ånn], eng., Johan.

John Bull [dj̊ånn bo'll], titelfiguren i en satir av Arbuthnot (se d. o.), representerar den typiske engelsmannen och har individualiserats i skilda riktningar såväl till utseende som lynnesdrag. Ofta framställes han som

John Bull. Ur Punch 1860.

den kraftfulle och dryge godsägaren l. som köpmannen med "krämarsjälen".

Johnson. 1. Axel J., f. 1844, d. 1910, affärsman, skeppsredare, grundade 1863 i Sthlm firman A. Johnson & C:o, som huvudsakl. skulle exportera svenskt järn och stål samt importera stenkol. J. grundade 1890 Rederi a. b. Nordstjernan och öppnade 1904 Johnsonlinjen, en reguljär linje på Argentina och Brasilien. — 2. Axel Axelsson J., f. 1876, den föreg:s son, affärsman, vid faderns död chef för firman A. Johnson & C:o samt verkst. direktör för Avesta järnverks a. b. och Rederi a. b. Nordstjernan, vilka företag under J:s ledning kraftigt utvecklats. — 3. Karl-Gerhard J., se Karl-Gerhard.

Johnson [dʒå'nsən]. 1. Samuel J., f. 1709, d. 1784, engelsk skriftställare och lärd, slog sig 1737 ned i London. J. utgav 1750—52 den moraliska veckoskriften *The Rambler* och 1755 *Dictionary of the English language*, ett lexikografiskt mästerverk, vilket med rätta beundrats som resultatet av en ofantlig lärdom och en enorm arbetsförmåga. Av hans övriga arbeten märkas hans filosofiska roman *History of Rasselas* (1759), hans Shakspereupplaga 1765 samt hans långa serie av biografier över engelska diktare (*The lives of the most eminent English poets*, 10 bd, 1779—81). Som vitter domare anslöt sig J. i huvudsak till den franska klassicitetens konstuppfattning. — Om J:s person äger man en god kännedom genom den ypperliga biografi, i vilken hans vän Boswell (se d. o.) tecknat hans liv. J. framställes här som en i alla hänseenden överlägsen personlighet, omutligt sanningskär och rätträdig samt i besittning av en ofta bitande kvickhet och en ojämförlig konversationstalang. I sin samtids Londonliv spelade J. en mycket betydande roll, och den av honom stiftade klubben

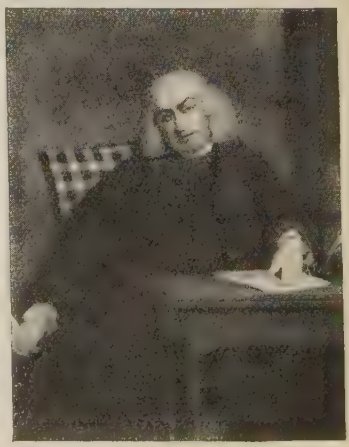

Samuel Johnson. Målning av Reynolds.

"The Club" var tidens mest exklusiva intelligenssammanslutning. — 2. Andrew J., f. 1808, d. 1875, För. Stat:s fjortonde president. Demokratisk guvernör i Tennessee 1853—57, slog han vid inbördeskrigets utbrott 1861 om till republikan och nordstatsman, blev vicepresident 1864 och s. å. president efter Lincolns mord. Hans efterkrigspolitik, som gick ut på försonlighet mot sydstaterna och begränsad negerfrigörelse, motarbetades konsekvent av kongressen, som framtvang motsatta åtgärder samt gjorde ett misslyckat försök att omöjliggöra honom genom impeachment (se d. o.). — 3. John Albert J., f. 1861, d. 1909, svenskbördig nordamerikansk politiker, 1886 demokratisk tidningsredaktör i sin hemstat Minnesota, från 1904 dess guvernör. J., som med tiden avgjort slöt sig till demokraterna, åtnjöt vidsträckt anseende och ansågs som blivande presidentkandidat. — 4. Hiram J., f. 1866, nordamerikansk politiker och advokat, guvernör i Kalifornien 1911—17, sedan 1917 senator. J., som 1912 stödde Roosevelts presidentkandidatur och 1916 var Hughes' motståndare, var 1920 ifrågasatt till republikansk presidentkandidat. J. har skarpt förordat För. Stat:s isoleringspolitik efter världskriget. — 5. Amandus J., f. 1877, svensk-amerikansk historiker och lärare vid universitetet i Philadelphia, har bedrivit omfattande forskningar i svensk kolonisationshistoria, framför allt i Amerika.

Johnsonlinjen, se Rederibolag.

Johnsson, Ivar, f. 1885, bildhuggare. J. är en av de främsta representanterna för modern svensk skulptur. Sin stil har han

David. Bronsstaty av Ivar Johnsson.

främst utbildat under intryck av italiensk ungrenässans. Bland hans arbeten märkas dekorativa skulpturer i Tekniska högskolan i Sthlm (1915—21) samt bronsstatyerna *David* (uppställd i Hälsingborg 1923) och *Afrodite med den döende Adonis* (1923; Göteborgs och Malmö mus.).

Johnston [dʒå'nstn], sir Harry Hamilton, f. 1858, engelsk Afrikaexpert, företog mellan 1878 och 1889 flera forskningsresor i skilda delar av Afrika, grundade Ugandaprotektoratet, vars guvernör han sedermera varit. J. har utgivit betydelsefulla arbeten om det tropiska Afrika och dess invånare.

Johnstonön [dʒå'nstn-], Cornwallis, brittisk lagunö i Stilla havet, s.v. om Hawaiiöarna.

Johore [dʒåho'ə], se Malacka.

Joinville [ʒoäŋvi'll], se Orléans.

Min fru vid fönstret. Målning av Einar Jolin.

Jo'jakim, son till Josia, efter Joahas konung över Juda rike omkr. 607—597. J. ringaktade rätten och förföljde profeterna. Mot slutet av sin regering kaldeisk vasall, gjorde han 597 uppror men dog, innan Jerusalem givit sig för Nebukadnesar (2 Kon. 23 f.).

Jo'jakin l. Jeko'nja (även Konja), son till Jojakim, efter sin fader konung över Juda rike, kapitulerade efter 3 månader för Nebukadnesar och fördes av denne till Babylonien, där han kastades i fängelse, ur vilket han 560 befriades av Nebukadnesars son och efterträdare (2 Kon. 25).

Jojkning, se Lappar.

Jókai [jå'kaj], Mór, f. 1825, d. 1904, ungersk författare, publicist och politiker, en av de litterära ledarna för 1848 års frihetsrörelse, skrev spännande och fantasifulla romaner med såväl historiska som moderna ämnen (nationaluppl. i 100 bd 1894).

Jokkmokk, socken i Norrb. l., jämte Kvikkjokks kapellförs. pastorat i Luleå stift. 7,745 inv., därav i Kvikkjokks kapellförs. 255. Till arealen Sveriges största socken, något mindre än hela Västergötland. J. bildar Jokkmokks lappmarks tingslag inom Luleå domsaga.

Jokohama, se Yokohama.

Jolin. 1. Johan J., f. 1818, d. 1884, författare, skådespelare vid Kungl. teatern 1846—68, skrev ett stort antal på sin tid ytterst populära skådespel (*Mäster Smith eller Aristokrater äro vi alla*, 1847; *Barnhusbarnen eller Verldens dom*, 1849), ofta med demokratisk tendens och av en viss borgerligt sentimental läggning. J. var även verksam som novellist (signaturen Jo. Jo.). — 2. Einar J., f. 1890, den föreg:s sonson, målare. J. är en av de mest typiska representanterna för den av Matisse påverkade, dekorativa expressionismen. Hans konst utmärkes av ett raffinerat färgsinne med förkärlek för ljusa, läckra toner och en ornamental, stundom naivt stiliserande komposition. Hans senaste arbeten, särskilt akvareller från Nord-Afrika, visa ett starkare naturstudium.

Joll l. julle, mindre skeppsbåt för en l. ett par man.

v. Jolly [jå'li], Philipp Gustav, f. 1809, d. 1884, tysk fysiker, prof. i Heidelberg 1847 och München 1854. Undersökte bl. a. gasers utvidgning, konstruerade en gastermometer (se Termometer) och bestämde gravitationskonstanten med en ytterst känslig våg av egen konstruktion.

Joloffer, negerfolk i v. Afrika mellan Senegal och Gambia.

Jo'lster, jolsterpil, se Salix.

Jomme'lli, Nicolo, f. 1714,

d. 1774, italiensk tonsättare. J., som hör till den neapolitanska operans främsta representanter, skrev omkr. 75 operor.

Jomsborg, en vikingaborg på ön Wollin vid Oders mynning. J. låg invid den under vikingatiden betydelsefulla vendiska staden Jumne l. Julin och blev på 900-t. erövrat av danske konungen Harald Blåtand, som där inlade en stark besättning, Jomsvikingarna. Dessa bildade ett ryktbart krigarsamfund, vars bedrifter fått en livfull, men ofta ohistorisk skildring i den isländska Jomsvikingasagan (från omkr. 1200). Det danska väldet i J. upphörde under 1000-t:s början, och under krigen mot venderna förstördes Jumne av Valdemar den store. På stadens ruiner uppstod sedan staden Wollin, medan Jumnes minne fortbestod i sagan om den rika staden Vineta, som försvunnit i havet.

Jon, jonisering, se Ion och Ionisering.

Jona, se Iona.

Jo'na (i Septuaginta och N. T. Jonas), profet i Israels rike omkr. 770 f. Kr., omtalad i 2 Kon. 14: 25 och sedermera gjord till hjälten i den omkr. 400 f. Kr. skrivna Jonas bok, vilken, bl. a. betjänande sig av folksagans färger, med synbar humor skildrar en inskränkt och småaktig profet, vilken är ovillig att bära Guds budskap till hedningarna men till sist dock måste göra det.

Jo'nas, Justus, f. 1493, d. 1555, Luthers vän och medhjälpare, 1518 prof. i juridik i Erfurt, 1519 vid disputationen i Leipzig vunnen för Luther, 1521 teol. prof. i Wittenberg, sedermera även verksam på andra orter.

Jo'natan, Sauls äldste son, i varm vänskap förenad med David, som i "Bågsången" (2 Sam. 1: 19 ff.) bittert beklagar hans död.

Jones [dj̯åonŝ], Inigo, f. 1573, d. 1652, engelsk arkitekt. Efter studier i Italien anslöt sig J. till Palladios riktning och blev den främste målsmannen i England för denna. Hans huvudverk är kungapalatset Whitehall i London, varav dock blott festhallen, The banqueting house (se ill. till Engelsk konst sp. 1031), uppfördes.

Jo'ngkind, Johann-Barthold, f. 1819, d. 1891, holländsk målare och etsare. J. var under senare delen av sitt liv bosatt i Paris men målade helst holländska motiv. Han anslöt sig från början närmast till Barbizonskolan men blev genom sin ljus- och atmosfärbehandling en föregångare till impressionismen.

Jonglö'r (fr. *jongleur*), urspr. joglea'r (av lat. *jocula'tor*), namn på kringvandrande sångare i Frankrike under medeltiden. J. föredrogo sina dikter till ackompanjemang av vielle, ett violinliknande instrument. Mot medeltidens slut utfylldes J:s repertoar alltmer med uppvisningar i akrobatik o. d., vilka till sist helt togo överhanden; därav J:s nuv. betydelse: gycklare, akrobat.

Jo'nien, i forntiden den av jonier (se d. o.) bebodda kuststräckan av Mindre Asien; ibland inneslutas även andra av jonier bebodda områden i namnet J.

Jo'nier, en av grekiska folkets huvudstammar, utbredde sig från n.ö. Peloponnesos och Attika över Eubea och Kykladerna till Mindre Asiens mell. västkust och grundade det joniska stadsförbundet. Därifrån grundlade J. en mängd kolonier i synnerhet vid Svarta havet (jfr Grekland, sp.

1524—1526). J:s förnämsta städer voro bl. a. Miletos, Priene, Efesos, Kalkis på Eubea samt Samos och Kios på öarna med samma namn. Sinsemellan fullt självständiga, hade städerna ett föreningsband i den årliga Poseidonfesten vid Mykale, medan Apollokulten på Delos förenade kykladernas J. Utan politisk enhet, underkuvades J. först av Lydien, Persien, Aten och till slut ånyo av Persien 387. — Med duglighet ss. sjö- och handelsfolk förenade J. en utomordentligt rik intellektuell begåvning och nådde redan på 700-t. f. Kr. en hög andlig odling genom beröringen med Orientens folk. Särskilt från J. leder den grekiska kulturen sitt ursprung. Atens befolkning intog en mellanställning mellan J. och de övriga fastlandsgrekerna. Bland J:s framträdande personligheter märkas Tales och Hekataios från Miletos, Hippokrates, Herodotos m. fl.

Joniska alfabetet, Joniska dialekter, se Grekiska språket sp. 1493 f.

Joniska havet, del av Medelhavet, mellan Sicilien, Apenninska halvön och Grekland, genom Otrantosundet förbundet med Adriatiska havet.

Joniska öarna, ögrupp i Joniska havet, tillhörande Grekland. 2,350 kvkm. 260,000 inv. Bergiga, skoglösa öar med milt klimat. Vin, oliver, korinter, sydfrukter odlas; fiske och sjöfart äro viktiga näringsgrenar. — J. blevo under 1400-t. en venetiansk koloni. Vid Venedigs undergång 1797 införlivade med Frankrike, intogos de 1799 av ryssarna och turkarna och blevo f. å. ställda under turkisk suveränitet och ryskt protektorat. De togos åter av fransmännen 1807 och från dem av England, som 1815 organiserade dem som J:s förenta stater under brittiskt beskydd men 1863 avstod dem till Grekland (jfr d. o. sp. 1543).

Jonisk stil, se Byggnadskonst sp. 829 ff. och Kolonnordning.

Jonisk tonart, se Kyrkotonarter.

Jo'nkheer [-her] (av mhty. *junc-hêrre,* ung herre), lägsta holländska adelstiteln; motsvarande kvinnliga titel är jo'nkvrouwe [-frå̲o'e].

Jonkvi'll [sjå-], jonki'll l. jonqui'lle, se Narcissus.

Jonnart [ĵåna'r], Charles, f. 1857, fransk politiker, led. av deputeradekammaren 1889—1914, av senaten sedan 1914. J. var 1903—11 och 1918—19 generalguvernör över Algeriet, jan.—mars 1913 utrikesminister och 1921—23 ambassadör vid Vatikanen. Han är mest känd för sin verksamhet i Grekland 1917, då han ss. de allierades överkommissarie gjorde slut på Greklands neutralitet och fördrev konung Konstantin. Led. av Fr. akad. 1923.

Jonsberg, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 1,680 inv.

Jonsereds fabrikers a. b., Jonsered, i Lerums skn, Älvsb. l., äger bomulls-, lin-, hamp- och jutespinnerier, väverier, färgeri, blekeri och appreteringsverk samt mek. verkstad, tillverkar grövre vävnader och garner samt trä-bearbetningsmaskiner. Firman grundad 1833, bolag 1873.

Jonson [dĵå'nsən], Ben, f. 1573, d. 1637, engelsk författare, renässansens näst Shakspere mest betydande engelske dramatiker. J:s viktigaste arbeten äro hans ofta skarpt satiriska karaktärskomedier (bl. a. *Every man in his*

humour, uppf. 1598; *Every man out of his humour*, 1599; *Volpone*, 1605; *Epicoene*, 1609; *The alchemist*, 1610). Bland hans övriga arbeten märkas åtskilliga allegoriska sångspel, den deskriptiva komedin *Bartholomew Faire* (1614) med skildringar från folklivet i London, samt ett par tragedier med romerska ämnen (*Sejanus*, 1603). — J:s dramer ansluta till det engelska folkskådespelet men stå samtidigt under intryck av antiken; de äro starkt moraliserande, präglas av en omfattande lärdom och innehålla scener av stor dramatisk intensitet men äro ofta ensidiga i karaktärsteckningen.

Jonsson, Olof (i Hov), f. 1839, politiker, hemmansägare i Hälsingland. J., som 1878—96 var led. av A. K., blev där en av lantmannapartiets dugligaste representanter. Frihandelsvänlig, anslöt sig J. 1888 till Gamla lantmannapartiet, vars ledare han blev 1891. Lantmannapartiets återförening med prisgivande av hans eget partis reformsträvanden var främst J:s verk, på vilket han föll igenom vid valen 1896. Han var konservativ led. av F. K. 1904—16 och riksbanksfullmäktig 1891—92 och 1895—1914.

Jónsson. 1. Arngrímur J., f. 1568, d. 1648, kallad "den lärde", isländsk författare, studerade i Köpenhamn, rektor, prost. J. var en av de första, som sysslade med ett vetenskapligt studium av Islands och Nordens forntid. — 2. Finnur J., f. 1858, isländsk filolog, prof. vid Köpenhamns univ. 1898, har utövat ett omfattande forskararbete i fornnorsk och fornisländsk litteratur (huvudarbete *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*, 3 bd, 1894—1902) samt utgivit kritiska upplagor av en stor mängd handskrifter. — 3. Einar J., f. 1874, isländsk bildhuggare, studerade bl. a. för Sinding. I hans motivkrets omväxla allegorier med proletärmotiv, fyllda av stark social oppositionslust. J. har även erhållit monumentala uppgifter och anses som Islands främste skulptör.

Jonstorp, socken i Malmöh. l., jämte Farhult pastorat i Lunds stift. 1,715 inv.

Joppe, se Jafa.

Jo'ram. 1. Son till Josafat, konung över Juda rike omkr. 851—844, gift med Atalja (2 Kon. 8: 16 ff.). — 2. Son till Ahab, konung över Nordriket omkr. 854—843, företog bl. a. i förbund med Josafat i Juda ett krigståg mot Moab (2 Kon. 3).

Jorð, se Fjorgyn.

Jord. *Geol.* J. kallas i motsats till berg material från en l. flera jordarter (se d. o.). — *Kem.* Se Element. — *Lantbr.* J:s värde som åkerjord är beroende av dess fysikaliska och kemiska egenskaper. 1) *Sandjord* består till minst 70 % av sand l. grus. Klapperstens-, ör- l. grusjord är rik på stenar och grus, lämplig för skogskultur men föga värdefull som åkerjord. Vanlig sandjord, av medelgrov och fin sand, kan, uppblandad med mull och lera, under goda fuktighetsförhållanden bli en relativt god åkerjord. Mojord, av fin sand med inblandat lerslam, är vanl. mager, har stor vattenhållande förmåga och är mindre värdefull som åkerjord. Flygsand är i rent tillstånd ofruktbar men kan, uppblandad med mull- och lerjord, bli odlingsbar. Ler- och mullblandad sandjord är lucker och lättbrukad. Den är vanl. fattig på

växtnäringsämnen och har dålig absorptionsförmåga, varför den måste gödslas ofta. Sandjord lämpar sig bäst för odling av råg, havre, lin, potatis och morötter. 2) *Lerjord* är rik på grövre och finare lerslam. Styv lerjord består huvudsakl. av lerslam och stoftfin sand, lätt lerjord därjämte av sand, mull l. kalk. Lerjorden är sammanhängande, häftar i fuktigt tillstånd lätt vid redskapen och blir i torrt tillstånd hård och svårbrukad. Den undergår med växlande vattenhalt stora volymförändringar, så att sprickbildning uppstår vid uttorkning. På grund av dess vattenledande förmåga är avdunstningen livlig, varav följer, att den är jämförelsevis kall. Lerjorden är rik på kali, ofta även på fosforsyra men vanl. fattig på kväve. Den tillföres lämpligen kreatursgödsel och kalk. Absorptionsförmågan är god. Den styva lerjorden lämpar sig bäst för odling av vete och baljväxter, den lätta, som är Sveriges bästa åkerjord, lämnar de säkraste skördarna av så gott som alla våra kulturväxter. 3) *Märgeljord* består av sand l. lera med 10 à 20 % (l. mera) kalciumkarbonat. Man skiljer mellan grusmärgel, av kalkrikt krosstensgrus, sandmärgel, av kalkrik sandjord, grusig lermärgel, av med lera uppblandat, kalkrikt krosstensgrus, finkornig lermärgel, av kalkrik lerjord, samt lös kalkjord, av utfällt kalciumkarbonat, s. k. bleke. Märgeljordarnas egenskaper överensstämma i stort sett med motsvarande sand- och lerjordar. 4) *Torv-* och *mulljord* äro mörka, lätta, föga sammanhängande samt lättbrukade. I dem ingå torv (se d. o.) l. mullämnen (se Mylla) till minst 12 %. De äro vanl. rika på kväve men fattiga på mineralämnen. Som de i regel äro lågt belägna, ha stor vattenhållande men dålig värmeledande förmåga, äro de starkt utsatta för nattfroster. Genom påförande av kalk och mineraljordar samt gödsling med kali- och fosforsyrerika gödselmedel kunna de bli goda åkerjordar; de lämpa sig till odling av midsommarråg, styvstråiga vårsädesslag, grönfoder, vallväxter och rotfrukter. — *Nationalekon.* (Eng. *land*, fr. *sol*, ty. *Grund und Boden.*) Sammanfattande begrepp för alla varaktiga naturtillgångar, t. ex. tomtmark, åkerjord, vattenfall o. s. v., i den mån de äro oförstörbara och ej beroende av människors åtgöranden (jfr Kapital). Många författare räkna till J. även de naturtillgångar, vilka äro att uppfatta som förbrukningsartiklar i naturen, t. ex. stenkol, malm o. s. v. Lämpligare synes dock vara att för dessa reservera namnet naturmaterial. För sådan J., varpå tillgången är knapp, betalas jordränta (se d. o.).

Jordabalk (jfr Balk sp. 1021), den huvudavdelning av Sveriges allmänna lag, som speciellt berör förvärv och disposition av jordbruksfastighet. Under rubriken Nya Jordabalken äro i allmänna lagen upptagna de hittills utkomna lagar, som äro avsedda att ingå i den under utarbetning varande nya jordabalken, ss. lagen om nyttjanderätt till fast egendom, den s. k. ensittarlagen, de norrländska arrende- och uppsiktslagarna, lagen om inteckning i tomträtt och vattenfallsrätt samt lagen om servitut.

Jordabrev, i jordabalken (4 kap. 10 §) förekommande benäm-

ning å de lagfartshandlingar, som utfärdas av domstol.

Jordaens [jårda'ns], Jacob, f. 1593, d. 1678, flamländsk målare. J. var en produktiv och begåvad konstnär, som tog starka intryck av Rubens men dock alltigenom bevarade sin självständiga, sunda, en smula robusta egenart. Han målade helst motiv ur böndernas liv, ss. lantliga fester och dryckeslag, ofta med mytologiskt inslag. Hans figurer äro tecknade i stora, flytande drag, hans färg är frodig men stundom en smula onyanserad.

Jordafång, se Laga fång.

Jordan [jårda'ŋ]. 1. Alexis J., f. 1814, d. 1897, fransk botanist, upptäckte, att många av Linnés arter bestå av talrika, vid odling konstanta småarter l. elementa'rarter (av *Draba verna* beskrev J. 200 dylika). J:s arbeten äro av stor betydelse för ärftlighetslära och växtförädling. Jfr Systematik. — 2. Camille J., f. 1838, fransk matematiker, prof. vid Collège de France. Han har utfört grundläggande undersökningar, särskilt inom grupteorin och mängdteorin, samt författat berömda läroböcker (*Cours d'Analyse,* 3:e uppl. 1909).

Jorda'n, arab. *esj-Sjeri'a,* Palestinas största flod, upprinner på Hermon, flyter genom sjön Gennesaret och Jordandalen, Ghor, till Döda havet. 350 km. Dess fall är utomordentligt starkt (bortersta källan 520 m. ö. h., mynningen vid Döda havet 394 m. u. h.). Bland dess bifloder märkas från ö. Jabbok och Jarmuk. Stränderna äro kantade av tät vegetation, men dalen i övrigt, särskilt i sin s. hälft, som vidgar sig till en verklig slätt, är med få undantag brunbränd och ofruktbar.

Herdarnas tillbedjan. Målning av Jacob Jordaens. (Nat. mus.)

Jorda'nes, östgotisk historieskrivare vid 500-t:s mitt. J. skrev en gotisk historia och en världshistoria, den förra (ofta kallad *Ge'tica*) en kompilation av Cassiodorus' förlorade gotiska historia. J. har ofta feltolkat sin huvudkälla, varför hans uppgifter om de nordiska folken äro svårförklarliga.

Jorda'nus Nemora'rius, tysk matematiker, en av medeltidens främsta, trol. identisk med dominikanernas ordensgeneral Jordanus Saxo, d. 1237. J. var bland de första, som använde bokstäver för att beteckna obestämda konstanter.

Jordarter. *Geol.* "Lösa jordarter", i motsats till "fasta bergarter", kallas de mestadels under kvartärtiden bildade, löst sammanfogade avlagringarna av grus, sand, lera, torv, gyttja, dy m. m. (jfr Jord). De täcka berggrunder och äro vanl. de yngsta av

jordskorpans lager. — *Kem.* Se Jordmetaller.

Jordartmetaller, se Jordmetaller.

Jordavsöndring, se Fastighet sp. 1437 och Skifte av jord.

Jordbeck, se Asfalt.

Jordberga. 1. Station vid Börringe—Östratorps järnväg, i Källstorps skn, Malmöh. l. Råsockerfabrik; äg. Svenska sockerfabriks a. b. — 2. Gods nära J. 1, ett av de största i s. Skåne. Slottet är delvis från 1600-t. men i början av 1900-t. ombyggt. Stor porträttsamling.

Jordbeskattning, se Oförtjänt värdestegring.

Jordblandning, se Jordförbättringsmedel.

Jordborrning, borrning i lösa jordarter. Se Djupborrning.

Jordbruk, i vidsträckt bemärkelse den näringsgren, som avser växtproduktion från åkerjord, ängsmark, trädgårdsjord (se Trädgårdsskötsel) och skogsmark (se Skogsskötsel), i inskränkt bemärkelse åkerjordens och ängsmarkens skötsel samt på denna jord bedriven växtodling, agrikultur. Jfr Lantbruk. — J. i inskränkt bemärkelse utgjorde förr Sveriges huvudnäring och lämnade då överskott för export. Under slutet av 1800-t. förmådde ej J:s produktionsökning hålla jämna steg med folkökningen, varför jordbruksprodukter då måste importeras. Sveriges hela areal av åker och annan odlad jord (ej trädgård) utgjorde åren 1913—20 3,819,571 har (9,3 % av landets areal), av ängsmark 922,824 har (2,2 %). Fördelningen av den odlade jorden på egentliga brukningsdelar (428,000 stycken) med tillhörande torp (64,000 stycken) framgår av tab. Utom i tab. upptagna jordbrukslägenheter finnas över 60,000 lägenheter med mindre än 0,26 har odlad jord. J. i inskränkt bemärkelse kan anses omfatta följande huvudgrenar: planering i jämna och goda fält (jfr Nyodling), jordförbättring (se d. o.), gödsling (se d. o.), årlig bearbetning, sådd och skörd. — Den årliga bearbetningen består i plöjning, harvning, vältning och hackning (se dessa ord). Med hänsyn till egendomens behov av olika växtslag, dessas näringsbehov, bekämpande av ogräs och växtsjukdomar m. m. indelas egendomens areal i skiften (se Växtföljd), vilka brukas i form av höst-, vår- l. trädesbruk. Höstbruket består i bearbetning av ytlagret med skumplog l. harv och plöjning på all jord, som skall besås på våren, samt på den blivande trädan. Vårbruket består i plöjning (om denna ej utförts på hösten) samt omväxlande harvning och vältning, tills lämplig såbädd erhållits. Om trädesbruket, se Träda.

Jordbrukareungdomens förbund, förk. J. U. F., stiftades 1918 för att genom hembygds- och

Fördelningen 1919 av Sveriges odlade jord.

	Brukningsdelar.		Odlad jord.	
	Antal.	% av hela landets brukningsdelar.	Har.	% av hela landets odlade jord.
Småbruk, småbondgårdar (0,26—10 har)	330,000	77	1,220,000	32
Bondgårdar (10—50 har)	90,000	21	1,760,000	46,5
Herrgårdar l. gods (över 50 har)	8,000	2	810,000	21,5
Summa	428,000		3,790,000	

jordbruksundervisning stärka jordbrukarungdomens håg för jordbruket och höja dess dugliglhet för detsamma. J. söker även förbättra landsbygdens nöjesliv, utger en tidning etc.

Jordbrukarnas Riksförbund, se Bondeförbundet.

Jordbruksbefäl l. lantbruksbefäl, vid ett lantbruk anställda personer, som vid ägarens l. arrendatorns sida l. i dennes ställe handha ledningen av lanthushållningen l. viss del därav. Dit räknas förvaltare, som handhar lantbrukets affärsledning och drift, inspektor, den, som har den fackliga ledningen om hand, samt befallningsmannen (i s. Sverige ladufogden) l. rättaren, som övervakar jordbruksarbetenas verkställande.

Jordbruksdepartementet, statsdepartement, som enl. departementsstadgan av 22 juni 1920 handlägger 1) *förvaltningsärenden* rörande jordbruk och lantmannanäringar med därtill hörande försöks- och undervisningsväsen, fiske, stuteriväsendet och hästaveln, det civila veterinärväsendet, egnahemsväsendet och därmed i samband stående jordförmedling, den kronans fasta egendom, som ej innehaves med stadgad åborätt l. är anslagen till visst statsändamål, statens och andra allmänna skogar, enskilda skogar, skogshushållning, jakt, naturminnesmärken, nationalparker, lantmäteriet samt jorddelnings- och avvittringsväsendet, allmänna kartväsendet, geologiska samt meteorologiska och hydrografiska undersökningar, stormvarningsanordningar, tillämpning av vattenlagen, utom vad angår vattendomstolarna, samt flottning; 2) *lagstiftningsärenden* ang. skogar och skogsvård, naturminnesmärken och nationalparker. — Under J. lyda domänstyrelsen med skogsstaten, statens skogsförsöksanstalt, skogsvårdsstyrelserna, skogshögskolan och skogsskolorna, domänintendenter, lantbruksstyrelsen, statens lantbruksingenjörer och statskonsulenter, statens fiskeriadministration, centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet, lantbrukets undervisningsanstalter, hushållningssällskapen, stuteriöverstyrelsen och stuteristaten, den civila veterinärstaten, lantmäteristyrelsen med lantmäteristaten, kommissionen för de allmänna kartarbetena, rikets allmänna kartverk, Sveriges geologiska undersökning, statens meteorologisk-hydrografiska anstalt, svenska hydrografisk-biologiska kommissionen, jordbrukskommissionerna och lantbruksakademin. — Departementschefen kallas i dagligt tal jordbruksministern. Övriga ämbets- och tjänstemän äro statssekreteraren, expeditionschefen, 3 kansliråd, 1 egnahemsinspektör, 1 statskonsulent för egnahemsväsendet samt ett antal kanslisekreterare och amanuenser.

Jordbruksforskares förening, se Nordiska jordbruksforskares förening.

Jordbruksförsök avse att genom experiment göra för jordbruket användbara vetenskapliga rön, ss. beträffande olika arbetsmetoder, gödselmedel, (växt-)sorter, växtsjukdomar m. m. I Sverige finnas försöksanstalter (se d. o.), vilka bedriva J. såväl vid huvudstationer som vid lokala försöksstationer och på privata egendomar, vid vilka senare fältförsök anordnas (försöksodlingar på åkerfält, i motsats mot kärlförsök i glaskärl o. d., vanl. i

växthus). Fältförsök anordnas även av hushållningssällskapen.

Jordbrukskommission. Enl. 3 § i lagen 25 juni 1909 ang. uppsikt å vissa jordbruk i Norrland, Dalarna och Värmland skall för varje län finnas en J., vilken det åligger att tillse, att jordbruket å trävaruindustrins hemman ej nedlägges l. eljest utsättes för uppenbar vanvård. J. består av en ordf. och två led., vilka samtliga utses av K. M:t för en tid av 3 år. J:s nuv. reglemente är av 27 jan. 1911.

Jordbrukskredit har till ändamål långivning för jordbrukets behov. För större och längre fortvarande behov beviljas lån av hypoteksföreningar och sparbanker samt vissa av staten inrättade fonder. För mera tillfälliga kreditbehov pläga lån beviljas av affärs- och sparbanker samt av särskilt för detta ändamål bildade lokala ekonomiska föreningar, s. k. jordbrukskassor. Dessa kunna sammanslutas till s. k. centralkassor för jordbrukskredit, vilka även skola ha formen av ekonomiska föreningar. Jämte jordbrukskassor kunna även andra för jordbruket och dess binäringar bildade ekonomiska föreningar vinna inträde i centralkassa. Centralkassorna åtnjuta understöd av statsmedel till organisations- och förvaltningskostnader.

Jordbrukslära, agronomi', innefattar läran om jordarterna, jordens torrläggning, gödsling, förbättring och brukning samt växternas odling och skörd.

Jordbrukspremiering, statspremiering av mindre jordbruk l. av nyodlingsföretag, verkställes genom hushållningssällskapens försorg. Premierna bestå i diplom, penningpris och premielån.

Jordbruksundervisning, se Lantbruksundervisning.

Jordbruksutskottet, se Utskott.

Jordbävning, se Jordskalv.

Jorddelning, se Fastighet sp. 1436 och Skifte av jord.

Jordebok, register l. förteckning över rikets jord å landsbygden, innehållande uppgift om dess kamerala förhållanden, ss. mantal, grundskatt, rustning och rotering m. m. Den ligger till grund för jordregistret. Varje jordeboksfastighet har ett nummer, olika för varje ursprunglig skifteslott i samma by. Kronans J. föres i 4 exemplar: ett hos Kammarkollegium (för hela riket), ett hos varje länsstyrelse för länet, ett hos häradsskrivaren (för fögderiet) och för varje socken ett, som förvaras i kyrkan. Även i städer fördes under äldre tid oftast J. Numera skall där föras fastighetsregister. Jfr Fastighet sp. 1436. — Under äldre tider var J. av betydande värde ss. bevismedel i äganderättstvister. Äldre J. äro de viktigaste källskrifterna för den inre historien, emedan man genom dem särskilt kan utforska egendomsfördelningen, skatteförhållandena, den territoriella indelningen o. d. J. uppställdes fordom av konungarna över deras privata och statliga egendom ävensom över den skattskyldiga jorden i riket, och i J. infördes även andra skatteprestationer av personlig art. Även städer, biskopssäten, kloster och adelsmän hade sina J. Av äldre nordiska J. är konung Valdemars J. (*Li'ber ce'nsus Da'niae*, eg. Danmarks skattebok) från 1200-t. ryktbar. I Sverige är Erik av Pommerns J., från 1400-t:s förra

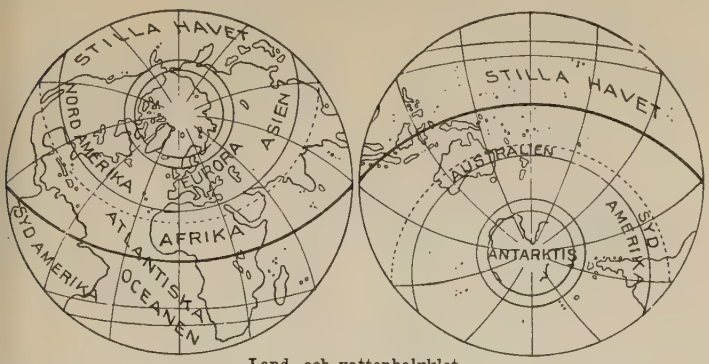

Land- och vattenhalvklot.

hälft, som blott är bevarad i fragment, den äldsta. Sedan Gustav I:s tid äro fullständiga J. för hela Sverige bevarade.

Jordeboksränta, se Grundskatt.

Jordebokssocken, sammanfattande benämning på de hemman och lägenheter, som i jordeboken äro upptagna under samma sockennamn.

Jordekorrar, se Ekorrdjur.

Jordemoder, ett uråldrigt namn för förlossningshjälperska.

Jorden. *Astr.* Den tredje (från solen räknat) av planeterna i solsystemet (astronomiskt tecken ♁). Dess enda satellit är månen (se d. o.). J:s form är i det närmaste en avplattad rotationsellipsoid (jfr Geodesi) med större axeln (= 2 × 6,378 km.) i ekvatorns plan. Massan är $\frac{1}{333,432}$ av solens; tätheten 5,55. — J. för sig i en ellips (excentricitet = 0,01675) kring solen och tillryggalägger sin bana på ett år. Medelavståndet från solen är c:a 149,5 mill. km.; avståndet varierar mellan 147 (i januari) och 152 (i juli) mill. km. Banans längd är 931 mill. km.; hastigheten per sek. 29,7 km. — J. roterar på ett dygn kring sin axel, d. v. s. linjen genom nord- och sydpolen. Denna genom bl. a. Foucaults pendelförsök (se Foucault) bevisade rotation från v. till ö. åstadkommer stjärnhimmelens skenbara rotation från ö. till v. samt växlingen mellan dag och natt. Medan J. under året förflyttar sig i sin bana kring solen, intar jordaxeln ett i det närmaste (se Nutation och Precession) oförändrat läge, d. v. s. förblir parallell med sig själv, varigenom växlingen mellan de olika årstiderna uppstår. Vid vintersolståndet (A) i dec. är nordpolen jämte området kring densamma till n. polcirkeln (23°,5 från polen) vänt *från* solen, som då icke går upp inom detta område; n. halvklotet har vinter. Vid vårdagjämningen (B), tre månader senare, äro dag och natt över hela J. av samma längd. Vid sommarsolståndet (C) i juni äro förhållandena på de båda hemisfärerna motsatta förhållandena vid vintersolståndet, så att området inom n. polcirkeln nu har dag och inom s. polcirkeln natt; s. halvklotet har vinter. Vid höstdag-

jämningen (D) i sept. äro dagar och nätter åter av samma längd liksom vid vårdagjämningen. — *Fys. geogr.* Kant-Laplaces teori (se d. o.), att J., jordklotet, på grund av värmeförlust i sin yttre del stelnat till ett fast skal, jordskorpan, torde numera knappast anses hållbar, men ingen annan teori har vunnit allmänt erkännande. Uppmärksammad är amerikanerna Chamberlins och Moultons planetesimalteori, enl. vilken J. liksom hela vårt solsystem utvecklats ur en spiralnebulosa genom anhopning av fasta ämnen ur världsrymden. Även i fråga om J:s inre är man väsentl. hänvisad

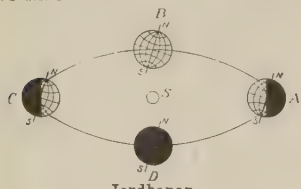

Jordbanan.

till hypoteser. Jordskorpan l. litosfären har en något ojämn yta, vars djupare delar fyllas av haven l. hydrosfären. Jordskorpans medelnivå ligger 2,300 m. u. h. Två nivåzoner ha särskilt stor utbredning: kontinentalplatån (800 m. ö. h. till 200 m. u. h.) och djuphavsplatån (3,000—5,000 m. u. h.), vilka förbindas genom kontinentalsluttningen. Hydrosfären utbreder sig över både kontinentalsluttningen och nedre delen av kontinentalplatån. Vidare finnas två mindre kulminationsområden, ett övre (högsta bergstopp 8,840 m.), ett nedre (största havsdjup 9,780 m.). Alla dessa ojämnheter äro obetydliga i förhållande till J:s storlek. På en glob med 1 m:s diameter, skulle de högsta bergen och största havsdjupen i relief ej bli 1 mm. — J:s spec. v. är 5,5, medan jordskorpans är 2—3. Man har därav dragit slutsatsen, att de tyngre grundämnena mot djupet skulle förekomma i större proportioner än vid jordytan. Litosfären antages ha en mäktighet av c:a 1,200 km. och uppbygges huvudsakl. av kiselsyra (SiO_2), lerjord (Al_2O_3) och magnesia (MgO). Litosfärens zoner betecknas efter beståndsdelarnas kemiska formler *sal* (spec. v. c:a 2,7) och *sima* (spec. v. 2,8—3,4). J:s kärna, bary- l. centrosfären antages sammansatt av huvudsakl. järn (Fe) och nickel (Ni), betecknas därför *nife* och antages ha en radie av närmare 4,000 km. samt spec. v. 6—12. Mellan litosfären och centrosfären skulle ligga ett mellanskikt, huvudsakl. sammansatt av krom (Cr), järn, nickel och kiselsyra; dess zoner kallas *krofesi'ma* och *nifesi'ma*; spec. v. 4—6. Litosfärens undre yta utgöres av en brottzon, som antages sträcka sig till ett djup av c:a 60 km. Därunder vidtar flytzonen, inom vilken bergarterna äro plastiska. Om den på litet djup mätta temperaturstegringen (se Jordtemperatur) fortsätter nedåt, är temperaturen mot djupet sannolikt så hög, att de flesta ämnens kritiska temperaturer överskridits. De antagas dock på grund av det höga trycket kunna betraktas som fasta kroppar, vilka vid tryckets sänkning övergå i glödflytande tillstånd (magma). De förändringar i form av bergbildning, höjningar och sänkningar, som försiggått l. försiggå i jordskorpan, förklarar man delvis genom rubbningar i jämvikten. Man anser, att kontinenter och havsdjup äro

betingade av olika spec. v. hos resp. partier av jordskorpan, så att kontinentområdena på grund av lägre spec. v. äro uppdrivna, medan havsområdenas underlag på grund av att det består av tyngre bergarter är nedtryckt. När ökning l. minskning i belastningen inträder, rubbas denna jämvikt l. isostasi' (jfr d. o.), och rörelser uppstå, som gå ut på att återställa den rubbade jämvikten. N. Europas höjning efter istiden skulle alltså vara en sådan isostatisk rörelse, framkallad av den nordiska landisens avsmältning. På ett djup av 120 km. antages isostasin vara konstant, och förändringarna jämte deras orsaker skulle alltså vara att söka i jordens yttre delar. Genom isostasin kunna dock icke alla horisontella förskjutningar (t. ex. bergskedjeveckningarna) få sin förklaring, och någon allmänt antagen sådan till dessa finnes icke. Kontraktionsteorin (se d. o.) torde nu få anses föråldrad. Ganska stor anslutning har Wegeners teori om kontinentalflytningen (se d. o.) vunnit. — J:s yta är 510 mill. kvkm. 28 % upptagas av land, 72 % täckas av vatten. N. och ö. halvkloten ha relativt mera land än s. och v.; man indelar därför J. även i ett landhalvklot (resp. 48 och 52 %) med medelpunkt i Engelska kanalen (enl. andra beräkningar vid Loires mynning l. i Biscayabukten) och ett vattenhalvklot med medelpunkt vid Nya Zeeland (jfr Hav). — J:s folkmängd uppskattas till 1,700 à 1,800 mill.

Jordflytning, solifluktio'n, långsamt skridande av vattenhaltiga jordlager utför sluttningar, är en vanlig företeelse i fjällen och i arktiska trakter, där tjälen och dess upptinande spela en viktig roll vid företeelsens uppkomst. J. är även vanlig i våra av fin sand och lera uppfyllda älvdalar, där raviner och nipor till stor del bildats på sådant sätt.

Jordfrågan, det komplex av sociala spörsmål, som knyter sig till jordens fördelning mellan olika befolkningsgrupper samt lämpligheten och möjligheten att härutinnan av ekonomiska l. sociala skäl vidtaga förändringar. Strävan att bevara den för jordbruk lämpliga jorden åt den jordbruksidkande befolkningen har särskilt på den senaste tiden med alltmera styrka gjort sig gällande. Jordkommissionens (se d. o.) förslag ha emellertid ss. alltför radikala ännu icke kunnat vinna majoritet i riksdagen. De viktigaste förslagen på detta område äro följande: koncessionslagstiftning betr. rätten att besitta jord, lagstiftning rörande förbud att i fråga om äganderätt till jord vara bulvan för annan, utsträckt rätt för nyttjanderättshavare att inlösa under nyttjanderätt upplåtet område (s. k. ensittarlagen), social arrendelag, lag om tvångsavlösning av arrendejordbruk, lag om tvångsförlängning av arrendeavtal, social expropriationslag, vanhävdslag, upphävande av jordfideikommiss m. fl. Se vid. Social jordlagstiftning.

Jordfärger, se Färgämnen sp. 863.

Jordfästning, se Likbegängelse.

Jordförbättring, grundförbättring, melioratio'n, åtgärder, som varaktigt höja en jords avkastningsförmåga, ss. nyodling, stenbrytning, djupkultur, avdikning, bevattning

Randig jordloppa.

(medelst dammar o. d.); i inskränkt bemärkelse påförande av jordförbättringsmedel.

Jordförbättringsmedel l. indirekta gödselmedel, ämnen, som fysikaliskt förbättra odlingsjord samt påverka den kemiska och bakteriologiska omsättningen i jorden. Utpräglade ler-, sand-, mull-, torv- och märgeljordar samt kalk, gips m. m. äro J. De förstnämnda användas allmänt endast inom trädgårdsskötseln (jordblandning). Jfr Kalkning.

Jordförmedling, Jordförmedlingsbyråer, Jordförmedlingsfond, se Egna hem sp. 741.

Jordgalla, se Gratiola officinalis.

Jordglob, se Glob.

Jordgubbar, se Fragaria.

Jordindu'ktor, instrument för bestämning av inklinationen. J. består av en spole, som är vridbar kring en axel i sitt eget plan. Orienteras axeln så, att vid spolens rotation inga strömmar induceras däri av det jordmagnetiska fältet, vilket kan påvisas med galvanometer l. telefon, vet man, att axelns riktning sammanfaller med det jordmagnetiska fältet. Man får sålunda samtidigt både deklination och inklination.

Jordkommissionen, vedertagen benämning å de sakkunniga, som 1919—23 verkställde utredning ang. bolags jordförvärv, social arrendelagstiftning, tvångsavlösning av jord och upphävande av fideikommisstiftelser m. m. (se Jordfrågan).

Jordloppor, *Haltici'nae*, en underfam. små Bladbaggar med glatt, kullrig kropp, trådlika antenner och med hoppförmåga. Leva ss. larver inuti blad och andra växtdelar. Många äro skadedjur. Största ekonomiska betydelsen ha vågrandiga J., *Phyllotre'ta undula'ta*, och randiga J., *Phyllotreta ne'morum*, bägge på korsblommiga växter (ss. kål, rovor), kroppslängd c:a 2 mm., samt kornjordloppan, *Phyllotreta vi'ttula*, på vårsäd. De späda plantorna äro känsligast för angrepp; de kunna skyddas genom att beströs med landsvägsdamm, aska o. d., besprutas med blyarsenat l. kejsargrönt, l. därigenom, att över fälten en kärra skjutes med nedhängande brädlapp l. säckväv, bestruken med något klibbigt ämne, vari djuren fastna, då de skrämda hoppa upp.

Jordlöpare, *Cara'bidae*, en fam. Skalbaggar med långsträckt kropp, litet huvud, trådlika antenner, långa ben. Leva vanl. på marken och livnära sig i allm. av rov. Mindre larvmördaren l. larvödaren, *Caloso'ma inquisi'tor*, mörkt bronsfärgad, c:a 20 mm. lång, och större larvmördaren,

Jordlöpare. En art Carabus.

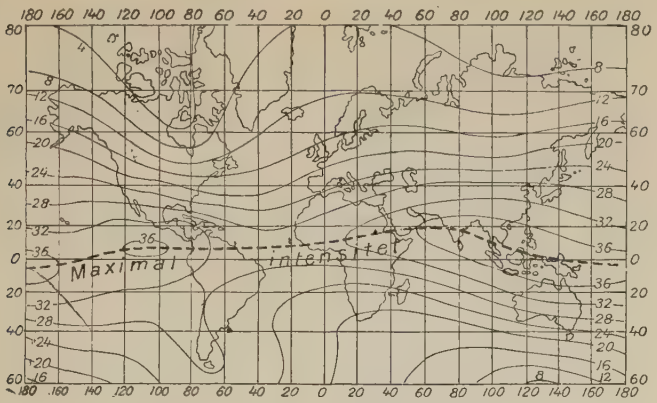

Isodynamkarta för horisontalintensiteten.

Calosoma sycopha'nta, smaragdgrön, 25—30 mm. lång, förtära liksom larverna för träd skadliga fjärilslarver. — Trädgårdslöparen, *Ca'rabus horte'nsis*, svart, c:a 20 mm. lång, är allmän i Sverige. — Axlöparen, *Za'brus tenebrioi'des*, lever av omogna sädeskorn, ss. larv av sädesbrodd. Sällsynt i Sverige; skadedjur utomlands. — Bombarder- l. skjutbaggen, *Brachy'nus cre'pitans*, är roströd med mörkblåa täckvingar. Längd 7—10 mm. S. Sverige. Jfr Insektgift.

Jordmagnetism, sammanfattningen av de magnetiska fenomenen på jordytan. I varje punkt omkring jorden råder ett magnetiskt fält (se d. o.). Läran om J. behandlar detta fälts styrka, riktning och förändringar. Riktningen bestämmes av två vinklar, nämligen inklinationen och deklinationen (se dessa ord). För att få en översikt över det jordmagnetiska fältets riktning på olika orter, uppritar man isokli'ner, linjer, som förena orter med samma inklination, och isogo'ner, linjer, som förena orter med samma deklination. De senare sammanlöpa dels i de geografiska, dels i de magnetiska polerna. Dessa äro två punkter på jordytan, där det jordmagnetiska fältet är vertikalt, så att deklinationsnålen intar ett obestämt läge. Isogoner och isokliner löpa i allm. någorlunda regelbundet men i vissa trakter mycket oregelbundet, så att deklination och inklination på närbelägna orter kunna ha mycket olika värden. Dessa lokala perturbationer bero på förekomsten av magnetiska mineral och kunna vara farliga för sjöfarten, då kompassen i sådana trakter är opålitlig. — Jordmagnetiska fältets styrka bestämmes sällan direkt, utan man bestämmer dess horisontalkomposant, horisontalintensiteten, och beräknar därav med kännedom om inklinationen totala intensiteten. Horisontalintensiteten bestämmes genom jämförelse med det magnetiska fältet i omgivningen av en stavmagnet l. i en strömgenomfluten spole. För att få en översikt av mätningsresulta-

ten på olika orter ritar man upp kartor med isodyna'mer, linjer, som förbinda orter med samma fältstyrka. Isodynamer finnas för horisontal-, vertikal- och totalintensiteten. Av dessa äro de förra de mest använda. — De jordmagnetiska elementen äro underkastade ständiga variationer, dels sekulära, långsamma förändringar över långa tidrymder, dels periodiska, som ha en period på en dag, ett år l. annan tidrymd, dels aperiodiska störningar, i svårare fall kallade magnetiska stormar. För att uppmäta dessa ofta snabba förändringar använder man oftast självregistrerande variome'trar, instrument, som ej ge de olika storheternas absoluta värden utan endast deras förändringar. Registreringar från magnetiska observatorier i alla världsdelar ha bragt i dagen ett mycket rikhaltigt material, ur vilket man fått fram de periodiska variationernas samband med jordens och månens rotation och störningarnas samband med solfläckar och protuberanser, norrsken och jordströmmar (se dessa ord). — Betr. J:s orsaker råder stor osäkerhet. Man antager magnetiska massor i jordens inre, som skulle vara magnetiserade genom induktion från i atmosfären cirkulerande elektriska strömmar. De aperiodiska störningarna antas bero på α- och katodstrålar från solen.

Jordmandel, se Cyperus.

Jordmaskar, se Euxoa.

Jordmetaller, jordartmetaller, en grupp grundämnen, vilkas oxider förr kallades jordarter. Oxiderna kunna reduceras till metaller först i elektrisk ugn; däremot är det lätt att framställa metallerna genom elektrolys ur deras smälta klorider. Till J. räknas: 1) *Alkaliska J.*, näml. de tvåvärda metallerna kalcium, strontium, barium och radium. De sönderdela vatten vid vanlig temperatur. Deras sulfater, karbonater, och neutrala fosfater äro olösliga l. mycket svårlösliga i vatten, däremot äro hydroxiderna tämligen starka baser. Till denna grupp kan även räknas magnesium, som icke sönderdelar vatten vid vanlig temperatur, och vars hydroxid är mycket svårlöslig. Sulfatet är däremot lättlösligt. — 2) *Egentliga J.* omfatta den tvåvärda metallen beryllium samt de trevärda metallerna aluminium, gallium, indium och tallium. — 3) *Sällsynta J.* (se d. o.).

Jordmån. *Geol.* Det yttre skiktet av jordarterna, d. v. s. marken. J. kan bestå av vid jordytan självständigt uppkomna bildningar, t. ex. råhumus och mylla, uppkomna av förmultnande växtämnen under förutsättning av en viss fuktighetshalt hos J., l. ock av omvandlingsprodukter av den ursprungliga jordarten, uppkomna genom klimatets (se Förvittring) l. genom organismers inverkan, t. ex. blekjord och rostjord (se Alv). — *Lantbr.* Jordens beskaffenhet med hänsyn till dess odlingsvärde. Sålunda talar man om mager, näringsrik, torr, fuktig, lätt (lucker), styv (sammanhängande och svårbearbetad) J., möjligen även, med avseende på jordens sammansättning, om ler-, sand- och kalkhaltig, humusrik J. m. m.

Jordmätning, se Geodesi.

Jordnatur. I kronans jordebok redovisas av gammalt fastigheterna med hänsyn till deras olika skyldigheter i avseende å utgöran-

de av ränta (se Grundskatt) under tre huvudbeteckningar l. J.: *krono*, vilken tillika i regel utmärker en äganderätt för kronan, *skatte* och *frälse*, utmärkande enskild äganderätt. Sedan grundskatterna avskrivits, saknar emellertid åtskiljandet av skatte- och frälsejord praktisk betydelse. Skattetiteln omfattar de av gammalt skattepliktiga under enskild äganderätt varande fastigheterna ävensom boställen, anskaffade och av skattejord anslagna av enskilda l. församlingar. Frälse kallas rent frälse, om jorden ej är belastad med frälseränta (se d. o.), eljest blandat frälse. Se vid. Frälse.

Jordning av en elektrisk apparat sker genom att förbinda apparaten med en ledare, som når ned till grundvattnet. J. avser att hålla någon del av apparaten på konstant potential.

Jordnötsolja, Jordnötskakor, se Jordnötter.

Jordnötter, fröna av *A'rachis hypogae'a* (fam. *Legumino'sae*), lågväxt ört med parbladiga blad och gulröda blommor, trol. härstammande från tropiska Amerika och allmänt odlad i varmare länder, spec. v. Afrika och tropiska Asien. Efter blomningen växa blomskaften ned i jorden och frukterna mogna under jordytan (därav namnet J.). Baljorna innehålla vanl. 2 l. 3 frön av en nötkärnas storlek, rika på äggviteämnen, kolhydrat och i synnerhet fet olja (20—55 %). De förtäras allmänt i tropikerna, liksom i För. Stat., råa l. rostade, och även i Europa, där de ofta gå under namn av *pea-nuts*. Ur J. pressas en fet olja, jordnötsolja, som i oerhörda mängder användes till fabrikation av tvål

Jordnöt. **A** frukter under jordytan (J). **B** öppnad frukt.

och till andra tekniska ändamål samt även till matolja. Handeln med J. går till stor del över Marseille. Den bästa oljan erhålles ur afrikanska J. Pressresterna, jordnötskakor, äro ett viktigt fodermedel på grund av sin höga halt av äggviteämnen (jfr Fodermedel). De användas som kraftfoder, särskilt åt mjölk- och ungdjur.

Jordproduktivitetslagen, en nationalekonomisk lärosats, vilken skulle kunna uttryckas så: om på ett jordstycke allt flera "doser" kapital och arbete nedläggas, kommer, fr. o. m. en viss gräns, produktionsresultatet per "dos" räknat att bli allt mindre och mindre (ökas mindre än proportionellt). Förutsättningen för J. är, att produktionstekniken förblir oförändrad. Genom tekniska uppfinningar o. d. kan J. (skenbart) upphävas. J. är ett specialfall av lagen om den avtagande avkastningen (se d. o.).

Jordskalv. Den tertiära veckbergszonen.

Jordpäron, föråldrat namn på potatis.

Jordrannsakning, undersökning för upprättande av jordebok ang. fastigheterna inom visst distrikt beträffande byte, skattläggning och förmedling m. fl. kamerala omständigheter.

Jordregister, se Fastighet sp. 1437.

Jordreva, *Glecho'ma hedera'cea* (fam. *Labia'tae*), ört med nedliggande stjälk, njurlika blad och blåa blommor. Allmän på gräsmark.

Jordrymning, bortskaffandet av de lösa jordlager, som täcka en malmförekomsts utgående i dagen.

Jordränta, priset på produktionsfaktorn jord (se d. o.). J:s nationalekonomiska betydelse är att inskränka efterfrågan av jord så starkt, att tillgången räcker till (jfr Prisbildningen). Genom jordvärde- och jordvärdestegringsbeskattning har man gjort försök att till det allmänna indraga en del av den J., som annars skulle tillfalla enskilda. — Jfr George, H. och Oförtjänt värdestegring.

Jordrök, *Fuma'ria officina'lis* (fam. *Papavera'ceae*), ört med finflikiga, blågröna blad och klasar av rödaktiga blommor med sporre. Allmän på odlad mark.

Jordskalv, jordbävning, skakning l. darrning i jordskorpan, som har sin utgångspunkt under jordytan. De flesta J. framkallas av förkastningar. Andra orsaker äro vulkanutbrott l. instörtning. Över 90 % av J. förekomma inom de jordbävningszoner, som äro belägna vid l. i närheten av Medelhavet, i v. och inre Asien, ö. Asiens och Australiens övärld, v. kusten av Nord- och Syd-Amerika samt Västindien och sålunda väsentl. sammanfalla med den tertiära veckbergszonen. Vid och inom denna äga sålunda fortfarande sättningar och förskjutningar rum. J. utbreder sig strålformigt l. förlöper efter en längdlinje och sträcker sig längre, ju djupare ned utgångspunkten, härden, hypocentrum, varit belägen. Ovan jordbävningshärden, i epicentrum, kännes J. som en nedifrån riktad stöt, längre bort som en vågformig rörelse. J. kan bestå av en enda

stöt; ofta förekomma flera stötar med kortare l. längre mellanrum, stundom uppträda "jordbävningssvärmar" med starkare och svagare stötar under en längre period. J. växlar i styrka från dallringar, som blott kunna iakttagas av känsliga instrument, till våldsamma skakningar, vilka ss. jordbävningen i Lissabon 1755 äro märkbara över ett område på hundratusentals kvkm. Lindrigare, för människan märkbara J., jordstötar, förekomma ofta utanför de egentliga jordbävningszonerna, även i Skandinavien. Den förstörelse, J. åstadkomma, ökas ofta genom sekundära företeelser, ss. översvämning (Lissabon) l. eldsvåda (San Francisco). Andra svåra jordbävningskatastrofer med tiotusentals omkomna äro den kalabriska 1783, den i Messina vid årsskiftet 1908—09 och den japanska 1923. Bestämningen av J:s intensitet sker dels med hjälp av instrument (se Seismograf), dels enl. praktiska skalor, grundade på den inverkan J. äger på personer och föremål. Den mest använda är Forel-Rossis skala, som indelas i 10 grader, av vilka den 1:a betecknar J., som registreras endast av de känsligaste instrument, och den 10:e sådana, som åstadkomma allmän förödelse, rämnor i jorden och bergras.

Jordsken, detsamma som askgråa ljuset (se d. o.).

Jordskorpan, se Jorden.

Jordskred, häftigt glidande rörelser hos lösa jordarter, ofta orsakad av att bottenlagren genomdränkts av vatten och övergått till "jäslera". J. inträffa ofta i Norges älvdalar. När klippblock och stenar störta utför en sluttning, kallas det bergras l. fjällskred; mest i alptrakter.

Förkastning orsakad av jordbävningsrämna. Japan.

Jordskyld, avgift, som erlägges till stad för dispositionsrätten till stadsjord. Förekommer ock under benämningen jordskatt, vret- l. åkerskatt, åkeravrad, täppepenningar m. m.

Jordslaget kallas ett segel, som genom att det fått torka beslaget erhållit mörka mögelfläckar, jordfläckar.

Jordslagning, täckning av rötter med fuktig jord som skydd mot uttorkning. J. begagnas för plantor, som upptagits från växtplatsen men ej omedelbart kunna planteras.

Jordspindlar, *Avicula'ridae*, en fam. vanl. stora Spindlar, som bygga bon i springor i bark, mellan stenar o. d. eller gräva gångar i jorden. Varma länder. Till J. hör bl. a. den intill 5 cm. långa, sydamerikanska fågelspindeln, *Avicula'ria avicularia*, som t. o. m. lär angripa småfåglar.

Jordstam, underjordisk stam hos fleråriga örter, medelst vilken dessa övervintra. Från J. uppskjuta på våren de nya stjäl-

karna. J. äro knölstam, lök och rotstock (se dessa ord).

Jordstjärna, svampar av släktet *Gea'ster* (grupp Buksvampar) med dubbelt hölje, varav det yttre spricker upp i stjärnlika flikar, som böja sig utåt och nedåt. Några arter förekomma i Sverige sparsamt på skogsmark.

Jordströmmar, i jorden flytande elektriska strömmar, som påvisas genom inkoppling av ett mätinstrument i en lång ledningstråd, vars båda ändar äro jordade. Talrika undersökningar ha visat, att J. av en styrka, som motsvarar 1 volt på ett hundratal km., nästan alltid uppträda. Denna "normala" ströms dagliga och årliga variation har noga undersökts. Vid vissa tillfällen uppträda mycket starka J., motsvarande 1 volt l. mera per km., och omöjliggöra all telegrafering. Dessa starka strömmar uppträda samtidigt med magnetiska stormar (se Jordmagnetism) och norrsken. Alla tre fenomenen äro vanligast under solfläcksrika år.

Jordstyckning, Jordstyckningskommissionen, se Skifte av jord.

Jordsvin, se Nomarthra.

Jordtemperatur. Om man uppmäter jordens temperatur på olika djup och vid olika tidpunkter, finner man, att skillnaden mellan dag- och nattemperatur är försvunnen redan på en l. två meters djup. Skillnaden mellan vinter- och sommartemperatur är ej längre märkbar på ett tiotal meters djup. Dessa förhållanden åskådliggöras med geotermer, kurvor, som ange det djup, på vilket man påträffar en viss temperatur, som funktion av tiden. På större djup än de förut angivna är temperaturen konstant, geotermerna alltså räta horisontella linjer. Temperaturen stiger i detta område med djupet. Höjdskillnaden mellan punkter med 1° temperaturskillnad kallas det geotermiska måttet och varierar i hög grad med de lokala förhållandena. Geotermiska mått varierande mellan 10 och 100 m. ha uppmätts. Det vanligaste värdet är mellan 30 och 35 m. — J. uppmätes bäst i borrhål. Sådana ha drivits ned till över 2,000 m:s djup. Om förhållandena i jordens inre se Jorden. — Orsakerna till J:s stegring med djupet äro ofullständigt kända. De i jorden befintliga radioaktiva ämnenas sönderfall lämnar säkerligen en stor del, kanske största delen av den behövliga värmemängden. Kant-Laplaces teori (se d. o.) är numera övergiven.

Jordtermometer, geotermometer, termometer för uppmätning av jordtemperaturen, spec. i borrhål. Jfr Jordtemperatur.

Jordtorpare, se Torp.

Jordtrötthet, en jords minskade bördighet för ett visst växtslag, som oupphörligen l. med för korta mellantider odlats på samma plats. J. beror vanl. på att jorden starkt bemängts med någon för växten skadlig parasit, ss. trådmaskar l. klöverröta. J. är särskilt vanlig vid odling av korn, havre, betor, klöver, ärter och lin. Undvikes genom ordnad växtföljd.

Jorduggla, se Hornugglesläktet.

Jordvarg, se Hyenor.

Jordvax, ozokerit, bergvax, sammanfattande namn på mer l. mindre fasta, vaxliknande kolväteblandningar. J. förekommer huvudsakl. i Galizien i avlagringar från yngre tertiärtiden som flötser, ådror l. stockar, ofta

mycket förorenat. J. utvinnes genom smältning av den rikare råvaran l. kokning av den fattigare med vatten. I rent tillstånd är J. i reflekterat ljus grönaktigt, i genomfallande brunt l. ljusrött. Renat J. benämnes ceresin, uppblandas ofta med paraffin och användes bl. a. som elektriskt isolationsmedel och som ersättning för bivax.

Jordvärdestegring, Jordvärde- l. jordräntestegringsskatt, se Oförtjänt värdestegring.

Jordvätska, se Kapillärt vatten.

Jordympning, tillförande till åkerjord av för baljväxterna nyttiga, kvävesamlande bakterier (jfr Assimilation). J. utföres genom påförande antingen av ympjord, som innehåller dessa bakterier, l. av renkultur av dem (nitragi'n).

Jordägarandel, se Gruvlagstiftning sp. 36.

Jordärta, se Voandzeia.

Jordärtskocka, *Helia'nthus tubero'sus* (jfr Helianthus), odlas för sina underjordiska stamknölar. Den fordrar stark gödsling. Förökningen sker genom knölarna. J. självsår sig lätt genom i jorden kvarblivna knölar och odlas därför lämpligen på samma plats en följd av år. Skörden kan företagas hela hösten l. på våren. Blasten är grov, näringsrikare än annan rotfruktsblast och utfodras färsk l. som pressfoder.

Jordätande l. geofagi' (av grek. *ge*, jord, och *fagei'n*, äta), förtärande av jord (mest lera) förekommer hos alla människoraser. I nödtider användas ofta jordarter som surrogat för näringsmedel. Jord är praktiskt taget utan näringsvärde men minskar som bukfylla hungerkänslan. Även i Sverige, särskilt i Lappland, användes förr kiselgur (se d. o.) i stor utsträckning för att utdryga bröd. I Persien, Syd-Amerika m. fl. trakter spela lerarter (torgvara) rollen av läckerheter. Förekomsten av J. (salthaltig jord) i vissa delar av Amerika och Afrika kan möjligen bero på salthunger. Vid ceremonier hos vilda folkslag och vid vallfartsorter praktiseras J. av religiösa motiv. J. hos havande måste hänföras till det i detta tillstånd vanliga begäret efter abnorm föda, till försök till fosterfördrivning l. till en föreställning om gynnsam verkan på förlossningen. Särskilt bland negrerna i Västindien och Syd-Amerikas indianer förekommer J. som nervös sjukdom med svåra följder (digestionsrubbningar, höggradig avmagring, vattusot). Barn och anemiska personer äro spec. ofta hemfallna åt J. som ovana.

Jo'rmunrekr, se Ermanarik.

Jo'rsala, genitivform av plur. Jorsalir, det fnord. namnet på Jerusalem. — Jorsalafar l. Jorsalfare, eg. Jerusalemsfarare, fnord. tillnamn på person, som besökt Jerusalem.

Joru'llo, vulkanberg i s.v. Mexiko. 19° n. br. Bildades 1759 genom våldsamma eruptioner, som pågingo fem månader.

Jo'safat. 1. Son till Asa, konung i Juda rike omkr. 875—851 f. Kr. J. slöt fred med Nordriket. En bekräftelse härpå var hans son Jorams (se d. o. 1) giftermål med Atalja. Ss. bundsförvant till Israels konungar deltog J. i krigståg mot Damaskus och Moab (1 Kon. 22; 2 Kon. 3). — J:s dal

Josef II. Kopparstick av Tischler.

(Joel 3: 2, 12), i äldre tid identifierad med Kidrons dal, har intet med J. att göra utan är en symbolisk beteckning (= "domens dal") och åsyftar knappast något bestämt geografiskt ställe. — 2. Se Barlaam och Josafat.

Josef. 1. Namn på en israelitisk stam i Efraims bergland, vilken sedermera uppdelades i tvenne: Efraim och Manasse. Den härledes i 1 Mos. från en patriark med samma namn, Jakobs näst yngste son, om vars öden en lång och konstfullt komponerad novell förtäljer (1 Mos. 37—50). Hos Amos användes J. ss. beteckning för Nordriket. — 2. Enl. Matt. och Luk. Marias, Jesu moders, man och Jesu fosterfader, i Matt. 13: 55 betecknad ss. timmerman. Den senare legenden låter honom först ss. mycket gammal man äkta Maria. Av Mark. 6: 3 torde framgå, att han dött före Jesu offentliga uppträdande. — Fester till J:s ära förekomma i Västerlandet från 1200-t. I den romerska kyrkan äro en rad föreningar uppkallade efter honom (de äldsta från 1600-t.). — 3. J. från Arimate'a (läget av denna stad är ovisst), rådsherre i Jerusalem, i vilkens grav Jesu kropp blev lagd (Mark. 15: 43 ff.).

Josef (ty. *Joseph*), *tyskromerska* kejsare. 1. J. I, f. 1678, d. 1711, efterträdde 1705 sin fader Leopold I. Hans regering uppfylldes av Spanska tronföljdskriget, i vars politiska ledning han tog en framstående del, och av det därmed sammanhängande upproret i Ungern. — 2. J. II, f. 1741, d. 1790, son till Frans Stefan och Maria Teresia. 1765 efterträdde han fadern som kejsare och moderns medregent. J. var en utpräglat "upplyst despot" av praktiskt kynne och med stark tro på statens allmakt samt en hänsynslös maktpolitiker. Maria Teresia lät sig motvilligt ledas av J. i mycket av sin senare politik, ss. Polens första delning. Som ensam härskare från 1780 begynte J. en fullständig samhällsomdaning, i det han genomförde bl. a. centraliserad förvaltning på bekostnad av riksdelarnas lokala självstyrelse, ett nytt militärt utskrivningssystem, nästan fullständig bondefrigörelse och strängt protektionistisk handelspolitik. Hänsynslös och brådstörtad i sin reformpolitik, möttes J. av häftigt motstånd, i Belgien av öppet uppror. Särskilt hatad blev hans kyrkliga politik. Han gjorde kyrkan mer beroende av staten, upphävde en mängd kloster, omorganiserade prästutbildningen och skolväsendet samt införde religionsfrihet. J:s yttre politik var föga framgångsrik, i det hans planer på Bayerns förvärv omintetgjordes och hans ryska för-

bundspolitik mot Turkiet 1787 ledde till ett ödeläggande turkiskt krig. För att dämpa den därav stegrade oron eftergav J. slutligen en stor del av sitt verk, varav dock en mängd rätts-, kyrko-, skol- och tryckfrihetsreformer samt delvis bondereformerna blevo bestående.

Josef, konung av *Portugal* (se d. o.).

Josef, f. 1872, ärkehertig, österrikisk-ungersk fältmarskalk, förde från nov. 1916 befäl över fronten i Siebenbürgen och Bukovina samt sedermera armé på Piavefronten under 1918. J., som var ungrare till uppfostran och stor ungersk godsägare, sändes hösten s. å. ss. konungens särskilde förtroendeman, *ho'mo re'gius*, till Budapest men lyckades ej förhindra revolutionen. Internerad under bolsjevikregimen, valdes han aug. 1919 till riksföreståndare men trädde inom kort tillbaka, då ententemakterna misstrodde honom på grund av hans habsburgska börd.

Josef Ferdinand, f. 1872, ärkehertig, österrikisk-ungersk generalöverste, förde från hösten 1914 4:e armén bl. a. i slaget vid Limanowa dec. 1914 samt på v. flygeln i genombrottet vid Gorlice-Tarnów maj 1915. Vid Brussilovs stora sommaroffensiv juni 1916 blev J:s arméfront genombruten, varefter J. entledigades.

Drottning Josefina. Litografi av O. J. Södermark.

Kejsarinnan Joséphine. Målning av Pierre Prud'hon.

Josefina (fr. *Joséphine*), svensk-norsk drottning, konung Oskar I:s gemål, f. 1807, d. 1876. Dotter till Eugène de Beauharnais, förmäldes J. 1823 med dåv. kronprins Oskar. J. gjorde sig allmänt älskad genom sitt nitiska intresse för välgörenhet samt sjuk- och barnavård, varom flera efter henne uppkallade stiftelser äro ett bestående vittnesbörd.

Joseph [jåsä'ff], fr., Josef. Se Bonaparte sp. 275. — Père J., se Tremblay.

Joséphine [jåsefi'nn], eg. Josèphe, fransmännens kejsarinna, Napoleon I:s första gemål, f. 1763, d. 1814. Född Tascher de la Pagerie

Spanska smeder. Målning av Ernst Josephson. (Nat. mus.)

och av fransk-kreolsk börd, gifte hon sig 1779 med A. de Beauharnais (se d. o.). Änka 1794, äktade hon 1796 dåv. general Bonaparte. Äktenskapet, som var barnlöst och ej utan slitningar på grund av J:s otrohet och förbindelsens politiska oläglighet för hennes 1804 till kejsare upphöjde make, upplöstes 1809. J. levde sedan på Malmaison vid Paris.

Josephson, judisk släkt, inkommen i Sverige omkr. 1780. 1. Jakob Axel J., f. 1818, d. 1880, musiker och tonsättare, 1849 director musices i Uppsala, där han gjorde en betydande insats för musiklivets höjande. Som tonsättare har han särskilt i romansen (*Stjärnklart, Vårhälsning, Längtan till havet* m. fl.) men därjämte även i manskvartetten skapat melodiskt intagande verk. — 2. Ludvig J., f. 1832, d. 1899, den föreg:s broder, teaterman och dramatisk författare, regissör vid Kungl. teatern 1864—68 och på 1890-t., vid Christiania Theater 1873—77 och vid den av honom och V. Holmquist ledda Nya teatern i Sthlm 1877—87. Tack vare en ovanlig scenisk blick och en otrolig arbetsförmåga lyckades J. hålla en värdefull repertoar och framföra denna i en konstnärligt dittills oöverträffad yttre form. — 3. Ernst J., f. 1851, d. 1906, den föreg:s brorson, målare. J. studerade 1867—76 vid Konstakademin, varefter han begav sig på en längre studieresa över Amsterdam och Paris till Rom. Under denna studerade och kopierade han de gamla mästarna, framför allt Rembrandt och venetianarna; deras inflytande spåras i *David och Saul* (1878, Nat. mus.) och *Faun och nymf* (s. å.). I Rom målade han även porträttet av J. P. Jacobsen (se ill. till d. o.; 1879, Frederiksborg). Sedan han 1879 överflyttat till Paris, skapade han en rad stora porträtt av kamraterna Birger (1879, Nat. mus.), Österlind (Nat. mus.), Skånberg (Göteborgs mus.), av journalisten G. Renholm (Nat. mus.) samt av modern och farmodern (samtliga 1880), i vilka intryck av gamla och moderna mästare (Tizian, Velasquez, Manet) smält samman i en personlig stil. I en rad mindre, skissartade, brett och frodigt målade porträtt ansluter han sig samtidigt, liksom senare i det utsökta porträttet av Louise Breslau (Nat. mus.), till en mera rent impressionistisk teknik. Under en resa till Spanien 1881—82 börjar han på allvar odla friluftsmåleriet; huvudverket är här *Spanska smeder* med sin ljusa men något hårda kolorit (1882, Nationalgalleriet i Oslo; ett tidigare ex., mörkare men mera måleriskt, i Nat. mus.). Medan J. i dessa och andra verk sökt anslutning till tidens verklighetsskildrande rikt-

ning, bryter romantiken i hans väsen fram i de olika versionerna av strömkarlsmotivet. I *Näcken* (1882, ett ex. i Göteborgs mus., ett annat i Nat. mus.) har han fångat den nordiska nattens förtrollning, i *Strömkarlen*, målad i Norge 1884, har han skildrat motivet i starkt solljus och efter modell. Detta verk, J:s mest egenartade, som inköptes av prins Eugen och förgäves erbjöds Nat. mus., är ett gripande uttryck för slitningen i hans inre mellan det romantiska temperamentet och det konstnärliga verklighetskravet. I en rad kvinnoporträtt, av fru Jeannette Rubenson (1883, deponerat i Nat. mus.), fru Caroline Schloss och fru Hilma Marcus (båda 1885, Nat. mus.), utvecklar han hela sin koloristiska prakt. Samtidigt hade han framträtt som ledare för den opponentrörelse, som ledde till bildandet av Konstnärsförbundet

Strömkarlen. Målning av Ernst Josephson.

Fru Jeannette Rubenson. Målning av Ernst Josephson.

(se d. o.), men en brytning med kamraterna inträdde snart och påskyndade en psykisk kris. 1886—88 vistades han i franska landsorten, skapande verk av en mystisk och patetisk stämning, ss. *Spinnande gumma* (1887, Göteborgs mus.) och den ofullbordade *En skandal i societeten*. 1888 återvände han hem, bruten för alltid av sinnessjukdom. Även under denna utvecklade han emellertid en rik produktion (främst teckningar), som visserligen bär märke av sjukdomen men samtidigt vittnar om en frigörelse av det romantiska elementet i hans konst och som utövat stort inflytande på en yngre generation. — J. är en av svensk konsts största och märkligaste gestalter. Inom sin generation är han den starkaste personligheten och i ordets egentliga bemärkelse målaren, färgkonstnären. Hans rika konstnärstemperament tog sig även uttryck i en rad starkt personliga dikter (samlade i *Svarta rosor*, 1888, och *Gula rosor*, 1896). — Monografi

över J. av Karl Wåhlin (2 dlr 1911—12). — 4. Carl David J., f. 1858, brorson till J. 1, läkare, prof. i obstetrik och gynekologi i Uppsala 1909—23, verkst. direktör för Akademiska sjukhuset där 1916—23. Utom specialavhandlingar har J. utgivit läroböcker inom sitt fack. — 5. Erik J., f. 1864, brorson till J. 1, arkitekt vid Arméförvaltningen sedan 1890, har utfört ett stort antal kasernbyggnader (bl. a. Livgardets till häst kasern i Sthlm, 1897) och bankhus (bl. a. Skandinaviska kreditaktiebolagets nybyggnad i Sthlm, 1917) samt Trollhättans kraftstation m. m. — 6. Ragnar J., f. 1891, den föreg:s brorson, konsthistoriker, författare, docent vid Uppsala univ. 1919, sekr. i Rådet till skydd för Stockholms skönhet s. å., har utgivit bl. a. *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800* (1918), *Tessin i Danmark* (1924) och andra viktiga Tessinstudier samt diktsamlingar, delvis med judiska motiv.

Jose'phus, judisk-fariseisk historieskrivare, f. 37, d. omkr. 100 e. Kr. Mot sin vilja med i det judiska upproret, visste han, tillfångatagen av romarna, att ställa sig väl med dessa, antog Vespasianus' familjenamn Flavius och flyttade efter krigets slut till Rom, där han på grekiska bl. a. skildrade sitt lands undergång i kriget mot romarna (7 böcker) samt dess historia och gamla institutioner (20 böcker).

Josi'a, konung i Juda rike omkr. 638—608, den siste dugande Davidsättlingen, upphöjdes 8-årig på tronen. Under honom genomfördes (621) en av det profetiska partiet fordrad, radikal reformation av kulten (jfr Israel sp. 1565; Moseböckerna). Vid försök att hejda Neko II:s av Egypten framryckning stupade J. vid Megiddo (2 Kon. 22 f.).

Josquin Després [jåskä'ŋ depre'], f. omkr. 1450, d. 1521, berömd nederländsk tonsättare, skrev ett större antal kyrkliga verk (mässor och motetter), vilka av samtiden högt beundrades.

Jostedalsbräen, europeiska fastlandets största glaciär, v. om Jotunheimen mellan Nordfjorden och Sognefjorden, Norge, med närliggande jökelområden 1,252 kvkm., 100 km. lång, 10—12 km. bred. Högsta punkten 2,038 m.

Jo'sua. 1. Moses tjänare (2 Mos. 33 m. fl.), enl. den senare framställningen, framför allt i den efter honom uppkallade boken i G. T., efter Moses död ledare för hela folket, spec. vid erövringen av Palestina. Denna framställning är dock med säkerhet (jfr Israel sp. 1562) en senare tids ohistoriska generalisering av ett ledarskap, som urspr. blott omfattat en mindre del, sannol. Josefs stam (jfr Jos. 24: 29 f.). I Josuaboken ingå, ehuru i åtskilligt annan sammansättning, samma källor som i Moseböckerna (se d. o.). — 2. överstepräst i Jerusalem på Haggais och Sakarjas tid (jfr bl. a. Sak. 3).

Jo'ta, se Iota.

Jo'tam. 1. Gideons yngste son (Dom. 9). — 2. Son till konung Ussia i Juda rike, en tid faderns medregent, själv konung omkr. 740—735 f. Kr. (2 Kon. 15).

Jote'rade konsonanter (av grek. *io'ta*), detsamma som muljerade språkljud. Se Konsonanter.

Jo'tniska avdelningen, beteckning för i Sverige och Finland förekommande röda sandstensavlagringar, äldre än kambrium. Dit höra bl. a. Dalasandstenen i

övre Dalarna och Gävlesandstenen i Gästrikland.

Jo'tunheimen, Jotunfjällen, Norges mäktigaste fjällparti mellan Gudbrandsdalen i n. och n.ö., Valdres i s. och en arm av Sognefjorden i v. J. genomdrages av trånga och djupa dalar med forsande älvar, har flera jöklar och många höga spetsar, ss. Galdhöpiggen, Skagastöllstinderne och Glittertind.

Joubert [ʒobä'r]. 1. Barthélemy J., f. 1769, d. 1799, fransk general. J. deltog med utmärkelse i de franska revolutionskrigen, företrädesvis i Italien, och stupade som överbefälhavare vid Novi. — 2. Pieter J., f. 1831, d. 1900, boergeneral. J. framträdde efter Transvaals annektering av England 1877 ss. en av den engelskfientliga rörelsens ledare och var 1880—81 överbefälhavare under resningen, som ledde till Transvaals frigörelse. 1896 tillbakaslog han L. S. Jamesons ryktbara anfall och var boernas överbefälhavare i början av boerkriget (se d. o. sp. 172).

Jouhaux [ʒoå'], Léon, f. 1879, fransk fackförbundsledare, sedan 1909 generalsekreterare i Confédération générale du travail, 1919 vice ordf. i Amsterdaminternationalen, s. å. medlem av Internationella arbetsbyråns styrelse.

Joule [dʒao͡l], James Prescott, f. 1818, d. 1889, engelsk fysiker, eg. bryggare. Viktiga äro hans bestämningar efter flera metoder av den mekaniska värmekvivalenten, d. v. s. den arbetsmängd, som måste presteras för att åstadkomma en värmemängd lika med en Kal., och upptäckten av de två efter honom benämnda lagarna. Den ena säger, att då en elektrisk ledare genomflytes av en ström, en värmemängd utvecklas,

James Prescott Joule.

som är proportionell mot ledarens motstånd och mot strömstyrkans kvadrat. Den andra säger, att om en gas får utvidga sig utan att utföra något arbete, dess temperatur ej ändras. Senare försök av J. själv och W. Thomson ha visat, att den senare lagen ej är exakt giltig för verkliga gaser. Den därvid uppträdande avkylningen, som utnyttjas i många kylmaskiner, kallas Joule-Thomsoneffekten. För ideala gaser (se d. o.) antas lagen däremot gälla.

Joule [dʒao͡l], den energimängd, som en elektrisk ström på 1 ampère utvecklar per sek., då den genomflyter ett motstånd på 1 ohm. 1 J. = 10^7 erg. J. uppkallad efter J. P. Joule (se denne).

Jour [ʒor, sv. utt. sjor], fr., dag, dager. — Jourhavande, den för dagen tjänstgörande.

Jourdan [ʒorda'ŋ], Jean Baptiste, f. 1762, d. 1833, greve, fransk marskalk, 1794 befälhavare över den revolutionära nordarmén, med vilken han s. å. segrade vid Fleurus v. om Namur. Därpå erövrade han Belgien och Tyskland intill Rhen men misslyckades i sina försök att framtränga vidare. I sina senare upp-

drag på den tyska krigsskådeplatsen och i Spanien som Joseph Bonapartes generalstabschef var han föga framgångsrik.

Journal [fr. ĵorna'll, sv. utt. sjorna'l], tidning, tidskrift, dagbok.

Journal [ĵorna'll], Le J., fransk daglig tidning i Paris, grundad 1892, nationalistisk, men utan inrepolitisk partifärg.

Journal de Genève [ĵorna'll də ĵənä'v], liberal, franskspråkig tidning i Genève, grundad 1840. J. spelade under världskriget en betydande roll ss. språkrör för den franskvänliga opinionen i de neutrala länderna.

Journal des Débats [ĵorna'll de deba'], fransk daglig republikansk tidning i Paris, grundad 1789 och avsedd att ge referat av debatterna i nationalförsamlingen. J. intar utrikespolitiskt en av Gauvain ledd moderat hållning.

Journal des Savants [ĵorna'll de sava'ŋ], fransk månadstidskrift för vetenskap och litteratur, grundlagd 1665, den första periodiska publikation i sitt slag. J:s innehåll utgöres numera uteslutande av historiska, kulturhistoriska och filologiska uppsatser rörande antiken och medeltiden samt orientaliska studier.

Journal för litteraturen och theatern, en i Sthlm 1809—13 av P. A. Wallmark utgiven tidning, från 1810 daglig. J., som fick sin fortsättning i Allmänna journalen (senare Journalen, till 1837), spelade en viktig roll i striden mellan den gamla och den nya skolan (jfr Nyromantik).

Journal för svensk litteratur, en i Sthlm 1797—1803 (sporadiska häften 1809—12) av G. A. Silverstolpe utgiven periodisk skrift. J., som i det hela stod i opposition mot upplysningstidens åskådning, fick betydelse bl. a. genom sitt beaktande av den samtida litteraturen i Tyskland.

Journali'st (av fr. *journal*, tidning), tidningsman.

Journal officiel [ĵorna'll åfisiä'll], Le J., franska statens officiella tidning, utgiven i Paris. J. efterträdde 1868 Moniteur universel (se d. o.).

de Jouvenel [ĵovnä'll]. 1. Henri de J., f. 1876, fransk publicist och politiker, huvudredaktör för le Matin, sedan 1920 medlem av senaten. J. har varit led. av franska delegationen vid N. F:s församlingar 1922—23 och var april—juni 1924 undervisningsminister i Poincarés ministär. — J:s hustru, Gabrielle de J., f. 1873, har under signaturen Colette utgivit djurberättelser samt subtila och fint ironiska romaner och noveller. — 2. Robert de J., f. 1883, d. 1924, broder till J. 1, fransk publicist, politisk redaktör för l'Oeuvre. J. åtnjöt stort anseende för sin eleganta stil och måttfulla, självständiga hållning. Han väckte uppmärksamhet för sina kritiska studier *La république des camarades* (1914) och *Le journalisme en vingt leçons* (1914).

Jovia'lisk (av lat. *jovia'lis*, som hör till Jupiter), gladlynt, fryntlig. — Jovialite't, fryntlighet.

Jovia'nus, d. 364, romersk kejsare 363. J. anslöt sig till nicaeanska trosbekännelsen och upphävde Julianus' lagar mot de kristna.

Joynson-Hicks [dĵå'jnsən hikks], sir William, f. 1866, brittisk politiker, konservativ led. av underhuset 1908—10 och sedan 1911. J. var 1923—24 hälsovårdsminister i Baldwins första mini-

stär och är sedan 1924 inrikesminister i Baldwins andra.

Juan, fem. Juana [choa'n, choa'na], sp. Johan, Johanna.

Juan d'Austria [choa'n dao'-], Don J. ("Johan av österrike"), f. 1547, d. 1578, illegitim son till kejsar Karl V, tjänade sin broder Filip II av Spanien som krigare till lands och sjöss. Som ledare av den heliga ligans sjökrig mot turkarna vann han den lysande segern vid Lepanto 1571. 1576 ståthållare över de upproriska Nederländerna, drev han först en försonlig politik men måste sedan med vapenmakt hävda det spanska väldet.

Juan-de-Fuca-sundet [choa'n-de-fo'ka-], på v. kusten av Nord-Amerika mellan ön Vancouver och staten Washington.

Juan Fernándezöarna [choa'n-färna'ndäth-], ögrupp i Stilla havet, mellan 33° och 34° s. br., tillhörig Chile. 185 kvkm. Bergiga, helt och hållet uppbyggda genom tertiär vulkanisk verksamhet. Delvis täckta av lågväxt skog med bl. a. trädartade ormbunkar, korgblommiga växter m. m. C:a 70 % av de inhemska fanerogamerna äro endemiska. Floran undersöktes 1916 av Skottsberg. Endast en av öarna, Masatierra, är bebodd. Där vistades 1704—09 engelske sjömannen Alexander Selkirk, som antages ha tjänat Defoe som förebild till Robinson.

Juárez [choa'räth], Benito, f. 1806, d. 1872, mexikansk president. Se Mexiko. *Historia.*

Ju'ba, två konungar i Numidien, fader och son. Fadern deltog i inbördeskriget mellan Caesar och Pompejus på den senares sida. I början framgångsrik, blev han snart övervunnen vid Thapsus (46 f. Kr.) och berövade sig livet.

Jubaland, område i ö. Afrika v. om Jubafloden. Av J., som tillhört britt. Kenyakolonin, överfördes genom fördrag 1924 91,000 kvkm. med 75,000 inv. till italienska Somaliland.

Jubelår. 1. Ett först i Prästkodex (3 Mos. 25: 8 ff.) påbjudet, vart 50:e år återkommande judiskt högtidsår, under vilket jorden skulle vila, infödda slavar befrias och var och en återfå sin arvsbesittning. — 2. Ett av Bonifatius VIII år 1300 infört, från jul till jul löpande, i Rom firat år, ägnat åt Petrus' och Paulus' minne och utrustat med stora avlatsförmåner, numera vanl. benämnt "det heliga året". Från början var det avsett att firas vart 100:e år, men terminerna inskränktes snart, först till 50, så till 33 och slutligen (1470) till 25 år. Från 1500 markeras J:s ingång genom påvens öppnande av en eljest stängd port i Peterskyrkan, vilken vid J:s slut åter tillmuras. Samma ceremoni företas av kardinaler i 3 andra kyrkor. — Ordet J. härrör från Vulgata, som, anslutande till det lat. ordet *ju'bilum* (= stormande fröjd; därav sv. jubel), med termen *a'nnus jubile'us* återgav det liknande hebr. uttrycket i 3 Mos. 25, som eg. betyder "basunår" (jfr v. 9). Från Vulgatas term härrör i sin ordning jubel- i sms. ss. jubelfest etc., vidare jubila'r,

Jubileumsutställningen i Göteborg. Minareterna sedda från Näckrosdammen.

person, som firar jubile'um, minnesfest efter ett runt antal år.

Jubile'um, se Jubelår.

Jubileumsfond, se Konung Oscar II:s jubileumsfond.

Jubileumsfondsanatorier, se Lungsotssanatorier.

Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, anordnad till minne av stadens 300-åriga tillvaro, var urspr. ämnad att ge en bild av dess utveckling, sedd mot bakgrunden av v. Sveriges äldre kulturhistoria. Under förberedelsernas gång utvidgades planen med kommersiella och utlandssvenska avdelningar. Efter flera års intensivt arbete och systematiska forskningar, bl. a. omfattande en grundlig inventering av v. Sveriges fornminnen, kyrkor m. m. och utgrävningar vid Gamla och Nya Lödöse (se Lödöse), öppnades J. 8 maj 1923, på grund av kristiden två år försenad, och varade till 15 okt. s. å., besökt av omkr. 4 ¼ mill. människor. J. var förlagd till Lisebergsområdet med huvudentré från Götaplatsen, som arkitektoniskt ordnades i samband med J., vars huvudarkitekter voro S. Ericson och A. Bjerke. J:s arkitektur förenade klassicistiska och orientaliska stildrag (Minareterna, Minneshallen, Idrottshallen, Huvudrestaurangen) med modern konstruktionsarkitektur (Maskinhallen, Kongresshallen) till en helhet av fantasifull och festlig verkan. Byggnaderna vid Götaplatsen, Konstmuseet (se ill. till Göteborg sp. 245 f.) och Konsthallen inrymde utställningar av modern nordisk konst och av äldre västsvensk konst. (En från J. fristående utställning av yngre och äldre svenska konstnärer pågick samtidigt i Valand och Chalmers.) J:s byggnader, grupperade kring smärre gårdar, fördelade sig på tre huvudområden: Historiska området, Exportutställningen och Nöjesfältet. Inom Historiska området funnos avdelningar för västsvensk arkeologi och kyrklig konst, allmoge- och högre ståndskultur, boktryck och grafisk konst, musikhistoria, krigshistoria, personhistoriska porträtt, hantverkets och industrins historia, kommunalteknik, undervisningsväsen, utställningar, belysande handelns och sjöfartens historia, skeppsbyggeri, navigationsväsen och fiske, en utlandssvensk avdelning, en utställning av modern svensk konstindustri och konsthantverk, anordnad av Svenska Slöjdföreningen i egen byggnad, uppförd av H. Ahlberg, och en eldbegängelseutställning. Exportutställningen visade i Stora Maskinhallen den svenska maskinbyggnadsindustrins produkter; därtill anslöto sig gru-

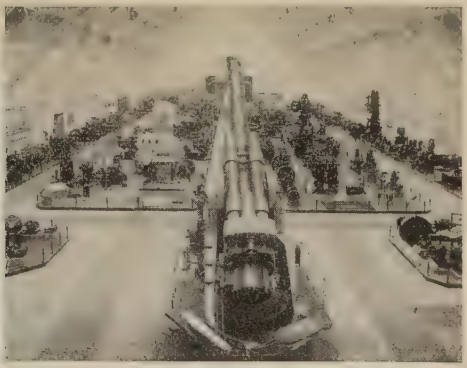

Jubileumsutställningen i Göteborg. T. v. Idrottshallen. — T. h. Stora Maskinhallen.

vornas, järnverkens och den elektriska industrins utställningar, Svenska Automobilutställningen, hallar för metallmanufaktur och Eskilstunasmide, textilindustri, gummi- och läder-, livsmedels- och kemisk-teknisk industri, skogsutställning samt trämasse- och pappersindustriutställningar. — I samband med J. anordnades vid skilda tidpunkter under sommaren flera fristående utställningar: Internationella automobilutställningen, Internationella stadsbyggnadsutställningen, Svenska Mässan, 22:a Allm. Svenska lantbruksmötet, Internationella luftfartsutställningen (Ilug) och 5:e Nordiska trädgårdsutställningen, internationella idrottstävlingar, internationellt pressbesök m. m.

Júcar [cho'kar], flod i ö. Spanien, utmynnar s. om Valencia; tjänar i sitt nedre lopp till fältbevattning. 500 km.

Jucker, se Häst sp. 1160.

Juda, stam i s. delen av Palestina, under David och Salomo förenad med det övriga Israel, eljest en kort tid under David och efter Salomos död bildande eget konungarike (jfr Israel). I 1 Mos. (29: 35 etc.) härledes den från en patriark med samma namn (i N. T. benämnd Judas).

Judai'sm, en (vanl. kristen) åskådning, som är mer l. mindre starkt uppblandad med judiska element.

Judar, ett folk av semitisk härkomst, närmast härstammande från ättlingarna av det forna Juda rikes inbyggare (se Israel). Trots sin stora spridning över hela världen ha de i det väsentliga bevarat den gamla typen, i det att de intill senare tider endast undantagsvis blandat sig med andra folk. Deras mest framträdande yttre drag äro: brakycefalt till mesocefalt kranium, krökt näsa, längd under medellängd, stor överkropp och korta ben, ljus till olivfärgad hud, mörkt, ofta krusigt hår och stark skäggväxt. Antalet J. uppgår till omkr. 13 mill., därav 9 mill. i Europa (5 mill. i Ryssland, 2 mill. i Polen) och 2 mill. i För. Stat.; i Sverige finnas omkr. 6,500 (i dessa siffror äro icke de J. inräknade, som övergått till kristendomen). — *Historia.* De J., som

538 samt 100 år senare (under Esra) återvände till Palestina, bildade, under översteprästen ss. ledare, en under den persiske ståthållaren lydande församling, med Jerusalem ss. medelpunkt. 333 ersattes den persiska överhögheten av Alexanders. Efter hans död kämpade ptolemaier och seleukider om landet, till dess (omkr. 200) de senare blevo dess herrar. Sedan Antiokos Epifanes' (se denne) försök att med våld hellenisera dem misslyckats genom den mackabeiska resningen (se Mackabéerna), återupprättades för en tid den nationella självständigheten. Härunder utvidgades också J:s område till att omfatta hela Palestina. Inbördes oenighet lockade emellertid romarna att ingripa och göra sig till herrar (63 f. Kr.). Efter en tids relativ självständighet under Herodes I och hans efterföljare styrdes landet (från år 6 e. Kr. Judéen och Samarien, från år 44 även resten) av romerska ståthållare. Dessas ofta hänsynslösa uppträdande jämte ett fanatiskt nationellt partis upphetsningspolitik ledde till upproret 66, vilket år 70 slutade med Jerusalems erövring och templets förstöring. Ett nytt resningsförsök gjordes 132—135 men nedslogs blodigt. J. utestängdes nu från Jerusalem men bodde f. ö. kvar i landet. — Vid sidan av stats- l. församlingsbildningen i Palestina levde emellertid J. i stort antal även i främmande land. Från Babylonien hade sålunda blott en del återvänt; många hade där blivit bofasta och spridde sig också till angränsande länder. Babylonien blev i själva verket J:s andra hemland i Östern och övertog så småningom under kristen tid Palestinas roll av andligt och kulturellt centrum (jfr Talmud). Vidare utvandrade, särskilt under den hellenistiska tiden, J. i stort antal till Medelhavsländerna, där de slogo sig ned i städerna och bildade blomstrande församlingar, vilka bedrevo en ivrig och stundom ganska framgångsrik propaganda. Av Caracalla erhöllo J. 212 romersk medborgarrätt. I och med kristendomens seger försämrades J:s ("Kristi fienders") ställning i det romerska riket. Kejsare och kyrkomöten stiftade undantagslagar mot dem. I de följande germanrikena gällde i allm. dessa lagar ej, och J. levde därför där i jämförelsevis goda förhållanden. Än mer var detta fallet i det moriska Spanien (från 711), där J. intogo en framskjuten ställning och med iver och stor framgång ägnade sig åt lärda idrotter. Även i det övriga Europa spelade J. länge en betydande roll, först ss. förmedlare av storhandeln och slutligen, då denna på grund av den uppväxande köpmansklassens avund fråntogs dem, ss. bankirer. Ss. sådana voro de på många håll eftersökta men blevo visserligen med tiden också hatade av de breda lagren. Motståndare hade de av gammalt i det strängt kyrkliga partiet, vilket yrkade på tillämpning av den kanoniska lagens stadganden (påvarna själva intogo i allm. en mera liberal hållning). Den i samband med korstågen uppflammande religiösa fanatismen förde till den första större judeförföljelsen i Tyskland (1096). Därefter försämrades J:s ställning, i all synnerhet från omkr. 1200. De fingo nu flerstädes bära förödmjukande igenkänningstecken (hög, spetsig hatt, judehatten, och en gul fläck, judemärket, på klä-

derna), beskylldes för alla möjliga nedrigheter (rov av kristna barn etc.) och utsattes för upprepade förföljelser (bl. a. i samband med digerdöden). Furstarna å sin sida gjorde dem gärna till föremål för ekonomisk utpressning. I det katolska Spanien blev deras ställning outhärdlig, och till sist utvisades de 1492. De tyska J. utvandrade i stort antal till Polen, där de t. v. funno en fristad och där de utvecklade en jämförelsevis stark andlig och kulturell livaktighet; de spanska flyttade mestadels till Turkiet. Under nya tiden försämrades östjudarnas ställning (i Polen och Ryssland) i oerhörd grad. I sistnämnda land iscensattes fruktansvärda judeförföljelser ännu i slutet av 1800- och början av 1900-t. Det första land i v. Europa, som behandlade J. mera humant, var Holland (från 1615). En allmän förändring till det bättre inträdde först med upplysningstiden, vars framhävande av människovärdet också kom J. till godo. De erhöllo nu i det ena landet efter det andra fulla medborgerliga rättigheter och ha sedan dess med allt större iver deltagit i resp. länders kulturarbete. Många ha också på grund av denna kulturgemenskap övergått till kristendomen. I vissa länder äro J. emellertid alltjämt föremål för hat och fruktan (jfr Antisemitism). Bland J. själva har på senaste tid uppstått en rörelse, som ivrar för skapandet av ett nationellt hem för J. i Palestina (se Sionismen). — I *Sverige* inkommo enstaka J. under 1600-t. men förbjödos att vistas här, försåvitt de icke övergingo till den kristna kyrkan. Först med Gustav III erhöllo de en viss frihet. Genom Kommerskollegiums "judereglemente" av 1782 fingo de sålunda rätt att bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping, där uppföra synagogor och sysselsätta sig med vissa bestämda yrken. 1838 erhöllo de betydligt ökad frihet och sedan steg för steg (slutgiltigt 1870) fulla medborgerliga rättigheter, blott med de för "främmande trosbekännare" (se d. o.) över huvud gällande inskränkningarna. — Om J:s religion, se Judendomen.

Judas. 1. J. Mackabe'us, se Mackabéerna. — 2. J. från Galiléen, judisk upprorsmakare, vilken efter Arkelaos' avsättning (år 6 e. Kr.) uppviglade folket i Judéen och Samarien mot romarna. Ur hans verksamhet synes zeloternas, d. v. s. de fanatiskt nationellas, parti ha framgått, vilket sedermera spelade en framträdande roll under det stora judiska upproret (år 66 ff.). — 3. J., Jesu broder, omtalad i Mark. 6: 3. Om honom själv är intet vidare bekant. Jfr Judas' brev. — 4. J., Jakobs son, en av Jesu lärjungar enl. Luk. 6: 16 (Apg. 1: 13). I de andra evangelierna nämnes på motsvarande plats en Taddeus (Mark. 3: 18), resp. en Lebbeus (Matt. 10: 3). — 5. J. Iska'riot (trol. = "mannen från Keriot", en stad av ovisst läge), en av Jesu lärjungar, vilken slutligen förrådde Mästaren. Enl. Matt. (27: 3 ff.) har han sedermera gripits av ånger och i förtvivlan hängt sig. En annan relation om hans död läses i Apg. 1: 16 ff., och ännu en tredje meddelas av Papias. — Enl. Joh. 6: 71 m. fl. skulle Iskariot ha varit tillnamnet till J:s eljest aldrig omtalade fader Simon.

Judas' brev, ett av de katolska

breven i N. T., varnar för gnostisk villolära och är tydligen skrivet långt efter den apostoliska tiden, sannol. tidigast omkr. 100. Av dessa och andra skäl är det otänkbart, att förf., ss. den kyrkliga traditionen antagit, skulle vara Judas, Jesu broder (se Judas 3).

Judaslind, se Cercis.

Judas' silverpenningar, se Lunaria.

Judéen, hos grekiska författare gängse beteckning för det av judar bebodda området i Palestina, vanl. dess s. del (med l. utan Iduméen), stundom även (så i N. T. på vissa ställen hos Luk.) hela Palestina l. åtminstone Palestina utom Samarien. J. i trängre bemärkelse omfattade ur natursynpunkt fyra olika områden: ö. om Jerusalem och Betlehem ned mot Jordandalen och Döda havet den klippiga och öde "Juda öken", i mitten det egentliga berglandet (700—1000 m. ö. h.), närmast mot v. det mot kustslätten sluttande, rikt kuperade och mestadels odlingsbara s. k. Låglandet och slutligen kustslätten själv, vilken dock endast delvis och vid sen tidpunkt (under mackabéerna) införlivades med J. Efter mackabéertidens slut styrdes J. 37—4 f. Kr. av Herodes I (ss. konung över hela Palestina) och därpå av Arkelaos (se d. o.). Efter hans avsättning var det med undantag för åren 41—44 e. Kr. (se Herodes 3) lagt under direkt romersk förvaltning.

Judekristna, kristna av judisk börd, vilka bibehöllo mer l. mindre av sina judiska egendomligheter. Jfr Ebioniter, Elkesaiter och Nasaréer.

Judekörsbär, judekirs, se Physalis.

Judén, Jakob, f. 1781, d. 1855, finländsk skriftställare, en av de fennomanska idéernas främsta banbrytare, utövade en omfattande såväl skönlitterär som filosofisk produktion.

Judendomen, judarnas religion, vilken i mycket skiljer sig från Israels gamla folkreligion, kan sägas börja med Josias reformation (621), då profetiska krav för första gången upphöjdes till gällande lag för folket. Fångenskapen med dess lösryckande av folket från fädernas land gjorde därpå i stort sett slut på de gamla hedniska böjelserna. Hesekiels (se d. o.) verksamhet fick också en ingripande betydelse. Från profeterna tog J. framför allt monoteismen i arv. Men denna uppträder här i stor utsträckning omböjd i nationelltpartikularistisk riktning och inkapslad i lagens form. Lagintresset odlades redan tidigt av judarna i Babylonien och inympades av Esra (se d. o.) på församlingen i Palestina. Genom iakttagande av lagen (vilken inneslöt såväl ceremoniella och kultiska som sedliga bud) skulle judarna skilja sig från kringboende folk och bevara sin renhet. Ss. särskilda igenkänningstecken uppställdes omskärelsen och helighållandet av sabbaten. Offertjänsten återupprättades visserligen i Jerusalem, och templet var, så länge det bestod, den yttre symbolen för J:s enhet, men det överflyglades med tiden alltmer av synagogorna (se d. o.) och de skriftlärdes skolor. Den tidigare J. var dock icke ensidigt inriktad på lagobservans. Bevis härför föreligga bl. a. i Psaltaren, vars psalmer förete flera olika fromhetstyper, somliga av djupaste personliga slag, samt i vishetslitteraturen, vilken

framhäver de mera allmänmänskliga sidorna i lagen och f. ö. väl också är påverkad av grekisk bildning. I diasporan utvecklades t. o. m. en hellenistisk-judisk religionsfilosofi (jfr Filon). I Palestina inträdde emellertid en vändning i riktning mot strängare lagobservans i och med krisen under Antiokos Epifanes (jfr Judar sp. 223). Då organiserade sig fariséerna (se d. o.) ss. det spec. lagtrogna partiet. Mer l. mindre förbunden med lagfromheten uppträder under denna tid även den märkliga apokalyptiken (Daniel, Henok, 4:e Esra m. fl.), medan esséerna (se d. o.) utgöra en isolerad företeelse. Mera nationellt l. profetiskt inriktade Messiasförväntningar voro också gängse. Hos folkets breda lager har väl ingen bestämd riktning varit utpräglad, även om på Jesu tid fariséerna och de skriftlärde målmedvetet strävat efter det andliga herraväldet. De sista nationella katastroferna (70 och 135 e. Kr.) jämte kristendomens utbredning framkallade en än starkare koncentration kring lagen (nu uppkom så småningom Talmud, se d. o.). Dock är ej heller den senare J:s väsen uttömt med detta: i bönerna lever alltjämt mycket av den gamla fromheten kvar, och vid sidan av lagobservansen uppträda gång efter annan andra strömningar. Sålunda märkas under medeltiden såväl rationalistiska som mystiska riktningar, den förra representerad särskilt av Maimonides' (se d. o.) spekulation, den senare bl. a. av Kabbala (se d. o.). I nyare tid har i samband med emancipationen en liberal J. framträtt, vilken med undanskjutande av hindrande ceremoniella bud åter söker göra gällande och med förkärlek betonar de profetiska och universalistiska dragen i J. Denna riktning, vilken bl. a. präglar de mera betydande judiska församlingarna i Sverige, har även, efter kristen förebild, genomfört vissa reformer i gudstjänsten (bl. a. orgelspel och predikan). Sionismen (se d. o.) är en nationell, icke en religiös rörelse. — Bland J:s av såväl ortodoxa som liberala judar iakttagna högtider märkas dels de från Israel ärvda påsk och veckofest (pingst) om våren samt lövhyddohögtiden om hösten, dels de senare tillkomna purim i mars, årsdagen av templets förstöring i aug., nyår och försoningsdagen om hösten samt tempelinvigningens högtid om vintern. Allmänt iakttages också omskärelsen. Av de ortodoxa judarna hållas dessutom alltjämt spislagarna samt sabbatsbudet i all dess strängbet. Om synagoggudstjänsten se Synagoga.

Jude'nitj, Nikolaj Nikolajevitj, f. 1862, rysk general. Vid världskrigets utbrott blev J. den egentlige ledaren av operationerna mot turkarna i Armenien till storfurst Nikolajs ankomst sept. 1915 och var den första tiden efter ryska revolutionen högste befälhavare på Kaukasusfronten. Aug. 1919 krigsminister i Nordväst-Rysslands regering med säte i Reval, företog J. sept. s. å. med en armé frivilliga en offensiv mot Petrograd men tvangs i nov. tillbaka på estniskt område, varefter armén upplöstes 1920.

Judetyska, jí'ddisch, ett blandspråk, i vilket ingå flera beståndsdelar, ss. hebreiska, för religiösa termer och rent judiska bruk, ord sammansatta av hebreiska och tyska, föråldrad och förvanskad tyska samt ord av

helt främmande ursprung. J. går tillbaka till 1400-t., då judar på grund av förföljelser utvandrade från Tyskland till ö. Europa. Deras språk var då högtysk dialekt, som de delvis bevarat.

Ju'dex (lat., plur. *ju'dices*), domare. — Judi'cium, dom, omdöme. — Judicie'll, rättslig, hörande till domstolsväsendet. — Judiciell indelning, indelning med avseende å rättskipningen. I berörda hänseende är Sverige 1925 indelat i 3 hovrättsjurisdiktioner: Svea hovrätts 62 domsagor med 116 tingslag, Göta hovrätts 44 domsagor med 66 tingslag samt hovrättens över Skåne och Blekinge 18 domsagor med 19 tingslag.

Judiska kalendern, se Tideräkning.

Judisk litteratur. Den judiska l. — som den för äldre tider rättare bör kallas — den israelitiska litteraturen föreligger för tiden f. Kr. till den ojämförligt största delen i G. T. (se Bibel sp. 1432—34). De i denna ingående skrifterna äro, ss. vår tids forskning visat, fragment av den till största delen förlorade israelitiska litteraturen. Ty av denna bevarades blott de alster, som upptogos av synagogan och ansågos ha religiös betydelse. Lyckligtvis voro de rabbiner, som skötte denna utgallring, föga kritiska, varför både världsliga arbeten och rena kättarskrifter kommo med. Genom ett kritiskt studium av materialet kan man således bilda sig en föreställning om huvudpunkterna i den israelitiska litteraturens utveckling. — *Sagotiden* (före 760 f. Kr.). Före den israelitiska erövringen av Palestina beboddes landet av kananéer, som sedan uppgingo i det segrande folket. Av de kananeiska sagorna äro flera bevarade; de visa, att kananéerna voro starkt beroende av den babyloniska kulturen. Så äro sagorna om Paradiset och Syndafloden trol. lånade från Babylon. Andra äro halvt burleska kananeiska bondesagor t. ex. den om Jakob och Laban. Åter andra äro stamsagor, t. ex. Moabs och Ammons (sagan om Lots döttrar) och Judas' (sagan om Tamar). Ännu andra innehålla allmänna folksagomotiv, t. ex. sagan om Abrahams gästfrihet och dess belöning. Att döma av dessa sagor tyckas kananéerna ha varit ett fredligt bondefolk. Av annat lynne voro de krigiska israelitiska stammar, som från arabiska öknen bröto in i landet. Deras äldsta dikter voro vilda stridssånger, i vilka deras mod och stamguden Jahves oförsonlighet förhärligades. Endast en dylik dikt finnes fullständigt bevarad, *Deborasången* (Dom. 5), men andra finnas i prosaisk omskrivning i berättelserna om Ehud, Jerubbaal, Jefta m. fl., och i sagan om Simson ha vi en kombination av en högstämd dikt om en israelitisk folkhjälte och en burlesk bondesaga. Denna krigiska diktning utvecklade sig särskilt under den heroiska tiden, d. v. s. under den kamp mot filistéerna, som slutade med de israelitiska stammarnas enande och konungadömets upprättande, och i 2 Sam. 23: 8—23 ha vi en egendomlig förteckning på en hel följd av folkhjältar med talrika anspelningar på de dikter, i vilka deras bragder besjöngos. Åtminstone två samlingar funnos: *Boken om Jahves krig* och *Sångernas bok*, i vilken senare förekom den ännu bevarade "bågsång", som David skall ha diktat över Saul och

Jonatan. F. ö. finnes denna epik kvar blott i senare, prosaisk bearbetning. Men utom den omtalas från tiden före Salomo andra dikter, vilka i allm. ej bevarats (dansvisor, klagosånger över döda, bröllopssånger etc.). Det var till denna folkdiktning, som den äldsta profetpoesin oftast i formen anslöt sig. Under Davids tid började även den äldsta historieskrivningen; då omtalas en *maskir* l. rikshistoriograf. De s. k. *maskirannalerna* äro dock förlorade, men däremot citeras ofta en del trol. delvis på dylika byggda krönikor, vilka förefalla att ha varit rent världsliga samt ha innehållit kronologiska och personhistoriska notiser efter en viss schablon. — *Profettiden* (till mitten av 400-t. f. Kr.). Omkr. 760 f. Kr. uppträder den äldste egentlige profeten, Amos. Han och de följande före Hesekiel skrevo dock icke profetböcker, utan blott kortare dikter i anslutning till den nyss omtalade folkpoesin. Dessa voro ej avsedda att läsas utan att höras, och de äldsta profeterna voro snarare talare än skriftställare. Deras dikter, ofta blott korta epigram, bevarades i lärjungarnas minne och sammanfördes i många fall i handskrifter, som kunna jämföras med 1500-t:s svenska "visböcker". Religiöst och estetiskt stå dessa profetdikter mycket högt, och en skald som Jeremia har i djup och poetisk flykt få likar. Hans och de andra äldre profeternas dikter föreligga dock i ett ytterst fördärvat skick, i det de utredigerats under inflytande av den samtidigt uppkomna laglitteraturen. Israeliterna hade, liksom varje folk, en urgammal sedvanerätt, som företedde en viss likhet med den babyloniska "Hammurabis lag". Så småningom började man dock upptecknа strödda lagbud. De äldsta, som möta oss hos *Jahvisten* och *Elohisten*, utgöra rent yttre föreskrifter angående kulten av stamguden. Den första egentliga lagsamlingen, *Förbundsboken*, är snarast en samling privatanteckningar av en person, som varit fylld av profetismens humana och filantropiska världsåskådning; den lästes inom profetiska kretsar och försågs då med en mängd tillägg, särskilt riktade mot de utsvävande offerfesterna. 621 upphöjdes den till judisk rikslag, bekant under namnet *Deuteronomium* (se Moseböckerna). Både religiöst och litterärt fick detta beslut en oerhört stor betydelse. I viss mån segrade nu flera av profetismens religiösa och humana idéer, men lagen innehöll ock fröet till den nu börjande reaktionen mot profetismen. Den blev nu en papperspåve, som trädde i stället för profeternas levande ord. Den följande tiden upptages därför av en kamp mellan lagreligion och profetism. Men Deuteronomium fick även en genomgripande litterär betydelse. Under Babyloniska fångenskapen (se d. o.) blev profeten hänvisad till det skrivna ordet, som kunde skickas till de olika kolonierna. Och så kom den förste egentlige skriftprofeten, Hesekiel (se d. o.), en torr, prosaisk natur, för vilken lagens noggranna iakttagande var allt. Efter mönster av dennes sätt att ordna sina profetior bearbetade man sedan de visböcker, i vilka de andra profeternas dikter förelågo. Dessa blevo i följd därav till ytterlighet vanställda. Så t. ex. är *Jesajaboken* (se Jesaja) sammansatt

av flera visböcker, vilka endast delvis innehöllo äkta Jesajadikter, och avslutningen upptages dels av några underbart vackra sånger (se Herrens tjänare), dels av två olika samlingar dikter av namnlösa profeter. Landsflyktingarna i Babylon företogo emellertid även ett annat redaktionsarbete. Historien hade nu för dem blivit uteslutande religiös, en historia om lagens tillkomst och dess efterlevnad, och ur denna synpunkt började de nu omskriva de äldre källskrifterna. För den äldsta tiden hade man att tillgå sagosamlingarna Jahvisten och Elohisten, vilka mot slutet av 600-t. sammanslagits till en enda, Jehovisten, varigenom man fick en sagokrönika från världens skapelse till Moses död, ett arbete utan någon egentlig religiös karaktär. Vidare funnos från Israels följande tid sångsamlingar, krönikor, profetlegender, Boken om Jahves krig, Sångernas bok m. m. Detta material började några av Deuteronomium gripna förf. omarbeta. Jehovistens krönika förenades nu med Deuteronomium, denna nya krönika mynnade ut i den av Moses givna lagen, och det hela färgades av en deuteronomisk uppfattning, lyckligtvis dock jämförelsevis litet i början. Vidare skrevos av dem *Josua bok* och *Domarboken*. Av ung. samma art äro de bägge *Samuelsböckerna*, i vilka den förut föga framträdande siaren Samuel nu blev hjälten. För *Konungaböckerna* begagnades däremot maskirannalerna och krönikorna, men allt deuteronomiskt omskrivet. Den ledande tanken i denna så uppkomna krönika var, att det gått judafolket väl, när det följt lagen, och illa, när det avvikit från den. Icke ens denna deuteronomiska krönika finnes dock kvar i oförändrad gestalt. I landsflykten tillkom nämligen ännu ett arbete, *Prästkodex*, författad av en okänd ättling till de forna Jerusalemsprästerna och en lärjunge till Hesekiel, vars ideal varit icke en stat, utan en församling, vars främsta uppgift var den rätta kulten. Ur denna synpunkt skrev nu prästförfattaren en vad vi skulle säga judisk kyrkohistoria. Huvudsyftet var att giva stränga och bestämda lagar för det tempel, på vars återuppståndelse författaren hoppades, och arbetet är därför företrädesvis en lagsamling. Till sist förenades Prästkodex med den deuteronomiska krönikan, och så uppstod den nuv. *Pentateuken* (se Moseböckerna). Trol. utfördes denna bearbetning av Esra, och det var denna nya lag, som han och Nehemja sökte förmå Palestinajudarna att antaga. En återklang av kampen mellan partierna har man trol. i den förtjusande idyll, som då torde ha skrivits, nämligen *Ruts bok*, som är ett försvar för de blandade äktenskap, vilka Esra och Nehemja bekämpade. — *Den s. k. efterexiliska tiden* (till Kristi födelse). Efter exilens upphörande var Juda en liten, avlägset liggande präststat. Alldeles fri från först persiskt och sedan grekiskt kulturinflytande kunde den dock icke hålla sig, och lyckligtvis ha en mängd kättarskrifter, tack vare rabbinernas ouppmärksamhet, bevarats. En dylik är *Jonaboken*, där författaren begagnat en, även i Grekland bekant, fantastisk "skepparsaga" om ett väldigt havsdjur för att genom denna göra ett inlägg mot den judiska partikularismen och för den kosmopolitism, som nu gjorde sig

gällande inom den hellenistiska världen. En annan kättarskrift är den på grundval av en gammal prosasaga skrivna *Jobs bok*, en dikt, som hör till världslitteraturens mest storslagna och i vilken lidelsefullt diskuteras frågan om rättvisan i Jahves världsstyrelse. De häftiga anklagelser, författaren där slungat ut, framkallade flera motskrifter, som fördes in i samma bokrulle. I följd av dessa kom det hela att anses ss. ett enda och ett rättroget arbete och undgick därför kättarskrifternas öde att brännas. Ung. av samma skäl bevarades *Predikaren*, som skrevs av en med grekisk pessimism förtrogen jude — trol. i Alexandria — och försågs med randanmärkningar av mer rätttrogna motståndare. Svårare har man att förstå, huru det var möjligt att på detta sätt kunna uppfatta *Höga Visan*, som är en samling hänförande vackra folkdikter i samband med bröllopsskicket på den judiska landsbygden, men här hjälpte man sig med en allegorisk tolkning. Särskilt populära under denna tid voro vishetsdikter, av vilka flera samlingar finnas sammanförda i *Ordspråksboken*. Även dessa ordspråksdikter röja inflytande från den hellenistiska civilisationen. De spec. judiska ceremoniallagarna omnämnas icke, Jahve uppträder ej ss. nationalguden utan ss. alla människors gud, och motsättningen är mellan visa och dårar, ej mellan laglydiga judar och hedningar. Av dessa arbeten samt en annan vishetsdikt, som författades av Jesus Syrak, finner man, huru judendomen omärkligt glidit över i hellenism. Men med den mackabeiska tiden följde en våldsam reaktion i lagjudendomens anda, och de arbeten, som nu skrevos, äro fyllda av en stark nationalism, som särskilt i *Mackabéerböckerna*, i *Judits*, *Esters* och *Daniels böcker* tar sig ett trångbröstat och hatfullt uttryck. Vida älskvärdare framträder denna judiska rättrogenhet i *Tobits bok*. Från det yngre templets körsångböcker härröra en del av dikterna i *Psaltaren*, denna visserl. ojämna men i det hela så storslagna lyriska diktsamling; den användes dock mest ss. uppbygglig läsning i synagogan. För denna vände man sig företrädesvis till samtidens lyriska diktning. Samlingen har uppstått genom en sammanslagning av flera olika visböcker, och har därigenom erhållit en ganska heterogen karaktär. Den består av vishetsdikter, som aldrig kunna ha sjungits, historiska översikter, pilgrimssånger, partidikter m. m. Avslutad torde samlingen först ha blivit kort före 70 f. Kr. De likartade s. k. *Salomos psalmer* föreligga nu blott i grekisk översättning. Över huvud taget är större delen av denna tids litteratur synagogans. Särskilt intresserade man sig där för *midrasjim* (utläggningar av de kanoniska böckerna). Dessa voro talrika, ehuru de för den förkristna tiden ej finnas kvar. De ha begagnats av författarna till *Krönikeböckerna*, där en mängd dylika citeras, och måhända bör man till dem räkna ett arbete som Ruts bok. De svällde nämligen ofta ut till små berättelser. — *Tiden efter Kristi födelse.* I de stora dragen följer den judiska litteraturen hädanefter den kristna, både i förfall och uppblomstring. Liksom kristendomen nu segrade inom den romerska världen, segrade här

lagjudendomen, och den genomgående tendensen blev en allt strängare avskildhet från hednafolken. Hela intresset gick nu upp i tolkandet och utläggningen av lagen, och i detta syfte uppstodo nu flera judiska högskolor. Den viktigaste under den äldsta tiden var den i Jabne i Palestina, vars förstyre var den relativt frisinnade, praktiskt intresserade rabbi Hillel; sedan övergick ledningen till de babyloniska högskolorna. Den förnämsta frukten av dessa skolors verksamhet har man i en samling utlåtanden av de förnämsta skriftlärda om olika punkter i lagen, *Misjna*, vilken med *Gemara*, utlåtanden av och diskussioner mellan skriftlärda rörande såväl Moselagen som Misjna, sammanfattades under titeln *Talmud* (se d. o.) och slutredigerades omkr. 500 e. Kr. i Babylon. I Talmud hade medeltidens judar fått en ny, till ytterlighet minutiös och spetsfundig lag l. rättare bindande lagtolkning, som trots de höga etiska tankar, som där någon gång förekomma, dock mäktigt bidragit att hålla judendomen tillbaka. Även midrasjlitteraturen utvecklade sig under denna tid ganska rikt och framträder i en mängd olika former: fabler, sagor, allegorier, tänkespråk, bibelutläggningar m. m. I anslutning till denna midrasjlitteratur uppstod det viktiga arbetet *Kabbala*. Vid sidan av den skrivna lagen fanns näml. också en muntlig tradition, som nu tog intryck av de mystiska spekulationer, vi möta under den senare hedniska och den äldre kristna tiden, och så uppstod en rent fantastisk utläggning av skriften. Denna framträder först i ett arbete *Jesirah*, vilket tidigast citeras på 800-t., och som innehåller en på ordens och bokstävernas hemliga betydelse byggd skrifttolkning och världsförklaring. Ur denna utvecklade sig, särskilt under 1200-t., dels den spekulativa Kabbalan, som mynnar ut i en om gnosticismen påminnande emanationslära, dels den mystiska Kabbalan l. läran om bokstävernas hemlighetsfulla makt; båda sammanfördes i kabbalistikens huvudkodex *Sohar*, som härrör från en spansk jude i slutet av 1200-t. Mot 1400-t:s slut fick denna kabbalistik genom Pico della Mirandola och Reuchlin en ganska stor betydelse även för den kristna mystiska spekulationen. Då Kabbala, vari judendomens bristande verklighetssinne mest framträder, slutredigerades, hade en ny förfallsperiod börjat. Men mellan den första, som sträcker sig till omkr. 1000, och den andra, som börjar vid 1200-t:s mitt, ligger judendomens, liksom den kristna medeltidens, blomstringsperiod. Till 1000-t. företer både den kristna och den judiska kulturen bilden av ett allt djupare förfall. Men med det nya årtusendet vaknar mänskligheten åter upp. Den judiska civilisationen är dock huvudsakl. inskränkt till Spanien och s. Frankrike, där de judiska församlingarna voro talrikast. Här möter man nu en mängd judiska språkforskare, filosofer, reseskildrare, läkare och skalder, vilka stå på höjden av sin tids bildning och även haft stor betydelse för den kristna medeltidskulturen. Särskilt bekanta äro Maimonides, som sökte förena judendom och aristotelisk filosofi, Salomon ibn-Gabirol (Avicebron), såväl panteistisk filosof som betydande skald, Jehuda Halevi, som anses vara den medeltida juden-

domens främste diktare. Denna nya generations mottaglighet för intryck röjer sig också däri, att den i stället för den gammalhebreiska poesins satsparallellism använder rytm och rim. Den judiska kulturen stod nu således på väg att övergiva sin ljusskygga avskildhet, och det hade uppstått ett givande samarbete mellan muhammedanska, kristna och judiska lärda, vilka senare flitigt översatte arabiska arbeten till latin. Men med 1200-t. började åter en stor reaktionsrörelse inom alla de tre religionerna, och denna gick i dubbel måtto ut över judendomen. Dels segrade åter lag judendomen, och genom bannlysning, bränning av kättarskrifter, t. o. m. genom anlitande av den kristna inkvisitionen sökte det ortodoxa partiet nu hämma alla fria tankerörelser. En liknande muhammedansk reaktion tvingade alla kristna och judar att utvandra till kristna länder. Även där förföljdes judarna starkt och drevos alltmer mot de slaviska länderna i öster. Med 1200-t. börjar således den judiska kulturens och litteraturens halvtusenåriga förfall, den s. k. rabbinismen. Uppvaknandet skedde först vid 1700-t:s mitt i samband med de andliga frihetsrörelser, som då genomgingo Europa. I spetsen för denna rörelse gick Lessings vän Moses Mendelssohn, och sedan dess börja judarna åter göra en insats i det allmänna kulturarbetet. Men J. har därigenom fått både ett nytt innehåll och ett nytt språk. G. T:s skrifter voro på hebreiska. Men redan på Esras tid började Palestinas judar att utbyta hebreiskan mot arameiskan, som vid tiden för Kristi födelse var det allmänt talade folkspråket; de yngsta partierna av G. T. (delar av Esra och Daniel) äro ock på arameiska. Inom synagogan — för de för denna avfattade skrifterna, Misjna o. s. v. — uppstod likväl det nyhebreiska l. rabbinska språket, på vilket den senast omtalade litteraturen är avfattad. På nyhebreiska föreligger en omfattande diktning, som utgår från Tyskland, där den förkunnar Mendelssohns idéer, och den nya diktningens lösen blir upplysning, "Haskala". Frånsett en del av romantiken influerade författare har Haskalatanken dominerat i den nyare hebreiska litteraturen, bland vars representanter märkas prosaförfattare som Braudes (d. 1903) och Lilienblum (d. 1910) och lyriker som den produktive Juda L. Gordon (d. 1892), vilken övat stort inflytande på den yngsta hebreiska diktargenerationen, vars mest betydande representant är Bialik (f. 1873). Men med 1700-t. hade de judiska författarna alltmera börjat övergå till de moderna kulturspråken, och de tillhöra därför snarast dessa språks litteraturhistoria, så mycket mer som gränsen mellan en till sitt åskådningssätt rent judisk och en blott till härstamningen judisk författare är svår att draga.

Judit, hjältinnan i den efter henne benämnda apokryfiska skriften i G. T., skall enl. berättelsen i denna ha varit en ung och skön judisk änka, som genom list skaffade sig tillträde till assyriernas läger, då de belägrade en liten judisk stad, och där om natten högg huvudet av deras fältherre Holofernes. Boken, som är full av grova historiska felaktigheter, är sannol. skriven på den mackabeiska tiden och avser liksom Daniel att elda de fromma

Konstnären och hans hustru. Målning av Jens Juel.

till motstånd mot de gudlösa konungarna.

Juel, Oscar, f. 1863, botanist, prof. i Uppsala 1907, har utgivit viktiga arbeten bl. a. om de lägre svamparna och om apogami och embryoutveckling hos angiospermerna.

Juel. 1. Niels J., f. 1629, d. 1697, dansk amiral, deltog med utmärkelse i krigen mot Sverige 1657—58 och 1675—79, erövrade 1676 Gotland och vann s. å. vid Ölands s. udde en sjöseger mot Lorens Creutz (se d. o.) och f. å. en ny mot Henrik Horn i Kögebukt. — 2. Jens J., f. 1631, d. 1700, den föreg:s broder, diplomat, 1662—70 danskt sändebud i Stockholm, spelade särskilt på 1670-t. en framträdande roll vid underhandlingar med Sverige. — 3. Jens J., f. 1745, d. 1802, dansk målare, vistades från 1772 i Rom tillsammans med Abildgaard och Sergel, senare i Paris och Genève, återvände 1780 till Köpenhamn, där han 1786 blev prof., 1795 direktör för akademin. J. var en av 1700-t:s mest begåvade danska konstnärer. Han målade en oerhörd mängd porträtt, ofta präglade av en för tiden sällsynt djup människoskildring och verklighetsiakttagelse. Hans få landskapsmålningar visa känslig naturuppfattning och frisk kolorit.

J. U. F., se Jordbrukareungdomens förbund.

Jugendstil [jo'gent-], en dekorationsstil, som, utgående från det engelska konsthantverket (se Morris), framträdde i Tyskland på 1890-t., tidigast i Otto Eckmanns utstyrsel av den 1896 i München grundade tidskriften *Jugend*, varav den fått sitt namn, och främst utbildades av belgiern H. van de Velde (se d. o.). J., som gör sig gällande inom arkitektur (se Byggnadskonst sp. 870), rumskonst och konsthantverk, sökte ersätta de historiska stilarna med en självständig ornamentik av böljande linjer och under japanskt inflytande stiliserade natur-, särskilt växtformer. J., som även framträder

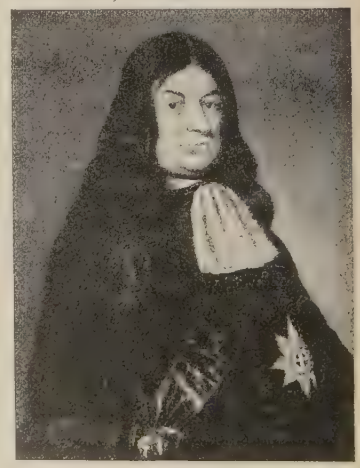

Niels Juel. Samtida målning.

i Sverige kring sekelskiftet, motsvaras i Frankrike av den s. k. *l'art nouveau* (se d. o.).

Ju'gerum (plur. *ju'gera)*, lat., plogland, romerskt ytmått = 2,518,88 kvm.

Juggernaut, se Jagannath.

Jugoslavien, Sydslavien, vedertagen benämning på Serbernas, Kroaternas och Slovenernas konungarike, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, förk. SHS. 248,989 kvkm. 12,6 mill. inv. (48 per kvkm.) J. är en efter världskriget nybildad stat, i vilken konungariket Serbien utgör grundstommen. — *Läge och gränser. Huvuddelar.* J. ligger mellan 40° 52′ och 46° 55′ n. br., 13° 51′ och 23° 7′ ö. l., har sin största längdutsträckning i n.v.—s.ö. riktning och gränsar i n. till Österrike och Ungern, i n.ö.

Jugendstil. Affärs- och bostadshus. Düsseldorf.

Jugendstil. Trappuppgång i huset Rue de Turin 12 i Bryssel.

och ö. till Rumänien och Bulgarien, i s. till Grekland, i s.v. och v. till Albanien, Adriatiska havet och Italien samt omfattar förutom Serbien med en del av Makedonien, Montenegro, Bosnien, Hercegovina, Dalmatien (utom Zara och ön Lagosta, vilka tillhöra Italien), Kroatien-Slavonien jämte Syrmien (Srem), Slovenien (det forna Krain och delar av Kärnten), Murön (en del av Steiermark), Baranja, Bačka och v. Banatet (delar av forna Ungern). — *Naturförhållanden.* I n.v. omfattar J. de yttersta utposterna av Alpernas ö.—v. veckbergskedjor. Från Laibach till Albanien sträcka sig Dinariska karstalperna i s.ö. riktning, bildande en mur mellan kustlandet och det inre, vilket liksom J:s sydligare delar huvudsakl. är bergigt. Omkring Donau och nedre loppen av

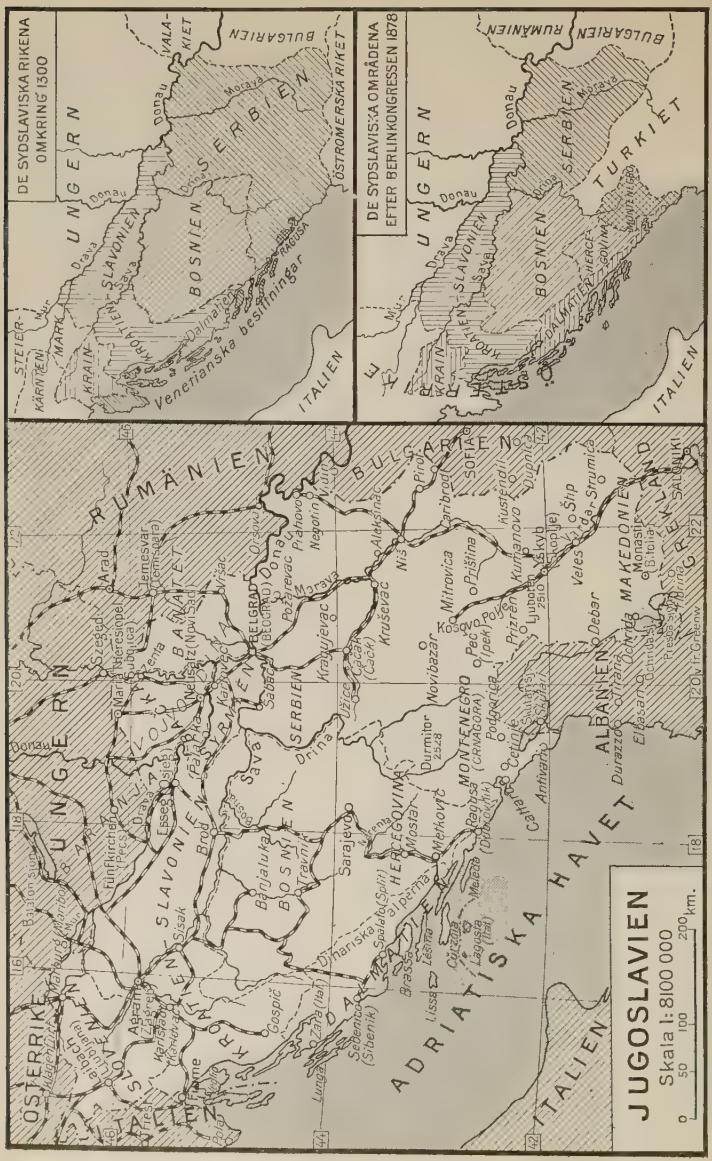
DE SYDSLAVISKA RIKENA OMKRING 1300
DE SYDSLAVISKA OMRÅDENA EFTER BERLINKONGRESSEN 1878
JUGOSLAVIEN
Skala 1:8100 000
0 50 100 200 km.
ÖSTERRIKE
UNGERN
RUMÄNIEN
BULGARIEN
SERBIEN
BOSNIEN
HERCEGOVINA
MONTENEGRO
ALBANIEN
MAKEDONIEN
TURKIET
ITALIEN
ADRIATISKA HAVET
Donau
Save
Drina
Morava
Vardar
Sarajevo
Belgrad
Zagreb
Beograd
Skopje
Sofia
Niš
Prizren
Ohrid
Bitolja
Valjevo
Mitrovica
Novibazar
Durmitor 2528
Dubrovnik
Ragusa
Cattaro
Durazzo
Scutari
Antivari
Prizren
Kustendil
Kumanovo
Pristina
Pec (Ipek)
Kosovo
Ljubljana
Skyllb
Prilep
Veles
Ship
Debar
Monastir (Bitolja)
Elbasan
Prevesa
Janina
Saloniki
Ragusa
Spalato
Sebenico (Sibenik)
Zara
Fiume
Agram
Essek
Brod
Karlstadt
Tarnopol
Lemesvar
Arad
Szeged
Nagyvarad
Kolozsvar
Hermannstadt
Bucharest
Kronstadt
Jassy
Galatz
Ismail
Varna
Rustschuk
Philippopel
Adrianopel
Gallipoli
Lissa
Lesina
Curzola
Lagosta
Meleda
Brazza
Cattaro
Antivari
Durazzo
Scutari
Elbasan
Monastir
Prevesa
Janina
Saloniki
Valjevo
Ragusa
Spalato
Sebenico
Zara
Fiume
Agram
Essek
Brod
Karlstadt
Tarnopol
Lemesvar
Arad
Szeged
Nagyvarad
Kolozsvar
Hermannstadt
Bucharest
Kronstadt
Jassy
Galatz
Ismail
Varna
Rustschuk
Philippopel
Adrianopel
Gallipoli
Belgrad
Zagreb
Beograd
Skopje
Sofia
Niš
Prizren
Ohrid
Bitolja
Valjevo
Mitrovica
Novibazar
Durmitor 2528
Dubrovnik
Ragusa
Cattaro
Durazzo
Scutari
Antivari
Prizren
Kustendil
Kumanovo
Pristina
Pec (Ipek)
Kosovo
Ljubljana
Skyllb
Prilep
Veles
Ship
Debar
Monastir (Bitolja)
Elbasan
Prevesa
Janina
Saloniki
Ragusa
Spalato
Sebenico (Sibenik)

dess bifloder (Theiss till v., Drava, Sava, Bosna, Drina och Morava till h.) utbreder sig ett fruktbart slättland. Mot s. vidgar sig Vardars dalgång. Jfr även Balkanhalvön sp. 1023—1024. — *Klimatet* växlar alltefter landets ytbildning och avståndet från havet. På Pannoniska slätten i n. råder sträng vinter och varm, torr sommar; nederbörden är ringa. I de n.v. bergstrakterna äro vintrarna kalla och somrarna varma med stark nederbörd. Dinariska alperna ha lång, snörik vinter, regn faller mest om hösten. Kustlandets vintrar äro synnerligen milda, somrarna mycket varma, nederbörden är rikligast vinter och vår. I Morava—Vardarsänkan slutligen är klimatet av kontinental karaktär med mediterrant inslag. — *Växt- och djurvärld.* I det inre finnas sommargröna lövskogar (bok, ek), vidare gran, furu m. m. Av ryggradsdjur märkas björn, varg, stenget, vildsvin. Kusttrakterna tillhöra Medelhavsområdet (se Medelhavsländerna). — *Befolkningen* utgöres till 85 % av slaver, därav inemot 5 mill. serber, 4 mill. kroater, 1 mill. slovener. Resten består av tyskar och magyarer (omkr. ½ mill. vardera), albaner, rumäner och judar. — *Näringar.* Åkerbruket är huvudnäring. Mest odlas majs, vete och potatis, på låglandet i n. och i Dalmatien även vin. Tobak odlas och exporteras i allt större utsträckning. Frukt, särskilt plommon, spelar en viktig roll i folkhushållningen. C:a 30 % av landets hela yta äro skogbevuxna; särskilt Bosnien och Serbien äro rika på skog, vilken man börjat exploatera. Nötboskap och får hållas i stort antal i bergstrakterna, svin och hästar på Panno-

Moravadalen, Serbien.

niska slätten, åsnor och mulåsnor i kustlandet. J. är rikt på järn-, koppar- och annan malm. Kolförekomsterna ha underlättat storindustrins utveckling. De kemiska, metallurgiska och textila industrierna äro betydande. Pappers-, trämasse-, socker- och konservfabriker samt kooperativa mejerier finnas i stort antal. Staten har monopol på tillverkningen av tobak, salt, petroleum, tändsticker, alkohol och cigarrettpapper. Varuutbytet mellan de olika landsdelarna och med utlandet har på sistone blivit mycket livligt. De viktigaste städerna äro Belgrad (Beograd, J:s och Serbiens huvudstad), Agram (Zagreb, huvudstad i Kroatien), Sarajevo, Laibach (Ljubljana), Yskyb (Skoplje), Neu Satz (Novisad), Monastir (Bitolj), Niš, Spalato (Split), Prizren, Mostar, Ragusa (Dubrovnik), Cattaro, Subotica (Maria Teresiopel), Sebenico (Šibenik). — *Kommunikationer.* J:s järnvägsnät äges till allra största delen av staten; det är tätast i n. ⅓ är smalspårigt. Från Italien går en huvudlinje över Triest, Agram, Brod, Belgrad, Niš till Sofia och Konstantinopel; till Budapest gå linjer över Neu Satz och Agram, till

Jordbrukets avkastning 1923.

Vete	1,662	milj. ton.
Råg	0,150	,, ,,
Korn	0,306	,, ,,
Havre	0,312	,, ,,
Majs	2,154	,, ,,
Ris	0,003	,, ,,
Potatis	1,160	,, ,,
Sockerbetor	0,373	,, ,,
Tobak	0,008	,, ,,
Vin	1,778	tusen hl.

Kreatursstock (tusen st.).

	1923
Hästar	1,034
Åsnor och mulåsnor	,104
Nötkreatur	4,085
Får	7,542
Getter	1,681
Svin	2,578

Järnvägarnas längd (i km.).

	1922	1924
Normalspåriga	6,435	6,924
Smalspåriga	2,776	2,838
Bredspåriga	172	185
Sammanlagt	9,383	9,947

Handelsomsättning (mill. dinarer).

	1919	1920	1921	1922	1924
Import	2,973	3,488	4,122	6,442	8,222
Export	777	1,321	2,461	3,691	9,539

Viktigaste importvaror (mill. dinarer).

	1924
Textilvaror	2,350
Socker	229
Kol	312
Metaller och maskiner	1,140

Viktigaste exportvaror (mill. dinarer).

	1924
Majs	586
Vete	684
Boskap och andra produkter ur djurriket	2,768
Koppar	347
Timmer	1,927

Viktigaste import- och exportländer. (Import och export i mill. dinarer.)

	Imp.		Exp.	
	1923	1924	1923	1924
Italien	1,470	1,687	2,306	2,757
Tjecko-Slovakiet	1,537	1,649	629	943
Österrike	2,238	1,625	2,328	2,332
Storbritannien	823	874	172	131
Tyskland	724	682	339	388
För. Stat.	306	320	29	50
Frankrike	270	276	348	362
Grekland	169	265	462	672
Ungern	140	238	386	756
Rumänien	212	183	30	252
Sverige	2	6	0,6	0,5

Wien över Agram och Laibach. Från Niš löper en gren till Saloniki. Från Brod går en järnväg över Sarajevo och Mostar till Metković och Ragusa. En annan tvärbana över bergen sammanbinder Spalato och Sebenico med slättlandet i n. Donau och Theiss äro segelbara, Sava och Drava delvis, varjämte flera kanaler tjäna trafiken. — *Mynt* är dinar om 100 para. Endast riksbanken har sedelutgivningsrätt. — För *mått och vikt* gäller metersystemet. — En centraliserad *förvaltning* är under genomförande, 1925 organiserad på 33 departement. — *Författning.* Enl. grundlagen 1921 är J. en konstitutionell monarki med agnatisk tronföljd. Den verkställande makten utövas av konungen genom (f. n. 18) ansvariga, av konungen utsedda ministrar, den lagstiftande är delad mellan konungen och nationalförsamlingen (*Narodna Skupština*), som består av 315 led., valda enl. proportionell metod på 4 år. Valbara äro män över 30, röstberättigade män över 21 år (utom militärer). — De *politiska partierna* i J. gruppera sig kring de olika nationaliteterna, riksdelarna och religionerna. Det härskande partiet bilda de sedan 1903 i Serbien ledande radikalerna, numera nationalradikalerna, vilka under ledning av Pašić företräda serbernas inflytande i den centralistiska författningens skydd. Till vänster om dessa stå de serbiska självständiga demokraterna under ledning av Pribicević samt den yttersta serbiska vänstern, demokraterna under Davidović. Kroatiska bondepartiet ledes av S. och P. Radić och kräver i det kroatiska inflytandets intresse en federal

statsform. Förut republikanskt, har partiet efter en svår förföljelse 1925 erkänt monarkin och författningen. Vidare finnas slovenska folkpartiet (ledare Koroseć), muhammedanerna, det kulturbetonade kroatiska förbundet under Trumbić, tyskarna, serbiska bondepartiet samt montenegrinska federalisterna.

Partiställning i skupštinan febr. 1925.

Nationalradikaler	142
Kroatiska bondepartiet	62
Demokrater	37
Självständiga demokrater	21
Slovenska folkpartiet	20
Muselmaner	14
Övriga partier	19

— Ett enhetligt *rättsväsen* skall genomföras, men t. v. bibehålles de olika landsdelarnas särskilda domstolsväsen och lagstiftning. En kassationsdomstol för hela J. har upprättats i Agram. — *Försvarsväsen.* Armén utgöres av 16 infanteridivisioner om 3 infanteri- och 2 artilleriregementen, 2 kavalleridivisioner, 4 tunga artilleriregementen, flygtrupper m. m. Fredsstyrkan är omkr. 112,000 man, utbildningstiden för flertalet 18 mån. Flottan är obetydlig. — *Religion.* J. saknar statskyrka; de kristna religionerna, islam och judendomen äro likaberättigade. Till den serbisk-ortodoxa kyrkan under patriarken i Belgrad höra 5,6 mill., under det de romerska katolikerna räkna 4,7 mill. och ha en ärkebiskop i Belgrad. De senare överväga n.v. om en linje Metković—Palanka. Muhammedanerna, 1,3 mill., bo huvudsakl. i Morava—Vardarsänkan samt i Bosnien—Hercegovina. — *Undervisningsväsen. Vetenskapliga och kulturella institutioner.* Folkskoleundervisningen är obligatorisk och står

Montenegriskt landskap.

under statens ledning. Analfabeternas antal är ännu tämligen stort i de sydligaste delarna av landet men minskas stadigt. J. har 3 universitet, ett serbiskt i Belgrad (grundat 1863), ett kroatiskt i Agram (grundat 1874) och ett slovenskt i Laibach (grundat 1919) och 2 högskolor (Yskyb och Subotica). Dessutom finnas flera fackhögskolor. Förnämsta akademier äro Sydslaviska akademin för vetenskap och konst i Agram och Serbiska vetenskapsakademin i Belgrad. De största biblioteken och arkiven äro de i Agram och Belgrad. Museer, huvudsakl. innehållande arkeologiska och etnografiska samlingar, finnas i Belgrad, Agram, Sarajevo, Laibach och Spalato. — *Press.* Bland tidningarna märkas: i Belgrad Samou-prava (självstyrelse), nationalradikal, Pravda (rättvisa), demokratisk, Vreme (tiden) och Belgrader Zeitung, partilösa, samt Trgovinski glasnik (handelsvärldens budbärare); i Agram Zagreber Tageblatt, neutral, och Hrvat (kroat), kroatisk-nationell. — *Historia.* De områden, som ingå i nuv. J., voro under *antiken* befolkade av skilda folkslag och utgjorde intet samlat

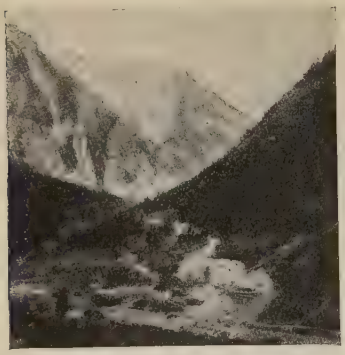

Bergpass i Triglavområdet. Krain.

rike. De första kända folk, som bott där, voro illyrier (vilka voro splittrade i olika stammar ss. pannonier, dalmatier, dardaner), traker (tribaler) och kelter (skordisker). Romarna underkuvade särskilt under Augustus' tid dessa stammar och bildade där särskilda provinser, ss. Dalmatien, Pannonien och Moesien. Vanl. kallades dessa områden Illyrien. Under folkvandringen (se d. o. sp. 303) genomtågades Illyrien av talrika germanska folk. Dessa följdes av avarer, vilka snart undanträngdes av olika slaviska folk, som vid 500-t:s slut över Donau från n.ö. strömmade in i Illyrien, där de sedan dess varit bosatta. — *De äldsta sydslaviska rikena.* Av dessa sydslaver voro serberna talrikast och bosatte sig i nuv. Serbien, Bosnien-Hercegovina och Montenegro. Kroaterna bodde i nuv. Kroatien-Slavonien och Dalmatien och slovenerna i Krain och delar av Steiermark och Istrien. I början hade intet av dessa folk någon fast politisk organisation. De kommo snart under främmande överhöghet, serberna under östromerska kejsaren, kroaterna och slovenerna under de frankiska kejsarna. Detta medförde även religiös splittring, i det slovener och kroater anslöto sig till romersk-katolska kyrkan, serberna till den grekisk-ortodoxa. Slovenerna, som tidigt kommo under tyska riddares övervälde, isolerades för en längre tid från övriga sydslaver. Krain blev omkr. 1000 ett tyskt markgrevskap, som 1282 kom under habsburgska ätten. — Kroaterna åter grundade omkr. 910 ett nationellt konungarike under Tomislav. Hans efterföljare utvidgade riket med Dalmatien (där dock den rika stadsrepubliken Ragusa lyckades upprätthålla sitt oberoende) samt en tid med det serbiska Bosnien. 1091 blev Ladislaus av Ungern även kroaternas konung, varav följde en långvarig union mellan de båda rikena. Genom en vicekonung l. *ban* styrde den ungerske konungen kroaterna, vilkas mäktiga och krigiska adel bibehöll sitt oberoende. — Serberna voro periodvis oberoende av Öst-Rom och utsattes flera gånger för bulgarernas erövringslystnad. Från 700-t:s slut hade försök gjorts att förena de skilda stammarna till ett rike med centrum i Zeta (Montenegro), vilket lyckades först vid 1100-t:s slut genom Stepan Nemanja. Hans son Rastko l. S:t Sava organiserade ss. Serbiens förste ärkebiskop dess kyrka. Det serbiska konungariket fick ökad makt genom Östromerska rikets förfall, och under Stepan Dušans regering (1331—55) nådde det sin största makt genom Albaniens och Makedoniens erövring. Stefan antog kejsartiteln, upprättade ett patriarkat i Yskyb,

sammankallade ett parlament (*sabor*) och utfärdade en lagbok. Förgäves sökte han dock ena Balkanhalvön mot turkarna. 1371 utdog hans dynasti. — *Den turkiska erövringen.* Turkarna, som redan krossat Bulgarien, besegrade 1389 Serbiens nye konung Lazar vid Kosovo Polje ("Trastfältet"). Ss. ett tributskyldigt land kom Serbien nu under Turkiets överhöghet. Det lyckades en kort tid bevara sin självstyrelse, utövad av *despoter*, vilka vanl. lågo i krig med turkarna, men blev 1459 av sultan Muhammed II organiserat ss. turkisk provins. Samma öde drabbade Bosniens serber. Dessa hade på 900-t. enats under ledning av en ban, som hyllade ömsom Kroatiens, Ungerns l. Öst-Roms härskare ss. överherre och tidvis voro fullt oberoende. På 1100-t. inträngde från Bulgarien en schismatisk kristen religionsform, till vars anhängare, *bogomilerna*, särskilt Bosniens mäktiga adel räknade sig. Ss. kättare utsattes de på 1200-t. för talrika ungerska och kroatiska korståg, vilka dock ej medförde kätteriets utrotande. I kamp mot grannstaterna utvecklades Bosnien på 1300-t. till en mäktig och oberoende stat, och 1376 antog banen Tvirtko konungatiteln. Efter slaget vid Kosovo Polje var emellertid Bosniens oberoende hotat, och 1463 föll det för Turkiets övermakt. De serbiska furstendömen s. om Bosnien, vilka 1448 förenats till ett hertigdöme, Hercegovina, erövrades även av turkarna 1483. — Av Dalmatien, vars kustområde utom Ragusa under senare medeltiden tillhört Venedig, blevo endast mindre delar intagna av turkarna. Dessa riktade nu sina huvudangrepp mot Kroatien-Slavonien, och sedan dess ungerske konung Ludvig VI stupat vid Mohács 1526, var större delen av detta sista sydslaviska rike erövrat. — I över två sekel voro nu de sydslaviska folken berövade sin statliga självständighet. Slovenerna och invånarna i v. Kroatien stodo under habsburgarnas välde, den stora huvudmassan under turkarnas. Endast Ragusa samt Montenegro, från vars otillgängliga bergstrakter serbiska flyktingar upptogo kampen mot turkarna, behöllo sin frihet. 1576 fick biskopen i Cetinje även den världsliga makten i Montenegro, som då blev ett teokratiskt valrike. I Bosnien medförde den turkiska erövringen, att bogomilerna antogo koranen ss. helig skrift, och snart övergick hela dess adel till islam, varigenom den blev ännu mäktigare, medan den kristna bondebefolkningen nedsjönk i slaveri. I allm. synas turkarna ej ha försökt att med våld avkristna sydslaverna l. undanträngа dem från deras bosättningsområden. Missnöjet med de nya härskarna berodde till största delen på den usla turkiska administrationen, som ledde till förtryck, korruption och hårda skatteutpressningar. Många serber flyttade till Ungern, där de bosatte sig i dess s. delar (senare kallade provinsen Vojvodina), och ingingo ss. frivilliga i de habsburgska arméerna, som under ledning av Eugen av Savojen återerövrade större delen av Kroatien-Slavonien från Turkiet [frederna i Karlovec (Karlowitz) 1699 och Požarevac (Passarowitz) 1718]. En kort tid (1718—39) kom även n. Serbien under habsburgarna. — På

grund av nederlagen 1809 tvangs Österrike att avträda Dalmatien, Istrien, Krain, Kärnten och stora delar av Kroatien till Napoleon, som av dessa förut skilda områden bildade "de illyriska provinserna", vilka stodo under fransk styrelse till 1813. Detta bidrog till att återuppväcka slovenernas och kroaternas nationalkänsla, som växte starkare, sedan Kroatien-Slavonien efter 1814 kommit under Ungerns överhöghet. — *Det nationella uppvaknandets tid.* Magyariska försök att undantränga kroatiskan ss. officiellt språk och inskränka den kroatiska lantdagens rättigheter gåvo upphov till ett nationellt l. "illyriskt" parti, som leddes av greve Drašković och biskop Strossmayer. Dess andlige ledare var från 1830-t. publicisten Gaj (se Illyrism), som med utgångspunkt i den felaktiga föreställningen, att de sydslaviska folken härstammade från antikens illyrer, arbetade på att förena kroater, slovener och serber till ett "illyriskt" rike. Planer på att skapa en mera fristående sydslavisk riksdel inom den habsburgska monarkin (se Jellačič) strandade på Ungerns motstånd. Under revolutionen 1849 proklamerades Kroatien-Slavoniens förening med österrike ss. ett särskilt kronland, som 1861 fick egen regering och lantdag, men genom fördraget mellan Österrike och Ungern 1867 (se Ausgleich) förenades Kroatien-Slavonien i union med Ungern. Även bland slovenerna, som minst genomsyrats av den sydslaviska nationalitetsrörelsen, vann denna insteg, sedan slovenskan 1848 införts ss. med tyskan likaberättigat språk i skolor och förvaltning. — Serbern a hade vid 1800-t:s början gripits av nationalitetsrörelsen. Janitsjarhövdingarnas förtryck orsakade 1804 en allmän resning i n. Serbien under ledning av Crni (se d. o.) l. Karageorg. Nord-Serbien befriades och erhöll hjälp från Ryssland, som 1806 angrep Turkiet. Då emellertid Ryssland genom freden i Bukarest 1812 övergav serbernas sak, blevo de nyss frigjorda områdena utsatta för en ny turkisk invasion f. å. Karageorg måste fly, och serberna fingo en ny ledare i vojvoden Miloš Obrenović, vilken blev Serbiens styresman mot det att han erkände Turkiets övervälde. 1815 höjde han emellertid upprorsfanan och uppnådde 1817, att (Nord-)Serbien blev ett autonomt rike under sultanens överhöghet. — *De fria serbiska furstendömena.* Värdigheten av furste av Serbien blev ärftlig inom ätten Obrenović, en serbisk nationalkyrka upprättades, och 1835 och 1837 infördes en författning. En mäktig opposition förmådde 1839 Miloš att abdikera till förmån för sonen Mikael, vilken emellertid fördrevs 1842. Dynastin Obrenović fick nu vika för den rivaliserande familjen Karageorgievič, i det att Karageorgs son Alexander utropades till furste. Denne sökte motarbeta det alltför starka ryska inflytandet och förhöll sig neutral under Krimkriget. Han blev därför på grund av ryska intriger och representationens missnöje tvingad att avgå 1859, och den gamle Miloš Obrenović återkallades. Efter dennes död f. å. bestegs tronen åter av sonen Mikael (1860—68). Armén omorganiserades, och 1867 genomdrevs att

turkarna utrymde en del av dem besatta gränsfästningar, bl. a. Belgrad. Sedan Mikael mördats av familjen Karageorgievićs anhängare, utsågs till furste hans unge kusin Milan (1868—89; myndig 1872). — I Montenegro genomfördes 1852 den förändringen, att biskopen i Cetinje (jfr ovan sp. 258), Danilo, avsade sig biskopsämbetet och antog furstetiteln. Danilo efterträddes av brorsonen Nikola (Nikita), under vilkens långa regering (1860—1918) en mängd reformer genomfördes i landet, bl. a. en konstitution (1868), som dock föga inskränkte furstens envåldsmakt. Montenegro understödde de kristna i Bosnien och Hercegovina, vilka arbetade på dessa länders befrielse från Turkiet. Sedan flera lokala revolutionsförsök misslyckats, utbröt där 1875 en allmän resning. Denna fick understöd av Serbien och Montenegro, vilka 1876 förklarade Turkiet krig. Kriget gick olyckligt för Serbien, som emellertid räddades genom Rysslands ingripande 1877. Berlinkongressen gav Serbien och Montenegro full suveränitet och vissa landutvidgningar (Serbien områden i s. kring Niš, Montenegro tillträde till Adriatiska havet), medan Österrike-Ungern fick besätta och förvalta Bosnien och Hercegovina med bibehållande av Turkiets nominella överhöghet. — *Det suveräna Serbien och sydslaverna i Österrike-Ungern.* Efter strider med de muhammedanska serberna besatte österrikarna Bosnien-Hercegovina 1878, och under ministern B. v. Kallays energiska styrelse 1882—1903 fingo de bägge länderna ordnade inre förhållanden och blomstrande näringar. Genom att gynna den religiösa splittringen bland invånarna lyckades Österrike länge lamslå den serbiska nationalitetsrörelsen i de båda länderna. Denna försvagades även på grund av den inre splittringen i Serbien. Milan och högerpartiet anslöto sig till Österrike, av vilket Serbien stod i starkt ekonomiskt beroende, vänsterpartierna och anhängarna av ätten Karageorgievič sökte, delvis av panslavistiska skäl, anslutning till Ryssland. Den föga värdige Milans regering var uppfylld av talrika uppror, skandaler och finanskriser. Ett krig med Bulgarien 1885 gick olyckligt, och endast genom Österrikes intervention undgick Serbien landavträdelser. Milan, som 1882 antagit konungatitel, abdikerade till förmån för sonen Alexander (1889—1903), som efter att ha stått under förmyndare 1893 övertog regeringen. Även hans styrelse kännetecknades av våldsamma slitningar. Sedan han och hans lågbördiga drottning Draga Masjin 1903 mördats av sammansvurna officerare, utropades till konung Alexander Karageorgievićs son Peter (1903—21). Konungamordet hade till följd, att flera europeiska stater en tid avbröto de diplomatiska förbindelserna med Serbien, som även utsattes för ett ruinerande handelskrig från Österrike-Ungerns sida. Förhållandet till detta land blev under den tilltagande nationalströrelsen allt mera spänt. I Kroatien-Slavonien hade nationalkänslan vuxit starkare under den förhatliga unionen med Ungern. Ockupationen av Bosnien-Hercegovina väckte förhoppningar, att de talrika sydslaverna skulle samlas till ett rike och bli en med tyskar och ungrare likställd hu-

vuddel av habsburgska monarkin (den trialistiska idén). Dessa strävanden mötte ett förbittrat motstånd från Ungern och dess ban i Kroatien, Khuen-Hédervary (1883—1903). En del av de kroatiska nationalisterna närmade sig då det radikala partiet i Serbien, vilket arbetade på att förena alla serber i ett konungarike (den storserbiska idén). Under ledning av Supilo och Trumbić bildades 1905 en serbisk-kroatisk koalition, som fick majoriteten i kroatiska lantdagen. Då Bosnien-Hercegovinas införlivande med Donaumonarkin hösten 1908 proklamerades, uppflammade den storserbiska rörelsen. I Serbien, som såg sina förhoppningar på tillträde till Adriatiska havet omintetgjorda, arbetade man för krig, men Rysslands tvekan hindrade dettas utbrott. Efter "bosniska krisen" sökte sig de serbiska expansionsströvandena en tid ett annat utlopp. Under Rysslands medverkan åstadkoms våren 1912 ett Balkanförbund mot Turkiet, vilket medförde Serbiens deltagande i Balkankrigen 1912—13 (se vid. d. o.). Genom det första av dessa förvärvade Serbien från Turkiet dess omfattande, av serber bebodda områden, varigenom det nästan fördubblades i omfattning och erhöll 1,6 mill. nya inv. Även Montenegro, där Nikola 1910 låtit utropa sig till konung, hade deltagit i kriget och fick en mindre landutvidgning men ej det med stora offer erövrade Skutari. Detta tillföll det nyupprättade furstendömet Albanien, vars tillkomst ånyo förhindrade serbernas planer att nå fram till havet. — *Världskriget och J:s uppkomst.* Framgångarna i kriget gåvo ny styrka åt den storserbiska propagandan, som fick starkt stöd från Ryssland och som hade ett mäktigt organ i föreningen "Narodna odbrana" och i en militär klick under namnet "Svarta handen". Ur denna agitation, som var verksam särskilt i Bosnien-Hercegovina, framgick mordet i Sarajevo 28 juni 1914, då österrikiske tronföljaren Franz Ferdinand, en ivrig anhängare av den trialistiska idén, nedsköts av en bosnisk nationalist. Detta ledde till den konflikt mellan Österrike-Ungern och Serbien, som blev närmaste orsaken till utbrottet av världskriget (se vid. d. o.). Under detta lyckades Serbien framgångsrikt tillbakavisa en österrikisk invasion hösten 1914, men sedan Bulgarien okt. 1915 slutit sig till dess fiender och Grekland i strid mot alliansavtalet 1913 vägrat det sitt understöd, tvingades de serbiska trupperna av de tysk-österrikisk-bulgariska arméerna att utrymma landet. Över Albaniens bergskedjor företogs en förlustbringande reträtt till Korfu, dit även regeringen och tronföljaren Alexander (regent sedan juni 1914) togo sin tillflykt. Efter att ha reorganiserats förflyttades sedan den serbiska armén till Salonikifronten. Serbien ställdes under centralmakternas förvaltning och led fruktansvärt genom krigets härjningar, fiendernas rekvisitioner och ödeläggande epidemier. Även Montenegro erövrades och avväpnades 1916. — Flera av de kroatiska nationalisterna hade under världskriget flytt och bildade i Rom 1914 under Trumbićs ledning en "jugoslavisk kommitté", som f. å. förlades till London. Denna närmade sig först den storserbiska rörelsen. 20 juli

1917 undertecknades av Trumbić och serbiske ministerpresidenten Pašić den s. k. Korfudeklarationen, som innehöll, att serberna, kroaterna och slovenerna skulle förenas i ett rike under dynastin Karageorgievič. Inom detta skulle full jämlikhet råda mellan de tre nationaliteterna, ävensom mellan de olika religionsbekännarna och mellan de latinska och kyrilliska alfabeten. Bland de österrikisk-ungerska krigsfångarna organiserades jugoslaviska legioner, som deltogo i kampen mot centralmakterna, och bland sydslaverna i Österrike-Ungern igångsattes en kraftig agitation. Skarpa motsättningar förefunnos emellertid mellan serber och kroater. Den tilltagande inre upplösningen sökte Donaumonarkin ehuru förgäves motverka genom förhandlingar med de olika nationaliteterna, och sedan de allierade genombrutit Salonikifronten och återerövrat Serbien, tvangs dess regering att begära vapenstillestånd. Ett i Agram fungerande jugoslaviskt nationalråd under prästen Korošeks ledning proklamerade 29 okt. 1918 Kroatiens oberoende av Ungern. Ett nytt försök att ena de olika sydslaviska partierna resulterade i Genèvedeklarationen 9 nov. om bildande av en odelbar statsenhet, och 23 nov. proklamerade nationalrådet i Agram, ehuru under opposition från det kroatiska bondepartiets ledare Radić, de sydslaviska områdenas förening med Serbien och Montenegro. 26 nov. förklarade en folkförsamling i Montenegro, att dess konung Nikola avsatts och att hans rike förenats med Serbien. En ministär bildades med serben Protić ss. premiärminister och kroaten Trumbić ss. utrikesminister, medan Pašić sändes till fredskonferensen i Paris, där den nya statsbildningens gränser skulle fastställas. Detta försvårades genom att Italien genom Londonfördraget 1915 av de allierade tillförsäkrats större delen av det övervägande sydslaviska Dalmatien och dessutom krävde Fiume (se d. o.). Tvisterna löstes genom Rapallofördraget 1920, genom vilket J. behöll Dalmatien utom Zara och några öar, och genom ett fördrag i Rom 1924, varigenom Fiume utom Sušak avstods till Italien. I freden med Österrike i S:t Germain 1919 erhöll J. Krain, Bosnien-Hercegovina samt delar av Kärnten och Steiermark; i Klagenfurtbäckenet skulle en folkomröstning verkställas, vilken 1920 utföll till österrikes förmån. Ungern avstod i Trianonfreden 1920 utom Kroatien-Slavonien stora delar av s. Ungern; Bulgarien avstod i Neuillyfreden 1919 några mindre gränsområden (Strumica, Caribrod). Först i nov. 1920 företogs val till en konstituerande nationalförsamling. Hälften av mandaten tillföllo de serbiska partierna. Därnäst i inflytande kom kroatiska bondepartiet. Radić, vars mål var en federativ republik med största möjliga självstyrelse åt de olika riksdelarna och nationaliteterna, fortsatte sin opposition mot storserbiska partiet, vars ledare Pašić 1921 genomdrev den nya författningen, som var centralistisk till sin karaktär. Konfliktläget kännetecknades bl. a. av att det för storserberna förhatliga namnet J. icke kunnat bli statens officiella namn. Då Radić inledde förbindelser med de ryska bolsjevikerna, lät Pašić vid årsskiftet 1924—25 upplösa partiet och arrestera dess ledare. Vid valen till nationalförsamlingen

kort därpå fick Pašić visserl. majoritet, men hans valseger gick ej ut över hans ivrigaste motståndare, kroatiska bondeförbundet. Detta har emellertid på sistone övergivit sina urspr. republikanska intressen och genom en svängning till författningstrohet sökt samarbete med serberna. I utrikespolitiskt hänseende har J:s ställning markerats genom anslutning till Lilla ententen (se d. o.) och genom giftermål (1922) mellan Alexander (konung av J. efter sin fader Peters död 1921) och Maria av Rumänien.

Jugoslavisk litteratur (jfr Slaviska språk) omfattar de serbiska, kroatiska och slovenska litteraturerna. Den *folkliga* J., är utomordentligt rik och utgöres av lyriska sånger och heroisk-episka dikter, av vilka några (t. ex. om slaget på Kosovo Polje och om sagohjälten Mark Kraljević) äro verkliga epopéer. — Den *serbiska* litteraturens äldsta dokument tillhöra den kyrkliga litteraturen, vilken serberna övertogo från bulgarerna. Till en senare period hör den under inflytande av den italienska renässansen utvecklade Ragusalitteraturen, vars främste representant är Gundulić (f. 1588, d. 1638), vilkens epos *Osman* blev vida berömt. Vid 1800-t:s början skapas den egentliga serbiska litteraturen, en ny ortografi införes, och litteraturen börjar avspegla folklivet och verkligheten. Denna litteraturs grundläggare är Vuk Karadjić (se d. o.), efter vilken följde lyriker och satiriker som Radičević (f. 1824, d. 1853) och Petar II Njegoš (f. 1813, d. 1851; *Gorski vijenac,* 1847; Montenegros ärekrans, 1913). Till senare tid höra framstående vetenskapsmän, bl. a. filologen Daničić (f. 1825, d. 1882) och språkforskaren och historikern Novaković (f. 1842, d. 1915). 1847 började Vetenskapliga sällskapet (senare Vetenskapsakademin) i Belgrad utge sina handlingar, *Glasnik.* — Av den *kroatiska* litteraturen föreligga visserl. dokument redan från 1600-t., men Kroatien erhåller eg. först vid mitten av 1800-t. en litteratur av betydelse i och med den *serbo-kroatiska* (d. v. s. den från Serbien påverkade kroatiska) litteraturens framträdande. Skaparen av landets nya litterära rörelse är Gaj (f. 1809, d. 1872), vilken på 1840-t. förmådde kroaterna att övergiva sin dialekt (kajdialekten) och använda det serbiska litteraturspråket (štodialekten). 1867 grundades i Agram Sydslaviska akademin. Bland författare från denna period kunna nämnas Preradović (f. 1818, d. 1872), Šenoa (f. 1838, d. 1881), Tomić (f. 1843, d. 1906) Marković (f. 1845, d. 1914), och Novak (f. 1859, d. 1905). Under den serbo-kroatiska litteraturens nyaste period har såväl lyriken som dramat nått en rikare utveckling; bland lyrikerna märkes främst Tresić-Pavičić (f. 1867), vilken även framträtt som dramatisk författare. En litterär skola, "Ungkroatien", grundades av Kranjtević (f. 1865, d. 1908), vilken gjorde sig till tolk för en mängd skilda rörelser (neo-hellenism, buddhism, nihilism m. fl.); på senaste tid har skolan alltmer fått sin prägel av mystiska och religiösa strömningar. Andra kroatiska författare av betydelse från 1800-t:s slut äro epikerna och lyrikerna Nazor (f. 1876) och Alaupović (f.

1871). Bland serberna, vilkas litteratur från denna tid språkligt sammanfaller med kroaternas, kunna ihågkommas lyrikerna Dučić (f. 1874) och Stefanović (f. 1877), vilken även översatte Shaksperes dramer. Efter världskriget framträdde i Agram den unge Krklec (f. 1899) med sina *Dikter* och *Silvervägen*. Av moderna prosaiker kunna nämnas Kozarac (f. 1858, d. 1906), Kosor (f. 1879) och impressionisten Stanković (f. 1876) m. fl.; det moderna slaviska dramat är representerat av bl. a. Hrčić (f. 1876), Dostojevskis och Ibsens efterföljare, Ogrizović (f. 1877) och Nušić (f. 1864). — Den *slovenska* litteraturen hade under 900- och 1000-t. en fullständigt kyrklig karaktär. Senare översatte Primus Trubar (f. 1508, d. 1586) och Juraj Dalmatin (d. 1589) Bibeln och kyrkliga böcker till slovenskt språk. En ny period i den slovenska litteraturen börjar med Japel (f. 1744, d. 1807) och Vodnik (f. 1758, d. 1819), vilken senare införde det slovenska folkspråket i litteraturen samt författade en grammatik och en ordbok. Senare författare äro lyrikerna Prešern (f. 1800, d. 1849) och Vraz (f. 1810, d. 1851) m. fl. 1843 grundade J. Bleiweis (f. 1808, d. 1881) i Laibach en tidning Kmetijske in rokodilske Novice, som blev medelpunkt för den slovenska litteraturen. Av betydelse i 1800-talslitteraturen äro Janećić (f. 1828, d. 1869) och Vesel-Koseski (f. 1798, d. 1884), vilken även till slovenska översatt Schiller, Goethe, Pusjkin m. fl. Bland filologer märkas Kopitar (f. 1780, d. 1844) och Miklosich (f. 1813, d. 1893).

Jugula'rvener (av lat. *ju'gulum*, strupe), två vener på vardera sidan om halsens mittparti. Den ena ligger ytligt och upptar blod från de ytliga sido- och bakpartierna av huvudet, den andra ligger på djupet och upptar blod från huvudets övriga delar. Blodet i J. går till övre hålvenen.

Jugu'rtha, d. 104 f. Kr., konung i Numidien, sonson till Masinissa. J. bemäktigade sig 118 f. Kr. hela Numidien, retade genom våldsdåd mot italiska köpmän i Afrika romarna till krig och besegrades av Marius.

Juhlin, Julius, f. 1861, skol- och ämbetsman, 1893 rektor i Skara, 1906—07 civilminister i Lindmans regering och sedan 1907 generalpostdirektör. J. har energiskt arbetat på återknytandet av det internationella postala samarbetet efter världskriget. Var 1924 president för världspostkongressen i Sthlm. Konservativ led. av F. K. 1907—11.

Juhlin Dannfelt. 1. Carl J., f. 1823, d. 1904, lantbrukare, ämbetsman, intendent vid Lantbruksakademiens experimentalfält 1860—80, svensk-norsk generalkonsul i Helsingfors 1881—86, i London 1886—99; framstående organisatör av utställningar. — 2. Herman J., f. 1852, den föreg:s son, agronom, från 1897 med prof:s namn, 1902—19 Lantbruksakademiens sekr., har utgivit talrika skrifter inom lantbruksfacket.

Juju'ber, juju'btörne, se Zizyphus.

Jujuy [chocho'j]. 1. Prov. i n.v. Argentina. 49,000 kvkm. 75,000 inv. Gränsprovins mot Bolivia och Chile. Sockerrör, majs, vete. — 2. Huvudstad i J. 1. 8,000 inv.

Jukagi'rer, folk i n.ö. Sibirien,

leva av jakt och fiske. Hund och ren äro deras enda husdjur.

Jukkasjärvi, socken i Norrb. l., jämte Vittangi kapellförs. pastorat i Luleå stift. 15,625 inv. därav i Vittangi 2,620. I J. ligger Kiruna municipalsamhälle. J. bildar Jukkasjärvi lappmarks tingslag inom Gällivare domsaga.

Jukon, se Yukon.

Jul firas till åminnelse av Jesu födelse på aftonen 24 dec. samt under ett antal därpå följande helgdagar. Officiellt räcker den till J. hörande festperioden t. o. m. trettondagen, 6 jan.; svensk folksed, som äger motsvarigheter i Norge och Finland, utsträcker festen ända till tjugondagen, 13 jan. Bakom det kristna julfirandet ligga reminiscenser av åtskilliga förkristna, vid vinterns mitt firade fester. Den kristna kyrkan bestämde (under 4:e årh.) födelsefestens förläggande till 25 dec., vilken dag varit helgad åt *Sol invi'ctus*, den obesegrade solen (efter vintersolståndet); tidigare var det på epifaniedagen 6 jan., som kristenheten firat Frälsarens födelse. Den romerska världen var f. ö. van att ung. vid denna tid på året fira en festvecka, saturnalierna (se d. o.). I Norden firades vid midvintern den s. k. höknatten och två därpå följande dygn med offermåltider och sakrala dryckeslag (se Blot). Mot slutet av hednatiden synes detta midvinterblot ha ägt rum 14—16 jan. — Liksom tidpunkten för J. ha också julfirandets former i hög grad påverkats av de olika folkliga fester, vilka sammangjutits med den kyrkliga högtiden. Mycket är dock ännu dunkelt i fråga om ursprunget. Medan tidigare etnologer spec. betonat J:s egenskap av ljusfest, ha andra, särskilt H. F. Feilberg, framhållit de starka reminiscenserna av J. ss. de dödas l. gengångarnas period. Slutligen har starkt framhållits (hos oss främst av Hammarstedt) J:s karaktär av fruktbarhetsfest. Till dessa olika sidor av J:s sammansatta väsen hänföra sig så gott som alla de julbruk, vilka iakttagas i vårt land. Till de viktigaste av dessa bruk, som f. ö. växla rätt mycket i olika landskap, höra på julaftons middag att doppa i grytan, vari man velat se ett spår av den hedniska offermåltiden, dock utan tvingande skäl — bröd i köttspad är en vanlig helgdagsrätt (mölja) — och sedan halm utbretts på stugans golv och julbordet dukats med ljus, julbröd o. s. v., intagandet av julmåltiden, vilken i regel haft religiös prägel, men avbrutits av utdelande av julklappar, urspr. i halm inlindade l. eljest maskerade skämtgåvor, som av okända givare kastades in i stugan. Julnatten markeras därav, att mat står framme på bordet, ljus brinner, l. åtminstone hålles eld på härden. Juldagens morgon for man i ottan. Hemfärden blev en kappkörning. Den som kom först hem, fick först skörda. Juldagen tillbragtes i stillhet. Det allmänna julfestandet bland grannar begynte först på annandagen. Till denna dag hör bl. a. det utbredda bruket att sjunga *Staffansvisan*. På vissa håll förekom även en kringridning l. kappritt. Ett flertal vanl. unga personer deltogo i dessa maskeradupptåg, vilka ha motsvarigheter i vår- och midsommarsederna. Vissa gestalter i dessa upptåg, t. ex. julbocken, torde ha direkt hedniska anor. — Under 1800-t. tillkommo överallt nya bruk, som delvis undanträngde de gamla. Vår tids mest framträdande julseder, jul-

granen, "jultomten" med röd mössa och vitt skägg, "julklockor", mistel o. s. v. äro mer l. mindre sent inkomna utifrån, den förstnämnda under 1700-t. från Tyskland.

Jularbo—Månsbo järnväg (J. M. J.), en 4,8 km. lång, normalspårig järnvägslinje mellan Jularbo station vid statsbanelinjen Krylbo—Ljusdal och Månsbo. Öppnad (endast för godstrafik) 1919. Äg. Månsbo järnvägs a. b.

Jules [jyl], fr., Julius.

Juli (lat. *Ju'lius*), årets sjunde månad. I äldre romerska kalendern var J. den femte månaden och kallades Quinti'lis (av lat. *qui'ntus*, den femte), tills den för att hedra julianska kalenderns upphovsman, Julius Caesar, som var född i J., uppkallades efter honom. Svenska namnet är hömånad. 31 dagar.

Ju'lia. 1. J. d. 54 f. Kr., dotter till Julius Caesar, 59 f. Kr. förmäld med Pompejus, varigenom dennes förbund med Caesar befästes. — 2. J., d. 14 e. Kr. dotter till Augustus, först förmäld med dennes systerson Marcellus, därefter med Agrippa och slutligen med Tiberius.

Juliana Maria (da. *Juliane Marie*), f. 1729, d. 1796, dansk drottning, Fredrik V:s andra gemål. Ss. änkedrottning ledde hon jämte sin son arvprins Fredrik samt Guldberg (se dessa ord) den statskupp, varigenom Struensee störtades, och hade därefter en tid ledande inflytande.

Julianehaab [-hå'p]. 1. Distrikt på s. kusten av Grönland på båda sidor om Kap Farvel. 3,200 inv. J. motsvarar Österbygden under den norska kolonisationen. — 2. Handelsplats i J. 1, den förnämsta av de danska kolonierna på Grönland. 400 inv.

Kejsar Julianus och hans gemål Helena. Antik gem.

Julianska kalendern, av Julius Caesar 46 f. Kr. införd tideräkning (se d. o.).

Julia'nus, Flavius Claudius, f. 331, d. 363 e. Kr., brorson till Konstantin den store, medregent till Constantius 355, ensam kejsare 361. J., som drogs till den hedniska filosofin, särskilt nyplatonismen, blev i synnerhet av de pågående stridigheterna inom kristna kyrkan och det utsvävande livet vid det s. k. kristna hovet övertygad om den antika gudalärans företräde framför kristendomen. Han sökte genom en mängd förordningar avskaffa kristendomen ss. statsreligion och återinföra den grekiskt-romerska religionen, som uppblandades med inslag från Mithrakulten och nyplatonismen. Han öppnade de hedniska templen och återupprättade gudakulten samt uteslöt de kristna från hov, statsämbeten och högskolor. Över hela riket sökte han organisera en hednisk hierarki, i vars spets han stod ss. överstepräst. Åtgärderna försvarade han talangfullt i flera skrifter. Av de kristna fick J. tillnamnet *Apo'stata*, "avfällingen". Efter två års regering stupade J. under ett tåg mot perserna. Hans kamp mot kristendomen var det

sista stora försöket att bevara den antika religionen.

Julikolonnen, se Bastilj.

Julikonungadömet, se Frankrike sp. 518.

Juliordonnanserna, se Julirevolutionen.

Julirevolutionen kallas det uppror i Paris i juli 1830, varigenom restaurationstidens konungadöme störtades (jfr Frankrike sp. 517 f.). Sedan konung Karl X mött oppositionen med en reaktionär regering Polignac och gjort ett misslyckat försök att genom nyval få oppositionen i minoritet i 1830 års deputeradekammare, utfärdades 26 juli juliordonnanserna om suspension av tryckfriheten, valordningens ändring i reaktionär riktning samt nya val. Häremot samlade Thiers en protest från pressen, och en annan utgick från i Paris samlade deputerade, främst Guizot. Jäsningen blev till upplopp, då den impopuläre Marmont utsågs till Paris kommendant. Redan 27 juli kommo barikadstrider i gång, och nästa afton var staden i de revolutionäras våld. Konungen lät nu såväl ordonnanserna som regeringen falla. Emellertid blev målet för den urspr. planlösa resningen en ny monarkisk regim under Ludvig Filip av Orléans. Från hemliga föreningar utgick även en av arbetarna gynnad republikansk strömning. Den liberala borgarklassen fick emellertid överhand genom att de deputerade återupprättade nationalgardet under dess gamle chef La Fayette samt kallade Ludvig Filip till riksföreståndare mot löfte om grundlagens (chartans) helgd och trikolorens antagande. Karl X:s fåfänga försök att rädda tronen åt sin ätt genom abdikation till förmån för sonsonen greven av Chambord fördröjde J:s slutliga fullbordan till 7 aug., då Ludvig Filip av deputeradekammaren valdes till "fransmännens konung". — J. blev inledning till en allmän europeisk revolutionsrörelse av liberal och nationell karaktär. I Bryssel utbröt upplopp redan aftonen 25 juli, då Aubers revolutionsopera Den stumma från Portici uppförts. Genom Frankrikes exempel växte rörelsen till en belgisk frigörelsekamp, åt vilken Ludvig Filip gav sitt stöd genom att låta Talleyrand förmedla en fransk-engelsk diplomatisk samverkan till det nya Belgiens förmån. I Polen utbröt uppror, som dock i avsaknad av stöd utifrån blodigt nedslogs av ryssarna. Öppna uppror utbröto även i några italienska stater men kuvades genom väpnad österrikisk intervention. I Tyskland vann liberalismen ökad styrka, och i flera nordtyska stater utverkades konstitutionella författningar. I samband med J. vunno de liberala segrar även i England och i de schweiziska författningsstriderna.

Julisk-claudiska ätten, se Julius.

Julita. 1. Socken i Södermanl. l., pastorat i Strängnäs stift. 2,980 inv. — 2. Gods i J. 1. Slottet ligger på platsen för ett cistersiensmunkkloster, som omkr. 1180 flyttades hit från Viby (vid Sigtuna), och varav några rester bevarats i s. slottsflygeln. Det nuv. slottet, byggt på 1740-t., restaurerat på 1790-t., har vackra inredningar från bägge dessa tidpunkter. Den nuv. ägaren, löjtnant E. Bäckström, har hopbragt en stor samling möbler och konstföremål samt upprättat ett hembygdsmuseum, kallat Skansen.

Ju'lius, gens Ju'lia, romersk släkt, till vilken bl. a. Caesar hörde. Augustus, som var son till Caesars systerdotter, räknade sig även till släkten J. Augustus' maka, Livia, hade tidigare varit gift med en medlem av släkten Claudius (se d. o.). Av hennes barn i detta gifte blev Tiberius sin adoptiv- och styvfader Augustus' efterträdare ss. kejsare och inleder juliskclaudiska kejsarätten. Till denna hörde även kejsarna Caligula, Claudius och Nero.

Ju'lius, romerska påvar. 1. J. II, f. 1443, d. 1513, hette urspr. Giulano della Rovere. J., som 1471 blev kardinal, kom under Alexander VI:s pontifikat i stark motsättning till familjen Borgia. Sedan han efter Alexanders död 1503 genomdrivit sitt val till påve, arbetade han med okuvlig energi på att öka påvens världsliga makt. Genom en slug politik berövade han Cesare Borgia och Venedig Romagna, varvid han själv intog Bologna. Sina planer sökte han främja genom att sluta sig till än den ena än den andra maktkonstellationen, och på så vis var han ömsom fiende l. bundsförvant till Frankrike, Tyskland och Venedig (se Helig liga). J. ökade Kyrkostaten med Parma och Piacenza och bragte den till höjden av yttre makt. Han var en typisk italiensk renässansfurste och saknade eg. kyrkliga intressen. Däremot hade J. kulturella intressen i rikt mått, han samlade antika konstverk och gynnade Bramante, Rafael och Michelangelo. — 2. J. III, f. 1487, d. 1555, hette urspr. Giovanni Maria del Monte, deltog ss. kardinal och påvlig legat på konciliet i Trident 1547 och motarbetade där Karl V:s reformsträvanden. Påve 1550, sammankallade han åter konciliet, som han dock upplöste efter Karls nederlag i Tyskland.

Julius II. Målning av Rafael.

Ju'lius Ne'pos, Västromerska rikets näst siste kejsare, d. 480 e. Kr. Han uppsattes på tronen 474 men flydde f. å.

Julkaktus, se Epiphyllum.

Julle, se Joll.

Julrosor, se Helleborus.

Julsjö, se Hjulsjö.

Julstjärna, se Euphorbiaceae.

Julön, Christmas-Island. 1. Lagunö i Stilla havet, tillhörande de britt. Fanningöarna. C:a 40 inv. — 2. Ö av vulkaniskt ursprung i Indiska oceanen, 300 km. s. om Javas v. ända. 1,100 inv. Rika fosfatlager.

Jumala [jo'-], det finska namnet för "Gud" och "gudom"; av osäker härledning.

Jumfru, jungfru, till 1862 officiellt rymdmått, se Kanna.

Die Jungfrau.

Jumkil, socken i Uppsala l., jämte Bälinge och Åkerby pastorat i Uppsala stift. 730 inv.

Jumna, Djumna [djə'mnə], Ganges största biflod, 1,400 km. J. är vattenrik och utnyttjas till fältbevattning. J. anses liksom Ganges helig.

Ju'mper (av eng. *jump*, hoppa), ett slags blus utan knäppning, sydd av tyg, stickad l. virkad, som drages över huvudet och vanl. når ned över höfterna.

Jumruktjal, se Bulgarien sp. 752.

Jun., förk. för junior (se d. o.).

Ju'ncus, se Tåg.

Jung, socken i Skarab. l., jämte Fyrunga och öttum pastorat i Skara stift. 800 inv.

Jung, finländska arkitekter. 1. Bertel J., f. 1872, framstående stadsbyggare, uppdrog som förste innehavare av stadsplanearkitekttjänsten i Helsingfors riktlinjerna för "Stor-Helsingfors" och uppgjorde som stadsplanearkitekt i Åbo förslaget till Åbo stadsplans framtida utveckling, hans måhända främsta verk, har verkat som publicist för nya idéer inom arkitekturen och stadsbyggnadskonsten och stiftade 1922 Finlands stadsbyggarförbund. — 2. Valter J., f. 1879, den föreg:s broder, har utfört ritningar till ett stort antal byggnader i Helsingfors och landsorten, bl. a. projekt till ombyggnad av Åbo Akademis byggnadskomplex.

Ju'ngel, detsamma som djungel.

Jungersen, Hector Frederick Estrup, f. 1854, d. 1917, dansk zoolog, prof. i Köpenhamn 1899. Utförde viktiga undersökningar av djuphavsfaunan och utgav avhandlingar om lägre djurs morfologi.

Jungfrau [jo'ngfrao], berg i Bern-Alperna, Schweiz. 4,166 m. Kuggstångsbana till toppen.

Jungfru (av mty. *juncvrouwe*, av *jung*, ung, och *vrouwe*, fru), urspr. ung, ogift matmoder; mö, intakt flicka. J. var tidigare titel för ogifta flickor (föregångare till fröken) och på sistone för tjänarinnor (numera dock vikande för hembiträde).

Jungfru. *Sjöv.* Plattrunt träblock, försett med ett flertal hål för iskärning av taljerep. J. användas på äldre fartyg för ansättning av vant, stag och barduner. — *Zool.* Se Nymphalididae.

Jungfrubär, se Rubus.

Jungfrucirkel, se Passare.

Jungfrufjärden, fjärd av Saltsjön n. om Dalarö.

Jungfrufödsel, se Fortplantning sp. 383.

Jungfruhinna, detsamma som mödomshinna (se Könsorgan).

Jungfruhår, se Adiantum.

Jungfruliga kurvan, se Magnetism.

Jungfrulin, se Polygala.

Jungfru Maria, se Maria, Jesu moder.

Jungfru Marie hand, se Orchis.

Jungfru Marie sänghalm, se Galium.

Jungfrun. 1. 80 m. hög klippö av granit i n. Kalmarsund. Folktron har mycket sysslat med J., som förr kallats Blåkulla. — 2. En av Djurkretsens tolv stjärnbilder. En stjärna i J., Spica, är av första storleken.

Jungfrun av Orléans, se Jeanne d'Arc.

Jungfrun i det gröna, se Nigella.

Jungfruskinn, vit massa, intorkat extrakt på altearot, försatt med arabiskt gummi, socker, äggvita och pomeransvatten. Användes förr mot hosta.

Jungfrusländor, se Trollsländor.

Jungfrutal (eng. *maiden speech*), benämning på det första anförande en medlem i en politisk l. kommunal församling där håller.

Jungfruvin, se Vildvin.

Junghuhn [jo'nghon], Franz Wilhelm, f. 1809, d. 1864, tysk naturforskare, bekant för sina grundläggande geografiska, geologiska och botaniska forskningar på Java och Sumatra.

Jungman, ty., eg. ung man; yngre sjöman på handelsfartyg.

Jungner, Waldemar, f. 1869, d. 1924, ingenjör, uppfinnare av en järn-nickel-ackumulator (se Ackumulator) och av en metod för framställning av cement (se d. o.) under samtidig utvinning av kalisalter.

Jungstedt. 1. Hugo J., f. 1854, generallöjtnant, 1910 chef för 4:e arméfördelningen och överkommendant i Sthlm, 1917—

Jungfrun. Jätteblock på öns n. sida.

19 inspektör för militärläroverken. J. har ofta anlitats i militära utredningar och bedrivit militärt författarskap. 1919 var J. svensk representant i militära kontrollkommissionen på Åland och blev 1925 medl. av N. F:s kontrollkommission i Bulgarien. — 2. Axel J., f. 1859, den föreg:s kusin, målare, prof. vid Konsthögskolan 1908. J. har främst varit verksam som porträttmålare. — 3. Matilda, f. 1864, d. 1923, den föreg:s syster, operasångerska, gift först med regissören E. Linden, sedan med artisten F. E. Reutersvärd. J., som 1892—1906 och 1908—10 var anställd vid Kungl. teatern i Sthlm, ägde en fyllig, välklingande stämma (mezzosopran), en glänsande apparition och en rik dramatisk begåvning. Hennes främsta scenskapelser voro Carmen och Orfeus. J. uppträdde även som konsertsångerska och å operettscenen (1907—08) samt gästspelade i Tyskland, Finland, Danmark och Norge. Hon lämnade scenen 1914.

Juni (lat. *Junius*), årets sjätte månad. J. har möjligen sitt namn efter gudinnan Juno. Dess svenska namn är sommarmånad.

Juniförfattningen, se Danmark sp. 63.

Juniperus. T. h. gren med hanblommor, i mitten gren med honblommor och bär av två årgångar, t. v. kikbär.

Ju'nior, lat., den yngre, betecknar efter ett namn en person, vanligtvis son l. annan släkting, som är yngre än en annan med samma namn. — Student av andra åldersklassen i en nationsförening. — Idrottsman, som ej uppnått en viss ålder (15—18 år) l. ej hunnit kvalificera sig på visst sätt.

Juni'perus, växtsläkte (ordn. *Coni'ferae*) på n. halvklotet, omfattande c:a 30 arter ständigt gröna träd l. buskar med syl- l. fjällika barr. Kottefjällen bli vid frömognaden köttiga och växa samman till en bärkotte, som innesluter ett fåtal frön. Hit hör *J. commu'nis,* en, som stundom är trädformig och kan nå över 14 m. höjd och 1,000 års ålder, men vanl. är en lågväxt buske, i fjällen och på klippmark vid kusterna ofta av mattlikt växtsätt. Dess barr äro syllika och stickande. Den blommar i maj och juni ("enen ryker"). Bärkottarna (enbären) bli ärtstora och mogna först andra årets höst l. vinter samt anta då blåsvart färg. I grenspetsarna hos enen förekommer allmänt av gallmyggor (se d. o.) orsakade kikbär. Enen förekommer i torra skogsbackar, på hedar och klippor över hela Europa och n. Afrika samt n. Asien och Amerika. Dess ved är mjuk men seg och hållbar och lämnar ett utmärkt slöjdmaterial. Enbären, som äro rika på socker och eterisk olja, användas i medicinen som svett- och urindrivande medel samt vid framställning av brännvin (genever, gin) och enbärsdricka. *J. sabi'na,* sävenbom, vild i mell., s. och ö. Europa samt n. Asien och odlad i Sverige, en giftig buske med fjällika barr, har fosterfördrivande egenskaper. *J. virginia'na,* virginsk ceder, från atlantiska Nord-Amerika, lämnar det mesta av handelns cederträ och cederträolja. Träet användes framför allt till blyertspennor, oljan som immersionsolja för mikroskop. Av *J. oxyce'drus* destilleras ka'diolja, använd i medicinen som utvärtes hudmedel.

Juniupproret, 23—26 juni 1848, se Februarirevolutionen sp. 1458.

Ju'nius, namn på en romersk släkt med flera kända medlemmar, t. ex. Marcus J. Brutus.

Juniusbreven, en serie tidningsartiklar av pseud. Junius, utkomna i London 1769—72. J. angrepo häftigt regeringen samt röjde en radikal whigåskådning. De väckte livligt uppseende, och talrika men ovissa gissningar om författaren ha framställts.

Junk, djonk, kinesiskt segelfartyg, flatbottnat, med högt uppdragna stävar och 2 à 3 master, förande segel av flätade mattor, utspända med bambustänger. Det

fyrkantiga rodret är ofantligt stort och genombrutet.

Junker [jo'-], Wilhelm, f. 1840, d. 1892, tysk-rysk Afrikaresande, utforskade under flera färder 1875—86 trakterna kring Blå Nilen, Bahr al-Gazal och övre Uelle.

Junker, äldre i sms. bevarad form junkare (fsv. *iunkhærra*), ung herre, adlig yngling, page, fordom tilltalsord, nu kvarlevande endast i förklenande bemärkelse. — Junkrarna, junkerpartiet, en krets av yngre, oppositionellt konservativa adelsmän på 1850-t. De slöto upp kring kronprinsen Karl och funno snart sin ledare i H. Hamilton. Med Karls regeringstillträde och Hamiltons inkallande i konseljen gjordes junkrarnas politik för en tid till regeringens, och deras karaktär av parti försvagades, ehuru män ur deras krets fortforo att influera Karl XV, särskilt i utrikespolitiken. — I *Tyskland*, särskilt Preussen, uppkom efter revolutionen 1848 ett junkerparti (ty. *das Junkertum*) av adliga godsägare, vilket företrädde en reaktionär åskådning, vari urspr. patriarkaliskt feodala idéer dominerade. Som dess organ grundades Kreuzzeitung. Junkrarna, vilkas åskådning starkt påverkade Fredrik Vilhelm IV, ha sedermera, ehuru utan egen partiorganisation och med modifierade mål, haft stort parlamentariskt inflytande i konservativ riktning.

Junkers [jo'-], Hugo, f. 1859, tysk industriman, fabriksdirektör i Dessau, har gjort sig känd genom sina flygplankonstruktioner. J. torde ha varit den förste, som föreslog systemet tjocka, fribärande vingar å flygplan. J. började under världskriget bygga

Junken Keying. Det första kinesiska fartyg, som seglat till Europa (1848).

flygplan av metall (duraluminium) och har sedan vidare utvecklat en speciell metallkonstruktionsmetod (rör och korrugerad plåt) för trafikflygplan.

Ju'no, i romerska mytologin kvinnolivets gudinna, äktenskapets och moderskapets beskyddarinna. Som sådan firades J. vid matronaliernas fest 1 mars. Under grekiskt inflytande blev J. överguden Jupiters maka, himladrottning, den romerska motsvarigheten till Hera, och tillbads jämte Jupiter på Capitolium.

Ju'no, en av asteroïderna, den tredje, som upptäcktes (1804).

Junosuando, socken i Norrb. l., jämte Pajala och Muonionalusta pastorat i Luleå stift. 1,210 inv.

Junsele, socken i Västernorrl. l., pastorat i Härnösands stift. 4,050 inv.

Ju'nta, sp., förening, kommitté, efter en på Pyreneiska halvön gängse benämning på olika politiska sammanslutningar. — Juntan, en i Uppsala under 1790-t. verksam politisk-litterär förening, samlad kring B. Höijer (se d. o.) och G. A. Silverstolpe.

Ju'on, Paul, f. 1872, rysk tonsättare, sedan 1897 bosatt i Berlin, har i anslutning till J. Brahms tonsatt ett antal orkesterverk (företrädesvis kammarmusik) samt sånger.

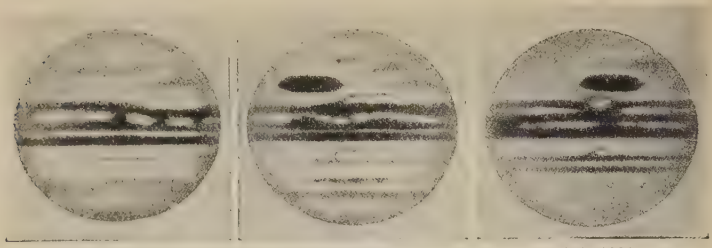

$^{6}/_{5}$ 1878. $^{17}/_{10}$ 1880. $^{14}/_{2}$ 1881.
Jupiter.

Ju'piter, i romerska mytologin den högste guden, himmelens, ljusets, åskans och regnets herre. J. motsvarar den grekiske Zeus, med vilken han också senare identifierades. J. som regngivare är den unga årsväxtens beskyddare och senare även den uppväxande manliga ungdomens. Åt J. frambar den segrande fältherren *spo'lia opi'ma,* den av honom själv från den fientlige härföraren tagna rustningen. J. var vidare edens gud, och *Di'us Fi'dius,* ordhållighetens och trofasthetens gudomlighet betraktades som J. själv l. som hans genius (se d. o.). — Ss. *J. O'ptimus Ma'ximus* var han romerska statens högsta gudomlighet och hade sin helgedom på Capitolium.

Ju'piter (astronomiskt tecken ♃), den femte (från solen räknat) och största av planeterna i vårt solsystem. Formen är en avplattad rotationsellipsoid; medeldiametern c:a 137,000 km. J:s volym är 1,300 ggr så stor som jordens; dess massa är $^{1}/_{1047}$ av solens och alltså större än alla de andra planeternas tillsammans; tätheten är 1,4. Medelavståndet från solen är 778 mill. km. Omloppstiden är 11 år 315 dagar. — J. igenkännes på sitt lugnt glänsande, vita ljus; blott Venus och i sällsynta fall Mars kunna uppnå större glans. J:s synliga yta befinner sig i ett tillstånd av oupphörlig, häftig rörelse. Redan tidigt iakttogos mörka band, delande ytan i zoner, parallella med planetens ekvator. Icke sällan uppdyka på ytan fläckar, av vilka den röda fläcken, en stor, nästan oval, ofta påfallande röd fläck på s. hemisfären, med en längd av c:a 41,000 och en bredd av c:a 14,000 km. (se ill.), är mest bekant. Upptäckt 1878, har den kunnat konstateras på teckningar av J. från 1831. Av bandens och andra bildningars föränderlighet kan man draga den slutsatsen, att det, som vi se av J., icke är ytan på en fast kärna utan det yttre skiktet av ång- och molnliknande formationer, som täcka hela ytan. Sannolikt är J. ännu icke täckt av en fast skorpa utan består av en het, tämligen liten kärna, omgiven av ett mäktigt hölje av gas l. ånga. På grund av J:s fysikaliska beskaffenhet har rotationstiden icke kunnat säkert bestämmas. Nyare iakttagelser ge emellertid vid handen, att rotationstiden vid ekvatorn är 9 tim. 50 min., medan den på högre breddgrader är 9 tim. 55 min. — Av J:s nio månar upptäcktes de fyra största av Galilei 1610, de övriga resp. 1892, 1904, 1905, 1908 och 1914.

Jura [fr. ĵyra', ty. jo'ra]. 1. Högland, som i riktning s.v. till n.ö. sträcker sig från floden Isère i Frankrike genom Schweiz in i Tyskland till övre Main och består av jurasystemets bergarter. Den s.v. delen, fransk-schweiziska J., är en ung bergskedja, vars regelbundna byggnad är ett typiskt exempel på symmetrisk bergskedjeveckning. N.ö. delen är ett platåland, där bergarterna ligga i jämna, oveckade lager på varandra. Det delas i Schwabiska J. l. Rauhe Alp och Frankiska J. Enär J:s kalkstenslager släppa igenom vattnet, äro klyftor, grottor och underjordiska flodlopp vanliga, och de högre områdena äro ofruktbara. — 2. Departement i ö. Frankrike. Är i n.v. ett fruktbart slättland, ⅔ upptagas av Jurabergen. 230,000 inv. Huvudstad Lons-le-Saunier.

Ju'ra, se J u s.

Juraorganisationen, se I n t e r n a t i o n a l sp. 1451 f.

Juraperioden, den mellersta av de till mesozoiska eran räknade geologiska perioderna (se G e o k r o n o l o g i), uppkallad efter Jurabergen, som mestadels äro uppbyggda av de under J. bildade avlagringarna, j u r a s y s t e m e t l. -f o r m a t i o n e n. Systemet är vitt utbrett i Tyskland, Frankrike och England. Det äldre jurasystemet (l i a s) består huvudsakl. av sandstenar och leror. Dit hör "Skånes stenkolsförande formation". De yngre avdelningarna, d o g g e r l. brun jura, och m a l m l. vit jura, bestå huvudsakl. av kalkstenar. Till jurasystemet höra bl. a. Luxemburgs och Lothringens järnmalmer. J. hade ett varmt och likformigt klimat med yppig vegetation, även i nuv. polarländerna. Växtvärlden utmärktes av ormbunkar och fräkenväxter samt talrika gymnospermer: *Bennetti'tes* och närbesläktade former, cykadéer, *Gi'nkgo* och närbesläktade former samt barrträd. Av däggdjur äro endast rätt fragmentariska rester kända. Av fåglar fanns endast *Archaeo'pteryx lithogra'phica* (se d. o.). Fisk-, flyg- och skräcködlor voro talrika liksom hajar, havsmusfiskar, lungfiskar och ganoider. Sötvattensfiskar voro sällsynta.

Jura're in ve'rba magi'stri, lat., svärja på mästarens ord, kritiklöst tro på en auktoritet.

Juridi'k, adj. j u r i' d i s k, se R ä t t s v e t e n s k a p.

Juridisk person kallas en sammanslutning, som har egna rättigheter och skyldigheter, skilda från medlemmarnas, och som äger söka, kära och svara inför domstolar och andra myndigheter. — Dylika sammanslutningar kunna vara *offentliga* (staten, kommunerna) l. *enskilda* (bolag, föreningar, sällskap, stiftelser, dödsbo, konkursbo). Enskilda sammanslutningar med ekonomiskt syfte erhålla juridisk rättskapacitet först sedan de anordnats på författningsenligt sätt. Stiftelser, som icke ha ett direkt ekonomiskt syfte, betraktas i allm. ss. J., om de antagit stadgar och utsett styrelse.

Juridisk stil, se K a n s l i s t i l.

Juridiskt mord, se J u s t i t i e m o r d.

Jurisdiktio'n (av lat. *juris-di'ctio*, lagskipning), befogenhet att utöva rättskipning.

Jurisprude'ns (lat. *jurisprude'ntia*), se R ä t t s v e t e n s k a p.

Juri'st, person, som avlagt juridisk examen. — J u r i s t e r i', formalistisk tillämpning av lag-

Kirgisisk jurta under uppbyggnad.

stadganden, anläggande av enbart formellt juridiska synpunkter.

Ju'ris utriu'sque doktor (av lat. *jus*, rätt, och *ute'rque*, båda), resp. kandidat, licentiat, före examensreformen 1904 benämning på lärdomsgraderna inom universitetens juridiska fakulteter. Namnet härlett av att studierna i äldre tid omfattade både romersk och kanonisk (senare inhemsk) rätt.

Jurje'vskij, se Dolgorukova.

Ju'rta, tältliknande bostad, som användes av flera centralasiatiska och sibiriska folk. J. har en stomme av trä, som överspännes med filt l., om den skall tjäna som vinterbostad, täckes med lera och jordtorvor.

Jury [ju'rri] (eng., av lat. *jura're*, svärja), edsvurna personer; nämnd som avgiver utlåtande över utställda föremål l. över resultatet av en tävlan; den av valda lekmän bestående delen av en jurydomstol. Frågan om lekmäns deltagande i rättskipningen har sedan äldsta tider stått och står alltjämt på dagordningen. Ss. skäl för att jämte juridiskt bildade domare placera "män ur folket" i domstolarna har anförts bl. a., att man vill avlägsna varje misstro mot den dömande myndigheten och samtidigt göra domstolarna mera populära. Det anses därjämte, att lekmannaelementets friare bevisprövning, särskilt inom straffprocessen, kan vara av stor betydelse. Härtill kommer, att lekmännen i vissa fall kunna sitta inne med lokal- och personalkännedom, som kan vara av värde. Lekmännen kunna inordnas i domstolen ss. meddomare l. ss. jury. Ss. meddomare pröva de *tillsammans* med fackdomarna målet i hela dess vidd ss. är fallet vid våra häradsrätter och rådhusrätter i småstäderna, där häradsnämnden resp. de illitterata rådmännen tjänstgöra ss. meddomare. — Ss. J. åter ha lekmännen en *särskild* uppgift. I brottmålen, som utgöra jurydomstolens egentliga funktionsområde, har sålunda J. att pröva skuldfrågan under det att fackdomaren utmäter straffet. — Juryinstitutionen, som har medeltida anor i England, infördes efter franska revolutionen i Frankrike och har därefter eröviat snart sagt hela världen. I Europa är det endast Finland, Holland, Schweiz (delvis) samt Sverige, som hittills icke infört jurysystemet. J. förekommer i vårt land endast i vissa tryckfrihetsmål. Vår svenska tryckfrihetsjury skiljer sig från den utländska juryinstitutionen dels därigenom, att tryckfrihetsjuryn sammansättes så att vardera parten (åklagaren och den tilltalade) samt domstolen var för sig utser ett antal ledamöter, dels därigenom, att tryckfrihetsjuryn icke är närvarande vid rättegångsförhandlingarna. — Endast tryckfrihetsmål i egentlig mening, d. v. s. sådana mål, där åtalet rör tryckta skrifters *innehåll*, skola behandlas av jury. Övriga tryckfrihetsmål, ss. mål ang. olovligt publicerande av offentliga handlingar, utsättande

av bedrägligt titelblad, orätt författarnamn m. fl. avdömas av vederbörande rådhusrätt utan anlitande av jury, under det att mål rörande uraktlåtenhet att anmäla tryckeris anläggning l. övertagande, att utsätta boktryckarnamn, tryckningsort m. fl. avgöras av justitieministern. — Tryckfrihetsjuryn består av nio personer. Sedan dessa sammankallats av domstolen och avlagt ed, framställer domaren till juryn frågan: "Är skriften brottslig efter det lagens rum, åklagaren åberopat?" — J. får ej åtskiljas, förrän den häröver röstat ja l. nej. För den åtalades fällande fordras minst ⅔ av rösterna. I varje fall skall domstolen avkunna utslag och underställa detsamma hovrättens prövning. J:s utlåtande får icke överklagas, men över domstolens utslag få besvär anföras i vanl. ordning.

Jus [ĵy], fr., se Sky.

Jus (plur. ju'ra), lat., mänsklig rätt ss. motsats till Fas, gudomlig rätt, lag, rättssats. — J. be'lli, folkrättsliga bestämmelser om krigföring. — J. cano'nicum, se Kanonisk rätt. — J. civi'le, se Romersk rätt. — J. civita'tis, medborgarrätt. — J. ecclesia'sticum, kyrkorätt. — J. milita're, krigslagfarenhet. — J. natura'le, naturrätt. — J. patrona'tus, patronatsrätt. — J. pri'mae no'ctis, en rätt för hövdingen hos vissa primitiva folk att i st. f. brudgummen tillbringa första natten hos bruden. En förmodad medeltida J. för länsherren är blott en sägen. — J. priva'tum, privaträtt. — J. pu'blicum, offentlig rätt. — J. talio'nis, se Vedergällningsrätt. — J. vi'tae ac ne'cis, "rätten över liv och död", romerske husfaderns domsrätt över sin familj.

de Jussieu [də ĵysiö'], franska botanister. — 1. Bernard de J., f. 1699, d. 1777, chef för trädgården i Trianon (Versailles), arbetade på ett naturligt växtsystem, fullföljt av J. 2. — 2. Antoine Laurent de J., f. 1748, d. 1836, den föreg:s brorson, prof. i Paris, fullkomnade den av Linné och J. 1 påbörjade indelningen av växterna till ett naturligt system, publicerat i *Ge'nera planta'rum secu'ndum o'rdines natura'les dispo'sita* (1789). Detta system var det första i sitt slag och utgjorde grund för senare systematiseringsförsök.

Juste [fr. ĵyst, sv. sjyst] (fr., av lat. *ju'stus*, lagenlig), noggrann, riktig; passande; rättvis. — Juste-milieu [-miljö'], den rätta medelvägen, lagom, var den franska julimonarkins politiska slagord.

Juste'ra [sjy-]. 1. Rätta, göra riktig. Jfr Protokoll. — 2. Göra något överensstämmande med lagligen fastställd "likare", t. ex. i fråga om mått, målkärl, vikter, vågar o. d. Bestämmelser härom finnas i en Kungl. förordn. av 9 okt. 1885. I fråga om vedmått har 1924 års riksdag antagit nya föreskrifter. Justering av mått och vikter m. m. utföres av statliga justerare. Överinseendet över justeringsväsendet utövas sedan 1910 av Mynt- och justeringsverket.

Justh, Gyula (Julius), f. 1850, d. 1917, ungersk radikal politiker. J., som i förening med Kossuth lett oppositionens kamp mot regeringen, var efter oppositionens valseger 1905—09 ungerska parlamentets talman. Han företrädde senare oavhängighets-

Justinianus I. Mosaik i San Vitale, Ravenna.

partiets radikalare strävanden, på sistone i förening med M. Karolyi.

Justinia'nus I den store, östromersk kejsare, f. 482, d. 565, reg. från 527. Stor organisatör, sökte J. återställa det romerska rikets enhet politiskt genom krig mot de germaner, vandaler och östgoter (se dessa ord), som intagit delar därav, juridiskt genom utarbetandet av Corpus juris civilis (se Corpus) och i religiöst avseende dels genom förmedlande formuleringar av de omstridda dogmerna, dels genom kättarförföljelser i synnerhet mot monofysiterna. Det femte ekumeniska mötet i Konstantinopel 553 tjänade därvid J:s syften. De hedniska filosofskolorna i Aten stängdes 529. Praktfulla byggnader, ss. Sofiakyrkan, höjde styrelsens glans. J:s gemål, den snillrika och härsklystna Teodora, f. 508, d. 548, som börjat sin bana som danserska, hade stort inflytande även i politiska frågor.

Justi'nus, Marcus Junianus, romersk historieskrivare, 100-t., skrev ett ännu bevarat utdrag ur Trogus Pompejus' stora verk *Histo'riae Phili'ppicae.*

Justi'nus Martyren, f. omkr. 100, d. omkr. 165, kristen lärare och apologet, var före sin övergång till kristendomen (omkr. 130) stoisk-platonsk filosof. Ss. kristen försvarade han den kristna tron mot hedningar och judar och sökte i viss mån förbinda den med grekisk filosofi. Sitt liv slutade han ss. martyr i Rom.

Justi'tia, romersk gudinna, personifikation av rättvisan.

Justitia'rie, förr benämning på borgmästare i mindre städer.

Justitiedepartementet, statsdepartement, som enl. departementsstadgan av 22 juni 1920 handlägger: 1) *förvaltningsärenden* rör. inseende över lagskipningen, domstolarna och deras personal, rikets judiciella indelning, tingsstad, tingshus och häradshäkte, offentliga rättshjälpsanstalter, fastighetsregister m. m., antagande av släktnamn, åtal för brott och förordnande av domstol, där sådant ankommer på K. M:t, av brottmål föranledda ersättningar av allmänna medel, ersättning till oskyldigt häktade l. dömda, förbrytares utlämnande, fångvården, behandling av minderåriga förbrytare, straffregister, nåd i brottmål, villkorlig frigivning, tillämpning av tryckfrihetsförordningen, rikets vapen och flagga, rikets gränser, regering och riksdag, val till riksdagens kamrar, sammanfattande av berättelsen till riksdagen om vad i rikets styrelse sig tilldragit, medborgarrätt, rätt för utlänning att förvärva fast egendom, gruva l. aktier, avvisning, utvisning och övervakning av utlänningar, fideikommissförfattningar, tillstånd till äktenskap och adoption, där meddelande av så-

dant tillstånd ankommer på K. M:t, rättsstatistik och Svensk författningssamling; 2) *lagstiftningsärenden* ang. grundlag, riddarhusordning, förordning ang. allmänt kyrkomöte, ansvarighetslagar för statsrådets led., för fullmäktige i Riksbanken, för led. i styrelserna vid Riksbankens avdelningskontor och för riksdagens fullmäktige i Riksgäldskontoret samt lagar om Högsta domstolen, om Regeringsrätten, om Lagrådet, om val till riksdagen, om statsdepartementen, om kommandomål och om rikets vapen och flagga, civil-, straff- och kyrkolag samt annan lag, stiftad enl. den i § 87 regeringsformen omförmälda ordning, därest dylikt lagstiftningsärende icke enl. departementsstadgan skall tillhöra annat departement. — Under J. lyda Högsta domstolen, Regeringsrätten, Lagrådet, Nedre justitierevisionen, justitiekanslersämbetet, hovrätterna, allmänna underdomstolarna, vattendomstolarna, krigsdomstolarna, poliskammare, tryckfrihetsombuden, Fångvårdsstyrelsen och fångvårdsstaten samt uppfostringsanstalter för minderåriga förbrytare. — Departementschefen kallas i dagligt tal justitieministern. Övriga ämbets- och tjänstemän äro statssekreteraren och expeditionschefen, chefen för lagavdelningen, två kansliråd, en ledamot å lagavdelningen, en registrator samt ett antal kanslisekreterare och amanuenser.

Justitiekanslern, förk. J. K., K. M:ts högste ombudsman, vars uppgift är att ha tillsyn över att alla lagar, författningar och instruktioner iakttagas och efterlevas samt att en var ämbets- och tjänsteman fullgör sin skyldighet (jfr Justitieombudsmannen). J. tillsätter och entledigar stadsfiskalerna (utom i Sthlm). Övriga fiskaler och ombudsmän stå jämväl under J:s omedelbara tillsyn. Bland de ämbetsplikter, som i övrigt tillkomma J., märkas: att pröva, huruvida underordnade åklagare få fullfölja talan i Högsta domstolen, att avgiva utlåtanden i mål och ärenden, däri hans hörande påkallas av K. M:t, att vaka över tryckfrihetens rätta bruk och åtala dem, som förbryta sig däremot, samt att granska hovrätters, kollegiers m. fl. ämbetsverks arbetsredogörelser, ägodelningsrättsdagböcker, fångförteckningar m. m. Vid utövande av sitt ämbete biträdes J. av justitiekanslersexpeditionen. — Ämbetet härrör från den i 1634 års R. F. omtalade riksens fiskal, som i kansliordningen 1713 kallades högste ombudsman och först i den följande av 1719 J. Till 1840 var J. chef för justitierevisionen.

Justitiekanslersämbetet, se Justitiekanslern.

Justitiemord l. juridiskt mord, avrättning av oskyldigt dömd person.

Justitieombudsmannen, förk. J. O., riksdagens ombudsman för tillsyn över lagars och författningars efterlevnad av ämbets- och tjänstemän inom den civila förvaltningen (jfr Justitiekanslern). J. utses jämte suppleant vid varje lagtima riksdag. Valet förrättas av 48 av riksdagens kamrar utsedda valmän. Skulle J. avgå, då riksdag ej är samlad, anställes valet av fullmäktige i Riksbanken och i Riksgäldskontoret. — J. skall årligen företaga inspektionsresor för att göra sig underrättad om lagskipningens tillstånd. De av J. för-

Kyrkan La Superga vid Turin. Av Filippo Juvara.

ordnade åtal utföras av de allmänna åklagarna. I Högsta domstolen skall dock J. själv föra talan. J. skall årligen (till varje lagtima riksdag) avge en ämbetsberättelse. J. är ordf. bland kommitterade för tryckfrihetens vård. — J. tillkom vid riksdagen 1809. Ämbetet omorganiserades 1915, då militieombudsmansämbetet tillkom.

Justitierevisionen, se Högsta domstolen och Nedre justitierevisionen.

Justitieråd, se Högsta domstolen.

Justitiestaten, sammanfattande benämning på rikets vid rättskipningen anställda ämbets- och tjänstemän.

Justitiestatsminister, enl. R. F. 1809 den jämte utrikesstatsministern främste ledamoten av statsrådet. J. var till 1840 led. av Högsta domstolen och därefter chef för justitiedepartementet samt hade sina speciella uppgifter förlagda till justitiekonseljen (se Statsråd). Ämbetets särskilda titel och rang borttogos 1876 vid införandet av ett enda statsministerämbete.

Ju'sto te'mpore, lat., i rätta ögonblicket.

Ju'stus ti'tulus, se Laga fång.

Jusu'pov, Feliks Felikso-vitj, greve Sumaro'kov-Elston, furst J., f. 1887, rysk ädling, deltog 1916 av patriotiska motiv i mordet på Rasputin.

Jutas, se Juutas.

Jute, jutar, inv. på Jylland; äldre beteckning för danskar i allm. J. omtalas först på 450-t., då ss. deltagare i den germanska erövringen av England.

Jute, se Corchorus.

Jutland, se Jylland. — Jutlandsslaget, se Skagerakslaget.

Jutta, d. 1284, Erik Plogpennings av Danmark dotter, beskylldes för att under en vistelse vid svenska hovet ha stått i brottsligt förhållande till sin svåger konung Valdemar.

Jutu'rna, latinsk källgudinna, vars dyrkan infördes i Rom, där hon hade en åt sig helgad damm, *La'cus Jutu'rnae,* på Forum romanum.

Juutas l. Jutas [jo'-], by s. om Ny-Karleby i Vasa l., Finland. Se v. Döbeln.

Juva'ra [jo-], Filippo, f. 1685, d. 1735, italiensk arkitekt. J., som arbetade i den romerska senbarockens anda, var främst verksam i Turin; hans huvudverk är den på en höjd utanför staden belägna kyrkan La Superga (1717—31). 1734 kallades han till Madrid, där han uppgjorde planen till kungl. slottet. Han var även en betydande teaterarkitekt.

Juve'l (av ffr. *jouel,* fr. *joyau,* smycke, antagl. diminutivbildning

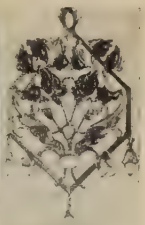

Juvelerarkonst. Fr. v. Engelskt hängsmycke av skärt glas och markasit. Omkr. 1760. — Pannsmycke av rosafärgade diamanter, infattade i silver och guld. Empire. — Modernt franskt hängsmycke av guld med diamanter, opal och emalj.

av lat. *jo'cus*, lek), slipad ädelsten.

Juvelerarkonst, det konstnärliga bearbetandet av ädla stenar och pärlor, särskilt slipning (se Diamant) och infattning. J. är närmast att betrakta som en gren av guldsmedskonsten (se d. o.) och har i stort sett utövats av samma personer som denna. — I äldre tider kände man ej konsten att genom fasettslipning öka stenarnas klarhet och glans utan nöjde sig med att gravera l. polera dem. Såväl egypternas som grekernas och romarnas J. stod mycket högt. Den egyptiska utmärkes av kraftig färgverkan, den grekiska och romerska nådde särskilt i graverade stenar (se Gem) hög fullkomning. Under orientaliskt inflytande ersattes i Bysans teknikernas raffinemang med en slösande, färgmättad materialverkan, som blev av stor betydelse för såväl folkvandringstidens (se d. o.) som medeltidens J. Den senare utvecklade stor prakt icke blott i smycken utan även i en mängd föremål för den kyrkliga kultens behov (se ill. till Guldsmedskonst sp. 109—110). — Under renässansen genomgick J. en revolutionerande omvälvning, därigenom att fasettslipningen uppfanns. Härigenom minskades färgernas betydelse, och den ofärgade, vattenklara stenen sattes högst. Även sättet för infattningen ändrades. Förut hade stenarna fästs i fördjupningar i metallblecket, nu bemödade man sig att låta dem synas så fullständigt som möjligt. Helst infattade man dem *à jour*, d. v. s. de fasthöllos av metall endast om mitten, så att ljuset genomsläpptes. Under renässansen började även konstnärer ss. Dürer o. a. utföra förebildsritningar för J. Under 1700-t. nådde J. kanske sin högsta fulländning men försämrades avsevärt under 1800-t.

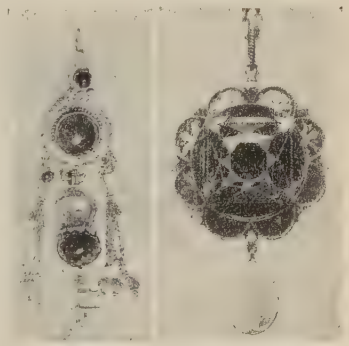

Juvelerarkonst. T. v. Grekiskt örhänge av guld med granat och smaragd. — T. h. Italienskt hängsmycke (ametist, pärlor och emalj) av Francia. 1400-t.

En uppryckning skedde i Frankrike i samband med art noveaurörelsen, främst genom Lalique. Hans strävanden upptogos av Tiffany i New York, och i dansken Georg Jenssen har även Norden fått en betydande representant för den moderna J.

Juvelvikt, i ädelstenshandeln använd vikt. Jfr Karat.

Juvena'lerna (av lat. *juvena'lis,* ungdomlig), ett i Uppsala under 1830- och 1840-t. florerande studentsällskap, som ägnade sig åt sång, musik etc. J. har framför allt blivit bekant genom G. Wennerberg, som för sällskapet komponerade sina "Gluntar"; andra medlemmar av J. voro bl. a. D. Hwasser och J. O. Beronius. — J. återupplivades 1906 i Juvenalorden.

Juvena'lis, Decimus Junius, f. omkr. 55, d. omkr. 135 e. Kr. Efter att utan framgång ha ägnat sig åt retoriken sökte J. ge uttryck åt sin bitterhet genom att dikta satirer, av vilka 16 finnas i behåll, uppdelade i 5 böcker. De behandla med ofta cynisk åskådlighet sedefördärvet i Rom, deras grundton är alltigenom mörk och dyster; i formellt hänseende äro de förträffliga.

Juve'ntas, i rom. myt. ungdomens och den mognare ynglingaålderns gudinna och som sådan en romersk motsvarighet till den grekiska Hebe.

Ju'ver, se Mjölkkörtlar.

Juvrets sjukdomar. Blodmjölkning, avsöndring av blodfärgad mjölk, förekommer hos kor till följd av blodöverfyllnad i juvret l. sår i spenkanalen m. m. Tarvar vanl. ej behandling. — Juverfurunkulo's är hos kor mycket smittsam. Smittämnet intränger genom sårnader i huden och orsakar hårda bulnader, vilka brista och avsöndra var. Behandling: ingnidning med jodsåpa o. d. samt, sedan bölderna öppnat sig, tvättning med antiseptikum. — Juverinflammation hos kor och tikar, stundom hos andra djur, orsakas av bakterier, ofta i förening med yttre våld, drag m. m. Den yttrar sig i ansvällning vanl. av en del av juvret, vattnig, gulaktig, ystad, stundom blod- och varblandad mjölk m. m. Bölder och brand i juvret förekomma. Behandling: djuret mjölkas ofta, och mjölken oskadliggöres. Utfodringen knappas av. Omslag med Burows lösning, sköljningar med vätesuperoxid. — Septisk juverinflammation kan medföra allmän blodförgiftning. Den kännetecknas av stark ansvällning av juvret, ofta medvetslöshet, kramp och lamhet. Mjölken blir tunnflytande, illaluktande, blodfärgad och ofta gasblandad. Orsaken är vanl. livmoderinflammation. Behandlingen: insprutning i juvret med vätesuperoxid- l. lysollösning. — Brandig juverinflammation hos får yttrar sig i stark ansvällning av juvret, stelhet i bakdelen m. m. Behandlingen är operativ. — Juvertuberkulo's är vanlig hos kor. Inuti juvret bildas en hård, ej ömmande ansvällning. Mjölken blir vattnig och avtager i mängd. Lymfkörtlarna mellan låren ovan och bakom juvret bli hårda och ansvällda. Juvertuberkulos skall omedelbart anmälas för veterinär, som föranstaltar om nedslaktning på statens bekostnad, enär mjölken kan överföra tuberkulos till människor. Jfr Tuberkulos.

Juxtapositio'n (av lat. *ju'xta,* bredvid, och *posi'tio*), sidoordnande (i motsats till underordnande) av satser l. begrepp. — Juxta-

positionstvillingar, se Kristall.

Jydske Lov, en 1241 av konung Valdemar Sejr stadfäst dansk lagbok för Jylland och Fyn. J., som är det första exemplet i Norden på en av konungamakten utfärdad lagbok och som är Danmarks viktigaste landskapslag, bygger på äldre inhemsk rättsutveckling men visar även inflytande av kanonisk rätt. Den var gällande i n. Jylland och på Fyn till 1683, i Sönderjylland förblev den ända till 1900 grundval för gällande rätt.

Jü'lich, fordom hertigdöme i n.v. Tyskland, på vänstra Rhenstranden, numera ingående i Rhenprovinsen, Preussen. Känt ss. grevskap sedan 1000-t., blev J. 1356 hertigdöme och förenades med de närbelägna hertigdömena Berg (1423) och Kleve (1521). Då furstehuset utdog 1609, uppstod den s. k. jülich-kleveska tronföljdsstriden, som så när bragt den rådande religiösa spänningen till allmänt utbrott. Den slöts 1614, då pfalzgreven av Pfalz-Neuburg fick J. och Berg samt kurfursten av Brandenburg Kleve och grevskapet Mark. J. tillföll senare kurfurstarna av Bayern, var 1801—14 införlivat med Frankrike och tillföll sedan Preussen. Under pfalziska ätten ingick hertig av J. i svenska konungatiteln.

Jylland, sv. Jutland, eg. Jydland, n. delen av den halvö, som från Elbes mynning sträcker sig mot n. till Skagens udde, omges i v. av Nordsjön, i ö. av Östersjön, Lilla Belt och Kattegatt. Som sydgräns räknas Ejder. Med J., som historiskt av Kongeaa delas i två huvuddelar, Nörrejylland och Sönderjylland l. Slesvig, avses vanl. den till Danmark

Jäders kyrka.

(se karta till d. o.) hörande delen, omfattande 29,648 kvkm. med 1,5 mill. inv. J. är den minst fruktbara delen av Danmark; det bästa området ligger i s.ö. J:s ö. kust är rikt utbildad och har flera goda hamnar; den v. kantas av grunda strandsjöar och sandbankar, vilka göra farvattnen farliga för sjöfarten. I n. skär Limfjorden igenom hela J. och gör n. delen därav till en ö. De viktigaste städerna äro Aarhus, Aalborg, Randers, Vejle, Hjörring, Ringköbing, Ribe, Viborg, Thisted, Haderslev, Aabenraa, Sönderborg och Tönder, huvudstäder i de liknämnda 13 amten. Det indelas kyrkligt i 5 stift: Aalborg, Viborg, Aarhus, Ribe och Haderslev. 2,670 km. järnvägar; ångbåtsförbindelse med England över Esbjerg och med Fyn över Fredericia.

Jynnan, se Yünnan.

Jyväskylä, stad i Vasa l., Finland, vid Päijänne, i ett skogsavverkningsdistrikt. Flera finskspråkiga läroanstalter. 5,900 inv.

Jäder. 1. Socken i Södermanl. l.,

Hans Jæger. Målning av Edvard Munch.

jämte Barva pastorat i Strängnäs stift. 1,455 inv. — Kyrkan, urspr. medeltida, om- och tillbyggdes av Axel Oxenstierna på 1640-t. i holländsk renässansstil efter ritningar av Nikodemus Tessin d. ä. Den är den oxenstiernska familjens gravkyrka, har två gravkor, en rad marmorepitafier och en predikstol, utförda av Heinrich Wilhelm, samt medeltida altarskåp av Jan Borman (se ill. till d. o.). På Ramsundsberget (se d. o.) i J. en bekant Sigurdsristning. — 2. Järnbruk med lancashireverk i Arboga och Götlunda socknar, Västmanl. l. Anlagt 1617. Äg. Jäders Bruks intressenter, Jäders Bruk.

Jæderen [jä'-], J æ r e n ("kanten"), slättbygd i Rogaland fylke. Norges största låglandsområde och en av dess bästa jordbruksbygder.

Jäderin, E d v a r d, f. 1852, d. 1923, geodet, 1878 lektor, 1911—17 prof. vid Tekn. högskolan. J. är upphovsman till *svenska* l. *Jäderinska basmätningsmetoden* (jfr G e o d e s i), offentliggjord 1879. J. var chef för gradmätningsexpeditionen till Spetsbergen 1898 och för svenska avdelningen av svensk-ryska gradmätningsexpeditionen till Spetsbergen 1899—1902; på grundval av härunder gjorda observationer utgavs det av J. redigerade arbetet *Mesure de la base à Hecla Hook* (1915). Ss. försäkringsmatematiker utgav J. *Tabeller för interpolation och utjämning* (1915).

Jädraås, järnbruk med masugnar och lancashireverk samt valsverk i Ockelbo skn, Gävleb. l. Äg. Kopparbergs och Hofors Sågverks a. b.

Jägare, fordom ett slags infanteri och kavalleri, avsett för strid i spridd ordning. Frivilliga kårer uppsattes ofta under 1700-t. och Napoleonskrigen. I vissa länder utbildades J. särskilt för strider i otillgänglig terräng, så t. ex. de franska alpjägarna, de italienska bersaglieri och de österrikiska tyroljägarna. Numera skilja sig J. vanl. föga från vanligt infanteri l. kavalleri. Se även K r o n o j ä g a r e och L i v j ä g a r e.

Jägarförbundet, se S v e n s k a j ä g a r f ö r b u n d e t.

Jägarrörelsen, en finländsk frihetsrörelse under världskriget, som bestod i att yngre finländare flydde till Tyskland för att där få militär utbildning och förbereda ett finländskt uppror mot Ryssland. De omkr. 2,000 finländarna organiserades ss. en jägarbataljon och deltogo i strider på östfronten. I det finländska inbördeskriget 1918 deltogo de ss. befäl. Nu utgöra de kärnan av finländska officerskåren.

Jæger [jä'-]. 1. H a n s J., f. 1854, d. 1910, norsk författare. J. utgav 1885 romanen *Fra Christia-*

nia-Bohêmen, vilken på grund av sin hänsynslösa naturalism och sina angrepp på samhällsmoralen konfiskerades och ådrog J. fängelsestraff samt därigenom kom att inleda en långvarig diskussion av stor litterär och social betydelse. — 2. Henrik J., f. 1854, d. 1895, den föreg:s kusin, norsk litteraturhistoriker, utgav bl. a. ett par arbeten om Ibsen samt en omfattande ehuru ojämn *Illustreret norsk literaturhistorie* (2 bd 1892—96; fullb. av O. Anderssen 1897).

Jä'ger, Wilhelm, f. 1862, tysk fysiker, medlem av Physikalisch-technische Reichsanstalt, har utfört undersökningar över elektrisk ledningsförmåga, normalelement m. m. samt värmeledning.

Jägerhorn. 1. Johan Anders J., f. 1757, d. 1825, major, på 1780-t. en av det finska självständighetspartiets främsta ledare. J. deltog i Anjalaförbundet (se d. o.), varvid han var initiativtagare till Liikalanoten. Vid dess framlämnande tillade han på eget bevåg, att finska armén förutom fred i själva verket även önskade landets lösslitande från Sverige. S. å. flydde J. till Ryssland. — 2. Fredrik Adolf J., f. 1760, d. 1817, den föreg:s broder, överste. Under finska kriget 1808—09 tjänstgörande i Sveaborg, synes han ha en stor och till förräderi gränsande medskuld till Cronstedts dagtingan.

Jägeristaten, se Skogsstaten.

Jä'gerndorf, tjeck. *Krňov*, stad i prov. Schlesien, Tjecko-Slovakiet. Textil- och annan industri. 21,000 inv.

Jägerskiöld, Leonard, f. 1867, zoolog av finländsk härkomst, intendent vid Göteborgs museum 1904, professors namn

Den stora Jällingestenen.

1912. Har företagit bl. a. en forskningsresa till Egypten, Sudan och Sinaihalvön 1900—01 och utgivit avhandlingar om rund- och sugmaskar samt fåglar och populära arbeten, ss. *Nordens fåglar* (tills. med G. Kolthoff) och *Sveriges djurvärld* (tills. med E. Lönnberg och G. Adlerz) m. fl.

Jägersro, kapplöpningsbana vid Hindby station 6 km. s.ö. om Malmö, avsedd för såväl galoppsom travtävlingar. Där avhållas Sveriges förnämsta slätlöpningar, Svenskt Derby och Svenskt Kriterium (jfr Derby).

Jägmästare, tjänsteman vid skogsstaten (se d. o.).

Jäla, socken i Skarab. l., jämte Grolanda pastorat i Skara stift. 510 inv.

Jällby, Gjällby, Hjellby, socken i Älvsb. l., jämte Södra Björke, Vesene, Grude och Hudene pastorat i Skara stift. 130 inv.

Jällinge, Jællinge, Jelling, by på Jylland, omkr. 1 mil v. om Vejle. I J., som fordom

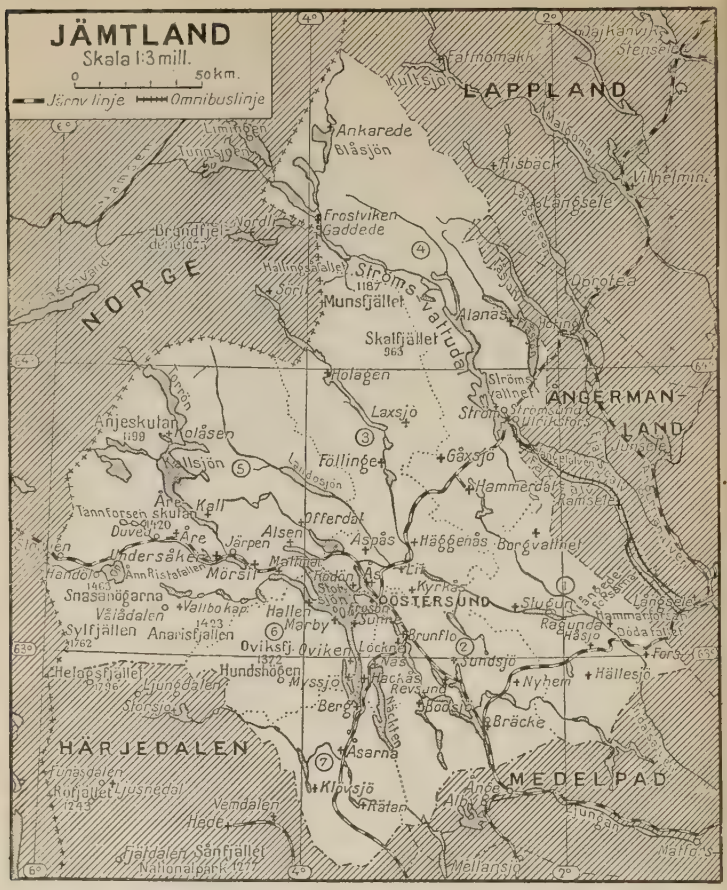
JÄMTLAND
Skala 1:3 mill.
0 50 km.
Järnv. linje
Omnibuslinje
LAPPLAND
NORGE
ANGERMANLAND
HÄRJEDALEN
MEDELPAD
ÖSTERSUND
Ankarede
Blåsjön
Frostviken
Gaddede
Ströms vattudal
Munsfjället
Skalfjället
Holagen
Laxsjö
Föllinge
Gäxsjö
Hammerdal
Anjeskutan
Kall
Åre
Undersåker
Mörsil
Järpen
Alsen
Offerdal
Aspås
Häggenås
Borgvattnet
Kyrkås
Brunflo
Näs
Sundsjö
Nyhem
Hällesjö
Bräcke
Ragunda
Hammarstrand
Sluguddan
Hundshögen
Myssjö
Bergs
Åsarna
Klövsjö
Rätan
Ånge
Alnö
Mellansjö
Vilhelmina
Risbäck
Lycksele
Storuman
Sorsele
Jokkmokk
Gällivare
Kiruna
Narvik
Tromsø
Sundsvall
Hudiksvall
Gävle
Falun
Mora
Leksand
Rättvik
Ljusnedal
Vemdalen
Hede
Fjäldalen
Sanfjället
Nationalpark
Helgesfjället
Storsjö
Sylfjällen
Anarisfjällen
Ovikfj.
Ovikens
Hallen
Marby
Valbo kap.
Snasahögarna
Tannforsen
Duved
Handölen
Ann
Ristafallen
Hallsjön
Hallnäsfjället
Sorli
Brandfjäll
Vardo
Lumfjällen
Junsjön
Ströms vattnet
Ströms kyrka
Strömsund
Gulliksfors
Alanäs
Uppsala
Stockholm
Göteborg
Oslo
Bergen
Trondhjem
Christiania
Kristiania
Helsingfors
Petersburg
Moskva
Kiev
Odessa
Sevastopol
Konstantinopel
Smyrna
Alexandria
Kairo
Jerusalem
Damaskus
Bagdad
Teheran
Tiflis
Baku
Tashkent
Samarkand
Bombay
Calcutta
Madras
Colombo
Singapore
Batavia
Sydney
Melbourne
Adelaide
Perth
Kapstad
Pretoria
Johannesburg
Durban
Lissabon
Madrid
Paris
London
Dublin
Reykjavik
New York
Washington
Chicago
San Francisco
Los Angeles
Mexico
Havana
Rio de Janeiro
Montevideo
Buenos Aires
Valparaiso
Lima
Bogota
Caracas
Panama
Honolulu
Manila
Hongkong
Shanghai
Peking
Tokio
Yokohama
Osaka
Kobe
Nagasaki
Pusan
Seoul
Wladiwostok
Chabarowsk
Irkutsk
Omsk
Tobolsk
Jekaterinburg
Moskva
Petersburg
Helsingfors
Stockholm
Christiania
Kopenhagen
Berlin
Wien
Budapest
Prag
Warschau
Lemberg
Bukarest
Sofia
Konstantinopel
Athen
Rom
Neapel
Palermo
Malta
Algier
Tunis
Tripolis
Kairo
Khartum
Addis Abeba
Nairobi
Mombasa
Zanzibar
Dar es Salaam
Lourenço Marques
Beira
Tananarive
Port Louis
Aden
Muscat
Karachi
Lahore
Delhi
Calcutta
Rangoon
Bangkok
Saigon
Hanoi
Canton
Hongkong
Shanghai
Peking
Tientsin
Mukden
Hankow
Chungking
Kalk

Jämtland. Kalls kyrka och Åreskutan.

son Harald över föräldrarna. Den senare, som har formen av en tresidig pyramid, är på en sida prydd med en bild av Kristus, på en annan ett fyrfota djur, bägge inflätade i bandslingor. Den är det äldsta minnesmärket över kristendomen i Norden.

Jälluntofta, socken i Jönköp. l., jämte Södra Unnaryd pastorat i Växjö stift. 360 inv.

Jämbördig, den egenskapen hos ett äktenskap, att makarna med hänsyn till stånd l. samhällsklass äro likställda. Rättslig betydelse har begreppet numera endast för furstehusen och med dem likställda ätter (jfr Morganatiskt äktenskap). Enl. svenska successionsordningen förverkar prins av det kungl. huset sin arvsrätt till kronan genom att ingå äktenskap med enskild svensk l. utländsk mans dotter.

Jämjö, socken i Blek. l., jämte Ramdala pastorat i Lunds stift. 2,655 inv.

Jämmerdalen är efter Luthers föredöme vår äldre kyrkobibels övers. av ett uttryck i Ps. 84: 7, vilket numera, i närmare anslutning till Septuaginta och Vulgata, är återgivet med Tåredalen. Uttrycket synes vara symbolisk beteckning för hårda och svåra öden. I äldre tider fattades det ss. beteckning för jordelivet över huvud (jfr bl. a. Sv. Ps. 120: 9).

Jämna, se Lummerväxter.

Jämshög, socken i Blek. l., pastorat i Lunds stift. 5,495 inv.

Jämtland, landskap i Norrland, 62° 16′—65° 7′ n. br., 1° 1′—6° 3′ v. l. från Sthlm, mellan Lappland i n., Ångermanland i ö., Medelpad i ö. och s., Härjedalen i s. och Norge i v. 37,671 kvkm., därav 3,617 kvkm. vatten. 120,000 inv. — J. är till största delen ett höglandsområde, som i n., v. och s.v. tillhör den skandinaviska fjällkedjan. Åt v. äro fjällen högst; här ligga Anjeskutan (1,199 m.), Åreskutan (1,420 m.) s. om Kallsjön, Snasahögarna (1,463 m.) och Sylarna (1,762 och 1,711 m.) nära norska gränsen och Oviksfjällen (1,372 m.) längre i ö. Ö. om fjällen är J. en kuperad högslätt. Berggrunden utgöres längst i ö. av urberg, mest graniter; i det centrala området äro siluriska avlagringar, inom vilka kalkstenar ha stor utbredning, förhärskande. Fjällen bestå av kristalliniska skiffrar. Den vanligaste jordarten är morän, som inom silurområdet och närliggande trakter är lerig och kalkhaltig och därför relativt bördig. I v. J. förekommer en kalkhaltig lera, som avlagrats i de isdämda sjöarna. Även rullstensgruset och avlagringarna i

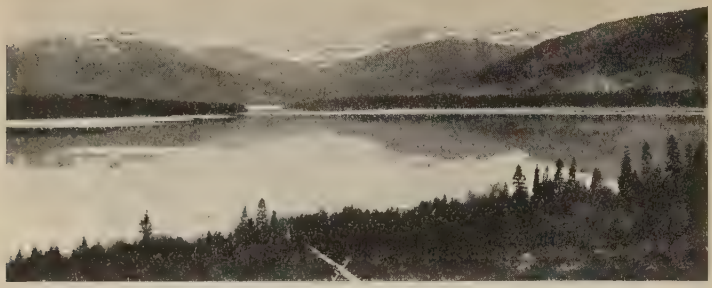

Jämtland. Jormvattnet.

älvdalarna äro stundom kalkhaltiga. Mossarna intaga stor areal. J., som är rikt på sjöar (störst Storsjön) och vattendrag, avvattnas genom Ångermanälven, Indalsälven, Ljungan och Ljusnan. Klimatet är jämförelsevis milt och försommartorkan mindre än i andra trakter av Norrland. — Bebyggelsen är framför allt bunden vid siluområdet. Åkerbruk (mest odling av foderväxter), boskapsskötsel, mejerihantering (ost) och skogsavverkning äro förnämsta näringar. Av bergarter brytas silurisk kalksten och täljsten (Handöl). En stor men ännu föga utnyttjad tillgång har J. i vattenfallen. De livligt besökta turistorterna, särskilt Åre, och sanatorierna (bl. a. Mörsil) spela en ganska viktig roll i J:s ekonomiska liv. — Östersund är enda stad. J. bildar jämte Härjedalen Jämtl. l. och ingår i Härnösands stift. — J:s *vapen* är en vit älg med en varg i bringan och en örn på ryggen på blått fält. — *Historia.* J. bebyggdes övervägande från svensk sida. Dess förnämsta kult- och tingsplats var Frösön (se d. o.). Det norska inflytandet synes dock ha varit starkt, och i början av 1100-t. införlivades J. med Norge. Kristnat från Sverige, lydde det dock under Uppsala ärkestift till 1570. Under Nordiska sjuårskriget och Kalmarkriget intogo svenskarna J., som de dock ej fingo behålla förrän efter dess erövring i kriget 1643—45. J. har tillhört olika länsindelningar, innan Jämtl. l. 1762 upprättades.

Jämtlands fältjägarregemente, I. 23, Östersund, infanteriregemente, bildades 1892 av Jämtlands fältjägarkår (uppsatt omkr. 1645).

Jämtlands län omfattar Jämtland, Härjedalen och Ytter-Hogdals skn av Hälsingland. 51,734 kvkm., därav 47,690 land. 135,662 inv. (1923), därav 69,332 mankön, 900 lappar. På landsbygden bo 121,446 l. 89 % av inv. — J. indelas judiciellt i 4 domsagor och 9 tingslag, lydande under Svea hovrätt, och administrativt i 4 fögderier och 25 landsfiskalsdistrikt. Där finns 1 stad (Östersund) och 5 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1920 158 har av trädgård, 67,257 av åker, 35,816 av naturlig äng. Den odlade jorden utgör 1,4 % av hela arealen, skogsmark 72,5 %. Skörden utgjorde 1923 18 ton vete, 730

ton råg, 7,600 ton korn, 350 ton havre, 475 ton blandsäd, 18,100 ton potatis, 5,100 ton foderrotfrukter, 157,000 ton hö. Kreatursstocken var 18,100 hästar, 71,800 nötkreatur, 62,300 får, 39,500 getter, 6,200 svin, 47,650 höns. Av jordbruk, skogsbruk och fiske levde 1910 73 % av J:s befolkning, av bergsbruk och industri 15 %. Trävaruindustrin hade 1921 45 arbetsställen och 862 arbetare, pappersmasseindustrin 5 arbetsställen och 731 arbetare. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 2,640 km., järnvägarna 715 km., alla normalspåriga och tillhörande staten. J. beröres av följande linjer: stambanan genom övre Norrland, norrländska tvärbanans del Bräcke—Storlien och Inlandsbanans delar Östersund—Storuman (med bibanor till Hammerdal och Strömsund) och Östersund—Mora (med bilinjen Sveg—Hede).

Jämtlands norra domsaga utgöres av två tingslag, nämligen Hammerdals samt Lits och Rödöns, båda i Jämtl. l.

Jämtlands västra domsaga utgöres av två tingslag, näml. Undersåkers och Offerdals samt Sunne, Ovikens och Hallens, båda i Jämtl. l.

Jämtlands östra domsaga utgöres av Revsunds, Brunflo och Näs tingslag samt Ragunda tingslag i Jämtl. l.

Jämvikt. En kropp befinner sig i J., om resultanten (se d. o.) av de på kroppen verkande krafterna är noll och deras sammanlagda moment (se d. o.) med avseende på en axel vilken som helst är noll. J. är i n d i f f e r e n t, om kroppen, efter att ha rubbats ur sitt läge, fortfarande är i J.; uppkomma vid förflyttningen krafter, som sträva att återföra kroppen till dess ursprungliga läge, säges J. vara s t a b i l, i motsatt fall l a b i l. Ur labil J. faller kroppen vid minsta störning. Ett ex. på indifferent J. är en kula, som ligger på ett horisontalt plan; ligger den på bottnen av en skål, så är den i stabil J.; balanserar den ovanpå en annan kula, är den i labil J. Utom dessa tre slag av s t a t i s k J. talar man om d y n a m i s k och s t a t i s t i s k J. Den förra är resultatet av två varandra upphävande processer; om t. ex. en motståndstråd tillräckligt länge har genomflutits av en konstant elektrisk ström, så avger tråden lika stor värmemängd till omgivningen som den av den elektriska strömmen utvecklade, och trådens temperatur blir konstant. Vid statistisk J. äro de två varandra upphävande processerna diskontinuerliga; de upphäva varandra ej exakt utan blott i medeltal över tillräckligt lång tid; så är t. ex. en vätska i statistisk J. med sin mättade ånga, emedan i medeltal lika många molekyler per sek. övergå från vätskan till ångan som omvänt. Ett specialfall av statistisk J. är r a d i o a k t i v J. (se R a d i u m).

Jändel, R a g n a r, f. 1895, författare, har bl. a. utgivit diktsamlingarna *Under vårstjärnor* (1920) och *Sånger och hymner* (1921), präglade av innerlighet, skönhetstörst och en renhetslängtan, som ofta söker sig religiösa uttryck, samt de litterära studierna *Vägledare* (1921) och den självbiografiska romanen *Den trånga porten* (1924).

Järavallen, mellan Trälleborg och Ystad parallellt med kusten gående låg strandvall, 100—200 m. bred, bestående av strandgrus och havssand. J. vilar på ett ½—

1 m. mäktigt torvlager, vari 1838 påträffades lämningar av stenåldersmänniskor. Vid undersökning 1901—02 befanns boplatsen tillhöra äldre stenålderns slut. Bland fynden märkas grovt slagna yxor av flinta, s. k. kärnyxor och skivyxor, samt av andra stenarter slipade yxor av en typ, som erhållit namnet Limhamnsyxor. Särskilt anmärkningsvärt är ett avtryck av vetekorn på en lerkärlsskärva. I boplatsens kulturlager påträffades några av stenar satta, enkla eldhärdar.

Järbo. 1. Socken i Gävleb. l., pastorat i Uppsala stift. 2,325 inv. — 2. Socken i Älvsb. l., jämte Högsäter, Rännelanda, Lerdal och Råggärd pastorat i Karlstads stift. 1,015 inv.

Järeda, socken i Kalmar l., jämte Virserum pastorat i Linköpings stift. 1,040 inv.

Jæren [jä'-], se Jæderen.

Järfälla, socken i Sthlms l., jämte Spånga pastorat i Uppsala stift. 1,985 inv.

Järla, station och samhälle vid Stockholm—Saltsjöns järnväg, i Nacka skn, Sthlms l.

Järlåsa, socken i Uppsala l., pastorat i Uppsala stift. 1,030 inv.

Järn, socken i Älvsb. l., jämte ör, Holm, Dalskog, Skållerud och Gunnarsnäs pastorat i Karlstads stift. 555 inv.

Järn, metalliskt grundämne, den oftast använda och viktigaste av alla metaller. J. förekommer sällsynt gediget (t. ex. i meteorstenar) men ingår som en viktig beståndsdel i jordskorpans mineral (jordskorpan håller c:a 4,5 % J.). Jfr Järnmalmer. Kemiskt rent J. erhålles genom glödgning av järnoxid l. ferriklorid i vätgasström. Sker reduktionen vid låg temperatur, är det erhållna järnpulvret pyroforiskt. Rent J. är en silvervit, glänsande metall med spec. v. 7,84 och smältpunkten 1,600°. I torr luft och luftfritt vatten förändras ej J.; däremot rostar det lätt i fuktig luft (se Rost). J. löses i saltsyra och svavelsyra under vätgasutveckling, i salpetersyra under utveckling av kvävoxidul och kvävoxid. J:s atomvikt är 55,8, atomtecken *Fe*. Jfr Järnföreningar. — Det *tekniska* J. är aldrig rent utan innehåller större l. mindre mängder av andra grundämnen l. kemiska föreningar, antingen lösta i J. ("fast lösning") l. inblandade i form av kristaller, korn l. trådar. De äro att betrakta dels som föroreningar, mer l. mindre skadliga för ett givet ändamål, dels som nyttiga legeringsämnen, vilka med avsikt tillsättas för att ge metallen önskade egenskaper. I allm. medför en ökad halt av främmande ämnen, att J. blir svårare att smida, smältpunkten sänkes till en viss gräns, draghållfasthet och hårdhet öka, under det att seghet och tänjbarhet avtaga. Detta gäller i synnerhet för kolet, som ingår i nästan allt J. samt i hög grad bestämmer över dess egenskaper. Det uppträder dels fritt som grafit l. temperkol, dels kemiskt bundet vid J. i föreningen cementit (järnkarbid, Fe_3C), ett vitt, metallglänsande ämne, som kristalliserar i långsträckta, ofta ända till centimeterstora tavlor men vanl. i mikroskopiska lameller l. korn. Cementiten utmärker sig för stor hårdhet men är föga seg och tänjbar. Mängden och grupperingen av cementiten i den mjukare järnmassan avgöra hållfasthetsegenskaperna hos metallen i dess helhet, och av särskild vikt är därvid, att cementiten även kan före-

komma löst i det fasta J. (se vid. Stål). Av övriga ämnen äro kisel, mangan, svavel och fosfor de vanligaste jämte gaser och slagginneslutningar. De två förstnämnda inverka i samma riktning som kol fastän svagare, äro i och för sig knappast önskvärda men kontrollera genom sin närvaro andra ämnens uppträdande. Sålunda inverkar kisel på grafitbildningen hos gjutjärn samt användes som tätningsmedel vid götframställning. Den uppträder löst i J. i form av järnsilicider. Mangan inverkar även på grafitbildningen samt motväger svavlets och syrets dåliga inflytande. Den finnes till största delen löst i J. men även som mangankarbid (Mn_3C, liknande cementit). Svavel är oftast till skada, emedan det hos smidbart J. åstadkommer rödbräcka, d. v. s. J. spricker i kanterna vid uträckning i rödvärme ("kantbrakor"). Gjutjärn tillverkas i undantagsfall (s. k. kanontackjärn) med en viss svavelhalt, som då ökar hållfastheten. Svavel ökar J:s benägenhet att rosta (se vid. Rost). Det förekommer som järnsulfur, FeS. Fosfor medför kallbräcka, d. v. s. sprödhet vid vanl. temp. och i synnerhet i vinterköld. Olägenheten är större vid högre kol- och manganhalt samt mera framträdande hos götmetall än hos välljärn. Emellertid är kallbräckt J. lättare att välla, smida och hopsvetsa. Gjutjärn blir genom tillsats av fosfor lättflytande. Den uppträder som järnfosfid (Fe_3P), antingen löst i det fasta J. l. vid högre fosforhalter (över 1,7 %) som mikroskopiska kristaller. Syre finnes ofta i det smidbara J. och medför rödskörhet. Kväve och väte synas även vara till skada, och gaser i allmänhet ge lätt upphov till otätheter i metallen. Slagginneslutningar äro till skada utom hos välljärn, där de spela en viktig roll. Stundom får hänsyn tagas till de skadliga ämnena koppar, arsenik m. fl. I de legerade järnsorterna ingå förutom nu nämnda ämnen även andra, som medföra speciella verkningar (se vid. Stål, *legerat*). De viktigaste äro: nickel, krom, wolfram, vanadin, molybden, titan m. fl. — *Elektriska egenskaper.* Den elektriska ledningsförmågan, som för kemiskt rent J. är c:a 5 ggr mindre än för ren koppar, minskas ytterligare genom att främmande ämnen förekomma i fast lösning i metallen. Vanlig telegraftråd leder ung. 8 ggr sämre än ren koppar. Ännu sämre är ledningsförmågan hos härdat stål. — *Magnetiska egenskaper*, se Magnetism. — *Indelning.* De tekniska järnsorterna indelas i: 1. Tackjärn (se d. o.), som innehåller så stor mängd av andra ämnen, särskilt kol, att det i varmt tillstånd är osmidbart. — 2. Smidbart J., som i värme kan smidas (se Stål). — 3. Ferrolegeringar (se nedan), vilka innehålla ett l. ett par legeringsämnen i avsevärd mängd (vanl. mera än själva järnhalten) och uteslutande användas som tillsatsmedel i stålverk, gjuterier o. s. v. (böra ej förväxlas med legerat stål och legerat gjutjärn). — *Järnets framställning* sker genom reduktion av järnmalm (även järnhaltiga slagger, kisbränder etc.) medelst kol (koloxid, kolväten). De fattigare malmerna anrikas, och den erhållna sligen användes som den är l. överföres hellre i styckeform genom brikette-

ring l. sintring. Styckemalmen underkastas ofta rostning för att renas l. göras mera lättreducerad. Man skiljer mellan *direkt* järnframställning, som, utgående från malmen, genom en enda process frambringar smidbart J., samt *indirekt* järnframställning, varvid först framställes tackjärn, som sedan genom färskning överföres till smidbart J. Den allra äldsta järntillverkningen skedde enl. den första metoden i låga ugnar, som drevos intermittent, varvid det smidbara J. erhölls i degiga klumpar. Men då ugnarna byggdes högre och starkare bläster användes, upptog J. kol, och det mera lättsmälta tackjärnet erhölls, vilket i början betraktades som en olägenhet. Sedermera och allt hitintills har dock den senare metoden, vilken eg. innebär en omväg, visat sig mest praktisk och ekonomisk, och direkt järnframställning har blott i undantagsfall förekommit (se Järnsvamp). Tackjärn framställes i masugn (se d. o.). Genom att variera på beskickningens sammansättning och processens utförande kunna tackjärn med olika sammansättning erhållas, vilka lämpa sig antingen ss. gjutjärn l. ss. utgångsmaterial för någon av de olika färskningsprocesserna (se Färskning). Den ojämförligt viktigaste färskningsmetoden är numera martinprocessen, som har en stor anpassningsförmåga, och dessutom möjliggör omsmältning av järnskrot, vilket är av stor betydelse, enär det minskar den erforderliga malmbrytningen (J:s cirkulation). — Ferrolegeringarna framställas genom reduktion av resp. oxider vid närvaro av järnoxid l. järnskrot antingen med kol i masugn l. elektrisk ugn (det senare för högprocentiga ferrolegeringar; elektrotermisk process) l. också med aluminium (aluminotermisk process). Även elektrolytisk framställning förekommer i vissa fall. De båda senare metoderna ge en kolfri produkt, som alltid föredrages men betingar högre pris. En kolhaltig legering kan genom färskning (oxidation) befrias från större delen av kolet. Kiseljärn (ferrosilicium) innehåller 5—95 % kisel och några tiondels % kol. I masugn fås en högst 17 %-ig produkt. När kiselhalten ökar, avtar spec. v., färgen blir ljusare och brottet grovkristalliniskt. Vid kiselhalter över 50 % blir legeringen åter finkristallinisk. Kiseljärn sönderfaller lätt i pulver och kan utveckla brännbara och giftiga gaser (vätgas, fosforväte och arsenikväte), vilket föranlett särskild lagstiftning. Användes som tätningsmedel vid götframställning; vid bessemerblåsning för temperaturens höjande; vid gjuterier för erhållande av helgrått J.; för vätgasframställning ur alkalier m. m. — Manganjärn kan framställas i masugn ända till 85 %-igt, dock med stor kolåtgång. Är manganhalten 4,5—10 %, kallas legeringen vanl. spegeljärn; 10—20 %, högprocentigt spegeljärn; 20—85 %, ferromangan. Det senare kan innehålla ända till 6 à 7 % kol. Användning: vid götjärnstillverkning som desoxidationsmedel; vid bessemerblåsning; vid tillverkning av manganstål. — Vid stålverken begagnar man sig även av kiselmanganjärn (ty. *Silicospiegel*), som fås genom sammansmältning av kiseljärn och spegeljärn. — Vid specialståltillverkning användas följande

ferrolegeringar: ferrokrom, vanl. 65 %-ig med ända till 10 % kolhalt; ferrowolfram, 80—85 %-ig, kolhalt ibland över 3 %; ferrovanadin, 25—30 %-ig med vanl. 0,5—1 % kol. I mindre utsträckning användes ferromolybden och ferrotitan.

Järna. 1. Socken i Kopparb. l., pastorat i Västerås stift. 7,420 inv. — 2. Municipalsamhälle i Överjärna skn, Sthlms l. 700 inv. — 3. Se Ytter-Järna och Över-Järna.

Järnarp, se Hjärnarp.

Järnbakterier, sötvattensbakterier, som fylla sitt energibehov genom att oxidera ferrokarbonat till ferrihydroxid. Det senare avsättes i de geléslidor, som omge J. Härigenom bidraga J. trol. till bildning av myrmalm. *Creno'thrix polyspo'ra* förekommer ofta i så stora mängder i vattenledningsrör, att dessa helt tilltäppas.

Järnboås, socken i Örebro l., pastorat i Västerås stift. 1,425 inv.

Järnbruksförbundet, bildat 1906, ett till Svenska arbetsgivareföreningen anslutet s. k. yrkesförbund med ändamål att tillvaratagа medlemmarnas intressen i frågor rörande förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare. Medlemskap kan vinnas av idkare utav järnbruksrörelse l. inhemsk gruvdrift med minst 30 arbetare. J. har f. n. 74 medlemmar, representerande tillhopa närmare 25,000 arbetare.

Järnbäraland, ett under äldre medeltiden i norska och danska historiska källor förekommande namn, som torde avse mell. och v. Dalarna. Namnet, som uppfattats som "det järnbärande landet", betyder trol. "järnbärarnas land", med syftning på att dess befolkning fordom forslat järn till Norge.

Mathilda Wrede. Gouache av Eero Järnefelt.

Järnbörd, se Ordalier.

Järnefelt. 1. Arvid J., f. 1861, finländsk författare. J. skrev under starkt inflytande av Tolstojs läror flera även till sv. översatta romaner, bl. a. *Heräämiseni*, (1894; Mitt uppvaknande s. å.); hans senare romaner ha en avgjort social prägel. Bland hans skådespel märkes *Titus* (1910, uppf. i Sthlm 1911). — 2. Eero J., f. 1863, den föreg:s broder, målare, lärare vid universitetets ritsal i Helsingfors 1902, prof. 1912. J. studerade i Petersburg, senare i Paris och anslöt sig liksom Edelfelt och Gallen-Kallela i sina tidigare verk till den franska realismen, medan han i sina senare visar en mera frigjord och personlig stil. Han har målat folklivsbilder, präglade av fin, satiriskt betonad humor, landskap, burna av känslig naturstämning, och en rad karaktärsfulla porträtt. De två monumentalmålningarna i Helsingfors universitets solenni-

tetssal (*Auroraförbundet*, 1916, och *Florafesten*, 1921) fullfölja den av Edelfelt påbörjade utsmyckningen av salen. J. är en av de främsta representanterna för den äldre nu levande konstnärsgenerationen i Finland. — 3. Armas J., f. 1869, den föreg:s broder, musiker och tonsättare. J., som 1905 och från 1907 verkat som kapellmästare vid Kungl. teatern (1924 förste hovkapellmästare), har förutom några orkesterstycken (uvertyrer, en symfonisk dikt m. m.) skrivit ett antal sånger. J. är sedan 1910 gift med operasångerskan Liva J., f. Edström, f. 1876.

Järnek, se Berberis och Ilex.

Järnfartyg, fartyg, byggt av välljärn (puddel- och lancashirejärn). J. av mjukt götjärn kallas vanl. stålfartyg. Välljärnet är numera övergivet som skeppsbyggnadsmaterial på grund av sin tyngd och ojämna kvalitet. Välljärnsplåt är dock beständigare mot rostning och anfrätning än götjärnsplåt.

Järnföreningar. *Kem.* I sina föreningar är järnet 2-, 3-, 4- l. 6-värt. De 2-värda J. kallas ferroföreningar, de 3-värda ferriföreningar. — *Ferroföreningar.* Järnoxidul, FeO, är ett svart pulver, som kan framställas genom reduktion av järnoxid med väte l. koloxid. Ferrohydroxid, $Fe(OH)_2$, bildas som en grönvit fällning, om en ferrosaltlösning försättes med en alkalihydroxid. Den oxideras hastigt till ferrihydroxid. Ferrosalterna äro i kristalliserat tillstånd svagt gröna men i vattenfritt vita l. gula. Ferroklorid, $FeCl_2$, erhålles vattenfritt, om järn upphettas i en ström av torr klorvätegas. Löses järn i saltsyra, erhålles efter kristallisation av lösningen den vattenhaltiga ferrokloriden $FeCl_2+4H_2O$, som hastigt oxideras. Ferrosulfat, järnvitriol, $FeSO_4+7H_2O$, erhålles genom att lösa järn i utspädd svavelsyra l. genom att rosta och laka svavelkis. Det bildar ljusgröna prismer, som i luften lätt få ett brunt överdrag av basiskt järnsulfat. Järnvitriol har mångsidig användning, bl. a. vid tillverkning av bläck, vid ullfärgning, framställning av berlinerblått, som desinfektions- och konserveringsmedel o. s. v. Ferrokarbonat, järnkarbonat, $FeCO_3$, förekommer i naturen som mineralet järnspat. Med alkalikarbonat fällas ur ferrosaltlösningar basiska järnkarbonat, som i luften hastigt oxideras till ferrihydroxid. Järnsulfid, svaveljärn, FeS, framställes genom glödgning av järn med svavel, då en grå, metallglänsande massa erhålles, som i laboratorierna användes vid framställning av svavelväte. Järnsulfid erhålles även, om svavelkis upphettas utan lufttillträde samt då ferrosaltlösningar fällas med svavelammonium. Försättes en ferrisaltlösning med svavelammonium, bildas en blandning av svavel och järnsulfid. — *Ferriföreningar.* Järnoxid, järnsesskvioxid, Fe_2O_3, bildar mineralet järnglans. Det uppstår vid glödgning av ferrihydroxid och vissa järnsalter, t. ex. järnvitriol. Järnoxid är ett brunt l. rött pulver, som bl. a. användes som slip- och polermedel och (under olika namn) som färgämne. Ferrihydroxid, järnoxidhydrat, $Fe(OH)_3$, bildar mineralet limonit och uppstår, då järn rostar, samt utfaller, om ferrisaltlösningar försättas med alka-

lier. Ferrisalterna äro vita l. gula. De äro svagt dissocierade och hydrolyseras lätt. Ferriklorid, järnklorid, $FeCl_3$, erhålles vattenfritt i gröna, sublimerande kristaller, om järn upphettas i en torr klorgasström. Det vattenhaltiga saltet erhålles i gula massor, om järn löses i kungsvatten och lösningen får kristallisera. Ferrisulfat, $Fe_2(SO_4)_3$, erhålles, om en svavelsur ferrosulfatlösning oxideras med salpetersyra. Med kaliumsulfat bildas dubbelsaltet kalijärnalun, $KFe(SO_4)_2+12H_2O$, som kristalliserar i röda oktaedrar. Ferrifosfat, $FePO_4$, erhålles som en vit fällning, om ferrisaltlösningar försättas med alkalifosfat. — *Ferri'ter* kallas föreningar av typen $\overset{I}{R}FeO_2$, som erhålles, om järnoxid glödgas med karbonater l. basiska oxider. Sålunda kan järnoxidoxidul, Fe_3O_4, som bildar hammarslagg och mineralet magnetit, betraktas som ferroferrit $\overset{II}{Fe}(\overset{III}{Fe}O_2)_2$. Natriumferrit, $NaFeO_2$, erhålles genom att glödga järnoxid med soda. — *Föreningar av 4- och 6-värt järn.* Hit höra bl. a. svavelkis (se d. o.), FeS_2, och ferra'terna, föreningar av typen R_2FeO_4, varibland märkes kaliumferrat K_2FeO_4, som bl. a. erhålles, om järnfilspån smältes med kalisalpeter. Det bildar mörkröda prismer, som med vatten ge en mörkröd lösning, vilken dock lätt sönderdelas, så att ferrihydroxid avskiljes under syrgasutveckling. — *Järnets cyanföreningar.* Försättas lösningar av ferro- l. ferrisalter med cyankalium, uppstå först fällningar, som dock lösas i överskott av cyankalium. Därvid bildas komplexa salter, som vid lösningarnas indunstning utkristallisera i vackra kristaller. Kaliumferrocyanid, ferrocyankalium, gult blodlutsalt, $K_4(CN)_6Fe+3H_2O$, uppkommer vid inverkan av cyankaliumlösning på järn l. järnföreningar. Det framställes även genom glödgning av organiska ämnen, t. ex. horn, läderavfall, intorkat blod (därav namnet) m. m., med pottaska och järnfilspån samt ur gasreningsmassa (se Gasverk sp. 1101). Behandlas en koncentrerad lösning av gult blodlutsalt med saltsyra, utfaller ferrocyanvätesyra, $H_4(CN)_6Fe$, som ett vitt pulver. Syrans salter med de tunga metallerna äro olösliga i vatten och karaktäristiskt färgade. Till dem hör ferriferrocyanid, $\overset{III}{Fe}_4[(CN)_6\overset{II}{Fe}]_3$, ett mörkblått färgämne (berlinerblått). Kaliumferricyanid, ferricyankalium, rött blodlutsalt, $K_3(CN)_6Fe$, erhålles, om lösningen av gult blodlutsalt oxideras, t. ex. med klor. Det bildar granatröda prismer. Med saltsyra ger det ferricyanvätesyra, $H_3(CN)_6Fe$, vars salter med de tunga metallerna äro olösliga. Bland dem märkas ferroferricyanid, $\overset{II}{Fe}_3[(CN)_6\overset{III}{Fe}]_2$, en blå färg (turnbullsblått). — *Med.* Se Järnmedel.

Järnförädling, a. b. J., se Hälleforsnäs.

Järnglans, se Järnmalmer.

Järnhuva, se Eiserner Hut.

Järnhårda lönelagen, se Arbetslön sp. 599.

Järnkontoret, se Jernkontoret.

Världens järnmalmstillgångar 1910.

	Mill. ton				
	Aktuella		Potentiella		
	Malm	Järn	Malm	Järn	
Europa	12,032	4,733	41,029	12,085	+ ansenliga
Amerika	9,855	5,154	81,822	40,731	+ ofantliga
Australien	136	74	69	37	+ ansenliga
Asien	260	156	457	283	+ ofantliga
Afrika	125	75	många tusen		+ ofantliga
Summa	22.408	10,192	över 123,377	över 53,136	+ ofantliga

Järnkorset, se Krigsdekorationer.

Järnlegeringar, se Järn.

Järnmalmer. *Malmmineral.* I. *Oxidiska.* Magneti't av formeln Fe_3O_4, motsvarande 72,4 % järn, ingår i magnetisk järnmalm l. svartmalm och bildar viktiga fyndigheter bl. a. i Sverige, Ryssland och Nord-Amerika. Titanomagneti't är en sammanväxning av magnetit och titanjärn (se d. o.). Järnglans l. hemati't av sammansättningen Fe_2O_3 med 70 % järn förekommer dels i en kristallinisk form, blodsten (se Blodstensmalm), dels i en halvkristallinisk form, röd järnsten, stundom med glaskopfstruktur. Till järnmalmsmineralen kunna även ilmenit och titanjärn (se d. o.) räknas. II. *Hydratiska* järnmalmsmineral innehålla järnoxid med olika mängder vatten, t. ex. göthi't, Fe_2O_3,H_2O, med 63 % järn, och limoni't, $2Fe_2O_3,3H_2O$, med 59,9 % järn. Den senare ingår i brun järnsten, stundom med oolitisk struktur l. glaskopfstruktur, samt i den gula järnockran. I Sverige förekomma hydratiska järnmalmmineral huvudsakl. i sjö- och myrmalm. III. *Karbonatiska.* Järnspat, sideri't, av sammansättningen $FeCO_3$ med 48,2 % järn, är ett ljusgult mineral, som lätt vittrar under bildning av järnockra. Den förekommer dels i lager och gångar, dels samlad i njurformiga, radialstråliga klumpar (sfärosiderit). Den anträffas jämte limonit i stora fyndigheter, uppblandad med lera (lerjärnsten) l. kol (blackband). — *Fyndigheter.* Världens största fyndigheter äro itabiritjärnmalmerna i Minas Geraes, Brasilien (prekambriska). Lake-Superiormalmerna i Nord-Amerika (prekambriska), minettmalmerna i Luxemburg och Lothringen (järnooliter tillhörande jurasystemet), och Norrbottens malmer (arkeiska). J. förekomma inom de flesta geologiska formationer. — *Tillgångar.* I samband med geologkongressen 1910 gjordes en beräkning av jordens tillgångar av J. Dessa uppdelades i aktuella tillgångar, som under dåvarande förhållanden kunde med fördel bearbetas, och potentiella tillgångar, som på grund av malmens karaktär o. d. först i framtiden torde komma att tagas i bruk. Senare undersökningar ha emellertid visat, att särskilt de aktuella tillgångarna (se tab.) varit för lågt uppskattade.

Järnmasken l. Mannen med J. (fr. *"Le masque de fer"*), d. 1703?, ryktbar fransk statsfånge, vilken alltid bar en svart mask (i verkligheten av sammet, ej järn) och vars namn och samhällsställning varit föremål för allehanda fåfänga spekulationer. Sannolikast torde han identifie-

tas med en mantuansk minister Mattioli, som 1679 för förräderi fängslades på föranstaltan av Ludvig XIV.

Järnmedel, läkemedel, som i någon form innehålla järn. I kroppen ingår järnet som viktig beståndsdel i blodfärgämnet. Med en på vanligt sätt sammansatt föda tillföres kroppen järn i tillräcklig mängd för blodets omsättning, och en extra järntillförsel behöver endast tillgripas, då under sjukliga tillstånd järnhalten blivit abnormt låg. Då J. därvid givas, brukar en tämligen snabb reparation inträda, trol. genom en retande inverkan på de blodbildande organen. Då järnet stundom fördrages dåligt till följd av retning på matsmältningsorganen, ha en massa olika järnpreparat med olika patentnamn konstruerats, där de retande egenskaperna minskats genom metallens förbindande med olika, svaga syror l. äggvita i form av föga retande föreningar. På senaste tiden har emellertid det finfördelade järnpulvret, *Fe'rrum redu'ctum,* åter kommit till heders. Järnterapin har även undergått den förändringen, att numera mycket stora järndoser (1—2 gr. per dag) användas. Järnhaltiga mineralvatten brukas vanl. i form av brunnskurer (jfr Brunns- och badorter sp. 659). Vissa järnsalter, framför allt järnklorid, ha förr haft stor användning ss. blodstillande medel, vanl. indränkta i bomull till kompresser. Sv. farm:s J. omfatta ett flertal salter i fast form, pulveriserat järn, järn bundet vid socker, äggvita och organiska syror i form av lösningar, extrakt och tinkturer. Bland J. i pillerform märkas Blauds järnpiller (se d. o.). — *Veter.* J. användas vid en del blodsjukdomar, efter starka blödningar l. vid allmän svaghet efter genomgångna sjukdomar; även i form av järnklorid på bomull som blodstillande medel.

Järnmotstånd, motstånd av järntråd, användas ibland på grund av sitt med temperaturen hastigt stigande motstånd för att göra strömstyrkan i en strömkrets mindre beroende av spänningen.

Järnnätter kallas de frostnätter, som i Sverige förekomma under sommaren, sedan de normala vårnattfrosterna upphört och höstnattfrosterna ännu ej infunnit sig. J. förorsakas icke av kalla luftströmmar och vindar utan av värmeutstrålningen från jordytan vid klar himmel och torr luft samt vindstilla. Folktron daterar J. i olika landskap ofta till vissa bestämda dygn, något som vid närmare undersökning visat sig ej hålla streck.

Järnockra, se Järnmalmer.

Järnooli't, sedimentär bergart, bildad av små runda korn (jfr Oolit) av järnkarbonat, limonit och andra järnmineral. De kolossala, till jurasystemet hörande lothringska järnmalmerna äro till stor del oolitiska.

Järnporten, trång genombrottsdal vid Orsova, bildad av Donau.

Järnsidorna, se Cromwell.

Järnskog, socken i Värml. l., jämte Köla och Skillingmark pastorat i Karlstads stift. 2,665 inv.

Järnsparv, *Acce'ntor modula'ris,* en fågelart av fam. Sångare. Näbben har inböjda kanter, stjärten är något urringad. Ryggen är rostbrun med svarta längsfläckar, bröstet askgrått, buken gråvit. Längd 15—16 cm. Europa. I Sverige allmännast i n. Boet redes i

busksnår. Ägg 4—6, blågröna. Vanl. flyttfågel. Fridlyst.

Järnspat, se Järnmalmer.

Järnsvamp, porös, mjukt järn, direkt framställt ur järnmalm medelst dennas reduktion vid låg temperatur med koloxid och kolväten. Enl. Sieurins metod, tillämpad vid Höganäs, nedpackas järnmalmslig varvtals med stenkolspulver och kalk i chamottedeglar, som upphettas i ringugnar. Kalken, som omger varje kollager, upptar svavlet ur kolet. Järnet erhålles i form av föga pyroforiska kakor med spec. v. 2—2,5.

Järnträ, flera olika, mycket hårda träslag, vilka erhållas av *Casuari'na*-arter, *Afze'lia bi'juga*, *Sidero'xylon* m. fl.

Järnugn, se Eldstad sp. 841.

Järnverk, större industriell anläggning för framställning av järn ur malm, förädling av tackjärn och framställning av halvl. helfabrikat av färskat järn.

Järnverksföreningen, en 1889 bildad sammanslutning mellan järntillverkare och järnexportörer, som genom insamlande och publicerande av kvartalsstatistik över tillverkning och export söker lämna sina medlemmar en snabb och tillförlitlig upplysning om marknadsläget. Dessutom har J. ägnat sin uppmärksamhet åt andra för järnverken viktiga problem, ss. träkolsfrågan, järnvägsfrakterna o. d.

Järnvitrio'l, se Järnföreningar.

Järnvräkare, se Järnvåg.

Järnvåg kallades en under bergsöverstyrelsens inseende stående upplagsplats för det från järnbruken kommande järnet, som där vägdes före skeppningen. J. förestods av en vågmästare; järnets vikt och beskaffenhet kontrollerades av järnvräkare. Skyldigheten att vid export uppväga järnet upphörde 1864, och bergsöverstyrelsen överlät 1877 befattningen med J. åt kommunalmyndigheterna.

Järnväg, en med räler av järn l. stål belagd bana, avsedd för regelbunden gods- och personbefordran. I begreppet J. inneslutes dock icke enl. nu gängse språkbruk spårväg, som är en motsvarande anläggning inom l. invid större samhällen med spåren nedlagda i gata l. allmän väg. — *Byggnadsteknik.* J. utgöres av överbyggnad och underbyggnad. Överbyggnaden består av räler (skenor) med tillhörande skarvjärn, bult och spik, syl-

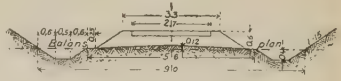

Jordskärning på rak bana l. i kurva med över 600 m. radie.

lar (sliprar, eng. *sleepers*), vid vilka rälerna äro fästade samt bäddning l. ballast (se d. o.). Spårvidden, som mätes mellan rälshuvudenas innerkanter, utgör vanl. 1,435 mm. Denna spårvidd, som kallas normal spårvidd, är vanlig å alla viktigare linjer över större delen av världen; större spårvidd förekommer emellertid: exempelvis i Ryssland och Finland 1,524 mm., på Irland och i Australien 1,600 mm., samt på Pyreneiska halvön 1,667 mm.; mindre spårvidd förekommer i Japan 1,067 mm. och i Grekland 1,000 mm. samt dessutom i de flesta länder för mindre viktiga järnvägslinjer. Skenorna bestå vanl. av s. k. fotskenor (Vignolesskenor) av stål, vilka med spikar l. skruvar fästas vid syllarna, ibland med under-

lagsplattor av järn mellan skenfoten och syllen. Utomlands förekomma å starkt trafikerade banor s. k. dubbelhuvade skenor av stål, som med kilar fästas i skenstolar, fastskruvade vid syllarna. De tyngsta skenor, som användas vid Sveriges statsbanor, väga 41 kg. per m. Skenlängden är i regel 10 m. Skenorna sammanfogas med varandra medelst skarvjärn, bultar och muttrar, varvid ett tillräckligt stort mellanrum lämnas mellan dem för möjliggörande av längdförändringar på grund av temperaturväxlingar. Vid spårföreningar och å bangårdar inläggas växlar med allt efter användningen varierande konstruktion

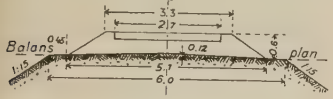

Bank (av 1 m:s höjd och däröver).

(allmän anordning se fig.). Syllarna, som numera vanl. förläggas vinkelrätt mot spåret, äro i regel av trä (furu, lärkträd) men utföras särskilt i skogfattiga länder även av järn och på senaste tiden av betong. Syllar av trä impregneras emellanåt (se Impregnering). Underbyggnaden, som uppbär överbyggnaden, utgöres av själva banvallen (å bank såväl som i skärning), diken, broar, viadukter, vägportar, trummor och andra s. k. konstarbeten. För varje J. finnas fastställda normalsektioner för bank, skärning, tunnelsektioner o. d., vilkas storlek i främsta rummet äro beroende av spårvidden. Förekommande största lutning och minsta kurvradie ange på visst sätt en banas kvalitet. På statens J:s viktigare banor få i regel ej förekomma å lin-

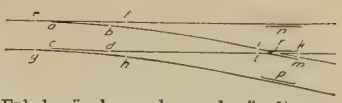

Enkel växel. a—b, c—d växeltungor, e—f, g—h stödräler, r korsningsspets, n, p moträler.

jen större lutning än 10 ‰ samt mindre kurvradie än 600 m. För Inlandsbanan gälla emellertid resp. 12 ‰ och 400 m.; i övre Norrland gäller merendels 16 ‰ och 300 m. — Transportabla J., vid vilka skenorna med de vid desamma fästade järnsyllarna kunna flyttas, benämnas décauvillebanor, efter fransmannen Décauville, som på 1880-t. utförde dylika banor. Dessa bestå av delar om 2 à 6 m:s längd. Spårvidden är vanl. 400 à 600 mm. Décauvillebanor användas särskilt vid jordschaktningsarbeten, för materialtransporter på arbetsplatser o. d. — J. med endast *en* skena utföras som s. k. hängbanor. Vid dessa är skenan anbragt på särskilda stöd och fordonet upphängt i hjulaxlarna, så att detsamma kommer att sväva över marken. Fordonet upphänges antingen sadelformigt över skenan (en dylik 15 km. lång järnväg är utförd på Irland 1888) l. i vanl. bockformiga stöd, ss. vid den 13,3 km. långa dubbelspåriga hängbanan mellan Elberfeld-Barmen och Vohwinkel. Hängbanor kunna också utföras med två skenor. — *Trafikeringen* l. driften av en J. blir vid större företag en synnerligen mångsidig och komplicerad

Dubbelhuvad skena.

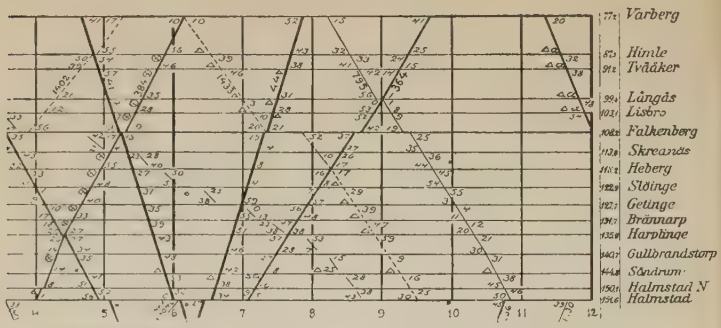

Grafisk tidtabell för sträckan Varberg—Halmstad, tiden 4 e.m.—12 m.n.

verksamhet, som kräver stor teknisk och organisatorisk omsorg. Järnvägstjänsten brukar i vårt land vara uppdelad på tre huvudavdelningar: 1) Banavdelningen har att svara för banans bevakning genom en l. flera inspektioner dagligen samt för underhållet av banan med tillhörande byggnader och anläggningar samt erforderliga ny- och ombyggnader av anläggningar. 2) Maskinavdelningen ställer lokomotiv med bemanning till förfogande för tågens framförande, handhar den dagliga skötseln av lokomotiven samt svarar för lokomotivs och vagnars underhåll och reparation genom verkstäderna. Den omfattar även (när dessa icke äro självständiga avdelningar) förrådsavdelningen, som ombesörjer upphandling, förvaring och utlämning av förbrukningsartiklar, och verkstäderna, vilkas huvuduppgift är underhåll av den rullande materielen, stundom även tillverkningar av effekter för J:s behov. — 3) Trafikavdelningen handhar anordnandet av tåglägenheterna samt stationstjänsten i dess olika delar, tågrangering, tågexpediering, disposition av vagnparken, allmänhetens betjänande i person- och godstrafik, uppbörd av trafikavgifter o. s. v. Tågens gång regleras genom tidtabeller. För allmänhetens bruk publiceras tidtabeller över de personförande tågen. Tjänstgöringstidtabeller innehålla för varje särskilt tåg (betecknat genom tågnummer) detaljerade uppgifter om avgångs- och ankomsttider, signalbilder, som skola visas m. m., och utgöra den order, enl. vilken tågen under normala förhållanden skola framföras. Grafiska tidtabeller (se fig.) ange alla tåg å en viss bansträcka. De underlätta genom sin överskådlighet erforderliga dispositioner vid rubbningar i den normala tåggången l. vid inläggandet av extratåg och utgöra ett oumbärligt hjälpmedel vid upprättandet av tidtabellsplanen. — *Rättsförhållanden.* Järnvägstrafikstadgan 24 juni 1914 reglerar rättsförhållandet mellan svenska J. och deras trafikanter; för internationell godstrafik äro analoga rättsregler givna i internationella fördraget ang. godsbefordring å järnväg 14 okt. 1890. 1924 har fördraget revide-

rats och ett nytt fördrag tillkommit ang. befordring av resande och resgods å järnväg. Det har ännu ej trätt i kraft. Den handling, varigenom fraktavtalen avslutas, är fraktsedeln. Lag 12 mars 1886 ang. ansvarighet för skada till följd av järnvägs drift stadgar skadeståndsskyldighet, som i vissa fall förutsätter att vållande till skadan ligger J:s förvaltning l. betjäning till last men i andra fall gäller även om skadan berott av ren olyckshändelse. För enskilda J. gälla dels förordningen 15 okt. 1880, innefattande särskilda föreskrifter ang. lagfart, inteckning och utmätning av J. så ock om förvaltning under konkurs, samt dels lag om järnvägsaktiebolag 22 juni 1911. — *Koncession.* För att anlägga och till allmänt begagnande mot avgift upplåta enskild J. erfordras koncession, som meddelas av K. M:t. Med koncession följer rättighet att expropriera erforderlig jord och ofta även kostnadsfri upplåtelse av kronojord men även skyldigheter: anläggningen skall utföras efter av K. M:t fastställd plan och tekniska bestämmelser, trafiken skall allt fortfarande upprätthållas, taxa skall fastställas av K. M:t, som också äger utfärda bestämmelser om samtrafik med andra J., o. s. v.; dessutom är J. i flera avseenden underkastad kontroll och inspektion, ss. betr. anläggningarnas vidmakthållande, materielens beskaffenhet och säkerhetsväsendet. Rätt för staten att inlösa J. förbehålles numera alltid i koncessionen. — *Statens järnvägars förvaltning* står under högsta ledning av Järnvägsstyrelsen. Dess led. äro förutom generaldirektören och chefen för statens järnvägar 2 överdirektörer (den ene tillika souschef), 2 överingenjörer (den ene chef för statens järnvägsbyggnader, den andre för verkstadsväsendet), 12 byråchefer, samt 2 järnvägsfullmäktige, vilka med erfarenhet från näringslivets område skola närvara vid avgörandet av mera betydelsefulla frågor och därvid meddela upplysningar och råd. Den indelas i 14 byråer och 6 kontor. Vid sidan av järnvägsstyrelsen står ett järnvägsråd med 25 led., utsedda av K. M:t, vissa näringskorporationer och stadsfullmäktige i vissa städer; vid rådets sammanträden äga 5 av svenska järnvägsföreningen utsedda representanter för enskilda J. närvara samt deltaga i överläggningarna men ej i besluten. Järnvägsrådet, som endast sammanträder efter särskild kallelse av K. M:t och har att lämna upplysningar och råd samt avgiva yttranden, har hittills jämförelsevis sällan varit sammankallat. Under järnvägsstyrelsen lyda linjeförvaltningarna: 5 distriktsförvaltningar (med säte i Sthlm, Göteborg, Malmö, Östersund och Luleå) samt huvudverkstäderna. Varje distriktsförvaltning består av en distriktschef, en ban-, en maskin- och en trafikdirektör, en förrådsintendent och en distriktssekreterare. Distrikten indelas i ban-, maskin- och trafiksektioner, som förestås av ban-, resp. maskiningenjörer samt trafikinspektörer. Statsbanenätet består f. n. av 22 ban-, 14 maskin- och 20 trafiksektioner. — Statens J:s personal för drift och underhåll uppgår f. n. till c:a 28,000, därav c:a 21,000 ordinarie; därtill kommer vid statens järnvägsbyggnader anställd personal till ett sammanlagt antal av 3.000

—5,000. — *Historik och statistik.* Förebilder till J. kan man finna i anordningar för lättare framförande av vanliga fordon, ss. redan i forntiden banor av jämnhuggna stenplattor l. i sten inhuggna spår för hjulen samt i nyare tid banor av trä med en bjälk- l. plankgång för vardera hjulet, varigenom betydligt större lass än eljest kunde framföras. I Englands gruvdistrikt torde dylika banor ha varit vanliga på 1700-t., och för att hindra den starka avnötningen av "trärälerna" kunde dessa beläggas med tunna plattor av järn. Vid ett starkt prisfall å järn under 1760-t. kom i ett fall räler av gjutjärn till användning. Gjutjärnet, som därefter oftare kom i bruk, ersattes med smidesjärn, och sedan rälsvalsningen 1820 uppfunnits, var den moderna järnvägsskenan utexperimenterad. Dragkraften utgjordes till en början av hästar l. dylikt. Ångmaskinen kom först i bruk ss. fast maskin, vilken medelst linor kunde draga vagnar å banan, t. ex. uppför backar. Med konstruktionen av en rörlig ångmaskin (se Lokomotiv) var J. färdig. — Det nya kommunikationsmedlet gjorde ett snabbt segertåg genom världen. Redan under 1830-t. kommo rätt betydande järnvägsanläggningar till utförande i England och i För. Stat., och även i Frankrike, Tyskland, Italien och Ryssland kommo under denna tid några J. till stånd. J:s längd i världen 1840 är beräknad till 7,856 km., därav 2,308 km. i England och 4,534 km. i För. Stat. Utvecklingen har sedermera gått utomordentligt långt, både i fråga om linjernas längd och den tekniska fullkomningen. Världens järnvägsnät utgjorde 1922 1,200,000 km. J. ha anlagts och järnvägsdriften besörjts såväl av vederbörande stater, statsbanor, som av enskilda (vanl. i bolagsform), privatbanor l. enskilda banor. Ett utpräglat statsbanesystem förekommer t. ex. i Tyskland, där nästan alla mera betydande J. blivit rikets egendom; å andra sidan har t. ex. i England och För. Stat. privatbanesystemet varit nästan allenarådande. Statsbanornas sammanlagda längd i världen var 1913 360,000 km. I *Sverige* ansåg man länge, att J. icke med fördel kunde komma i fråga på grund av den brutna terrängen och den ringa folktätheten. Endast några hästbanor tillkommo på 1830- och 1840-t. Banbrytare för järnvägstanken i Sverige är A. E. v. Rosen (se d. o.), genom vilken opinionen blev vunnen för byggandet av J. Då tillräckliga resultat ej kunde uppnås på enskilt initiativ och man även insåg riskerna av ett privatbanesystem under utländskt medinflytande, tog regeringen initiativ till ett statsbanesystem. På grund härav fattade 1853—54 års riksdag det grundläggande principbeslutet, att stambanorna skulle anläggas av staten men att anläggandet av smärre J. (för mera lokala behov) skulle bero av den enskilda företagsamheten, därvid dock K. M:ts tillstånd skulle i varje fall erfordras för anläggande av sådana banor. Statens järnvägsbyggnader igångsattes och bedrevos därefter med stor hastighet under ledning av Nils Ericson (se d. o.). De första J. öppnades 1856, näml. privatbanorna Örebro—Köping och Nora—Ervalla 5 mars samt statsbanedelarna Göteborg—Jonsered och Malmö—Lund 1 dec. Redan 1862 fullbordades v. stambanan

Svenska järnvägarnas trafikrörelse och affärsomfattning.

	Statsbanor		Privatbanor		Summa	
	1913	1923	1913	1923	1913	1923
Byggnadskostnader. Mill. kr. ...	604	968	583	703	1,187	1,671
Inkomster ,, ...	89	200	84	157	173	357
Utgifter ,, ...	67	166	72	146	139	312
Nettoinkomst ,, ...	22	34	12	11	34	45
Mill. resor	24	25	43	39	67	64
Ton gods. Mill.	17	14	26	20	43	34
Personkm. ,, ...	1,027	1,205	821	840	1,848	2,045
Tonkm. ,, ...	2,051	1,972	1,320	1,038	3,371	3,010

För privatbanornas del äro här bland utgifterna medräknade räntor å lån, men för statsbanornas del ingå ej räntor å kapitalet.

Stockholm—Göteborg och 1864 s. stambanan Falköping—Nässjö—Malmö. N.ö. stambanan Laxå—Charlottenberg blev färdig 1871, ö. stambanan Katrineholm—Nässjö 1874, och n. stambanan nådde 1875 fram till Storvik. Senare ha statens järnvägsbyggnader till huvudsaklig del avsett Norrland. Det enskilda järnvägsbyggandet tog på 1870-t. en synnerligen stor omfattning — över 3,000 km. privatbanor fullbordades, bland dem t. ex. Bergslagsbanan Göteborg—Falun — och har även senare fortsatt, så att särskilt landets s. delar blivit försedda med ett ganska tätt järnvägsnät.

	Statens järnvägar normalspåriga	Enskilda järnvägar normalspåriga	smalspåriga	Summa
	km.	km.	km.	km.
1856	32	34	—	66
1860	303	176	48	527
1870	1,118	376	233	1,727
1880	1,956	2,686	1,234	5,876
1890	2,613	3,730	1,675	8,018
1900	3,850	4,832	2,621	11,303
1910	4,418	6,133	3,278	13,829
1920	5,506	6,081	3,573	15,160
1924	5,836	6,102	3,742	15,680

Av statsbanorna voro vid slutet av 1924 405 km. dubbelspåriga och 449 km. (linjen Luleå—Riksgränsen) elektrifierade. Elektrifieringen av linjen Stockholm—Göteborg är under arbete. Av smalspåriga enskilda J. hade större delen l. 2,918 km. spårvidden 0,891 m.; övriga spårvidder äro 1,093, 1,067, 0,802 och 0,600 m. Till statsbanorna höra även ångfärjelederna Trälleborg—Sassnitz (107 km.) och Malmö—Köpenhamn (30 km.), drivna i samdrift med tyska, resp. danska statsbanorna. Ångfärjeleden Hälsingborg—Hälsingör drives av danska statsbanorna. — I förhållande till folkmängden är J:s längd i Sverige större än i de flesta andra länder, näml. 26 km. J. per 10,000 inv. mot i Norge 12 km., i Storbritannien och Irland 8 km., i Frankrike 14 km., i Tyskland 10 km. o. s. v. I förhållande till ytvidden är dock järnvägsnätet i Sverige tämligen glest med 3,57 km. J. per 100 kvkm. land. — Till åstadkommandet av enskilda J. i Sverige har staten i stor utsträckning lämnat understöd i form av lån samt anslag utan återbetalningsskyldighet. Fr. o. m. 1871 har riksdagen för femårsperioder anslagit belopp motsvarande 1 à 1,5 mill. kr. per år till allmänna järnvägslånefonden, varur låneunderstöd utgår med (från 1923) i allm. högst $^3/_7$ av byggnadskostnaden. 1911 upprättades dessutom bibanefonden för understöd till J. i v. delarna av Värml., Kopparb. och Jämtl. l. samt delar av Bohuslän och Dalsland. Ur denna utgår understöd, delvis utan återbetalningsskyldig-

het. Intill 1924 års slut hade till enskilda J:s byggande utlämnats c:a 122 mill. kr. i lån samt c:a 4 mill. kr. anslag utan återbetalningsskyldighet; statens kvarstående fordran vid 1924 års slut för sådana lån utgjorde c:a 80 mill. kr. Nettobehållningen i förhållande till det av statsbanorna disponerade kapitalet har före världskriget merendels uppgått till 3 à 3 ½ %; under krisåren 1918 och 1919 uppstodo stora förluster, men senare har resultatet förbättrats; nettobehållningen för 1924 utgjorde 36 mill. kr.

Järnvägsartilleri, det grövsta slaget av rörligt artilleri; pjäserna äro monterade i lavetter med anordningar enbart för förflyttning på järnvägsspår. J. användes under ställningskrig, undantagsvis vid rörliga operationer, för verkan på långt håll, samt vid kustförsvar. Jfr Haubits och Kanon.

Järnvägsbyggnadsstaten, som upprättades 1855, då arbetena med v. och s. stambanorna påbörjades, stod urspr. under tillsyn av Nils Ericson (se d. o.). Då denne 1862 lämnade chefskapet för statens järnvägsarbeten, inrättades ett särskilt ämbetsverk, Styrelsen över statens järnvägsbyggnader, som upphörde fr. o. m. 1883, då det inrangerades under Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen. Sedan 1888 lyder J. under Järnvägsstyrelsen.

Järnvägsfullmäktige, se Järnväg sp. 342.

Järnvägsrådet, se Järnväg sp. 342.

Järnvägssignaler. Tågens gång, särskilt vid in- och utlöpandet å station l. eljest vid passerande av växlar, regleras genom signaler, som kunna givas antingen direkt personligen (med armarna l. signalflagga l. signallykta) l. också förmedelst fasta signalinrättningar. Till dessa senare räknas huvudsignal, som ger kör- och stoppsignal ävensom upplysning om å vilket tågspår infart skall äga rum å station, samt försignal, som är så sammankopplad med huvudsignalen, att den ger förberedande upplysning om dennas ställning. Vid statens järnvägar består huvudsignalen av en semafor (mast med en l. flera rörliga vingar) och försignalen av en skivsignal (mast med skiva rörlig kring horisontell axel). — Växel- och signalsäkerhetsanläggningar, som även i Sverige vunnit alltmera vidsträckt användning, tjäna att öka tryggheten och utesluta personliga felgrepp vid tågvägens klarläggande och signalering. De innebära i första hand, att varje signal är mekaniskt (genom linledningar) l. elektriskt förbunden med tillhörande växel l. växelgrupp så, att en i förhållande till växlarnas läge felaktig signal icke kan givas, varjämte växlar och signaler på olika punkter av en tågväg äro på likartat sätt inbördes förenade (växelförregling). Signaler och växlar för en hel bangård kunna medelst stållinor l. på elektrisk väg manövreras från *en* punkt, ställverket.

Järnvägsstaten, den under Järnvägsstyrelsen lydande personalen vid linjeförvaltningarna. Se Järnväg sp. 342.

Järnvägsstyrelsen, se Järnväg sp. 341.

Järnvägstaxa. Befordringsavgifterna å järnväg sammanställas i en taxa, med regler för avgifternas beräkning, tabeller över ta-

riffer samt godsindelning. Taxorna fastställas av statlig myndighet, som kan tillgodose det allmännas intresse, i Sverige av K. M:t. Svenska statsbanetaxan är i stort sett lägre än de enskilda järnvägarnas taxor. Den innehåller för *persontrafik* avgifter uppställda i zontariffer, d. v. s. samma avgift gäller för alla avstånd, som falla inom samma zon. Priset per km. är väsentligt lägre för långa än för korta resor, t. ex. i III klass 6 kr. för 100 km. och 29,50 kr. för 1,000 km. Billigare tariffer gälla för tur- och returbiljetter och månadsbiljetter. Vissa kategorier resande, t. ex. sjuksköterskor, erhålla s. k. nedsättningsbiljetter till lägre pris. För *gods* förekommer i statsbanetaxan tariffer för paket-, il- och fraktgods; av il- och fraktgods särskiljer man styckegods (mindre än 2,500 kg. per sändning) och vagnslastgods (minst 2,500 kg.). Särskilda tariffer gälla för levande djur, järnvägsfordon, åkdon, båtar, lik m. m. Fraktgodstarifferna äro 12 jämte undantagstariffen U. I godsindelningen bestämmes på grund av godsslag och sändningens storlek den tariff, som i varje fall är tillämplig. Fraktsatserna äro vida högre för gods av högre värde och i styckegodssändningar än för gods av lägre värde och i vagnslaster. Tarifferna äro starkt fallande med avståndet, vilket framgår av följande ur fraktgodstarifftabellen uttagna siffror (enl. grundtaxan, utan inräknande av nu utgående provisoriska tilläggsavgifter):

Frakt i öre per 100 kg.

Tariff:	1	3	5	8	12
10 km.	21	14	12	10	8
100 ,,	155	23	72	47	28
500 ,,	448	264	202	130	83
1,000 ,,	656	387	294	195	148

Att samma transportkvantum icke ständigt betingar samma transportpris beror dels på att järnvägarnas självkostnader per enhet (t. ex. tonkm.) bli lägre vid längre avstånd och större kvantiteter, dels på att det lågvärdiga godset ej förmår bära höga frakter, vadan järnvägarna för att utvidga sin affärsrörelse och fylla sin uppgift i samhället måste erbjuda så låga avgifter som möjligt för grövre gods. — För bildandet av en samtrafiktaxa för transporter, som beröra flera olika järnvägar, tillämpas olika system. I persontrafik förfares regelmässigt så, att avgifterna för de särskilda banorna sammanräknas. I godstrafik inom Sverige tillämpas däremot den fallande statsbanetaxan ss. samtrafikstaxa med avgiften uträknad efter totala transportlängden men med tillägg av vissa s. k. banavgifter, ordinärt 5 öre per 100 kg., för varje i transporten deltagande bana; den totala frakten fördelas därefter mellan de olika banorna efter särskilda, tämligen invecklade grunder. I godssamtrafik med Norge tillämpas enahanda förfarande, men eljest tillämpas i godstrafik med utlandet en sammanläggning av frakterna för delarna å ömse sidor om gränsen. — *Samtrafik* äger rum mellan svenska järnvägar och även i viss utsträckning mellan dessa och järnvägar i främmande länder och innebär för trafikanterna, att biljetter kunna köpas och gods direkt utan mellanhänder kan expedieras mellan stationer vid de särskilda järnvägarna. I internationell trafik inrättas dock direkta biljetter och fraktsatser endast mellan ett begränsat antal stationer. Vagnsamtrafik mellan järnvägar

med samma spårvidd innebär ett ömsesidigt begagnande i viss utsträckning av vagnar, särskilt godsvagnar. Därvid erlägges vagnhyra av den bana, som begagnar annan banas vagn.

Järnvägstrupper användas för byggande av fältjärnvägar, reparationer av förstörda järnvägar, upprätthållande av trafik inom från en fiende erövrade områden m. m. J. finnas i regel organiserade i fredstid, icke i Sverige.

Järnvägståg, bantåg. Ett tåg l. tågsätt består av lokomotiv och vagnsätt, sammansatt av olika slags vagnar. Snälltåg befordra huvudsakl. passagerare (stundom även ilgods), persontåg passagerare, il- och stundom styckegods, blandade tåg såväl passagerare som gods i allm. Godståg finnas av olika slag, ss. lokalgodståg och fjärrgodståg (även ilgodståg, direkt-godståg m. fl.). Malmtåg benämnas de för transport av malm i malmvagnar uteslutande avsedda tågen å linjen Luleå—Riksgränsen. Arbetståg transportera material och arbetare för järnvägens egna arbeten. Den moderna uppdelningen på långsamma lokalgodståg, som göra uppehåll på varje station, och snabbare fjärrgodståg, som verkställa direkta transporter på längre håll utan många uppehåll, tjänar bl. a. besparingssyftet. För varje persontåg fastställes en normalplan, som anger tågets normala sammansättning i antal och slag av vagnar.

Järnåldern, den förhistoriska period, då järnet användes som huvudsakligt material för skärande redskap och vapen. J. avlöser bronsåldern och utgör det sista av de förhistoriska skedena i den västerländska kulturkretsen. Den

Bronssmycke från Hallstatt-tid.

omfattar i s. delarna av Europa i stort sett årtusendet närmast före Kristi födelse, medan åter i de n. delarna J. kan anses vara slut först omkr. 1000 e. Kr. — Frågan om järnets första uppträdande är ännu olöst. Enstaka järnföremål uppträda redan tidigt i fynden från bronsåldern. J. som kulturhistorisk epok, d. v. s. den tid, då järnet kommit i allmännare användning, inträder emellertid senare. Under senaste delen av andra årtusendet f. Kr. synes detta ha ägt rum i Orienten. I Grekland omfattar den förhistoriska J. i stort sett tiden för den homeriska diktningens tillkomst (1200—800). I s. och mell. Italien blir järnet bekant ung. vid samma tid. Däremot blir det först något senare (omkr. 1000) allmänt i Nord-Italien, som kulturellt i ej ringa grad ansluter sig till Mellan-Europa, där man lär känna järnet omkr. 900 f. Kr. I Schweiz och Syd-Tyskland har man från denna tid bl. a. påträffat bronssvärd med inläggningar av järn, vilket visar, att järnet vid sitt första uppträdande betraktades som en ädel metall. I Väst-Europa (Belgien och Frankrike) kan J:s början sättas till omkr. 800 f. Kr., i Nord-Europa (Nord-Tyskland och Skandinavien) omkr. ett årh. senare. — J. i *Mellan-Europa* omfattar tiden från omkr. 1000 f. Kr. fram till Kristi födelse. Man har indelat denna tid i 2 olika perioder, en äldre, Hallstattiden (900—450) och en yngre,

Fr. v. Bronssitula i drivet arbete från Halstatt-tid. — Lerkärl med målning i grafit och rödfärg från Hallstatt-tid. — Lerkärl från La-Tènetid.

La-Tènetiden (450—Kristi födelse). — Hallstatt-tiden har fått sitt namn efter ett stort gravfält under flat mark vid köpingen Hallstatt i Salzkammergut, Österrike. Hallstatt-tidens fynd härröra dels från gravhögar, dels från flatmarksgravar, vilka innehålla antingen skelett l., tidigast, brända ben. I dessa gravfynd uppträder järnet i samband med den nya smidestekniken, som användes även för bronsarbeten i motsats till bronsålderns gjutteknik. Man fasthåller ännu i mycket vid de från bronsåldern nedärvda formerna, men även nya karaktäristiska former uppträda. En hel del av hithörande föremål, ss. svärd, fibulor, dolkar och prydnader, ofta fortfarande av brons, kunna uppordnas i för den kronologiska fixeringen värdefulla serier. Gravfynden innehålla ej sällan föremål, vilka tydligt visa inflytelser från andra håll, Grekland och Italien. Särskilt karaktäristiska sådana äro vissa bronskärl, s. k. situlor, samt gördelbleck. Större guldfynd bestå till stor del av söderifrån importerade alster. — I n. Italien kallas större delen av denna tid Villanovatiden (uppkallad efter en fyndort invid Bologna). Villanovakulturen, som fortsätter bronsåldern och som var den förhärskande under perioden 1000—550 f. Kr., uppbars av umbrerna. Den utmärkes framför allt av kärl av brons och lera, vilka äro prydda med geometriska ornament (vanl. meander). — I Skandinavien är den yngre bronsåldern påverkad av Hallstattkulturen, likaså i Nord-Tyskland. Hallstattformer uppträda inom dessa områden som omedelbara föregångare till J:s inbrott. — La-Tènetiden karaktäriseras genom en starkt stegrad användning av den nya metallen liksom också av flera nya och särdeles karaktäristiska fornsaksformer. Först med La-Tènetiden kan man även i Mellan-Europa tala om J. i ordets egentliga mening. Till tiden faller denna kultur inom de fyra sista århh. f. Kr. och omfattar i stort sett områdena n. och v. om det klassiska kulturområdet. La-Tènekulturen har erhållit sitt namn från fyndorten La-Tène vid Neuchâtel-

Fibula (överst) och armring från La-Tènetid.

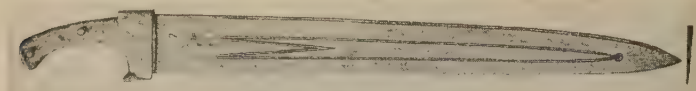

Eneggat svärd. Sverige.

sjön i v. Schweiz. Kulturen synes ha sitt ursprung på gränsområdet mellan v. och mell. Europa och har uppburits av kelter. Den har i olika länder och tider en skiftande prägel. Vanl. urskiljer man inom densamma tre smärre perioder med utgångspunkt från ledformerna, vilka framför allt utgöras av svärden och fibulorna från gravfynden. — Även för den äldre historiska tiden e. Kr. spela de talrika gravfynden en stor roll för belysningen av de ännu tämligen sparsamma skriftliga källorna. Rent arkeologiskt kan man alltså räkna J. till och med folkvandringstiden (se d. o.) och ytterligare några århr. — I *de nordiska länderna* kom järnet till allmän användning under 500-t. f. Kr., och J. som arkeologiskt tidsskede fortsätter här fram till kristendomens införande. Nordens J. indelas i följande perioder: förromersk J. (tiden fram till Kristi födelse), romersk J. (de fyra århr. närmast efter Kristi födelse), folkvandringstiden (omkr. 400—omkr. 800) och vikingatiden (omkr. 800—omkr. 1050). De tvenne sistnämnda perioderna kunna i viss mån anses ss. självständiga och behandlas i art. Folkvandringstiden och Vikingatiden. I Norden intränger redan före bruket av järn Hallstattkulturens stilformer, därpå järnet och slutligen La-Tènekulturens former, vilka senare i mycket bilda utgångspunkter för den kommande utvecklingen i Skandinavien. De äldsta i Norden funna järnföremålen utgöras av skäror, nålar o. d. Bronsen använ-

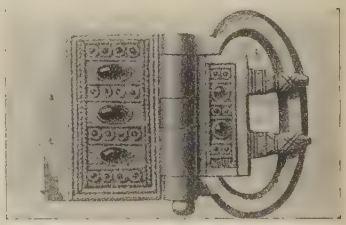

Bältespänne av brons, prytt med förgyllt silver och färgat glas. Romersk järnålder. Uppland.

des allt fortfarande i rätt stor utsträckning hela J. igenom, i synnerhet som material för prydnader. Som material för redskap och vapen slog järnet snart igenom. Det blev av oerhörd betydelse för kulturen, att detta arbetsmaterial kunde framställas inom landet, till en början ur myrmalmen. Den mellaneuropeiska La-Tènekulturen spred sig till Norden över Tyskland och dess karaktärsgivande former påträffas i gravfynden särskilt från s. och mell. Sveriges landskap, från Skåne till Uppland (svärd, sköldbucklor, spjutspetsar m. m. av järn, spännen, nålar, kittlar av brons l. järn, halsringar av brons,

T. v. Kittel från förromersk järnålder, övre delen av järn, nedre delen av brons, Öland. — T. h. Lerkärl från romersk järnålder.

lerkärl, dels av yngre bronsålderstyp, dels också av situlaform). Kontakten med den romerska kulturen, som blev särskilt livlig under de första århl. e. Kr. kännetecknas av talrika fynd i Norden av romerska bronskärl, bronsskopor, glaskärl, mynt m. m. Till stor del nådde dessa importvaror Norden genom de handelsidkande kelternas förmedling. Gravskicket under äldsta J. i Norden var likbränning, varvid de brända benen nedlades i en urna, ett kärl av trä l. dylikt, som nedsattes i en grop, ofta utan något, som markerade graven ovan jordytan. Dessa urnegravar äro vanl. samlade i större gravfält i grusåsar. Från samma tid äro även stendösgravar, vilka särskilt påträffats i Halland. Nordens egentliga J. omfattar dock årtusendet e. Kr., och kulturen får då en rik utveckling.

Romerska importföremål. Glasbägare, Gotland. — Bronsstatyett (Venus), öland. — Bronsskopa, Uppland.

Järpe. Hane. Längd 37—41 cm.

Se även Nordens förhistoria.

Järpe, *Tetra'stes bona'sia,* en art Orrfåglar med kort nacktofs och nedtill nakna tarser. Spräcklig i rostbrunt, svart, vitt och grått. Tidtals allmän från Småland norrut. Lever parvis i barrskogar, oftast på marken. Livnär sig av frön, knoppar, bär, insekter m. m. Boet lägges på marken. Ägg 8—12, brungula, mörkfläckiga. Stannfågel. Fridlyst.

Järpen, Hjärpen, municipalsamhälle i Undersåkers skn, Jämtl. l. 1,055 inv. Vid J. sulfitfabrik, pappersbruk och tapetfabrik. Äg. a. b. Tegefors verk, grundat 1905.

Järpås, Hjärpås. 1. Socken i Skarab. l., jämte Uvered och Häggesled pastorat i Skara stift. 1,425 inv. — 2. Municipalsamhälle i J. l. 340 inv.

Järrestad, Jerrestad. 1. Härad i Ingelstads och Järrestads domsaga, Kristianst. l., omfattande socknarna östra Nöbbelöv, Simris, Järrestad, östra Tommarp, Gladsax, östra Vemmerlöv, Stiby, Vallby och Bolshög. — 2. Socken i Kristianst. l., jämte Simrishamn pastorat i Lunds stift. 620 inv.

Järsnäs, socken i Jönköp. l.,

Hans Järta.

jämte Forserum pastorat i Växjö stift. 965 inv.

Järstad, Gerstad, socken i östergötl. l., jämte Vallerstad pastorat i Linköpings stift. 360 inv.

Järstorp, socken i Jönköp. l., jämte Bankeryd pastorat i Växjö stift. 550 inv.

Järta, Hans, f. 1774, d. 1847, statsman, son av generalen, frih. Karl Hierta. Han deltog livligt i 1790-t:s frisinnade och oppositionella strävanden och var en av dem, som vid riksdagen 1800 avsade sig adelskapet. Han skrev sig hädanefter J. Under 1809 års revolution spelade J. en viktig roll, främst ss. sekreterare i det konstitutionsutskott, som utarbetade den nuv. R. F. I detta arbete hade J. enl. B. B. v. Platens vittnesbörd "en ganska stor, ja, kanske den största andel, som någon enskild man kunde hava". 1809—11 samt 1815—16 var J. statssekreterare för finansärenden. 1812—22 landshövding i Kopparb. l., utvecklade J. där en betydande verksamhet. Han levde sedermera ss. privatman mest i Uppsala, utom 1837—44, då han var chef för Riksarkivet. — J. var en självständig och oförskräckt natur, som i yngre år använde sin kvicka och skarpa penna i oppositionens tjänst men under det nya statsskicket alltmer fattade ss. sin uppgift att slå vakt kring detta och blev en obeveklig motståndare till den uppväxande liberala oppositionen. I skrifter från 1820-t., ss. *Svar på allmänna journalens anmärkningar,* samt bidrag i tidskriften Svea framstod J. ss. konservatismens främste målsman, vars uttalanden och utläggningar av R. F. blevo grundläggande för statsvetenskapen ända fram till våra dagar.

Järte, Otto, f. 1881, ämbetsman och politiker, byråchef i Socialstyrelsen 1921. J. har deltagit i en mängd socialpolitiska utredningar och konferenser och övat ett flitigt skriftställarskap i allmänna frågor. J. var tidigare socialdemokrat och 1911—15 socialdemokratisk medlem av stadsfullmäktige i Sthlm men uteslöts 1915 ur partiet för sin anslutning till aktivismen och invaldes 1924 av högern i A. K.

Järtecken (av osäkert ursprung), ss. förebud uppfattat naturligt l. övernaturligt fenomen.

Järv, *Gu'lo lu'scus,* en art Mårddjur med kort nos, små ögon och öron, stora, breda, på undersidan hårklädda tassar och tämligen kort (c:a 15 cm.), yvig svans. Svartbrun med ett gulbrunt band från skuldran bakåt mot

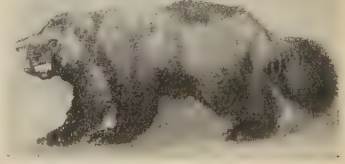

Järv. Längd med svans c:a 1 m.

svansen. J. har förmåga att klättra i träd. Tidigt på våren födas vanl. 3 ungar. Skandinaviska halvön, n. Ryssland; i Sverige i fjälltrakterna. J. är mycket stark och blodtörstig samt är ett svårt skadedjur på ren.

Järvafältet, övningsområde för Sthlms garnison, n.v. om Ulriksdals station. 4,800 har. Skjutbanor, hangarer m. m. Stockholms kapplöpningssällskaps tävlingsbanor.

Järved, sågverk i Arnäs skn, Västernorrl. l., s.ö. om Örnsköldsvik. Äg. Kramfors a. b.

Järvsö, socken i Gävleb. l., pastorat i Uppsala stift. 8,050 inv. Vårdanstalt för spetälska.

Jäslera, jäsjord, flytjord, flottmo, kvicksand l. -mo, mjäla, av fin mo l. mjuna bestående jord med så stor vattenupptagande förmåga, att den blir halvflytande och särskilt under tjällossningen jäser upp ur marken. Bildning av J. motverkas genom avdikning och kalkning. (Se även Jordflytning.)

Jäsning, i vidsträckt mening organiska ämnens sönderdelning genom mikroorganismer (jfr Förmultning och Förruttnelse), i inskränkt och vanligaste bemärkelse sockerarters sönderdelning i alkohol och kolsyra genom jästsvampar (alkoholjäsning). Schematiskt kan jäsningsförloppet framställas genom formeln:

$$\underset{\text{druvsocker}}{C_6H_{12}O_6} \longrightarrow \underset{\text{etylalkohol}}{2C_2H_5OH} + \underset{\text{koldioxid.}}{2CO_2}$$

I verkligheten är dock reaktionen ytterst komplicerad med ett stort antal mellan- och biprodukter. Endast sådana sockerarter, i vilka antalet kolatomer är en multipel av 3, kunna i regel förjäsas. Högre kolhydrater, ss. stärkelse (i vissa fall även cellulosa), och sammansatta sockerarter kunna förjäsas, först sedan de spjälkats till enkla sockerarter genom enzymer (se d. o.), vilka i regel finnas hos mikroorganismerna. — Först i senare hälften av 1800-t. fastställdes, att J. inträder som en följd av levande mikroorganismers organiska verksamhet. Jästceller hade visserligen med mikroskopet upptäckts redan av Leeuwenhoek men återupptäcktes först på 1830-t. samtidigt av Cagniard de la Tour och Th. Schwann. Dåtidens kemister, främst Liebig, företrädde uppfattningen, att J. var en rent kemisk, "katalytisk", process, och vände sig mot den "vitalistiska" skolan, vars främste företrädare, Pasteur, formulerade satsen: "utan liv ingen J." och experimentellt visade riktigheten av denna uppfattning. J. skulle således hos bakterier, jästsvampar och även högre växter vara en process, analog med andningen hos högre organismer. Forskningar av E. Buchner (se d. o.) och C. Neuberg ha visat enzymernas (se d. o.) betydelse vid J. Man har även påvisat betydelsen av s. k. ko-enzymer samt fosforföreningar vid J. — Bland bi- och mellanprodukter vid J. märkas bl. a. mjölksyra, acetaldehyd, pyrodruvsyra, metylglyoxal och glycerin. — Även inom de högre organismerna sker en spjälkning av sockret, analog med J., fastän den vanl. går ända till kolsyra och vatten. Vid intramolekylär andning bildas dock alkohol (se Andning sp. 423). — *Övriga slag av J.* äro bl. a. mjölksyrejäsning (orsakad av *Bacte'rium a'cidi la'ctici*), smörsyrejäsning (orsakad av *Clostri'dium buty'ricum* m. fl.), ättiksyrejäsning (or-

sakad av *Bacterium ace'ticum*) och slemjäsning (se dessa ord). — Jfr Bryggeri, Etylalkohol, Jästfabrikation, Jästsvampar och Vin.

Jäsningsmjölksyra, se Mjölk och Mjölksyror.

Jästfabrikation. För att vid bakning (se d. o.) få bröd poröst har man sedan urminnes tider låtit det jäsa. Ända fram till 1800-t:s början har man härvid använt "surdeg", ett stycke deg, som undantagits vid ett bak och förvarats till nästa. Surdegen innehåller en blandning av olika jästarter samt mjölksyrebakterier, vilka senare framkalla den betydande surhetsgraden i "surbrödet". Öljäst lämpar sig föga till bakning på grund av ringa hållbarhet och bitter smak. Under 1800-t:s förra hälft försökte man erhålla en hållbar vara ur bränneriiäst, men först på 1860-t. lyckades man utexperimentera en tillförlitlig metod, skumjästmetoden, vid vilken jästen under jäsningen samlades på ytan och skummades av. Metoden utträngdes på 1890-t. av den i England uppfunna och bl. a. i Sverige och Danmark utarbetade luftjästmetoden. Råmaterialet är spannmål, helst korn, l. ock melass. En jästfabrik är i huvudsak inrättad som ett bränneri (se Etylalkohol). Genom inblåsning av luft under jäsningen ökas jästutbytet betydligt och kan uppgå till 30 à 35 kg. jäst per 100 kg. spannmål. Den jästa vätskan centrifugeras, och jästen pressas i filtrerpress och blandas vanl. med något potatismjöl till en plastisk massa, pressjäst. I Danmark och Amerika ha på senaste tid nya metoder utexperimenterats, vid vilka man genom användande av melass och närsalter lyckats höja jästutbytet till 60 à 70 %, under det så litet sprit erhålles, att det knappast lönar sig att tillvaratagа den. Jästen bör förvaras i en temperatur av + 10° à + 18° C. — I Sverige finnas f. n. 8 pressjästfabriker, som årligen tillverka c:a 6 mill. kg. ren jäst. — S. k. torrjäst utgöres av levande jäst, intorkad vid låg temperatur, l. ock av med alkohol l. aceton dödad och torkad jäst. Jästkraften är betydligt mindre än hos levande jäst, men torrjästen lämpar sig väl för varma klimat, sjöresor o. d.

Jästpulver, bakpulver, innehåller ej jäst utan endast salter, t. ex. hjorthornssalt l. bikarbonat, blandade med vinsyra. Under inverkan av fuktighet och värme utdrives kolsyra, som gör brödet poröst.

Jästsvampar, *Saccharomyce'tes,* mikroskopiska svampar, tillhörande *Ascomyce'tes.* De äro vanl. encelliga, men cellerna hänga ofta samman i korta trådar, ss. hos släktet *Saccharomy'ces,* vilket vanl. förökar sig genom knoppning. Vid livlig jäsning frånskiljas dottercellerna, efter avslutad jäsning bilda en del celler trådar. Hos släktet *Schizosaccharomy'ces* dela sig cellerna däremot genom tvärdelning och dottercellerna frigöra sig alltid. Befruktning och askosporbildning förekomma även. Jäst är den rikaste källan för B-vitaminer (jfr Vitaminer). De flesta J. framkalla alkoholjäsning i sockerhaltiga vätskor (se Jäsning) på grund av sin halt av kraftiga enzymer (jfr d. o.). Arternas jäsningsförmåga är olika liksom de vid jäsningen alstrade biprodukterna. I naturen leva J. vanl. i jorden, vid vissa årstider utvecklas de på saftiga frukter m. m. — Till släktet *Saccharomy-*

ces höra de flesta vid öl- och vinjäsning samt sprit- och pressjästfabrikation använda arterna och raserna, ss. *Saccharomyces cerevi'siae* och *Saccharomyces ellipsoi'deus*, varav den förra begagnas vid öljäsning, medan den senare finnes på druvor och åstadkommer vinjäsning. Andra J. äro verksamma vid framställning av kefir, saké m. m. *Pseudosaccharomy'ces apicula'tus* är verksam vid jäsning av vin och fruktvin.

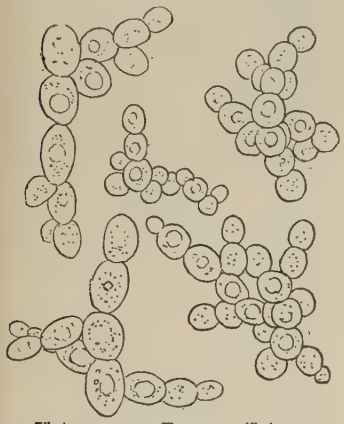

Jästsvampar. En pressjästras.

Schizosaccharomyces Mella'cei, funnen i sockerrörsmelass, användes vid romberedning på Jamaica. — I jäsningstekniken skiljer man på "kulturjäst" och "vildjäst". Kulturjästen omfattar renodlade jästraser, vilka ge renare, jämnare och hållbarare produkter än vildjästen och därför användas i bryggerier, brännerier, jästfabriker och delvis även vid vintillverkning. Det grundläggande arbetet på J:s renodling och klassificering utfördes av E. C. Hansen. Som vildjäst betecknas vilda J., vilka kunna göra skada genom att framkalla avvikande jäsningsförlopp, om de infinna sig i den jäsande vätskan. Liknande verkan ha vissa bakterier (ss. ättiksyrebakterier) och *Fungi imperfecti*. Av de sistnämnda är "kahmjästen" (*Mycode'rma*) särskilt farlig. Den bildar en hinna på vätskeytan och oxiderar alkoholen. För att undvika infektioner av dylika organismer måste vid alla jäsningsindustrier den största renlighet råda och substratets sammansättning, spec. surhetsgraden, noga kontrolleras. Av kulturjäst skiljer man på underjäsande raser l. underjäst (bryggerijäst), vilka vid jäsning sjunka till bottnen, och överjäsande raser l. överjäst (bryggeri-, bränneri- och pressjäst), vilka samla sig på vätskans yta. En tredje grupp utgör vinjästen.

Jästsvampar. Celler i knoppning.

Jät, socken i Kronob. l., jämte Kalvsvik pastorat i Växjö stift. 770 inv.

Jättar kallas i fornnord. mytologi övermänskligt stora och starka väsen, tydligen ett slags naturdemoner. De föreställas vanl. boende i l. bland bergen,

Jästsvampar. Pressjäst (b), infekterad med kahmjäst (a och e), ättik- (d) och mjölksyrebakterier (c och f).

Jättebaggar. Herkulesbagge. Längd med horn c:a 15 cm.

varifrån de en gång bekrigat varandra l. människorna med de väldiga klippblock, som stundom påträffas i dalar och på slätter ("jättekast"). Till gudarna stå somliga i fredligt, andra i fientligt förhållande. Med de fientliga J., bosatta i Jotunheim ("jättehem"), en klippig och ogästvänlig värld ö. l. n. om människornas hem, kämpar särskilt Tor. Ännu då kristendomen infördes och delvis även långt senare, var tron på dem levande, och många sagor berätta om J:s fåfänga försök att skada l. omintetgöra kyrkbyggen o. s. v. — Namnet "jätte" (isl. *jotunn*) antas sammanhänga med "äta" och betecknar möjligen från början en särskild klass av J.: de glupska (likdemoner?). Andra, allmänt germanska beteckningar äro resar och tursar, vilka båda sannol. urspr. betyda: de starka.

Jättebaggar, *Dynasti'nae*, en underfam. stora Bladhorningar. Hanen bär utskott på huvudet. Hanen hos den sydamerikanska herkulesbaggen, *Dyna'stes he'rcules*, har ett långt, framåtriktat, i spetsen uppåtböjt horn på huvudet och ett liknande nedåtböjt på halsskölden. — Den enda svenska J., noshornbaggen, *Ory'ctes nasico'rnis*, är glänsande kastanjebrun. Längd 25—38 mm. S. Sverige.

Jättegrytor, runda l. långsträckta urholkningar i fast berg, åstadkomna genom erosion av vatten, som försatt stenar, s. k. löpare, och grus i en snurrande rörelse.

Jättehjort, *Mega'ceros giga'nteus*, ett numera utdött, jättestort Hjortdjur, som levde under istiden i v. Europa.

Jättekaktus, se Cereus.

Jättemussla, *Trida'cna gi'gas*, den största av alla Musslor. Skalen äro intill 1 m. långa. Användas stundom i kyrkor som vigvattenskärl o. d. Indiska oceanen.

Jättendal, socken i Gävleb. l., jämte Harmånger pastorat i Uppsala stift. 1,440 inv.

Jättesalamandrar, *Amphiu'midae*, en fam. Stjärtgroddjur. Sakna som fullvuxna yttre gälar, leva i vatten och andas vanl. med både gälar och lungor. Jättesalamandern, *Cryptobra'nchus japo'nicus*, det största nu levande groddjuret (längd över 1 m.), har stort, brett huvud, små ögon, bred kropp och rätt kort stjärt. Huden är vårtig, ljust gråbrun, mörkfläckig. Lever i fjällbäckar i Kina och Japan. Ålödlan, *Amphiu'ma me'ans*, har långsträckt, ållik kropp samt starkt reducerade extremiteter med 2—3 tår. Längd 76—89 cm. Mississippi, Louisiana. — Se Andrias Scheuchzeri.

Jättesköldpaddor, se Cryptodira.

Jätteväxt, se Missbildning.

Jäv, anmärkning mot riktigheten av ett anspråk l. mot en persons behörighet i något hänseende; även själva grunden för dylik anmärkning. — Bland mera vanliga J. må nämnas J. mot domare

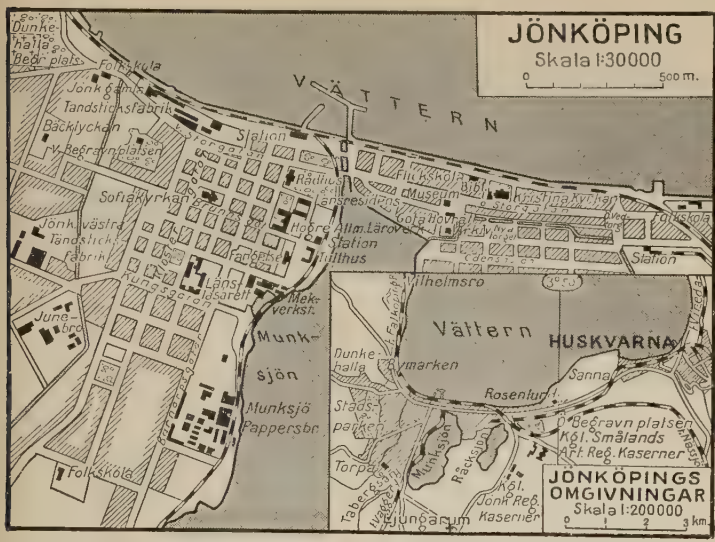

och vittnen samt J. mot äktenskap. — De omständigheter, vilka göra en domare (även nämndemän och jurymän) obehörig (jävig) att taga befattning med ett mål, äro omförmälda i 13 kap. rättegångsbalken. — Vittnesjäven äro *dels* absoluta, som göra en person över huvud obehörig att vittna, t. ex. minderårighet (under 15 år), vansinne, annan trosbekännelse än kristen l. mosaisk, ådömd straffpåföljd enl. 2 kap. 19 § strafflagen, *dels* relativa, d. v. s. som hindra en person att vittna i ett visst mål, t. ex. visst skyldskap, svågerlag och adoptivförhållande. Vittnesjäven äro upptagna i 17 kap. 7 § rättegångsbalken. Särskilda bestämmelser finnas vidare om J. mot synemän, lantmätare och gode män, utmätningsmän, skiljemän, valförrättare m. fl. — Betr. J. mot äktenskap, se Äktenskapshinder.

Jöfraskinna, en av de viktigaste handskrifterna av Snorres Heimskringla, i sitt ursprungliga skick endast fragmentariskt bevarad. J. anses härröra från omkr. 1325.

Jökel, se Glaciär.

Jönköping, stad i Småland, vackert belägen vid s. ändan av Vättern mellan denna, Munksjön och Rocksjön; säte för Göta hovrätt och landshövdingen i J:s l. 29,875 inv. — J. består av två huvuddelar, skilda av kanalen mellan Vättern och Munksjön. Den äldre i ö. har i stort sett sin stadsplan bevarad från 1600-t. Där ligga vid l. nära Hovrättstorget hovrättshusets och Kristinakyrkans vackra sandstensbyggnader från 1600-t:s mitt (kyrkan ombyggd efter brand 1790) samt gamla rådhuset (nu Norra Smålands fornminnesförenings museum) och gamla skolan (nu stadsbibliotek), uppförda vid 1600-t:s slut efter ritningar av

Jönköping. T. v. Hovrättshuset. — T. h. Gamla rådhuset.

Erik Dahlbergh, senare delvis ombyggda. Den nyare v. stadsdelen har inom ett stort parkområde på de forna fästningsvallarnas plats flera offentliga byggnader, bl. a. gamla och nya läroverkshusen, det förra nu rådhus. På höjderna v. om staden ligger Stadsparken, en stor naturpark med museets betydande friluftssamlingar, bl. a. en träkyrka från Bäckaby, och storartad utsikt över Vättern. I närheten ligga de gamla förstäderna Dunkehallar och Bymarken, i en vid omkrets kring staden nytillkomna villabebyggda förstadsområden. — J. har länslasarett, straffängelse, högre allmänt läroverk och 2 flickskolor; Jönköpings regemente och Smålands artilleriregemente äro förlagda dit. — Industrin hade 1922 71 arbetsställen med 3,491 arbetare. Bland anläggningar märkas klädesfabrik (Sahlströmska fabrikens a. b., grundat 1886), mek. verkstäder (bl. a. J:s mek. verkstads nya a. b., grundat 1921, a. b. J:s motorfabrik, grundat 1921), pappersbruk (se Munksjö) och främst tändsticksfabriker (se Jönköpings tändsticksfabrik). — Spårvägar. J. har 3 stationer, vid statsbanan Falköping-Ranten—Nässjö samt vid Halmstad—Nässjö och Jönköping—Gripenbergs järnvägar, samt har ångbåtsförbindelse med Vätterns hamnar, med Sthlm och Göteborg. — J. bildar två pastorat, Kristina (8,100 inv.) med det inkorporerade Ljungarum (2,995 inv.), och Sofia (17,975 inv.), i Växjö stift; Smålands artilleriregemente är egen förs. (805 inv.). — J., som urspr. låg på nuv. v. stadsdelens plats, synes ha uppstått ss. stad på 1200-t. och fick 1284 av Magnus Ladulås stadsprivilegier, de första kända i Sverige. Dess stora militära betydelse ss. vägknut medförde, att J:s på 1200-t. anlagda franciskankloster efter reformationen förvandlades till ett befäst slott. Sedan J. under Kalmarkriget bränts för att slottet skulle kunna försvaras mot danskarna, flyttades staden till nuv. ö. stadsdelen. Slottet, som ensamt kvarstod i v., brann 1737, men först på 1850-t. raserades befästningarna fullständigt och den nya v. stadsdelen uppstod samtidigt med uppkomsten av J:s tändsticksindustri.

Jönköping—Gripenbergs järnväg (J. G. J.), en 44,1 km. lång järnvägslinje från Jönköpings ö. station till Vireda. Från Rosendala utgår bispår till Huskvarna. Spårvidd 0,600 m. I sin helhet öppnad för trafik 1900. Äg. Jönköping—Gripenbergs järnvägs a. b.

Jönköpings län omfattar n.v.

Småland. 11,522 kvkm., därav 10,617 land. 229,914 inv. (1923), därav 14,032 mankön. I städerna bo 67,114 l. 29,2 % av länets inv. J. indelas judiciellt i 5 domsagor och 7 tingslag, lydande under Göta hovrätt, och administrativt i 5 fögderier och 21 landsfiskalsdistrikt. 8 städer (Jönköping, Huskvarna, Gränna, Tranås, Nässjö, Eksjö, Vetlanda, Värnamo) och 6 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1920 3,265 har av trädgård, 137,600 har av åker, 61,100 har av naturlig äng. Den odlade jorden utgjorde 13,3 % av hela arealen, skogbärande mark 70,3 %. Skörden utgjorde 1923 5,500 ton vete, 24,600 ton råg, 4,500 ton korn, 63,400 ton havre, 4,400 ton blandsäd, 72,200 ton potatis, 138,600 ton foderrotfrukter, 183,900 ton hö. Kreatursstocken utgjorde 1920 24,800 hästar, 136,600 nötkreatur, 111,600 får, 35,400 svin, 197,700 höns. Av jordbruk, skogsbruk och fiske levde 1910 54 % av J:s befolkning, av bergsbruk och industri nära 32 %. Metallindustrin hade 1922 103 arbetsställen och 3,132 arbetare, trävaruindustrin resp. 157 och 3,084 samt pappersindustrin resp. 34 och 1,896. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 3,950 km., järnvägarna 1923 768 km., därav enskilda 592 km., smalspåriga 134 km. J. beröres av statsbanelinjerna Hässleholm—Mjölby och Falköping-Ranten—Nässjö samt de enskilda Anneberg—Ormaryds, Eksjö—Österbymo, Göteborg—Borås, Halmstad—Nässjö, Jönköping—Gripenbergs, Kalmar, Nässjö—Oskarshamns, Skåne—Smålands, Vetlanda och Växjö—Åseda—Hultsfreds järnvägar.

Jönköpings läns folkhögskola, Nässjö, grundad 1876, omfattar manlig vinterkurs och kvinnlig sommarkurs.

Jönköpings Läns Tidning, en i Jönköping utgiven daglig frisinnad tidning, grundad 1909.

Jönköpings och Vulcans tändsticksfabriks a. b., se Jönköpings tändsticksfabrik.

Jönköpingsposten, en i Jönköping utgiven daglig moderat kvällstidning, grundad 1865. Nykterhetsvänlig och frireligiös.

Jönköpings regemente, I. 12, Jönköping, infanteriregemente uppkommet vid Småländska storregementets tredelning 1623.

Jönköpings tändsticksfabrik grundades 1845 av J. E. Lundström (se d. o.), med vilken 1846 brodern C. F. Lundström förenade sig. Tillverkningen omfattade urspr. endast fosfortändstickor. 1857 bildades Jönköpings tändsticksfabriks a. b., som i stor skala upptog tillverkning och export av säkerhetständstickor, varvid för tändsticksindustrin ytterst betydelsefulla förbättringar och uppfinningar gjordes vid J. 1903 bildades Jönköpings och Vulcans tändsticksfabriks a. b. genom sammanslagning av J. med Jönköpings västra (grundad 1882), Annebergs (grundad 1867), Västerviks (grundad 1857), Uddevalla (grundad 1872) och Vulcans (i Tidaholm, grundad 1868) fabriker. Jfr Svenska tändsticks a. b.

Jöns Bengtsson, se Oxenstierna.

Jönsson, Anders, f. 1883, bildhuggare, vistades 1908—21 huvudsakl. i Paris och har mottagit starka intryck av modern fransk och arkaisk grekisk skulptur. Han har utfört dekorativt stiliserade grupper och statyer (*Salome*, 1919), utmärkta por-

trätt (bl. a. av Hj. Branting och Sten Selander) och djurskulpturer, präglade av utsökt stenbehandling.

Jönåkers härad, i Nyköpings domsaga, Södermanl. l., omfattande socknarna Tuna, Lunda, Kila, Björkvik, Halla, Nykyrka, Stigtomta, Bärbo, Bergshammar, Tunaberg och S:t Nikolai. J. tillhör Jönåkers, Rönö och Hölebo härads tingslag.

Jönåkers, Rönö och Hölebo härads tingslag, Södermanl. l., omfattar Jönåkers, Rönö och Hölebo härader samt ingår i Nyköpings domsaga.

Jöran, annan form för Göran.

Jörgen, se Lundström, C. F.

Jörgensen. 1. Adolf Ditlev J., f. 1840, d. 1897, dansk historiker. Riksarkivarie 1889, genomförde han en betydelsefull omorganisation av Danmarks arkivväsen genom upprättandet av det centrala riksarkivet och landsarkiv. — 2. Johannes J., f. 1866, dansk författare. J., vilken började som lyriker och anhängare av den brandeska radikalismen, gjorde sig så småningom (främst i den av J. tills. med V. Stuckenberg och S. Claussen 1893—94 utgivna tidskriften *Taarnet*) till talesman för den franska symbolismens idéer samt en katolskt färgad religiositet. I *Rejsebogen* (1895), diktsamlingen *Bekendelse* (s. å.), och broschyren *Livslögn og Livssandhed* (1896) har J. berättat om sin omvändelse till katolicismen, vilken helt sätter sin prägel på hans följande produktion, omfattande såväl skönlitterära verk (diktsamlingar, berättelsen *Den yderste Dag*, 1897) som polemiska arbeten (*Vor Frue af Danmark*, 1900; *Pilgrimsbogen*, 1903) och skildringar av katolskt andligt liv (*Den hellige Frans af Assisi*, 1907; *Den hellige Katerina af Siena*, 1915). Sitt liv har J. skildrat i den märkliga bekännelseskriften *Mit Livs Legende* (6 dlr 1916—19). — 3. Thorvald J., f. 1867, dansk arkitekt, har med omstritt konstnärligt resultat utfört uppdraget att återuppföra Christiansborg (se d. o.).

Jörlanda, socken i Göteb. l., jämte Solberga och Hålta pastorat i Göteborgs stift. 1,410 inv.

Jörn. 1. Socken i Västerb. l., pastorat i Luleå stift. 5,625 inv. — 2. Municipalsamhälle i J. l. 845 inv.

Jösse. 1. Härad i Jösse härads domsaga, Värml. l., omfattande socknarna Köla, Eda, Bogen, Gunnarskog, Ny, Älgå, Arvika landskommun, Mangskog, Brunskog och Boda. — 2. Kontrakt i Karlstads stift, omfattande pastoraten Arvika landsförs., Älgå och Ny; Arvika stadsförs.; Gunnarskog och Bogen; Köla, Järnskog och Skillingmark; Eda; Brunskog, Boda och Mangskog.

Jösse Eriksson, d. 1436, dansk väpnare, omtalas redan 1414 ss. fogde i Västmanland och Bergslagen. J:s grymhet och hänsynslöshet mot allmogen voro den närmaste orsaken till Engelbrekts (se d. o.) uppror 1434. Han blev då fördriven från Västerås, och då han 1436 på lejd begav sig från Danmark till Vadstena, greps han där av de förbittrade bönderna och avrättades i Motala.

Jössefors, träsliperi och pappersbruk i Arvika skn, Värml. l. Äg. Billeruds a. b.

Jösse härads domsaga utgöres av ett tingslag, omfattande häradet med samma namn och Arvika stad i Värml. l. 34,810 inv.

Jösslunda, se Gösslunda.

K.

Kaba i Mecka.

K, k. 1. Elfte bokstaven i sv. och de flesta europeiska alfabet. Numera användes *k* mest i de germanska, slaviska och finskugriska språken, medan de romanska i regel ha *k* endast i främmande ord. I de flesta språk betecknar *k* ett *k*-ljud, men i svenskan är *k* framför *i, e, ä, y, ö* vanl. tecken för *tje*-ljudet. — 2. Romerskt taltecken = 250; $\overline{\mathrm{K}}$ = 250,000. — 3. Sv. förk. för *kunglig, kommendör* (av någon orden). — 4. Kemiskt tecken för en atom kalium. — 5. *k*, Boltzmanns konstant, = $1{,}37 \cdot 10^{-16}$ erg/grad, se Molekyl.

Kaalund [kå']. 1. Hans Vilhelm K., f. 1818, d. 1885, dansk skald, utgav bl. a. 2 samlingar *Fabler* (1844) och diktsamlingarna *Et Foraar* (1858) och *En Eftervaar* (1877). K. är, främst i sina älskvärda naturdikter, en typisk representant för övergångstiden från romantik till realism. — 2. Kristian K., f. 1844, d. 1919, dansk filolog, 1883 bibliotekarie vid Arnamagnæanska handskriftsamlingen i Köpenhamn, över vilken han utgav en utförlig katalog (2 bd, 1888—98). K:s arbeten behandla Islands historia och kultur under sagotiden.

Ka'ba (arab., tärning), islams förnämsta helgedom, belägen inom området för den stora moskén i Mecka. Den utgöres av en fyrkantig byggnad, 12 m. lång, 10 m. bred och 15 m. hög. I densamma finnas inmurade ett par heliga stenar, urspr. sannolikt fetischer, av vilka särskilt den svarta stenen (*al-ha'djar al-a'swad*) är berömd. Enl. muhammedansk tradition skall den urspr. ha varit snövit men sedermera svartnat till följd av människornas synder. — Redan långt före Muhammed fanns i Mecka det centrala kultstället inom den arabiska heden-

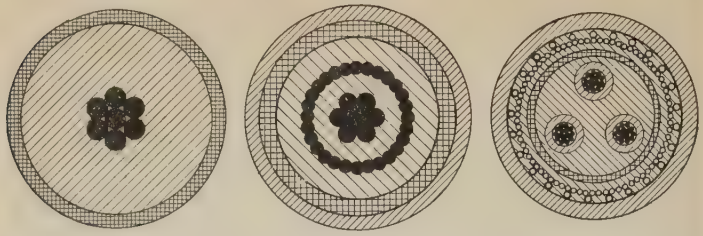

1 2 3

Starkströmskablar. 1. Enledarkabel. 2. Koncentrisk tvåledarkabel. 3. Armerad treledarkabel.

domen. Nationella och politiska skäl torde ha förmått honom att bibehålla detsamma och förvandla det till en centralhelgedom för sina trogna. Jfr Islam och Kibla.

Kaba'l (fr. *cabale*, jfr Kabbala), urspr. hemlig sammanslutning; hemligt anslag, intrig. Jfr Cabalministären.

Kabarda'-Balka'r, autonomt område i n. Kaukasus, Ryssland, bildat 1921. 13,656 kvkm. 180,000 inv.

Ka'bbala, hebr., "den nedärvda läran", medeltidens judiska mystiskt-teosofiska religionsfilosofi, vilken gav den för alla oinvigda dolda förklaringen till såväl de heliga skrifterna som tillvaron i dess helhet (jfr Judisk litteratur sp. 239). Så småningom har K. l. kabbalisti'k kommit att beteckna hemliga vetenskaper, magi, trolldom etc. i allm.

Kabbeleka, kabbelök, *Ca'ltha palu'stris* (fam. *Ranuncula'ceae*), ört med rundade blad och stora, gula blommor, allmän i diken och kärr över hela Sverige. Blommar i maj och juni.

Kabel. *Elektrotekn.* I allm. grövre elektriska ledningar. — Starkströmskablar för elektrisk kraftöverföring äro "blanka" (oisolerade) l. isolerade, koncentriska l. icke koncentriska en- l. flerledarkablar. Blanka K. användas endast till luftledningar l., nedlagda i jorden, som s. k. nollledare (se d. o.). För likström användas endast enledarkablar, en för varje pol, för växelström däremot nästan uteslutande flerledarkablar, som numera utföras huvudsakl. i den icke-koncentriska formen. — Enledarkablar (isolerade) tillverkas för spänningar av intill 60,000 volt; flerledarkablar intill 30,000 volt. — K:s strömförande delar, ledarna tillverkas av elektrolytkoppar, sällan heldragen tråd, oftast om varandra spiralvirade smärre trådar. För spänningar över 20,000 volt kommer ofta aluminium till användning. Det isolerande materialet skall förhindra otillåten strömövergång från en ledare till en annan l. till jorden (vattnet) samt skydda K. mot fysisk och kemisk inverkan (tryck, dragning, vatten, jordsyror m. m.). De isolerade K. utföras i tre huvudtyper, näml. blank blykabel, asfalterad blykabel samt armerad, asfalterad blykabel. Den blanka blykabelns yttersta lager utgöres av en foglös, ompressad mantel av rent bly. Där-

under kommer det elektriska isolationsmaterialet, oftast preparerat papper l. annan massa, i vilken ledaren l. ledarna ligga inbäddade. Den asfalterade blykabeln har till skydd för blymanteln ett yttre lager av asfalterat jute. Dessa typer fordra omsorgsfull förläggning, ofta i cementblock. Den armerade, asfalterade blykabeln kommer oftast till användning, då den medger enklare förläggningsarbete. Armeringen består av två över varandra lindade järnband. Över det hela spinnes ett asfalterat jutelager för att förhindra armeringens rostande. Undervattenskablarna äro en art härav, där järnbanden äro utbytta mot lager av förzinkad ståltråd, det ena till skydd mot tryck o. d., det andra för upptagande av de i sådana K. uppträdande dragpåkänningarna. Sistnämnda slags K. är användbar för växelström endast om alla faserna omfattas (för enfas- och tvåfasström tvåledare, för trefasström treledare o. s. v.), emedan den genom virvelströmmar eljest uppkommande värmeutvecklingen lätt förstör isolationen. De användas heller icke för spänningar över 30,000—35,000 volt och periodtal över 15—16 ⅔ perioder, emedan de ekonomiska förlusterna genom värmeutvecklingen bli för stora. — S v a g s t r ö m s - k a b l a r utgöras av telegraf- och telefonkablar och äro eg. en samling (stundom över 1,000) från varandra isolerade mindre ledningar, förenade till en enda, vilkens framdragande är enklare och billigare. Telegrafkablar förekomma dock som enlinjeledningar. De användas huvudsakl. i större samhällen samt som undervattensledningar. Varje enskild tråd (heldragen koppar) är pappersisolerad och har en diameter intill 0,7 mm. (interurbana linjer intill 2 mm.). Trådarna viras i spiral, som för undvikande av störande induktionsfenomen är ömsom höger-, ömsom vänsterstigande. Även svagströmskablarna fordra starkt skydd mot fysisk åverkan och förläggas i cementblock. Luftkablar uppbäras av en stållina, vilken upptar den av uppspänningen orsakade dragpåkänningen. — *Sjöv.* Tågvirke, tillverkat av 3—4 trossar, k a r d e' l e r, som sammanslås medsols. Jfr T r o s s.

Kabelgatt, rum ombord å fartyg, vanl. i förpiken, för förvarande av tågvirke, kablar o. d.

Ka'beljo (holl. *kabeljauw*), fiskvara, beredd av torsk, långa o. a. torskfiskar. Fisken saltas, torkas något och packas pressad i fjärdingar. Bohuslänska k l i p p - f i s k e n torkas mera än K. och packas ej i kärl.

Kabella'rium, anordning ombord på fartyg, bestående av en k a b e l l a r i e s k i v a, d. v. s. ett gjutjärnshjul med spår för kättinglänkar, samt ett antal styrrullar. K. användes, då en kätting skall tagas hem med ankar- l. förhalningsspel. K. med ändlös kätting användes för att överföra kraft, t. ex. från en vinsch till ett ankarspel, som saknar eget drivmaskineri.

Kabellängd, längden av en kabel, i allm. 200 m. Ofta menas med K. $^1/_{10}$ sjömil l. c:a 185 m.

Kabelslaget kallas tågvirke, vars parter gå medsols. Motsats: t r o s s l a g e t.

Kabelstek, se K n o p a r.

Kabelvaag [-vå'g], ett av de största fisklägena i Lofoten, Nordland fylke, Norge. 1,130 inv.

Kabi'nda, se P o r t u g i - s i s k a V ä s t - A f r i k a.

Kabine'tt (eng. och fr. *cabinet*,

av kelt. *caban*, hydda), litet rum av mera intim karaktär, urspr. sådant, där samlingar förvarades, så ännu i sms. ss. kopparsticks-kabinett m. fl.; avträde. — *Statsr.* Urspr. monarkens enskilda rum, där regeringsärendena avgjordes, sedermera konungens närmaste rådgivare, som tillsammans med honom förde regeringen (civil- och militärkabinett). I denna betydelse vann K. under nyare tid utbredning särskilt i de mer l. mindre absolutistiskt styrda europeiska fastlandsstaterna. I Sverige utbildades, i samma mån som Gustav III själv lade hand vid regeringsärendena, ett slags kabinettsstyrelse, där ärendena i s. k. konselj avgjordes av honom i närvaro av några rådgivare, som utsågos enl. konungens gottfinnande. Denna kabinettsstyrelse upphörde med införandet av 1809 års R. F. Det är alltjämt allmänt brukligt att benämna regeringsmyndighet K., då fråga är om den del av dess verksamhet, som berör förhållandet till främmande stater.

Kabinettet för utrikes brevväxlingen, ett 1791 upprättat ämbetsverk för utrikesärenden, vilket efter omorganisation 1840 även benämnes utrikesdepartementet (se vid. d. o.).

Kabinettsformat, till fotografiska kabinettsporträtt använt format, vanl. 12 × 16,5 cm.

Kabinettsfråga, en fråga, rörande vilken ministären avgivit förklaring, att den kommer att inlämna sin avskedsansökan, därest samförstånd med statschefen och parlamentet icke kan uppnås.

Kabinettskammarherre, se Hov sp. 948.

Kabinettskassan var 1809—1906 den del av utrikesbudgeten, vilken var avsedd till extra och hemliga utgifter, vilka redovisades inför konungen allena. Genom Karl XIV Johans omfattande diplomati och vana att ur K. täcka även politiska och andra utgifter hade brist uppstått i K., vilket blev en av oppositionens angreppspunkter vid riksdagen 1840—41. Denna nedsatte anslaget till K. för att framtvinga en redovisning, och då konungen endast framlade ett sammandrag, avslogs hans begäran om nytt anslag. Konungen täckte då själv bristen i K. På grund av redovisningens bristfällighet riktades vid det följande riksrättsåtalet häftiga anklagelser mot flera av Karl XIV Johans rådgivare, särskilt K. Skogman.

Kabinettsorder, benämning å sådana godtyckliga påbud l. befallningar, som i en absolutistiskt styrd stat utfärdas från furstens kabinett (se d. o.) och som i ett l. annat hänseende åsidosätta de ordinarie myndigheterna.

Kabinettssekreterare, se Utrikesdepartementet.

Kabinettsskåp, se Konstskåp.

Kabinettsstycke, målning i litet format, noggrant återgivande alla detaljer. Kabinettsmåleriet uppstod och blomstrade på 1600-t. i Holland, där målningar mer och mer vunno insteg som prydnadsföremål i borgarhemmens rum, "kabinett".

Kabinettsärenden kallades under frihetstiden vissa ärenden av mindre vikt, som konungen hade ensam rätt att utan rådets behandling avgöra i närvaro av endast två riksråd.

Kabrio'l (av fr. *cabriole*, luftsprång, av lat. *ca'per*, bock) l. kabriole'tt (fr. *cabriolet*), lätt tvåhjuligt, enspänt, fjäder-

försett åkdon med sufflett. Jfr Cab.

Ka'bul. 1. Biflod från h. till Indus, kommer från Afghanistan. 500 km. — 2. Huvudstad i Afghanistan, vid K. 1. Skärningspunkt för flera karavanvägar. Stor transitohandel. K. är en gammal stad, känd för antikens greker genom Alexander den stores tåg. 200,000 inv.

Kaby'ler, folkstam i Algeriet och Tunis i n. Afrika, den mest bekanta stammen bland berberna. — Rifkabyler, de krigiska K., som bebo er-Rif, kustbergen i Marocko s.ö. om Gibraltarsund (se vid. Marocko. *Historia*).

Kaby'ss (av mlty. *kabûse*, liten avbalkning), kokrummet på fartyg; eländigt boningsrum.

Kache'ra (fr. *cacher*), dölja.

Kackalo'rum (längre form av *kolorum*, som möjligen är en förvrängning av *ko'rum*), bråk, oväsen, skrik.

Kackerlackor, *Blattoi'dea*, en ordn. Insekter med trådlika antenner, bitande mundelar, långa ben, bred, platt bakkropp med ett par ledade ändspröt. Larverna likna de fullvuxna. De flesta K. leva endast inomhus som allätande snyltgäster i kök, bagerier o. d. Vanliga l. orientaliska K. l. torrakan *Bla'tta orienta'lis*, är svartbrun. Honans vingar förkrympta. Pulveriserade K. av denna art användes förr i medicinen. Amerikanska K., *Periplane'ta america'na*, inkommer stundom med fartyg bl. a. till svenska hamnstäder och har där visat sig trivas i t. ex. sockerfabriker.

Kada'ster, se Kataster.

Kada'ver (lat. *cada'ver*), död djurkropp, lik, as.

Kadaveri'n, pentamety-

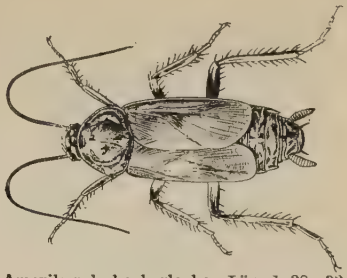

Amerikansk kackerlacka. Längd 28—32 mm.

le'ndiami'n, ett kvävehaltigt, basiskt ämne, som uppkommer genom hydrolytisk spjälkning av äggviteämnen vid förruttnelse hos kött. Tillhör ptomainerna. K. är ej giftig.

Kadavermjöl, se Köttfodermjöl.

Kadens [-da'ngs] (ital. *cadenza*, fr. *cadence*), harmonisk vändning, som avdelar l. avslutar en melodisk tonföljd. Helkadens (helslut) bildas genom dominantens fortskridande till tonikan; i halvkadens (halvslut) infaller vilopunkten på dominanten, vilken vanl. följer efter klangen på första, andra l. fjärde tonerna; bedräglig K. är helkadensens undvikande genom dominantens rörelse till annat ackord än tonikans; iplagalisk K. föres underdominanten till tonikan. — I större konsertformer (soloinstrument med orkester) betecknar K. (ty. *aufgehaltene K.*) en vanl. vid fermat på dominantens kvartsextackord inträdande, tekniskt fordrande fantasi över styckets temata, vilken urspr. improviserades av exekutören men sedermera även utformades av tonsättaren. I nyare konserter är K. organiskt inordnad i tonsättningen.

Ka'der (fr. *cadre*, av lat. *qua'drus*, fyrkantig) vid en armé- l.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

marinorganisation utgöres av på ordinarie stat l. i reserven anställda officerare och underofficerare, vissa civilmilitära tjänstemän m. m. samt värvat underbefäl och manskap. Med K. l. kadarmén brukar ibland vid kadersystem (se Härordning) benämnas hela den i fredstid av ovanstående samt värnpliktiga bestående hären.

Ka'des, oas i öknen s. om Beer-Seba, från Moseböckerna bekant ss. en plats, där Israel uppehöll sig före erövringen av Kanaan. Den hette även *En-Mispat,* "rättegångskällan", samt *Meriba,* "tvistestället", tydligen emedan rätt där brukade skipas.

Kade'tt (av fr. *cadet,* yngre broder), benämning å elev vid Krigsskolan l. Sjökrigsskolan. — Kadettofficer, till någon av sagda skolor kommenderad officer, som närmast handhar utbildningen i trupptjänst och därtill hörande reglementen m. m.

Kadettpartiet, av förk. KD för Konstitutionellt-demokratiska partiet, i ryska duman. K., som framgick ur olika liberala grupper under revolutionen 1905, hade stort inflytande inom dumorna före världskriget. Vid marsrevolutionen 1917 spelade K. den viktigaste rollen men kunde ej behålla makten och förlorade efter novemberrevolutionen s. å. varje betydelse. K:s ledare var P. N. Miljukov, bland dess medlemmar märkas A. I. Gutjkov, A. I. Sjingarev, F. F. Kokosjkin.

Ka'di, arab., en inom de flesta muhammedanska länder använd beteckning på domare.

Ka'diolja, se Juniperus.

Kadja'rer, en av de sju mongoliska folkstammar, som bo i n. Persien. Till K. hör Persiens nu regerande dynasti, grundad av Aga Muhammed (d. 1797).

Ka'dmium, metalliskt grundämne, förekommer i naturen i jämförelsevis ringa mängd i zinkmineral samt, sällsynt, som sulfid (i mineralet greenockit). Då K. är flyktigare än zink, överdestillerar den vid zinkframställning före zinken. K. är en glänsande, blåvit metall, ung. lika mjuk som bly, med spec. v. 8,63, smältpunkt 320° och kokpunkt 770°. K:s atomvikt är 112,4, atomtecken *Cd.* K. är beständig vid vanlig temperatur. I utspädda syror löser den sig långsamt och bildar härvid salter.

Kadmiumelement, detsamma som Westonelement, se Galvaniskt element sp. 1034.

Kadmiumföreningar. Kadmium är i sina föreningar tvåvärt. Salterna äro färglösa. Kadmiumoxi'd, CdO, är ett brungult pulver, som erhålles genom förbränning av kadmium l. glödgning av karbonatet l. nitratet. Kadmiumhydroxi'd, $Cd(OH)_2$, utfaller, om en kadmiumsaltlösning försättes med alkali. Kadmiumklori'd, -nitra't och -sulfa't erhållas, om man löser metallen i resp. syror. De äro lättlösliga i vatten. Kadmiumsulfi'd, CdS, är ett gult pulver, som utfaller, om en lösning av kadmiumsalt försättes med svavelväte. Olöslig i utspädda syror, löser sig i starka syror. Användes som målarfärg (*jaune brillant*).

Ka'dmos, tebansk hero, enl. myten son av feniciske konungen Agenor. Utsänd av sin fader för att söka efter sin av Zeus bortförda syster Europe (se d. o.), kom K. till Tebe i Beotien, dödade där en drake och sådde på Atenas råd hans tänder i jorden.

Ur denna "draksådd" uppväxte beväpnade män, som råkade i strid med varandra. Alla dödades utom 5, vilka blevo stamfäder för Tebes herresläkter. K. gifte sig sedan med Harmonia, Ares' och Afrodites dotter.

Kadri'lj, se Dans sp. 77.

Kaducé (lat. *cadu'ceus*), Hermes' vingprydda, av två ormar omslingrade häroldsstav.

Ka'ffa. 1. Landskap i s.v. delen av Abessiniens högland. Av K. anses kaffet ha fått sitt namn. — 2. K. 1. Feodo'sija, stad på Krim, Ryssland. Ständigt isfri hamn vid Svarta havet. Badort. På 1200-t. viktig handelspunkt för genuesiska köpmän. 35,000 inv.

Kaffe, fröna av *Co'ffea*-arter, tropiska buskar l. träd, tillhörande fam. *Rubia'ceae.* Viktigast är arabiska kaffebusken, *Coffea ara'bica,* härstammande från öst-Afrika, spec. Abessinien, och odlad mångenstädes i tropikerna, framför allt i s. Brasilien. Den kan vara trädformig men beskäres vid odling vanl. så, att den antar buskform, vilket bl. a. underlättar skörden. Bladen äro läderartade, glänsande, blommorna vita, välluktande. Frukterna äro körsbärsstora, vanl. röda stenfrukter med köttigt yttre och pergamentartat inre väggskikt (pergamenthuden). Varje frukt innehåller 2 frön, kaffebönorna, utåt välvda, inåt platta och fårade. Stundom utbildas blott ett frö, vilket då är rundat. Sådana frön bruka avskiljas och säljas särskilt (pärlkaffe). — Kaffebusken

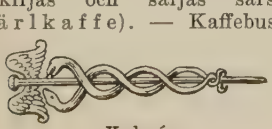

Kaducé.

Kaffe. Kvist med blommor och mognande frukter.

trives bäst i tropiska bergstrakter på måttlig höjd och fordrar djup jord samt skydd mot för stark sol (åtminstone som ung) och mot blåst. Efter skörden torkas frukterna, och fruktväggen avskalas i maskiner ("torra vägen") l. ock avlägsnas det köttiga höljet i färskt tillstånd under vatten ("våta vägen"). Bönorna, ännu omgivna av pergamenthuden (pergamentkaffe), undergå ett slags jäsning, varefter de torkas och befrias i maskiner från pergamenthuden och en innanför denna liggande, tunn hinna, silverhinnan (fröskalet). Efter rensning, sortering och lagring fyllas de i säckar och sändas i handeln. — Då arabiska kaffebusken särskilt i tropiska Asien svårt härjats av en rostsvamp, *Hemilei'a vasta'trix,* har den under 1800-t. mångenstädes ersatts med det mer motståndskraftiga liberiska kaffeträdet, *Coffea libe'rica* (från v. Afrika). Sistnämnda art odlas

på de tropiska lågländerna; den ger större bönor. Även andra arter odlas, spec. *Coffea robu'sta* från Kongo. — Kaffeodling kom tidigt i bruk i muhammedanska världen. Mot 1600-t:s slut infördes kaffebusken till Java, på 1700-t. till Västindien och Syd-Amerika. C:a ⅔—¾ av världshandelns K. produceras numera i Brasilien, långt mer än hälften ensamt inom en del av staten São Paulo (jfr tab.).

Kaffe. Produktion i 1,000 ton.

	1913	1921
Brasilien	868	845
Venezuela	55	65
Colombia	61	—
Nederländska Indien	29	55
San Salvador	29	43
Guatemala	42	41
Mexiko	37	40
Haiti	26	29
Porto Rico	23	20
Övriga länder	59	80
Hela världsproduktionen	1,229	1,280

Santos är viktigaste exporthamnen. K., som säljes i Sverige, kommer vanl. från Brasilien, mindre mängder från andra länder. Äkta mockakaffe spelar ringa roll i världsmarknaden. Marinerat K. utgöres av sjöskadad vara, triage består av utrensade, krossade l. skadade bönor. — I Europa började K. användas på 1600-t., på 1700-t. infördes det i Sverige. Den hastigt stegrade förbrukningen ledde till upprepade kaffeförbud (det sista svenska upphävt 1822). Den nutida förbrukningen per invånare i olika länder, jfr tab. sp. 392. Till Sverige infördes 1923 42,000 ton K. Tullen i Sverige är 50 öre per kg. — K:s arom betingas av sönderdelningsprodukter av kaffegarvsyran (se d. o.), bildade vid den före användningen verkställda rostningen. K. innehåller även kaffein (se d. o.), fett m. m. Jfr Njutningsmedel.

Kaffe. Förbrukning per invånare och år.

	1912—13 Kg.	Kg.	
Sverige	5,79	6,72	(1921)
Norge	6,42	—	
Danmark	5,10	6,60	(1920)
Finland	4,08	—	
Storbritannien o. Irland	0,27	0,33	(1919)
Nederländerna	8,60	—	
Belgien	5,44	4,33	(1920)
Tyskland	2,44	—	
Frankrike	2,91	3,78	(1920)
Italien	0,78	—	
För. Stat.	4,53	5,90	(1919—20)

del. — K. förfalskas ofta, varvid skadat K. färgas, bättre sorter blandas med sämre, malet K. uppblandas med andra växtämnen o. s. v. De sistnämnda försäljas även enbart som surrogat. Vanliga kaffesurrogat äro cikoria l. intubi (se Cikoria), "lövetand" (se Maskros), rostade och malda fikon, rostad råg, korn, malt, ärter, bönor, betor, ekollon, jordnötter m. m. K. förfalskas även med torvmull o. d.

Kaffegarvsyra förekommer i kaffebuskens frön och blad, bunden vid magnesia och kalk. Bildar ett vitt pulver, lösligt i vatten och alkohol. K. torde utgöra en blandning av flera substanser.

Kaffei'n, koffei'n, coffei'n, trimety'ldio'xipuri'n, växtbas, tillhörande puringruppen, förekommer i *Co'ffea*-arters (se Kaffe) frön och blad (1—2 %), i bladen av tebusken (2—4 %) och *I'lex paraguarie'nsis* (1—2 %; se Ilex), i fröna av *Paulli'nia so'rbilis* (5 %; se Paullinia) och *Co'la acumina'ta* (2—4 %; se Kolaträd) samt i en del andra växter. K. kristalliserar i vita, i kallt vatten svårlösliga nålar utan lukt, med bitter smak. Det verkar stimulerande (retande) på centrala nervsystemet. Härvid stegras de psykiska funktionerna (se Njutningsmedel) och motverkas

dåsighet. K. ökar musklernas arbetskraft och även hjärtats, höjer blodtrycket och verkar utvidgande på en del blodkärl, ökande omsättningen och prestationerna hos dithörande organ (t. ex. njurar och hjärna). Verkan på hjärta och njurar (jfr Diuretica) tillgodogöres vid hjärtsjukdomar, den på hjärnkärlen vid huvudvärk (vid blodbrist i hjärnan; se Huvudvärk) och de allmänt stimulerande verkningarna vid behandling av förgiftningar med förlamande gifter (t. ex. opium, kloral).

Kafferhirs, se Andropogon.

Kaffesurroga't, se Kaffe.

Kaffesyra, dioxikanelsyra, erhålles ur kaffegarvsyra genom kokning med alkali.

Kaffeärt, se Cicer.

Kaffrer (av *kafir*, se d. o.), till bantu (se d. o.) hörande folkgrupp, bosatt i s.ö. Afrika mellan Sambesi och Fiskfloden. Männen driva boskapsskötsel; odlingen av säd få kvinnorna sköta. Mest bekanta bland K. äro zuluerna.

Ka'fir (arab., otacksam, otrogen) kallas i den muhammedanska teologin var och en, som icke omfattar islam. Bland de otrogna intaga dock de kristna och judarna, de s. k. skriftbesittarna (*ahl al-kita'b*), en särställning och i synnerhet under islams första tid visades mot dem en vittgående tolerans. Som en följd av det genom striderna med de kristna uppkomna hatet har ordet sedermera, särskilt i dess turkiska form, *giaur*, kommit att användas som ett allmänt skymford mot européer.

Kafirista'n (de otrognas land, jfr ovan Kafir), ett fordom självständigt område i Hindukusjbergen, som numera bildar n.ö. hörnet av Afghanistan, dit det sedan 1896 hör. Befolkningen utgöres av iranska stammar, som ända till den afghanska erövringen allmänt fasthållit vid hedendomen (därav landets namn), men som numera påtvungits islam.

Kafta'n, turk., ett i Orienten använt överplagg med vida ärmar. Ordet har övergått till flera europeiska språk, bl. a. ryskan och polskan, i vilka språk det betecknar den långa rock judarna pläga använda.

Kaga, socken i Östergötl. l., jämte Kärna pastorat i Linköpings stift. 625 inv. — Kyrkan, en av Östergötlands märkligaste, är en väl bibehållen 1100-talskyrka med spår av romanska målningar.

Kage'ra, flod i britt. Öst-Afrika, Victoria Nyansas största tillflöde. 600 km.

Kagg, Lars, f. 1595, d. 1661, greve, fältmarskalk. K. deltog i de flesta av Gustav II Adolfs fälttåg, tjänade 1616—20 under Moritz av Oranien och Fredrik V av Pfalz och kämpade efter Gustav Adolfs död på olika tyska krigsskådeplatser. Särskilt berömd är K. för sitt tappra försvar av Regensburg 1634. Under kriget 1643—45 fick K. befälet vid Göteborg och avvisade Sehesteds angrepp samt belägrade Bohus. Under Karl X Gustavs andra danska krig inryckte K. i Norge. K., som 1636 blev medlem av Krigskollegium, blev 1660 riksmarsk och medlem av förmyndarstyrelsen.

Kaggeholm, gods i Ekerö skn, Sthlms l., uppkallat efter Lars Kagg. Det nuv. slottet är uppfört på 1700-t., restaurerat på 1850-t.

Kagoshima, stad på Kyushu, Japan. Väverier, tillverkning av vapen och världsberömt porslin. 105,000 inv.

Joseph Kainz som Der arme Heinrich.

Kahmjäst, se Jästsvampar.

v. Kahr, Gustav, f. 1862, bayersk politiker, 1917—20 "Regierungspräsident" i Ober-Bayern, 1920—21 ministerpresident i Bayern (se d. o. sp. 1180), där han sökte återställa den av den bolsjevikiska propagandan hotade inre ordningen. Då denna ånyo råkade i fara, blev K. 1923 s. k. generalstatskommissarie och fick därmed nästan diktatorisk makt. Hans tvetydiga hållning till Hitlers (se d. o.) nationalsocialistiska kupp nov. 1923 föranledde hans tillbakaträdande från den politiska banan jan. 1924.

Kai'fas, judisk överstepräst omkr. 18—36 e. Kr., utom i evangelierna omtalad även av Josephus.

Kaima'n, se Krokodildjur.

Ka'in, enl. 1 Mos. 4: 1 ff. Adams och Evas äldste son och Abels baneman, för detta sitt dåd drabbad av Guds förbannelse och dömd till ständigt kringirrande; däremot enl. 4: 17 ff. stadsgrundare och stamfader för en rad av urfäder, bl. a. upphovsmännen till tre huvudyrken. Kombinationen med Adam och Eva är tydligen av senare ursprung (jfr v. 14—15!) och K. från början sannol. en personifikation av kainéernas med Israel besläktade beduinstam (jfr 4 Mos. 24: 22). — Kainsmärket (1 Mos. 4: 15), numera vanl. = prägeln av ondska l. brott, är från början ett skyddsmärke och åsyftar förmodligen en inom kainéernas stam gängse tatuering.

Kaini't, se Kalisalter.

Kaini'ter, en av kyrkofadern Hippolytos omtalad gnostisk sekt, som tagit sitt namn efter brodermördaren Kain och använde ett efter förrädaren Judas benämnt evangelium.

Kainz [kajnts], Joseph, f. 1858, d. 1910, tysk skådespelare, huvudsakl. verksam i Berlin och Wien, berömd för sina framställ-

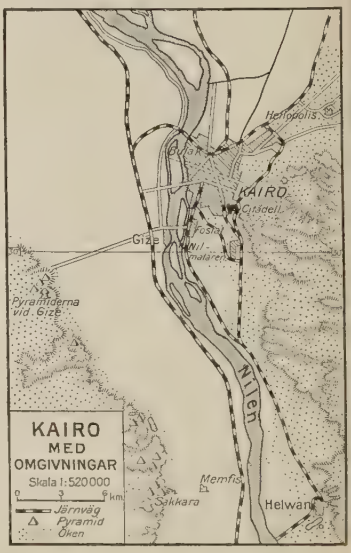

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

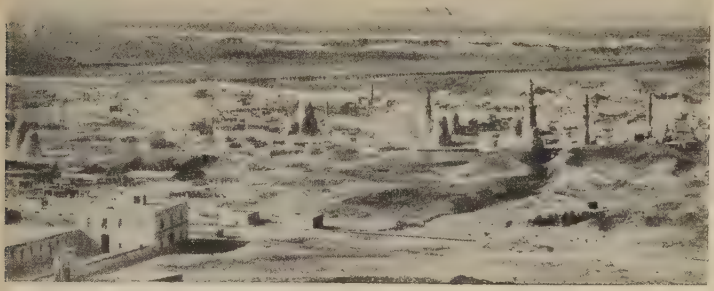

Kairo. Totalvy. I bakgrunden pyramiderna vid Gize.

ningar av hjälte- och älskarroller, huvudsakl. inom den klassiska repertoaren. K. anses som en av realismens grundläggare på den tyska scenen och en bland nyare tiders förnämsta skådespelare.

Kairo [ka'j-], arab. *Masr al-Ka'hira*, huvudstad i Egypten, vid Nilens h. strand, Afrikas största stad. 790,000 inv., därav minst 50,000 européer. K. består av 3 huvuddelar, nya staden och hamnstaden Bulak i v., gamla staden i ö. Den nya stadsdelen, vars medelpunkt utgöres av den vackra Ezbekijeträdgården, har en europeisk prägel; där ligga de stora hotellen, khedivens palats och andra offentliga byggnader. Den gamla staden har däremot en utpräglat orientalisk karaktär, ett brokigt folkliv, koncentrerat till huvudgatan Muski, och en mängd äldre byggnader, däribland flera hundra moskéer. Bland de märkligaste av dessa äro ibn Tuluns från 870-t., sultan Hasans från 1350-t., den största och ståtligaste av alla, och Muhammed Alis alabastermoské från 1800-t. Den sistnämnda ligger inom det urspr. på 1100-t. anlagda citadellet i stadens s.ö. hörn, därutanför ligga de berömda mamluk- och kalifgravarna, bland de senare sultan Barkuks och Kait Bais gravmoskéer (se ill. till Byggnadskonst sp. 842). K. har universitet (islams största teologiska, i al-Azharmoskén, byggd på 900-t.), bibliotek (särskilt arabiska handskrifter), ett arabiskt och ett egyptiskt museum, det senare (grundat 1858 av Mariette) med de största samlingar i sitt slag i världen, m. m. Livlig turisttrafik samt handel, särskilt småhandel, och hantverksrörelse. K. har järnvägsförbindelse med Nildeltat och Suezkanalen och är n. ändpunkten

Kairo. Sultan Hasans moské.

Kairo. T. v. Kalifgravar. — T. h. Gata i gamla staden.

för Kap—Kairobanan. — Det nuv. K. anlades omkr. 970 av araberna. Strax s. därom, helt nära platsen för den forna egyptiska huvudstaden Memfis och mitt emot Gize, ligger dess föregångare F o s t a' t, Gamla K., på 600-t. arabiskt ståndläger, med en koptisk kyrka, Abu Serge, och Amrumoskén från 642, en av de äldsta i islam, bägge ombyggda.

Kaironei'a, forntida grekisk stad i Beotien. Se G r e k l a n d sp. 1536.

Kairouan, K a i r w a n, K i r v a n, stad i Tunis, Nord-Afrika. 20,000 inv. K. har många vackra moskéer och är en muhammedansk vallfartsort, numera livligt besökt turistort. Anlagd omkr. 670.

Kairouan. Gatubild.

Kaiser [ka'jŝer], G e o r g, f. 1878, tysk författare, en av den tyska expressionismens främsta dramatiker. K:s mest bekanta verk äro *Gas* (1918) och trilogin *Hölle, Weg, Erde* (1919).

Kaiser - Friedrich - Museum [ka'jŝer-fri'driǯ-moŝe'om], konstmuseum i Berlin, beläget på Museen-Insel, uppfört av v. Ihne i italiensk barockstil 1897—1904 och innehållande en av världens rikaste konstsamlingar. Samlingarna omfatta, förutom myntkabinett, persisk och islamisk, koptisk, bysantinsk och gammalkristen konst, en ovanligt allsidig samling europeisk konst fram till 1800. Särskilt väl representerade äro tysk medeltids-, italiensk renässans- (bl. a. Rafaels gobelänger) och nederländsk barockkonst (bl. a. stora Rembrandt- och Rubenssamlingar). Initiativet till K:s uppförande togs av W. v. Bode, under vars ledning K. utbildats till en mönsterinstitution, som i museitekniskt avseende tjänat som förebild för andra konstmuseer.

Kaiserslautern [ka'jŝerslao-], stad i Rhen-Pfalz, Bayern. Textil-, metall- och tobaksindustri. Fri riksstad 1252—1357. 55,000 inv.

Kaiserswerth [ka'jŝ-], stad i

Rhenprovinsen, Preussen, vid Rhen. 3,000 inv. Se Diakonissa.

Kaiser Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft [ka'jŝer vi'llhelm geŝe'llsjaft tsor fö'rderong där vi'ssensjaft], sällskap, stiftat 1911 på initiativ av kejsar Wilhelm II, har upprättat talrika vetenskapliga institut (*Kaiser Wilhelm-Institute*) för kemi, fysik, biologi, medicin, tekniska vetenskaper m. m.

Kaitum älv, biflod från h. till Kalix älv, större än dennas övre del. Avlopp för de två Kaitumsjöarna. 160 km.

Kaj, brant strandskoning för åstadkommande av en hastig övergång till ett visst vattendjup (fartygsdjupet), så att lastning och lossning bekvämt kunna utföras. K. utföras av trä l. murverk och på olika sätt, beroende på de lokala förhållandena. Vanliga äro s. k. bålverkskonstruktioner, bestående av en förankrad spånt (trä l. betong) för upptagande av jordens sidotryck; bryggkonstruktioner, bestående av en i kajplanet utbyggd brygga på pålar med underliggande dosering; plattformskonstruktioner, vilka liksom bryggkonstruktionerna utföras på pålar, varvid emellertid plattformen är nedförd under vattenytan, och egentliga murverkskonstruktioner, vilka antingen utföras på pålar l. nedföras till fast botten. På K. anordnas vanl. förtöjningsanordningar (pållare och ringar), järnvägsspår samt spår för transportabla kranar o. d.

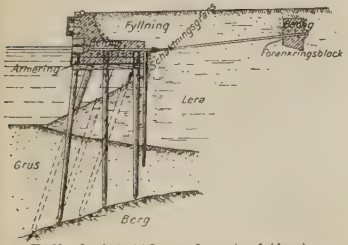

Pålkaj (plattformskonstruktion).

Kaja.

Kaja, *Coloe'us mone'dula,* en art Kråkfåglar. Fjäderdräkten är glänsande svart med huvudets sidor, nacken och halsen gråa samt undersidan mörkgrå. Längd c:a 35 cm. Europa, n. Afrika, v. Asien. Allmän i Sverige. Lever av insekter, maskar, frön o. d. Häckar kolonivis i ihåliga träd l. mursprickor. Ägg 4—7, ljust blågröna, något mörkfläckiga. Vanl. flyttfågel.

Kaja'k, se Eskimåer.

Ka'jana, fi. *Kajaani,* stad i ö. delen av Uleåborgs l., Finland, vid Kajana älv, ej långt från dess utlopp i Ule träsk. Trävaruindustri. 4,600 inv. — K. anlades 1651. På en holme i älven ruiner efter Kajaneborgs slott, som uppfördes under 1600-t. och sprängdes i luften av ryssarna 1716. Det var statsfängelse (där sutto bl. a. Johannes Messenius och Wivallius) samt även säte för Kajaneborgs län. "De kajaners" konung intogs av Karl IX i konungatiteln.

Ka'janus, Robert, f. 1856,

Kakao. Träd med mogna frukter.

finländsk musiker och tonsättare, har särskilt som orkesterdirigent (Helsingfors orkesterförening, Filharmoniska sällskapet, Helsingfors stadsorkester) gjort en betydande insats i finskt musikliv samt har utgivit orkesterdikten *Kullervo*, manskörer samt stycken för sång och piano.

Kajepu't, c i n e o' l, $C_{10}H_{18}O$, en terpen, som bildas vid inverkan av svavelsyra på terpin. K. är en vid 176° kokande vätska med kamferliknande lukt och finnes i en del eteriska oljor, ss. kajeputolja, eukalyptusolja m. fl.

Kajepu'tolja (av malaj. *kaju*, träd, och *puti*, vit), eterisk olja, erhållen ur blad och frukter av *Melaleu'ca leucade'ndron* m. fl. indomalajiska träd (fam. *Myrta'ceae*). K. består huvudsakl. av kajeput.

Kajole'ra [kasjå-] (fr. *cajoler*), smickra, smeka.

Kaju'ta (av mlty. *kajûte*), i aktern av ett fartyg befintligt rum för befäl och passagerare; å örlogsfartyg chefens rum.

K. A. K., förk. för K u n g l. A u t o m o b i l k l u b b e n.

Kakadu'a, se P a p e g o j o r.

Ka'kao (av ett aztekiskt ord *cacauatl*), k a k a o b ö n o r, fröna av *Theobro'ma caca'o* (fam. *Sterculia'ceae*), lågt träd från Central- och n.v. Syd-Amerika, ofta odlat i tropikerna. K. erhålles även av ett par andra *Theobroma*-arter. *Theobroma cacao* har stora, avlånga blad och helt små blommor med brunrött foder och gulvit krona. Blommorna utgå liksom frukterna direkt från stammarna och de tjockaste grenarna (s. k. k a u l i f l o r i'). De gula l. röda, gurk- l. melonliknande frukterna ha tjock vägg med djupa längsfåror och innehålla ett stort antal mandelstora frön (kakaobönor), inbäddade i en slemmig fruktmärg. — Kakaoträden fordra stark värme och jämn nederbörd året runt (ingen utpräglad torrtid), likaså skugga, åtminstone när de äro unga. Tillsammans med dem planteras därför vanl. stora, skuggrika träd (ss. koralltträd). Skörden pågår året om. De mogna frukterna brytas sönder och fröna plockas ut (vanl. för hand). Stundom torkas dessa sedan direkt i solen (s o l - k a k a o), vanl. underkastas de först en jäsningsprocess (fermentering), som bl. a. har till syfte att mildra bönornas bittra smak och underlätta bortrensandet av fruktmärgen. Bönorna läggas i högar, täckta med bananblad, l. grävas ned i jorden (j o r d - k a k a o) l., vilket numera vanl. är fallet, läggas i särskilda trä- l. cementcisterner, där jästsvampar och bakterier framkalla jäsningsprocesser i den söta fruktmärgen. Stundom färgas bönorna med röd lera l. dylikt. Slutligen torkas de. — Ecuador och Brasilien voro tidigare de största kakaoproducenterna men ha på senare tid vida överträffats av Guldkusten (jfr tab.). K. användes i sitt hem-

land bland indianerna före spanjorernas ankomst, och kakaoprov hemsändes av Cortez till Spanien kort efter Mexikos erövring. Under 1600- och 1700-t. spreds K. vidare över Europa. Under senare hälften av 1800-t. och 1900-t. har världskonsumtionen hastigt stigit. Till Sverige infördes 1923 3,745 ton K. och choklad. — Torkade och skalade kakaoböner innehålla 37—54 % fett, vidare äggviteämnen, kolhydrat m. m. samt alkaloider: teobromi'n (vanl. 1—4 %) och något kaffein. Även bönornas skal innehålla teobromin.

Kakaobönor. Produktion i 1,000 ton.

	1908	1923
Guldkusten	13	197
Brasilien	33	67
Trinidad	22	31
Ecuador	32	30
Nigeria	—	29
Venezuela	16	23
Dominikanska republiken	19	20
São Thomé	29	13
Övriga länder	29	38
Hela världsproduktionen	193	448

— *Tillverkning av kakaopulver och choklad.* Bönorna rostas vid 130—140°, varvid kakaoaromen framträder och bönorna bli sprödare. De rostade bönorna knäckas mellan tandade stålvalsar, och

Kakao. Fermenteringscisterner.

Torkning av kakao.

skal och groddar borttagas med sikt- och fläktanordningar. De rensade kärnorna malas (vanl. mellan uppvärmda sten- l. porslinsvalsar), varvid K. erhålles som en fet, flytande massa, som vid avkylning stelnar till glänsande, hårda block. — Kakaopulver framställes på så sätt att massan pressas i värme, så att den kommer att innehålla 35 à 15 % fett, och därefter males och siktas. Numera användes dock vanl. den urspr. i Holland tillämpade uppslutningsmetoden, varvid kärnorna l. massan behandlas med alkalier. Kakaopulvret blir därigenom "lättlösligt", d. v. s. suspenderas lättare i vatten, varjämte organiska syror neutraliseras och cellulosan uppluckras. — Det vid pressningen erhållna kakaofettet l. kakaosmöret, *O'leum Ca'cao,* som smälter vid + 30 à 35° C., användes bl. a. vid chokladfabrikationen, till framställning av tvål och i medicinen, bl. a. som indifferent medel i stolpiller. Skalen användas bl. a. som kaffesurrogat och till framställning av teobromin. — Choklad framställes genom intim blandning av pressad l. opressad K. med

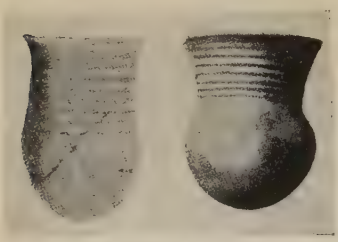

Medeltida kakel.

socker (50—70 %) och kryddor. Finare ätchoklad innehåller även en del extra tillsatt kakaofett. Mjölkchoklad beredes med tillsats av färsk l. kondenserad mjölk l. torrmjölk.

Kakel, plattor av fajans, vilka användas till beklädnad av golv och väggar (jfr Fajans) samt kakelugnar (se d. o.).

Kakelugn, en företrädesvis i Central-Europa och Skandinavien förekommande ugnsform, åsyftande magasinering och utstrålning av värme. K. anses ha uppstått i Syd-Tyskland under tidig medeltid l. ännu längre tillbaka. De primitivaste K. bestå av krukliknande lerkärl, insatta i väggarna av murade ugnar för att öka utstrålningsytan. Under medeltiden genomgingo dessa kakel en serie förändringar, som under renässansen resulterade i uppkomsten av plana, fyrkantiga s. k. bladkakel med ett inre bihang, rump, av vilka K. helt uppfördes. I Norden förekommo K. redan under medeltiden. Bland de äldsta bevarade svenska K. äro de på Skokloster, Uppsalafabrikat från 1600-t:s mitt. De äldre K. voro oftast s. k. "sättugnar", d. v. s. ägde icke egen eldstad utan uppvärmdes med glöd från någon närliggande härd. — I formgivning och dekoration ha K. följt tidsstilarna. 1500- och 1600-t:s K. voro uppbyggda i flera avsatser med rika listverk. Under 1700-t. förhärskar en typ med bredare underdel och indragen överdel. Den gustavianska stilen införde en form, där överdelen är formad som en kolonn (kolonnkakelugn). Empiren inskränkte K:s storlek och utformade den som postament o. d., men från 1830-t. växte omfånget åter ut. — Under 1500- och 1600-t. var K. byggd av kvadratiska kakel, försedda med ornering i relief och med grön, brun l. svart glasyr. Vid 1600-t:s slut uppträder en ornering av i blått mot vit grund målade landskap o. d. I Sverige synes dylika kakel ha införts under 1700-t:s förra hälft av Rörstrandsfabriken, som jämte Mariebergs och flera landsortsfabriker under 1700-t. och senare åstadkom förnämliga alster. Empiretidens K. äro vanl. enfärgade. — På svenska landsbygden har K. ofta efterbildats i tegel (rörspis).

Kakemono, jap., eg. hängande föremål, benämning på av sidentyg l. papper bestående och med en trästav i vardera ändan försedda rullar, varpå en del öst-

Kakelugn från 1300-t. med i väggarna insatta koniska lerkärl.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Svenska kakelugnar. Fr. v. 1700-t:s förra del (Svindersvik, Södermanland). — Rokoko (Kasen, Bohuslän). — Gustaviansk (Fredriksberg, Småland). — Kolonnkakelugn. Omkr. 1800 (Ekebyholm, Uppland). — Empire (Göteborg).

asiatiska *på höjden* utförda målningar äro monterade. K. förvaras i allm. hoprullade och upphängas på väggen blott vid enstaka tillfällen. — En rulle för en *på bredden* utförd smal målning benämnes makimono (eg. rullat föremål).

Kakexi' (av grek. *kako's*, dålig, och *he'xis*, förhållande), den utmärgling, som åtföljer vissa kroniska sjukdomar (svulster, tuberkulos m. fl.).

Kaki, se Khaki.

Ka'kiplommon l. kakiäpplen (eng. *pe'rsimon*), de något aprikoslika frukterna av *Dio'spyros Ka'ki* (fam. *Ebena'ceae*), lågt träd från Kina och Japan, ofta odlat i subtropiska länder, bl. a. i Medelhavsländerna. Saluföras stundom även i Sverige.

Kakody'l (av grek. *kako's*, dålig, *odme'* lukt, och *hy'le*, ämne), färglös, lättrörlig, i vatten olöslig vätska med vidrig lukt. K. är sammansatt av metyl och arsenik, formeln $As_2(CH_3)_4$. I luft antänder den sig och förbrinner till oxid. Förenar sig även med lätthet med klor och svavel och bildar en syra, kakodylsyra. Dennas natriumsalt användes till insprutningar under huden. Ganska stora mängder arsenik kunna ges på detta sätt utan att skada magen, och verkan, som är arsenikens vanliga, sträcker sig över längre tid, då arseniken i kolbindning endast långsamt avspjälkas i verksam form.

Kakofoni' (av grek. *kako's*, dålig, och *fone'*, ljud), missljud, ofta uppkommet genom hopande av samma, särskilt hårda ljud.

Kaktusfikon, se Opuntia.

Kaktusväxter, se Cactaceae.

Kakumina'l (av lat. *cacu'men*, topp), ljud, som artikuleras med tungan mot den s. k. höga gommen. Särskilt om vissa konsonanter, och då dels, i överensstämmelse med ordets grundbetydelse, i något inskränktare användning än palata'l, dels väsentl. liktydigt därmed. Särsk. ha betecknats som K. (l. apikokakuminal; jfr Konsonanter) de med tungspetsen mot gomtaket artikulerade konsonanterna, t. ex. tjockt *l* i sv. dialekter.

Ka'la-a'zar (hindustani, svarta

sjukan), tropisk sjukdom, orsakad av en parasit, *Leishma'nia Donova'ni* (se Leishmania). K. förlöper under periodiska feberanfall, stark ansvällning av mjälten och levern samt anemi jämte, hos européer, mörkfärgning av huden (därav namnet). Dödligheten är c:a 90 % och till stor del orsakad av tillstötande sjukdomar (spec. rödsot). Viktigast i kampen mot K. är skydd mot ohyra och insekter, som sprida densamma. K. behandlas med injektioner av salvarsan.

Kalabali'k, turk. tumult. — K. i Bender benämnes en ryktbar episod under Karl XII:s vistelse i Turkiet. Konungen hade vid jultiden 1712 ärnat draga hem under eskort av tatarkhanen Devlet Geraj, men då han upptäckte en plan till hans försåtliga utlämnande till August II av Polen, kvarstannade han i sitt läger vid Bender. Sedan khanen förgäves sökt vinna sultanens medverkan till Karls avlägsnande, skred han självrådigt till anfall 1 febr. 1713. Med sina 50 följeslagare försvarade sig konungen med rasande mod i sju timmar, tills han på väg från det brinnande "kungshuset" till "kanslihuset" blev tillfångatagen. Sultanen återgav honom ej friheten men lät avsätta khanen och avrätta dennes främste medbrottsling.

Kalaba'r, Calabar, stad i Syd-Nigeria, britt. Väst-Afrika, vid Kalabarflodens utlopp i Kalabarviken av Guineabukten. God hamn; export av palmolja, gummi, elfenben m. m. 14,000 inv. — Kalabarkusten kallas området mellan Kamerunberget och Nigers mynning.

Kalaba'rbönor, fröna av en ärtväxt, *Physosti'gma veneno'sum* (fam. *Legumino'sae*), hemmahörande i tropiska Väst-Afrika. K. äro mycket giftiga samt användas i Väst-Afrika vid ordalier och för beredning av pilgift. K. innehålla bl. a. växtbasen *fysostigmi'n* l. *eseri'n*, som användes för att åstadkomma retning av autonoma nervsystemet: ger ackommodationskramp och sänkning av trycket i ögat (jfr Glaukom), ökning av svett-, spott-, slemsekretionen och tarmrörelserna m. m. K. odlas i Syd-Amerika.

Kalaba'ss, se Kalebass.

Kalabre'serhatt, kalabrisk hatt, spetskullig filthatt med breda brätten (lik den, som Kalabriens herdar bära).

Kala'brien, ital. *Calabria.* 1. Under antiken namn på Italiens s.ö. halvö, som nu utgör s. Apulien. Namnet K. överflyttades under medeltiden på K. 2. — 2. Landskap, omfattande s.v. halvön l. "tån" av Italien. Till stor del bergigt och skogbeväxt. K. hemsökes ofta av svåra jordbävningar. Åkerbruk, boskapsskötsel, bergsbruk. Förnämsta städer: Reggio och Catanzaro. 1,5 mill. inv.

Kalaha'ri, stort stäpp- och ökenområde i Syd-Afrika, till större delen beläget inom Bechuanaland. K. ligger 800—1,300 m. ö. h. och har varmt klimat; nederbörden uppsuges hastigt, enär berggrunden utgöres av kalk- och sandsten. Tillgången på jaktbart vilt har numera starkt avtagit. Giraffer och strutsar äro nästan utrotade. Däremot finnas ännu antiloper, leoparder, vildkattor m. fl. Växtvärld, se Afrika sp. 135. K. är glest bebott av bechuaner, hottentotter, buskmän och ett fåtal boer. Åkerbruk förekommer på spridda ställen.

Ka'lamis, ryktbar grekisk bildhuggare, verksam omkr. 480—450

f. Kr. Intet verk, som med säkerhet kan tillskrivas K., är känt.

Kalamite't (av lat. *cala'mitas*), olycka, elände.

Kala'nder l. kala'nderpress (fr. *calandre*), en för pressning l. glättning av vävnader och papper avsedd maskin. De för bomullsvaror konstruerade K. ha 3—5 över varandra lagrade valsar. Den mellersta är en ihålig, med ånga uppvärmd metallvals; de övriga äro massiva, av hårt sammanpressat papper l. bomull. Motsvarande för yllevaror använda s. k. cylinderpress har endast en ihålig metallvals, och varan pressas här mellan denna och en underliggande, skålformig mantel, vilken liksom cylindern kan uppvärmas. — Filtkalandern är en annan för pressning l. ev. torkning av vissa lättare yllevaror avsedd maskin, i vilken varan föres fram mellan en stor plåtcylinder och en kring denna spänd, ändlös filt. För vissa linne- och bomullsvaror brukas stamp- l. beetlekalander (se Mangel).

Kala's (i äldre sv. *collats*, *callats*, av lat. *colla'tio*, jfr Kollation), festlig måltid.

Ka'lat Sima'n, ruin av stylitkloster i n. Syrien, n.v. om Aleppo, trol. uppvuxet kring den pelare på vilken Simeon Styliten tillbragte en stor del av sitt liv. Den storslagna minneskyrkan är en centralanläggning i form av ett grekiskt kors, vars armar utgöras av basilikor omkring en öppen oktogon.

Kalcedo'n, kvartsartat kiselsyremineral. Flera varieteter av K. användas till smycken, t. ex. karneo'l, gulröd l. röd, heliotro'p, grön med blodröda fläckar, och krysopra's, grön. Även agat och onyx bestå väsentl. av K.

Kalcine'ra, förbränna. Betecknar eg. upphettning och bränning av kalksten men användes även i vidare bemärkelse som uttryck för stark förbränning och inaskning.

Kalci't, se Kalkspat.

Ka'lcium, metalliskt grundämne, tillhörande jordmetallerna. Atomvikt 40,1, atomtecken *Ca*. K. är ett av de vanligaste ämnena i jordskorpan. Det förekommer i naturen endast i föreningar, ss. silikat, karbonat och fosfat. K. erhålles genom elektrolys av en blandning av kalciumklorid och -fluorid. K. är silvervit, glänsande, smälter vid 800°. Spec. v. 1,52. Vid vanlig temperatur angripes K. ej av syre, klor, brom l. jod men förenar sig med dessa ämnen vid upphettning. Upphettas K. i luft, förbrinner den till oxid och nitrid. K. sönderdelar vatten vid vanlig temperatur under vätgasutveckling.

Kalciumföreningar. Kalcium är i sina föreningar tvåvärd. Kalciumoxi'd och kalciumhydroxi'd, se Kalk. Kalciumklori'd, $CaCl_2$, bildas, om man löser kalciumhydroxid l. -karbonat i saltsyra. Vattenfri klorid drar mycket raskt till sig vatten och flyter så småningom sönder; den användes därför till torkning av gaser m. m. Klorkalk bildas, om klorgas ledes över släckt kalk. Sammansättningen är ej fullt fastställd. Antagl. bildas ett blandsalt av kalciumklorid och -hypoklorit, enl. formeln $Ca<^{Cl}_{OCl}$. Den användes ss. blek- (se Blekning) och desinfektionsmedel. Kalciumsulfa't, $CaSO_4$, se Gips. Kalciumfosfa't är en viktig beståndsdel i benstommen. I blandning med gips användes det

under namn av superfosfat som konstgödselmedel. Kalciumkarbona't, $CaCO_3$, kristalliserar dels trigonalt som kalkspat, dels rombiskt som aragonit. Flod- och källvatten innehålla mer l. mindre mängder av kalciumkarbonat (se Vatten). Kalciumsilika't är huvudbeståndsdelen i glas (se d. o.) och ingår i ett stort antal mineral. — *Fysiol.* och *Med.* K. verka från blodet befordrande på hjärtats sammandragningar (magnesiumsalter ha motsatt verkan). Efter allt att döma torde en viss balans mellan kalcium-, magnesium-, kalium- och natriumioner i organismen vara nödvändig och ändringar däri förenade med rubbningar i ämnesomsättningen. Numera anses dylika rubbningar föreligga vid en del spädbarnssjukdomar. Organismen äger i bensystemet ett ofantligt förråd av K., varifrån resorption trol. normalt förekommer, samtidigt med nyavlagring därstädes av K. Rubbningar i denna process förekomma vid rachitis (se d. o.), vid inflammatoriska processer i bensystemet m. m. Om avlagring av olösliga K. se Kalkavlagring och Konkrement. K. användas i flera invärtes läkemedel, ehuru deras verkan är föga känd, samt utvärtes som hudmedel, spec. vid kyl- l. brännskada ss. kalkliniment, bestående av linolja och kalkvatten, det senare en 1,5 ‰-ig lösning av kalciumhydroxid i vatten. Om K. som desinfektionsmedel se d. o.

Kalciumkarbid, kemisk förening av formeln CaC_2, i rent tillstånd ett färglöst, genomskinligt, fast ämne, som kan framställas genom inledande av acetylen i en lösning av kalcium i flytande ammoniak. Teknisk K. är alltid grå och ogenomskinlig på grund av inblandningar. Spec. v. 2,3. K. reagerar med vatten under bildning av acetylen och släckt kalk enl. formeln $CaC_2 + 2H_2O = C_2H_2 + 2Ca(OH)_2$. K. användes huvudsakl. till framställning av acetylen och karbidkväve (se dessa ord). — K. framställes tekniskt genom upphettning av kol (antracit l. koks) och bränd kalk i elektrisk ugn (metoden uppfanns 1892 av Moissan och Th. Willson var för sig). Vid nutida framställning användas vanl. elektriska ljusbågsugnar för kontinuerlig drift, av vilka den vanligaste typen är Albyugnen, som består av ett av eldfast tegel murat och med magnesittegel infodrat schakt, försett med en fast bottenelektrod och en hängande, reglerbar elektrod, båda av kol. Vanl. användes växelström av 40—50 volts spänning. Utbytet utgör c:a 2 ton K. per kilowattår. 1922 tillverkades i Sverige 28,791 ton K.

Kaldéen synes urspr. ha utgjort en benämning på ett område i s. Babylonien, där en stam, *kaldi*, haft sitt hemvist. Vid början av 1:a årtusendet f. Kr. utbredde sig denna stam mot n. och gjorde sig inom kort till den ledande i Babylonien. Med Nabopolassar kom en kaldeisk dynasti på Babylons tron (se Babylonien sp. 956 f.). Namnet användes härefter som likbetydande med Babylonien.

Kaldéer. 1. Invånare i Kaldéen (se d. o.). — 2. En i G. T. (Daniels bok) och hos klassiska förf. förekommande benämning på astrologer och teckentydare.

Kalde'iska kristna kallade sig i äldre tid Persiens och angränsande länders nestorianer (se d. o.) över huvud; numera benämnas

så de med Rom unierade persiska nestorianerna (se Österns unierade kyrkor).

Kaldeiska språket, en fordom använd, genom missuppfattning av Dan. 2: 4 uppkommen beteckning för den i vissa delar av G. T. förekommande arameiska dialekten, numera allmänt benämnd bibelarameiska (se Araméer och Semitiska språk).

Kaldiska riket, kaldernas rike Urarti, se Armenien sp. 665.

Kaleba'ss, kalabass, kärl, bestående av det hårda, träaktiga fruktskalet av flaskkurbits och kalebassträdet.

Kaleba'strädet, *Cresce'ntia cuje'te* (fam. *Bignonia'ceae*), sydamerikanskt träd med stora, klotrunda frukter. Dessa få vid mognaden stenhårt skal och användas som kalebasser.

Kaledo'nien, lat. *Caledo'nia*, romarnas namn på Skottland. Jfr Nya Kaledonien.

Kaledo'niska bergskedjan, en starkt nedbruten veckbergskedja från silur- och devonperioderna, varav rester finnas på Grönland och i v. Europa (se d. o. sp. 1276).

Kaledo'niska kanalen skär n. Skottland från Inverness vid Moray Firth till Fort William vid Loch Linnhe. Omtyckt turistled.

Kaleidosko'p (av grek. *kalo's*, skön, *ei'dos*, form, och *skopei'n*, se), optisk leksak, där ett antal olikfärgade glasbitar betraktas genom ett rör, i vilket finnas två med rörets axel parallella speglar, som vanl. bilda 60° vinkel med varandra. Man ser vackert färgade, stjärnformiga figurer, som ändra form, då glasbitarna rulla om varandra vid rörets vridning.

Kalenda'rium, se Kalender.

Kale'nder (lat. *calenda'rium*, av *cale'ndae*, se d. o.). 1. Benämning på en för praktiskt bruk av-

Kaledoniska bergskedjan (de svarta partierna). Havsdjup på över 1,000 m. äro streckade.

sedd tideräkning (se d. o.), t. ex. julianska K. — 2. Tabellarisk förteckning av uppgifter för tideräkningen, uppställd antingen för ett visst antal år, vanl. ett år (se Almanack) l. för ett obegränsat antal år, beständig K., *calenda'rium perpe'tuum*. — 3. Liksom almanackor ha K. av sistnämnda slag småningom utökats med officiella uppgifter (statskalender), allmännyttiga uppsatser o. s. v.; den kvarstående K. i egentlig mening benämnes då kalenda'rium. Slutligen har kalendariet uteslutits ur vissa dylika publikationer, vilka dock behållit namnet K.; härigenom har K. övergått till att beteckna en (vanl.) regelbundet utkommande publikation med litterära bidrag, t. ex. julkalender, poetiska kalendrar l. med vissa (personella l. statistiska) uppgifter, t. ex. adels-, adress-, läns-, handelskalender.

Kalenderklinga, svärdsklinga med graverad kalender, vanlig i Tyskland under 1500-t. I Sverige

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Stilleben. Målning av Willem Kalf. (Nat. mus.)

utfördes K. under 1700-t. av Kindt (se d. o.).

Kale'sch, lätt, halvtäckt vagn med fram- och baksäte samt kuskbock.

Ka'levala ("Kalevas hemort"; Kaleva, eg. smed, en i de folkliga runorna förekommande benämning på Kalevalahjältarnas fader l. stamfader), finnarnas stora nationella hjältedikt, utgiven som enhetligt diktverk av E. Lönnrot (se d. o.) 1835 (ny, utvidgad uppl. 1849). Till grundval för K. ligga mindre sånger (runor, se d. o.), delvis av episkt innehåll, vilka kvarlevt på folkets läppar och sjöngos till ackompanjemang av kantele (se d. o.), och som av Lönnrot sammanfogades, delvis genom egna tilldiktningar; i sin helhet är K. som diktverk att betrakta som Lönnrots skapelse. I sin senare version omfattar K. 22,795 versrader, fördelade på 50 runor. Dess huvudpersoner äro den oövervinnelige men i kärlek olycklige Väinämöinen samt de djärva hjältarna Ilmarinen och Lemminkäinen, och dikten handlar till väsentliga delar om dessas friarfärder till Pohjola, ett jätteland i n.; en viktig roll i dikten spelar även den olycksfödde slaven Kullervo. Till sin läggning är K. starkt fantastisk och rymmer skildringar av bl. a. hjältarnas försök att bortröva sol och måne, Väinämöinens färd till dödsriket, hans besvärjelsetävlan med Joukahainen och frieri till dennes syster Aino, de bedrifter, som utföras med tillhjälp av talismanen Sampo etc. — De runor, som ligga till grund för K., torde knappast vara äldre än från år 1300; de ha antagl. uppstått i v. Finland och i Estland och träffas i sin högst utvecklade form i n.ö. Finland. K. föreligger i sv. övers. av K. Collan (1864—68; ny uppl. 1922).

Ka'levipoeg ("Kalevs' son"), huvudpersonen i Estlands nationalepos. Dikterna om K. samlades och bearbetades av läkaren F. Kreutzwald (f. 1803, d. 1882) samt utgåvos under titeln K. 1857—61 i 20 sånger om 19,000 versrader. För estländarna ha de haft samma betydelse som Kalevala för finnarna.

Kale'viska avdelningen, beteckning för vissa, till det yngsta urberget i Fennoskandia räknade sedimentkomplexer (kvartsiter, konglomerat, skiffrar m. m.), som ha stor utbredning spec. i n. och ö. Finland.

Kalf, Willem, f. 1621, d. 1693, holländsk stillebenmålare, verksam i Amsterdam. I sin kolorit påverkad av Rembrandts ljusdunkelmåleri, står han genom sin känsla för färgernas skiftningar och ljusets valörer bland de allra främsta holländska målarna.

Sina största resultat nådde han i små målningar med enkla vardagsmotiv.

Kalfa'ktor (av lat. *calefa'cere*, göra varm), soldat, som tjänstgör ss. uppassare åt en officer.

Kalfa'tring (av lty. *calfateren*, sjömansterm av österländskt ursprung) innebär tätning och konservering av däck och bordläggning av trä och omfattar drivning, beckning, skrapning och tjärning. — I överförd bet. betecknar K. sträng kritik av ett arbete.

Kalff, Gerrit, f. 1856, d. 1923, holländsk litteraturhistoriker, prof. i Leiden 1902, har författat talrika viktiga arbeten i holländsk litteraturhistoria.

Kalga'n, ryskt namn på kinesiska staden Chang-kia-kou, n.v. om Peking. Tehandel. 70,000 inv.

Kalgoorlie [kalgo'rli], stad i Väst-Australien, belägen inom samma guldförande område som Coolgardie (se d. o.). 8,000 inv.

Ka'li, se Kaliumföreningar och Gödselmedel.

Kali'ber, diametern uti tvärsnittet av ett eldvapens lopp, vid räfflade vapen mätt innanför de mellan räfflorna befintliga bommarna. Enär K. är av grundläggande betydelse för ett eldvapens egenskaper, brukar kalibermåttet infogas i vapnets benämning, t. ex. 10 cm. kanon, 6,5 mm. gevär. K. hos jaktgevär anges efter ett gammalt mått, som eg. betyder det antal blykulor, passande i loppet, vilka gå på 1 skålpund (t. ex. ett 16 K:s gevär).

Kalibre'ring betecknar urspr. bestämning av kalibern l. inre diametern av termometerrör m. m. och av dess variation längs röret. K. utföres genom att införa en kvicksilverpelare av känd vikt och mäta dess längd på olika ställen i röret. I överförd bet. användes ordet t. ex. om bestämning av skillnaden mellan nominella och verkliga värdet av en reostats olika motstånd.

Kalida'rium (av lat. *ca'lidus*, varm), varmt växthus.

Kalida'sa, Indiens främste skald, levde antagl. i början av 400-t. e. Kr. Av de honom tillskrivna verken härröra endast sex med säkerhet från hans hand, nämligen två episka dikter, ett lyriskt skaldestycke och tre dramer. Högst når han kanske i den känsliga lyriska dikten *Meghadu'ta* (Molnbudet, sv. övers. av Hj. Edgren 1875) samt i dramat *Sjaku'ntala*, som översatts till så gott som alla kulturspråk (till sv. av Hj. Edgren 1875) och även i modern tid givits å västerländska scener. Dramats huvudfigur, Sjakuntala, är dotter till en eremit. Hon blir förmäld med konung Duhsjanta, vilken emellertid till följd av en förbannelse förgäter henne. Åsynen av en återfunnen ring, som länge ansetts förlorad, återkallar henne i hans minne och medför de älskandes återförening.

Kali'f (arab. *chali'fa*, ställföreträdare), benämning på Muhammeds efterträdare som islams andliga överhuvud. I egenskap av världsliga regenter buro de titeln *ami'r al-mumini'n*, de troendes behärskare (se vid. Kalifat).

Kalifa't, benämning dels på kalifvärdigheten, dels på kalifernas världsliga välde. *De fyra första kaliferna.* Muhammed (se d. o.) hade sammansvetsat de arabiska stammarna till en religiös och politisk enhet. Vid hans död (632 e. Kr.) syntes denna politiska enhet åter vilja brista. Inför den hotande faran hyllade då hans närmaste med-

hjälpare profetens svärfader, Abu Bekr, som sitt andliga och världsliga överhuvud. Han lät kalla sig kalif (se d. o.). Under hans styrelse (632—634) kuvades upproren i Arabien och sattes de redan av Muhammed planerade krigstågen mot bysantinerna i Syrien och perserna i Irak i verket. Dessa fullföljdes med kraft av efterträdaren, O'mar (634—644), en av profetens mest betydande anhängare och den äldre islamitiska tidens största statsmannabegåvning, och kröntes med lysande framgång. I Syrien erövrades 635 Damaskus, 636 tillintetgjordes den bysantinska huvudhären vid Jarmuk, 638 togs Jerusalem och 640 föll den starka fästningen Caesarea. Även Egypten rycktes från det östromerska riket genom Omars fältherre Amr (640). Perserna ledo ett förkrossande nederlag vid Nihawand (641), som prisgav deras land åt araberna. Dessa framgångar skulle säkerligen ej ha vunnits så snabbt, om ej i många fall araberna hälsats som befriare från bysantinskt l. persiskt förtryck. — I det inre var Omar rastlöst verksam att söka organisera sitt stora rike. På grund av arabernas ringa administrativa erfarenhet fick i de underkuvade provinserna den förutvarande förvaltningen i allmänhet bli bestånde, givetvis under arabiskt överinseende. Alla icke-muhammedaner måste erlägga tribut till underhåll av araberna, som utgjorde den härskande klassen och krigarståndet. I olika delar av riket upprättades fasta militärläger. — Omar dödades i moskén i Medina av en perser. Under den närmaste kalifen, Othma'n (644—656), företogs en slutgiltig redaktion av koranen (se d. o.). Han gynnade på allt sätt sin släkt, omajjaderna. Detta väckte förbittring, som slutligen ledde till att han mördades. Först nu lyckades Muhammeds måg, Ali (656—661), som av många ansetts som hans rättmätige arvtagare, bli erkänd som kalif. Även denna gång hade han mäktiga fiender, däribland ståthållaren över Syrien, omajjaden Moa'wija. Under förberedelserna för kampen mot denne mördades Ali i Kufa i Irak (661). Hans äldste son, Hasan, avstod från strid, och Moawija erkändes utan svårighet som kalif. — *Omajjaderna.* Med denna dynasti blev Damaskus

rikets huvudstad och det egentliga Arabien miste sin hittillsvarande betydelse. Araberna voro dock fortfarande det härskande elementet. Kalifvärdigheten blev ärftlig inom omajjadernas ätt. Ett försök av Alis yngre son, Husain, att vinna makten misslyckades, och själv stupade han vid Kerbela (680). Omajjaderna ha att uppvisa flera betydande härskare, ss. Abd al-Ma'lik (685—705), som ordnade det arabiska myntväsendet och gjorde arabiskan till obligatoriskt förvaltningsspråk, och hans son, Wali'd I (705—715), under vilken riket fick sin största utsträckning (se kartan). I ö. nådde det Indus och Turkestan och i v. hade Nord-Afrikas erövring slutförts och arabiska trupper 711 gått över Gibraltar sund och inom några få år lagt under sig så gott som hela Spanien (se d. o.). De senare, mestadels odugliga omajjaderna bereddes stora svårigheter av den mäktiga abbasidiska ätten, som räknade släktskap med profeten och i sin opposition mot K. stödde sig på det arabfientliga Persien. År 749 utropades Abu-l-Abba's till kalif och besegrade omajjaden Marwa'n II (750). Mot omajjaderna begynte nu ett formligt utrotningskrig. En av dem, Abd ar-Rahma'n, lyckades rädda sig över till Spanien och grundade där en dynasti (se nedan). — *Abbasiderna.* Med omajjadernas fall upphörde K. att vara ett arabiskt välde. Det blev nu internationellt med islam som enande band. Rikets ö. del, särskilt Persien, fick ökad betydelse. Ett uttryck härför är även, att rikets huvudstad förlades till Irak. Redan den andre kalifen, al-Mansu'r (754—775), en kraftfull men, liksom flertalet abbasider, grym och despotisk furste, anlade Bagdad (se d. o.), som jämte Kufa och Basra blev en av huvudhärdarna för muhammedansk odling. Konst, litteratur och vetenskap hade nu ett par århundraden framåt en glansperiod. Även i yttre avseende förmådde de första abbasiderna, understödda av sina dugliga vezirer, *barmakiderna*, hålla det väldiga riket vid makt. Tecken till förfall visade sig dock redan under Haru'n ar-Rasji'd (se d. o.) (786—809). Snart började inbördeskrig alltmer försvaga riket och den ena ståthållaren efter den andra gjorde sig självständig och flera grundade egna dynastier. Till sitt personliga skydd värvade kalifen Mu'tasim (833—842) ett turkiskt livgarde, och befälhavarna för dessa trupper tillskansade sig med tiden allt större inflytande, ja, till- och avsatte kalifer efter behag. Kalifen behöll endast ställningen som islams andliga överhuvud, under det att den världsliga makten omhändertogs av den turkiske generalen under namn av *ami'r al-umara'*, emirernas emir. 945 blev K. beroende av bujiderna, en persisk dynasti, som underlagt sig Mesopotamien och Persien. 1055 måste dessa vika för seldjukerna (se d. o.). Under Bagdadkalifernas sista tid härskade de åter som självständiga furstar över staden Bagdad med närmaste område. Genom mongolernas intagande av Bagdad under Hulagu 1258 upphörde K. därstädes. — En abbasid, som tagit sin tillflykt till Egypten, erhöll i Kairo kalifvärdigheten utan någon som helst världslig makt. Hans ättlingar behöllo denna ställning ända till 1517, då turkiske sultanen Selim I erövrade Egypten och i samband

därmed även tvang kalifen att till honom avstå sin värdighet (se vid. Turkiet). — *Fatimiderna* (*Kalifatet i Kairo*). Denna dynasti har sitt namn av profetens dotter, Fatima, från vilken den påstod sig härstamma. I början av 900-t. hade en fatimid, överhuvud för ismaeliternas sjiitiska sekt (se Islam), grundat ett rike i Nord-Afrika och i opposition mot den sunnitiske kalifen i Bagdad tillagt sig kaliftitel. En av hans ättlingar, al-Mui'zz, erövrade 969 Egypten, som nu kom att bilda fatimidernas egentliga rike (se Egypten sp. 760). K. i Kairo upphörde 1171. — *Omajjadernas dynasti i Spanien* (*Kalifatet i Córdoba*). Efter sin ankomst till Spanien blev Abd ar-Rahman (se ovan) snart erkänd som emir av Córdoba (755). Genom strider med de kristna och inre tvister råkade detta rike i förfall. Det höjdes åter av Abd ar-Rahma'n III, som 929 antog titeln kalif. Under denne och hans son, al-Ha'kam (961—976), omfattade riket hela det muhammedanska Spanien och kunde även hävda sina anspråk på Nord-Afrika. Även i kulturellt avseende företer det spanska K. ett lysande motstycke till det abbasidiska. Härefter vidtogo ånyo inre stridigheter och täta tronväxlingar, som slutligen medförde dess fall 1031 (jfr Spanien). Se även Almohader.

Kalifo'rnien (sp. och eng. *California*). 1. Stat (sedan 1850) i v. För. Stat., vid Stilla havet. 405,570 kvkm. 3,5 mill. inv. K. utgöres i s.ö. av två ökenområden, Mohawe- och Colorado-öknarna; från den förra utgår åt n. Dödsdalen (Death Valley), ett av jordens hetaste områden.

Kalifornien. Red-woodskog.

Större delen av K. genomdrages från n. till s. av bergskedjorna Sierra Nevada i ö. och Coast Range i v., vilka omsluta den för sin bördighet berömda Kaliforniadalen, som genomflytes av Sacramentofloden och dess biflod San Joaquin samt genom en förkastningssänka i Coast Range, San Franciscoviken och Gyllene porten (Golden gate), öppnar sig mot Stilla havet. Vissa trakter av K., särskilt Yosemitedalen, äro berömda för sina egendomliga och utomordentligt vackra naturscenerier. Klimatet är i n. och vid kusten milt med stor nederbörd, i s. torrt och hett. I vissa trakter kräves konstgjord bevattning för åkerbruket, som är K:s huvudnäring och producerar vete, vin och frukt av många slag. Bergsbruket ger guld, silver, petroleum, kvicksilver m. m. Industrin omfattar konservfabriker, slakterier, kvarnar, sågverk m. m. Viktigaste städer äro San Francisco, Los Angeles, Oakland, San Diego och Sacramento (huvudstad). — K:s första europeiska kolonisa-

tion skedde från Mexiko av spanjorerna. Större delen av landet (utom halvön K., se K. 2) erövrades 1846 åt För. Stat. av Frémont. 1848 gjordes stora guldfynd, vilket förorsakade en av historiens stora "guldfebrar" med masstillströmning av lycksökare. — 2. Nedre K., den långa halvö, som utgör en fortsättning av K. 1 och utgör ett territorium i Mexiko. 151,100 kvkm. 60,000 inv., mest indianer. Hett och torrt klimat. Föga odlat och mycket glest befolkat.

Kaliforniska strömmen, se Stilla havet.

Kaligödning, 37 % l. numera vanl. 40 % kalisalt, se Gödselmedel och Kalisalter.

Kalikut, eng. *Calicut* [kæ'llikət], stad i prov. Madras, Britt. Indien, på Malabarkusten. 80,000 inv. K. var förr ett betydande handelscentrum, känt för tillverkning av bomullstyg (jfr Kalikå). K. var den första plats i Indien, dit européer kommo sjövägen runt Afrika (Vasco da Gama 20 maj 1498).

Kalikå' (eng. *calico*, efter staden Kalikut), grov, enfärgad, vanl. hårt klistrad bomullslärft, använd till foder och bokbinderiarbeten m. m.; i utlandet även namn på vissa kvaliteter av kattun (se d. o.).

Kali'la va-Dimna, en från 700-t. härrörande arabisk bearbetning av den berömda indiska sagosamlingen Pantsjatantra. K. blev genom grekiska och latinska översättningar den viktigaste källan för Europas kunskap om Indiens sagoskatter.

Kalilut, se Kaliumföreningar.

Kali'nin, Mihail Ivanovitj, f. 1875, rysk bolsjevikisk politiker, 1919 ordf. i Allryska centrala exekutivkommittén och i Allryska rådskongressen.

Kalifornien. Kustbild, Midway Point.

Kalisalter. På grund av K:s stora växtfysiologiska och tekniska betydelse ha de förr som värdelösa ansedda fyndigheter, som uppträda tills. med bergsalt och utgöra salter ur moderluten vid koksaltets utkristallisation ur havsvatten, sedan 1860-t. varit föremål för bearbetning. De ryktbaraste fyndigheterna av K. ligga i Tyskland i en lågländ trakt mellan Magdeburg och Halberstadt och äro av permisk ålder. De äldsta gruvorna ligga vid Stassfurt (prov. Sachsen) och Leopoldshall (Anhalt). Man kan i därvarande saltlager särskilja ett antal olika regioner. I. Underst ligger *bergsalt*, växellagrat med anhydrit. Mäktighet c:a 330 m. II. *Polyhalitregionen* (60 m. mäktighet), innehållande bergsalt med ränder av mineralet polyhali't (kalium-kalcium-magnesiumsulfat). III. *Kieseritregionen* (55 m.) med kieserit (magnesiumsulfat). IV. *Carnallitregionen* (42 m.) med carnallit (se d. o.) jämte förekomster av de värdefulla mineralen sylvi'n (kaliumklorid) och kaini't (dubbelsalt av kaliumklorid och

magnesiumsulfat). Över denna region ligger ett lager saltlera, som överlagras av anhydrit och bergsalt, vilka i sin tur överlagras av leror, kalk- och sandstenar. Lagren ha på grund av veckningar stundom betydligt större mäktighet än den ovan angivna. De vid brytningen erhållna salterna undergå delvis omkristallisation för framställning av kalirikare produkter. Genom blandning av kalirikare och kalifattigare brytningsprodukter framställas handelns 20- och 40 %-iga kalisalt, vilka liksom kainit användas som gödselmedel. Även i nedre Elsass förekomma betydande fyndigheter av K., vilka äro sekundära bildningar och därför kalirikare än de tyska K.

Ka'lisz [-lisj], stad i dep. Lódź, Polen, vid Prosna, en av Polens äldsta städer, två gånger i svenskarnas våld, 1656 och 1706. Livlig industri. 45,000 inv.

Ka'lium, grundämne, som tillhör alkalimetallerna. Atomvikt 39,10, atomtecken *K*. K. förekommer allmänt i naturen i form av föreningar, särskilt i silikater (jfr Kalisalter). K. framställdes först av Davy 1807 genom elektrolys av smält kaliumhydroxid. K. har silvervit metallglans men överdrages i luften hastigt med ett matt skikt, bestående av hydroxid, och måste därför förvaras i fotogen. K. är nästan lika mjuk som vax. Spec. v. 0,875, smältpunkt 62°,5, kokpunkt 720°. Gasen är grön. Upphettas K. i luften, förbrinner det hastigt med violett ljus. Vatten sönderdelas av K. mycket kraftigt under vätgasutveckling.

Kaliumföreningar. Kalium är i sina föreningar envärd. Salterna äro i allm. färglösa och lättlösliga, med undantag av kaliumplatinaklori'd, K_2PtCl_6, och kaliumperklora't, $KClO_4$, som äro olösliga. Kaliumoxi'd, ka'li, K_2O, bildas vid förbränning av kalium i torr syrgas. Kaliumhydroxi'd, KOH, uppstår genom inverkan av kalium på vatten l. genom omsättning mellan kaliumkarbonat och kalkmjölk. Lösningen kallas kalilut och hör till de starkaste baserna. I torrt tillstånd drar hydroxiden till sig vatten och kolsyra och användes därför som absorptionsmedel för dessa ämnen. Kaliumklori'd, KCl, förekommer i Stassfurtsaltlagren som mineralet sylvin. Kaliumbromi'd, bromkalium, KBr, användes inom terapin som lugnande medel och inom fotografin. Kaliumjodi'd, se Jodkalium. Kaliumcyani'd, cya'nkalium, se Cyan. Kaliumklora't, klorsyrat kali, $KClO_3$, erhålles, om man leder klorgas genom en varm lösning av kaliumhydroxid. K. avger lätt syre, utgör därför ett kraftigt oxidationsmedel och användes bl. a. i tändsatsen på svenska tändstickor. Se även Gurgelvatten. Kaliumnitra't, KNO_3, kalisalpeter, se Salpeter. Kaliumkarbona't, K_2CO_3, pottaska, erhölls tidigare genom extraktion med vatten av träaska och lösningens indunstning. Numera framställes det även enl. Leblancprocessen (se d. o.). Kaliumpermangana't, kameleon, $KMnO_4$, bildar violetta, lättlösliga kristaller, som erhållas, om brunsten smältes tillsammans med pottaska och det härvid bildade kaliummanganatet sedan oxideras med klorgas. Är ett synnerligen kraftigt oxidationsmedel och användes i kemiska analyser för

kvantitativ bestämning av oxiderbara föreningar. Oxiderar organiska ämnen (borttager lukt, t. ex. i ruttnande vatten), dödar bakterier (desinfekterar). Användes bl. a. även till insprutning i urinröret vid gonorré (i lösning av 1 del på 1,000—4,000 delar vatten) och under huden vid ormbett (i lösning av 1 del på 100 delar vatten). Kaliumsilika't, se Vattenglas. Kaliumsulfi'd, K_2S, erhålles genom glödgning av kaliumsulfat med kol. — *Fysiol.* Kaliumionens verkan är i motsats till natriumionens i viss grad giftig. Hundar och kattor dö i hjärtförlamning efter insprutning (intravenöst) av 0,1—0,2 gr. kaliumklorid. K. verkar vid intravenös insprutning på centrala nervsystemet och muskulaturen, spec. hjärtats.

Kalix. 1. Municipalsamhälle i Neder-Kalix skn, Norrb. l. K. utgöres av Neder-Kalix kyrkby. Regelbunden biltrafik med Luleå och Vitvattnet. 975 inv. Om kapitulationen vid K. l. Säivis se Finska kriget 1808—09. — 2. Se Neder-Kalix och över-Kalix.

Kalix domsaga, Norrb. l., utgöres av 3 tingslag: Råneå, Över-Kalix och Neder-Kalix 32,815 inv.

Kalixti'ner (av lat. *ca'lix,* kalk) l. utrakvi'ster (av lat. *ute'rque,* bägge) kallades medl. av den mildare riktningen bland Johan Hus' anhängare, emedan de, till skillnad från den radikala flygeln, taboriterna, nöjde sig med vissa mindre krav, bl. a. att lekmännen skulle få mottaga nattvarden "under bägge formerna", d. v. s. ej blott brödet utan även kalken. Jfr Böhmen sp. 921 och Husiter.

Kalix älv, vattendrag i Norrb. l., upprinner i Lappland nära riksgränsen med två källarmar, den ena från Kebnekaise, upptager från h. Kaitum älv (huvudådra) och Ängesån samt längre ned från v. bifurkationen Tärendö älv från Torne älv, bildar i nedre loppet flera långsträckta sjöar och utfaller med en bred mynning i Bottniska viken. K. bildar många forsar och fall och är därför segelbar för fartyg blott till Neder-Kalix. Längd 453 km., avvattningsområde omkr. 28,000 kvkm., därav 10,000 kring Tärendö och övre Torne älv.

Kalk (lat. *ca'lix*). 1. Se Blomma sp. 116. — 2. Se Nattvardskärl.

Kalk (lat. *calx*), gemensam benämning på kalciumoxid och -hydroxid. Kalciumoxid, CaO, bränd l. osläckt K., framställes genom upphettning av kalksten till c:a 900° (i praktiken 1,000—1,100°), varvid kalciumkarbonatet dissocieras i kalciumoxid och koldioxid. I tekniken försiggår denna reaktion antingen i schaktugnar l. ock, vid stordrift, i ringugnar (se Ugn). Bränd K. är vitgrå l. gråröd och porös. Spec. v. i rent tillstånd 3,4. Den smälter i elektrisk ugn först vid c:a 3,000°. Den användes bl. a. som beskickningsmedel i metallurgin, som råmaterial vid framställning av kalciumkarbid (se d. o.) och som jordförbättringsmedel. Viktigast är dock dess användning till framställning av släckt K., kalciumhydroxid, $Ca(OH)_2$, som under värmeutveckling bildas vid inverkan av vatten på bränd K. Släckt K. är en vitgrå, jordig substans av spec. v. 3,18. Den kallas "fet", om den, utrörd med litet vatten, bildar en smidig deg. Den motsatta egenskapen benämnes "magerhet", orsakas av stor

halt av kiselsyra l. magnesia och är mindre önskvärd. Utröres släckt K. med mycket vatten, bildas en vit, grumlig vätska, kalkmjölk. Då slammet fått sjunka, har man en klar vätska, kalkvatten (se Kalciumföreningar). Inledes koldioxid i kalkvatten, utfälles kalciumkarbonat. Släckt K. begagnas främst till framställning av murbruk (se Kalkbruk) och i jordbruket, bl. a. i form av avfallskalk (se Sockertillverkning). Dödbränd K. uppstår, om temperaturen vid bränningen varit så hög, att kalciumsilikat bildats av den i K. ingående kiselsyran. Den släckes ej av vatten. — Jfr Desinfektionsmedel och Kalkning.

Kalkalger, vissa i havet levande grönalger l. rödalger med riklig kalkinlagring i cellväggarna. Fossila K. bilda mångenstädes betydande avlagringar (t. ex. i s. kalkalperna i Schweiz).

Ka'lkas, se Trojasagan.

Kalkavlagring förekommer i sjukligt förändrade l. avdöda vävnader, t. ex. i blodkärlens väggar (åderförkalkning), i avdöda partier av njurarna, i tuberkulösa körtlar, i konkrement samt normalt vid bildande av ben- och tandvävnad.

Kalkbruk, bindemedel, bestående av en blandning av kalk och sand, vanl. i förhållandet 1 till 2 à 3. Genom tillsats av kalk med mer än 10 % lera blir bruket hydrauliskt, d. v. s. hårdnar i vatten, och även starkare. Tillsats av alunskiffermjöl, masugnsslagg, stenmjöl o. d. kan öka hållfastheten 50 à 100 %.

Kalkcementbruk, bastardbruk, bindemedel, bestående av en blandning av kalkbruk och cementbruk. På 1 del cement komma 0,5 à 2 delar kalk och 5 à 10 delar sand. K. har c:a 10 % större hållfasthet än kalkbruk.

Kalkduk, se Kyrkoskrud.

Kalke'don, turk. *Kadiköi,* stad i Mindre Asien vid Marmarasjön, mittemot Konstantinopel. 30,000 inv. K. anlades 674 f. Kr. I K. ha flera kyrkomöten avhållits.

Kalke'ra (fr. *calquer,* av lat. *calca're,* trampa, av *calx,* häl), kopiera en teckning genom att följa dess linjer med en pryl l. penna.

Kalkfaktor, se Cement sp. 1135.

Kalki'dike, halvö i Makedonien, mellan Salonikibukten och Strumas mynning. K. koloniserades i antiken främst från Kalkis (därav namnet) och var på 300-t. självständigt under ledning av staden Olyntos.

Ka'lkis, Chalkis, stad på Eubea med vidsträckt handel under 600- och 500-t. f. Kr. (se Grekland sp. 1523, 1525). 13,000 inv. Från kalkidiska alfabetet, en variant av det vanliga grekiska, härledes latinska alfabetet.

Kalkkväve, se Karbidkväve.

Kalkliniment, se Kalciumföreningar.

Kalkljus, se Glödljus.

Kalkmålning, målning på kalkputs, se Freskomåleri.

Kalkning. Genom påförande av kalk l. kalciumkarbonat på åkerjord förbättras dennas fysikaliska beskaffenhet, beroende bl. a. på kalkens förmåga att utfälla kolloidala ämnen. Jorden blir därigenom mera lucker (lätt) och lättarbetad. Kulturväxterna kräva liksom andra högre växter tillgång på kalk i marken för att trivas. Somliga fordra mindre (kalkskyende), andra mer (kalkälskande). Kalkskyende

växter: kamomill, åkerkulla, rölleka, gullkrage m. fl. Kalkälskande: ek, bok, ask, lönn, flertalet baljväxter, vanligt groblad, åkersenap, prästkrage, hästhovsört, tusensköna m. fl. Av åkerväxterna föredraga vete, korn, majs, ärter, klöver, lucern och betor kalkrik jord, då däremot råg, havre, bovete, potatis, morötter och rovor gå bra på kalkfattig jord. Kalkens betydelse i detta avseende ligger däri, att jordens surhetsgrad nedbringas, där denna är för hög, samt däri, att vissa salters giftverkan upphäves. Växternas näringssalter medföra nämligen en mer l. mindre utpräglad giftverkan, då de bjudas var för sig l. i ensidiga kombinationer. Den gifteffekt, som fosfat, kalium-, natrium- och magnesiumsalter utöva, upphäves av kalk (saltantagonism). En jords behov av K. kan lättast fastställas genom prov med lackmuspapper. Kalkfattig jord är även styv och svårbearbetad. Som kalkningsmedel användes mestadels osläckt kalk, vilken vanl. släckes på åkern (och sprides i form av släckt kalk), märgel, kalkstensmjöl (pulveriserad kalksten) och slamkalk (kalciumkarbonat, avfallsprodukt vid sockerberedning). K. skall utföras i god tid före sådden, lämpligast under trädesåret, men ej i omedelbart samband med gödsling med kreatursgödsel, enär förlust av gödselns ammoniakkväve då kan befaras. Som underhållskalkning torde 30—60 hl. släckt kalk per har vart 6—7 år behöva påföras. För att nedbringa konsumentens fraktkostnader för kalk, avsedd för jordbruksändamål, lämnas statsbidrag enl. vissa bestämmelser. — Kalkmjölk begagnas till bestrykning av tak

Kalkontupp med höna.

och väggar i kreatursstallar för att förstöra smittämnen och flugägg samt till bestrykning av fruktträd höst l. vår, varigenom svampar och lavar samt ev. övervintrande insekter dödas.

Kalko'ner, *Melea'gris,* ett släkte Fasanfåglar. Huvudets och halsens hud är naken och försedd med vårtlika bihang. Tuppen bär sporre. Stamformen för tamraserna, den vilda mexikanska K., *Meleagris gallopa'vo,* är glänsande svart med vitspräckliga vingar. Nakna huden är blåaktig, bihangen röda. Tuppen har ett långt bihang över näbbroten. Längd c:a 140 cm., hönan mindre. Ägg 10—15, grågula, rödfläckiga. Mexiko, Texas. — Tamkalkonen infördes på 1600-t. till Sverige där den dock ej fått samma betydelse som t. ex. i England. 1919 funnos i Sverige c:a 4,000. Den i Sverige viktigaste rasen är bronskalkonen, en särdeles storvuxen (utvecklad tupp väger 11 kg., höna 7 kg.) och härdig ras med i brons stötande, svartbrun kroppsfärg, vari förekomma talrika vita ränder. Norfolk-, svart med vita fläckar på vingarna, och Cambridgekalkonen, bronsgrå, samt vita holländska K., hel-

vit, förekomma även, ehuru mera sparsamt. 1 tupp hålles till 6—10 hönor. Tuppen är avelsduglig vid 2 års, hönan vid 3 års ålder. Hönan börjar värpa i febr.—mars och lägger årligen c:a 20 ägg, vilka äro större än hönsägg, vitaktiga och med röda prickar. K. äro goda ruvare och användas därför ofta även för ruvning av hönsägg. En kalkonhöna täcker 15—17 kalkonägg l. c:a 30 hönsägg. Kalkonäggen ruvas c:a 4 veckor. Kycklingarna äro första veckan mycket ömtåliga och måste noga skyddas mot köld och regn. K. utfodras med säd, grönfoder, rotfrukter m. m. i likhet med höns; som gödfoder lämpar sig sädesgröpe, mjölk, krossade ekollon, rovor m. m.

Kalkongam, se Hönsgamar.

Kalksalpeter, kalcium-nitrat, $Ca(NO_3)_2$, är numera ett viktigt gödselmedel (se d. o.), sedan K. börjat framställas av luftens kväve, bl. a. enl. metod av Birkeland och Eyde (se dessa ord). Eydes ugn består av ett cylindriskt järnhus, infodrat med eldfast tegel. I ugnens mitt befinna sig två elektroder, mellan vilka en ljusbåge bildas. Vinkelrätt mot elektroderna stå spetsarna av en kraftig elektromagnet. I det magnetiska fältet utbreder sig ljusbågen i solfjäderform, och genom det att växelström användes, kommer ljusbågens riktning att oupphörligt förändras, så att den synes bilda en skiva, "solen". Genom ljusbågen suges luft, varvid kväve och syre vid den höga temperaturen (3,000—4,000°) med varandra bilda kväveoxid. Genom hastig avkylning till c:a 800° hindras reaktionen att gå tillbaka. De heta gasernas värme tillvaratages i ångpannor, varefter gaserna nedkylas till c:a 50°, då kväveoxiden genom tillsats av ytterligare luft oxideras till kvävedioxid, som absorberas i granittorn, fyllda med kvarts o. d., och vari den mötes av vatten. De nitrösa gaser, som ej lösas av vattnet, absorberas i sodalut. Den ur absorptionstornen erhållna salpetersyran får reagera med kalksten, och kalciumnitratlösningen indunstas tills. med kalkmjölk. Den färdiga K., luft-l. Norgesalpetern, håller c:a 13 % kväve.

Kalksinter, se Kalktuff.

Kalkspat, kalci't, mineral, bestående av kalciumkarbonat, kristalliserande efter trigonala systemet i romboedrar l. skalenoedrar. I rent tillstånd är K. färglöst, klart genomskinligt l. vitt, repas lätt av kniv, "fräser för syra" (löses av syror med bortgång av kolsyra) och springer vid slag sönder i planytiga, snedvinkliga stycken. K. ingår som huvudbeståndsdel i kalkstenar. Klar K., islands- l. dubbelspat, användes till optiska instrument. Jfr Dubbelbrytning.

Kalksten, gemensam benämning på ett flertal bergarter, som helt och hållet l. till större delen bestå av kalkspat. I rent tillstånd är K. vit men på grund av inblandning av andra ämnen ofta grå, brunröd l. av annan mörk färg. En typ av K. är den kristalliniska K. l. marmor (se d. o.); en stor grupp bilda de täta kalkstenarna, som förekomma inom så gott som alla geologiska system yngre än urberget och till stor del bildats i haven av kalkslam och rester av kalkorganismer samt äro rika på fossil. Efter de olika systemen, där de förekomma, benämnas de silurisk K., devonisk K. o. s. v.

De benämnas också efter förekomsten av fossil, t. ex. ortocerkalksten (efter ortoceratiterna), korallkalksten o. s. v., l. efter sammansättningen, t. ex. märgelkalksten, som är en med lerämne mer l. mindre uppblandad K., och den starkt bituminösa orstenen, som bl. a. förekommer som bollar l. linser i alunskiffer. Ännu en form av K. är krita (se d. o.). — I Sverige finnas de täta kalkstenarna företrädesvis inom silurområdena. — K. har mångsidig användning, t. ex. som jordförbättringsmedel och till framställning av kalk. Ortocerkalkstenen användes till byggnadssten (golvsten, trappsten, beklädnad av byggnader) och gravvårdar.

Kalksvampar, se Svampdjur.

Kalktuff, en porös, vit, gul l. grå bergart, som består av kalkspat och i regel innehåller rester efter växter. K. uppkommer i kalkrika trakter invid källor och i vattendrag genom att det i kolsyrehaltigt vatten lösta kalciumkarbonatet vid minskning av kolsyrehalten avsätter sig och hårdnar. K. förekommer på flera ställen i Sveriges kalkrikare trakter, ss. Jämtland, Västergötland och Skåne. — Kalksinter är en tät K., som ofta avsättes i terrasser vid varma källor.

Kalkull l. skinnull, den i garverierna vid fårhudarnas beredning erhållna, vanl. korta, sträva, kalkblandade ullen. Bearbetas till grova vävnader.

Kalkvatten, se Kalciumföreningar.

Kalky'l (fr. *calcul*), beräkning, särskilt kostnadsberäkning o. d. Användes i sms., ss. differential- och integralkalkyl, i bet. räknemetod.

Kall, socken i Jämtl. l., jämte Undersåker, Mörsil och Åre pastorat i Härnösands stift. 1,740 inv.

Kalla, se Arum och Zantedeschia.

Kallblodiga djur, se Kroppsvärme.

Kallbrand, en brand (se d. o.) utan samtidig infektion. [K. hettar ej (se Inflammation); därav namnet.] K. kan vara torr l. fuktig (intorkning, resp. ödem i de avdöda delarna). Orsaken till K. är vanl. en artärtilltäppning, orsakad av åderförkalkning l. embolus (se Blodpropp), båda oftast träffande nedre extremiteterna. Relativt vanlig är K. vid sockersjuka hos äldre personer. K. åtföljes oftast av intensiva smärtor, börjar vanl. i periferin och sprider sig uppåt extremiteten. Resorptionen av sönderfallsprodukter ger förgiftning, som kan orsaka döden. *Behandlingen* avser att hindra infektion, stärka allmäntillståndet och befordra blodomloppet. Ofta måste amputationer långt ovanför det angripna området företagas.

Kallbräcka, den sprödhet, som vid vanlig temperatur visar sig hos smidbart järn med alltför hög fosforhalt. K. beror på att fosforn gör järnet grovkristalliniskt. (Se vid. Järn sp. 321.)

Kallbänk, se Drivbänk.

Kallelse. *Teol.* Urspr. den gudomliga inbjudan till saligheten (1 Kor. 1: 26; Fil. 3: 14 m. fl.). Med anknytning till 1 Kor. 7: 20 (där K. eg. är = det stånd, i vilket K. träffar någon) och under motsättning mot den katolska kyrkans lära om den dubbla sedligheten (en lägre för de vanliga kristna och en högre för munkar och präster; jfr Evangeliska råd) formade Luther sedermera

ett helt nytt begrepp om K.: den livsuppgift, som är varje enskild kristen människa förelagd genom de livsomständigheter (yrke, samhällsställning etc.), i vilka hon är ställd och där hon har att med all trohet fullborda den gudomliga viljan. — *Förv.* Ämbetstillsättning utan ansökan. I vissa fall (ss. i fråga om universitetsprofessor och fjärde provpredikant) innebär K. allenast ett av vederbörande myndighet (församling) framställt förslag. — *Jur.* Se Stämning.

Kallenberg, Ernst Anton, f. 1866, rättslärd, blev prof. i processrätt i Lund 1897. K. har deltagit i ett flertal offentliga utredningar bl. a. ss. ordf. (fr. 1908) i 1907 års kommitté för revision av konkurslagstiftningen. Bland K:s vetenskapliga arbeten märkas *De ordinära devolutiva rättsmedlen i svensk civilprocess* (1915) och *Svensk civilprocessrätt* (4 bd 1917—24).

Kallholmen, hamn vid Skellefte älvs mynning, ändstation för banan Bastuträsk—Skellefteå—K.

Kallhus, se Växthus.

Kallhäll, egendom med gjuteri och mek. verkstad i Järfälla skn, Sthlms l. Äg. J. & C. G. Bolinders mek. verkstads a. b., Stockholm.

Kalligra'f (av grek. *ka'llos,* skönhet, och *gra'fein,* skriva), skönskrivare.

Kalli'krates, grekisk arkitekt, verksam vid mitten av 400-t. f. Kr. Byggde tillsammans med Iktinos Partenon (se d. o.) i Aten och torde därefter ha lett uppförandet av det även på Akropolis (se d. o.) belägna Niketemplet.

Kalli'makos. 1. Grekisk bildhuggare, verksam på 400-t. f. Kr. K:s arbeten utmärktes av en raffinerad elegans. En grupp av tre danserskor, som funnits i Delfi, tillskrives på goda skäl K. — 2. Grekisk filolog och skald, verksam på 200-t. f. Kr., bibliotekarie vid Museion i Alexandria. K., som var en av den alexandrinska tidens lärdaste och mest produktiva vetenskapliga författare, betraktas som den grekiska litteraturhistoriens grundläggare; hans formellt förfinade, ofta allegoriska och mytologiska dikter (elegier, hymner, epigram, epylliet *Hekale*) efterbildades flitigt av de romerska skalderna.

Kallinge, järnbruk i Ronneby skn, Blek. l., omfattande martin- och elektrostålverk, valsverk, klippspikfabrik, gjuteri och mek. verkstad samt emaljeringsverk. Bruket anlades 1849 av F. H. Kockum och övertogs 1875 av Kockums Järnverks a. b.

Ka'llio, Kyösti, f. 1873, finländsk politiker, medlem av lant- och riksdagen sedan 1904, representant för finska bondepartiet. K. medverkade ss. regeringsmedlem i självständighetssträvandena 1917—18, var jordbruksminister 1919—20 och statsminister 1922—24 samt blev finansminister mars 1925. Han är upphovsman till *Lex Kallio* (se Egnahem sp. 734). K. var riksdagens talman 1922, 1924 och 1925.

Kalli'ope, en av muserna (se d. o.).

Kalli'sto, i grek. myt. en nymf, som av Zeus förleddes att bryta sitt kyskhetslöfte. Förvandlad till en björn, dödades K. vid en jakt av Artemis, jungfrulighetens gudinna, och blev sedan stjärnbilden "Björninnan" (lat. *U'rsa ma'jor* = Stora björnen).

Kalljord betecknar inom trädgårdsskötseln "fritt land" till skillnad från glastäckt (i drivbänk l. växthus).

Kallkilning, metod att bryta berg, varvid järnkilar inslås i sprickor i berget, så att detta lösgöres. K., som förr använts vid gruvbrytning, brukas numera endast vid brytning av byggnadssten, varvid järnkilar indrivas i hål, som borrats i rad i berget.

Kallmora, se Norberg.

Kallmur, se Mur.

Kallnål, se Torrnålsradering.

Kallo'ps, se Kalops.

Kallortstillägg, avlöningstillägg till befattningshavare å sådan ort inom de n. delarna av riket, där vistelsen på grund av klimatiska och fysiologiska förhållanden kan anses medföra avsevärda olägenheter. K. utgår med bestämda belopp, varierande mellan 60 och 600 kr., beroende på den kallortsklass, till vilken tjänstgöringsorten hänföres.

Kallsjön, sjö i v. Jämtland. 180 kvkm. Avflyter genom Järpeströmmen till Indalsälven.

Kallskål, läskande dryck, tillredd av vin l. saft och vatten samt avsmakad med citron, apelsin, bär o. d.

Kallstenius. 1. Gottfrid K., f. 1861, målare, prof. vid Konsthögskolan 1912. K. är främst landskapsmålare och som sådan representant för 90-t:s stämningsmåleri. Han har särskilt målat skymningsbilder och skärgårdslandskap samt utfört väggmålningar i Dramatiska teatern i Sthlm och symboliska kompositioner. — 2. Gottfrid K., f. 1873, den föreg:s kusin, lektor i Uppsala sedan 1918, rektor i Härnösand 1909—17, i Västerås 1917—25. 1902—07 dirigent för Uppsala studentkårs allmänna sångförening, har K. senare på olika orter verksamt deltagit i musiklivet samt bl. a. tonsatt en del körverk och utgivit *Blad ur Uppsalasångens historia* (1913). — 3. Edvin K., f. 1881, de föreg:s kusin, tonsättare, har bl. a. tonsatt en del kammarmusik och orkesterverk.

Ka'llus. *Bot.* Benämning dels på plattor, kallusplattor, av kolhydratet kallo's, bildade på silrörsplattorna hos högre växter, dels även på sårvävnader, utvecklade på sårade växtdelar (t. ex. å sammanväxningsstället vid ympning). Sistnämnda K. utgöres av tunnväggiga parenkymceller; ofta utbildas samtidigt ved- och korklager (sårved, sårkork). — *Med.* Försv. av lat. *ca'llus,* valk. Se Benbrott.

Kallvattenkur, redan hos greker och romare använd, av österrikaren Priessnitz (f. 1799, d. 1851) återupplivad behandlingsmetod, bestående i tvättningar, bad i olika former och omslag med kallt vatten, vanl. efter föregående uppvärmning av patienten. Om inverkan av kallt vatten på organismen se Bad och Avrivning. I medicinen användes K. t. ex. som febernedsättande och stimulerande medel, men forna tiders ensidiga K. torde i allm. vara övergiven. Jfr Kneipp.

Kalm, Per, f. 1716, d. 1779, svensk-finländsk botanist och forskningsresande, lärjunge till Linné, företog 1748—51 en forskningsresa i Nord-Amerika. Från 1752 prof. i ekonomi i Åbo, verkade han ivrigt för praktisk tillämpning av naturvetenskaperna.

Kálmán [ka'l-], Emmerich, f. 1882, ungersk tonsättare; har komponerat ett flertal operetter, ss. *Höstmanöver, Czardasfurstinnan, Bajadären,* vilka även uppförts i Sthlm.

Kalmar. 1. Residensstad i Kalmar l. vid Kalmarsund. 18,360

Kalmar. Domkyrkan. — Stadsporten Kavaljeren.

inv. Den centrala delen av staden ligger på Kvarnholmen och har bevarat sin regelbundna 1600-talsplan; av befästningarna, som till större delen raserats på 1860-t., återstå bl. a. två monumentala stadsportar (Kavaljeren och Västerport). Bland byggnader märkas, utom Kalmar slott (se d. o.), främst domkyrkan, vårt lands kanske förnämsta barockkyrka, uppförd 1660—1703 efter ritningar av Nik. Tessin d. ä., det ung. samtida rådhuset, residenset och ett flertal borgarhus från 1600-t. V. om slottet ligger den s. k. Gamla

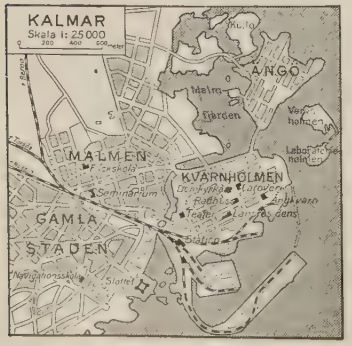

staden med slingrande gatunät och talrika lämningar under jord av det medeltida K. På de s. k. malmarna runt staden ha moderna stadsdelar växt upp. K. har högre allmänt läroverk, högre flickskola, kvinnligt folkskoleseminarium, navigationsskola, museum (i slottet), stadsbibliotek. Länslasarett. — K. har järnvägsförbindelse åt n. över Berga, åt n.v. och v. över Nybro till Nässjö och Alvesta på stambanan, åt s. till Karlskrona samt goda ångbåtsförbindelser med svenska hamnar och utlandet. Stor handel (bl. a. stor export av props till England, import av stenkol) och livlig sjöfart. Industrin omfattade 1921 39 arbetsställen med 1,446 arbetare. Bland större industrianläggningar märkas: kvarn (äg. K. ångkvarns kommanditbolag), margarinfabrik (äg. Nya margarin a. b. Svea, grundat 1913), Fredriksdals och Kalmar tändsticksfabriker (äg. Förenade svenska tändsticksfabriker), samt mekanisk verkstad (äg. Kalmar verkstads a. b., grundat 1901). K. bildar med K. landsförsamling (560 inv.) pastorat i

Växjö stift. — *Historia.* K. var trol. redan i förhistorisk tid handelsplats och på 1100-t. köpstad. Det medeltida K. låg på den nuv. Gamla stadens plats. Omgiven av murar och torn samt skyddad av riksfästet Kalmar slott, som var säte för fogden över ett omfattande län, var staden en av de förnämsta i det medeltida Sverige. På grund av att dess borgerskap till största delen bestod av tyskar, var staden tidvis ansluten till Hansan. I K. beseglades Kalmarunionen (se d. o.). Flera svensk-danska unionsmöten höllos i K., i S:t Kristoffersgillets hus. Under Sturetiden blev K. centrum för svensk-danska strider, särskilt under de tider, Hemming Gadh belägrade slottet. Detta kom 1523 i Gustav Vasas besittning och var en tid förlänat till Berend v. Melen, vars landsförrädiska planer medförde en ny belägring. Trots under 1500-t. uppförda befästningar föll staden jämte slottet under Kalmarkriget (se d. o.) i danskarnas händer. Svårt förhärjat av krig och eldsvådor, flyttades K. 1657 till sitt nuv. centrum på ön Kvarnholmen och omgavs med starka fästningsverk. Efter de skånska landskapens erövring 1658 förlorade K. karaktär av gränsfäste. K. har till 1915 varit säte för biskopen i Kalmar stift (se Växjö stift). — 2. Socken i Uppsala l. jämte Övergran och Yttergran pastorat i Uppsala stift. 630 inv.

Kalmar—Berga järnväg (K. B. J.), även kallad Kalmar läns östra järnväg, en 76,6 km. lång järnvägslinje från Kalmar till Berga på Nässjö—Oskarshamns järnväg. Spårvidd 0,891 m. Öppnad för trafik 1897. Äg. Kalmar läns östra järnvägs a. b. Trafikeras gemensamt med Kalmar—Torsås järnväg och Mönsterås järnväg.

Kalmar järnvägar (K. J.) omfatta de normalspåriga linjerna Kalmar—Emmaboda och Nybro—Sävsjöström (sammanlagd längd 99,6 km.; öppnade för trafik 1874 och 1876; äg. Kalmar nya järnvägs a. b.) samt Sävsjöström—Nässjö (längd 94,2 km., öppnad för trafik 1914; äg. Sävsjöström—Nässjö järnvägs a. b.).

Kalmarkriget benämnes kriget mellan Sverige och Danmark-Norge 1611—13, föranlett av tvister om Finnmarken (se d. o.) och om "tre kronor" (se Riksvapen), av rivalitet i Östersjöprovinserna samt av dansk ovilja mot Göteborgs anläggning m. m. Kristian IV av Danmark bröt april 1611 freden. Stridens första brännpunkt blev Kalmar, som efter skiftesrika strider, varunder danskarnas förrådsplats Kristianopel intogs av den unge Gustav Adolf, förrädiskt uppgavs av Krister Some. Vintern 1611—12 förlöpte under härjningar och småstrider, bl. a. Gustav II Adolfs nederlag vid Vittsjö och danskarnas fåfänga stormning av Gullberg. 1 maj 1612 föll Ryssby skans n. om Kalmar, 24 maj Älvsborg och 11 juni Borgholm. Därefter framryckte danskarna mot Jönköping, med två härar, en från v. under konung Kristian och en från ö. under Gert Rantzau, men de måste båda återvända utan avgörande framgångar. Efter en dansk flottexpedition till Stockholms skärgård hösten 1612 avtynade krigsrörelserna. Samtidigt förbereddes freden, vilken slöts i Knäred jan. 1613, varvid Sverige uppgav sina anspråk i Finnmarken och i Östersjöprovinserna, men ej på "tre kronor". Det här-

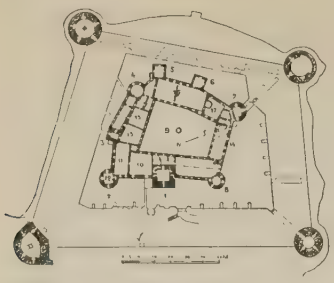

Kalmar slott. Plan av våningen 1 tr. upp. **10.** Gyllene salen. — **11.** Grå salen. — **12.** Kungsmaket. — **13.** Rutsalen. — **15.** Drottningsalen. — **16.** Brända salen. — **17.** Salen över Kungsköket.

daste fredsvillkoret var "Älvsborgs lösen", en "gratifikation" till danskarna på den då betungande summan av 1 mill. riksdaler att avbetalas intill 1619. Till dess behöllo danskarna som pant Älvsborg och sju härad av Västergötland.

Kalmar län omfattar ö. Småland och öland. 11,540 kvkm., därav 10,959 kvkm. land. Folkmängd (1923) 230,767, därav mankön 113,883. I städerna bodde 43,041 l. 18,7 % av länets inv. K. indelas judiciellt i 6 domsagor och 9 tingslag, lydande under Göta hovrätt, och administrativt i 6 fögderier och 22 landsfiskalsdistrikt. K. är det enda län, som är delat i 2 landstingsområden. 5 städer (Kalmar, Oskarshamn, Västervik, Vimmerby, Borgholm), 6 köpingar (Figeholm, Mönsterås, Nybro, Påskallavik, Pataholm, Mörbylånga) och 4 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1920 2,909 har av trädgård, 196,000 har av åker, 35,200 har av naturlig äng. Den odlade jorden utgjorde 18,2 % av hela arealen, skogsmarken 69,4 %. Skörden utgjorde 1923 13,500 ton vete, 55,100 ton råg, 18,600 ton korn, 60,900 ton havre, 13,200 ton blandsäd, 116,500 ton potatis, 51,400 ton sockerbetor, 146,400 ton foderrotfrukter och 187,800 ton hö. Kreatursstocken utgjorde 1919 35,500 hästar, 148,100 nötkreatur, 120,400 får, 38,800 svin och 228,600 höns. Av jordbruk, skogsbruk och fiske levde 1910 56 % av K:s befolkning, av industri och bergsbruk 27,5 %, av handel och samfärdsel 12 %. Trävaruindustrin hade 1922 93 arbetsställen och 2,285 arbetare, metallindustrin resp. 43 och 1,619, livsmedelsindustrin resp. 135 och 1,245. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 3,365 km. K. beröres av följande järnvägar: Kalmar—Berga järnväg, Kalmar järnvägar, Kalmar—Torsås, Karlskrona—Växjö, Ljungbyholm—Karlslunda, Mönsterås, Norsholm — Västervik — Hultsfreds, Nässjö—Oskarshamns, Ruda—Oskarshamns, Ruda—Älghult, Vetlanda—Målilla, Vimmerby—Spångenäs, Vimmerby—Ydre, Växjö—Åseda—Hultsfreds och Östra Blekinge järnväg samt Östra Centralbanan, samtliga på fastlandet. öland har järnvägarna Borgholm—Böda och Södra ölands järnväg. Järnvägarna (alla enskilda) hade 31 dec. 1923 en längd av 877 km., därav 213 km. normalspåriga.

Kalmar läns östra järnväg, se Kalmar—Berga järnväg.

Kalmar recess, unionskonungen Hans handfästning, avgiven till svenska rådet i Kalmar 1483.

Kalmar regemente, I. 21, Eksjö, infanteriregemente, uppkommet vid tredelningen 1623 av Smålands storregemente.

Kalmar slott anlades under tidig medeltid på en holme, som sedermera vuxit samman med fastlandet. De äldsta bevarade

Kalmar slott. T. v. Portal till infarten i västra flygeln. — T. h. Kungsmaket.

partierna synas stamma från 1100-t. Gustav Vasa påbörjade en yttre gördel av vallar med hörntorn och under Erik XIV och Johan III och deras arkitekter (främst bröderna Pahr) växte K. ut till vårt präktigaste renässansslott, varvid de medeltida byggnaderna utvidgades och flertalet rum erhöll en dyrbar utsmyckning. — K. består, förutom nämnda befästningsgördel, av fyra flyglar med runda hörntorn, ett mäktigt fyrsidigt samt flera smärre torn (se ill. till B o r g sp. 319—320). Fasaderna smyckas av huggna portaler, jämte den berömda slottsbrunnen (se ill. till B r u n n sp. 652) på inre borggården tillkomna under Johan III. Bland rum med helt l. delvis bevarad inredning märkas i övre våningen: Kungsmaket med praktfull inlagd panel, stuckfris med jaktscener samt rikt arbetat tak, Grå salen med kasettak av ek och freskomålningar, Gyllene salen med rikt snidat tak, Rutsalen med rik men hårt restaurerad panel samt de nyrestaurerade Brända salen, slottets största rum, och Drottningsalen, där kalkmålningar från 1500-t. framtagits. Flerstädes finnas präktiga renässansspisar (se ill. till E l d s t a d sp. 841). Bland de ännu orestaurerade rummen i bottenvåningen märkes Kungsköket. — Under 1700- och 1800-t. fick K. förfalla. 1855—62 försiggick en första restaurering (Kungsmaket), på 1880-t. en andra, som gällde exteriören (tornhuvarna) och leddes av H. Zettervall. F. n. pågår en genomgripande restaure-

Kalmar slott. Salen över Kungsköket med dekoration från Vasatiden.

ring under ledning av prof. M. Olsson. — Sedan 1872 förvaras Kalmar läns fornminnesförenings samlingar å slottet.

Kalmar stadgar, Kalmar artiklar, en överenskommelse, som efter Sigismunds val till polsk konung 1587 avslöts mellan denne och Johan III och varigenom för Sveriges del det kommande unionsförhållandet till Polen reglerades.

Kalmartidningen Barometern, en i Kalmar utkommande daglig, moderat morgontidning. K. grundades 1841.

Kalmar—Torsås järnväg (K. Ts J.), en 39,2 km. lång järnvägslinje från Kalmar till Torsås på östra Blekinge järnväg. Spårvidd 0,891 m. Öppnad för trafik 1899. Äg. Kalmar—Torsås järnvägs a. b.; trafikeras gemensamt med Kalmar—Berga järnväg och Mönsterås järnväg.

Kalmarunionen, den statsförbindelse mellan de tre nordiska länderna, som med vissa avbrott bestod 1389—1521. Den grundlades, då konung Olof av Norge ss. på mödernet ende manlige ättling av Estridska ätten även blev konung i Danmark och i båda länderna efterträddes av sin moder Margareta. Till Sverige, på vars tron Margareta ss. Folkunge hade anspråk, inkallades hon vid upproret mot Albrekt av Mecklenburg 1389. Sedan Erik av Pommern utsetts till Margaretas efterträdare, blev unionen högtidligen beseglad genom hans kröning till konung över alla tre länderna på en gång, i Kalmar 1397. Därvid förhandlades även om en reglerande unionsakt, men det uppsatta förslaget blev aldrig antaget. Det åberopades dock redan 1425 ss. gällande, och först på 1880-t. ådagalades dess rätta karaktär av O. S. Rydberg. Förslaget synes närmast vara ett uttryck för de svenska anspråken i unionsfrågan och stod i strid dels med unionsregenternas krav på en stark centralregering, dels med Norges fasthållande vid arvkonungadömet. Ehuru sålunda utan rättsligt bindande grundval, betraktades dock K. ss. sluten för evigt, avsedd att förverkliga den inbördes freden i Norden och representerande ett politiskt ideal av högre ordning. De då föga utpräglade nationella olikheterna syntes ej heller stå i vägen för sammanslutningstanken. K. misslyckades emellertid, delvis på grund av unionskonungarnas personliga olämplighet samt tendensen till dansk hegemoni, men kanske framför allt på grund av omöjligheten att med dåv. kommunikationer sammanhålla hela Norden. Från 1448 hade i Sverige det nationella motståndet mot K. överhanden, och under den följande unionstiden var föreningen en verklighet sammanlagt endast 11 år. Respekten för själva unionstanken var dock synnerligen stark, och den svenska oppositionen riktade sig främst mot danskarnas sätt att tillämpa densamma.

Kalme'ra (fr. *calmer*), lugna.

Kalmregio'ner (av fr. *calme*, lugn), zoner kring jorden, där allmän vindstilla råder. Detta är fallet i trakterna vid ekvatorn ute på oceanerna. Där passadvindarna (se d. o.) mötas, tränges luften sakta och nästan omärkligt uppåt. K. äro synnerligen nederbördsrika med regn året runt. I mars och april ligga K. sydligast (i Atlanten 3° n. br. —ekvatorn, i Stilla havet 5°—3° n. br.), i sept. och okt. nordligast (i Atlanten 11°—3° n. br., i Stilla

havet 10°—7° n. br.). Atlantens K. äro mera utpräglade än Stilla havets. — K:s n. och s. gränsområden karaktäriseras av vindstilla och nederbördsbrist. De kallas även hästbredder l. hästlatituder, emedan hästar, som transporterades på segelfartyg, ofta dogo av foder- och vattenbrist, medan fartygen lågo på dessa bredder.

Kalmu'ck, långhårig, ruggad, oftast oskuren yllevävnad.

Kalmu'cker, mongolisk folkgrupp, vars stammar äro bosatta inom Kinas centralasiatiska biländer, i s.ö. Ryssland och i ryska Central-Asien. Nomader och boskapsskötare. Av K. ha flera stammar företagit långa vandringar och grundat egna välden, främst de av kineserna utrotade dsungarerna i det efter dem uppkallade Dsungariet.

Ka'lmusrot, rotstocken av ka'lmus, *A'corus ca'lamus* (fam. *Ara'ceae*), högväxt ört med långa, smala blad, gulgrön kolv och ett hölster, som liknar bladen och skenbart utgör stängelns topp. Arten, som härstammar från Öst-Asien, har införts och förvildats i åar och dammar i Europa och Nord-Amerika; växer i Sverige till Värmland och Dalarna. K. användes i medicinen som smakförbättrande och aptitbefordrande medel på grund av sin halt av eterisk olja. Denna senare ingår även i likörer.

Kalmy'k, autonomt område s.v. om Volgas nedersta del, Ryssland, grundat 1920. 98,941 kvkm. 100,000 inv. Åkerbruk med binäringar och fiske. K:s regering har sitt säte i Astrahan.

Ka'lnoky, Gustav, f. 1832, d. 1898, greve, österrikisk-ungersk diplomat, ambassadör i Petersburg 1880—81, österrikisk-ungersk utrikesminister 1881—95. Bunden av tysk-österrikiska förbundet 1879 och trekejsarförbundet (se d. o.) 1881, intog K. särskilt mot Ryssland en växlande hållning, påverkad å ena sidan av hans egen strävan att motverka det ryska inflytandet på Balkanhalvön, å andra sidan av Bismarcks energiska påtryckningar att icke för denna frågas skull riskera en brytning med Ryssland. K. medverkade mer l. mindre frivilligt till 1880-t:s av Bismarck ledda allianssystem. Hårt motstånd gjorde han mot Italiens krav vid trippelalliansens (se d. o.) förnyande 1887. Under den bulgariska krisen 1886—87, då särskilt ungrarna voro böjda för en krigisk uppgörelse med Ryssland ang. Balkanfrågorna, böjde han sig för fredspåtryckningarna från Berlin, samtidigt som han genom anslutning till den engelsk-italienska ententen ang. Medelhavet sökte stärka Balkanstaternas ställning gentemot Ryssland.

Ka'lomel (av grek. *kalo's*, vacker, och *me'las*, svart), se Kvicksilverföreningar.

Kalops, kallops [-lå'pps], kötträtt, tillredd av bringa l. rev av oxe, starkt smaksatt med kryddor.

Kalori', se Kalorimetri.

Kalorife'r (av lat. *ca'lor*, värme, och *fe'rre*, bära), uppvärmningsanordning för luft, som bl. a. användes vid varmluftvärmeledning. K. består av en ugn, som liknar en större kamin och uppställes i ett avskilt rum, varmkammaren, till och från vilken luftkanaler leda. Eldningen sker i ett från varmkammaren helt avskilt rum.

Kalorimetri' (av lat. *ca'lor*, värme, och grek. *metrei'n*, mäta), mätning av värmemängder. Som

enhet användes kilogram- l. gramkalori (förk. kgkal. resp. grkal. l. Kal. resp. kal.), den värmemängd, som behövs för att höja temperaturen hos 1 kg. l. 1 gr. vatten med 1° C. En hektokalori är 100 Kal. Den värmemängd, som åtgår för att uppvärma en kropp, är proportionell mot kroppens massa och mot temperaturstegringen. För att uppvärma *m* gr. vatten *t*° åtgå alltså *mt* kal., för andra ämnen *cmt* kal., där *c* är ämnets specifika värme. *cm* kallas en kropps värmekapacitet l. vattenvärde, då det tydligen är lika med den vattenmängd, som för en viss temperaturstegring kräver samma värmemängd som kroppen. — K. utföres i kalorimetrar. Vanligast är blandningskalorimetern, som består av ett metallkärl, vilket för att minska värmeutbytet med omgivningen ställes inuti ett vidare kärl, vars temperatur måste vara nära lika det inre kärlets. Detta fylles med en vätska (vanl. vatten), vari termometer och omrörare neddoppas. Skall en kropps spec. värme bestämmas, uppvärmes den till en högre temperatur än kalorimetervätskan och lägges så i denna, varefter omröring sker och sluttemperaturen avläses. Genom att sätta den av kalorimetern och kalorimetervätskan upptagna värmemängden lika med den av den uppvärmda kroppen avgivna kan man beräkna kroppens spec. värme. Kalorimeterns vattenvärde måste vara bekant. Spec. värmet hos gaser vid konstant volym mäter man genom att bestämma vattenvärdet hos en metallbehållare dels tom, dels fylld med gas av högt tryck. Spec. värmet vid konstant tryck erhålles, om man leder den uppvärmda gasen genom ett i kalorimetervätskan befintligt spiralrör och mäter vätskans uppvärmning. Värmetoningen vid kemiska reaktioner, smält- och ångbildningsvärme kan bestämmas genom att låta reaktionen, resp. frysningen l. kondensationen försiggå i ett i kalorimetervätskan nedsänkt kärl. Förbränningsvärme bestämmes i bombkalorimeter, ett invändigt platinaklätt stålkärl, som fylles med brännämnet och syrgas vid högt tryck och nedsänkes i en kalorimeter. Efter elektrisk antändning bestämmes temperaturstegringen i kalorimetervattnet. Gasers förbränningsvärme bestämmes enklare i gaskalorimeter, i vilken en gaslåga avger sitt värme till en jämnt flytande vattenström, vars temperaturhöjning mätes. — Till K. hör vidare bestämning av förhållandet mellan kalorin och andra energienheter. Genom mätning av värmeutvecklingen genom friktion har man funnit 1 Kal. = 427 mkg. (mekaniska värmeekvivalenten). Genom mätning av värmeutvecklingen i ett av en elektrisk ström genomflutet motstånd har man funnit 1 Kal. = 4,184 joule.

Kalo'tt (fr. *calotte*, diminutiv av *cale*, mössa), rund, tätt åtsittande mössa utan skärm, ingår i det romersk-katolska prästerskapets ämbetsdräkt. Förr bars K. allmänt även av andra än andliga. — *Matem.* Den av ett plan avskurna delen av en sfärisk yta. — Kalottpredikningar, av O. v. Dalin författade och i den efter mönster av Ludvig XIV:s humoristiska kalottistsällskap instiftade kalottorden upplästa predikningar, satiriserande tonen hos samtidens prästerskap.

Kalotypi' (av grek. *ka'los*, skön, och *ty'pos*, bild), se Fotografi sp. 417.

Kalse'nius, Andreas, f. 1688, d. 1750, biskop i Västerås 1733, nitisk stiftschef, bekant genom donationer till Uppsala univ. dels av Sätra hälsobrunn jämte ett kapital för hjälp åt fattiga sjuka, dels av medel till en teologisk professur i de s. k. prenotionerna (se d. o.) jämte apologetik.

Kaltopp, den kala, över riggen befintliga delen av en mast.

Kalu'fs, Kalu'v (möjl. förk. av *pickaluv*, pickelhuva), skämtsamt namn på håret l. huvudet.

Kalu'ga. 1. Guvernement i mell. Ryssland. 23,346 kvkm. 1,2 mill. inv. Högslätt, genomfluten av Oka. Järnmalmsförekomster. Åkerbruk, boskapsskötsel, trädgårdsodling, hemslöjd, industri. — 2. Huvudstad i K. 1 vid Oka. Handel med manufaktur- och galanterivaror. 43,000 inv.

Kalu'mbarot, kolu'mborot, birötterna från en slingerväxt (*Jatrorrhi'za palma'ta*, fam. *Menisperma'ceae*, ordn. *Rana'les*) från Afrikas östkust (flerstädes odlad i tropikerna). Användes som förstoppande och aptitgivande medel.

Kalundborg, stad i Holbæk amt, v. Själland, Danmark, vid innersta delen av en vik av Kattegatt. Handel, fiske, industri. God hamn, järnvägsförbindelse. 6,800 inv. — K. har uppvuxit kring en borg, som jämte en mycket märklig och väl bevarad kyrka, uppförd av tegel i korsform med fem torn, anlades vid slutet av 1100-t. av Esbern Snare. Tillhörigt kronan från 1262, användes slottet till riksarkiv och till statsfängelse, i vilket bl. a.

Kalundborg. Kyrkan.

Kristian II suttit. Det sprängdes i luften av svenskarna 1658.

Kalv, socken i Älvsb. l., jämte Håcksvik, Mårdaklev och östra Frölunda pastorat i Göteborgs stift. 1,025 inv.

Kalv. *Sjöv.* Löst slagen dukt av tjärade garn, som i fyrslagna trossar inlägges som en kärna, kring vilken de övriga parterna slås. — *Zool.* Unge av hjortdjur och många slidhornsdjur, spec. nötkreatur.

Kalva'rieberg (av lat. *calva'ria*, huvudskål), en på en naturlig l. konstgjord höjd uppställd skulpterad framställning av den korsfäste mellan de båda rövarna, stundom även med Maria och Johannes vid korsets fot. Till K. leder ofta en vallfartsväg med utprickade s. k. stationer från Kristi lidandes väg. Det hela utgör en efterbildning av *Via dolorosa* i Jerusalem (se d. o. sp. 114). K. uppkom under den senare medeltiden. Ett K. fanns i det medeltida Sthlm, nära nuv. Katarina kyrka. — Kalvariegrupp, en skulpturgrupp av den korsfäste, Maria och Johannes (jfr Krucifix).

Kalvbräss. 1. Se Thymus. — 2. Thymuskörteln på kalven,

vilken, anrättad på olika sätt, utgör ett lättsmält och välsmakande födoämne.

Kalvdans l. kalvost, pudding tillagad av råmjölk, tillsatt med ägg, socker och mandel.

Kalvdiarré l. kalvdöd, sjukdom hos kalvar, mera sällan hos andra djur, vilken orsakas av bakterier. Symtom: häftig diarré, feber, mattighet och upphörd foderlust. C:a 80 % av djuren dö. K. förebygges genom desinfektion och serumbehandling.

Kalvdifteri, hos kalvar förekommande inflammation av slemhinnan i mun och svalg, stundom även tarmkanal och luftvägar. Symtom: feber, upphörd foderlust, salivflytning, gråbruna beläggningar och mellan dem rötsår på nämnda slemhinnor. Enär djuren oftast dö, bör nedslaktning och desinfektion företagas.

Kalvi'll, se Äppleträd.

Kalvi'n, se Calvin. — Kalvinister, anhängare av Calvins lära, kalvinismen.

Kalvkyckling, maträtt, lagad av hoprullade kalvköttskivor, som stekas, fyllda med smör och persilja.

Kalvkyl, lårstycke av kalv. Stekes hel med benet, "kalvstek", l. användes benfri till finare rätter.

Kalvlamhet, se Fölsjuka.

Kalvning. 1. Förlossning (jfr d. o.) hos nötkreatur. — 2. Se Glaciär sp. 1282.

Kalvningsfeber, förlossningslamhet, mjölkkastning l. -feber, drabbar (vanl. inom de 3 första dagarna efter förlossningen) mest äldre, högmjölkande nötkreatur (3:e—4:e kalvningen) men även får, getter, svin. Orsaken är ej säkert känd. Symtom: svaghet i bakbenen, övergående i lamhet, avstannad mjölkavsöndring, medvetslöshet. Behandling: juvret pumpas efter urmjölkning fullt med luft. För att förebygga K. sinlägges kon minst 3 veckor före kalvningen samt hålles närmaste tiden före och efter förlossningen på knapp utfodring.

Kalvost, se Kalvdans.

Kalvsund, fiskläge och municipalsamhälle i Öckerö skn, Göteb. l. 195 inv.

Kalvsvik, socken i Kronob. l., jämte Jät pastorat i Växjö stift. 1,055 inv.

Kalvträsk, kapellförs. i Burträsk förs., Västerb. l. 1,375 inv.

Kalvuppfödning. Tjurkalvar, ej lämpliga till avels- l. dragdjur, säljas till slakt som spädkalvar l., gödda under 2—2 ½ mån., som gödkalvar. Den nyfödda kalven skiljes vanl. från modern. I början gives moderns råmjölk, första dagen ej mer än 0,5 l., sedermera oskummad mjölk (15:e dagen c:a 7 l.). Härefter övergår man till skummjölk. Utfodring med mjölk upphör fullständigt vid 6—7 mån:s ålder. Redan vid 4—5 veckors ålder bjudes fast foder, ss. fint hö, havregröpe, krossade linfrökakor och skurna rotfrukter. Ungdjurens foder utgöres av hö, rotfrukter, blandat kraftfoder och grönbete, och foderbehovet beräknas till 1—1,5 foderenheter och 100—150 gr. smältbar äggvita per 100 kg. levande vikt. Tjur- och gödkalvar utfodras kraftigare.

Kalydo'nska jakten, en i en grekisk hjältesaga behandlad jakt, som anställdes av Oineus, härskaren i Kalydon i Aitolia, mot en vildgalt, som av Artemis sänts att förhärja Kalydons fält till straff för att Kalydon försummat ett offer åt gudinnan. Galten dödades av Oineus' son Meleagros, som dock under en av Artemis an-

stiftad strid om segerbytet, galtens hud, själv blev dödad.

Kaly'pso, se Odysseus.

Kalö, ett på 1600-t. rivet medeltidsslott på den liknämnda ön i Kalöviken vid Jyllands östkust, Danmark. Bekant genom Gustav I:s fångenskap där 1518—19.

Kam. *Maskinb.* 1. Skivformad upphöjning å en axelledning för dennas kvarhållande i ett bestämt läge i horisontal led. — 2. En orund l. ock cirkulär skiva, försedd med en utböjning, s. k. nock. Användes för att reglera rörelsen hos ventiler å motorer, ångmaskiner o. d.

Ka'ma, biflod från v. till Volga och dennas största tillflöde. 1,890 km., varav 1,500 segelbara. Viktig handels- och samfärdselled.

Ka'ma, se Antiloper.

Kamakura, stad på Honshu, Japan. 10,000 inv. Shoguns residensstad under 1200-t. och början av 1300-t. Badort. Utom flera ståtliga tempel märkes i K. den 1252 gjutna, 15 m. höga Dai-Butsu-(Stora Buddha-)statyn (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1505).

Kama'la, körtlar och hår från frukten av en buske, *Mallo'tus philippine'nsis* (fam. *Euphorbia'ceae*), Bortre Indien, Kina, Australien. Brunrött pulver, innehållande c:a 80 % hartser. Användes till sidenfärgning samt mot band- och spolmask.

Kama'res, se Egeisk kultur sp. 720 f.

Kamari'lla (sp. *camarilla*, liten kammare), en hos en statschef inflytelserik gunstlingskrets vid sidan av officiella rådgivare. Uttrycket uppkom i Spanien under Ferdinand VII.

Ka'mban, Gudmundur, f. 1888, isländsk författare. K. har på danska bl. a. skrivit skådespelen *Hadda Padda* (1914; uppf. i Sthlm 1915) och *Vi Mordere* (1920; uppf. i Sthlm 1921) med en om Ibsen erinrande dramatisk intensitet i replikföringen.

Ka'mbium (av lat. *cambia're*, växla), se Meristem. — Kambia'l, som hänför sig till K.

Kambo'dja, se Franska Indo-Kina.

Ka'mbrik, ca'mbric, se Batist.

Kambriska perioden, den äldsta geologiska period, från vilken tydliga rester av organiskt liv på jorden finnas bevarade. Periodens avlagringar, kambriska systemet l. formationen, äro företrädesvis sandstenar och svarta skiffrar. Bland fossiler äro graptoliter och trilobiter de mest anmärkningsvärda. Ryggradsdjur funnos ej. Växtrester (alger?) äro föga kända. I Sverige är systemet så nära förbundet med silursystemet, att det brukar betraktas som den understa avdelningen, kambrium, av det sammanslagna kambro-silursystemet. Sitt namn har K. av *Ca'mbria*, det gamla namnet på Wales, där systemet har stor utbredning.

Ka'mbrium, se Kambriska perioden.

Kamby'ses, se Persien. *Historia.*

Kamé, se Gem. — Kaméglas, se Glaskonst sp. 1296.

Kameldjur, *Tylo'poda*, en grupp Idisslare, omfattande fam. *Came'lidae.* Horn saknas, överläppen är kluven, halsen lång och smal, benen långa och låren tydligt avsatta från kroppen. Två tår med nagellika klövar och trampdynor av elastisk bindväv. Lättklövar saknas. Passgångare. I överkäken finnas 1 fram- och 1 hörntand (i var käkhalva). Våm-

Tvåpucklig kamel. Gammal hane.

mens insida är genom veck delad i säckar, vilka anses fungera som vattenreservoarer. Moderkakan är diffus. 1 unge. Asien, Afrika, Syd-Amerika. — Av egentliga K. finnas två arter l. raser. Den tvåpuckliga kamelen, *Came'lus bactria'nus*, finnes vild (l. förvildad) i det inre av Asien, f. ö. som husdjur i Asien och s.ö. Europa, den enpuckliga kamelen l. dromeda'ren, *Camelus dromeda'rius*, endast som husdjur i Nord-Afrika, v. Asien, Indien m. fl. länder. Båda äro stäpp- l. ökendjur och nästan oumbärliga som rid- och lastdjur i ökenområden ("öknens skepp"), bl. a. på grund av sin förmåga att dricka sig otörstiga för många dagar framåt. På ryggen har den tvåpuckliga kamelen två, dromedaren endast en puckel av senig fettvävnad. Dromedaren är enfärgat ljusbrun, tvåpuckliga kamelen vanl. mörkbrun. Skulderhöjd c:a 2 ¼ m. — Till K. hör även lamasläktet (se d. o.).

Kameleo'nter, *Chamaeleo'ntidae*, en fam. ödlor. Kroppen är sammantryckt från sidorna, bakhuvudet pyramidformigt utdraget, nosen ofta försedd med utskott, ryggen med en kam. Ögonen kunna röras oberoende av varandra och äro så när som på pupillen omslutna av ett med hornfjäll besatt ögonlock. Med tungan, som kan sträckas långt ut och är klibbig i den ansvällda spetsen, fångar K. insekter. Fötter och svans äro utbildade som gripverktyg. K. äro särskilt kända för sin förmåga att förändra färgen efter omgivningens.

Kameleont på jakt.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Leva i träd och äro vanl. äggläggande. Afrika, Madagaskar, Indien, en art, den vanl. K., *Chamae'leon vulga'ris*, i s. Medelhavsländerna (längd 24—30 cm.).

Kamelhårsgarn, garn av kamelens täml. långa, raka, rödbruna hår. Det användes mest till stickade varor; låter ej valka sig.

Kame'lia l. k a m e' l l i a, *Came'llia japo'nica*, lågt träd l. buske från Japan och Kina, nära besläktad med tebusken. K. har hårda, blanka blad och stora, rosafärgade l. vita blommor. Den odlas som krukväxt, bäst i tempererat växthus men även i boningsrum. Fordrar omsorgsfull skötsel med kyla och fuktighet före och under blomningen (på hösten och vintern), mera värme och vattning under lövsprickningen (på våren) samt hög värme och ringa vattning under sommaren, då blomknopparna anläggas.

Kamelkår, på kameler beriden truppstyrka, särskilt användbar för stridshandlingar i ökenområden, där svårigheter föreligga för användning av kavalleri l. beridet infanteri. K. finnas i franska Nord-Afrika samt vid brittiska stridskrafterna i Egypten m. m. K. användes bl. a. vid Allenbys operationer mot och i Palestina 1917—18.

Kamene'ts-Podo'lsk, huvudstad i guv. Podolien, Ukraina. Universitet. 27,000 inv.

Ka'menev, L e v B o r i s o v i t j, f. 1883 (hans fars namn var R o s e n f e l d), rysk bolsjevikisk politiker. K. deltog från 1901 i socialistisk propaganda och redigerade tidningen Pravda. Under marsrevolutionen 1917 var K. representant för bolsjevikpartiet i arbetar- och soldatrådet. Efter novemberrevolutionen s. å. blev K. vald till ordf. i Moskvas

Kamelia.

råd, 1922 till ställföreträdare för ordf. i folkkommissariernas råd och ordf. i rådet för arbetet och försvaret.

Kame'nskij, N i k o l a j M i h a j l o v i t j, f. 1776, d. 1811, greve, rysk general, utmärkte sig i Suvorovs italienska fälttåg och i Finska kriget 1808—09, i vilket han bl. a. skördade segrarna Oravais, Sävar och Ratan.

Ka'mera (av lat. *ca'mera*, kammare). F o t o g r a f i s k K. är en utveckling av "camera obscura" (se d. o.) och avser att på ljuskänsligt material fasthålla den av ett optiskt system (objektivet, se d. o.) givna bilden. Vanl. består K. av en framdel, bärande objektivet med slutare, genom en bälg förenad med en bakre del, där en hållare, kasetten, med det ljuskänsliga materialet, plåten l. filmen, insättes (se F o t o g r a f i). Rullfilm insättes i själva K. Enklare K. ha lådform. Främre l. bakre delen (i bästa fall båda) kan förskjutas på ett löpbräde; i somliga modeller ersättes denna rörelse med förflyttning av objektivet. — A t e l j é k a m e r a n, tungt byggd för stora format, är avsedd för stationär användning; s t a t i v - l. r e s k a m e r a n, för medelstora format, är avsedd att

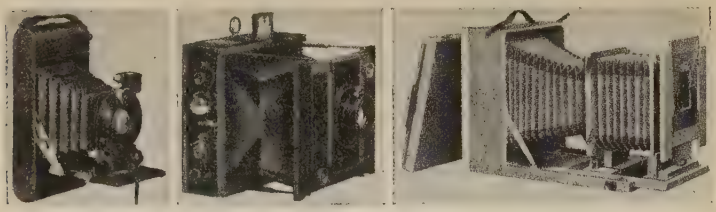

Kamera. Fr. v. Filmkamera. — Ridåslutarekamera. — Förstoringsapparat.

genom en mångfald rörligheter i de olika delarna vara en universalapparat; hos handkameran ha flera l. färre av den förras egenskaper offrats för lättheten. De båda senare tillverkas för plåtar, films l. helst bådadera, i format från 4 ½ × 6 till 13 × 18 cm. För spec. ändamål har man spegelreflexkameror, där bilden ända till exponeringen kan ses i naturlig storlek, ej som annars i en miniatyrkamera, "sökaren" l. på en mattskiva, som borttages, när plåten insättes; vidare ridåslutare- l. sportkameror, där medelst en framför plåten rörlig springa ytterst korta exponeringar kunna göras (omkr. $^1/_{1000}$ sek.) för hastigt rörliga föremål. Ang. kameror för stereoskopi se d. o. Hit kunna även räknas förstoringsoch förminskningsapparater, sammansatta av två kamerakroppar med ett gemensamt objektiv.

Kamera'l (lat. *camera'lis*), som hänför sig till kameralvetenskap.

Kamera'lexamen, 1863 avskaffad universitetsexamen, som berättigade till inträde i vissa kollegier och de publika räkenskapsverken. Den har i viss mån ersatts av kansliexamen (se d. o.).

Kamera'lvetenskap (kameralisti'k, kamerallagfarenhet), urspr. beteckning för de kunskaper i förvaltning, ekonomi och näringsväsen, som erfordrades för anställning i en furstes skattkammare (*ca'mera*), sedermera läran om den offentliga hushållningen. Större delen av K:s område hänföres numera till finansrätten, och benämningen har kommit ur bruk.

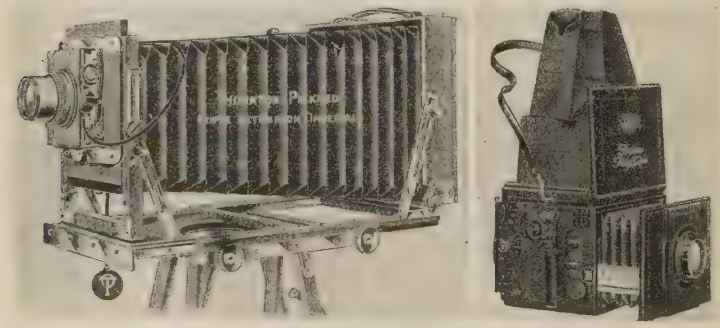

Kamera. Fr. v. Stativkamera. — Spegelreflexkamera.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Ka'merlingh O'nnes, Heike, f. 1853, holländsk fysiker, prof. i Leiden och chef för köldlaboratoriet därstädes. K. lyckades 1908 förtäta helium till en vid —268°,8 kokande vätska. Han har utfört en mängd undersökningar över kroppars egenskaper vid låga temperaturer, varvid han bl. a. fann, att flera metaller vid mycket låg temperatur bli supraledande, d. v. s. deras elektriska motstånd blir ytterst lågt. K. fick 1913 Nobelpriset.

Kameru'n. 1. Berg på Afrikas västkust vid Guineabukten, helt och hållet uppbyggt av basalt. Högsta toppen (4,075 m.) är en kraterkägla; flera sådana förekomma, och vulkaniska utbrott ägde rum bl. a. 1909 och 1922. — 2. Sedan 1919 mandatområde under England och Frankrike. K. sträcker sig från Tsadsjön i n. ett stycke s. om ekvatorn. Englands del omfattar 80,000 kvkm. med 550,000 inv., Frankrikes 430,000 kvkm. med 3 mill. inv. K. är till större delen ett platåartat höglandsområde. Klimatet är utpräglat tropiskt, nederbörden riklig. Förhärskande växtformationer äro tropisk regnskog och savann.

Kamerun. Faktorl. I bakgrunden bland molnen Kamerunbergets högsta topp.

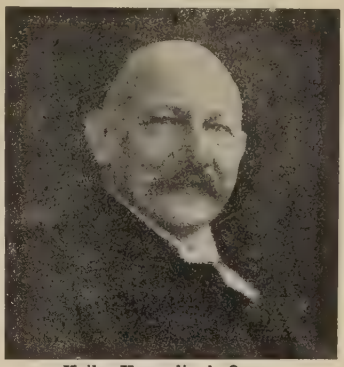

Heike Kamerlingh Onnes.

Befolkningen består väsentl. av sudannegrer i n. och bantunegrer i s. Huvudnäringen är åkerbruk; kautsjuk, palmolja och kakao äro de viktigaste exportartiklarna. — 1884 annekterades K. av tyskarna. 1911, i samband med andra Marockokrisen, erhöll Tyskland från Franska Kongo Nya K., 280,000 kvkm. K. erövrades febr. 1916 av fransk-engelska stridskrafter. I Versaillesfreden återfick Frankrike Nya K., medan den äldre tyska kolonin blev mandatområde. Den engelska delen förvaltas under Nigeria. Den franska delen har egen förvaltning med Jaunde som huvudort.

Ka'mfer (av arab. *kafura*, möjl. av sanskr. *karpura*, vit). Vanlig K. 1. Japankamfer erhålles av kamferträdet, *Cinnamo'mum ca'mphora* (fam. *Laura'ceae*), närbesläktat med kanelträden. Kamferträdet växer vilt 1. odlas i Japan och Kina, särskilt på Formosa, samt odlas något även i andra subtropiska och tropiska länder. K. utvinnes ur kamferträdets ved genom destillation med vattenånga. — Om Borneo- 1. Baroskamfer se Dryobalanops. — *Kem.* Ren K.

Kamgamar. Kondor.

är en fast, vit, genomskinlig massa med egendomlig smak och lukt. I beröring med vatten förflyktigas den lätt. I likhet med andra i naturen förekommande kamferarter vrider K. polariserat ljus åt höger. K. användes bl. a. vid tillverkning av celluloid (se d. o.). Jfr Kamferarter. — *Med.* K. användes löst i olivolja (20 gr. K. på 80 gr. olja; kamferolja) till injektioner (subkutana), spec. vid hjärtsvaghet (stimulering av hjärtat), och som hudretande medel (jfr Avledande medel), löst i olja l. i sprit (1 del K. på 9 delar sprit; kamfersprit), i sprit och eter [15 delar K. på 85 delar Hoffmans droppar (jfr Excitantia); kamferdroppar], i kloroform (se Kloroformliniment), i tvål l. olja (tvål- och kamferliniment) m. m.

Kamferarter, karbocykliska föreningar, i allm. omättade, innehållande en dubbelkärna. De förekomma i eteriska oljor hos en del växter. Oftast äro K. fasta, egendomligt luktande substanser av keton- l. alkoholnatur. De äro nära besläktade med terpenerna. En del K., särskilt de syntetiskt framställda, ha emellertid dubbelbindning mellan kolatomerna och tillhöra de monocykliska föreningarna samt härleda sig från borneol (Borneokamfer).

Kamflänsrör, värmeledningselement, bestående av ett rör med ett stort antal skivor placerade efter varandra, så att stor beröringsyta med luften erhålles. I kylrum användes ofta K., i vilka en nedkyld vätska passerar.

Kamgamar, en grupp Dagrovfåglar, som med hönsgamar (se d. o.) bilda fam. *Catha'rtidae.* Hos kondo'ren, *Sarcorha'mphus gry'phus,* är halsen röd och liksom huvudet naken. Dess nedre del omgives av ett krås av vita, hårlika fjädrar. Fjäderdräkten f. ö. huvudsakl. svart. Hanen bär en kam på huvudet. Längd c:a 1 m. Syd-Amerikas höglänta områden. Lever huvudsakl. av as. — Hos kungsgamen, *Sarcorhamphus* (*Catha'rtes*) *pa'pa,* är huvudet övervägande rött med en svartflikig kam, halsen ljusgul, halskråset grått, framryggen ljusröd, vingarna svarta och undersidan vit. Längd c:a 85 cm. Skogsområden i tropiska Amerika.

Kamgarn, garn av lång, rak ull (kamull), som genom kamning befriats från de kortaste håren (se Kämlinge). K. tillverkas av olika ullsorter och användes dels till vävnader med slät yta, där bindningen tydligt synes, dels till stickade varor. Jfr Streichgarn och Ull.

Kamhöjd, medelhöjden av den linje, som förbinder de högsta punkterna av en bergskedja.

Kami'll, se Matricaria.

Kami'n (av grek. *ka'minos,* smältugn), urspr. öppen spis (jfr Eldstad), betecknar numera

en vanl. med fossilt bränsle kontinuerligt eldad, icke värmemagasinerande ugn för uppvärmning av luften i rum.

Kamisa'rder (fr. *camisards*, av sydfranskt *camiso*, skjorta) kallas de hugenotter (se d. o. sp. 975), vilka från sina tillhåll i Cevennerna organiserade ett uppror mot franska kronan 1702. K. voro förbundna med landets yttre fiender under Spanska tronföljdskriget. Upproret nedslogs 1705, men oron kvarlevde ända till krigets slut 1713.

Kamlager, se Axellager.

Kamlo'tt, kamelott (fr. *camelot*, av lat. *came'lus*, kamel), urspr. ett av get- l. kamelhår tillverkat tyg, numera ett tjockt, glansigt tyg av ull l. ull i blandning med gethår.

Kam-mane'ter, *Cteno'phora*, en grupp Kavitetsdjur, med vanl. 8 rader flimmerplattor längs den oftast äggformiga, geléartade kroppen. På kroppens sidor finnas (i regel) två med ensidigt ordnade, trådlika utskott försedda tentakler, som kunna dras in i fickor l. slidor. På undersidan ligger munöppningen. K. leva pelagiskt, huvudsakl. i varma hav. Livnära sig av plankton. Fosforescera. Arter av släktet *Be'roë* sakna tentakler; uppta större djur, t. o. m. fiskar genom sin stora munöppning. Venusgördeln, *Ce'stus ve'neris*, är bandformig. Några arter K. finnas vid svenska västkusten.

Kammaradvokatfiskal, advokatfiskal i Kammarkollegium (se d. o.).

Kammararkivet, se Arkiv sp. 654.

Kammarduk, äldre benämning på batist.

Kammare (av lat. *ca'mera*, valv, litet rum), mindre boningsrum; förvaringsrum av växlande art. K., som var det ursprungliga namnet på Kammarkollegium (se d. o.), kvarstår i namn som drätselkammare m. fl. — K. kallas även avdelningarna inom svenska riksdagen (se d. o.), liksom också båda l. den ena avdelningen (deputeradekammaren) i vissa andra länders folkrepresentation.

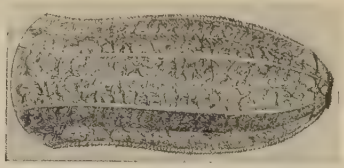

Kam-maneter. En art Beroë. C:a 60 mm.

Kammarherre, Kammarjunkare, se Hov sp. 948.

Kammarkollegium, ett till finansdepartementets huvudtitel hörande centralt ämbetsverk, Sveriges äldsta nu bestående. K. har till uppgift att handlägga frågor av kameral natur l. som angå den allmänna hushållningen, att ha inseende och vård huvudsakl. över den till ecklesiastikstaten anslagna egendom, under åborätt upplåten kronojord samt över den statens fasta egendom i övrigt, i avseende varå icke är annorlunda stadgat, samt att ombesörja ärenden, som angå förvärvande åt l. avhändande från staten l. allmän inrättning av äganderätt till fastighet. Med avseende å ärenden av kameral natur märkas jordeboksväsendet, förmåner, rättigheter l. skyldigheter, som åtfölja hemman, jord l. lägenhet på grund av dess särskilda natur och egenskap, markegången, prövning och fastställande av skattläggning, prästerskapets och kyrkobetjäningens löningsrättigheter på landet, reglering av prästerskapets avlöning, förande av det all-

männas talan i vattenmål, ändring i rikets administrativa, kommunala och kyrkliga indelning, städernas donationsjord m. m. — K. utgöres av en generaldirektör ss. chef samt sex kammarråd (ett å extra stat). De K. tillhörande ärendena fördelas å rotlar, en för varje kammarråd. Hos K. äro anställda ett flertal tjänstemän ss. advokatfiskaler, sekreterare, arkivarier, fiskaler, notarier, registrator och amanuenser. Inom K. finnas ett *advokatfiskalskontor* för bevakande av kronans rätt och utförande av dess talan i till kollegiets befattning hörande ärenden och betr. danaarv samt för utförande av K:s talan i vattenmål, fyra *arkivkontor* för utredningar, ett av kontoren särskilt för lantmäteriutredningar samt ett *registratorskontor*. — K. leder sitt ursprung från 1539, då Gustav Vasa uppdrog finansförvaltningen åt ett kollegialt kammarråd. Ämbetsverket, sedermera kallat k a m m a r e n, kom snart att arbeta på två avdelningar, räntekammaren för penningförvaltningen och räkningekammaren för kontroll av fogdeförvaltningen. Genom kammarordningar 1613 och 1618 fick verket en fast organisation ss. riksämbetsverk, och genom R. F. 1634 blev det ett av de fem rikskollegierna, varefter benämningen K. trängde igenom. K:s chef var 1602—84 riksskattmästaren och 1684—1914 en särskild president. K:s senare utveckling kännetecknas av en i mån av utvecklingen av verkets uppgifter skeende utbrytning därur av nya ämbetsverk, ss. på 1600-t. Bergs- och Kommerskollegierna samt Kammarrätten, 1720 Statskontoret, 1824 Generaltullstyrelsen, 1827 Generallantmäterikontoret, nu Lantmäteristyrelsen, 1859 Skogsstyrelsen, 1882 genom övertagande av nya uppgifter från K. ombildad till Domänstyrelsen.

Kammarmusik, vanl. benämning på instrumentalmusik skriven och utförd för en mindre besättning (duett, trio, kvartett, kvintett o. s. v.). I äldre tid angav K. profan musik, särskilt sådan som utfördes vid furstehoven. — K a m m a r m u' s i k e r, i äldre tid benämning på musiker i ett furstligt kapell; ännu gängse (ej officiell) beteckning för svenska hovkapellets medlemmar.

Kammarråd. se K a m m a r - k o l l e g i u m.

Kammarrätten, ett till finansdepartementets huvudtitel hörande centralt ämbetsverk, före 1695 en avdelning av Kammarkollegium och till 1799 benämnt K a m m a r r e v i s i o n e n. K. är dels domstol, dels förvaltande verk. Dess ämbetsbefattning avser huvudsakl. följande: balansmål l. angivelser mot kronans och allmänna verks uppbördsmän och redogörare för tillgrepp och förskingring av dem anförtrodda medel l. persedlar; åtal mot ämbets- och tjänstemän för fel och försummelser i avseende å såväl uppbörden, förvaltningen och redovisningen av offentliga medel som ock kontrollen och tillsynen därav; besvär i taxeringsmål; besvär över länsstyrelsernas beslut i vissa frågor ss. i fattigvårdsmål samt beskattningsförfattningarnas tillämplighet och verkställighet; besvär i mantalsskrivningsmål samt besvär i mål rörande tillämpning av bestämmelserna ang. kyrkoböckers förande. — K. består av president samt 14 kammarrättsråd, ävensom extra kammarrättsråd och e. o. assessorer. Övriga ämbets- och tjänstemän äro advokatfiskal, sekreterare, nota-

rier och aktuarier samt amanuenser. — Om Kammarrättens beslut rörande åtal mot ämbetsmän för förskingring o. d. föres klagan hos Högsta domstolen. Mot övriga beslut, utom i fall, då Kammarrätten enl. särskilda bestämmelser är sista instans, föres talan hos Regeringsrätten.

Kammarrättsråd, se Kammarrätten.

Kammarskrivare, titel för vissa lägre tjänstemän inom t. ex. Riksgäldskontoret, Riksbanken och tullverket.

Kammarspel, kortare skådespel, lämpat för en mindre teater.

Kammarton kallades i äldre tid den ton, som angav normaltonhöjden för orkesterinstrumenten. K. låg en ton lägre än kortonen (orgelns normalton).

Kammusslor, *Pecti'nidae,* en fam. Musslor, vanl. med radiära åsar på skalen och förtjockad, med talrika tentakler och stundom ögon försedd mantelkant. De vanliga K., *Pe'cten,* hos vilka det ena (högra) skalet är välvt, det andra ofta platt, kunna simma stötvis genom att häftigt sluta och öppna skalen. På mantelkanten finnas talrika, smaragdgröna ögon. Det rödbruna, välvda skalet av *Pecten ma'ximus* användes bl. a. som ragutallrik. Längd intill 15 cm. Allmän vid svenska västkusten. Sadelmusslan, *Ano'mia ephi'ppium,* sitter fastvuxen vid något underlag med förkalkade, av det tunna, högra skalet omvuxna byssuströdar.

Kammusslor. En art Pecten.

San Marcokampanilen. Venedig.

Kamomi'll, se Matricaria.

Kampa'nien, landskap i Syd-Italien, vid Tyrrenska havet; omfattar 5 provinser. 3,6 mill. inv. K. är i s. bergigt (Apenninerna, Vesuvius), i n. och v. ett slättland, genomflutet av Volturno, en av Italiens bördigaste och tätast befolkade trakter, därför och på grund av sin naturskönhet kallat Campagna felice. Åkerbruket, som är huvudnäring, producerar vete, sydfrukter och vin. Även svavel utvinnes. Storindustrin erövrar raskt Neapel med omnejd. Handel och sjöfart livliga, fisket betydande. Huvudstad Neapel.

Kampani'l (ital. *campanile,* av *campana,* klocka), fristående klocktorn till en kyrka. De äldsta K. uppfördes i samband med fornkristna basilikor. De mest kända K. äro från senare tid, ss. det lutande tornet i Pisa (se ill. till d. o.), San Marcokampanilen i Venedig och K. i Florens (se ill. till d. o.).

Kampa'nj (fr. *campagne,* av lat. *ca'mpus,* fält), fälttåg. Bildligt användes K. om agitation av

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kamtjatka. Landskap med vulkanen Kljutjevskaja Sopka (4,916 m.), världens högsta vulkankägla.

visst slag, t. ex. K. mot rusdryckerna. K. betecknar även den tidsperiod, inom vilken produktionen inom vissa säsongartade verksamhetsgrenar är koncentrerad.

van Ka'mpen l. Ca'mpen [fann], Jakob, f. 1595, d. 1657, holländsk arkitekt, vistades 1615—21 i Italien, där han främst tog intryck av Palladio och Scamozzi. Den klassicistiska strömning, för vilken de Keyser var huvudmannen under de föreg. decennierna och som även framträtt i några av de Keys arbeten, blev hos K. fri från de inhemska renässanselementen. K. gjorde i allm. blott utkast till byggnader, vilkas utförande överlämnades till hans medhjälpare. Bland hans arbeten märkas främst ritningarna till Mauritzhuis i Haag (1633; se ill. till Byggnadskonst sp. 862), där Pieter Post var byggnadsledare, samt hans mästerverk, rådhuset (nu slottet) i Amsterdam (se ill. till Holländsk konst sp. 867 f.), där K:s skisser vidare utarbetades av Post och de Keyser m. fl.

Kampen för tillvaron, se Utvecklingslära.

Kampe'ra (av fr. *camper*, av lat. *ca'mpus*, fält), ligga i läger i det fria; bo.

Kampe'schträ, se Haematoxylon.

Kampövning, av äldre gymnastiska författare använd term för betecknande av brottning, boxning m. fl. övningar (jfr Gymnastik sp. 175).

Kamtapp, axeltapp med uppsvarvade kammar, som hålla en axel i ett bestämt horisontalläge.

Kamtjada'ler, folk i s. delen av Kamtjatka. K. räkna blott några tusen individer och äro mycket uppblandade, framför allt med ryssar.

Kamtja'tka, halvö i ö. Sibirien mellan 51° och 60° n. br. Bergig, med många vulkaner. Strängt klimat med riklig nederbörd. I vissa trakter finnes barrskog. Utmärkande äro även vidsträckta alsnår samt björkskog med markvegetation av mer än manshöga örter (t. ex. flockväxter). Djurvärlden består av vildren, björn, varg, räv, sobel, hermelin, hare m. fl. samt änder, svanor, talrika havsfåglar, lax m. m. Befolkningen utgöres av kamtjadaler, korjaker, tjuktjer och lamuter samt ryssar, japaner, kineser, koreaner o. a. Mineralfyndigheter, föga bearbetade. Näringar: fiske, jakt, renskötsel. Japanerna ha längs kusten av K. anlagt stora moderna konservfabriker. K. upptäcktes och koloniserades av ryssarna på Peter den stores tid. 1920—22 undersöktes K., särskilt dess växt- och djurvärld, av en svensk vetenskaplig expedition. K. bildar jämte närliggande kustområden ett ryskt guvernement. 1,301,189 kvkm. 42,000 inv. Huvudstad Petropavlovsk.

Kamull, se Kamgarn och Ull.

Kana i Galiléen (Joh. 2: 1;

21: 2) har man vanl. velat återfinna antingen i byn *Kefr kenna* (ung. 6 km. n.ö. om Nasaret) l. i ruinstället *Chi'rbet kana* (ung. 14 km. n. om Nasaret).

Ka'naan (av oviss härl.) betecknar i G. T. vanl. den västjordanska delen av Palestina. Dess närmaste för-israelitiska invånare, i Jahvisten benämnda kananéer, i Elohisten amoréer, voro tydligen, liksom Israel, ett semitiskt folk. På Amarnabrevens tid (se Amarna) lydde K. under Egypten, men kulturen uppvisar sedan gammalt ett ännu starkare inflytande från Babylonien, vilket också tidigare haft det politiska väldet. De inträngande israeliterna övertogo från kananéerna åkerbruk och kultur (jfr Israel sp. 1564). Kananéernas religion var polyteistisk och starkt sinnlig. Om landets äldre historia jfr Palestina.

Ka'nada, Dominion of Canada [dåmi'njən åvv kæ'nədə], till ytvidden den största av de brittiska kolonierna, omfattar Nord-Amerika n. om För. Stat. med undantag av Alaska, Newfoundland och n.ö. kusten av Labrador. 9,659,500 kvkm. 8,8 mill. inv. K. består av 11 provinser och territorier:

	Yta i kvkm.	Folkmängd.
Prince Edward Island	5,700	89,000
Nova Scotia	55,500	525,000
New Brunswick	72,500	388,000
Quebec	1,830,600	2,361,000
Ontario	1,054,800	2,934,000
Manitoba	652,200	610,000
Saskatchevan	651,900	758,000
Alberta	661,100	588,000
Britt. Columbia	921,600	525,000
Yukonterritoriet	536,300	4,000
Nordväst-territorierna	3,217,300	8,000
Summa	9,659,500	8,790,000

Ang. *naturbeskaffenhet, klimat, växt- och djurvärld* se Nord-Amerika. — *Befolkning.* Av K:s ursprungliga befolkning, indianer och eskimåer, återstå omkr. 100,000, de förra boende i reservationer, de senare i K:s arktiska trakter. Inemot en tredjedel av befolkningen anses vara av fransk härkomst, ättlingar av de fransmän, som först koloniserade landet, och är ännu till stor del fransktalande. De dominera fullständigt i de ö. delarna av landet men påträffas även i slutna grupper ända in i Manitoba. Omkr. 130,000 härstamma från Skandinavien. Kolonisationen bedrives rationellt med understöd av staten, som upplåter mark och lämnar lån på gynnsamma villkor. Anmärkningsvärt är, att nära hälften av K:s invånare äro bosatta i städerna, bland vilka de viktigaste äro Ottawa (huvudstad), Montreal, Toronto, Winnipeg, Vancouver, Hamilton, Quebec, Calgary, London, Edmonton, Halifax och S:t John. — *Näringar.* Huvudnäringar äro åkerbruk och skogsavverkning. Det viktigaste sädesslaget är vete, som exporteras i stor mängd. Vid Ontariosjön mognar vinet. Där odlas även majs och tobak. Boskapsskötseln är baserad på mejerihantering, som producerar ost och smör för export. På västkusten drives laxfiske, vid östkusten fångas torsk, hummer och sill. Jakten på pälsdjur är betydande. Av mineralskatter hyser K. stora mängder, särskilt i trakterna kring de stora sjöarna samt i Brittiska Columbia. Inom båda dessa områden finnas guld, järn, koppar, silver, stenkol m. m. Stenkol finnes även i mellanliggande delar av s. K., guld i Yukons källområden. Även petroleum finnes, och större delen av världsproduktionen av asbest och nickel kommer på K. Gruvdriften står dock

Folkmängd.

1801	240,000	1871	3,689,000
1825	582,000	1891	4,833,000
1851	1,842,000	1921	8,789,000

Kreatursstock (tusen st.).

	1923
Hästar	3,531
Nötkreatur	9,246
Får	2,754
Svin	4,405

Jordbrukets avkastning (mill. ton).

	1923
Vete	12,906
Råg	0,590
Korn	1,676
Havre	8,293
Majs	0,846
Potatis	2,560
Sockerbetor	0,196

Bergsbrukets avkastning (värde i mill. dollars).

	1922
Guld	25,5
Silver	11,9
Järn	10,5
Bly	6,8
Nickel	6,1
Koppar	5,8
Kol	66,5

Viktigaste importvaror (mill. dollars).

	1921—22
Säd	12,2
Te	9,1
Socker	44,4
Frukt	29,5
Kött	9,0
Alkoholhaltiga drycker	24,5
Tobak	10,0
Ull och yllevaror	38,4
Bomull och bomullsvaror	68,8
Silke och därav förfärdigade varor	21,9
Järn, stål, maskiner	110,2
Kol	78,3
Kemikalier	24,6
Oljor	40,5

Viktigaste exportvaror (mill. dollars).

	1922—23
Vete	312,2
Havre	14,5
Fläsk	22,5
Ost	20,8
Socker	20,6
Kol	13,0
Järn	51,1
Silver	11,5
Guld	5,5
Nickel	8,9
Koppar	7,7
Trä och trävaror	146,5
Papper	79,7
Automobiler	29,4

Viktigaste import- och exportländer. (Import och export i mill. dollars.)

	1922—23 Imp.	Exp.
Storbritannien	141,3	379,9
För. Stat.	540,9	380,3
Japan	7,2	14,7
Frankrike	12,3	14,3
Belgien	5,0	12,6
Italien	—	12,2
Nederländerna	5,0	10,7
Tyskland	2,6	10,1
Kuba	11,2	5,1
Britt. kolonier	33,8	37,4

Handelsomsättning (mill. dollars).

	1913—14	1922—23
Export	455,4	945,3
Import	619,2	802,5

Immigration.

	1919—20	1922—23
Från Storbritannien	59,603	34,508
„ För. Stat.	49,656	22,007
„ Frankrike, Belgien	3,116	597
„ Skandinavien	420	1,455
„ övriga länder	4,541	14,320
Summa	117,336	72,887

ännu icke i proportion till tillgångarna. K. äger även stor rikedom på vattenkraft. Industrin, ss. livsmedels-, metall-, trävaruindustrin m. fl. grenar, är betydande. — *Kommunikationer.* Södra K. har ett i förhållande till folkmängden mycket tätt järnvägsnät. Särskilt viktiga äro de två Kanadiska pacificbanorna, Canadian Pacific Railway (se d. o.) och Grand Trunk Pacific Railway, vilken senare sammanbinder Winnipeg med Prince Rupert vid Stilla havet. Genom S:t Lawrenceflodens kanalisering har vunnits en viktig transportled från de stora sjöarna till Atlanten. — K:s *mynt* äro dollar och cent. Sedlar utges av förbundsregeringen och vissa banker. — *Mått och vikt* äro desamma som i Storbritannien (se d. o.). — *Författning och förvaltning.* Ss. dominion är K. en självstyrande del av Brittiska riket, med en författning, som grundar

sig på en grundlag av 1867. Den utövande makten ligger hos den engelske konungens generalguvernör och hos ministären (*Privy Council*). Den lagstiftande makten har parlamentet, som består av senaten (vars medl. utnämnas på livstid av generalguvernören) och underhuset (*House of Commons*) (vilket väljes genom allmän rösträtt för en period av 4 år). Parlamentet sammanträder i Ottawa. Varje provins har sin egen av generalguvernören utnämnda guvernör, sin administration och sitt parlament. Territorierna styras av en kommissarie och ett fyramannaråd. — *Rättsväsen.* En högsta domstol finnes i Ottawa, överdomstolar i varje provins och domstolar i varje grevskap (*county*). — *Försvarsväsen.* Armén är organiserad efter rent milissystem med 12—16 dagars årlig utbildning, vartill komma omkr. 4,000 man värvade trupper. Flottan är obetydlig, men luftstridskrafterna relativt starka. — *Religion.* 1921 funnos omkr. 3,4 mill. romerska katoliker, 1,4 mill. presbyterianer, 1,4 mill. anhängare av engelska högkyrkan, 1,2 mill. metodister och 1,4 mill.

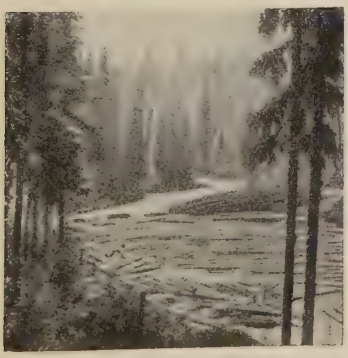

Kanada. Flodbild från skogsdistrikten.

Kanada. Insjö bland Klippiga bergen.

tillhörande andra religiösa samfund. — *Undervisningsväsen och kulturella institutioner.* Folkundervisningen är obligatorisk och talrika högre skolor finnas, däribland 23 högskolor och universitet (6 statliga). De förnämsta äro de engelska i Toronto, Montreal och Winnipeg och de franska i Quebec och Montreal. — *Historia.* K:s egentlige upptäckare var fransmannen J. Cartier, som 1534 seglade in i S:t Lawrenceviken och f. å. nådde fram till trakten av nuv. Montreal. Cartier gav detta område namnet K., som på de där bosatta indianernas språk betydde "by" l. "bygd". Kolonisationen började dock först på 1600-t. och leddes främst av S. de Champlain, som under sina försök att finna en "nordvästpassage" trängde fram till Ontario- och Huronsjöarna. Under strider mot indianer (irokeser) och engelsmän utvidgades den franska kolonin, som kallades *Nouvelle France* och en tid leddes av *Cent Associées*, ett handels- och kolonialkompani (se d. o. sp. 415). K:s äldsta huvudnäring var pälsvaruhandeln, på vilken de första handelsplatserna grundade

Kanada. Nyröjning. Buskmarken brytes direkt med traktor.

sin uppkomst (Port Royal, nuv. Annapolis 1604, Quebec 1608 och Montreal 1642). Jesuiterna igångsatte tidigt en livlig missionsverksamhet. Djärva franska upptäcktsresande trängde vidare västerut och nådde 1659 Mississippi. 1674 ställdes Nouvelle France under egen regering. Med de engelska nybyggarna i Nya England fördes en nästan oavbruten kamp. Engelsmännen hade genom bildandet av *Hudson's Bay Company* 1670 börjat tränga in i de för pälsvaruhandeln viktiga områdena vid Hudsonviken, och under Spanska tronföljdskriget erövrade de Acadia (nuv. Nova Scotia och New Brunswick). Kampen avgjordes under Sjuåriga kriget genom general Wolfes seger vid Quebec 1759 över de av Montcalm anförda fransmännen. I Parisfreden 1763 avstod Frankrike alla sina nordamerikanska besittningar, de n. och mell. till Storbritannien. Medan den franska aristokratin, som ägt stora landområden, lämnade K., kvarstannade bonde- och jägarbefolkningen och sökte under ledning av det katolska prästerskapet bevara sin nationalitet. Genom en tolerant politik lyckades brittiska regeringen vinna befolkningens sympatier, särskilt genom *Quebec Act* (1774), vilken tryggade deras gamla lagar, institutioner och katolska kyrka. Under Nordamerikanska frihetskriget gjorde därför fransmännen mot förväntan ej gemensam sak med de upproriska kolonierna i Nya England. Bildandet av För. Stat. medförde en stor invasion av brittiska undersåtar. Dessa "lojalister" bosatte sig särskilt i ö. K. De genomdrevo, att K. 1791 delades i två särskilda provinser: Nedre K. (nuv. prov. Quebec) och övre K. (nuv. Ontario). Engelsmännen fingo överhanden i övre K., medan fransmännen bibehöllo sin position i Nedre K. — Oaktat ett anfallskrig 1812—14 från För. Stat:s sida misslyckats på grund av befolkningens motvilja för en skilsmässa från England, började likväl på 1830-t. stridigheter uppblossa mellan britter och fransmän, vilka senare ansågo sig tillbakasatta. 1837 utbröt uppror i Nedre K. av frans-

män under ledning av advokaten Papineau, samtidigt som i övre K. brittiska nybyggare, anförda av skotten Mackenzie, sökte tillkämpa sig demokratiska styrelsereformer och en bättre jordfördelning. Upproren nedslogos, varefter earlen av Durham (se denne) återställde lugnet genom sin moderata politik. På grundval av en rapport av Durham genomfördes *Quebec Act* 1840, varigenom övre och Nedre K. sammanslogos och vid generalguvernörens sida ställdes en ministär, som var ansvarig inför ett parlament. Parlamentarismen infördes av generalguvernören lord Elgin. Snart framträdde en strävan att förena alla de brittiska kolonierna i Nord-Amerika till ett federativt statsförbund. Under medverkan av den konservative ledaren J. A. MacDonald utarbetades *The British North America Act*, K:s nuv. grundlag, som 1867 antogs av engelska parlamentet (se ovan sp. 489). Till statsförbundet anslöto sig genast kolonierna New Brunswick och Nova Scotia samt 1873 Prince Edward Island, medan Newfoundland (se d. o.) vägrade anslutning. MacDonald blev den förste premiärministern för förbundsstaten, som under hans långa och kraftfulla styre (1867—73 och 1878—91) genomgick en enastående utveckling. 1869 förvärvades Hudson's Bay Companys ofantliga områden, de s. k. Nordvästterritorierna, och 1870 konstituerades Manitoba ss. särskild provins. Redan 1838 hade Brittiska Columbia konstituerats ss. brittisk kronkoloni, på grund av den starka invandringen efter upptäckten av guldfyndigheter, och 1871 ingick denna ss. provins i K. på villkor att en järnväg skulle byggas från Atlanten till Stilla havet. Denna fullbordades 1886 och öppnade oerhörda sträckor av det inre K. för kolonister. 1905 konstituerades av dessa nybyggarområden provinserna Alberta och Saskatchevan. Gränstvister med För. Stat. löstes genom skiljedom, och sedan 1903 är gränsen mellan de bägge staterna överallt fastställd. Efter en liberal valseger 1896 hade den franskbördige Wilfrid Laurier blivit regeringschef. Denne var övertygad anhängare av den brittiska rikstanken men ivrade för ett ekonomiskt närmande till För. Stat., vilket ledde till ett liberalt nederlag vid valen 1911. Lauriers efterträdare, Robert Borden, en ivrig anhängare av Chamberlains imperialistiska idéer, hävdade under världskriget K:s solidaritet med det brittiska moderlandet och genomdrev införandet av allmän värnplikt. Över 400,000 soldater sändes från K. till Europa; en stor del av dessa voro organiserade i franskspråkiga truppförband. Versaillesfreden undertecknades även av K:s ombud, och K. inträdde ss. stiftande led. i N. F. 1920. Ett yttre tecken på K:s självständiga ställning är, att det sedan 1922 har eget sändebud i För. Stat. Kort efter Bordens avgång 1920 vunno liberalerna en valseger, och deras ledare W. L. Mackenzie King blev då premiärminister.

Kanadabalsam, se Abies.

Kanadahjort, se Kronhjortsläktet.

Kanadiska sjöarna, Great Lakes [grejt lejks], gemensamt namn på övre sjön, Michigan, Huron, Eriesjön och Ontario.

Kana'ker, de infödas på Hawaii namn på sig själva, numera använt om alla infödingar i Polynesiens och Melanesiens övärld.

Ka'nakos, grekisk bildhuggare, verksam omkr. 500 f. Kr. K. var den främste mästaren i Sikyon. Mest berömda bland hans arbeten voro en Afrodite av guld och elfenben i Sikyon och en Apollon Filesios i Miletos.

Kana'l (lat. *cana'lis,* vattenränna, av *ca'nna,* rör), konstgjord vattenväg, avsedd t. ex. för fartygs framförande (trafikkanal), framledande av vatten till en kraftstation (kraftkanal) l. bevattning. Trafikkanalerna indelas i havskanaler, vilka stå i direkt förbindelse med havet och framföra havsgående fartyg, och inre kanaler, vilka ofta ligga över havets nivå. Ligger K. i nivå med havet, benämnes den även nivåkanal. Havskanalerna böra ha ett vattendjup av c:a 7,5 m. och därutöver, bottenbredd minst 50 m. för dubbelled samt krökningsradie i kurvor om möjligt ej mindre än 1,400 à 1,500 m. För inre kanaler kunna dessa mått avsevärt minskas. Bygges K. som enkelled, anordnas mötesplatser för fartygen på lämpliga avstånd. Förbinder en kanal tvenne vattendrag med olika höjdlägen l. befinner sig mellan vattendragen en höjdplatå, som man av kostnads- l. andra skäl ej kan kringgå l. genomspränga, måste slussar, lyftverk l. lutande fartygsplan byggas för övervinnande av höjdskillnaden. Över en dalsänka l. dylikt kan en K. ledas medelst en kanalbro (akvedukt, se d. o.). Ex. på havskanaler utgöra Nord-Östersjö-, Suez- och Panamakanalerna (se dessa ord). Bland i Sverige utförda K. må nämnas Hjälmare K., färdig 1639, Trollhätte K. 1800, Södertälje K. 1819 och Göta K. 1832. I främsta rummet betjäna K. godstrafiken (spec. massgods), som ej kräver så stor transporthastighet och för vilken kanaltransport i regel ställer sig billigare än järnvägstransport.

Kanalen, förk. benämning på Engelska kanalen.

Kana'lje (fr. *canaille,* slödder, av lat. *ca'nis,* hund), usling, skälm.

Kanalstrålar bestå av positivt laddade atomer l. molekyler, ioner, som i ett urladdningsrör attraheras till katoden med sådan hastighet, att de fortsätta som synlig strålning bakom katoden, om denna är försedd med ett hål l. en kanal (därav namnet). Om anoden utgöres av ett i ena änden öppet och med ett lämpligt salt

Kanalstrålar. Astons masspektrograf.

fyllt glasrör, ses K., anodstrålar, utgå direkt från anoden. Liksom katodstrålar (se d. o.) förorsaka K. fluorescens hos föremål, som träffas av desamma, samt avböjas (dock relativt svagt) i ett elektriskt l. magnetiskt fält. Avböjningens riktning är motsatt den för katodstrålar. Partiklarnas hastighet varierar med potentialdifferensen och gasarten i röret. Ur avböjningens storlek kan partiklarnas massa beräknas, om deras laddning är känd. På detta sätt ha de isotopa elementen (se d. o.) kunnat analyseras. F. W. Aston använder i sin masspektrograf (se fig.) mot varandra vinkelräta elektriska och magnetiska fält, så avpassade, att partiklar med samma laddning och massa men olika hastighet "sammanbrytas" i en punkt, varigenom skarpa och ljusstarka fläckar erhållas. Anodstrålar utgå från *A*, som fylles med en

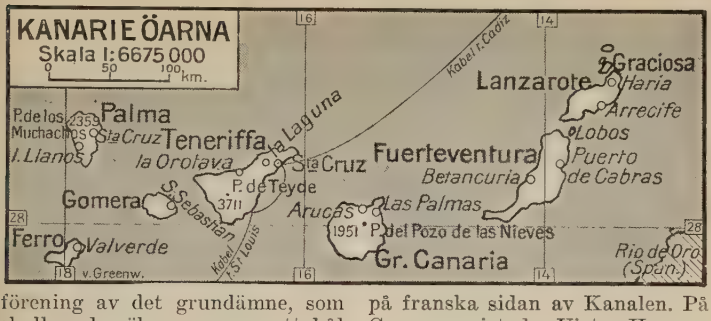

förening av det grundämne, som skall undersökas, passera ett hål i katoden *K* och sedan ytterligare ett hål, mellan ett par uppladdade plattor och mellan ett par magnetpoler *M*, för att sedan träffa en fotografisk plåt *P*. Anodstrålspartiklar av olika massa träffa plåten på olika ställen, varigenom man kan bestämma massan hos partiklarna.

Kanalvåg, se Vattenpass.

Kanalöarna, Normandiska öarna, ögrupp i den sydliga inbuktningen av Engelska kanalen v. om Normandie. 194 kvkm. 90,000 inv. K. tillhöra England och bestå av fem större öar, Jersey, Guernsey, Alderney, Sark och Herm samt flera mindre. Milt klimat och bördig jord. Befolkningen lever av åkerbruk, trädgårdsskötsel (stor export av potatis, tomater m. m. till England), sjöfart, fiske och turisttrafik. I spetsen för förvaltningen stå av engelska regeringen utnämnda ämbetsmän; i övrigt ha K. självstyrelse och egna lagar. Folkspråket är en fransk dialekt och franskan officiellt språk; i skolorna och gudstjänsten förekommer även engelska. — K. förenades med Normandie 933 och med England efter erövringen 1066 samt äro den enda återstoden av Englands medeltida besittningar på franska sidan av Kanalen. På Guernsey vistades Victor Hugo en längre tid, och handlingen i hans roman "Havets arbetare" är förlagd dit.

Kanapé (fr. *canapé*, mlat. *canape'um*, grek. *konopei'on*, av *ko'nops*, mygga). 1. Vilsoffa med myggnätsförhängen, sedermera en soffa, liknande flera sammanställda stolar. — 2. Bakelse av smördeg.

Kanare'siska, se Indiska språk.

Kanariefrö, Kanariegräs, se Phalaris.

Kanariefågel, se Gulhämplingsläktet.

Kanarieströmmen, se Atlantiska oceanen sp. 819.

Kanarieöarna, ögrupp utanför Afrikas n.v. kust. 7,273 kvkm. 480,000 inv. K. bestå av 12 öar, 5 mindre, obebodda, och 7 större, av vilka Teneriffa, Gomera, Fuerte Ventura och Hierro (Ferro) äro de mest bekanta. Samtliga äro bergiga och av vulkaniskt ursprung; högsta punkten är Teneriffas Pik (3,700 m.). Klimatet är milt, temperaturväxlingarna obetydliga, varför K. mycket besökas av bröstsjuka. Åkerbruket är huvudnäring och producerar bananer, tomater, potatis, lök, vin, tobak m. m. för export. På grund av sitt läge äro K. en

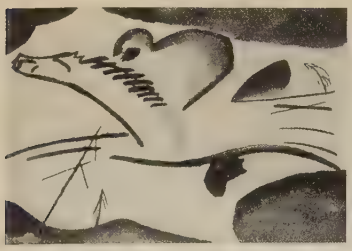

"Lyriskt". Målning av Wassily Kandinsky.

viktig kol- och kabelstation. K. tillhöra Spanien och räknas som en provins av moderlandet. De kallades av romarna *I'nsulae Fortuna'tae*, "de lyckliga öarna". Återupptäckta på 1300-t., intogos de på 1400-t. av spanjorerna, som utrotade urbefolkningen, de ljushyade, berbiska guancherna.

Ka'ncer (lat. *ca'ncer*, kräfta), se Kräfta. — Kancerö's degeneratio'n, omvandling av normala epitelceller till kräfta (jfr d. o. och Svulst).

Kanchanjanga, Kinchinjanga, bergstopp i Himalaya på gränsen mellan Nepal och Sikkim. 8,580 m. Det tredje i ordningen av världens högsta berg.

Kandaha'r, stad i s. Afghanistan, med ett gynnsamt handelsläge på huvudvägen mellan Persien och Indien. 32,000 inv.

Kanda'r (av ung. *kanta'r*, töm), betsel (jfr d. o.), som användes vid ridning. Vid huvudlagets s. k. sidostycken, som äro dubbla, fastspännas två bett, bridongen (se d. o.) och stången (se Stångbetsel).

Kandela'ber (lat. *candela'brum*, av *cande'la*, vaxljus), stor ljusstake. Se Ljusredskap.

Kande'ra (fr. *candir*, av arab. ursprung), överdraga med socker.

Ka'ndia, Candia. 1. Italienskt namn på Kreta. — 2. K. l. Megaloka'stron, stad på n. kusten av Kreta. 25,000 inv. Ruiner av venetianska fästningsverk; museum med fynd från utgrävningarna av Knossos.

Kandida't (lat. *candida'tus*, se d. o.). 1. Person, som söker l. aspirerar på l. föreslås till en post l. särskild funktion inom det politiska livet. — 2. Titel på den, som avlagt kandidatexamen vid universitet och vissa andra läroanstalter. — Filosofi'e kandidatexamen ger icke någon självständig kompetens och har som villkor för behörighet till lärartjänst vid läroverken efterträtts av filosofisk ämbetsexamen (se d. o.). — Ju'ris kandidatexamen berättigar till inträde på domarbanan och i ämbetsverken. — Medici'ne kandidatexamen är endast förberedelse för medicine licentiatexamen. — Teologi'e kandidatexamen är ämbetsexamen för blivande präster samt villkor för behörighet till lärartjänst i kristendom. — Jfr Licentiat. — Om farmaci'e, tandläkare- och veterinärkandidatexamina se Apotekare, Tandläkare och Veterinär.

Kandi'nsky, Wassily, f. 1866, rysk målare, huvudsakl. verksam i Tyskland, på vars moderna konst han utövat stort inflytande. I sitt tidigare måleri är K. naturalist, och senare har han i av orientalisk konst starkt påverkade, koloristiskt raffinerade akvareller skapat ett slags arabeskartade sagofantasier. Mest känd har han dock blivit som målsman för den riktning inom expressionismen (se d. o.), som helt övergivit naturavbildningen för att i abstrakta kompositioner söka ett av den yttre verkligheten

oberoende uttryck för själsliga stämningar, ett slags musik i färg, som han även, bl. a. i den tills. med F. Marc 1912 utgivna tidskriften *Der blaue Reiter*, sökt ge en teoretisk grund.

Kane'a. 1. Grekisk nomarki, omfattande n.v. delen av Kreta. 100,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1, antikens *Kydo'nia.* God hamn, dockor och arsenal; öns viktigaste handelsplats. 25,000 inv., därav hälften muhammedaner.

Kanebassängen [kejn-], den bredaste delen av sundet mellan n.v. Grönland och Ellesmereland, står medelst Kennedy- och Robesonkanalerna i förbindelse med N. Ishavet, genom Smiths sund med Baffinviken.

Kane'l (av fr. *cannelle*, diminutiv till lat. *ca'nna*, rör), bark av *Cinnamo'mum*-arter (fam. *Laura'ceae*), träd, närbesläktade med kamferträdet. Äkta K. l. Ceylonkanel erhålles av äkta kanelträdet, *Cinnamomum ceyla'nicum*, från Syd-Indien och Ceylon, vilket odlas i stor skala på sistnämnda ö samt något även i andra tropiska länder. Den torkade och hoprullade innerbarken utgör handelsvaran. Denna är alltid inrullad från två sidor, och flera barkrör äro trädda innanför varandra. Äkta K. är nästan papperstunn, spröd, gulbrun och har starkt aromatisk lukt och stickande smak. — Ka'ssiakanel, kanelkassia, kinesisk l. javansk K. erhålles framför allt av *Cinnamomum ca'ssia* från s. Kina, även odlad på Java, Sumatra och annorstädes; även av *Cinnamomum Burma'nni* m. fl. arter från Sundaöarna. Kassia är gul- l. mörkbrun, enkel- l. dubbelrullad, men rören äro ej trädda in i varandra; den är grövre än äkta K., lukt och

1 2 3

Tvärsnitt av kanel. 1. Ceylonkanel. — 2 och 3. Olika slag av kassia.

smak äro svagare. — K. är känd och använd sedan urminnes tider och begagnas som krydda, i konditorivaror, i läkemedel (jfr Kanelaldehyd), till rökelse m. m. Av äkta K. och kassia destilleras kanelolja och kassiaolja, använda i parfymer, likörer o. d. Oljornas väsentligaste beståndsdel är kanelaldehyd. I hushållen torde de olika slagen av kassia vara de enda förekommande; äkta K. användes på apoteken. I synnerhet pulvriserad K. förfalskas ofta med träpulver, malda kakaoskal o. d.

Kanelaldehyd, $C_6H_5CH = CH — CHO$, utgör den luktande beståndsdelen i kanel. Den förekommer i kanelolja och kassiaolja och användes i medicinen som väderfördrivande medel.

Kanelalkohol, $C_6H_5CH = CH — CH_2OH$, är en omättad alkohol, som förekommer i storax och perubalsam. Vid oxidation ger den kanelaldehyd och kanelsyra.

Kaneldroppar, spritextrakt på kanelbark.

Kanelolja, se Kanel.

Kanelros, se Rosa.

Kanelsyra, $C_6H_5CH = CH — CO_2H$, förekommer i fyra olika, fysikaliskt isomera former. Den vanliga K. finns i storax samt i tolu- och perubalsam.

Kanelvatten, kaneldroppar spädda med vatten.

Ka'nfas (eng. *canvas*, fr. *canevas*), en av hampa (*Ca'nnabis*) l. lin tillverkad gles, tvåskaftad, hårt klistrad vävnad, använd till mellanlägg i kläder.

Kanholmsfjärden i Sthlms skärgård, mellan Runmarö i s., Harö i ö., Möja i n. och Vindö i v.

Kani'k (lat. *cano'nicus*), medlem av ett dom- l. kollegiatkapitel. Se Domkapitel sp. 439.

Ka'nin, halvö i n. Ryssland ö. om Vita havet och mitt emot Kolahalvön. Tundra.

Kanin (av mlty. *kanîn*, av ffr. *connin*, urspr. av lat. *cuni'culus*). Av tamkanin (jfr Kaninsläktet) hållas en mängd raser för kött- och skinnproduktion, angorakaninen även för sitt 20—25 cm. långa, silkeslena hår, som avkammas l. klippes och användes till fina vävnader. De i Sverige vanligaste kaninraserna äro: lilla silverkaninen, som kännetecknas av grå, brun, gul l. blåaktig, silverglänsande färg, gott kött och värdefullt skinn, 2 ½—3 ½ kg:s vikt, god fruktsamhet, härdighet och förnöjsamhet; stora silverkaninen, vilken skiljer sig från föreg. huvudsakl. genom sin storlek (vikt 4—5 kg.); blå Beveren, med stålblå färg, fint kött, eftersökt skinn, 4—5 ½ kg:s vikt; svensk lantkanin, till färg och storlek mycket varierande. — Till 1 hane kan hållas 8—10 honor. Dräktighetstiden är c:a 30 dygn. Honan tillåtes yngla 6 ggr om året och får i varje kull 7—10 ungar, av vilka endast 6 böra förbli vid liv.

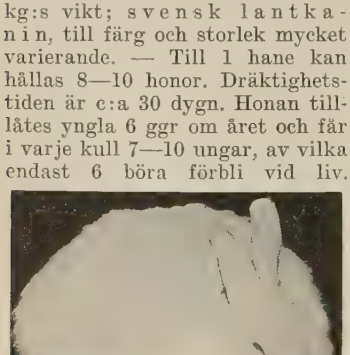

Vit angorakanin.

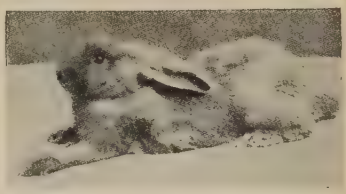

Kanin (blå Beveren). Hane.

Lämpliga fodermedel äro gräs, kvistar av asp, björk och lind, kål, potatis (kokt), morötter, betor, rovor, blast, bröd, säd, kli, oljekakor, majs, hö och skummjölk. Utfodringen verkställes 2—3 ggr dagligen. Kaninhuset bör vara indelat i flera rum. K. slaktas med ett slag i pannan och ett stick i bröstet l. huvudet avhugges. Enär behandling mot smittsamma sjukdomar sällan ger resultat, bör vid fall av dylika slakt och desinfektion verkställas.

Kaninsläktet, *Oryctola'gus*, ett släkte Hardjur, som gräva hålor i jorden och hos vilka ungarna födas nakna och blinda. Den vilda kaninen, *Oryctolagus cuni'culus*, stamformen för tamraserna (se Kanin), är ovan spräcklig i svart och gulbrunt, under vitaktig. Svansen är ovan svart, under vit. Kroppslängd 40—42 cm. Mell. Europa, införd i Sverige och spec. allmän i Skåne. Importerade kaniner äro i Australien en svår landsplåga.

Kani'ster (av lat. *cani'strum*, korg), bleckdosa för förvaring av te m. m.

Ka'njon, se Cañon.

Kankroid [-oi'd] (av lat. *ca'ncer*, kräfta, och grek. *ei'dos*, gestalt), se Kräfta.

Kanna. 1. Kärl med lock och grepe, använt ss. dryckeskärl i egentlig mening l. för förvaring av drycker. Jfr Dryckeskärl, Guldsmedskonst och Natt-

vardskärl. — 2. Äldre svenskt rymdmått = 2 stop = 4 halvstop = 8 kvarter = 32 jungfrur = 2,617 l.

Kannelur [-ly'r], reffla å kolonner, pilastrar o. d. (jfr Kolonn och Kolonnordning). — Kannele'rad, försedd med K.

Kanniba'l (sp. *caníbal*), människoätare. Kannibalismen har i förhistorisk tid varit utbredd över hela Europa (fynd visa dess förekomst i Sverige) och varit allmän på skilda ställen i de övriga världsdelarna (förekommer ännu på sina ställen i Australien). Dess vanligaste orsak torde vara tron, att man genom att uppäta sina motståndare förvärvar deras egenskaper.

Ka'nnstatt [-sjtatt], se Stuttgart.

Kannstöpare, kanngjutare, äldre benämning på tenngjutare; efter Holbergs komedi *Den politiske Kandestöber* betecknar kannstöpare en person, som utan sakkunskap men med anspråk på sådan uttalar sig, särskilt i politiska frågor.

Kannväxter, arter av *Nepe'nthes* (se Insektätande växter).

Kano Masanobu, japansk målare, verksam på 1400-t., grundare av konstnärsdynastin Kano, utförde av skicklig teckning och intensiv färggivning kännetecknade målningar. Hans son Kano Motonobu, verksam under förra hälften av 1500-t., blev den egentlige huvudmannen för den berömda Kanoskolan (se Japansk konst sp. 82).

Ka'non (grek. *kano'n*), regel, rättesnöre, som auktoritativ ansedd skrift etc. *Teol.* Den i kyrkan gällande samlingen av heliga skrifter (bibelkanon; jfr Bibel sp. 1433 f.); kyrkliga påbud (mötesbeslut etc.); förteckningen över de helgonförklarade; en året om oföränderlig del av den romerska mässan. — *Mus.* Musikstycke, i vilket melodin i en stämma efter vissa tidsrum upprepas av andra stämmor i samma l. en olika intervall (sekund, ters, kvart o. s. v.). Upprepningen kan vara sträng l. fri och inträda i rak l. omvänd rörelse l. utföras med förstorade l. förminskade notvärden l. med melodin förd baklänges (kräftkanon). K. kan även åtföljas av fria stämmor. — Efter att tidigt ha använts i folkmusiken, upptogs K. på 1300-t. i konstmusiken (*caccia*), där den särskilt under 1400- och 1500-t. rönte en livlig uppskattning. — *Konsth.* Reglerna för människokroppens måttsförhållanden, av Polykleitos (se d. o.), åskådliggjorda i en staty, Doryforos, även kallad K.

Kano'n (av fr. *canon*, från lat. *ca'nna*, rör), benämning på artilleripjäs. — *Historik.* K. betecknade urspr. på 1400-t. i Frankrike grövsta slaget av pjäser och har i Sverige från 1600-t. använts i st. f. de äldre benämningarna "bysse" och "stycke", avseende artilleripjäs i allm. I samband med artilleriets uppdelning på senare tid i pjäser med krökt bana (kastpjäser) och med flack bana har K. blivit benämningen för sistnämnda slag men samtidigt bibehållit sin mera allmänna betydelse. K. bestod urspr. av ett rör av brons l. smitt järn, lagt i en stock l. låda, sedermera kallad lavett. Den primitiva kastkroppen, stenkulan, började på 1400-t. ersättas med kula av järn, vid mindre K. av bly. K. var till en början slätborrad och försedd med rundkula. Vid 1800-t:s mitt inför-

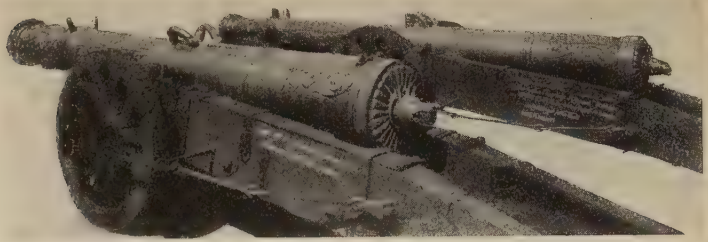

De ryska bronskanonerna "Galten och Suggan" från 1500-t. (Gripsholm.)

des för att få större skottvidder refflade K. med roterande kastkropp (se Projektil), vilket medförde övergång till bakladdning, som dock i primitiv form förekommit redan på 1400-t. Drivkraften har ökats genom övergång från mekaniskt krut, svartkrut, till kemiskt krut. Genom upptagande av rekylen inom lavetten (eldrörsrekyl) samt genom vanl. hydraulisk l. pneumatisk bromsning har lavettens bakåtgående rörelse upphävts, varigenom eldhastigheten avsevärt kunnat ökas. Härtill ha också bidragit införandet av enhetspatron samt förbättrade riktmedel. Urtypen för moderna snabbeldskanonen är att söka i franska fältkanonen av år 1897. — På Stockholms slott funnos K. på 1390-t., och i fält omtalas "kärrebyssor" första gången på ett tåg

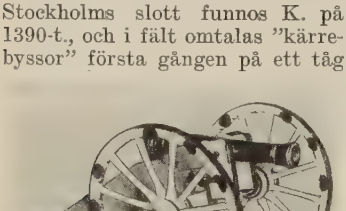

Lätt kanon av Cronstedts system från 1700-t. (Artillerimus.)

till Skåne 1452. Under Gustav Vasa inrättades kanongjuterier ("styckebruk") i landet, varest tillverkades såväl lättare K., slangor och falkonetter, som grövre K. Massanskaffning av K. sattes i system efter mönster från Tyskland. Gustav II Adolf lade särskild vikt vid K:s lättrörlighet, varvid förebilden hämtades från Nederländerna. Samma synpunkt låg till grund för Cronstedts kanonsystem under Karl XII, vilket vann ett sådant rykte, att det på marskalkens av Sachsen tillskyndan infördes i Frankrike (*canon à la suèdoise*). Den första refflade bakladdningskanonen framställdes på 1840-t. vid Åker i Sverige. — *Typer.* I *fälthärens artilleri* ingående K. äro bl. a. vanlig fältkanon med 7,5—8 cm., bergskanon med 6,5—7,5 cm. samt tyngre fältkanoner om 10—15 cm. kaliber. Skottvidderna söker man numera uppdriva vid fältkanonen till c:a 10 km., vid de tyngre K., alltefter kalibern, upp till c:a 20 km. K. med grövre kalibrar äro i allm. konstruerade ss. järnvägsartilleri (se d. o.). Under världskriget användes dylika upp till 38 cm. med en skottvidd av nära 50 km. *Fartygskanoner* kunna, på grund av sin fasta uppställning, vanl. konstrueras med

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Den franska fältkanonen av 1897. Konstruktör Deport (se d. o.).

längre eldrör och högre inre tryck, varigenom större utgångshastigheter ernås än hos fälthärens K. av motsvarande kaliber. Kalibrarna äro därjämte övervägande större. Efter kaliberstorleken skiljes i allm. på svår (25—40 cm. kaliber), medelsvår (15—21 cm. kaliber) och lätt (mindre än 15 cm. kaliber) bestyckning. Grövsta kaliber enl. Washingtonkonferensens beslut är 40,6 cm. K. för *kustförsvaret* äro i allm. av samma typer som fartygskanoner; dock strävar man att hålla den grövsta typen något kraftigare än de grövsta fartygskanonerna. Den nyaste amerikanska 40,6 cm. K., avsedd för kustförsvaret, har en eldrörslängd av 50 kaliber (20,3 m.), en projektilvikt av 1,060 kg. och skall kunna genomslå 35 cm. pansar på c:a 50 km. Den vid beskjutningen av Paris använda tyska tolvmilskanonen var urspr. en 38 cm. fartygskanon med en längd av 17 m., som blivit något uppborrad samt försedd med ett

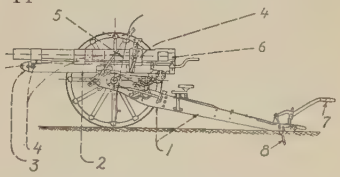

Svenska fältkanonen, modell 1902. 1. Lavett. **2.** Vagga. **3.** Skyddshuv. **4.** Band med rekylklor. **5.** Sköld. **6.** Laddhål. **7.** Handspik. **8.** Spade.

inre kärnrör av 30 m:s längd. Den ursprungliga K. tjänade sålunda som mantel. Den nya pjäsens kaliber var 21 cm. och urborrades efter förslitning till 24 cm. Projektilvikten var 120 kg. Skottvidden på 120 km. åstadkoms

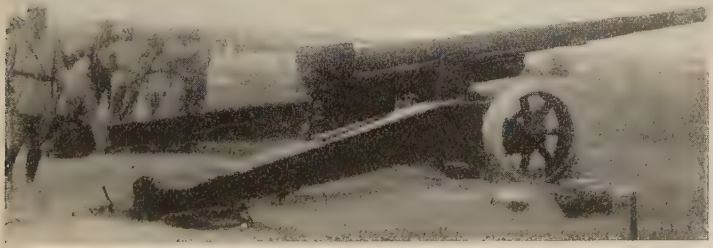

155 mm:s tung fransk fältkanon.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Amerikansk 30 cm:skanon. 1918.

dels genom en stor utgångshastighet på 1,600 m. i sek., dels genom en elevation på 55°, varigenom projektilen vid uppnåendet av de luftlager, där luftmotståndet förlorar sin betydelse, har den lämpligaste utgångsvinkeln av 45°. Banans högsta höjd var minst 4 mil och banhöjden var större än 1 mil under omkr. 75 % av banan. Efter kriget ha i Frankrike, England och Italien konstruerats K. av motsvarande slag. — Ang. luftvärnskanoner se Luftvärnsartilleri. — *Konstruktion.* K. liksom övriga artilleripjäser bestå av eldrör, (skruv l. kil-) mekanism (varmed loppets bakre del slutes), underlag (lavettage l. lavett) och riktmedel. Till K. räknas även föreställare, resp. traktor; i vissa fall transporteras K. direkt lastad å motorfordon, i terräng använt ss. traktor. För grövre K. kräves bäddning l. hjulbälten; de senare ha med världskriget fått stor användning. — Äldre, slätborrade eldrör voro nästan uteslutande gjorda av ett homogent godslager. Vid införandet av refflade pjäser uppdrevs det inre gastrycket. Godstjockleken kunde ej mycket ökas, enär elasticiteten hos godset fullt uttages endast vid det inre skiktet, under det att de yttre deltaga i hållfasthetsarbetet desto mindre, ju tjockare godset är. Nya konstruktionsmetoder infördes därför. Mest använd är bandnings- l. mantlingsmetoden, vid vilken godset sammansättes av skilda lager, vilka vart för sig tvingas till full bärighet på så sätt, att påkänningen vid lagrets inneryta skall kunna uppnå gränsen för materialets elasticitet. Vid lättare pjäser användas endast två lager; ovanpå det inre, kärnröret, påträdes i varmt tillstånd det yttre, manteln (resp. banden), som vid avkylning sammandrager sig och hoppressar kärnröret. Inre gastrycket har att först utjämna denna hoptryckning, varigenom även manteln direkt deltager i det mothållande arbetet. Vid grövre pjäser användas flera mantlar (resp. lager av band) över bakre delarna av eldröret, där inre trycket är störst. I England och Amerika har i st. f. mantlingskonstruktion använts ståltrådskonstruktion. Kärnröret lindas med rektangulär ståltråd, som har väsentligt högre elasticitetsgräns än homogent stålgods. Trådlindningen skyddas av en täckmantel. Ett eldrör blir härigenom proportionsvis lättare, men svårigheten att få eldröret tillräckligt hållfast i längdled har gjort, att i andra länder metoden ej använts. Kombinationer av ståltrådslindning och mantling förekomma.

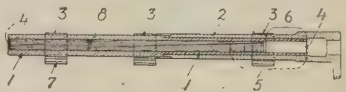

Eldrör till kanon. 1. Kärnrör. 2. Mantel. 3. Band till rekylklor. 4. Lopp. 5. Patronläge. 6. Hylsläge. 7. Rekylklo. 8. Kaliber.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Med början i Frankrike ha nyligen framställts eldrör enl. s j ä l v b a n d n i n g s m e t o d e n (fr. *autofrettage*). Genom att försiktigt utsätta ett eldrörs inre för ett allt högre tryck höjer man i inre skikten materialets elasticitetsgräns. Metoden möjliggör därför uttagande av betydligt större hållfasthet hos hela godset samt högre inre tryck (c:a 4,000 kg. per kvcm. mot förut 3,000) än vid mantlade l. ståltrådslindade eldrör samt medger användning av enkla eldrör (utan mantel o. d.). Eldrörstillverkningen är därjämte enklare. K:s l i v s l ä n g d beräknas efter det antal skott, som, vid god skötsel och ej för ofta förekommande, intensiv eldgivning, eldröret kan uthärda. Vid vanlig fältkanon kan livslängden vara c:a 15,000 skott, vid en 15 cm. K. c:a 2,000; vid de grövsta räknas livslängden endast i 100-tal skott. På grund av den starka slitningen av eldrörets inre gods, som förekommer, spec. vid grövre K., har man börjat ss. innersta lager använda utbytbara, relativt tunna ståltuber av högsta kvalitet, varigenom K:s livslängd höjes. Bästa eldrörsmaterial är kromnickelstål. — Jfr K a l i b e r m. fl. ord, hänvisade från H a n d e l d v a p e n. Se L a v e t t a g e.

Kanonben, se I d i s s l a r e.

Kanonbåt, mindre, för artilleristrid avsett, opansrat örlogsfartyg med relativt ringa fart. K. äro ss. stridsfartyg i vanlig bemärkelse numera föråldrade men förekomma i vissa mariner huvudsakl. för kustbevakning, kolonialtjänst m. m.

Kanongrop, se K a n o n v ä r n.

Kanoni'k (av grek. *kano'n*, regel), filosofisk beteckning för logiken hos Epikuros.

Kanonise'ra, upptaga i helgon-

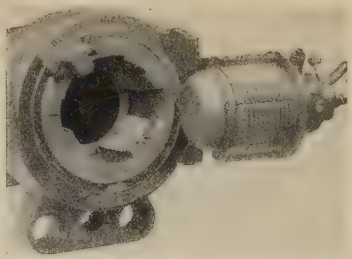

Skruvmekanism till kanon. (Engelsk.)

förteckningen (se K a'n o n. *Teol.*), förklara för helgon. Urspr. fanns (liksom ännu i grekisk-ortodoxa kyrkan) ingen särskild akt för helgonförklaring. Men från 1100-t. gjorde påvarna anspråk på att även här få gripa reglerande in, och från 1600-t. är denna rätt närmare fixerad. Man skiljer mellan b e a t i f i k a t i o n (saligförklaring), vilken numera är ett nödvändigt genomgångsstadium, och k a n o n i s a t i o n. Den förra gäller vanl. blott för en del av kyrkan (ett stift l. dyl.), medför mindre vördnadsbetygelser och icke med nödvändighet åkallan, medan kanonisationen påbjuder erkännandet av helgonet i hela kyrkan och har till följd dess anropande i bönerna, firandet av vissa dagar till dess ära och det offentliga uppställandet av dess bild och reliker. Beatifikationen föregås av en synnerligen omständlig prövning, framför allt genom en kardinalkongregation i Rom, vilken bl. a. har att konstatera, om den föreslagne visat mer än vanlig dygd och, spec. efter döden, undergörande kraft. Prövningen upprepas före kanonisationen. I båda fallen fäller påven personligen utslaget, varpå ev. den högtidliga beatifikations- l. kanonisationsakten äger rum i Peters-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

kyrkan. Av svenska helgon är blott Birgitta kanoniserad.

Kano'niska böcker (se K a' - n o n. *Teol.*) kallas i den lutherska kyrkan efter gammalkyrkligt föredöme de i den normativa bibelkanon upptagna böckerna, för G. T:s del = de i judarnas hebreiska bibel upptagna i motsats till de s. k. a p o k r y - f i s k a b ö c k e r n a (se d. o.).

Kano'nisk rätt, den under medeltiden huvudsakl. genom kyrkomötesbeslut samt påvliga förordningar och beslut (dekret) bildade och genom kommentarer av kanoniska rättslärda utvecklade kyrkliga lagstiftning, som gjorde anspråk på allmängiltighet inom hela det romersk-katolska kyrkosamfundet. En systematisk sammanställning av dessa olika beslut verkställdes på 1140-t. av G r a t i a n u s, en munk i Bologna. Detta arbete, som är känt ss. Gratiani dekretaler, *Decre'tum Gratia'ni,* efterföljdes av samlingar av senare påvliga dekret, *Gregoria'na* l. *Li'ber e'xtra* (1234), *Li'ber se'xtus* (1298) och *Clementi'nae* (1317). Dessa bilda tills. med Gratiani samling medeltidens officiella kanoniska lagbok, *Co'rpus ju'ris cano'nici.* En senare (1500) utgiven ny samling av påvliga förordningar efter 1314, *Extravaga'ntes,* erhöll däremot aldrig verklig rättskraft.

Kanonvärn, skydd, vanl. av jord, uppförda under fält- l. ställningskrig för artilleripjäser med serviser m. m.; brukar numera ofta benämnas pjäsvärn. K a n o n - g r o p har samma ändamål. Vid denna är pjäsen nedgrävd, medan i K. pjäsen står på den orörda markytan.

Kano'pusdekretet, en inskrift till Ptolemaios Euergetes' ära, som Lepsius påträffade 1866 vid grävningar i Nildeltat. Texten är avfattad dels på egyptiska i såväl hieroglyfisk som demotisk skrift (se H i e r o g l y f e r), dels på grekiska. Härigenom bereddes möjlighet att kontrollera den av Champollion givna tolkningen av hieroglyferna, som befanns riktig.

Kano't (av indianska *canoa*), mindre farkost, numera vanl. byggd med spant, köl och stävar av trä samt bordlagd med segelduk l. tunt trä, täckt med duk, skinn, l. ock helt av trä. K. är vanl. däckad. Helt öppna K. ha uppåtböjda stävar för att öka sjödugligheten. K. framdrives med paddling, rodd l. segling och riggas med vanl. två, ofta fällbara master samt förses med uppfällbart roder och centerbord. Den har kommit till användning inom idrotten i Sverige främst genom kommendör K. E. Smith (början av 1870-t.). En förening för kanotidrott bildades i Sthlm 1900. Högsta ledningen för denna idrottsgren utövas numera av Svenska kanotförbundet, under vilket 1924 sorterade 15 föreningar med 450 medlemmar. — K. förekommer hos en mängd primitiva folk i Amerika, Afrika och Australien. Vid sin första ankomst till Västindien funno spanjorerna där långa båtar av urbrända trädstammar. Kariberna på Små Antillerna hade lärt sig att bygga till stävarna och sidorna med plankor. Hos malajiska folk är K. försedd med utliggare. K., gjorda av en urholkad trädstam, förekommo ännu på 1600-t. i Tyskland, och in i sen tid ha de funnit användning i svenska insjöar.

Kansas [kæ'nnsəs], stat (sedan 1861) i mell. För. Stat., mellan Nebraska i n., Missouri i ö., Oklahoma i s. och Colorado i v. 212,780 kvkm. 1,8 mill. inv., där-

av 58,000 negrer och 10,000 svenskar. K. är till största delen ett vågformigt slättland som genomflytes av Arkansas och Kansasfloden. Utpräglat fastlandsklimat. Åkerbruk (mest majs och vete) och boskapsskötsel äro huvudnäringar. Bergsbruket producerar främst stenkol. Inom industrin äro slakterier och kvarnar viktigast. De största städerna äro Kansas City, Wichita och Topeka (huvudstad).

Kansas City [kæ'nnsəs si'tti]. 1. Stad i Missouri, För. Stat., vid Kansasflodens inflöde i Missouri. Universitet. Viktig järnvägsknut. Stor kreaturs- och spanmålsmarknad. 325,000 inv. — 2. Stad i Kansas, För. Stat., sammanbyggd med K. 1 och snarast en fabriksförstad till denna. 100,000 inv.

Ka'nsler, se Kansli.

Kanslerssekreterare, se Universitetskansler.

Kansli' (av lat. *cancella'ria,* ämbetsrum, ämbetsverk; ty. *Kanzlei,* fr. *chancellerie,* eng. *chancery*), ett centralt förvaltningsorgan för staten, för ett särskilt ämbetsverk l. annan myndighet l. institution. K:s uppgift var urspr. och är fortfarande väsentligen att utfärda och mottaga ämbetsskrivelser. En medeltida furstes brevväxling sköttes ofta av en enda skrivare, vanl. en latinkunnig klerk, med titeln ka'nsler (lat. *cancella'rius*). Denne blev i flera länder en betydande hov- och riksämbetsman, och ur hans verksamhet uppväxte flera viktiga ämbetsverk, i vilka ofta namnet K. bevarats. I Sverige synes redan konung Knut Eriksson ha haft en kansler, och biskop Karl av Linköping, d. 1220, är ämbetets förste kände innehavare. Före unionstiden var han också en av de mäktigaste rådgivarna. Under 1400-t. fanns även en rikskansler (alltid biskopen i Strängnäs) med uppgift att föra riksregistratur och handha rikssigillet. Först Gustav Vasa utbildade ett fast K., fördelat på två språkavdelningar, svenska K. och tyska K. Dess chef, kanslern, kallades från 1560-t. rikskansler. Under 1500-t. omtalas även hovkansler (se d. o.) och vicekansler, som vanl. voro höga värdigheter utan fasta ämbetsuppgifter. K:s lägre tjänstemän, vanl. kallade sekreterare, fingo under Gustav Vasas söner ofta stort inflytande på bekostnad av rådet ("sekreterarregementet"). Först på Gustav II Adolfs tid blev rikskanslern (Axel Oxenstierna) den verklige ledaren av K., som blev ett kollegium med hovkanslern samt några kansliråd och statssekreterare som bisittare. Detta kanslikollegium fungerade dock länge mycket oregelbundet. K. blev nu även det centrala ämbetsverket framför andra, i det dess uppgifter, vagt angivna i en kansliordning av 1626 och i R. F. av 1634, i praktiken blevo dels att förmedla nästan alla ärenden till och från regeringen, dels att reellt behandla huvudparten av regeringsärendena, näml. de som ej hörde under något annat kollegium. Dylika ärenden, främst de diplomatiska, behandlades dock i stor utsträckning direkt av regeringen. Inom K. framträdde snart en arbetsfördelning på olika expeditioner, främst en justitierevisionsexpedition (upprättad 1669) samt in- och utrikesexpeditionerna. De båda senares statssekreterare voro en tid under Karl XII medlemmar av rådet med statsråds titel. Genom kansliordning-

Kanslihuset. Stockholm.

en 1713 blev antalet expeditioner sex, nämligen revisionsexpeditionen under en högste ombudsman och fem s. k. statsexpeditioner under ombudsråd. Denna ansats till departementalreform stäcktes efter Karl XII:s död, då statsexpeditionerna minskades till tre och man i övrigt i huvudsak återgick till det gamla. Rikskanslern, som genom K:s utveckling blivit den främste av de fem höga riksämbetsmännen, fick 1680 titeln kanslipresident. Under frihetstiden, då endast denne och hans närmaste man rikskanslirådet voro medlemmar både av rådet och K., var hans ämbete jämförligt med en premiärministers. Genom Gustav III:s styrelsesystem blev emellertid kanslikollegiet överflödigt och upphävdes 1801. För därunder hörande verk förblev dock K. l. Kungl. Maj:ts Kansli gemensam beteckning. De ställdes enl. kansliordningen 1809 (genom vilken kanslipresidentens ämbete avskaffades) under en av statsministern för utrikesärendena ledd kanslistyrelse (upphävd 1833). Dit hörde då främst utrikesexpeditionens arvtagare, kabinettet för utrikes brevväxlingen, och krigsexpeditionen jämte de ur civilexpeditionen utvecklade ecklesiastik-, kammarsamt handels- och finansexpeditionerna, vidare nedre justitierevisionen (förutvarande justitierevisionsexpeditionen), justitiekanslersämbetet samt riksarkivet (senare utbrutet). Genom departementalreformen 1840 ha slutligen expeditionerna inom K. ersatts med departementen (se vid. d. o.).

Kanslibyrå, avdelning inom vissa ämbetsverk.

Kanslideputerade, se Riksdag.

Kansliexamen kallas enl. gällande stadga av 29 april 1904 den lägsta examen inom den juridiska fakulteten; den omfattar huvudgrunderna i de juridiska ämnena. K. utgör kompetens för anställning i statens ämbetsverk men ej vid domstolar.

Kanslihuset, vid Mynttorget i Sthlm, inrymmer lokaler bl. a. för statsministern, de konsultativa statsråden, statsrådsberedningen samt flera av departementen. K. uppfördes ss. mynthus mot 1600-t:s slut men ombyggdes under Gustav III och försågs med den nuv. doriska tempelfasaden, trol. efter ritningar av Tempelman. Om- och tillbyggnad av K. har länge varit ifrågasatt.

Kanslipresident, se Kansli.

Kansliråd, titel för flertalet byråchefer inom statsdepartementen med undantag för utrikesdepartementet.

Kanslisekreterare, tjänstemän inom statsdepartementen med undantag för utrikesdepartementet. K. äro delade i två grader: *förste* och *andre* K.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kanslist, skrivare, lägre tjänsteman i ett kansli.

Kanslistil l. kurialstil (av lat. *curia'lis*, hörande till en curia, se d. o.), juridisk stil, det stela och omständliga skrivsätt, som av ålder brukats i domstolars och ämbetsverks skrivelser.

Kansu, provins i n.v. Kina, genomfluten av Huang-ho. Omkr. 350,000 kvkm. 6 mill. inv. Lössjorden har stor utbredning. Åkerbruket producerar vete, korn m. m. Stora mineralrikedomar. Huvudstad Lan-chou.

Kant, Brytande K., se Prisma.

Kant, Immanuel, f. 1724, d. 1804, tysk filosof, prof. i Königsberg 1770. I *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* (1747) och i andra tidigare arbeten behandlar K. naturvetenskapliga, särskilt mekaniska, spörsmål med hänsynstagande till problemlägen, som skapats av Cartesius, Leibniz och Newton. Av största betydelse blev *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755), vari han på ett om Laplace påminnande sätt framställde en världsdaningshypotes (se Kant-Laplaces teori). 1755 utgav K. en rent filosofisk avhandling om de första principerna för metafysisk kunskap. Häri har han inom ramen av Leibniz' och Chr. Wolffs spekulationer, delvis influerad av sin lärare Martin Knutzen, behandlat några filosofiska specialproblem, bl. a. spörsmålet om möjligheten av en växelverkan mellan ändliga ting. Han hävdar emot Leibniz' lära om ett blott skenbart, av Gud övernaturligt förutbestämt sammanhang, teorin om en verklig växelverkan dem emellan, om än ytterst beroende av deras inbördes gemenskap inom det

Immanuel Kant.

gudomliga medvetandets idévärld. Problemet om tingens växelverkan blev, jämte spörsmålet om deras orsakssammanhang, framgent av dominerande betydelse för K. Redan i ett par skrifter från 1760-t. röjer han en uppfattning av de tankesvårigheter, som vidlåda idén om ett ting ss orsak i förhållande till ett annat ting ss. dess verkan. Därvid närmar han sig så starkt Hume, att de flesta Kantforskare räknat med direkt påverkan från denne, vilkens kausalteori trol. redan då var K. bekant. I varje fall har K. själv i senare skrifter framhävt Hume ss. den, som "givit hans tankar en ny riktning". Säkert är, att K. i uttalanden från 1760-t. med l. utan påverkan av Hume röjer tendenser till kunskapsteoretisk empirism och metafysisk skepticism. En reaktion mot dylika tendenser är den inauguraldissertation, varmed K. 1770 tillträdde sin professur. Den behandlar sinnevärlden (*mu'ndus sensi'bilis*) och tankevärlden

(*mu'ndus intelligi'bilis*) med hänsyn till varderas egenart. Sinnevärlden framstår för oss under rummets och tidens former, vilka, ss. K. här vill visa, endast äro vårt eget medvetandes subjektiva åskådningssätt, vadan den sinnliga verkligheten blott är en värld av *fenomen* (se d. o.) men icke av självständigt existerande väsen l., som K. i senare skrifter plägar säga, av *Dinge an sich*, "ting i sig". Däremot kunna vi med vår tankes former, "intellektualbegreppen", få kunskap om dylika ting, *noumenerna*, tankетingen, ett begrepp, vilket förråder ett samband mellan K. och platonismen, som även röjer sig på andra punkter i hans utveckling. Dessa "noumener" ingå i sista hand ss. faktorer i ett enhetligt urväsen, och genom detta absoluta sammanhang inom noumenvärlden möjliggöras tingens växelverkan och orsakssammanhang inom fenomenvärlden. — Efter 1770 granskade K. problemet, huru de tankeformer, som han då kallade förstånds- l. intellektualbegrepp, kunde vara något mera än vårt eget medvetandes subjektiva uppfattningssätt av tingen, huru de m. a. o. kunde vara giltiga i fråga om tingen själva och ge oss objektiv kunskap om dem. Tillika sökte han upptäcka en metod att systematiskt härleda dessa tankeformer, l., som han nu börjat kalla dem, *kategorier*, vilka han dittills upptagit från den wolffska filosofins av aristoteliska traditioner beroende metafysik. 1781 framlades undersökningarnas resultat i *Kritik der reinen Vernunft*. Den systematiska härledningen av kategorierna ville K. finna genom att visa deras samband med de akter av förståndet, som möta i logikens omdömesformer. Så svarar t. ex. mot det negativa omdömet kategorin negation, mot det hypotetiska kategorin kausalitet l. orsaksförhållande. Problemet om dessa kategoriers giltighet i fråga om tingen sökte K. lösa dels genom att, ss. han tidigare gjort och alltjämt gjorde i fråga om "åskådningsformerna" rum och tid, fatta även dessa "förståndsbegrepp", kausalitet, växelverkan etc., ss. vårt eget medvetandes ursprungligt givna, av erfarenheten helt oberoende l. aprioriska väsensbestämningar, dels genom att tolka den för vårt medvetande omedelbart givna komplexen av ting ss. en värld av fenomen men icke av "tingisig". Sådana existera visserligen ss. fenomenvärldens yttersta grund, men för dem äga icke kategorierna, lika litet som rummet och tiden, någon giltighet, och vi kunna därför ej om dem ha någon egentlig kunskap. Detta är däremot fallet med tingen ss. fenomen l. företeelser, ty ss. sådana äro de endast vårt eget medvetandes skapelser och därmed tillika underkastade alldeles samma lagar, som gälla för medvetandet självt, d. v. s. rum, tid och kategorier. Då dessa lagar äro av erfarenheten oberoende l. aprioriska, så bli ock de vetenskaper, som uttrycka dessa lagar, av apriorisk karaktär. Ur rums- och tidssynpunkt äga vi i den "rena matematiken" en sådan apriorisk vetenskap. De rena förståndsbegreppen l. kategorierna möjliggöra en "ren naturvetenskap", d. v. s. formuleringen av vissa naturlagar före och oberoende av erfarenheten. Sådana naturlagar äro t. ex. de relationer mellan de i tiden givna företeelserna, som kallas orsaksförhållande och växelver-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

kan. Dylikt sammanhang kan enl. K. icke härröra från tingen i och för sig själva utan är blott ett uttryck för sammanhanget (syntesen) inom vårt eget medvetande, för vilket tingen i sig bli till företeelser och därmed till föreställningar däri. Den motivering, K. härmed ger för kategoriernas objektiva giltighet, kallar han deras *transscendentala deduktion.* K. betecknar det grepp, varmed han låter medvetandet självt skapa naturens lagar i stället för att av denna mottaga dem, ss. tillämpning inom kunskapsteorin av Copernicus' princip. Söker vårt medvetande att gå utöver företeelsevärldens råmärken och tillämpa kategorierna på tingen i sig, uppstå enl. K. oövervinneliga vanskligheter. Försöket att fatta vårt eget jag som ting i sig för att därmed kunna hävda själens odödlighet döljer ett felslut, som kallas *quate'rnio termino'rum* (jfr Slutledning). Strävandet att tolka världsalltet, kosmos, som en absolut helhet med början och slut samt vår vilja ss. en inom denna helhet existerande förmåga att absolut, d. v. s. fritt, börja en handlingsserie invecklar oss i antinomier, dialektiska paradoxer, vari påstående (tes) och motpåstående (antites) lika bra kunna bevisas. Försöket att återföra all verklighet till en absolut princip, till ett gudomligt väsen resulterar i vissa gudsbevis (se d. o.), vilka K. söker uppvisa vara otillräckliga. Ehuru vi ej teoretiskt kunna bevisa vare sig själens odödlighet, viljans frihet l. Guds existens, kunna vi dock enl. K. lika litet teoretiskt bevisa overkligheten av dessa tre s. k. förnuftsidéer. Fastmer måste vi, ss. K. i *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) och andra skrifter söker visa, ur praktisk synpunkt tro på dessa idéers verklighet ss. nödvändiga villkor för en moralisk världsordning. Sedligheten innebär människans obetingade, av ren pliktkänsla burna lydnad för den för alla förnuftiga varelser gemensamma och därmed allmängiltiga sedelag, som av K. kallas det *kategoriska imperativet* och som bjuder oss att behandla varje förnuftigt väsen ej blott som medel utan ock som självändamål. *Kritik der Urteilskraft* (1790) behandlar dels estetikens problem, dels spörsmålet om ändamålsbegreppets betydelse för naturförklaringen. K. ser i det sköna något från såväl det sinnligt angenäma som det nyttiga principiellt åtskilt, därigenom att det framkallar hos oss ett från själviska hänsyn fritt, "intresselöst" välbehag. — Från K. utgick såväl en idealistisk utvecklingsserie (Fichte, Schelling, Hegel och Schopenhauer) som en realistisk linje (Herbart). I senare tid betecknar nykantianismen (se d. o.) en återgång till K:s ståndpunkt i dess mera ursprungliga gestalt. Även ur allmänt kulturell och litterär synpunkt har K. särskilt genom sina etiska och estetiska läror utövat ett vittgående inflytande.

Kanta'bel, sångbar. Jfr Cantabile.

Kanta'briska bergen (av *Canta'bria,* under antiken ett område i n.ö. Spanien), bergskedja i n. Spanien.

Kantaku'zenos, rysk furstlig släkt, härstammande från östromerska kejsaren Johannes VI. Bröderna Georg K., d. 1857, och Alexander K., d. 1841, var brödraparet Ypsilantis' medhjälpare vid upproren mot Tur-

Vanlig kantarell.

kiet 1821 (se Grekland sp. 1541 f.). Många medlemmar av ätten tjänade i Ryssland som militärer och diplomater. Sedan 1872 föra släktmedlemmarna titeln furst Kantakuzen, greve Speranskij (se d. o.).

Ka'ntara, al-Kantara, stad på Suezkanalens ö. brädd vid den gamla karavanvägen mellan Egypten och Syrien. I närheten ruiner av ett tempel från Ramses II:s tid. — Operationsbas för de brittiska stridskrafterna under deras operationer på Sinaihalvön och mot Palestina 1916 och 1917.

Kantare'ller, svampar av släktet *Canthare'llus* (fam. *Agarica'ceae*). Vanlig K., *Cantharellus ciba'rius,* har blekt ägg-gul, 3—12 cm. vid, ofta trattformig hatt med glesa, ägg-gula, tjocka och långt nedlöpande skivor. Allmän i skog. Utmärkt matsvamp. Brandgul K., *Cantharellus auranti'acus,* har tunnare, ofta nästan vitaktig hatt och tätare, tunnare, livligt brandgula skivor. Föga värdefull, måhända giftig svamp, som vid användning bör förvällas.

Kantaridi'n, se Spansk fluga.

Ka'ntaros, grek., antikt skålformigt dryckeskärl med två vertikalt ställda handtag och fot.

Kanta't (ital. *cantata,* av lat. *canta're,* sjunga), urspr. ofta en av arior bestående sångkomposition, numera vanl. större vokalverk för solostämmor, kör och orkester, med arior och recitativ. K., som är mera lyrisk än operan och oratoriet, användes framför allt vid festliga tillfällen, ss. invigningar och jubiléer.

Kantbord, se Sågning.

Ka'ntele, finskt knäppinstrument med 5 till 16 strängar, vilka urspr. förfärdigades av tagel men numera tillverkas av mässing. Jfr Kalevala.

Ka'nteletar [eg. kanteles (se d. o.) gudinna], en samling finska lyriska och episka folkdikter, utgivna av E. Lönnrot (se d. o.) 1840; de äro avfattade på den finska runometern.

Kantemi'r, Antioh Dimitrievitj, f. 1709, d. 1744, rysk furste, diplomat och författare, son till en hospodar av Moldau. K., som blev rysk minister i London 1731 och i Paris 1738, är Rysslands förste satiriske diktare; han var även verksam som översättare.

Kanti'n (fr. *cantine*), flaskfoder; låda för fält- l. reseservis jämte mat- och dricksvaror.

Beotisk kantaros.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Lilla kantnålen (Syngnathus rostellatus).

Kantji'l, se Dvärgmyskdjur.

Kant-Laplaces teori [lapla'ss], nebularteorin, nebularhypotesen, av den tyske filosofen Kant och, oberoende av honom, av den franske astronomen Laplace framställt försök att förklara vårt solsystems och jordens uppkomst. Enl. Laplace skulle systemet utvecklat sig ur en stor gasnebulosa, från vilken avskilt sig långsammare roterande, svalare ringar, som omgivit den varmare, hastigt roterande kärnan. Ringmassan har sedan förtätats till en planet, ur vilken på analogt sätt månar bildats. Kants teori företer jämte likheter med Laplaces även större avvikelser därifrån.

Kantnålar, *Syngna'thus*, ett släkte Havsnålfiskar. Rygg-, anal- och bröstfenor finnas. Kroppen är 7-kantig framför ryggfenan, 4-kantig bakom densamma och beklädd med kölade plåtar. Hanen bär äggen i en av två hudveck bildad säck på stjärtens undersida. K. leva i havet bland tång. Tre arter, stora, lilla och brednäbbade K., vid Sveriges västkust.

Flodbild från Kanton.

Ka'nton, Ca'nton, kin. *Kuang-chou*, huvudstad i prov. Kuangtung, s. Kina, vid Chukiang, 60 km. från dess mynning i Kantonviken av Södra kinesiska sjön. En av Kinas folkrikaste städer (omkr. 900,000 inv., varav 100,000 lära bo i husbåtar på floden). Sidenindustri, tillverkning av socker, glas, papper, lack- och metallvaror, porslin. Handeln har på sistone gått tillbaka. Den egentliga hamnen ligger 50 km. längre ned. K. öppnades 1841 för européer.

Kanto'n (fr. *canton*). 1. Benämning på de självständiga småstater, som bilda förbundsrepubliken Schweiz. — 2. Förvaltningsområde i Frankrike, underavdelning av arrondissement.

Ka'ntor (lat. *ca'ntor*), sångare, numera endast i betydelsen kyrkosångare och i Sverige betecknande ledaren för kyrkomenighetens sång och kyrkokörer.

Kantorp, järnmalmsfält och anrikningsverk i Sköldinge skn, Södermanl. l. Malmen, som håller c:a 55 % järn och 0,03 % fosfor, ligger i gnejs. Äg. Boxholms a. b.

Kantra, välta (om farkoster), förändra riktning (om vind och ström).

Kantsåg, Kanttrissa, Kantverk, se Sågning.

Kany'l (fr. *canule*, av lat. *ca'nna*, rör), rörformigt instrument av glas l. metall, avsett att införas i kroppen för att avleda vätska (ss. utgjutningar, var,

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

blod). I K., som vanl. äro trubbiga, införes ofta en spetsig sond, troaka'r, något längre än K., så att denna lättare kan instickas. När sonden avlägsnats, utrinner vätskan genom K., vilken ofta förbindes med en spruta för utsugning.

Kaoli'n, ett vattenhaltigt aluminiumsilikat, som bl. a. uppkommit genom atmosfärisk vittring och förekommer i stundom mycket mäktiga lager, ofta liggande direkt på moderbergarten (granit o. d.). Kaolinlera är sekundärt förekommande, omsvämmad K. K. har stor betydelse som råvara för porslins- och chamottetillverkning. Finnes i Sverige bl. a. vid Ivö och Axeltorp i Skåne, där den är föremål för industriellt tillgodogörande.

Ka'os, grek., det öde och tomma rum, som enl. grekernas föreställningar var i begynnelsen och ur vilket allt uppstått; virrvarr, oreda.

Kap, eng. *cape*, fr. *cap*, ital. *capo*, sp. och port. *cabo* (av lat. *ca'put*, huvud), udde. Bekanta K. äro K. Agu'lhas (Nåludden), Afrikas sydspets, 8′ sydligare än Godahoppsudden; K. Ba'ba, Asiens och Mindre Asiens västligaste udde; K. Blanco, dels Afrikas nordligaste udde, Tunis, dels udde på Afrikas n.v. kust; K. Bojador, n.v. Afrika; K. Bu'lus, Asiens sydligaste udde på fastlandet (Malackahalvön); K. Co'morin (Komorin), Främre Indiens sydspets; K. Desjne'v (efter upptäckaren kosacken Desjnev; officiellt ryskt namn 1898, förut öst-Kap); K. Farväl, Grönlands sydspets; K. Finisterre (n.v. Spanien); K. Guardafui, Somalihalvön, ö. Afrika; K. Hatteras, Nord-Carolina, För. Stat.; K. Horn, Syd-Amerikas sydspets, på Eldslandet; K. Landsend, Englands sydvästligaste udde; Nordkap, vanl. angiven som Europas nordligaste udde, ehuru Knivskjærodden ligger 47″ längre i n., båda på Magerö, Norge; K. Tari'fa, Europas sydligaste udde (Spanien); K. Tjelju'skin, Asiens nordspets; K. Verde, Gröna udden, Afrikas västspets. Se även sms. med Cabo och Cape. — K. användes spec. om Godahoppsudden; därav benämningarna Kaplandet, Kapstaden. I enstaka fall användes det som namn på öar (se Cape Breton) l. halvöar.

Kapa'bel (fr. *capable*, av lat. *ca'pere*, rymma i sig), i stånd till, duglig.

Kapacite't (av lat. *capa'citas*, av *ca'pere*, rymma i sig), rymd; förmåga, duglighet; skicklighet. — *Fys.* Elektrisk K. Om man tillför en ledare en elektrisk laddning, stiger dess spänning proportionellt mot laddningen. Förhållandet mellan laddning och spänning kallas K. Befinner sig ledaren i närheten av en annan ledare, som står i förbindelse med jorden, nedsättes spänningen, d. v. s. K. ökas, i den förra ledaren under påverkan av den genom influens (se d. o.) uppkomna elektriciteten i den senare ledaren. Mätas laddning och spänning i elektrostatiska enheter, fås K. i cm.; mätas de i coulomb och volt, fås K. i farad. Jfr Elektriska måttsenheter sp. 882. — Värmekapacitet, se Kalorimetri.

Kapare (ty. *Kaper*, fr. *corsaire*, eng. *privateer*) benämnes dels ägare av privat fartyg, vilken erhållit statligt bemyndigande (kaparbrev, *lettre de marque*) att aktivt deltaga i fientlig-

heterna till sjöss, dels själva kaparfartyget. Det reglerade kaperiet utbildades under medeltiden och var urspr. riktat, förutom mot fiendens handel och sjömakt, även mot sjöröveriet. K:s verksamhet inriktades särskilt på att beslagtaga fientlig egendom till sjöss och uppbringa neutrala handelsfartyg, som förmodades ämna tillföra fienden förbjudna varor. Med erhållande av kaparbrev följde vissa förpliktelser, näml. att iakttaga krigsbruk och att låta rättmätigheten av tagna priser underställas prisdomstol. Övergrepp voro dock vanliga, och från 1700-t. yrkades ivrigt på kaperiets avskaffande. På Pariskonferensen 1856 beslöts, att "kaperiet är och förblir avskaffat", vilket intogs i den s. k. Parisdeklarationen. Denna har biträtts av hela den civiliserade världen med undantag av För. Stat., som emellertid officiellt förklarat, att de i händelse av krig icke vilja begagna sig av K. — Enl. Kungl. kung. 30 april 1904 är förbjudet för svensk undersåte att utrusta l. väpna fartyg, som nyttjas till kaperi, att taga tjänst å dylikt fartyg samt att av K. tillhandla sig uppbringat gods. I 1912 års neutralitetsregler (se Neutralitet) förbjudes K. att inlöpa i svensk hamn l. uppehålla sig i annat svenskt territorialvatten. — Under senare tider ha en del stater träffat anordningar för att vid krigstillfälle kunna använda privata handelsfartyg till krigsändamål. Vid Haagkonferensen 1907 reglerades genom en särskild konvention en dylik omdaning av handelsfartyg till krigsfartyg.

Kapell (mlat. *cape'lla*, av *ca'pa*, kåpa). *Byggn.* Mindre kyrkobyggnad, avsedd till gudstjänst l. särskilt ändamål, ss. grav- och dopkapell; privat gudstjänstlokal (slottskapell); sidorum l. utbyggnad till större kyrkobyggnad (jfr Kyrka). — *Kem.* Dels en med benaska infodrad skål, som användes vid avdrivning av silver (se d. o.), dels detsamma som dragskåp. — *Mus.* Musikkapell, urspr. benämning på körer (även instrumentalister), som i K. medverkade vid rituella handlingar. Jfr Hovkapell. — *Sjöv.* Överdrag, vanl. av segelduk, som anbringas till skydd mot väta och solljus på segel, finare däck, ankarspel, vinschar o. d.

Kapellförsamling, kapellag, kyrkligt kommunal bildning, vars medl., förutom byggnads- och underhållsskyldighet vid egen kyrka (kapellkyrka), jämväl ha dylik skyldighet gentemot kyrkan i den församling, inom vilken kapellkyrkan urspr. byggts l. K. bildats. Flertalet av dessa ha efter tillkomsten av lagen 13 juni 1919 rör. kommunal och ecklesiastik indelning förvandlats till egna församlingar l. uppgått i moderförsamlingen. En ny typ av K. utan kommunal karaktär har tillkommit på 1900-t. Dessa äro i huvudsak allenast kyrkobokföringsdistrikt.

Kapellskärsbanan, en 1902 koncessionerad men aldrig byggd normalspårig järnväg från Sthlm till Kapellskär på Rådmansö i Sthlms n. skärgård, där K. skulle få anslutning till en projekterad ångfartygs- l. ångfärjeled till Åbo. Man avsåg med K. att åstadkomma en bekvämare förbindelseled med Ryssland.

Kaperi', se Kapare.

Kape'rnaum, i evang. omtalad stad i Galiléen, vid v. stranden av Gennesarets sjö, Petrus' och Andreas' hemort (Mark. 1: 29) och medelpunkten för Jesu verk-

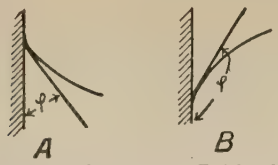

Kapillaritet. **A** fuktande, **B** icke fuktande vätska; φ gränsvinkeln.

samhet; sannol. nuv. ruinstället *Tall hum*, 5 km. s.v. om Jordans mynning.

Kapeti'ngiska ätten, fransk konungaätt, ss. vars stamfader räknas Hugo Capet (jfr Frankrike sp. 501) och som regerade 987—1792 och 1814—48. Huvudgrenen utdog 1328, varefter kronan tillhörde olika yngre grenar: Valois, Orléans och Bourbon (se dessa ord).

Kapformationen, se Afrika sp. 129.

Kapillarite't (av lat. *capi'llus*, hår), hårrörsfenomen, ytspänningens (se d. o.) yttringar hos vätskor i beröring med fasta kroppar, spec. fina rör, kapillärrör l. hårrör. — Där en vätskeyta träffar en fast kropp, påverkas vätskemolekylerna i gränslinjen av kohesion: attraktion till molekylerna i vätskans inre, och adhesion: attraktion till den fasta kroppen. Ju större adhesionen är, desto mindre blir gränsvinkeln, vinkeln mellan vätskeytan och den fasta kroppens yta, för att vid tillräckligt hög adhesion bli noll; vätskan kallas då fullständigt fuktande (vatten på fullkomligt rent glas). Vid liten adhesion blir gränsvinkeln större än 90°; vätskan säges då vara icke fuktande. Doppar man ett kapillärrör i en fuktande vätska, ställer sig vätskan i röret högre än utanför; är vätskan ej fuktande, ss. kvicksilver, ställer den sig lägre i röret än utanför. Stighöjden är proportionell mot ytspänningen och omvänt proportionell mot rörets diameter och vätskans spec. v.

Kapillä'relektrome'ter, elektrometer, där den av en elektrisk spänning framkallade elektrolytiska polarisationen ändrar ytspänningen hos en kvicksilveryta i ett kapillärrör, varför ytan förskjuter sig en sträcka, som kan tjäna som mått på spänningen. K. användes huvudsakl. vid fysikaliskt-kemiska mätningar.

Kapillä'rer, kapilla'rer, hårkärl l. hårrörskärl (av lat. *capi'llus*, hår), blodkärl, som förbinda artärer med vener och genom vilka ämnesutbytet mellan blodet och vävnaderna sker. Hos likvarma djur påträffas stundom på varje kvmm. intill flera tusen K., ofta regelbundet ordnade. Deras vägg utgöres i regel av tunna endotelceller (se Epitelvävnad) med strödda, glatta muskelceller, vilkas utlöpare nätformigt omge kärlväggen. Tack vare dessa kunna K., delvis under förmedling av nervsystemet, väsentligt ändra sin vidd. Stundom genomsläppa de ej alls blod (jfr Krogh). Ändringar i kapillärväggens genomtränglighet för blodbeståndsdelar inträda vid vissa sjukdomar och kunna ge upphov till vattusot.

Kapillä'rrör, se Kapillaritet.

Kapillä'rt vatten, markvätska, jordvätska, det genom kapillariteten uppsugna vattnet i jorden med däri lösta ämnen.

Kapita'l (av lat. *ca'put*, huvud) användes i flera betydelser, av vilka de nationalekonomiskt viktigaste äro realkapital och abstrakt K. Med realkapital l. producerade

produktionsmedel förstås sammanfattningen av alla materiella hjälpmedel vid produktionen, vilka — till skillnad från naturtillgångarna, jord och naturmaterial (se d. o.) — tidigare ha blivit producerade, t. ex. byggnader, maskiner, transportanordningar m. m. (= "fast realkapital"); varulager, halvfabrikat, material, bränsle o. d. (= "rörligt realkapital"). Då under nutida förhållanden produktionshjälpmedel icke kunna undvaras, måste varje samhälle, hur det än må vara organiserat, vara kapitalistiskt i denna mening. En annan fråga är, huruvida produktionsmedlen böra ägas av enskilda personer (privatkapitalism) l. av staten (se Socialism). — När man säger, att en person disponerar ett visst K., t. ex. 100,000 kr., menar man vanl. ett abstrakt K., en penningsumma, som i ena ögonblicket kan vara placerad i fabriker och maskiner men i det andra lika väl i jord och naturmaterial, i fordringar, t. ex. obligationer, l. i rättigheter, t. ex. patent. För rätten att disponera annans abstrakta K. under viss tid betalas i det nuv. samhället vanl. kapitalränta (se d. o.).

Kapitalbildning, ökning av ett lands realkapital l. av dess tillgångar — inklusive fordringar på utlandet — över huvud (jfr Kapital). Förutsättningen härför är, att en tillräcklig del av landets (real)inkomst sparas i st. f. att konsumeras. K. och sparande äro därför olika sidor av samma sak. K. gör produktionen mera effektiv.

Kapitalbock, -hjort, äldre hanindivid av hjortdjur med fullbildade horn. En dylik hjorts horn kallas hornkrona l. kapitalkrona, en råbocks hornuppsats l. kapitaluppsats. Om skoveltjur se Älg.

Kapitalexport, överflyttning av realkapital (se Kapital) till ett annat land, kan bl. a. ske på så sätt, att det kapitalexporterande landet i det främmande landet inköper fast egendom l. värdepapper. — Kapitalflykt, kapitalexport, som påskyndas av farhågor för konfiskation l. hård beskattning av kapitalet; föranledes lätt av penningvärdeförsämring.

Kapitalföremål l. realkapital, se Kapital.

Kapitalförsäkring, sådan livförsäkring, vid vilken försäkringssumman (kapitalet) utbetalas till den försäkrade vid viss, i försäkringsbrevet angiven ålder. Skulle den försäkrade avlida före uppnåendet av denna ålder, sker ingen utbetalning. — En mera vanlig försäkringsform är s. k. blandad kapital- och livförsäkring, som innebär, att försäkringssumman utbetalas, då den försäkrade uppnår viss angiven ålder l. dessförinnan dör.

Kapitalise'ring. Om ett företag ger en ständig avkastning av 20,000 kr., motsvarar detta, vid en räntefot av 5 %, ett kapital av 400,000 kr. Sistnämnda summa är avkastningens kapitaliserade belopp. Den räntefot, efter vilken K. sker, benämnes ofta kapitaliseringsnorm.

Kapitali'sm. 1. En hushållning, där kapital (se d. o.) kommer till användning. — 2. I allmänt språkbruk beteckning för nuvarande privatkapitalistiska samhällsordning till skillnad från kommunism, socialism, syndikalism etc. (se dessa ord). Med K. förbindes ofta tanken, att produktionen sker för företagarvinstens,

profitens, skull och ej för tillgodoseende av mänskliga behov ("behovshushållning"). I allm. är det emellertid just genom att så smidigt som möjligt tillgodose konsumenternas behov (goda l. dåliga), som vinst uppnås, varför det tillsvidare är en öppen fråga, huruvida behoven genom annan samhällsordning kunna tillgodoses bättre än genom K.

Kapitali'st, eg. ägare av kapitalföremål, d. v. s. producerade produktionsmedel, l. av abstrakt kapital (se Kapital); i språkbruket ibland liktydigt med företagare, arbetsgivare, jordägare i motsats till kroppsarbetare.

Kapitalränta (eng. *interest*. fr. *intérêt*, ty. *Zins*), det belopp (vanl. beräknat per år och i procent), som en utlånad penningsumma (dispositionsrätten över ett visst abstrakt kapital) avkastar. K:s höjd bestämmes av tillgång och efterfrågan å sparande.

Kapitalstraff (av lat. *ca'put*, huvud), dödsstraff.

Kapi'tel (av lat. *ca'put*, huvud). 1. Huvudinnehållet i en skrift l. i en dess avdelning, angivet i en däröver placerad rubrik; sedan också resp. avdelning själv. En dylik indelning infördes redan på 300-t. i grekiska handskrifter av N. T. Den nuv. i Bibeln förekommande härrör från början av 1200-t. — 2. Förkortad benämning för dom-, kollegiat- l. ordenskapitel.

Kapitula'rier (lat. *capitula'ria*), benämndes i Frankiska riket under karolingerna regeringens påbud och lagändringar i motsats till folkens gamla lagar.

Kapitulatio'n (fr. *capitulation*), överenskommelse mellan krigförandes stridskrafter, som innehåller bestämmelser för överlämnandet av fästningar, andra befästa platser l. väpnade styrkor l. krigsfartyg. Det tillkommer allenast vederbörande militära befälhavare att sluta dylika överenskommelser. I reglementet ang. lantkrigets lagar och bruk (Haagkonventionen 1907) stadgas, att K. bör stå i överensstämmelse med den militära hedern och samvetsgrant skall iakttagas av de båda krigförande. — K. benämnas vidare vissa traktater, varigenom i en del icke kristna länder ett slags exterritorialrätt medgivits kristna staters undersåtar (se Konsularjurisdiktion).

Kapitä'l (lat. *capite'llum*, dimin. av *ca'put*, huvud), den översta, vanl. rikast utsmyckade delen av en kolonn, pelare l. pilaster (se dessa ord och Kolonnordning).

Kap—Kairojärnvägen, längdbana genom ö. Afrika, fullbordad till ⅔. S. bandelen (4,200 km.) går från Kapstaden till Bukama vid Kongo, som där är segelbar. N. delen går från Kairo till al-Obeid v. om Nilen (med avbrott och ångbåtsförbindelse sträckan Assuan—Wadi Halfa i Egypten). K., för vars förverkligande Cecil Rhodes framför allt var livligt verksam, kan icke tävla med den för både frakter och persontrafik billigare sjövägen men kan ändock få stor ekonomisk betydelse genom bibanor till Atlantiska och Indiska oceanen. Framför allt är K. en "politisk" järnväg, avsedd att förena Englands besittningar i Syd- och Nord-Afrika.

Kapkoloni'n, se Syd-Afrika.

Kapla'n (mlat. *cappela'nus*, av *cappe'lla*, kapell), i äldre tid benämning på präst i kapell- l. annexförsamling l. hjälppräst i större församling. Sådan präst

kallas numera kapellpredikant, resp. komminister. Officiellt förekommer benämningen K. nu endast om vid K. M:ts orden anställd präst, ordenskaplan.

Kaplandet, se Syd-Afrika.

Kaplanturbin, se Vattenturbin.

Kapmolnen, två molnlika, ovala massor av tätt hopade stjärnor och nebulosor på s. hemisfären. Kända för européer 1515 under namnet K., kallades de efter Magalhães' världsomsegling även Magalhäeska molnen l. fläckarna.

Kapodi'strias, Joannes (Giovanni Capo d'Istria), f. 1776, d. 1831, greve, grekisk politiker. Född på Korfu, fick K. en inflytelserik ställning på de Joniska öarna, var 1809—22 i rysk tjänst, blev ss. liberal tsar Alexander I:s gunstling och utövade stort inflytande på storpolitiken (jfr Heliga alliansen). K., som stött grekernas frihetskamp, valdes 1827 till grekisk president. Hans på ryskt stöd inriktade diplomati bragte icke väntade fördelar (se Grekland sp. 1542 f.). Hans förvaltning framkallade slutligen uppror, varunder han mördades.

Ka'pok, se Ceiba.

Kaponier [-jä'r], vid fästningssystem i en grav anlagd, mot artilleriild skyddad hålbyggnad, från vilken gravbottnen skall kunna bestrykas med eld (se Grav 2).

Kapo'tt (fr. *capote*), förr kappa med kapuschong; soldatkappa; numera benämning på en huvudbonad för damer, nackhatt med hakband, kapotthatt.

Kapp. *Krigsv.* Se Projektil. — *Skeppsb.* Mindre överbyggnad å fartygsdäck, vanl. lägre än ett däckshus. Mellan K. och bordläggningen finnes alltid gångbord.

Kapp, Wolfgang, f. 1856, d. 1922, tysk ämbetsman, Generallandschaftsdirektor i Ost-Preussen 1906—20. K., som under världskriget arbetat för en strängt konservativ politik, blev mars 1920 ledaren för en kontrarevolutionär kupp, varigenom regeringen förjagades från Berlin och K. proklamerades ss. rikskansler. K., som skjutits fram av de för företaget närmast ansvariga, några militärer med Ehrhardt och v. Lüttwitz (se dessa ord) i spetsen, måste efter endast några dagar uppge spelet. En tid landsflyktig (i Sverige), ställdes han 1922 under åtal för högförräderi men avled före rättegångens början.

Ka'ppa, *K, κ,* tionde bokstaven i grekiska alfabetet med ljudvärdet k.

Kappado'kien, ett från perserna övertaget antikt namn på inre delen av bortre Mindre Asien. K. företedde olika omfattning vid skilda tidpunkter. Innan det kom till Persien, var det centrum för hettiternas välde. Det stod under diadoktiden i beroende av seleukiderna (se Diadoker) men var tidvis självständigt under egna furstar. 17 e. Kr. blev K. romersk provins.

Kappe, äldre svenskt rymdmått; fast mål: $^1/_{36}$ tunna = 5,15 l.; löst mål: $^1/_{32}$ tunna = 4,59 l.

Kappelshamnsviken, bukt på Gotlands n. kust, med Kappelshamns hamnplats.

Kappland, äldre svenskt ytmått, $^1/_{32}$ tunnland = 154,3 kvm.

Kapplöpning (för hästar) är av två slag: travtävlingar (jfr Travsport) och galopplöpningar (K. i egentlig bemärkelse). De sistnämnda avse att främja den ädla hästaveln och utveckla ridskickligheten och ryt-

tarandan. Endast genom K. möjliggöres utväljandet av det bästa avelsmaterialet bland fullblodshästarna. K. kräva enhetlig organisation och ledning (jfr Jockeyklubb). — Offentliga K. delas i slätlöpningar och hinderlöpningar. Slätlöpningar anordnas på så jämn mark som möjligt (utan hinder); i dem deltaga mest unga hästar. De yngsta äro 2-åringar; distansen överstiger i regel ej 1,000 m. och ryttarens vikt sällan 58 kg. Distansen för 3-åringar varierar mellan 1,400 och 3,000 m. (jfr Derby). En häst, som är mycket snabb på kort distans, kallas på eng. *flyer* [fla'jə]; en, som har förmågan att hålla farten i en lång löpning, *stayer* [stæ'ə]. Hinderlöpningar äro av två slag: steeple-chase och häcklöpning. De förra gå över fasta hinder, ss. jordvallar, räck, häckar och gravar; distansen vanl. 3,000—7,000 m. Vid de senare användas endast naturliga l. konstgjorda häckar; distansen varierar mellan 2,400 och 3,500 m. Hinderlöpningar äro i regel öppna för 4-åriga och äldre hästar, i många länder även för 3-åringar. Mest känd är *The grand national steeple-chase*, som rides vid Liverpool över en distans av 7,200 m. med stora och svåra hinder. Sveriges mest kända hinderlöpning rides på Ulriksdalsbanan vid Sthlm om Jockeyklubbens stora pris. — *Propositionerna* för varje löpning ange den kategori hästar och ryttare, för vilka densamma är öppen, löpningens art, distansen, den vikt, hästarna skola bära, insatsens och prisernas storlek m. m. Vikten bestämmes efter hästarnas ålder (åldersvikt), föregående prestationer l. bådadera; vid *handicap* (jfr d. o.) bestämmes den efter sådana grunder, att alla skola ha lika stor utsikt till seger. Insatsen betalas antingen i sin helhet vid anmälningstidens utgång l. i två l. flera omgångar; i senare fallet benämnes den summa, som skall erläggas, även om hästen icke startar, *forfeit*. För att gynna landets egna hästuppfödare äro en del — i Sverige flertalet — K. öppna endast för inhemska hästar. Betr. ryttarna äro K. öppna antingen blott för "gentlemanryttare" l. för jockeyer l. för bådadera. Som gentlemanryttare betraktas officer l. sådan civil person, som av den ledande kapplöpningsorganisationen i landet erhållit licens att rida. Ang. jockey se d. o. Träningsanstalter för professionell träning av hästar, d. v. s. under yrkesträners ledning, finnas i Sverige vid Jägersro och Ulriksdal. — 1924 avredos i Sverige 144 löpningar med en sammanlagd prissumma av omkr. 170,000 kr. — Resultaten av K. ha sedan gammalt varit föremål för vadhållning. Offentlig sådan äger rum vid K. i de flesta länder, vanl. ordnad efter två system: det franska *le pari mutuel* (se Totalisator) och det engelska med s. k. *bookmakers* (se d. o.), de senare i Sverige och flera andra länder icke tillåtna.

Kapplöpningen till havet brukar sammanfattande beteckna de operationer och strider hösten 1914 i Frankrike och Belgien, varunder, efter den tyska reträtten från Marne till Aisnelinjen i sept., de bägge stridande parterna sökte genom förflyttning av reserver och nyuppsatta trupper överflygla varandra på sin v. flygel. Under ständiga strider (se Artois och Flandern) för-

längdes stridsfronten från trakten av Noyon i nordlig riktning till Nordsjön vid Nieuport.

Kappsläde, liten, smal släde för en person med plats för körsven på en hundsfott baktill.

Kaprifikatio'n (av lat. *caprifi'cus*, getfikon), se F i c u s.

Kaprifo'l, se L o n i c e r a.

Kapri'nsyra (av lat. *ca'pra*, get), $C_9H_{19}CO_2H$, förekommer i smör, kokosolja och andra fetter.

Kaprio'l (av lat. *ca'per*, bock), se R i d n i n g.

Kapri's (fr. *caprice*, av lat. *ca'per*, bock), nyck, oväntat infall.

Ka'pris erhålles av k a p r i s b u s k e n, se C a p p a r i s.

Kapro'nsyra, $C_5H_{11}CO_2H$, bekant i sju former. Normal K. bildas vid smörsyrejäsning och syntetiskt vid oxidation av hexylalkohol. Den förekommer i smör av ko- och getmjölk och en del andra fetter.

Kap-rubin, se G r a n a t m i n e r a l sp. 1448.

Kapse'jsa (av eng. *capsize*), välta (om farkoster).

Ka'psel (av lat. *ca'psula*, litet skrin), hölje. — *Bot.* Se F r u k t sp. 723. — *Med.* Fodral för läkemedel, avsett att underlätta intagandet av detta. K. göres av gelatin (för vätskor) l. av oblat (av rismjöl, för fasta ämnen). Stundom härdas gelatinkapslar med formalin för att bli motståndskraftiga mot magsaften och, då de lösas i tarmsaften, ge en läkemedelsverkan först i tunntarmen.

Kapselpump, se L u f t p u m p och P u m p.

Kapso'n (lty. *kapsu'n*, av fr. *caveço'n*, grimma), grimma, på nosremmen försedd med ett fodrat järnbeslag med ringar. Användes vid hästars löpande i lina, varvid linan fästes i en av K:s ringar. Vid ryck i linan verkar järnbeslaget på näsryggen och tvingar hästen till lydnad.

Kapstaden, eng. *Cape Town*, huvudstad i Kapkolonin, Sydafrikanska unionen. 210,000 inv. (med förstäder), därav 115,000 vita. Säte för Sydafrikanska unionens parlament och en anglikansk biskop. K. har ett vackert läge mellan en vik av Atlanten i n. och en rad platåberg (högst Taffelberget, 1,082 m.) i v., ö. och s. Staden är välbyggd, har universitet (1829), botanisk trädgård, museer, astronomiskt observatorium, monument över Cecil Rhodes. — K. är Syd-Afrikas förnämsta handelsstad med stor export, god hamn, järnvägsförbindelser över Syd-Afrika och till Kongo samt regelbunden ångbåtsförbindelse med Europa. — K. anlades av holländarna 1652.

Kapsy'l (fr. *capsule*, jfr K a p s e l), huv; kapsel (spec. över en buteljkork).

Kapten (av fr. *capitaine*, av lat. *ca'put*, huvud), officer inom armén, utom vid kavalleriet, l. marinen närmast över löjtnant; befälhavare å handelsfartyg; le-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Jacobus Cornelius Kapteyn.

dare av ett lag i vissa bollspel (t. ex. fotboll). — Kaptenlöjtnant benämndes fordom i Sverige vissa officerare i tjänsteställning mellan kapten och löjtnant.

Kapteyn [-te'jn], Jacobus Cornelius, f. 1851, d. 1922, holländsk astronom, 1878—1921 prof. i Groningen. K. utförde mätningarna på de under Gills ledning tagna plåtarna för katalogen (450,000 stjärnor) över s. hemisfären. K:s arbeten rörande stjärnornas parallaxer, rörelseförhållanden o. s. v. liksom hans teorier rörande stjärnsystemets byggnad och rörelseförhållandena inom detsamma (se Världssystem) äro av stor betydelse.

Ka'ptjak, annan form för Kiptjak.

Kaptrissa, se Sågning.

Kapuci'n-apa, se Rullsvansapor.

Kapuci'ner (av lat. *capu'cium*, kapuschong), en utgrening från franciskanobservanterna (se Franciskanorden sp. 455), grundad av en umbrisk bondeson Bassi, vilken 1525 lämnade sitt kloster för att ss. eremit leva efter det strängaste franciskanidealet. 1528 gav påven sin tillåtelse till bildandet av en särskild kapucinsk kongregation inom franciskanorden, och 1619 blevo K. helt självständiga. Från slutet av 1500-t. spridde sig K. även till andra länder, i synnerhet Tyskland. Deras flesta kloster finnas dock alltjämt i Italien. De ha framför allt verkat ss. folkliga predikanter.

Kapuci'nkrasse, se Tropaeolum.

Kapu'n (fr. *chapon*), se Hönssläktet sp. 1208. — Kapune'ring, se Kastration.

Kapuscho'ng (fr. *capuchon*), huva (l. en spetsig flik baktill vid kragen) på munkkappa; regnhuva på kappa l. rock i allm.

Kapu'tt (av fr. *capot*, den, som i piké spel ej tagit något stick), fördärvad, tillintetgjord.

Kap Verdeöarna, ögrupp, 470 km. utanför Kap Verde på Afrikas västkust. Omkr. 3,800 kvkm. 150,000 inv., mest negrer och mulatter. K. äro bergiga, av vulkaniskt ursprung, med en ännu verksam vulkan. Odlingen obetydlig. Viktig kol- och kabelstation. K., som tillhöra Portugal, upptäcktes i mitten av 1400-t. av italienare l. portugiser och voro då obebodda. Huvudstad Praya.

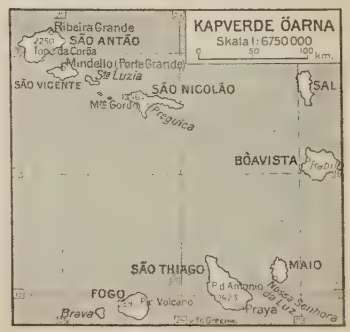

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kara, turk., svart; ingår i en mängd namn, t. ex. Kara-Dag, berg och udde på Krim.

Karabugas, se Kaspiska havet.

Karaby, socken i Skarab. l., jämte Tun och Friel pastorat i Skara stift. 320 inv.

Karachi [kara'tji], stad n.v. om Indusdeltat, Indien. Utmärkt hamn; exportort för n.v. Indien. Ändpunkt för Indusdalbanan. 220,000 inv.

Kara'dja, Mary, f. 1868, dotter till L. O. Smith, gift 1887 med turkiske ministern i Sthlm, Karadja pasja (d. 1894), väckte på 1890-t. uppseende genom spiritistisk propaganda och ockultistiskt författarskap.

Kara'dzić [-dĵitj], Vuk Stefanović, f. 1787, d. 1864, serbisk författare, serbiska språkets nyskapare, den nya serbiska litteraturens fader. Efter det olyckliga kriget 1813 flydde K. till Wien, där han skrev den första serbiska grammatiken och första serbiska ordboken. K. översatte till serbiska N. T.; av stor betydelse äro även hans samlingar av serbiska folkvisor och folksagor.

Kara'ff, karaffi'n (av fr. *carafe,* av arab. ursprung), ett slags flaska av glas för vin, vatten m. m.

Karaga'n, se Caragana.

Karage'n, detsamma som caragheen.

Karageo'rgević [-vitj], dynasti i Jugoslavien (se d. o. sp. 260).

Karahavet, Kariska havet, del av N. Ishavet, mellan Novaja Semlja och Tajmyrhalvön. K. är öppet åt det övriga Ishavet i n.ö. och står i förbindelse med detta i v. genom Karaporten och två andra sund.

Karaiber, se Kariber.

Karakoru'm (svarta berget) l. Mustag (isberget). 1. Bergskedja i inre Asien, n. om Himalaya och skild från dennas v. del genom övre Indus' dal samt i v. sammanhängande med Pamir och Hindukusj, i ö. med Trans-Himalaya. K. har bildats genom veckning men tidigare än de tertiära kedjorna, har mycket höga toppar (den högsta, Godwin Austen, 8,620 m.) och mycket stor passhöjd samt är starkt nedisat och otillgängligt. — 2. Två ruinstäder i n. Mongoliet på ung. 47° n. br., 102° ö. l., av vilka den ena på 1200-t. varit mongolkhanernas residens.

Karaktä'r (grek. *karakte'r,* det inristade), prägel; skaplynne; sinnelag, sammanfattningen av en persons moraliska egenskaper, vilka bestämma hans konstanta handlingssätt; moralisk styrka; viljekraftig människa; skrifttecken (den i svenskan ursprungligaste betydelsen). — Karaktäristi'k, skildring av en person l. av de utmärkande egenskaperna hos ett föremål.

Karaktäri'stika. *Matem.* Se Logaritm. — *Fys.* Den kurva, som anger sambandet mellan ström och spänning t. ex. för en ljusbåge l. urladdningsrör.

Karaktäri'stikon, plur. -ika, utmärkande egenskap, kännemärke, särdrag.

Karaktäristisk strålning, se Röntgenstrålar.

Karaktärsbyggning, huvudbyggnad på en större lantgård.

Karame'll (fr. *caramel,* av sp. *caramelo*). 1. Socker, som genom upphettning till c:a 200° blivit bränt och efter avsvalning stelnat till en svartbrun, glänsande massa, löslig i vatten och sprit (sockerkulör). K. användes till färgning av såser, likörer o. d. — 2.

Karavan.

Sockerbagerialster, tillverkat av smält socker, försatt med färg, essenser o. d. — Karamellmalt, se Bryggeri sp. 680.

Karamsi'n, Nikolaj Mihajlovitj, f. 1766, d. 1826, rysk historieskrivare, särskilt känd för sin *Ryska rikets historia* (12 bd, behandlande tiden fram till 1611), Rysslands första systematiska historia. K. skrev även livfulla, för det moderna ryska skriftspråket epokgörande resebrev samt sentimentala noveller.

Ka'ra Mu'stafa, d. 1683, turkisk storvesir 1676, ledaren av det stora turkiska anfallet mot Wien 1683, efter vars misslyckande han avrättades.

Karantä'n (av fr. *quarante,* fyrtio), områdes skyddande mot farsoter genom kvarhållande av smittbärare vid gränsen i karantänsanstalter, där desinfektion vid behov verkställes. Namnet hänföres till medeltidens Venedig, där skepp från pestsmittad ort fingo vänta 40 dagar på förbindelse med land. Genom internationella hälsovårdskonferenser (den senaste i Paris 1903) ha för de flesta länder enhetliga bestämmelser ernåtts med betydlig inskränkning av karantänstiden. I Sverige är K. påbjuden endast mot pest och kolera. De svenska karantänanstalterna, vid Fejan och Känsö, äro försedda med bofast läkare endast i epidemitider. Fartyg, som är skyldigt undergå K., skall hissa gul flagg, karantänsflagg (internationella signalbokens bokstav Q). Vid misstänkt sjukdomsfall ombord hålles fartyget i K. 5 dygn. De sjuka intagas på karantänsanstaltens sjukhus. De ombordvarande äro skyldiga att underkasta sig besiktning å sin vistelseort under ytterligare högst 5 dygn. Har intet misstänkt yppat sig under resan, inskränkes tiden i allm. till 5 dygn, räknat från tiden för avresan från smittad ort.

Kara'paolja, se Carapa.

Kara't (av *kera'tion,* grek. namnet på Johannesbröd). 1. Enhet för juvelvikt (urspr. nyttjades fröna av Johannesbrödträdet), i allm. c:a 205 mgr. K. delas i 4 gran l. grain (se d. o.). I Sverige gäller sedan 1910 metrisk K. = 200 mgr. vid handel med pärlor och ädla stenar. — 2. Beteckning för guldets finhetsgrader, varvid finguld betecknas med 24 K. K. delas i 12 grän.

Karatja'j-Tjerke's, autonomt område i n. Kaukasus, Ryssland, grundat 1921. 9,104 kvkm. 160,000 inv. Åkerbruk med binäringar. Huvudstad Batalpasjinsk.

Karava'n (fr. *caravane,* av

pers. *karwan*, lastdjur), i Orienten samling resande, som med lastdjur (kameler, hästar l. mulåsnor) och varor färdas fram i obanade trakter.

Karawa'nkerna, bergskedja på gränsen mellan Jugoslavien och Österrike, utgör ö. fortsättning på Karniska alperna. Högsta punkten Hochstuhl 2,240 m.

Karavansera'j (pers. *karwansärai*), offentligt härbärge för karavaner i muhammedanska länder.

Karave'l, under 1400-t. brukad spansk l. portugisisk fartygstyp. K. riggades med fast stormast samt fällbar fock- och mesanmast, den sistnämnda med latinsegel. De fartyg, Columbus använde vid sin första resa till Amerika, voro av denna typ.

Karave'lov, Ljuben, f. 1837, d. 1879, bulgarisk författare och politiker. K., som under 1860-t. och 1870-t. verkade för en nationell resning mot turkarna, betraktas som den moderna bulgariska novellistikens grundläggare. Han skrev även folkliga dikter.

Karbami'd, se Urinämne.

Karba's (av lty. *karba'tsche*, via polskan inkommet låneord från Orienten), av remmar sammanflätad piska; rotting, ris.

Karbenning, socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 1,815 inv.

Karbi'der, föreningar mellan kol och metaller l. metalloider. De bildas (med undantag av alkalimetallernas K.) vid så hög temperatur, att de måste framställas i elektrisk ugn. Jfr Kalciumkarbid.

Karbidkväve, kalkkväve, kalcium-cyanami'd, $Ca \equiv N - C \equiv N$, konstgödselmedel, som först framställdes av A. Frank (se d. o.) 1905 genom att upphetta finmalen kalciumkarbid till c:a 1,000° i kvävgas. Omsättningen sker enl. formeln: $CaC_2 + N_2 = CaN_2C + C$, varvid K. och grafit erhålles. I Sverige sker tillverkningen av K. i kontinuerligt arbetande etageugnar, konstruerade av Fredrik Carlson (se Carlson 5). Det tekniska K. håller högst c:a 20 % kväve (ren kalciumcyanamid 35 %) och är förorenad av bränd kalk, silicider, fosfider, sulfider, karbider o. a. ämnen, vilkas skadliga verkningar man sökt borttaga genom efterbehandling, bl. a. med utspädd salpetersyra. Med vatten bildar K. ammoniak och ammoniumsalter. — *Lantbr.* K. har långsammare, mindre och osäkrare gödslingsverkan än salpeter och ammoniumsalter och måste tillföras jorden i god tid före sådden. Kvävet i K. kan i medeltal värdesättas till 70 % av samma mängd kväve i chilesalpeter. Se Gödselmedel.

Karbi'n, gevär med kort pipa, vanl. avsett för ryttare, ofta försett med anordning för upphängning, löpande l. fast ring. — Karbinhake, den hake med säkerhetsanordning, i vilken karbinen fastgöres vid axelgehänget. Hakar av samma konstruktion, avsedda för andra ändamål, bibehålla ofta detta namn.

Karbino'l, se Metylalkohol.

Karbocykliska föreningar, se Cykliska föreningar.

Karbol [-å'l], se Karbolsyra.

Karboli'neum (av lat. *ca'rbo*, kol), blandning av destillationsprodukter av trä- och stenkolstjära, användes som impregneringsämne för trä (som skydd mot röta) samt, emulgerat i vatten med något såpa, för besprutning av fruktträd m. m. mot skadein-

sekter, svampsjukdomar, lavar och mossor.

Karbolsyra [-å'l] l. karbol (av lat. *ca'rbo*, kol; jfr Fenol), av J. Lister infört antiseptiskt medel (se Antiseptik), som numera har inskränkt användning i medicinen: i sårbehandling och som frätmedel (ss. vid elakartad varbildning, i tandpulpan och yttre hörselgången).

Karbome'ter (av lat. *ca'rbo*, kol, och grek. *me'tron*, mått), apparat för hastig bestämning av kolhalten i stål. Provet utsättes i K. omväxlande för två olika magnetiska fältstyrkor, tills magnetiska induktionens ändring vid övergång från den ena till den andra fältstyrkan blivit konstant. Ur denna ändrings storlek kan kolhalten beräknas.

Karbona't (av lat. *ca'rbo*, kol), salt av kolsyran, H_2CO_3, i vilken en l. två väteatomer äro ersatta med metall. Det första slaget reagerar surt, det andra alkaliskt, beroende på hydrolys. K. av alkalimetaller äro lättlösliga i vatten, de övriga icke. K. sönderdelas av starka syror under kolsyreutveckling. De sura K., bikarbonat, t. ex. av kalcium, äro något lösliga i vatten men sönderdelas vid kokning i neutrala K. och kolsyra.

Karbonise'ring (av lat. *ca'rbo*, kol), förfaringssätt, genom vilket växtämnen (strån, kardborrar, tistelfrön m. m.) borttagas ur lös ull och yllevävnader. Vid K. blötes varan väl i ett bad av utspädd svavel- l. saltsyra l. ock, särskilt vid K. av färgad vara, i starkare lösningar av surt natriumsulfat, aluminium- l. magnesiumklorid, varefter den centrifugeras och slutligen torkas vid hög temperatur. Härigenom förkolna växtämnena, som sedan lätt kunna avlägsnas ss. damm genom mekanisk bearbetning l. ock genom direkt tvättning i samband med att syran neutraliseras. K. av vävnader sker antingen före l. efter styckfärgningen, beroende av den färg, som användes.

Karbo'nperioden (av lat. *ca'rbo*, kol) l. stenkolsperioden, geologisk period inom den paleozoiska eran. Den har fått sitt namn av de i dess avlagringar, karbon- l. stenkolssystemet, -formationen, befintliga stenkolsflötserna. Dessa förekomma i formationens övre avdelning, produktiva stenkolsformationen, medan den undre avdelningen mest utgöres av marina sediment (bergkalk och kulm). Klimatet synes under stenkolsperioden ha varit tämligen likformigt över hela jorden, i allm. fuktigt, ej utpräglat varmt, med ringa skillnad mellan årstiderna. Mot slutet av K. inträffade en klimatförsämring (se Istider sp. 1570). Växtvärlden utmärktes av rikedom på ormbunkar samt fräken- och lummerväxter (se dessa ord), de senare huvudsakl. av nu utdöda typer, vidare talrika, nu utdöda gymnospermer: *Cordai'tes* och de ormbunklika *Cycadofilica'les*. Däggdjur och fåglar saknades. Av övriga ryggradsdjur må nämnas några osäkra fynd av *Theromo'rpha* i övre K., *Stegoce'phali* samt haj- och lungfiskar, ganoider jämte flera numera fullständigt utdöda fiskgrupper. Ryggradslösa djur, ss. svampdjur, tagghudingar, blötdjur, *Palaeo'straca* och lägre kräftdjur, voro talrika. — Jfr Stenkol.

Karbo'nsyror, organiska syror, innehållande karboxylgruppen —COOH, där vätet med lätthet utbytes mot metaller l. organiska

basradikaler. De kunna betraktas som kolväten, där en primär kolatom är fullständigt oxiderad. Basiciteten bestämmes av antalet karboxylgrupper. De mättade enbasiska K., tillhörande de alifatiska föreningarna, kallas fettsyror (se d. o.). K. kunna framställas bl. a. genom oxidation av alkoholer och aldehyder och genom behandling med alkali av organiska halogenföreningar, som vid samma primära kolatom innehålla tre kloratomer.

Karboxy'l, se Karbonsyror.

Karbu'nkel (lat. *carbu'nculus*, ädelsten). *Med.* Infektionshärd i hud- och underhudsvävnader (vanl. i nacken), uppkommen genom sammanflöde av flera furunklar. Behandling operativ. — *Miner.* Benämning på röda ädelstenar, ss. granat och rubin.

Karbura'tor (av lat. *ca'rbo*, kol), se Förgasare.

Karbure'ring (av lat. *ca'rbo*, kol), förfarande, avsett att öka värmevärde l. ljusstyrka hos vissa tekniska gaser, ss. lysgas och vattengas (se Gas). K. innebär förgasning av kolväten med högt värmevärde och blandning av dessa gaser med den för K. avsedda gasen. Vid varmkarbureering insprutas uppvärmd olja i en kammare, fylld med löst uppställda tegel, vilka först bragts till glödning. De härvid bildade gaserna blandas med den samtidigt förbipasserande gasen. Vattengasens värmevärde kan på detta sätt ökas från c:a 2,500 Kal. till det dubbla. — Vid kallkarbureering, varigenom vanl. ökning av ljusstyrkan åsyftas, användes bensol l. bensin, som i finfördelat tillstånd insprutas i gasledningen. K. användes även för att ge vissa i tekniken använda giftiga men luktlösa gaser en märkbar lukt ss. varning vid ev. ledningsläckage.

Kardemummaväxt. Bladskott (t. v.), blomskott (t. h.), frukter (i mitten).

Karcino'm (av lat. *carcino'ma*, kräftsår), se Kräfta.

Karda, se Kardning.

Kardbenedi'kt, *Cni'cus benedi'ctus* (fam. *Compo'sitae*), tistelartad ört med gula blomkorgar. Av dess blad beredas magstärkande medel.

Kardborre. *Bot.* Arter av släktet *A'rctium* (*La'ppa*), grova örter med stora, breda blad, närbesläktade med tistlarna (fam. *Compo'sitae*). Blomkorgarna (kardborrarna) ha holkfjäll med styva, krökta spetsar, med vilka de fastna på människor och djur, som ombesörja fröspridningen. Blommor vanl. röda. Flera arter och hybrider växa vid vägkanter o. d. — *Text.* Se Ruggning.

Karde'l, se Kabel. *Sjöv.*

Kardemu'mma, frukter och frön av flera växter, tillhörande fam. *Zingibera'ceae*, särskilt *Elet-*

ta'ria cardamo'mum från Främre Indien (Malaba'rkardemumma) och *Elettaria ma'jor* från Ceylon (Ceylonkardemumma), bägge föremål för odling. De äro mer än manshöga örter med krypande jordstam, från vilken låga, fjälliga blomskott och höga, bladbärande skott skjuta upp. Frukterna äro trekantiga och trerummiga kapslar med talrika frön, vilka senare ensamma innehålla den för kryddan väsentliga eteriska oljan. Annan K. erhålles bl. a. av *Amo'mum cardamo'mum* från Bortre Indien och Sundaöarna. K. användes som krydda, i Sverige särskilt i bröd, samt i läkemedel (smakförbättrande och väderdrivande).

Kardgarn, se Streichgarn och Ull.

Kardi'a, grek., magmunnen, se Mage.

Kardialgi' (av grek. *kardi'a,* magmun, och *a'lgos,* smärta), smärta i maggropen, ofta anfallsvis påkommande och vanl. sammanhängande med sjukligt tillstånd i magsäcken. Jfr Mag- och tarmsjukdomar.

Kardina'l (av lat. *ca'rdo,* vändtapp; huvudpunkt), i den romerska kyrkan från början beteckning för prästerna vid vissa förnämliga kyrkor, särskilt i Rom och närmaste omnejd. Man skilde då mellan kardinaldiakoner, kardinalpresbyterer och kardinalbiskopar (de sista i Roms grannstäder). K. blevo en rådgivande myndighet åt påven (kardinalkonsistorium l. kardinalkollegium), och i deras hand lades också 1059 påvevalet (se Gregorius sp. 1489). Från 1200-t. utnämnas emellertid även präster på annat håll till K., i det att de till namnet göras till kyrkoherdar l. diakoner vid någon av Roms huvudkyrkor. Till dessa K. höra de förr talrika kronkardinalerna, vilka utnämndes på förslag av därtill berättigade katolska monarker, nu blott Spanien. Numera finnes ej heller någon verklig skillnad mellan de olika graderna: alla ha furstes rang, tituleras eminens (se d. o.) och bära samma dräkt (vid högtidliga tillfällen av rött siden, eljest svart med röda kanter). K. ha dessutom en särskild, högröd, bredskyggig hatt, kardinalshatten, som ej är avsedd att bäras. 1586 fastställdes antalet K. till högst 70 (efter de av Moses utvalda 70 äldste, 4 Mos. 11), vilket antal sällan uppnås men dock någon gång överskridits. Italienarna äro i majoritet. K:s förnämsta uppgifter äro numera att i konklav (se d. o.) förrätta påveval och att tjänstgöra i de för olika ändamål fungerande kardinalkongregationerna (se Kongregation 3), vilka utgöra en viktig del av kurian (se d. o.).

Kardinaldygder, se Platon.

Kardina'lstreck, se Kompass.

Kardina'ltal, se Grundtal.

Kardiogra'f (av grek. *kardi'a,* hjärta, och *gra'fein,* skriva), apparat för registrering av hjärtats rörelser, i sin enklaste form en tratt, placerad över hjärtspetsen, förbunden genom en slangledning med en skrivkapsel. Den därmed upptecknade kurvan, som visar kammarkontraktionen, kallas kardiogra'm. För studiet av förmakskontraktionen (jfr Hjärta sp. 826) fordras samtidig registrering av en venpulskurva från halsvenerna. Den fullständigaste upplysningen om hjärtats kontraktionsmekanism fås ur elektrokardio-

grammet, som erhålles genom fotografisk registrering av de vid hjärtmuskelns kontraktioner alstrade elektriska strömmarna.

Kardioi'd (av grek. *kardi'a*, hjärta, och *ei'dos*, gestalt), den hjärtformiga kurva, som beskrives av en punkt på en cirkel, vilken utan att glida rullar på en annan, lika stor cirkels periferi.

Kardiosklero's (av grek. *kardi'a*, hjärta, och *sklero's*, hård), se Angina.

Ka'rdis, gods i Estland, s.ö. om Weissenstein. I K. slöt Sverige 1661 fred med Ryssland.

Kardläder, se Kardning.

Kardning, behandling av bomull, ull, m. fl. material, vid vilken de hoptovade fibrerna skiljas åt och bringas i parallellt läge. Materialet bearbetas mellan ett par ytor, beklädda med s. k. kardläder, tättsittande, fina, vinkelböjda stift l. hakar av ståltråd (kardnock), fästade på läder l. tjock väv, belagd med kautsjuk. De vid hemslöjden använda handkardorna utgöras av två mindre med handtag försedda träplattor, på vilka kardlädret är fästat. Inom industrin sker K. uteslutande med maskiner. Vid den för bomull oftast använda kardmaskinen bearbetas materialet mellan en större, med kardläder beslagen, roterande cylinder och ett antal

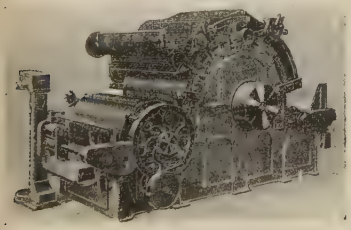

Bomullskardmaskin med vandrande kardor.

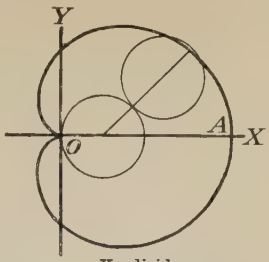

Kardioid.

kardstavar, numera alltid förenade till en ändlös kedja (vandrande kardor), som långsamt glider framåt över förarvalsar kring något mer än ⅓ av cylinderns omkrets, nära intill dess kardnock. Vid den för ull, kort bomull, tow m. m. använda s. k. valskardmaskinen, finnas i st. f. kardstavar ett antal kardbeslagna valsar, arbets- och vändarvalsar, lagrade kring ungefär ⅓ av cylinderns omkrets. Se vid. Spinning.

Kardnock, se Kardning.

Kardo'n, se Kronärtskocka.

Kardtistel, se Dipsacaceae och Ruggning.

Kardua'n (av sp. *cordobán*, kommande från Córdoba), ett slags läder, som urspr. bereddes i Córdoba.

Kardull, Kardullsgarn, se Streichgarn och Ull.

Kardu's (ital. *cartoccio*, strut), ett vanl. av papp l. papper förfärdigat omhölje till en viss mängd tobak, hagel o. d.; även den i omhöljet förvarade varan. — Karduspapper, grovt, brunt omslagspapper.

Kareby, socken i Göteborgs och Bohus l., jämte Romelanda pastorat i Göteborgs stift. 1,125 inv. — I kyrkan en märklig dopfunt med runinskrift från tidig medeltid.

Kare'len, fi. *Karjala*. 1. Land-

skap i s.ö. Finland, gränsar i v. till Nyland och Savolaks, i n. till österbotten, i ö. till Ryssland, i s. till Ladoga och Finska viken. Norra K. tillhör Kuopio, södra K. Viborgs län. — 2. Autonom socialistisk sovjetrepublik i n.v. Ryssland, bildad 1920. 139,006 kvkm. 210,000 inv. Gränsar i v. till Finland. Jorden är i n. mindre lämplig för åkerbruk. Huvudnäringar äro fiske, jakt, stenhuggeri, skogsbruk. Huvudstad Petrosavodsk. — *Historia.* Karelerna, finnarnas nära stamfränder, spåras tidigast i Ingermanland och kring sjön Onega, senare i nuv. finländska och ryska K. De kommo först under Novgorods välde och kristnades av den grekisk-ortodoxa kyrkan. Senare fogades delar av K. till det svenska väldet i Finland: 1293 och 1323 Viborg och Karelska näset, 1595 och 1617 Kexholm, varigenom det finländska K. bildades. Försök att påtvinga karelerna finländsk kultur och luthersk tro samt de täta gränskrigen föranledde massutvandringar, särskilt till Novgorod- och Tvertrakterna. Däremot ha karelerna ö. om Finland, i det s. k. öst-Karelen l. Fjärr-Karelen, i sin avskildhet bevarat sin nationalitet och sitt språk samt först genom folkbildningsåtgärder på 1900-t. och Murmanbanans anläggande knutits närmare till Ryssland. Ryska revolutionen och Finlands frigörelse syntes ge Öst-Karelen tillfälle till självständigt val av statssamhörighet. 1918 utbröt en av finländare pådriven anslutningsrörelse, som f. å. ledde till ryssarnas fördrivande. Det ryska väldet återställdes emellertid hastigt, varefter socialistisk sovjetregim 1920 upprättades under ledning av E. Gylling. Genom Dorpatfreden mellan Finland och Ryssland s. å. utlovades autonomi åt östkarelerna. Ett nytt uppror 1921—22 framkallade blodiga fejder och våldsdåd. Karelerna fingo då endast ett ringa och inofficiellt stöd från finländskt håll. Den finländsk-ryska gränsen från Karelska näset uppåt Ladogatrakterna skall regleras 1925—26.

Kare'lska näset, fi. *Karjalan kannas,* området mellan Finska viken och Ladoga. K. är c:a 70 km. brett, begränsas i s. av Neva, i n. av en linje Viborg—Kexholm och genomdrages av en mängd sjöar, åar och mossar. På K., som är gränsområde mellan Finland och Ryssland, har den förra staten uppfört starka befästningar.

Kare'nsförsäkring (av lat. *care're,* vara i saknad av), en försäkring (se d. o.), som först efter viss tid (den s. k. karenstiden) får gällande kraft. Inom liv- och sjukförsäkringen användes K. ss. kompensation för den risk, som uppstår genom att läkarundersökning ej erfordras och innebär då, att försäkringen träder i full kraft först 1 à 2 år efter det avtalet ingåtts. Jfr Socialförsäkring.

Karesse'ra (fr. *caresser*), smeka.

Ka'resuando, förr E'nontekis, socken i Norrb. l., pastorat i Luleå stift. 1,035 inv.

Ka'resuando lappmarks tingslag i Gällivare domsaga, omfattande Karesuando skn.

Kare't (ital. *caretta,* kärra, av lat. *ca'rrus,* vagn), karre't, heltäckt, fyrhjuligt åkdon; stor klumpig vagn.

Kare'ttsköldpadda, se Havssköldpaddor.

Ka'rfreit [-frajt], se Caporetto.

Karg-E'lert, Sigfrid, f. 1879, tysk musiker, i sina senare verk anslutande sig till modernistiska riktningar, har tonsatt ett flertal verk, av vilka några kyrkliga uppförts även i Sverige.

Kári, se Fornjot.

Kari'ber, karai'ber, en genom utrotning och uppblandning försvunnen indianstam, som vid européernas ankomst huvudsakl. bebodde Små Antillerna. Deras språk kvarlever i Syd-Amerika.

Kari'biska havet, randhav till Atlantiska oceanen, mellan Central-Amerika i v., Antillerna i n. och ö., Syd-Amerika i s. K. har ett medeldjup på över 2,000 m. och flera stora djup (det största 6,270 m.) i v. delen av K.

Ka'rien, landskap, som under forntiden omfattade s.v. hörnet av Mindre Asien. Karerna voro av en okänd, icke indoeuropeisk folkstam, besläktad med det folk, som uppbar bronsålderns höga kultur på Kreta (se Egeisk kultur). Kusttrakterna kommo under järnålderns förra del i grekernas besittning, i n. det joniska Miletos, i s. de doriska Knidos och Halikarnassos.

Ka'ries, detsamma som caries (se Benröta). K., Karie'rad, se även Tändernas sjukdomar.

Karika'l, stad jämte område på ö. kusten av Främre Indien; fransk besittning. Handel med ris etc. 135 kvkm. 55,000 inv., därav 16,500 i staden.

Karikaty'r (fr. *caricature*, av ital. *carricare*, belasta, överdriva), en bildframställning, som söker att fånga det karaktäristiska l. löjeväckande hos en människa, samhällsklass, tidsanda l. dylikt genom att överdriva någon l. några av dess yttre l. inre egenskaper. Till följd härav har K. alltid ett satiriskt, polemiskt l. agitatoriskt syfte i motsats till skämtteckningen, som illustrerar l. själv utgör en anekdot. — K. träffar man redan under antiken hos bl. a. egypter, greker och romare. I de medeltida manuskriptens och t. o. m. kyrkornas bildutsmyckning ingå drastiska K. Särskilt vanliga under dessa äldsta tider äro s. k. djurkarikatyrer, där en händelse satiriseras genom att deltagarna utbytas mot djur l. en enstaka person genom att förses med t. ex. åsnehuvud. I och med kopparstickets införande får K. större utbredning och användes t. ex. under reformationstiden som agitationsmedel. Bland större konstnärer före 1800, som omhuldat K., märkas P. Brueghel d. ä., Callot, Hogarth och Goya, vilka utförde sina K. i kopparstick l. etsning. Med 1800-t. trädde K. på allvar i den politiska agitationens och samhällssatirens tjänst. I alla länder utkommo särskilda skämttidningar. Den första av dessa var den franska La Caricature (1830), följd av bl. a. Charivari (se d. o.); bägge innehöllo litografier av Daumier, den störste av alla tiders karikatyrtecknare. I England märkes främst Punch, i Tyskland Fliegende Blätter och Simplicissimus, i Sverige Söndags-Nisse och Strix (se resp. ord).

Karin (Katarina) Månsdotter, Erik XIV:s drottning, f. 1550, d. 1612. K. var dotter till en slottsknekt av bondesläkt. Tidigt föräldralös, var hon 1564 huspiga hos hovkapellets kantor, vilken även höll värdshus. Här torde hon ha kommit i beröring med konungen, som gjorde henne till kammarjungfru på slottet och snart gav deras förbindelse en officiell prägel. K. hade förvisso

Karin Månsdotter. Samtida målning.

ett lugnande och mildrande inflytande på sin själssjuke make. Bekanta äro hennes fåfänga ansträngningar att avvända Sturemorden. Efter en hemlig vigsel 1567 lät Erik genom en bröllopsfest 1568 "fullkomna" sitt äktenskap. K. hade redan förut fött sin make barnen Sigrid och Gustav. Efter Eriks avsättning var K. honom följaktig i fångenskapen, varunder två söner föddes. 1573 förvisades K. till Finland, där Liuksiala gård förlänades henne.

Kari'terna, i grek. myt. dansens, lekens och festmåltidens beskyddarinnor. Ledsagare åt Afrodite, stundom ock åt Apollon. — Romarna kallade K. g r a t i e r.

Ka'rjala, se K a r e l e n.

Karka's (fr. *carcasse*, skelett), överspunnen metalltråd, som användes vid montering av damhattar.

Karka'ss (fr. *carcasse*), skelett, fågelskrov.

Karl, *svenska* och *svenska norska* konungar. Enl. Johannes Magnus skulle K. 1 ha varit den 7:e med namnet K., varför K. 3 antog ordningsnumret IX. 1. K. S v e r k e r s s o n, d. 1167. Son av Sverker d. ä., efterträdde K. trol. denne vid hans död 1156 som konung i Götaland, och sedan Erik den helige dräpts, besegrade K. hans baneman och fick herraväldet även över Svealand 1161. K., som biträddes i riksstyrelsen av jarlen Guttorm, dödades på Visingsö vid ett överfall av Knut Eriksson. Han var gift med Kristina, systerdotter till Valdemar I av Danmark, och hade sonen Sverker. — 2. K. (VIII) K n u t s s o n B o n d e, f. 1409, d. 15 maj 1470, riddare och herre till Fågelvik. Efter att ha anslutit sig till Engelbrekts resning 1434 blev K. vid förlikningen med Erik av Pommern f. å. utnämnd till

Karl Knutsson. Träskulptur av Bernt Notke. (Gripsholm.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

marsk. Vid den nya brytningen utsågs K. 1436 av stormännen till rikshövitsman men tvangs av allmogen att dela makten med Engelbrekt. Med sin aristokratiska läggning kom K. i motsättning till folkpartiet, som efter Engelbrekts död leddes av Erik Puke. Sedan denne efter ett uppror bragts om livet av K., önskade stormännen ånyo förlikning med konungen och förmådde K. att nedlägga hövitsmansdömet 1438. Redan s. å. hyllades han dock ss. riksföreståndare och kvarstod ss. sådan intill Kristofers av Bayern val till svensk konung 1440. K. drog sig då tillbaka till sina stora län i Finland, men efter Kristofers plötsliga död lyckades han genom sitt lysande uppträdande vinna folkets gunst och valdes till konung 1448. En kamp uppstod med den av danskarna samtidigt valde Kristian, som i Sverige fick stöd av unionspartiet, medan K. stöddes av det nationella partiet. K. vann 1449 även Norges krona, som emellertid det svenska rådet f. å. spelade honom ur händerna. Detta jämte Kristians anspråk på den svenska kronan ledde till öppet krig, i början framgångsrikt för K., främst tack vare hans duglige marsk Tord Bonde. Motpartiet, vars ledare var ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna, gjorde emellertid 1457 formligt uppror, varvid K. flydde till Danzig. Vid resningen mot Kristian 1464 krävde allmogen K:s återkallande, och han blev för andra gången konung 1464. Men s. å. satte ärkebiskopen i gång ett nytt uppror, som tvang K. att ånyo avsäga sig kronan f. å. Sedan emellertid det nationella partiet vuxit i styrka under de följande stridigheterna, utropades K. för tredje gången till

Karl IX. Samtida kopparstick.

konung 1467. Unionspartiet hade emellertid redan frammanat ett nytt uppror, då K. avled. K. ordnade myntväsendet, ägnade stor omsorg åt lagskipningen (lät bl. a. ofta hålla s. k. räfsteting) och visade intresse för andlig odling. K. var gift 1) med Birgitta Turesdotter (Bielke), 2) med Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud). Av hans döttrar blev en gift med Ivar Tott. — 3. K. IX, f. 4 okt. 1550, d. 30 okt. 1611, son till Gustav Vasa och Margareta Leijonhufvud. Som hertigdöme erhöll han största delen av Södermanland, Närke och Värmland, varöver han tillträdde styrelsen efter Erik XIV:s avsättning, vid vilken han medverkat (1568). Han styrde med stor kraft och praktisk duglighet; frukter av hans initiativ och omvårdnad äro bl. a. Karlskoga bergslag, finnbygderna i Värmland och städerna Karlstad, Mariestad och Mariefred. Med sin

broder Johan III kom han i konflikt ang. höghetsrättigheterna inom hertigdömet. I denna strid nödgades K. på viktiga punkter ge efter, väsentl. därför att konungen fick stöd av högadeln, till vilken K. av denna anledning fattade djup misstro. Efter Johans död (1592) försonades K. och rådsherrarna under intryck av den katolska faran, som hotade från Sigismund, och de samverkade på Uppsala möte 1593, på Uppsala kröningsriksdag f. å. och i styrelsen under Sigismunds frånvaro. Mot Sigismunds avsikt att desorganisera styrelsen och bana väg för katolicismen satte K. ett effektivt motstånd. Då rådsherrarna därvid avföllo och begåvo sig till Sigismund i Polen, vädjade K. till folkets bredare lager genom en ivrig agitation samt genom riksdagar och andra möten (bl. a. i Söderköping 1595, Arboga 1597). Efter det avgörande slaget vid Stångebro 1598 och Sigismunds avsättning blev K. regent och sedermera konung (definitivt först genom Norrköpings arvförening 1604). K:s straffdom över rådsherrarna blev hård; flera avrättades i Linköping 1600. K., som hade ett starkt ekonomiskt sinne, sökte fortsätta sin faders verk och höll sträng räfst med fogdar och uppbördsmän. Hans regering var rik på fruktbärande uppslag inom näringslivet: bergsbrukets utveckling, nyodlingar, stadsgrundningar, kanalbyggnader. Utöver fadern gick han i sitt intresse för den andliga odlingen, bl. a. genom Uppsala univ:s återupprättande 1595. Han framträdde även som intresserad teolog med sympatier för kalvinistiskt påverkade riktningar, men hans svaga ansatser till kyrkliga reformåtgärder möttes av häftigt motstånd från prästerskapet. Större än fadern var K. framför allt i sin vidsynta och storstilade utrikespolitik. På Sigismunds avsättning följde krig med Polen, vilket fördes i Livland med växlande lycka. Då Polen stöddes av det katolska lägret, i synnerhet huset Habsburg, såg K. i de protestantiska staterna och i Frankrike Sveriges naturliga bundsförvanter. Trettioåriga krigets blivande maktgruppering förelåg alltså redan i K:s tanke och planer. I "den stora oredan" i Ryssland inblandade sig K. för att balansera det katolska Polen och för att stärka Sveriges politiska och ekonomiska maktställning i ö. genom förvärv av en landremsa ö. om Finland upp till Vita havet, vilken jämte stora områden i norska Finnmarken skulle ge Sverige en ledande ställning vid Ishavet. Främst genom "Ishavspolitiken" ådrog sig K. krig även med Danmark (se Kalmarkriget). K:s yttre politik kom liksom hans inre att ge mera uppslag än resultat, han förmådde ej skapa samhällslugn och stabilitet, men han lotsade landet genom en av de farligaste kriser det genomgått och stakade ut framtidsmålen. K. gifte sig 1579 med Maria av Pfalz, d. 1589, med vilken han hade 6 barn, bland dem dottern Katarina, samt 1592 med Kristina av Holstein-Gottorp, med vilken han hade sönerna Gustav Adolf och Karl Filip samt dottern Maria Elisabet. En illegitim son till K. var Karl Karlsson Gyllenhielm (se d. o.). — 4. K. X Gustav, f. 8 nov. 1622, d. 13 febr. 1660, son till Johan Kasimir av Pfalz-Zweibrücken och Katarina, dotter till Karl IX. I unga år företog K. en studieresa till ett

stort antal länder. Då han på grund av spänningen mellan hans familj och den härskande regeringskretsen ej erhöll någon lämplig statstjänst, inträdde han som frivillig i Torstenssons armé i Tyskland. Av sin kusin drottning Kristina utnämndes han kort före fredsslutet 1648 till "generalissimus" över den svenska armén i Tyskland. Sedan hans från barndomen närda förhoppningar att vinna Kristinas hand grusats genom hennes motvilja för äktenskap, blev han tack vare drottningens energiska pådrivande utsedd till tronföljare, varjämte tronföljden tillförsäkrades hans ätt (1649, 1650). Då han 1654 besteg tronen, ställdes han inför betydelsefulla uppgifter. Den sociala kris, som mognat under den föregående tiden, krävde en lösning. På riksdagen 1655 genomdrevs mot en ganska motspänstig adel den s. k. fjärdepartsräfsten (se Reduktion). Den avstannade emellertid, liksom det inre samhällsarbetet i allm., till följd av det snart utbrytande kriget. K. var en typisk erövrargestalt, utrustad med krigiskt sinne, djärvhet och fantasi. Begagnande sig av den oro, som uppstått i ö. Europa samt tagande som förevändning polske konungens fasthållande vid sina anspråk på svenska kronan, gick han till angrepp mot Polen. Han banade sig under ständiga framgångar väg genom en stor del av landet, tvingade Fredrik Vilhelm av Brandenburg till förbund och vann en lysande seger vid Warszawa 1656. På framgångarna följde emellertid snart ett bakslag, beroende dels på en nationell resning i Polen, dels på Brandenburgs avfall och på inblandning av andra stater, österrike, Ryssland och Danmark, som förklarade krig 1657. K. drog sig då ur den alltmer tilltrasslade polska härvan och inföll söderifrån i Jylland. Då han efter det berömda tåget över de islagda Belten (Lilla Belt 30 jan. och Stora Belt 5 febr. 1658) stod på Själlands jord, synes tanken på danska monarkins fullständiga erövring ha föresvävat honom. Kanske mest av insikt om de västeuropeiska sjömakternas, särskilt Hollands, motstånd begränsade han dock i freden i Roskilde (1658) sina landförvärv till Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Trondhjems län och ön Bornholm men dikterade även bestämmelser, som nästan gjorde det försvagade Danmark till en svensk lydstat. Danmark åtog sig bl. a. att medverka till främmande flottors utestängande från Östersjön. Men redan s. å. vägrade det att fullgöra denna förpliktelse mot en väntad holländsk eskader, varpå K. bröt freden och angrep Själland. Han återupptog nu planen på danska rikets tillintetgörande, och krigshändelserna hade i början ett gynnsamt förlopp. En nationell frihetskamp väcktes emellertid till liv i Danmark, och

Karl X Gustav. Medalj av Arvid Karlsteen.

Karl XI. Byst av Caspar Schröder.

utomstående stater grepo in till dess undsättning. Mitt under den ovissa kampen avled K. vid en riksdag i Göteborg. Bestående resultat av hans erövringspolitik är de sydsvenska provinsernas infogande i Sverige. K. gifte sig 1654 med Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp och hade sonen Karl. — 5. K. XI, f. 24 nov. 1655, d. 5 apr. 1697, den föreg:s son. Vid faderns död (1660) var K. endast fem år gammal, varför förmyndarregering inträdde. Under sin uppväxttid fick han intensiv fysisk härdning och träning, däremot försummades hans karaktärsdaning och intellektuella utbildning, så att han vid sitt regeringstillträde 1672 var en tämligen omogen, okunnig och obehärskad ung man. Förmyndarregeringen, vars ledande kraft var rikskanslern M. G. De la Gardie (se d. o.) och som helt behärskades av högadeln, hade för att erhålla subsidier slutit en allians med Frankrike (1672), varigenom Sverige 1674 drogs in i ett vidlyftigt krig med Holland, Brandenburg, Danmark och andra makter. K. lät i början av sin regering leda sig av sina forna förmyndare, men då kriget gick högst olyckligt (nederlaget vid Fehrbellin mot Brandenburg 1675, förlusten av nästan hela Skåne), ryckte han upp sig till ansvarskänsla och handlingskraft. Till stor del tack vare hans personliga insats vanns segern vid Lund 1676, som räddade Skåne, och fredssluten 1679 återgåvo Sverige i stort sett dess förra område. K. gjorde sitt personliga inflytande alltmer gällande, och hans förtroende överflyttades från den gamla rådgivarkretsen till Johan Gyllenstierna (se d. o.), vilken drog upp grundlinjerna till en ny politik. Efter hans död fullföljde K. efter förmåga hans program i samråd med bl. a. Hans Wachtmeister och Klas Fleming. På riksdagen 1680 togs första steget till en grundlig samhällsomdaning, och på följande riksdagar (1682, 1686, 1689, 1693) fortsattes verket. De forna förmyndarna underkastades en revision för sin förvaltning och dömdes till betydande ersättningsbelopp ("förmyndarräfsten"). En ny, grundlig reduktion beslöts och genomfördes med hänsynslös konsekvens (se Reduktion). Genom dessa åtgärder bröts högadelns övermakt i samhället. En stående "indelt" armé upprättades, flottan nybyggdes och fick en ny station i Karlskrona. Konungen lät förklara sig obunden av rådet och så gott som obunden av riksdagen; dock fick enväldet icke den tillspetsade form, som det hade t. ex. i Frankrike och Danmark. K., som utvecklats till en arbets- och pliktmänniska som få, utövade personligen en skarp kontroll både över ämbetsverken

i huvudstaden och myndigheterna i landsorten, där han ofta reste omkring inkognito. Han genomförde ordning och ökad arbetsintensitet i förvaltningen och en lönereglering för ämbetsmännen. Med utpräglat sinne för detaljer älskade K. att granska räkenskaper och exercera soldater. Hans utrikespolitik var efter 1680 försiktig, återhållsam och fredlig. Gyllenstiernas planerade "skandinavism" övergavs, och man återföll till den traditionella förbindelsen med Holstein-Gottorp, vilken innebar spänt förhållande till Danmark. K:s hälsa var tidigt vacklande, och en magkräfta blev orsaken till hans tidiga död. 1680 gift med Ulrika Eleonora av Danmark (d. 1693), efterlämnade K. sonen Karl samt döttrarna Hedvig Sofia och Ulrika Eleonora. — 6. K. XII, f. 17 juni 1682, d. 30 nov. 1718, den föreg:s son. K. visade sig tidigt skarpt logisk (matematiken var hans älsklingsstudium) samt framför allt djärv och hågad för krigiska värv. Konung vid femton års ålder (1697), förklarades K. s. å. myndig. Efter tre fredliga år påtvingades han ett krig (se S t o r a n o r d i s k a k r i g e t), som kom att upptaga hela hans följande regering. Om hans egenskaper och verksamhet ha meningarna varit mycket delade. Att han var en skicklig truppförare och en duktig kavallerigeneral kan ej bestridas, men hans strategiska begåvning och förmåga har skattats ganska olika. Å ena sidan har man framhållit bristande planläggning och basering (särskilt vid angreppet mot Ryssland), underskattande av fiendens styrka samt överansträngning av egna trupper, å andra sidan har man i honom sett

Karl XII. Målning av David v. Krafft. (Gripsholm.)

den geniale nydanaren av krigskonsten, som genom snabbheten och den hänsynslösa energin i alla sina företag pekar fram mot en ännu större fältherre: Napoleon. Ännu större äro emellertid meningsskiljaktigheterna angående K:s egenskaper som statsman. En äldre "skola" inom Karl XII:sforskningen (främst Fryxell) såg i K:s långvariga kamp en från början hopplös spärritt mot en naturlig utvecklings gång, enl. vilken Ryssland måste komma fram till Östersjön, och den förebrådde K. för att genom sin envishet och oresonliga krigslystnad ha ådragit det svenska folket outsägliga lidanden och förluster. En nyare krets av bedömare (främst Hjärne) har däremot företrädesvis betraktat K:s verk som en för-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

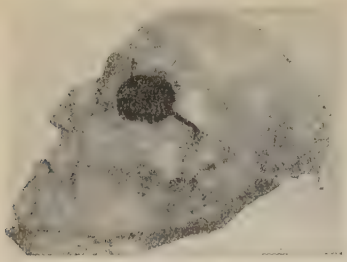

Karl XII:s kranium. Dödsskottet har gått in från denna sida.

svarskamp för det svenska stormaktsväldet samt den västerländska kulturen och samhällsordningen gentemot moskovitiskt barbari. De detaljer i K:s verk, som särskilt skarpt kritiserats, äro avsättningskriget mot August av Polen, anfallet mot Ryssland och det långa uppehållet i Turkiet. Beslutet att avsätta August förestavades emellertid icke av personliga skäl l. erövringssyften utan av planen att göra Polen till en med Sverige förbunden stat med gemensam front mot Ryssland, vilket krävde en annan regent på Polens tron än den ryssvänlige August. Att det ryska fälttåget ledde till katastrofen i Ukraina, berodde icke uteslutande l. ens företrädesvis på felaktigheter i K:s ledning utan på en serie missgrepp å underordnades, t. ex. Lewenhaupts, sida och rena olyckshändelser, t. ex. den stränga vinterkölden och K:s sjukdom, som hindrade honom att leda armén i det avgörande ögonblicket. Under vistelsen i Turkiet arbetade K. på att draga in detta land i kampen mot Ryssland, och hans strävanden kröntes med en, visserl. tillfällig, framgång. Dock har K. i alla de nämnda fallen onekligen i viss mån felbedömt läget och framför allt på grund av sin bristande människokännedom överskattat värdet av sina förbindelser med adelskotterierna i Polen, kosackerna i Ukraina och statsmännen i Turkiet. Under K:s vistelse i Turkiet hade ett visst missnöje uppstått i Sverige, särskilt bland ämbetsmännen, och detta kom till uttryck på en riksdag, som sammankallades av rådet (1713). Där ropades högljutt på fred. När K. efter sin berömda rekordritt från Turkiet (2,175 km. på 14 dagar) återkommit till hemlandet, var också freden hans mål. Med sin minister v. Görtz sökte han söndra sina motståndare, uppnå separatfred med någon av dem (England l. Ryssland) och vinna dennes hjälp mot de övriga. De krigiska operationerna antogo formen av offensiv mot Norge, där K. hoppades få kompensation för ev. landförluster på annat håll. Här, under belägringen av Fredrikstens fästning, dödades K. av ett muskötskott. Rykten om lönnmord döko tidigt upp och ha varken kunnat bevisas l. på ett fullt övertygande sätt vederläggas. — K:s regering satte även starka spår inom samhällsutvecklingen. Skattetrycket och utskrivningarna, som kriget nödvändiggjorde, tyngde hårt på befolkningen. Många åtgärder, t. ex. nödmynt, statsbeslag å spannmål, påminna om erfarenheter från senaste "kristid". Flera uppslag, som ej senterades av samtiden, t. ex. beskattning efter inkomst och förmögenhet, självdeklaration, ministerstyrelse, grundligare tillämpning av allmänna värnpliktens princip, ha först hos en sen eftervärld kommit till heders. Personligen hade K., vid sidan av det hårda krigarlynnet och likgiltigheten för andras lidanden,

många sympatiska drag: sanningskärlek och gudsfruktan, enkelhet, okonstlat uppträdande, vänlighet och självbehärskning. Främst har han för svenska folket i många generationer stått som symbolen för manligt sinnelag, förmågan att vara "i med- och motgång lika". K. var ogift. — 7. K. XIII, f. 7 okt. 1748, d. 5 febr. 1818, son av Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika. Under Gustav III:s regering spelade K., som efter revolutionen 1772 fått titeln hertig av Södermanland, en föga framträdande roll. Han saknade icke intelligens och förmåga men var lat och energilös och lät i allm. leda sig av andra. Ett huvudintresse för K. var ordensväsendet, främst frimureriet (se d. o. sp. 693). I yngre år intresserad för sjömilitära värv, förde han under ryska kriget 1788—90 högsta befälet över örlogsflottan (med O. H. Nordenskiöld som flaggkapten) och var med bl. a. vid Hogland och Öland. Förhållandet mellan K. och Gustav III var skiftande: K. hade ganska djupa försänkningar hos den adliga oppositionen, men i allm. var han lojal mot brodern, särskilt under den svåra krisen 1789. Efter Gustav III:s död (1792) kom han enl. dennes testamente att utöva förmyndarstyrelsen för Gustav IV Adolf. Hans vän och ordensbroder G. A. Reuterholm blev den ledande själen i styrelsen. Sedan konungen 1796 blivit myndig, återgick K. till privatlivet. Efter statsvälvningen 1809 kallades han att ss. riksföreståndare träda i spetsen för regeringen. Det var K:s, liksom revolutionsledaren Georg Adlersparres, mening, att han på grund av arvsrätt skulle förklaras för konung och därefter framlägga ett förslag till ny för-

Karl XIII. Gravyr av A. O. Mörner.

fattning inför riksdagen. Men denna plan rönte motstånd hos riksdagen, som i stället valde K. till konung, först sedan han underskrivit den av ständerna antagna nya regeringsformen (6 juni 1809). K. var då en skröplig och utlevad åldring. Hans personliga insats i rikets styrelse blev därför helt obetydlig, och i de avgörande händelser, som inträffade under hans regering (fredssluten 1809—10, föreningen med Norge 1814) hade han eg. ingen del. Vid tronföljarvalet 1809 uppgav han sin unge släkting prins Gustavs kandidatur för Karl Augusts. Då efter dennes plötsliga död nytt tronföljarval skulle företagas och Bernadottes kandidatur framfördes, var K. i början bestämd motståndare härtill, men han gav även nu vika, och den nye tronföljaren vann genast K:s hjärta och blev redan från första stund den ledande kraften i styrelsen. K. var sedan 1774 gift med Hedvig Elisabet Charlotta av Olden-

Karl XIV Johan. Kopparstick av C. D. Forssell efter målning av F. Gérard.

burg, vilket äktenskap var barnlöst. — 8. K. XIV Johan, f. 26 jan. 1763, d. 8 mars 1844. Hette urspr. Jean Baptiste Bernadotte (se d. o.) och var advokatson från Pau. Vid 17 års ålder tog han värvning som soldat, avancerade till underofficer och tack vare revolutionen till officer. Hans karriär gick snabbt: han blev överste 1793 och divisionsgeneral 1794; redan nu var han en av arméns mest ansedda fältherrar. Snart invecklades han också i direktorialtidens politiska spel; han blev bl. a. krigsminister 1799. I sistnämnda egenskap inlade han stora förtjänster om arméns reorganisation och förberedde därigenom Frankrikes segrar i andra koalitionens krig. Vid Napoleons statskupp 9 och 10 nov. 1799 ställde han sig passiv. Ss. övertygad republikan ogillade han kuppen och var beredd att, om han därtill anmodades, ingripa mot Napoleon, men därav blev intet. Mellan honom och Napoleon rådde efter detta ett spänt förhållande, som dock i viss mån mildrades därav att Bernadotte genom sitt giftermål 1798 med Desirée Clary (se Desideria) var svåger till Napoleons bror Joseph. Han blev under den följande tiden bl. a. marskalk av Frankrike och furste av Ponte Corvo. I slaget vid Austerlitz (1805) bidrog han kraftigt till den lyckliga utgången. Efter att ha varit befälhavare för en i Danmark stationerad observationskår mot Sverige samt guvernör över hansestäderna ådrog han sig Napoleons ovilja genom en oförsiktig dagorder efter slaget vid Wagram (1809). Han skulle just skjutas åt sidan som guvernör över Kyrkostaten, då han mottog löjtnant K. O. Mörners anbud om tronföljden i Sverige, vilket han med glädje accepterade. Genom en utskickad, köpmannen Fournier, arbetade han för sin sak på valriksdagen i Örebro, där han också enhälligt blev vald (21 aug. 1810). Efter ett kyligt avsked från Napoleon begav han sig till sitt nya fädernesland och installerades som svensk kronprins under namnet Karl Johan. I Sverige slog han genast an tack vare sin flödande vältalighet, sitt livliga temperament och sin personliga älskvärdhet, om också obekantskapen med språket, ombytligheten i lynne och en tidigt framträdande skuggrädsla för allt som påminte om den gamla dynastin föranledde vissa svårigheter och missförstånd. Ehuru först 1818 konung, tog han redan från första stund riksstyrelsen i sin kraftiga hand. I första hand förberedde

och genomförde han en fullständig omläggning av den svenska utrikespolitiken, gående ut på brytning med Napoleon, vänskap med Ryssland, Norges förvärv som ersättning för Finland. Första steget togs genom förbundet med Alexander I av Ryssland (1812), vari han tillförsäkrade denne hjälp av svenska trupper vid ett ev. krig med Frankrike, mot det att Alexander lovade först bistå Sverige vid Norges förvärv. På ett möte mellan K. och Alexander i Åbo s. å. grundlades en personlig vänskap dem emellan. Någon rysk hjälp erhölls emellertid icke, varemot K. med svenska trupper deltog i 1813 års fälttåg mot Napoleon. K. gjorde härvid en betydande insats genom att planlägga de allierades krigsrörelser och föra befälet över den s. k. nordarmén. Han sparade de svenska trupperna för angreppet på Danmark, som tvangs att i freden i Kiel 1814 uppge Norge. Sedan Norge av K. tvingats till underkastelse, ingicks unionen 1814. Med både förtjänster och brister är denna (jfr Svensk-norska unionen) i egentlig mening K:s verk. Från den under krigen stegrade utländska gälden kunde K. lätt befria Sverige tack vare Guadeloupefonden (se Guadeloupe). K:s yttre politik var i det hela en fortsättning av den 1812 inledda vänskapen med Ryssland. Den enda konflikt av större räckvidd, som förekom, var om den s. k. skeppshandeln (se d. o.). I Norge vann K. stor popularitet, om också konflikter ej saknades, bl. a. på grund av norrmännens vägran att ge konungen ökad makt. Den inre styrelsen i Sverige förde K. med energi, och han gav regeringsarbetet i statsrådsberedningen en fast organisation. Han visade särskilt iver för statsingripande på det ekonomiska området. På riksdagen 1812 genomförde han bl. a. beväringsinrättningens införande och inskränkningar i tryckfriheten. Under åren efter kriget måste statsarbetet till stor del inriktas på landets ekonomiska upphjälpande efter den svåra kris, som ofreden framkallat. På riksdagen 1815 mötte regeringen för första gången en opposition, som sedan undan för undan stegrades. Dess ledare blev något senare K. H. Anckarsvärd, och den framträdde i en tidningspress, vars förnämsta alster var Aftonbladet. Regeringen klandrades skarpt för bristande initiativ, t. ex. i valutafrågan (som efter ett misslyckat försök av K. att höja kursen genom finansoperationer med enskilda medel först ordnades genom myntrealisationen 1828—30), i representationsfrågan, spörsmålen om statsrådets organisation, om lagreform och om friare näringslagstiftning. Man beskyllde K. för benägenhet för "allenastyrande" och för "gunstlingsvälde" (särskilt M. Brahes stora inflytande). Småningom antog oppositionen, särskilt genom M. J. Crusenstolpes inflytande, en mot K. personligen ganska hätsk ton. Före riksdagen 1840 bildades en "koalition" av de regeringsfientliga kretsarna med syfte att störta det gamla systemet och måhända förmå K. till abdikation. Riksdagen 1840 blev mycket stormig och bullersam, men resultatet av oppositionens arbete inskränkte sig i huvudsak till departementsstyrelsens införande samt en partiell ministerkris. De följande åren medförde en avspänning, och vid slutet av sin långvariga regering kunde K. blicka tillbaka

Karl XV. Målning av G. von Rosen.

på en rik utveckling inom både den materiella och den andliga kulturen. K. efterlämnade sonen Oskar. — 9. K. XV, f. 3 maj 1826, d. 18 sept. 1872, son av Oskar I och Josefina av Leuchtenberg. K. kom i sin ungdom under inflytande av tidens romantiska och skandinavistiska stämningar. Hans glada, öppna och otvungna hjärtlighet skaffade honom hängivna vänner och gjorde honom, i förening med hans ståtliga utseende, populär i vidaste kretsar. Framträdande drag voro lättheten att entusiasmeras för stora mål och det sangviniska lynnet, men samtidigt otillräckligt verklighetssinne samt brist på stadga i moralen och stål i viljan. Hans begåvning var övervägande estetisk: han var sångare, poet och målare men hann på dessa områden aldrig utöver dilettantens stadium. Redan som kronprins kastade han sig med liv och lust in i den politiska striden, därvid närmast sympatiserande med de konservativa "junkrarna" på riddarhuset, av vilka särskilt Henning Hamilton var hans intime vän. 1857 övertog han regeringen från sin sjuke fader, och 1859 blev han vid faderns död konung. Redan som kronprinsregent företog han en betydelsefull förändring av ministären, varigenom bl. a. Louis De Geer och L. Manderström blevo medlemmar av statsrådet. 1859—60 utspelades en allvarlig unionskonflikt, den s. k. ståthållarstriden (se Svensk-norska unionen), i vilken K. måste efterge sin ståndpunkt. Ett ännu större nederlag bereddes K. i danska frågan. Hans skandinavism hade stärkts genom personlig vänskap med danske konungen Fredrik VII. Vid ett möte med denne på Skodsborg (22 juli 1863) erbjöd K. svensk-norsk militärhjälp åt Danmark till skydd för Slesvig mot angrepp från Tyskland, och frågan om en allians togs upp till diskussion mellan danska regeringen och svenske ministern i Köpenhamn, Henning Hamilton. Det visade sig emellertid, att de ansvariga rådgivarna i Sverige icke ville följa konungen i denna politik; vid en konferens på Ulriksdal (8 sept. 1863) beslöts efter häftiga överläggningar uppskov med alliansen, och såväl denna som hjälpen till Danmark inställdes. K:s oförsiktighet hade berett honom ett nederlag, som han personligen tog mycket hårt. En ministerkris var ogörlig på grund av den popularitet, som De Geers ministär förvärvat genom det framlagda och preliminärt antagna förslaget till representationsreform. Detta upptogs till

definitivt avgörande på riksdagen 1865 och blev efter häftiga strider antaget; även i denna fråga hade K. i början hyst ringa sympati för den segrande meningen. Att försöken att förbättra landets försvar icke ledde till något resultat, var även en svår missräkning för K., som hyste livliga militära intressen. Över huvud var under K:s senare år regeringsmaktens anseende i sjunkande, något vartill han själv i ej ringa grad var skulden. Under Fransk-tyska kriget gav han oförbehållsamt uttryck åt sina franska sympatier, bl. a. i ett brev till en fransk officer i tysk fångenskap, vilket föranledde ett obehagligt diplomatiskt efterspel. Ett försök att för Norges räkning taga Spetsbergen i besittning strandade på Rysslands gensaga (1871). K:s från början starka hälsa bröts i förtid av en sjukdom, för vilken han sökte bot genom en badsejour i Aachen. På återresan avled han i Malmö. Han förmäldes 1850 med Lovisa av Nederländerna och efterlämnade dottern Lovisa (se Fredrik sp. 637).

Karl, *svenska* prinsar. Se Carl, Karl August och Karl Filip.

Karl den djärve (fr. *Charles le téméraire*), hertig av *Burgund*, f. 1433, d. 1477, se Burgund sp. 785.

Karl, konung av *Böhmen*, se Karl, *tysk-romerska* kejsare 1.

Karl (eng. *Charles*), konungar av *England* och *Skottland*. 1. K. I, f. 1600, d. 1649, efterträdde 1625 sin fader Jakob I. K., som ärvt dennes tro på egen maktfullkomlighet, kom från början i strid med parlamentet bl. a. på grund av sina stora penningkrav och sina katolska sympatier. I detta avseende liksom i många andra

Karl I av England. Målning av A. van Dyck. (Dresden.)

var han påverkad av sin gemål Henrietta Maria (se d. o.). K:s försök att med hjälp av gunstlingar som Strafford och Laud regera utan parlament strandade, och i de korta och långa parlamenten skärptes motsättningen till inbördeskrig, i vilket han 1647 föll i de upproriskas våld (jfr Cromwell sp. 1478) och efter en kort process avrättades 30 jan. 1649. — 2. K. II, f. 1630, d. 1685, den föreg:s son, blev på hårda villkor erkänd som konung i Skottland 1650 av det honom osympatiska presbyterianska partiet. Efter Cromwells seger över skottarna flydde han till kontinenten. Genom restaurationen 1660 återfördes han i triumf till sitt dubbelrike. Han förslösade emellertid snart sin popularitet genom öppet visade katolska sympatier, personliga förföljelser och ett sedeslöst liv. ödesdigrast blev hans strävan att åsidosätta parlamentet och leva på franska subsidier, vilken politik förde till krig

Karl VIII och Karl IX av Frankrike.

och nödgade honom att vädja till parlamentet, som beredde honom upprepade nederlag. — Om K. 1 och K. 2 se vid. England sp. 1075—1079 och Skottland.

Karl (fr. *Charles*), *franska* konungar. Om K. den store, K. den skallige och K. den tjocke se Karl, *romerska* kejsare. — 1. K. den enfaldige (fr. *le simple*), f. 879, d. 929, reg. 898—922. Han var utan förmåga att bemästra vare sig de härjande vikingarna l. de stridande vasallerna och blev efter upprepade förödmjukelser avsatt. — 2. K. IV den sköne, f. 1294, d. 1328, konung 1322, var den siste av den kapetingiska ättens huvudgren. — 3. K. V den vise, f. 1337, d. 1380. Regent under faderns, Johan den gode, fångenskap 1356—60, lyckades han bemästra den av hundraårskrigen förorsakade inre oron. Konung 1364, åstadkom han genom ett energiskt arbete på statsmaktens stärkande en nationell uppryckning och en vändning i krigslyckan. — 4. K. VI den vansinnige, f. 1368, d. 1422, den föreg:s son och efterträdare, var omyndig till 1388 samt från 1392 sinnessjuk och skild från regeringen. Om hans gemål Isabella se d. o. — 5. K. VII, f. 1403, d. 1461, den föreg:s son, hindrades från att bestiga tronen efter sin faders död 1422 men erkändes av armagnakerna (se Armagnac) och förde en på en gång nationell och dynastisk kamp, som genom Jeanne d'Arcs (se d. o.) uppträdande blev segerrik. Krönt 1429, förde han sedan en lyckosam och av skickliga rådgivare ledd styrelse. — 6. K. VIII, f. 1470, d. 1498, den föreg:s sonson, efterträdde 1483 fadern Ludvig XI och övertog själv regeringen 1491. Han inledde renässansens erövringspolitik i Italien. — 7. K. IX, f. 1550, d. 1574, andre son till Henrik II. 1560 konung, stod han till 1563 under förmynderskap av modern Katarina av Medici, som även var den ledande under hela hans av hugenottkrigen uppfyllda regering. — 8. K. X, f. 1757, d. 1836, sonson till Ludvig XV. Under brodern Ludvig XVI:s regering gjorde sig K., som förde titeln "greve av Artois", känd för sitt högdragna sinnelag och sina absolutistiska sympatier. Efter Bastiljens stormning avreste K. till utlandet samt blev där en av revolutionens oförsonligaste fiender och ledare för emigranterna (se d. o.). Efter Napoleons fall återvände K. till Frankrike som tronföljare. Han stod tidvis i opposition mot sin broder Ludvig XVIII samt anslöt sig till ultrahögern och de klerikala, vilka fingo makten, sedan han 1824 bestigit tronen. Sedan K. 1829 tagit den forne emigranten Polignac till ledande minister, fick hans styrelse en utmanande reaktionär prägel, vilket 1830 ledde till julirevolutionen (se vid. d. o.), av vilken han tvangs att fly ur riket. — Se vid. Frankrike. *Historia.*

Karl (ital. *Carlo*), konungar av *Neapel* och *Sicilien*, se dessa ord.

Karl (port. *Carlos*), konung av *Portugal*, f. 1863, d. 1908, se Portugal.

Karl, *romerska* kejsare. 1. K. (I) den store (fr. *Charlemagne*), f. 742, d. 814, frankisk konung och romersk kejsare, var son till Pippin den lille. Efter faderns död 768 delades det frankiska riket mellan K. och brodern Karlman, efter vars död 771 K. regerade ensam. 774 drog han till Italien, besegrade langobarderna, som hårt ansatte påven, och bemäktigade sig deras land. Även till Spanien utsträcktes hans krigståg, vilket ledde till erövrandet av "Spanska mark" utmed Pyrenéernas sydsluttning. I Tyskland fördes hans viktigaste krig, särskilt mot sachsarna, som han underkuvade och kristnade. Genom seger över bayrarna möjliggjorde han de germanska stammarnas enande till en tysk nationalitet, samtidigt som han tillbakadrev avarerna, venderna och tjeckerna. Som en utpost mot ö. grundade han markgrevskapet Östmark, det senare ärkehertigdömet Österrike, och i n. fastställde han Ejder som gräns mellan Danmark och Tyskland. K:s väldiga rike kunde jämföras med det forna västromerska och uppfattades som en förnyelse därav, sedan K. krönts till "romersk kejsare" av påven Leo III i S:t Peterskyrkan i Rom juldagen 800. Detta "heliga romerska rike", sökte K. sammanhålla genom att inrätta en bättre förvaltning och rättskipning. De förut nästan oberoende hertigarnas makt minskades; grevarna, som förvaltade mindre distrikt (*gau*), blevo avsättliga och kontrollerades genom årligen utsända kungsbud, *mi'ssi domi'nici*, varigenom regeringen centraliserades. Vid rikets gränser upprättades större markgrevskap till försvar mot krigiska grannfolk. Rättskipningen, som ägde rum på ting, förbättrades genom att vid grevarnas sida sattes nämndemän, *Schöffen*. K. lade grunden till en rikslagstiftning, som stod över de olika folkstammarnas egna lagar, i det han utfärdade nya stadgar, *kapitularier*, som ordnade såväl de världsliga som de andliga samhällsförhållandena. Bl. a. humaniserade K. de barbariska straffen. Ehuru K. sökte bevara den fria germanska bondestammen och lät sammankalla folket till årliga riksmöten (majfält), kunde han ej hindra stormännens växande makt. Hans omsorger om den andliga odlingen voro mångfaldiga. Kyrkan gynnades genom införande av tiondet (se d. o.), och med påven, som då blott var den främste biskopen i hans rike, stod han på god fot. Vid K:s hov i

Karl den store. Ryttarstatyett i Cluny-museet. Paris.

Aachen samlades tidens förnämste lärde och bildade en "akademi", som sökte återuppliva den klassiska bildningen ("den karolingiska renässansen"). I samma stad lät han upprätta en hovskola och bygga en praktfull domkyrka, där han ligger begraven. — K. var medeltidens största härskargestalt, och han blev idealbilden av en germansk konung. Hos folket levde denna föreställning länge kvar, och i riddardiktningen blev K. och hans paladiner besjungna, bl. a. i Rolandssången, som i romantiserad form skildrar hans krig i Spanien. — 2. K. (II) den skallige (fr. *Charles le chauve*), f. 823, d. 877, yngste son till Ludvig den fromme, som till hans förmån ville göra en ny riksdelning, vilket dock förhindrades av K:s äldre halvbröder. Av dessa förband sig sedermera Ludvig den tyske med K. mot kejsar Lothar, som tvangs att uppge sina överhöghetsanspråk. 843 tillerkändes K. den västfrankiska riksdelen, vilken efter Lothars död utvidgades ung. till den germanska språkgränsen genom fördraget i Mersen 870. K. uppnådde även kejsarvärdigheten 875. K. var en svag regent, oförmögen att motstå vasallernas maktbegär. — 3. K. (III) den tjocke (fr. *Charles le gros*, ty. *Karl der Dicke*), f. 832, d. 888, son till Ludvig den tyske. Han ärvde 876 en tredjedel av faderns rike och genom sina bröders död (880 och 882) även återstoden av det tyska riket. Han vann även det herrelösa Italien och 881 kejsarkronan samt valdes 884 till Frankrikes konung. K. hade sålunda återförenat hela Karl den stores välde men kunde ej sammanhålla det utan avsattes av alla sina tre folk 887—888. — Om K. IV—K. VII se Karl, *tysk-romerska* kejsare.

Karl (rum. *Carol*), konung av *Rumänien*, f. 1839, d. 1914, tillhörde huset Hohenzollern (se d. o. sp. 854) och valdes 1866 till furste av Rumänien. Hans till en början vacklande ställning stärktes efter Rumäniens deltagande i Rysslands krig mot Turkiet 1877—78, efter vilket Rumänien blev suveränt och 1881 upphöjdes till konungarike. K. förde sedan en utrikespolitik i nära samförstånd med trippelalliansens makter (fördrag med Österrike-Ungern och Tyskland 1883, med Italien 1888). Under hans senare år blevo emellertid hans landsmän mer och mer orienterade åt ententemakterna, och när världskriget utbröt, var det endast tack vare K:s personliga inflytande, som Rumänien icke genast bröt med de gamla bundsförvanterna. Se vid. Rumänien. *Historia*. — K. var gift med Elisabet (se d. o. sp. 947).

Karl (ital. *Carlo*), konungar av *Sardinien*. Om K. Emanuel samt K. Felix, se Sardinien. — K. Albert, f. 1798, d. 1849, av sidolinjen Carignan, stod under Viktor Emanuel I:s regering närmast tronen efter konungens broder Karl Felix. K., som hade liberala sympatier, insattes till regent för Karl Felix vid Viktor Emanuels abdikation 1821. Han gick först de liberala till mötes men förmåddes sedan av konungen att övergå dem. Själv konung 1831, övergick han småningom till en alltmer frisinnad regim och fann sig efter 1846 (se vid. Italien sp. 1604) vara hela det unga Italiens hopp. Hans storstilade försök att befria Italien från österrikarna misslyckades, trots hans person-

liga hjältemod. I djupt missmod nedlade K. 1849 kronan.

Karl (sp. *Carlos*), fyra konungar av *Spanien*. Om K. I se Karl, *tysk-romerska* kejsare 2. Se i övrigt Spanien. *Historia*.

Karl, *tyska* furstar. 1. K. II, hertig av *Braunschweig*, f. 1735, d. 1806, regerande hertig 1780, deltog i Sjuåriga kriget och inträdde senare i Preussens armé, där han avancerade till fältmarskalk. I kriget mot Frankrike 1792 utsågs K. till chef för den preussisk-österrikiska armén, med vilken han gjorde ett kortvarigt infall i Frankrike (se vid. Franska revolutionen sp. 549). I Preussens krig mot Napoleon 1806 blev K. överbefälhavare. Om K. och om hans sonson K. III, f. 1804, d. 1873, se vid. Braunschweig sp. 518—519. — 2. K., furste av *Hessen-Kassel*, f. 1744, d. 1836, gick tidigt i dansk tjänst och blev 1768 ståthållare över Slesvig och Holstein. K. var 1788 överbefälhavare för den danska här, som ryckte in i Bohuslän, men förmåddes genom engelsk påtryckning utrymma detta landskap. — 3. K. Fredrik, hertig av *Holstein-Gottorp*, f. 1700, d. 1739, ende son till hertig Fredrik IV och Hedvig Sofia av Sverige. Faderlös 1702, uppfostrades han i Sverige, medan hertigdömet styrdes av hans farbror Kristian August. Genom Stora nordiska krigets skiften gick hans land förlorat. Vid Karl XII:s död var han jämte Ulrika Eleonora närmaste arvinge till Sveriges tron men uppträdde ej som rival till henne. 1719 kom han i besittning av den holsteinska delen av sitt land. Efter tronskiftet i Sverige 1720 framfördes K. av tsar Peter I som tronpretendent i Sverige, fick mäktiga anhängare (se Holsteinska partiet) och blev för några år centralfiguren i den nordiska kabinettspolitiken. Han gifte sig 1725 med en dotter till tsaren. — 4. K. August, storhertig av *Sachsen-Weimar*, f. 1757, d. 1828, är mest berömd för sina stora litterära intressen. Han kallade samtidens främsta tyska författare, ss. Goethe och Schiller till Weimar, som under 1700-t:s senare hälft blev Tysklands andliga medelpunkt. Regerande hertig 1775, anslöt sig K. nära till Preussen, deltog vid dess sida i revolutions- och Napoleonskrigen samt fick vid Wienkongressen storhertigtitel och ökade landområden. K:s av Goethe starkt influerade inrikespolitik var frisinnad, och han var den förste av Tysklands furstar, som införde i sitt rike en författning (1816). — 5. K., ärkehertig av *Österrike*, f. 1771, d. 1847, son till kejsar Leopold II, visade sig under revolutions- och Napoleonskrigen som en av sitt lands dugligaste fältherrar. I 1809 års fälttåg mot Napoleon segrade han vid Aspern och Esslingen men led nederlag vid Wagram. — Se i övrigt Baden, Bayern, Württemberg. *Historia*.

Karl, *tysk-romerska* kejsare. 1. K. IV (regentnumret som romersk kejsare, jfr dessa), f. 1316, d. 1378, av ätten Luxemburg. K. blev 1342 regent och 1346 konung av Böhmen (se d. o. sp. 921). S. å. vald till tysk motkonung mot Ludvig av Bayern, blev han allmänt erkänd efter dennes död f. å. samt 1355 kejsarkrönt mot avsägelse av alla anspråk på Italien. K. ordnade kurfursteinstitutionen genom en gyllene bulla 1356 samt

Karl V. Målning av Tizian. (München.)

förde en framgångsrik dynastipolitik, som inbragte betydande landförvärv. — 2. K. V, f. 1500, d. 1558, son till Filip I och Johanna av Spanien. K. växte upp i *Nederländerna*, vars härskare han blev vid faderns död 1506. 1516 tillträdde han ss. Karl I sin morfaders välde *Spanien* med kolonier samt *Neapel—Sicilien*, 1519 ärvde han de *österrikiska arvländerna* och valdes efter stora medgivanden åt kurfurstarna till kejsare efter sin farfader Maximilian I. För sitt sålunda förvärvade världsvälde fick K. sedan föra en oavbruten kamp mot inre och yttre angrepp. I Spanien utbröt communeros-upproret, vilket knappt var kuvat, förrän den tyska reformationen (se vid. d. o.) började vålla K. stora svårigheter. Riddar- och borgarståndens förhoppningar om kyrkliga och statliga reformer infriades ej av K., vilken ville höja kyrkan ur dess förfall genom att reformera blott prästerskapet men ej dogmerna och därför på riksdagen i Worms 1521 bröt med den lutherska rörelsen. Han hindrades dock från dess kuvande av Frans I av Frankrike, vilkens anfallskrig 1521—26 och 1526—29 slutade med seger för K., som förvärvade hegemonin i Italien (se d. o. sp. 1598) men ej det åtrådda Burgund (se d. o. 2). Samtidigt hade han understött sin broder och ståthållare i arvländerna, Ferdinand, i kampen mot turkarna. Därefter upptogs han av nya krig med Frans I (1536—38 och 1542—44) samt expeditioner mot sjörövarna i Tunis (1535) och Algeriet (1541). Sedan han gjort eftergifter åt protestanterna genom religionsfreden i Nürnberg 1532, sökte han få till stånd ett koncilium, som skulle återställa den religiösa endräkten och reformera hierarkin. Båda parternas avvisande hållning föranledde honom att 1546 upptaga kampen mot protestanternas politiska organisation, Schmalkaldiska förbundet. I förbund med Moritz av Sachsen segrade K. 1547 vid Mühlberg och utfärdade f. å. ett s. k. interim i Augsburg. K. stod nu på höjden av makt. Men han uppväckte snart missnöje i Tyskland genom riksreformer och genom sin plan att förskaffa sin son den kejserliga tronföljden, och han anfölls av Moritz av Sachsen och Henrik II av Frankrike. K. måste fly ur Tyskland samt i stilleståndet i Passau 1552 och religionsfreden i Augsburg 1555 uppge hela sin tyska politik och erkänna religionsfri-

heten. Till Frankrike avträdde han Metz, Toul och Verdun. Dessa svåra motgångar förmådde den av sjukdom brutne K. att 1554—56 avsäga sig kejsarvärdigheten och regeringen i alla sina riken, varvid han uppgav sitt världsväldes enhet, i det Ferdinand behöll arvländerna och K:s son Filip erhöll de övriga. De sista åren tillbragte K. i tillbakadragenhet invid ett spanskt kloster. — 3. K. VI, f. 1685, d. 1740, yngre son till kejsar Leopold I. Ss. den habsburgske kandidaten till det spanska arvet efter Karl II kämpade han för sin arvsrätt i Spanska tronföljdskriget (se d. o.), men sedan han 1711 ärvt kejsarvärdigheten och arvländerna efter sin broder Josef I, tilläts han ej att därmed förena Spanien utan fick i freden i Rastatt 1714 nöja sig med dess flesta europeiska biländer. Av dessa avstod han efter Polska tronföljdskriget (se d. o.) Neapel-Sicilien mot bl. a. Parma. K. förde även två krig mot turkarna. Den siste på manssidan av huset Habsburg (se d. o. sp. 269), sökte K. trygga sin dotter Maria Teresias arvsrätt till sitt välde genom den pragmatiska sanktionen, vilken han, på sina håll mot betydande eftergifter, fick allmänt erkänd. — 4. K. VII Albrecht, f. 1697, d. 1745, kurfurste av *Bayern* 1726. Svärson till Josef I, gjorde han vid K. VI:s död anspråk på arvet framför Maria Teresia och deltog i österrikiska tronföljdskriget (se d. o.). Med en fransk-bayersk här framträngde K. mot Wien samt erövrade Böhmen, vann dess krona och blev vald till kejsare 1742. Kort därpå förlorade K. emellertid både Böhmen och till en tid Bayern.

Kejsar Karl.

Karl, kejsare av *Österrike,* konung av *Ungern,* f. 1887, d. 1922, brorsons son till Frans Josef. Efter mordet på Franz Ferdinand 1914 tronföljare och 1916 Donaumonarkins härskare, sökte han bana väg för en snar fred, först i samförstånd med Tyskland men sedan bakom dess rygg, bl. a. genom en av hans svåger prins Sixte förmedlad underhandling med franska politiker. Jämsides med krigssvårigheterna tilltog striden mellan nationaliteterna inom monarkin. Förgäves sökte K. genom ett förslag om Österrikes omdaning till en federativ statssammanslutning besvärja stormen. Revolutionen 1918 föranledde honom att avstå från fortsatt utövande av regeringen i båda länderna och fly till Schweiz. Trots ett tidigare avgivet löfte att respektera Österrikes republikanska statsform förbehöll han sig sina tronanspråk där. I det alltjämt monarkistiska Ungern gjorde K. 1921 två misslyckade försök att återfå kronan. Vid det senare försöket tillfångatogs han

Karlbergs slott.

och internerades på Madeira, där han avled. K. var välmenande men karaktärssvag samt obeslutsam och villrådig. Han förmäldes 1911 med Zita av Bourbon-Parma, f. 1892. Av deras 8 barn har den äldste sonen, Franz Josef Otto, f. 1912, framskjutits ss. tronpretendent och av ett parti erkänts ss. arvtagare till Ungerns krona.

Karl Algotsson, se Algotssönerna.

Karlanda, socken i Värml. l., jämte Holmedal pastorat i Karlstads stift. 1,795 inv.

Karl August. Målning av Per Krafft d. y.

Karl August, f. 1768, d. 1810, svensk tronföljare, prins av Augustenborg (se d. o.) med dopnamnet Kristian August. 1803 kommenderande general i Söndenfjeldske Norge, blev han under Norges isolering genom kriget med England 1807 faktiskt landets regent och ledde dess krig mot Sverige 1808. Sedan han lyckats uppnå samförstånd med svenskarna om vapenvila i det å ömse sidor impopulära och lamt förda kriget och genom sin passivitet möjliggjort Adlersparres uppträdande med västarmén i den svenska statsvälvningen 1809, väcktes förslag om hans väljande till svensk tronföljare. Man hoppades därigenom uppnå en förening med Norge, vars nationella parti även hade K. till tronkandidat. Själv stödde emellertid K. länge sin konung Fredrik VI:s svenska kandidatur, vari en ny Kalmarunion skymtade, och han vägrade lojalt att medverka till Norges frigörelse. Dock genomdrevs K:s val 1809, men först efter fredsslutet s. å. ankom K. till Sverige och förändrade därvid sitt namn. Den nye kronprinsen blev allmänt omtyckt, och det väckte djup förstämning, då han under ritt på Kvidinge hed i Skåne drabbades av slaganfall 28 maj 1810. Dödsfallet gav fart åt sannolikt ogrundade rykten om förgiftning (jfr Fersen sp. 1498).

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Karlavagnen, se Björnen.

Karlberg, kungligt slott i Solna skn, Sthlms l. K. uppfördes på 1630-t. av K. Karlsson Gyllenhielm, om- och tillbyggdes på 1670-t. av M. G. De la Gardie efter ritningar av Jean De la Vallée. K. indrogs under reduktionen och blev då kungligt lustslott. 1792 inrättades där i samband med tillbyggandet av två långsträckta flyglar en krigsakademi, nu kallad Kungl. krigsskolan (se Militärläroverk).

Karleby. 1. Socken i Skarab. l., jämte Slöta, Åsle, Mularp och Tiarp pastorat i Skara stift. 850 inv. Vid Karleby Långa i K. finnes den största gånggriften i Sverige, omkr. 17 m. lång, täckt av 9 väldiga gråstensblock. — 2. Se Västra Karleby och Östra Karleby.

Karleby, Nils, f. 1892, socialdemokratisk publicist, redaktör för Skånska Social-Demokraten 1917—20, för tidskriften Tiden sedan 1921. K. är sedan 1920 sekr. i socialiseringsnämnden.

Karled, se Kota.

Karlfeldt, Erik Axel, f. 1864, skald, bibliotekarie vid Lantbruksakademien 1903—12, medl. av Sv. akad. 1904, dess ständige sekreterare sedan 1912. K. debuterade 1895 med *Vildmarks- och kärleksvisor* och har senare utgivit diktsamlingarna *Fridolins visor* (1898), *Fridolins lustgård och dalmålningar på rim* (1901; tills. utg. under titeln *Fridolins poesi*, 1902), *Flora och Pomona* (1906) och *Flora och Bellona* (1918) samt minnesteckningar över Lucidor (1912) och C. F. Dahlgren (1923). K. börjar som en av 1890-t:s provinsiellt betonade lyriker; den huvudsakliga inspirationskällan till hans diktning är hans födelselandskap,

Erik Axel Karlfeldt.

Dalarna, vars natur och tradition, folkliv och kynne han besjunger i sina dikter, vilka utgöra en egendomlig förening av folkdikt och konstdikt (K:s alter ego är rusthållar Fridolin, "en lärd karl av bondestam"). K:s ideal är den trygge och rakryggade dalkarlen, åt vars vederhäftighet, burleska humor och förkärlek för ett kraftfullt språk han givit uttryck, och i det hela har K. i sina dikter storslaget och innerligt tolkat den svenske bondens tanke- och känslovärld. Så småningom har K:s diktning blivit alltmer representativ för svenskt folklynne med dess allvar och patos, dess sunda livsglädje och svärmiska längtan, samtidigt som den funnit vägen till de lönnligaste själsdjupen och sökt tolka de mest dunkla och sammansatta stämningar. Som stilkonstnär har K. tagit starka intryck av den bland allmogen populära litteraturen (exempelvis Bibeln och bondepraktikan), hans stil är mättad med originella bilder, folkliga uttryck och över huvud taget starkt realistisk. Som rytmskapare och rimkonstnär

står K. i sina ofta melodiösa och musikaliska dikter oupphunnen bland nu levande svenska diktare.

Karl Filip, f. 1601, d. 1622, Karl IX:s yngste son. Han erhöll faderns forna hertigdöme. Då storfurstendömet Novgorod utbett sig att få en svensk furste till tsar och Gustav Adolf efter att ha blivit konung måst uppge tanken på sin egen kandidatur, sändes K. till Viborg, där förhandlingar om hans val fördes 1613—14. Den stolta planen korsades av den nationella samlingen kring Mikael Romanov.

Karl-Gerhard, pseud. för Karl Gerhard Johnsson, f. 1891, revyförfattare och skådespelare, har skrivit ett flertal revyer, utmärkta av fyndiga kupletter och satiriskt innehåll, de flesta uppförda på Folkteatern i Sthlm och Folkteatern i Göteborg.

Karlgren. 1. Anton K., f. 1882, slavist, prof. i Köpenhamn sedan 1923. K., som 1910—23 var ansvarig utgivare av Dagens Nyheter, har vid sidan av sin publicistiska verksamhet utövat ett mångsidigt vetenskapligt författarskap samt utgivit uppmärksammade arbeten om Ryssland efter sekelskiftet. — 2. Bernhard K., f. 1889, den föreg:s broder, sinolog, sedan 1918 prof. i östasiatisk språkvetenskap och kultur i Göteborg. K. har vid sidan av en rad språkhistoriska arbeten utgivit bl. a. *Östasien under det nittonde århundradet* (1920) och *Östasiens religioner* (1924).

Karl Gustafs stads gevärsfaktori, svenska statens handeldvapensfabrik, beläget i Eskilstuna, lyder under arméförvaltningens artilleridepartement.

Karl Gustav. 1. Socken i Norrb. l., pastorat i Luleå stift. 2,850 inv. — 2. Socken i Älvsb. l., jämte Kungsäter, Gunnarsjö och Grimmared pastorat i Göteborgs stift. 805 inv.

Karlholm, järnbruk med lancashiresmedja i Västlands skn, Uppsala l. Äg. Gimo-Österby bruks a. b.

Karli, by i distriktet Poona, presidentskapet Bombay, Britt. Indien, med berömt grottempel (se ill. till Byggnadskonst sp. 819).

Karlin, Georg, f. 1859, museiman, grundade 1882 Kulturhistoriska museet i Lund (se d. o.), vars föreståndare han alltsedan dess varit.

Karli'ster, se Carlister.

Karl Johan, församling i Göteborg (se d. o.).

Karl Johansförbundet, Carl Johansförbundet, stiftat i Uppsala 1851 till Karl XIV Johans minne, verkar företrädesvis genom att medelst understöd och belöningar ur sina fonder främja svensk historieforskning, särskilt rörande tiden efter 1809 och Karl Johans person. K. utger *Carl-Johans-förbundets handlingar.* K:s skapare och förste ordf. var Israel Hwasser. Före 1905 främjades även norska forskningar rörande unionstiden och fanns en 1858 stiftad norsk avd. av K.

Karl Johansstil, se Empire.

Karl Johanssvamp, se Rörsoppar.

Karl Magnusson, biskop i Linköping, se Folkungaätten.

Karlman (fr. *Carloman*), flera medlemmar av karolingiska ätten, bland dem Karl Martells son, d. 754, 741—47 samregent med sin broder Pippin den lille, samt Ludvig II:s av Frankrike son, d. 884, som 879 och 882 ärvde delar av Frankrike.

Karl Martell (fr. *Charles Martel*, "hammaren"), f. omkr. 688, d.

741, frankisk storman, blev efter faderns, Pippin av Héristal, död 714 dennes efterträdare ss. major domus i Austrasien. Han underkuvade därpå Neustrien och lyckades upprätthålla Frankrikes övervälde över germanfolken i s. och ö. samt tillbakaslå morerna (se Frankrike sp. 499).

Ka'rlowitz, serb. *Karlovec,* stad i Jugoslavien, vid Donau. 6,000 inv. — I K. slöts 1699 fred mellan Turkiet och 1684 års "heliga liga" (se d. o.).

Karl Peter Ulrik, som rysk tsar Peter III, se Peter.

Ka'rlsbad [-bat], tjeck. *Karlovy Vary,* stad vid Egers biflod Tepl, v. Böhmen, Tjecko-Slovakiet, en av Europas största badorter, 374 m. ö. h. 17,000 inv., tyskar. — K. är berömt för sina varma alkaliska glaubersaltkällor med en temperatur av 42°—74° C. Sammansättningen är i de flesta 0,24 % glaubersalt, 0,13 % natriumbikarbonat och 0,1 % natriumklorid jämte fri kolsyra. Karlsbadervattnet verkar milt avförande och användes vid lever-, mag- och tarm-, ämnesomsättningssjukdomar m. fl. (jfr Brunns- och badorter sp. 659) till drickning under samverkan med speciella dietetiska och allmänt hygieniska behandlingsmetoder (karlsbaderkur). — På en konferens i K. aug. 1819 fattades av ombud för 10 tyska stater de s. k. Karlsbadbesluten, inspirerade av Metternich och gällande till 1848. De gingo ut på att systematiskt undertrycka frihetsidéerna vid universiteten och i pressen samt skapa en kommission för uppdagandet av "demagogiska tilltag".

Karlsba'dersalt. Konstgjort K. innehåller 2 delar kaliumsulfat, 18 delar natriumklorid, 36 delar natriumbikarbonat och 44 delar torkat natriumsulfat. En lösning av 6 gr. härav i 1 l. vatten har ung. samma salthalt som naturligt karlsbadervatten.

Karlsborg. 1. Socken i Skarab. l., pastorat i Skara stift. 2,435 inv. — 2. Fästning, belägen i K. 1 å en udde vid Vätterns v. sida, där Göta kanal utmynnar. K. påbörjades 1819 och var avsedd att bli härens huvudförrådsfästning samt huvudpunkten i det s. k. "centralförsvaret". K. saknar numera betydelse för riksförsvaret och dess slopande ss. fästning har ifrågasatts. K. är garnisonsort för Karlsborgs artillerikår, Göta ingenjörkår, ett intendenturkompani, varjämte infanteriets officersaspirantskola samt infanteriets och artilleriets underofficersskolor bruka vara där förlagda. — 3. Sågverk i Neder-Kalix skn, Norrb. l., vid mynningen av Kalix älv. Äg. a. b. Ytterstfors-Munksund.

Karlsborgs artillerikår, A. 10, Karlsborg, bildades 1893 av en å Karlsborg förlagd avd. ur Göta artilleriregemente. Kåren utvecklades fr. o. m. 1902 till Boden-Karlsborgs artilleriregemente, varav Karlsborgs bataljon fr. o. m. 1920 åter blev självständig.

Karlsdal, järnbruk med masugnar, gjuteri och mek. verkstad, i Karlskoga skn. Anlagt 1669. Äges jämte Granbergsdals masugn av Carlsdahls a. b., grundat 1896.

Karlshamn, stad i Blek. l. vid Mieåns utlopp i Östersjön, pastorat i Lunds stift. 7,560 inv. K. har flera äldre träbyggnader, ss. förra rådhuset, uppfört 1682 och restaurerat 1913, ett korsvirkeshus med framskjutande övervåning, och flera privathus. Kyrkan, en korskyrka av

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

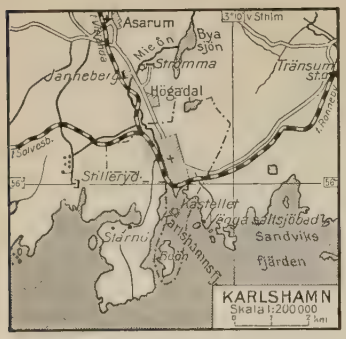

gråsten, är uppförd efter ritning av Erik Dahlbergh 1702. K. har realskola med kommunalt gymnasium, högre flickskola, teknisk yrkesskola, anstalt för sinnesslöa, länslasarett, epidemisjukhus. K. beröres av K.—Vislanda—Bolmens järnväg och Blekinge kustbanor samt har goda ångbåtsförbindelser. Industrin hade 1923 25 arbetsställen med 736 arbetare. Bland anläggningar märkas punschfabrik, sockerfabrik, olje- och kraftfoderfabrik (äg. Reymersholms gamla industri a. b.) samt varv (äg. a. b. K:s skeppsvarv). Mycket god och djup hamn. Livlig handel och sjöfart. — K. är den urspr. danska hamnplatsen Bodekull, som blev stad 1664 och omdöptes till K. 1666. K. intogs av danskarna 1676, 1678 och 1710. K., i äldre tider en betydande handels- och sjöfartsstad, hade sin blomstringstid under kontinentalsystemets dagar, särskilt 1808—12.

Karlshamn—Vislanda—Bolmens järnväg (K. V. B. J.), en 128,9 km. lång järnvägslinje från Karlshamn över Vislanda och Ljungby till Bolmen, där banan har anslutning till Halmstad—Bolmens järnväg. Spårvidd 1,067 m. I sin helhet öppnad för trafik 1878. Äg. Karlshamn—Vislanda järnvägs a. b.

Karlskoga. 1. Socken i örebro l., jämte Degerfors (förr kapellförs., sedan 1925 egen socken, 5,010 inv.) pastorat i Karlstads stift. 13,610 inv. I K. ligger Bofors bruk. — 2. Municipalsamhälle i K. 1. 2,320 inv. I K. finnas epidemisjukhus, kommunal mellanskola, folkhögskola och K. praktiska läroverk. — 3. K. bergslag, benämning på den del av Värmland, som ingår i Örebro l.

Karlskoga folkhögskola i Karlskoga, grundad 1911, omfattar (sedan 1922) manlig och kvinnlig huvudkurs samt andra årskurs med vidaregående undervisning.

Karlskoga härad och tingslag i Nora domsaga omfattar socknarna Karlskoga, Degerfors och Bjurtjärn i örebro l.

Karlskrona, stad i Blekinge, vid n. delen av en Östersjövik, som i s. begränsas av en väl utbildad skärgård. Säte för landshövding. 28,020 inv. K. ligger på ett antal öar och holmar. Huvudön är Trossö, som i sin högsta del

Karlshamn. Kyrkan.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

bildar en jämn platå, Stortorget, stadens medelpunkt, med Karl XI:s staty av Börjeson. Bland parker och öppna platser märkas Hoglands park med Karl XIII:s staty och Kungsplanen. Staden har tre kyrkor. Äldst är Amiralitetskyrkan, en korskyrka av trä, uppförd på 1680-t. De övriga äro verk av Nikodemus Tessin d. y. Ståtligast är Trefaldighets- l. Tyska kyrkan, en korskyrka i italiensk barockstil, invigd i ofullbordat skick 1709. Samma italienska karaktär har Fredrikskyrkan, en långhusanläggning från 1720—44. Även rådhuset är byggt av Tessin. Bland övriga äldre byggnader märkas Amiralitetsklockstapeln och en del av flottans byggnader. En ålderdomlig karaktär med små, låga trähus har Björkholmen. K. är sedan 1680-t. örlogsflottans huvudstation. Denna består av ett större örlogsvarv med flera dockor, skeppsgosseskolor och förrådshus. Ett flertal fort i skärgården utanför K. försvara flottstationen, bl. a. Kungsholmsfort och V. Hästholmsfortet; åt landsidan ligger skansen Oskarsvärn. K:s garnison består främst av K. grenadjärregemente och K. kustartilleriregemente samt ett fästningsingenjörkompani av Göta ingenjörkår. I K. finnes högre allmänt läroverk, högre flickskola med gymnasium, skeppsgosseskola, Blekinge museum, länslasarett, straffängelse. K. är utgångspunkt för K.—Växjö och Östra Blekinge järnväg samt Blekinge kustbanor. Ångbåtsförbindelse med svenska hamnar och utlandet. Hamnen är god och rymlig, sjöfarten dock ej synnerligen livlig. Industrin hade 1921 50 arbetsställen med 2,369 arbetare, därav över hälften på flottans varv. Bland större

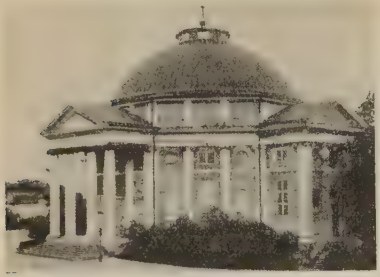

Karlskrona. T. v. Trefaldighets- l. Tyska kyrkan. — T. h. Fredrikskyrkan.

industriföretag märkas Kakelfabriks a. b. i K., grundat 1915, a. b. Karlskrona lampfabrik grundat 1920, och a. b. Karlskrona porslinsfabrik, grundat 1918. K. bildar två församlingar och pastorat, stads- (16,325 inv.) och amiralitetsförsamlingarna (11,695 inv.). — Efter motgångarna till sjöss i kriget 1675—79 önskade regeringen förlägga örlogsflottan till en hamn i s. Sverige med gynnsamma isförhållanden, och 1679 beslöts på förslag av Johan Gyllenstierna att här upprätta flottstationen K., som f. å. erhöll stadsprivilegier. En stadsplan uppgjordes av Dahlbergh, och invånarna i Ronneby och Kristianopel ålades att flytta till K. örlogshamnen tillkom snabbt tack vare Hans Wachtmeisters energi.

Karlskrona grenadjärregemente, I. 7, Karlskrona, bildat 1902 av förutvarande Smålands grenadjärkår och Blekinge bataljon, utgör infanteribesättning i Karlskrona fästning.

Karlskrona kustartilleriregemente, se Kustartilleriet.

Karlskrona—Växjö järnväg (C. W. J.), en 113,5 km. lång, normalspårig järnvägslinje från Karlskrona över Emmaboda till Växjö. Öppnad 1874. Äges av Karlskrona—Växjö järnvägs a. b. och trafikeras gemensamt med Växjö—Alvesta, Växjö—Tingsryds, Växjö—Virserums och Hönshylte—Kvarnamåla järnvägar.

Karlskrönikan, rimkrönika på knittel, behandlande Sveriges historia 1389—1452. Den har nedskrivits — ovisst av vem — på

Karlskrona. Hamnen med flottans varv.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Karlsruhe. Slottet.

uppdrag av Karl Knutsson, som däri vederbörligen förhärligas. Från framställningen av dennes egen tid skiljer sig det första partiet, till Engelbrekts död, vilket utgör en omarbetning av en förlorad Engelbrektskrönika. Ehuru av ringa litterärt värde och med utpräglat nationell och aristokratisk tendens, är K. ss. källskrift ytterst viktig.

Karlslund, gods i Längbro, Ånsta och Vintrosa socknar, Örebro l. Stor, vid Svartån belägen huvudbyggnad, uppförd 1801.

Karlslunda, socken i Kalmar l., jämte Arby och Hagby pastorat i Växjö stift. 1,525 inv.

Karlsruhe [-ro'e], huvudstad i Baden, Tyskland. 11 km. från Rhen. Den äldre staden är anlagd 1715 med det ståtliga, 1752—76 uppförda slottet som medelpunkt, varifrån gatorna solfjäderformigt utstråla. Den har en rad klassicistiska byggnader från 1800-t:s början av Fr. Weinbrenner. Stor teknisk högskola, konstakademi, konstmuseum m. m. Betydande industri. 140,000 inv.

Karlstad, stad i Värml. l. vid Klarälvens utlopp i en vik av Vänern. Säte för landshövding och biskop. 19,730 inv. K. är efter den stora branden 1865, som ödelade nästan hela staden, regelbundet byggt med rymliga torg och breda gator samt ligger till största delen på Tingvallaön; nya stadsdelar ha växt upp även på fastlandet på andra sidan om de båda mäktiga älvgrenar, som omsluta ön. Av byggnader må nämnas residenset, rådhuset från 1800-t., biskopsgården, en av K:s få äldre träbyggnader, den nyrestaurerade domkyrkan (uppförd 1724—30 av Kr. Haller; altarfigurer av Sergel), den gamla gymnasiebyggnaden (byggd efter ritning av Cronstedt 1754—59), som nu inrymmer domkapitlets lokaler, stifts- och läroverksbiblioteket på omkr. 40,000 bd, Värmlands museum m. m. — K. har högre allmänt läroverk, högre flickskola, folkskoleseminarium, handelskammare, länslasarett. Förläggningsort för Värmlands regemente. K. har två järnvägsstationer vid statsbanelinjen Laxå—Charlottenberg samt K.—Munkfors och K.—Skoghalls järnväg. Ångbåtsförbindelse med Vänerns hamnar och Göteborg. Till den nya, yttre hamnen gå fartyg direkt från Nord-

Stora Sunstatjärn
Klarälven
Värml. regemente
Kyrkogård
Klarälven
Bischopsgård
Tulgshus
Teater
Domkyrka
Östra station
Läroverk
Läroverk gymnasiet
Länsresidens
Flickskola
Högre allm.
Läroverk
Läroverk
Läroverk

Karlstad. Östra bron.

med Karlstad—Skoghalls och Nordmark—Klarälvens järnväg.

Karlstads härad, Värmlands l., tillhör Mellansysslets domsaga och omfattar socknarna Hammarö, Karlstads landskommun och Grava.

Karlstad—Skoghalls järnväg (K. S. J.), en 7,5 km. lång järnvägslinje från Karlstads ö. station till Skoghall. Spårvidd 0,891 m. Öppnad för trafik 1915. Äg. Karlstad—Skoghalls järnvägs a. b. Trafikeras gemensamt med Karlstad—Munkfors och Nordmark—Klarälvens järnväg.

Karlstads stift räknar sin begynnelse från 1647, då den dittills (från 1580) i Mariestad boende superintendenten förflyttades till Karlstad. Under denne lydde då Värmland och nordligaste delen av Västergötland. Det senare området förenades dock 1658 åter med Skara stift i utbyte mot Dalsland. Under K. lades härvid även n. delen av Bohuslän, vilken emellertid 1693 överfördes till Göteborgs stift. 1772 erhöll K. sin förste biskop. F. n. omfattar K. Värml. l., Dalsland samt västligaste delen av Örebro l., med 12 kontrakt, 69 pastorat, 136 lands- och 5 stadsförs. Areal 24,413 kvkm. Folkmängd (1 jan. 1924) 361,948 inv.

Karlstads-Tidningen, varannandagstidning i Karlstad av kulturellt frisinnad läggning; nuv. namn sedan 1884. Redaktör sedan 1890 är M. Hellberg.

Ka'rlstadt, Andreas (hette eg. Bodenstein), f. omkr. 1480, d. 1551, tysk reformator, från 1510 lärare vid Wittenbergs universitet, i början av 1517 vunnen för Luther, från vilken han dock snart skilde sig genom ett djärvare utdragande av de reformatoriska konsekvenserna, särskilt i spiritualistisk riktning. 1521 en tid verksam i Danmark, genomförde K. under Luthers uppehåll på Wartburg åtskilliga radikala reformer i Wittenberg, bl. a. bildernas avlägsnande ur kyrkorna. 1524 måste han lämna Sachsen. Genom några s. å. publicerade traktater om nattvarden råkade han i skarp strid med Luther, tjänstgjorde sedan ss. Zwinglis medhjälpare i Zürich och blev 1534 prof. i Basel.

Karlsteen, Arvid, f. 1647, d. 1718, den förste svenskfödde medaljgravören av betydelse. Utbildad i Paris och London, anställdes K. 1681 vid Kungl. Myntet i Sthlm, där han graverade bortåt 100 medaljer. Hans äldre konungaporträtt, t. ex. Karl X Gustav (se ill. till denne), ha en fransk antikiserande form, medan Karl XII:smedaljen 1702 är i en mera personlig, något idealiserad stil.

Karlsten, fästning på högsta

Stora Karlsö. Norderhamn.

delen av Marstrandsön; uppförd i slutet av 1600-t. efter ritning av Erik Dahlbergh, flera gånger om- och tillbyggd; nedlades som fästning 1882. K. intogs av Tordenskjold 1719. Har använts som fängelse.

Karlstorp, socken i Jönköp. l., jämte Kråkshult pastorat i Växjö stift. 1,180 inv.

Karlsvik, järnbruk med masugnar, anriknings- och briketteringsverk, 4 km. från Luleå stad. Anlagt 1906. Ägg. a. b. Ytterstfors—Munksund.

Stora Karlsö. Stora Förvar.

Karlsöarna, två av kalksten bestående klippöar, Stora och Lilla Karlsö, några km. v. om Gotland. K. ha säreget utbildade kustformer och flera grottor; i en av dessa, Stora Förvar, på Stora Karlsö, ha anträffats fornfynd, som visa, att den varit stenåldersboplats och bebodd ännu under yngre järnåldern. K. äro kända för sitt växt- och sjöfågelliv; på Stora Karlsö finnas verkliga fågelberg. Sillgrisslan har där sin enda häckplats inom Sverige. Sedan 1880-t. äro fåglarna skyddade genom K:s Jakt- och Djurskyddsförenings a. b. ("Karlsöklubben"). All jakt på sjöfågel är dessutom förbjuden intill 1,500 m. från Lilla, 3,000 m. från Stora Karlsö. — På Stora Karlsös n.v. udde ligger en blänkfyr, vars betjäning utgör öarnas hela befolkning.

Karl Ulfsson. 1. K. l. "junker Karl", d. 1260, var son till Ulf Fase av Folkungaätten. K. ingick i Svärdsriddarorden och stupade i Kurland. — 2. K. Sparre till Tofta, d. 1407, den siste och mäktigaste medlemmen av den äldsta Sparresläkten, riksråd och 1364—71 marsk. — 3. Son till den

Karnak. T. v. Sfinxallé. — T. h. Stora tempelsalen i Amontemplet.

heliga Birgitta, d. 1372 i Neapel, där han drabbades av moderns vrede över ett otillbörligt närmande till drottning Johanna.

Karlung l. S : t K., svenskt lokalhelgon från Roslagen. K. dräptes trol. vid ett hedniskt härjningståg på 1100-t. Hans efter honom uppkallade hemsocken har förenats med grannsocknen Söderby till Söderby-Karl.

Karm, timmer, planka l. plåt, som omger och begränsar öppning (t. ex. för fönster l. dörr) i mur l. vägg l. lucköppning i däck.

Ka'rma, sanskr., betyder eg. handling, sedan också den med handlandet förknippade lagen (om handlingens följder), d. v. s. orsakslagen tillämpad på människans gärningar. Detta begrepp spelar en stor roll i den gammalindiska och den nutida teosofiska åskådningen: det är K., som driver till reinkarnation.

Karmansbo bruk, järnverk i Heds skn, Västmanl. l., omfattande lancashireverk, valsverk och stångjärnssmedja. Anlagt 1611. Ägg. a. b. Karmansboverken.

Ka'rmel, berg i n. Palestina, går från Samariens högland i n.v. riktning ut till Medelhavet. Högsta höjden är 552 m. ö. h. K. är i G. T. ryktbart för sin skönhet och är alltjämt täckt av en ståtlig vegetation. I Elias historia spelar K. en framträdande roll.

Karmeli'ter, urspr. en eremitsammanslutning, grundad 1156 på Karmel, från 1238 i Västerlandet, 1247 förvandlad till tiggarorden. En kvinnlig gren inrättades 1452, och från 1476 fingo K. även tertiarier. 1562 grundade den heliga Teresia en strängare avdelning, de kvinnliga barfotakarmeliterna, vilken snart också fick en manlig motsvarighet. Från 1593 bilda dessa en särskild orden. K:s skyddshelgon är Elia. — I Norden hade K. kloster i Helsingör, Landskrona och Örebro.

Karmi'n, ett rött färgämne, som erhålles genom utkokning av konschonell med alunlösning.

Karminati'va medel (av lat. *carmina're*, karda), väderdrivande medel.

Karmi'nsyra, $C_{22}H_{20}O_{13}$, utgör färgämnet i konschonell.

Karmosi'n, mörkröd färg, framställd av konschonell.

Ka'rnak, by på Nilens ö. brädd, 3 km. n. om Luksor, belägen i centrum av det område, som upp-

Karnap. Inre borggården på Gripsholms slott.

togs av det forna Tebe, med de mest storslagna tempelruiner, som över huvud taget finnas. Mest betydande och bäst bevarade äro ruinerna av Amontemplet, världens största tempelanläggning med en byggnadsperiod från omkr. 2,000 f. Kr. till ptolemaiertiden. Själva templet utgör en 350 m. lång rektangel, sammansatt av en mängd gårdar och kolonnhallar, främst den av Setos I och Ramses II uppförda stora tempelsalen, ett jätterum av 103 m:s bredd, indelat av 16 rader kolonner, av vilka de mellersta ha en höjd av 21 m. Bland övriga byggnader märkas ett mindre, av Amenhotep III åt gudinnan Mut uppfört tempel och det huvudsakl. av Ramses III uppförda Chonstemplet. Till templen föra långa sfinxalléer. — Utgrävningen och konserveringen av ruinerna påbörjades av Mariette (se d. o.) och fortsattes av G. Legrain.

Karna'p, ett tornliknande utsprång på en byggnad, vanl. uppburet av konsoler men stundom neddraget till jordytan.

Karnatio'n (av lat. *ca'ro*, kött), målarkonstens återgivande av människokroppens hudfärg.

Karnau'bavax, Karnaubapalm, se Vaxpalmer.

van Karnebeek [fann ka'rnebek], Herman Aadrian, f. 1874, jonkheer, nederländsk ämbetsman, diplomat, 1911 Haags borgmästare, sedan 1918 utrikesminister. K., som visade stor diplomatisk skicklighet vid de förhandlingar, som 1920 föregingo Nederländernas vägran att bifalla de allierades begäran om kejsar Vilhelms utlämnande, var ordf. vid N. F:s andra delegerademöte och nederländsk delegerad vid Genuakonferensen 1922.

Karneo'l, se Kalcedon. — Karneol-onyx, se Agat.

Karneva'l (vanl. uppfattat ss. ital. *carne vale*, kött, farväl!, l. av mlat. *carneleva'men*, köttborttagande, men snarare av lat. *ca'rrus nava'lis*, skeppsvagn, ett på hjul draget skepp), i katolska länder den längre l. kortare tid av lustbarheter, som går före den stora påskfastans inträde (med askonsdagen) och som i sig tydligen upptagit äldre, hedniska vårfest- och vinterriter (i Syd-Tyskland och vid Rhen bl. a. seden att i procession föra omkring ett på hjul draget skepp, en ceremoni, som även förekommit i Orienten och vid de romerska saturnalierna). Jfr Fastlagen. K. benämnas även vissa studentmaskerader i Sverige.

Karni's (grek. *koroni's*), S-format listverk. Om övre delen springer fram över den undre, är K. *stigande*, är förhållandet omvänt, är K. *fallande*. Den förra

användes som krönande l. bärande list, den senare till baser l. socklar.

Ka'rniska alperna, den del av de s. k. kalkalperna, som sträcker sig från Dravas källor till Tarvispasset. K. bilda gräns mellan Italien och Österrike.

Karnivo'r (av lat. *ca'ro*, kött, och *vora're*, äta), köttätare, rovdjur. Se även Insektätande växter.

Ka'ro, Georg, f. 1872, tysk klassisk arkeolog, 1902—16 sekr. vid Tyska institutet i Aten, därefter prof. i Halle, har företrädesvis behandlat de etruskiska och egeiska kulturerna.

Ka'roli, församling i Malmö (se d. o.).

Karoli'n (bildat till lat. *Carolus*, Karl). 1. Benämning på Karl XII:s följeslagare i fält. — 2. Benämning på olika svenska mynt, det äldsta Karl IX:s guldkarolin om 4 daler silvermynt. Från Karl XI:s tid benämndes tvåmarksmynten av silver K., under Adolf Fredrik även adolfin (se d. o.). Slutligen präglades 1868—72 guldkaroliner om 10 francs (utan fast värdeförhållande till de svenska silvermynten). Avsedda som internationellt betalningsmedel, försvunno de ur rörelsen, sedan Sverige övergått till guldmyntfot utan att antaga latinska myntunionens myntenhet.

Karolina (eng. *Caroline*), *engelsk* drottning. Se Georg sp. 1190 f.

Karolina (Carola), drottning av *Sachsen*, f. 1833, d. 1907, dotter till prins Gustav av Vasa, gemål till konung Albert.

Karolina Matilda (da. *Karoline Mathilde*), f. 1751, d. 1775, dansk drottning, syster till Georg III av England, förmäldes 1766 med Kristian VII av Danmark. Åsidosatt av sin gemål, skänkte

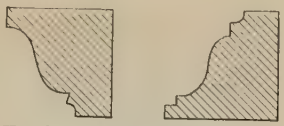

Karnis. 1. Stigande. 2. Fallande.

hon sin gunst åt Struensee, vars makt därigenom befästes. Vid Struensees fall 1772 blev hon fängslad. Äktenskapet upplöstes och K. begav sig till Hannover.

Karoli'nerna, förnämsta ögruppen inom Mikronesien, 4°—10° n. br., 137°—164° ö. l. Omkr. 700 öar. 1,000 kvkm. 40,000 inv. De största öarna äro bergiga, de andra korallöar. Klimatet är tropiskt men mildrat av nordöstpassaden och fuktigt. Invånarna, mikronesier, äro båtbyggare, sjömän och köpmän. Viktigaste exportvara är kopra. Tidigare spansk intressesfär, köptes ögruppen 1899 av Tyskland. Efter Versaillesfreden 1919 är K. japanskt mandatområde. En tvist med För. Stat. om den till K. hörande ön Yap, varifrån en viktig amerikansk telegrafkabel till Guam utgår, löstes 1921 så, att För. Stat. erhöll kontroll över kabelfästet.

Karoli'ngerna, frankisk härskarätt. K., som framträdde på 600-t. med Pippin, rikshovmästare i Austrasien, uppnådde den frankiska tronen 752 och med Karl den store, efter vilken K. uppkallats, även herradömet över grannfolken i Italien och Tyskland samt 800 den romerska kejsarvärdigheten. Genom delning av K:s rike 843 fördelades K. i tre kungliga grenar, den franska (reg. till 987), den tyska (utgick 911) och den italienska l. lothringiska (utgick 875).

Karolingiska renässansen, det allmänna kulturella uppsving på grundval av den klassiska bild-

Kaross. (Nord. mus.)

ningens återupplivande, som på 800-t. framträdde i Frankiska riket genom Karl den stores och hans omgivnings kulturella strävanden. Se Karl sp. 595.

Karolinsk (av Carolus), hänför sig dels till konungarna med namnet Karl och deras regeringstider (spec. "karolinska tidevarvet" 1654—1718), dels till Karl XII:s karoliner.

Karolinska förbundet, stiftat 1910 med H. Hjärne som drivande kraft, har till uppgift att främja forskning i den karolinska tidens historia och särskilt att höja intresset för Karl XII och hans tid. Se vid. Historia sp. 779 f.

Karolinska institutet, eg. Karolinska medikokirurgiska institutet, medicinsk högskola i Sthlm, grundad 1810. Dess första uppgift var att utbilda militärläkare. Till en början funnos två prof., i teoretisk och praktisk medicin. Först småningom meddelade K. övrig medicinsk undervisning, som handhafts av *Colle'gium me'dicum* sedan 1663 och i fråga om kirurgin av Kirurgiska societeten sedan 1685. 1813 övertogs praktiskt taget hela läkarutbildningen i Sthlm av K. samt bestämdes, att Serafimerlasarettet skulle vara tillgängligt för K:s elever. Den medicinska undervisningen, till en början av underordnad betydelse, likställdes småningom med universitetens. 1874 erhöll K. examensrätt samt 1906 rätt att promovera. Intill 1924 ha samtliga blivande läkare måst åtminstone någon tid studera vid K. ävensom vid Uppsala l. Lunds univ.; med nämnda år ha K. och universitetens medicinska fakulteter blivit i det närmaste oberoende av varandra. K. är f. n. Sveriges största anstalt för utbildandet av läkare med 23 professorer och 45 övriga lärare. Antalet lärjungar utgör över 900. K:s bibliotek, Skandinaviens största medicinska boksamling, omfattar c:a 60,000 band samt 75,000 smärre skrifter. — Genom Alfred Nobels testamente erhöll K. uppdraget att utdela Nobelpriset i fysiologi och medicin. Av fonder för vetenskapligt arbete må nämnas den 1922 till K. skänkta stiftelsen "Thérèse och Johan Anderssons Minne", med ett grundkapital av c:a 5 ½ mill. kr.

Károlyi [ka'räji], Mihály (Michael), f. 1875, greve, ungersk politiker. K. tillhörde den radikala gruppen inom oavhängighetspartiet. Efter världskrigets utbrott sökte K. genom stark fredspropaganda och undfallenhet för ententemakterna finna lösningen till Ungerns nationella problem. Han utropade i nov. 1918 republiken och blev jan. 1919 dess förste president. K. lyckades emellertid icke förmå ententen till hänsyn för Ungerns territoriella integritet och nödgades mars s. å. träda tillbaka för en bolsjevikisk regim, varefter han gick i landsflykt. 1924 utgav han ett försvar för sin politik, *Gegen eine ganze Welt.*

Ka'ron, se Hades.

Karo'ss (lat. *carru'ca*, fr. *carosse*), stor fyrhjulig, täckt vagn,

vanl. använd vid hoven som "statsvagn".

Karosseri', se Automobil sp. 891.

Karossier [-je'] (fr. *carossie'r*), se Häst sp. 1160.

Karote'n, $C_{40}H_{56}$, ett omättat kolväte, som utgör det röda färgämnet i morot m. fl. växter. Jfr Växtpigment.

Karoti'derna (grek. *karoti'des,* halspulsådrorna), de båda från aortabågen utgående pulsådrorna, som förlöpa på framsidan av halsen, skyddade av dess muskulatur, och under käken dela sig i två grenar, av vilka den yttre förser större delen av huvudskål och ansikte, den inre hjärna, panna och ögon med blod.

Karo'tter (av fr. *carotte,* morot), se Morot.

Karpa'lben, detsamma som (lat.) *o'ssa carpa'lia.* Se Extremiteter sp. 1332.

Karpalund, järnvägsstation i Färlövs skn, Kristianst. l., vid Kristianstad—Hässleholms och östra Skånes järnvägar. Råsockerfabrik; äg. Svenska sockerfabriks a. b.

Karpar, *Cyprini'ni,* en underfam. Karpfiskar. Hos karpsläktet, *Cypri'nus,* äro fjällen stora och styva. Rygg- och analfenan stödjas framtill av en taggig fenstråle. Karpen, *Cyprinus ca'rpio,* har två skäggtömmar på var sida. Ryggen är mörkbrun, sidorna gröngulaktiga, buken grå l. gulvit, fenorna

Karp. Längd intill 12 dm.

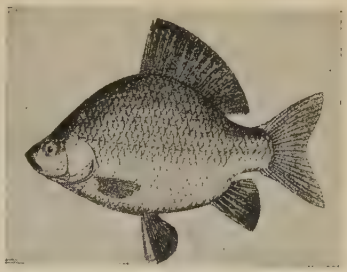

Sjöruda. Längd intill 45 cm.

mörka. Vissa odlade former ha endast ett fåtal, förstorade fjäll, "spegelkarpar", l. äro helt nakna, "läderkarpar". Mell. Asien, s.ö. Europa; införd och odlad i karpdammar i Nord-Amerika, Australien, Europa, även i s. Sverige. Värdefull matfisk. — Rudan l. sjörudan, *Cyprinus cara'ssius,* saknar skäggtömmar. Kroppen är hög och platt. Europa, Asien, s. och mell. Sverige. I mindre vattensamlingar finnes en förkrympt, mera låg och långsträckt ras, dammrudan, *Cyprinus carassius gibe'lio.* Längd vanl. c:a 20 cm. Odlas stundom som agnfisk. — Guldfisken, *Cyprinus aura'tus,* liknar dammrudan men har längre bröstfenor. Som vild mörkt olivgrön. Akvarieguldfiskarna äro vanl. guldröda, även fläckiga l. silvervita: silverfiskar. Teleskopfiskar ha utstående ögon och förlängda fenor. Guldfiskraser uppfödas i Japan och Kina. — Till K. höra bl. a. även asp, braxensläktet, kvidd, löja, mörtsläktet, sandkrypare, skäggkarpar, sutare (se dessa ord).

Karpa'terna, bergskedja, vilken som en direkt fortsättning av Alperna sträcker sig från Pressburg vid Donau i en vid båge omkring ungerska slätten till Orsova

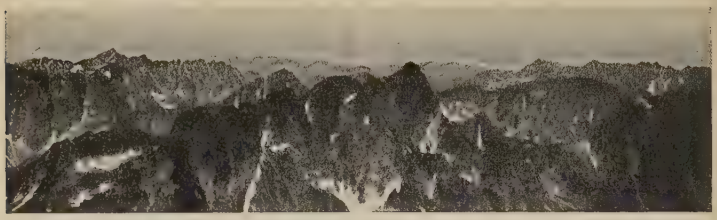

Parti av Karpaterna.

vid samma flod. Längd 1,300 km. K. bestå av flera kedjor och delas i två grupper, den n.v. l. egentliga K. med Beskiderna och Höga Tatra, K:s högsta parti (högsta toppen är Gerlsdorfer Spitze 2,663 m.), och den ö. och s.ö., Siebenbürgens berg, vars s. parti kallas Transsylvanska alperna. K. innehålla liksom Alperna en urbergszon, omgiven av yngre, lagrade bergarter, men bestå därjämte inom stora områden av tertiära eruptivbergarter. K. ha bildats genom tertiär veckning, sakna glaciärer, äro otillgängliga samt äga på flera ställen värdefulla malmer. — Ang. striderna i K. se Världskriget.

Karpe'll (av grek. *karpo's*, frukt), se Pistill.

Karpfiskar, *Cyprini'dae*, en fam. av *Ostario'physi*. Kroppen är vanl. fjällbeklädd, huvudet naket. Käkarna äro tandlösa, undre svalgbenen försedda med starka tänder. 1 ryggfena. Simblåsan är tvådelad, simblåsegång finnes. Sötvattensfiskar. Under lektiden uppstå ofta pärllika bildningar på huvudet, fjällen och fenorna. Växt- l. planktonätare, sällan rovfiskar. Till K. höra grönlingsläktet och karpar (se dessa ord).

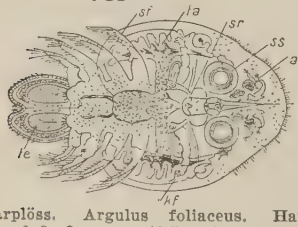

Karplöss. Argulus foliaceus. Hane. Längd 6—8 mm. a (främre) antenn; kf bakre käkfot; sf simfot; sr sugrör; ss sugskål; ta tarm; te testikel.

Karplöss, *Branchiu'ra*, en ordn. på fiskar parasiterande Kräftdjur med ett par fasettögon på den breda, skivlika framkroppen. Den vanliga karplusen, *A'rgulus folia'ceus*, hos vilken första paret käkfötter är ombildat till sugskålar, suger blod från huden och gälarna hos sötvattensfiskar; kan även simma fritt omkring.

Karpogo'nie (av grek. *karpo's*, frukt, och *go'nos*, alstring), se Rhodophyceae.

Karré (fr. *carré*), köttstycke av gris, motsvarande kotlettraden på kalv l. får. Stekes hel l. i skivor som kotletter.

Karrenfält, se Karstlandskap.

Karrio'l (fr. *carriole*), ett lätt, ensitsigt, tvåhjuligt, fjäderförsett åkdon.

Karriä'r (fr. *carrière*, av mlat. *carra'ria*, körväg), fyrsprång, snabbt lopp (jfr Ridning). — Göra K., vinna hastig befordran.

Karroo, två högslätter, Lilla och Stora K., i s. delen av Kaplandet, Syd-Afrika. K. ha stäppnatur och nyttjas som betesmarker. K. har givit sitt namn åt Kar-

rooformationen (se Afrika sp. 129), som dock utbreder sig över ett större område.

Kars, stad i turkiska Armenien, 340 km. s.v. om Tiflis. Fästning. 30,000 inv. — K., som tillhörde turkiska Armenien, var flera gånger föremål för ryska anfall, kom 1878 till Ryssland, var under världskriget under olika herrar (se Armenien sp. 667) och återkom 1921 till Turkiet.

Karsholm, gods i Österlövs skn, Kristianst. l. Det gamla 1600-talsslottet ombyggdes på 1800-t. i Kristian IV:s stil.

Ka'rsina-pata, fiskredskap, som består av ett stängsel, utsatt tvärs över en älv, och en särskild inhägnad, ka'rsina, i vilken fisken vandrar in och fångas med not. K. användas för laxfiske i Torne, Kalix och Lule älvar.

Karsjö, sågverk i Järvsö skn, Gävleb. l. Äg. a. b. Iggesunds bruk.

Karskär, se Korsnäs sågverks a. b.

Karst, se Karstlandskap.

Ka'rsten. 1. Kristoffer Kristian K., f. 1756, d. 1827, operasångare (tenor), medverkade till en början i kören vid den nyinstiftade svenska operan och blev senare solist där och var för sin stämma högt uppskattad även i Berlin, Paris och London. — 2. Karl Johann Bernhard K., f. 1782, d. 1853, tysk metallurg, chef för preussiska bergverksvässendet. K. bidrog väsentligt till uppkomsten av den storartade zinkindustrin i Schlesien. — 3. Ludvig K., f. 1876, norsk målare. K., som fått sin utbildning i München och Paris, har tagit avgörande intryck av Munch, framför allt i tekniken. Hans konst präglas av ett starkt temperament och stor koloristisk begåvning.

Tre barnhuvuden. Målning av Ludvig Karsten.

Målningssättet är i allm. starkt skissartat med färgen nedkastad på duken med våldsam kraft i oregelbundna streck och fläckar.

Karstlandskap, landskapsformer, uppkomna företrädesvis i höglänta trakter, där berggrunden består av kalksten, som genomsläpper regnvattnet, vilket upplöser kalkstenen och bildar de egendomliga karstfenomenen. Sådana äro hålor och grottor med droppstensbildningar, floder, som till större l. mindre del ha underjordiskt lopp, karrenfält, som utmärkas av meterdjupa fåror, vilka det rinnande vattnet utlöst på kalkbergens sluttningar m. m. — K. äro fattiga på växtlighet. Endast dalarna, där den lösa jorden samlat sig, äro fruktbara. Ett typiskt K. är berglandet Karst, som omfattar delar av Krain, Istrien, Dalmatien och Bosnien, delvis skogbevuxet men i stor utsträckning ofruktbart och öde. K. finnas på många andra ställen, och karstfenomen förekomma även i Sveriges kalkstensområden, t. ex. på Gotland.

Karta, mer l. mindre generaliserad avbildning av jordytan l. någon del därav i förminskad skala. Plana K. äro vanligast, men hela jordytan avbildas stun-

dom på en glob (globkarta). Å reliefkartor återges terrängen i relief, ofta med förstorad höjdskala. Även himmelssfären l. delar därav avbildas i kartform (stjärnkartor) liksom ock månens och planeternas ytor. Flera K. med större l. mindre samhörighet pläga sammanföras till en atlas. K. i relativt stor skala över sammanhängande områden uppdelas alltid för större hanterlighets skull i kartblad (bladindelade kartverk). Enär jordytan är buktig, måste den vid avbildning i plan projicieras på en från början l. efter utbredning plan yta (se Kartprojektion). — En geometrisk K. (t. ex. lantmäterikartor) framställer ett litet parti av ett land i relativt stor skala (i Sverige 1:400, 1:1000, 1:2000, 1:4000 och 1:8000); vid dess uppgörande tages ingen hänsyn till jordrundningen, varför denna K. betraktas ss. såväl yt- som längd- och vinkelriktig. Lantmäterikartorna sammanställas till ekonomiska K. över större sammanhängande områden (i Sverige län); dessa utföras i mindre skala (i Sverige 1:20000 till 1:200000) och i för ändamålet lämpad projektion. Med lantmäterikartor ss. stomme upprättas även topografiska K., vilket sker genom och vid höjdrekognoscering inom kartområdet, varvid jordytans höjdförhållanden anges på olika sätt genom nivåkurvor l. backstreck och höjdsiffror. Övriga terrängföremål (vägar, gårdar, kyrkor m. m.) utmärkas medelst särskilda för olika kartor och skalor specifika beteckningar (se ill.). De topografiska K:s skalor variera i regel mellan 1:10000 och 1:1000000 (i Sverige lägst 1:50000). Vanl. benämnas de generalstabskartor, emedan de i regel upprättats med militär personal och för militärt ändamål. Över kusttrakterna och därtill angränsande havs- l. sjöområden upprättas sjökort, å vilka landterräng medtages endast i den mån den är av betydelse för sjöfarten (hamnar, "landkänningar" m. m.) men å vilka i stället vattendjupen i största kända utsträckning angivas tillika med övriga för sjöfarten nödiga detaljer (fyrar, grund, farleder m. m.). På grundval av topografiska och ekonomiska K. samt sjökort göras sammandrag med vissa förenklingar och generaliseringar till geografiska (fysiska) landkartor i mindre skala (1:1000000 och mindre), och dessa i sin ordning sammandragas och förenklas till världsdels-, halvklots- och världskartor. K. för andra syften än de hittills nämnda äro geologiska K. (över berggrunds- och jordartsförhållanden), gruvkartor, etnografiska K. (över folkrasers, nationaliteters, kulturföremåls, språkarters m. m. utbredning), politiska K. (upptagande politiska och administrativa gränser), kommunikationskartor, historiska K. (politiska K. för olika tidsskeden m. m.), samtliga utförda på basis av topografiska l. landkartor. — Fältarbetet vid upprättandet av en K. kan ske enl. numeriska metoder (triangel- och polygonmätning) l. enl. grafiska metoder (se Geodesi sp. 1180 f. och Praktisk geometri). I bergsterräng har med stor framgång använts fotogrammetriska metoder (se Fotogrammetri). Även flygfoto-

grafi (se d. o.) spelar numera stor roll vid upprättandet och revision av K. — De flesta länder ha för uppgörande av officiella K. särskilda institutioner. I Sverige äro dessa Rikets allmänna kartverk samt Sjökarteverket.

Karta'go, forntida stad i n. Afrika, invid nuv. Tunis, grundlagd trol. på 700-t. f. Kr. av fenicier från Tyros. K. blev snart den förnämsta handels- och industristaden på Afrikas n. kust, en viktig stödjepunkt för feniciernas handel med Spanien. Jämte etruskerna satte kartagerna en gräns för grekernas framträngande västerut genom slaget vid Alalia (Korsika) 535 f. Kr., världshistoriens första sjöslag. K. intog Sardinien och v. delen av Sicilien. Om denna ö stod mellan K. och grekerna på ön en tävlan, som med vissa uppehåll varade i omkr. 140 år och slutade med nederlag för K., som dock behöll öns v. del. I kampen mot grekerna åtnjöt K. Roms stöd — ett handels- och vänskapsfördrag avslöts redan år 509 f. Kr. —, men då romarna intagit s. Italien, började de eftertrakta Sicilien (se Puniska krigen). 241 förlorade K. sina besittningar på Sicilien, 238 Sardinien, 201 alla besittningar utom i Afrika. 146 förstördes staden. — Styrelsen i K. utövades av medlemmar av handels- och jordägararistokratin. Två suffe'ter, som årligen valdes, hade den verkställande myndigheten; vid deras sida stod ett råd på 300 medlemmar. Folkförsamlingen tyckes ha haft mycket ringa inflytande. Invånarna i de feniciska kolonierna i n. Afrika, Spanien och på Sicilien samt de underkuvade infödda stammarna voro skattskyldiga till K., som därtill utövade ett inkomstbringande

handelsmonopol i v. delen av Medelhavet. En annan viktig inkomstkälla var textilindustrin. — K:s förnämsta gudomlighet var den feniciska Tanit, himladrottningen. Till språk och kultur skilde sig kartagerna föga från moderfolket fenicierna (se Fenicien sp. 1477). — K. återupprättades 122 f. Kr. av C. Gracchus, som ditförde en koloni av italienska bönder. Det nya K. blev under kejsartiden romerska provinsen Africas huvudstad och en av rikets förnämsta handelsstäder (enl. uppgift 500,000 inv.). — För K:s arkeologiska undersökning har främst munken A. L. Delattre varit verksam, från 1923 under amerikansk medverkan. Fynden förvaras i Bardomuseet i Tunis och Musée Lavigerie i K.

Karte'll (fr. *cartel*, av lat. *cha'rta*), fördrag, överenskommelse (ss. politisk term särskilt ang. mera tillfällig samverkan mellan olika partier i något visst syfte). — *Nationalekon.* Sammanslutning mellan företagare i syfte att förebygga konkurrens. Företagarna binda sig endast i vissa avseenden och bibehålla i övrigt sin självständighet; priskartell, överenskommelse att hålla vissa priser; produk-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

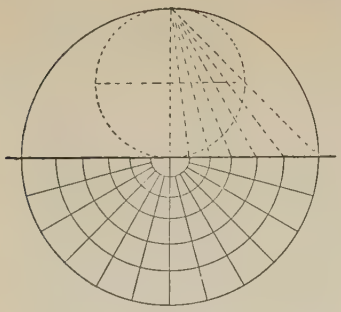

Kartprojektion. Stereografisk polarprojektion.

tionskartell, för reglering (minskning, specialisering) av produktionen; försäljningskartell, överenskommelse om fördelning av avsättningsområdet och kundkretsen. Jfr Monopol och Trust.

Karte'sch (fr. *cartouche*, ty. *Kartätsche*), skrotfylld projektil av enklaste konstruktion för verkan mot levande mål på nära håll.

Kartnagel, missbildning av en nagel på grund av inflammation (ofta även symtom av psoriasis, se Hudsjukdomar sp. 970) i nagelbädden, i l. under nageln. K. utgör en vanl. förtjockad, deformerad, missfärgad och sprickig nagel.

Kartografi' (av *karta* och grek. *gra'fein*, skriva), vetenskapen om kartor, spec. deras ritning och reproduktion.

Karto'ng (fr. *carton*, av lat. *cha'rta*). 1. Tjockt och styvt papper, papp l. av dylikt material tillverkad ask. — 2. En på papper utförd teckning i kol, blyerts l. krita, avsedd att överföras till en vägg- l. glasmålning l. gobeläng.

Kartote'k (av lat. *cha'rta* och grek. *te'ke*, kista), förvaringsplats för kort, lådor för kortsystem.

Kartprojektion, den buktiga jordytans avbildning på ett plan. Vid K. projicieras det nät av meridianer och parallellcirklar, vari jordytan tänkes indelad. Det inbördes läget av klotets punkter förändras härvid, så att 3 slags projektionsfel uppstå: längd- (avstånds-), yt- och vinkelfel. Genom lämpligt val av K. kunna antingen yt- l. vinkelfelen försvinna och kartan bibringas endera av egenskaperna ytriktighet (ekvivalens) l. vinkelriktighet (konformitet). Däremot kan en plankarta göras längdriktig (ekvidistant) endast i vissa riktningar. För K. kunna tre slag av projektionsytor användas: plana samt kägel- (kon-) och cylinderytor; uppskäras de båda sistnämnda, kunna de nämligen utbredas och bilda plan. Om en cylinder ställes runt ett klot och har samma radie som detta, sker beröringen längs en storcirkel, d. v. s. en cirkel med klotets egen radie. Äger tangeringen rum längs en mindre cirkel, måste cylinderns väggar lutas inåt, och cylindern övergår då till en kon. Förminskas tangeringscirkeln till det minsta möjliga, en punkt, förflackas konen till en plan yta. K.

Lamberts ytriktiga azimutala ekvatorialprojektion.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

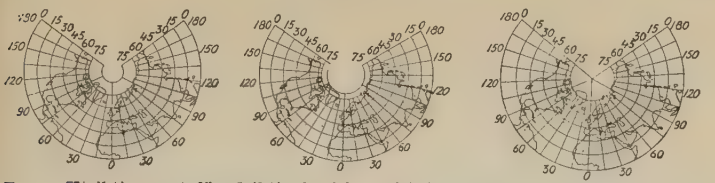

Fr. v. Ytriktig samt längdriktig konisk projektion. Båda med tangering på 45° n. br. — Albers' ytriktiga kägelprojektion. Breddgraderna för 30° och 60° bredd längdriktigt återgivna.

på plana ytor kallas azimutala. Tangerar planet globen i polen, bildas en polarprojektion, sker beröringen vid ekvatorn, en ekvatorialprojektion, sker den annorstädes, en horisontalprojektion. Cylinder- och kägelprojektioner kallas normala, då cylinder- resp. konaxeln sammanfaller med klotets egen axel, transversala, då axeln är en förlängd diameter i ekvatorn, samt snedaxliga, då axeln förlöper genom klotet i annan riktning. K. kallas skärande, då projektionsytan skär i stället för tangerar klotet. Det har ibland visat sig fördelaktigt vid bladindelade kartverk i konisk K. att för minskande av projektionsfelen zonvis projiciera kartområdet på olika koner med tangering i varje zons mittparallell (polykoniska K.) och vid cylinderprojektioner avbilda våder av området på olika cylinderytor med tangering längs vådens mittmeridian (polycylindriska K.). Ibland projicieras varje blad för sig azimutalt (någon gång koniskt), så att hela området kommer att återges på ytorna av en månghörning, som omger globen (polyederprojektioner). Inom dessa tre grupper kunna bladen endast i begränsad utsträckning sammanfogas till större kartor, då bladen ej bli likformiga. Antalet tänkbara K. är oändligt, men endast ett fåtal ha praktiskt värde. K. kunna indelas i direkta (l. perspektiviska), vid vilkas konstruktion räta projektionslinjer utgå från en bestämd punkt, ögonpunkten, till alla för klot och projektion gemensamma punkter, och indirekta (l. beräknade), där globytans återgivande å planet sker efter andra matematiska regler. Inom båda huvudgrupperna förekomma såväl azimutala som kägel- och cylinderprojektioner. — A. *Direkta K.* 1) Ortografisk azimutal K. Ögonpunkt på oändligt avstånd, varvid projektionslinjerna bli parallella. Användes huvudsakl. för månkartor. 2) Stereografisk azimutal K. Ögonpunkt i jordytan; projektionsplanet tangerar i ögonpunktens antipodpunkt. Vinkelriktig. Användes förr ofta för halvklotskartor. 3) Gnomonisk (central) K. Azimutal projektion med ögonpunkt i jordens medelpunkt. Den linje (ortodrom), som på globytan på kortaste vägen sammanbinder två punkter, blir en rät linje, och projektionen användes därför till sjökort "för segling i storcirkeln". 4) Direkt konisk och direkt cylinderprojektion. Ögonpunkterna belägna i jordens medelpunkt. Båda endast av teoretiskt intresse. 5) Lamberts ytriktiga cylinderpro-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Sanson-Flamsteeds projektion.

jektion. Varje punkt å klotet projicieras från sin breddgradscirkels medelpunkt. Brukas med fördel vid kartering av långa smala områden. — B. *Indirekta* K. 1) Mittavståndsriktig azimutal K. Alla avstånd från projektionens mittpunkt äro desamma som på globen. Användes, där yt- l. vinkelriktighet ej fordras, för områden med åt alla håll likartad utsträckning. 2) Lamberts ytriktiga azimutalprojektion. Ytriktig med jämförelsevis små längd- och vinkelfel. Mycket användbar för kartor över större områden. 3) Längdriktig konisk K. Längdriktig i meridianens riktning. Förekommer dels tangerande, dels skärande (Delisles K.). Den tangerande formen användes (polykoniskt) för generalstabskartorna över n. Norge. 4) Ytriktig konisk K. Förekommer dels tangerande, dels skärande (Albers K.), av vilka den sistnämnda på grund av mindre längd- och vinkelfel numera börjar finna stor användning. 5) Vinkelriktig konisk K. Den tangerande formen är identisk med den skärande, endast skalan blir olika. Den senare användes för generalstabskartorna över s. och den förra (polykoniskt) för generalstabskartorna över n. Sverige. 6) Bonnes K. En ytriktig konisk K., där dock på längre avstånd från mittmeridianen stora längd- och vinkelfel uppstå. Generalstabskartor över Ryssland, Holland, Belgien, Frankrike, Danmark m. fl. länder äro utförda i denna K. Den har hittills haft stor användning för framställning av länder och världsdelar men börjar numera utträngas av Lamberts och Albers K. 7) Kvadratisk plattkarta (cylinderprojektion). I normal form längdriktig längs ekvatorn och meridianerna samt med kvadratiska gradnätsrutor. En transversal form (Cassini-Soldners K.) har använts bl. a. för generalstabskartor bl. a. över s. Norge. Den skärande normala formen kallas rektangulär plattkarta och har rektangulära gradnätsrutor. 8) Vinkelriktig cylinderprojektion (normal form: Mercators projektion). Trots de på längre avstånd från ekvatorn mycket stora längd- och ytfelen har denna K:s normala form länge plägat användas för världskartor. Dess egentliga bruk är till sjökort "för segling i loxodromen" (se d. o.); alla kompassriktningar utgöra i denna K. räta linjer. I transversal form har den använts bl. a. för kartverket "Sverige i 32 blad", för Svenska Turistföreningens "Atlas över Sverige 1923—25" och (polycylindriskt) för de nyare ekonomiska kartorna över Sverige. 9) Sanson-Flamsteeds K. Ytrik-

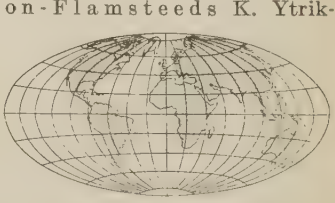

Aitow-Hammers ytriktiga planisfär (20° fält, normal form).

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

tig världskarteprojektion. Längdriktig längs mittmeridian och paralleller. 10) Mollweides K. Ytriktig världskarteprojektion. Ej längdriktig men med mindre vinkelfel än den föregående. 11) Aitow-Hammers ytriktiga planisfär. Mindre vinkelfel än de båda föregående. Har uppkommit genom förnyad projektion av Lamberts ytriktiga azimutalprojektion mot ett i 60° vinkel mot denna ställt plan. — K. föreslogos för avbildande av stjärnbilder och jordkartor redan av antikens vise. De flesta i bruk varande K. ha konstruerats under 1500-, 1600- och 1700-t.

Kartu'sch (fr. *cartouche*, ital. *cartoccio*), eg. strut l. pappersrulle, urspr. benämning på titell. inskriptionsinfattningar i form av halvupprullade pappersblad, sedermera på ett ornamentalt ramverk, i vilket dessa rullformer på olika sätt upplösts och kombinerats med andra element. K. utbildades särskilt av den nederländska renässansen.

Kartusia'norden, kontemplativ och strängt asketisk eremitorden, framgången ur ett kloster, som Bruno från Köln (se denne) 1084 grundade i dalen Chartreuse (lat. *Cartu'sia*, därav namnet), n. om Grenoble. Medlemmarna äro förpliktade till sträng ensamhet och få blott om söndagarna och vid promenaden en gång i veckan samtala med varandra. Till Sverige inkallades K. 1493 och grundade här klostret Mariefred.

Kartverk, se Rikets allmänna kartverk och Sjökarteverket.

Karup, se Västra Karup och Östra Karup.

Karuse'll (fr. *carrousel*, ital. *carosella*), riddarlekar till häst, under medeltiden och in på 1600-t.

Kartusch.

vanliga vid de europeiska hoven (i Sverige förekom K. bl. a. vid Kristinas kröning och Karl XI:s regeringstillträde). I K., vilka ofta åtföljdes av stora allegoriska upptåg, skulle ryttarna i full fart på lansspetsen fånga en ring e. d. — Numera betecknar K. en vid tivolin, folkfester etc. förekommande nöjesapparat, ett med hästar, vagnar etc. försett cirkelrunt golv, som sättes i roterande rörelse; namnet K. torde ha överförts på denna, därigenom att de åkande understundom skola fånga en invid K. upphängd ring.

Karv. 1. Se Tobak. — 2. K., (trä-)hack l. (trä-)tugg, vedbränsle, sönderdelat i hack- l. tuggmaskiner för att få en för automatiska transport- och eldningsanordningar lämplig form. Tillverkas mest av sågverksavfall.

Ka'rvel, timmer l. järnbalk, som infälles mellan däcksbalkarna och jämte dessa begränsar luckor o. a. hål i däcket.

Ka'rvonen, Juho Jaakko, f. 1863, finländsk läkare, 1903 e. o. prof. i syfilidologi och hudsjukdomar, generaldirektör för

Karvsnitt å skrin. (Nord. mus.)

medicinalverket 1917—20, författare av vetenskapliga arbeten över syfilis och livförsäkring.

Karvsnitt, en urgammal och bland alla folkslag förekommande teknik att sira träföremåls yta med urgröpta ornament i vanl. enkla geometriska former. K. har även i stor utsträckning efterliknats i annat material, särskilt metall (se ill. till Folkvandringstiden sp. 308).

Karvstock, en stav l. pinne av trä, medelst vilken man förde räkenskap genom att karva in skåror, vilka var och en betecknade en viss enhet. K., som är urgammal, förekom dels ss. enkel K. för privat bruk, dels ss. delad K. för räkning mellan två parter. Sedan skårorna gjorts, klövs K. i två hälfter, av vilka vardera parten behöll sin hälft. Detta förfaringssätt uteslöt förfalskningar, ty utan bägge hälfternas återförening kunde ingen ny skåra anbringas. I Sverige ha K. länge använts för kontroll av dagsverken, leveranser av träkol och ved m. m. Jfr Runstav.

Karyati'd, se Atlant.

Kary'bdis, se Skylla.

Karyokine's (av grek. *ka'ryon,* nöt, och *ki'nesis,* rörelse), se Cell sp. 1122.

Kasa'ck, klädesplagg för damer, bestående av en lång, rak, löst hängande blus, som hänger ned över kjolen.

Kasan [kaša'nj], huvudstad i Tatar, Ryssland, vid Volga. Livlig handel med Asien. Universitet. 150,000 inv. Grundades av tatarer på 1100-t.; huvudstad i det tatariska Kasanska riket, som bestod från 1438 till 1552, då det erövrades av Ivan den förskräcklige.

Kasa'rer, ett folk av mongoliskt ursprung, som bodde vid Kaspiska havet. På 600-t. sträckte sig K:s område från Ural till Dnjepr och Bug och från Kaukasus till mell. Volga och Oka. K:s välde blev brutet 966 av den ryske fursten Svjatoslav. På 1100-t. försvunno K. ur historien.

Kasbek, se Kaukasus.

Ka'schau (slovak. *Košice*), stad i Tjecko-Slovakiet, i den del, som före 1919 tillhörde Ungern. K. har en märklig gotisk domkyrka från omkr. 1300. Viktig järnvägsknut, livlig handel med säd, vin, tobak, trä. Maskin-, textil-, porslinsindustri. 55,000 inv.

Kaschmi'r, se Kashmir.

Kasei'n (av lat. *ca'seus,* ost), ostämne, fosforhaltigt äggviteämne med karaktär av en syra; förekommer i mjölk i förening med salter i denna. K. utfälles vid närvaro av andra, starkare syror, ss. av mjölksyra vid mjölkens surning. Utfällningen av K. vid löpning beror däremot på en partiell klyvning av K. K. användes i

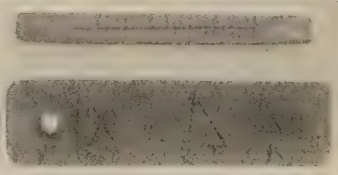

Karvstockar. Nederst enkel och överst delad karvstock. (Nord. mus.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

tekniken för framställning av benimitation, g a l a t i' t, använd till kammar m. m. Jfr M j ö l k.

Kasema'tt (av ital. *casa*, hus, och *matto*, blind), uti fästningar befintliga murade hålbyggnader med bombsäkert tak för olika ändamål, benämnda f ö r s v a r s-, b o n i n g s-, b e r e d s k a p s-, f ö r r å d s k a s e m a t t e r m. m.

Kase'rn (fr. *caserne*, av ital. *casa*, hus), byggnad avsedd för trupps l. arbetslags förläggning året om.

Kasernbyggnadsnämnd, A r m é n s K., en av K. M:t 1907 tillsatt nämnd för utförandet av vissa kasernbyggnader. Nämnden har sedermera bibehållits för uppförande såväl av en del andra byggnader åt armén som även av vissa hospitalsbyggnader.

Kasernofficer vid ett regemente l. motsvarande enhet utövar närmaste tillsynen över till truppförbandet upplåtet kasernetablissemang.

Kase'tt (fr. *casette*, litet skrin). 1. Ett nedsänkt fyrkantigt, rektangulärt l. polygont fält; K. användes ss. utsmyckning av innertak, k a s e t t a k, l. valv särskilt under antiken och renässansen. — 2. Se K a m e r a.

Kasettbreven, se M a r i a S t u a r t.

Kase'ttel, se P o r s l i n.

Kashmi'r, K a s c h m i' r [kasj-], J a m m u o c h K a s h m i r, britt. lydstat i n.v. Indien. Omkr. 210,000 kvkm. 3,3 mill. inv. K. omfattar delar av de centralasiatiska högbergskedjorna och den av dem omgivna K a s h m i r d a l e n, som är berömd för naturskönhet, milt klimat, vattenrikedom och fruktbar jord. Åkerbruk (ris), boskapsskötsel (kashmirgetter m. m.), industri (kashmirschalar, mattor m. m.). Befolkningen talar indoeuropeiskt språk och bekänner sig till muhammedanismen.

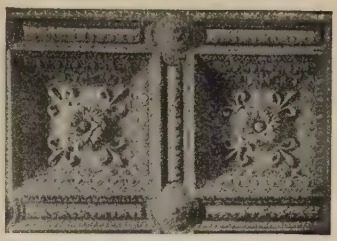

Kasettak av Michelozzo. Palazzo Vecchio, Florens.

Kashmi'r, k a s c h m i' r [kasj-] l. k a s i m i' r, benämning, som urspr. endast avsåg de fina vävnader, särskilt de dyrbara schalar, vilka i Kashmir (se ovan) förfärdigades av den tibetanska getens (Kashmirgeten) utomordentligt fina, dunartade bottenhår. Genom sin mjukhet, färgrikedom och fint tecknade mönster mycket värderade även i Europa, där de vid början av 1800-t. voro en eftersökt modevara. Namnet användes dock numera även på en del tunna, släta, enfärgade klänningstyger, vanl. tillverkade av fint kamgarn.

Ka'simir (po. *Kazimierz*), polska furstar (se P o l e n).

Kasimi'r, se K a s h m i r.

Kasi'no, c a s i' n o (diminutiv av ital. *casa*, hus), offentlig förlustelselokal; offentlig spellokal; ett kortspel av enklare slag.

Kasjga'r, stad i Öst-Turkestan, Kina, residens för en dao-taj (= landshövding). Tillverkning av bomullstyg, "bjas". 70,000 inv.

Kask. 1. (av fr. *casque*, hjälm), militär huvudbonad av läder l. kork, med kupig form och skärmar fram och bak. — 2. Dryck, beredd genom blandning av kaffe och brännvin.

Kaska'd (fr. *cascade*, av ital.

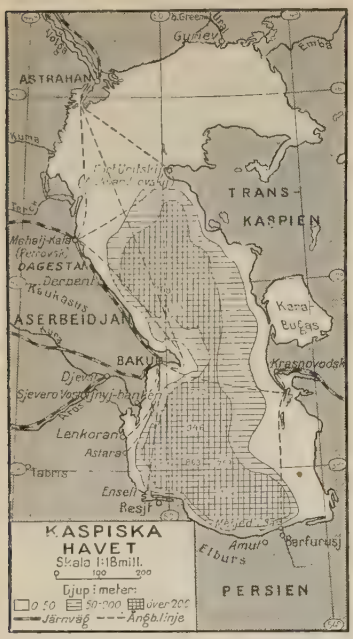

cascare, falla), vatten, som strömmar ned i avsatser; konstgjort vattenfall.

Kaskadbatteri, se Kondensator.

Kaskadbergen, eng. *Cascade Range,* bergskedja i v. Nord-Amerika, bilda en n. fortsättning av Sierra Nevada; omkr. 900 km. K. ha flera med glaciärer klädda, numera slocknade vulkaner (högst Mount Shasta, 4,374 m.), bära stora skogar samt äro rika på sjöar och vattenfall, bland dem Kaskaderna i Columbiafloden, vilka givit K. deras namn.

Kaskadkoppling, anordning för reglering av rotationshastigheten hos asynkronmotorer. Till en sådan motors stator tillföres trefasström från nätet. Maskinens rotorström (trefasström av lägre frekvens än statorströmmens) tillföres statorn i en andra asynkronmotor, kopplad å samma axel som den förstnämnda rotorn. Rotorströmmen från andra maskinen tillföres statorn i en tredje, likaledes å samma axel uppbyggd motor o. s. v. Sista maskinens rotorström inkopplas med ett vanligt trefaspådragningsmotstånd. — Kaskadomformare, se Elektriska maskiner sp. 880.

Kaskari'llbark, se Croton.

Kaskelo't, se Spermacetivalar.

Kaske'tt (fr. *casquette*), en låg tyg- l. lädermössa med stor skärm.

Ka'sko (av sp. *casco,* fartygsskrov) kallas på sjöförsäkringsspråket själva fartyget i motsats till *cargo* l. lasten. K. användes även ss. assuransbenämning på ett sjöförsäkrat fartyg.

Kaskö, fi. *Kaskinen,* stad i s. Österbotten, Finland, på en ö i Bottniska viken. God hamn. 1,700 inv., till största delen svensktalande. K. anlades 1785.

Kasper, en i Sthlm utkommande skämttidning. K. utgavs 1869—1918 av R. Gustafsson, inköptes 1918 av Åhlén & Åkerlunds bokförlag och redigeras sedan 1921 av E. Norlander.

Kasperteater, marionetteater, vilken som stående figur har en Kasper l. Kasperle, urspr. en grotesk figur på den österrikiska teatern, där den länge levde kvar.

Ka'spiska havet, världens största insjö, omkr. 440,000 kvkm., på gränsen mellan Europa och Asien. K., som ännu sent i kvartär tid sammanhängt med Svarta havet, är nu avloppslöst och har salt vatten. Salthalten är minst i n., där Volga, Ural m. fl.

floder utmynna, i öppna sjön 1,2—1,4 %, störst i den nästan avstängda bukten Karabugas i ö. (18 %). K. utgör huvuddelen av världens största depressionsområde, Kaspiska sänkan. K:s yta ligger 26 m. under havets; dess största djup är 1,098 m. Stränderna äro låga, sumpiga och sakna goda hamnar. K. är mycket fiskrikt (stör m. m.); i dess fauna ingå även sälar. Samfärdseln har i regel varit livlig.

Kassa (ital. *cassa*, av lat. *ca'psa*, låda, förvaringsrum), förvaringsrum för penningar; penningförråd; avdelning av en affärslokal, där in- och utbetalningar verkställas.

Kassaapparat, kassakontrollapparat, betalningsapparat, i detaljaffärer använd apparat, avsedd för kontroll av in- och utbetalningar. K. består av ett antal räkneverk för t. ex. olika varuslag, avdelningar l. försäljare, utlämnar till kunden tryckta kvitton och inför samtidigt försäljningsbeloppen på en för försäljaren icke åtkomlig kontrollremsa.

Kassabok, se Bokföring sp. 205.

Kassafonden, se Statsverkets kassafond.

Kassa'i, efter sammanflödet med Kwango kallad Kwa, biflod från v. till Kongo. 1,940 km. Bildar flera fall; segelbar i nedre loppet.

Kassa'ndra, se Trojasagan.

Kassa'ndros, d. 297 f. Kr., en av diadokerna (se d. o. sp. 278 f.), son till Antipatros. Då fadern ej gjorde K. till sin efterträdare, tilltvang sig denne makten i Makedonien och dödade Alexander den stores moder, änka och söner.

Kassatio'n (av fr. *casser*), ogillande, upphävande. 1. Upphävande av dom (se Kassationsdomstol). — 2. Förklarande av olämplighet, särskilt i fråga om manskap, hästar l. persedlar vid krigsmakten. — Verb: kasse'ra.

Kassationsdomstol l. revisionsdomstol, överdomstol med befogenhet att *undanröja* en oriktig dom och återförvisa målet till lägre rätt för nytt avgörande. K. kan alltså icke — ss. en appellationsdomstol (se d. o.) — *ändra* underdomstols utslag. K. finnas icke i Sverige.

Kassa'va, se Manihot.

Ka'ssel, Cassel, huvudstad i prov. Hessen-Nassau, Preussen, vackert belägen vid Fulda. 160,000 inv. Vackra parker och många ståtliga byggnader från 1700-t. (bl. a. slottet, med det på 1800-t. tillbyggda Rotes Schloss, och Museum Fridericianum) av arkitektfamiljen Du Ry, som även uppfört de invid K. belägna lustslotten Wilhelmstal, med vackra rokokoinredningar, och Wilhelmshöhe, med storartad parkanläggning. Tavelgalleri med stor samling av nederländsk konst, främst Rembrandt. Storindustri med tillverkning av lokomotiv och maskiner, järnvägsvagnar, guld- och silverarbeten, olika slag av instrument, tobaksvaror m. m. Marknader och mässor. — K. blev stad på 1200-t., var till 1866 residensstad för lantgreven (senare kurfursten) av Hessen, 1807—13 för konungariket Westfalen.

Kasse'ra, se Kassation.

Ka'ssia, kassiakanel, kassiaolja, se Kanel.

Kassine'tt (fr. *cassinette*), ett slags kalskuren, hårt pressad halvyllevävnad. Förekommer enfärgad l. mönstrad i enkel kypertbindning l. stundom i tjockare kvalitet med aviginslag.

Kast. Spjutkastning.

Kassiopeia, se Cassiopeia och Kefeus.

Ka'ssios Di'on, lat. Ca'ssius Di'o, romersk historieskrivare, omkr. 200 e. Kr. Hans värdefulla romarhistoria (på grekiska) är framförd till omkr. 230 men blott bevarad i fragment, främst för tiden 68 f. Kr.—46 e. Kr.

Kassiteri't, se Tennmalm.

Kassu'ber (po. *Kaszuby*), slavisk folkstam vid östersjöns s. kust, v. om Weichsels mynning i Väst-Preussen och Pommern. K., som stå polackerna nära, särskilt i språkligt hänseende, uppskattas till 170,000. Då Pommern tillhörde Sverige, ingick "hertig uti Cassuben" i konungatiteln.

Kassu'n (fr. *caisson*, kista), sänkkista, anordning, brukad vid byggnadsarbeten under vatten. K. består av en upptill öppen, vanl. fyrkantig låda, på vars botten murningsarbetet utföres. Härvid sjunker K., vars sidor efter hand påbyggas, och kommer slutligen att vila på den förut avjämnade bottnen. Då byggnadsarbetet nått över vattenytan, uppdrages K. (utan botten).

Kast. 1. Den grupp av idrottsövningar, tillhörande allmänna idrotten, där uppgiften är att med ena l. båda händerna slunga ett redskap så långt som möjligt i viss riktning. I svenska idrottsförbundets tävlingsregler upptagas spjutkastning, diskuskastning, kulstötning, släggkastning (samtliga förekommande vid Olympiska spelen) samt viktkastning. Spjutkastning sker med fritt och obegränsat anlopp. Ansatsgränsen markeras genom en i nivå med marken nedgrävd bräda. Spjutet är av trä med järn- l. stålspets (vikt minst 800 gr., längd minst 260 cm.). Om Diskuskastning se Diskus. Samtliga övriga K. ske från en cirkel (2,135 m. diam.), genom vilken ansatsen begränsas. För att godkännas skola K. falla inom en 90° sektor. Kulstötning sker med en hand. Kulan, vanl. av järn (vikt minst 7,257 kg.), stötes från axeln och får ej föras bakom denna. Släggkastning sker med båda händerna. Släggan är rund, av järn, försedd med ett skaft av stålträd samt två oböjliga handtag (vikt minst 7,257 kg., längd högst 1,219

Kast	Världsrekord		Svenska rekord	
	Bästa hand	Båda händer	Bästa hand	Båda händer
Kulstötning	15,55 m.	28,002 m.	14,80 m.	27,87 m.
Diskuskastning	47,81 „	90,13 „	45,77 „	83,46 „
Spjutkastning	66,10 „	114,28 „	66,02 „	114,28 „
Släggkastning	57,77 m.		52,51 m.	
Viktkastning	12,36 „		11,44 „	

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

m.). Viktkastning liknar släggkastning. Vikten är av järn, försedd med triangelformigt handtag (vikt minst 25,401 kg., längd högst 406,39 mm.). — I enhandskast tävlas dels på bästa hand, dels på båda händer sammanlagt. Rekord (1924) se tabell. — 2. K. (port. *casta*, släkte, ras), hävdvunnen beteckning spec. för de ärftliga, mot varandra synnerligen noga avgränsade sociala klasser, i vilka det indiska samhället är indelat. Från början räknade man fyra klasser: tre

Kast. Kulstötning.

bland de ariska erövrarna (brahmaner l. präster, krigare samt jordbrukare) och den underkuvade inhemska befolkningen ss. den fjärde. Under tidernas lopp har emellertid denna indelning ersatts av en annan, betydligt mera komplicerad, vilken uppkommit under inverkan av en mängd faktorer, ej minst den i Indien rådande religiösa fanatismen. Tillika ha härvid de gamla yrkesgränserna försvunnit, så att exempelvis de nutida brahmanerna icke äro blott präster utan även ämbetsmän, köpmän och jordbrukare. Kastväsendet har länge varit ett hinder för varje större framåtskridande i Indien. Under inverkan

Kast. Släggkastning.

av kristendomen och västerländsk kultur ha dock i nyare tid dess band börjat att något lossas. — 3. Se Växthus.

Kasta'l (förvrängning av kastell), en tornlik, vanl. fyrkantig försvarsbyggnad, uppförd invid flera äldre svenska, särskilt gotländska medeltidskyrkor.

Kasta'lia, källa nära Delfoi i Grekland, i vilken besökarna av Apollons orakel tvådde sig. Först i hellenistisk tid uppkom tron på källans förmåga att meddela skaldegåva.

Kasta'nje. 1. Se Kastanjeträdet. — 2. Se Hästdjur sp. 1162.

Kastal. Gammelgarn, Gotland.

Kastanjeträdet. T. h. blommande gren, i mitten nöt, t. v. fruktskål.

Kasta'njeträdet, *Casta'nea vulga'ris* (l. *ve'sca*), högt träd (fam. *Cupuli'ferae*), härstammande från Medelhavsländerna. K. har långa, smala, sågade blad och smala, glesa hängen. Frukterna, de äkta kastanjerna, äro nötter, som vanl. till ett antal av 3 sitta omgivna av en gemensam, taggig fruktskål. De äro stärkelserika och förtäras vanl. rostade. K. odlas i stor skala i Syd- och Mellan-Europa samt något (till prydnadsändamål) även i s. Sverige. Om hästkastanj se Aesculus.

Kastanje'tter (fr. *castagnettes*, sp. *castañetas*, "små kastanjer"), två i form av kluvna kastanjeskal formade träbitar, vilka, upphängda på tummen, sammanslås med övriga fingrar; användas särskilt i Spanien och Italien för rytmiskt ackompanjemang till folkliga danser.

Kastelholm, gammalt fäste i Sunds skn på Ålands huvudö, nu i ruiner. K., som redan 1388 var säte för Ålands l. K:s slottslän, var av stor betydelse under unionstiden och innehades bl. a. av Hemming Gadh.

Kaste'll (lat. *caste'llum*, diminutiv av *ca'strum*, borg). 1. En mindre fästning, borg l. ett fort. — 2. Den på äldre fartyg, t. ex. galärer, starkt påbyggda för- l. akterstäven.

Kastella'n (av mlat. *castella'nus*), slottsbefälhavare, borggreve; numera slottsvaktmästare.

Kastellholmen, liten klippö i inloppet till Sthlm, mellan staden och Djurgården. På K. ligger ett kastell med salutbatteri samt underofficersbostäder.

Kastigatio'n (av lat. *castiga're*, tukta), tukt, aga. — Kastige'ra, tukta, aga.

Kasti'lien, sp. *Castilla*. 1. Gamla K., landskap i n. Spanien, omfattande prov. Santander, Palencia, Valladolid, Avila, Segovia, Soria, Burgos, Logroño. K. är en högslätt, genomfluten av Duero, i n. ganska välodlad, i s. stäpp. I K. ligga de gamla städerna Valladolid och Burgos samt hamnen Santander. 1,9 mill. inv. — 2. Nya K., landskap i mell. Spanien, mellan K. 1 i n. och Sierra Morena i s., omfattande prov. Madrid, Guadalajara, Cuenca, Toledo, Ciudad real. K. utgör fortsättning av K. 1:s högslätt och genomflytes av Tajo och Guadiana; huvudsakl. stäpp, som mest användes till betesmarker (merinofår). S.ö. delen (La Mancha) hör till de ofruktbaraste delarna av Spanien. I K. ligger Spaniens huvudstad Madrid samt Toledo och Almadén. 2,4 mill. inv. — *Historia*. Ett självständigt rike K. grundlades 933, då den cen-

trala delen av Gamla K., kring Burgos, utbröts ur konungariket León. Genom det senare landets erövring 1037 skapades konungariket K. och León. I kampen mot morerna erövrades 1085 emiratet Toledo, vilket ss. Nya K. förenades med Gamla K. Efter långa tider av upplösning och strid mellan riksdelarna samlades de 1230 definitivt till ett rike, med Valladolid i Gamla K. som huvudstad. Sedan genom drottning Isabellas giftermål med Ferdinand den katolske av Aragonien grunden lagts till det enade Spanien, upphörde K. vid Karl I:s tronbestigning 1516 att vara en särskild stat. K. hade liksom Aragonien en fri författning med mäktiga *cortes*, som representerade de högre stånden. Bönderna voro fria men politiskt maktlösa. Kastilianarnas nationella självkänsla har alltid varit stark och vidmakthållits av att kastilianskan blivit det spanska riksspråket.

Kastlekar, lekar, i vilka kast ingå som huvudmoment. Om K. med boll av mera idrottslig prägel jämte bollekar för barn se Bollspel. Till K. med boll, där lekmomentet är mer utpräglat, höra slungboll och korgboll. Vid slungboll skall bollen slungas genom motståndarens målport. Den som tar "lyra", får taga tre steg framåt före kastet. Redskap: en stoppad boll, försedd med en stor ögla. Högst 20 deltagare. Vid korgboll skall bollen kastas i motståndarens "korg", en 3 m. över marken

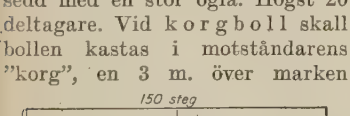

Slungboll.

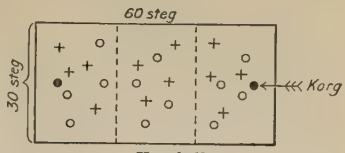

Korgboll.

fäst, vågrät ring (45 cm. diameter). Lekplanen är uppdelad i 3 fält, på vilka de lekande fördelas lika. Bollen skall kastas l. rullas samt får ej kvarhållas mer än 3 sek. Redskap: en fotboll. Högst 30 deltagare. — Till samma grupp av K. räknas en mängd lekar med liten, stoppad boll; kastboll, brännboll, jaktboll m. fl. — Till K. av mera idrottslig natur med annat redskap än boll räknas kasta varpa, störta stång och trisslagning (gamla svenska folklekar) samt kägelspel och curling (se dessa ord). Ikasta varpa är kastkroppen en flat, rund sten, som kastas mot ett å marken utmärkt mål. — Vid störta stång kastas en 4—6 m. lång, tung stång från lutande ställning mot axeln så långt den kastande förmår. Dessa båda K. härröra från Gotland. — Vid trisslagning, en nu sällan förekommande lek, uppdelas deltagarna i två lag, som uppställas mellan två, på 150—200 m:s avstånd från varandra dragna mållinjer. Dels genom kast, dels genom slag med slagträ söker man rulla trissan över motsidans mållinje. Trissan utsågas ur ett tungt träslag, vanl. masurbjörk. Till samma grupp av K. men utan idrottsligt värde kunna räknas slungkastning, kasta smörgås m. fl. barnlekar.

Kastlösa, socken i Kalmar l. (Öland), pastorat i Växjö stift. 915 inv.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kastmaskin, se Ballist och Katapult.

Kastning, abo'rt (jfr d. o.) hos husdjur är vanligast hos ko och sto. Sporadisk K. orsakas av yttre våld, överansträngning, olämpligt foder (mjöldryga, unket, mögligt l. med svampsporer bemängt foder), förkylning, trumsjuka m. m.; infektiös K. orsakas av bakterier, som införas i livmodern genom matsmältnings- l. könsorganen. Befaras sporadisk K., torde densamma kunna undvikas genom att djuret placeras på ett lugnt, avskilt ställe, med bakdelen högre än framdelen. Vid infektiös K. går behandlingen ut på att mildra följderna av K. samt förebygga smittans spridning.

Ka'stor, se Dioskurerna.

Kasto'r (av grek. *ka'stor*, bäver), ett slags till hattar m. m. använd filt av bäverhår. Numera förekomma allmänt imitationer av hår från en del andra, mindre sällsynta djur. — Kasto'rgarn, ett av fin ull tillverkat, flerträdigt tvinnat garn, som användes till tapisseriarbeten.

Kastori'n, ett slags mjuk, plyschartad vävnad. Förekommer i olika kvaliteter.

Kasto'rolja, detsamma som ricinolja.

Kastpjäs, artilleripjäs, med vilken eldgivning med krökt kulbana skall kunna verkställas (jfr Flackbanepjäs).

Kastratio'n l. kastre'ring (av lat. *castra're*, snöpa), operation, bestående i borttagandet av könskörtlarna, vanl. hos individer av hankön. — *Med.* K. har praktiserats sedan historiskt äldsta tider och omtalas redan av Aristoteles. Den användes ännu i Orienten och förekommer f. n. hos den ryska sekten skoptserna. Förr tillämpades den stundom som straff. *Före könsmognaden* ger K. rudimentär utveckling av könsorganen, såväl av de yttre som av de kvarvarande inre, och en hämning i utvecklingen av de sekundära könskaraktärerna (se Kön). K. ingriper djupt i själslivet (jfr Inre sekretion och Könskörtlar), och kastrerade personer, kastra'ter, äro vanl. apatiska. *Efter könsmognaden* inträda liknande men, spec. i avseende på en del av de sekundära könskaraktärerna, mindre markerade följder. — Efter K. upphör all könsdrift (genom bortfall av inre sekretionen; se Könskörtlar) samt förmågan av fortplantning (genom frånvaron av könsceller). K. utföres före könsmognaden som förberedelse för vissa yrken: kastrerade gossar användas efter uppväxten till eunucker (se d. o.) l. sångare (se Kastratsångare). — Sterilitet (se d. o.) kan ernås hos mannen genom avskärning av sädesledarna. I motsats till K. upphäver ej detta ingrepp könsdriften. Se därjämte Tvångssterilisation. — *Veter.* K. (hos tuppar kallad kapunering) utföres för att beröva djuren fortplantningsförmåga och könsdrift, göra dem lugnare och mera lätthanterliga l. öka deras gödningsförmåga. Kastrerade handjur förlora delvis de sekundära könskaraktärerna och närma sig hondjurets typ. Lämpligaste åldern för K. är hos hingst 1—2 år, tjurkalv 2—3 mån. och svin 3—6 veckor.

Kastra'tsångare, sångare, hos vilka genom operativt ingrepp (se Kastration) målbrottets inträdande förhindrats. K., som förenade gosstämmans tonläge med den mognade mannens respira-

tionsmöjligheter, spelade under 1600- och 1700-t. en mycket stor roll i det italienska musiklivet. I operan uppbar han vanl. hjältepartiet, och detta låg icke sällan högre än den kvinnliga sopranens. Berömda kastrater voro bl. a. Senesino, Caffarelli och Farinelli.

Kastre'ring, se Kastration.

Kastrio'ta, Georg, d. 1468, albansk nationalhjälte av furstlig börd. K., som fördes till sultan Murad II:s hov som gisslan (1423), fick i turkisk tjänst höga förtroendeuppdrag och hedersnamnet *Iskander bej* ("Skanderbeg", med hänsyftning på Alexander den store). Men då turkarna 1443 besegrats av Hunyadi, flydde K. till sitt hemland, antog kristendomen och bekämpade turkarna med sådan framgång, att hans välde 1461 erkändes av sultanen. Efter K:s död kom Albanien i beroende av Venedig, som avstod det till sultanen 1479.

Kaströrelse, den bana, som en kropp beskriver under tyngdens inverkan. K. kan beräknas ur hastighet och elevation i utgångspunkten. Jfr Kulbana.

Kastvapen, vapen, kastat med enbart handkraft l. enklare mekanisk förstärkning därav. Se Bumerang, Kastyxa, Slunga och Spjut.

Kast-våle, självankrande anordning, som användes till sjöss för markering av tappat föremål. Då K., som är lätt synlig i vattenytan, utkastats, utlöper en lina med ett ankare, som tar botten.

Kastyxa, mindre yxa, avsedd att kastas. Frankernas älsklingsvapen under merovingertiden var *franciscan*, en med kort träskaft försedd K. Även hos övriga europeiska folk fingo liknande K. spridning. Böhmiska och ungerska

Kastyxor.

herdar bruka ännu ett liknande vapen, *sekina*. — På 1300-t. uppträder i Tyskland en annan typ, som har stor likhet med de afrikanska ännu använda kastknivarna, helt av stål. Under 1400-t:s senare del tillhöra de krigarens allmänna beväpning. Efter skjutvapnens införande förekommo de vanl. blott ss. tornérvapen.

Kasuali'sm (av lat. *ca'sus*, fall, tillfälle), en åskådning, som tillmäter tillfälligheten avgörande inflytande på vad som sker.

Kasua'rfåglar, *Casua'rii*, en ordn. stora, strutslika Fåglar med starkt förkrympta vingar och stjärt, hårlika fjädrar och starka ben med tretåiga gångfötter. K. kunna ej flyga. De leva flockvis i skogsområden. Till K. höra hjälmkasuaren, *Casua'rius e'meu*, och emun, *Dromæ'us no'vaeholla'ndiae*. Den förra bär ett hjälmlikt utskott på huvudet, som liksom halsen är naket. Fjäderdräkten är (hos vuxna) svart, huvudet blågrönt, halsen framtill violett, baktill röd. Nya Guinea. Emun har korta fjädrar å huvud och hals. Fjäderdräkten är mattbrun. Australien.

Kasuisti'k (av lat. *ca'sus*, fall). *Teol.* En sådan behand-

Kasuarfåglar, Kasuar.

ling av etiken, som icke nöjer sig med att uppställa de stora sedliga normerna utan strävar efter att "från fall till fall" ge anvisningar för den enskildes sedliga handlande. En dylik K. är utmärkande för de lagiska religionerna. I den kristna kyrkan bedrevs den ivrigt under medeltiden, då man även vid universiteten hade särskilda lärare i K., kasui'ster. En vida beryktad tillämpning fick K. i jesuiternas biktpraxis. — *Med.* En samling av beskrivningar av individuella sjukdomsfall.

Ka'sus (lat. *ca'sus*, av *ca'dere*, falla), fall, händelse. — *Jur.* Våda. K. säges föreligga, då en person trots ådagalagd normal aktsamhet förorsakat skada genom någon handling. Dylik handling är icke underkastad straffpåföljd men väl skadeståndsplikt. Jfr Dolus. — *Språkv.* Termen K. har bestämts på olika sätt och nyttjats utan sträng konsekvens. Det vedertagna är att tala om K. blott vid nomina och pronomina. Av grundläggande vikt är begreppet K. vid substantiv. Det åsyftar där det förhållande, vari ett substantiv står till ett annat ord. Men K. har än fått beteckna själva betydelseförhållandet, än den språkform, som uttrycker detta; vanl. har man rört sig med ett mellanting. Det lämpligaste synes vara att låta det formella träda i förgrunden och med K. förstå de former av substantiv, som genom vissa yttre medel ange dess inre förhållande till andra ord. Sålunda är *gossens* en K., därför att där ett förhållande uttryckes mellan en viss *gosse* och något annat, ss. *gossens mor*. Det synes dock vara skäl att följa dem, som sedan låta de skilda K. få namn efter (den ursprungliga l. än hellre den faktiska) arten av betydelseförhållandet. Detta var också syftet med de gamla kasusnamnen (jfr nedan). Varken enighet l. konsekvens råder, om termen K. bör förbehållas åt ordformer med s. k. ändelser l. modifikationer av stammen, l. om man även bör nyttja den om t. ex. preposition jämte substantiv; det förra är sedan gammalt det vanliga (märk dock termen prepositionskasus, t. ex. *på bordet*, *till landet*). — I våra äldre grammatikor upptogos vanl. sex K.: nominativ, genitiv, dativ, ackusativ, vokativ och ofta ablativ. Detta var ett arv från den latinska grammatiken. Namnen, som mestadels voro översättningar från grekiskan, voro ofta redan vid tillkomsten föga träffande: nominativus anger icke ordets egenskap att vara "nomen", utan att vara bäraren av ett skeende, genitivus och accusativus äro felaktiga översättningar av resp. grek. namn, vilka betecknade den förra som den K., som anger art l. slag (*ge'nos*, lat. *ge'-*

nus), den senare som "det förorsakades" K. Dativus betecknar den, åt vilken något gives (*da're*, giva), ablativus den punkt, varifrån något utgår (stammen *lat-*, bära, föra). Vokativ, utropskasus, kan ej räknas som K. i egentlig mening (jfr ovan). Det äldsta indoeuropeiska språket hade ytterligare två K.: locativus l. localis, platsens K., och instrumentalis (comitativus, socialis), medlets (samvarons, samarbetets) K.; båda träffas särskilt i baltisk-slaviska språk och sanskrit; detta har alla åtta här nämnda K. — Det är genom ändelser, av mestadels dunkelt ursprung, l. förändringar i stamslutet, som dessa skilda betydelser uttryckas. I de olika stamklasserna uttryckes emellertid samma betydelseförhållande redan från början ibland på olika sätt, även vid samma numerus (jfr t. ex. lat. nom. *a'nimus*, *pa'ter*). Å andra sidan ha sällan de olika betydelseförhållandena ens från början helt skilda uttryck. Under de skilda indoeuropeiska språkens utveckling ha stora förändringar inträtt, varigenom det gamla kasussystemet ytterligare sprängts isär l. upplösts l. förenklats. Härvid äro särskilt fyra företeelser att beakta. 1) Vissa K. hade starka beröringar i betydelsen; därigenom orsakades lätt sammanfall; verb kunna i yngre tid "styra" olika K., utan att motsvarande olikhet i betydelseförhållandet vidmakthålles (ty. *einem schaden*, men *einen schädigen*). En ny fördelning av betydelserna kunde uppstå, l. en K. kunde utdö vid konkurrens. 2) Skilda K. kunde sammanfalla genom slutstavelsernas försvagning. 3) I samma mån fast ordföljd uppstod, blevo vissa formella skillnader onödiga. Växelverkan har dock rått mellan dessa båda företeelser. 4) Det senare gäller ock förhållandet mellan kasusändelsernas förlust och benägenheten att låta dessas roll övertagas av prepositioner. — Genom dessa faktorer har t. ex. svenskan gått mycket långt i förenkling. Fornsvenskan hade ännu fyra genom ändelser utmärkta K. (se Svenska språket), men nu återstå blott två, nominativ-ackusativ, som (i sing.) ofta kallas grundform och då eg. upphört att vara K., samt genitiv (på *-s*). Särskilt grundformen har dock då övertagit användningar, som förr tillkommo andra K. Ofta ha sådana dock övertagits av prepositionsuttryck, ibland blott alternativt: *giv pappa det* — *giv det åt pappa*. Som stelnade rester finnas ofta gamla K. kvar: *stundom* är eg. dat. plur. av *stund*. — K:s huvuduppgift är att ange förhållandet mellan substantiv (resp. pronomen) och verb. Delvis anges dock även förhållandet mellan substantiv och substantiv (*gossens mor*) och substantiv och adjektiv (*eine mir bekannte Sache*) o. s. v. Adjektivet självt har K. blott i samband med sin kongruens (se d. o.) med substantiv (*der kleine Knabe, die kleinen Knaben*). — Vissa språk uppvisa helt andra kasussystem än de indoeuropeiska. Medan somliga, särskilt exotiska språk ej alls ha K. i vanlig mening, ha andra ett stort antal. Finskan har ej mindre än 15 K. (jfr Finsk-ugriska språk): nominativ, partitiv, genitiv, essiv, instruktiv, translativ, inessiv, elativ, dativ, illativ, adessiv, ablativ, allativ, abessiv, komitativ. K. med *ess-* beteckna "vila", de med *lat-* rörelse. — Av de sätt, varpå man indelat K., kan nämnas skillnaden mellan nomi-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

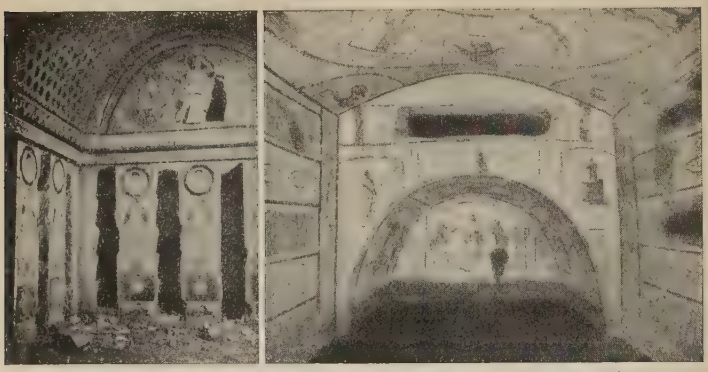

Katakomber. T. v. Palmyra. — T. h. Santi Pietro e Marcellino, Rom.

nativ ss. casus rectus och övriga K. ss. "oblik(v)a", casus obliqui, d. v. s. sneda, skeva; likaså mellan starka och svaga K., de förra med starkt, de senare med svagt avljudsstadium (jfr Avljud), grek. *pate'r*, nom. — *patr-o'n* gen. plur.

Kataboli'sm (av grek. *kata'*, ned, och *ba'llein*, bryta), se Anabolism.

Katafa'lk (ital. *catafalco*, eg. skådeställning), en plintartad, ofta konstnärligt utsmyckad ställning, som vid begravningar, sorgegudstjänster o. s. v. användes som underlag för kistan.

Katafore's (av grek. *kata'*, ned, och *fe'rein*, föra), av en genom en vätska flytande elektrisk ström framkallad rörelse av i vätskan uppslammade partiklar, vanl. mot, stundom med strömmens riktning. Detta fenomen, liksom den elektriska endosmosen, som består i att en vätska i ett kapillärrör l. i porerna i en porös kropp rör sig, vanl. med strömmen, då en elektrisk ström ledes genom vätskan, anses bero på en potentialdifferens mellan vätskan och de uppslammade partiklarna resp. rörväggen.

Katafra'kter (grek. *kata'fraktos*, pansarklädd), bepansrad, kallades i antiken ett slags tungt rytteri, där både häst och ryttare buro ett fjällpansar.

Katakau'stika, se Kaustika.

Katakla'stisk (av grek. *kataklа'n*, sönderbryta) kallas en bergart, vars kristaller genom tryckmetamorfos blivit helt och hållet l. till största delen krossade. Jfr Gnuggsten.

Kataklysmteorin, se Lyell.

Katako'mber (ordet av osäkert ursprung, använt första gången 354 e. Kr.), underjordiska, i klippgrunden uthuggna gångar med gravkamrar i väggarna. K. brukades bl. a. av judarna och romarna, och därifrån övertogs bruket av de äldsta kristna. De kristna K., av vilka de flesta äro från 200- och 300-t., voro urspr. endast begravningsplatser men blevo snart gudstjänstlokaler och under förföljelserna även tillflyktsorter. Efter kristendomens seger kommo de ur bruk. — K. bestå av rikt förgrenade nät av gångar, ofta belägna i ända till sex våningar under varandra, förbundna genom trappor. Gång-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

arna vidgas här och där till en rymlig kammare, *cubi'culum* l. krypta, med ljusöppning i taket. De lådliknande gravkamrarna, *lo'culi*, i gångarnas sidoväggar, tillslutas genom stenplattor, bärande den dödes namn och ofta en kristen symbol. Förnämligare gravar bestå av en bågformig nisch, *arcoso'lium*, med rikare utsmyckning. Freskomålningar pryda ofta de större rummens väggar. De fortsätta direkt den antika väggmålningsstilen, ehuru motivkretsen utgöres av bibliska episoder och kristna symboler, och de förena med sin summariska uttrycksfullhet en naturalistisk friskhet i detaljerna. — K. finnas i Neapel, Alexandria, Jerusalem, Palmyra m. fl. platser. De intressantaste äro de i Rom, vilka återupptäcktes genom en tillfällighet 1578 och utforskats särskilt genom G. B. de Rossi.

Katakre's (grek. *kata'kresis*, missbruk) betecknar ett ords oegentliga användning i en sms., som strider emot ordets ursprungliga betydelse. K. är ofta fullt legitim, då en skridning i ordets betydelse ägt rum, t. ex. *guldplomb*, där *plomb* ej längre betyder bly utan tandfyllning över huvud.

Katalanska språket och litteraturen. Katalanska talas i den del av Spanien, som omfattar landskapen Katalonien och Valencia, på Balearerna och Pityuserna, i dep. Pyrénées-Orientales i Frankrike, staden Alghero med omnejd på Sardinien samt, utom Europa, vid sidan av spanska, på Kuba och i Argentina. Antalet katalansktalande i Europa uppgår till närmare 4 mill. Länge har den åsikten förfäktats, att katalanskan är en avläggare av provensalskan. Emellertid torde den alltmer gängse uppfattningen vara, att katalanskan är ett självständigt, på Iberiska halvön uppkommet språk, och härför talar bl. a. den omständigheten, att katalanskan och provensalskan ingalunda omärkligt övergå i varandra, under det att däremot ingen skarp gräns kan uppdragas mellan katalanskan och aragonskan (närmaste spanska dialekt). Dock står katalanskan provensalskan mycket nära, och under medeltiden var det provensalska inflytandet på den katalanska litteraturen synnerligen betydande. Sedan 1500-t:s början nedsjönk katalanskan på grund av politiska förhållanden till blott en dialekt, och dess litteratur dog i det närmaste ut. Först på 1800-t. har en mot Feliberförbundet i s. Frankrike (se Provensalska språket och litteraturen) svarande rörelse kraftigt bidragit till språkets och litteraturens uppblomstring. Det moderna folkmålet blev skriftspråk, och den katalanska självkänslan har bestämt hävdat dettas oberoende ställning i förhållande till spanskan (kastilianskan). — Det viktigaste för katalanskan och kastilianskan gemensamma draget är, att båda bibehållit det latinska *u* (= det allmänt europeiska *u*, ss. i ty. *du*), under det att provensalskan i regeln har *ü* liksom franskan. Rörande katalanskans uttal märkes f. ö., att betonat *a* visar tendens att övergå till *e* (*passar*, *passe*). Skillnaden mellan öppna och slutna vokaler är ej så starkt framträdande, och de kunna förekomma i rim med varandra. Konsonanterna *b* och *v* uttalas som i spanskan; finalt *ch* uttalas som *k* (*amich*, *foch*); *g* framför *e* och *i* betecknar tonande sje-ljud (*general*); i slutet av ord

uttalas *-ig* ss. *tsj* efter vokal (*passeig*), ss. *itsj* (ofta skrivet *itg*) efter konsonant (*desig*); finalt *igs* = *its* (*raigs*); finalt *g*, *gs*, ej föregångna av *i*, = *k*, *ks* (*alberg*, *catalegs*); *j* betecknar tonande sje-ljud; *ll* = muljerat *l*; *ny* = muljerat *n*; *r* i final ställning oftast stumt; finalt, urspr. intervokalt *n* bortfaller liksom i provensalskan (*bo* av lat. *bonum*). Accentueringen är i stort sett densamma som i spanskan. Verbets former visa lika stor överensstämmelse med provensalskan som spanskan. Perfektum har i talspråket tidigt ersatts genom omskrivning med *anar* (= *gå*) och infinitiv: *vaig pendre* "jag har tagit". — Sedan den katalanska litteraturen under Jakob I av Aragonien (f. omkr. 1206, d. 1276) frigjort sig från den provensalska diktaturen, gick den en glansperiod till mötes. Krönikor av konung Jakob I själv och längre fram av Ramón Muntaner (f. 1270, d. omkr. 1340) och Bernat Desclot blevo högt uppskattade. Världsberömda äro Ramón Lulls (f. 1235, d. 1315) skolastiska verk liksom några av hans lyriska dikter. På 1300-t. utövade Dante och Boccaccio ett visst inflytande på den katalanska litteraturen. Poesin vidmakthöll bäst den nationella karaktären, men i stort sett var den filosofiska och teologiska litteraturen övervägande. Även på 1400-t. gör sig det italienska inflytandet starkt gällande, och bland de betydande skalder, som nu framträda, märkas Ausias March (d. 1458), Jaume Roig (d. 1478); på prosa skrevs en berömd riddarroman av Johanot Martorell. Som kulturhistorisk författare intar Francesch Eximeniz (d. 1409) en bemärkt plats. Med 1500-t. inträder, som nämnts, den katalanska litteraturens dekadensperiod, vilken varar till in på 1800-t. Bland mer l. mindre bemärkta författarnamn från denna tid kunna anföras Pere Serafí, Fontanella, El Rector de Vallfogona, Juan Pujol samt dramatikern Guillén de Castro, vars *Las mocedades del Cid* är förebilden till Corneilles Cid. Romantiken gav den nationella katalanska strömningen ny fart, och en rad talangfulla diktare framträdde, bland vilka särskilt må nämnas Buenaventura Carlos Aribau (f. 1798, d. 1862), Joaquin Rubio y Ors (f. 1818, d. 1899), Victor Balaguer (f. 1824, d. 1901), kallad "Trovador de Montserrat", Mila y Fontanals (f. 1818, d. 1884), Mossen Jacinto Verdaguer (f. 1843, d. 1902), katalanernas största diktargestalt i modern tid, mest bekant för sitt stora epos *La Atlántida*, Francisco Camprodón, Narciso Oller samt Tomas Aguiló y Fuster (Mallorca).

Katalanska världskartan, se Loxodromkartor.

Katala'nsmide, en numera utdöd, i spanska Pyrenéerna använd metod att direkt ur järnmalm framställa smidbart järn.

Katala'ser, se Enzym sp. 1106.

Katalau'niska fälten, se Attila.

Katale'ktisk (av grek. *katale'gein*, upphöra), i metriken benämning på en ofullständig vers, vars sista fot ej är fullständig och som således upphör, innan det rytmiska schemat utfyllts, även kallad kortrad. Rytmen utfylles genom paus l. förlängning av sista

stavelsen. Subst. katale'x. — Akatalektisk (av grek. nekande *a*), fullständig vers. — Brakykatalektisk (av grek. *braky's*, kort), vers med de två sista versfötterna förkortade. — Hyperkatalektisk (av grek. *hype'r*, över), vers med överskjutande stavelse.

Katalepsi' (grek. *kata'lepsis*, anfall), se Sinnessjukdomar och Hypnos.

Katale'x, se Katalektisk.

Katalo'g (grek. *kata'logos*, förteckning) betecknar i allm. en i visst bestämt syfte uppgjord förteckning över en samling av ett l. annat slag (böcker, konstföremål, mineralier, växter etc.), en sammanslutning av personer (korporationer, klubbar), varor (firmakataloger) e. d. I spec. bemärkelse användes ordet vanl. som bibliografisk fackterm (se Bibliotek sp. 1462 och 1469 f.).

Katalo'nien, landskap i n.ö. Spanien, vid Medelhavet, omfattande prov. Gerona, Barcelona, Tarragona, Lerida. 2,4 mill. inv. Genomflytes av Ebro. Jorden är bördig, åkerbruket högt uppdrivet. Stenkol och andra mineraltillgångar finnas. Industrin är mycket betydande och utan jämförelse den förnämsta i Spanien, som endast i K. ("Spaniens Lancashire") äger stora fabriksstäder. Även handeln är livlig. De förnämsta städerna äro Barcelona, Tarragona, Tortosa, Gerona. — K. har genom sitt utsatta läge varit den del av Spanien, som tidigast och oftast utsatts för främmande invasioner, ss. romarnas, västgoternas och fransmännens. Det blev självständigt furstendöme 888 och uppgick 1162 i Aragonien. Dess invånare, katala'nerna, besitta en utpräglad nationell egenart av dunkelt ursprung och ha på sitt säregna språk en rik medeltida och modern litteratur (se Katalanska språket och litteraturen). Alltsedan Spaniens enande ha katalanerna visat sig obenägna att underordna sig kastilianerna och uppge sina provinsiella institutioner. Sålunda reste sig katalanerna under Spanska tronföljdskriget (se d. o.) mot Kastilien, vilket medförde, att deras gamla ständerförfattning avskaffades. Sedan det katalanska språket upplevt en renässans på 1800-t. och sedan K. utvecklats till Spaniens rikaste och utvecklingskraftigaste provins, har en separatistisk rörelse tagit fart i K. Dess mål är närmast att genomdriva en provinsiell självstyrelse åt K.

Kataly's, den påskyndande verkan, vissa ämnen, katalysato'rer, utöva på en reaktion, utan att de själva synas deltaga i denna. Katalysatorn behöver härvid endast finnas i mycket ringa mängd och förbrukas ej vid reaktionen. I de flesta fall av katalytisk verkan har man emellertid funnit, att katalysatorn deltager i reaktionen, i det den med de reagerande ämnena bildar en mellanprodukt, som sedermera sönderfaller, så att katalysatorn återfås i oförändrad mängd. Understundom kan K. förmedlas av fasta ämnen, med vilka man låter de reagerande ämnena komma i beröring, t. ex. vid framställning av svavelsyra (se d. o.) enl. kontaktmetoden. En sådan reaktion kallas kontaktkatalys. Katalysatorn kan emellertid ej framkalla reaktioner, som förutan denna ej skulle försiggå, utan endast påskynda reaktionshastigheten, även där den eljest skulle vara så liten, att den knappast märktes.

Kataly'tisk kallas dels en

Katarina kyrka. Stockholm.

kropp, som åstadkommer katalys, dels en reaktion, som äger rum under inverkan av en katalysator.

Katanga, se Kongo sp. 1087.

Katapu'lt (lat. *catapu'lta*), en av romarna använd kastmaskin i form av ett jättestort armborst, varmed pilar o. d. slungades mot fienden. Jfr Ballist. — Numera anordning å större krigsfartygs däck för att möjliggöra flygplans uppstigning.

Katara'kt (grek. *katarra'ktes*, vattenvirvel). 1. Vattenfall, särskilt ett stort och vattenrikt, bildat av en lodrät klippvägg utan avsatser; särskilt benämning på Nilens vattenfall. — 2. Starr. Se Ögonsjukdomar.

Kata'rer (av grek. *kataro's*, ren), sammanfattande beteckning för anhängarna av en på 1100-t. framträdande, mot kyrkan riktad stor oppositionsrörelse i Västerlandet (i Tyskland kallade K., i andra länder benämnda med andra namn). Denna rörelse synes i sig ha förenat gamla gnostiska element med inhemsk kritik av kyrkan och gjorde anspråk på att representera den sanna kristendomen. Särskilt i s. Frankrike vunno K. en mycket stark position (här efter sin huvudort benämnda albigenser; se d. o.). Omkr. 1300 var rörelsen i huvudsak tillbakaslagen. — Av K. kommer sv. kättare ss. beteckning för en från kyrkans tro avfällig.

Katarina, församling i Sthlm, omfattande n.ö. delen av Södermalm. 42,640 inv. — Kyrkan, som efterträdde ett av Johan III uppfört träkapell, började uppföras av J. De la Vallée på uppdrag av Karl X Gustav (efter vars moder den sannol. kallades K.) samt invigdes i ofullbordat skick 1671. Arbetena fortsattes under ledning av Mathias Spieler. 1723 härjades kyrkan av eld, och återuppbyggandet leddes av G. J. Adelcrantz. Denne gav kyrkan dess nuv. vackra kupol men bibehöll i övrigt J. De la Vallées anordningar. K. kyrka är den förnämsta av denne arkitekts kyrkobyggnader och den första regelrätta centralkyrkan i Sthlm med kvadratiskt mittrum, täckt av kupol, och fyra lika långa sidoarmar.

Katarina, namn på helgon, bland vilka märkas: 1. K. av Alexandria, skall enl. legenden ha varit en kristen jungfru, som efter att frimodigt ha bekänt sin tro led martyrdöden genom halshuggning (200- l. början av 300-t.), varför K:s attribut är ett svärd. K:s dyrkan är vida spridd. Efter henne är Katarinaklostret på Sinai (från Justinianus' tid) uppkallat. Hon är från början också hjältinnan i den nordiska folkvisan om Liten Karin. — 2. K. av Vadstena, se Katarina Ulvsdotter. —

3. K. från Sie'na, f. 1347, d. 1380, asket, extatiker och visionär, tillhörde dominikanordens tertiarier. Redan under sin livstid åtnjöt hon stort rykte för helighet och ingrep på flera sätt i sin samtids angelägenheter, därvid skarpt bestraffande även kyrkans män. Till ej ringa del genom hennes inflytande förmåddes påven att 1377 återflytta till Rom. 1461 blev hon kanoniserad.

Katarina, *svenska* drottningar. 1. Erik Erikssons gemål, d. 1252, dotter till Sune Folkesson (se Folkungaätten sp. 298 ff.). — 2. K. Karlsdotter Gumsehuvud, d. 1450, förmäldes 1440 med Karl Knutsson. — 3. K. av Sachsen-Lauenburg, f. 1513, d. 1535, Gustav I:s första gemål. — 4. K. Stenbock, f. 1535, d. 1622, Gustav I:s tredje gemål. K. var dotter till riksrådet Gustav Olsson Stenbock. K., som överlevde sin gemål i 62 år, bodde som änka mest på Strömsholm. — 5. Se Karin Månsdotter. — 6. K. Jagellonica, Johan III:s första gemål, f. 1526, d. 1583. K. var dotter till Sigismund I av Polen. Planen på en förbindelse mellan henne och dåv. hertig Johan stöddes till en början av Erik XIV, men då den visade sig förbunden med polska krav på eftergifter i Livland, förbjöd konungen giftermålet, som dock ingicks 1562 och blev en bidragande orsak till de följande brödrastriderna. K. var ivrig katolik. Jfr även Ivan sp. 2.

Katarina Stenbock. Samtida målning på Gripsholm.

T. v. Katarina av Alexandria. Altarmålning av Conrad v. Soest. — T. h. Katarina av Vadstena. Träskulptur av Haaken Gulleson. Trönö kyrka.

Katarina, *svensk* furstinna, f. 1584, d. 1638, se Johan Kasimir 1.

Katarina (eng. *Catherine*), *engelska* drottningar. Namnet K. har burits av Henrik V:s och Karl II:s gemåler samt tre av Henrik VIII:s, bland dem K. av Aragonien, f. 1485, d. 1536, dotter till Ferdinand och Isabella av Spanien (se Henrik sp. 644 f., Howard och Parr).

Katarina av Medici (fr. *Cathérine de Medici*), *fransk* drottning, f. 1519, d. 1589, sonsons

Katarina II. Målning av Alexander Roslin.

dotter till Lorenzo de' Medici, förmäldes 1533 med sedermera konung Henrik II. Av denne åsidosattes hon för Diane de Poitiers. Under sin son Frans II:s korta styrelse rivaliserade K. utan framgång med ätten Guise om inflytandet. 1560 kom hon till makten som regentinna för Karl IX. Över såväl denne som sin tredje son Henrik III hade den härsklystna och intriganta K. även framdeles ett ledande inflytande. I religionsstriderna (se Hugenotter) satte K. egen makt framför katolicismens intressen och intog därför växlande ståndpunkter, varigenom den inre splittringen ökades men statsmakten bevarades oförsvagad.

Katarina (ry. *Jekaterina*), *ryska* kejsarinnor. 1. K. I Aleksejevna, f. 1684, d. 1727. K., som trol. var en lettisk bondedotter vid namn Marta Skavronskaja, blev kort efter sitt bröllop med en svensk dragon ryssarnas krigsbyte och var i olika officeares våld, tills slutligen tsar Peter I tog henne till sig. Denne blev alltmer fästad vid den kloka och behagfulla K. och gjorde henne 1712 officiellt till tsaritsa. Vid Peters död 1725 grep K. regeringen med stöd av Mensjikov, som genom hennes ynnest fick ett ledande inflytande. — 2. K. II Aleksejevna, f. 1729, d. 1796. Född prinsessa av Anhalt-Zerbst, med dopnamnet Sofia, förmäldes hon 1745 med Rysslands tronföljare Karl Peter Ulrik. K. deltog i flera misslyckade komplotter mot sin föga värdige gemål. Hon var själen i en sammansvärjning, som förde henne själv på tronen 1762 och som berövade maken livet. K. hade tillägnat sig tidens franska bildning, knöt Diderot till sitt hov och lät sin korrespondent M. v. Grimm utbreda ryktet om hennes storhet och vishet. Hon genomförde stora reformer i den upplysta despotismens anda och förde utåt en hänsynslös och synnerligen framgångsrik maktpolitik. Hon deltog i de tre delningarna av Polen. Genom två turkiska krig framflyttade hon gränsen till Dnjestr och Svarta havet samt undergrävde det osmanska väldet. I det försvagade Sverige hade K. ss. beskyddarinna av den fria författningen ett farligt inflytande; Gustav III:s närmanden tillmötesgick hon till en början men anslöt sig sedan till Danmark, vilket förde till krig med Sverige (se Gustav sp. 143 ff.). Krigspolitiken och Pugatjovs uppror hämmade reformar-

betet, som delvis förbyttes i förtryck; bl. a. skärptes och utvidgades livegenskapen. K. är beryktad för sitt sedeslösa liv; av de många favoriterna, främst Potjomkin, fingo de flesta dock ringa inflytande.

Katarina Ulvsdotter, f. 1331 l. 1332, d. 1381, den heliga Birgittas dotter. Hon var modern följaktig i utlandet samt hemförde hennes kvarlevor till klosterstiftelsen i Vadstena. Hon föranstaltade om klosterbyggnadernas uppförande, och sedan hon 1378 fått Birgittinorden erkänd som en självständig gren av Augustinorden, blev hon 1380 det förenade munk- och nunneklostrets första abbedissa. K., som ingått giftermål under kyskhetslöfte, tillskrevs tidigt helighet och underverk. Ehuru ej kanoniserad, räknas hon till den katolska kyrkans heliga. Hennes attribut är en hind.

Kata'rr (av grek. *kata'rroos*, snuva), ytlig inflammation av en slemhinna. — K a t a r r a' l, beroende på K.

Katarra'lfeber, k v i l l a s j u k a, av okänt smittämne orsakad, svårartad sjukdom hos nötkreatur. Symtom: feber, katarr i ögats, näsans och munnens slemhinnor, diarré omväxlande med förstoppning, kramp- och raserianfall, blindhet m. m. 50—90 % av djuren dö. Djuren böra slaktas och ladugården desinfekteras.

Ka'tarsis, grek., rening. Enl. Aristoteles skulle tragedin genom att framkalla fruktan l. medlidande åstadkomma en K. av dessa slags affekter (jfr E s t e t i k sp. 1208).

Kata'ster l. k a d a' s t e r (fr. *cadastre*, av lat. *ca'pitum regi'strum*); urspr. en förteckning ("mantalslängd") över dem, som voro skyldiga att betala skatt per huvud, sedermera skattelängd i allm. I *Sverige* motsvaras K. närmast av lantmäterikartorna och jordeboken (se d. o.).

Katastro'f (grek. *katastrofe'*, vändning), omkastning, förödande, olycksdiger händelse; en avgörande vändning i ett drama.

Katatoni' (av grek. *kata'tonos*, nedspänd), se S i n n e s s j u k d o m a r.

Kate'der (lat. *ca'thedra*, stol), upphöjd plats med bord l. pulpet för läraren (vid skolor l. universitet).

Katedersocialister, ironisk benämning på anhängarna av en socialekonomisk läroriktning, företrädd av tyska akademiker, som vände sig mot Manchesterskolans individualism och obenägenhet mot statsingripande. 1872 blev *Verein für Sozialpolitik* samlingspunkt för K. Ehuru de aldrig bildat en fast, sluten grupp, förena de sig om behovet av socialpolitisk reformlagstiftning och forskning. Stort inflytande utövade de på Tysklands sociala försäkringslagstiftning under 1880-t. Som K:s förnämsta läromästare anses Ad. Wagner, G. Schmoller och L. Brentano.

Katedra'l (av lat. *ca'thedra*, se d. o.), biskopskyrka, domkyrka.

Katedra'lglas, se G l a s t i l l v e r k n i n g sp. 1310.

Kategori' (grek. *kategori'a*, utsaga, lat. *praedicame'ntum*), först av Aristoteles införd beteckning för de allmännaste begrepp, som kunna utsägas om det varande, ss. substans, kvalitet, kvantitet etc. (jfr H e g e l och K a n t); i allm. bet. fack, klass, avdelning. — K a t e g o' r i s k, obetingad (se O m d ö m e). — K a t e g o' r i s k t i' m p e r a t i v, se K a n t.

Kateke's (lat. *catechi'smus*,

av grek. *kate'kesis, katekismo's,* undervisning), en för folkundervisningen avsedd kort sammanfattning av kristendomens huvudstycken, vanl. uppställd i frågor och svar. Redan under medeltiden fanns ett ansenligt material av detta slag samlat. Till övervägande del inpräglades det på muntlig väg, men mot medeltidens slut funnos även talrika skriftliga sammanfattningar. Reformationen med sitt brinnande intresse för folkets undervisning frambragte därpå ett flertal K. Den mest berömda är den av Luther själv författade s. k. Lilla K. av 1529, vilken snart blev allenarådande och slutligen (jämte en s. å. utgiven, i predikoform hållen större K.) upptogs bland lutherska kyrkans bekännelseskrifter. Bland lutheraner är denna bok vid sidan av Bibeln den mest spridda och har gång efter annan försetts med förklarande "utläggningar". Bland reformerta K. intar Heidelbergkatekesen (se d. o.) ett bemärkt rum. Även motreformationen nedlade sin åskådning i K. Bland dessa märkas särskilt de båda av Canisius (se d. o.) samt den s. k. *Catechi'smus Roma'nus* (1566). — De första svenska reformatoriska K. äro tvenne sannolikt av Olaus Petri utgivna arbeten från år 1526, det ena, *Een nyttwgh wnderwijsning,* en fri övers. och bearbetning av ett äldre kateketiskt arbete av Luther, det andra, *Een skön nyttugh underwijsning,* en nästan ordagrann övers. av en i luthersk anda starkt bearbetad plattysk upplaga av en K. från de böhmiskmähriska brödernas samfund. 1530 utgav han i fri bearbetning Luthers stora K. Den första sv. övers. av Luthers lilla K. torde ha utkommit någon gång på 1540-t. Bland svenska katekesförklaringar märkas spec. de under resp. tider officiellt påbjudna av O. Svebilius (1689), J. A. Lindblom (1810) samt 1878 års kommittéarbete.

Kateke't, undervisare (jfr Katekes). 1. I gamla kyrkan den, som undervisade de s. k. katekume'nerna, "de som undervisas" (näml. för mottagande av dopet). — 2. I det nutida Sverige dels innehavarna av vissa av Samfundet Pro fide et christianismo i Sthlm inrättade lärarbefattningar, numera vanl. yngre prästmän, vilkas katekettuppgift inskränkts till att biträda församlingarnas präster vid konfirmationsundervisningen, dels också i Lappland lärarna vid av Svenska Missionssällskapet underhållna skolor. — Katekeki'k, läran om metoderna särskilt för den mera elementära kristendomsundervisningen. — Katekisatio'n, elementär kristendomsundervisning.

Kateku', garvmedel och färgämne, som erhålles av *Aca'cia Catechu'* (fam. *Legumino'sae*) från Ceylon, Främre och Bortre Indien. K. utvinnes genom kokning av kärnveden, föres i handeln som stora, fyrkantiga l. oregelbundna stycken och användes till garvning, brunfärgning av vävnader och i medicinen för att erhålla verkan på tarmen av den i K. ingående garvsyran, som av slemmiga ämnen skyddas under passagen genom magsäcken.

Katekume'n, se Kateket 1.

Kate't (av grek. *ka'tetos,* lodlinje), se Hypotenusa.

Kate'ter (grek. *katete'r,* av *katie'nai,* nedsänka), rörformigt instrument av metall l. kautsjuk, avsett att införas i blåsan genom urinröret. — Kateterisatio'n, insättande av K.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Katetome'ter (av grek. *ka'tetos,* lodlinje, och *metrei'n,* mäta), se Längdmätning.

Ka'tgut, detsamma som catgut.

Kathiawar. 1. Halvö i n.v. Indien, mellan Cambay- och Cutchvikarna. — 2. Grupp av infödingsstater, bildande ett agentskap i prov. Bombay, ung. motsvarande K. 1. Agenten har sitt säte i Rajkot. 2,5 mill. inv.

Kat-io'n, se Dissociation sp. 374.

Katko'v, Mihail Nikiforovitj, f. 1821, d. 1887, rysk publicist, prof. i filosofi i Moskva. Ivrig motståndare till alla liberala strömningar, var K. framför allt fiende till polacker och "nihilister"; särskilt i början av Alexander III:s regering spelade han en viktig politisk roll.

Katmandu, se Nepal.

Katning, se Kådtäkt.

Kato, japanska politiker. 1. Tomosaburo K., f. 1859, d. 1923, baron, amiral, Togos stabschef under slaget vid Tsushima, chef för stridsflottan 1914 och f. å. marinminister. K., som vid Washingtonkonferensen var den ledande japanske delegaten, blev 1922 premiärminister. — 2. Takaaki K., f. 1860, viscount, diplomat. K. var ambassadör i London 1894—99 samt 1908—12, utrikesminister 1900—01, 1906, 1912—13 samt senast 1914—15, då han ledde de diplomatiska aktionerna i samband med Japans inträde i världskriget. Sedan 1915 led. av pärskammaren, har K. lett den parlamentariska liberala oppositionen, tills han 1924 blev premiärminister.

Kato'd, se Elektrod.

Kato'dstrålar, upptäckta av Hittorf 1869, bestå av elektroner (se d. o.), som utslungas rätlinigt från katoden vid elektriska

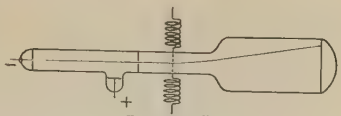

Brauns rör.

urladdningar i starkt evakuerade rör (Crookes' rör, röntgenrör). Kroppar, som träffas av K., bringas att fluorescera och kunna starkt upphettas genom intensiv bestrålning. K. medföra negativ laddning. De ha mycket liten genomträngningsförmåga, varför ett föremål i K:s väg kastar en skugga på den fluorescerande glasväggen. Få de passera ett fint hål, bildas en liten ljusfläck, som lämpligen uppfångas på en skärm, bestruken med ett starkt fluorescerande ämne (Brauns rör). Påverkas K. av ett elektriskt l. magnetiskt fält, avböjas de åt samma håll som en ström negativt laddade partiklar skulle göra. Ur avböjningens storlek kunna deras hastighet och förhållandet mellan deras laddning och massa beräknas. Hastigheten och genomträngningsförmågan (hårdheten) växa med spänningen på urladdningsröret. Massan växer med hastigheten enl. Lorentz' formel (se Relativitetsteori). — Brauns rör användas, på grund av att fläcken praktiskt taget ögonblickligt följer med fältets variation, till att undersöka hastigt varierande elektriska strömmar. Den till ett band utdragna ljusfläcken observeras därvid i en hastigt roterande spegel.

Katolici'sm (av grek. *katoliko's,* allmän), den för romersk-katolska kyrkan (se d. o.) utmärkande totalåskådningen. — Katoli'k, kato'lsk, tillhörande nämnda kyrka.

Katolska breven, "de allmän-

neliga breven", kallas i gamla kyrkan de 7 smärre, inbördes sammanhörande brev i N. T., som icke bära Paulus' namn (Petr., Joh., Jak., Jud.), emedan flertalet har en mycket allmän l. obestämd l. också alls ingen adress (det besläktade Hebr. räknades vid upptagandet i kanon ss. Paulusbrev).

Katolsk-apostoliska församlingen, se Irving 2.

Katolsk konung, hederstitel, som av påven förlänades Ferdinand och Isabella av Spanien och deras efterträdare på tronen.

Katoptri'k (av grek. *katoptri'zein*, återspegla), läran om ljusets reflexion.

Katrineberg, kapellförs. till Bollnäs (se d. o.).

Katrinebergs folkhögskola, Hallands läns folkhögskola, i Alfshögs skn, Hall l., grundad 1873. Den omfattar manliga och kvinnliga kurser samt lantmanna- och lanthushållsskola.

Katrinefors, träsliperi, sulfitfabrik och pappersbruk vid Mariestad. Äg. Katrinefors a. b., grundat 1876, som även äger a. b. Tidan, Mariestad, vilket tillverkar konstläderfabrikat (*Unica*). Aktiemajoriteten i K. äges av Svenska Tändsticks a. b.

Katrineholm, stad (sedan 1917) i Södermanl. l. Kommunal mellanskola, enskilt läroverk. Betydande industri; järnvägsknut vid v. stambanan. K. ingår i Stora Malms förs. av Strängnäs stift och Oppunda och Villåttinge domsaga. 7,575 inv.

Katrineholm—Köpings järnväg, projekterad järnvägslinje från Katrineholm till Köping. Spårvidd 1,093 m. K. skall i samtrafik med Köping—Uttersberg—Riddarhyttans järnväg frakta exportmalm från Bergslagen till Norrköping.

Katri'nplommon, se Prunus.

Katslösa, socken i Malmöh. l., jämte Sjörup pastorat i Lunds stift. 500 inv.

Ka'tsor, se Fiskredskap sp. 69.

Katt. *Sjöv.* Fordom brukat straffredskap, bestående av en tågända med nio därpå fästade, smalare, knutförsedda snärtar (den niosvansade katten). — *Zool.* Se Kattsläktet och Tamkatt.

Kattarp, socken i Malmöh. l., jämte Välinge pastorat i Lunds stift. 2,070 inv.

Kattbjörn l. panda, *Ailu'rus fu'lgens*, en art Halvbjörnar med tät, långhårig päls och lång, yvig svans. Huvudet är kort och brett, ögon och öron små, benen korta. Ryggen är glänsande mörkröd, delar av huvudet vita, buken svart. Längd c:a 60 cm., svansens längd c:a 50 cm. Himalaya. Lever av växtdelar, insekter, ägg m. m.

Kattdjur, *Fe'lidae*, en fam. Rovdjur. Kroppen är smidig, nosen kort med långa morrhår, benen rätt långa. På frambenen finnas fem, på bakbenen fyra tår med vassa, krökta klor, som kunna dragas in i hudfickor. Tågångare. Bakom rovtanden 1 kind-

tand i överkäken, ingen i underkäken. Alla världsdelar utom Australien. Till K. höra bl. a. gepard, kattsläktet och lodjur (se dessa ord).

Kattegatt, vik av Nordsjön, mellan Sverige i ö., Skagerak i n., Jylland i v. och danska öarna i s. Omkr. 20,000 kvkm. K. är i allm. grunt och har i mitten, omkr. de danska småöarna Læsö och Anholt, stora bankar. Mellan dem och jylländska kusten går en bred segelränna. En djupare ränna i ö. följer på ett par mils avstånd svenska kusten.

Kattsläktet. Lejon. Kroppslängd 1,5—2 m.

Ka'tter, se Chatter.

Kattfot, se Gnaphalium.

Kattguld, se Glimmer.

Kattkätting, smäcker kätting, som användes för ankarets upptagande från klyset till dess stuvningsplats.

Kattlo, se Lodjur.

Kattmusik, oljud (jfr Katzenjammer).

Kattnäs, socken i Södermanl. l., jämte Frustuna pastorat i Strängnäs stift. 280 inv.

Kattost, se Malva.

Kattostvisslare, se Grypocera.

Ka'ttowitz, po. *Katowice*, stad

Kattsläktet. Tiger. Kroppslängd c:a 1,6 m.

i Schlesien, Polen. K. ligger i ett viktigt gruvdistrikt och är en av medelpunkterna för Polens industri och handel med kol. 45,000 inv.

Kattsilver, ung. detsamma som kattguld (se Glimmer).

Kattsläktet, *Fe'lis*, ett släkte Kattdjur, med rätt lång svans och öron utan tofs. Den europeiska vildkatten, *Felis silve'stris*, är gulgrå med mörka strimmor och fläckar, under gulvit. Svansen är långhårigare och tänderna starkare än hos tamkatten (se d. o.), som den f. ö. liknar. Mell. Europa, v. Asien. Rester ha anträffats i våra torvmossar. — Av K:s övriga talrika arter må nämnas lejon, tiger, leopard, jaguar och puma. Samtliga äro huvudsakl. natt- l. skymningsdjur. De fyra förstnämnda angripa allehanda större däggdjur, även husdjur och ej sällan människor, puman huvudsakl. får, kalvar o. d. Honan föder vanl. 2—3 ungar. — Lejonet, *Felis le'o*, har brett huvud och kraftig kroppsbyggnad. Pälsen är korthårig, enfärgat grågul, hos hanen med en mörkare

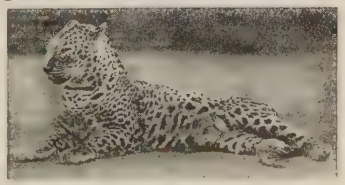

Kattsläktet. Leopard. Kroppslängd 1,2—1,5 m.

Kattsläktet. Jaguar. Kroppslängd 1,6—2 m.

man runt halsen och frambröstet. Svansen bär hårtofs. Afrika, s.v. Asien. Trives bäst på öppna platser, öknar och stäpper. Liksom övriga arter har lejonet utsatts för intensiv förföljelse. I det gamla Rom användes t. ex. stora mängder av lejon för cirkusspelen. — Tigern, *Felis ti'gris*, har mera långsträckt kropp och rundare huvud. Svansen saknar hårtofs. Av de olika raserna är bengaliska tigern l. kungstigern bäst känd. Pälsen är ljust rostgul med mörka strimmor; den användes till pälsverk. Asien. — Leoparden l. pantern, *Felis pa'rdus*, är gulaktig, svartfläckig, betydligt mindre än tigern och skicklig trädklättrare. Afrika, Asien. — Jaguaren, *Felis o'nza* (*onca*), liknar leoparden i färgteckning. Syd-Amerika till Mexiko. — Puman l. kuguaren, *Felis co'ncolor*, är som ung svartfläckig, som äldre däremot enfärgat mörkt rödgrå. Kroppslängd 1,2 m. Amerika.

Kattuggla, se Nattugglesläktet.

Kattu'n (av arab. *kothon*, fr. *coton*, eng. *cotton*, bomull), ett fint, ganska tätt, tvåskaftat, vanl. glättat bomullstyg, som förekommer antingen vitt l. mestadels i flerfärgstryck.

Kattunga, socken i Älvsb. l., jämte Surteby, Fotskäl och Tostared pastorat i Göteborgs stift. 380 inv.

Kattöga, varietet av kvarts; innehåller fina nålar av asbest. Ädelsten. Förekommer på Ceylon och Malabarkusten.

Ka'tzenja'mmer (ty.; kattjämmer), oljud.

Kauai, en av Hawaiiöarna.

Kauda'l, se Symmetri.

Kaudern, Walter, f. 1881, zoolog, forskningsresande (Madagaskar 1906—07, 1911—12, Celebes 1916—21). K. har förnämligast ägnat sig åt studiet av halvaporna, Celebes' reliktfauna och etnografi.

Kaudinska passen, se Caudinska passen.

Kauffmann [kao'f-], Angelika, f. 1741, d. 1807, schweizisk målarinna, studerade i Italien, vistades 1766—81 i England, därefter i Rom. Starkt påverkad av tidens nyklassicistiska strömningar, målade hon företrädesvis porträtt och antika motiv i ett med tiden alltmera blodlöst manér. Av samtiden var hon emellertid mycket uppburen både som konstnär

Vestal. Målning av Angelika Kauffmann. (Dresden.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

och personlighet och umgicks bl. a. med Winckelmann och Goethe.

Kauka'sien, Kaukasus' bergland.

Kaukasiska rasen, av tysken Blumenbach införd benämning på de folk, som sammanfattas under namnet vita rasen, vilken han ansåg härstamma från Kaukasien.

Kaukasiska språk är en sammanfattande benämning på ett flertal i Kaukasien talade l. därstädes hemmahörande språk, som ej äro hänförliga till andra språkstammar. De indelas i två från varandra rätt skilda grenar, en sydlig och en nordlig, mellan vilka ursprunglig släktskap av flera forskare ifrågasatts utan att dock någon klarhet härutinnan kunnat vinnas. Den *sydliga* grenen omfattar sinsemellan tydligt besläktade språk. Bland dessa är georgiskan det förnämsta och det enda av de hithörande, som varit bärare av en litteratur, vartill ansatserna kunna spåras redan på 400-t. e. Kr. Nära georgiskan stå mingreliskan och lasiskan i s.v. Kaukasien. De folk, som tala dessa båda sistnämnda språk, påstås vara ättlingar av invånarna i det gamla Kolkis, liksom georgierna lära härstamma från de av Herodotos omnämnda ibererna. Av de många till den *nordliga* grenen hörande idiomen förtjäna nämnas dels avariskan, som utgör den förnämsta munarten i en östlig grupp (i Dagestan), dels abhasiskan och tjerkessiskan, representanter för en västlig grupp. Av tjerkesserna har dock en stor del efter ryssarnas seger 1864 utvandrat till Mindre Asien och Syrien.

Kau'kasus, ry. *Kavka's.* 1. Bergskedja mellan Kaspiska och Svarta haven, på gränsen mellan Europa och Asien, bildad genom veckning under tertiärtiden. K. har slocknade vulkaner, Elbrus (K:s högsta topp, 5,629 m.) och Kasbek (5,044 m.), och är i sina högsta delar nedisad, i s. även längre ned på grund av större nederbörd. Genom sin betydande höjd, särskilt i förhållande till Slaviska slätten i n., sin branta sydsida och sin svårtillgänglighet betraktad som en av jordens mäktigaste bergskedjor. — På de lägre sluttningarna växer lövskog, högre upp barrskog, huvudsakl. av två granarter (*Pi'cea orienta'lis* och *A'bies nordmannia'na*), vilka vanl. bilda trädgränsen (ung. vid 2,100 m.). Snögränsen ligger ung. vid 3,600 m. Av skogsträd märkas i övrigt björk (ovan 1,000 m.), ek, bok, ask, alm, lönn, valnöts- och kastanjeträd. Vinstocken odlas till c:a 1,000 m., råg och korn till 1,500—1,800 m. I högfjällen växa bl. a. *Rhododе'ndron*-arter. — Djurvärlden överensstämmer närmast med mell. Europas och är tämligen rik. Varg, räv, björnar, mårddjur, sjakaler, panter, tillfälligtvis även kungstiger, vildsvin, hjortar, springhare, stenbock och bezoarget m. fl. finnas. — 2. a) Norra K., ingående i Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken och omfattande guv. Don, Kuban, Stavropol, Terek, autonoma områdena Adygej, Karatjaj-Tjerkes, Kabarda-Balkar, Tjetjen, autonoma rep. Gorskaja (Berg) och Dagestan; b) Transkaukasus (Sakavkasie) l. Transkaukasiska socialistiska federativa sovjetrepubliken, bestående av autonoma socialistiska sovjetrepublikerna Aserbeidjan, Armenien och Georgien (se dessa ord). Båda förbunden

Wenzel Anton v. Kaunitz. Samtida kopparstick.

ingå i Socialistiska sovjetrepublikernas union. 508,000 kvkm. 15 mill. inv. Befolkningen är splittrad i en mängd folk och stammar (jfr Kaukasiska språk). Näringar äro åkerbruk, boskapsskötsel, vinodling, bergsbruk. Rikt på mineraler: nafta, järnmalmer, koppar, stenkol, salt, bly, silver, mangan, kvicksilver. De förnämsta städerna äro Rostov, Krasnodar, Stavropol, Vladikavkas, Novotjerkassk, Novorossijsk, Baku, Gandja (Jelisavetpol), Tiflis, Erivan, Batum, Kutais, Poti. — K. var känt i forna tider under namnet Kolkis, ingick i Romerska riket och var sedan delat i en mängd småriken, vilka successivt underkuvats av ryssarna. Kristendomen infördes i K. i 1:a årh. men utbreddes först på 400-t. De första ryssarna kommo till K. på 1400-t. Erövringen fullbordades 1864.

v. Kaulbach [kao'l-], Wilhelm, f. 1805, d. 1874, tysk målare, direktör för akademin i München. Elev till Cornelius, fortsatte K. dennes tankemättade historiemåleri i en mängd av samtiden högre än av eftervärlden skattade monumentalmålningar, de mest berömda i Neues Museum, Berlin. Även verksam ss. illustratör.

Kauliflori' (av lat. *cau'lis*, stjälk, och *flos*, blomma), det förhållande, att blommorna hos vissa, spec. tropiska, träd spricka fram från stammarna och de tjockaste grenarna (jfr Kakao).

Kaunitz [kao'-], Wenzel Anton, furst v. K., f. 1711, d. 1794, österrikisk statsman. Efter en lysande diplomatisk bana på 1740-t. blev K. ss. hov- och statskansler (1753—92) den österrikiska in- och utrikespolitikens ledare och vann anseende som tidens mest förfarne diplomat. Han yrkade redan 1749 på närmande till arvfienden Frankrike och kraftigt motarbetande av Preussens farliga maktutveckling (jfr Sjuåriga kriget). I det inre hyllade K. en moderat och kulturellt betonad reformpolitik men tog avstånd från Josef II:s radikalism.

Kau'rikopal, se Agathis.

Kau'risnäcka, se Porslinssnäckor.

Kau'ritall, se Agathis.

Kaus, ring (av trä l. galvaniserat järn) med utåtböjda kanter, som inlägges i splitsade ögon på tågvirke som skydd mot nötning.

Kausa'l (av lat. *cau'sa*, orsak), innehållande en grund. — Kausalite't, se Orsaksförhållande. — Kausa'lnexus, orsakssammanhang. — Kausati'v, förorsakande.

Kausti'k (av grek. *kaustiko's*, brännande), beteckning på starka baser, ss. kalium-, natrium- och kalciumhydroxid. Även stark ammoniaklösning benämnes K.

Kau'stika (av grek. *kaustiko's*,

brännande). På grund av sfärisk aberration (se d. o.) reflekteras l. brytas perifera och centrala ljusstrålar ej mot en och samma punkt (brännpunkten) av en konkav spegel, resp. konvex lins. Strålarnas skärningspunkter bilda i stället en brännyta l. K. Brännytans spets ligger i brännpunkten och är starkast belyst. I fig. äro de starkare belysta kanterna, brännlinjerna, och spetsen en genomskärning av K. K., som erhålles med en spegel, kallas katakaustika, med en lins, diakaustika.

Kauterisatio'n (av grek. *kaute'r*, brännjärn), operativt ingrepp med glödhett instrument (brännjärn), minskar blödning och i vissa fall risken för infektion i snittytan (t. ex. vid borttagandet av blindtarmens maskformiga bihang). Instrumentet är försett med en platinaspets, upphettad med eter l. bensin (*termokaute'r*) l. medelst elektrisk ström (*galvanokaute'r*; jfr Galvanokaustik).

Kau'tsjuk, elastisk substans, ofta oegentligt kallad gummi, som utvinnes ur mjölksaften av åtskilliga tropiska växter, de flesta hemmahörande i Central-

Kaustika.

Kautsjuk. Heveaplantage på Ceylon.

och Syd-Amerika samt tropiska Afrika. Sedan gammalt viktigast är para'kautsjukträdet, *He'vea brasilie'nsis* (jfr Hevea). Det växer vilt i Amasonområdet och lämnar huvudmassan av den brasilianska K. Det odlas numera i mycket stor skala, framför allt på Malackahalvön, Ceylon och Sundaöarna. Övriga kautsjukträd (jfr Manihot, Castilloa elastica, Ficus) liksom kautsjuklianerna (viktigast *Lando'lphia*, se d. o.) ha numera förlorat i betydelse. — Kautsjukväxternas mjölksaft är en emulsion av små droppar av K. i vatten. Mjölksaften utvinnes vanl. därigenom, att skåror skäras i barken l. stycken av denna avlägsnas, varvid mjölksaftgångarna såras och saften rinner ut. *Hevea brasiliensis* kan tappas var dag l. med få dagars mellanrum under lång tid, om de ursprungliga insnitten öppnas på nytt. Därvid är utbytet till en början obetydligt men ökas sedan väsentligt. Trol. stimuleras trädet genom ingreppen till ökad mjölksaftproduktion. Upptäckten av

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

denna för *Hevea* speciella egenskap har möjliggjort plantageproduktionen av K. Saften uppsamlas vanl. i kärl, fästade nedanför insnitten, och underkastas sedan olika slags behandling för att K. skall koagulera. Indianerna i Brasilien låta saften droppa på en stav l. i en form, som hålles över starkt rykande eld av brinnande palmnötter. I *Hevea*-plantagerna i Asien verkställes koagulationen nästan uteslutande genom tillsats av små mängder ättiksyra, varefter massan pressas, tvättas och torkas samt stundom även rökes. — K. var bekant för Central- och Syd-Amerikas indianer före spanjorernas ankomst, blev i Europa närmare känd på 1700-t. men betraktades länge huvudsakl. blott som en kuriositet. Först efter uppfinningen av vulkaniseringsprocessen 1839 tog kautsjukindustrin fart. Under 1900-t. har efterfrågan på K. starkt stigit, vilket lett till en enorm ökning av produktionen under det senaste decenniet. Denna ökning har möjliggjorts genom anläggande av plantager (plantagekautsjuk), medan tidigare all K. erhölls av vilda växter (vildkautsjuk). Brasilien har därvid förlorat sin förut dominerande ställning i världsmarknaden (jfr tab.). Största kautsjukmängden

Kautsjukproduktion i 1000 ton.

	1911	1922
Vildkautsjuk:		
Brasilien	39	22
Övriga länder	32	3
Plantagekautsjuk	14	361
Hela världsproduktionen	85	386

kommer numera från *Hevea*-plantagerna i tropiska Asien. — *Kem.* Den naturliga K. härleder sig kemiskt från kolvätet *isopre'n*, $CH_2 = C(CH_3) - CH = CH_2$, och kan betraktas som en polymerisationsprodukt härav. På grund av den stora praktiska betydelsen av K. ha många försök gjorts att syntetiskt framställa densamma. Konstgjord K. utgöres av kondensationsprodukter av kolvätet *butadie'n*, $CH_2 = CH - CH = CH_2$, och dess metylderivat. I senare fallet kallas den "metylkautsjuk". Utgångsmaterialet för framställning av isopren utgöres av aceton l. pentaner ur amerikansk råpetroleum. Svårigheten vid framställningen av K. ligger i att få polymerisationen av grundkolvätet att förlöpa på rätt sätt. Härför äro många metoder utarbetade. Den viktigaste är Hofmanns metod att utföra polymerisationen genom upphettning under tryck. Även genom beröring med natriummetall kan butadien överföras i K. (natriumkautsjuk). Sker denna reaktion i närvaro av kolsyra, uppstå andra modifikationer av K. De olika konstgjorda K. skilja sig från varandra och från den naturliga i många avseenden, t. ex. i fråga om elasticitet, vulkaniserbarhet m. m. Av de konstgjorda K. har metylkautsjuk ur dimetylbutadien fått den största användningen. — *Gummifabrikation.* Råkautsjuken sönderskäres och tvättas med vatten, varvid föroreningar till en vikt av 1—70 % av råkautsjukens borttages. Genom vulkanisering, uppfunnen 1839 av amerikanen Charles Goodyear, f. 1800, d. 1860, ges gummivarorna en fastare konsistens och ökas K:s elasticitet och hållfasthet. Vulkaniseringen innebär K:s behandling med svavel, som därvid helt och hållet l. endast delvis ingår kemisk förening med kautsjukkolvätena. Den kan utföras som *kallvulkanise-*

ring, vid vilken K. en kort tid lägges i en ½—5 %-ig lösning av klorsvavel i (vanl.) kolsvavla, *vulkanisering med klorsvavelångor* (sällsynt) och *varmvulkanisering* (vanligast). Vid den sistnämnda metoden blandas K. intimt med svavel, och de av den plastiska massan framställda föremålen upphettas i autoklaver l. pressar till 130° à 150°. Genom tillsats av större svavelmängd (8—40 %) och långvarig upphettning erhålles en hård, svartbrun produkt, horngummi, hårdgummi l. ebonit.

Kautsky [kao'tski], Karl, f. 1854, tysk socialdemokrat, den stränga marxismens främste teoretiker, grundläggare och 1883—1917 huvudredaktör av Neue Zeit. Gentemot revisionismen har K. förfäktat utarmnings- och katastroflärorna samt teorierna om kapitalkoncentration och de sociala mellanlagrens försvinnande (jfr Socialism). Facklig organisation och parlamentarisk verksamhet betraktar K. ss. moment i massornas frammarsch till den slutliga sociala revolutionen. Bland K:s skrifter märkas *Marx' ökonomische Lehren* (1887; K. Marx' ekonomiska läror, 1888—90), *Das Erfurter Program, in seinem grundsätzlichen Theil erläutert* (1892; i sv. bearbetning Socialismens grundläror, 1904), till 1919 tyska socialdemokratins rättesnöre, *Die Agrarfrage* (1899) och *Die soziale Revolution* (1902; Den sociala revolutionen, 1906). K. har även utgivit utdrag ur Marx' litterära kvarlåtenskap. K., som 1917—22 tillhörde de oavhängiga, ägnade sig efter revolutionen 1918 åt studium av världskrigets orsaker och har deltagit i förarbetet till

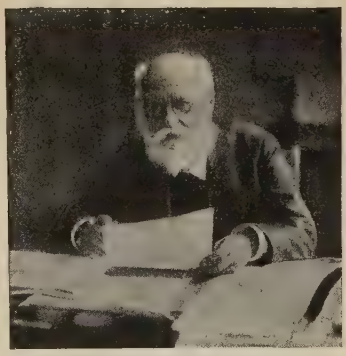

Karl Kautsky.

tyska utrikesdepartementets aktsamling rörande krigsutbrottet.

Ka'va-ka'va. 1. Hartset från *Pi'per methy'sticum* (jfr Piper), ört från Söderhavsöarna; användes i medicinen löst i sandelolja under namnet *gonosa'n* mot gonorré i urinröret. — 2. Rusande dryck, beredd av rotstocken av ovannämnda ört. Rotstocken tuggas av infödingarna i Polynesien, blandas med kokosmjölk och jäses.

Kava'la, Cava'lla, stad i Makedonien, Grekland, vid Kavalaviken av Egeiska havet. God hamn. Handel med ypperlig cigarettobak, som produceras i nejden. 23,000 inv.

Kavale'tt (ital. *cavaletto*, liten häst), den vridbara ställning, på vilken skulptören formar sitt arbete i lera.

Kavalje'r (fr. *cavalier*, eg. ryttare), förr uppvaktande adelsman hos furstlig person; därav person med fint uppträdande; en dams förare i dansen. — Kavaljererna, se England sp. 1076.

Kavalka'd (fr. *cavalcade*), promenad l. tåg till häst; ryttarskara.

Kavalleri (av lat. *cava'llus*, häst) l. rytteri fanns i allm.

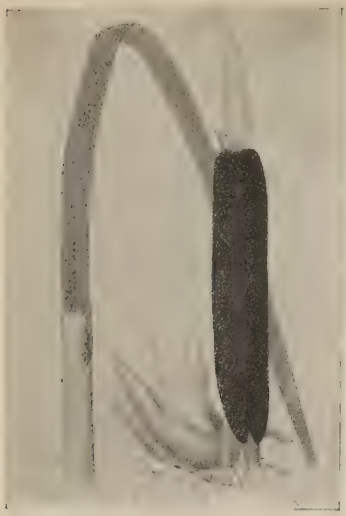

Kaveldun (Typha latifolia).

redan hos forntidens österländska folk och kunde många gånger spela en avgörande roll. Av mindre betydelse under romartiden och folkvandringarna, blev K. huvudvapnet under medeltiden. I den mån, eldvapen allmänt infördes under 1500-t., förlorade K. i betydelse; det började uppställas i djupa, svårrörliga massor, begagnande eldstriden ss. huvudstridssätt. Härförare ss. Gustav II Adolf, Karl XII och Fredrik II höjde vapnets användning och betydelse, då de alltid läto K. anfalla i fyrsprång. Stridssättet fullkomnades av Napoleon I, som använde stora kavallerimassor såväl på slagfältet som även för att utspana fiendens och beslöja egna truppers rörelser, härvid läggande grunden för K:s framgångsrika användning under Nordamerikanska inbördeskriget och Fransktyska kriget. Under världskriget har K:s betydelse och stridssätt samt i samband därmed även dess organisation ändrats. Det till den närmare spaningen avsedda K., fördelningskavalleriet, organiskt tilldelat infanteridivisionen (se Division. *Mil.* 1.), består av ett mindre antal skvadroner jämte kulsprutefördband. Det för den vidsträcktare spaningen avsedda K., det självständiga kavalleriet, sammanföres i kavalleridivisioner (kavalleridivisioner, se Division. *Mil.* 2.). Dess spaningsverksamhet utgör ett nödvändigt komplement till luftstridskrafternas spaningsverksamhet. Betr. stridssättet har betydelsen av striden med blanka vapen väsentligt minskats, medan däremot eldstridens betydelse ökats. Skillnaden mellan tungt K. (kyrassiärer och ulaner) och lätt K. (husarer och dragoner) har försvunnit. Allt K. är nu enhetligt organiserat, beväpnat och utrustat. Beväpningen utgöres av sabel, karbin med bajonett, kulsprutegevär och kulsprutor (vid särskilda kulspruteskvadroner 1. -troppar), utomlands därjämte på vissa håll lans. Dessutom tilldelas det självständiga K. vanl., förutom artilleri, velocipedinfanteri, pansarbilavdelningar m. m., i vissa stora arméer t. o. m. pansarvagnar och flygavdelningar.

Kavel, se Heraldik sp. 660 och Svärd.

Kavelbro, en över myrmark l. dyl. lagd konstruktion, bestående av ett undre och ett övre lager av rundvirke (l. faskiner), sammanbundna med varandra.

Ka'veldun, arter av släktet *Ty'pha* (liten fam. bland *Monocotyledo'neae*). Hos K. sitta blommorna i mycket tätt, trint ax, som vid fruktmognaden blir mörk-

brunt. *Typha angustifo'lia* med 1 cm. breda blad och smala ax, *Typha latifo'lia* med 1,5—2 cm. breda blad och tjocka ax, äro bägge ofta mer än manshöga örter, som växa i grunt sötvatten.

Kaveltorp, koppar-, bly- och zinkgruvor med anrikningsverk vid Kopparbergs köping. Äg. a. b. Svenska metallverken.

Kave'rna (lat. *cave'rna*), hålrum i organ, uppkommet genom avdöende och nedsmältning (t. ex. i lungorna genom tuberkulos). — Kavernö's vävnad innehåller vätske- l. luftfyllda hålrum, ss. sköldkörteln, penis, vårtutskottet.

Kavia'r (ty. *Kaviar*, fr. *caviar*), delikatess, bestående av saltad störrom. Denna K. kallas ofta äkta l. rysk till skillnad från K. beredd av torsk-, gädd-, sik- l. löjrom m. m.

Kavite't (fr. *cavité*, av lat. *ca'vus*, ihålig), urholkning, håligheet.

Kavite'tsdjur, *Coelentera'ta*, en grupp av *Metazo'a*. Huvudsakl. marina, fritt simmande, fastsittande l. parasiterande djur, vilkas kroppsbyggnad i stort sett överensstämmer med gastrulans: kroppsväggen består av ekto- och entoderm samt ofta ett mesenkymatiskt mellanskikt och omsluter en med urtarmen jämförbar hålighet. Denna är ofta förgrenad till ett kanalsystem, gastrovascularsystemet. Fortplantningen är könlös (delning, knoppning) l. könlig; ofta förekommer generationsväxling. Till K. höra *Planuloi'dea*, kammaneter, nässel- och svampdjur (se dessa ord). Se även Graptoliter.

Ka'vle, se Alopecurus.

Ka'vli, Arne, f. 1878, norsk målare, i sin ljusa och luftiga kolorit påverkad av modernt franskt måleri; även elegant och skicklig grafiker.

Kavlås, gods i Hönebo skn, Skarab. l., sedan 1723 i ätten v. Essens ägo. Huvudbyggnad från 1770-t.

Kavvadi'as, Johannes, f. 1852, grekisk arkeolog, 1885—1909 chef för Greklands fornminnesvård. K. har bl. a. lett utgrävningar på Atens Akropolis och i Asklepios' helgedom vid Epidauros samt utgivit ett flertal arbeten i grekisk arkeologi.

K. B., förk. för Konungens Befallningshavande och Kungliga Biblioteket.

Kb., förk. för kubik, t. ex. i sms. kbcm., kubikcentimeter; kbdm., kubikdecimeter; kbfot, kubikfot; kbm., kubikmeter; kbmm., kubikmillimeter; kbtum, kubiktum.

Kea [ke'-], se Papegojor.

Kean [kin], Edmund, f. 1787, d. 1833, engelsk skådespelare. Uppvuxen vid teatern, slog han 1814 igenom i London (med Shylock på Drury Lane) och spelade under de följande åren en mängd stora Shakspereroller. På grund av sitt oregelbundna liv blev han dock i förtid en bruten man. K. torde kunna anses som den mest typiske representanten för romantikens skådespelarkonst. Jfr Engelsk teater sp. 1056.

Keats [kits], John, f. 1795, d. 1821, engelsk skald, uppvuxen under fattiga omständigheter, måste på grund av en bröstsjukdom 1821 lämna England och den unga flicka, Fanny Browne, med vilken han förlovat sig; död i Italien. K. offentliggjorde 1818 dikten *Endymion, a poetic romance*, vilken från konservativt håll utsattes för en häftig kritik. De rika löften, K. här gav, infriade han främst med en rad

John Keats. Målning av Joseph Severn.

lyriska dikter (bl. a. *Ode to a Grecian urn, Ode to a nightingale*) ingående i arbetet *Lamia, Isabella, The eve of St. Agnes and other poems* (1820). I dessa dikter, genom vilka K. blivit en av den engelska romantikens yppersta lyriker, fortsätter han "sjöskolans" strävanden att i dikten ge uttryck åt fantasi, känsla och natur; de hämta ofta sina ämnen från den grekiska forntiden och präglas av utomordentlig friskhet i sinnesförnimmelsen och en religiös andakt inför skönheten.

Keble [kibl], John, f. 1792, d. 1866, engelsk präst och andlig skald, den egentlige upphovsmannen till Oxfordrörelsen (se d. o.). Det efter honom uppkallade Keble College i Oxford (från 1869) är alltjämt ett centrum för högkyrklig fromhet.

Kebnekaise [ke'b-], Sveriges högsta berg, beläget i s.v. delen av Torne lappmark, 67° 54′ n. br., 0° 30′ ö. l. från Sthlm (se kartbilaga till art. Karta). Högsta punkten, K:s nordtopp, ligger enl. 1925 gjord mätning 2,135 m. ö. h., medan sydtoppen, som hittills ansetts högst, når 2,123 m. K:s högsta del utgöres av eruptiva bergarter (gabbro), som vila på ett underlag av kristalliniska skiffrar, och är snöklädd samt omgives av jöklar och ligger i s.v. delen av ett bergmassiv, som i n. bär topparna Kaskasatjåkko (2,076 m.) och Tarfalatjåkko, i s. Kebnetjåkko. Omedelbart s. om sistnämnda topp i Ladtjodalen har Sv. Turistföreningen anlagt en turiststation.

Kecskemet [kä'tjkämet], stad i Ungern mellan Donau och Theiss. K. upptar en vidsträckt yta, som delvis består av puszta, där boskapsskötsel, vin-, tobaks- och fruktodling bedrivas. Stor kreatursmarknad. Frukt- och grönsakskonservering. 75,000 inv.

Kedah [ke-], se Malacka.

Kedar [ke'-], i gammal tid en beduinstam i syrisk-arabiska öknen. I Ps. 120: 5 är K. en bild för vilda l. grymma människor. Därifrån härrör uttrycket i Sv. Ps. 1: 4.

Kedi'v [ke-], se Khediv.

Kedja, se Kätting.

Kedjebrev, en med himmels-

Parti av Kebnekaisemassivet.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

breven (se d. o.) besläktad och på övertro grundad form för religiös väckelseverksamhet. K. ha sitt namn av den i dem förekommande maningen till mottagaren att mångfaldiga brevet och sända de nya breven vidare till vänner och bekanta. Åt den, som sålunda håller "kedjan" vid makt, utlovas en stor lycka, under det att personen i fråga hotas med olyckor och de svåraste gudomliga straff, om han vågar bryta kedjan. K:s innehåll är vanl. maningar till bot och bättring o. s. v.

Kedjebråk, bråk av formen

$$Q_0 + \cfrac{1}{Q_1 + \cfrac{1}{Q_2 + \dots}}.$$

Man skiljer mellan ändliga och oändliga K. Ett oändligt K. kallas konvergent, divergent och obestämt, allteftersom det tal, som erhålles, då K. avbrytes efter n led, för oändligt växande n närmar sig ett ändligt l. oändligt gränsvärde l. saknar gränsvärde.

Kedjelinje, catena'ria, den kurva, som en jämntjock

Teckning av Charles Keene.

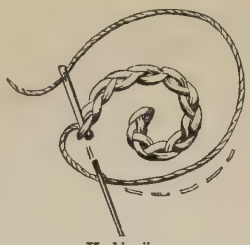

Kedjesöm.

kedja med oändligt små länkar bildar, då den är upphängd mellan två punkter. Dess ekvation är $y = \frac{a}{2}\left(e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}}\right)$, där a är en konstant.

Kedjerost, se Eldningsanordningar sp. 834.

Kedjeråg, se Sågning.

Kedjesöm, ett slags kontursöm. Kallas tambursöm, då den utföres i sybåge (fr. *tambour,* trumma) med en fin virknål.

Kedorlao'mer [ke-], se Elamiter.

Kedum, se Norra Kedum och Södra Kedum.

Keeler [ki'lə], James Edward, f. 1857, d. 1900, nordamerikansk astronom, 1898 chef för Lickobservatoriet, utförde värdefulla spektroskopiska undersökningar samt bestämde radialhastigheten hos vissa nebulosor och ådagalade, att Saturnus' ringar måste bestå av en otalig mängd ytterst små kroppar, som röra sig enl. Keplers lagar.

Keelingöarna [ki'-], Kokosöarna, eng. *Keeling Islands* l. *Cocos Islands,* grupp av korallöar i Indiska oceanen, s.v. om Sumatra, tillhörande England. 800 inv.

Keene [ki'n], Charles, f. 1823, d. 1891, engelsk tecknare, en av de främsta medarbetarna i Punch på den borgerliga satirens

Eirene med Plutosbarnet. Marmorkopia efter Kefisodotos. (München.)

område. Sitt stora galleri av typer samlade han i *Our people* (1883).

Keewatin [ki'oåtin], den ö. delen av Nordvästterritorierna, Kanada. K. betecknade urspr. hela området närmast v. om Hudsonviken.

Kefalhemato'm [ke-] (av grek. *kefale'*, huvud, och *haj'ma*, blod), under förlossningen hos fostret uppkommen blödning mellan benhinna och ben, vanl. på hjäss- l. nackbenen.

Kefalle'nia [ke-], ital. *Cefalonia*, den största av Joniska öarna, Grekland, bildar en nomarki. K. är bergigt men fruktbart och producerar vin, olja, sydfrukter. Huvudstad Argostoli. 763 kvkm. 65,000 inv.

Kefeus [ke'-], i grek. myt. konung i Etiopien, gift med Kassiopeia och fader till Andromeda; K. försattes till himlen som stjärnbild jämte sin gemål och dotter.

Kefir [ke'-] (möjl. av turk. *kef*, bra), av get- l. komjölk genom jäsning med speciella bakterier och svampar beredd, syrlig, kolsyrehaltig dryck, hållande 1—2 % alkohol. Kaseinet finnes utfällt i finfördelad form (jfr Kasein och Mjölk) på grund av att mjölksockret till största delen omvandlats till mjölksyra. En del av äggvitan har kluvits till albumos. K. härstammar från Kaukasus. För beredningen erforderliga mikroorganismer hållas i Sverige tillgängliga i form av pastiller (en pastill i en flaska mjölk ger vid rumstemperatur efter 2—3 dygn K.). K. fördrages av sjuka i vissa fall bättre än mjölk men torde liksom de närstående kumys och yoghurt, frånsett det subjektiva i smaken, ej ha större närande l. hygienisk betydelse än vanlig mjölk.

Kefiso'dotos [ke-], grekisk bildhuggare, verksam omkr. 400—370 f. Kr. K. ansluter sig till traditionen från Feidias. Av hans Eirene (Freden) med Plutosbarnet, rikedomens gud, finnes en kopia i München.

Kefi'ssos [ke-], namn på flera floder i Grekland (i Attika, Beotien och Fokis).

Keijser. 1. Gustav Jakob K., f. 1844, d. 1916, skolman, filosof, framträdde som anhängare av Boströms filosofi och ledde grundandet av Boströmsförbundet. Han utgav bl. a. Boströms Föreläsningar i religionsfilosofi (1906—14) och *Lärobok i bibelkunskap* (1878). — 2. Ernst Jakob K., f. 1846, d. 1905, den föreg:s broder, teolog, domprost i Strängnäs 1885, biskop i Skara 1895.

Keiller [ki'lə], Alexander, f. i Skottland 1804, d. 1874, industriidkare, sedan 1825 bosatt i Sverige. K. grundade firman Alex. Keiller & C:o i Göteborg och grundlade 1841 i denna stad en

mekanisk verkstad, ur vilken Götaverken (se d. o.) utvecklades.

Keiron [ke'j-], se Kentaurer.

Keith [kith], James, f. 1696, d. 1758, skotsk krigare, deltog som rysk general i svensk-ryska kriget 1741—43 och blev därunder högste styresman i det då besatta Finland samt fick befälet över de ryska hjälptrupper, vilka 1743—44 voro förlagda i mell. Sverige. Sedermera i Fredrik den stores tjänst, stupade K. i Sjuåriga kriget.

Keiöarna [kej-], ögrupp i Nederl. Indien, s.v. om Nya Guinea. 1,482 kvkm. 23,000 inv.

Kejsare, titel för vissa monarkiska suveräner över större stater. K. kommer av familjenamnet Caesar (se d. o.), vilket blev tilltalsord även för Caesars efterföljare på kejsartronen och som jämte imperator (se d. o.) givit upphov till K. motsvarande titlar på skilda språk (fr. *empereur*, eng. *emperor*, ty. *Kaiser*). — Efter Romerska rikets delning och Västromerska rikets undergång kvarstod det romerska kejsarnamnet blott i Östromerska riket, till dess det genom Karl den stores kejsarkröning 800 åter anknöts till Väst-Europa. Under det karolingiska väldets upplösning kom kejsartiteln efter olika skiften att fästas vid Tyskland (se Tysk-romerska riket). Urspr. var vid kejsardömet anknuten den från Romerska riket upptagna föreställningen, att den europeiska kulturvärlden skulle vara *ett* rike under K:s spira, men därmed förenade maktanspråk uppgåvos gradvis från senare medeltiden till 1648. Titeln K. antogs av flera furstar men vann hävd endast för Roms arvtagare och för Rysslands härskare, vilkas 1547 antagna *tsar*-titel anknöt till det 1453 störtade Östromerska riket. Sedan Napoleon I antagit titeln K. 1804, förklarade sig tyske K. s. å. för arvkejsare av Österrike, varigenom titeln även efter Tysk-romerska rikets upplösning 1806 bevarades inom ätten Habsburg till 1918. Av senare kejsardömen märkas Brasilien 1822—89, det andra franska 1852—70, Mexiko 1863—67, Tyska riket 1871—1918 samt Indien sedan 1877. Med K. återges även den forna kinesiska monarkins samt Japans och Abessiniens härskartitlar.

Kejsargrönt, giftig, grön målarfärg, bestående av en koppararsenikförening.

Kejsarhummer, se Reptantia.

Kejsarkanalen, kanal i ö. Kina, mellan Peking i n. och Hankou i s., 1,100 km. lång, 80—330 m. bred, korsar och förbinder Huang-ho och Yang-tsï-kiang. K., som är världens längsta med konst anlagda vattenväg, påbörjades i förkristen tid och fullbordades på 1200-t. Nu delvis förfallen.

Kejsarkrona, se Fritillaria och Lilium.

Kejsarkult, dyrkan av den romerske kejsaren, infördes definitivt av Augustus i anslutning till hellenistiska med den gammalorientaliska härskarkulten förbundna föreställningar. I provinserna tillät redan Augustus, att hans person erhöll gudomlig dyrkan, men i Italien dyrkades blott den levande kejsarens skyddsande, *Ge'nius Augu'sti*, samt avlidna kejsare fr. o. m. Caesar, vilka efter sin död upphöjts till gudar. Caligula och Nero började även av romarna fordra gudomlig dyrkan. Med den framträngande orientaliseringen blev från slutet av 100-t. e. Kr. dyrkan av den le-

Gottfried Keller.

vande kejsaren allmän, och den sattes fullständigt i system av Diocletianus. K. var en symbol av riksenheten och upprätthölls i synnerhet inom armén. I de av rikets städer, som hade romersk l. s. k. italisk medborgarrätt, utövades K. av ett kollegium av s. k. augustaler. Provinsernas K. var i främsta rummet koncentrerad till deras huvudorter, där K:s präster utsågos bland de förnämsta invånarna. I Gallien var Lyon, i Mindre Asien Efesos medelpunkt för K. Utövandet av K. betraktades som ett bevis på trohet mot staten och fordrades även av de kristna. Då K. emellertid stred mot deras monoteism, blev den det mest synliga konfliktämnet mellan dem och staten.

Kejsar Nikolaus II:s land, ögrupp i N. Ishavet, n.v. om Tajmyrhalvön, upptäckt 1913.

Kejsarsnitt, se Förlossning sp. 939.

Kejsar Vilhelmskanalen, se Nord—Östersjökanalen.

Kejsar Vilhelms land, se Nya Guinea.

Kekrops [ke'-], en attisk hero, som enl. sagan skulle ha grundlagt Attikas kultur.

Keksholm, se Kexholm.

Kekulé von Stradonitz [ke'kole fånn sjtra'-]. 1. Friedrich August K., f. 1829, d. 1896, tysk kemist, prof. i Gent 1858, i Bonn 1868. G. utvecklade den av Gerhardt uppställda typteorin (se d. o.) och gav genom sin teori om kolets fyrvärdhet uppslaget till de nya åsikterna om de organiska föreningarnas konstitution. — 2. Reinhard K., f. 1839, d. 1911, tysk arkeolog, prof. och chef för antikmuseet i Berlin, utgav arbeten i grekisk konstarkeologi (*Die griechische Skulptur*, 2:a uppl. 1907, m. fl.).

Kelantan [ke-], se Malacka.

Kela't [ke-], huvudstad i britt. skyddsstaten K., s.v. Belutsjistan. Säte för khanen av Belutsjistan och en engelsk resident. 15,000 inv.

Keler [ke'-], Bela, f. 1820, d. 1882, ungersk tonsättare och musiker, skrev ett antal danser och marscher m. m., i Sverige främst känd (under namnformen Keler-Bela) genom en lustspelsuvertyr.

Kelim [ke'-], orientalisk vävnad, som liknar svenskt rödlakan men som på gränsen mellan två färgytor har öppna springor i varpriktningen.

Keller [ke'll-]. 1. Friedrich Gottlob K., f. 1816, d. 1895, tysk tekniker, uppfann metoden att genom våtslipning framställa trämassa (se d. o.) och lyckades tills. med pappersmakaren Heinrich Voelter utnyttja uppfinningen i industriell drift. — 2. Gottfried K., f. 1819, d. 1890, schweizisk författare, större delen av sitt liv i kommunal tjänst i Zürich. Av hans verk

märkas, förutom talrika åskådliga och innerliga dikter, främst den märkliga självbiografiska romanen *Der grüne Heinrich* (4 bd, 1854—55; omarb. uppl. 1878—80; Gröne Henrik, 1917—18), novellerna *Die Leute von Seldwyla* (2 bd, 1856 och 1874; Folket i Seldwyla, 1913) och *Das Sinngedicht* (1882; Epigrammet, s. å. och 1919). — Länge relativt förbisedd, har K. allt mer erkänts som en av den moderna tyska litteraturens främste. Hans människoskildring utmärker sig för en sällsynt kraft, hans livsuppfattning karaktäriseras av både etiskt allvar och djup humor, hans stil är kärnfull och hans naturskildring genomandad av den friskaste lyrik.

de Kellermann [də ke'l-], François Christophe, hertig av Valmy, f. 1735, d. 1820, fransk marskalk. K. slöt sin bana i revolutionens tjänst och inhöstade dess första militära seger vid Valmy 1792.

Kellermann [ke'll-], Bernhard, f. 1879, tysk författare, har skrivit fantastiskt-realistiska arbeten, av vilka ingenjörsromanen *Der Tunnel* (1913; Tunneln, 1914) blivit en stor publikframgång.

Kellgren. 1. Johan Henrik K., f. 1751, d. 1795, skald och kritiker, studerade i Åbo under Porthans ledning, överflyttade 1777 till Sthlm, där han blev informator i general Meijerfelts hus, vann småningom en allt mera framskjuten ställning i Sthlms vittra värld och var bl. a. den ledande i sällskapet Utile dulci; medarbetare i Stockholms-Posten 1778. K. kom tidigt i nära förbindelse med Gustav III, blev 1780 kungl. bibliotekarie och 1785 kungl. handsekreterare och

Johan Henrik Kellgren. Medaljong av J. T. Sergel.

skrev efter konungens anvisning en rad operatexter, delvis diktade utan entusiasm men med ypperliga enskildheter (*Gustaf Vasa*, uppf. 1786; *Gustaf Adolf och Ebba Brahe*, uppf. 1788). Led. av Sv. akad. vid dess stiftande och dess förste direktör. K:s redan under Åbotiden inledda diktning har i begynnelsen en konventionell prägel men utvecklas snart till allt större elegans. Det program, för vilket K. till en början kämpar, är den hänsynslösa sensualismens (de graciösa dikterna *Till Bacchus och Kärleken*, 1777, *Sinnenas förening*, 1778); i satirerna *Mina löjen* (1778) och *Våra villor* (1780) utvecklas denna sensualism till en avgjort materialistisk världsåskådning, starkt påverkad av de franska encyklopedisterna. Sitt allmänna kulturintresse ådagalägger K. vidare framför allt i sin kritiska verksamhet i Stockholms-Posten, där han i en ryktbar strid mot Thorild (se d. o.) gör sig till talesman för klarhet och formell ans i dikten och där han, genom inlägg från det av N. v. Rosenstein och K. bestående sällskapet Pro sensu communi,

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

gör viktiga inlägg i kampen mot tidens mysticistiska rörelser (satirerna *Man äger ej snille för det man är galen*, 1787, *Dumboms lefverne*, 1790, *Ljusets fiender*, 1792). Först under sina senare år når emellertid K. höjdpunkten i sin diktning; då skriver han, delvis under engelskt inflytande (Young, Gray och framför allt Milton), flera av sina skönaste dikter (*Kantat den 1 jan. 1789*, *Till Christina*, 1789, *Den nya skapelsen*, 1790), vilka vittna om en nyorientering i platonskt-idealistisk riktning av K:s författarskap; under senare år vidgades även alltmer K:s kritiska uppfattning (hans berömda *Företal till Fredmans epistlar*, 1790). — K. är en av den svenska upplysningstidens främsta representanter, som med sin finbildade natur och sitt formfulländade författarskap "verkade som nationalvett"; hans utveckling är i hög grad representativ för tidens kulturella strömningar. — 2. Jonas K., f. 1837, d. 1916, den föreg:s brorsons son, sjukgymnast, praktiserade som sådan i Bremen, Gotha, London och Sverige (institut för sjukgymnastik på Sanna vid Jönköping). Ett efter K. uppkallat lasarett för behandling av medellösa enl. K:s metoder finnes i London.

Kellogg [ke'llågg], Frank Billings, f. 1856, nordamerikansk diplomat. K., som bedrivit en framgångsrik advokatverksamhet och särskilt är känd för sitt deltagande i Roosevelts kamp mot trusterna, var 1917—23 senator och blev 1923 ambassadör i London. 1925 Hughes efterträdare ss. utrikesminister, anses K. företräda en reaktion mot För. Stat:s isoleringspolitik efter världskriget.

Kells-Nöbbelöv, se Källs-Nöbbelöv.

Kellstorp, se Källstorp.

Kelp [kelp], se Jod sp. 135.

Kelter [ke'l-] (av grek. *ke'ltoi*), indoeuropeisk folkstam, av gammalt jämte germanerna räknad till den nordiska rasen. — *Ursprung och forntida utbredning.* För K:s äldsta historia är man i huvudsak hänvisad till uppgifter av grekiska och romerska författare samt till fynd av fornsaker. Man har antagit, att K. tidigast framträtt inom ett område ung. mellan floderna Rhen, Main och Donau i s. och mell. Tyskland, där keltiska geografiska namn, ss. Sudeterna, Rhen, Main, Neckar, Donau, röja denna äldre befolkning. En första keltisk utvandring, som man förlägger till omkr. 1000—800 f. Kr., gick mot havet i n.v. och ledde slutligen till K:s besittningstagande av de Brittiska öarna. På fastlandet utbredde sig K. över Belgien samt ö., n., v. och mell. Frankrike. Keltiska stammar fortsatte även söderut i Saône-Rhônedalen och blandade sig i Provence med den äldre liguriska befolkningen till ett folk, av grekerna kallade keltoligyer. K. kommo även ned på Pyreneiska halvön, där de i synnerhet i Spaniens inre delar blandat sig med den äldre iberiska (se Iberer) befolkningen till keltiberer. — I Tyskland voro K. ännu vid romerska erövringen i besittning av allt landet v. om Rhen. Utmed Alpernas n. fot bodde likaledes keltiska stammar, i n.v. Schweiz helvetier. K. ha även bott i österrikiska Alperna, ja, ända bort i v. Ungern, Slavonien och n. Illyrien. Böhmen och indirekt Bayern ha fått namn av de keltiska bojerna. — Till Nord-Italien ha

K. omkr. 500 f. Kr. kommit dels över Väst-Alperna, dels genom Brennerpasset. De slogo sig ned framför allt i landet kring Po. — Omkr. 350 f. Kr. visa sig keltiska krigarskaror på Balkanhalvön. Vid slutet av 300-t. slogo de sig ned i Trakien, varifrån de 278 f. Kr. gingo över till Mindre Asien. Där besegrades de slutligen av konung Attalos av Pergamon, anvisades Galatien (se d. o.) och helleniserades snart. — *K:s tillbakagång och nuv. utbredning.* K. nådde omkr. 200 f. Kr. sin största utbredning. De skapade aldrig några större riken utan levde i smärre stamsamhällen. Då de även voro benägna för inbördes split och tillkallande av främmande hjälp, kommo de att lätt duka under i kamp mot starkare och bättre organiserade folk, ss. romare och germaner. De K., som besegrades av dessa, uppgingo snabbt i erövrarfolken. Italien, Pyreneiska halvön, s. (vallonska) Belgien, Frankrike och s.v. Schweiz romaniserades; Tyskland, n. Schweiz, österrikiska Alp-länderna och Böhmen germaniserades, liksom även större delen av England. I Cornwall kvarlevde emellertid de keltiska co'rnerna till 1700-t:s slut, och i Wales finnes alltjämt en stor keltisk befolkning, ky'mrerna. Irländarna, i'rerna, ha trots långvarigt engelskt herravälde bevarat sin nationalitet utom i det alltjämt med Storbritannien förenade Nord-Irland. I övre Skottland ha de fordom från Irland utvandrade gae'lerna bevarat sin egenart, och på ön Man härska de keltiska manxmännen. I Bretagne leva bretonerna, som äro utvandrade brittiska K. — *Indelning och folktyper.* De forna K. i Orienten kallades av grekerna gala'ter (därav Galatien, se ovan), medan romarna kallade fastlandskelterna i Väst-Europa och Nord-Italien galler och deras land Gallien (se d. o.) samt använde K. mer obestämt om nordligare folk. De nutida K. indelas enl. språk i britter, omfattande kymrer och bretoner, samt gaeler (goideler) med irer och manxmän. — De klassiska författarna skildra de galliska krigarna som ljusa, med rödblont hår och blågrå ögon samt högväxta. Denna äldre typ framställes i en hel del grekiska och romerska konstverk, statyer ss. Den döende gallern (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1518), sarkofager med reliefbilder, den mest bekanta från Santa Ammendola i Syd-Italien. Typen har till stor del gått förlorad genom rasblandningar och torde renast ha bevarats hos gaelerna. Bland irerna finnas två typer: en rödblond, högvuxen och en mörkare och mer småvuxen. Bland bretonerna förhärskar den ljusare typen. Arkeologiskt tillskriver man K. de båda stora järnålderskulturerna Hallstatt- och La-Tènekulturerna (se Järnåldern). Bevarade fynd visa, att de voro skickliga konsthantverkare. Gallerna voro även driftiga köpmän och förmedlade handeln mellan romare och germaner. Innan K. kuvades av andra folk, har ett aristokratiskt släktsamhälle hos dem förhärskat (jfr betr. gallerna Frankrike sp. 497). Det kvarlever ännu i den brittiska klanen (se d. o.). — Om den keltiska religionen vet man ytterst litet. Hos de galliska och brittiska K. behärskades kulten av ett prästerskap, druider (se d. o.). Heliga lundar voro särskilt ekskogar.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Keltibe'rer [kel-], se Kelter.

Keltiska språk höra till den indoeuropeiska språkstammen (se indoeuropeiska språk). K. äro nära besläktade med de italiska (latinet) icke blott betr. ordförrådet utan även inom formläran, där särskilt det gemensamma medium och passivum på *-r* (t. ex. iriska *sechur*, lat. *sequor*, följer) är att märka. Man sammanför stundom de keltiska och italiska språken till en gemensam italokeltisk familj. K. stå även de germanska språken nära. K. ha en gång talats över ett mycket vidsträckt område men ha på olika tider uppgivits utom av de kelter, som bosatte sig på de brittiska öarna. I Frankrike dog K. ut senast på 400-t. e. Kr. (före bretonernas invandring från Britannien), i andra områden trol. ännu tidigare. De kontinentalkeltiska språken, vanl. kallade gallska, ha icke efterlämnat annan litteratur än inskrifter. Vår kännedom därom grundar sig, utom på inskrifterna, på enstaka bevarade ord, särskilt namn. — K. utmärkas bl. a. av att indoeuropeiskt *p* i regeln är bortfallet (iriska *athir* = lat. *pater*, sv. *fader*), att indoeuropeiskt *ē* blir *ī* (iriskt *sír* = lat. *sērus*), och att sonantiska *l*, *r* bli *li*, *ri*, motsvarande germanska *ul*, *ur* etc. (ss. i galliska *briga* = germanska *burg*; galliska *ritum*, kymriska *rhyd*, vadställe = lat. *portus*, eng. *ford*). — Redan för en mycket tidig period kan man konstatera två grupper av K., åtskilda genom den olika behandlingen av indoeuropeiskt *kv*, som i den ena blir *k*, i den andra *p* (iriska *ceann* = kymriska *pen*, huvud). Till den förra gruppen höra gaeliska språk, till den andra brittiska språk samt alla kända galliska dialekter. Med gaeliska språk i vidsträckt mening förstås iriskan med dess dialekter, den skotska gaeliskan (gaeliska i inskränkt mening) och det keltiska språket på ön Man (Manx). De brittiska språken äro kymriskan (i Wales) och bretonskan (se Bretonska språket och litteraturen); till denna grupp hörde även den på 1700-t. utdöda corniskan (se d. o.). De gaeliska och brittiska språken ha undergått en mycket olika utveckling. Redan för omkr. 1,000 år sedan var skillnaden mellan t. ex. iriskan och kymriskan lika stor som mellan svenskan och tyskan. Indoeuropeiskt *ū* blir iriskt *ū* och brittiskt *ī* (iriskt *dún*, britt. *din* borg), indoeuropeiskt *ei* gaeliskt *ē*, *īa*, britt. *ui* (iriska *ciall*, kymriska *pwyll*, förstånd), indoeuropeiskt *v* gaeliskt *f*, britt. *w*, *gw* (iriska *fír*, kymriska *gwir*, sann). *N* bortfaller framför vissa konsonanter i gaeliska men kvarblir i britt. språk (iriska *cét*, kymriska *cant*, 100; iriska *cóic*, kymriska *pump*, fem). I det hela äro de gaeliska språken mera konservativa. De levande K. uppvisa dock alltjämt vissa gemensamma drag. Hit höra främst egendomliga sandhiföreteelser. Orden uppträda ofta med olika begynnelsekonsonant alltefter föregående ords beskaffenhet l. ställningen i satsen. Kymriska *tad*, fader, har även formerna *dad*, *thad*, *nhad* (*ei dad*, hans far, *ei thad*, hennes far, *fy nhad*, min far o. s. v.). Förklaringen är att söka i den form, orden *ei*, *fy* haft i en långt avlägsen tid. Så slutade *ei*, hans, från början på vokal, *ei*, hennes, på *s*, *fy* på *n* (jfr sv. *min*). Pronomina inskjutas (infigeras) ofta mellan en förstavelse l. konjunktion och ett verb (forniriska *ro-mgab*,

han har tagit mig, där *m* = mig). Verbet står vanl. före subjektet, ett adjektiv l. ett substantiv i genitiv efter huvudordet (ss. kymriska *Bryn Mawr*, av *bryn*, kulle, och *mawr*, stor, l. iriska *Mac Cormaic*, Cormacs son). — *Iriskan* har en ålderdomlig byggnad och har bevarat ett rikt böjningssystem. Formerna äro visserligen starkt förkortade, men de försvunna ljuden ha ofta efterlämnat spår. T. ex. *fer*, man, har gen. *fir* (av *virī* = lat. *viri*), dat. *fiur* (av *virū*). *Macc*, son, har gen. *maicc* (av *macci*). I *fiur*, *maicc* beteckna *u*, *i* endast den följande konsonantens uttal ("timbre"). Det nyiriska språket visar i förhållande till de äldre skedena en stark fonetisk förändring, vilken dock på grund av stavningens konservatism icke så mycket framträder i skriftspråket. Iriskan använder en säregen form av det latinska alfabetet. I tidiga inskrifter användes även ett i viss mån om runskriften påminnande alfabet, kallat *ogam*. — *Gaeliskan* har i vissa avseenden förenklat böjningssystemet. Den använder det vanliga europeiska alfabetet. Detsamma gäller *Manx*, som dock i avseende på stavningen i mycket gått egna vägar. — De brittiska språken äro eg. dialekter av ett gemensamt språk och stå varandra nära. Att de vid en mera flyktig bekantskap te sig mycket olika beror till stor del på stavningen. *Bretonskan* är något ålderdomligare än *kymriskan*. Den senare har en mycket enkel byggnad. Orden äro genom vokalbortfall starkt förkortade, varigenom kymriskan får samma karaktäristiska enstavighet som engelskan. Betoningen ligger i två- l. flerstaviga ord på näst sista stavelsen. Ordböjningen har i hög grad förenklats. Substantivet har t. ex. utom grundformen endast en pluralform. Genitivförhållandet uttryckes därigenom att ordet sättes efter huvudordet. — K:s *användning* har under det senaste århr. gått starkt tillbaka. Detta är särskilt förhållandet på Man, där gaeliskan är i hastigt utdöende. På Irland uppgivas 1801 av en befolkning på omkr. 5,200,000 inv. omkr. 4,000,000 ha talat iriska. Ännu 1851 talades iriskan av omkr. 1,500,000 personer (över 300,000 enspråkiga). 1911 hade antalet nedgått till knappt 600,000 (omkr. 17,000 enspråkiga). Den skotska gaeliskan talas endast i högländerna. 1891 talades den av omkr. 250,000 personer (omkr. 45,000 enspråkiga), 1921 av omkr. 160,000 (ej fullt 10,000 enspråkiga). Kymriskan är det enda keltiska språk, som under senare tid gått framåt. 1891 talade av en befolkning på omkr. 1,800,000 personer omkr. 910,000 kymriska, och av dem voro över 500,000 enspråkiga. 1911 hade antalet stigit till nära 1,000,000 (på en befolkning av omkr. 2,000,000 personer), men blott omkr. 190,000 talade endast kymriska. Kymriskan har en livaktig litteratur och tidningspress. Den användes t. o. m. som vetenskapligt språk.

Kelvin [ke'l-], se Thomson, William.

Kelvinskala, se Termometer.

Kema'l pasja [ke-], Mustafa, f. 1880, turkisk fältmarskalk och statsman. K. deltog i ungturkiska revolutionen 1909 samt i Tripolis- och Balkankrigen. Under världskriget förde han med utmärkelse divisionsbefäl under Gallipolifälttåget 1915, blev 1916 arméchef i

Mustafa Kemal pasja.

Armenien och 1918 i Palestina. K., som vid vapenstilleståndet s. å. efterträdde Liman v. Sanders ss. överbefälhavare i Syrien, blev härefter själen i den nationella renässansrörelse, varur Angoraregeringen (se vid. d. o.) framgick. K. organiserade hastigt i Mindre Asien ett livskraftigt turkiskt välde, lyckades 1922 fördriva grekerna från anatoliska kusten (jfr Grekland sp. 1546 f.) och genomdrev 1923 genom sin medhjälpare Ismet pasja (se denne) en fred i Lausanne, som betydligt förbättrade turkarnas ställning. Vid turkiska republikens proklamering 1923 blev K. dess förste president. Han hade tidigare belönats med titeln ghasi, "den segerrike".

Kemble [kembl], John Philip, f. 1757, d. 1823, engelsk skådespelare, den främste representanten för det engelska 1700-t:s klassiska skådespelarkonst. Hans främsta skapelser voro de tragiska rollerna hos Shakspere (särskilt Coriolanus).

Kemi [ke'-], stad i n. Österbotten, nära mynningen av Kemi älv (se d. o.). Exporterar trävaror och lax. 2,700 inv. Anlades 1869.

Kemi' (möjl. av grek. *kemei'a*, biform till *kymei'a*, blandning, av *kymo's*, saft) utgör läran om grundämnena och deras föreningar. K. indelas i *organisk K.* (kolföreningarnas K.) och *oorganisk K.*, som behandlar övriga ämnen; *analytisk K.*, som behandlar bestämmandet av de olika ämnenas beståndsdelar, *fysikalisk K.* med underavdelningarna *termokemi* (se d. o.) och *elektrokemi*, som omfattar studiet av de kemiska reaktionernas beroende av elektriska krafter, *mineralkemi*, undersökning av minerals och bergarters sammansättning, *farmaceutisk K.*, tillämpad på medicinska preparat, samt *fysiologisk* och *biokemi*, som omfatta för livsbetingelserna viktiga ämnen och reaktioner. — Namnet K. förekommer först i 11:e årh. Under äldre tider var kunskapen om kemiska reaktioner synnerligen liten men utvecklades under alkemins tid (se Alkemi). Denna period efterföljdes omkr. 1500 av iatrokemiska skolan (se Medicin). Mot mitten av 1600-t. uppstod den flogistiska skolan, bland vars främsta representanter räknas Scheele och Bergman och som byggde på hypotesen, att elden var ett ämne, flogiston (se Förbränning). Under denna period sysselsatte sig kemisterna med utforskandet av kropparnas sammansättning och sönderdelning. Den flogistiska uppfattningen kullkastades vid mitten av 1700-t. av Lavoisier, som kan anses som den moderna K:s första

representant. Daltons upptäckt av "lagen om de multipla proportionerna" 1807 följdes snart av uppställandet av atomteorin, vilken genom Berzelius utvecklades till en elektrokemisk teori. På 1830-t. lades grunden till den organiska K. genom Liebigs och Wöhlers undersökningar. Under 1800-t. har kunskapen om grundämnena och deras föreningar sedan hastigt utvecklats, särskilt genom arbeten av Kekulé och Baeyer och under de senaste 50 åren av E. Fischer och Willstätter. Genom van't Hoffs teori om osmotiska trycket och Arrhenius' dissociationsteori har ett klarare ljus kastats över de kemiska reaktionernas förlopp. Sedan de radioaktiva ämnena blivit undersökta av makarna Curie samt Rutherford och Bohr under de senaste decennierna uppställt sina atommodeller och visat, att atomerna icke äro enhetliga utan uppbyggda av elektroner och protoner, har K. åter kommit in i en ny period. Under 1900-t. har även biokemin allt mer börjat bearbetas.

Kemika'lier, kemiska preparat, ämnen, framställda på kemisk väg.

Kemiska stationer för jordbrukets och näringarnas behov, understödda av stat och hushållningssällskap och stående under Lantbruksstyrelsens överinseende, finnas i Jönköping, Kalmar, Visby, Halmstad, Skara, Örebro, Västerås, Härnösand och Luleå samt, understödda av resp. hushållningssällskap, i Alnarp, Ultuna, Kristianstad och Norrköping. Jfr Analys.

Kemiska stridsmedel, se Gaskrig.

Kemiska strålar, kortvågigt, kemiskt verksamt ljus. Se Fotokemi.

Kemiska tecken, en l. två bokstäver, som användas för att beteckna ett grundämne, eg. en gramatom av ämnet (atomtecken). Bokstäverna utgöras i allm. av de första i ämnets latinska namn. Sammansatta ämnen betecknas med de ingående grundämnenas tecken. Jfr Formel.

Kemisk dynamik, läran om de kemiska reaktionernas förlopp med avseende på de krafter, som reglera desamma.

Kemisk energi', den energi, som kan anses bunden i en kemisk förening och kommer till uttryck vid en kemisk reaktion, t. ex. i form av frigörande av värme.

Kemisk frändskap, detsamma som affinitet.

Kemisk förening, ett sammansatt ämne med bestämda, karaktäristiska egenskaper, som är uppbyggt av flera enkla beståndsdelar och åter kan sönderdelas till dessa genom kemisk inverkan. Till skillnad från mekaniska blandningar ha K. väsentl. andra egenskaper än de enskilda beståndsdelarna i fritt tillstånd.

Kemisk industri, kemisk-teknisk industri, råvaruförädling genom huvudsakl. kemiska processer. K. innefattar ett stort antal täml. olikartade anläggningar, som ofta inordnas under självständiga industrigrupper, t. ex. metallurgisk, cement-, glas-, pappers-, pappersmasse-, sprit- och maltdrycksindustrin. K. i inskränkt bemärkelse omfattar huvudsakl. tillverkning av färgämnen och fernissor, feta oljor, ljus, såpa, tvål, konstgjorda gödselämnen, sprängämnen, tändstickor, kemikalier, lim, ättika och gas. En särställning intar elektro-kemisk industri,

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Parti av Kemi älv.

vilken omfattar dels tillverkning av galvaniska element, dels framställning av produkter med hjälp av elektrisk energi, ss. metaller (se Metallurgi), alkali, klor och klorföreningar, karbider, kalkkväve, väte och syre, fosfor, kalksalpeter och salpetersyra, grafit, carborundum och kolsvavla.

Kemisk kraft, den förmodade kraft, varmed de i en kemisk reaktion deltagande ämnena påverka varandra.

Kemisk process, reaktion, varvid av enkla ämnen l. föreningar nya sådana uppstå. En sådan process brukar åtföljas av värmeabsorption l. avgivande av värme. Jfr Termokemi.

Kemisk-växtbiologiska anstalten i Luleå, inrättad 1895, kemisk station, som dessutom utövar försöksverksamhet på lantbrukets område inom Norrb. l. Statsunderstöd samt anslag från Norrb. l:s hushållningssällskap och landsting.

Kemistsamfundet i Stockholm, bildat 1883 under namn av *Kemiska Samfundet,* antog 1885 sitt nuv. namn. Det har till uppgift "att mellan fackmän förmedla meningsutbyte i ämnen, tillhörande kemin och dess tillämpningar". K. utger *Svensk kemisk tidskrift,* som även innehåller "Meddelanden från Sveriges kemiska industrikontor". C:a 500 medlemmar.

Kemi älv [ke'-] upprinner på Maanselkä i Finland, bildar avlopp för Kemi träsk och mynnar i Bottniska viken. 425 km. Avvattningsområde 51,000 kvkm.

Kemota'xis (av *kemi* och grek. *ta'xis,* ställning), se Taxier.

Kemoterapi' (av *kemi* och grek. *terapei'a,* behandling), av Ehrlich införd beteckning för behandling (vanl. injektion) med kemiskt definierade, bakteriedödande ämnen (ss. salvarsan).

Kemotropi'sm (av *kemi* och grek. *tro'pos,* vändning), se Tropismer.

Kempe [ke'm-]. 1. Frans K., f. 1847, d. 1924, industriledare, donator, grundade 1879 Dals ångsågs a. b. och blev 1884 chef för Mo och Domsjö a. b. K:s verksamhet var av stor betydelse för hela den norrländska skogshanteringens utveckling. Han utförde i samarbete med A. N. Lundström och A. G. Högbom viktiga undersökningar ang. den biologiska grundvalen för Norrlands skogshushållning. 1897 donerade K.

150,000 kr. och 1910 25,000 kr. till en professur i växtbiologi vid Uppsala universitet. — 2. Arvid K., f. 1854, d. 1909, skolman och geograf, lektor i Västerås 1886 och vid Nya elementarskolan i Sthlm 1909. K. var en av banbrytarna för en modern geografiundervisning vid de svenska läroverken, utarbetade bl. a. en efter honom benämnd jordglob och övertog det av K. Ahlenius (se d. o.) påbörjade utgivandet av uppslagsverket *Sverige*.

Kempen [ke'm-], Kempenland, se Campine.

Kempff [kempf], Wilhelm, f. 1895, tysk pianist och tonsättare, sedan 1924 prof. i Stuttgart, har (icke minst i Sverige) rönt stor framgång genom sitt temperamentsfulla pianospel.

Kempis [ke'm-], se Thomas a Kempis.

Kendall [ke'ndəl], Edvard Calvin, f. 1886, prof. i kemi i Minneapolis, känd genom renframställning av thyroxin.

Kengis [ke'ng-], numera nedlagt järnbruk i Pajala skn, Norrb. l., vid Torne älv. K. var det första bruk, som (1645) anlades för tillgodogörande av Norrbottens malmer.

Keni'cius [ke-], Petrus, f. 1555, d. 1636, teolog, ärkebiskop, 1587 lärare vid Johan III:s Stockholmskollegium, 1589 och 1592 fängslad för motstånd mot liturgin, 1595 biskop i Skara, 1609 på Karl IX:s förord vald till ärkebiskop.

Kenkreai [ke'n-], se Lekaion.

Kennedykanalen [ke'n-], se Grönland.

Kennelklubb [ke'n-] (av eng. *kennel*, urspr. hundkoja, numera större hundgård med avel), förening för främjande av hundavel. Jfr Hund sp. 997.

Kentaur i strid med lapit. Metop från Partenon.

Kenning [ke'n-], se Metafor.

Kenosis [ke'-], se Kristologi.

Kenozo'iska eran [ke-] (av grek. *kaino's*, ny, och *zo'on*, djur), se Geokronologi.

Kensington [ke'nsingtən], stadsdel i v. London (se d. o.).

Kent [kent], grevskap i s.ö. England, mellan Thames' mynningsvik och Engelska kanalen. Större delen är ett kuperat, vackert landskap, kallat "Englands trädgård". Jordbruket är huvudnäring med produktion av säd, humle, grönsaker, frukt. 1,140,000 inv. Huvudstad Maidstone. — Om K. under angelsachsarna se England sp. 1060 f.

Kent [kent], William, f. 1685, d. 1748, engelsk arkitekt. K., som även var målare, är i sina byggnader en utpräglad klassicist men har haft sin egentliga betydelse som skapare av den engelska trädgårdsarkitekturen (se Trädgårdskonst).

Kentau'rer [ken-], i grek. myt. varelser med mänsklig överkropp, som vid midjan övergick i en hästbål. De ansågos vilda och oregerliga samt begivna på vin och kvinnor. Sagan berättar om deras strid med lapiterna, då de

Johannes Kepler. Samtida kopparstick.

efter att ha berusat sig förgrepo sig på lapiternas kvinnor och unga gossar men blevo besegrade av Teseus och Peiritoos. I motsats mot de övriga av sitt släkte var kentauren Keiron vis och läkekunnig och berättas ha undervisat flera av sagans berömda hjältar. — Striden mellan K. och lapiterna var ett omtyckt motiv inom den klassiska grekiska konstens reliefskulptur och förekommer bl. a. på Partenon i Aten och på Zeus' tempel i Olympia.

Kentucky [kəntə'kki], stat (sedan 1791) i ö. För. Stat., ö. om Mississippi- och s. om Ohioflodern. 105,145 kvkm. 2,4 mill. inv. K. är i ö. ett högland, i v. ett lågland. Mell. delen är ett kuperat, delvis vattenfattigt kalkstensområde; hit hör det fruktbara "blågräsområdet" ("blågräset", *blue grass, Po'a prate'nsis* och *Poa compre'ssa*). Jordbruket är huvudnäring. K. producerar mera tobak och hampa än någon annan av staterna, vidare majs, vete, frukt. Boskapsskötseln är betydande. Berömda äro K:s hästar. K. har stora skogar och stenkolslager; kvarn-, tobaks- och trävaruindustri. Största staden är Louisville, huvudstad Frankfort.

Kentumspråk [ke'n-], centumspråk, se Indoeuropeiska språk sp. 1348 f.

Kenya [ke'nia]. 1. Kenyakolonin, kronkoloni i Britt. Öst-Afrika, mellan Victoriasjön i v. och Indiska oceanen i ö. 644,400 kvkm. 2,4 mill. inv., därav 9,700 vita. På höglandet i v. odlas kaffe och säd, i det låga kustlandet tropiska produkter, ss. ris, bomull, sockerrör. Järnväg från Mombasa, K:s största stad, vid Indiska oceanen, till Kisumu vid Victoriasjön. Huvudstad Nairobi. K. koloniserades först av det 1888 grundade Brittiska östafrikanska kompaniet under svår konkurrens från tysk sida. Det blev kronkoloni 1895. — 2. Afrikas näst högsta berg, 5,220 m., beläget inom K. 1. K. är en slocknad vulkan och har flera glaciärer på sluttningarna.

Kepler (Keppler) [ke'p-], Johannes, f. 1571, d. 1630, tysk astronom. Medhjälpare hos Tyge Brahe 1600, var K. efter denne "kejserlig matematiker" 1601—12. — K:s ryktbarhet vilar främst på de 3 av honom upptäckta lagarna för planeternas rörelse, som Newton sedan härledde ur gravitationslagen. K:s lagar lyda: 1) Planeterna röra sig i ellipser, i vilkas ena brännpunkt solen befinner sig. 2) Rörelsen i ellipsen försiggår så, att radius vector (sammanbindningslinjen mellan solen och planeten) på lika tider bestryker lika ytor. 3) Kvadraterna på de olika planeternas omloppstider äro propor-

tionella mot kuberna på medelavstånden från solen. Efter Tyge Brahe övertog K. förpliktelsen att ur dennes observationer beräkna nya planettabeller (*Ta'bulae Rudolphi'nae*, 1627) och erhöll härigenom (observationerna av Mars) medlet att konstatera det otillfredsställande i den dittills godtagna sammansatta cirkelrörelsen för planeterna. Efter många mödor ådagalade K., att Mars' bana icke är cirkelformig utan har formen av en ellips med solen i ena brännpunkten. Genom antagandet, att rörelsen i banan är olikformig, bragte han beräkningarna att överensstämma med observationerna och nådde så fram till sina båda första lagar, vilka offentliggjordes i *Astrono'mia no'va... de mo'tibus ste'llae Ma'rtis* (1609). På rent spekulativ väg fann han den tredje, offentliggjord i *Harmo'nices mu'ndi li'bri V* (1619). Tills. med Copernicus' heliocentriska teori gåvo de keplerska lagarna astronomin en helt ny grundval.

Keppi [ke'p-], se Käppi.

Kerak [ke'-], se Trans-Jordanien.

Kerami'k [ke-] (av grek. *ke'ramos*, lera), sammanfattande benämning på de olika arterna av lergodstillverkning samt dennas olika produkter. K. indelas i tre huvudgrupper: terrakotta (se d. o.), det brända, oglaserade lergodset, fajans (se d. o.), med glasyr överdraget lergods, samt porslin (se d. o.), som består av en särskild sorts lera samt glasyr av samma kemiska beskaffenhet.

Kerati'n [ke-] (av grek. *ke'ras*, horn), se Hornämne.

Kerati't [ke-] (av grek. *ke'ras*, horn), se ögonsjukdomar.

Kerbe'la [ker-]. 1. Ma'sjhad Husaj'n, stad i Mesopotamien,

Aleksandr Fjodorovitj Kerenskij.

100 km. s.v. om Bagdad. I K. finnes Husains, Muhammeds dottersons, gravmoské, och det är på den grund en av sjiiternas heliga städer, årligen besökt av tiotusentals pilgrimer. I närheten ligga det gamla Babylons ruiner. Handel med säd och dadlar. Omkr. 60,000 inv.

Kerberos [ke'r-], grek., lat. *Ce'rberus*, i antik mytologi det skräckinjagande djur, som bevakade ingången till Hades (se d. o. 2). K. skildras vanl. som en hund med tre huvuden samt kroppen besatt med ormar.

Kerdon [ke'r-], lat. *Ce'rdo*, syrisk gnostiker, verksam i Rom omkr. 140, lärare för Marcion.

Kerenskij [ke'-], Aleksandr Fjodorovitj, f. 1881, rysk advokat och socialrevolutionär politiker, medlem av 4:e duman 1912. Vid marsrevolutionen 1917 övertog K. justitieministerns plats i provisoriska regeringen och blev i maj krigs- och marinminister. Juni 1917 förmådde K. ryska armén att åter börja en offensiv, som dock på grund av

truppernas demoralisation misslyckades. K:s utrikespolitik gick ut på ett fortsatt samgående med ententen, och han motsatte sig en separatfred med centralmakterna, trots Rysslands kritiska läge. Efter bolsjevikernas försök juli 1917 att gripa makten, blev K. ministerpresident och beklädde denna post i olika koalitionsregeringar. Han saknade dock förmåga att upprätthålla ordningen inom landet och förlitade sig mest på sin oratoriska makt över massorna. Efter general Kornilovs olyckliga tåg mot Petrograd övertog K. även överbefälhavarens post. Nov. 1917, då bolsjevikerna blevo herrar i Petrograd, ville K. med trupperna gå till anfall mot huvudstaden men led nederlag vid Gattjina och flydde till utlandet. Han har skildrat konflikten med Kornilov i *The prelude to bolshevism* (1919).

Kerer [ke'-] (grek. *Ke'res*), i grek. myt. vanl. den våldsamma dödens gudinnor. Ibland sammanställas de med erinnyerna.

Kerfstedt. 1. Amanda K., f. Hallström, f. 1835, d. 1920, författarinna, skrev religiöst tendensiösa romaner, noveller och barnberättelser. — 2. Johannes K., f. 1841, d. 1921, den föreg:s svåger, präst, skolman, 1870—1920 rektor vid Fjellstedtska skolan i Uppsala, för vars utveckling och förbättring han med stor iver och framgång arbetade.

Kerguelen [kärgela'ŋ], obebodd, bergig ö i s. Indiska oceanen, uppbyggd av tertiära vulkaniska bergarter. På grund av sin säregna flora har K. gjorts till nationalpark. 1893 fransk besittning, administreras K. under Réunion.

Keri'ntos [ke-], gnostiker i Mindre Asien under 100-t:s förra del, skall enl. Epifanios m. fl. ha varit judaist. Därom vet dock den äldste skildraren, Irenaeus, intet.

Kerkyra [ke'r-], se Korfu.

Kermesbär [ke'r-], de svartröda bären av *Phytola'cca deca'ndra* (fam. *Phytolacca'ceae*, ordn. *Centrospe'rmae*), nordamerikansk, buskartad ört, odlad i s. Europa. K. användas till färgning av vin.

Kerner [ke'r-], Justinus, f. 1786, d. 1862, tysk skald, läkare. K., som är en av de mest utpräglade tyska romantikerna, räknas jämte Uhland och Schwab till den s. k. "schwabiska diktarskolan". Han skrev bl. a. spökromanser, visor och ballader i folkton, fantastiska berättelser samt läkarvetenskapliga arbeten, vilka behandla somnambulism och animal magnetism.

Kerose'n [ke-] (av grek. *kero's*, vax, vaxljus), annat namn på fotogen.

Kerr [kə], John, f. 1824, d. 1907, skotsk fysiker. K. upptäckte 1875, att genomskinliga dielektriska ämnen bli dubbelbrytande i starka elektriska fält, samt 1877, att polariserat ljus' polarisationstillstånd ändras vid reflexion mot en magnetpol. Dessa fenomen kallas den elektriska, resp. magnetiska Kerreffekten.

Kerry [ke'rri], grevskap i prov. Munster, Irländska fristaten. K. är den naturskönaste delen av Irland, bergigt, med djupt inskurna kuster och de vackra Killarneysjöarna. Åkerbruk, boskapsskötsel och fiske. 160,000 inv.

Kersjentsev [ke'r-], Platon, f. 1881, rysk bolsjevikisk diplomat. K. blev 1917 redaktör för bolsjeviktidningen Isvestija och 1919 chef för telegrambyrån Rosta. 1920 sänd till Finland, var K. 1921—23 sovjetombud i Sthlm

och underhandlade om handelsavtal med Sverige och Norge samt blev 1925 sändebud i Rom.

Kersone'sos [ker-] (av grek. *kerso's*, fast, och *ne'sos*, ö), se Chersonesus.

Kerteminde, Kjerteminde [ke'rteminne], stad på n.ö. Fyn, Danmark, vid mynningen av Kertemindefjorden. Handel och fiske. Järnväg till Odense. Stadsrättigheter 1413. 3,100 inv.

Kertj [kertj]. 1. Halvö, utgörande s.ö. delen av Krim, Ryssland. Många små vulkaner, naftakällor, salta sjöar. — 2. Sund (antikens *Kimme'riska Bo'sporos*), som förenar Svarta havet och Asovska sjön, omkr. 40 km. långt och 3—15 km. brett. — 3. Stad på K. 1, vid K. 2. 36,000 inv. Hamn och fästning. Sillfiske. K. är den gamla grekiska kolonin *Pantikapaj'on*, huvudstad för Bosporanska riket (se d. o.).

Keru'b (hebr., av oviss härledning, plur. *kerubi'm*) kallas i G. T. övermänskliga, bevingade väsen, vilka framställas dels ss. väktare av paradiset l. av arken, dels också ss. bärare av Jahve själv l. av hans tron. Av Hes. 1: 5 ff. (jfr 10: 20) framgår, att de varit blandväsen av människa och djur. De motsvaras av de egyptiska lejonmänniskorna (sfinxerna) och de tempelbevakande assyriska lejon- l. tjurmänniskogestalterna. I kristen föreställning höra K. till änglarna och tänkas som ljuslockiga gossebarn.

Kesslerapparat [ke'ss-], se Svavelsyra.

Kestad, socken i Skarab. l., jämte Österplana pastorat i Skara stift. 165 inv.

Keswickkonferenserna [ke'ŝik-], i staden Keswick, Cumberland, England, alltifrån 1875 årligen hållna uppbyggelsemöten för kristna från skilda kyrkosamfund. K. ha fått avläggare på flera håll, bl. a. i de sv. Södertäljekonferenserna (från 1898).

Ketch [kettj], se Segelfartyg.

Keto'ner [ke-], organiska föreningar, som karaktäriseras av gruppen —CO—. De äro enkla l. blandade, alltefter som —CO— gruppen är bunden vid två likadana radikaler l. icke. De framställas genom oxidation av sekundära alkoholer, genom destillation av fettsyrornas kalcium-, barium- l. blysalter l. genom addition av vatten till acetylenkolväten. Vid oxidation överföras de till syror.

Keto's [ke-], se Kolhydrat.

Kettil Karlsson Vase, se Vasaätten.

Kettler [ke'tt-], Gotthard, f. 1518, d. 1587, den siste herrmästaren av Tyska orden och förste hertigen av Kurland (se vid. d. o. och Tyska orden).

Keuper [kö'j-], översta och yngsta avdelningen av triassystemet.

Kew Gardens [kjo ga'dens], eg. *Royal Botanic Gardens*, botaniska trädgården i Kew vid Richmond, England, grundades 1759 och omfattar en stor trädgård, växthus, museer m. m.

Kexe'l, Olof, f. 1748, d. 1796, författare. K:s lustspel, till sin handling ofta efterbildningar av utländska mönster, blevo populära genom sitt glada humör och sin svenska lokalfärg. Mest bekant är *Capitain Puff eller Storprataren* (uppf. 1789, tryckt 1799). K. grundade ordenssamfundet Par Bricole.

Kexholm, Keksholm, fi. *Käkisalmi*, stad i Viborgs l., ö. Finland, vid Vuoksens mynning i

Ellen Key. Målning av Hanna Pauli.

Ladoga. 2,600 inv. K. har växt upp kring en uråldrig borg, som var medelpunkten i Kexholms län, den del av Karelen, som sedan gammalt tillhörde Novgorod och var grekisk-ortodox. Fästet kom för en tid i svensk ägo under tredje korståget till Finland 1293 samt ånyo 1580 och för tredje gången 1611, varefter det jämte länet tillerkändes Sverige 1617. Slottet förstärktes och motstod rysk belägring 1656 men uppgavs 1710 och avträddes jämte länets s. (viborgska) del till Ryssland 1721. Länet återförenades med Finland 1811.

Key [kej], en från skotska klanen Mackay härstammande släkt, inkommen med en krigare under Gustav II Adolf. — 1. Emil K., f. 1822, d. 1892, politiker, godsägare. 1867 invald i A. K., verkade han för godsägarelementens anslutning till bönderna i lantmannapartiet. Liberal och demokrat av på en gång praktiskt och ideellt kynne, gjorde han sig som en av nämnda partis ledare till målsman för vidare synpunkter än klassegoismens, särskilt i försvarsfrågan. Sedan härordningsförslaget 1883 fallit, lämnade han missmodig riksdagen. K:s intressen omfattade även skandinavismen, frihandeln och kvinnofrigörelsen. Förutom pressinlägg och politiska skrifter skrev han *Försök till svenska tidningspressens historia* (1883) samt förberedde ett memoarverk, vilket fullbordades av dottern Ellen K. — 2. Axel K., f. 1832, d. 1901, läkare, prof. i patologisk anatomi vid Karol. inst. 1862—97, dess rektor 1886—97. K., som bedrev ett flitigt medicinskt författarskap, var från 1869 redaktör för Nordiskt medicinskt arkiv. K. var 1882—88 liberal led. av A. K. och från 1882 medlem av läroverkskommittén. — 3. Ellen K., f. 1849, dotter till K. 1, författarinna, under 1880-t. verksam som lärarinna och föreläsarinna i Sthlm, sedan 1910 bosatt på sin gård Strand vid Alvastra. K. gjorde mot 1880-t:s slut beaktade inlägg i debatterna om tryck- och yttrandefrihet samt uppträdde med stor iver i kvinnoemancipationsfrågan för vidgade rättigheter för kvinnan, ehuru hon (bl. a. i *Missbrukad kvinnokraft*, 1896) gjorde gällande, att kvinnoemancipationen ej finge glömma det för kvinnans natur karaktäristiska. I det till många språk översatta *Barnets århundrade* (I—II, 1900) förordade K. en detaljerad skyddslagstiftning för kvinnor och barn. En sammanfattning av sina åsikter i de feminina spörsmålen gav hon i *Kvinnofrågan* (1909). Åt sin kulturoptimism gav K. uttryck i bl. a. *Bildning* (1897) och *Skönhet för alla* (1899). Studien över Almquist, *Sveriges modernaste dik-*

tare (1897), samt *Människor* (1899), med essayer om makarna Browning samt Goethe, och *Rahel Varnhagen* (1908), vittna om det inflytande K. rönt från romantiken och den tyska och engelska klassiciteten. Sin livsuppfattning har K. framlagt i *Tankebilder* (I—II, 1898) och *Lifslinier* (I—III, 1903—06). K. ger där uttryck åt en evolutionistisk livsåskådning, ofta i avgjord opposition mot den kristna dogmbildningen; hennes förkunnelse har framför allt gällt den mänskliga individualitetens fria utveckling på alla livsområden. Den livligaste debatten har uppväckts av K:s förkunnelse om kärleken och äktenskapet, i vilken hon hävdat det sedliga i varje av kärlek ingången förbindelse. Under världskriget utgav K. bl. a. de av en djup idealism besjälade *En djupare syn på kriget* (1916) och *Kvinnorna under världskriget* (1918). — 4. Helmer K., f. 1864, son till K. 2, publicist, docent i litteraturhistoria i Uppsala 1894—95, huvudredaktör för Svenska Dagbladet 1897—1907 och sedan 1909. K. har haft flera publicistiska förtroendeuppdrag samt författat ett flertal arbeten, särskilt i musikaliska och ekonomiska ämnen, på sistone ang. rekonstruktionsarbetet efter världskriget och kolonialpolitiken. — 5. Einar K., f. 1872, son till K. 2, överläkare och direktör vid Maria sjukhus i Sthlm 1911, prof. i kirurgi vid Karol. inst. 1923, skicklig organisatör och för sin operationsteknik världsberömd kirurg.

de Key [kej], Lieven, f. omkr. 1560, d. 1627, holländsk arkitekt. K. är den mest betydande representanten för den självständiga holländska renässansstilen med dess blandning av

Rådhuset i Leiden. Av Lieven de Key.

tegel och natursten. Slakthuset i Haarlem (1603; se ill. till Byggnadskonst sp. 861), där barocken gjort sig gällande i kompositionen, är K:s förnämsta skapelse i denna stil, medan rådhuset i Leiden (1598) liksom stadsvågen i Haarlem (1595), båda av natursten, visa en mera klassicistisk stilriktning.

Keyland [ke'j-], Nils, f. 1867, d. 1924, folklivsforskare, intendent vid Nord. mus. och förståndare för Skansens kulturhistoriska avdelning 1912. K., som på grund av sin härstamning tidigt inriktade sitt intresse på studiet av värmlandsfinnarnas kultur, lämnade till Nord. mus:s samlingar och arkiv betydande bidrag. Bland hans arbeten märkas *Svensk allmogekost* (2 dlr, 1919—20) samt *Julbröd, julbockar och staffanssångare* (1919).

Keynes [kejnŝ], John Maynard, f. 1883, engelsk nationalekonom, universitetslärare i Cambridge. K., vilken även tjänstgjort som ämbetsman, var engelska

Rådhuset i Delft. Av Hendrik de Keyser. Kopparstick från 1600-t.

finansministeriets förste representant vid fredskonferensen i Paris (jan.—juni 1919). Genom sina till ett flertal språk översatta arbeten *The economic consequences of the peace* (1919; Fredens ekonomiska följder, 1920) och *A revision of the treaty* (1922; En revision av freden, s. å.) har K. blivit den erkänt främste inom de kretsar i England, som arbeta för en revision av Versaillesfreden.

Keys, Cays [kejŝ], grupp av mycket låga korallöar, s.ö. och s. om Florida, För. Stat.

Keyser [ke'j-], Henrik, d. trol. 1663, boktryckare, verkade kring mitten av 1600-t. i Sthlm och tryckte bl. a. den s. k. Drottning Kristinas bibel, den finska bibeln, en vapenbok m. m. Hans son påbörjade tryckningen av Karl XII:s bibel.

de Keyser [ke'j-], holländska konstnärer. 1. Hendrik de K., f. 1565, d. 1621, arkitekt och bildhuggare, stadsstenhuggare (stadsarkitekt) i Amsterdam. K. är den förnämste representanten för den klassicistiska strömningen i den inhemska renässansstilen omkr. 1600. Börsen i Amsterdam (1608—11, riven 1838) och rådhuset i Delft (1620) äro de förnämsta exemplen på denna stil, medan stadsvågen i Nijmegen (1612) visar, att K. icke frångått de inhemska traditionerna. Med Zuiderkerk (1603—11) och Westerkerk (1620—30) i Amsterdam skapade K. den protestantiska centralkyrkotypen utan kor. K:s förnämsta verk som bildhuggare är Vilhelms av Oranien ståtliga praktgrav i Nieuwe Kerk i Delft. — 2. Pieter de K., f. 1595, d. 1676, son till K. 1, bildhuggare, fullbordade faderns gravvård över Vilhelm av Oranien och utförde gravvårdarna över amiralen Pieter Hein i Oude Kerk i Delft och över Erik Soop i Skara domkyrka m. fl. — 3. Willem de K., f. 1603, son till K. 1, arkitekt, bildhuggare, efterträdde fadern som stadsstenhuggare i Amsterdam och var huvudsakl. verksam un-

Gravvård över Maarten Tromp i Oude Kerk i Delft. Av Willem de Keyser och Rombout Verhulst.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

der van Kampens ledning. Efter dennes utkast utförde han jämte R. Verhulst en gravvård över Maarten Tromp i Oude Kerk i Delft. — 4. Thomas de K., f. 1596, d. 1667, son till K. 1, målare, verksam i Amsterdam, där han blev porträttören på modet. K:s bästa porträtt och "regentstycken" (i museerna i Haag och Amsterdam) utmärkas av fin karaktärsskildring och ett rembrandtskt ljusdunkel.

Keyserling [ka'jå-]. 1. Eduard K., f. 1855, d. 1918, greve, tysk-baltisk författare, skrev lyriska dramer samt vemodiga och stämningsfulla erotiska noveller och romaner, ofta med motiv från den baltiska aristokratins liv (flera i sv. övers.). — 2. Hermann v. K., f. 1880, greve, tysk-baltisk filosof. K. har i sitt mest bekanta verk, *Das Reisetagebuch eines Philosophen* (1919; Österland och västerland, en filosofs resedagbok, 1922), främst sökt karaktärisera olikheterna mellan öster- och västerländsk spekulation.

Key-West, Cay-West [kejoe'st]. 1. Den förnämsta ön bland Keys utanför Florida. — 2. Stad på K. 1. Befäst, viktig flottstation, Floridas förnämsta exporthamn. Överfartsort till Kuba. Järnvägsförbindelse med fastlandet. Tobaksindustri, svamp- och korallfiske. 19,000 inv.

Keyx [ke'-], se Halkyone.

Key-Åberg, Karl, f. 1861, historiker och statistiker, 1912 kommerseråd, 1915 chef för Svenska arbetsgivareföreningens centrala statistiska byrå. K:s författarskap omspänner historia, statistik och näringsliv.

K. F., förk. för Kunglig förordning.

K. F. U. K., se Kristliga Föreningen av Unga Kvinnor.

Harman Dircksz van de Kolek. Målning av Thomas de Keyser.

K. F. U. M., se Kristliga Föreningen av Unge Män.

Kg., förk. för kilogram.

Kgkal., förk. för kilogramkalori.

Kgm., förk. för kilogrammeter.

Khaj'barpasset, på gränsen mellan Indien och Afghanistan, är en urgammal handelsväg och av utomordentlig strategisk betydelse. 1,028 m. ö. h., något över 50 km. långt, på smalaste stället blott 12 m. brett.

Khair-ed-di'n, se Barbarossa.

Kha'ki (hind. *kaki*, stoft, damm), ett till sport- och arbetskläder m. m. använt tätt, starkt, oftast impregnerat bomullstyg, vars färg, khakifärg, är föga ömtålig för smuts och på avstånd svår att urskilja mot marken, varför den är lämplig till fältuniformer.

Khan, kan, mongol., furste,

titel på härskarna över vissa mongoliska och turkiska välden, khana't, i Asien.

Kha'ndjar, se Svärd.

Khartu'm, huvudstad i Anglo-egyptiska Sudan vid Vita och Blå Nilens sammanflöde. K. är den naturliga medelpunkten för handeln på hela Öst-Sudan. Viktig militärstad och huvudstation vid Nildalbanan. Under mahdiupproret förstördes det av Gordon försvarade K. 1885 men är nu modernt återuppbyggt. 31,000 inv.

Khedi'v, kedi'v (av pers. *chidi'v*, herre), titel, av turkiske sultanen tilldelad de inhemska härskarna av Egypten (se d. o. sp. 762).

Khi'va, Chiva, Hiva, huvudstad i Horesm, Turkestan, s.v. om Amu-Darja. K. driver betydande karavanhandel. 10,000 inv.

Khnopff [knå'pf], Fernand, f. 1858, d. 1921, belgisk målare. Påverkad av engelska prerafaeliter, blev K. en av de främsta representanterna för sekelslutets symbolism.

Khor, se Bod-jul.

Khorasa'n, se Chorassan.

Kho'tan, stad och oas i Öst-Turkestan, vid Tarims biflod Khotan-Darja och karavanvägen från Kina till Indien och Turan. Omkr. 26,000 inv.

Khuen-Hédérvary [ko'än he'-], Károly, f. 1849, d. 1918, greve, ungersk politiker. Invald i parlamentet 1875, var K. en av de främsta förkämparna för det konservativa partiet. 1883—1903 var han ban över Kroatien och Slavonien (se Jugoslavien sp. 263), 1903 två gånger och 1910—12 ministerpresident. Grundade 1912 jämte Tisza det nationella arbetspartiet.

Kiaby, socken i Kristianst l., jämte Ivö pastorat i Lunds stift. 875 inv. — I kyrkan märkliga medeltida träskulpturer, bl. a. ett 1200-talskrucifix med silverskor.

Kia'chta [ki-], se Kjahta.

Kiangsi [ki-], provins i det inre av Kina, s. om Yang-tsï-kiang. 179,500 kvkm. 24,5 mill. inv. Jordbruk, vävnads- och porslinsindustri. Huvudstad Nan-chang.

Kiangsu [ki-], kustprovins i ö. Kina. Omkr. 100,000 kvkm. 28,2 mill. inv. Till största delen ett fruktbart slättland, som vattnas av Yang-tsï-kiang och Huang-ho. Jordbruket är huvudnäring (bomull och ris). Huvudstad Nanking.

Kiao-chou, ty. *Kiautschau* [ki-], stad nära s.ö. kusten av prov. Shantung, Kina. K. har givit namnet åt det 1898 av Tyskland arrenderade Kiao-chou-området (190,000 inv.), där tyskarna anlade fästningen Tsingtao (34,000 inv.). Denna intogs 1914 av japanerna efter 10 veckors belägring. 1922 återlämnades området till Kina (se Japan sp. 76). Staden K. ligger icke inom det forna tyska området utan inom den 50 km. breda neutrala zon, som låg v. om detta.

Kibla [ki'-], arab., den riktning, en muhammedan bör intaga vid bönen. Muhammed, som urspr. tänkt sig den mot Jerusalem, bestämde den sedan mot Kaba i Mecka.

Kid, se Getsläktet.

Kidde [ki'd-], Harald, f. 1878, d. 1918, dansk författare. K., vars arbeten (bl. a. romanerna *Aage og Else*, I—II, 1902—03, och *Jernet*, I, 1918) äro starkt påverkade av J. P. Jacobsen och de tyska romantikerna, är en utpräglad stämningsskildrare av djupt melankolisk läggning. — K:s hustru, Astrid Ehrencron-K., f. 1876, författarinna, har skrivit romaner och noveller, av vilka

flera ha värmländska motiv och äro påverkade av Selma Lagerlöf.

Kidderminstermatta [ki'd-], (av staden *Kidderminster* i grevskapet Worcester, England), se Mattor.

Kidds medicin [ki-], se Hemliga medel.

v. Kiderlen-Wä'chter [ki'-], Alfred, f. 1852, d. 1912, tysk diplomat, sändebud i Hamburg 1894, i Köpenhamn 1895 och i Bukarest 1900, statssekreterare för utrikes ärenden 1910—12. K., som ss. t. f. på denna post 1908 visade stor handlingskraft under bosniska krisen, framkallade 1911 genom det s. k. Pantherspränget en omfattande storpolitisk kris (se Marocko), som visserl. fick en fredlig avveckling, varvid Tyskland erhöll ett mindre område i Afrika (se Franska Ekvatorial-Afrika sp. 540), men som i England väckte stark misstro till Tysklands utrikespolitiska avsikter.

Kidrons dal [ki'-], se Jerusalem sp. 113 och Josafat.

Kiel [kil], stad och örlogshamn i Holstein, Preussen, vid en vik av Kielbukten och nära mynningen av Nord-Östersjökanalen. Storartad verkstads- och varsindustri. K. har ett universitet (grundat 1665 och på 1840-t. berömt ss. säte för tysknationella rörelsen) med ett stort bibliotek, flera andra läroanstalter, särskilt nautiska, och museer. 215,000 inv. — K. är Holsteins historiska huvudstad, med ett slott från 1200-t., och har varit residensstad i Holstein-Gottorp och Slesvig-Holstein. Sedan K. 1864 tillfallit Preussen, anlades där en flottstation, som bidrog till stadens snabba utveckling. Dess handel gynnades av den 1895 fullbordade Nord-Östersjökanalen. Fästningsverken raserades 1921.

Kiel. Hamnen.

I K. begynte den tyska revolutionen 1918 genom uppror av matroser. — Om freden i Kiel 1814 se Danmark sp. 61 och Svensk-norska unionen.

Kiel [kil], Friedrich, f. 1821, d. 1885, tysk tonsättare, komponerade ett större antal verk, av vilka framför allt oratoriet *Christus* (Sthlm 1896) vunnit berömmelse.

Kielce [kjä'ltse]. 1. Departement i s.v. Polen. 25,736 kvkm. 2,5 mill. inv., därav 91,2 % polacker. K. är bergigt och genomflytes av Weichsel. Rika mineraltillgångar. Jordbruk, boskapsskötsel, industri. — 2. Huvudstad i K. 1, vid järnvägen Kraków—Warszawa. Industri. 41,000 inv.

Kielland [tjä'll-], Alexander, f. 1849, d. 1906, norsk författare, tegelbruksägare i Stavanger, 1889—90 redaktör för den radikala Stavanger Avis, 1891 Stavangers borgmästare, 1902 amtman i Romsdals amt. Påver-

Alexander Kielland. Efter målning av Eilif Peterssen.

kad av Brandes' förkunnelse och dansk verklighetsdiktning, skrev K. *Novelletter* (1879), i vilka han framträder som en elegant och förfinad formens mästare, samtidigt som han ger uttryck åt bitterheten över sociala orättvisor. I de ypperliga köpstadsromanerna *Garman & Worse* (1880) och *Skipper Worse* (1882) äro de satiriska momenten mindre framträdande, medan K. genom arbeten sådana som *Nye novelletter* (1880), romanerna *Arbeidsfolk* (1881), *Gift* (1883), *Fortuna* (1884), *Jacob* (1891) samt åtskilliga dramer öppet ställde sig på den vänstra sidan i tidens sociala och kulturella stridsfrågor. Ehuru stundom alltför uppenbart tendentiösa, vittna dock K:s arbeten om en berättartalang av betydenhet, säker människoskildring samt en frisk och underhållande stil. — 2. Kitty K., f. 1843, d. 1914, den föreg:s syster, målarinna. K. skildrade med förkärlek naturen på Jæderen i en enkel och monumental stil.

Kiellman-Göranson, Julius Axel, f. 1811, d. 1869, präst, författare. K. skrev under intryck av sin vän Almquists arbeten och fransk sensationsroman talrika, på sin tid populära noveller och romaner (*Kärlekens seger*, 1846; *Vesterlånggatans engel*, 1850).

Kienthal [ki'n-], by i kantonen Bern, Schweiz. Se International sp. 1455.

Kienzl [kintsl], Wilhelm, f. 1857, tysk tonsättare och musikskriftställare, främst känd genom operan *Evangelimannen* (uppf. Sthlm 1905).

Kiepert [ki'-], Heinrich, f. 1818, d. 1899, tysk geograf och kartograf, prof. i geografi i Berlin. K. var sin tids bäste kännare av de klassiska kulturområdenas geografi och utgav en rad betydande såväl historiska som moderna kartarbeten, ss. *Atlas antiquus*, *Grosser Handatlas* m. fl.

Kierkegaard [ki'rkegård], Sören, f. 1813, d. 1855, dansk författare och religionsfilosof. K., som i arv från fadern fått en djupt religiös och tungsint lägg-

Sören Kierkegaard.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

ning, ägnade sig till en början åt teologiska studier, men hans huvudintressen gällde estetiken och filosofin. Upptäckten av en dyster hemlighet i faderns liv samt en 1840 ingången och f. å. av K. bruten förlovning förmörkade och fördjupade K:s livsåskådning, och efter hemkomsten från en vistelse i Berlin utvecklade han en rik litterär produktion, omfattande dels religiösa skrifter (en lång följd *Opbyggelige Taler*), dels filosofiska studier, dels och framför allt estetiskt-filosofiska arbeten, ss. de under skilda pseudonymer utgivna *Enten—eller* (1843; bl. a. innehållande novellen *Forförerens Dagbog*), där representanter för den estetiska och den etiska livsåskådningen framföras, *Stadier paa Livets Vei* (1845) och *Efterskrift* (1846), där dessa bägge åskådningar fördjupas och omöjligheten av deras förening framhålles, samtidigt som K. visar hän mot och karaktäriserar ett tredje stadium, det religiösa. I dessa skarpsinniga, stilistiskt glänsande arbeten hävdar K. det obönhörliga personlighetskravet samt framträder som en övertygad fiende till den officiella kristendomen, samtidigt som han, delvis i opposition mot den hegelska skenförsoningen mellan tro och vetande, gör gällande, att tron och filosofin äro inkommensurabla storheter. — K. hade för avsikt att dra sig undan till ett prästkall på landet, då han 1846, delvis av egen förskyllan, utsattes för skarpa angrepp i tidningen Corsaren, varav K:s nervösa temperament svårt led, och framgent blev lidandet, martyriet, den tanke, som framför andra sysselsatte K. I en rad skrifter från åren 1847—51 vände sig K. såväl mot den officiella kristendomen som mot Grundtvigs historiska kristendom, angrepp, vilka K. återupptog 1854 (i de nio flygskrifterna *Öjeblikket*) med anledning av ett minnestal över biskop Mynster. — Med sin starka och eldiga personlighet, som förenar en djup reflexion och förståndets dialektiska skärpa med en till det sjukliga spänd fantasi och en författarbegåvning, som gör honom till en av den danska prosans mästare, är K. en av den nordiska litteraturens intressantaste och mest egenartade personligheter, en religiös individualitet av stora mått, som på samtida och senare tänkande och litteratur övat ett utomordentligt inflytande. — En kritisk uppl. av K:s arbeten utgavs 1901—06 i 14 bd, följd av en uppl. av K:s efterlämnade manuskript, *Kierkegaards Papirer* (hittills 9 bd).

Kierman [tjä'r-], Gustav, f. 1702, d. 1766, grosshandlare, politiker. K. var vid riksdagarna 1738—62 led. för Sthlm av borgarståndet, tillhörde Sekreta utskottet och var vid sina två sista riksdagar talman. Han var en av pioniärerna för hattpartiet, vilket han och Plomgren 1738 med hjälp av franska pengar förskaffade makten i borgarståndet. K., som med hänsynslöst begagnande av sitt inflytande på näringspolitiken riktade sig själv, blev sitt partis mest hatade uppkomling. Vid räfsten 1765 dömdes han, främst för sin verksamhet i växelkontoren, till livstids fängelse.

Kierunavaara, annan form för Kiirunavaara.

Ki'ev. 1. Guvernement i Ukraina. 55,048 kvkm. 5 mill. inv. K. hör till svartjordsområdet och genomflytes av Dnjepr. Av befolkningen äro 86 % ukrainare. — 2. Huvudstad i K. 1 vid

Dnjepr. 405,000 inv. K., som är Ukrainas största stad, är en viktig järnvägsknut och ett stort handelscentrum, särskilt för socker och lantbruksprodukter; stor marknad i februari. Industri. K:s forna universitet är nu ombildat till ett kommunistiskt folkbildningsinstitut. Dessutom finnas flera högskolor och ett ukrainskt nationalbibliotek. K., som är säte för en metropolit, är berömt för sina talrika kyrkor och kloster, däribland den stora 1020—37 uppförda Sofiakatedralen (se ill. till Rysk konst), en av Rysslands märkligaste kyrkor, med praktfulla mosaiker, samt det 1050 grundade Pesjtjerskajaklostret, med underjordiska helgongravar. — K. är en av Rysslands äldsta städer och blev 862 centrum för ett av varjagerna upprättat rike. 998—1169 var det residens för storfurstar. Av dessa gjorde Vladimir den store K. till Rysslands andliga huvudort. Från 1300-t. till senare hälften av 1600-t. tillhörde K. Litauen. Efter utbrottet av ryska revolutionen 1917 var K. en tid centrum för ukrainska självständighetsrörelsen och blev mycket förstört under strider mellan de olika partiernas trupper. Erövrat av bolsjevikerna juni 1920, har K. berövats sin ställning ss. Ukrainas huvudstad.

Kiirunavaara, se Kiruna.

Kikare, telesko'p, instrument för iakttagande av avlägsna föremål, vilka därvid synas under förstorad synvinkel. K. indelas i dioptriska K. (refraktorer), som endast innehålla linser, och katoptriska K. (reflektorer), som därjämte innehålla speglar. Dioptriska K. finnas av två huvudtyper, den keplerska och den galileiska l. holländska K. I den förra ger en positiv lins (se d. o.), objektivet, en reell bild av föremålet, vilken bild betraktas genom en stark positiv lins l. linssystem, okularet. Förstoringen är lika med förhållandet mellan objektivets och okularets brännvidd. En nackdel är, att bilderna bli upp- och nedvända. Genom insättning av flera linser i okularet kan man få rättvända bilder. Dessa K. kallas terrestriska. I den av Porro uppfunna och av Abbe utvecklade

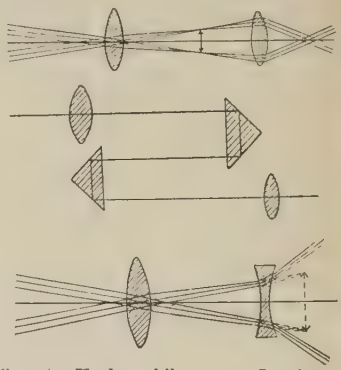

överst: Keplers kikare. — I mitten: Prismakikare. — Underst: Galileis kikare.

prismakikaren åstadkommes omvändningen med ett system totalreflekterande prismer. — Den galileiska K. har likaledes positivt objektiv men negativt okular, som placeras innanför objektivets brännpunkt. I båda typerna bringas objektivets brännpunkt att sammanfalla med okularets ena brännpunkt, så att man får ett parallellt strålknippe. Denna typ ger upprätta bilder. Förstoringen är densamma som för Keplers K. — De äldre dioptriska K. voro ej akromatiska. Hos de först av Newton konstruerade katoptriska K. var objek-

tivets kromatiska aberration undanröjd genom objektivets ersättande med en konkavspegel. En något innanför brännpunkten i 45° vinkel anbragt planspegel kastar bilden åt sidan, där den betraktas med hjälp av ett positivt okular. Om astronomiska K. se vid. Refraktor och Reflektor. — De i äldre K. förefintliga felen ha i nyare konstruktioner till största delen eliminerats genom okulars och objektivs sammansättande av flera linser av olika glassorter.

Kikarsikte, se Riktmedel.

Kikbär, se Juniperus.

Kikhosta (lat. *pertu'ssis*), av en stavbakterie orsakad, akut infektionssjukdom, vanl. uppträdande hos barn i åldern 2—7 år samt efterlämnande livslång immunitet. K. uppträder sporadiskt l. i smärre epidemier. Smittan överföres vanl. genom personlig kontakt. Inkubationstiden är 2—14, vanl. 7, dygn, varefter katarra'la stadiet inträder, liknande vanlig förkylning med snuva och hosta. Efter c:a 14 dagar antar hostan den för K. karaktäristiska typen av kikningsanfall, föregångna av oro och beklämning. Anfallet börjar med en djup inandning, varpå följa 8—10 korta, skrällande hoststötar och därpå en djup, pipande inandning. Detta upprepas ett antal gånger, varunder barnet får en blåaktig färgton, tårarna rinna, och sekret flyter ur näsa och mun. Anfallet slutar med uppkastning av ett segt, glasartat slem. Anfallen äro några få till ett 50-tal på dygnet, vanl. tätast på morgonen. Näsblödning, kramper och ofrivillig urinavgång inträffa ej sällan under anfallen, men strax därefter kan barnet åter vara sig självt igen. Detta konvulsi'va stadium

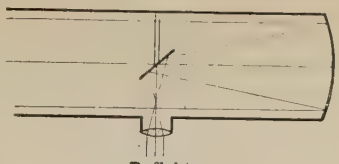

Reflektor.

varar i lätta fall någon månad, i svåra inemot ett halvår, varefter anfallen småningom upphöra. K. förekommer stundom hos vuxna, vilka dock sällan förete typisk kikning. Stundom inträffa komplikationer, vanl. luftrörskatarr och lunginflammation, varjämte en förut latent tuberkulos har viss benägenhet att vid K. komma till utbrott. Klena barn böra därför särskilt skyddas för att bli smittade, helst genom de sjukas isolering. K. torde vara smittsam redan under det katarrala stadiet och under större delen av det konvulsiva. — Tillförlitlig specifik *behandling* mot K. finnes icke. Kosten bör vara lätt men närande med täta, små mål, gärna strax efter anfallen. I svåra fall kunna narkotica behöva tillgripas.

Kikärt, se Cicer.

Kil, en av de enkla maskinerna, består av en prismatisk kropp, där två av sidoplanen bilda mycket liten vinkel med varandra. Användes bl. a. för att drivas in mellan och skilja två kroppar åt. Den kraft, som kan åstadkommas, växer med avtagande vinkel mot en av friktionen bestämd gräns.

Kil. 1. Härad i Mellansysslets domsaga, Värml. l., omfattande socknarna Nedre Ullerud, Övre Ullerud, Ransäter, Stora Kil och Frykerud. — 2. Kontrakt i Karlstads stift, omfattande Karlstads stads- och landsförs.; Stora Kil och Frykerud; Övre och Nedre

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Ullerud, Ransäter och Munkfors; Grava; Forshaga; Hammarö. — 3. Socken i Örebro l., jämte Gräve pastorat i Strängnäs stift. 1,920 inv. — Kyrkan, fordom Närkes märkligaste landskyrka, uppfördes på 1100- och 1200-t. men ombyggdes 1779—80; romansk, vacker portal och rester av 1200-talsmålningar. I K. ligger Hålahults sanatorium. — 4. Municipalsamhälle i Stora Kils skn, Värml. l. Viktig järnvägsknutpunkt för linjerna Laxå—Charlottenberg, Falun—K., K.—Göteborg, Torsby—K. och K.—Fryksta. 790 inv. — 5. Se Stora Kil. — 6. Se Visnums-Kil. — 7. Se Rasbokil.

Kila. 1. Socken i Södermanl. l., pastorat i Strängnäs stift. 2,480 inv. — I K. låg under medeltiden Krokeks johannitkloster, vilket tjänade resande över Kolmården till härbärge. — 2. Socken i Värml. l., jämte Tveta och Svanskog pastorat i Karlstads stift. 1,675 inv. — 3. Socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 1,720 inv. I K. ligger Sätra brunn.

Kilafors. 1. Järnvägsstation i Hanebo skn, Gävleb. l. Från K. utgår statsbanelinjen K.—Stugsund. — 2. Sågverk vid K. 1. Äg. Kilafors järnverks a. b., grundat 1897.

Kilanda, socken i Älvsb. l., jämte Starrkärr och Nödinge pastorat i Göteborgs stift. 500 inv.

Kilaue'a [ki-], se Hawaiiöarna sp. 515.

Kilben, se Kranium.

Kildare [kildä'ə], grevskap i prov. Leinster, Irländska fristaten. 70,000 inv.

Kil—Fryksdalens järnväg (K. F. J.), en 81,9 km. lång, normalspårig järnvägslinje från Kil vid statsbanelinjen Laxå—Charlottenberg till Torsby. I sin helhet öppnad för trafik 1915. Äg. Kil—Fryksdalens järnvägs a. b., trafikeras på arrende av Bergslagernas järnvägar.

Kilhjul, se Friktionshjul sp. 684.

Kilia [ki'-], en av Donaus (se d. o. sp. 453) mynningsarmar.

Kilian [ki'-], tysk gravörfamilj, verksam i Augsburg från slutet av 1500-t. till början av 1700-t. — 1. Lucas K., f. 1579, d. 1637, var Tysklands förste verklige reproduktionsgravör. — 2. Bartholomeus K., f. 1630, d. 1696, den föreg:s brorson, var en framstående porträttgravör.

Kilia'rk [ki-] (av grek. *ki'lioi*, tusen, och *a'rkein*, härska), i den forngrekiska hären befälhavare för 1,000 man.

Kilia'sm [ki-] (av grek. *ki'lioi*, tusen), tron på ett vid tidens slut på jorden upprättat härlighetsrike, i vilket Kristus skall härska, har sitt namn av det från Upp. (20: 1 ff.) bekanta tusenårsriket. Detta, vars beräkning till 1,000 år torde sammanhänga med föreställningen om en världsvecka, där varje dag är = 1,000 år (i andra apokalypser uppges rikets längd annorlunda; således i 4 Esra 7: 28 till 400 år), skildras eg. ss. en förberedande fulländningstid före inträdet av den fulla saligheten, men K. fasthåller icke alltid denna förberedelsekaraktär. K. kom bl. a. i montanismen (se d. o.) till mycket starkt uttryck och försvarades ännu av Irenaeus. I den grekiska kyrkan vek den eljest särskilt från Origenes' tid för en mera andligt orienterad åskådning. I västern levde den ännu länge kvar. Här försvann den så småningom i och med utbildningen av den katolska kyrkan, i vilken man från Augustinus' tid rentav såg uppfyllelsen av Upp:s profetia. Dock ha även

sedermera, särskilt under tryckta tider, entusiastiska l. svärmiska riktningar på nytt upplivat K., så bl. a. taboriterna, anabaptisterna i Münster och hugenotterna samt i nyare tid adventisterna.

Kili'kien [ki-], Cili'cien (lat. *Cili'cia*), landskap, omfattande s.ö. delen av Mindre Asien mellan Taurus i n. och Medelhavet i s. Huvudstaden Tarsos var Paulus' födelseort. K. intogs av romarna år 103. Det senmedeltida riket Lill-Armenien (se Armenien sp. 665 f.) motsvarades ung. av K.

Kilimandja'ro [ki-], Afrikas högsta berg (6,010 m.), en slocknad vulkan, belägen i Tanganyika-territoriet, Britt. Öst-Afrika. Toppen är täckt av is, och glaciärer sträcka sig ned till omkr. 5,000 m. ö. h.

Kilkenny [kilke'nni]. 1. Grevskap i prov. Leinster, Irländska fristaten. Boskapsskötsel. 75,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1. 10,500 inv.

Kille, se Kortspel.

Killian [ki'll-], Gustav, f. 1860, d. 1921, tysk läkare, prof. i Freiburg, senare i Berlin, uppfann bl. a. bronkoskopin (se d. o.).

Killing, se Getsläktet.

Kilo, populär förk. av kilogram.

Kilogra'm (av grek. *ki'lioi,* tusen), förk. kg., viktmått=1,000 gr.

Kilogramkalori', se Kalorimetri.

Kilogrammeter, se Meterkilogram.

Kilome'ter (av grek. *ki'lioi,* tusen), förk. km., längdmått 1,000 m.

Kilometertavla, se Avståndstavla.

Kilowa'tt, 1,000 watt (se Elektriska måttsenheter sp. 883).

Kilowattimme, den energi, som förbrukas under en timme, då effekten är 1 kilowatt. — Kilowattimmemätare, se Elektriska mätinstrument sp. 888.

Kilovolt, 1,000 volt (se Elektriska måttsenheter sp. 881).

Kilovoltampère [-ampä'r], förk. KVA, uttryck för den skenbara effekt, för vilken en transformator l. växelströmsmaskin dimensioneras. Den verkliga effekten (i kilowatt) erhålles, om antalet K. multipliceras med effektfaktorn (se Elektrisk ström sp. 919).

Kilsbergen, höjdsträckning i n.v. Närke, på gränsen mot Värmland. K. begränsas i n.v. av en förkastningsbrant.

Kilskrift (så kallad, emedan de olika tecknen bildas genom kilformiga staplar och vinklar, se ill. till Babylonien sp. 954, "Ur Hammurabis lag") är ett av babylonier, assyrier och vissa andra forntida folk använt skriftsystem. Redan vid den historiska tidens inbrott är K. i bruk hos sumererna, de äldsta av oss kända invånarna i Mesopotamien (se Babylonien). Den har redan passerat den rena bildskriftens stadium och utgör en blandning av bildskrift (ideografisk skrift) och stavelseskrift. Denna senare har tydligen kommit till stånd på så sätt, att bildtecknet för ett visst ord även använts för att symbolisera ordets ljudvärde. När de semitiska babylonierna inträngde i Mesopotamien, övertogo de K., ehuru den föga lämpade sig för deras språk. Också skrevo de först på sumeriska, som länge höll sig som lärt språk. När babyloniskan började skrivas med K., användes fortfarande de sumeriska

värdena men dessutom de motsvarande semitiska, varigenom skriften ytterligare komplicerades. I sitt fullt utvecklade skick visar K. följande karaktäristiska egenskaper: 1) Varje tecken kan symbolisera en stavelse (en konsonant + vokal före l. efter l. ock två konsonanter med mellanstående vokal). 2) Vissa tecken ha jämte stavelsevärdet bibehållit det ideografiska, s. k. ideogram, som i skriften ofta markeras genom ett determinativ, tecken som anger en viss grupp l. art, l. genom ett fonetiskt komplement, som antyder hur ordet bör uttalas. 3) De flesta tecken kunna ha flera värden (polyfoni). Ett enda tecken t. ex. kan beteckna ljudvärdena *ut, tam, par, lach, chis* och vara ideogram för *umu*, dag, *sjamsju*, sol, och *pisu*, vit. Sammanhanget får i varje särskilt fall avgöra den rätta läsningen. — Under den äldre tiden ristades tecknen in i leran. Därvid använde man huvudsakl. raka linjer, varigenom avtecknade föremål antogo ett starkt stiliserat och verklighetsfrämmande utseende. Sedermera intrycktes tecknen med en kilformig stilus och undergingo då ofta så stora förändringar, att den ursprungliga bilden ej kan igenkännas. — På grund av den babyloniska kulturens dominerande inflytande kom K. även att upptagas av andra folk. Så t. ex. ha hettiterna använt den också för det egna språket (se Hettiter), likaså invånarna i det gamla Elam (se Elamiter). Slutligen ha ock perserna av 40 kilskriftstecken utbildat en bokstavsskrift, där dock varje konsonant jämväl kan beteckna konsonanten + a. Det var från denna förenklade form av K., man utgick vid lösandet av dess gåta. 1802 lyckades en ung tysk lärare, Grotefend, finna nyckeln till densamma. Vid undersökning av ett par inskrifter, som kopierats från ett par fornpersiska palats lyckades han nämligen bestämma de konunganamn, dessa innehöllo. Till samma resultat kom, ung. 30 år senare men trol. oberoende av Grotefend, en engelsk officer Rawlinson, som bl. a. även fann och upptecknade inskriften vid Behistun (se d. o.). Genom fransmannen Burnouf och tysken Lassen fullkomnades tolkningen av den fornpersiska K., varav för övrigt endast ett fåtal minnesmärken finnas. Större svårigheter beredde de båda andra språkproven i Behistuninskriften. Engelsmannen Norris gav genom ett 1853 utgivet arbete ett verksamt bidrag till lösningen av det andra, som befanns representera ett språk, som numera allmänt kallas elamitiska l. nysusiska (efter Susa, se d. o.). K. är här uteslutande stavelseskrift; dess förhållande till den babyloniska är ej närmare klarlagd. Den tredje delen av Behistuninskriften befanns snart identisk med den K., som anträffats av Botta och Layard vid grävningar i Chorsabad och Ninive. Tack vare den beundransvärda genialitet, som utvecklades av ett flertal forskare, särskilt irländaren Hinchs, trängde man allt mera in i denna den mest komplicerade art av K., den assyrisk-babyloniska. Många dunkla punkter blevo dock först lösta, när man påträffade några av babyloniska och assyriska lärde upprättade förteckningar över invecklade tecken med förklaringar, s. k. syllabarer. Redan 1857 anställdes genom The Asiatic Society i London ett prov, som tydligt visade

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

att kilskriftforskningen stod på solid grund. Fyra forskare erhöllo samma text till tolkning, varvid de oberoende av varandra kommo till i huvudsak samma lösning.

Kilt [killt], kort, veckad kjol av rutigt tyg, som ingår i skotska folkdräkten och skotska högländarregementenas uniform.

Kimberley [ki'mbəli], stad i v. Griqualand, Kapkolonin, i ett öde ökenområde, 1,260 m. ö. h. 40,000 inv., därav hälften färgade. K. har för sin uppkomst att tacka de berömda diamantfälten, som upptäcktes 1867. Samtliga gruvor äro sedan 1889 förenade under ett bolag, De Beers Consolidated mines. Vid K. hittills utvunna diamanter värderas till c:a 100 mill. pund sterling.

Kimbrer [ki'm-], se Cimbrer.

Kimito [ki'-], stor ö utanför s.v. Finland, Åbo och Björneborgs län. Huvudsakl. svensk befolkning.

Kimme'rier [kim-], forntida nomadfolk i nuv. Syd-Ryssland, vilka givit namn åt Krim. Se Frygien. — Kimmeriska Bosporos, se Bosporanska riket och Kertj.

Kimon [ki'-], f. omkr. 510, d. 449 f. Kr., grekisk fältherre, Miltiades' (se d. o.) son, ledare för det konservativa partiet och efter Temistokles' fall en tid Atens främste politiker. K. besegrade perserna vid Eurymedon i Pamfylien omkr. 465 f. Kr. I följd av sin Spartavänliga politik blev K. landsförvisad 461. Då Aten drabbades av olyckor i kriget mot perserna, återkallades K. men dog inom kort.

Kimono [ki-], japanskt klädesplagg i form av en fotsid rock, öppen fram och med långa, vida ärmar samt med skärp (*obi*) om livet. K. bäras med en obetydlig skillnad i snittet av både män,

Japansk geisha med kimono.

kvinnor och barn. På sommaren bäres endast en, på vintern två l. flera utanpå varandra. De förfärdigas av siden l. bomullstyg, färgrikare ju yngre bäraren är.

Kimrök, färgämne, bestående av fint sot, som bildats vid ofullständig förbränning av hartser, oljor o. d. K. glödgas i tillslutet rum för att befrias från vidhäftande oljor o. d. K. användes till tryck- och målarfärg, de finaste kvaliteterna till tusch.

Kimstad, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 1,920 inv.

Kina, Chung Hua Min Kuo, republik i Öst-Asien. Över 11 mill. kvkm. med omkr. 440 mill. inv. — *Läge och gränser. Huvuddelar.* K. ligger mellan 18° och 53 ½° n. br. och mellan 73° 40′ och 135° ö. l. och omfattar utom egentliga K. biländerna Manchuriet, Mongoliet, Tibet och Öst-Turkestan (se dessa ord). K. gränsar i ö. till Stilla havet och Korea, i n. och v. till ryska Asien, i s.

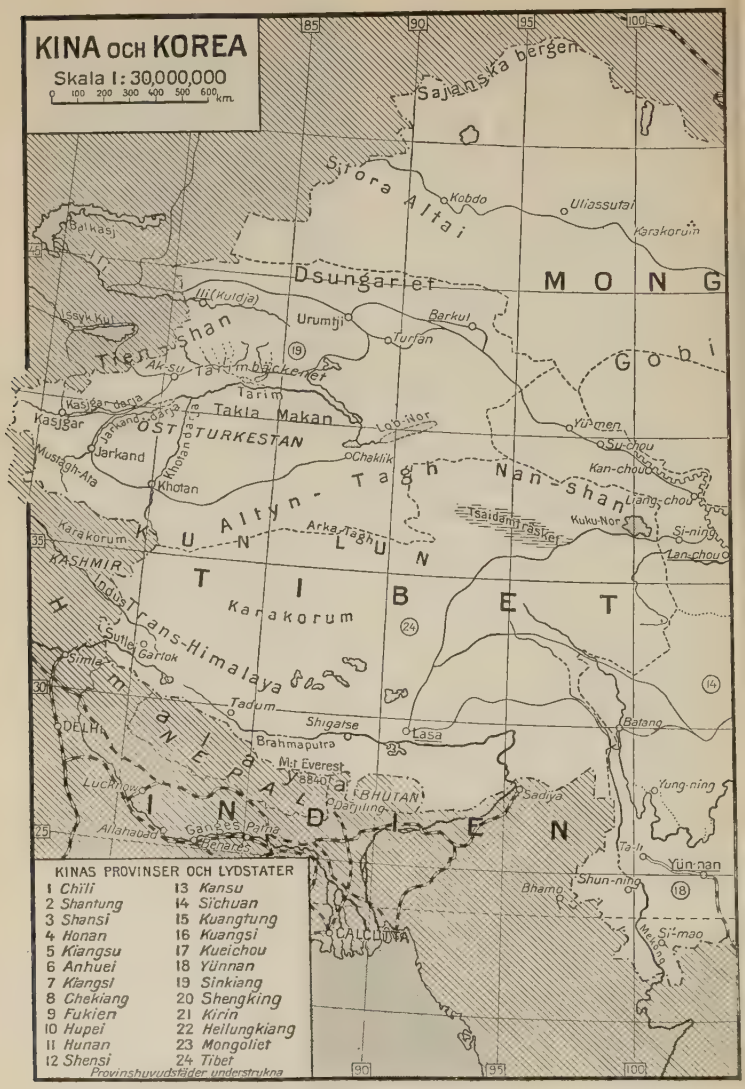
KINA OCH KOREA
Skala 1: 30,000,000
0 100 200 300 400 500 600 km
Sajanska bergen
Sitora Altai
Kobdo
Uliassutai
Karakorum
Balkasj
Dsungariet
MONG
Ili (Kuldja)
Issyk Kul
Urumtji
Barkul
Turfan
Tien-shan
Ak-su
Tarimbäckenet
Tarim
Gobi
Kasjgar-darja
Kasjgar
Jarkand-darja
Takla Makan
Lob-Nor
Yü-men
Su-chou
Jarkand
Khotan-darja
ÖST TURKESTAN
Chaklik
Kan-chou
Mustagh-Ata
Khotan
Altyn-Tagh
Nan-shan
Liang-chou
Tsaidam Trasker
Kuku-Nor
Karakorum
KUNLUN
Arka-Tagh
Si-ning
Lan-chou
KASHMIR
Indus
TIBET
Karakorum
Trans-Himalaya
Sutlej
Gartok
Simla
Himalaya
Tadum
Shigatse
Lasa
Batang
DELHI
NEPAL
Brahmaputra
Mt Everest
8840
BHUTAN
Darjiling
Sadiya
Yung-ning
Lucknow
INDIEN
Allahabad
Ganges
Patna
Benares
Ta-li
Yün-nan
Shun-ning
Bhamo
CALCUTTA
Si-mao
Mekong
KINAS PROVINSER OCH LYDSTATER
1 Chili
2 Shantung
3 Shansi
4 Honan
5 Kiangsu
6 Anhuei
7 Kiangsi
8 Chekiang
9 Fukien
10 Hupei
11 Hunan
12 Shensi
13 Kansu
14 Sichuan
15 Kuangtung
16 Kuangsi
17 Kueichou
18 Yünnan
19 Sinkiang
20 Shengking
21 Kirin
22 Heilungkiang
23 Mongoliet
24 Tibet
Provinshuvudstäder understrukna

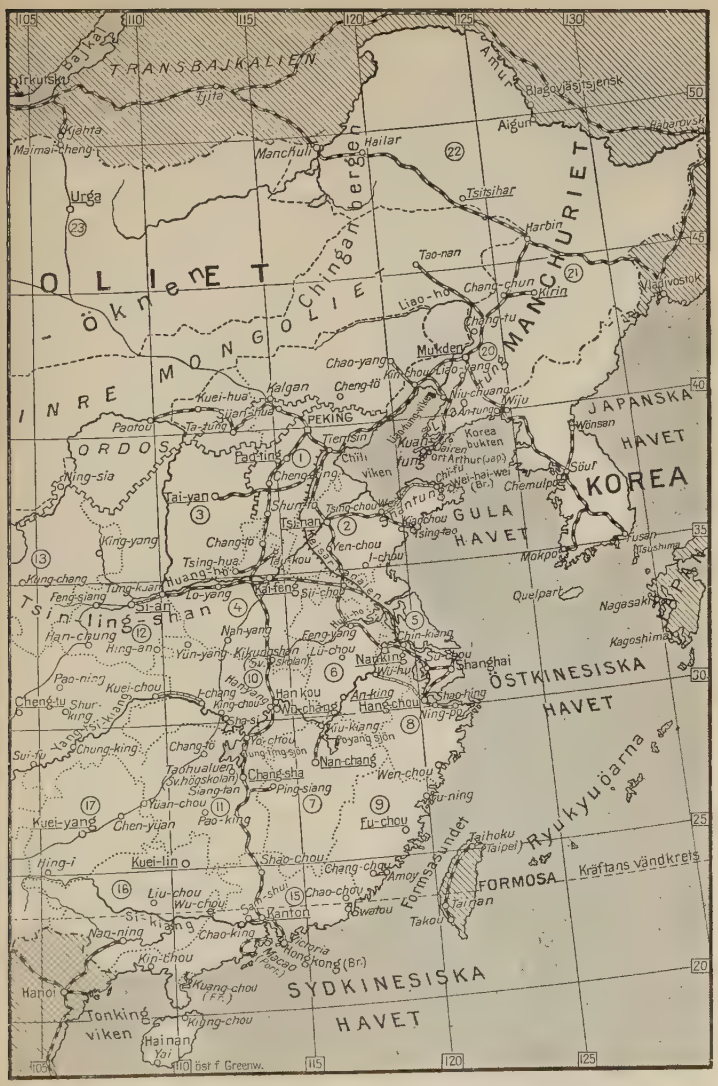
TRANSBAJKALIEN
Irkutsk
Bajkal
Tjita
Kjahta
Maimai-cheng
Manchuli
Hailar
Amur
Blagovjäsjtsjensk
Aigun
Habarovsk
Urga
Tsitsihar
Harbin
MANCHURIET
Chingan bergen
Tao-nan
Chang-chun
Kirin
Vladivostok
Liao-ho
Chang-tu
Mukden
Chao-yang
Kin-chou
Liao-yang
Niu-chuang
Wiju
Kalgan
Cheng-tö
Kuei-hua
Sijan-hua
PEKING
Ta-tung
Paotou
ORDOS
Tientsin
Pao-ting
Chili
viken
Kuan-tung
Korea bukten
Port Arthur (Jap.)
Chi-fu
Wei-hai-wei (Br.)
Chemulpo
Söul
Wönsan
JAPANSKA HAVET
KOREA
Ning-sia
Tai-yan
Shun-tö
Tsing-chou
Tsi-nan
Shantung
Kiao-chou
Tsing-tao
GULA HAVET
Fusan
Tsushima
Mokpo
King-yang
Chang-tö
Tsing-hua
Tai-kou
Yen-chou
I-chou
Kung-chang
Huang-hö
Tung-kuan
Lo-yang
Kai-feng
Sii-chou
Quelpart
Nagasaki
Feng-siang
Si-an
Tsin-ling-shan
Han-chung
Hing-an
Yün-yang
Nan-yang
Kikuchshan (Sv. Skolan)
Feng-yang
Lü-chou
Chin-kiang
Nanking
Su-chou
Wu-hu
Shanghai
Kagoshima
Pao-ning
Kuei-chou
Cheng-tu
Shur-king
Hanyang
I-chang
King-chou
Han kou
Wu-chang
An-king
Hang-chou
Shao-hing
Ning-po
ÖSTKINESISKA HAVET
Sha-si
Hu-kiang
Yo-yang sjön
Chung-king
Sui-fu
Chang-tö
Yo-chou
Tung-ting sjön
Nan-chang
Taohualuen (Sv. högskolan)
Chang-sha
Wen-chou
Siang-tan
Ping-siang
Yüan-chou
Fu-ning
Kuei-yang
Chen-yüan
Pao-king
Fu-chou
Ryukyuöarna
Taihoku (Taipei)
Formsasundet
Hing-i
Kuei-lin
Shao-chou
Chang-chou
Amoy
FORMOSA
Kräftans vändkrets
Liu-chou
Wu-chou
Sam-shui
Chao-chou
Tainan
Si-kiang
Kanton
Swatou
Takou
Nan-ning
Chao-king
Victoria
Hongkong (Br.)
Macao (Port.)
Kin-chou
Hanoi
Kuang-chou (Fr.)
SYDKINESISKA HAVET
Tonking viken
Kiung-chou
Hainan
Yai
110 öst f Greenw.

Kina. Plöjning av risfält. Prov. Honan.

till Brittiska Indien, Nepal, Bhutan och Franska Indo-Kina. K. indelas i 18 provinser. — *Naturförhållanden.* Bergskedjan Tsinling-shan, som från Kunlun i v. sträcker sig tvärs genom K. och bildar vattendelaren mellan Huang-ho och Yang-tsï-kiang, utgör en viktig klimatisk och geografisk gräns mellan n. och s. delarna av landet, vilka äro varandra synnerligen olika. I Nord-Kina skiljer man på slättlandet, bildat av Huang-hos slamavlagringar, och berglandet i v., vilket (särskilt prov. Chïli och Shensi) hyser rika lager av stenkol. Isolerad från detta platåland, höjer sig i ö. Shantungs bergmassa. Nord-Kinas märkligaste avlagring är den bekanta "gula jorden" (se vid. Lössbildningar). Syd-Kina genomdrages av en serie parallella bergskedjor i riktning n.ö.—s.v. Dalarna äro ofta gravsänkor l. instörtningsbäcken, i vilka mäktiga lager av röda sandstenar och leror avsatt sig. Den största och mest bekanta är Sïchuans "röda bäcken". De största floderna äro Yang-tsï-kiang och Si-kiang. — *Klimat.* Trots sitt läge mellan det tropiska bältet och 40° n. br. har K. ett relativt kallt klimat, i det att K. ligger mellan årsisotermerna för + 5° och + 23°, vilka i Europa äro belägna omkr. 10 breddgrader nordligare. Peking, som ligger på samma breddgrad som Valencia i Spanien, har sålunda samma medeltemperatur som s. England. Under sommaren har Nord-Kina en medeltemperatur motsvarande Medelhavets, på vintern motsvarande Spetsbergens. Då K. ligger inom det östasiatiska monsunområdet, råda under vintern kalla och torra vindar från inlandet, under sommaren varma och fuktiga, starkt nederbördsförande vindar från havet. Den stränga periodiciteten i de klimatiska förhållandena är en av grundbetingelserna för det kinesiska jordbrukets trots primitiva metoder höga ståndpunkt. Därför verka också tillfälliga störningar i klimatiskt hänseende mera katastrofalt i K. än i något annat land på grund av den hungersnöd, som en av torka l. översvämningar förorsakad missväxt förmår framkalla. I synnerhet härja svåra översvämningar ofta den låga slätten vid Huang-hos nedre lopp. De kinesiska farvattnen hemsökas ofta av förödande virvelstormar (taifuner) under juli —sept. — *Växtvärld.* Lövfällande träd äro utmärkande för Nord-Kina, ehuru egentlig skog vanl. saknas. Här växa bl. a. *Aila'nthus glandulo'sa,* pappersmullbärsträdet, vita mullbärsträdet, kakiplommon, poppel, valnöt, *Gi'nkgo bi'loba.* I det inre är landskapet mer stäppartat; blott i bergen finnes skog. I Syd-Kina äro de forna skogarna till största delen uthuggna och delvis ersatta av ständigt gröna buskformationer. Här växa bl. a. kamelia, kamferträdet, *Rhus*-arter, palmer, barrträd. Slättlanden äro till stor del uppodlade. Sydligaste K. är sub-

tropiskt. Bergstrakterna i Yünnan hysa en mycket rik växtlighet med löv- och barrskogar av övervägande östasiatisk prägel samt högfjällsflora med *Pri'mula, Gentia'na* och andra nordliga växtsläkten. Endemiska arter äro där talrika. — *Djurvärld.* Södra K. tillhör den indiska regionen (se Asien sp. 734 ff.); mot n. blir djurvärlden mera palearktisk. I prov. Yünnan finnas t. ex. tapir, noshörning, elefant, tiger, glasögonorm m. fl. F. ö. må nämnas apor, panter, leopard, sibetkatt, björn, varg, räv, kattbjörn, piggsvin, flygande ekorre, murmeldjur och piphare, antiloper, myskhjort (numera sällsynt), en art papegojor, fasaner m. fl. — *Befolkning.* Huvudmassan av K:s folk utgöres av de egentliga kineserna, en gren av den mongoliska rasen. Typen varierar avsevärt. Tämligen generella drag äro fyrkantig ansiktsform, utstående kindknotor, platt näsa, svart, glatt och rakt hår och skägg (gles skäggväxt) och sneda ögon (svarta l. mörkbruna) samt gulaktig hudfärg. Nordkineserna äro av medellängd, sydkineserna avsevärt mindre. I intellektuellt hänseende stå kineserna synnerligen högt. Av befolkningen utgöres c:a 280,000 av utlänningar, därav 150,000 japaner, 100,000 ryssar, 12,000 engelsmän, 9,000 amerikaner, 3,600 portugiser, 2,300 fransmän, 2,000 tyskar, omkr. 440 svenskar o. s. v. — Den *materiella kulturen* är bortsett från hamnstäderna helt asiatisk. Husen äro i s. K. oftast av trä (särskilt bambu), i n. K. av tegel, ofta endast soltorkat, med mycket tjocka väggar. Liksom städer och byar kringgärdas även husen med höga murar. Möblerna utgöras av bord, stolar och sängar (jfr

Kinesisk klädedräkt.

Japan). Dräkten är för båda könen vid vristen åtknutna långbyxor, vartill mannen har en fotsid rock, kvinnan en kort jacka. Skodonen äro av tyg. Kvinnans fotbindning (se d. o.) och mannens hårpiska (se d. o.) börja alltmer försvinna. Renligheten står mycket lågt. Huvudfödan är i s. och ö. K. ris, i n. och v. K. mjöl (makaroner); härtill komma grönsaker, olja, sötsaker, fisk och i mindre utsträckning kött. — *Näringar.* Jordbruket är huvudnäring och föder direkt 60 % av befolkningen. Större gods höra till undantagen i K. På ett område av 1—2 har lever en familj på 5—6 medlemmar; den, som äger 5—6 har, anses förmögen. I s. och mell. K. bearbetas jorden året om, och på sina ställen fås ända till 5 skördar årligen. I Nord-Kina odlas huvudsakl. vete, majs, korn, hirs, potatis och batater, i Syd-Kina huvudsakl. ris. Dessutom odlas diverse spånadsväxter, oljeväxter, sockerrör, tobak, te (spec. i bergen i s.ö.) och vallmo för opiumberedning, ehuru det sistnämnda är förbjudet. Omkr. en

Kina. Yang-tsï-kiang. Prov. Sïchuan.

tredjedel av världens råsilke kommer från K. Boskapsskötseln är obetydlig. K. är synnerligen rikt på nyttiga mineral, ehuru bergsbruket ännu är tämligen obetydligt. Guld, silver, tenn, koppar, kvicksilver, antimon och molybden m. m. förekomma rikligt, järnmalmer i så gott som varje provins. Ametist, safir, topas etc. förekomma i s. Yünnan, grafit, svavel, kaolin, sjöskum, alabaster, jadeit, nefrit o. s. v. på många ställen. Viktigast är den oerhörda rikedomen på stenkol. Man beräknar, att K. äger kolfält av icke mindre än 500,000 kvkm:s areal, och enbart i Shansi finnas c:a 88,000 kvkm. kolfält med en flötsmäktighet av c:a 13 m. Salt beredes av havsvatten och ur saltträsk. Vidare finnes i Shensi petroleum och i Sïchuan naturliga brännbara gaser. — Industrin har — efter att under mycket lång tid med sällspord yrkesskicklighet och högt konstnärligt värde hos produkterna ha bedrivits ss. hantverk — numera måst anpassa sig efter tidens krav; en alltmera omfattande mekanisering och centralisering börjar göra sig gällande. I sådana saker, som ej låta sig maskinellt frambringas, saknar den kinesiska yrkesskickligheten nästan sin like. De bronser, fajanser, emalj- och lackarbeten, som under det kinesiska konsthantverkets gyllene tid sågo dagen, höra till de europeiska museernas förnämsta prydnader. I framställningen av siden ha kineserna varit övriga folks läromästare; sidenväverier och -spinnerier finnas sedan gammalt i stort antal. Numera drivas många efter moderna metoder. Detsamma gäller bomulls- och ylleindustrin. 1922 funnos i K. 17 silkes-, 73 bomulls- och 4 större yllefabriker; 1923 beräknades K. ha 2,680,000 bomullsspindlar i gång samt över 100 fabriker för tillverkning av strumpor, underkläder, duktyger etc. av bomull, ylle och silke. Kvarnindustrin utvecklas raskt. Omkr. 120 moderna kvarnar finnas, därav 11 stora i Shanghai och 44 i Manchuriet. Vidare finnas c:a 400 glasbruk och i närheten av Han-kou väldiga moderna järnverk. Mekaniska verkstäder, vapen- och maskinfabriker finnas i Nanking, Fu-chou, Huangpo m. fl. ställen. — *Handel.* Endast ett visst antal städer äro öppna för utrikeshandeln (1918 48 st.). Den viktigaste är Shanghai, som förmedlar ung. hälften av K:s hela utrikeshandel. Därnäst komma Kanton, Tientsin och Han-kou. K:s export understiger i allm. importen, och belöpte sig 1922 (enl. engelska beräkningar) till 122,792,237 p. st., under det importen steg till ej mindre än 177,196,809 p. st. — *Kommunikationer.* K. genomdrages i alla riktningar av talrika ehuru i regel dåligt underhållna landsvägar. Detsamma gäller de talrika kanalerna, av vilka Kejsarka-

Befolkning (mill. inv. enl. kinesiska postverkets beräkning 1922).

A. Egentliga Kina:

Chili	34,2	Kiangsi	24,5
Shansi	11,1	Kiangsu	33,8
Honan	30,8	Anhuei	19,8
Shensi	9,5	Chekiang	22,0
Kansu	5,9	Fukien	13,2
Shantung	30,8	Kuangtung	37,2
Sichuan	49,8	Kuangsi	12,3
Hupei	27,2	Yünnan	9,8
Hunan	28,4	Kueichou	11,1

B. Biländer:

Manchuriet	22,1	öst-Turkestan	2,5
		Summa inv.	436,0

(Anm. För Tibet och Mongoliet finnas inga säkra befolkningssiffror, men om man antager för det förra i runt tal 2 mill. och för det senare 750,000 inv., torde befolkningen i hela kinesiska väldet uppgå till omkr. 440 mill.)

Medelfolktätheten i K. utgör c:a 105 inv. per kvkm. (i Sveriges tätast befolkade län — Malmöhus — är siffran 103). Störst är den i prov. Fukien (260), minst i Kuangsi (25). I vissa fall är folktätheten större än i Belgien och de tätast befolkade delarna av Java och Gangesdeltat.

Viktigaste importvaror 1922.

	Värde i HK taels.
Maskiner	50,826,868
Bomullsvaror	218,523,170
Ullevaror	8,793,707
Metallvaror	46,752,997
Ris	79,874,788
Tobaksvaror	42,437,140
Kol	10,746,145
Fisk	16,902,872

Viktigaste exportvaror 1922.

	Värde i HK taels.
Bönor	44,906,324
Oljekakor	49,008,955
Råbomull	22,861,434
Oljor	28,796,188
Råsilke	137,217,499
Hudar	7,495,009
Tenn	8,302,164
Te	16,966,075

Viktigaste import- och exportområden. Siffrorna i mill. HK taels 1922.

	Imp.	Exp.
Storbritannien	145,3	38,5
Hongkong	239,3	170,0
Indien	43,1	9,8
Ryssland och Sibirien	7,1	7,6
Frankrike	4,6	40,8
Singapore	8,2	15,3
Italien	2,3	6,1
För. Stat.	169,0	97,6
Japan	231,4	159,8
Tyskland	24,7	9,8

Handelsomsättning (mill. HK taels).

	1913	1918	1922
Import	586,3	577,6	975,0
Export	419,4	508,6	684,9

Bergsbrukets avkastning (mill. ton 1922).

Kol	20,0
Järn	1,2

nalen (se d. o.) må nämnas. 1876 öppnades den första järnvägen i K. och 1921 hade K. 7,565 km. statsjärnvägar och 3,708 km. enskilda. Av dessa må nämnas: Syd-Manchuriska banan (Changchun—Dairen); Peking—Mukdenjärnvägen; Peking—Kalgan—Tatung-fu—Fengshen—Suiyuanbanan; Peking—Han-koubanan; Honanbanan; Shanghai—Nankingbanan; Tientsin—Pukoubanan; Shanghai—Han-chou—Ningpobanan; Hupei—Hunanbanan samt The Chinese Eastern Railway från Vladivostok genom Manchuriet till Manchuli (i förbindelse med Transsibiriska järnvägen). Syd-Kina har få järnvägar. Flera äro dock under byggnad, men inre oroligheter och brist på kapital lägga stora hinder i vägen. Telegraf- och telefonväsendet är väl utvecklat och står under statskontroll. Flera radiotelegrafstationer finnas. Postväsendet är inrättat efter moderna principer (1922 c:a 11,000 poststationer). — *Mynt- och bankväsen.* Sedan länge har rått en synnerligen stor förvirring i fråga om myntenheten. Ett slags officiellt mynt är den s. k. *HK tael* (Haikuan tael = tulltael). Olika taels användas i de olika provinserna och värdet varierar mellan 800 och 1,800 *cash*, beroende på silvervärde m. m. Teoretiskt skall en tael (urspr. en viss vikt silver av viss finhet) vara indelad i 10 *mace* à 10 *candareens* à 10 *cash*. Nominellt torde en tael vara värd

Kina. Landskap med tempel. Prov. Chekiang.

2 sh. 6 pence (ung. = kr. 2,25), men fluktuationerna under och efter världskriget ha gjort värdet mycket variabelt. (Enl. offentliga eng. uppgifter skulle en HK tael 1922 vara värd 45 pence = 2,75 à 3 kr.) Övrigt officiellt mynt är den *mexikanska dollarn*, vars värde fluktuerar starkt (f. n. omkr. 2 kr.). Bankväsendet är tämligen nytt i K. Moderna handelsbanker finnas sedan början av detta århh. Viktigaste inhemska banker äro Bank of China och Bank of Communications, största utländska är Hongkong & Shanghai Banking Corporation. — *Mått och vikt* variera inom olika delar av landet, även om namnen äro lika. Den kinesiska viktenheten är *tan* l. *pikul* = 133 eng. skålp. = 60,4 kg. En tan delas i 100 *kin* = *catty* (kin. skålp.) à 16 *liang* à 10 *tsien* à 10 *fen* à 10 *li* à 10 *hao* à 10 *hu* à 10 *si*. Rymdmått spela mindre roll, emedan vätskor säljas efter vikt. Längdenhet är den kinesiska milen, *li*, = 447,2 m. Den indelas i 360 *pu* (famnar) à 5 *chï* (fot) à 10 *tsun* (tum) à 10 *fen* (linjer). Ytmåttet *king* = 100 *mao* = 6,000 kvadratchï (kv.-fot) c:a 370 kvm. — *Författning och förvaltning.* K., som var en av de allra äldsta absoluta monarkierna, blev republik 1912. Den nuv. författningen, som antogs den 10 okt. 1923, bestämmer, att lagstiftande makten skall ligga hos riksdagen, som består av senaten (264 medl.) och deputeradekammaren (l. representanternas hus, 596 medl.). Den förra väljes för en tid av 6 år och förnyas med en tredjedel vartannat år; den senare väljes för en tid av tre år. Verkställande makten utövas av en president med biträde av en regering, bestående av 1 premiärminister och 9 andra ministrar. Ett stort antal utländska experter på olika områden äro anställda som regeringens spec. rådgivare och i de olika provinsernas tjänst. Republikens flagga, där den gamla kejserliga draken ersatts av 5 färgfält, skall symbolisera de 5 folkelementen: kineser, manchuer, mongoler, tibetaner, turkar. — I fråga om lokalförvaltningen indelas K. enl. två olika system i provinser (sheng) och distrikt (hien). Såväl provinserna som distrikten stifta lagar med avseende på den inre styrelsen, skolväsen, skatter, allmänna arbeten, polisväsen etc. och

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

ha för detta ändamål en riksdag, bestående av en folkvald kammare. F. n. uppträda en hel del av de olika provinserna fullkomligt självständigt under ledning av sina militärbefälhavare. — *Rättsväsen.* Rättskipningen, förr godtycklig och grym, är nu reformerad efter västerländskt mönster. Utlänningar åtnjuta exterritorialrätt, England och För. Stat. ha egna domstolar. — *Försvarsväsen.* Under de senaste årens inre oroligheter har en planlagd nyskapning av en modern armé avbrutits. De stridskrafter, som finnas, stå till största delen till provinsguvernörernas direkta förfogande. Flottan disponerar endast över ett fåtal mindre kryssare och äldre fartyg. — *Press.* Den kinesiska pressen hade sin upprinnelse med den officiella King-pao, "Huvudstadsbladet", startad för omkr. 1,000 år sedan, och omfattar f. n. tusentals tidningar och tidskrifter. Bland engelskspråkiga organ märkas North China Daily News (Shanghai) och Peking and Tientsin Times (Tientsin). — *Religion.* Till grund för all äktkinesisk religion ligger en dualistisk världsuppfattning, som kan spåras tillbaka till K:s urtid, föreställningen om de två kosmogoniska krafterna *yang*, den ljusa, himmelska, manliga, produktiva principen, och *yin*, den mörka, jordiska, kvinnliga, receptiva principen. Genom deras rytmiska växling och samverkan uppstår *tien tao*, Himmelens väg, naturens lagbundna ordning, och de religiösa strävandena gå ut på att bringa *jen tao*, människans väg, i samklang med Himmelens väg. Forntidsreligionen var dels naturdyrkan — offer till Himmelen, Jorden, fruktbarhetsmakter (markens och grödans gudar)

Kina. Lösslandskap.

heliga berg och floder m. m., dels dyrkan av förfädernas andar, och dessa två huvudelement äro ännu i dag de väsentliga i Kinas religiösa liv. Till rikare utformning och filosofisk motivering kommo dessa tendenser genom två stora religiösa system, som båda bottna i den urkinesiska världsuppfattningen: konfucianismen och taoismen. Konfuciani'smen grundades av statsmannen och filosofen Kung Kiu med binamnet Chung-ni, oftast kallad Kung fu-tsï ("mästaren Kung", latiniserat av jesuiter: Confu'cius, Konfu'cius), född i det lilla vasallriket Lu (Shantung), 551—479 f. Kr. Konfucius ville återställa det gamla religiösa kejsardömets helgd, men motiverat av en verklig livsåskådning. Utgående från personlighetskulturen, fördjupar han sig ej i metafysiska spekulationer, tanken på ett liv efter detta, belöningar och straff efter döden o. d.; han ser människan som en del av det hela, en medborgare, och grundidén i hans lära är *pliktkänslan;* dygderna äro humanitet och rättrådighet. Då människan är av naturen god, gäller det blott att få fram hen-

Djurskulptur vid Minggravarna utanför Peking.

nes sanna natur, vilket sker genom självkultur, studium av forntidens vise etc. Den själsliga förfiningen visar sig även i yttre dekorum, en i K. städse understruken synpunkt. Korollariet av vederbörlig individuell kultur är det ideala samhället, karaktäriserat av de "fem relationerna": bandet mellan furste och undersåte (utmärkt av lojalitet hos den senare), fader och son (pietet hos den senare), man och hustru (lydnad), äldre och yngre (respekt) och vän och vän (trofasthet). Den urgamla ankulten inordnas här naturligt i systemet ss. sonlig pietet. Hörnstenen i systemet blir kejsaren. Vad fadern är inom familjen är den överordnade gentemot den underordnade, och den enskildes plikt är obrottslig lydnad, i sista hand mot kejsaren. På denna punkt höjes samhällsläran till religion, ty kejsaren anses inneha sin makt, ej av egen kraft utan ss. Himlens (Guds) representant på jorden. Himlen är alltings ledare (överordnad å ena sidan naturen och dess gudar, å andra sidan människovärlden) och har som högsta vägledande instinkt hos människan nedlagt samhälleligheten, vars iakttagande därför är lika med religiositet. Kejsaren är en helig man, som innehar Himmelens investitur, men brister han i det moraliska utövandet av sitt kall, varnas han först av naturkatastrofer och avsättes, om han ej bättrar sig, medelst uppror. Folket kan ställa samma krav på kejsaren som denne på folket och har moralisk rätt att, som Himmelens redskap, avsätta en förfallen dynasti. För denna sin samhällelighetsreligion verkade Konfucius genom en livslång propaganda bland många lärjungar samt genom att samla, sovra och utge de gamla skrifter, vari han fann uttryck för denna livssyn; så uppkom Kinas "bibel", de heliga skrifterna (se Kinesisk litteratur). Konfucius blev snart själv föremål för dyrkan ss. en helig man och alla tiders störste vise, och 174 f. Kr. inaugurerades av kejsaren en formlig Konfuciuskult. I våra dagar saknar ingen större stad sitt Konfuciustempel, och offer frambäras där ej blott till Konfucius' ande utan även till hans främsta lärjungar och efterföljare, ss. Mencius, Chu-Hi m. fl. — Medan konfucianismen var en nordkinesisk företeelse, kom från Central-Kina en annan reaktion mot Chou-tidens förfall (se nedan sp. 799): taoismen. Lao-tsï, "den gamle filosofen" (Li Po-yang, arkivarie i Chou och äldre samtida till Konfucius, uppgives ha varit född 604 f. Kr.) efterlämnade *Tao-tö-king*, Vägens och dygdens kanon, en dunkel urkund innehållande en hittills otillräckligt utforskad filosofi, centraliserad kring begreppet *tao* ("vägen", principen, förnuftsnormen, ratio essendi). Ur tao härflyter allt och skall återvända till tao, och den

vise inställer sitt liv i enlighet med tao; liksom detta är han "utan görande och dock utan icke-görande", d. v. s. han verkar utan att handla, lever i ambitionsfri, enkel ro. Med återgång till det statslösa elementära urtidsskicket skall den rådande Choudekadensen bortfalla. I tävlan med den nyktra, praktiska konfucianismen hade den ursprungliga taoismen, vidare utformad av filosoferna Lie-tsï och Chuang-tsï samt senare av Han-fei-tsï och Huai-nan-tsï, föga utsikt till framgång men togs till intäkt för ett konglomerat av vulgärreligiösa företeelser. När tao besjälade universum, allt varande, var steget ej långt till att förutsätta, att varjehanda föremål, berg, floder, meteorer etc., hade sin del av tao, sin egen själ, och till taoismens namn knöts så en långt gående animism med demontro och exorcism, magi, odödlighetsdroger etc., och denna vulgärtaoism har i alla tider i K. spelat en framstående roll. I senare tider har taoismen skaffat sig tempel och prästerskap, mässor och tempelfester, legender, kanoniska skriftsamlingar, allt efter mönster av buddhismen. — B u d d h i s m e n, införd under 1:a årh. av vår tideräkning, vann stor spridning och blev trots tidvisa förföljelser (mest av politiska skäl) en av K:s huvudreligioner. De buddhistiska templen och klostren äro ofantligt talrika, och till följd av kinesens synkretistiska läggning bruka även bildade konfucianer anlita buddhistiskt prästerskap vid begravningsceremonierna. Folkreligionen i nutiden kan sägas vara ett konglomerat av taoistisk animism, buddhistisk själavandringstro och himmels- och helvetestro samt äktkinesisk förfädersdyrkan. — M u h a m m e d a n i s m e n har i v. K. 5 à 10 mill. anhängare. — K r i s t e n d o m e n s anhängare ha efter fördragen i Tientsin och Peking 1858 och 1860 medgivits fri religionsutövning. Om den kristna missionen i K. se M i s s i o n. F. n. finnas av de infödda omkr. 2 mill. katoliker, 600,000 protestanter och 5,000 ortodoxa. — De flesta av bergstrakternas icke-kinesiska invånare äro fetischdyrkare. I Honan finnes en koloni kinesiska judar. — *Undervisningsväsen.* Intill 1905 var all lägre undervisning den enskildes sak. Först vid avläggande av de för tillträde till olika ämbetsverk obligatoriska examina ingrep regeringen. Från 1900-t:s början har ett livligt intresse för den västerländska kulturen gjort sig gällande. Högre normalskolor finnas i Kanton, Chengtu och Mukden, en högre flickskola i Peking. Lägre normalskolor finnas på 275 platser. Dessa stå under de lokala myndigheternas överinseende; de högre under regeringens kontroll. Över 10,000 högre folkskolor med mer än 500,000 lärjungar och c:a 167,000 lägre med nära 6 mill. lärjungar finnas. Vidare märkas 10 universitet, högre och lägre tekniska skolor, en mängd militära läroanstalter samt ett flertal lantbruks-, yrkes- och fackskolor. En stor del av K:s läroanstalter äro kristna. En svensk högskola finnes vid Taohualuen i Hunan och en svensk skola vid Kikungshan i Honan. — *Historia.* Det kinesiska folkets äldsta öden äro okända. Framställda teorier om västasiatiskt ursprung och invandring i 3:e årtusendet f. Kr. ha hittills ej tillfyllest bevisats. Den äldsta kinesiska

kulturen hade trakterna kring Huang-hos stora knä som centrum. De kinesiska krönikorna börja med en lång sagoålder, och efter en rad mytiska urtidskejsare, t. ex. Fu-hi, Shennung och Huang-ti (Gule kejsaren) i förra hälften av 3:e årtusendet, med vilkas namn diverse civilisatoriska skapelser förknippas, komma de halvhistoriska guldålderskejsarna Yao, Shun och Yü mellan omkr. 2300 och 2000 f. Kr. Yü grundade Hia-dynastin (till 1766 enl. gängse kronologi), efterträdd av Shang-Yin-dynastin, vilken i sin tur avlöstes av Chou-dynastin 1122—249 f. Kr. I det äldsta samhället hade kejsaren med gudomlig rätt oinskränkt patriarkalisk myndighet; från äldsta tid var en utpräglad godmodig samhällelighet och laglydnad ett det kinesiska folkets särmärke, och lojaliteten togs redan tidigt som en religiös plikt. Systemet utformades rikare av Chous grundare, Wen-wang, och hans söner, kejsar Wu-wang och furst Chou-kung, och en lovande kultur uppblomstrade. — Med rikets växt följde sedan en typisk feodalism, och redan från omkr. 700-t. f. Kr. inträdde politisk och därmed även kulturell dekadans genom feodalrikenas rivalitet och allmän krigisk förvildning. De mäktigaste vasallstaterna voro Tsin (nuv. Shansi, sedermera uppdelat i Han, Chao och Wei), Tsin (olika tecken mot föregående, nuv. Shensi), Yen (nuv. Chili), Tsi (nuv. Shantung) samt Chu (nuv. Hupei, befolkat av stammar besläktade med nuv. Miaotsi-folket). Den politiska dekadansen, föranledde emellertid andliga reaktionsyttringar, och senare hälften av Choutiden blev så den kinesiska litteraturens och filosofins första stora blomstringstid. Statsreligionens grundvalar lades av Konfucius och taoismens av Laotsi (se ovan *Religion*). Chou-feodalismen slutade 249 f. Kr. med allas krig emot alla, tills fursten av Tsin utslog alla rivaler och 221 utropade sig till Tsin Shi Huang-ti, förste kejsare av Tsin-dynastin. Han bröt med feodalismen och satte i dess ställe en sträng centralisation. Den äldre Han-dynastin, som 206 avlöste Tsin, fortsatte denna utveckling under ständiga strider mot reaktionära tendenser. Tsin Shi Huang-ti hade 213 på ministern Li Sis inrådan för att bryta de konservativa lärdes motstånd genomfört en allmän bokbränning, som förstörde omätliga skatter av manuskript, men det väsentliga av de konfucianska klassikerna räddades genom de första Han-kejsarnas energiska ingripande. Martyrglorian gjorde den gamla litteraturen dubbelt uppskattad, och under Han uppväxte det lärdomsliv, som sedermera varit K:s stolthet. Litterariseringen utsträcktes till det administrativa livet genom att i de gamla ärftliga adelsämbetenas ställe sattes ämbeten, vunna på grundval av konfuciansk-litterära examina, med ty åtföljande ständig demokratisk nyrekrytering av överklassen — det kinesiska examensväsende, som, ytterligt skärpt, härskat ända till 1900-t. — Under kejsar Wu-ti (140—86 f. Kr.) börjar K:s egentliga utrikeshistoria. Sedan länge hade nordgränsen ofredats av turkfolk, främst Hiung-nu (hunner), mot vilka Tsin Shi Huang-ti fullbordat den kinesiska muren (se d. o.). Wu-ti utsände legaten Chang Kien att uppsöka Yüe-chi, ett indo-europeiskt folkslag, som tidi-

gare bott vid K:s nordvästgräns men av hunnerna trängts västerut först till trakten av Kasjgar, sedan till Ferghana (Ta-wan). Hans vid återkomsten avgivna relation om västerns länder gav impulsen till både fredligt och krigiskt framträngande västerut. K. kom att i växlande grad behärska de otaliga städerna och smårikena i Central-Asien (då ej så ökenfyllt som nu) under ständig rivalitet med Hiung-nu, och handeln med romerska orienten, särskilt sidenexporten, blev livlig. Efter en nedgångsperiod under usurpatorn Wang Mang (9—25 e. Kr.) kom en annan gren av huset Han, Yngre Handynastin (till 220 e. Kr.), till makten. Den snillrike generalen Pan Chao (1:a årh. e. Kr.) höll under ett trettiotal år hela Central-Asien till Kaspiska havet underkuvat. K:s inflytande gjorde sig gällande ända till sydligaste K. och Tonking samt till Liao-tung och Korea. Kulturutbytet med utlandet blev rikare. Under det första årh. e. Kr. nåddes K., via Central-Asien, på allvar av buddhismen i dess nordliga form (Mahayana). Under perioden 221—265 var K. delat i tre riken (Shu-han i v., Wei i n. och Wu i s.ö.) för att åter enas under Tsin-dynastin 265—420. Diverse nordasiatiska folkvandringsrörelser rubbade allt mer K:s jämvikt, och under perioden Nan-pei chao ("nord- och sydliga hov") 420—589 bestod Nord-Kina faktiskt av ett flertal småriken med främmande ehuru siniserade härskare, medan i s. fyra kortlivade äktkinesiska dynastier avlöste varandra. Men under Suei-dynastin (589—618) och än mer under Tang-dynastin (618—907) återvann K. sin dominerande ställning. De påträngande Tu-küe (turkarna) i n. besegrades, och under kejsar Taitsung (627—650), vilkens generaler åter utsträckte det kinesiska väldet över Central-Asiens riken till Kaspiska havet, stod man i intim förbindelse med västerlandet: såväl mazdaismen och muhammedanismen som den kristna nestorianismen nådde K., och mindre än ett årh. senare manikeismen. Den inhemska andliga kulturen, som haft klen jordmån under seklerna efter Hans nedgång, nådde en mäktig blomstring. Kulturinflytandet från hovet i Changan (nuv. Sianfu) blev dominerande i Bortre Indien, Korea och Japan och medförde andlig och social sinisering av dessa länder. — Under Tangs nedgångsperiod förlorades ej blott Central-Asien utan även betydande delar av Nord-Kina, och under perioden 907—960 härskade fem korta kinesiska dynastier (Wu tai) i Central- och Syd-Kina, medan Nord-Kina innehades av den tungusiska men halvsiniserade Ki-tanstammen (det s. k. Liao-riket, 907—1119). I Central- och Syd-Kina kom en ny högkonjunktur med förra hälften av Sung-dynastin (960—1280), medan i n. K. Ki-tan avlöstes av Djurchenstammen (det s. k. Kinriket, 1115—1234) och i n.v. nuv. K. uppstod ett mäktigt tangutvälde Sihia (982—1227). — Sungdynastin residerade först i nuv. Kaifeng-fu och från 1129, då den förlorade allt land n. om Yangtsï, i nuv. Hangchou. Trots de politiska bekymren var hela Sungepoken en tid av intensivt kulturliv, och även n. K. under de halvsiniserade utländska ätterna var andligen livaktigt. Nya vågor av kulturinflytande nådde åter

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

långt utanför K:s gränser; särskilt påverkades Japan starkt av Hangchoukulturen. Arbetet inriktades mer på att befästa gamla positioner än på att erövra nya. Filosofen och socialpolitikern Wang An-shï (1000-t.) försökte under en tids maktställning genomföra radikala ekonomiska reformer, allmän värnplikt o. s. v. men stupade på motstånd från mäktiga konservativa statsmän, Fan Chung-yen m. fl. — Såväl de nordliga rikena (Kin, Si-hia) som Sungdynastin fingo en oväntad och farlig fiende i mongolerna. Den 1206 till Djingis khan, "storkhan", utropade Temudjin jämte söner och sonsöner skapade under förra hälften av 1200-t. ett väldigt mongolrike i Central-, Öst- och Väst-Asien och ö. Europa. Si-hia föll 1227, K. uppdelades 1234 mellan mongolerna och Sung, men det senare trängdes allt mer söderut av mongolhorderna, tills Djingis khans sonson Kublai khan 1280 annekterade den sista, sydligaste biten. Storkhanen Kublai blev så kejsare av K. och grundare av mongoldynastin, Yüan-dynastin 1280—1367. Mongolerna siniserades hastigt, i stort sett lade Yüantiden föga till K:s kulturella utveckling. Hela Öst-Asien (Korea, Burma, Kambodja, Annam) lydde under mongolerna med undantag av Japan, som Kublai förgäves sökte underkuva. De sedan Tang avbrutna förbindelserna med västerlandet återknötos, och längs de mongoliska härvägarna kommo till K. såväl köpmän, t. ex. den berömde venetianaren Marco Polo (senare hälften av 1200-t.) som katolska andlige, och 1307 fick K. sin förste katolske ärkebiskop Johannes de Monte Corvino (i Peking). — När de småningom förvekligade mongolerna 1368 drivits tillbaka till sina stäpper av munken Chu Yüan-chang, besteg denne tronen och grundade Ming-dynastin 1368—1643, som började med att genomföra viktiga moderniseringar i agrarsystem, skatte- och myntsystem, förvaltning och rättsväsende. Förbindelserna med västerlandet, som avbrutits vid mitten av 1300-t. genom turken Timur Lenks utrotningståg genom Central-Asien, upptogos nu sjövägen, och 1516 landade det första portugisiska skeppet i Kantons hamn. I dess spår följde katolsk mission (mongoltidens katolicism hade självdött) under en serie framstående jesuiter, främst Matteo Ricci (anländ till K. 1582). — Minghovet hade under sin nedgångsperiod att bekämpa ett svårt uppror av Li-Tsï-cheng, och dess general Wu San-kuei inkallade ett krigiskt grannfolk i n., manchuerna, till hjälp. Upproret nedslogs visserl., men manchuerna stannade kvar och underkuvade genom vilda härnadståg hela K. och grundade K:s sista kejsarätt, manchu- l. Tsing-dynastin (1644—1912). Hastigt siniserade, skänkte manchukejsarna först K. en tid av mäktigt uppsving; landet omfattade Egentliga K., Bortre Indien, Tibet, Mongoliet, Manchuriet och Korea. Materiellt och kulturellt fick det en av sina glanstider. Kejsar Kang-hi (1662—1722) och kejsar Kien-lung (1736—96) (eg. namn på regerings-*perioderna*, men vanl. använda som kejsarnamn) voro fina lärde och sällsport dugliga regenter. Jesuiterna, som starkt anpassade sin förkunnelse efter kinesiska förhållanden, hade god framgång under de första manchukejsarna, men

när påven fordrade större strånghet, gick missionen tillbaka och hade ej gjort större landvinningar, när i början av 1800-t. även protestantisk mission upptogs (Robert Morrison 1807). Vid 1800-t:s början var manchuhuset redan på dekadens, och ställningen komplicerades av kontakten med européerna. England hade under 1700-t:s sista årtionde förgäves sökt etablera diplomatiska förbindelser med K., som gjorde anspråk på världsöverhöghet och behandlade de utländska köpmännen och diplomaterna i Kanton på ett förödmjukande sätt. Spänningen skärptes genom den engelska importen av opium från Indien, en olaglig smyghandel. Krisen kom genom det s. k. opiumkriget (1839—42), vari England besegrade K. och tvang det å ena sidan att betala vissa partier konfiskerat opium, å andra sidan att öppna vissa hamnar för utländsk handel och avträda ön Hongkong. Ett fruktansvärt uppror, t a i - p i n g - u p p r o r e t, som 1851—65 förhärjade de rikaste delarna av Central-Kina, undergrävde ytterligare dynastins auktoritet. Ett nytt fälttåg 1856—61 av England och Frankrike med plundring av de kejserliga sommarpalatsen utanför Peking tvang regeringen till ytterligare eftergifter, formliga fördrag (samtidigt även med Ryssland), mottagande av främmande ministrar i Peking samt missionsfrihet. K:s motstånd mot den utländska påtryckningen fick under de följande årtiondena, när regeringen leddes av kejsar Hien-fengs (1851—61) ena änka T s ĭ - h i och utrikespolitiken mest handhades av L i H u n g - c h a n g, försiktigare former, men en seg, förbittrad dragkamp fördes, dels med de främmande diplomaterna i Peking, dels från folkets sida mot de kristna missionärerna, vilkas propaganda ju ur konfuciansk synpunkt var ej blott gudlös utan även landsförrädisk. K. fick göra successiva eftergifter, även territoriellt (Annam 1883 till Frankrike, Burma 1886 till England). Allvarligare blev saken, när Japan, som under 1870- och 1880-t. genomgått sin europeiseringsperiod, började rikta sig mot fastlandet, närmast Korea, trakter, som alltid och med rätta betraktats som nyckeln till Nord-Kina. Hotet utlöste en ekonomisk och militär reformrörelse i K., men denna var otillräcklig, och när Japan 1894 gick till krig, led K. ett förkrossande nederlag. I Shimonosekifreden 1895 måste K. förklara Korea oavhängigt och avträda Formosa och Liaotunghalvön, vilken senare Japan dock av Tyskland, Frankrike och Ryssland tvangs att återlämna. De europeiska makterna började nu tävla om koncessioner och landförvärv. Kiao-chou "förpaktades" 1898 till Tyskland, Weihai-wei till England, Liaotung till Ryssland och Kuang-choubukten till Frankrike. Allt detta väckte i K. slutligen en våg av nationalism, som resulterade i krav från konservativt håll på främlingarnas absoluta utdrivande ur K., från radikalt håll åter på reformer efter japanskt mönster med tillägnande av den västerländska materiella tekniken för att freda den kinesiska kulturen. Den unge kejsar Kuang-sü (1876—1908) tog parti för den senare riktningen, och sommaren 1898 utfärdade han på tillskyndan av Kang Yu-wei, Liang Ki-chao m. fl. unga reformmän en

serie radikala reformedikt i västerländsk anda. Mäktiga grupper stöttes emellertid för huvudet, och genom en statskupp och kejsarens avspärrande tog Tsï-hi åter ledningen i konservativ anda, och främlingsfientligheten fick uttryck i det s. k. boxarupproret 1900: mord på missionärer i provinserna och belägring av legationerna i Peking. Ett snöpligt slut på detta äventyr med dryga skadestånd förmådde K. till gradvisa reformer, men dessa kunde ej kompensera den allmänna korruptionen l. tillfredsställa ivriga reformisters krav, och okt. 1911 utbröt revolution som febr. 1912 resulterade i manchuättens abdikation (siste kejsare var Süan-tung 1908—12) och republiks upprättande med Yüan Shï-kai som förste president. Yüan Shï-kais uppgift var överväldigande svår. Vid manchuregimens fall uppstod allmän anarki i landet, skatterna inflöto ej, rövarband terroriserade befolkningen. Ordning kunde endast genomföras med maktmedel, och de stora truppstyrkornas underhåll ökade enormt behovet av penningmedel. Genom en serie utländska lån, främst det s. k. reorganisationslånet (25 millioner dollars) 1913 lyckades han få arbetet i gång med avsevärda resultat. Samtidigt började dock hans ställning försvagas, dels genom republikanska entusiasters motstånd — han hade kort efter sitt val upplöst det odugliga första parlamentet och ersatt det med ett slags rådsförsamling, som stödde honom i en autokratisk regim — dels genom utrikespolitiska förvecklingar. Japan inledde under världskriget en aggressiv politik, först genom besättande av Tysklands förpaktningsområde Kiaochou i Shantung, sedan genom framställande av en serie fordringar ("de 21 punkterna", jan. 1915), som skulle ge Japan nära nog ett protektorat över K. De för dess suveränitet mest kränkande av dessa (japanska "rådgivare" i militära och polisfrågor, japanskt monopol på vapenleveranser och kontroll över arsenaler etc.) avböjdes, men Japan fick praktiskt fria händer i Manchuriet, Shantung och Fukien (provinserna mitt för Formosa). Yüans förhastade försök att gripa kejsarkronan 1915 framkallade uppror, varefter han nedbruten dog. Hans efterträdare på presidentposten, Li Yüan-hung, Feng Kuo-chang, Hü Shï-chang, Tsao Kun, ha saknat hans duglighet, och K:s politik har utmärkts av tävlan mellan ett militärparti, stött på provinsgeneraler och deras soldatesk, och ett radikalt, huvudsakl. sydkinesiskt civilparti. Ledaren för det förra var efter Yüans död hans lärjunge, statsministern och generalen, Tuan Ki-yuei, vilken — bortsett från ett äventyrligt försök till manchurestauration sommaren 1917 — under flera år ledde politiken, i starkt beroende av japanskt inflytande. När han åstadkom K:s inträde i världskriget på ententens sida, var det mot tillstånd av höjda tullsatser och lättnader i de skadeståndsbetalningar, som allt sedan boxarupproret tyngt K. De radikalas animositet mot den japanskt orienterade militärkamarillan i Peking (den s. k. Anfuklubben) resulterade dels 1917 i att de sydligaste provinserna förklarade sig oavhängiga, med en regering i Kanton kring Sun Yat-sen, dock utan att prestera någon

Kina slott.

egentlig positiv politik, och utan att det därmed följande "inbördeskriget" förts på allvar, dels 1920 i en formlig väpnad kupp som avlägsnade de förra ledarna. Sedan dess ha förhållandena blivit alltmer förvirrade, i det (bortsett från det "självständiga" Kuangtung) makten legat i händerna på militärguvernörerna i de olika provinserna, kondottiärer, som bildat ständigt växlande maktgrupperingar, under de senaste åren centraliserade kring Chang Tsolin (Manchuriet) och Wu Peifu (Central-Kina). Mellan dessa har det kommit till flera vapenkonflikter; Wu har dominerat regeringen i Peking fram till hösten 1924, då han under krig med Chang utmanövrerades genom förräderi av sin skyddsling och vapenbroder, "den kristne generalen" Feng Yü-siang.

Kina, kungl. lustslott vid Drottningholm. K. är en anläggning i den kinesiserande rokokostil, som särskilt i Frankrike och England var mycket omtyckt. Det ursprungliga K. uppfördes 1753 som en namnsdagspresent till drottning Lovisa Ulrika, men det ersattes 1763 av det nuv. slottet, som består av en huvudbyggnad, omgiven av smärre paviljonger. Det anses vara ritat av K. F. Adelcrantz, men äran av de vackra, gustavianskt betonade interiörerna tillkommer J. E. Rehn. K. innehåller möbler, vägg-tyger och porsliner av orientaliskt ursprung l. utförda i liknande stil. I konstnärligt avseende tillhör K. det bästa i sitt slag, som skapats.

Kina, se K i n a a l k a l o i d e r.

Kinaalkaloider. *Kem.* Ett stort antal alkaloider, som förekomma i barken av *Cincho'na*-arter (se K i n a t r ä d). De äro bundna vid kinasyra, kinagarvsyra o. a. garvsyror. Alkaloiderna kunna utfällas ur vattenextrakt på barken medelst kalkmjölk l. natronlut. Den viktigaste K. är k i n i' n, $C_{20}H_{24}N_2O_2$, som är en tertiär diamin, förhåller sig som en tvåsyrig bas och bildar två serier salter. Smakar bittert. Andra K. äro c i n k o n i' n, c i n k o n i d i' n och k o n k i n i' n. — *Fysiol.* och *Med.* Av gammalt ha infödingarna i Peru och Bolivia använt kinaträdens bark mot frossa.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kvist av kinaträd (Cinchona succirubra).

Medlet har därifrån införts till olika delar av världen. Viktigast av K. är kini'n, som i mycket stark utspädning kan stegra cellernas verksamhet för att vid något större koncentration nedsätta den och ev. döda cellerna. Mycket känsliga äro de mikroorganismer, som orsaka frossa (se d. o.). Den nedsatta cellverksamheten visar sig bl. a. i minskning av förbränningsprocesserna, varav sänkning av kroppstemperaturen kan följa. Motsvarande verkningar fås å muskler och hjärta (jfr Hjärtgift). Stora doser kinin kunna ge svåra symtom från nervsystemet (förvirringstillstånd, blindhet, dövhet). Den närstående basen cinkonin liknar i sin verkan kinin. Utom mot frossa och andra febersjukdomar ha kinamedel (kininsalter l. beredningar av barken) använts som stärkande medel. Ett flertal kinapreparat ("kina") äro officinella, ss. kinabark, kinadroppar (spritextrakt på barken), sur kinabarkdekokt (saltsurt avkok på barken), kinavin med järn (0,12 % järn och 0,1 % kinin), olika salter m. fl. Med stigande kunskap om kininets byggnad har man framställt åtskilliga kininderivat med delvis liknande (inre desinfekterande) verkan. Dit höra optochi'n, som fått användning mot lunginflammation och vissa hornhinnesår, eukupi'n (mot difteri) och vu'zin (mot sårsjukdomar). Av övriga K. har kinidi'n visat sig verksamt vid vissa fel i hjärtats retledningssystem (jfr Hjärta sp. 825—826 och Hjärtsjukdomar sp. 832).

Kinabark, se Kinaträd.

Kinadroppar, se Kinaalkaloider.

Kinagarvsyra, i gul kinabark förekommande garvämnesglykosid.

Kinagräs, se Boehmeria nivea.

Kinagrönt, se Malakitgrönt.

Kina Inlandmissionen, se China-Inland-Mission.

Kinander, Emil, f. 1860, vice häradshövding, verkst. direktör för Jernkontoret från 1902, riksgäldsfullmäktig 1904—25 (ordf. från 1916). K:s administrativa förmåga har tagits i anspråk i styrelserna för ett stort antal industriella företag samt undervisningsanstalter.

Kinarött, rött färgämne, som erhålles ur kinabark.

Kinasalt, salt mellan en kinaalkaloid och en syra.

Kinasyra, $C_6H_7(OH)_4 \cdot CO_2H$, är funnen i kinabark i förening med alkaloider. Kristalliserar i prismer, lösliga i vatten.

Kinaträd, *Cincho'na succiru'bbra, Cinchona Ledgeria'na* m. fl.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

arter av samma släkte (fam. *Rubia'ceae*), ständigt gröna träd med blanka blad och vita, rödaktiga l. violetta blommor i syrenliknande klasar. De äro inhemska i bergsskogarna på Andernas östsluttningar i tropiska Syd-Amerika, där deras bark, kinabark, av gammalt insamlats till läkemedel (mot frossa). Då K. därigenom hotades med utrotning, utsändes av engelsmän och holländare vid mitten av 1800-t. expeditioner till Peru, vilka insamlade och till tropiska Asien överförde frön och plantor av K. Största mängden kinabark produceras numera i plantager på Java och i Ostindien. Barken avskalas från stam och grenar, ofta även från rötterna, torkas och sändes i handeln. Den innehåller upp till 15—17 % kinaalkaloider (se d. o.). I Europa är kinabark ("kina") bekant som läkemedel sedan 1600-t.

Kincardine [kinka'din] l. The Mearns [merns], grevskap i Skottland på ö. sluttningen av Grampianbergen. 42,000 inv.

Kinchinjanga, se Kanchanjanga.

Kinck [ki-], Hans Ernst, f. 1865, norsk författare. K. har i en utomordentligt omfattande produktion, bl. a. novellsamlingen *Flagermusvinger* (1895), romanerna *Fru Anny Porse* (1900), *Doktor Gabriel Jahr* (1902), *Emigranter* (1904), satiriserat konventionalismen, vardagsmänniskorna och den norska bondekulturens förfall samt givit mystiskt besjälade naturskildringar och sökt teckna dunkla själsstämningar; en samlad framställning av sin syn på norskt folklynne har han givit i romanen *Sneskavlen brast* (3 bd, 1918—19). K. har även skrivit historiskt-biografiska arbeten samt dramer med motiv från italiensk renässans.

Kind, gammalt nordiskt ord för släkt, ätt; ingår i flera svenska häradsnamn, ss. Kinda, Hanekind.

Kind, främre och sidopartierna av ansiktet (se Huvud). K. begränsas uppåt av okbenet (se Kranium), framåt av näsa och mun, nedåt av underkäken och bakåt av underkäken och ytterörat. K:s olika form bestämmes mycket av okbenet (utstående kindknotor) och mängden fett. I bakre delen av K. ingår ytliga tuggmuskeln, och på insidan (åt munhålan) mynnar öronspottkörteln. K:s utsida är hos mannen mer l. mindre starkt hårig, dess insida är klädd av slemhinna.

Kind. 1. Härad och tingslag i Kinds och Redvägs domsaga, Älvsb. l., omfattande socknarna Ljushult, Hillared, Sexdrega, Roasjö, Redslared, Svenljunga, Ullasjö, örsås, Revesjö, Holsljunga, Mjöbäck, Älvsered, Mårdaklev, Kalv, östra Frölunda, Håcksvik, Sjötofta, Ambjörnarp, Mossebo, Tranemo, Nittorp, Ljungsarp, ölsremma, Dalstorp, Hulared, Södra Åsarp, Månstad, Länghem, Dannike, Tvärred, Marbäck, Finnekumla, Södra Säm, Gällstad och Grönahög. — 2. Kontrakt i Linköpings stift, omfattande pastoraten Kättilstad och Tjärstad; Horn och Hycklinge; Vårdnäs; Västra Eneby och Kisa; Hägerstad och Oppeby. — 3. Kontrakt i Göteborgs stift, omfattande pastoraten Mjöbäck, Älvsered och Holsljunga; Svenljunga, örsås, Revesjö, Redslared och Ullasjö; Sexdrega, Roasjö, Ljushult och Hillared; Länghem, Dannike, Månstad och Södra Åsarp; Gällstad, Södra Säm och Grönahög; Tvärred, Marbäck och Finnekumla; Dalstorp, Hulared, Nittorp,

Etsad hirschfängare av J. W. Kindt.

ölsremma och Ljungsarp; Tranemo, Mossebo, Ambjörnarp och Sjötofta; Kalv, Håcksvik, Mårdaklev och Östra Frölunda.

Kinda, härad och tingslag i Kinda och Ydre domsaga, omfattande socknarna Vårdnäs, Tjärstad, Kättilstad, Hägerstad, Oppeby, Hycklinge, Horn, Västra Eneby, Kisa och Tidersrum.

Kinda kanal i Östergötland, förbinder Åsunden, Järnlunden m. fl. sjöar med Roxen och Göta kanal. 80 km., därav 27 grävda och sprängda. 15 slussar. Minsta djup 1,5 m. Byggd 1865—71.

Kinda och Ydre domsaga utgöres av två tingslag, Kinda härads och Ydre härads, båda i Östergötl. l. 25,850 inv.

Kindbackar, timmer, som äro bultade till övre änden av undermasterna å segelfartyg. K. uppbära salningarna.

Kindkedja, metallkedja, som användes vid hästens betsling med stång (se Stångbetsel).

Kindpåsar, sidoutbuktningar av munhålan hos många däggdjur, t. ex. vissa apor, gnagare och pungdjur. I K. uppsamlas föda, som ej genast förtäres.

Kinds och Redvägs domsaga utgöres av två tingslag, Kinds härads och Redvägs härads, båda i Älvsb. l. 39,300 inv.

Kindt, Johan Wilhelm, klingritare och förgyllare, tillhörande en Solingensläkt, verksam vid Vira bruk 1749—58. K. var jämte den likaledes i Vira verksamme Johan Bertram Sveriges ende mera kände vapenetsare under 1700-t. Han torde därtill varit den ende i Sverige, som utfört kalenderklingor (se d. o.).

Kinemati'k (av grek. *ki'nema*, rörelse), läran om kroppars rörelse från rent matematisk synpunkt med bortseende från de verkande krafterna och kropparnas massor, i motsats till kinetiken l. dynamiken.

Kinematografi' (av grek. *ki'nema*, rörelse, och *gra'fein*, skriva) innefattar metod och apparater för att, i allm. med projektion, framställa rörliga bilder. Effekten beror dels på ögats förmåga att, om än med avtagande styrka, kvarhålla ett ljusintryck, dels på vår förmåga att psykiskt sammanbinda en serie bilder av olika moment i ett rörelseförlopp, så att rörelsen synes försiggå utan avbrott. — Först sedan filmen kommit till användning och möjliggjort ett praktiskt taget obegränsat antal bilder i följd, har K. vunnit sin nuv. utbredning. — Upptagnings- och förevisningsapparaterna äro, i stort sett, vanliga kameror och skioptikon (se dessa ord) men skilja sig från dem i att för varje exponering filmen automatiskt förflyttas en bildbredd. En kinokamera visas schematiskt av fig. 1. Från en kasett *B* drages filmen fram i en slinga *G* medelst ett

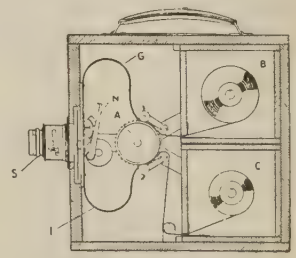

Kinematografi. Fig. 1.

tandat hjul *A*, som griper in i perforeringen (fig. 2). Efter varje exponering, som göres medelst en framför objektivet *S* roterande sektor, fattas den av "griparen" *N*, som drager fram den en bildbredd; den nedanför bildfönstret uppkomna slingan *I* rullas upp, och filmen matas in i den andra filmkasetten *C*. Det normala bildformatet är 18 × 24 mm.; filmbandets bredd är 35 mm. 1 m. film ger således c:a 50 bilder och svarar, då man per sek. använder 16—18 sådana, mot ung. 3 sek. Kasetterna rymma i allm. 25—120 m. film, svarande mot 1¼—6 min. Längre upptagningar fördelas därför på kortare scener, vilka därefter sammanfogas. — Filmen framkallas sedan, upprullad på ramar av olika typ, och kopieras, numera oftast i automatiska apparater. Kopiorna kunna färgas med anilinfärger, då de ljusa partierna bli blåa, gula, röda etc., ¹. tonas, då den svarta silverbilden på kemisk väg överföres i brunt, blått o. s. v. — De färdiga sammanfogade filmbanden förevisas medelst projektionsapparater liknande

Kinematografi. Fig. 2.

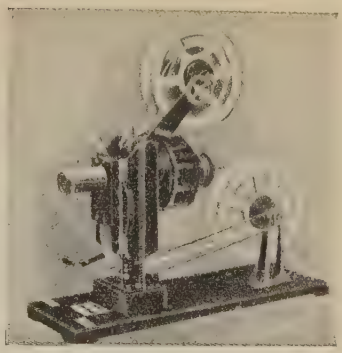

Kinematografi. Fig. 3.

skioptikon, men med automatisk frammatning av bilderna. Härtill användes "malteserkorset" (fig. 5), varmed en snabb och säker transport av filmen erhålles utan större slitning. Alltefter ljusstyrka och kapacitet talar man om hemapparater (fig. 3), föreläsnings- l. skolapparater samt teatermaskiner (fig. 4). De sista, där ofta flera hundra gångers förstoring användes, fordra ytterligt stor både ljusstyrka och precision i utförandet, om man skall få en stadig och tilltalande bild. — Då den vanliga nitrocellulosafilmen är ytterst lätt antänd, fordras stor försiktighet vid dess handhavande. Hem- och skolapparater böra ha sådan ljuskälla, att filmen ej i bildfönstret kan antändas därav, ej ens om den bringas att stå stilla däri för att, som önskvärt är, medge närmare studium av enskilda bilder. Med teatermaskiner är detta omöjligt; där fordras särskilda brandskyddsåtgärder. Viktigast äro eldsäkra "brandkasetter" samt här, som alltid, största försiktighet med rökning, elektriska motstånd etc. — Spec. problem inom K. äro

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

färgkinematografi efter trefärgs- l. tvåfärgsmetoder; plastisk (stereo-) K.; "den talande filmen", då antingen en talapparat regleras till samma takt som filmen l. även ljudet registreras fotografiskt och sedan bild- och ljudfilmen får löpa genom en kombinerad apparat. — Snabbkinematografi möjliggör hastiga rörelsers analys genom deras upptagande med större antal bilder per sek. Kameror, som likna de vanliga, gå upp mot 200 bilders frekvens. Upp mot 800 når man med apparater, där filmen har en jämn, hastig rörelse och bilderna på optisk väg hållas stilla därpå under exponeringen; för ännu större frekvens, upp mot hundratusental per sek., användes belysning med elektriska gnistor. Visas dessa snabbfilmer med vanlig frekvens, ser man rörelsen försiggå långsammare; omvänt kunna långsamma processer, t. ex. huru en blomma slår ut, fotograferas med lämpliga mellantider och sedan förevisas i

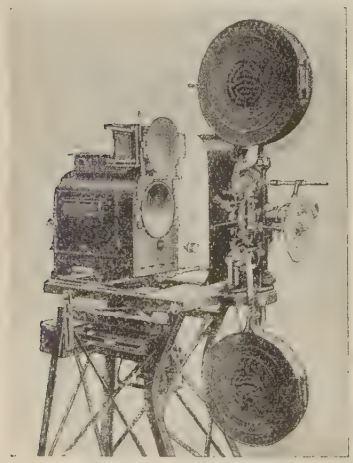

Kinematografi. Fig. 4.

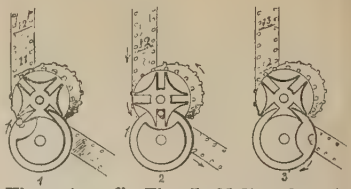

Kinematografi. Fig. 5. Malteserkorsets användning. 1. Filmens rörelse börjar. 2. Halvvägs i förflyttningen. 3. Stillaståendeperioden.

påskyndad takt. Snabbkinematografi har stor användning för detaljstudium av rörelser, idrottsmetoder o. d. samt för tekniska, vid större hastigheter spec. ballistiska undersökningar. — Det arbetas för närvarande intensivt, dels på att i vanliga förevisningar kunna använda snabbkinematografins metoder med jämn rörelse hos filmen, dels att ersätta den eldfarliga nitrocellulosan med andra ämnen, spec. acetylcellulosa, som dock ännu ej kunnat framställas med samma slitsäkerhet som den vanliga filmen.

Kine'sa (urspr. i studentslang), tillfälligt bo hos en kamrat, särskilt övernatta.

Kineseri', överdrivet noggrant iakttagande och fasthållande vid oviktiga detaljer; efterbildning av kinesisk stil.

Kinesiska havet, sammanfattande benämning på Sydkinesiska, Östkinesiska och Gula haven.

Kinesiska muren, världens väldigaste försvarsverk, löpande utefter det egentliga Kinas nordgräns mot Mongoliet. 2,400 km. K., som påbörjades på 300-t. f. Kr., har på jämna avstånd torn och portar, som förr voro bevakade. Den har nu mist sin militära betydelse och förfallit, men väldiga rester, i allm. från medeltiden, kvarstå.

Kinesiska plommon, se Litchiplommon.

Ord. som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Parti av kinesiska muren.

Kinesiska språket bildar tills. med de s. k. tai- och karenspråken ena huvudgrenen av den indokinesiska språkfamiljen, vars andra huvudgren består av tibetanskan m. fl. språk. Dess grundkaraktäristikon är *uniformiteten,* bestående dels i monosyllabism, enstavighet (varje grundord blott *en* stavelse), dels i frånvaron av avledningssuffix och böjningssuffix i egentlig mening (dessas funktioner fyllas, de förras genom vanlig sammansättning, de senares genom lösa hjälpord och framför allt genom ordställningen). Till följd av skriftens egenart har man ännu ej kunnat fastställa de äldsta stadiernas ljudskick, men 500-t:s språk har man kunnat rekonstruera genom jämförande dialektstudium, gamla rimlexika etc. Det visar sig, att kinesiskan då ännu hade ett ganska rikt och orden väl differentierande ljudförråd. Språkutvecklingen har sedan äldsta tid gått i avslipande riktning, resulterande i stark ljudförenkling och ett otal likljudande ord (ss. svenskt *led, var* etc.). Den med ljudförenklingen följande oklarheten har måst avhjälpas med grammatiska medel (synonymkomposita, förtydligande hjälpord m. m.), och talspråkens grammatik skiljer sig därför mycket från det gamla litteraturspråkets. Detta, som tack vare den icke ljud- utan begreppsangivande skriften är fullt tydligt alldeles oberoende av uttalet, är alltjämt, stereotyperat efter fornkinesisk norm, det kuranta skriftliga mediet, likadant överallt i Kina, medan ljudutvecklingen divergerat i olika trakter, skapande en mängd skilda, sinsemellan obegripliga talspråk, bland vilka märkas: högkinesiskan (s. k. mandarin) i n. Kina ned till och delvis s. om Yang-tsï-kiang (elegantaste avart Pekingdialekten), Yüedialekterna (t. ex. Kanton), Mindialekterna (prov. Fukien) och Wudialekterna (Shanghai och prov. Chekiang). Pekingmandarinen, på vilken de flesta västerländska lexika basera sig, äger till följd av slitningen blott ett förråd av omkr. 420 olika stavelser (ökat, ehuru ej fyrdubblat genom de fyra "tonerna", musikaliska accenterna; jfr sv. búren, bùren). — Alla språkets faser ha en viss ordställning gemensam,

書 豐 夥 精 吾 翁 盛 我
彝 庚 築 於 禾 王 行
器 申 清 鑒 張 畢 干 朝
蕩 兵 儀 別 叔 阮 時 乾
焉 燹 閣 金 未 久 其 嘉
無 閣 以 石 解 爲 攷 以
存 燬 庋 器 元 藝 訂 來
於 於 藏 物 博 林 精 欽
是 火 之 搜 雅 推 校 趙
邑 而 追 羅 晴 重 者 之
人 圖 咸 極 古 奐 如 學

Kinesisk skrift.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

den som är naturlig även för oss: subjekt (före) predikat (före) objekt, attribut (före) huvudord etc. Räkneorden äro byggda på decimalsystem. Äkta personliga pronomina finnas (i motsats till i japanskan) men ersättas ofta av konventionella hövlighetsord. — Den kinesiska *skriften*, vars grunddrag är, att varje tecken anger *ett helt* ords (d. v. s. ett osammansatt ords) *betydelse*, icke ett *ljud*, uppkom i 3:e årtus. f. Kr. och har genomlöpt en lång såväl principiell som teknisk utveckling. Den förra omfattar tre huvudstadier, vilkas produkter alltjämt äro jämsides i bruk: 1) Rena bildtecken, t. ex. en cirkel = "solen", ett par ben = "människa"; 2) kombination av två eller flera bildtecken med hänsyn till deras betydelser, t. ex. sol + måne = "klarhet, ljus", kött + piska = "länd, rumpa"; 3) kombination av en betydelseangivande l. -antydande del och en ljudangivande l. -antydande del, t. ex. (*kin*) metall + *fu* (man) = *fu* "yxa" — i förra elementet tar man fasta på betydelsen men ej på uttalet, i senare på uttalet men bortser från betydelsen. $^{9}/_{10}$ av alla tecknen tillhöra denna sista kategori, och Kina har så på sätt och vis en ljudskrift, men ej i vår mening, ty tecknet är fastställt en gång för alla för tusentals år sedan och kan ej modificras allt efter uttalets förändringar. Det "fonetiska" elementet är därför ibland (ss. i ex. ovan) upplysande, ibland ej alls: ett ord, som nu läses *jo*, kan vara "fonetika" i ett ord *ni*, emedan det förra tidigare uttalades *njiak*, det senare *niäk*. Kinesen själv får därför rent mekaniskt för vart och ett av de 3- à 6,000 tecken han behöver inlära, hur det ser ut, vad det betyder och hur det utläses på hans dialekt. Och då skriften ju ej anger ens det forna uttalet *i och för sig* (genom bokstäver) utan blott att ordet x utlästes liknande ordet y etc., har man ingen annan utväg än att även i de äldsta texter utläsa tecknen så som de nu heta i något av de moderna talspråken, utan hänsyn till årtusendens ljudförändringar. — Tekniskt förändrades skriften genom materialens utveckling. Med en stylus ristade man i trä de äldsta tecknen, som fastställdes 800 f. Kr. till den stora stämpelstilen och 200 f. Kr. till den lilla stämpelstilen (en förenkling). Kort därefter uppfanns kamelhårspenseln, med vilken man skrev först på siden, sedan (från 105 e. Kr.) på papper, och denna modifierade tecknens form; så uppkom dels de nuv. normaltecknen, dels en svår och nyckfull kortskrift (s. k. grässkrift). I dessa sista former äro de gamla tecknen ofta så förvanskade att t. o. m. urspr. klara bildtecken nedsjunkit till rent konventionella symboler.

Kinesiska svalbon, se Tornsvalor.

Kinesisk konst. Alltifrån äldsta tid har i Kina frodats en konst, som både i fråga om avsikternas storhet och resultatens konstnärliga värde hör till världshistoriens mest betydande. — Det märkligaste, som återstår från *Chou*-dynastins tid (1122—249 f. Kr.), är en del vanl. sakrala bronskärl. Deras form är mäktig och storvulen, dekorationen präglas av sträng och fantastisk stilisering, deras skönhet förhöjes ytterligare av den mångskiftande

patina, som långa tiders förvaring i jorden givit dem. Även vapen, beslag och smycken från samma tid finnas bevarade. Under Shï Huang-ti påbörjades "kinesiska muren" (se d. o.). — Under *Han*-dynastins tid (206 f. Kr.—220 e. Kr.) inföll en storhetstid för K. Några få storartade djurskulpturer finnas kvar, f. ö. äro en grupp i sten utförda gravkammarreliefer de viktigaste bevarade monumenten. De bästa äro från Wu-liang-tsu i Shantung (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1501), och deras livfulla, ytmässigt behandlade bilder återgå sannolikt på förlorade väggmålningar. Bronskonsten fortsatte men började till stor del ersättas av keramik, som antingen glaserades för att likna bronsen l. målades. Små lerstatyetter, avsedda att av den döde medföras i graven, vittna om en högt uppdriven karaktäriseringsförmåga och naturiakttagelse. — Under den söndringstid, som härefter inträffade och som räckte till 618, kom konsten att utsättas för genomgripande omvälvningar. Den förste store kände målaren, Ku-Kai-chï, verkade på slutet av 300-t. Hans konst, som förutsätter en lång tidigare utveckling, visar redan i huvudsak den för det senare kinesiska måleriet karaktäristiska stilen och tekniken: med tusch och tunna färger är målningen utförd på en grund av brungult siden. Originalmålningar från denna tid finnas visserligen icke bevarade men kopior, som sannolikt troget återge dem. Buddhismens överhandtagande yttrade sig inom konsten i en storartad utveckling av skulpturen, som från Indien hämtade formlerna för de nya gudomligheternas återgivande. Grottemplen i Yün-kang i Shansi från 500-t. med sina otaliga, i klippan uthuggna bilder äro det mest storartade provet på den tidiga buddhistiska skulpturen i Kina (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1502). Senare sökte skulpturen att med den nya religionen förena drag från den gamla kinesiska kulturen, en strävan, som framträder i de ett hundratal år yngre grottskulpturerna i Long-Mên (se ill. till Bild-

Votivstela av kalksten. Norra Wei-dynastin.

Offerkärl av brons. Choudynastin.

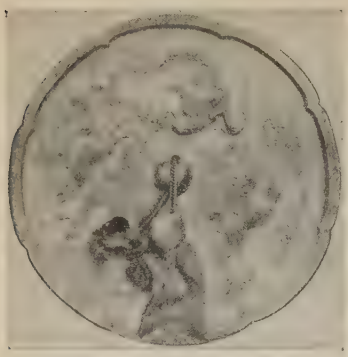

Bronsspegel. Tangdynastin.

huggarkonst sp. 1502). — Under *Tang*-dynastins tid (618—907) utvecklade sig skulpturen till allt större uttrycksförmåga, rörelserna blevo friare och mjukare, kompositionen fantasifullare, konsten närmade sig mera det rent mänskliga. Vid sidan av stenskulpturerna utfördes arbeten i trä och brons. Den mest ansedde målaren var Wu-tao-tsï (700-t:s förra hälft), berömd såväl för sina storartade buddhistiska målningar som för sina landskap. Wang Wei (d. 759) tycks ha varit den egentlige skaparen av den egenartade kinesiska landskapskonst, som med de enklaste medel och finaste antydningar frambragt stämningsmättade verk, burna av djup och intränganade naturkänsla. En mera sakligt korrekt gren av landskapsmåleriet uppstod genom den samtidige Li-Sï-hüns verksamhet. — Under *Sung*-dynastins tid (960—1280) nådde skulpturen inga nya resultat av betydenhet, de buddhistiska skulpturerna blevo snarare stelare, mera bundna av ett givet formschema än förhållandet var tidigare. Måleriet blev i stället den alltmer dominerande konstarten. Den störste målaren av religiösa motiv var Li Lung-mien (se d. o.), särskilt känd för sina porträtt av heliga män, s. k. lohan. Dessa män framställdes vanl. mediterande i naturens enslighet, vilket ledde till en alltmer fördjupad och besjälad naturuppfattning i konsten. Landskapsmåleriet arbetade på två linjer, den s. k. södra skolan fortsatte Wang Weis konst och lade främst an på stämningen, medan den s. k. norra skolan idkade ett sakligare, mera detaljerat måleri. Den främste konstgynnaren under Sungtiden och själv en betydande målare var kejsar Hui Tsung (se d. o.), som bildade en konstakademi, där Kinas främsta konstnärer samlades och understöddes. Till de främsta Sungmålarna hörde Su Kuo, Ma Yüan, Ma Kuei, Hia Kuei, Liang Kai och Mu Hi. Under deras tid blev den på höjden utförda hängbilden (*kakemono*, se d. o.) den vanligaste bildformen i st. f. de tidigare mest omtyckta, på bredden målade *makimono*. Det rena tuschmåleriet ersatte i allt större utsträckning färgerna.

T. v. Höststorm. Tuschmålning av Hia Kuei. Omkr. 1200. — T. h. Vit falk. Målning av Hui Tsung. Omkr. 1100.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Även konsthantverket nådde under Sung en höjd som aldrig förr l. senare. Särskilt gäller detta keramiken. Även de enklaste ting utfördes med en formkänsla och ett sinne för det dekorativa, som förbluffar. Det vita godset, s. k. *Ting yao*, är förelöpare till det senare så berömda kinesiska porslinet (se Porslin). — Under *Yüan*-dynastins tid (1280—1367) voro de största konstnärerna målarna Yen-hui, som målade figurer med inträngande karaktäristik, samt hästmålaren Chao Meng-fu. — Under *Ming*-dynastin (1368—1643) började den gamla kinesiska kulturen omsorgsfullt tillvaratagas, och konstlivet under denna tid får närmast prägel av en arkeologisk renässans, som söker återuppväcka Tangtidens ideal. I fråga om skulptur kunna påpekas de monumentala djurbilderna på vägen till de s. k. Minggravarna

Stare. Målning av Su Kuo. Omkr. 1100.

Kruka. Tzu chou-gods. Sungdynastin.

utanför Peking (se ill. till Kina sp. 795). Inom måleriet äro de av Chao Ying och Tang Yin skapade genremålningarna samt Lin Liangs djurbilder märkligast. — Porslinstillverkningen blev nu en dominerande industri. Särskilt det blå-vita porslinet omhuldades, men även porslin med mångfärgad glasyr och målning framställdes i stor utsträckning. Prov på detta porslin nådde även Europa, där det under 1600-t. togs till förebild för de holländska fajanserna. — Det är omöjligt att på samma sätt som i de övriga konstarterna följa arkitekturens utveckling från den kinesiska muren, det äldsta bevarade monumentet. Det vanliga byggnadsmaterialet, trä, har ej kunnat motstå tidens framfart. De gamla städerna ha förstörts och förnyats många gånger om. Man kan, ehuru utan visshet, antaga, att t. ex. i Sian-fu Tangtidens byggnadstradition bevarats. Gamla stadsmurar finnas även annorstädes, särskilt i Peking, där även tempel av vördnadsvärd ålder äro bevarade. — *Tsing*-dynastin (1644—1912) kännetecknas av konstnärligt förfall och smakförskämning. Konst-

hantverket frodades dock men övergick till massproduktion. Under kejsar Kang-hi (1662—1722) stod dock porslinet relativt högt, men under Kien-lung (1736—1796) sökte man alltmer att på kvalitetens bekostnad tillfredsställa den oerhörda efterfrågan från Europa, vilket ledde till simpla och effektsökande massprodukter. Andra grenar av konsthantverket förmådde ännu under 1700-t. att framställa vackra och nätta ting, arbeten i jade, lack och emalj, men när Kina under 1800-t. definitivt öppnade sina portar för västerlandet, berövades det snart varje spår av konstnärlig kultur, och K. har i modern tid visat sig oförmögen till någon som helst förnyelse. — Se även Bildhuggarkonst och Byggnadskonst.

Kinesisk litteratur. Den äldsta K. utgöres av de s. k. konfucianska klassikerna, de "heliga böckerna", samlade och bevarade åt eftervärlden av Konfucius: *Shu-king*, "Dokumentens kanon", huvudsakl. högstämda anföranden av forntida kejsare och statsmän (från 2300—600 f. Kr.), *Shï-king*, "Odenas kanon", folkpoesi samt offer- och festhymner, de flesta från tidig Chou, *I-king*, "Förvandlingarnas kanon", en spådomsurkund, tillskriven Choukung, och *Chun-tsiu*, "Vår och höst", furstendömet Lus annaler från 722—481 f. Kr., utdrag av Konfucius själv, gjorda så att de skola utgöra ett värdesättande av vasallfurstarnas handlingar. Till de heliga skrifterna räknas vidare *Lun-yü*, Konfucius' samtal, upptecknade av hans lärjungars lärjungar, *Meng-tsï*, filosofen Mengs (lat. Mencius, d. 289 f. Kr.) verk, samt *Li Ki*, Ritmemorialet. Ur denna sista kanon ha två kapitel, *Tahüo*, "Den stora läran", och *Chung-yung*, "Medelvägen", särskilt utbrutits och bilda tills. med Lun-yü och Meng-tsï de s. k. *Sïshu*, "De fyra böckerna", medan övriga ovannämnda verk sammanfattas ss. *Wu-king*, "De fem kanon". Till de konfucianska klassikerna i vidsträcktare mening räknas vidare två andra ritsamlingar, *I-li* och *Chou-li*, encyklopedin *Ör-ya*, *Hiao-king*, "Barnapietetens kanon", samt tre kommentarer till Chun-tsiu, av vilka de av Kung-yang Kao och Ku Liang-chï kodifiera traditionen av mästarens muntliga, moraliska bedömande av Choutidens historia, medan den tredje, *Tso-chuan*, är en brett lagd, mästerlig historisk skildring av hela Chun-tsiu-tidens kinesiska historia. Vid sidan av denna konfucianska litteratur har Choutiden att uppvisa ett flertal märkliga verk, dels från den taoistiska skolan, Lao-tsïs *Tao-tö-king* och Chuang-tsïs mästerliga apologier (jfr Kina. *Religion*), dels av altruisten Mo Ti, en självständig filosof av betydande mått, dels de historiska verken *Kuo yü* och *Chan kuo tsö*, dels slutligen av en centralkinesisk diktarskola (viktigast Kü Yüan), vars verk, samlade under benämningen *Chu tsï*, "Elegierna från Chu", åtnjuta högt anseende. — Efter bokbränningskatastrofen 213 f. Kr. gick K. en ny glanstid till mötes under de två Handynastierna. Intresset att rädda forntidslitteraturen gav impulsen till ett blomstrande lärdomsliv, och konfucianismens tankevärld utformades av Tung Chung-shu, Yang Hiung m. fl. Självständiga och mot konfucianismen

kritiska tänkare funnos även, ss. Wang Chung (d. 97 e. Kr.), författare till det omfattande verket *Lun Heng*. Bland lyriker märkas Sï-ma Siang-ju och Mei Sheng (båda 2:a årh. f. Kr.). Sï-ma Tsien lade i sitt monumentala verk *Shï-ki*, "Historiska uppteckningar", grunden till den kinesiska hävdateckningen. Hans verk har tjänat som mönster för alla senare tiders officiella dynastiska historier, och redan i Pan Ku (d. 92 e. Kr.), den äldre Handynastins historiograf, fick han en värdig efterföljare. — 300—500-t. voro på grund av de oroliga politiska förhållandena föga gynnsamma för litterär verksamhet, och nästa storhetsperiod inträdde först med Tangdynastin. Lyriken nådde sin högsta höjd genom Li Tai-po och Tu Fu (båda under 700-t.), essäylitteraturen, kinesens sköte-barn, som grundlagts av Wang Hi-chï och Tao Tsien på 300- och 400-t., bragtes till fulländning av Han Yü och Liu Tsung-yüan (båda omkr. 800) samt Tu Mu (800-t.). Fromma buddhistiska pilgrimer nedlade i sina reseberättelser från Central-Asien och Indien ovärderliga upplysningar om dessa länder. — Sungepoken, en tid av ymnig litterär produktion, var mindre en nyskapandets än ett tillämpandets och det rikare utformandets period. Historieskrivningen, som alltsedan Sï-ma Tsien och med denne som mönster fortgått i form av en serie stora dynastiska historier, kompletterades av ett stort översiktsverk av Sï-ma Kuang (1000-t.). Den exegetiska, lexikografiska och lingvistiska litteraturen blomstrade. Essayister, jämbördiga med Tangepokens, voro Ou-yang Siu och Su Tung-po. Konfucianismen befästes och kompletterades av den s. k. *sing-li*-filosofin ("naturfilosofin"), grundlagd av Chou Tun-i, men framför allt utformad av Chu-Hi (1100-t.), vilken även genom sina klassikereditioner och katekesarbeten blivit normgivande inom examensväsendet. — Den dramatiska litteraturen, påbörjad under Sungdynastin (dramat *Sï-siang-ki*, "Historien om den västra flygeln"), nådde under mongoldynastin sin höjdpunkt. Den berättande litteraturens första större verk, *San kuo chï yen i* av Lo Kuan-chung, såg dagen under mongoltiden; det är ett hjälteepos på talspråksprosa (i motsats till all äldre litteraturs höglitterära språk). — Från Mingtiden förskriver sig den ganska välbyggda romanen *Hao kiu chuan*, "Berättelsen om en god maka", den förträffliga sedeskildrande romanen *Yü kiao li* och den saftiga novellsamlingen *Kin ku ki kuan* (alla på talspråk). — Från de första åren av Manchudynastin daterar sig en samling folkloreuppteckningar, *Liao chai chï i*, av Pu Sung-ling, vilken för sin utsökta höglitterära stil dyrkas som en av den kinesiska litteraturens pärlor. Denna dynastis största litterära berömmelse utgör dock dess utomordentligt ymniga lärda författarskap, textkritiska, paleografiska, lexikografiska och arkeologiska verk, ofta av stort omfång och tillkomna på tillskyndan av litterärt intresserade kejsare. Kejsarna Kang-hi och Kien-lung höra till alla tiders största mecenater. Med den förres namn äro förknippade Kinas två förnämsta lexikografiska verk, *Kang-hi tsï tien* och *Pei*

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

wen yün fu, samt den väldiga encyklopedin *Tu shu tsï cheng* (3 à 4 ggr så omfattande som Encyclopædia Britannica), med Kienlungs den monumentala kejserliga bibliografin *Sï ku tsüan shu tsung mu*, ett mästerverk av bibliografisk metod och litterärt vetande. — Under senaste tider ha under europeiskt inflytande ansatser gjorts att skapa en skönlitteratur, men intet av större bärkraft har hittills sett dagen.

Kinesisk musik. Till grund för K., som räknar en flertusenårig historia, ligger en 5-tonsskala utan halvtonsteg, f g a h d, vilken senare utökades med tonerna b och e. Införandet av den kromatiska 12-tonsskalan, av traditionen förlagd redan till 2000-t. f. Kr., representerar ett ännu senare utvecklingsskede. Musikutövningen i Kina, som länge segt fasthållit vid den 5-toniga skalan, reglerades i äldre tid av kejsarens maktbud. Av ålder särskilt omtyckt är instrumentalmusiken, som utföres förmedelst bl. a. klockor, gonggong, zitterinstrument, flöjter och ett orgelliknande instrument (chen). — K. vann tidigt insteg i Japan, där den ursprungliga 5-tonsskalan ytterligare utvecklats. Karaktäristiskt för Japan var musikutövarnas indelning i fem kaster, av vilka den första, som utgjordes av det kejserliga hovkapellet, endast utförde äldre kinesisk musik. Till de övriga, som odlade den nationella tonkonsten, hörde i lägsta kasten bl. a. geishorna.

Kineste'tisk (av grek. *ki'nesis*, rörelse, och *aj'stesis*, förnimmelse), fysiologisk och psykologisk term, använd i fråga om de förnimmelser, som stamma från muskler, senor och ledgångar i samband med rörelseprocesser.

Kineti'k, se Kinematik.

Kine'tisk gasteori (av grek. *ki'nesis*, rörelse), se Molekyl.

King Charles [tjals], se Hund sp. 1002.

King-chou-fu, stad i prov. Hupei, Kina, vid en biflod till Yang-tsï-kiang. 100,000 inv. K. har en missionsstation, upprättad av Svenska missionsförbundet.

Kingise'p [kin-], förut Ja'mburg, stad i guv. Leningrad, Ryssland, vid floden Luga. Gränsstation till Estland. C:a 4,000 inv. — Jamburgs l. Jama fästning var under tidigare svensk-ryska krig en av de mest omstridda.

Kingo [ki'n-], Thomas, f. 1634, d. 1703, dansk präst, från 1677 biskop i Fyns stift, framstående psalmdiktare. K:s psalmer, av vilka 85 upptogos i 1699 års kommittéarbete, den s. k. "K:s Psalmebog", ge på en gång kraftfulla och innerliga uttryck åt en ortodox lutherdom. K. ivrade för danska språkets renhet och har spelat en viktig roll för det danska litteraturspråkets utveckling.

Kingscord [ki'ngs-], cord l. corduroy (av fr. *cord du roi*), engelska benämningar på en sort på längden randad bomullssammet (se Sammet). — Jfr Korderoj.

Kings County [kings kao̯'nti], grevskap i prov. Leinster, Irländska fristaten. 60,000 inv.

Kingsley [ki'ngsli], Charles, f. 1819, d. 1875, engelsk författare, mest känd genom sina romaner *Alton Locke* (1850), med filantropisk tendens, och *Hypatia, or new foes with an old face* (1853; Hypatia eller nu som fordom, 1855), en skildring från den döende antikens dagar.

Kingston [ki'ngstən]. 1. K. upon Hull, se Hull. — 2.

K. upon Thames [əpən-te'mês], stad i grevskapet Surrey, England. 40,000 inv. Kröningsstad för de angelsachsiska konungarna. — 3. Jamaicas huvudstad. Starkt befäst hamn. 65,000 inv.

Kingstown [kingstaon], se Dublin.

King-te-chen, stad i prov. Kiangsi, Kina. 100,000 inv. Berömd kejserlig porslinsfabrik, som påstås ha grundlagts redan 1005.

Kini'n, se Kinaalkaloider.

Kink, ögla l. halvknut, som stundom på grund av väta l. ovarsam behandling uppstår på hampl. metallinor l. kättingar.

Kinmansson, skådespelarsläkt, bland vars medlemmar märkas bassångaren Fredrik K., f. 1787, d. 1852, även verksam på talscenen, hans brorson, den i unga älskarroller mycket populäre Gustav K., f. 1822, d. 1887, och dennes hustru, O. U. Torsslows (se d. o.) dotter, Helfrid K., f. 1831, d. 1906, berömd i yngre dagar för sina ingénueframställningar och sedermera för sina förträffligt återgivna komiska gumtyper och karaktärsroller, samt Selfrid K., f. 1849, d. 1911, son av Gustav K. i hans första gifte med skådespelerskan Zelma Bergnéhr (se Hedin 2), författare och bearbetare av teaterstycken i den komiska genren (*öregrund-Östhammar, Hattmakarens bal* m. fl).

Kinna. 1. Kontrakt i Skara stift, omfattande pastoraten Götene, Holmestad, Vättlösa och Ledsjö; Forshem, Kinne-Vedum och Fullösa; Björsäter, Lugnås och Bredsäter; Källby, Broby, Skeby och Hangelösa; Husaby, Skälvum och Ova; Medelplana och Västerplana; Österplana och Kestad; Kinne-Kleva och Sil. — 2. Socken i Älvsb. l., jämte Örby pastorat i Göteborgs stift. 3,360 inv. — 3. Municipalsamhälle i K. 2. 2,620 inv.

Kinnared, socken i Hall. l., jämte Torup pastorat i Göteborgs stift. 620 inv.

Kinnarumma, socken i Älvsb. l., jämte Seglora, Fritsla och Skepphult pastorat i Göteborgs stift. 2,405 inv. — Den gamla spånklädda träkyrkan med tak- och väggmålningar är flyttad till Borås, där den inrymmer museum för kyrklig konst.

Kinne, härad i Kinnefjärdings, Kinne och Kållands domsaga, Skarab. l., omfattande socknarna Västerplana, Medelplana, Österplana, Kestad, Kinne-Kleva, Sil, Kinne-Vedum, Fullösa, Forshem, Bredsäter, Lugnås, Holmestad, Götene, Vättlösa och Ledsjö.

Kinnefjärding, härad i Kinnefjärdings, Kinne och Kållands domsaga, Skarab. l., omfattande socknarna Hovby, Norra Härene, Hasslösa, Lindärva, Sävare, Hangelösa, Skeby, Källby, Broby, Ova, Skälvum och Husaby.

Kinnefjärdings, Kinne och Kållands domsaga utgör ett tingslag, omfattande häradena med samma namn i Skarab. l. 31,750 inv.

Kinne-Kleva, socken i Skarab. l., jämte Sil pastorat i Skara stift. 535 inv. — Kyrkan äger en S:t Annabild av trä, utförd efter engelsk förebild omkr. 1200, en av Sveriges äldsta träskulpturer och en av de äldsta S:ta Annaframställningar, som finnas.

Kinnekulle, berg i Västergötland, vid Vänerns s. strand. K. höjer sig 307 m. ö. h., 263 m. över Vänerns yta och har en längd av 14, en största bredd av 7 km. K.

är det största och mest bekanta av de s. k. Västgötabergen. K. vilar på gnejsgrund och uppbygges av horisontellt lagrade bergarter i följande ordning: sandsten (34 m. mäktig), alunskiffer (20—22 m.), ceratopygekalk (0,5—2 m.), undre graptolitskiffer (11—18 m.), ortocerkalk (c:a 50 m.), chasmopskalk (10 m.), trinucleus- och brachiopodskiffer (32 m.), övre graptolitskiffer (54—56 m.). En hätta av trapp (diabas) av 30 m:s mäktighet ligger skyddande över dessa lösare lagerbergarter, som bilda terrasser, med lodräta väggar. K:s rika växtvärld och intressanta bergformationer ha tilldragit sig såväl forskarnas som turisternas uppmärksamhet. De olika bergarterna utnyttjas industriellt bl. a. vid Hällekis, Trolmen och Råbäck. Trakten kring K. är en gammal kulturbygd med talrika gods och herresäten.

Kinnekulle—Lidköping—Håkantorps järnväg (Ki. L. J.), en 58,4 km. lång järnväg från Forshem vid Västergötland—Göteborgs järnvägar över Lidköping till Håkantorp vid Uddevalla—Vänersborg—Herrljunga järnväg. Spårvidd 0,891 m. Linjen Kinnekulle—Lidköping öppnad 1898, Lidköping—Håkantorp 1877. Ägd. Kinnekulle—Lidköpings järnvägs a. b. Trafikeras gemensamt med Lidköping—Kållands järnväg.

Kinnevald. 1. Härad i Mell. Värends domsaga, Kronob. l., omfattande socknarna Almundsryd, Urshult, Jät, Kalvsvik, Tävelsås, Dänningelanda, (del av) Skatelöv, Vederslöv, Öja, Bergunda och Öjaby. — 2. Kontrakt i Växjö stift, omfattande pastoraten Växjö stads- och landsförsamlingar och Öjaby; Bergunda och Öja; Urshult; Almundsryd; Kalvsvik och Jät; Tävelsås; Vederslöv och Dänningelanda.

Kinneved, socken i Skarab. l., jämte Vårkumla pastorat i Skara stift. 1,040 inv.

Kinne-Vedum, socken i Skarab. l., jämte Forshem och Fullösa pastorat i Skara stift. 710 inv.

Kinoli'n, C_9H_7N, är en färglös olja med egendomlig lukt, som förekommer i stenkolstjära och kokar vid 239°. Bildar salter med syror. K. bildar stamsubstansen för en grupp föreningar, som bildas genom att väteatomer ersättas med andra radikaler.

Kino'n, kemisk förening, som uppkommer genom att två i orto- l. paraläget (se Isomeri sp. 1554) befintliga väteatomer i bensol ersättas med två syreatomer. Man antager, att parakinon har formeln $O = C < \begin{matrix} CH = CH \\ CH = CH \end{matrix} > C = O$. En sådan atomgruppering kallas *kinoi'd* bindning. Parakinonerna äro fasta ämnen med gul till brun färg och med en lukt, som påminner om jod. Vanlig K., bensokinon, uppkommer, om bensolderivat med två lika atomgrupper i paraläge oxideras med kromsyra. Reduceras lätt till hydrokinon och verkar därför som oxidationsmedel. K. adderar fenoler under bildning av kinhydro'ner.

Kinoso'l, kaliumsulfonat av oxiderad kinolin. Antiseptiskt medel för desinfektion av händer, sköljningar och förband.

Kino'vagarvsyra, en syra, som bunden vid alkaloider, förekommer i kinabark.

Kinross [ki'n-]. 1. Grevskap i Skottland, mellan Fife och Perth. 8,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1. 2,600 inv.

Kios, Chios [ki'-], en av de större öarna i Egeiska havet, be-

lägen utanför Smyrna, sedan 1923 tillhörande Grekland. Bekant för sitt vin och sedan gamla tider för sin produktion av mastix. 858 kvkm. 65,000 inv.

Kiosk [kiå'sk] (turk. *kiösjk*), trädgårdspaviljong (i orientalisk stil), liten byggnad för försäljning och servering å offentliga platser.

Kip, öppen ränna i block, reling l. dyl., i vilken ett tåg nätt och jämnt kan inläggas.

Kipdävert, svängbart rundhult, i vilket ett block är hugget för kipskänklingen. K. användes för att kipa ankaret, d. v. s. bringa in det på sin plats i bogen.

Kipling [ki'pp-], Rudyard, f. 1865, engelsk författare. Född i Bombay, återvände K. efter studier i Europa till Indien, där han uppehöll sig till 1889, efter 1892 huvudsakl. bosatt i England, har långa tider vistats på resor. K. slog igenom med småberättelser från Indien (*Plain tales from the hills*, 2 saml., 1888; Höglandsbilder från Hindostan, 1891), på vilka följt ett stort antal andra arbeten med indiska motiv. Sin första större roman skapade han med *The light that failed* (1891; Mörker, 1897; Då ljuset försvann, 1907), senare kommo bl. a. *The jungle book* (2 bd, 1894—95; Djungelboken, 1896), vilken med sin originella skildring av ett människobarns uppväxt i en vargfamilj i djungeln blivit K:s mest berömda arbete, samt romanen *Kim* (1901; sv. övers. s. å.). Bland K:s övriga arbeten märkas diktsamlingarna *Barrack-room ballads* (1892) och *The seven seas* (1896; övers. av Dan Andersson, På sju hav, 1918), i vilka han besjunger soldatens och sjömannens liv. I sina starkt livsbejakande verk har K. förhärligat arbetet och den disciplinerade ordningen; största framgången har han vunnit med sina skildringar från Indien, genom vilka han fäst den europeiska publikens uppmärksamhet på engelsmännens pioniärarbete där. För den brittiska imperialismens idéer har K., icke minst under världskriget, varit en ivrig förespråkare. Han erhöll 1907 Nobelpriset.

Rudyard Kipling.

Kipphyvel, arbetsmaskin för bearbetning av järn och metaller. Stålet utför arbetsrörelsen och arbetsstycket matningsrörelsen. Huvudaxelns roterande rörelse överföres med en vevstake l. med en tärning l. kuliss, löpande i ett diametralt lagt spår å en roterande skiva.

Kipplingeberg, gods i Bälinge skn, Upps. l. jämte Bemersberg i Skuttunge skn fideikommiss inom ätten v. Engeström.

Kipps apparat [kipps], laboratorieapparat för framställning av gaser. I den mellersta delen inlägges det fasta ämne, som behöves för gasframställningen och i den översta, som genom ett rör når ned till bottnen av apparaten, slås saltsyra. Öppnas kranen vid mellersta ballongen, stiger syran till

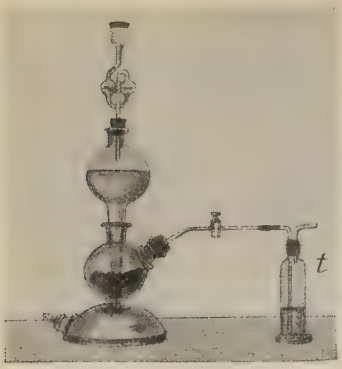

Kipps apparat (t tvättflaska).

denna del, kommer i beröring med det fasta ämnet, och gasen utvecklas. Stänges kranen, undantränger den gas, som alltjämt utvecklas, syran ur mellersta partiet, varefter gasutvecklingen avstannar.

Kipskänkling, den mindre kätting, varmed ankaret upphissas till sin plats i bogen å segelfartyg.

Kiptjak [ki'pp-], se Gyllene Horden.

Kirchhoff [ki'rx̄-]. 1. Gustav Robert K., f. 1824, d. 1887, tysk fysiker, prof. i Breslau 1850, i Heidelberg 1854 och i Berlin 1875. Av K:s många arbeten inom skilda delar av fysiken äro hans tills. med Bunsen utförda grundläggande spektralanalytiska undersökningar märkliga. K. uppställde den s. k. Kirchhoffs lag: förhållandet mellan en kropps utstrålning och absorption är en för alla kroppar lika funktion av temperaturen och strålningens våglängd. Härav följer bl. a., att en glödande gas absorberar strålar av samma våglängd, som den själv utsänder. K. har även uppställt regler för beräkning av strömstyrkan i förgrenade ledningsnät. — 2. Alfred K., f. 1838, d. 1907, tysk geograf. Utgav flera läro- och handböcker i geografi och var framgångsrikt verksam för geografins självständiga ställning i undervisning och vetenskaplig forskning.

Kirgi's [kir-], autonom socialistisk sovjetrepublik, bildad 1920. 2,208,858 kvkm. 6,1 mill. inv. K., som är en stor slätt (se Kirgisstäppen) genomflytes av floderna Ural och Irtysj. Bland sjöar märkas Aral och Balkasj. Fastlandsklimat. I n. består marken av svartjord. S. delen är ökenartad. Boskapsskötsel, åkerbruk med binäringar, jakt, fiske. Av befolkningen äro 46,6 % kirgiser, 34,7 % ryssar, 13,4 % ukrainare. Orenburg är huvudstad och centrum för v. K., Semipalatinsk är centrum för ö. K.

Kirgi'ser [kir-], turkisk-tatariskt folk, som bor i n.v. Central-Asien (Kirgisstäppen) och s.ö. Ryssland. K. leva företrädesvis av boskapsskötsel och använda till bostad jurtan. De uppskattas till omkr. 2,5 mill.

Kirgi'sstäppen [kir-], stäppområde (omkr. 1,780,000 kvkm.) mellan Ural i v., Balkasj i ö., Turan i s., Sibiriens skogsregion i

Gustav Robert Kirchhoff.

n. K. är i n. en trädstäpp, övergår mot s. i buskstäpp, grässtäpp, öken.

Kiri'll [ki-]. 1. K. från Turov (i nuv. guv. Minsk), f. 1130, d. 1182, rysk biskop, berömd predikant och författare. K. ägde sin tids största bibliotek och var grundligt bekant med grekisk litteratur. — 2. K. från Beloozero, f. 1337, d. 1427, rysk munk och författare, grundade vid staden Kirillov i guv. Novgorod ett berömt kloster. — 3. K. Vladimirovitj, f. 1876, rysk storfurste, sonson till Alexander II. Vid marsrevolutionen 1917 erbjöd K. före tsarens abdikation provisoriska regeringen sina tjänster men bosatte sig sedan i utlandet. K. proklamerade sig 1922 som vårdare av Rysslands heliga tron, 1924 som Rysslands kejsare. Gift 1905 med storhertig Ernst Ludvigs av Hessen frånskilda maka prinsessan Viktoria av Sachsen-Koburg och Gotha.

Kiri'n [ki-], Ghirin. 1. Provins i ö. Manchuriet, Kina. 270,000 kvkm. Omkr. 6 mill. inv. — 2. Huvudstad i K. 1, vid övre Sungari. Bibana till manchuriska järnvägen. Omfattande industri, spec. skeppsbyggeri. 120,000 inv.

Kirkcaldy [kərkå'di], stad i grevskapet Fife, Skottland, vid Firth of Forth. God hamn med varv och dockor. Livlig sjöfart och industri. 40,000 inv.

Kirkcudbright [kəko'bri], grevskap i s. Skottland vid Solway Firth. Boskapsskötsel och fiske. 37,000 inv.

Kirke [ki'r-], i grek. myt. en trollkvinna av utomordentlig skönhet, bekant från Odyssén. Av romarna sattes hon i förbindelse med sägnerna om Latium.

Kirkenes [ki'r-], stad i Sydvaranger, Finnmark fylke, Norge. Modern hamn; utförsel av järnmalm från närbelägna gruvor. 2,250 inv.

Kirkholm [kirk-], liten stad i Lettland, vid Düna, 25 km. s.ö. om Riga. Vid K. led Karl IX 17 sept. 1605 ett stort nederlag mot polackerna.

Kirk-Kilissa [kirk ki-], stad i Trakien, Turkiet, 50 km. ö. om Adrianopel. Vinodling. Handel med mejeriprodukter. 17,000 inv. Bulgarerna besegrade turkarna vid K. 24 okt. 1912.

Kirkwall [kə'koål], stad på ön Pomona bland Orkneyöarna, dessas huvudstad. Katedralen, begynt 1137 i normandisk, fullbordad i gotisk stil mot slutet av medeltiden, utgör ett märkligt monument från det norska väldet över öarna. Fiske och handel. 3,800 inv. — Under världskriget blev K:s hamn före För. Stat:s inträde i kriget använd av brittiska regeringen för undersökning av neutrala fartygslaster.

Kirman [ki'r-], Kerman. 1. Provins i s.ö. Persien, på sluttningen mot Persiska viken. ½ mill. inv. I n. upptages K. av den stora saltöknen Lut. Klimatet är synnerligen hett och torrt. Huvudnäring boskapsskötsel. — 2. Huvudstad i K. 1. Tillverkning av sjalar och mattor. 75,000 inv.

Kirogra'f [ki-] (av grek. *keir*, hand, och *gra'fein*, skriva), handskrift. — Kirogra'fisk, handskriven.

Kirolo'g [ki-] (av grek. *keir*, hand, och *lo'gos*, lära), person, som känner l. använder fingerspråk. — Kirologi', läran om fingerspråk.

Kiromanti' [ki-] (av grek. *keir*, hand, och *manteï'a*, spådom), konsten att med ledning av handens veck bestämma en persons karaktär l. förutsäga hans öde.

Kiirunavaara från ö. (1920).

K. är ett av de allra äldsta sätten för spådomskonst. En omfattande litteratur har uppstått i samband med K., och dess terminologi har rönt inflytande från astrologin.

Kiropraktik [ki-] (av grek. *keir*, hand, och *praktikos*, skicklig), kvacksalveri, som består i hänförandet av flertalet sjukdomar till rubbningar i ryggkotornas läge (dessa uppges "skava" på nervstammar och ryggmärg) och botandet av sjukdomar genom att "återföra" kotorna i deras rätta läge.

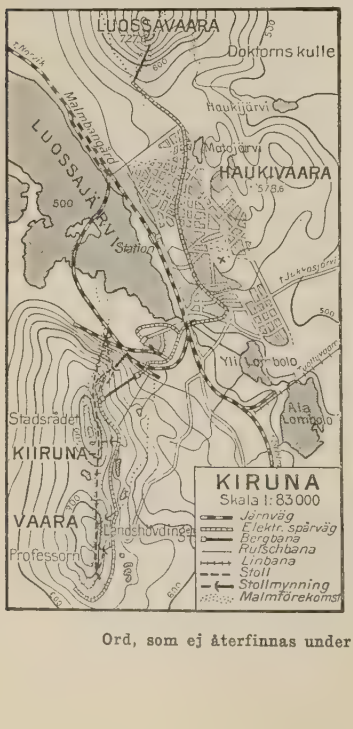

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kirschwasser [ki'rsj-], ty., i Schweiz, Elsass och s. Tyskland genom destillation av krossade, jästa körsbär berett brännvin, som på grund av sin halt av bittermandelolja har en egendomlig smak.

Kirskål, se Aegopodium.

Kiruna [ki'-]. 1. Municipalsamhälle i Jukkasjärvi skn, Torneå lappmark. Träkyrka, uppförd 1912 av G. Wickman med skulpturer av Chr. Eriksson och altartavla av prins Eugen. Kommunal mellanskola. 8,600 inv. K. ligger vid berget Kiirunavaara (fi., Snöripberget), Sveriges största och en av världens förnämsta fyndigheter av högprocentig järnmalm. Malmen utgår i bergryggen i en rad, numera delvis avsprängda, toppar i en i nära n.—s. strykande, c:a 3 km. lång linje, stupar åt ö. och omges å båda sidor av olika porfyrer. Högsta toppen, Statsrådet, nådde urspr. 748 m. ö. h. Malmen utgöres huvudsakl. av en ytterst finkristallinisk blandning av magnetit och apatit. Efter fosforhalten indelas malmen i följande kvaliteter:

Kvalitet	Fosforhalt	Järnhalt
A-malm högst	0,05 %	69—70 %
C- »	0,3—1,0 »	64—68 »
D- »	1,0—2,0 »	62—64 »
G- »	mer än 2,0 »	mindre än 62 »

Malmen sträcker sig sannolikt under Luossajärvi och har sin fort-

sättning i Luossavaara malmberg. — 1910 beräknades malmtillgångarna till 740 mill. ton, därav 240 mill. över Luossajärvis yta. Djupundersökningar 1914—19, som medelst diamantborrning nedgått till ett djup av 540—770 m. under K:s högsta punkt, ha visat, att malmen med i stort sett oförändrad karaktär sträcker sig till betydligt större djup än vad som antogs vid beräkningen 1910 samt att såväl A-malmen som den fosforrikaste malmen tilltaga mot djupet på mellankvaliteternas bekostnad. — K. påvisades 1736 av en lapp och inmutades flera gånger under 1700- och 1800-t., men någon malmfångst ägde ej rum förrän 1900. Fyndigheten exploateras av Luossavaara—Kiirunavaara a. b., grundat 1890, som 1903 inköptes av Trafik a. b. Grängesberg—Oxelösund (se d. o.), vilket enl. avtal med staten har rättighet att årligen utskeppa 6 mill. ton malm. — 2. Kronopark i Jukkasjärvi skn och revir av Norrb. l. Omkr. 41,000 har.

Kiru'ngabergen [ki-], se Virungabergen.

Kirurgi' (av grek. *keirurgi'a*, eg. arbete med händerna), se Medicin.

Kirurgiska societeten, kollegium, som under 1700-t. hade till uppgift att utbilda fältskärer. K. uppstod ur bardskärarämbetet, vars medlemmar hade rätt att åderlåta, förbinda sår och klippa hår, och dess undervisning bedrevs som i ett vanligt hantverksskrå. Då K. mot slutet av 1700-t. sökte utvidga sin verksamhet till den vetenskapliga medicinen, uppstodo stridigheter med Collegium medicum, vilka slutade med K:s upplösande 1797.

Kis, beteckning för vissa mineral, som äro föreningar mellan

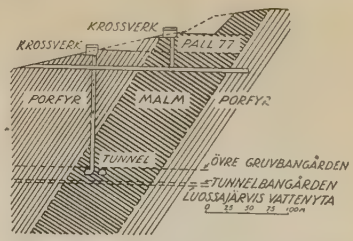

Tvärprofil av Kiirunavaara. Malmen brytes i pallar, krossas i krossverk och störtas i störtschakt, som utmynna i en stoll (''tunnel'' i fig.), där malmen lastas direkt på järnvägsvagnar.

svavel l. arsenik och tunga metaller. Ex. kopparkis, arsenikkis etc.

Kisa. 1. Socken i östergötl. l., jämte Västra Eneby pastorat i Linköpings stift. 3,860 inv. — 2. Municipalsamhälle i K. 1, station vid östra Centralbanan, Linköping—Hultsfred. 1,330 inv.

Kisbränder, till järnmalm brukad återstod efter oxiderande rostning av svavelkis o. a. kismalmer. K. hålla i regel 60 à 65 % järn samt upp till 6 % svavel, som kan borttagas genom någon sintringsprocess. En ev. halt av koppar och zink kan tillgodogöras medelst klorerande rostning och extrahering; den kvarvarande järnoxiden, *purple ore*, kan direkt l. efter brikettering uppsättas på masugnen.

Kisel (lat. *sili'cium*), till metalloiderna hörande grundämne, som bundet vid syre bildar en av huvudbeståndsdelarna av jordskorpan. Det förekommer ej i naturen i fritt tillstånd utan som kiselsyra l. i form av silikater. K. förekommer i två allotropiska modifikationer, dels som reguljära, svarta kristaller, dels som ett brunt, amorft pulver. Spec. v. 2,35—2,49. Atomtecken *Si*, atomvikt 28,3. Upphettas K. i luften till hög temperatur, förbrinner

det till kiseldioxid. Med fluor och klor förenar K. sig under eldfenomen. Med en del metaller bildar det föreningar, silici'der. K. löses ej av syror; däremot löser det sig under vätgasutveckling i kalium- och natriumhydroxid. K. är ett fyrvärt element.

Kiselalger, se Diatomeae.

Kiselföreningar. Kiselväte, SiH_4, är en illaluktande gas, som antänder sig i luften och förbrinner under bildning av vita ringar av kiseldioxid. Kiselklori'd, $SiCl_4$, är en färglös vätska, som sönderdelas av vatten. Kiselfluori'd, SiF_4, är en färglös gas av stickande lukt. Av vatten sönderdelas den under bildning av kiselsyra och kiselfluo'rvätesyra. Kiseldioxi'd, kiselsyra, SiO_2, förekommer i naturen som mineralen kvarts och kalcedon samt i många växter, ss. i cellväggarna hos kiselalger, fräkenväxter, gräs m. fl. Den angripes endast av fluorväte och smältande fosforsyra och alkalier. I elektrisk ugn bildar den med kol carborundum (se d. o.). Kiseldioxid är en anhydrid till en syra, som kan skrivas H_4SiO_4 l. H_2SiO_3 men som endast förekommer i form av salter, silika'ter.

Kiselgur, kiseljord, bergmjöl, diatomacéjord, infusoriejord, en vitaktig, i torrt tillstånd mjöllik, mycket porös jordart, som uppkommit genom anhopning av massor av skal efter kiselalger (jfr Diatomeae). K., som ofta håller rätt mycket organiska ämnen, förekommer ibland i mäktiga lager, t. ex. på Lüneburgheden, och anträffas även flerstädes i Sverige. K. användes vid tillverkning av vattenglas, ss. isoleringsmedel för ångpannor, vid polering av metaller, förr även i dynamit.

Kiseljärn, Kiselmanganjärn, se Järn sp. 324.

Kiselsinter, kiselsyra, som avsatt sig ur vattnet vid varma källor. Är K. porös och innehåller förkislade växter, kallas den även kiseltuff.

Kiselskiffer, en av kolsubstans mörkfärgad, flintliknande kvartsit. Svarta och jämna varieteter av K. användas som proberstenar (se Guldprov).

Kiselsyra, se Kiselföreningar.

Kisfaludy [ki'sfalodj]. 1. Sándor K., f. 1772, d. 1844, ungersk skald, officer. K. är framför allt bekant för sina kärleksdikter, *Himfy szerelmei* (1807), vilka förskaffat honom namnet "den ungerske Petrarca". — 2. Károly K., f. 1788, d. 1830, ungersk författare, vann stor popularitet genom sina historiska sorgespel och sina lustspel med ämnen från ungerskt folkliv. Till minne av K. stiftades 1836 ett Kisfaludysällskap, som verkar för den ungerska litteraturens befrämjande.

Kisi'l Irma'k [ki-] (turk. röda floden, grek. *Ha'lys*, saltfloden), Mindre Asiens huvudflod, utmynnar i Svarta havet. 950 km.

Kisjinev [ki'-], rum. *Kişinou*, huvudstad i Bessarabien, Rumänien, vid järnvägen Odessa—Jassy. Gymnasier; botanisk trädgård. Omfattande industri samt spannmålshandel. 115,000 inv.

Kisme't [kis-] (turk., arab. *ki'sma*, tilldelning), hos muhammedanerna benämning på det oundvikliga ödet.

Kison [ki'-], se Jisreels dal.

Kissingen [ki'-], stad i n.v. Bayern. 6,000 inv. En av Tysklands mest besökta kurorter med kolsyrehaltiga koksaltkällor, som

användas spec. vid behandling av kroniska magkatarrer med förstoppning.

Kistbrev, även julark l. julbrev, kallas konstlösa, vanl. färglagda och textförsedda träsnitt, återgivande populära bibliska och historiska episoder l. folkliga allegorier. Med K. prydde allmogen vid julen stugväggarna l. locken till klädkistorna, därav namnen. K. förekommo i Sverige redan på 1600-t. och fingo sin blomstring genom Lundströmska tryckeriet i Jönköping under 1800-t:s förra hälft.

Kistemaeckers [ki'stemakers], Henri, f. 1872, fransk författare av belgisk härkomst, har skrivit romaner med Parismotiv samt ett flertal med stor framgång uppförda dramer.

Kistna [ki'st-], Krishna, flod i Främre Indien. 1,280 km. Utfaller i Bengaliska viken.

Kitai'ron [ki-], i antiken en

Kistbrev.

Horatio Herbert Kitchener.

skogig bergstrakt i Grekland på gränsen mellan Attika och Beotien, numera kallad Elateas.

Kita'j-go'rod [ki-], se Moskva.

Kitara [ki'-], forngrekiskt instrument. Se Lyra.

Kitasato [ki-], Shibasaburo, f. 1856, banbrytande japansk bakteriolog, grundare av institut för forskning rörande infektionssjukdomar. Har gjort viktiga rön ang. difteri, kolera, bubonpest m. m.

Kitchener [ki'ttsjənə], Horatio Herbert, earl K. of Khartoum, f. 1850, d. 1916, brittisk fältmarskalk. Efter att ha deltagit i flera kolonialfälttåg blev K. 1892 överbefälhavare (sirdar) över de egyptiska trupperna. Han underkuvade Sudan 1898, sedan han s. å. besegrat mahdin i slaget vid Omdurman. 1899 blev K. lord Roberts generalstabschef i boerkriget samt 1900 högste befälhavare och bröt slutligen boernas motstånd 1902. K. omorganiserade sedermera Indiens försvarsväsen och blev 1911

Kivi.

den verklige styresmannen i Egypten. Vid världskrigets utbrott utnämndes K. till krigsminister och planlade i övertygelsen, att kriget skulle bli långvarigt, en omfattande uppsättning av brittiska trupper på frivillighetens väg. K. hade ett avgörande inflytande på operationerna intill dec. 1915. På färd till Ryssland omkom K. vid pansarkryssaren Hampshires minsprängning juni 1916.

Kiti'n [ki-] (av grek. *kito'n*, hölje), organisk, kvävehaltig, mycket motståndskraftig substans, som bildar kutikulan och kutikularbildningar hos många djur, spec. leddjur. — K i t i n ö' s, kitinhaltig.

Kiton [kitå'n], forngrekiskt klädesplagg. Se K l ä d e d r ä k t.

Kitosami'n [ki-], en isomer till glykosamin (se d. o.), som man erhållit ur kitin (se d. o.).

Kitt, benämning på ett stort antal bindemedel. O l j e k i t t innehålla linolja samt mineralämnen, ss. kalk, krita, blyvitt, blyglete, tungspat o. d. — H a r t s k i t t innehålla hartser, enbart l. i lösningsmedel, t. ex. alkohol, kloroform. Även k a s e i n -, v a t t e n g l a s -, l i n f r ö m j ö l s - och j ä r n k i t t användas.

Kittel [ki'-], R u d o l f, f. 1853, tysk evangelisk teolog, prof. i Breslau 1888, i Leipzig 1898, framstående forskare på G. T:s område. Hans förnämsta arbete är *Geschichte des Volkes Israel* i 2 stora bd (4:e uppl. 1923). På sv. finnes *Israels religionshistoria* (Olaus Petri-föreläsningar), 1921.

Kittelprov, se O r d a l i e r.

Kittelsen [ki'tt-], Theodor, f. 1857, d. 1914, norsk tecknare och målare, studerade i München. K. är mest betydande som illustratör. En egenartad fantasi och en folkligt grotesk humor, förenad med en stark naturstämning, prägla särskilt hans bilder till Asbjörnsens sagor och teckningsserier ss. *Troldskab* (1892).

Kittlaren, se K ö n s o r g a n.

Kiushiu, se K y u s h i u.

Kivi [ki'-], *A'pteryx*, ett släkte strutsliknande fåglar, som bilda ordn. *Aptery'ges*. Näbben är lång och smal. Näsöppningarna ligga i näbbspetsen. Vingar och stjärt starkt förkrympta, övertäckta av de gråbruna, hårlika fjädrar, som bekläda kroppen. Benen äro starka, försedda med 3 fram- och 1 högre upp fästad, liten baktå. K. äro föga större än en vanlig höna. 5 arter, alla på Nya Zeeland. Nattdjur. Leva av insektslarver, maskar o. d. 1 stort ägg, som lägges i jordhålor.

Kivi [ki'-] (eg. S t e n v a l l), A l e x i s, f. 1834, d. 1872, finländsk författare, levde under synnerligen fattiga förhållanden, sinnessjuk från 1870. K. är den finskspråkiga litteraturens största namn, och såväl det finska dramat som den finska romanen räkna honom som sin skapare. Hans mest bekanta verk äro det

ännu med stor framgång uppförda lustspelet *Nummisuutarit* (1864; Sockenskomakarna, 1917), bibeldramat *Lea* (1869; sv. övers. 1916) samt framför allt romanen *Seitsemän veljestä* (1870; Sju bröder, 1919), en storslagen realistisk folklivsskildring med humoristiska och groteskt fantastiska inslag, buren av en enastående episk fantasi, vid sitt framträdande mött av en oförstående kritik, numera ansedd som den finska litteraturens största skapelse.

Kivik, gammalt fiskläge, municipalsamhälle och badort i S. Mellby och Vitaby socknar, Kristianst. l. 570 inv. — I K. anträffades 1750 en hällkista från tidig bronsålder, det s. k. Kiviksmonumentet, med inhuggna figurer av samma karaktär som hällristningarnas (se d. o.). Bland ristningarna märkas geometriska figurer (solhjul m. m.), vapen (yxor, svärd), djurbilder (hästar) och människobilder (kvinnor och män), sannolikt återgivande en kultprocession.

Kiwusjön [ki-], stor sjö i centralafrikanska gravsänkan, Belgiska Kongo, avflyter genom Russisi till Tanganyika.

Kiær [tjär], J o h a n, f. 1869, norsk paleontolog, prof. i paleontologi och historisk geologi i Oslo 1909. K:s förnämsta arbeten behandla Oslotraktens översilur och norska devonformationen.

Kiviksmonumentet. Två av de ristade hällarna.

Alexis Kivi. Teckning av E. A. Forssell.

Kiörboe [tjö'rbo], K a r l F r e d r i k, f. 1799, d. 1876, målare, urspr. militär, utförde huvudsakl. djurmålningar, genremässiga och ofta sentimentala, samt ryttarporträtt, bl. a. av Karl XV.

Kja'hta, K i a c h t a, stad i Zabajkal (Transbajkal-) området, Sibirien, vid kinesiska gränsen mitt emot Maimai-cheng. 20,000 inv.

Kje'ldahl, J o h a n, f. 1849, d. 1900, dansk kemist, inrättade Carlsbergfondets kemiska laboratorium i Köpenhamn. En av K. uppfunnen metod att bestämma kvävehalten i organiska föreningar har fått stor bet., spec. inom lantbrukskemin.

Kjellberg. 1. N i l s G u s t a f K., f. 1827, d. 1893, psykiater, överläkare vid Uppsala hospital och e. o. prof. i psykiatri därstädes 1863, inspektör för rikets uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn. K. hade stor betydelse som organisatör av den svenska sinnessjukvården. — 2. F r i t i o f K., f. 1836, d. 1885, bildhuggare, prof. vid Konstakademin och kungl. hovstatybildhuggare 1873, studerade i Paris och Rom och tog starka intryck av den antika konsten. Hans mest kända verk

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Knut Kjellberg.

är Linnéstatyn i Humlegården, Sthlm. — 3. Lennart K., f. 1857, son till K. 1, klassisk arkeolog, prof. i Uppsala 1918. K. har utfört grävningar i Kalaureia i Grekland och Larissa, nära Smyrna, samt utgivit arbeten i grekisk konsthistoria. — 4. Jonas K., f. 1858, finansman, disponent vid a. b. Bofors—Gullspång 1892—1896, direktör i Skandinaviska kredit a. b. 1899—1917, ordf. där 1917—21, Jernkontorets ordf. sedan 1919. K. har bl. a. donerat c:a 1 mill. kr. till uppförandet av Göteborgs konstmuseum. — 5. Knut K., f. 1867, d. 1921, den föreg:s broder, läkare, prof. i anatomi vid Konstakademin 1911, led. av A. K. 1906—11 och 1918—20 i egenskap av radikal och nykterhetsvän. K. nedlade ett betydande arbete för folkbildningen och nykterhetsundervisningen (ordf. i nykterhetsundervisningskommittén och i Centralförbundet för socialt arbete samt föreståndare för Stockholms arbetarinstitut) och var känd för sina spirituella, ofta improviserade tal. Utgav från 1904 Allmänna svenska läkaretidningen och var från 1913 sekr. i sällskapet Idun. Efter K:s död insamlades 10,000 kr. till en fond (Knut Kjellbergs fond), varav räntan skall användas i folkbildningens tjänst.

Kjellén, Rudolf, f. 1864, d. 1922, prof. i statskunskap i Göteborg 1901, i Uppsala 1916. K., som tidigare framlade flera bidrag till Sveriges äldre författningshistoria, blev senare en framstående representant för geopolitiken (se d. o.) och bröt med den äldre, ensidigt juridiska uppfattningen av statskunskapen samt framlade en enhetlig systematisk statsåskådning (*Staten som livsform*, 1916). Den moderna internationella politiken behandlade K. i flera arbeten, däribland *Stormakterna* (2 bd, 1:a uppl. 1905; 4 bd, 2:a omarbetade uppl. 1911—13), *Världskrigets politiska problem* (1915), *Världspolitiken 1911—1919* (1920) samt *Dreibund und Dreiverband* (1921). Hans författarskap präglas av en stark sympati för den tyska politiken före och under världskriget. K., som var konservativ led. av A. K. 1905—08 och F. K. 1911—17, bedrev ett betydande publicistiskt författarskap.

Kjellin, Fredrik Adolf, f. 1872, d. 1910, ingenjör, förest. för stålverket i Gysinge 1899—1904. K. konstruerade en elektrisk induktionsugn (se Elektriska ugnar), som lämpar sig för framställning av prima stål genom hopsmältning av tackjärn och stångjärn l. omsmältning av martin- och bessemerstål. Den kan blott användas för enfasström av lågt periodtal (16—25 per sek.) och relativt liten chargestorlek (högst 8—10 ton). En

mera utvecklad typ, i vilken även färskning och raffinering kan företagas, är *Roechling-Rodenhausers* ugn för 3-fasström. De kring var och en av de primära spolarna liggande badrännorna bilda ett större smältrum.

Kjellman. 1. Frans Reinhold K., f. 1846, d. 1907, botanist, prof. i Uppsala från 1883. K. var huvudsakl. algforskare och polarfarare, deltog bl. a. i Vega-expeditionen 1878—80. — 2. Hilding K., f. 1885, den föreg:s son, språkforskare, prof. i romanska språk vid Göteborgs högskola 1923, sekr. i Svenska turistföreningen 1914—19. Har utgivit ett flertal arbeten och uppsatser inom romansk språkvetenskap och artiklar över svenska turistfrågor.

Kjellström, Sven, f. 1875, violinist. K. har framträtt som solist och kammarmusiker, 1914—17 samt från hösten 1924 konsertmästare i Stockholms konsertförening; grundade 1911 en stråkkvartett (Kjellströmkvartetten).

Kjerteminde, se Kerteminde.

Kje'rulf. 1. Halfdan K., f. 1815, d. 1868, norsk tonsättare. K:s största betydelse ligger inom körsångens och visans område, där han åstadkommit verk, som alltjämt bevarat sin livskraft (*Brudefærden i Hardanger, Serenade ved Strandbredden, Synnøves Sang, Ingrids Vise* m. fl.). Med anslutning till tyskromantiska förebilder (Mendelssohn, Schumann) inspirerades han särskilt av norsk folkmusik, som i hans produktion ofta undfått ett elegiskt behag. — 2. Charles K., f. 1858, d. 1919, dansk tonsättare och musikskriftställare, tonsatte bl. a. ett antal operor och operetter samt ett flertal sånger.

Kjesäter, gods i V. Vingåkers

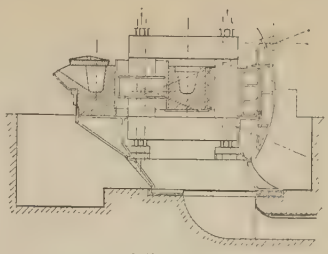

Kjellins ugn.

skn, Södermanl. l., huvudbyggnad från 1860-t. K. ägdes från 1700-t. till 1900-t:s början av ätten Bonde och tillhör nu ätten De la Gardie.

Kjula, socken i Södermanl. l., jämte Sundby, Vallby och Hammarby pastorat i Strängnäs stift. 1,295 inv.

Kjær [tjär], Nils, f. 1870, d. 1924, norsk författare, vann sin största framgång med komedin *Det lykkelige valg* (1913; uppf. i Sthlm 1914), en kvick satir över den moderna demokratins politiker. Som kritiker och reseskildrare visade K. en vidsynt humanism och en elegant, artistisk stil.

Kjöge, se Köge.

Kjö'kkenmöddinger (da., även *Affaldsdynger*), de lämningar av boplatser från stenåldern, vilka särskilt förekomma i Danmark. De bestå huvudsakl. av hopade avfallsrester av befolkningens föda, till största delen musselskal, samt redskap och avfall efter tillverkning av sådana. En av de mest bekanta K., vid Ertebölle invid Limfjorden, var omkr. 140 m. lång, 20 m. bred och 2 m. hög. I den ha påträffats c:a 9,000 föremål av flinta och ben samt över 20,000 benrester utom oerhörda mängder av flintavfall och rester av musslor. De äldsta K. gå tillbaka till äldre stenålder och innehålla bl. a. grovt tillhuggna yxor av flinta, s. k. kärn- och skivyxor, talrika

föremål av hjorthorn och ben, till en del genomborrade, samt skärvor av grova, i bottnen spetsiga lerkärl med enkla ornament (fingernagelintryck vid randen). Innehållet i K. uppvisar flera djurarter, som numera ej förekomma inom K:s område, ss. vildkatt, björn, varg, bäver, vildsvin m. fl. Av tama djur spåras hunden i de äldsta K., i de yngre tillkomma nötkreatur och får. Kjökkenmöddingkulturen har uppburits av en jägar- och fiskarbefolkning. Kulturens redskapsformer förekomma inom stora delar av s. Sverige och Norge.

Kl., förk. för klass och klockan (vid tidsbestämningar).

Klaatsch, Hermann, f. 1863, d. 1916, tysk zoolog, prof. i anatomi, antropologi och etnografi i Breslau 1907. Har bl. a. utgivit flera arbeten om människans härstamning.

Klack, se Claque.

Klacka och Lerberg, järngruvefält med anrikningsverk i Nora och Järnboås socknar, Örebro l. Malmen utgöres av svartmalm med c:a 60 % järn och 0,008 % fosfor. Gruvorna upptagna i början av 1600-t. Äg. Klacka och Lerbergs gruve a. b. Förvaltas av Nora bergslags gemensamma gruvförvaltning.

Klackbergsfältet, se Norberg.

Klackbergs järnväg, se Norbergs och Klackbergs järnvägar.

Klado'dier, se Fylloklad ier.

Klaffar, se Hjärta, Lymfkärl och Vener.

Klaffel, se Hjärtsjukdomar sp. 830.

Kla'genfurt [-fort], huvudstad i prov. Kärnten, Österrike. Textil-, tobaks- och annan industri. 27,000 inv. — Freden i S:t Germain 1919 stadgade, att frågan om K:s jämte angränsande områdes anslutning till Jugoslavien l. Österrike skulle avgöras genom folkomröstning. Denna utföll i okt. 1920 till förmån för Österrike.

Klagodag, Allmän K., den dag, då i anledning av konungens frånfälle över hela Sverige gudstjänst med särskilt anbefalld text hålles.

Klagovisorna, skrift i G. T., i den hebreiska kanon namnlös och förd till "skrifterna" (se Bibel sp. 1432), i Septuaginta och i Talmud felaktigt tillskriven Jeremia, innehåller till övervägande del klagande utgjutelser med anledning av en svår katastrof, som drabbat Jerusalem (förmodligen den genom kaldéerna, 586 f. Kr.; kap. 3 är en individuell klagopsalm). Om K:s senare användning (efter 70 e. Kr.) se Festrullarna.

Klagshamn, järnvägsstation, hamn och industriort i Västra Klagstorps skn, Malmöh. l., vid Västra Klagstorp—Tygelsjö järnväg. Kalkbruk och cementfabrik (äg. Klagshamns cementverks a. b., grundat 1922).

Klagstorp, se Västra Klagstorp och Östra Klagstorp.

Klaipe'da, se Memel.

Klammer, ty., besläktat med sv. *klämma*; parentestecknet [] och sammanfattningstecken {. Jfr Ackolad.

Klammeri' (av äldre sv. *klamber*, bråk), kiv, bryderi, klämma.

Klampenborg. 1. Sågverk i Njurunda skn, Västernorrl. l., vid Ljungans utlopp. Äg. Trävaru a. b. Svartvik. — 2. Livligt besökt bad- och kurort 10 km. n. om Köpenhamn. Vid K. hållas årligen stora kapplöpningar.

Klamstoppare, den tätt under däck anbragta anordning, som vid ansättning hindrar ankarkättingens löpande upp ur l. ned i kättinglåren.

Klan, c l a n, det iroskotska namnet på ätt, stam. De gaeliska kelternas släktsamhällen voro starkt avgränsade och äro delvis ännu bestående. En K. hyllar en stamhövding, vilken fordom var enväldig, och särskiljes genom sin egen variant av nationaldräkten, sitt härskri m. m. Urspr. hade varje K. sitt avgränsade stamområde, inom vilket smärre ättegrupper bildade olika kommuner. En ätt l. stundom en hel K. bär l. bar ett gemensamt namn, ofta stamfaderns med förstavelsen *Mac* l. (på Irland) *O'* (eg. *Ue*). Den gemensamma härstamningen är dock mer l. mindre fingerad, i det trälar och främlingar i mängd upptagits i klangemenskapen och även fusioner mellan olika grupper skett. K. förde sinsemellan vilda ättefejder, vilka småningom stävjats genom den engelska samhällsordningens befästande, i skotska högländerna först på 1750-t. — Termen K. har inom sociologin överförts på med de keltiska jämförbara stamsamhällen över huvud, även på sådana, som ej grunda sig på härstamning, utan på gemensamhet i t. ex. totemdyrkan l. exogami.

Klander. 1. Den talan, som ägare av fast l. lös egendom anhängiggör för att återvinna egendomen från någon, i vars besittning densamma kommit utan ägarens samtycke. Jfr H e m u l. — 2. Ett yrkande om ändring l. upphävande av vissa laga handlingar l. förrättningar, vilka, om de under viss tid lämnas utan anmärkning, bli för framtiden gällande. Ex. härpå är K. å arvskifte, av testamente, å förmyndares redovisning, å utdelningsförslag i konkurs o. s. v.

Klandesti'n (lat. *clandesti'nus*, av *clam*, hemligen), lönnlig, hemlig.

Klang, se T o n.

Klangfigurer. Om metall- l. glasskivor, beströdda med t. ex. fin sand, bestrykas i kanten med en stråke, uppdelas skivorna i svängande, tonalstrande partier, skilda åt av orörliga n o d a l - l i n j e r, där sandkornen samlas. De så uppkomna s. k. C h l a d n i s k l a n g f i g u r e r äro till utseendet beroende av skivans form, den punkt, där anstrykningen sker, m. m. Runda skivor, fastklämda i mittpunkten, uppdelas (liksom ljudande klockor) i sektorer. Ju mer komplicerad K. är, desto högre är tonen.

Klangfärg (fr. *timbre*), den särskilda klang, som utmärker ett instrument från ett annat. K. bestämmes av de medklingande övertonerna (se T o n). Olika instruments inbördes skiftande K. förklaras genom förstärkning l. frånvaron av enstaka övertoner. Även instrumentens material (trä, metall) inverkar på K. Den mänskliga röstens olika K. beror på stämbandens beskaffenhet samt mun- och näshålans resonans.

Klappersten, släta och avrundade stenar, som förekomma anhopade vid havs- och sjöstränder och fått sin form genom att de av vågorna rullats och nötts mot varandra. På grund av landhöjningen anträffas K. i Sverige som band l. fält ofta högt över nuv. strandlinjer.

Klapphingst, k r y p t o r k i' d, hingst, som lider av kryptorkism (jfr d. o.). K. ha i regel ett mycket svårt humör. Abnormiteten är ärftlig, varför K. ej böra an-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

vändas till avel. K. kunna kastreras.

Klappmyts, se Sälar.

Kla'proth [-råt]. 1. Martin Heinrich K., f. 1743, d. 1817, tysk kemist, prof. i Berlin 1810. K. var främst mineralanalytiker och upptäckte grundämnena cerium, titan och zirkonium. — 2. Heinrich Julius K., f. 1783, d. 1835, den föreg:s son, tysk orientalist, prof. i asiatiska språk i Berlin 1816, företog på ryskt uppdrag en studieresa i Kaukasien, varöver han utgav flera arbeten. Bland hans språkliga arbeten märkas *Mémoires relatifs à l'Asie* (3 bd, 1824—28) m. fl.

Klara, församling i Sthlm, omfattande s.v. delen av Norrmalm. 11,445 inv. — Kyrkan, en enskeppig tegelkyrka, började uppföras av Johan III 1580 på den rivna Klara klosterkyrkas (se Klara, den heliga) grund. Tornet ombyggdes 1627 men nedblåste 1717. 1751 härjades kyrkan av eldsvåda men återuppbyggdes och invigdes 1753. Nuv. tornet byggdes av H. Zetterwall 1884—86. Altartavlan, målad av J. Hoffman 1766, omgives av två änglar, modellerade i gips av Sergel; valvmålningar, utförda av O. Hjortzberg (1907). Inuti kyrkan befinner sig G. F. Gyllenborgs grav, på kyrkogården Bellmans, Leopolds och Anna Maria Lenngrens.

Klara, den heliga, f. 1194, d. 1253, katolskt helgon, var av en rik och ansedd släkt i Assisi. Gripen av Franciskus' ideal, beslöt hon att viga sitt liv åt dess tjänst (1212) och inflyttade en tid därefter jämte en syster och några andra kvinnor i ett litet, av Franciskus iordningställt kloster. Liknande stiftelser av klarissinnor l., som de länge kallades, Franciskus' andra orden, uppväxte mycket snabbt både inom och utom Italien. Även för dem sammanställde kardinal Ugolino (se Franciskanorden sp. 453) en regel (1218—19). Nya regler utfärdades av Innocentius IV, vilka bl. a. bestämde, att klarissinnorna skulle lyda under franciskanernas generalministrar och provinsialer. K. själv kanoniserades redan 1255 (åminnelsedag 12 aug.). F. n. torde finnas omkr. 150 kloster, med inemot 10,000 nunnor. — I Sthlm grundades av Magnus Ladulås på 1280-t. ett Klaraklo ster på n. malmen (i nuv. Klara förs.), vilket bestod till 1527, då det nedrevs och nunnorna överflyttade till det utrymda grå munkeklostret på Riddarholmen.

Klarafors, se Forshaga.

Klara malmfält, järnmalmsfält med anrikningsverk i Vintrosa och Tysslinge socknar, Örebro l. Malmen, som håller c:a 58 % järn och 0,05 % fosfor, överlagras av ett c:a 17 m. mäktigt lager av kambrisk sandsten. Ag. a. b. Klara gruvor, Vintrosa, grundat 1917.

Klarbär, se Prunus.

Klare'ra, eg. göra klar (= färdig); betala en skuld. *Handelst.* Göra ett skepp klart för ut- l. inlöpande i hamn genom betalning av vederbörliga avgifter (se Inklarera).

Klarine'tt, cylinderformat blåsinstrument av trä med näbbformat munstycke, försett med ett rörblad, som vid anblåsningen bringas att vibrera. Tonhålen slutas med klaffar l. fingrarna. K., som med undantag av den i c stämda hör till de transponerande instrumenten, noteras vanl. i violinklav samt har ett tonomfång (från ostrukna e) av över tre

Klarälven. Parti av älven mellan Ennarbol och Åstrand.

oktaver. Altklarinett och basklarinett stå en kvint, resp. en oktav lägre än den vanliga K. — K. uppfanns omkr. 1700 av nürnbergaren J. C. Denner samt infördes vid mitten av 1700-t. i orkestern.

Klarslipning, se Glastillverkning sp. 1311.

Klarälven, Värmlands största flod, upprinner på Näsfjället mellan Dalarna och Härjedalen och flyter genom sjön Rogen till Fämunsjön i Norge, från vilken den under namn av Tryssil elv genomflyter ett stycke av Norge, innan den infaller i N. Finnskoga i Värmland. Vid utflödet i Vänern delar sig K. i två armar, vilka omsluta Tingvallaön. De förgrena sig ytterligare, så att ett rätt betydligt delta uppstår. K. bildar flera värdefulla fall (t. ex. vid Skoga, Krakerud, Forshult, Munkfors, Deje, Forshaga), och med sina bifloder utgör den ett viktigt system flottningsleder. K:s längd är 450 km., därav 260 i Värmland, och flodområdet 11,870 kvkm., därav nära hälften i Norge.

Klase, se Blomställning sp. 121.

Klason, Johan Peter, f. 1848, kemist, prof. i kemi och kemisk teknologi vid Tekniska högskolan 1890—1913, har utfört banbrytande undersökningar, bl. a. ang. torrdestillation av ved och dess överföring i pappersmassa, samt offentliggjort en mängd avhandlingar, berörande andra delar av kemin och den kemiska teknologin.

Klass (lat. *cla'ssis*), urspr. benämning på de fem förmögenhetsavdelningar, vari det romerska folket var indelat; sedermera grupp i allm. av föremål, personer, o. s. v., förenade av visst gemensamt kännemärke; i skola avdelning lärjungar, som undervisas gemensamt; samhällsklass, grupp av medborgare, som ha viss gemensamhet i förmögenhets-, bildnings- l. yrkesavseende; på järnvägar och andra kommunikationsmedel, restauranter o. s. v. avdelning, som ger, alltefter priset, mer l. mindre grad av komfort. Se även Systematik.

Klassering, se Anrikning.

Klassici'sm (jfr Klassisk), stilriktning, som antingen direkt efterbildar l. ss. sitt mönster uppställer den klassiska, d. v. s. grekisk-romerska konsten och litteraturen l. tillämpar samma stilprinciper som denna. K:s stilideal präglas främst av klarhet, reda och harmoni. — Klassicistiska

strömningar förekomma under olika epoker. Inom *litteraturhistorien* användes termen främst om fransk-klassicismen (se d. o.); de klassicistiska strömningarna under 1700-t:s slut och 1800-t:s början sammanfattas såväl i litteraturen som konsten vanl. under benämningen nyklassicism (se d. o.). — Inom *konsthistorien* betecknar K. framför allt den, inom arkitekturen närmast från Palladio (se d. o.) utgångna, strömning, som uppstod i Italien under senrenässansen och barocken, under inflytande därifrån gjorde sig starkt gällande i Frankrike och småningom spred sig även till de germanska länderna (se särskilt Italiensk konst sp. 1639 ff. och Fransk konst sp. 575 ff.). Det återuppväckta antikintresset under 1700-t. gav upphov till nyklassicismen (se d. o.), i Frankrike förberedd av Louis-seizestilen (se d. o.) och utmynnande i empiren (se d. o.). I våra dagars konst gör sig en ny klassicistisk riktning gällande, närmast anslutande till nyklassicismen. — K. tar sig inom olika konstarter olika uttryck. Starkast beroende av antika förebilder — under 1600-t. främst av det romerska fasadsystemet, under nyklassicismen även av den grekiska tempelstilen — visar sig arkitekturen. Även inom skulpturen framträder K. som en till antiken ansluten, i regel idealiserande stil. Inom måleriet yttrar sig K. framför allt som ett betonande av formen, genom plastiskt verkande modellering av figurerna, och av teckningen, medan färgen mer l. mindre åsidosättes; i ämnesvalet dominerar modell- och historiemåleriet.

Klassifice'ra l. klassifie'ra (av lat. *cla'ssis*, klass, och *fa'cere*, göra), åstadkomma en indelning, klassifikatio'n. Se Division. *Log.*

Klassificeringssällskap, sammanslutningar, som kontrollera och lämna uppgifter om fartygs tillstånd, sjövärdighet o. d. De viktigaste äro *Bureau Veritas*, franskt, grundat 1828; *Lloyd's Register of shipping*, engelskt, grundat 1760, rekonstruerat 1834, och *Germanischer Lloyd*, tyskt, grundat 1867. K:s registerböcker upptaga nära nog alla världens större fartyg, som måste uppfylla vissa fordringar betr. skrovens byggnad, utrustning, maskineriets dimensionering och utförande. Vid periodiskt företagna undersökningar ("klassningar") registreras fartygen efter sjövärdighet och lämplighet i vissa klasser, som i registerböckerna betecknas med olika tecken.

Kla'ssisk (lat. *cla'ssicus*, som tillhör första klassen, av *cla'ssis*, klass; *scri'ptor cla'ssicus*, mönstergill författare; under medeltiden författare, som studerades i skolorna), mönstergill; det som oberoende av växling i smakriktning slutgiltigt hänförts till det förnämsta, allmänt erkända inom konst, litteratur l. vetenskap; det, som tillhör, berör l. grundar sig på antikens grekisk-romerska kultur, språk och litteratur. — Kla'ssiker, författare, som tillhör de förnämsta, allmänt erkända inom en viss litteratur. — Klassi'k, underlig, löjlig person. — *Fys.* Maxwells elektrodynamik och Newtons dynamik kallas K. i motsats till kvantteori och relativitetsteori.

Klassisk fornkunskap l. klassisk arkeologi är den vetenskap, som söker att utforska de klassiska folkens, grekernas och romarnas antika kul-

tur, särskilt dess monumentala lämningar och konst. Härför begagnar K. även lämningarna av den antika litteraturen i samarbete med språkforskningen, epigrafiken o. a. vetenskapsgrenar. — Den av renässansens humanister grundlagda K. fick nytt liv genom utgrävningarna av Herculaneum 1719—48 och Pompeji från 1748 samt genom J. Winckelmanns banbrytande verk. Systematiska grävningar i bl. a. Rom, Aten, Olympia, Delfoi, Pergamon, Troja, Mykene och Knossos (se dessa ord) ha utvidgat och fördjupat K. De största förtjänster om K:s framsteg ha inlagts av E. Gerhard, L. Ross, H. Schliemann, W. Dörpfeld och A. Evans. Ett flertal stater ha upprättat forskningsinstitut för K. i Rom, Aten o. a. centra för den antika kulturen (se Limes); ett svenskt inrättades i Rom 1925.

Klasskamp, term, som liksom vissa andra med "klass" sammansatta ord betecknar, att vissa förhållanden, riktningar, åtgärder, känslor och åsikter etc. präglas av intressena hos en viss samhällsklass i kamp mot andra samhällsklasser. I denna betydelse förekommer ordet redan i Kommunistiska manifestet och i Marx' skrift "Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848—1850". Kort efter en arbetarrevolt i Lyon 1831 utformades i socialistisk press en sats, som angav innebörden och gav upphov till ordet K.: "Det är ingen politisk tilldragelse. Det är en kamp mellan arbetare och fabrikanter, mellan arbetare och arbetsgivare." I marxismens materialistiska historieuppfattning blev K. sedermera, i generell bemärkelse av intresse- och meningsfejder mellan samhällsklasser, betraktad som motor för alla sociala och politiska förändringar och som de historiska epokernas väsentliga innehåll.

Klasslärare, lärare, som har att ensam besörja den huvudsakliga undervisningen i en klass l. avdelning i en skola. Systemet med K. tillämpas allmänt i folkskolan. I läroverken har man facklärare, d. v. s. lärare, som undervisar endast i ett enda ämne l. ett fåtal ämnen, vari han erhållit särskild utbildning.

Klass-skatt, en skatt, för vars utgörande de skattskyldiga efter vissa grunder indelas i klasser, varefter alla inom en klass beskattas på samma sätt l. efter samma grund. K. är en övergångsform mellan huvudskatt (se d. o.) och inkomstskatt. Se Inkomst- och förmögenhetsskatt.

Kla'stiska (av grek. *klasto's*, sönderbruten) kallas sådana jord- och bergarter, som bestå av söndersmulnings- och krossningsprodukter av andra bergarter, t. ex. jordarterna grus och sand och de genom dessas hårdnande bildade bergarterna konglomerat och sandsten. Jfr Kataklastisk.

Klausenburg [klao̯'senborʒ], rum. *Cluj*, ung. *Kolozsvár*, stad i Siebenbürgen, Rumänien, vid Lilla Szamos. Universitet, seminarier, musikkonservatorium. Före världskriget hörde K. till Ungern och var dess "andra andliga medelpunkt". Livlig industri. 65,000 inv.

Klausu'l (lat. *clau̯'sula*, av *clau̯'dere*, avsluta), slutformel; tillägg, som förklarar en viss punkt i en föregående framställning, förbehåll.

Klav (lat. *cla'vis*), nyckel, t. ex. för chiffer; det vid början av ett notsystem anbragta tecken, som anger tonhöjden för den not

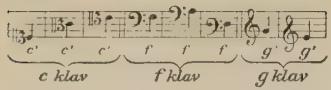

(f, c′, g′), vilken tecknas å den notlinje, K. omfattar. F-klaver äro baryton-, bas- och subbasklaver med klavtecken å resp. 3:e, 4:e och 5:e linjen; C-klaver sopran-, alt- och tenorklav med klavtecken å 1:a, 3:e och 4:e linjen; G-klaver violin- och fransk violinklav å 2:a och 1:a linjen. Av dessa K. användas vanl. endast violinklav (diskantklav) och basklav. För vissa instrument (t. ex. altviolin, violoncell, basun) brukas även alt- och tenorklav, dessa jämte sopranklav användas ock, ehuru nu sällan, i sångsats. K. betydde tidigare även tangent.

Klave. 1. Kreaturstjuder, bestående av ett kring halsen böjt järn, upptill försett med knäppe. — 2. K. l. klove, apparat för mätning av träds l. rundvirkes diameter. Består av en graderad måttstock l. linjal och vanl. två mot denna vinkelräta armar l. skänklar, den ena fast, den andra rörlig l. förskjutbar efter linjalen. När skänklarna omfatta stammens sidor, avläses diametern (avståndet mellan skänklarna å linjalen). Å enarmade K., som sakna den rörliga skänkeln, syftas måttet mot linjalen, sedan den fasta armen lagts intill stammen. För uppmätning av träds diameter högre upp på stammen användas stångklovar av skilda konstruktioner. — K. göras mest av järn, fordom dock ofta av trä. Å äldre K. funnos ibland graderingar å linjalen, utvisande icke blott diameter utan även däremot svarande kubikmassa hos trädet. — 3. På (vissa äldre) mynt två korslagda pilar.

Klavecin (fr. *clavecin*) [klavəsä′ŋ], se Klaver.

Kla′veness, Thorvald, f. 1844, d. 1915, norsk präst, skriftställare, framstående predikant, moderat företrädare av en nyare teologi, grundade 1894 tidskriften *For Kirke og Kultur*. På sv. finnes bl. a. *Evangeliet förkunnat för nutiden* (1902).

Klave′r, gemensamt namn för medelst en klaviatur spelade stränginstrument. 1. *Äldre instrument.* Det äldsta K., klavikord′et, *clavicho′rdium*, uppstod sannolikt på 1100-t. genom anbringandet av en klaviatur på monokordet. De över den rektangelformade resonansbottnen parallellt med klaviaturen spända strängarna sattes i vibration genom en metalltunga, som vid tangentens nedtryckande höjdes mot strängen och därvid avdelade denna samt bragte den höger om tungan belägna delen att klinga. Varje sträng (l. strängpar) kunde sålunda användas för flera tangenter; först på 1700-t byggdes klavikord med särskilda strängar för varje tangent. K. ägde en mjuk ehuru svag ton och användes främst som soloinstrument. — Klavice′mbalo (*clavicy′mbalum*) l. cembalo (fr. *clavecin*, eng. *harpsichord*), som stammar från 1400-t. och sannolikt urspr. var ett med hackbrädet besläktat slaginstrument, ägde särskilda strängar för varje tangent. Tonen alstrades genom knäppningar med fjäderpennor (korppennor), fästa på tangentens bakre del. Från 1500-t. byggdes K. i flygelform (trekant). — Spine′tt (av lat. *spi′na*, tagg) och virgina′l (England) voro mindre K. i taffelform; klavicyte′riet (*clavicyte′rium*) var ett K. med vertikalt spända

strängar. K:s klang var fyllig och glänsande men jämnstark och av kort varaktighet; genom införande av registreringsmekanism omkr. 1600 (se Register) och två klaviaturer vann man dock möjlighet att uppnå dynamiska effekter. Förutom i orkestern användes K. främst vid tekniskt fordrande spel. — 2. *Moderna instrument.* Dessa skilja sig från de äldre till mekaniken främst därigenom, att strängarna anslås med hammare (hammarklaver). Se vid. Piano.

Klave'rutdrag, sättning för piano av ett orkester- l. vokalverk.

Klaviatu'r (av lat. *cla'vis* i betydelse tangent), ett klaviaturinstruments hela tangentsystem.

Klaviko'rd, se Klaver.

Klavreström, gjuteri och mekanisk verkstad i Nottebäcks skn, Kronob. l. Äg. a. b. Klavreströms bruk, grundat 1911.

Klazo'menai, forntida jonisk stad vid Smyrnaviken, känd för sitt krukmakargods, i synnerhet sarkofager.

Klea'ntes, se Stoicismen.

Kléber [klebä'r], Jean Baptiste, f. 1753, d. 1800, fransk general. Tidigare i österrikisk tjänst, gjorde K. en snabb revolutionskarriär, deltog i Napoleons expedition till Egypten och Syrien 1798 och blev efter Napoleons avresa f. å. överbefälhavare över de franska trupperna i Egypten. K. föll offer för ett attentat.

Klebs, Edwin, f. 1834, d. 1913, tysk bakteriolog, patolog, prof. vid flera tyska universitet, till sist i Chicago 1896, en av de främsta banbrytarna inom bakteriologin. K. var den förste, som iakttog tyfus- (1881) och difteribacillerna (1883) och lyckades överföra syfilis på apor. Han gjorde även viktiga rön rör. sårinfektioner och blodförgiftningar.

Kleen [klen]. 1. Richard K., f. 1841, d. 1923, diplomat, folkrättslärd, författare. 1864—77 i utrikesdepartementets tjänst, erhöll K. 1907 ministers titel. Bland hans arbeten märkas *Om krigskontraband enligt allmän folkrätt samt staternas lagar och fördrag* (1888), *Neutralitetens lagar* (1889—91), *Kodifierad handbok i krigets lagar till lands och sjös* (1909), *Kodifierad framställning i mellanfolklig rätt, offentlig och enskild* (1911—20). K:s verksamhet förskaffade honom en ledande ställning i "Institut de droit international". — 2. Emil K., f. 1847, d. 1923, den föreg:s broder, läkare, gjorde viktiga insatser för massagebehandling, spec. genom sin lärobok *Handbok i massage och sjukgymnastik* (1906). K. utgav ett flertal broschyrer och pamfletter i dagsfrågor med skarpt polemisk läggning, en originell reseskildring från Nord-Amerika, *Ströftåg och irrfärder hos min vän Yankee Doodle* (2 dlr 1903), och en levnadsteckning över Emanuel Swedenborg (2 dlr 1917—20). — 3. Emil K., f. 1868, d. 1898, författare. K. tillhörde den skånska diktarskolan från sekelslutet och var i sina sensualistiska och färgstarka dikter påverkad av Levertin och de franska dekadenterna. *Valda dikter* utgåvos 1907.

Klein [klajn]. 1. Felix K., f. 1849, tysk matematiker, 1886 prof. i Göttingen, har behandlat ett stort antal problem ur funktions- och gruppteori, geometri och mekanik m. m. Framstående pedagog. — 2. Gottlieb K., f. 1852 i Ungern, d. 1914, judisk religionsforskare, studerade i Tyskland, rabbin i Sthlm från 1882,

Heinrich v. Kleist. Samtida teckning.

titulärprof. 1896, framstående representant för liberal judendom. K:s forskningar rörde spec. urkristendomens tid.

Kleinkunst [kla'jnkonst], ty. "småkonst", de arter av konst och konsthantverk, som röra sig i litet format.

Kleinmeister [kla'jnmajster], ty. "småmästare", en grupp tyska kopparstickare och målare, lärjungar till Dürer, bl. a. Aldegrever, Altdorfer, bröderna Beham, Pencz, vilkas specialitet var gravyrer av mycket litet format med religiösa, mytologiska och historiska ämnen l. med scener ur folk- och soldatlivet; i sina ornamentstick representanter för tysk renässansstil.

Kleinschmidt [kla'jn-], Samuel, se Grönland sp. 62 f.

Klej'o, Cli'o, en av muserna (se d. o.).

v. **Kleist** [klajst]. 1. Ewald v. K., f. 1715, d. 1759, tysk skald, bekant för sina naturdikter, ofta av idyllisk prägel; sin största framgång vann han med hexameterdikten *Der Frühling* (1749). — 2. Heinrich v. K., f. 1777, d. 1811, tysk författare, urspr. militär, senare ämbetsman i Berlin. Olyckliga personliga förhållanden, särskilt en bruten förlovning, framkallade hos K. en djup misantropi, vilken resulterade i självmord. Viktigast av K:s arbeten äro lustspelet *Der zerbrochene Krug* (uppf. 1808; Den sönderslagna krukan, 1895), sorgespelet *Penthesilea* (1808), riddardramat *Das Kätchen von Heilbronn* (1810; uppf. i Sverige 1863), det historiska skådespelet *Der Prinz von Homburg* (tr. efter K:s död), utmärkta av en kraftig karaktärisering och fin psykologi, samt en rad i strängt klassisk stil hållna noveller (främst den mästerliga 1500-talsskildringen *Michael Kohlhaas*, 1810; sv. övers. 1911 och 1922). Föga uppskattad av samtiden, anses K. nu som ett av tyska litteraturens största namn.

Klej'stenes, atensk statsman, verksam för peisistratidernas störtande (se Peisistratos) 510 f. Kr. Trots aristokraternas motstånd genomförde K. 510 en demokratisering av Atens författning (se Grekland sp. 1529).

Kleistoga'm (av grek. *kleisto's*, sluten, och *ga'mos*, bröllop), se Blomma sp. 118.

Klementi'nerna, en samling skrifter från gamla kyrkans tid, vilka gå under Clemens Romanus' namn (se Clemens 1) men äro av helt annat ursprung. Huvuddelen av innehållet är predikningar, som Petrus under sina resor skall ha hållit. I sitt nuv. skick torde K. härröra från 300—350, men de gå tillbaka på äldre källor, av vilka den ursprungliga tydligen utformats i

gnostisk-ebionitiska kretsar (se Ebioniter), möjligen på 130-t.

Kle'metti, Heikki Valentin, f. 1876, finländsk tonsättare. K. har inlagt förtjänst om finska körsångens utveckling och verkat som musikkritiker.

Klemming, Gustav Edvard, f. 1823, d. 1893, biblioteksman, chef för Kungl. Bibl. 1865—90. K. samlade för Kungl. Bibl:s räkning äldre svensk litteratur och skänkte dit sina egna i ungdomen hopbragta betydande samlingar av svenska tryck. Han var flitigt verksam ss. utgivare av medeltida texter och länge ordf. i Svenska fornskriftsällskapet. Han började även samla de pergamentblad, som under 1500- och 1600-t. använts vid inbindning av arkivalier, och sökte därur rekonstruera särskilt Sveriges äldsta liturgiska litteratur. Dessutom utgav han en mängd värdefulla bibliografiska arbeten (bl. a. över Sveriges dramatiska litteratur, Rudbecks Atlantica, Birgitta m. m.).

Kleno'd (mlty. *kleinode*, av mlty. *klêne*, fin, sirlig), urspr. ett litet fint föremål; smycke, dyrbarhet.

Klensmed (ty. *Kleinschmied*), smed, som hantverksmässigt tillverkar smidesföremål och utför reparationer.

v. Klenze [klä'ntse], Leo, f. 1784, d. 1864, tysk arkitekt, huvudsakl. verksam i München. Helst använde K. den grekiska antikens byggnadsformer, t. ex. i Glyptoteket, Ruhmeshalle och Propyléerna i München (se ill. till d. o.), Eremitaget (se ill. till d. o.) i Leningrad, Walhalla vid Regensburg, men anslöt sig också, ss. i Alte Pinakothek i München, till italiensk renässansstil.

Klenä't (fsv. *klenaet*, klenod),

Gustav Edvard Klemming.

kakor, utsporrade ur en tunn deg samt kokade i flottyr.

Kle'obis och Bi'ton, söner till Heras prästinna Kydippe i Argos. Då denna vid en fest måste fara till templet och hennes dragdjur uteblevo, spände sig K. själva för hennes vagn. Efter framkomsten bad modern gudinnan att skänka sönerna det bästa, som kunde givas en människa. Hon försänkte dem då i en sömn, varur de aldrig mer vaknade.

Kleo'menes, tre konungar i Sparta, av vilka K. I (reg. 522—491 f. Kr.) utvidgade Spartas makt genom seger över Argos och K. III (reg. 236—222 f. Kr.) förgäves sökte återställa Spartas yttre maktställning i kamp mot Akaiska förbundet (se Grekland sp. 1538).

Kle'on, d. 424 f. Kr., ledare för demokratiska partiet i Aten. Till yrket garvare, företrädde K. i spetsen för den lägre stadsbefolkningen en krigisk, mot Sparta oförsonlig, imperialistisk politik.

Kle'opas, i Luk. 24: 18 omtalad Jesuslärjunge, möjligen identisk med Klopas i Joh. 19: 25.

Enl. Hegesippos skall denne Klopas ha varit broder till Josef, Marias man, och en son till honom, vid namn Simeon, skall ha efterträtt Jakob, Jesu broder, ss. ledare för förs. i Jerusalem.

Kleo'patra, f. 68, d. 30 f. Kr., egyptisk drottning, dotter av Ptolemaios VII, som hon tillsammans med sin yngre bror Ptolemaios efterträdde 51 f. Kr. Stridigheter uppkommo mellan syskonregenterna, av vilka brodern företrädde ett romarfientligt parti. När Caesar efter sin seger 48 kom till Egypten, tog han parti för K., varvid Ptolemaios flydde och omkom. K., som var berömd för sin skönhet, hade emellertid tjusat Caesar så, att denne kvarstannade i Egypten och förmälde sig med K. Äktenskapet blev ej i Rom erkänt som lagligt, ehuru hon fött honom en son. Efter Caesars död och efter Antonius' och Octavianus' seger förmälde hon sig med Antonius, huvudsakl. av politiska motiv. K. ville vid Antonius' sida bli härskarinna i ett stort orientaliskt-romerskt rike med Alexandria som huvudstad, men i slaget vid Aktion år 31 besegrade Octavianus' flotta K:s och Antonius' förenade styrkor. Sedan Antonius tagit sitt liv och K. ej kunnat vinna Octavianus' gunst, sökte även hon döden.

Kleo'patraorm, se A s p i s.

Kleo'patras nål, benämning på två 21 m. höga egyptiska obelisker, resta omkr. 1500 f. Kr. i Heliopolis, under romarväldet flyttade till Alexandria. Den ena fördes till England och restes 1878 på Thames' Embankment i London; den andra flyttades 1880 till Central Park i New York.

Kleptomani' (av grek. *kle'ptein,* stjäla, och *mani'a,* vansinne), sjuklig drift att stjäla, berende på degenerativa anlag, förekommande även hos individer, som i övrigt icke förete något psykiskt abnormt. Kleptomaner stjäla utan hänsyn till det gripnas värde och specialisera sig stundom på vissa föremål. Sjukdomen är vanligast hos kvinnor, där K. kan uppträda i perioder i samband med havandeskap l. menstruation. Stundom är den sjuke tillgänglig för psykoterapeutisk behandling, ev. under hypnos.

af Klercker, K a r l N a t a n a e l, f. 1734, d. 1817, frih., general. K. var vid Finska krigets utbrott ss. Klingspors ställföreträdare högste befälhavare i Finland. Han mobiliserade skyndsamt armén och förlade den v. om Kymmene älv men kunde ej där motstå den ryska övermakten utan valde Tavastehus till ny samlingspunkt. Efter Klingspors tillbakaträdande förde han sept. 1808—mars 1809 befäl över den s. k. norra finska armén och slöt i nov. 1808 stillestånd.

Kleresi' (se K l e r u s), prästerskap.

Kleresto'rium (eng. *clerestory,* trol. felaktig stavning av *clear story,* upplyst våning), den del av en kyrkas mittskeppsmur, som höjer sig över sidoskeppstaket och är genombruten av fönster.

Klerika'l (se K l e r u s), som hör till (det katolska) prästerskapet; som vill främja prästerliga maktintressen. — K l e r i k a l i' s m, strävan att främja prästerliga maktintressen.

Klerk (av lat. *cle'ricus*), eg. medlem av klerus (se d. o.), d. v. s. präst; sedan även boksynt man, skrivare etc.

Kle'rus (lat. *cle'rus,* av grek. *kle'ros,* lott), kyrkans prästerskap till skillnad från lekmännen (se d. o.). Benämningen, vilken

kom i bruk under 100-t., torde åtminstone delvis återgå på språkbruket i de grekiska städernas förvaltning (där *kleros* betecknade de utvalda ämbetsmännen till skillnad från befolkningen) och betecknar i varje fall prästerna ss. innehavare av ett särskilt, från folkets stora massa avskilt ämbete. Terminologin är särskilt typisk för den katolska kyrkan. Se vid. Präst.

Klev, ett framkomligt, något mindre brant ställe i en eljest tvärbrant bergsida.

Kleva, se Kinne-Kleva och Vilske-Kleva.

Kleve, Cleve [kle'fe], stad i Rhenprovinsen, Preussen, nära holländska gränsen. Gammalt slott. Kallvattenkuranstalt och mineralkälla. 11,000 inv. — K. var huvudstad i hertigdömet K., som 1614 tillföll Brandenburg (jfr Jülich). Under de pfalziska konungarna ingick hertig av K. i svenska konungatiteln.

Kli, produkt, som huvudsakl. består av skalen, groddarna och de glutenrika yttre cellagren i frövitan av sädeskornen. Emedan dessa delar av kornen vid malning bjuda större motstånd än frövitans sprödare inre, kan man genom att på lämpligt sätt kombinera malning och siktning mer l. mindre fullständigt skilja K. från mjölet. K. användes mest till fodermedel (se d. o.), spec. vetekli (huvudsakl. åt mjölkdjur).

Klibbal, se Alnus.

Klibröd, bröd av starkt klihaltigt, sammalet l. osiktat mjöl. Jfr Grahambröd.

Kliché (fr. *cliché*, av *clicher*, avklappa) betecknade urspr. ett av olimmat papper l. annat plastiskt och hårdnande ämne framställt avtryck av en upphöjd l. fördjupad bild l. skrift, numera tryckplattor för illustrationstryck (se Autotypi, Fototypi och Galvanoteknik sp. 1037).

Klick, Karl Henrik, f. 1753, d. 1808, major. K. blev på 1780-t. en av det finska självständighetspartiets ledare, deltog i Anjalaförbundet (se d. o.) och författade såväl Liikalanoten som Anjaladeklarationen. Flydde sedan till Ryssland.

Klie'nt (lat. *cli'ens*, plur. *clie'ntes*) betecknade i det gamla Rom en person, som stod i skyddslingsförhållande till en *patro'nus* (skyddsherre). Förhållandet avsåg urspr. främst att bereda K. rättssäkerhet. K. var under den äldsta tiden förpliktad att understödja sin patronus på allt sätt, även ekonomiskt. Redan under republiken utplånades det ömsesidiga pietetsförhållandet, och kejsartidens K. voro frigivna l. fattiga och nödställda medborgare, vilka till stor del levde på de rikas bekostnad. Numera kallar man i allm. den, som åtnjuter en mäktigare persons beskydd, och även den, som anlitar en sakförares bistånd, dennes K. — Klientel', klientförhållande; samtliga en sakförares kunder l. en läkares patienter.

Klimakte'riska år (av grek. *klimakte'r*, vändpunkt) l. kritisk ålder, den tid, då de kvinnliga könsfunktionerna (menstruation, konceptionsförmåga) upphöra, vanl. inträffande i åldern mellan 40 och 50 år.

Klima't (fr. *climat*, av grek. *kli'ma*, jordens lutning från ekvatorn mot polerna), totalprägeln av atmosfärens tillstånd och egenskaper å en viss del av jordytan under en kortare l. längre tidsperiod, betingad av samverkan mellan meteorologiska faktorer. De klimatologiska elementen äro:

strålningsvärme, luftvärme, luftfuktighet, avdunstning, nederbörd, molnighet, vindriktning, vindstyrka, lufttryck, luftelektricitet och luftsammansättning. Man talar om strålnings-, temperatur-, nederbörds-, vind- och lufttryckskli mat. Då de klimatologiska elementen i hög grad bero på en trakts geografiska förhållanden (höjd ö. h., närheten till kuster etc.), skiljer man mellan maritimt K. (havs-, kust-, öklimat), karaktäriserat genom relativt jämn temperatur året runt, stor luftfuktighet, riklig nederbörd och starka vindar, kontinentalt K. (fastlands-, inlandsklimat) med i stort sett motsatta egenskaper, låglandsklimat med högt lufttryck och lägre strålningsvärme samt ofta relativt hög lufttemperatur och luftfuktighet, samt höglandsklimat med lägre lufttryck och starkare strålningsvärme, ofta ringa luftfuktighet samt ozonrik luft. Särskilt torrt är det ari'da l. ökenklimatet. Det humida l. urskogsklimatet karaktäriseras genom stor luftfuktighet och nederbörd. Fastlandens ekvatorialtrakter ha utpräglat urskogsklimat. N. och s. därom utbreda sig de spec. i Afrika och Australien väl utbildade arida l. ökenbältena. Då strålningsvärmet och årstidsväxlingen i hög grad variera med polhöjden, kan man även indela jorden på båda sidor om ekvatorn i bälten med tropiskt, subtropiskt, tempererat, borealt (eg. nordiskt) och polärt (arktiskt och antarktiskt) K. Inom dessa sistnämnda termer rymmas emellertid även de förutnämnda (tropiskt urskogsklimat, tempererat kustklimat, borealt inlandsklimat etc.). — Ett områdes K. undergår under årtusendenas lopp vissa förändringar, beroende på ändrade fysiskt-geografiska förhållanden; även förekomma periodiska växlingar (fuktigare l. torrare, kallare l. varmare perioder av olika längd och styrka). De förra ha ingående studerats bl. a. av R. Sernander, de senare av E. Brückner (se d. o.), som bl. a. konstaterat tillvaron av en 35-årsperiod.

Klimatfeber, febersjukdomar hos européer i tropikerna, oftast malaria.

Klimatologi' (av *klimat* och grek. *lo'gos,* lära), vetenskapen om klimatet.

Klimatoterapi' (av *klimat,* och grek. *terapei'a,* behandling), se Fysioterapi och Kurort.

Kli'max (grek., trappa), stegring, spec. i fråga om uttryckssätt, t. ex. Han är mäktig som en furste, som en konung, ja, som en gud.

Klimt, Gustav, f. 1862, d. 1918, österrikisk målare, prof. i Wien, den främste representanten för österrikisk modernism omkring sekelskiftet. Hans målningar utmärka sig för ett mystiskt-symbolistiskt, ofta dekadent innehåll och en ornamental stilisering.

Klinckowström, inflyttad tysk ätt, friherrlig 1759, introducerad 1776. 1. Otto Vilhelm K., f. 1683, d. 1731, kansliambetsman, åtog sig farliga uppdrag som sändebud mellan Sverige och Karl XII:s läger i Ryssland och Turkiet, varvid han utmärkte sig genom stor tapperhet och rådighet; 1726 envoyé i Berlin. — 2. Rudolph K., f. 1816, d. 1902, frih., överste, konservativ politiker, deltog i flera ståndsriksdagar och

var led. av F. K. 1877—99 samt utgav militära, politiska och vittra skrifter. — 3. Axel K., f. 1867, den föreg:s son, frih., zoolog, författare, redaktör för Figaro från 1924, har företagit vidsträckta forskningsresor. K. erhöll 1907 Sv. akad:s stora pris för sorgespelet *Olof Trätälja*; han har vidare utgivit bl. a. dikter, reseskildringar (*Bland vulkaner och fågelberg*, 2 bd, 1911) samt detektiv- och äventyrsromaner.

Klingbord, se Sågning.

Klingenstierna, Samuel, f. 1698, d. 1765, matematiker och fysiker, prof. i Uppsala 1728. K. framställde 1723 lagen om lufttryckets avtagande med höjden och var den förste, som bevisade möjligheten att konstruera akromatiska linser.

Kli'nger. 1. Friedrich Maximilian v. K., f. 1752, d. 1831, tysk författare, skrev under inflytande av Rousseaus naturevangelium patetiska prosadramer om ädelsinnade förbrytare, bl. a. *Sturm und Drang* (1776), som gav namn åt ett helt litterärt tidsskede. K. skrev även romaner med social och politisk tendens. — 2. Max K., f. 1857, d. 1920, tysk grafiker, målare och skulptör. K:s målningar äro mest av ett litterärt betonat, religiöst l. mytologiskt innehåll. Hans plastik har en djärv och orolig egenart, särskilt i porträtt och i monument ss. den bekanta Beethovenstatyn (i Leipzigs museum), där han genom användande av olikfärgade material åstadkommit en polykrom effekt i stil med senromerska kejsarbilder. Störst är K. som grafiker. Han återuppväckte den tyska grafiken omkr. 1880 genom en mängd serieverk, utförda med tekniskt mästerskap, präglade av personlig stil och

Beethoven. Skulptur av Max Klinger.

skönhetskänsla samt fyllda av ett för tiden typiskt litterärt och socialt patos, t. ex. den berömda *Brahmsphantasie* (1894).

Klingerfjärden, se Indalsälven.

Klingspor, Vilhelm Mauritz, f. 1744, d. 1814, greve, fältmarskalk. K., som under kriget 1788—90 var generalintendent och 1802 blev kommenderande general i Finland, var vid utbrottet av Finska kriget 1808 tjänstledig men avlöste 2 mars sin ställföreträdare af Klercker. Om hans svaga krigsledning, vilken i sept. ledde till hans avskedande, se Finska kriget 1808—09. K. medverkade i revolutionen 1809, var led. av den provisoriska regeringskonseljen och blev Sthlms överståthållare. Från denna post nödgades den ålderdomssvage K. avgå efter Fersenska mordet.

Klingstedt, Karl Gustav, f. 1657, d. 1734, miniatyrmålare. K. vistades länge i Paris och vann

där stort anseende för sina doslock med eleganta, ofta frivola genrebilder, utförda i grisaille.

Klingsten, se Fonolit.

Klingsystem, se Sågning.

Klinhus, se Bostad sp. 387.

Klini'k (av grek. *kli'ne*, säng), praktisk undervisning i medicinens olika grenar, meddelad vid sjuksängen; även benämning på sjukvårdsinrättning, där sådan undervisning meddelas. Utgöres undervisningsmaterialet av tillfälliga patienter utifrån, kallas undervisningen och anstalten, där den äger rum, polikliní'k. Ordet K. brukas numera även om sjukvårdsanstalt, där undervisning ej äger rum. — Klí'nisk, förbunden med K., praktiskt medicinsk i motsats till teoretiskt medicinsk.

Klinka, med hammarslag nita en bult, så att den ej kan lossna.

Klinkbyggnad, se Båtbyggnad.

Klinker (av ty. *klingen*, klinga). 1. Se Tegel. — 2. Se Cement sp. 1137.

Klinome'ter, klinosko'p (av grek. *kli'nein*, luta, samt resp. *metre͡i'n*, mäta, och *skope͡i'n*, se), instrument för mätning av ett plans lutning mot horisontalplanet, består av ett vattenpass l. en pendel, av vars utslag lutningen kan mätas. Användes bl. a. för att mäta fartygs krängning.

Klint, klätt. 1. Stundom använd beteckning för mindre bergstopp, som är skarpt framträdande och i allm. kal. — 2. Se Agrostemma och Centaurea.

Klintberg, Gunnar, f. 1870, skådespelare och regissör, sedan 1911 vid Svenska teatern i Sthlm, där han iscensatt de flesta mera betydande pjäser och spelat en mängd större roller. K. har även tagit verksam del i arbetet för ordnandet av de sceniska artisternas ekonomiska angelägenheter.

Klinte, socken i Gotl. l., jämte Fröjel pastorat i Visby stift. 1,295 inv. — Kyrkans äldsta del, tornet, uppfördes omkr. 1280, långhuset och koret omkr. 1300, trol. av Lafrans Botvidarsson.

Klintehamn, ort i Klinte skn, v. Gotland. Står medelst K.—Roma järnväg i förbindelse med järnvägen Visby—Lärbro. Exporthamn för kalk och spannmål.

Klintehamn—Roma järnväg (Kl. R. J.), en 23,0 km. lång järnvägslinje från Klintehamn till Roma station vid Gotlands järnväg. Spårvidd 0,891 m. Öppnad för trafik 1898. Äg. Klintehamn—Roma järnvägs a. b.

Klipp, se Träkol.

Klippan. 1. Del av Åby-Klippans (se d. o.) municipalsamhälle, Kristianst. l. — 2. Pappersbruk i K. 1, anlagt av Tyge Brahe 1573, kronopappersbruk till 1772, därefter i privat ägo; sedan 1870 äges K. av a. b. Klippans pappersbruk. K. är Sveriges första maskinpappersbruk (1832). — 3. Hamn- och förstadsområde s.v. om Göteborg.

Klippan—Eslövs järnväg, se Hälsingborg—Hässleholms järnvägar.

Klippare, gammalt svenskt uttryck för "bondhäst" l. för oädel men duktig och energisk häst.

Klippben, se Kranium.

Klippboningar, kamrar, huggna i berget för att tjäna till människoboningar. Särskilt kända äro de på Sicilien, i vilka lantarbetarna med sina husdjur tillbringa natten. Ss. K. betecknas även de s. k. *cliffdwellings*, vilka fordom byggdes av indianer i Colorado, New Mexico och Arizona i skrevor, som floder, vilka senare skurit sig djupare ned, skulpterat i

den lodräta bergväggen. De äro ett slags bygdeborgar mot fientliga överfall. Ytterst ligga fästningsverk och vakttorn, innanför ej blott boningskamrar utan även magasin m. m. De kunde endast nås med stegar, vilka under natten drogos upp.

Klippdassar, se Klippgrävlingar.

Klipperskepp (eng. *clipper ship*), urspr. långa, låga, flushdäckade, snabbseglande briggar l. skonare, byggda i Baltimore i början av 1800-t.; senare även skarpt byggda, stora, fregattacklade fartyg, som bl. a. brukades till te- och opiumtransport.

Klippfisk, se Kabeljo.

Klippfyr, se Fyrväsen sp. 811.

Klippgrav, en helt l. delvis med konst åstadkommen gravkammare i berg. Den fornegyptiska K. är antingen en av en mastaba (se d. o.) överbyggd, i klippan sprängd brunn l. ock en enklare l. rikare arkitektoniskt utformad kammare inne i berget, till vilken en kolonnförsedd förhall leder. I Persien samt i Mindre Asien o. a. Medelhavsländer finnas K. från århundradena närmast f. Kr. med präktigt smyckade fasader. Etruskernas K. inreddes vanl. med boningshuset som förebild (se Etrusker); liksom

Klipperskeppet Great Republic.

Klippboningar. Klippalats från Mesa Verde. Colorado.

i Egypten och annorstädes dekorerades de med målningar. Jfr Byggnadskonst med ill. sp. 814 och 818 och Gravskick.

Klippgrävlingar l. klippdassar, *Hyracoi'dea*, de minsta och lägst stående av nu levande Hovdjur. Kroppen är långsträckt, av en kanins storlek, öron, svans och ben korta. 5 tår (den första tån rudimentär) på främre, 3 på bakre benparet. Ändfalanger med breda, hovlika naglar. Hälgångare. Överkäkens 2 framtänder äro rotlösa, likna gnagarnas. Hörntänder saknas. K. leva flockvis i Afrikas och v. Asiens bergstrakter. Fotsulornas byggnad tillåter klättring uppför lodräta klippväggar. En del K. klättra i träd. Växtätare.

Klippiga bergen (eng. *Rocky Mountains*), ett system av bergskedjor i v. Nord-Amerika. K. sträcka sig från Alaska i n. till Mexiko i s. med en längd av mer än 5,000 km. och bilda vattendelaren mellan slätterna i ö. och höglandet i v. Många av topparna nå en betydande höjd (Mount McKinley i Alaska 6,240 m. ö. h. är Nord-Amerikas högsta berg).

Klipping, mynt från 1500-t. och början av 1600-t., vilka

Karl IX:s "blodsklipping".

"klippts" i fyrkantig (kvadratisk l. rombisk) form. I början slogos K. blott, då det gällde att snabbt anskaffa en större mängd mynt, och voro ofta av mycket dålig halt. Urspr. förekommo blott K. av silver, sedan även av guld och koppar.

Klipprapphönssläktet l. stenhönssläktet, *Ca'ccabis*, ett släkte Fasanfåglar, med kort näbb och stjärt, nakna tarser och näsborrarna täckta av en hudflik. Tuppen bär en kort sporre. Gamla världens bergstrakter.

Klippspringare, se Antiloper sp. 501.

Klipptempel l. grottempel, i klippan uthuggna gudstjänstlokaler ofta i förening med klippgravar (se d. o.). Mest bekanta äro de egyptiska K., särskilt de i Abu-Simbel (se d. o.), där av templet endast de med kolossalstatyer smyckade fasaderna äro synliga. Invändigt delas rummet i skepp genom i klippan utsparda kolonner. K:s egentliga hemland är emellertid Indien, där grottempel, t. ex. templet i Karli (se ill. till Byggnadskonst sp. 819) förekomma vid sidan av fristående, ur klippblock fullständigt uthuggna tempel, ss. Kailasatemplet i Elura (se ill. till d. o.).

Kliring, försvenskning av clearing (se d. o.).

Kli'ssów, by i Polen, n. om Kraków. Vid K. vann Karl XII 9 juli 1702 en av sina viktigaste segrar, mot August II:s förenade polska och sachsiska härar.

Klister, stark lösning av stärkelse i vatten. Om detta ämne uppvärmes med vatten, börja stärkelsekornen svälla och spricka sönder, och deras innehåll, senare även omhöljet, blandar sig med vattnet till en tjockflytande vätska l. geléartad massa, som har egenskapen att fästa ihop vissa ämnen, särskilt papper. Intorkas K., återstår en hornartad, genomskinlig massa, som ej längre har förmågan att svälla i vatten. Stärkelsens upplösning kallas förklistring.

Klisti'r, detsamma som klystir.

Kli'toris, se Könsorgan.

Klitter, se Dyner sp. 613.

Kljutje'vskaja So'pka, se ill. till Kamtjatka.

Klo. *Bot.* Det smala skaftet på kronbladen i många blommor med fribladig krona. — *Sjöv.* Se Gaffel. — *Zool.* Spetsig, böjd, från sidorna sammantryckt hornbildning på sista tåleden hos vissa groddjur, de flesta kräldjur och fåglar samt många däggdjur. Formen är efter användningen anpassad som vapen, klätter- l. grävredskap m. m. Som K. betecknas även till utseendet likartade bildningar hos lägre djur.

Kloa'k (lat. *cloa'ca*, besläktat med *clu'ere*, rena). 1. Underjordisk avloppsledning för flytande orenlighet. Tidigt anlades kloaksystem i antikens större städer, t. ex. Rom, vars *Cloa'ca ma'xima* byggdes i 2:a årh. f. Kr. I modern tid ha särskilt Londons och Paris K. blivit bekanta på grund av sin storlek och omfattning. Se vid. Renhållning. — 2. Tarmkanalens bakersta del, då urogenitalorganens utförsgångar mynna i densamma. K. förekommer hos hajfiskar, groddjur, många kräl-

djur samt hos fåglar och kloakdjur. Hos t. ex. havsgurkor är K. namn på ändtarmens bakre, utvidgade del, i vilken könsorganen dock ej inmynna.

Kloakdjur, *Monotre'mata,* en underklass Däggdjur. Tänder saknas i de av horn överdragna käkarna. Kloak (se d. o.) finnes. En för en hudkörtels utförsgång genomborrad sporre ovanför hälen är väl utvecklad hos hanen, rudimentär hos honan. K. lägga mjukskaliga ägg och likna i flera avseenden de lägre ryggradsdjuren, särskilt kräldjur. Till K. höra myrpiggsvin och näbbdjur. Hos myrpiggsvinet, *Echi'dna aculea'ta,* är kroppen täckt av taggar. Nosen är lång och smal. Medelst den masklika tungan fångas termiter, myror o. d. Honan lägger 1 ägg, som ruvas i en pung under buken. Ungen livnäres av mjölk från spridda mjölkkörtlar (se d. o.). Australien, Nya Guinea, Tasmanien. Gräver gångar och hålor i jorden. — Näbbdjuret, *Ornithorhy'nchus anati'nus,* har tjock, mjuk, mörkbrun päls, plattad svans och simhud mellan tårna. Käkarnas hornöverdrag har formen av en anknäbb. 2 ägg, läggas och ruvas i jordhålor. S. Australiens och Tasmaniens floder.

Kloapor l. ekorrapor, *Ha-*

Kloakdjur. Myrpiggsvin. Kroppslängd c:a 45 cm.

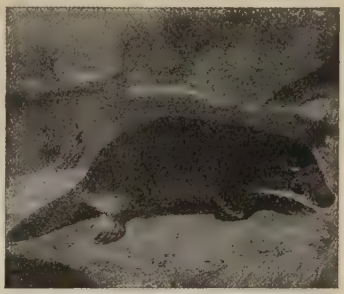

Kloakdjur. Näbbdjur. Längd 50 cm., varav svansen c:a 12 cm.

pa'lidae (*Arctopi'theci*), en fam. små Plattnäsor med silkesmjuk päls, stora öron och lång, yvig svans. Tummen är ej motsättlig. Stortån bär nagel, övriga tår samt fingrar bära klor. N. Syd-Amerika. K. klättra i träd. Leva av ägg, insekter, frukter. Sidenapan, *Ca'llithrix* (*Ha'pale*) *ja'cchus,* har vit hårpensel på öronen, vit, trekantig pannfläck, i svart, vitt och rostgult skiftande päls. Kroppslängd c:a 27 cm., svansen c:a 35 cm.

Klo'asma, grek., leverfläck, oregelbunden brunpigmentering, vanl. i ansiktet. K. uppträder oftast vid havandeskap l. sjukdomar i de kvinnliga könsorganen (*K. uteri'num*), samtidigt med ökad pigmentering av vårtgårdarna och bukens medellinje. Liknande förändringar förekomma vid kakexi. K. vid havandeskap försvinner efter förlossningen.

Kloaso'ng, försv. form för cloison (se d. o.).

Klocka. 1. Kyrkklocka. Ringning med K. har i samband med kulten använts inom många religioner men spelat sin största roll inom kristenheten, där den brukas dels för att sammankalla församlingen till gudstjänst, dels också vid begravningar, bönetim-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kyrkklocka. Tidig medeltida typ. Mo kyrka, Västergötland.

mar, åminnelsehögtider o. s. v. I folktron har K. ofta spelat stor roll ss. fördrivare av onda makter. — Kyrkklockor infördes i Europa på 500-t. och kommo i allmänt bruk på 800-t. Den äldsta daterade svenska K., från Saleby i Västergötland, göts 1228. — K. består av en mantel kring en tung kläpp och upphänges i ett kronliknande krön. Manteln hade urspr. en nästan cylindrisk form med ett vidare bräm nedtill men erhöll på 1200-t. den ännu förhärskande mera svängda formen. Materialet är oftast en legering av koppar och tenn. På 1100-t. började man pryda klockorna med inskrifter, vanl. på latin, i Sverige även med runor. — K., vilkas ändamål kräva en hög upphängningsplats, hängas dels i fristående tornbyggnader, k a m p a n i l e r l. k l o c k s t a p l a r (se dessa ord), dels och oftast i det med kyrkan sammanbyggda tornet. — Smärre K. av liknande form, s. k. p r i m k l o c k o r, upphängdes i koret och användes för att högtidlighålla vissa gudstjänstceremonier, t. ex. hostians upplyftande. H a n d k l o c k o r medfördes i processioner och till döende. — 2. Se U r.

Klockarbol, boställe för klockare, som skall bibehållas vid bostad och jord, som blivit honom på lön anslagna. K. anses vara skyddade av prästerskapets privilegier. Se vid. K y r k o e g e n d o m.

Klockare, vid kyrka anställd, prästerskapet underordnad befattningshavare. K., som urspr. skulle ombesörja klockringningen, var under medeltiden oftast kyrkoherdens ämbetsbiträde i allm. Efter reformationen skulle K. också leda menighetens kyrkosång. Så småningom erhöll han även uppgiften att sköta katekesundervisningen för barnen samt en mångfald andra uppdrag. På senare tid har K:s ställning blivit den av en blott lägre kyrkotjänare. Ofta förenas befattning som K. med organist-, kantors- och folkskollärarbefattningar.

Kyrkklocka. Senare typ. Vallentuna kyrka, Uppland.

Klockboj, se Utprickning.

Klockdjur, se Infusionsdjur sp. 1372.

Klockgjutning. Klockor gjutas vanl. i förlorad form (se Gjutning sp. 1278), varvid en av vax och lera utförd modell av klockan, dickeln, anbringas mellan kärnan och manteln och lösbrytes efter gjutformens torkning.

Klockgroda, se Discoglossidae.

Klockhoff, Daniel, f. 1840, d. 1867, skald, docent i estetik vid Uppsala univ. 1866. K. framträdde i Uppsalasällskapet N. S:s kalendrar med fina och innerliga smådikter (samlade i *Dikter*, 1871). Som estetiker utgår han från Boströms rationella personlighetsidealism (*Om den pantheistiska estetiken*, 1864; *Om det tragiska*, 1865).

Klockljung, se Erica.

Klockmetall, detsamma som klockbrons. Se Brons.

Klockpoly'p, se Polypmaneter.

Klockrike, socken i Östergötl. l., jämte Brunneby pastorat i Linköpings stift. 1,160 inv.

Klockspel, ett antal olikstämda klockor, som anslås med hammare, vilka numera vanl. regleras av en klaviatur. Större K. förekomma i regel endast i kyrktorn l. monumentala profanbyggnader (råds- l. stadshus). Mindre klockspel förekomma stundom i äldre orglar samt användas även i militärkapell.

Klockstapel, en tornliknande, ofta spånklädd bjälkbyggnad, uppförd i samband med en kyrka som upphängningsplats för kyrkklockorna. K. av i olika landskap starkt varierande typer, de flesta från 1600- och 1700-t., finnas vid ett stort antal svenska landskyrkor.

Klockstapel. Hällestadsstapeln på Skansen.

Klocktorn, se Kampanil.

Klockupproret, se Daluppproren sp. 5.

Klockväxter, se Campanulaceae.

Klods-Hans, en 1899 uppsatt dansk skämttidning, vars innehåll huvudsakl. utgöres av teckningar och anekdoter, ofta av politisk-satirisk innebörd.

Klo'dvig (fr. *Clovis*, äldre form av *Louis*), se Frankrike sp. 498 f.

Klodyvel, se Vattenskinnbaggar.

Kloë, "den grönskande", binamn på Demeter (se d. o.) som vårsåddens beskyddarinna. I herdedikten är K. ett vanligt namn (jfr Dafnis).

Klofall, se Gaffel.

Klofibbla, *Cre'pis tecto'rum* (fam. *Compo'sitae*), ört med smala blad och gula blomkorgar, allmän på torra ställen över hela Sverige.

Klokrypare, *Pseudoscorpioni'dea*, en ordn. små Spindel-

Klokrypare. Bokskorpion.

djur med bred, platt bakkropp. De långa pedipalperna bära saxklor och förläna därigenom K. någon likhet med skorpioner. Ställflyttning sker baklänges l. i sidled. Allmän inomhus i gamla böcker, herbarier o. d. är den 3—4 mm. långa, ljusbruna bokskorpionen, *Che'lifer cancroi'des*, som lever av kvalster, små insekter o. d. Finnes även utomhus. Äggen bäras av honan i en kokong under buken.

Klon (grek., gren), se Ärftlighetslära.

Klondyke, Klondike [klå'ndajk]. 1. Flod i Yukonterritoriet, Kanada, förenar sig med Yukon nära Dawson City. — 2. Guldfält omkring K. 1. De upptäcktes 1896 och ha namn efter K. 1. Under "guldfeberns" dagar var tillströmningen av människor oerhörd, och utbytet var de första 5—6 åren enormt men har sedan 1901 blivit allt mindre, varför befolkningen minskats. Se även Dawson City och Yukon.

Klo'nisk (av grek. *klo'nein*, skaka), se Kramp.

Klo'pstock, Friedrich Gottlieb, f. 1724, d. 1803, tysk skald. K. är banbrytare för nyklassisk och romantisk diktning i opposition mot den franska smaken. Hans viktigaste verk äro det stora religiösa hexametereposet *Messias* (1748—73; sv. prosaövers. 1789—92) samt första samlingen *Oden* (1771) på antika versmått. Litteraturhistoriskt utövade vissa av dessa K:s oden jämte hans dramer med tysknationellt ämne, "Bardiete" (bl. a. *Hermannsschlacht*, 1767; Hermans död, 1828) ett utomordentligt inflytande, i det de banade vägen för känslan för det urtyska och nationella. De yngre Sturmund Drangdiktarna samt Göttingenlyrikerna ("Hainbund") räknade K. som sin mästare.

Klor [klår] (av grek. *kloro's*, blekgrön), till halogenerna hörande, av Scheele 1774 upptäckt grundämne, vilket i naturen endast förekommer i bundet tillstånd. Atomtecken *Cl*, atomvikt 35,45. K. kan framställas genom elektrolys av saltsyra l. klorider l. genom inverkan av saltsyra på brunsten l. klorkalk, i stor skala medelst Deaconprocessen (se d. o.). K. utgör en gröngul gas med stickande lukt. Spec. v. 2,45. K. löses i vatten; lösningen kallas klorvatten. Mättas vatten vid 0°

Friedrich Gottlieb Klopstock. Målning av Guadel.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

med K., utskiljas kristaller av klorhydra't, Cl_2+8H_2O. Klorgas har stark blekande och desinfekterande verkan, som beror på, att K. frigör syre ur vatten (jfr Blekning och Desinfektionsmedel). — K. förenar sig redan vid vanl. temperatur med de flesta grundämnen. En blandning av lika volymer K. och väte, klorknallgas, övergår i dagsljus långsamt, i solljus under explosion till klorväte, HCl, en färglös gas med stickande lukt, som i vatten ytterst lätt löses till en syra, saltsyra l. klorvätesyra. Klorväte framställes vanl. genom att i värme behandla koksalt med svavelsyra. Klorvätesyrans salter, klormetaller (klori'der och kloru'rer) äro lättlösliga i vatten (undantag: silver- och merkuroklorid, olösliga; blyklorid, svårlöslig). De framställas genom lösning av metallernas hydroxider l. karbonater l. av metallerna själva i saltsyra (guld, silver och platina lösas ej, bly endast obetydligt) l. genom reaktion mellan metall och klorgas. I vattenlösning dissocieras kloriderna i metall- och klor-ion; som reagens på den senare användes silvernitrat, som med klorider bildar en vit fällning av silverklorid. — I föreningar med syre uppträder K. ss. 1-, 3-, 4-, 5- och 7-värt. Klormonoxi'd, Cl_2O, är en brungul, illaluktande gas; motsvarande syra är underklorsyrlighet, HClO, vars salter, hypokloriter, uppstå jämte klorider, om klorgas i köld inledes i lösningar av starka baser, och äro kraftiga oxidationsmedel (jfr Blekning och Eau). Klortrioxi'd, Cl_2O_3, och motsvarande syra, klorsyrlighet, $HClO_2$, äro ej kända, däremot en del salter, klori'ter. Klordioxi'd, ClO_2, erhålles som en gröngul, illaluktande gas, om svavelsyra får inverka på kaliumklorat. Den sönderfaller under explosion i K. och syre (jfr Elddon sp. 823). Klorpentoxi'd, Cl_2O_5, är ej känd, däremot motsvarande syra, klorsyra, $HClO_3$, och dess salter klora'ter. Viktigast är kaliumklorat (se Kaliumföreningar). Klorheptoxi'd, Cl_2O_7, är en vätska; motsvarande syra, överklorsyra, $HClO_4$, är den beständigaste av alla klorsyror; dess salter, perklora'ter äro, med undantag av kaliumperklorat, lättlösliga. — Inledes K. i smält svavel, bildas klorsvavel, S_2Cl_2, en gul, rykande vätska, som användes vid vulkanisering av kautsjuk (se d. o.). — Klorkväve, NCl_3, erhålles som en ytterst explosiv, gul, oljeliknande vätska, om K. inledes i en koncentrerad lösning av salmiak. — Även med de andra halogenerna, brom och jod, ingår K. föreningar samt ingår i en hel del organiska föreningar (jfr Kloral, Klorbensol, Kloretyl, Kloroform).

Klora'l, trikloracetaldehy'd, CCl_3CHO, uppkommer, om klor inledes i etylalkohol. K. är en vid 97° kokande vätska med skarp lukt. Försättes K. med vatten, förenar den sig därmed till klora'lhydra't (även kallat klora'l), $CCl_3CHO \cdot H_2O$, använt i medicinen som sömnmedel och mot kramptillstånd.

Klora'lhydra't, se Kloral.

Klora'ter, se Klor.

Klorbenso'l. Om klor inledes i bensol, ersättas successivt samtliga väteatomer av klor. Monoklorbensol är en vätska, de övriga fasta kroppar. För varje inträ-

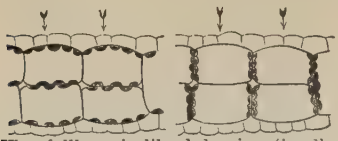

Klorofyllkorn i olika belysning (i celler av andmat; pilarna ange ljusriktningen). T. v. diffust dagsljus. — T. h. direkt solljus.

dande kloratom stiger kokpunkten med ung. 30°—40°.

Klorbromsilverpapper, se Fotografi sp. 419 f.

Klorerande rostning, svavelhaltiga malmers upphettning tills. med koksalt, varvid natriumsulfat och metallklorider bildas. De senare kunna därpå bringas i lösning och metallerna på ett l. annat sätt utfällas ur denna. Hela processen med rostning, urlakning och fällning kallas kloreringsprocess.

Kloreton [-ä'n], klorderivat av butylalkohol, medel mot sjösjuka; ingår som verksam beståndsdel i det dyrare och svagare patentpreparatet "Mothersill".

Klorety'l, klory'l, en vid + 12° C. kokande vätska, som erhålles, om alkohol mättas med klorväte vid närvaro av klorzink. Användes i medicinen till lokal bedövning vid smärre hudoperationer (se Bedövningsmedel sp. 1201).

Klori'der, se Klor.

Klo'ris (grek., den ljusgröna, den bleka), i grek. myt. dels växtlighetens gudinna, dels Amfions och Niobes (se d. o.) dotter. — K. är ett i herdedikterna ofta förekommande namn.

Klori't, bladigt l. fjälligt, grönaktigt till svart, böjligt glimmerliknande mineral, bestående av basiskt magnesium-aluminiumsilikat med järn. K. bildar huvudbeståndsdel i vissa skiffrar, kloritskiffrar.

Klori'ter, se Klor.

Klorkalk, se Kalciumföreningar.

Klorknallgas, Klorkväve, Klormetaller, se Klor.

Klorofo'rm, triklormeta'n, $CHCl_3$, upptäcktes 1831 av Liebig. Framställes ur etylalkohol genom inverkan av klorkalk. K. är en färglös, lättrörlig vätska med spec. v. 1,5 och kokpunkt 61°. Olöslig i vatten men löslig i alkohol. Utgör själv lösningsmedel för en mängd organiska ämnen. Om K. kokas med alkali, bildas myrsyra. Vid uppvärmning med utspädd ammoniak erhålles cyanväte. Med primära aminer bildas i alkalisk lösning karbylaminer, som igenkännas på sin skarpa lukt. K. förenar sig med aceton till en fast kropp, acetonkloroform. K. användes i medicinen till allmän bedövning (se Bedövningsmedel) vid operationer. För ordinär bedövning fordras en halt av K. i blodet av 0,035 %. K. sänker i denna koncentration blodtrycket (utvidgar kärlen genom att förlama nervcentra för deras kontraktion) och börjar redan vid obetydligt högre koncentration utöva en giftverkan på hjärtat; den är därför farligare som bedövningsmedel än eter, som i mindre grad äger dessa biverkningar (jfr Eterisering).

Kloroformliniment, engelskt liniment, innehåller 15 % kamfer, 15 % kloroform, 15 % opietinktur, 25 % sprit och 30 % tvålliniment (se Kamfer). Verkar smärtstillande vid ingnidning på huden.

Klorofy'll (av grek. *kloro's*, blekgrön, och *fy'llon*, blad). *Bot.* K. l. bladgrönt, det ämne, som ger de gröna växterna deras färg. K. förmedlar reduktionen

av luftens kolsyra och uppbyggandet av kolhydrat vid dessa växters kolsyreassimilation (jfr Assimilation). K. förekommer hos växterna i små kroppar, klorofyllkorn, kloropla'ster l. grönkorn (jfr Cell sp. 1121). Kloroplasterna förändra vid olika belysning läge inom cellerna (jfr fig.), varigenom de kunna bättre utnyttja ljuset för assimilation l. skydda K. mot för stark belysning. K. utbildas i kloroplasterna blott i växtdelar, som utsättas för ljus. Hos vissa alger innehålla kloroplasterna utom gröna även bruna, röda l. blågröna färgämnen, hos högre växter utom K. gula xantofy'ller och orangefärgat karote'n. — *Kem.* Undersökningar av Willstätter ha ådagalagt, att man som stamsubstans för K. kan betrakta *etioporfyri'n*, som uppbygges av fyra pyrrolkärnor och med magnesium bildar *etiofylli'n*, som sedan genom esterbildning med fytol, en omättad primär alkohol, ger K. Genom behandling med alkali kan K. spjälkas, och man erhåller nämnda produkter. Behandlas K. med syror, avspjälkas magnesium, och det bildas *feofyti'n*, som är brunt till färgen. Magnesium kan åter införas i feofytinet och utbytas mot andra metaller, ss. koppar och zink, vilka även bilda gröna föreningar. K. visar en viss överensstämmelse med hemoglobin, vilket är uppbyggt av samma stamsubstans men innehåller järn i st. f. magnesium. K. erhålles lättast ur blad av brännässlan l. *Heracle'um*-arter, vilka torkas och sedan extraheras med aceton.

Kloropla'st (av grek. *kloro's*, blekgrön, och *pla'ssein*, bilda), se Cell sp. 1121 och Klorofyll.

Kloro's (av grek. *kloro's*, blekgrön), bleksot, se Blodsjukdomar.

Klorsilverpapper, se Fotografi sp. 419 f.

Klorsvavel, Klorsyra, se Klor.

Klorsyrat kali, se Kaliumföreningar.

Klorsyrlighet, Kloru'rer, Klorvatten, Klorväte, se Klor.

Klory'l, se Kloretyl.

Klorzink, se Zinkföreningar.

Klose'tt, se Avträde.

Klosländor, *Meco'ptera*, en ordn. Insekter med lodrät, långt utdragen ansiktsdel och långa, trådlika antenner. Insektätare. Larverna leva i jorden l. bland mossa. Hos klosländan l. skorpionflugan, *Pano'rpa commu'nis*, är sista bakkroppsleden hos hanen ansvälld och försedd med en tång. Vingar svartfläckiga. Längd 12—15 mm. De 3—5 mm. långa snösländorna, *Bo'reus*, anträffas vintertid, vanl. på snö.

Klossbroms, detsamma som backbroms (se Broms).

Klossläggning (trol. av eng. *close*, tät, sluten), tät hopläggning av virke i vältor l. staplar.

Kloster (lat. *clau'strum*, avstängd plats), en från det vanliga livet avskild byggnad, där män l. kvinnor, vilka vilja ägna sig åt askes, bön och betraktelse, sammansluta sig och leva efter en för alla lika regel. Se vid. Klostervväsen. — De byggnader, som tillhöra ett K., bestå i regel av ett flertal tvåvåningshus, sammanbyggda inom en mur kring en fyrkantig, öppen gård, klostergården. Runt gården löper i bottenvåningen en vanl. välvd, genom arkader öppen gång, kors- l. klostergången, genom

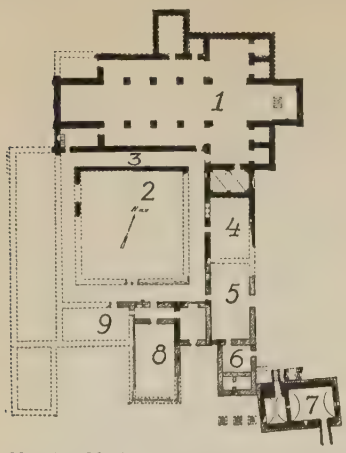

Alvastra kloster. Grundplan (enl. grävningar). 1. Kyrkan. 2. Gården. 3. Korsgången. 4. Kapitelsalen. 5. Parlatorium (samtalsrum). 6. Förrådsrum. 7. Abbotshus. 8. Refektorium. 9. Kök.

vilken komplexets olika delar stå i förbindelse. Av de fyra längorna utgöres den norra vanl. av kyrkan, som såväl till storlek som arkitektonisk utformning intar det förnämsta rummet. I den östra längan ligger i de flesta fall konvent- l. kapitelsalen, där K:s angelägenheter dryftas, i den södra matsalen, refektoriet, och i den västra kök, förråd o. d., hos cistercienserna vanl. lekbrödernas bostäder. Refektoriet och kapitelsalen, som ha den praktfullaste inredningen, ligga i bottenvåningen, övervåningen upptages av sovsalen, dormitoriet, och munk- l. nunnecellerna. — Den omfattande byggnadsverksamhet, som utövades av de olika ordnarna, särskilt cisterciensorden (se d. o.), var av stor betydelse för den kyrkliga arkitekturens utveckling även i Sverige. Av de talrika svenska medeltidsklostren är ingen fullständig anläggning bevarad men däremot flera av kyrkorna, som vid reformationen förvandlades till sockenkyrkor.

Kloster, församling i Eskilstuna (se d. o. sp. 1187).

Klosterfjorden, se Viskan.

Klosterlasse, svenskarnas öknamn på Laurentius Nicolai Norvegus, f. 1538, d. 1622, en norsk jesuit, vilken 1576 sändes till Sthlm för att driva en förtäckt katolsk propaganda. K. fick ledningen av Johan III:s s. å. upprättade teologiska högskola i gråmunkeklostret i Sthlm och bistod konungen i kampen för den nya liturgin. Alltmera oförvägen i sitt katolska nit, blev han dock snart avslöjad ss. jesuit. Pöbeln stormade hans högskola, och sedan konungens kyrkliga försoningssträvanden misslyckats, måste K. 1580 lämna Sverige.

Klosterskolor, se Skolväsen.

Klosterverken, gemensam benämning på Klosters lantegendom samt järnbruken Långshyttan och Stjärnsund, alla i Husby skn, Kopparb. l. Ägas jämte Fors bruk, flera gruvor och Byvalla—Långshyttans järnväg av Klosters a. b., grundat 1871.

Klosterväsen (jfr Kloster) förekommer flerstädes även utanför kristendomen, exempelvis i buddhismen (jfr Buddha sp. 731), delvis också i den förkristna judendomen (jfr Esséer). I de kristna församlingarna gjorde sig redan tidigt vissa asketiska tendenser gällande. Dessa växte under 100- och i synnerhet 200-t. i styrka och togo mot slutet av 200-t. i Egypten form i eremit- l. anakoretlivet (jfr Anakoreter; Antonios). Dessa eremiter benämndes även munkar (av grek. *monako's*, ensling). Ss. organisator av det oreglerade

eremitlivet framträdde omkr. 320 egyptern Pakomios, vilken vid Tabennisi (i närheten av Tebe i Egypten) skapade det första klostret. Det nya i Pakomios' stiftelse var det ordnade samlivet, under sträng disciplin, samt föreskriften om nyttigt arbete vid sidan av bön och fastor. F. ö. avlade munkarna l., som de också kallades, koinobiterna (se Cenobiter), inga livstidslöften. Nya kloster uppväxte raskt, däribland även två för kvinnliga asketer, nunnor (av ett koptiskt ord med bet. "kysk, ren"). Från Egypten spred sig K. snart till Palestina, Syrien och Mindre Asien. I det grekiska K:s historia är särskilt Basileios den store (se Basileios 1) av betydelse, i det att han dels fortsatte Pakomios' gärning, dels också bragte kyrka och K., vilka dittills stått i en viss spänning inbördes, i närmare kontakt med varandra. Om det grekiska K. se vid. Grekisk-ortodoxa kyrkan sp. 1513. Till Västern kom kännedomen om eremitlivet och K. vid mitten av 300-t. Här framkallade dessa företeelser mångenstädes starkt motstånd men mötte också sympati och befrämjades ivrigt av flera ledande kyrkomän, bl. a. Ambrosius och Hieronymus. Särskilt K. slog snart igenom och spred sig till ett flertal länder. Benedictus av Nursia (se denne) utarbetade för sitt kloster ny regel, vilken gav en fastare organisation åt K. och mera anpassade det efter Västerns förhållanden. Utom moderationen i askesen märkes spec. löftet att för framtiden hålla fast vid det valda klostret. Denna regel, så småningom spridd, var under lång tid den härskande. Bland asketiska reformer inom det förfallande K. märkas Clunyrörelsen (se Cluny) och cisterciensorden (se d. o.), Västerns första egentliga orden. En egenartad nybildning representeras av tiggarordnarna (se d. o.). I jesuiterna (se d. o.) erhöll slutligen den katolska kyrkan en orden, som principiellt går utöver K:s ram. Om det medeltida K. i Sverige se art. för resp. ordnar. — Munkarna l. nunnorna i ett kloster lyda alltifrån Pakomios' tid under en klosterföreståndare, resp. -föreståndarinna, vanl. benämnd abbot, resp. abbedissa (se dessa ord). Dessutom finnas i varje kloster ett flertal andra funktionärer. Om de centraliserade ordnarnas högsta styrelse, se Ordnar. — K. har, särskilt i Västern, icke inskränkt sig till att odla askesen och kontemplationen utan även upptagit en mångfald praktiska uppgifter, framför allt sjuk- och fattigvård samt ungdomens uppfostran och undervisning. Till detta lade benediktiner och cistercienser arbetet på jordens odlande. Särskilt tiggarmunkarna ha vidare verkat ss. folkliga predikanter. En synnerligen betydelsefull roll ha klostren slutligen spelat, framför allt under medeltiden, i den andliga odlingens tjänst. Till stor del genom dem räddades sålunda resterna av den antika kulturen, och från klostren utgingo många av de största lärdomsljusen. Särskilt medeltidens slut betecknar å andra sidan i stor utsträckning ett förfall för K. — Inom de protestantiska kyrkorna har K. redan från början varit bannlyst l. efter en kortare övergångstid avskaffats, i det att reformationen radikalt bröt med den för K. grundläggande åskåd-

Klotfiskar. En art Diodon. Uppblåst, varför K. vänder buken uppåt.

ningen om det asketiska livet ss. det enda Gud behagliga. I Sverige är f. ö. även främmande K. genom lag förbjudet.

Klot, se Sfär.

Klot (eng. *cloth*, tyg, vävnad), ett tätt, vanl. starkt glänsande bomullstyg i femskaftad väftsatin, oftast använt till foder. S. k. bokbindarklot är däremot en oftast hårt appreterad tvåskaftvävnad (se Kalikå).

Klo'tar, merovingiska konungar. Om K. II, se Frankrike sp. 499.

Kloten, kronopark om c:a 40,000 har, belägen dels inom Ramsbergs och Ljusnarsbergs skr av Örebro l., K:s revir, dels inom Skinnskattebergs skn av Västmanl. l. samt Malingsbo, Norrbärke och Söderbärke socknar av Kopparb. l., Malingsbo revir. K., tidigare järnbruk, inköptes till största delen 1899. 1900—14 låg å K. statens skogsskola för elever, förberedande till inträde vid Skogsinstitutet. Efter 1917 är å K. förlagd en statens fortsättningsskogsskola.

Klotfiskar, *Tetrodo'ntidae*, en fam. Fastkäkar med kornig l. taggig hud och stora tandskivor i käkarna. En stor blindsäck från tarmen kan av K. blåsas upp, så att kroppen blir klotrund och taggarna utspärrade. Mest bekant är släktet *Te'trodon*. K. närstående är piggfisken, *Di'odon hy'strix*, från tropiska delar av Atlanten och Stilla oceanen. Den är c:a 35 cm. lång.

Klo'to, en av moirerna (se d. o.).

Klotsritning, frihandsteckning efter enstaka l. sammanställda klotsar, ingående i den elementära teckningsundervisningen för att skärpa blicken för perspektivet.

Klotz [klåtts], Louis Lucien, f. 1868, fransk politiker, 1898 led. av deputeradekammaren, 1925 av senaten. K., som är specialist på finansiella frågor och varit finansminister i olika ministärer (Briand 1910—11 och 1913, Caillaux 1911—12 och Clemenceau 1917—20), var 1919 medlem av den franska delegationen vid fredskonferensen.

Klubb (eng. *club*, besläktat med sv. klubba), i England under 1600-t. och 1700-t. hävdvunnen beteckning för fria föreningar, för vilka den sällskapliga samvaron är antingen huvudsyftet l. den form, varunder sammanslutningen huvudsakl. verkar för sina särskilda syften. För inval i en K. brukar fordras starkt kvalificerat majoritetsbeslut vid sluten omröstning (ballotering). För den äkta klubbmedlemmen är K. ett andra hem, där han kan inta sina måltider och tillbringa sin lediga tid. Även kvinnliga K. och samklubbar finnas. K. kunna hänföras till olika typer. En egentlig *sällskapsklubb* upptar i regel utan krav på särskilda kvalifikationer medlemmar ur den samhällsklass — i ordets trängre l. vidare bemärkelse — vars umgängesvanor den vill odla. Andra äro mer l. mindre utpräglat *yrkesklubbar*, t. ex. köpmansklubbar, l. *intresseklubbar*, t. ex.

litterära K. och sportklubbar. Det kanske främsta slaget av K. äro de *politiska* och därmed besläktade, vilka bildas av anhängarna av en viss allmän åskådning. Även arbetarsammanslutningar ha organiserats ss. K., t. ex. verkstadsklubbar. — Inom det antika föreningslivet har man sökt paralleller till K. i t. ex. de grekiska *hetairi'ai* och de romerska *sodalita'tes*, inom det medeltida i *gillena*. Det egentliga klubblivets hemstad är emellertid London, där redan på drottning Elisabets tid flera litterära sällskap göra skäl för namnet K. Under restaurationen tilltog klubblivet, och namnet K. blev allmänt. Vinstugan fick stå tillbaka för kaffehuset som klubblokal; politiska K., företrädesvis oppositionella, framväxte och motstodo styrelsens undertryckningsförsök. Under 1700-t. utvecklades såväl fashionabla sällskapsklubbar med egna lokaler som sport- och vandringsklubbar o. d. över hela den angelsachsiska världen och särskilt i För. Stat. florerar ett rikt klubbliv efter Londons mönster. — På den europeiska kontinenten ha K. tidigast och bäst slagit rot i Frankrike, där politiska och upplysningsfilosofiska K. bildades under slutet av l'ancien régime och under franska revolutionen blevo partilivets centralhärdar. Det moderna Frankrikes K. gå vanl. under namn av *cercles* och äro merendels opolitiska sällskap för olika kretsar. — I *Sverige* uppkom ett politiskt klubbliv under frihetstiden, i det att ledande partimän var för sig l. tillsammans höllo öppet bord för sina anhängare vid riksdagarna (från 1738). Av de talrika sällskap, som äro kända från 1700-t. äro väl de flesta närmast att betrakta som ordnar, men många kunna dock till sina verksamhetsformer jämnställas med K., vilket även kan sägas om nyromantikens litterära sällskap. 1800-t. har sett flera kortlivade politiska K. med mer efemära uppgifter. Numera finnas ett flertal såväl sällskapsklubbar som diskussionsföreningar o. d. under namn av K. De spela dock ej någon dominerande roll i umgängeslivet.

Klubban, se Fiskebäckskil.

Klubbekriget, ett bondeuppror i Österbotten i Finland dec. 1596—febr. 1597, föranlett av hövitsmannen Klas Flemings förtryck, särskilt den betungande inkvarteringen av råa ryttarhopar, vilken sammanhängde med Flemings partitagande för Sigismund mot hertig Karl. Resningen började i s. Österbotten, varifrån bondehopar under skövling av herrgårdarna drogo fram, en under ledning av Ilkka genom Tavastland, andra utmed kusten och genom Savolaks. Då de alla besegrades av Flemings folk, upptogs striden av n. Österbottens bönder, men med lika liten framgång.

Klubbmästare, i vissa föreningar person, som ordnar föreningens fester.

Klubbsvampar, se Fingersvampar.

v. Kluck [klokk], Alexander, f. 1846, tysk generalöverste, förde vid världskrigets inledning 1:a tyska armén på västfrontens yttersta högra flygel genom Belgien ned mot Marne, trängde tillbaka belgiska armén mot Antwerpen samt besegrade engelsmännen vid Mons och le Cateau aug. 1914. K. avvärjde under slaget vid Marne sept. s. å. den franska omfattningen av tyskarnas högra

Klumpfisk.

flygel ("slaget vid Ourcq") men måste i samband med övriga arméer gå tillbaka bakom Aisne. K. avgick 1915.

Klumpfiskar, *Mo'lidae,* en fam. Fastkäkar med hög, platt, baktill tvärt avhuggen kropp. Stjärt- och bukfenor saknas. Klumpfisken, *Orthagori'scus mo'la,* har oval, gråaktig kropp. Rygg- och analfenan äro framtill mycket höga och stå i förbindelse med varandra i form av en fenkant runt kroppens bakända. Längd intill 240 cm. Atlanten, Medelhavet, Stilla havet. Lever av fiskyngel, maneter m. m.

Klumpfot, abnorm fotställning med vridning av fotsulan inåt och vanl. även sänkning av hälen. K. är oftast medfödd och då vanl. dubbelsidig. Den kan även uppkomma till följd av förlamningar l. sen- och muskelskador. — *Behandlingen* är huvudsakl. ortopedisk med bandage, understödd av plastiska senoperationer, och lämnar vanl. funktionellt tillfredsställande resultat.

Klumprotsjuka, sjukdom på korsblommiga växter, spec. kål, vid. raps och rovor, rädisa och rättika, vitsenap m. fl. K. orsakas av *Plasmodio'phora Bra'ssicae,* en slemsvamp, som lever i värdväxternas rötter och på dem orsakar knöllika ansvällningar ("fingrar och tår"). Genom rötternas förmultning sprides K. i jorden. På smittad jord bör odling av kål o. d. inställas 5—6 år.

Klumpsöm, ett slags plattsöm, där man, för att få formen plastisk, medelst stygn fyller, innan de slutgiltiga stygnen sys.

Klusi'la ljud, detsamma som explosiva (se d. o.).

Klu'sjino, by i guv. Smolensk, Ryssland (se De la Gardie sp. 180).

Kly'mene, i grek. myt. dotter av Okeanos, gemål till Iapetos, moder till Atlas och Prometeus.

Klynnegrening, detsamma som dikotomisk förgrening.

Klys, hål i bogen, däcket l. fartygssidan för utförande av ankarkättingar l. förtöjningsgods.

Klysstoppare, mekanisk anordning i ankarklyset å fartyg för fasthållande av ankarkättingen.

Klysti'r (grek. *klyste'r,* av *kly'zein,* skölja), lavemang (se d. o.).

Klytaime'stra, se Orestessagan.

Klyvarbom, rundhult, som förlänger bogsprötet för över och är fästat till detta medelst ett eselhuvud och en stoppkätting. — K. stöttas sidvarts av klyvarbomsgajar, nedifrån av undergajar, uppifrån av toppgajar.

Klyvare, trekantigt segel, som fästes mellan klyvarbommen och förmärsstången.

Klyvbarhet. *Miner.* Ett mine-

rals egenskap att klyvas efter bestämda, av kristallformen betingade plan. — *Petrografi.* En bergarts benägenhet att klyvas efter vissa plan, t. ex. skiktplanen i skiktade och skiffrighetsplanen i skiffriga bergarter. Även hos massformiga bergarter, t. ex. graniter, förekommer i vissa plan utpräglad K. Den bästa klyvbarhetsriktningen benämnes klåv, den sämsta, vinkelrätt mot klåvet stående, borst.

Klyverslejdare, tåg l. ställina mellan klyvarbomsnocken och förmärsstången.

Klyvfot, se Kräftdjur.

Klyvning, se Fosterutveckling sp. 403 ff.

Klyvsvampar, se Bakterier.

Klyvöppning, i växternas epidermis förekommande öppningar, medelst vilka intercellularrummen i växtens inre stå i förbindelse med den omgivande atmosfären. K. (l. sto'mata) förekomma vanl. talrikast på bladens undersida (vanl. 100—300 per kvmm.), sparsammare på översidan, även på yngre, epidermisklädda stamdelar och i blommorna. De begränsas av två läppceller; under K. ligger en andhåla (jfr Blad sp. 34). Genom ändringar i läppcellernas saftspänning med åtföljande formförändringar av dessa celler (jfr fig.) öppnas och slutas K. I allm. öppnas K. vid fuktigt, slutas vid torrt väder. Härigenom regleras transpirationen. K. förmedla även gasutbyte vid andning och assimilation. Jfr Hydatod.

Klåda, retningssymtom i huden utan säkert känd mekanism. Lokaliserad K. förekommer vid många hudsjukdomar; den kan även orsakas av sjukliga förändringar i nervsystemet. All-

Klyvöppning av Helleborus i genomskärning, öppen (grova linjer) och sluten. Läppcellernas innehåll streckat.

män K. åtföljer anhopningen av gallämnen i kroppen vid stark gulsot. K. kan temporärt lindras genom kylande medel.

Klåpare (antagl. ombildning av äldre sv. *klåper*, av isl. *kláprr*, besläktat med sv. dialektalt *klåp*, klump), oskicklig, utan gedigna kunskaper l. färdigheter i facket.

Kläckeberga, socken i Kalmar l., jämte Dörby pastorat i Växjö stift. 1,045 inv.

Kläckningsapparater för kläckning av ägg av fjäderfä begagnas allmänt, där fjäderfäskötsel bedrives i större skala. K. bestå av ett med värmeisolerande väggar försett rum, vari uppvärmning sker till 38° à 39° C. med fotogenlampa l. elektriskt värmeelement. Liknande apparater, s. k. artificiella mödrar, användas för att värma och skydda de i K. kläckta kycklingarna under deras tidigaste levnad.

Kläde, ett enfärgat, vanl. tvåskaftat ylletyg, vilket genom valkning, ruggning och överskärning erhållit en filtartad yta med tät, låg, jämnhög lugg, som helt döljer trådarna.

Klädedräkt. K:s karaktär växlar starkt under olika tider, bland olika folk och hos olika samhällsklasser beroende på klimat, kulturell och materiell ståndpunkt o. d. Framför allt på den europeiska K:s utveckling alltifrån medeltidens slut har modet därjämte utövat ett bestämmande in-

Fr. v. Egyptisk kvinno- och mansdräkt från Gamla riket. (Väggmålning i Memfis.) — Egyptisk mansdräkt (farao) från Nya riket. (Väggmålning i Tebe.) — Förklassisk grekisk kvinnodräkt. (Väggmålning i Tiryns.)

flytande, kännetecknat på samma gång av strävan efter likformighet, urspr. blott inom de högre samhällsklassernas K., och efter snabba växlingar, varvid icke blott K:s stoffer och snitt förändrats utan även kroppsformerna, ofta genom konstlade medel, på olika sätt betonats. Genom motsatta tendenser — stor variation inom olika områden och få l. inga förändringar under tiderna — intaga de primitiva folkens K. och folkdräkterna (se d. o.) en särställning. — *Egypternas* K. utvecklades från mycket enkla former i äldsta tider till allt större prakt under de senare dynastierna. Männens dräkt var urspr. endast ett skört l. en kort snäv kjol, kvinnornas längre och försedd med axelband. Festdräkterna och högt uppsatta personers dräkter voro långa, fint veckade och försedda med praktfulla skulderbetäckningar. Kvinnorna buro huvudbindlar, de förnäma diadem och dukar med rikt veckade nackstycken. Peruk och lösskägg brukades även. — *Assyrier* och *babylonier* buro en lång, snäv, kortärmad skjorta, konungen och prästerna därutanpå en slät, stramt sittande mantel med frans och bård (se ill. till Assyrien sp. 776 och 777). — *Perserna* buro under forntiden kaftaner med långa skört (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1498), senare, åtminstone under sasaniderna (226—641 e. Kr.), vida lång- l. kortbyxor samt en trekvartslång rock. Dräkterna voro färgrika och mönstrade. — Den förklassiska *grekiska* K. skilde sig starkt från den senare. På Kreta hade kvinnorna en lång klockkjol med volanger och ett jackformigt liv, snörd midja och blottade bröst (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1506). På fastlandet buros liknande färgrika och mönstrade dräkter. — Den klassiska grekiska K. bestod i motsats härtill av enkelt skurna, oftast enfärgade plagg av linne, ylle l. bomull, som draperades och veckades. Man skiljer mellan dorisk och jonisk dräkt. Dorisk

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Fr. v. Grek i klamys. — Dorisk kvinnodräkt. — Romare i toga. — Romersk kvinnodräkt. (Antika statyer.)

mansdräkt bestod av en kort skjorta, *kito'n*, med ärmhål på ena sidan, i den andra öppen och där hopfästad över axeln samt med gördel om livet (se ill. till Eurydike). Däröver bars en fyrkantig mantel, *hima'tion*, fästad på vänstra axeln och liggande över l. under högra armen (se ill. till Demostenes). *Klamy's*, en kort mantel l. sjal, bars, ibland som enda plagg, av ynglingar. Den doriska kvinnodräkten var ett enda stort, brett tygstycke, lagt så, att övre delen föll om axlar och överkropp som en bred krage, samt hopfästat på axlarna med nålar och gördlat. Jonisk mansdräkt bestod av en lång kiton och en himation, kvinnokitonen var mycket veckrik och hade korta ärmar, över densamma bars en mantel l. sjal. Grekerna gingo mest barhuvade men brukade stundom platta, bredskyggiga hattar. Kvinnorna drogo på gatan manteln över håret. Männen hade korta, ynglingarna längre lockar (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1507). Kvinnornas frisyr var i allm. enkel med knut bak och benat pannhår (se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1514). På fötterna hade man sandaler, skor l. halvstövlar. — *Romarnas* K. bestod av två plagg, vanl. av vitt ylle, *tu'nika* och *to'ga*, motsva-

Romersk kvinnofrisyr. (Huvud av antik byst.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Fr. v. **Mans- och kvinnodräkt. 1200-t.** (Statyer i domen i Naumburg.) — **Kvinnodräkt. 1300-t.** (Staty i rådhuset i Poitiers.) — **Mansdräkt. 1400-t.** (Staty i riksmuseet i Amsterdam.)

rande grekernas kiton och himation. Tunikan, som hade skjortform och stundom ärmar samt gördlades, bars som enda dräkt i hemmet. Togan, ett stort ovalt

Germansk mansdräkt från 2:a årh. e. Kr. (Relief på Marcus Aureliuskolonnen i Rom.)

tygstycke, som draperades kring kroppen, var romarnas gatuplagg och brukades framför allt av de förnäma. *Pae'nula,* som inkom med den stigande klädlyxen och fortlevde efter togans bortläggande, var en mantel nästan av cirkelform med hål mitt i för huvudet. Håret bars tätklippt och framkammat, skägget rakades (se ill. till. Bildhuggarkonst sp. 1519). På fötterna buros skor, sandaler l. stövlar. — Kvinnornas dräkt bestod av en ärmlös, knäsid skjorta, *tu'nica inte'rior,* och en vidare, fotsid klänning, *sto'la,* båda gördlade. Utomhus bars en mantel, *pa'lla,* och över håret ofta en slöja. Frisyrerna liknade de grekiska men voro mera invecklade. — Den *germanska* K., sporadiskt känd ända sedan bronsåldern (se d. o.), bestod under folkvandringstiden av skjorta, tröja, mantel, byxor och skor. Byxorna voro

T. v. Nederländsk hårklädsel. 1400-t. (Detalj av målning av Roger van der Weyden.) — T. h. Italiensk frisyr. 1400-t. (Målning av Piero dei Franceschi?)

antingen korta och kompletterade av benlindor, l. långa och ibland hopsydda med strumporna. Gallernas klädedräkt liknade i stort sett germanernas. — Den *bysantinska* K. behöll i stort sett de romerska plaggen, men erhöll under orientaliskt inflytande och genom sidenets införande en praktfullare och stelare karaktär (se ill. till Bysantinsk konst). — Den *äldre medeltida* K. över hela Europa byggde på det romersk-germanska schemat med skjorta, tunika, byxor, skor och mantel. Linne och särskilt ylle samt läder och pälsverk voro urspr. de gängse dräktmaterialen. Under 1200- och 1300-t. tilltog yppigheten, och siden blev vanligare. Dräkterna sutto urspr. rätt löst. — *Mansdräkten* var på 1200-t. mycket lång och lik kvinnornas, dock med bälte. Manteln var intill omkr. 1200 fäst på antikt vis men därefter mitt fram. — Under 1200- och 1300-t. var *kvinnodräkten* mycket snäv i livet men nedom höften vid och släpande. Redan på 1300-t. uppträdde den ärmlösa, ofta västformiga och pälsbrämade tunikan, som visade en underklänning av annat tyg. Håret bars under tidig medeltid vanl. enkelt och flätat. Under 1300-t. lades ofta flätan om huvudet l. i ringar över öronen. Huvudbonad förekom urspr. sällan; dock buro gifta en duk l. slöja om håret. Under 1200-t. bars ett dubbelband, det ena om haka och hjässa, det andra om panna och nacke. — Mot *medeltidens slut* förändrades K. starkt. Kläderna blevo åtsittande, ofta ytterst trånga, och knäpptes l. snördes till. Samtidigt uppträdde en mängd excentriska detaljer: dräktens kanter skuros upp i flikar, som stundom besattes med bjällror, ena dräkthalvan gjordes

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Burgundiska kvinnodräkter från 1400-t.

i annan färg än den andra o. s. v. Praktfullt mönstrade brokader, siden och sammet voro omtyckta, särskilt i den burgundiska hovdräkten, som från 1400-t:s mitt blev tongivande i hela Europa. — *Mansdräkten* bestod av en kort, slät l. tätt veckad rock med insnörd midja, med l. utan skört; ärmarna voro antingen släta, sydda med puff upptill l. hade hängande flikar. Däröver bars en vid, ofta pälsbrämad ytterrock, ibland utan ärmar och helt öppen i sidorna som en mässhake (se ill. till Flamländsk konst sp. 112). I Tyskland brukades vid 1400-t:s slut en kort, på ena axeln häktad mantel, eljest föll denna ur bruk. Byxorna, före 1300-t. sydda i två delar, en för varje ben, gjordes därefter hopsydda och åtstramande om benet och gingo vanl. i ett med strumpan. Snabelskor, som varit i mod redan på 1100-t., blevo under 1300- och 1400-t allenarådande. Männen hade under medeltiden i allm. långt hår och voro slätrakade. Hattar och mössor av varierande former buros. Hättor av kapuschongform med axelkrage och svanslikt utdragen spets brukades av båda könen (se ill. till Petrarca). — *Kvinnorna* buro över en underklänning en *robe*, stram över axlarna, med snörd midja och högt sittande bälte men med veckrik och ofta långt släpande kjol. Ärmarna voro antingen åtsittande l. hängande. Urringningen var liten och spetsig och prydd med kragar och pälsbräm. Huvudbonaderna och hårklädslarna voro invecklade, dolde håret samt hade antingen formen av vridna turbaner, höga strutar l. åt sidorna utstående horn och kompletterades av slöjor. I Italien bars håret ofta bart, rakat i pannan och med insnodda pärlband och slöjor. — Med *1500-t:s början* blev det särskilt av landsknektarna (se d. o.) utbildade tyska renässansmodet förhärskande. I motsats till den föreg. tidens slankhetsideal kännetecknas det såväl i mans- som kvinnodräkten av en stark breddbetoning. Genom utpuffningar och uppslitsningar, genom vilka det olikfärgade fodret framträdde, bragtes tygmassorna att svälla. — *Mansdräkten* behöll den i midjan åtsittande rocken, som i seklets början var V-formigt öppen fram, visande en fint arbetad skjorta, men senare blev hög i halsen och hade, ofta till knäna räckande, skört. Ytterrocken blev öppen fram med bred krage och långa slag. De åtstramande byxorna uppdelades i strumpor och vida, vanl. till knäna räckande byxor av samma stoff som rocken och liksom denna ofta uppslitsade. Skorna blevo breda och fingo oxmulefason.

Tyska mans- och kvinnodräkter från omkr. 1500. (Kopparstick av A. Dürer.) — Tyska mans- och kvinnodräkter från 1538. (Kopparstick av H. Aldegrever.) — Mansdräkt från 1587 (spansk dräkt). (Sigismund. Samtida målning.)

Håret bars relativt kort och rakskuret, likaså skägget (se ill. till Gustav sp. 134), men även långt skägg förekom. Den vanligaste huvudbonaden var baretten (se d. o.). — I *kvinnodräkten* sjönk midjan successivt, men magen och svankryggen betonades liksom på 1400-t. Urringningen blev bred och djup, ofta med en rynkad vit isättning, och ärmarna fingo puffar och uppslitsningar, liksom männens, varigenom axelbredden betonades. Hårklädslarna förenklades, håret benades och kammades ned över öronen. Baktill uppstående hättor samt baretter voro moderna. — Med den spanska hovdräkten, som under *1500-t:s senare del* och ett stycke in på 1600-t. angav tonen över hela Europa, fick K. en stelare prägel med styva, vadderade dräkter av tunga, mörka stoffer, rikt broderade och ofta även med små, i regelbundna mönster anordnade uppslitsningar. — *Mansdräkten* blev som under 1400-t. ytterst åtsittande. Rocken förlängdes i midjan till en snibb, förlorade sina skört och blev hög i halsen med krås l. pipkrage, byxorna blevo ofta ytterst korta och ballongformiga. Över skuldrorna bars en kort, styv mantel, på huvudet en mycket

Kvinnodräkt från 1500-t:s senare del. (Drottning Elisabet av England. Kopparstick av C. van de Passe.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Franska 1600-talsdräkter. Fr. v. Mansdräkt från 1600-t:s förra del. — Mansdräkt från 1600-t:s senare del. (Ludvig XIV.) — Kvinnodräkt med fontang från 1600-t:s senare del. (Samtida gravyrer.)

liten barett l. en cylinderformad hatt (se ill. till F i l i p sp. 1536). Håret blev kort, skägget spetsigt. — *Kvinnodräkten* kännetecknas av det starkt snörda, snibbformiga livet och styvkjolen (*vertugale* l. *vertugade*, se d. o.), urspr. klockformig, senare brickformigt utstående i midjan. Ärmarna voro vanl. av puff- l. fårbogs- (fr. *gigot*) form. Kragen var hög med krås, l. ock bars en i nacken uppstående spetskrage. Håret kammades högt och stramt och pryddes av en styv, spetskantad mössa (se ill. till M a r i a, *skotska drottningar*. 2.). — Under *1 6 0 0 - t : s f ö r r a d e l* blev K. mera ledig och naturlig. Trettioåriga kriget gav modet en viss fältmässig prägel, som i Holland fick ett drag av borgerlig enkelhet, medan i Frankrike, som alltmer tog ledningen, kavaljererna *à la mode* utvecklade en mängd extravaganta detaljer. — *Mansdräkten* behöll den korta rocken men mindre snäv och med skört, och över densamma bars en vid ytterrock l. mantel. Pipkragen ersattes av den brett nedliggande kragen (Gustav Adolfs typ). Byxorna, kallade "rheingraves", blevo ganska raka och tämligen vida. Även kring benen buros spetsmanschetter, *canons*, och stövlarna voro upptill mycket vida, nedhasade och försedda med kragar. Männen buro långt hår

Fransk kvinnodräkt från 1600-t:s förra del. (Kopparstick av A. Bosse.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

och pipskägg och på huvudet en mjuk filthatt med breda, ofta uppvikta brätten och fjädrar. — I *kvinnodräkten* snördes livet mindre och kjolen förlorade sin styvnad, men var alltjämt rikt veckad. Framtill var ibland dräkten öppen och visade en underklänning av annat material. Nedliggande kragar, lika männens, ärmar med två puffar och spetsmanschetter voro vanliga. Frisyren var slät med tillbakastruket hår och oftast korta lockar l. lugg kring pannan samt en platt knut långt bak. — *Omkr. 1660—1780.* Under Ludvig XIV blev det franska modet allenarådande och präglade helt barock- och rokokotidens K., som åter fick en hovmässig karaktär. Siden och sammet brukades mest. Barockens stoffer voro tunga och stormönstriga, rokokons lättare och ljusare och med övervägande blommönster. — Efter omkr. 1660

Franska rokokodräkter. (Gravyr av J.-M. Moreau. Detalj.)

Frisyr från omkr. 1780.

undergick *mansdräkten* en genomgripande förändring. Utanpå den korta och trånga rocken, *pourpoint*, sattes en längre rock, varvid den förra kom att fungera som väst, dock med ärmar, som bortföllo med tiden. Det nya plagget, kallat först *souquenin*, senare *justaucorps*, hade långa ärmar med slag, skjortan hade mjuka, nedhängande spetsmanschetter. Under 1600-t. voro både väst och rock öppna ned till midjan och visade skjortans rika spetskrås samt hade vida, vanl. knäppta skört. Under 1700-t. knäpptes justaucorpsen upptill i st. f. nedtill och fick bakåt sneddade, snävare skört, men därjämte buros även rockar med veckade och med styvnad, s. k. *dykränger*, försedda skört. Rokokodräkten gjordes antingen helt i ett tyg l. med avstickande väst och byxor. Byxorna voro snäva och hade linning vid knäet. Silkesstrumpor och skor med spännen buros. Peruk (se d. o.)

Dam- och herrmoder från 1787, 1802 och 1832.

av växlande former bars under hela denna tid jämte trekantigt uppvikt hatt. — *Kvinnodräkten* betonade till en början lodlinjen, men med rokokon återkom breddbetoningen. Liven, som behöllo sin snibbform, snördes till ytterlighet hårt, och ärmen blev slät och utan undantag halvlång ända till 1780-t. samt prydd med nedhängande spetsar, *engageanter*. Urringningen blev djup, och kragen bortlades. Kjolen gjordes under 1600-t. i klockform men kunde även draperas. Omkr. 1720 återkom styvkjolen, nu kallad *panier*, som omkr. 1760 började plattas till bak och fram och fick oval genomskärning. Som överplagg brukades lösa kappor, ofta utan ärmar. Ett dylikt var *saloppen*. Omkr. 1670—1720 var *fontangen* (se d. o.) den härskande hårklädseln, under rokokotiden var frisyren enkel och slät, under Ludvig XVI:s tid mycket hög och upptornad, ofta med karikatyrmässiga prydnader. Hatten hade under rokokon flat form och hakband, senare blev den högre och fick enorma brätten. Små huvor och nätta mössor älskades även. Skorna voro under hela 1700-t. spetsiga, korta och högklackade. — *Omkr. 1780—nuv. tid.* Franska revolutionen inledde ett nytt skede i K:s historia, som fram till våra dagar visat en serie starkt skiftande moder. Framför allt gäller detta *kvinnodräkten*, som under 1800-t. träder helt i förgrunden. — *1780-t. och 1790-t:s början* bilda ett övergångsskede varunder England

Damdräkt och frisyr. 1845. (Prinsessan Alexandra av Bayern. Målning av J. Stieler.)

starkt influerade på de förr allenarådande franska moderna. Livet förlorade sin snibb och hade i regel korsade framstycken och en bred *fichu* (se d. o.) l. en bred krage och slag samt långa ärmar. Kjolen förlorade sin styvnad men var fortfarande vid och rynkad i midjan. Tygerna voro ofta randiga, hattar och muffar jättestora. — 1795 var det nya modet färdigt, kallat *empire*, ehuru tio år äldre än kejsardömet. De revolutionära frihetsidéerna och den allenarådande klassiska smaken voro dess föräldrar. Midjan satt nu tätt under bröstet, snörlivet bortlades, urringningen gjordes så djup som möjligt, ärmen reducerades till en kort puff l. holk, klänningarna blevo snäva och alldeles ogarnerade samt smögo sig efter kroppsformerna, varvid underkläderna minskades till ett minimum. Som ytterplagg brukades en kort tröja, en lång rock kallad *redingote* (se d. o.) l. sjal. Skorna miste klacken. Frisyren blev mer naturlig med en grekisk knut l. lockfrisyr, stundom med kort hår. Hattarna voro först postiljonshattar och

Damdräkter med krinolin. 1860.

Damdräkt med turnyr. 1873.

kråkor av växlande former. Moderna demokratiserades, samtidigt som en massa billiga tyger, främst i bomull, kastades ut i marknaden. Den vita linongklänningen blev snart allenarådande även till fest. Efter 1804, året för Napoleons kröning, vek dock den klassiska enkelheten för rikare garneringar och dyrbarare stoffer. — *1820—30-t.* 1820-t. bibehöll i huvudsak föregående periods moder, men midjan, som redan 1818 börjat sänkas till sin naturliga plats, betonades åter och snörlivet återkom. 1830-t. kännetecknas framför allt av att axelbredden poängterades genom fårbogsärmar och breda axelkragar. Som kontrast strävade man efter ytterst smal midja. Kjolen var kort och vid. Frisyrerna blevo på 1820-t. högre och pryddes av höga kammar kring knuten. På 1830-t. brukades mittbena och utpuffat, lockat sidohår. — *1840—50-t.* kännetecknas av snibbliv och enormt vid, lång kjol med allt rikare garneringar. På 1850-t. brukades *krinolin* (se d. o.). Axelpuffen bortföll, och ärmen

T. v. Frisyr med chinjong. 1876. — T. h. Damdräkt från 1880-t. (Målning av J. van Beers.)

vidgades i stället nedtill. Skorna fingo ånyo klackar på 1850-t. 1840-t. älskade korkskruvslockar, 1850-t. slätt benat hår. Kråkan var den vanliga huvudbonaden. — *1860—80-t.* På 1860-t. bortlades krinolinen, kjolvidden samlades bak, och släp tillkom. Vid 1870-t:s början och under 1880-t. tornades kjolens bakre tygmassor upp över *turnyren* (se d. o.), och kjolarna draperades och avdelades. Liven voro på 1870- och särskilt 1880-t. ytterst släta och strama. Hårklädseln var på 1860- och 1870-t. av växlande form men alltid mycket stor, vartill bidrogo *chinjong* (se d. o.) och tjocka lösflätor, 1880-t:s frisyr var däremot slät och stram, ofta med lugg. Hattarna voro på 1860- och 1870-t. små och vanl. platta, på 1880-t. större och högre. — På *1890-t.* bortlades turnyren, kjolarna blevo halvvida och mot sekelskiftet klockformiga. Liven hade oftast en isättning fram, puffärmar samt hög krage. Skräddarstilen, som redan på 1860-t. börjat framträda, slog igenom i promenad- och vardagsdräkten. Hårknuten sjönk alltmer och satt 1900 långt nere i nacken, samtidigt med att framhåret blev allt yvigare. Hattarna tilltogo i storlek. — *1900-t.* utmärkes av mycket snabbt varierande moder med tvära omkastningar från en säsong till en annan. Konfektionssydda kläder ha de senaste åren gjort de nya moderna tillgängliga för alla men även banaliserat modellerna och sänkt kvaliteten. Sportmässigheten och praktiska hänsyn ha

Promenaddräkt 1896.

Dammoder från 1901, 1908, 1913 och 1925.

verkat till en sund förenkling av dräkten. Kjolen var klockskuren och lång till omkr. 1912, därefter rakskuren, av varierande vidd men aldrig lång, ofta t. o. m. ytterst kort och snäv. Blus och kjol som promenad- och vardagsdräkt ha efter 1920 ofta ersatts med helskuren klänning och kappa, båda av rakt och enkelt snitt. Slanka former utan betonad midja ha eftersträvats, och snörlivet har ersatts av en mjuk höfthållare. Större lyx och fantasi ha utvecklats i aftontoaletter. Hattarna voro omkr. 1909 jättestora och rikt garnerade, därefter halvstora i tio år och sedan små och klockformiga. Frisyrernas dimensioner ha av- och tilltagit med hattarnas. Kortklippt hår har åter blivit modernt. — Även *mansdräkten* förändrades vid franska revolutionen. Fracken kom på modet i st. f. justaucorpsen. Den hade först hög, bred krage och stora slag. Skörten voro långa och smala, västen blev kort men längre än fracklivet. Från 1830-t. började fracken att endast användas som högtidsplagg och efterträddes till vardagsbruk av livrocken, ur vilken under senare delen av 1800-t. både bonjouren och jaquetten utvecklats, senare även den nu för vardagsbruk allenarådande kavajen och den för enklare festtillfällen avsedda smokingen. Den öppna västen med stärkt skjortbröst uppstod på 1820-t. och har sedan alltid tillhört åtminstone högtidsdräkten. Den högt om halsen lindade spännhalsdu-

Herrmoder från 1860-t. och 1924.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Klädesmalar. Pälsmalen.

ken, från 1830-t. kombinerad med fadermördare (se d. o.) utträngdes vid 1800-t:s mitt av mindre halsdukar, än knutna, än sydda. Knäbyxor veko under empiren för långbyxor (jfr Sans-culotter), som antingen voro snäva och damasklika och ofta nedstoppade i stövlarna l. vidare. Stövlar bortlades efter empiretiden, och byxorna ha sedan varierat i vidd och fason. Håret bars efter perukens bortläggande först halvlångt men från omkr. 1800 kortklippt och var vanl. kammat i tupé framtill ända till 1840-t., då den släta benade frisyren blev allmännast. Skägg var vanligt under 1830—90-t., därefter enbart mustascher, numera slätrakat ansikte. Den trekantiga hatten vek vid revolutionen för den fram och bak uppvikta. Cylinderhatten, som blev modern under empiren, höll sig hela 1800-t., men ersattes från 1870- och 1880-t. alltmer av den styva rundkulliga hatten och av den mjuka filthatten, vilka tävlat i popularitet. — Medan Frankrike i stort sett dominerat dammoderna allt från 1500-t:s slut, har den ledande ställningen på herrmodernas område från 1780-t. intagits av England. Även de praktiska amerikanska moderna ha under 1900-t. spelat stor roll.

Klädesholmen. 1. Socken i Göteb. l., jämte Rönnäng pastorat i Göteborgs stift. 880 inv. — 2. Klädesholmen och Koholmen, municipalsamhälle i K. l. 750 inv.

Klädesmalar, inomhus allmänna Malfjärilar, vilkas larver leva av kläder o. d. Vingbredden varierar mellan c:a 10 och 20 mm. Larverna äro vitaktiga med brunt huvud. Vanligast är pälsmalen, *Ti'nea pellione'lla.* Framvingar grågula, bakvingar askgråa. På våren läggas äggen på pälsvaror, kläder o. d. Larverna omge sig med ett hölje av tygtrådar. Gula klädesmalen, *Tine'ola bisellie'lla,* liknar pälsmalen, men larverna hålla till i långa, vävda rör i pälsverk, ylletyger o. d. Hos gulhuvade filtmalen, *Mono'pis rustice'lla,* vars larver leva bl. a. på filtar, äro framvingarna spräckliga i svart och brunt. Även kornmalen, *Tinea grane'lla,* vars framvingar äro gråvita och mörkfläckiga, lägger stundom sina ägg på gamla kläder, fjädrar o. d. Dess larver leva dock företrädesvis på spannmål, spec. råg, på torkad frukt m. m. och kunna anställa stor skada i spannmålsmagasin. — Som "malmedel" användas bl. a. starkt luktande ämnen, ss. naftalin och kamfer, vilka läggas bland kläderna för att hindra äggläggning. Kornmalen bekämpas i spannmålsmagasin genom luftning av spannmålen l. desinfektion med kolsvavla o. d., genom att uppsamla larverna med fuktiga skynken, som läggas över spannmålen och sedan försiktigt avtagas, m. m.

Klämtning, klockringning med enstaka, av långa uppehåll åtskilda slag, brukas i den katolska kyrkan vid åtskilliga tillfällen ss. maning till bön. Bl. a. märkes K. *pro pace* (för frid) morgon och

afton. K. påbjudes även av 1686 års svenska kyrkolag (i städerna alla söckendagar om morgonen kl. 10 och om aftonen kl. 4; på landet utan bestämd tid). K. förekommer även ss. alarmsignal, t. ex. vid eldfara.

Klängapor l. spindelapor, *A'teles*, ett släkte sydamerikanska Plattnäsor (fam. *Ce'bidae*), med spenslig kropp, långa, smala ben och lång gripsvans, som i spetsen är naken på undersidan. Tummen är rudimentär l. saknas. Skickliga trädklättrare.

Klänge, smala, trådlika, hos lianer och lianartade växter förekommande klätterorgan. K. utgöras antingen av stamdelar, stamklängen, bladdelar, bladklängen, l. ombildade luftrötter, rotklängen. K. äro känsliga för beröring, utföra därvid tropistiska rörelser (jfr Tropismer) och gripa fatt i det stöd, på vilket växten klättrar. Se Klätterväxter.

Klängning, se Fröklängning.

Klängväxter, se Klätterväxter.

Kläpp, se Klocka.

Klärobsky'r, se Clairobscur.

Klärvoaja'ns, se Clairvoyance.

Klätt, se Klint.

Klätterfisk, se Labyrintfiskar.

Klätterfåglar l. partåiga fåglar, gemensamt namn på fåglar med klätterfötter (se Fåglar sp. 821), t. ex. hackspett- och gökfåglar.

Klätterpiggsvin, se Trädpiggsvin.

Klätterrosor, se Rosa.

Klätterväxter, lia'ner, växter, som klättra på stöd, i naturen

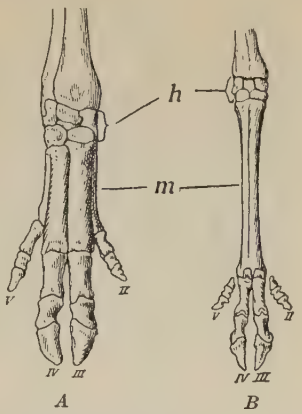

Klövdjur. Framfot av: **A** svin, **B** nötkreatur. h handlovsben, m mellanhandsben. II—V tår.

vanl. på andra växter. Klängväxter klättra med klängen (se d. o.). Med bladklängen klättra bl. a. ärter, vicker, gurka och melon, med stamklängen bl. a. vin, vildvin och passionsblomma, med rotklängen många tropiska orkidéer, ss. vaniljplantan. Slingerväxters stam slingrar sig spiralformigt kring smala och raka stöd (bl. a. rosenböna, humle). Rotklättrare klättra med särskilda häftrötter, ss. murgröna. Bland övriga, mindre fulländade typer märkas *Cle'matis vita'lba,* som klättrar med bladskaften, klätterrosor och många björnbärsarter, som klänga med tornar, o. s. v. — K. kunna genom sitt växtsätt bättre tillgodogöra sig solljuset än andra växter utan att därför som epifyterna gå miste om markens fuktighet och näringsrikedom. Talrikast äro K. i de tropiska urskogarna, där de vanl. äro förvedade (lianer i egentlig bemärkelse). Många K. odlas som prydnadsväxter, i Sverige på kalljord bl. a.

Rödklöver (Trifolium pratense).

Clematis, humle, indiankrasse, kaprifol, klätterrosor, murgröna, pipranka, rosenböna, vildvin.

Klöker, David, se Ehrenstrahl.

Klöv, se Klövdjur.

Klövdjur l. partåiga hovdjur, *Artioda'ctyla*, en underordn. Hovdjur. Tredje och fjärde tån äro väl utvecklade, nedtill försedda med klövar: på insidan plana, på utsidan rundade hovar. Andra och femte tån saknas l. bilda vanl. ett par förkrympta s. k. bitår, bi- l. lättklövar, som ej beröra marken. Första tån saknas. Spenarna ligga vanl. i ljumskregionen. Moderkakan är diffus l. kotyledon. Alla världsdelar utom Australien. — Till K. höra idisslare samt icke idisslande K., grupp *Nonrumina'ntia* [flodhästar och svindjur (se dessa ord)]. De senare ha knöliga kindtänder, fram- och hörntänder i båda käkarna, enkel mage och fria mellanhands- och mellanfotsben (jfr Idisslare). Till en tredje, numera utdöd grupp av i vatten l. sumptrakter levande K. hörde bl. a. *Anthracothe'rium* från Europas oligocena lager och *Anoplothe'rium*, vilka hade tre, trol. av simhud förbundna tår på såväl framsom bakben l. endast de senare. De äldsta K. levde under äldre tertiärperioden. Se ill. sp. 950.

Klövedal, socken i Göteb. l., jämte Stenkyrka och Valla pastorat i Göteborgs stift. 1,240 inv.

Klöver. 1. Se Kortspel. — 2. K. l. väppling, arter av släktet *Trifo'lium* (fam. *Legumino'sae*), med trefingrade blad, blommor i huvud samt kort, rak balja. Vanliga på gräsmark i Sverige äro alsikeklöver, *Trifolium hy'bridum*, med vita l. rödlätta blomhuvud på en över marken höjd stjälk, vitklöver, *Trifolium re'pens*, med vita blomhuvud på långa skaft från en nedliggande stjälk, skogsklöver, *Trifolium me'dium*, med mörkröda blommor och lansettlika småblad, rödklöver, *Trifolium prate'nse*, med mörkröda blommor och ovala småblad, m. fl. — *Lantbr.* Rödklöver, Sveriges värdefullaste foderväxt, odlas allmänt å vallar, vanl. i blandning med andra vallfodervaxter, och utfodras färsk l. som hö. I Sverige skiljes på tidig (schlesisk) och sen (svensk sen) rödklöver. Den tidiga lämnar god återväxt men har kort varaktighet, varför den odlas endast på 1—2-åriga vallar. Senklöver ger sämre återväxt men har god varaktighet och lämpar sig därför till mångåriga vallar. Rödklöver föredrar kalk- och mullrik lättlera. Fröet utsås i regel i skyddssäd, vanl. på våren. Utsädesmängd 20 kg., höskörd 4 à 5 upp till 7 ton per har i enbart bestånd. Fröskörden kan uppgå till 600 kg. per har men reduceras, om blomningen inträffat på tid, då humlor, vilka huvudsakl. ombesörja pollinationen,

ej funnits i erforderlig mängd. Alsikeklöver (uppkallad efter Alsike skn och föreslagen till odling av Linné) är likaledes mycket värdefull i fleråriga vallar. Den är känslig för uttorkning men tämligen motståndskraftig mot vårfroster och parasiter och har under gynnsamma förhållanden god varaktighet. Utsädesmängd 10—16 kg., fröskörd 200—450 kg. per har i enbart bestånd. Höskörd liksom hos rödklöver. Vitklöver har genom sin nedliggande och rotslående stjälk god spridningsförmåga och så gott som obegränsad varaktighet och är därför synnerligen lämplig i betesvallar. Den föredrager fuktig mark. Utsädesmängd 10—15 kg. per har i enbart bestånd. — Sjukdomar: bladmögel, klöverröta, mjöldagg, rost, rotfiltsjuka, klöversnärja, klöverspetsvivel och trådmaskar. — Jfr Fodermedel.

Klövernötare, detsamma som frönötare.

Klöverröta, se Discomycetes.

Klöversilke, detsamma som klöversnärja, se Cuscuta.

Klövertrötthet, jordtrötthet (jfr d. o.) vid klöverodling.

Kloverål, se Trådmaskar.

Klövjning (av fsv. *klyv,* kluven hästbörda), forsling på ryggen av packdjur (vanl. hästar, mulor l. åsnor) av varor l. material, packade på en klövsadel. K. begagnas, där fordon icke kunna framföras, för militära ändamål för framförande av kulsprutor l. vid för bergskrig särskilt organiserade trupper (bergstrupper).

Klövröta, klövspaltinflammation, en hos nötkreatur, får och svin förekommande, smittsam, varbildande inflammation, som börjar mellan klövarna (i klövspalten) l. i övergången mellan klöven och huden och därifrån sprider sig inåt senor, band och leder och i svårartade fall kan orsaka blodförgiftning och djurens död. K. behandlas först med Burows lösning och is, samt, sedan öppna sår uppstått, med tvättningar och omslag med starka antiseptika.

Klövsadelkyrkor benämnas en särskilt på Öland utbredd grupp romanska kyrkor, som i försvarssyfte försetts med torn såväl i ö. som v. Den därigenom uppkomna silhuetten har givit anledning till namnet.

Klövsjuka, se Mul- och klövsjuka.

Klövsjö, socken i Jämtl. l., jämte Rätan pastorat i Härnösands stift. 1,095 inv. I K. ligga Klövsjöfjällen på gränsen till Härjedalen.

Km. 1. Förk. för kilometer. — 2. K. l. Kmt, förk. för kopparmynt.

K. M. O., förk. för Kunglig Majestäts Orden (se Ordnar).

K. M:t, förk. för Kunglig majestät.

Knack, se Kortspel.

Kna'ckfuss [-fos], Hermann, f. 1848, d. 1915, tysk målare och konsthistoriker, mest känd ss. utgivare och författare av en serie populärvetenskapliga *Künstlermonographien.*

Knaggrocka, se Rockor.

Knalle, se Gårdfarihandel.

Knallgas, en blandning av vätgas och syrgas i volymförhållandet 2 till 1, som vid antändning exploderar under bildning av vatten. Härvid frigöres en stor mängd värme. K. användes i den s. k. knallgasblästern, värmeapparat, vari gaserna framström-

ma i två koncentriska rör samt blandas och antändas först vid mynningen.

Knallguld, explosiv förening, som bildas, om guldoxid och ammoniak få inverka på varandra.

Knallhatt, se Tändhatt.

Knallkvicksilver, kvicksilversaltet av knallsyran, C = NOH, framställes genom att blanda en varm lösning av kvicksilver i salpetersyra med 98 %-ig alkohol. K. exploderar vid slag l. upphettning över 190°. Är K. hårt packat, inträffar en häftig detonation, som fortplantar sig med mer än 4,000 m./sek. Vid explosion bildas kolsyra, kvävgas och kvicksilver. K. användes i tändhattar (se d. o.). Knallsyrans silversalt, knallsilver, har liknande egenskaper som K.

Knallpulver, en för slag exploderande blandning av vanl. 1 del svavel, 3 delar salpeter och 2 delar pottaska.

Knallsats, se Tändhatt.

Knallsilver, Knallsyra, se Knallkvicksilver.

Knap, mindre, T-format beslag av trä för fastgörande av smäckra ändar.

Knapadel, en numera spefull beteckning för lågadel, av äldre sv. knape, väpnare, sven (jfr ty. *Knabe*, gosse).

Knapp, Georg Friedrich, f. 1842, tysk statistiker och nationalekonom, 1874—1919 prof. i Strassburg. Mest bekanta arbete: *Staatliche Theorie des Geldes* (1905; eng. uppl. 1924).

Knappfors kanal, se Filipstads bergslags kanal.

Knapphet (eng. *scarcity*, fr. *rareté*, ty. *Knappheit*). I nationalekonomisk mening kallas en nyttighet l. en tjänst knapp, om den med fördel skulle kunna användas i större kvantitet än som finns tillgänglig. K. gör hushållning, ekonomi, nödvändig. — Ibland tages K. i betydelsen av *minskad* tillgång. K. under kriget föranledde ransonering.

Knappologi', ett av Aug. Strindberg, i berättelsen "De lycksaligas ö" i Svenska öden och äfventyr, skapat uttryck för att karaktärisera försök att göra "vetenskap" av obetydligheter och självklara ting.

Kna'ster. 1. (Holl., av sp. *canastro*, av grek. *ka'nastron*, korg), urspr. en fin tobakssort (Varinas), som förpackades i korgar; dålig tobak. — 2. Stift, inborrat i en mutter o. d., som hindrar muttern att lossna vid skakning l. rotation.

Knaus [knaos], Ludwig, f. 1829, d. 1910, tysk målare. K. var en av de mest populära düsseldorfska folklivsmålarna men hade under sina studieår i Paris tillägnat sig en mera målerisk stil än de övriga düsseldorfarna.

Knebeli't, se Olivin.

Kneipp [knajp], Sebastian, f. 1821, d. 1897, tysk katolsk präst och naturläkare. Den av K. utarbetade kallvattenkuren (jfr d. o.), Kneippkuren, består i kalla fotbad, barfotagång, kalla lokala vattenbegjutningar m. m. och har tidvis varit mycket på modet. K. inrättade i sin hemort, Wörishofen i Bayern, den första Kneippkuranstalten. Den första i Sverige öppnades 1898 vid Kneippbaden utanför Norrköping (nedlagd 1918).

Knekt. 1. Äldre benämning på tjänare och senare besoldad krigare till fots. — 2. Större beslag å däck, innehållande skivgatt för ledande av löpande gods samt ståndare för beläggning av tågändar. — 3. Se Pelare.

Knektehållet, Ständiga K.,

benämning å indelningsverkets infanterirotering. Se Indelningsverket sp. 1288 f.

Kneller [ne'llə], sir Godfrey, f. 1646, d. 1723, tysk målare, verksam i England. K. var i ungdomen elev av F. Bol i Amsterdam och mottog redan här intryck från barockens paradmåleri. 1674 kom han till London, där han snart efterträdde Lely som hovets och aristokratins idealiserande porträttör. Hans produktion står mestadels i van Dycks tecken, men han har även efterlämnat verk av annan art, ss. den gripande bilden av Monmouth på dödslägret (National Portrait Gallery, London).

Knickerbocker [ni'kkəbåkkə], öknamn på New York-bon, urspr. på de holländska grundläggarna. Washington Irving skrev sin humoristiska historia under pseudonymen Diedrich K. — Plur. knickerbockers, vida, över knäna nedhängande knäbyxor.

Kni'dos, forntida stad i s.v. Mindre Asien, anlagd av doriska utvandrare. I K. fanns ett av forntidens mest berömda konstverk, Praxiteles' Afrodite, av vilken efterbildningar bevarats till våra dagar. Se ill. till Bildhuggarkonst sp. 1513—14.

Knight [najt], eng., knekt, riddare, fordom innehavaren av ett län med skyldighet att göra krigstjänst till häst, numera den lägsta adelstiteln (se d. o. sp. 83).

Knights of Labor [najts åvv le'jbə], se Arbetets riddare.

Knipa, *Cla'ngula cla'ngula,* en art Dykänder med näbbnageln smalare än halva näbbspetsen. Huvudets och nackens fjädrar äro yviga. Hanen i vårdräkt: huvudet och halsen upptill grönglänsande svarta, en vit fläck

Knipa. Hane. Längd 39—50 cm.

framför ögat och på vingen, halsen nedtill och undersidan vita, ryggen och stjärten svarta. Sommartid lik honan men med vita vingtäckare. Honan: huvudet och halsen upptill bruna, halsen nedtill, krävtrakten och sidorna gråa, en fläck på vingen och buken vita, ryggen framtill mörkgrå, baktill svart. N. Europa, Asien, allmän i n. Sverige, sällsynt i s. Boet bygges vanl. i trädhål. Ägg 8—12, blågröna. Flytt- och stannfågel. Fridlyst.

Knippe, se Blomställning sp. 121.

Kni'pperdollinck, Bernt, d. 1536, köpman i Münster, 1534 vunnen för anabaptismen av Johan av Leiden, vald till borgmästare i staden och slutligen upphöjd till ståthållare åt "konung" Johan, vars olyckliga öde också blev hans. Peder Swarts uppgift, att K. varit "Melchior Buntmakare" (d. v. s. Melchior Hoffmann, se d. o. 1) följaktig till Sthlm, är en uppenbar anakronism och utan historisk grund.

Knipplan, municipalsamhälle i Öckerö skn, Göteb. l. 470 inv.

Knipprot, *Hellebori'ne* (*Epipa'ctis*) *palu'stris,* orkidé med rot-

stock, smala blad och ljusröda blommor i klase. Sällsynt på fuktiga ängar i s. och mell. Sverige.

Knippsmide, uträckning av smidbart järn under hammare till stänger av finare dimensioner, som i handeln förekomma sammanbundna till knippor.

Knisslinge, socken i Kristianst. l., jämte Hjärsås pastorat i Lunds stift. 1,675 inv. Kyrka av sten med rester av målningar från tidig medeltid.

Knista, socken i Örebro l., jämte Hidinge pastorat i Strängnäs stift. 2,065 inv. I K. ligger Fjugesta municipalsamhälle. — Kyrkan, urspr. medeltida, senare tillbyggd, har en takstol av stavkyrkotyp, enastående i Sverige.

Knittelvers kallas (i regel parvis rimmade) fyrfotade verser, vilka f. ö. i fråga om rytm och rim äro i hög grad fritt formade. K. användes bl. a. i medeltidens svenska rimkrönikor och har senare upptagits bl. a. av Strindberg i Mäster Olof.

Knivskjærodden, Knivskælodden, se Kap sp. 532.

Knivsta, socken i Sthlms l., jämte Alsike pastorat i Uppsala stift. 1,510 inv. — Gråstenskyrka från 1300-t. med märkliga kalkmålningar från omkr. 1500.

Knjas, ry., försv. knes, furste, rysk adelstitel (nu upphävd). Fem. knjagi'nja, furstinna, och knjasjna', furstedotter. K. voro till inpå 1600-t. ett slags verkliga småfurstar. Som hövdingtitel har K. även förekommit hos andra slaviska folk.

v. Knobelsdorff [knå'-], Georg Wenzeslaus, f. 1699, d. 1753, frih., tysk arkitekt, urspr. militär, studerade i Italien och Frankrike och anslöt sig till fransk klassicism och rokoko i de byggnader som Fredrik II:s arkitekt utförde, främst operan i Berlin (1741—43), Sanssouci (1745—47, se ill. till Byggnadskonst sp. 865), med graciösa rokokoinredningar, och Stadtschloss i Potsdam (1745—51).

Knock out [nåkkao't], se Boxning.

Knodd [av lty. *knode(n)*, knöl], öknamn på sprättig bodbetjänt, sedermera på snobbig, obildad person över huvud.

Knop, måttenheten för ett fartygs hastighet, d. v. s. 1 sjömil per timme (jfr Mil). Betr. härledningen av ordet K. se Logg.

Knopar och stek, sjömansknutar. Knop betecknar ett mera svårlösligt sammanbindningssätt, stek ett lättlösligt. *Råbandsknop* (fig. 1) användes vid hopknopning av två ändar; en felaktigt utförd råbandsknop benämnes *käringknop* (fig. 2). *Garnknopen* (fig. 3), den minsta av alla knopar, utföres som en råbandsknop med en kardel ur vardera parten. *Taljerepsknop*, enkel (fig. 4) l. dubbel, användes för att hindra sladden av en ända att glida ur ett block l. dylikt. Till samma ändamål brukas *sjåare-* och *fallrepsknop*. *Vantknop* (fig. 5) användes för tillfällig hopskarvning av vant. *Pärtkuntor* (fig. 6) äro ringformiga flätor, som anbringas till skydd omkr. tågvirke. *Halvslag* (fig. 7) är en bukt med korsande ändar. Stickes ena sladden genom halvslaget, uppstår en *överhandsknop* l. *halvknop* (fig. 8). *Åtta, fiol* l. *flamländsk knut* (fig. 9) är en dubbel överhandsknop. — *Timmerstek* (fig. 10 t. v.) användes för att fästa en sladd kring ett rundhult. *Mulstek* (fig. 10 t. h.), lagt efter timmersteket, hindrar sladdens slirning å rundhultet. *Gårdingstek* är ett enkelt och *ankarstek* ett dubbelt stek för fast-

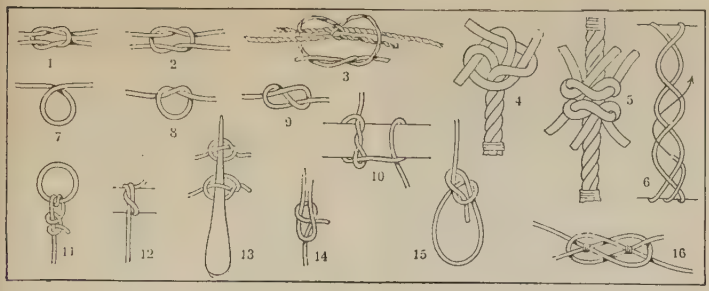

Knopar och stek.

görning av en sladd kring ett föremål. *Röringstek* (fig. 11) användes vid påstickning av en kabel i röringen till ett ankare. *Fiskarstek* (fig. 12) användes vid påstickning av fallet till rår o. d. *Två halvslag med rundtörn* användes vid fastgörning av en ända kring en pållare o. d. *Märlspiksknop* l. *märlstek* (fig. 13) användes vid åtdragning av ett bänsel l. en syning med hjälp av ett sträckverktyg, t. ex. en märlspik. *Skotstek* (fig. 14) användes vid fastgörande av en ända i en bukt l. ett öga. *Trumpet* användes, då man vill avkorta en ända utan att kapa den. *Pålstek* (fig. 15) användes, då man vill göra ett öga att lägga om en pållare l. om livet. *Kabelstek* och *Grönlandsstek* (fig. 16) användas för hopstickning av kablar. *Slirstek* är ett timmerstek med ögla, som, lagt på ett kryss-hult l. en knap, begagnas för fastgörning av skot.

Knoppar, ännu ej utvecklade skott, bestående av en stam- l. grenspets (vegetationspunkt), omgiven av unga bladanlag. Ofta äro K. omgivna av hårda knoppfjäll som skydd mot för stark avdunstning l. hastiga temperaturväxlingar (t. ex. på svenska träd under vintern). K. sitta i skottens spets l. i bladvecken. Finnas flera K. i vart bladveck, kallas den först utvecklade huvudknopp, de andra accessoriska K.; de sistnämnda utvecklas vanl. blott, om huvudknoppen förstöres. Bil. adventi'vknoppar uppträda regellöst på stam-, rot- och stundom bladdelar. K. utvecklas ej alltid genast utan kunna vara vilande i många år och utvecklas först, när t. ex. en gren avsågas (sovande K.). Groddknoppar l. bulbi'ller äro på upplagsnäring rika K., som kunna falla av från moderplantan och sedan växa ut till nya individ (t. ex. hos svalört).

Knoppfjäll, se Blad och Knoppar.

Knoppmutatio'n, se Mutation.

Knoppning, se Cell sp. 1125 och Fortplantning.

Knorrhanfiskar, *Tri'glidae,* en fam. Taggfeningar. Huvudet är omgivet av ett benpansar, kroppen av fjäll l. benplåtar. Bröstfenornas tre undre strålar äro fria, tentakellika. Två ryggfenor finnas. Varma och temperade hav. Hos knorrhansläktet, *Tri'gla,* är nosen starkt sluttande, gällocken taggiga. Med simblåsans tillhjälp framkallas ett knorrande läte, då fis-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

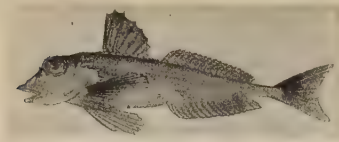

Knorrhanfiskar. Gnoding. Längd c:a 42 cm.

ken tages upp ur vattnet. Knorrhanen l. gnodingen, *Trigla gurna'rdus*, har benknölar längs sidolinjen. Ryggen är brun, buken och sidolinjen ljusare. Allmän vid svenska västkusten och i s.v. Östersjön. Välsmakande kött. — Fenknoten, *Trigla luce'rna*, saknar benknölar längs sidolinjen. — Flygsimpan, *Dactylo'pterus vo'litans*, har stora bröstfenor, vilka tjäna som fallskärmar vid hopp över vattenytan. Längd c:a 50 cm. Medelhavet. Atlanten.

v. Knorring. 1. Sofia v. K., f. v. Zelow, f. 1797, d. 1848, författarinna, skildrade företrädesvis sin samtids aristokratiska kretsar i ett antal på sin tid populära romaner. K. utgav 1834 *Cousinerna* och skrev senare bl. a. *Vännerna* (1835), *Axel* (1836), *Illusionerna* (s. å.) och *Ståndsparaleller* (1838); hennes yppersta arbete, som delvis går utanför hennes vanliga motivkrets, är *Torparen och hans omgifning* (1843). K:s arbeten ha översatts på flera främmande språk. — 2. Karl Erik v. K., f. 1861, finländsk ämbetsman; har som ledare av akademiska sångföreningen i Helsingfors samt manskören M. M. (Muntra Musikanter) verksamt bidragit till manskörsångens utveckling i Finland.

Kno'ssos (grek. *Knosso's*), forntida stad på Kreta, nära Kandia. Enl. sagan var K. residens för Minos, som där lät bygga Labyrinten. Arthur Evans' (se d. o.) sedan 1900 pågående utgrävningar i K. ha bragt i dagen ett stort palats från bronsåldern (se Egeisk kultur).

Knott, *Melusi'nidae*, en fam. små Tvåvingar med korta antenner, högvälvd mellankropp, kort bakkropp och stora, breda vingar. Honorna suga blod av djur och människor. Larverna leva i starkt strömmande vatten. Vanliga knottet, *Melusi'na* (*Simu'lium*) *re'ptans*, är allmännast i Lappland och uppträder under juli—aug. stundom i kolossala svärmar. Längd c:a 3 mm. K. (även svenska) ha visat sig kunna vara farliga för husdjuren. Särskilt illa beryktad är columbacsmyggan, *Melusina columbacsche'nse*, som i nedre Donautrakten ofta uppträder i oerhörda mängder och dödar massor av svin, hästar och nötkreatur. Jfr Svidknott.

Knox [nåks], John, f. 1505?, d. 1572, Skottlands reformator, var en oböjlig och hänsynslös natur, vilken, en gång vunnen för reformationens sak, betraktade allt katolskt ss. djävulens verk och fordrade en radikal rensning av kult och kyrkostyrelse efter Guds

John Knox. Kopparstick av H. Hondius.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

i N. T. uppenbarade lag. Efter växlingsrika öden (1546 för gemenskap med upproriska adelsmän skickad på galärerna; 1549—53 ivrigt verksam i England; 1554 samt 1556—59 i Genève) var han från 1559 en av de ledande i det skotska upproret, vilket slutade med en våldsam kloster- och bildstorm samt parlamentets antagande (1560) av en av K. i strängt kalvinsk anda utarbetad bekännelse. Från 1561 bekämpade han Maria Stuart. Sina sista år tillbragte han i enslighet.

Knu'dsen. 1. Knud K., f. 1812, d. 1895, norsk skolman, språkforskare, gjorde sig i ett flertal arbeten (*Haandbog i dansk-norsk Sproglære*, 1856, m. fl.) till främste förkämpen för det s. k. dansk-norske maalstræv (jfr Norska språket). — 2. Gunnar K., f. 1848, norsk politiker och industriidkare. Han var 1891—1921 med smärre avbrott led. av stortinget, där han småningom framträdde ss. den borgerliga radikalismens ledare. K., som var led. av Blehrs ministär 1901—02 och Michelsens 1905, var 1908—10 och 1913—20 statsminister samt 1916 tillika jordbruksminister och 1919—20 finansminister. — 3. Jakob K., f. 1858, d. 1917, dansk författare, en tid verksam som folkhögskollärare, senare som präst. Bland K:s arbeten märkas främst den mästerliga berättelsen *Den gamle Præst* (1899), samtidsromanerna *Gjæring* (1902) och *Afklaring* (1902), allmogeberättelsen *Sind* (1903), *Lærer Urup* (1909), *Rodfæstet* (1911) samt dubbelromanen *Angst* (1912) och *Mod* (1914), skildrande Luthers religiösa utveckling. K. är en av förgrundsgestalterna i modern dansk diktning, där han genom

Jakob Knudsen. Målning av Axel Bredsdorff.

sina till tendensen avgjort konservativa arbeten blivit en av de främsta opponenterna mot den brandeska radikalismen; i sina romaner gisslar han med ett barskt grundtvigianskt patos samtidens moral och den moderna demokratin, gentemot vilka han framhåller traditionens och rotfasthetens betydelse. K. är en djupsinnig psykolog med en stor gestaltskapande förmåga. — 4. Martin K., f. 1871, dansk fysiker, prof. i Köpenhamn 1912, sysslade först med hydrografi men övergick till att teoretiskt och experimentellt undersöka mycket förtunnade gasers fysiska egenskaper.

Knut. 1. Se Knopar. — 2. Hopfogning av timmer i hörn. I korsknuten skjuta stockarna utanför hophuggningen, i laxknuten bearbetas stockarnas ändar i form av en snett huggen lax. Jfr Timmerskarvning.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Knut, *svenska* konungar. 1. K. Eriksson, d. 1196, son till Erik den helige. Besegrad av sin faders baneman Magnus Henriksson, dräpte han 1267 Karl Sverkersson och utropade sig till konung. Han fick i flera år strida mot sin företrädares bröder Kol och Burislev och förde sedan med hjälp av sin jarl Birger Brosa en kraftig inrikes politik: handeln befrämjades genom en handelstraktat med Lübecks herre, Henrik Lejonet, och rikets säkerhet mot yttre fiender befrämjades genom befästningar vid Mälarinloppet och vid Kalmar. — 2. K. Holmgersson Länge, d. 1234, den föreg:s brorsons son, blev 1222 förmyndare för sin omyndige släkting konung Erik Eriksson. Den ärelystne K. lät emellertid 1229 utropa sig till konung och tvingade Erik att fly till Danmark. K:s son var Holmger Knutsson (se d. o.).

Knut (da. *Knud*), sex *danska* konungar, av vilka märkas: 1. K. den store, d. 1035, son till Sven Tveskägg. Av hären i *England* hyllades han 1014 som faderns efterträdare. Sedan engelsmännen, som gripit till vapen för sin inhemska dynasti, besegrats, befäste K. sitt välde i England genom att utbilda en stark hird (se d. o.). 1018 blev han konung i *Danmark*. Han erövrade en del av den vendiska kusten och motstod framgångsrikt ett förenat svensk-norskt överrumplingsförsök. Han hämnades detta genom att bemäktiga sig en del av *Sverige* samt medverka till fördrivandet av Olof den digre av *Norge*, där han själv hyllades som konung 1028. K. härskade nu över det måhända största danska välde i historien och kallades den rige (d. v. s. mäktige). K. ägnade sig mest åt styrelsen av England, som under honom hade en guldålder. — 2. Harde K., se Hardeknut. — 3. K. den helige, f. omkr. 1040, d. 1086, son till Sven Estridsson, konung 1080. K. förenade härsklystnad och vikingalynne med kristligt nit. Han stärkte i alla avseenden kyrkans makt, bl. a. genom att införa andliga domstolar. Hans självrådiga lagstiftnings- och beskattningsåtgärder framkallade emellertid uppror, varunder K. mördades vid altaret i S:t Albanus' kyrka i Odense, där han sökt skydd. Kyrkan besvarade denna kränkning med att genomdriva hans helgonförklarande. — 4. K. VI, d. 1202, Valdemar den stores son och efterträdare 1182. Han förde en lyckosam regering under inflytande av Absalon och sin broder och efterträdare Valdemar (Sejr).

Knutby, socken i Sthlms l., jämte Faringe pastorat i Uppsala stift. 1,550 inv. — Tvåskeppig medeltida gråstenskyrka.

Knut Eriksson, "mäster Knut", d. 1527, domprost i Västerås, var en av anstiftarna av första daluproret (se Daluppproren).

Knutkål, se Brassica sp. 512.

Knut Lavard (Lavard = eng. lord), f. 1096, d. 1131, son till Erik Ejegod av Danmark, blev jarl av Sönderjylland och furste över venderna, som han kristnade, samt fick även ett ledande inflytande i Danmark. Han blev mycket folkkär men hatades av stormännen. Han mördades lömskt av konung Nils' son Magnus och blev efter sin död ansedd för helig.

Knut Porse, d. 1330, storman av en gammal halländsk ätt. K. kom i gunst hos hertiginnan Ingeborg och sökte genom henne leda styrelsen i Sverige och Norge,

men hans makt inskränktes snart till hennes västsvenska hertigdöme. 1326 hertig av (Syd-)Halland, äktade K. f. å. Ingeborg.

Knutpunkt, se Lins.

Knutskrift, anteckningar medelst knutar på snören. K. uttrycker icke ord l. bokstäver utan endast tal. K. har förekommit dels i Kina, Tibet, Bortre Indien och Indonesien, där den ännu finns kvar på Borneo, dels i Nya världen, särskilt Peru, där den med ett quichuaord kallas *quipu.* Ännu i dag bruka herdarna i Perus och Bolivias högländer genom K. föra anteckningar över sina hjordar. Inkarikets stora samling quipus torde ha varit ett slags rikshuvudbok över skatter, statens tillgångar m. m. Som de ofta visa mycket höga tal kan man ej förklara dem ss. förteckningar på egendomsobjekt. E. Nordenskiöld anser dessa quipus vara av kalendariskt innehåll. På de peruanska quipus beteckna huvudknutarna, som stå närmast quipusbältet, tiotal och de mindre

Knutskrift.

längre bort enheter. Avräkningar gjordes med sidosnören.

Knutstorp, gods i Kågeröds skn, Malmöh. l., sedan 1771 i ät-

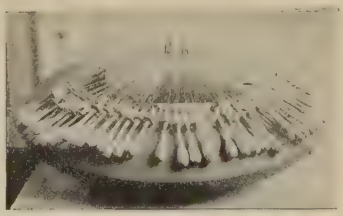

Knyppling. Vanlig knyppeldyna med svarvade pinnar.

ten Wachtmeisters ägo, dessförinnan bl. a. i Tyge Brahes. Slottet är en 1500-talsborg, restaurerad på 1700- och 1800-t. Berömt stuteri för kapplöpningshästar.

Knutzen [kno'ts-], Martin, f. 1713, d. 1751, tysk filosof och matematiker, prof. i Königsberg 1734. K., som på egenartat sätt modifierade Chr. Wolffs filosofi, utövade både som akademisk lärare och skriftställare ett djupgående inflytande på Kants utveckling.

v. Kny'phausen, Dodo, riksfriherre till Innhausen och Knyphausen, f. 1583, d. 1636, tysk fältmarskalk i svensk tjänst, utmärkte sig bl. a. vid Lützen.

Knyppling av spetsar utföres på en knyppeldyna, i regel bestående av en oval stoppad skiva med ett rektangulärt hål, vari en stoppad rulle vilar. Runt rullen är fäst ett på papp uppstucket mönster, vari knappnålar sättas mellan "slagen". Tråden är upplindad på små svarvade pinnar, som vila på den stoppade skivan och förflyttas med den arbetandes båda händer. Trådarna korsa varandra parvis l. snos sinsemellan. Allmogekvinnorna, som förr hade ont om både papper och knappnålar, knypplade dock utan uppstucket mönster och med knappnålar endast i kanten, vilket gör, att deras spetsar få mera

Knyppling. Daldyna med täljda enpinnar.

geometriska och ej så mjuka former, som kunna åstadkommas med flera knappnålar och uppstucket mönster. En knyppeldyna av synnerligen enkel typ användes i bl. a. Dalarna. Den består endast av en stor rulle nedstucken i en låda; pinnarna hänga rakt ned utan stöd och fattas vid arbetet underifrån som vid fransflätning. — De europeiska knypplade spetsarna äro i regel utförda i vitt linne, men metalltråd och silke förekomma även. I Orienten och de slaviska länderna är kulört silke vanligt för denna teknik. Huvudorterna för spetsknyppling äro i Italien och Flandern. Se vid. Spetsar.

Knytlingasagan, isländsk saga om Danmarks konungahistoria från Harald Blåtand till Knut VI. K. skrevs omkr. 1260 och är i senare delar rik på jämförelsevis pålitliga upplysningar.

Knytning användes vid textilt arbete för olika ändamål. Knutna fina nät med senare inträdda mönster är en vanlig spetsteknik, ofta benämnd filet (se Nätspets). Knuten frans benämnes makramé (se d. o.). "Knuten matta" (ty. *Knüpfteppich*) avser alltid knuten flossa (se d. o.).

Knä. *Skeppsb.* Vanl. trekantig förbindelse- l. skarvplåt mellan två vinkeljärn l. ock krumväxt timmer, tillpassat som förbindning mellan balkar, som stöta ihop i nära rät vinkel. — *Anat.* K. bildas, där de starkt uppdrivna ändarna av skenbenet och lårbenet mötas. I bildandet av K. ingår även den rörliga knäskålen, som täcker öppningen mellan sken- och lårbenen framåt och sitter infälld i senan för undre extremiteternas största sträckmuskel. De nämnda 3 benen bilda knäleden (jfr Extremiteter sp. 1333). I K:s benpartier ingår även vadbenets övre ända, synlig som en knöl på utsidan. K:s bendelar äro endast täckta av senbildningar och obetydligt fett jämte hud. Bakåt bilda senorna från böjmusklerna på lårbenet två vid böjning i knäleden framspringande veck med en mellan dem liggande insänkning, knävecket. I detta förlöpa stora kärl och nerver. Knäleden är en gångjärnsled (jfr Led); vid stark böjning kan dock skenbenet vridas något kring sin egen axel. Benen i knäleden äro förbundna medelst ledkapsel, senor och ligament. Från kanten av leden skjuta två halvmånformiga brosk (*meni'sker*) in i densamma. En inklämning av dessa mellan ledytorna är en ej ovanlig ledskada. Vanliga äro även skador (ss. tänjning) å kapsel och ligament med åtföljande utgjutning i leden. Urledvridning av knäskålen förekommer, av själva leden däremot sällan. En mycket vanlig och relativt ofarlig åkomma är *hygro'm* (se d. o.). — *Veter.* På bakbenen den del, som har knäskålen samt leden mellan lår- och skankben till underlag; på frambenen det parti, som motsvarar människans handlove och har till underlag småben, mot vilka underarmbenet och "skenbenet" (i veter. bet., eg. mellanhandens ben) leda. Fram-

knäets form är av betydelse spec. hos hästar. Underarm och "skenben" skola ligga i rät linje. Bilda dessa ben en vinkel med spetsen vänd inåt, kallas djuret kobent, är spetsen vänd framåt, bockbent, bakåt, sabelbent.

Knäckepil, se Salix.

Knäplåt, se Spant.

Knäppare, *Elate'ridae,* en fam. Skalbaggar med långsträckt kropp, litet huvud och stor halssköld, vars bakre hörn äro spetsigt utdragna. Om K. bli liggande på ryggen, slunga de sig medelst muskelkraft och med en hörbar smäll upp i luften en l. flera gånger, tills de komma ned på benen. Larverna likna mjölmaskar och leva i jorden, under bark l. i trädstubbar. Utvecklingen är flerårig. Randiga sädesknäpparen, *Agrio'tes linea'tus,* har rödbruna, randiga täckvingar. Längd 7,5—10 mm. Andra K. äro metallglänsande blågröna l. ha röda täckvingar, ss. *E'later sangui'neus.* Eldflugorna, *Pyro'phorus,* i tropiska Amerika, äro stora, bruna K., som under flykten utsända ett starkt fosforescerande ljus från fläckar på halsskölden och från bakkroppens undersida. Mest känd är den västindiska cucu'jon, *Pyrophorus noctilu'cus.* — *Lantbr.* Larverna av flera K., rotmaskar, angripa underjordiska delar av sädesslag, potatis, betor m. fl. växter och kunna göra stor skada, spec. i lätt, mullrik jord. Bekämpande: flitigt trädesbruk, avlägsnande av grästorv från dikeskanter o. d., utläggning av med blyarsenat l. kejsargrönt förgiftade potatisbitar.

Knäred, socken i Hall. l., pastorat i Göteborgs stift. 2,570 inv. — Genom freden i K. 1613 slöts Kalmarkriget (se d. o.). —

Knäppare. Eldfluga.

K:s kraftverk, se Sydsvenska kraft a. b.

Knästorp, socken i Malmöh. l., jämte Tottarp pastorat i Lunds stift. 570 inv.

Knäsvamp. *Med.* Populärt namn på inflammationer i och omkring knäleden (vanl. orsakade av tuberkulos). — *Veter.* Hos nötkreatur och hästar förekommande, påsformig bildning å framknäet, orsakad av tryck från hårda båsgolv o. d. och bestående av genom inflammation uppkommen vätskeansamling. K. är först ömmande, senare fast och orsakar då intet obehag, om den blott ej antar alltför stora dimensioner.

Knätte, socken i Älvsb. l., jämte Böne, Liared, Fivlered och Kölingared pastorat i Skara stift. 445 inv.

Knävelborr (ty. *Knebelbart,* av *Knebel,* tvärslå, och *Bart,* skägg), stor mustasch.

Knölbräcka, se Saxifraga.

Knölfloka, se Chaerophyllum.

Knölros (lat. *erythe'ma nodo'sum*), akut febersjukdom, karaktäriserad av utslag av myntstora, blåröda, ömmande infiltrationer i underhudsvävnaderna. K. uppträder ofta tillsammans med någon annan febersjukdom, vanl. ledgångsreumatism. Utslaget kvarstår under någon vecka med lindrig feber (38°—39°). Sjukdomsalstraren är ej känd. — *Behand-*

lingen består i sängläge, lokala, skyddande omslag och antipyretica. — Stundom orsakar K. endocardit, resulterande i klaffel (se Hjärtsjukdomar sp. 830).

Knölsjuka, se Spetälska.

Knölstam, knölformigt uppsvälld stam l. stamdel, vanl. underjordisk (jordstam, jfr d. o.), ss. hos potatis, rädisa, jordärtskocka m. fl., l. ovanjordisk.

Knölsvin, *Potamochoe'rus,* ett släkte afrikanska Svindjur. öronen äro långa, smala och bära en hårpensel. Mellan ögonen och trynet finnes en benknöl. Svansen är medellång, yvig. Penselsvinet, *Potamochocrus po'rcus,* har brunröd rygg och gråvit buk. Längd c:a 1,6 m. V. Afrika.

Knölval, *Mega'ptera longi'mana,* en art Fenvalar med kort, tjock kropp och vårtor l. knölar på läpparna, nosen och bröstfenornas framkant. Svart med vita fläckar på buken. Bröstfenorna huvudsakl. vita. Längd c:a 11—14 m. Lever av plankton och småfisk. N. Atlanten.

Knös, känd västgötasläkt, av vars medlemmar flera ägnat sig åt kyrkans tjänst. 1. Anders K., f. 1721, d. 1799, teolog och pedagog, lektor i Skara 1756, domprost 1771, bekant ss. företrädare för en mild pietistisk åskådning, vilken bl. a. ådrog honom beskyllning för irrlärighet. — 2. Gustav K., f. 1773, d. 1828, son till K. 1, orientalist och teolog, prof. i Uppsala 1810, författade utom vetenskapliga arbeten bl. a. skriften *Samtal med mig sjelf om verlden, menniskan och Gud* (1824), i vilken han framträder ss. anhängare av Swedenborg. — 3. Anders Erik K., f. 1801, d. 1862, brorson till K. 2, teolog, prof. i Uppsala 1835, domprost 1852, verksam deltagare i arbetet för revision av olika kyrkliga böcker. — 4. Tekla K., f. 1815, d. 1880, dotter till K. 2, författarinna, tillhörde de vittra kretsar, som i Uppsala rörde sig kring Geijer, Atterbom och fru Silfverstolpe. Hennes något spröda *Dikter* (2 dlr 1852—53) präglas av vek och innerlig naturkärlek; åtskilliga skänka älskvärda bilder av hemlivets sysslor. — 5. Otto Vilhelm K., f. 1838, d. 1907, son till K. 3, docent i grekiska i Uppsala, lektor i Gävle, sedermera i Uppsala. Utom genom vetenskapliga undersökningar är K. känd genom sin skolupplaga av Homeros och genom en handbok i grekisk fornkunskap.

Ko, hona av nötkreatur, även av vissa hjortdjur.

Koadju'tor (lat. *coadju'tor*), medhjälpare, i romersk-katolska kyrkan benämning på ställföreträdare och medhjälpare åt en ämbetsman, särskilt en biskop. K. är ofta dennes designerade efterträdare i ämbetet.

Koaffe'ra (fr. *coiffer*), ordna, pryda håret. — Koaffy'r, kamning, hårklädsel. — Koaffö'r, fem. koaffö's, frisör, frisörska.

Koagulatio'n, Koagule'ra (av lat. *coagula're,* ysta), se Blod sp. 90, Kolloider och Äggvita.

Koalitio'n (av lat. *coale'scere,* sammanväxa), sammanslutning mellan olika makter, politiska partier o. d. Som K. betecknas endast förbund för förverkligande av bestämda syften, t. ex. K. för bekrigande av Frankrike under Ludvig XIV och Napoleon I (koalitionskrigen).

Koalitionsministär, blandningsministär, regering, bildad av flera partier i koalition.

Kobb, Gustaf, f. 1863, matematiker, liberal politiker, prof.

vid Tekn. högskolan 1912, led. av A. K. 1909—11, av F. K. 1912—14, 1919—20 och från 1924, sedan 1913 riksgäldsfullmäktig. K. har särskilt framträtt i strävandena för valreform.

Kobbe. 1. Liten kal holme, föga höjande sig över vattenytan. — 2. Se Säldjur.

Kobe, stad på s. Honshu, Japan, Osakas hamnstad. K. är näst Yokohama Japans största hamn, med stor export. Varvs-, verkstads-, pappers-, vävnads- och tändsticksindustri. 610,000 inv.

Kobenthet, formförändring av nedre extremiteterna, uppkommen genom rachitis i barndomen, i det att de för mjuka benen givit efter för kroppstyngden, så att benen vid sammanförda knän i sträckställning få formen av ett X (x-benthet). K. kan även vara ensidig. Lindrig K. kan ofta förvärras under uppväxtåldern. Stundom uppkommer K. genom missbildning i knäleden, sjukdom i l. yttre våld på densamma. Behandlingen är numera vanl. operativ. Jfr Knä. *Veter.*

Koberg, gods i Lagmansereds skn, Älvsb. l., fideikommiss inom ätten Silfverschiöld. Den väldiga slottsbyggnaden, antagl. till största delen från 1500-t., restaurerades i Vasastil på 1890-t. Stor samling kinesiskt porslin; bibliotek med bl. a. den största samling svensk dramatik i enskild ägo.

Ko'blenz, romartidens *Confluentes,* huvudstad i Rhenprovinsen, Preussen, vid Rhens sammanflöde med Mosel, vackert belägen i ett bördigt och för sin vinodling berömt område. K. är centrum för handeln med Rhenvinerna. Kastorkyrkan är i huvudsak från 1100-t. men med delar av en karolingisk anläggning, slottet från slutet av 1700-t. 60,000 inv.

Kobergs slott. Norra fasaden.

— K. tillhörde sedan medeltiden ärkebiskopen av Trier. Under franska revolutionstiden var K. säte för emigranterna, intogs 1794 av fransmännen och tillföll 1815 Preussen.

Ko'bolt, metalliskt grundämne, närbesläktat med järn, upptäckt av Brandt 1735. Framställes genom rostning av koboltmalmer (se d. o.) och den härvid bildade koboltoxidens reduktion med kol. Atomtecken *Co,* atomvikt 59. K. är en silvervit, något rödaktig metall med stark glans; spec. v. 8,9. K. är magnetisk, ehuru ej i så hög grad som järn. Angripes ej av fuktig luft. Löses av syror. K. användes stundom i stål för permanenta magneter.

Koboltföreningar. Kobolt är i sina föreningar 2-värd (koboltföreningar) l. 3-värd (koboltiföreningar). Salterna äro i vattenfritt tillstånd blå; vattenhaltiga salter och lösningar äro däremot röda, emedan detta är koboltionens färg. Jfr Bläck sp. 149. Kobolt bildar lätt komplexa salter. Alla K. ge vid smältning med glas mörkblå massor, smalt, och K. användas därför i glas- och keramiska industrin. Salter av kobolt med vissa fettsyror användas som sickativ.

Koboltmalmer. Kobolt-

Robert Koch.

glans (glanskobolt, koboltin), en rödaktigt silvervit koboltarsenikmalm av sammansättningen CoAsS, som i Sverige förekommer i talrika fyndigheter, t. ex. Tunaberg, Riddarhyttan, Vena, m. fl., är jämte koboltblomma (erytrin), ett rödfärgat, vattenhaltigt kobolt-arsenikmineral, viktigast. Andra K. äro den rödaktigt silvervita koboltkisen, Co_3S_4, och den vitgrå speiskobolten, $CoAs_2$.

Ko'bra, annan form för cobra.

Ko'burg, Co'burg, stad i n. Bayern, huvudstad i Sachsen-Koburg till 1920, då det vid Thüringens enande överfördes till Bayern. 24,000 inv. — I närheten borgen K., en senmedeltida anläggning, nu restaurerad och inrymmande ett museum.

Koby'la, se Romanov.

Koccidier [kåkksi'-], se Sporozoa.

Koccygodyni' [kåkksy-] (av grek. *ko'kkyx*, svansben, och *ody'ne*, smärta), smärtor över ryggradens nedersta del, motsvarande svansbenet, orsakade av inflammationer kring l. i svanskotorna efter förlossningar l. yttre skador; stundom uppträder K. utan säkert påvisbar orsak (ss. vid hysteri). — Behandling är, frånsett operativt avlägsnande av svansbenet, vanl. utan framgång.

v. Koch [kåkk]. 1. Helge v. K., f. 1870, d. 1924, matematiker, prof. vid Tekniska högskolan 1905, vid Stockholms högskola 1911. Hans viktigaste arbeten röra teorin för oändliga determinanter och primtalens fördelning. — 2. Halfred v. K., f. 1872, den föreg:s broder, fattigvårdsman, politiker, statens fattigvårdsinspektör sedan 1918 med kansliråds titel sedan 1920, led. av F. K. sedan 1915 (frisinnad). K. ägnade sig först teoretiskt och praktiskt åt jordbruk men greps redan tidigt av varmt intresse för social verksamhet. Det arbete K. nedlagt på fattigvårdsområdet har blivit högt skattat, men K. har varit synnerligen initiativkraftig jämväl i andra sociala frågor, ss. nykterhets-, egnahems-, bostads- och barnavårdsfrågorna m. m. — 3. Sigurd v. K., f. 1879, d. 1919, de föreg:s broder, tonsättare och skriftställare, tonsatte flera sånger, pianostycken, kammarmusik, orkesterfantasin *I Pans marker* samt utgav novellsamlingen *Kungen på Marskär* (1910). K. verkade även som musikkritiker i Aftontidningen och Stockholms-Tidningen.

Koch [kåkk]. 1. John K., f. 1878, fysiker, prof. vid Chalmers tekniska institut, har undersökt reststrålar och gasers dispersion samt Starkeffekten. — 2. Martin K., f. 1882, författare. K. hör till de främsta, som i svensk litteratur behandlat motiv ur kroppsarbetarnas liv och skildrat den moderna arbetarrörelsen (*Ellen*, 1911; *Arbetare*, 1912; *Timmerdalen*, 1913, m. fl.); i *Guds vackra värld* (2 dlr 1916) har han givit en bred, starkt na-

turalistisk skildring ur samhällets undre värld. K:s arbeten, som ge uttryck åt en socialistisk syn på samhällsproblemen, präglas av ett starkt socialt patos, stor miljökännedom och en suggestiv, ehuru stundom alltför omständlig berättarteknik.

Koch [kåkk]. 1. Johan Peter K., f. 1870, dansk militär, geograf och kartograf, har deltagit i flera expeditioner till Grönland och företog bl. a. jämte A. Wegener en vandring tvärsöver inlandsisen från östkusten på 76° n. br. till Upernivik. — 2. Svend Lauge K., f. 1892, dansk geolog och Grönlandsforskare, särskilt känd genom en expedition till n. Grönland 1920—23.

Koch [kåch]. 1. Joseph Anton K., f. 1768, d. 1839, tysk målare. Under inflytande från Carstens anslöt sig K. till den klassicistiska strömningen och blev i sina ruinlandskap med mytologiska figurer skaparen av det heroiska landskapet i tysk konst. — 2. Robert K., f. 1843, d. 1910, tysk läkare, prof. i hygien och bakteriologi i Berlin 1885, räknas näst Pasteur som den främste forskaren inom bakteriologin. K. har upptäckt och renodlat flera sjukdomsalstrande bakterier, bl. a. tuberkelbacillen (1882), kolerabacillen (1883) och sex olika bakterier från sårinfektioner. Han var den förste, som renodlade och ingående beskrev mjältbrandsbacillen, och han visade klart orsaken till flera infektionssjukdomar medelst renodlade bakterier. K:s uppfinning av fasta (gelatin-)näringssubstrat för bakterier blev av största betydelse. Hans tuberkulin kunde ej, som man hoppades, bota tuberkulos men har fått en viss betydelse vid diagnosen av denna sjukdom. K. erhöll 1905 års Nobelpris i fysiologi och medicin.

Kochano'wski, Jan, f. 1530, d. 1584, polsk skald, en av renässansens mest typiska polska författare. Han skrev lyriska dikter (bl. a. *Treny*, 1580, elegier över dottern Ursulas död) och dramer, och hade stort inflytande på polska litteraturens utveckling.

Kocheni'll, se Konschonell.

Ko'cher, Theodor, f. 1841, d. 1917, schweizisk läkare, prof. i kirurgi i Bern 1872, har infört ett flertal nya operationsmetoder. För sin operativa behandling av struma och Basedows sjukdom (se d o.) samt sina rön angående sköldkörtelns funktion belönades han med 1909 års Nobelpris i fysiologi och medicin.

Kochin-Kina, se Franska Indo-Kina.

Kock, Axel, f. 1851, språkforskare, prof. i nordiska språk i Göteborg 1890—93, i Lund 1907—16, universitetets rektor 1911—16, led. av Sv. akad. 1924. Bland K:s arbeten märkas *Språkhistoriska undersökningar om svensk akcent* (2 bd, 1878—85), *Studier öfver fornsvensk ljudlära* (2 bd, 1882—86), *Svensk ljudhistoria* (5 bd, 1906—23). Sedan 1888 är K. huvudredaktör för Arkiv för nordisk filologi.

Kock, Jörgen, d. 1556, borgmästare i Malmö, utnämndes 1523 av Kristian II, för vilken han länge försvarade staden efter konungens flykt och avsättning. Han var en av de främsta upphovsmännen från dansk sida till Grevefejden, varunder han ånyo hyllade Kristian II samt intog och förstörde Malmö slott. Han försonade sig sedan med Kristian III.

de Kock [də kåkk], Paul, f. 1794, d. 1871, fransk författare,

åtnjöt på sin tid en utomordentlig popularitet för sina lätt frivola romaner ur den samtida parisiska borgar- och arbetarklassens liv.

Kockelkärnor, stenfrukterna av *Anami'rta co'cculus* (fam. *Menisperma'ceae,* ordn. *Rana'les*), indomalajisk, slingrande buske. K. användas till förstärkande av smaken på öl och för fiskfångst; fisk, som förtärt preparat av K., flyter upp till ytan och kan infångas. Det giftiga ämnet i K. (*pikrotoxi'n*) har giftverkan på centrala nervsystemet och ger periodiska kramper, långsam puls, högt blodtryck och ökad svettsekretion samt sänker kroppstemperaturen.

Ko'cker (av grek. *ko'kkos,* frö, kärna), se Bakterier.

Ko'ckum, Frans Henric, f. 1802, d. 1875, industriidkare, anlade 1825 F. H. Kockums tobaksfabrik och 1840—41 Kockums mekaniska verkstad i Malmö. K. inköpte 1846 örmo bruk i Kronob. l. och 1849 Kallinge (se d. o.), där han anlade kopparverk och (1858) järnverk och plåtvalsverk. 1858 grundade K. i Ronneby den första verkstaden i Sverige för tillverkning av helpressade och emaljerade stålplåtkärl.

Kockums järnverks a. b., Malmö, grundat 1875, äger Kallinge järnbruk samt stans- och emaljeringsverk i Ronneby.

Kockums mekaniska verkstads a. b., Malmö, grundat 1866, övertog den av F. H. Kockum grundade mekaniska verkstaden i Malmö. Bolaget äger sedan 1872 även skeppsvarv, där bl. a. ett stort antal örlogsfartyg byggts.

Ko'dak, namn på fotografiska kameror, konstruerade av G. Eastman (se d. o.), tillverkade av *The Eastman Kodak Company* i England och Nord-Amerika.

Kodei'n (av grek. *ko'deia,* vallmohuvud), växtbas (metylmorfin), som finnes i ringa mängd i opium; framställes även ur morfin. Hostlindrande medel. Har svagare allmän verkan än morfin. Officinellt som fri bas och fosfat.

Kodici'll (lat. *codici'llus,* diminutiv av *co'dex,* skrivtavla), testamentariskt förordnande, tillägg till ett testamente.

Kodifikatio'n (lat. *co'dex,* bok, och *fa'cere,* göra), flera särskilda lagars sammanförande till ett enhetligt lagverk, i en enda lagbok. — Kodifie'ra, verkställa en K.

Kodi'lj (fr. *codille*), se Kortspel.

Kodivisio'n (av lat. *con,* med, och *divi'sio,* delning), ett begrepps indelning från flera synpunkter.

Kodjupet, trång farled i inloppet till Sthlm, mellan Resarön och Hästholmen, n. om Vaxholm.

Kodok, förr Fashoda, stad i Angloegyptiska Sudan vid Vita Nilen. Se Fashodaaffären.

Ko'dros, den siste av Atens sagokonungar. K. skall under ett krig mot Sparta frivilligt ha offrat sitt liv, och då ingen befanns värdig att efterträda honom, infördes republiken.

Koefficie'nt. *Matem.* I allm. konstant storhet, varmed en variabel storhet är multiplicerad. Så kallas storheterna a_0, $a_1 \ldots$ i en algebraisk ekvation (se d. o.) för ekvationens K. Inom fysiken användes ordet i liknande bet. och i sms. ss. utvidgningskoefficient.

Koërciti'vkraft (av lat. *coërce're,* tvinga), se Magnetism.

Koexiste'ns (av lat. *con,* med, och *exi'stere,* uppträda), samtidig tillvaro.

Koff, rundgattat, flatbottnat, galeastacklat holländskt segelfartyg, försett med fällbara kölar,

"svärd", på sidorna till minskande av avdrift vid bidevindssegling.

Koffei'n, se Kaffein.

Kofferdi' (holl. *koopvardij*, handelsfartyg), betecknar i sms. något, som har avseende på handelsflottan, t. ex. kofferdifartyg, kofferdikapten.

Koffernagel, beslag i form av ett rundjärn med svarvad avsats och överdelen formad som ett handtag. K. nedsattes löst genom hål i en nagelbänk och användes till fastgöring av tågändar.

Ko'ffert (fr. *coffre*, av grek. *ko'finos*, kista), kista av växlande form och material för resgods.

Koffertfiskar, se Fastkäkar.

Kofot, koben, bräckjärn, bräckverktyg i form av en i understödspunkten omböjd, i den kortare änden kluven hävstång.

Kofågel, se Icteridae.

Kogg, kogger, medeltida (urspr. frisiskt) handelsfartyg, byggt ung. som en kravel (se d. o.).

Kogitatio'n (lat. *cogita'tio*), begrundande, tänkande.

Kogna'ter (av lat. *con*, med, och *na'sci*, födas), se Agnater.

Kogrundsrännan, kustfarled vid s. inloppet till Öresund, belägen invid Kogrundet n.v. om Skanörs udde. Under världskriget gjordes farleden trafikabel för mindre djupgående fartyg. Sedan 1916 kränkningar av svenskt sjöterritorium börjat förekomma, förordnade svenska regeringen om minering i K. samt bestämde, att farleden endast finge befaras av vissa angivna slag av svenska fartyg samt att för krigsbruk utrustade utländska U-båtar ej finge befara l. uppehålla sig i svenskt sjöterritorium, dock med undantag för viss sträcka inom farleden genom Öresund. Denna åtgärd framkallade en notväxling mellan svenska re-

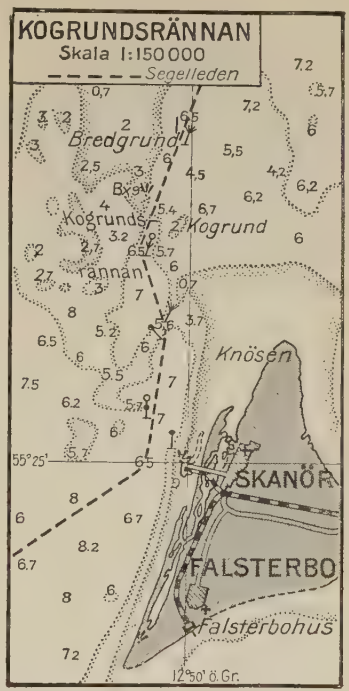

geringen och de allierade makterna, vilken dock ej ledde till någon ändring därav.

Kohasig, se Has.

Kohesio'n (av lat. *cohae'rere*, sammanhänga), de sammanhållande krafter, som verka mellan molekylerna i samma kropp. Jfr Kapillaritet.

Kohl [kål], David Kasparsson, f. 1628, d. 1685, klingsmed och ståletsare, var efter vistelse i Danmark och vid tyska och holländska furstehov från 1669 verksam i Sthlm, rustmästare på Stockholms slott och inspektor över faktorierna 1670. K. räknas som en av Sveriges skickligaste mästare på vapenområdet, särskilt som ståletsare. Se ill. sp. 987.

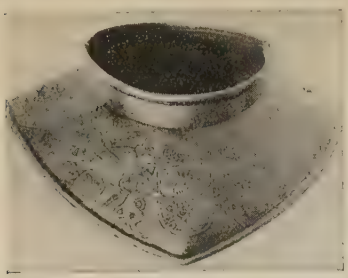

Ringkrage, etsad av David Kohl.

Kohlrausch [kå'l-], Friedrich, f. 1840, d. 1910, tysk fysiker, prof. bl. a. i Zürich 1870 och Strassburg 1888 samt president för Physikalisch-technische Reichsanstalt i Charlottenburg 1895—1905. Mest känd för sina undersökningar av elektrolyters ledningsförmåga och för elektriska precisionsmätningar. K. har förf. en mycket använd *Lehrbuch der praktischen Physik.*

Koholmen, se Klädesholmen 2.

Koho'rt (lat. *co'hors*), avdelning av romersk legion (se d. o.).

Koht [kot], Halvdan, f. 1873, norsk historiker, prof. i Oslo sedan 1911. K. har utvecklat ett mångsidigt historiskt och litteraturhistoriskt skriftställarskap som framträtt i "maalstrævet". Bl. a. märkas hans skildring av de gamla germanerna i samlingsverket Verdenskulturen samt *Sosialdemokratie* (1915) och *Inhogg og utsyn i norsk historie* (1921).

Kohäre'nta strålar (av lat. *cohæ'rere,* sammanhänga), ljusstrålar, som ha en oföränderlig fasskillnad och därför kunna interferera med varandra.

Kohä'rer, av Branly konstruerat instrument för påvisande av elektriska vågor, består av ett glasrör med ett lämpligt metallpulver mellan två metallstavar. Då K. påverkas av elektriska vågor, sjunker pulvrets motstånd. K. saknar nu praktisk betydelse.

Koincide'ns (av lat. *con,* samman, och *inci'dere,* falla in, på), sammanfallande, överensstämmelse. — *Fys.* Om en pendels svängningstid är nära lika med svängningstiden för pendeln på ett normalur, bestämmes den förras svängningstid genom observation av hur ofta K. inträffar, d. v. s. pendlarna befinna sig i samma fas. Härur kan skillnaden i svängningstid beräknas.

Koine', se Grekiska språket sp. 1495.

Koinobi'ter, se Cenobiter.

Koï'r, se Kokospalmen.

Koj (holl. *kooi*), bädd på fartyg, vanl. väggfast (brits) l. i form av hängmatta, hängkoj.

Kok, av häftig gasutveckling åtföljd reaktion vid en metallurgisk l. kemisk-teknisk process.

Ko'kabuske, *Erythro'xylon*

Blommande gren av kokabuske.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Co'ca (fam. *Erythroxyla'ceae*, ordn. *Gerania'les*), buske, hemmahörande i Perus och Bolivias bergstrakter samt odlad i många tropiska länder, särskilt på Ceylon och Java. Bladen, ½ dm. långa och med två karaktäristiska längsnerver, torkas och gå i handeln (ko'ka l. co'ca). De innehålla c:a ½ % kokai'n (se d. o.), tuggas av indianerna i Peru och Bolivia som stimulerande medel och användas till framställning av kokain. I Inkariket var odling av och handel med koka prästerskapets privilegium, och växten ansågs helig.

Kokai'n, växtbas ur bladen av kokabusken. K. förlamar känselnervernas ändapparater och användes därför till lokal bedövning (se Bedövningsmedel och Lokal bedövning) men verkar tillika, om det inkommer i blodbanan, som ett allmänt nervgift, orsakande rus, svindel och i tillräcklig dos andnings- och hjärtförlamning (jfr Delirium och Excitantia). Se Njutningsmedel.

Koka'nd, huvudstad i Ferganaområdet, Turkestan. K. omgives av lermurar och har ett vackert slott. Handel med bomull, silke och manufakturvaror. 120,000 inv.

Kokapparater indelas i småapparater, som hastigt kunna sättas i funktion, t. ex. fotogenkök (se d. o.), gaskök (se Gasverk sp. 1105 f.) och elektriska kok- och värmeapparater (se d. o.), och större apparater, i vilka kokningen sker med ånga, som strömmar mellan väggarna i ett dubbelmantlat kärl (ånggryta) l., t. ex. i bryggerier och destillationsanläggningar, genomlöper en rörspiral i den vätska, som skall kokas.

Koka'rd (fr. *cocarde*, möjl. av *coq*, tupp), märke i cirkelform, vanl. av plisserat band i nationalfärgerna.

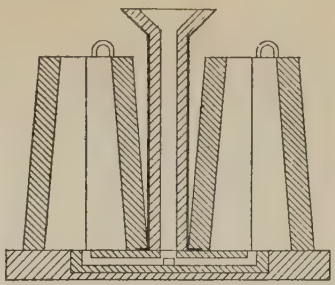

Kokiller för stigande gjutning. I mitten itappningsrör med tratt.

Koke'tt (fr. *coquet*, eg. bröstande sig ss. en tupp, av *coq*, tupp), behagsjuk. — Kokette'ra, söka att behaga; skenbarligen oavsiktligt visa l. framhålla något, skryta med. — Subst. Koketteri'.

Kokgas, se Gasverk.

Koki'll (fr. *coquille*, av lat. *conchy'lium*, mussla), tackjärnsform, vari smälta metaller gjutas, då man vill erhålla dem i stycken, lämpliga för vidare behandling. Vid masugnar utgöras K. av sammanhängande rektangulära skålar, lagda i rader intill varandra, så att tackjärnet kan flyta över från den ena K. till den andra. De gjutna tackjärnsstyckena benämnas tackor l. galtar. Vid stålverk användas stående tackjärnskärl av kvadratisk, rektangulär, 6- l. 8-kantig sektion. De erhållna götmetallblocken benämnas göten. K. användes ej blott som gjutform utan även vid gjutning (se d. o.) för erhållande av kokillhärdat gods.

Kokkoli't. 1. Mikroskopiskt små kalkplattor, bildade i hudskiktet av kokkolitofori'-

Stockholm. Målning av Oskar Kokoschka.

der, ett slags *Flagella'ta.* De förekomma i stora mängder i en del av kritsystemets kalkstenar, ävensom i nutida kalkslam på de stora havsdjupen. — 2. Ett av små gröna korn bestående augitmineral, som förekommer i en del svenska gruvor ss. beståndsdel i skarn.

Kokkonst, matlagningskonst, konsten att av skilda, stundom redan tekniskt preparerade födoämnen (se d. o.), oftast under tillsats av kryddor, salt m. fl. smakämnen och vanl. genom upphettning (kokning, stekning) bereda närande, från skadliga beståndsdelar fri kost, som är välsmakande och för ögat tilltalande, varigenom avsöndringen av matsmältningsvätska underlättas. En högt stående, modern K. liksom det spec. för sjuklingar betydelsefulla rationella komponerandet av såväl en enstaka måltid som dygnets samtliga måltider förutsätter kunskap om födoämnenas sammansättning (bl. a. således även vitaminhalt) och näringsvärde samt kroppens möjligheter att tillgodogöra sig den tillförda näringen. — K. växlar mycket i olika länder såväl i avseende å råämnen som metoder. Mycket berömd är den urgamla kinesiska K. I Europa var urspr. Italien sätet för den högre utvecklade K. Härifrån överfördes den på 1500-t. till Frankrike, där den under de närmast följande årh. nådde en dittills oanad blomstring, spec. under Ludvig XV:s regeringstid. Då under franska revolutionen de franska mästerkockarnas herrar mestadels blevo utarmade, drivna i landsflykt l. dödade, begåvo sig många av dessa kockar utomlands för att söka sig nya tjänster och bidrogo sålunda till den förnämliga franska K:s utbredning i det övriga Europa.

Koklåda, bränslebesparande apparat, använd vid matlagning och bestående av en låda, vars väggar, botten och lock gjorts värmeisolerande. Mat, som kokat upp, nedsättes i K. för att färdigkokas l. hållas varm.

Kokning, ångbildning inuti en vätska, uppträder, då kokpunkten (se d. o.) uppnås. Under K. håller sig temperaturen konstant, även om ytterligare värme tillföres. Vid K. bindes nämligen det värme, ångbildningsvärmet, som åtgår för att överföra vätskan till gas. Om luftfritt vatten försiktigt uppvärmes, kan den normala kokpunkten överskridas utan att K. inträder, varefter plötsligt en explosionsartad K. inträder och temperaturen sjunker till den normala kokpunkten.

Koko'ng (av fr. *cocon,* hylsa), se Insekter sp. 1413.

Kokoppor, se Vaccin.

Koko'schka, Oskar, f. 1886, tysk målare av österrikisk börd, prof. vid konstakademin i Dresden. K. är en av de främsta representanterna för den tyska expressionismen. I sin strävan efter dramatiskt stegrat uttryck upplösa sig hans målningar, till stor del porträtt, i ett virrvarr av

ormande penselstreck och sjudande färgfloder. Han har även gjort sig känd som grafiker och författare till expressionistiska dramer.

Ko'kospalmen, *Co'cos nuci'fera*, 25—30 m. hög palm med smal, vanl. lutande stam, 4—6 m. långa blad och stora, rundade frukter, kokosnötter (20—30 cm. långa). K., vars hemland ej är säkert känt (möjl. v. Syd-Amerika l. Söderhavsöarna), växer vid alla tropiska kuster, överallt föremål för odling, dels till husbehov, dels i stor skala för export av produkterna, av vilka de viktigaste erhållas av kokosnötterna. Dessas vägg består ytterst av ett tjockt lager av fibrer (vanl. avlägsnat på saluförda nötter). Fibrerna lämna coï'r l. koï'r, ett viktigt spånadsmaterial, använt till rep, mattor (kokosmattor) m. m. Inuti fiberhöljet ligger ett stenhårt skal med ett frö. Det sistnämnda har en vit, fettrik, ätlig frövita, som omsluter en hålighet, fylld med en söt, drickbar vätska (kokosmjölk). Nötterna klyvas, och frövitan uttages och torkas till kopra, som i mycket stor skala exporteras till Europa och Nord-Amerika. Ur kopran pressas l. extraheras olja, använd vid tvål- och ljusfabrikation, till pomador m. m. samt till framställning av fett i fast form för margarintillverkning och hushållsändamål (kokossmör). Pressresterna, kokosnötkakor, och extraktionsresterna, kokosmjöl, utgöra ett viktigt kraftfoder, spec. för nötkreatur och svin. Torkade och rivna kokoskärnor användas i konditorivaror och bakverk. — K. är världens viktigaste fettalstrande växt. Största odlingarna förekomma på Ceylon, i Indien och indomalajiska övärlden. —

Kokospalm.

Ill. av groende kokosnöt se Gröning.

Ko'kosöarna, se Keelingöarna.

Koko'tt, se Cocotte.

Koko'vtsov, Vladimir Nikolajevitj, f. 1853, greve, rysk politiker, 1904—14 finansminister och 1911—14 tillika ministerpresident. K., som ansågs ss. en framstående finansiell auktoritet, fullföljde Stolypins jordpolitik och drev en moderat utrikespolitik.

Kokpunkt, den temperatur, vid vilken en vätskas ångtryck är lika med det yttre trycket. K. stiger med yttre trycket; omvänt kan detta mätas genom bestämning av K. Vanl. anges K. för normalt lufttryck. Vätskans temperatur är under kokningen något högre än K., som därför bäst bestämmes i den mättade ånga, som uppstiger från vätskan. K. höjes av i vätskan lösta ämnen, vilka nedsätta den mättade ångans tryck. För denna kokpunktsförhöjning gäller detsamma som för fryspunktnedsättning (se d. o.).

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

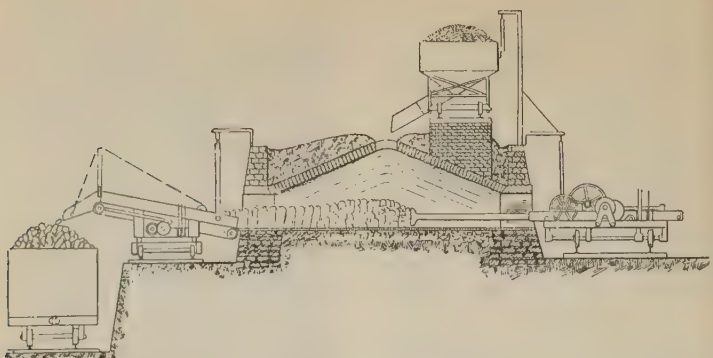

Sektion av modern bikupsugn. Koksen utstötes medelst maskin (t. h.) och lastas medelst skakränna på järnvägsvagn. Ugnens höjd c:a 2 m., diameter c:a 3,5 m.

Koks, i vidsträckt bemärkelse den fasta återstod, som erhålles vid torrdestillation av organiska ämnen i allm. Vanl. avses med K. ett bränsle, framställt genom torrdestillation av stenkol. K. är hård, glänsande, silvergrå till svart, porös, skör och icke avfärgande. Kokssubstansens spec. v. är 1,2—2,10, K:s s. k. skenbara spec. v. (kokssubstans inkl. porositet) 0,70—1,10. Vid koksningsprocessen avlägsnas vissa skadliga beståndsdelar, ss. svavel, och erhålles ett bränsle med värdefullare egenskaper än dem, råmaterialet besitter, ss. förbränning utan rökbildning, högre värmevärde, större hållfasthet, ingen sintring l. mjukning vid upphettning. — De stenkol, som ifrågakomma för koksframställning, äro s. k. bakande sinterkol (kokskol och gaskol; se G a s v e r k). Kolet undergår efter brytningen en sortering, s. k. *screening*, vissa sorter med t. ex. hög ask- och svavelhalt dessutom även en vaskning, varvid askhalten kan minskas från t. ex. 20 % till 5 %. Vanl. krossas kolet före l. efter vaskningen till nötstorlek, varefter det males före insättningen i ugnen. Dylik malning är nödvändig för erhållande av en fast och god K. Betr. koksningens förlopp se G a s v e r k sp. 1094. — K. började tillverkas i England som ersättning för det dyrbara träkolet. Under 1800-t:s senare del kom koksningsförfarandet med utvinning av biprodukter i allmänt bruk. Urspr. utfördes koksningen i m i l o r liknande dem för träkolsberedning använda. Dessa utvecklades senare till s. k. b i k u p s u g n a r (se fig.), som ännu allmänt förekomma i England och Amerika, ehuru i betydligt moderniserad form. De lämna en utmärkt K. för metallurgiska ändamål. De allmänt brukliga koksugnarna äro r e t o r t- (se G a s v e r k) l. k a m m a r u g n a r, de senare vanl. med horisontala, parallellepipediska kamrar. De eldas med en del av den vid destillationen erhållna kolgasen. Ugnarna sammanföras till batterier om 1—60 kamrar. Världens största koksverk i Amerika har sammanlagt över 700 kamrar. I dylika ugnar framställd K. blir

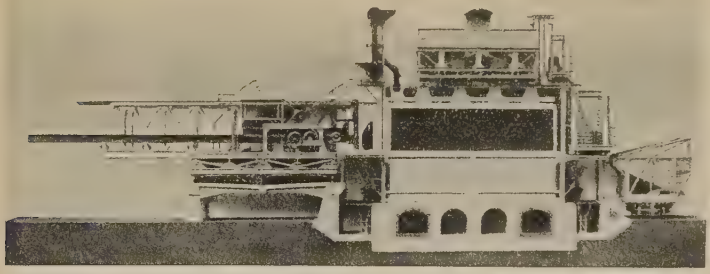

Kammarugn (Koppers' system). Kamrarna ha i allm. 8—10 m:s längd, $0,_3$—$0,_5$ m:s bredd och 2—3 m:s höjd.

storstyckig och hård. Den glödande kokskakan utstötes maskinellt ur kammaren och släckes skyndsamt medelst vattenspolning. Den alstrade kolgasen liknar till sammansättningen vanlig s. k. lysgas men har högre vätehalt och lägre värmevärde, det senare omkr. 3,800—4,000 effektiva värmeenheter per kbm., sedan gasen undergått bensoluttvättning. Vid moderna ugnar med regenerativeldning erhålles 50—60 % av den alstrade gasmängden som överskottsgas, vilken kan distribueras ss. lys-, kok- och industrigas l. transformeras till elektrisk energi. Gasen renas och biprodukter utvinnas på samma sätt som i gasverk, men ammoniaken utvinnes numera vanl. enl. den s. k. direkta metoden. Gasen passerar därvid en s. k. s a t u r a'-t o r, ett mättningskärl, fyllt med 70 %-ig svavelsyra, varvid ammoniumsulfat utfaller å kärlets botten. Gasen underkastas alltid bensol- och naftalinuttvättning med olja. Bensolprodukterna raffineras genom fraktionerad destillation till renbensol, -toluol, -xylol etc. Per ton koksade kol erhållas 740—820 kg. K., 290—330 kbm. gas (inklusive den för ugnarnas varmhållning erforderliga), 30—50 kg. tjära, 10 kg. svavelsyrad ammoniak och 6—8 kg. bensolprodukter. — G a s v e r k s-k o k s l. g a s k o k s är framställd ur gaskol i vanliga retortugnar (se G a s v e r k). Den är småstyckig, mörk, porös, lätt tändande och väger 35—40 kg. per hl. Vattenhalten varierar mellan 5 och 12 % och askhalten i torrt prov mellan 10 och 15 %. Värmevärdet varierar med ask- och fuktighetshalterna mellan 6,500—7,400 Kal. per kg. Den användes med fördel i krossad form för hushållsändamål samt inom industrin för diverse smärre ugnar etc. M a s u g n s k o k s, g j u t e r i-k o k s och v ä r m e l e d-n i n g s k o k s framställas av kokskol i kammarugnar och måste äga större styckestorlek, större tyngd och hållfasthet, högre värmevärde samt lägre ask- och vattenhalt än gaskoksen. Masugnskoksen bör ej hålla mer än 1 % svavel, 0,018 % fosfor, 4 % vatten, 9—11 % aska, samt icke avstybba mer än 6 % vid transport. Tryckhållfastheten bör vara 80 kg. per kvcm. För prima gjuterikoks fordras stor täthet, d. v. s. högt värmevärde, högst 8—9 % aska samt i övrigt liknande egenskaper som

masugnskoks. K. för centralvärmeledningar bör vara tät, hård och storstyckig. En viktig egenskap är, att slaggen har hög smältpunkt, för att fastbränning vid eldstadens rost skall undvikas. K. sorteras i grov, okrossad, krossad och småkrossad K., samt stybb. — *Statistik.* Sverige har två koksverk, Oxelösunds järnverk och Stockholms gasverk. Behovet av metallurgisk K. är litet. Däremot importeras stora mängder K. för värmelednings-, hushålls- och industriella behov. Sveriges koksimport 1924 var 0,754 mill. ton. Stenkolsimporten s. å. var 3,974 mill. ton. Världsförbrukningen av masugnskoks var 1923 c:a 65 mill. ton.

Koksalt, natriumklori'd, NaCl, förekommer allmänt i naturen och tillgodogöres ss. bergsalt och havssalt (se dessa ord) l. genom indunstning av saltkällors vatten (se Graderverk 1). Rent K., som erhålles genom inledning av klorvätegas i en mättad koksaltlösning, bildar färglösa, kubiska kristaller av spec. v. 2,16. Jfr Dekrepitera. — K. användes vid konservering, i köldblandningar och inom industrin ss. råmaterial för framställning av soda, klor, saltsyra m. m. — Koksaltlösning, se Fysiologisk koksaltlösning.

Koksmide, se Tysksmide.

Koktermometer, detsamma som hypsometer.

Ko'kuström, se Inga.

Kokvagn, fordon för fältbruk, å vilket mat kan kokas under marsch, så att truppförbandet omedelbart kan utspisas vid framkomsten till sin förläggning.

Koky'tos, se Hades.

Kol, fornsvenskt namn, som i några källor gives en eljest okänd konung, vilken kan vara identisk med Erik Årsäll och med Sverker den gamles fader K. Sverker hade även en son K., vilken kämpade vid brodern Burislevs (se d. o.) sida.

Kol, ett grundämne av metalloid natur, som i naturen förekommer såväl i fri form som i föreningar. Bundet finns det i karbonater, framför allt i kalciumkarbonat. Djur- och växtkroppen uppbygges dessutom av kolhaltiga föreningar. Intet annat ämne bildar ett så stort antal föreningar som K., vilket beror därpå, att kolatomerna kunna binda varandra. Hittills känner man c:a 200,000 kolföreningar, under det att alla andra föreningar tillsammans uppgå till omkr. 25,000. K. förekommer i tre olika former: diamant, grafit (se dessa ord) och amorft kol. Amorft K. har spec. v. 1,5—2,3, erhålles rent genom förkolning av socker och förekommer dessutom mer l. mindre rent i olika former, t. ex. stenkol, träkol, koks, djurkol och kimrök (se dessa ord). K. förenar sig med många ämnen. Vid vanlig temperatur förenar sig K. direkt endast med fluor. Om man låter en elektrisk ström gå genom två kolspetsar i en vätgasatmosfär, förenar sig K. med väte till acetylen. I klorgasatmosfär bildas perkloretan och hexaklorbensol. Vid förbränning av K. bildas koloxid, CO, l. koldioxid, CO_2, beroende på syrgastillförseln. Om svavelångor ledas över glödande K., uppstår kolsvavla. Flera metaller kunna förena sig med K. till karbider (se d. o.). K. är i sina föreningar 4-värd, undantagsvis 2-värd.

Ko'la, halvö i n. Ryssland, begränsas i n. av Norra Ishavet, i ö. av Vita havet, i s. av Vita havet och Kandalaksviken. K.

utgöres av en 300 m. hög urbergsplatå och täckes till största delen av tundror. Flera fiskrika floder finnas. N. kusten, Murmankusten, är isfri. Omkr. 90,000 kvkm. 130,000 inv. Lapparna, den äldsta kända befolkningen i K., ha under skilda tider exploaterats av olika, inbördes tävlande folk, norrmän, finnar, kareler samt till sist de nu övervägande ryssarna. — K. lappmark omfattar K. och landet v. därom till finländska och norska gränserna.

Kolanöt, se Kolaträd.

Kola'rier kolh, mundakolh, folkgrupp i Indien. 2—3 mill. K. bo på spridda ställen i landets otillgängligaste trakter: s. Bengalen, Gujarat, på östkusten o. s. v. K. äro rester av Indiens urbefolkning. Till K. höra bl. a. bhiler, santaler och khonder.

Kolartro (ty. *Köhlerglaube*), eg. en enkel mans tro, d. v. s. naivt kritiklös tro på annans utsago.

Ko'laträd, *Co'la acumina'ta* och *Cola ve'ra* (fam. *Sterculia'ceae*), träd, inhemska i tropiska Väst-Afrika och odlade därstädes samt något även i andra tropiska länder. Fröna av K., kolanötter, ätas l. tuggas i Afrika för sina stimulerande egenskaper och användas även i Europa och Amerika, dels som njutningsmedel (ofta i blandning med kakao), dels i medicinen. Kolanötterna äro rika på stärkelse och innehålla c:a 2 ½ % kaffein samt något teobromin.

Kolatu'r (av lat. *cola're*, sila), vätska, som silats (kole'rats) från fasta beståndsdelar.

Ko'lbe. 1. Hermann K., f. 1818, d. 1884, tysk kemist, prof. i Marburg 1851, i Leipzig 1865, utförde grundläggande undersökningar inom organiska kemin och upptäckte 1874 salicylsyrans antiseptiska egenskaper. — 2. Georg K., f. 1877, tysk bildhuggare, prof. vid konstakademin i Berlin 1918. Urspr. påverkad av Rodin, har K. senare strävat efter en mera hel och sluten form. Hans skulpturer återge med förkärlek nakna, smärta kroppar i harmonisk, rytmisk rörelse.

Ko'lberg [-berʒ], stad i Pommern, Preussen, nära östersjön. Industri. Badort. 29,000 inv. — K. var fordom starkt befäst; erövrades av svenskarna 1631.

Kolberger Heide [kå'llberger ha'jde], vattnet ö. om Kielfjorden i Kielbukten. Se Femern.

Kolborste, se Elektriska maskiner sp. 864.

Kolbotten, se Träkol.

Kolbäck, socken i Västmanl. l., jämte Säby pastorat i Västerås stift. 3,380 inv.

Kolbäcksån genomflyter flera sjöar i Dalarna och Västmanland samt utfaller genom Borgåsund i Mälaren. 170 km. Genom sina många fall lämnar K. drivkraft till en mängd industrier. Se även Strömsholms kanal.

Kolchici'n, preparat, berett ur fröna av tidlösa, ger i större doser efter 12—24 tim. kräkningar och diarré; användes mot smärtorna vid gikt (verkningssätt okänt).

Ko'ldewey [-vaj], Robert, f. 1855, d. 1925, tysk arkeolog. Hans främsta verk är ledningen av den utomordentligt skickligt planlagda och utförda utgrävningen av Babylon, som påbörjades 1899 men under världskriget måste avbrytas.

Ko'lding, stad i Vejle amt, s.ö. Jylland, Danmark, vid Koldingfjorden. Vid K. borgruinen Koldinghus från 1200-t., tillbyggd på 1500-t., efter en brand 1808, delvis restaurerad

Koldinghus borgruin.

och använd ss. museum. Import av spannmål och virke. 20,000 inv.

Koldioxi'd, se Kolsyra.

Koldisulfi'd, se Kolsvavla.

Ko'lera (grek. *kole'ra*, sjukdom, yttrande sig i häftig diarré). 1. Epidemisk (asiatisk l. indisk) K. (*Cho'lera asia'tica*), akut infektionssjukdom, orsakad av en bakterie (vibrion). Från urminnes tid endemisk i Hindustan, har K. efter 1817 utbrett sig i (hittills sex) pandemier, omfattande större delar av jorden. Under den andra (1826—37) kom K. första gången över Ryssland in i Europa. I Skandinavien (några av Norges kuststäder) uppträdde den första gången 1832; 1834 hemsöktes s. och mell. Sverige. Senare ha epidemier förekommit i Sverige 1853—59, 1866 och 1872—73, varefter blott sporadiska fall inträffat. K. förekommer nästan ständigt i Främre och Bortre Indien, på Sundaöarna och i kinesiska hamnar. Till skydd mot K. har i kulturländerna karantän införts. — Hos den sjuke finnas kolerabakterierna nästan endast i tarmen. K. överföres med av tarmuttömningar infekterade födoämnen. Efter en inkubationstid, från några timmar till 5 dygn, utbryta symtomen, som kunna växla avsevärt. Vanl. förlöper K. med diarré. Lindriga fall, koleradiarréer, yttra sig enbart i lösa öppningar under kortare tid. Något svårare fall med vattniga avföringar benämnas koleri'ner. I svåra fall är diarrén mycket våldsam med täta, risvattenliknande öppningar, stundom även kräkningar, varvid under fortskridande förgiftning en hastig uttorkning av kroppen genom vattenförlusten äger rum. Cirkulationen försämras och kroppsvärmen sjunker abnormt. Symtomen kunna utveckla sig mycket hastigt, och K. kan t. o. m. utan diarréer leda till döden på ett par timmar. Dödligheten växlar under olika epidemier men håller sig till c:a 50 % av de svårt angripna fallen. — *Behandlingen* avser dels att tillföra ämnen, som adsorbera bakterier och gifter, dels att med avföringsmedel och stora lavemang bidraga till det infekterade tarminnehållets bortskaffande, varjämte kroppens vätskeförluster ersättas och hjärtverksamheten stimuleras. Vid epidemier är en noggrann profylax nödvändig. — 2. Inhemsk K. (*Cholera no'stras*), benämning på sporadiskt, vanl. sommartiden, uppträdande fall av häftig diarré, beroende på en akut mag-tarmkatarr, orsakad av dietfel l. förgiftning med skämda matvaror.

Kole'ra, se Kolatur.

Koleri'ner, se Kolera.

Kole'risk (av grek. *koleriko's*, gallsjuk), uppbrusande, häftig.

Kolesteato'm (av grek. *kole'*, galla, och *ste'ar*, fett), se Svulst.

Kolesteri'n (av grek. *kole'*,

galla, och *stel'ar*, fett) tillhör steri'nerna, kvävefria lipoider, som förekomma i både växt- och djurriket. Av dessa har K. (djursterin) största betydelsen. K. är en omättad, en-atomig, sekundär alkohol ($C_{27}H_{46}O$), som innehåller 4 kolringar och står gallsyrorna nära. Bland föreningarna förekomma i organismen estrarna med fettsyror. K. finnes i ringa mängd i de flesta djurorganismens vätskor samt i rikligare mängd spec. i hjärnan och nervsystemet, i äggula, fiskrom, mjölke och i blodkroppar, där det ingår i cellplasmans ytskikt. Troligen deltager K. i många fall i bestämmandet av cellernas permeabilitet och dess roll, om än outredd, för fysiologiska processer torde vara mycket stor. K. förekommer ofta i stor mängd vid sjukliga förändringar, ss. i gamla transsudat, cystor, svulster, gallstenar m. m.

Kolformationen, annat namn på karbonsystemet.

Kolgu'jev, ö i Norra Ishavet, s.v. om Novaja Semlja. Tundra.

Kolh, se Kolarier.

Kolhapur [kåolapo'ə]. 1. Vasallstat i presidentskapet Bombay, Indien. Järngruvor. Ris, vete, socker, tobak och bomull. 7,394 kvkm. 830,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1 med vackra tempelruiner. 55,000 inv.

Kolhydra't. Under denna benämning sammanfattas ämnen, vilka utgöra monoaldehyder l. ketoner av flervärda alkoholer, samt sådana, vilka uppkomma ur nämnda föreningar genom anhydrisering. De innehålla kol, väte och syre. Namnet har uppkommit därav, att man förr trodde, att alla dessa ämnen innehöllo väte och syre i samma förhållande som i vatten och att de följaktligen bestodo av kol och vatten. K. förekomma i naturen särskilt i växtriket men även inom djurkroppen. Kännedomen om K. har under de senaste decennierna avsevärt ökats, främst genom E. Fischers arbeten. K. indelas i tre grupper: enkla K., disackarider och polysackarider. De förstnämnda benämnas efter syreatomernas antal trioser, tetroser, pentoser, hexoser o. s. v. Man skiljer vid. mellan aldoser och ketoser, allteftersom K. innehåller en aldehyd- l. en ketongrupp. Genom inverkan av reduktionsmedel överföras de enkla K. i alkoholer, genom oxidation i en- l. tvåbasiska syror. De äga aldehydernas l. ketonernas reduktionsförmåga. Så reducera de alkalisk kopparlösning och ammoniakalisk silverlösning. Med cyanväte bildas additionsprodukter. Med fenylhydrazin omsätta de sig under vattenutträde till hydrazoner, vilka vid ytterligare inverkan övergå till osazoner, vilka för de särskilda sockerarterna äro synnerligen karaktäristiska och tjäna till deras identifiering. — Syntes av K. har länge varit föremål för kemisternas strävanden, men först på senare tid har den lyckats. Vid behandling av trioximetylen med alkali bildas en sötaktig kropp, som visat sig utgöra en blandning av sockerartade ämnen. Likaledes erhålles genom inverkan av baser på akroleïn en sockerartad produkt. Om glycerin behandlas med brom och soda, uppstår en blandning av glycerinaldehyd och dioxiaceton, vilken med natriumhydrat ger akros, som visat sig isomer med druvsocker och kan överföras såväl till detta som till fruktsocker. Framställning av sockerarter

Kolibri.

med mer än sex kolatomer grundar sig på cyanväteadditionen. Ur cyanföreningarna erhållas genom förtvålning syror, vilka sedan kunna reduceras till aldehyder, d. v. s. sockerarter med en kolatom mer än utgångsmaterialet. — Disackariderna och polysackariderna äro bildade av två l. flera molekyler enkla sockerarter genom anhydrisering under vattenavspjälkning. De kunna genom inverkan av syror l. enzymer överföras till enkla sockerarter. — De i växter och djur förekommande K. äro till största delen hexoser l. därav uppkomna di- och polysackarider. I de fysiologiskt viktiga nukleinsyrorna ingå pentoser. K. utgöra ett viktigt näringsmedel och tillföras huvudsakl. genom förtäring av bröd och annan mjölrik föda samt socker. De viktigaste K. äro följande: *Bios* $C_2H_4O_2$, glykolaldehyd; *trio'ser*, $C_3H_6O_3$, glycerinaldehyd, dioxiaceton; *tetro'ser*, $C_4H_8O_4$, erytros; *pentoser* $C_5H_{10}O_5$, arabinos, xylos, ribos, ramnos; *hexo'ser*, $C_6H_{12}O_6$, glukos (druvsocker), mannos, galaktos, fruktos (fruktsocker), idos, gulos; *disackari'der*, $C_{12}H_{22}O_{11}$, sackaros (rörsocker), laktos (mjölksocker), maltos (maltsocker), cellobios; *polysackari'der* $(C_6H_{10}O_5)_n$, stärkelse, inulin, glykogen, dextrin, gummiarter, cellulosa, lignin. — Jfr Socker.

Kolhydratreserv, i organceller upplagrade kolhydrat. Jfr Ämnesomsättning.

Kolia'mb (grek. *koli'ambos*, av *kolo's*, halt, och *i'ambos*, jambisk vers), haltande jamb, i antik grekisk metrik en sexfotad jambisk vers, där sista foten utbyttes mot en troké (— ◡) l. spondé (— —). K. användes urspr. i parodierande dikter.

Ko'libakterie, stavbakterie, som normalt förekommer i tarmen. Kan ge upphov till infektioner, t. ex. i urinvägarna.

Ko'libriblommor, se Pollination.

Ko'librifåglar, *Trochi'lidae*, en fam. av *Cypselomo'rphae*, de minsta av alla fåglar, en del blott av en stor humlas storlek. Vingarna äro långa och böjda, näbben lång och rörformig. Tungan kan sträckas långt ut och består av två smala, vid basen förenade trådar, som sammanlagda bilda ett rör. Hanarna prunka i metallskimrande färger och ha särskilda prydnadsfjädrar. K. flyga blixtsnabbt och kunna även stå stilla i luften med surrande vingar, ss. då de stanna framför en blomma för att med tungan fånga i denna levande insekter. Honan lägger två ägg i ett konstrikt bo. C:a 500 arter, alla i Amerika.

Kolichema'rdklinga, se Svärd.

Koli'k l. bukrev (av grek. *ko'lon*, grovtarm). *Med.* Häftiga, anfallsvisa buksmärtor, orsakade av kraftiga rörelser av tarmarna (vid flera mag- och tarmsjukdomar l. vid olämplig

diet), av gallgångarna (gallstenskolik) l. av urinledarna (njurstenskolik), de båda senare formerna av K. vid stenavgång. K. ger intensiva smärtsensationer av mycket olika varaktighet (oftast ej ihållande). De kunna stundom lugnas genom användning av värme l. köld på buken; i svårare fall tillgripas narkotica. — *Veter.* Sammanfattningsnamn för flera sjukliga rubbningar i hästens tarmkanal. Orsaker: förkylning, kallt dricksvatten, överfodring med svårsmält l. jäsande foder, häftiga ombyten i utfodringen, blodpropp, orsakad av en parasiterande mask m. m. Symtom: oro (djuret kastar och vältrar sig), förstoppning, utspänd bukvägg, avstannad tarmrörelse m. m. Behandlingen bör överlåtas åt veterinär. Om sådan ej hastigt kan infinna sig, gives 30 gr. eter i 300 gr. rovolja, buken bestänkes med terpentin och gnides med halmviskor, varefter filtar spännas om densamma och hästen föres ut, ledes i skritt och hindras från att våldsamt kasta och vältra sig.

Ko'lin, stad i Böhmen, Tjecko-Slovakiet, vid övre Elbe. Socker-, kemikaliefabriker, mekaniska verkstäder och petroleumraffinaderi. 16,000 inv. — Vid K. led Fredrik II 18 juni 1757 nederlag mot österrikarna under v. Daun.

Koli'n (av grek. *kole'*, galla), oxietyltrimetylammoniumhydrat, $(CH_3)_3N < \begin{matrix} OH \\ C_2H_4OH, \end{matrix}$ en bas, som förekommer dels bunden i fosfatider (se L e c i t i n), dels fri, varvid den utgör en produkt av binjurarnas inre sekretion med bl. a. stimulerande verkan på mag- och tarmrörelserna. Vid oxidation kan K. överföras i flugsvampgiftet m u s k a r i' n. Det är även besläktat med nevrin.

Koling, efter Alb. Engströms Kolingen (Strix 1897), den sorglöse, galghumoristiske och till ordnat arbete oförmögne sjåaren; säkerligen förk. av *finn-koling,* även *-kole* (Topelius 1867), även (redan Blanche 1864) *-kolis,* eg. skällsord på finne (l. finländare).

Koli't (av grek. *ko'lon,* grovtarm), inflammation i tjocktarmen (se M a g - o c h t a r m s j u k d o m a r).

Kolja, se T o r s k s l ä k t e t.

Koljärnsten, se B l a c k b a n d.

Kolkalksten, se B e r g k a l k.

Ko'lkis, i forntiden namnet på ett land vid ö. kusten av Svarta havet, omtalas i grekiska sagor som Medeas hemland och målet för argonauternas färd. Jfr G y l l e n e s k i n n e t.

Ko'lklori'd, se K o l t e t r a k l o r i d.

Kollabe'ra (lat. *colla'bi,* falla ihop), förlora medvetandet. Jfr K o l l a p s.

Kollabora'tor (av lat. *collabora're,* medarbeta), medarbetare. — Verb: k o l l a b o r e' r a.

Kollage'n (av grek. *ko'lla,* lim, och *ge'nein,* bilda), huvudsakliga beståndsdelen i bindvävsfibrillerna (se B i n d v ä v), i den organiska substansen i benvävnad och i grundsubstansen i brosk; det spelar i organismen rollen av stödjevävnad. K. hör till albuminoiderna (se Ä g g v i t e ä m n e n), är olösligt i vatten, utspädda syror och alkalier men löses av magsaften. Vid ihållande kokning med vatten l. utspädd syra övergår det i lim (se d. o. och G e l a t i n). Vid inverkan av järnvitriol l. garvsyra skrumpnar K. och undergår sedermera ej förruttnelse. Härpå grundar sig garvning (se d. o.).

Kolla'ps (se K o l l a b e r a). 1. Plötslig, mer l. mindre fullstän-

dig förlust av medvetandet, ev. föregången av svindel och illamående samt vanl. framkallad av hjärnanemi på grund av hjärtsvaghet. K. är oftast vid lämplig behandling — lågt läge av huvudet, stimulation — hastigt övergående men kan även omedelbart övergå i död. — 2. Sammanfall av utspända organ, t. ex. av lungan vid luft- l. vätskeinträde i lungsäcken.

Kollargo'l (av grek. *ko'lla*, lim, och lat. *arge'ntum*, silver), lösligt kolloidalt silverpreparat med antiseptisk verkan, användes till intagning, ingnidning (i salvform), injektion (intravenös) och infusion vid blodförgiftning och katarrer.

Kollatera'ler (av lat. *con*, tillsammans, och *la'tus*, sida). *Med.* Jämsides förlöpande kärl l. nerver med gemensam utgångspunkt; från nervtråd (neurit) vanl. vinkelrätt utgående sidogren. — *Bot.* Se Ledningsvävnad. — *Jur.* Sidoarvingar (se Arv).

Kollatio'n (lat. *colla'tio*, sammanskjutning). 1. Eg. festlig måltid, vid vilken deltagaren betalar sin andel; fordom aftonmåltid i de katolska klostren, som föregicks av en diskussion (*collatio*) över andligt ämne; nu i allm. detsamma som kalas (se d. o.). — 2. K. l. kollationering, jämförelse mellan två texter.

Kolle'ga (lat. *con*, med, och *le'gere*, utvälja), ämbetsbroder; före år 1905 använd titel å lärare vid lägre allmänt läroverk.

Kollegia'l, Kollegialsystem, se Kollegium.

Kollegia'tkapitel (av lat. *colle'gium*, brödraskap), se Domkapitel sp. 439 f.

Kolle'gium (lat. *colle'gium*), eg. församling (urspr. av romerska prästkorporationer), korporation. Adj. kollegia'l. — 1. Ämbetsverk, vars ärenden slutbehandlas genom överläggning och röstning vid sammanträde av alla l. flera av verkets ämbetsmän. — Kollegialsystemet har av gammalt varit förhärskande i domstolsväsendet. Under medeltiden utbildades det särskilt inom kyrkan och stadsväsendet. I statsförvaltningen blev det ganska allmänt genomfört under nya tiden i samband med utvecklingen av den starka statsmakten och envåldestendenserna i riksstyrelsen, men det har under nyaste tiden till stor del ersatts av byråsystemet (se d. o.). I svensk statsförvaltning försökte först Gustav I efter tyskt mönster tillämpa kollegialsystemet. 1594 yrkade rådet, att regeringen under Sigismunds frånvaro i Polen skulle föras kollegialt, en ordning, som först tillämpades under Kristinas förmyndare. Då lagfästes även genom R. F. 1634 de under Gustav II Adolf grundlagda fem rikskollegierna, kansli-, kammar-, krigs-, amiralitetskollegierna samt hovrätterna. Sedermera därur avsöndrade ämbetsverk blevo även merendels K. Det svenska kollegialsystemet ansågs liksom det preussiska mönstergillt och efterbildades i Ryssland av Peter I. Det gamla aristokratiska kravet, att konungen skulle regera med rådet som K., var förverkligat under frihetstiden, då konungen i flertalet ärenden hade två röster och utslagsröst. Numera tillämpas kollegialsystemet blott inom få förvaltande verk (Kammarkollegium, Statskontoret, Kommerskollegium m. fl.) och där endast delvis. Däremot har det bevarats för l. utsträckts till alla dömande myndigheter, betr.

häradsrätterna dock så, att ordf. endast kan överröstas av enhälliga bisittare. — Även inom stadsstyrelserna, kyrkan, vid universitet, högskolor och skolor handläggas ärendena till stor del kollegialt. — 2. Se Lärarkollegium. — 3. Lärokurs, som vid universitetet l. därmed jämnställd studieinstitution gives vid sidan av de offentliga föreläsningarna.

Kolle'kt (av lat. *colli'gere*, samla). 1. I sv. mässan den korta bön, som läses av prästen omedelbart före episteln (i nya evangelieboken kallad kollektbön). Dessa böner höra till de allra äldsta delarna av liturgin (till stor del säkerligen från gamla kyrkans tid). — 2. Vid gudstjänst företagen insamling av frivilliga penninggåvor för välgörande l. kyrkliga ändamål. Denna sed omtalas redan av Justinus Martyren.

Kollektio'n (av lat. *colli'gere*, samla), samling t. ex. av konstföremål, böcker o. d. — Kollekti'v, sammanfattande, gemensam, som avser flera; i språkvetenskapen betecknar K. ett substantiv, som, ehuru singulärt till formen, i sig innesluter ett flertal.

Kollekti'vavtal, skriftlig överenskommelse om arbetsvillkoren mellan arbetsgivare och arbetare, avseende en enhetlig, normerande reglering för en viss tid av villkoren för de individuella avtalen. När ett K. upprättats, anses det automatiskt ha reglerat de inom dess giltighetsområde bestående avtalen och vara bindande för kommande avtal om arbetsanställningar. I K. sker däremot icke någon utfästelse avseende individuella arbetare, lönesatser l. arbetsuppgifter. — Förutsättningen för kollektiva avtalsformen är, att arbetstagarna äro sammanslutna i en organisation, t. ex. i en fackförening. K. kan därför sägas utgöra inseglet på fackföreningsrörelsens erkännande. Arbetsavtalet, som endast berör själva arbetsanställningen, är grundläggande för K., medan K. reglerar arbetsavtalet genom att automatiskt korrigera detsamma. — Urspr. erhöll K. i regel karaktären av s. k. driftsavtal. Som sådant upprättades det mellan å ena sidan *en* arbetsgivare, representerande *ett* arbetsställe, och å andra sidan *en* fackförening. Då K. upprättas mellan flera arbetsgivare på en plats l. deras organisation och en fackförening l. ett fack- l. industriförbund, benämnes det lokal- l. ortsavtal. Sedan även arbetsgivarna organiserat sig i hela yrken l. industrier omfattande förbund, kompletteras lokal- l. ortsavtalet ofta med ett riksavtal, vilket avslutas mellan å ena sidan arbetsgivarnas riksorganisation och å andra sidan arbetstagarnas fack- l. industriförbund. Riksavtalet inrymmer i dylika fall s. k. allmänna bestämmelser av mera principiell innebörd ss. rörande vissa minima i fråga om lönevillkoren, ersättningen för övertidsarbete, ersättning för olycksfall i arbete, sjukavlöning m. m., semester, sättet för slitandet av tvister ang. avtalens tolkning och tillämpning o. s. v. Slutligen finnes ett mellanting av sistnämnda båda avtal, distriktsavtalet, vilket upprättas mellan å ena sidan arbetsgivare i ett yrke l. en industri inom ett visst geografiskt område l. deras organisation och å andra sidan vissa fackföreningar l. fack- l. industriförbund. — I Sverige funnos 31 dec. 1923 1,975 K., omfattande 11,437 arbetsgivare och 391,197 arbetstagare.

Näringsgrupper.	Hela antalet sysselsatta arbetare (1922).	Därav berörda av kollektivavtal 31 dec. 1923. Antal.	%.
Malmbrytning och metallindustri	88,427	67,723	76,6
Jord- och stenindustri	32,360	23,140	71,5
Trävaruindustri (utom skogshantering)	56,176	31,098	55,4
Pappers- och grafisk industri	44,030	39,548	89,8
Livsmedelsindustri	51,806	27,251	52,6
Textil- och beklädnadsindustri	51,939	35,552	68,4
Läder-, hår- och gummivaruindustri	18,927	14,360	75,9
Kemisk-teknisk industri	12,984	8,633	66,5

(För övriga näringsgrupper saknas tillförlitliga uppgifter om hela arbetarantalet.)

I flertalet länder med starkare organisationsväsen har K. gjorts till föremål för *lagstiftning*. I Sverige, där sådan ännu saknas, ha dock upprepade försök gjorts att få en sådan till stånd. 1910—11 förelades sålunda riksdagen ett komplex av lagförslag, bl. a. gällande K. Försöket misslyckades, då förslaget innebar legaliserande av s. k. sympatistrejker och sympatilockouter. Emellertid har genom domstolsprejudikat fastslagits, att K:s kontrahenter kunna åläggas att ingå i svaromål inför domstol rörande tvist om avtals efterlevnad. 1920 antogs en lag om central skiljenämnd i vissa arbetstvister (se Centrala skiljenämnden), vilken såtillvida gäller K., som den innehåller bestämmelser om frivilligt skiljedomsförfarande för slitande av tvister om tolkning och tillämpning av K.

Kollektivi'sm, benämning på en grupp av socialistiska samhällsteorier, som förkasta samfällt ägande av konsumtionsmedlen men påyrka samhällets uteslutanderätt till produktionsmedlen. Individens förhållande till samhället angives av satsen, att varje delägare drager av kollektiv egendom den individuella egendomens nytta och fördel. I det K. friställer förbrukningen och behåller arvsrätt till allt innehav, som faller utanför samhällets egendom, skiljer den sig från kommunismen. Den upptager ej heller det socialevolutionära, historiska perspektiv, som marxismen öppnat med sin värdelära och materialistiska historieuppfattning.

Kollekti'vlins, se Okular.

Kollekti'vnot, ett diplomatiskt meddelande till en regering från flera makter, överlämnat antingen i en gemensam not l. i flera likalydande.

Kolle'ktor (av lat. *colli'gere*, samla), detsamma som strömsamlare. Se Elektriska maskiner sp. 864 och Luftelektricitet.

Kollektstipendier, stipendier till fattiga studerande, vanl. vid universitet, till vilka medel insamlas genom kyrkokollekter. K. utdelas genom resp. studentnationer.

Kollenky'm (av grek. *ko'lla*, lim, och *e'nkyma*, pågjuten vätska), i örtartade stammar och bladskaft hos högre växter förekommande stödjevävnad, uppbyggd av celler med i hörnen starkt förtjockade cellulosaväggar.

Ko'ller (ty. *Koller*, av grek. *kole'ra*, jfr Kolera). l. Dum- l. dövkoller, kronisk hjärnvattusot, kronisk hjärnsjukdom hos hästar, beroende på utgjutning i hjärnhålan av blodserum, som utövar tryck på hjärnsubstansen. Synes möjligen orsakas av kvava, varma stallar, överansträngning o. d. l. av hjärn-

hinneinflammation. Symtom: dåsighet, nedsatt känsel, halvslutna ögon m. m. Djuret blir långa stunder stående med fodret i munnen utan att tugga det. Man kan sätta hästens framben i kors utan att djuret reagerar. Tidvis kan förbättring inträda. Behandling: insprutning av pilokarpin och arekolin; lättsmält, lösande foder, lindrigt arbete och luftiga stallar; i långt framskridet stadium är behandling oftast resultatlös. — 2. Rasande K., oegentlig benämning på blodöverfyllnad samt inflammation i hjärnan, vanl. hos häst. Orsakerna äro stark utfodring, smittsamma sjukdomar samt dessutom i huvudsak desamma som till K. 1. Symtomen äro mycket häftiga med oro, rädsla och raseri, omväxlande med sömnliknande bedövning. Djuren dö vanl. l. sjukdomen övergår i K. 1.

Kollergång, se Krossmaskiner.

Kolle'tt (fr. *colet*, krage), kort, åtsittande vapenrock, som i svenska armén numera endast användes som interimsplagg vid artilleriet och fortifikationen samt (av officerare och underofficerare) vid trängen och vissa kavalleriregementen.

Ko'lli (fr. *colis*, av ital. *colli*, plur. av *collo*, paket), paket, fraktgods.

Kollide'ra (lat. *colli'dere*), stöta tillsammans, ihop. — Kollisio'n, sammanstötning, förveckling, tvist.

Kollima'tor (av lat. *con*, tillsammans, och *li'nea*, linje), astronomiskt hjälpinstrument (vanl. mindre tuber) för bestämmande av den eventuella avvikelsen (kollimationsfelet) hos den linje, som förenar objektivets centrum med hårkorsets mittpunkt, från normalen till horisontala vridningsaxeln i ett större, fast instrument. — Med K. betecknas även ett i spektroskop och goniometrar använt hjälpinstrument, bestående av en tub, i ena ändan försedd med en positiv lins, i andra ändan med en fin springa i linsens fokalplan. Det från springans olika punkter utgående ljuset lämnar linsen som parallella knippen.

Kollimatö'r, se Riktmedel.

Kollisio'n, se Kollidera.

Kollisionsnormer, de rättsregler, genom vilka kompetensförhållandet mellan olika staters rättsordningar är reglerat med avseende på rätten att till prövning upptaga mål rörande privata internationella levnadsförhållanden samt de normer, som vid en sådan prövning skola tillämpas. Se vid. Internationell rätt.

Kollo'dium (av grek. *ko'lla*, lim), lösning av lågnitrerad cellulosa i en blandning av alkohol och eter. Indunstas lösningen, återstår en genomskinlig, elastisk membran. K. användes vid beredning av fotografiska papper och plåtar och i kirurgin vid sårbehandling.

Kollografi' (av grek. *ko'lla*, lim, och *gra'fein*, skriva), se Ljustryck.

Kolloi'ddegeneratio'n, svampaktig förändring av vävnader med hålrum fyllda av mer l. mindre tjockflytande vätska, t. ex. av sköldkörteln vid struma.

Kolloi'der (av grek. *ko'lla*, lim, och *ei'dos*, utseende), av Thomas Graham införd benämning på vattenlösliga ämnen, som ej diffundera genom s. k. semipermeabla hinnor (jfr Kristalloider), enär de innehålla jämförelsevis stora molekylkomplex l. partiklar. K. indelas i suspensions- och emulsions-

kolloider. Till de förstnämnda räknas sådana K., som innehålla den lösta kroppen i fast form, en suspension (dispersion) av ytterst små partiklar i lösningsmedlet (dispersionsmedlet). I denna kolloidala form kunna t. ex. svavel, metaller och en del färgämnen förekomma, vilka kunna erhållas i en sådan partikelstorlek i lösningen, att de endast ev. kunna ses i ultramikroskop (diameter $5 \cdot 10^{-7}$ cm.) men dock äro betydligt större än en molekyl. Dessa K. kunna utfällas genom tillsats av elektrolyter i ringa koncentration. De äro nämligen elektriskt laddade, och genom beröring med ioner med motsatt laddning berövas de elektricitet och utfalla. Emulsionskolloider kallas sådana K., som kunna anses bestå av en emulsion av mycket små, flytande partiklar. Hit räknas huvudsakl. i djurkroppar och växter förefintliga ämnen, ss. gummiarter, stärkelse, äggviteämnen, humusämnen i jorden m. fl. De utfällas även genom tillsats av elektrolyter och därjämte genom upphettning, koagulation (koagulering), gelatinering. Ofta bildas på ytan av lösningen tunna hinnor, kolloidhinnor. Den i lösning befintliga K. kallas sol (i vattenlösning hydroso'l, i alkohollösning alkoso'l o. s. v.); den koagulerade K. kallas gel (t. ex. hydroge'l, alkoge'l). Man kan även indela K. i reversibla och irreversibla K., allteftersom de kunna l. icke kunna bringas i lösning efter koaguleringen. Kolloidala lösningars osmotiska tryck är mycket lågt på grund av partiklarnas ringa antal per volym. K:s egenskaper ha stor bet. för kroppen, emedan livsyttringarna försiggå inom protoplasmans kolloidala medium.

Kollonta'j, Aleksandra Mihajlovna, f. 1872, rysk kommunist. K., som gjort sig känd som en energisk agitator, särskilt i kvinnofrågor, utnämndes efter novemberrevolutionen 1917 till kommissarie för kvinnlig uppfostran samt barn- och kvinnovård. Hon är den första kvinna, som beklätt en diplomatisk sändebudspost (sedan 1924 i Norge).

Kollotypi' (av grek. *ko'lla*, lim, och *ty'pos*, bild), se Ljustryck.

Kolm, ett i de kambriska alunskiffrarna i Västergötland ss. konkretioner förekommande bituminöst kol, vid vilket en liten halt av grundämnena uran och radium är bundet, varför K. försöksvis använts ss. råmaterial för radiumframställning.

Kolm, annan form för Cholm.

Kolmar, Colmar [ty. kå'llmar, fr. kålma'r], stad i dep. Haut-Rhin, Frankrike. Textilindustri. Kanalförbindelse med Rhône—Rhenkanalen. Museum med bl. a. Matthias Grünewalds berömda Isenheimaltare. 42,000 inv. — K. är känt sedan 800-t. och har varit franskt sedan 1680 utom 1871—1919, då det tillhörde Tyska riket.

Kolmila, se Träkol.

Kolmodi'n. 1. Israel K., f. 1643, d. 1709, teolog, psalmförfattare, prof. i Uppsala 1686, superintendent i Visby 1692, medarbetare i svedbergska psalmboken. I 1819 års psalmbok finnas två original: n:r 191 och 394. — 2. Olof K., f. 1690, d. 1753, brorson till K. 1, präst och andlig skald, utgav 1734 den sedermera vida spridda sångsamlingen *Andelig dufworöst* (till stor del övers. från tyska) samt författade själv *Biblisk qwinnospegel* (2 bd 1732,

1750), en versifierad skildring av ett stort antal bibliska kvinnogestalter. I sistnämnda arbete framträder K. ss. en senfödd karolin och fortsättare av de spegelska traditionerna. — 3. Adolf K., f. 1855, teolog, föreståndare för Evang. Fosterlandsstiftelsens missionsinstitut 1893—1903, prof. i exegetik i Uppsala 1903—20, föreståndare för Fjellstedtska skolan från 1920, ss. teolog utpräglat konservativ; har bl. a. utgivit den polemiskt-apologetiska skriftserien *Bibliska tids- och stridsfrågor.*

Kolmården, ("Svarta skogen"), skogklädd bergstrakt mellan Nyköpingsån och Bråviken inom Södermanland och Östergötland, delvis sträckande sig in i Närke. K., som består av urberg, begränsas i s. av en brant förkastningslinje. Högsta höjden ö. h. är 167 m. K. bildade under äldre tider på grund av sin otillgänglighet en naturlig gräns mellan Svea- och Götaland.

Kolmårdsmarmor, en kristallinisk kalksten, som är grönflammig l. fläckig av serpentin. K. brytes i Kolmården och bearbetas till prydnadsföremål, gravvårdar och byggnadsdetaljer m. m.

Kolmått, Kolning, se Träkol.

Kolningbergsfälten, se Norberg.

Kolo'ber, *Co'lobus,* ett släkte apor av fam. *Cercopithe'cidae.* Kroppen är smärt, svansen lång, tummen rudimentär. Sittvalkar finnas, kindpåsar saknas. Mest känd är guere'zan från Abessinien, *Colobus abyssi'nicus.* Pälsen är sammetssvart, strupen, halsens sidor, ett band över pannan, en man av långa hår utefter kroppens sidor och en hårtofs i svansspetsen vita. Längd c:a 65

Kolober. En art guereza.

cm., svansen utan tofs c:a 70 cm. Lever flockvis i träd. Skinnet användes som pälsverk.

Ko'lofon, under antiken jonisk stad i Mindre Asien, n.v. om Efesos, med hamnstaden Notion. K:s blomstringstid inföll på 700- och 600-t. f. Kr.

Kolofo'nium, harts, vilket erhålles som återstod vid destillation av kåda av barrträd. Användes som beståndsdel i plåster.

Kolokotro'nis, Theodoros, f. 1770, d. 1843, grekisk frihetskämpe, ledde under frihetskriget kampen på Morea. På grund av sitt självrådiga uppträdande kom han flera gånger i strid med styrelsen.

Kolokvi'nt (av grek. *ko'lon,* grovtarm, och *kinei'n,* röra), se Citrullus.

Kolome'a, po. *Kolomyja,* stad i s.ö. Galizien, Polen. Viktig järnvägsknut. Petroleumraffinaderi. Spannmåls- och kreatursbandel. Stora marknader. 41,000 inv.

Ko'lon (grek. lem; led i en sats). 1. Skiljetecken [:], som

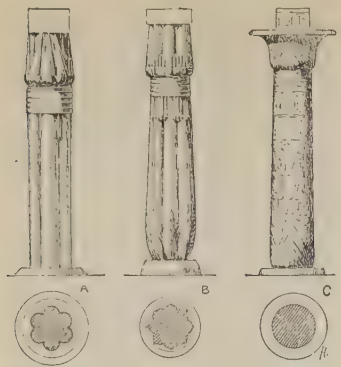

Egyptiska kolonner. A. Lotuskolonn med slutet kapitäl. B. Papyruskolonn med slutet kapitäl. C. Papyruskolonn med öppet kapitäl.

användes före direkt anföring och specificerande uppräkningar. — 2. I klassisk metrik ett av flera baser bestående led med en huvudiktus. I svensk metrik är K. ett versled, som avgränsas av en på bestämd plats återkommande paus. — 3. Se T a r m.

Kolona't (lat. *colona'tus*, av *co'lere*, odla). 1. I romerska riket benämning på där förhärskande former av arvunderdånighet för storgodsbönder, k o l o' n e r. — 2. Ett slags jordbruksfastighet, som med statsunderstöd anlägges av enskild på kronojord, vanl. kronopark l. överloppsmark, varest jordområde för ändamålet upplåtits på arrende.

Koloni' (lat. *colo'nia*, av *co'lere*, odla), hos greker och romare urspr. dels ett större nybygge, dels kollektivbenämning på nybyggarna, k o l o' n e r n a. Även av ett moderland grundade handels- l. försvarsplatser och hela stadsstater kallades K. Numera betecknas även som K. olika slags lydländer, besittningar och beroende områden, dock i allm. ej inom Europa belägna. — K. användes även kollektivt om människor, vilka bo l. vistas tillsammans i en för dem främmande omgivning ("svenska kolonin i London", främlings-, konstnärs-, arbetarkoloni o. s. v.). — *Biol.* 1. En samling högre djur, som hålla till l. bygga bon inom ett bestämt, begränsat område. — 2. Hos många lägre djur, t. ex. kavitetsdjur, och encelliga växter en samling delorganismer i organiskt samband med varandra. Dylik K. uppstår vanl. genom knoppning l. celldelning, varvid dotterindividerna ej lösgöras från moderorganismen.

Kolonialkompanier, se H a n d e l s- o c h k o l o n i a l k o m p a n i e r.

Kolonialvaror, sammanfattande namn på närings- och njutningsmedel, som införas från kolonierna. Till K. räknas ris, sago, kaffe, te, kakao, tobak och vissa kryddor.

Kolonise'ra, göra ett land till koloni (se d. o.); befolka och uppodla förut ej upptagen jord. — Subst.: K o l o n i s a t i o' n. — Jfr E g n a h e m sp. 732 ff.

Koloniträdgård, i l. vid städer och större industrisamhällen beläget jordområde, som delats i mindre lotter, vilka disponeras, i regel mot arrendeavgift, av enskilda för odling av trädgårdsväxter till husbehov. K. började anläggas i Sverige 1895 och ha sedan fått stor omfattning.

Kolonivävare, se V ä v a r f å g l a r.

Kolo'nn (av lat. *colu'mna*, pelare). *Mil.* Formering, i vilken en truppstyrkas olika underavdelningar l. de olika fartygen i ett förband befinna sig *bakom* varandra (jfr L i n j e). — *Byggn.* Fristående vertikalt stöd av cylindrisk grundform, avsett att

uppbära en byggnadsdel, vanl. ett tak, l. över huvud taget mottaga vertikalt tryck. Ett stöd med liknande funktion som K. men av annan form kallas pelare (se d. o.). K. består av tre delar, *bas, skaft* och *kapitäl.* Basen saknas stundom; i sin enklaste form en låg rund platta, utbildas den olika inom olika stilar och vilar inom vissa på en fyrkantig platta, *plint.* Skaftet är antingen glatt l. försett med refflor, *kannelurer* (se d. o.), stundom även på annat sätt ornerat. Kapitälet förmedlar övergången mellan stödet och det burna och har den rikaste utsmyckningen. — De första ex. på K. erbjuder den *egyptiska* arkitekturen. Man skiljer här huvudsakl. mellan lotus-, papyrus- och palmkolonner, efter de växter, av vilka de utgöra starkt stiliserade efterbildningar. Basen är en rund platta; skaftet är antingen glatt och hieroglyfsmyckat l. sammansatt av ett knippe "stänglar" samt å papyruskolonnen vid basen indraget och försett med en bladkrans; kapitälet har formen av en öppen l. sluten blomkalk l. blomställning, resp. palmkrona. Därjämte märkas särskilt den protodoriska K., som med sitt

Bysantinskt kapitäl. (San Vitale, Ravenna.)

mångsidiga, stundom kannelerade skaft liknar den doriska, och Hatorkapitälet, som på 2 l. 4 sidor har en bild av gudinnan Hator (se ill. till Dendera). — Säregna för de *persiska* K. äro de rikt utbildade tjur- l. enhörningskapitälen. — En särställning intaga K. i det *egeiska* kulturområdet genom sina nedåt avsmalnande skaft (se ill. till Byggnadskonst sp. 827). — Inom den *grekiska* och *romerska* byggnadskonsten fick K. sin största användning (se Kolonnordning). — I de *fornkristna* kyrkobyggnaderna kommo stundom antika kolonner till användning, men även nya former uppträda, särskilt på bysantinskt område, och under *medeltiden* viker den antika K:s lagbundenhet för en allt större variation, särskilt vad kapitälen beträffar. I romansk tid fortleva dels de antika acanthuskapitälen ombildade, dels uppstå kapitäl med enkla geometriska former, ss. tärningskapitälet, trapetskapitälet och det normandiska veckkapitälet, slutligen förekomma med outtömlig fantasi smyckade figurkapitäl av varierande former.

T. v. Egyptisk palmkolonn. — T. h. Persiskt tjurkapitäl.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

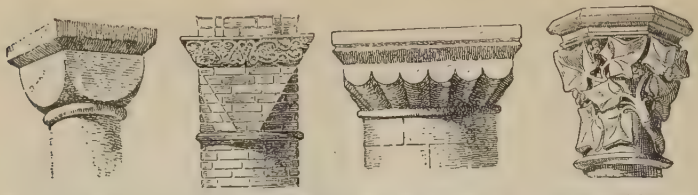

Medeltida kapitäl. Fr. v. Tärningskapitäl. — Trapetskapitäl. — Normandiskt veckkapitäl. — Gotiskt bladkapitäl.

Med den gotiska stilen bli de naturalistiska bladkapitälen förhärskande. — Av *renässansen* upptagas ånyo de antika K., som därefter gått igen i all klassicistisk arkitektur. — Fristående K. användas som självständiga monument l. till uppbärandet av statyer, t. ex. Trajanus- och Marcus-Aureliuskolonnerna i Rom. — Kolonne'tt, en liten K., använd t. ex. som stöd för bågar i fönster l. prydnadsgallerier. — Halvkolonn, en K., som till hälften är inbyggd i en mur. — Kolonna'd, en l. flera rader K., bildande en gång.

Romanska kolonner. (Klostret Elne, Frankrike.)

Kolonnapparat, se Destillation sp. 254.

Kolonnordning kallas i antik och antikiserande arkitektur de system, enl. vilka icke endast kolonnen (se d. o.) utan även därav beroende byggnadsdelar, främst bjälklaget l. *entablementet*, utbildas. — I den grekiska byggnadskonsten skiljer man mellan tre olika K., den doriska, joniska och korintiska (jfr Byggnadskonst sp. 829—832). Den *doriska* kolonnen saknar bas; skaftet avsmalnar uppåt med en svag ansvällning på mitten (*e'ntasis*) och är försett med 16—20 kannelurer, som mötas i skarpa kanter; kapitälet består av en framspringande rund skiva (*echi'nus*) och en därpå vilande fyrkantig platta (*a'bacus*). Bjälklagets undre del, *arkitra'ven* l. *episty'len*, består av släta, slipade stenbalkar, den övre, *frisen*, består av omväxlande *trigly'fer*, refflade plattor, undertill försedda med en s. k. *dropplist*, och *meto'per*, reliefplattor. På frisen följer den framspringande kransgesimsen (*ge̯i'son*), vars undersida är försedd med droppbesatta hängplattor (*mu'tuli*) över varje metop och triglyf. Det hela krönes av rännlisten (*si'ma*), som uppsamlar regnvattnet. — Den *joniska* kolonnen, högre och smärtare än den doriska, vilar på en rund bas, sam-

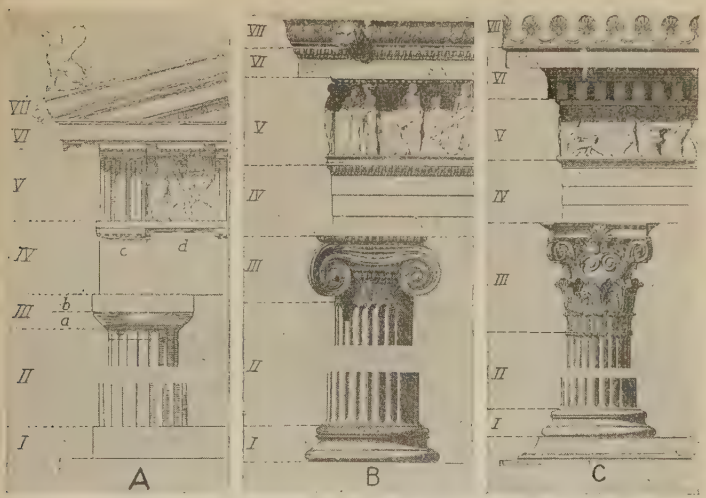

Kolonnordning. A. Dorisk. **B.** Jonisk. **C.** Korintisk. **I.** Bas. **II.** Skaft. **III.** Kapitäl. **IV.** Arkitrav. **V.** Fris. **VI.** Kransgesims. **VII.** Rännlist. — **a.** Echinus. **b.** Abacus. **c.** Triglyf. **d.** Metop.

mansatt av en l. två hålkälar och en vulst. Basen vilar i sin tur ofta på en fyrkantig plint. Skaftet har 24 kannelurer, som skiljas åt genom smala utsparda ytor av kolonnstammen. Kapitälet består av en undre echinusartad del, prydd med joniskt *kyma'tion* (se d. o.), och den därpå vilande karaktäristiska dynan, som vid sidorna är hoprullad i spiraler (*volu'ter*). Arkitraven består av tre vågräta skift, som skjuta utanför varandra. Frisen bildar ett enda sammanhängande, ofta reliefsmyckat band, ovanför vilket kransgesimsen skjuter fram, på undersidan smyckad med en *tandsnittslist*. — Av den joniska ordningen finnes en variation, den *attisk-joniska*. Den skiljer sig från den joniska huvudsakl. genom basen, som saknar plint och består av två vulster, skilda av en hålkäl. — Den *korintiska* skiljer sig från den joniska endast genom kapitälet, som har grundformen av en blomkalk, smyckad med två olika höga kransar av acanthusblad. Ur dessa höja sig rankor, som i de fyra hörnen bilda voluter och uppbära en rikt profilerad abacus. — Den *romerska* byggnadskonsten behåller de grekiska K., ehuru lätt ombildade, delvis beroende på att kolonnerna icke längre användas endast som stöd utan huvudsakl. som fasaddekoration i förening med valvbågar, varvid doriska kolonner

Joniskt kapitäl. (Artemision i Efesos)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Korintiskt kapitäl. (Mars Ultors tempel, Rom.)

användas för bottenvåningen, joniska för andra och korintiska för tredje våningen. Ur den doriska K. uppstår under etruskiskt inflytande den s. k. *toskanska* K., som har bas, ofta glatt skaft och kapitäl med vanl. bladsmyckad echinus och abacus, krönt av en tunn, profilerad platta. De övriga romerska K. avvika föga från de grekiska förebilderna. Under kejsartiden uppstod det s. k. *kompo'sitakapitälet,* där de joniska voluterna läggas ovanpå de korintiska bladkransarna. — Renässansens arkitekter övertogo de romerska K. utan väsentliga förändringar och uppställde noggranna regler för deras användande inom fasaddekorationen.

Kolo'nntakti'k, stridsformering i kolonner med därav följande formering på djupet, införd under franska revolutionens krig. Tidigare brukades l i n e a r t a k t i k e n, då arméerna för strid voro formerade på långa linjer utan djupgruppering.

Koloratu'r (av lat. *colora're,* färga), en tekniskt fordrande utsmyckning av en melodi (drillar m. m.).

Kolore'ra (lat. *colora're*), färga, färglägga.

Kolorime'ter (av lat. *co'lor,* färg, och grek. *metrei'n,* mäta), apparat för bestämning av en lösnings halt av ett färgat ämne genom jämförelse med en normallösning med känd halt av ämnet i fråga. Lösningarna spädas, tills de visa samma nyans.

Kolori't (av lat. *co'lor,* färg), färggivning l. färghållning, inbegreppet av de olika färgerna i en målning, betraktade som en helhet. K:s karaktär skiftar starkt under olika tider. Främst bestämmes den av huruvida huvudvikten lägges på framhållandet av de olika föremålens specifika färger, de s. k. l o k a l f ä r g e r n a, l. på instämmandet av de olika färgtonerna i målningen i en viss h e l t o n l. t o n a l i t e t, i senare fallet oftast med betonande av ljusets och luftens förmåga att sammansmälta och förändra lokalfärgerna. Den förra huvudtypen exemplifieras bl. a. av italienskt och nederländskt 1400-talsmåleri l. av Carl Larssons Sundbornsakvareller, den senare bl. a. av holländsk 1600-talskonst, fransk impressionism och flertalet av Zorns målningar. I samband därmed skiljer man även mellan r e n a l. e n k l a färger och de genom blandning uppkomna skiftningarna, n y a n s e r och v a l ö r e r (se dessa ord); huvudsakl. på de senare bygger

Kompositakapitäl. (Mercato nuovo, Florens.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

t. ex. impressionismens K., på de förra expressionismens. F. ö. talar man allt efter färgernas art och det intryck, de göra, om mörk l. ljus, kall l. varm, livlig l. dämpad K. o. s. v. Se vid. Målarkonst. — Kolori'st, färgkoustnär, målare, som främst uttrycker sig genom färgen. — Kolori'stisk, till K. hörande.

Kolo'rum, se Kackalorum.

Kolos, se Koloxidförgiftning.

Kolo'ss (grek. *kolosso's*), jättestod, bildstod i övernaturlig storlek; föremål i allm., som överskrider vanliga mått. — Adj. kolossa'l.

Kolossen på Rodos, en på ön Rodos uppställd kolossalbild av solguden (Helios), utförd omkr. 290 f. Kr. av Kares. Den förstördes vid en jordbävning 224 f. Kr. Om K:s storlek berättades fantastiska sägner; den räknades ss. ett av världens sju underverk.

Kolo'sserbrevet, ett av N. T:s brev, enl. 1: 1 f., 4: 10 m. fl. skrivet av Paulus under en fångenskap (förmodligen i Rom) till förs. i Kolosse (Kolossai) i Frygien för att varna denna för en nymodig gnostisk åskådning. Starka skäl (sakliga och språkliga) föreligga dock för antagandet, att K. icke härrör från Paulus. Dess tillkomsttid är i så fall förmodligen slutet av 1:a årh.

Kolo'strum (lat. *colo'strum*), se Mjölk.

Koloszvár [kå'låsvar], se Klausenburg.

Koloxi'd, CO, färg- och luktlös gas, som uppstår, om kol förbrännes under otillräcklig syretillförsel. Spec. v. 0,967 (luft = 1). K. förbrinner med blå låga till koldioxid. Med klor och svavel förenar den sig direkt. Med järn och nickel bildar K. flyktiga föreningar. K. verkar reducerande på metalloxider.

Koloxidförgiftning uppkommer vid inandning av luft med mer än 0,05 % koloxid. En halt av 0,1 % kan medföra döden. Koloxiden härrör vanl. från lysgas l. ofullständig förbränning (kolos) i eldstäder med skjutna spjäll. Lysgasen kommer från öppnade kranar l., i synnerhet vintertid, från brustna jordledningar, varvid gasen ofta förlorar sin lukt. K. är en inre kvävning, enär koloxiden ingår en relativt fast förening, koloxidhemoglobin, med hemoglobinet (jfr d. o.), vilken hindrar syrebindningen. Koloxidhemoglobinet ger blodet en körsbärsröd färg och har ett karaktäristiskt absorptionsspektrum. Denna förening är reversibel, om ett överskott av syre finnes hos luften i lungorna. — *Behandlingen* består i åstadkommande av detta överskott genom konstgjord andning i ren luft l. helst syrgas.

Koloxidhemoglobin, se Koloxidförgiftning.

Koloxiklori'd, se Fosgen.

Koloxisulfi'd, COS, en gas med vidrig lukt.

Kolporte'ra (fr. *colporter*, av *col*, hals, och *porter*, bära), kringbära och salubjuda varor, tidningar, skrifter. — Kolportö'r, kringvandrande bokmånglare, försäljare av diverse skrifter; obildad lekmannapredikant.

Kolsuboxi'd, gas av sammansättningen CO = C = CO; bildas ur malonsyreester genom att denna förlorar två molekyler vatten.

Kolsva, järnverk i Bro och Malma socknar, Västmanl. l., omfattande martin- och elektrostålverk, valsverk, stålgjuteri, mek. verkstad och pressverk. Bruket privilegierat 1641. Äg.

Kohlswa järnverks a. b., som även äger Köpings hytta.

Kolsvavla, koldisulfi'd, CS_2, bildas, om svavelångor ledas över glödande kol. K. är en färglös, starkt ljusbrytande vätska, som i rent tillstånd luktar angenämt men efter någon tids förvaring får en dålig lukt. K. är ett starkt nervgift. Har teknisk användning som lösningsmedel för jod, fosfor, svavel, fetter och framför allt kautsjuk. K. förbrinner i luften under bildning av kolsyra och svaveldioxid.

Kolsyra (eg. kolsyreanhydri'd), koldioxi'd, CO_2, gas, som förekommer i fritt tillstånd i atmosfären, i medeltal 0,04 %, och i många mineralkällors vatten. I en del trakter utströmmar K. ur grottor och sprickor i bergen (jfr Hundgrottan). Bunden förekommer K. i stor mängd i kalkspat, dolomitspat m. fl. mineral. K. bildas vid förbränning av kol vid närvaro av tillräcklig mängd syre. I allm. framställes K. genom upphettning av karbonater l. genom att behandla dessa med starka syror. Vid förbränningen inom djurkroppen bildas K. (jfr Ämnesomsättning); å andra sidan tillgodogöra sig växterna luftens kolsyra för syntes av kolhydrat. På grund av sin tyngd, spec. v. 1,529 (luft = 1), sjunker K. till marken. K. är vid inandning ej giftig men förorsakar kvävning ("kolsyreförgiftning"), då den hindrar syretillförseln. Vid 0° och 35 atm. tryck kondenseras K. till en vätska, som föres i handeln, förvarad i järncylindrar. Öppnar man en sådan, förgasas en del av K. under värmeabsorption från den övriga delen, varigenom denna stelnar till vita snöliknande flockar, kolsyresnö. Blandningar av fast K. med eter, alkohol l. aceton äro starka köldblandningar (se d. o.). 1 vol. vatten löser vid 15° och atmosfärtryck 1 vol. K. Med stigande temperatur minskas lösligheten. K. är en mycket beständig förening. En vattenlösning reagerar svagt surt och kan betraktas som en syra, kolsyra, av sammansättningen H_2CO_3, som dock ej kunnat isoleras i fritt tillstånd men förekommer i form av salter, karbonater (se d. o.).

Kolsyrebad, se Bad sp. 971; jfr Brunns- och badorter.

Kolsyreförgiftning, se Kvävning.

Kolsyrespruta, se Brandväsen sp. 491.

Kolsäter. 1. Träsliperi och pappfabrik i Gillberga skn, Värml. l. Äg. Kohlsäters a. b. (som äges av Karlstads stad), Karlstad, grundat 1894. — 2. By i Gesäters skn, Dalsland. I K. slöt konung Birger Magnusson 1305 fördrag med sina bröder, hertigarna Erik och Valdemar (se Erik sp. 1157).

Koltetraklori'd, kolklori'd, CCl_4, vätska, som erhålles, om ångor av svavelklorid, blandade med klor, få inverka på kol vid en temperatur över 900°.

Kolthoff. 1. Gustaf K., f. 1845, d. 1913, ornitolog, konservator vid Uppsala univ. 1878. K. ledde l. deltog i forskningsresor (bl. a. till Spetsbergen och Grönland). Utgav *Nordens fåglar* (1895—99) tillsammans med L. Jägerskiöld samt reseskildringar, djurbiologiska studier m. m. Ledde uppförandet av Biologiska museet i Sthlm 1893. — 2. Signe K., f. 1882, skådespelerska, gift 1917 med direktör G. H. E. Hultgren. K. började som operettsångerska vid Vasateatern, seder-

mera anställd vid Svenska teatern i Helsingfors och sedan 1915 vid Dramatiska teatern i Sthlm, där hon utfört en stor mängd roller inom den klassiska och moderna repertoaren.

Koltjak [kaltja'kk], Aleksandr Vasilevitj, f. 1873, d. 1920, rysk amiral. Vid världskrigets utbrott chef för Östersjöflottans operationsavdelning, blev K. 1916 chef för Svartahavsflottan. Entledigad 1917, deltog han i och blev nov. 1918 ledare av antibolsjevikrörelsen i Sibirien och proklamerades 1918 till "Rysslands riksföreståndare". Efter att ha trängt fram till Kasan måste han draga sig tillbaka, blev vid Irkutsk övergiven av de sina och arkebuserades av bolsjevikerna.

Koltrådslampa, se Elektrisk belysning.

Koltsov [kaltså'ff], Aleksej Vasilevitj, f. 1808, d. 1842, rysk skald. K. besjöng i folkvisans stil men med stor förfining rysk natur och ryska folkseder.

Kolu'mborot, se Kalumbarot.

Kolu'mn (lat. *colu'mna,* pelare), avgränsat rum för siffror l. anteckningar i räkenskapsböcker o. d. för vinnande av överskådlighet.

Kolv. *Bot.* Se Blomställning sp. 121 f. — *Kem.* Ett vanl. sfäriskt l. koniskt, med hals försett glaskärl, använt i laboratorier. — *Mek.* K. l. kanna, maskinelement, som löper i en cylinder. Tätningen mot cylinderväggen verkställes medelst packning av läder, hampa l. metall o. d., l. medelst uppskurna, fjädrande kolvringar av gjutjärn. Olika former av K. äro den korta skivkolven, som bl. a. användes i ångmaskiner, den längre trunkkolven, bl. a. i förbränningsmotorer, samt dykar- l. plungerkolven, en mycket lång, ihålig l. kompakt cylinder, använd bl. a. i pumpar. K. är fästad i kolvstången, som upptar l. överför kraften från l. till K. — *Vapen.* 1. Den klubbformiga pilen till båge l. armborst. — 2. Den bakre, bredare delen av stocken på ett handeldvapen. De äldsta bösstockarna insattes under armen vid vapnets riktande, men på 1500-t. fördes de mot kinden, och K. fick då för ändamålet lämplig form. K:s främre smalare del, avsedd för handgreppet, kallas kolvhals. Jfr ill. till Handeldvapen sp. 389—390 (överst).

Kolvass, se Scirpus.

Kolved, se Träkol.

Kolvmaskiner, maskiner, i vilka det i en cylinder inneslutna arbetsmediet påverkar (i kraftmaskiner, t. ex. förbränningsmotorer) l. påverkas av (i arbetsmaskiner, t. ex. pumpar) en kolv (se d. o.).

Kolvpump, se Luftpump och Pump.

Kolväten, organiska föreningar, som endast innehålla kol och väte och kunna anses utgöra grundsubstanserna till övriga organiska föreningar, som erhållas av K. genom substitution l. addition. K. indelas i alifatiska K., vilka innehålla öppna kolkedjor, och karbocykliska K., där kolatomerna bilda ringar. K. kunna vara mättade l. omättade, allteftersom två kolatomer binda varandra med endast en valens l. med två l. tre. De mättade alifatiska K. sammansättas enl. formeln C_nH_{2n+2}, och serien kallas *meta'nserien* efter det enklaste K., metan. De enskilda föreningarnas namn sluta på *-an,* och de högre föreningarnas namn

ange antalet kolatomer i molekylen, t. ex. *penta'n.* Hos metanseriens K. med flera än tre kolatomer uppträder isomeri (se d. o.). I naturen förekomma dessa K. som huvudbeståndsdelen i petroleum; de högre föreningarna, som äro fasta, p a r a f f i'ner, ingå i jordvax. De bildas även vid torrdestillation av organiska ämnen. De äro ganska indifferenta kroppar. I köld förändras de ej ens av koncentrerad svavelsyra och kromsyra l. salpetersyra. I värme oxideras de långsamt. Det enda ämne, som vid vanlig temperatur reagerar med dessa K., är klor, som ingår i st. f. väte. — Binda två kolatomer varandra med två valenser, erhållas K. av formeln C_nH_{2n}. Det enklaste hithörande K. är etylen $CH_2=CH_2$, och serien kallas *etyle'n-* l. *olefi'nserien.* Namnen bildas genom ändstavelsen *-en* efter alkylens beteckning, alltså *ete'n* l. *etyle'n,* o. s. v. På grund av dubbelbindningen äro dessa föreningar ej så beständiga som de mättade utan addera lätt andra atomer och radikaler vid dubbelbindningen, samtidigt som denna försvinner. De upptaga med lätthet halogener och halogenvätesyror. Vid behandling med svavelsyra bildas alkylsvavelsyror, som vid uppvärmning med vatten ge alkoholer. — De K., som innehålla fyra väteatomer mindre än de mättade, kallas efter den enklaste föreningen, acetylen, $CH\equiv CH$, *acetyle'nkolväten.* Den allmänna formeln är C_nH_{2n-2}, och namnet bestämmes av slutstavelsen *-in,* alltså *eti'n* l. *acetyle'n, propi'n* l. *allyle'n* o. s. v. Acetylen (se d. o.) bildas genom upphettning ur många andra organiska föreningar. Det är det enda K., som direkt kan bildas ur kol och väte, nämligen i elektrisk ljusbåge. — Ringformiga K. kunna bildas, om de innehålla minst tre kolatomer, t. ex. trimetylen

Av större intresse äro de, som hänföras till *benso'lserien,* vilkens grundsubstans är bensol (se d. o.). Hithörande K. bildas vid torrdestillation av stenkol o. d. Vid behandling med koncentrerad salpetersyra överföras de i nitroföreningar. Med svavelsyra bildas sulfonsyror. Bensolseriens föreningar kallas även aromatiska föreningar. Det finns även K., som innehålla flera kombinerade bensolkärnor, t. ex. *naftali'n, antrace'n* och *fenantre'n.*

Kolväten.

Metanserien:	Formel	Vid vanl. temperatur	Kokpunkt
Metan	CH_4	gasformig	— 165°
Etan	C_2H_6	»	— 93
Propan	C_3H_8	»	— 45
Butan (normal)	C_4H_{10}	»	— 0,1
Pentan »	C_5H_{12}	flytande	+ 36
Hexan »	C_6H_{14}	»	+ 69
Hexadekan	$C_{16}H_{34}$	fast	+ 288
Etylenserien:			
Etylen	C_2H_4	gasformig	— 103°
Propylen	C_3H_6	»	— 48
Butylen	C_4H_8	»	— 5
Amylen	C_5H_{10}	flytande	+ 39
Bensolserien:			
Bensol	C_6H_6	flytande	+ 80°,4
Toluol	$C_6H_5 \cdot CH_3$	»	+ 110
Xylol	$C_6H_5 \cdot (CH_3)_2$	»	+ C:a 140

Koma [kå'-], grek., djup sömn med upphävt medvetande, förekommer vid olika sjukdomar, ss. hjärnskador, urinförgiftningar och sockersjuka. De sjukliga sömntillstånden indelas i *somnole'nta,* med slöhet och dåsighet, *soporö'sa,* med sömn, varur patienten dock kan väckas, samt *komatö'sa,* varur väckning med vanliga medel är omöjlig.

Koma [kå'-] (lat. *co'ma*, hår). *Astr.* Se Kometer. — *Fys.* Sfärisk aberration i astigmatiska strålknippen. Se Lins.

Koma'rno, se Komorn.

Komatö's, se Koma.

Kombakonam [kåmbəkåo̯'nəm], helig stad i prov. Madras, Indien. Lärdomssäte ("s. Indiens Oxford"). Metallvaru-, silkes-, bomulls-, socker- och lervarufabriker. 60,000 inv.

Kombattant [sv. utt. kåmbatta'nt] (fr. *combattant*), stridande, den militära personal i en armé, som tager del i själva striden; i motsats till nonkombattant, personal, tillhörande intendentur, sjukvård m. m.

Kombinatio'n (av lat. *combina're* sammanställa), sammanställning av flera föremål i en viss följd; beräkning, plan med ledning av vissa omständigheter. — *Matem.* De olika sätt, varpå man ur ett visst antal storheter kan uttaga ett visst mindre antal. Läran om K. samt permutationer och variationer (se dessa ord), kombinatori'k, är av vikt bl. a. för sannolikhetskalkylen. — Kombinato'risk, sammanställande, som använder kombination. — Kombine'ra, uppgöra en K.

Komedi' (grek. *komodi'a*, av *ko'mos*, Bakkosfölje, och *ode'*, kväde), lustspel. Se vid. Drama.

Komediteatern, se Intima Teatern.

Komenský, se Comenius.

Come'ter [grek. *come'tes*, (lång-)håriga], från äldsta tider kända himlakroppar, vilkas ursprung och natur ännu icke helt klarlagts. För blotta ögat synliga K. bestå av 3 (icke skarpt avgränsade) delar. Kärnan (*nu'cleus*), en stjärnliknande förtätning, och slöjan l. koman,

Den stora kometen av år 1882.

en kärnan omgivande töckenliknande massa, bilda tills. K:s huvud. Svansen är en fortsättning på slöjan och synes som en strimma av mattvitt ljus, vilken med växande avstånd från K:s huvud blir bredare och ljussvagare; ibland är den delad i flera divergerande delar. Nästan undantagslöst vänd *från* solen, är svansen i regel ljusare och längre, ju mera glänsande huvudet är och kan understundom sträcka sig över halva himlavalvet. Hos de blott i kikare synliga (teleskopiska) K. är slöjan i allm. kraftigare utvecklad. — Newton ådagalade, att K:s rörelser liksom planeternas regleras av solens attraktion och att en K:s bana följaktligen är en ellips, parabel l. hyperbel. Är banan en ellips, återvänder K. förr l. senare (periodiska K.). För flertalet K. är det icke möjligt att av föreliggande observationer avgöra formen på banan, men den ligger i dessa fall parabeln myc-

ket nära (parabelliknande). K. härstamma sannolikt från anhopningar av materia, vilka på stort avstånd beledsaga solen på dess väg genom rymden. Urspr. kretsande kring solen i ytterst långsträckta elliptiska banor, få de vid sitt annalkande mot solen genom påverkan av planeter sina banor förändrade till trängre elliptiska l. parabelliknande; i förra fallet blir K. periodisk, i senare fallet försvinner den efter sitt framträdande, om icke planetstöringar ånyo förändra banans form. Av de c:a 1,000 iakttagna K., varav 500 äro synliga för blotta ögat, ha bortåt 400 givit tillräckligt material för bestämmande av resp. banor. Bland de 25 K., vilka genom sin återkomst bekräftat banornas elliptiska karaktär, märkas Bielas, Donatis, Enckes, Halleys och Olbers. — K:s fysiska beskaffenhet är icke utredd. Kärnan kan möjligen vara en fast kropp, men sannolikt består en K. av en samling meteoriska småkroppar, i storlek varierande mellan ett sandkorn och en större meteorsten. Denna förmodan bekräftas av spektroskopin, som även visar, att K. lysa icke blott med reflekterat solljus utan även med eget ljus. Kärnan innesluter gaser, vilka genom solstrålarnas inverkan frigöras vid K:s närmande till solen och då bli lysande. Gasutvecklingen blir intensivare, ju närmare K. kommer solen. De sålunda utvecklade gaserna l. ångorna bortstötas i riktning från solen på grund av strålningstrycket och bilda en ström av materia, utgående från K:s huvud och i form av dess svans utbredande sig i rymden. Denna substans fördunstar och blir ständigt ersatt med ur kärnan utströmmande ny. Det redan av Kepler antagna strålningstrycket har sedan härletts ur Maxwells teori. — Massan och tätheten hos K. måste vara ringa. Även om vådliga följder skulle kunna tänkas uppstå vid en sammanstötning mellan en K. och jorden, så är under alla omständigheter risken för en dylik sammanstötning ytterst ringa.

Komfo'rt (eng. *comfort*, av ffr. *confort*, tröst), bekvämlighet, bekväm inredning. — Komfortabel, bekväm.

Komi [kå'-] l. Syrja'n, autonomt område i n.ö. Ryssland, bildat 1921. 274,080 kvkm. 210,000 inv. Hela n. delen består av tundra. Genomflytes av Petjora. Åkerbruk, boskapsskötsel, skogsbruk, jakt. Huvudstad är Ust-Sysolsk.

Komintern, se International sp. 1455.

Ko'misk (grek. *komiko's*), eg. vad som hör till den dramatiska konstart, som utvecklade sig i anknytning till de upptåg, *ko'moi*, vilka beledsagade vissa Dionysosfester i Grekland. Ss. estetiskt begrepp betecknar K. enl. Aristoteles m. fl. antika författare en oförarglig l. oskadlig bristfällighet hos en person l. ett föremål. Våra dagars språkbruk, där K. närmast har bet. av löjlig, lustig, går mera tillbaka till Kants uppfattning av K. ss. "en spänd förväntans plötsliga upplösning i intet". Så är t. ex. enl. Lipps det komiska något "som gör anspråk på att vara stort och betydande, något som i uppträdande och åthävor vill vara ett Något, för att så plötsligt avslöja sig, som ett Intet". — Subst.: komi'k. — Ko'miker, komisk skådespelare; skämtsam, lustig person.

Komita'djis, se Bulgarien sp. 760 och Makedonien.

Komita't (av lat. *co'mes*, greve), grevskap, förvaltningsområde i Ungern.

Komitati'vus (av lat. *comita'ri*, åtfölja), se Kasus.

Komi'tier, se Comitia.

Ko'mma (grek., det avskurna), de grekiska grammatikernas term för det minsta ledet av en period, av de romerska även överflyttat på det skiljetecken, som avskilde ett sådant. Se Kommatering.

Kommandi'tbolag (av lat. *commanda're*, anförtro), en art av handelsbolag. Se Bolag sp. 227. — Kommandi'tdelägare, kommanditä'r, icke namngiven bolagsman i ett K.

Komma'ndo (ital. *comando*, av lat. *commanda're*, befalla), befallning, tillsägelse. K. har sedan övergått att betyda överbefäl, befäl, ledning.

Kommandoexpeditio'n, Lantförsvarets K. och Sjöförsvarets K., två under försvarsdepartementet lydande, av militär personal bestående expeditioner, vilka biträda departementschefen i militära frågor rörande resp. lant- och sjöförsvaret. I K. beredas och expedieras kommandomålen (se d. o.).

Kommandomål, sådana regeringsärenden, vilka "konungen, i egenskap av högste befälhavare över krigsmakten till lands och sjöss, omedelbarligen besörjer" (R. F. § 15). De behöva således icke, som alla andra regeringsärenden, föredragas i statsrådet utan kunna av konungen avgöras i närvaro av endast chefen för försvarsdepartementet. Expeditionerna i K. kallas generalorder (se d. o.). Genom en särskild lag om K. 1921 har närmare angivits, vilka ärenden, som få som sådana handläggas (reglementen, instruktioner, föreskrifter för personalens utbildning, mobiliseringsföreskrifter, fastställande av uniformsmodeller, kommenderingar till tjänstgöring m. m.).

Kommate'ring (jfr Komma) är en viktig del av interpunktionen (se d. o.). Kommats äldsta uppgift var att ange en mindre paus, och sådan pauskommatering råder alltjämt väsentl. t. ex. i franskan och (i modifierad form) i engelskan. Även i svenskan hade man i huvudsak sådan K. till omkr. 1810, då tyska principer började vinna insteg. Därigenom blev den logiskt-syntaktiska (satslösnings-)principen snart den ledande, och den har så förblivit inom undervisningen. Dock ha på senaste tiden åter några eftergifter gjorts åt pauseringens krav, och på vissa håll yrkas, att dessa böra vara grundläggande. Från annat håll har en synnerligen njugg tydlighetskommatering förordats.

Kommenda'nt (fr. *commandant*), vanlig benämning å högsta befälhavare i en fästning, någon gång även i obefästad garnisonsort, därvid dock blott betr. ren garnisonstjänst. I krigstid har en K. i fästning oinskränkt befäl och är ensam ansvarig för fästningen. — Kommende'ra, befalla, föra befäl.

Kommendö'r (fr. *commendeur*). 1. Sjöofficer med tjänsteställning motsvarande överstes vid armén. — 2. Innehavare av högre grad inom en riddarorden (se Ordnar).

Kommendörkapten, sjöofficer i tjänsteställning mellan kapten och kommendör. K. äro av två grader vid svenska flottan; K. av 1:a graden motsvarar överstelöjtnant, av 2:a graden major.

Kommendörsätter, adliga ät-

ter, härstammande från kommendörer av Svärds- och Nordstjärneordnarna, vilka 1778—1809 upptagits i riddarklassen på Riddarhuset. Ännu kvarleva 17 K.

Kommensali'sm (av lat. *con*, jämte, och *me'nsa*, måltid). *Bot.* Samlevnaden mellan arter, som tillhöra samma växtsamhälle. — *Zool.* Se Parasit.

Kommensura'bel (av lat. *commensura'bilis*, mätbar med samma mått), se Förhållande.

Kommenta'r (lat. *commenta'rius*), förklaring, förklarande anmärkning l. utläggning till en skrift; i plur. uttydning l. utveckling av ett yttrande l. en händelse. — Kommenta'tor, person, som gör K.

Komme'rs (fr. *commerce*, av lat. *comme'rcium*, av *merca'ri*, handla), handel.

Komme'rseråd, se Kommerskollegium.

Kommersie'lla meddelanden, en av Kommerskollegium sedan 1914 2 ggr i månaden utgiven tidskrift, innehållande artiklar av statistiskt och näringspolitiskt innehåll, redogörelser för viktigare av kollegiet handlagda ärenden, meddelanden och översikter.

Kommersie'll information, se Konsul.

Komme'rskolle'gium, ett under handelsdepartementet lydande centralt ämbetsverk med uppgift att följa utvecklingen av rikets handel, sjöfart, industri och bergshantering samt hantverk och slöjd och att efter omständigheterna vidtaga l. hos K. M:t föreslå de åtgärder, som K. anser lämpliga för befrämjandet av hithörande näringar. K. är Fartygsinspektionens chefsmyndighet, överstyrelse för navigationsskolorna, chefsmyndighet för skeppsmätningsväsendet och bergsöverstyrelse samt utövar den allmänna uppsikten över sjömanshusen. Till K. höra Sprängämnesinspektionen och Inspektionen över elektriska anläggningar för belysning l. arbetsöverföring. K. utövar chefskapet över torvtjänstemännen samt över statens instruktör för linberedning, varjämte K. genom Gruvkartekontoret utövar överinseendet över gruvmätningen. Under K. lyda även kontrollanterna för undersökning av eldfarliga oljor. Ss. centralmyndighet å näringsstatistikens område skall K. till K. M:t inge årsberättelser ang. rikets handel, sjöfart, industri och bergshantering ävensom utföra andra näringsstatistiska arbeten. K. bedriver därjämte kommersiell upplysningsverksamhet beträffande in- och utländska förhållanden (se Kommersiella meddelanden). — Chef för K. är en generaldirektör. Ledamöter i K. äro sex byråchefer, av vilka fem äro kommerseråd och chefer för var sin byrå. — K. räknar sin början från Kristinas tid, då ur Kammarkollegium utbröts en avdelning för handel och sjöfart.

Kommini'ster (lat. *commini'ster*, medtjänare), i Sverige den ordinarie präst, som är kyrkoherdes närmaste biträde i församlingsarbetet. Jfr Kaplan.

Kommissa'rie (av lat. *commi'ttere*, anförtro). 1. Ombud, fullmäktig, person, som anförtrotts särskilt uppdrag, t. ex. vid en utställning o. d. — 2. Titel för vissa tjänstemän, ss. krigs-, polis-, stats- och telegrafkommissarie. — Kommissaria't, en K:s ämbete l. ämbetslokal.

Kommissio'n (av lat. *commi'ttere*, anförtro). 1. Se Kom-

mitté och Kristidskommissioner. — 2. Mottagande av varor i K. föreligger, då mottagaren endast ikläder sig betalningsansvar för de varor, han säljer. Motsatsen är att mottaga varor i fast räkning. — 3. Se Kommissionär 1.

Kommissio'nen för de allmänna kartarbetena har till uppgift att behandla med kartarbeten sammanhängande frågor såväl vid de statsinstitutioner, som fått sig dylik verksamhet anförtrodd, som vid enskild sådan verksamhet, som åtnjuter statsunderstöd. Ordf. i K. är chefen för Generalstaben.

Kommissio'nsaffär, affär, som säljer varor i kommission.

Kommissio'nsbyrå, affärsanstalt för försäljning l. uthyrning av fastigheter.

Kommissionä'r. 1. Person med uppdrag att för annans räkning men i eget namn försälja l. inköpa varor, värdepapper l. annan lös egendom. Den, för vars räkning uppdraget utföres, kallas kommitte'nt. Avtalet kallas kommissionsavtal. Kommissionsuppdrag upphör genom återkallelse från kommittentens l. avsägelse från K:s sida. — 2. Person, som skaffar anställning åt tjänstefolk. För yrkesmässigt utövande av sådan verksamhet (genom s. k. kommissionskontor) fordras tillstånd av vederbörande länsstyrelse och, om verksamheten avser anskaffande av anställning å *utrikes ort,* presterande av viss säkerhet. — 3. K. hos departement, ämbetsverk och andra myndigheter har att under tjänstemannaansvar tillhandagå med ingivande, uttagande och översändande av handlingar m. m. K. äger åtnjuta arvode enl. taxa.

Kommi'sskläde (av lat. *commi'ssum,* anförtrott), ett huvudsakl. för statens räkning tillverkat, tjockt, billigt kläde.

Kommissu'r (av lat. *commissu'ra,* fog), anatomiskt markerad förening mellan vävnader, åstadkommen genom ömsesidigt inväxande. (Ex.: föreningsställen mellan stora hjärnans hemisfärer.)

Kommitté (av lat. *commi'ttere,* anförtro), en samling särskilt utsedda personer med uppdrag att verkställa utredning och avgiva utlåtande i viss fråga. Är uppdraget av mera permanent karaktär, benämnes K. understundom kommissio'n.

Kommitte'nt, se Kommissionär.

Kommitterade till tryckfrihetens vård, se Tryckfrihet.

Kommo'd (av lat. *co'mmodus,* bekväm, lämplig), tvättställ.

Kommotio'n (lat. *commo'tio,* skakning), hjärnskakning (se Hjärnsjukdomar sp. 816).

Kommu'n (fr. *commune,* litet samhälle, av lat. *commu'nis,* gemensam), ett samhälle inom en stat, vilket dels som ett statens organ verkar för statens ändamål (kommunalstyrelse) och dels ombesörjer sina egna angelägenheter (kommunal självstyrelse). Om det svenska kommunalväsendets historia se Sverige. Man skiljer i den svenska kommunalförvaltningen mellan primärkommuner och kommuner av högre ordning, vilka sistnämnda omfatta flera primärkommuner (härad, län, landstingsområde). Primärkommunerna indelas i *borgerliga* och *kyrkliga.* Borgerliga primärkommuner äro *socken, stad* och i allm. *köping* (men däremot icke municipalsamhälle). Kyrko-

församling utgör en kyrklig primärkommun, som med avseende å området i allm. sammanfaller med den borgerliga K. Större städer, som utgöra *en* borgerlig K., kunna dock vara delade i flera territoriella kyrkoförsamlingar. De borgerliga primärkommunerna äga att själva vårda sina gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter, som ej skola handhavas av offentlig ämbetsmyndighet. Vården av kyrkans och skolans angelägenheter tillkommer den kyrkliga primärkommunen. — *Beslutanderätt.* Inom den borgerliga primärkommunen på *landet* utövas beslutanderätten av kommunalstämman l. genom av denna valda kommunalfullmäktige. Sistnämnda anordning är obligatorisk i K. med över 1,500 inv. (Vissa ärenden skola dock, även där fullmäktige finnas, avgöras av stämman.) Rösträtt å kommunalstämma tillkommer envar inom K. mantalsskriven man l. kvinna, som är svensk undersåte och senast under nästföregående kalenderår uppnått 23 års ålder. Därifrån uteslutes dock den som är förklarad omyndig, är i konkurstillstånd l. är omhändertagen av fattigvården för varaktig försörjning, den som i avseende å påförda utskylder till K., vilka förfallit till betalning under de tre sistförflutna kalenderåren, häftar för utskylder för flera än två av dessa år samt den, som på grund av ådömd straffpåföljd har förlorat sin rösträtt. Ordinarie kommunalstämma skall, där fullmäktige icke finnas, hållas tre gånger om året. *Stadskommunernas* beslutanderätt utövas av stadens röstberättigade invånare vid allmän rådstuga l. genom stadsfullmäktige (som skola finnas i städer med mera än 1,500 inv.). För rösträtt vid allmän rådstuga gälla samma bestämmelser som vid kommunalstämma. Allmän rådstuga hålles, där stadsfullmäktige icke finnas, två gånger om året. Numera finnas stadsfullmäktige i alla städer med undantag av Skanör och Falsterbo. I stad med stadsfullmäktige är allmän rådstugas enda åliggande att välja stadsfullmäktige. I Sthlm sker dylikt val icke å allmän rådstuga utan valkretsvis enl. särskild valordning. — Kyrkoförsamlingarna utöva sin beslutanderätt å kyrkostämma (för Stockholm och Göteborg gälla delvis andra bestämmelser). Rösträtt på kyrkostämma tillkommer, på landet, envar som har rösträtt å kommunalstämma och, i stad, envar som har rösträtt å allmän rådstuga, dock med undantag av främmande religionsbekännare och dem, som anmält sig till utträde ur svenska kyrkan. Kyrkoherden l. hans ställföreträdare är självskriven ordf. å kyrkostämma. Ordinarie kyrkostämma hålles tre gånger om året. — *Verkställighet och förvaltning.* Landskommunernas verkst. myndighet är den av kommunalstämman valda kommunalnämnden, som har att öva tillsyn över kommunens egendom, kassor och tillgångar, verkställa debitering och uppbörd av utskylder, bereda ärenden till kommunalstämma, vara hälsovårdsnämnd m. m. Inom stadskommunerna har magistraten l., där sådan ej finnes, stadsstyrelsen (se dessa ord), att (genom särskilda organ, fattigvårdsstyrelse, hälsovårdsnämnd m. fl.) vaka över att beslut, som lagligen fattats av allmän råd-

stuga l. stadsfullmäktige, bli verkställda. Drätselkammare, som skall finnas i varje stad, förvaltar stadens egendom, uppbär dess inkomster och verkställer utbetalningar. (I Sthlm handhaves stadens penningförvaltning av drätselnämnden.) — I varje kyrkoförsamling skola finnas av kyrkostämma valda kyrkoråd och skolråd ss. verkst. och förvaltande myndigheter i kyrko- och skolangelägenheter. Kyrkoherden l. hans ställföreträdare är i dem självskriven ordf. — Vissa av K. fattade beslut skola för att vinna bindande kraft godkännas av K. M:t, vissa av länsstyrelsen. *Besvär* över beslutande myndighets beslut anföras hos länsstyrelsen. — Om kommunalförvaltningen i Sthlm se Stockholm. *Förvaltning.* — Om arbetarkommun se Arbetarrörelsen sp. 583 f. och Fackföreningar sp. 1356. — Om K. ss. namn på medeltida borgarsamfund se Borgare sp. 325 och Stadsväsen.

Kommunala centralbyrån, se Svenska stadsförbundet.

Kommunala skiljenämnder för arbetarfrågor, se Medling i arbetstvister.

Kommunalfullmäktige, se Kommun.

Kommunalförbund. Enl. lag 1919 om K. kunna städer, landskommuner, köpingar och municipalsamhällen sammansluta sig till K. för handhavande av kommunal förvaltningsuppgift. K. kan även ingås mellan landstingskommuner samt mellan landstingskommun och stad. För K. skall finnas särskild förbundsordning och direktion.

Kommunalförordningar l. (vanligare) kommunallagar kallas med ett gemensamt namn de författningar, vilka reglera den kommunala självstyrelsen och beskattningsrätten. De viktigaste äro: Kungl. förordningarna 21 mars 1862 om 1) kommunalstyrelse på landet, 2) kommunalstyrelse i stad, 3) kyrkostämma samt kyrkoråd och skolråd, Kungl. förordn. 23 maj 1862 om kommunalstyrelse i Sthlm, Kungl. förordn. 20 nov. 1863 om kyrkostämma, kyrkoråd och skolråd i Sthlm, Kungl. förordn. 5 maj 1882 om kyrkofullmäktige och kyrkonämnd i Göteborg samt lag 20 juni 1924 om landsting.

Kommunalise'ring säges äga rum, då enskilt företag l. verksamhet övertages av en kommun.

Kommunallagar, se Kommunalförordningar.

Kommunal mellanskola, en svensk skolform, vilken tillkommit genom beslut av statsmakterna 1909 och har till ändamål att, ss. överbyggnad på folkskolan bibringa den allmänt medborgerliga bildning, som vitsordas genom realskoleexamen. K. är reglerad genom Kungl. stadga 19 nov. 1918. För varje skola skall dessutom finnas ett reglemente, stadfäst av K. M:t efter yttrande av skolöverstyrelsen. K. har fyra årsklasser och är i regel samskola. Den upprättas och upprätthålles av kommunerna men har bidrag av staten. 1923 utgjorde sammanlagda kostnaderna i runt tal 5,000,000 kr., varav, jämväl i runda tal, 2,800,000 kr. bestriddes av staten, 1,600,000 kr. av kommunerna, 530,000 kr. genom terminsavgifter och 70,000 kr. genom andra inkomster. Närmaste tillsynen och förvaltningen vid varje skola handhas av en styrelse med skolans rektor som

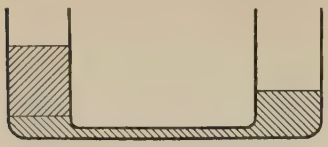

Kommunicerande kärl.

självskriven ledamot; övriga ledamöter utses av kommunen. Styrelsen äger bl. a. att tillsätta lärare. Den statliga tillsynen utövas av skolöverstyrelsen, särskilt genom dess läroverksavdelning, som utövar omedelbar inspektion, tillsätter inspektor, förordnar rektor efter förslag av skolans styrelse, fastställer undervisningsplan samt leder — vanligtvis genom ombud — realskolexamen vid skolan. — Vårterminen 1925 funnos 81 K. Skolformens utveckling framgår av följande siffror:

År.	Antal skolor.	Antal lärjungar Gossar	Flickor	S:a
1912	15	513	362	875
1916	31	1,198	1,101	2,299
1920	52	2,631	2,701	5,332
1924	80	4,604	4,762	9,366

Kommunalnämnd, se Kommun.

Kommunal rösträtt, se Rösträtt.

Kommunal självstyrelse, se Kommun.

Kommunalskatt, se Skattelagstiftning.

Kommunalstadgar, av kommuns beslutande myndighet antagna stadgar, som avse att främja sedlighet, hälsovård samt ordning och säkerhet inom kommunen. Beslut ang. K. skall underställas länsstyrelsens godkännande för att bli gällande.

Kommunalstyrelse, se Kommun.

Kommunalstämma, se Kommun.

Kommuna'rd, Kommu'nen, se Pariskommunen.

Kommunice'ra (lat. *communica're*), meddela, delge (t. ex. handlingar); stå i förbindelse, inhämta yttrande från någon i visst ärende; bli delaktig av nattvardshåvorna, gå till nattvarden. — Kommunika'nt, nattvardsgäst. Jfr Kommunion.

Kommunicerande kärl, två l. flera kärl, som nedtill stå i förbindelse med varandra. Fyllas de med samma vätska, ställer den sig lika högt i alla kärlen, om de äro så vida, att kapillariteten (se d. o.) ej inverkar. Innehålla de vätskor av olika spec. v., bli de fria vätskeytornas höjder över skiljeytan mellan vätskorna omvänt proportionella mot vätskornas spec. v. K. användas därför till att jämföra olika vätskors (l. samma vätskas vid olika temperatur) spec. v.

Kommunika'bel (av Kommunicera), som kan meddelas l. förenas; samfälld (om äkta makars egendom).

Kommunikatio'n (lat. *communica'tio*, ömsesidigt utbyte), meddelande; beröring, förbindelse, samfärdsel.

Kommunikationsdepartementet, statsdepartement, som enl. departementsstadgan av 22 juni 1920 handlägger: 1) *förvaltningsärenden* rör. järnvägar och spårvägar, post, telegraf och telefon, kanaler, farleder och hamnar, vägar, broar och färjor, skjutshållning och gästgiverier, automobiltrafik samt kommunikationsväsendet i övrigt till lands, lufttrafik, statens vattenfall och deras tillgodogörande, i den mån dessa ärenden ej tillhöra annat departement, stadsplaneväsendet, byggnads- och brandväsendet m. m., i den mån dylika ärenden ej tillhöra annat departement; 2) *lagstiftnings-*

ärenden ang. byggande och underhåll av vägar å landet, koncessions- och trafiksäkerhetslagstiftning för järnvägar samt lagstiftning om lufttrafik. — Under K. lyda Generalpoststyrelsen med poststaten, Telegrafstyrelsen med telegrafstaten, Järnvägsstyrelsen med järnvägsstaten, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen med underlydande distriktstjänstemän, Väg- och vattenbyggnadskåren, Vattenfallsstyrelsen med Statens vattenfallsverk, Byggnadsstyrelsen, Direktionen för statens järnvägars änke- och pupillkassa samt direktioner för kanal- och hamnarbeten. — Departementschefen kallas i dagligt tal kommunikationsministern. Övriga ämbets- och tjänstemän äro statssekreteraren, expeditionschefen, tre kansliråd, två extra byråchefer, en särskild föredragande för stadsplaneärenden, en registrator, ett antal kanslisekreterare och amanuenser.

Kommunikatio'nstrupper, detsamma som järnvägstrupper.

Kommunikationsverken, gemensam benämning för Postverket, Telegrafverket, Statens järnvägar och Statens vattenfallsverk.

Kommuniké (fr. *communiqué*, av lat. *communica're*, meddela), meddelande l. underrättelse till allmänheten.

Kommunio'n (lat. *commu'nio*, gemenskap, delaktighet), nattvardsgång. Jfr Kommunicera. — Kommunionförhör, förhör med nattvardsgästerna i kristendomens huvudstycken, påbjöds i sv. kyrkan ss. särskilt förhör 1735 (efter att tidigare ha varit inrymt i skriftermålet); nu i stort sett ur bruk.

Kommuni'sm (av lat. *commu'nis*, gemensam), i sin ursprungliga betydelse benämning på de äldsta, enkla samhällenas gemensamma jordbesittning (stamkommunism) och den i fråga om både egendom, sysselsättningar och åtnjutande av arbetets avkastning gällande gemensamhetsprincipen inom de första kristna församlingarna samt inom klostren, i modern mening sammanfattning av läror och riktningar, vilka för individens fullständiga likställighet fordra samhällets upphävande av enskild äganderätt till såväl produktionsmedel som förbrukningsmedel. Skiftningar inom K. finnas dock, i det somliga starkare betona samhällets överhöghet och ingripande vid avkastningens fördelning, medan andra i kravet på fri konsumtion mera hävda individens rätt och intressen. Allteftersom dessa riktningar tendera antingen till kollektivism l. till anarkism, modifieras deras uppfattning av samhälle och stat. I Thomas Mores berömda verk *Utopia* (1516) framställes en genomförd K. Vissa fr. o. m. franska revolutionen och under 1800-t:s förra hälft framträdande idéer och samhällsprojekt kunna betecknas som utopisk K. i bemärkelse av *konstruktiv* socialism. De främsta namnen härvidlag äro Babeuf, Cabet och Owen, av vilka den förstes strävanden stäcktes av den franska direktorialregeringen och de båda senare grundade misslyckade och kortlivade försökssamhällen i Nord-Amerika. En teoretisk K. på nya grundvalar och långt bättre ägnad att påverka tänkandet utformades av Marx och Engels i Kommunistiska manifestet (se d. o.), från vilket all senare K. utgått, även den ryska, om ock mindre i tillämpning än i teori. Den ryska K. innebär närmast ett experi-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

ment i industriell och kommersiell "socialisering" medelst dels kooperation, dels statssocialistiska åtgärder; den kan praktiskt betraktas som ett försök till nödhjälp mot världskrigets upplösning av de ryska förhållandena. Rysslands kommunistiska parti bildades vid en allrysk rådskongress 1919 av den vänstra flygeln inom det ryska socialdemokratiska partiet (se vid. Bolsjevism och International sp. 1455). Genom påverkan från Ryssland har skapats ett slags nykommunism, bland vars kampmedel bl. a. inrymmes generalstrejken, tolkad som förberedelse till öppen resning för erövring av statsmakten. Den propageras särskilt av de "röda" fackföreningarna, som bilda en sektion av Kommunistiska internationalen, äro organiserade efter "produktionsgrenar" och som mål uppställa generalstrejken — allt gentemot den s. k. "gula" Amsterdaminternationalen. — Kommunistiska, till Moskvainternationalen anslutna partier finnas i nästan alla europeiska länder; utom Ryssland är nykommunismen starkast företrädd i Tyskland, Norge och Frankrike; i övriga länder bilda kommunisterna blott smärre grupper inom arbetarrörelserna (jfr Sveriges kommunistiska parti). Märkesmän inom den ryska kommunismen ha utom Lenin varit Trotskij, Sinovjev, Radek, Buharin, Kamenev, Krasin och Litvinov.

Kommunistiska manifestet, socialistiskt program och revolutionär paroll, utarbetades för ett kort förut bildat internationellt kommunistiskt förbund av Marx och Engels. Utsänt i början av 1848, påverkade det mäktigt ytterlighetselementen under februarirevolutionen och har förblivit den grundläggande trosbekännelsen för senare såväl socialistiska som kommunistiska riktningar. K., som utgår från tesen, att all historias grund är produktionsförhållandena ("den materialistiska historieuppfattningen"), skildrar i stora drag kampen mellan bourgeoisie och proletariat mot bakgrunden av de produktivkrafter, som raserat den feodala samhällsordningen och som genom sina tendenser till massutarmning skapa förutsättningarna för proletariatets resning. Manifestet avslutas med den berömda klasskampsklingande lösen: "Proletärer i alla länder förenen eder!"

Kommunite't (lat. *commu'nitas*, gemensamhet), studenthem, härbärge, där studenter vid ett universitet erhöllo gemensam bostad (och ofta visst underhåll). Dylika K. inrättades under medeltiden, urspr. organiserade efter mönstret av vissa munkordnar. Särskilt talrika voro de i Paris, där det mest ryktbara var Sorbonne (se d. o.). Där upprättades sedan 1290-t. även svenska K. Ett K. fanns även i Uppsala, grundat av domprosten Andreas And 1316. Av de många K., som uppstodo, ha alla upphört efter längre l. kortare verksamhet utom K. i Köpenhamn, grundat 1569 av Fredrik II, med bostad för 120 studenter. I understöd lämnas numera c:a 900 kr. årligen till var och en av över 200 studenter.

Kommutatio'n (lat. *commuta'tio*), ändring, utbyte. — Kommuta'tor, kommutatormotor, se Elektriska maskiner sp. 864 och 879. — Kommute'ra, kasta om riktningen på en elektrisk ström.

Komne'nos, östromersk kejsarätt, vilken regerade 1081—1185. Se Östromerska riket.

Komorn [kå'-], slovak. *Komarno*, stad i s. Tjecko-Slovakiet, före 1919 i Ungern, vid Waags inflöde i Donau. Spannmåls- och trävaruhandel. 18,000 inv.

Komp., förk. för komparativ, komponerad och kompani.

Kompa'kt (lat. *compa'ctus*), tätt sammanpackad, tät.

Kompani' (fr. *compagnie*, av lat. *cum*, tillsammans med, och *pa'nis*, bröd), sällskap; i industriellt l. kommersiellt syfte bildad förening, bolag. Se även Handels- och kolonialkompanier. — Ko'mpani, i firmabeteckningar, förk. till Komp. (Comp.), Ko. (Co.) o. s. v. — *Mil.* Från 1600-t. den lägsta administrativa enheten vid alla vapenslag. Vid kavalleriet kunde ett antal K. ur taktisk synpunkt förenas till en skvadron, varefter benämningen K. under 1700-t. försvann vid detta vapen. Vid fältartilleriet utbyttes benämningen mot batteri. Vid fästnings- och kustartilleriet är K. fortfarande administrativ, huvudsakl. fredsenhet, vid mobilisering bildar ett K. ett antal batterier m. m. Vid infanteriet har K. övergått att beteckna även den lägsta taktiska enheten (stridsenheten). Storleken var före världskriget 225—275 man, och kompanichefen kunde i regel direkt föra sitt förband. Den egentliga eldledningen hade dock börjat övergå i underbefälhavarnas händer. Numera indelas ett K. i stab, 3 à 4 plutoner samt träng, varje pluton i 3 à 4 grupper (se d. o.). K:s styrka är nu i regel högst 200 man.

Kompanioffícer, officer från fänriks t. o. m. kaptens tjänsteställning.

Kompanjo'n (fr. *compagnon*), följeslagare, bolagsman.

Kompara'bel (lat. *compara'bilis*), jämförlig.

Komparatio'n (av lat. *compara're*, jämföra), jämförelse. — *Språkv.* Stegring av adjektivs och adverbials grader: *positiv*, grundform, t. ex. *stor*; *komparativ*, högre graden, t. ex. *större*; *superlativ*, högsta graden, *störst*. K. kan även bildas perifrastiskt med *mera*, *mest*, särskilt längre adjektiv och alla ss. adj. använda particip. Vid ett antal adjektiv i svenskan sker K. medelst två stammar, så att positiv har en och komparativ och superlativ en annan (oregelbunden K.). En del adjektiv kunna på grund av sin betydelse ej undergå K., t. ex. *daglig*. — Positiv framställer egenskapen absolut, komparativ och superlativ framställa egenskapen relativt. — K. omfattar i vidare mening även minskning, som uttryckes med *mindre*, *minst*, och ren jämförelse, som återges med *lika(så)*, *så*. — Komparati'v, jämförande.

Kompara'tor (av lat. *compara're*, jämföra), se Längdmätning.

Kompa'rs (fr. *comparse*, av ital. *comparsa*, av *comparire*, synas), statist, person, som spelar en stum roll. Användes ofta i figurlig betydelse.

Kompa'ss (av lat. *compa'ssus*, omkrets), instrument för angivande av väderstrecken, består i sin enklaste form av en magnetnål, genomborrad i mitten med en hylsa, som upptill tillslutes av agat l. rubin; denna vilar mot en stålspets, omkring vilken nålen är vridbar. Nålens längdriktning visar nord-syd-riktningen, sedan

Kompassros.

rättelse gjorts för deklination och (ombord på fartyg) deviation (se dessa ord). Denna enkla K. är för orolig för att kunna användas till sjöss. Man använder där två l. flera nålar, fästade på en lätt skiva, kompassrosen, som är försedd med streck- och gradindelning. Rosen är upphängd på ett stift, som skjuter upp från kompasskålens botten. Fartygets kurs avläses på rosen mot styrstrecket, som är anbragt i kompasskålens kant. Det hela placeras i cardansk upphängning i ett nakterhus med lyktor för belysning av rosen nattetid. Skålen fylles vanl. med en vätska, dels för att uppbära rosen, så att friktionen mellan hylsa och stift blir mindre, dels för att dämpa rosens svängningar. Är skålen ej fylld med vätska, kallas K. luftkompass. — Rosen indelas i 32 streck enl. fig. Kardinalstrecken äro N, O, S, W. NtO utläses nord till ost, NNO nordnordost o. s. v. Mellan strecken utsättas vanl. halv- och kvartsstreck. — På senare tid har man konstruerat gyroskopkompasser, i vilka ett l. flera gyroskop med horisontell axel söka inställa sig parallellt med jordaxeln. Dessa äro oberoende av deklination och deviation.

Kompassväxter, växter, som inställa sina (vertikalställda) blad i nordsydriktningen, varigenom de lida föga av middagstimmarnas solhetta men kunna utnyttja morgon- och eftermiddagssolen för assimilation (t. ex. *Lactu'ca scari'ola*).

Kompati'bel (fr. *compatible*, av *compatir*, tåla), förenlig.

Kompatrio't (fr. *compatriote*), landsman.

Kompe'ndium (lat. *compe'ndium*), sammandrag, kortfattad, sammandragen lärobok, handbok.

Kompensatio'n (av lat. *compensa're*, uppväga), ersättning, kvittning. Verb: kompense'ra. — *Med.* Förändring, som motverkar l. delvis upphäver verkningarna av ett sjukligt tillstånd. Ex.: ökade anspråk på hjärtat vid klaffel (se Hjärtsjuk-

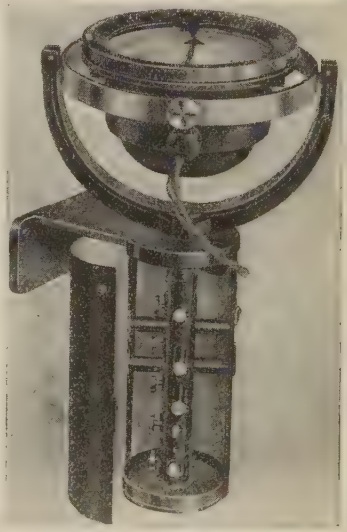
Kompass med kompensationsmagneter. (Instrumentfabriksa. b. Lyth.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

domar) ge hypertrofi av hjärtat, varigenom klaffelet delvis kompenseras.

Kompensationsapparat, se Kompensationsmetod.

Kompensationsmagnet, stavmagnet, som användes för att kompensera deviation (se d. o.).

Kompensationsmetod, mätmetod, vid vilken den genom en storhets ändring uppkomna inverkan på ett mätinstrument kompenseras genom lämplig ändring av en annan storhet på så sätt, att man ur den senare ändringen kan beräkna den förra. Metodens fördel är, att ett mycket känsligt mätinstrument kan användas, då ju dess utslag skall vara noll. Ett ex. är den elektriska kompensationsapparaten, där en strömstyrka mätes genom att det spänningsfall, som strömmen åstadkommer i ett variabelt motstånd, genom motståndets ändring göres lika med spänningen i ett normalelement. Att spänningarna äro lika, konstateras med en känslig galvanometer.

Kompensationsokula'r, se Mikroskop.

Kompensationsströmmar, de strömmar, som ersätta det av havsströmmarna från en viss plats bortförda vattnet. Jfr Havsströmmar sp. 532.

Kompensationssystemet, under världskrigets handelsavspärrning beteckning dels för att ett land gav licens för export (import) av vissa varor l. varumängder med villkor att ett annat land gjorde motsvarande medgivande, dels för att export (import) av en vara tilläts under förutsättning att bestämda kvantiteter av varan försåldes inom landet till visst, nedsatt pris.

Kompense'ra, se Kompensation.

Kompete'ns (fr. *compétence*, av lat. *compe'tere*, vara behörig), behörighet, befogenhet att söka l. inneha en tjänst; skicklighet, duglighet. — Kompete'nt, behörig; skicklig, duglig. — Kompeti'tor, medsökande.

Kompilatio'n (av lat. *compila're*, roffa), sammanställning av ur andras arbeten hopplockade fakta, framförda utan självständiga synpunkter. — Kompila'tor, person, som utför en K. — Kompile'ra, utföra en K.

Komplanatio'n (av lat. *complana're*, göra jämn), beräkning av en buktig ytas ytinnehåll, utföres vanl. genom integration.

Kompleme'nt (av lat. *comple're*, fullständiga), fyllnad. Se Immunitetslära sp. 1272 och Syfilis. — Komplementvinkel, den vinkel, som, lagd till given vinkel, ger 90°. — Komplementä'r, utfyllande.

Komple'tt (lat. *comple'tus*, fylld), fullständig, fulltalig.

Komple'x (lat. *comple'xus*, omfattning), sammanfattning, inbegrepp; ett helt av sinsemellan självständiga delar. Ss. adjektiv betecknar K. sammansatt, bestående av flera delar. — *Psyk.* Förknippande av föreställningar (se d. o.) till större l. mindre relativt självständiga helheter, ss. bokstävers förbindelse till stavelser l. ord, siffrors till tal, toners till takter etc. Hos Freud (se d. o.) och hans skola (se Psykoanalys) betecknar K. spec. en grupp av föreställningar av undermedveten karaktär, som inverkar på själslivet i det hela.

Komplexa föreningar kallas sådana oorganiska föreningar, vilkas molekyler äro komplicerat uppbyggda och innehålla flera grupperingar, som var för sig kunna utgöra joner, men som i den

komplexa föreningen förlora sina spec. ionegenskaper. Vissa ämnen, t. ex. cyankalium och koboltsalter, ha särskilt lätt att bilda K.

Komplexa tal. Vid lösning av algebraiska ekvationer uppträda ofta kvadratrötter ur negativa tal. Då dessa kvadratrötter tydligen ej kunna vara reella, införde man tidigt en ny sorts tal, imaginära tal. Dessa skrivas som ett reellt tal, multiplicerat med den imaginära enheten $i = \sqrt{-1}$. Summan av ett reellt och ett imaginärt tal, $x + iy$, där x och y reella, kallas K. Talen $x + iy$ och $x - iy$ kallas konjugerade. — Låter man x och y betyda koordinaterna för en punkt i ett rätvinkligt koordinatsystem, får man en bekväm geometrisk framställning av K. De olika räkneoperationerna med K., som aritmetiskt kunna härledas ur räknelagarna för reella tal och ur relationen $i^2 = -1$, få härvid en enkel geometrisk tydning. Vinkeln mellan abskissaxeln och linjen från origo till den representerande punkten kallas talets argument, linjens längd dess absoluta belopp l. modul. — Införandet av transcendenta funktioner av K. betydde ett ofantligt framsteg för matematiken, spec. funktionsteorin. Bland de första vinsterna var upptäckten av samband mellan olika funktioner, ss. exponentialfunktionen och de trigonometriska funktionerna. K. finna nu användning inom nästan alla matematikens grenar. — De av W. R. Hamilton införda kvaternionerna äro en generalisering av K., där den imaginära enheten i är ersatt av tre nya enheter i, j och k. En kvaternion har alltså formen $a + bi + cj + dk$. De ha fått användning i Maxwells teori och ha legat till grund för den moderna vektoranalysen.

Komplexio'n (lat. *comple'xio*, sammanfattning), yttre kroppsbeskaffenhet.

Komplice'ra (lat. *complica're*, veckla ihop), inveckla.

Komplikatio'n (lat. *complica'tio*), hopveckling. *Psyk.* Hos Herbart, Wundt m. fl. beteckning för association (se d. o.) mellan förnimmelse- l. föreställningsfaktorer från olika sinnesområden, ss. mellan synbilden av det tryckta ordet och föreställningen om dess klang för örat. — *Med.* Beteckning för sjukdom, som tillstöter och förvärrar ett förut befintligt sjukligt tillstånd.

Komplima'ng l. komplime'nt (fr. *compliment*), hövlighetsbetygelse, artighet, artigt yttrande. — Komplimente'ra, säga artigheter, berömma.

Komplo'tt (fr. *complot*), hemlig förberedelse till en handling, sammansvärjning. — *Jur.* K. l. stämpling säges vara för handen, då två l. flera personer *i samråd beslutit* verkställandet av något brott. Envar, som deltagit i K. och vid brottet närvarit l. gärningen främjat l. efteråt tillhandagått gärningsmannen, straffas som vore han själv gärningsman. Har så ej varit fallet, straffas deltagare i K. antingen ss. anstiftare l. ss. delaktig. Kommer brottet icke till utförande, utgör K. endast förberedelse till brott, vilken enl. svensk rätt i allm. ej är straffbar.

Komplute'nsiska bibeln, ett efter staden Complutum (nuv. Alcalá de Henares) i Spanien uppkallat, för sin tid storartat, av kardinalen Ximenes med biträde av flera lärde utgivet bibelverk, innehållande G. T:s och N

T:s grundtext, Septuaginta, Vulgata m. m. K. var färdigtryckt 1517 (i 600 ex.) men publicerades först 1522.

Kompone'nt (av lat. *compo'nere*, sammansätta). 1. Se Gibbs 2. — 2. Se Dubbelstjärnor.

Kompone'ra, se Komposition.

Komposa'nt (av lat. *compo'nere*, sammansätta), se Vektor.

Kompo'sitakapitä'l, se Kolonnordning.

Kompositio'n (lat. *composi'tio*), sammansättning; som estetiskt begrepp ordnandet av de olika delarna i ett konstverk till en konstnärlig helhet; inom bildkonsten stundom även en fritt uppfunnen bild, i motsats till en på direkt naturstudium vilande avbildning (historisk, allegorisk K. o. s. v.). — *Mus.* Tonsättning, konsten att sammanställa ett musikstycke. Kompositionslären omfattar en grammatisk del (allmän musiklära, harmonilära m. m.) samt en estetisk (musikalisk formlära). Utövande av K. kallas att komponera, dess utövare kompositö'r, komponi'st, tonsättare, ibland även tondiktare.

Kompo'situm (av lat. *compo'nere*, sammansätta), sammansatt. — *Språkv.* K., plur. kompo'sita, sammansatt ord, t. ex. verb med preposition.

Kompositö'r, se Komposition.

Kompo'st (fr. *compost*, av lat. *compo'situm*, sammansatt), en i hög hopförd blandning av svårsönderdelbart avfall från djur- och växtriket, ss. köksavfall, sopor, aska o. d., vari inblandas naturlig gödsel samt ev. kalk för att underlätta förmultningen. Denna tager c:a 2 år i anspråk, varunder K. minst en gång genomarbetas (omstickes). Därefter användes K. som gödselmedel.

Kompo'tt (av fr. *compote*, av lat. *compo'sita*, sammansatt), bär l. frukter, kokta (men ej sönderkokta) tillsammans med socker och vatten.

Kompre'ss (lat. *compre'ssus*, sammantryckt), bomull l. vanl. ett stycke sammanvikt förbandsgas, som användes till torkning i sår samt till att med l. utan läkemedel läggas i ett förband närmast kroppen. — Kompressibilite't, sammantryckbarhet, en kropps relativa volymminskning för en tryckökning av 1 atmosfär.

Kompressio'n (lat. *compre'ssio*), sammanpressning, särskilt om gaser och ångor. Sker K. utan att värme kan avledas från gasen, stiger dess temperatur (adiabatisk K.). Hålles temperaturen konstant, är K. isotermisk. — Kompressi'v, sammantryckande.

Kompre'ssor (av lat. *compri'mere*, sammanpressa), maskin, som komprimerar luft l. andra gaser till ett tryck, som avsevärt överstiger atmosfärtrycket, vanl. med c:a 7 atm., stundom upp till 250 atm. (jfr Blåsmaskiner och Fläkt). I kolvkompressorer sammanpressas gasen medelst en kolv, som löper i en cylinder, vars lock och väggar äro vattenkylda. Vid de moderna, hastigt gående K. tjänar cylinderkylningen blott till att bortleda friktionsvärmet, under det att kompressionen blir adiabatisk. Temperaturstegringen är redan vid kompression av luft till c:a 8 atm. tryck (vanligt arbetstryck i pneumatiska maskiner) så hög, att luftens temperatur överstiger cylinderoljans flampunkt. Man måste därför uppdela kompressio-

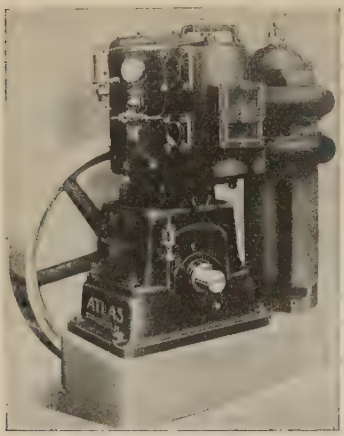

Stående tvåstegs luftkompressor. (Atlas', typ J K 5.)

nen i flera steg, så att luften först i lågtryckscylindern komprimeras till ett lägre tryck och därefter i en mellankylare avkyles till den yttre luftens temperatur, varpå den insuges i högtryckscylindern och där komprimeras till det högre trycket. För en på detta sätt avbruten kompression kräves mindre arbete än för en rent adiabatisk kompression. Hög- och lågtryckscylindrarna kunna göras i ett stycke, och kolven utföres i så fall som differentialkolv. — Turbokompressorer likna turboblåsmaskinerna men ha ett större antal fläkthjul. — Hydrauliska K. sakna rörliga delar. De bestå av ett långt, vertikalt rör, i vilket vatten nedströmmar och därvid genom ett sughuvud rycker med sig luft i små blåsor, som åter avskiljas i en behållare vid fallrörets nedre ända. Från behållaren uttagas vatten och tryckluft var för sig.

Komprime'ra (lat. *compri'mere*), sammantrycka.

Kompromette'ra (fr. *compromettre*), blottställa, ställa i dålig dager.

Kompromi'ss (lat. *compromi'ssum*), överenskommelse på grundval av ömsesidiga eftergifter. — Kompromi'ssa, göra eftergifter, gå med på en K.

Kompromissen, ett av statsutskottet vid 1873 års riksdag utarbetat förslag till samverkan i försvars- och grundskattefrågorna mellan F. K:s konservativa majoritet och lantmannapartiet i A. K., vari ss. riktlinje uppdrogs, att samtidigt med det väntade förslaget till ny härorganisation förslag skulle framläggas om grundskatternas och indelningsverkets avveckling. Efter olika försök till modifikationer blev K:s grundtanke 1892 förverkligad (jfr Grundskatt sp. 17 och Lantmannapartiet).

Komputa'bel (lat. *computa'bilis*), möjlig att beräkna.

Komputatio'n (lat. *computa'tio*), sammanräkning.

Komtu'r (lat. *commenda'tor*), styresmannen över ett komturi' l. en provins i en riddarorden, särskilt i Tyska orden.

Kon (grek. *ko'nos*, kägla), kropp, begränsad av en plan, vanl. cirkulär yta, basytan, och den yta, mantelytan, som beskrives av en rät linje,

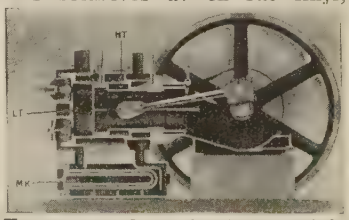

Kompressor. Liggande tvåstegs luftkompressor i genomskärning. (Atlas', typ L K) HT = högtryckscylinder. LT = lågtryckscylinder. MK = mellankylare.

generatri'sen, vilken går genom en fast punkt, spetsen, och glider längs cirkelns periferi. Höjd är normalen från spetsen mot basytan. Träffar höjden basytans medelpunkt, kallas K. rät, i motsatt fall sned. K:s axel är linjen genom spetsen och basytans medelpunkt. Är basytan ej cirkulär, uppkallas K. efter basytans form. K:s volym är ⅓ av produkten av basyta och höjd. — — Inom den analytiska geometrin förstås med K. endast mantelytan, fortsatt i oändligheten på båda sidor om spetsen.

Kona'k, turk., hus; residens; i sydslaviska länder konungapalats.

Konaxia'l (av lat. *con,* tillsammans, och *a'xis,* axel), med gemensam axel.

Koncede'ra (lat. *conce'dere*), medge, ge efter.

Koncentratio'n (av lat. *con,* med, och *ce'ntrum,* medelpunkt), sammanträngning. *Fys.* och *Kem.* Se Lösning. — *Psyk.* Särskilt i fråga om uppmärksamheten (se d. o.) använd beteckning för dess skarpare inriktning på ett visst medvetenhetsområde. — *Pedag.* Strävan att ordna innehållet efter en dominerande synpunkt, så att man därav skapar en sammanhängande helhet i st. f. ett mer l. mindre planlöst hopkommet komplex av ämnen l. ämnesdelar.

Koncentrationselement, galvaniskt element (se d. o.), i vilket båda elektroderna bestå av samma metall och doppas ned i olika koncentrerade lösningar av ett salt av metallen. Den ström, som uppkommer, då polerna förbindas, är så riktad, att den utjämnar koncentrationsskillnaden.

Koncentrationsläger, urspr. under boerkriget av engelsmännen upprättade läger för fångna boer, särskilt "icke stridande" från av engelsmännen besatta men ss. icke pålitliga ansedda områden. K. kommo under världskriget till stor användning inom de stridande länderna. I K. sammanfördes vid krigsutbrottet inom eget land befintliga fientliga undersåtar, med undantag av sådana, som voro värnpliktiga, vilka överfördes till fånglägren.

Koncentrationsläsning, anordning för att minska antalet av de i en skola samtidigt lästa ämnena, i det under en period av läsåret endast vissa ämnen läsas och de övriga upptagas under nästa period. K. användes t. ex. vid Lunds privata elementarskola och Djursholms samskola. Anordnas numera även vid statens läroverk.

Koncentre'ra (av lat. *con,* tillsammans, och *ce'ntrum,* mittpunkt), samla mot mitten, till en punkt, sammanträngа.

Konce'ntriska kallas två cirklar, ellipser m. m., vilkas medelpunkter sammanfalla. I motsatt fall kallas de excentriska. Avståndet mellan medelpunkterna kallas excentricitet.

Konce'pt (lat. *conce'ptum,* av *conci'pere,* avfatta), plan, utkast, förberedande avfattning avsedd att renskrivas.

Konceptio'n (lat. *conce'ptio,* av *conci'pere,* mottaga, avfatta), befruktning; skapande, ett verks framspringande i en persons tanke (i motsats mot det senare utarbetandet). Verb: konci-pie'ra.

Konceptuali'sm (av lat. *conce'ptus,* begrepp), se Medeltidsfilosofi.

Koncern [-sä'rn] (eng. *concern*), sammanslutning av affärsföretag under gemensam finansiering.

Koncessio'n (lat. *conce'dere,*

medge), av regering l. myndighet lämnat tillstånd att igångsätta och driva vissa företag av så stor betydelse för det allmänna, att särskilt tillstånd måste erfordras. I Sverige kräves sålunda K. för järnvägs- och spårvägsanläggningar, för drivande av bankrörelse, för vissa elektriska anläggningar, stenkolsbrytning m. m. — Koncessionssystem, den rättsliga ordning, som föreskriver K. ss. villkor för drivande av vissa företag. — Koncessi'v, medgivande.

Koncilia'nt (fr. *conciliant*), försonlig.

Konci'lium l. konsi'lium (lat. *conci'lium*, möte), romerska beteckningen för en högtidlig, rådslående församling ("kyrkomöte") av kyrkliga dignitärer. Motsvarande grekiska term är syno'd (grek. *sy'nodos*, sammankomst). Man skiljer mellan ekume'niska l. allmänna K., som avse hela kyrkan och i början sammankallades av kejsaren, sedermera i allm. av påvarna, samt mera lokala K. (för stift, provinser etc.) under presidium av biskop l. ärkebiskop. Bland berömda K. märkas de fyra första ekumeniska (i Nicaea 325, Konstantinopel 381, Efesos 431, Kalkedon 451), vilka fastställde gamla kyrkans viktigaste läror; 4:e laterankonciliet 1215; de s. k. reformatoriska K. mot medeltidens slut (Pisa 1409, Konstanz 1414—18, Basel 1431—49); Tridentinska mötet 1545—63 samt Vatikankonciliet 1869—70. Bland nationalkoncilier i *Sverige* märkas under medeltiden mötena i Linköping (1152) och Skänninge (1248) samt under reformationsårh. i örebro (1529) och i Uppsala (1593).

Koncipie'ra, se Konception.

Konci's (lat. *conci'sus*, avskuren), kort och innehållsrik, sammanträngd och träffande.

Kondakov [kandakå'ff], Nikodim Pavlovitj, f. 1846, rysk konsthistoriker, prof. i Petersburg 1888, har utgivit banbrytande verk om bysantinsk konst.

Kondemne'ra (lat. *condemna're*, fördöma, domfälla), taga i beslag, förklara förbruten, förklara fartyg sjöodugligt, förklara i krig taget fartyg för god pris.

Kondensatio'n (av lat. *condensa're*, förtäta). — *Fys.* K. l. kondensering, förtätning, övergång från gas till vätska (kondensa't), inträder, då gasen avkyles l. komprimeras, tills dess tryck uppnår maximitrycket (se Ånga) vid den rådande temperaturen, som måste ligga under den kritiska (se Gaser). Vid K. frigöres (avgives) ångbildningsvärmet (se Kokning). Under själva K. håller sig trycket konstant. En gas, t. ex. vattenånga, som icke innehåller s. k. kondensationskärnor, dammpartiklar l. gas-ioner, kan avkylas under kondensationstemperaturen utan att K. inträder. Införas kondensationskärnor, inträder K. plötsligt kring dessa. Härpå grundar sig en metod att påvisa radiumstrålars bana genom en gas med hjälp av de längs banan bildade ionerna. — *Kem.* Sammanslutning av flera enkla molekyler till ett större aggregat l. komplex. Ex. härpå äro aldehyder, som vid behandling med klorväte l. utspädda alkalier sammansluta sig till dubbelt så stora molekyler (aldolkondensation).

Kondensationspump, se Luftpump.

Kondensa'tor, apparat med stor elektrisk kapacitet (se d. o.),

består av två ledare, skilda åt av ett dielektriskt ämne. Två plattor med ytan S kvcm., skilda av en isolator med dielektricitetskonstanten ε och tjockleken d cm. ha en kapacitet $\frac{\varepsilon S}{4\pi d}$ cm. $= \frac{\varepsilon S}{11{,}310{,}000\ d}$ mikrofarad. En vanlig form för K. är L e i d n e r - l. l a d d f l a s k a n, en glasflaska med en inre och en yttre beläggning av stanniol. Sammankopplas flera laddflaskors inre och yttre beläggningar sinsemellan, erhålles ett batteri, vars kapacitet är = summan av de enskilda flaskornas. Kopplas n flaskor i serie, en flaskas inre beläggning med nästa flaskas yttre, erhålles ett k a s k a d b a t t e r i, vars kapacitet är $^1/n$ av de enskilda flaskornas. K. med isolator av glimmer l. paraffinerat papper ha stor användning på grund av sin i förhållande till volymen stora kapacitet. — K o n d e n s e ′ r a, förtäta, sammanpressa.

Konde′nsor. *Fys.*, se M i k r o s k o p och S k i o p t i k o n. — *Tekn.* Apparat, som vid ångmaskiner och ångturbiner tjänar till att kondensera den avgående avloppsångan till matarvatten, som åter kan tillföras pannorna, samt att förminska mottrycket vid avloppsångans avgång. — I b l a n d n i n g s k o n d e n s o r e r blandas kallvatten med avloppsångan. — Y t k o n d e n s o r användes på större ånganläggningar och består av ett stort cylindriskt kärl med ett stort antal tuber, i vilka kylvattnet, c i r k u l a t i o n s v a t t n e t, strömmar. Ångan kommer i beröring med de kylda tuberna och kondenseras skild från kallvattnet. Det vatten, som samlar sig på K:s botten, inmatas ånyo i pannorna medelst matarpumparna. Luften i ångan avlägsnas med en s. k. luftpump, och kylvattnet cirkulerar med hjälp av en cirkulationspump.

Konditio′n (lat. *condi′tio*), villkor, levnadsvillkor; beskaffenhet, tillstånd; tjänst (hos enskild person, spec. en informators). — K o n d i t i o n a ′ l, villkorlig.

Konditiona′lis (av lat. *condi′tio*, villkor), en i romanska språk nybildad verbform, urspr. av infinitiv och imperfektum av den romanska avläggaren av *habe′re*, hava, t. ex. fr. *je porter-ais*, jag skulle bära.

Konditione′ring, undersökning av fuktighetshalten och fastställande av handelsvikten hos textila råmaterial och garn. Dessa, spec. ull, äro näml. mycket hygroskopiska och kunna ur luften upptaga en betydande mängd vatten. K. är därför av stor betydelse bl. a. för att avgöra tvister mellan köpare och säljare rörande varans rätta vikt. Härvid följes en internationell överenskommelse, enl. vilken handelsvikten fastställes genom att till den vid K. erhållna torrvikten lägga viss procent tillåten fuktighetshalt. Vid K., som sker i särskild apparat, väges materialet före och efter torkning.

Kondi′tor (av lat. *condi′re*, insylta), sockerbagare.

Kondolea′ns (fr. *condoléance*), sorgebetygelse, beklagande. Verb: k o n d o l e ′ r a.

Kondomina′t, k o n d o m i ′ n i u m (av lat. *con*, tillsammans, och *domina′ri*, härska), flera staters gemensamma välde över ett territorium. Ett K. utövas av England och Frankrike över Nya Hebriderna.

Kondo′r, se K a m g a m a r.

Kondottiä′r, se C o n d o t t i e r e.

Kondro′m (av grek. *ko′ndros*, brosk), brosksvulst, se S v u l s t.

Kondromukoi'd (av grek. *ko'ndros*, brosk, och lat. *mu'cus*, slem), till proteiderna (se Äggviteämnen) hörande ämne, som jämte kollagen utgör grundsubstansen i brosk. K. innehåller 2,4 % svavel och är en syra, som lätt löses i alkali.

Konduktio'nsström (av lat. *con*, med, och *du'cere*, leda), elektrisk ledningsström i motsats till konvektionsström (se d. o.) och förskjutningsström, vilken senare består i förändring i den elektriska fältstyrkan. — Kondu'ktor, se Elektricitetsmaskiner.

Konduktö'r (fr. *conducteur*, av lat. *condu'ctor*, ledare), tjänsteman på tåg, spårvagn, automobilbuss o. d., som upptager avgift l. biljett samt tillser ordningen. Tidigare titel på underordnad arkitekt i överintendentsämbetet (till 1864) samt inom Fortifikationen på officer av löjtnants grad och senare (1811—75) på underofficer.

Kondura'ngobark, barken av *Marsde'nia Condura'ngo* (fam. *Asclepiada'ceae*), lian i Ecuador och Peru. K. är officinell, innehåller bittermedel och flera glykosider, tillskrives aptitstärkande verkan och användes vanl. i form av extrakt vid magkatarr.

Konduriotis [-å'tis], Paulos, f. 1857, grekisk amiral och politiker, deltog i grekisk-turkiska kriget 1897 och höll under Balkankriget 1912 den turkiska flottan blockerad inom Dardanellerna. Under världskriget anslöt han sig till Venizelos, var medlem av den provisoriska regeringen i Saloniki samt blev 1917 marinminister. Efter konung Alexanders död 1920 var han en kort tid regent, fungerade ss. sådan även omedelbart efter konung Georg II:s fördrivande 1923 och blev april 1924 den grekiska republikens förste president.

Kondylo'm (av grek. *kondy'loma*, hård svulst), se Syfilis och Svulst.

Konfederatio'n (mlat. *confoedera'tio*), förening, förbund; vissa statsförbindelser, ss. schweiziska edsförbundet (jfr Förbund sp. 901); samling av likatänkande kring ett visst (politiskt) program. Svenska K. ha t. ex. varit de "föreningar" i Söderköping och Arboga, vilka hertig Karl ingick med ständerna för att utkräva samfällt ansvar för den mot Sigismund förda politiken. De ryktbara polska K. ersatte ofta riksdagens av *li'berum ve'to* förlamade verksamhet. I Skottland har K. förekommit under namn av *covenant*. — Konfedere'rad, deltagare i en K. — Adj.: konfederati'v.

Konfe'kt (ital. *confetto*, av lat. *confi'cere*, tillverka), sötsaker i mindre bitar, vanl. tillredda av marsipan, choklad l. fondantsocker, d. v. s. socker, som kokats med så litet vatten, att en degartad, vit massa erhållits.

Konfektio'n (fr. *confection*, av lat. *confi'cere*, tillverka), fullständig uppsättning av kläder; färdigsydda kläder, som föras på lager.

Konfekty'r (jfr Konfekt) l. konfity'r (fr. *confiture*), mindre sockerbageriprodukter, ss. konfekt, choklad i bitar, karameller, syltade och kanderade frukter m. m.

Konfere'ns (fr. *conférence*, av *conférer*, rådpläga), rådplägning, sammankomst av delegerade för att diskutera ett visst ämne; församling av dylika personer. Jfr Kongress.

Konferensiä'r (fr. *conférencier*, föreläsare), på cabaretscenen

person, som har till uppgift att presentera de uppträdande och genom spirituell konversation upprätthålla kontakten mellan scen och salong.

Konfere'nsön, se Bidassoa.

Konfere'ra (fr. *conférer*), rådpläga.

Konfessio'n (av lat. *confe'ssio*; se d. o.), kyrklig bekännelse. — Konfessione'll, som har avseende på K.; bekännelsetrogen. — Konfessionslös, som icke bekänner sig till något visst kyrkosamfunds lära.

Konfide'ns (fr. *confidence*), förtrolighet; förtroende. — Konfidentie'll, meddelad i förtroende, under tysthetslöfte.

Konfiguratio'n (av lat. *con*, samman, och *figura're*, ge form), ett föremåls yttre form, ytterlinjer. — *Kem.* Atomernas anordning i en molekyl med hänsyn till deras ställning i rymden. Se Formel.

Konfirmatio'n (lat. *confirma'tio*), bekräftelse, stadfästelse. Verb: konfirme'ra. — *Teol.* Den kyrkliga akt, genom vilken dopet bekräftas. I den romerska kyrkan, där K. räknas ss. ett särskilt sakrament, består den i den döptes smörjande med invigd olja och kan förrättas blott av en biskop l. dennes ställföreträdare. Åldern, då den bör mottagas, är mellan 7 och 12 år. Denna K. har utvecklats ur smörjelsen vid dopet (jfr Dop sp. 460). Av reformatorerna avvisades denna romerska K. På vissa håll i Tyskland, bl. a. i Hessen, sökte man dock att skapa en evangelisk motsvarighet, i det man ss. förberedelse för ungdomens första nattvardsgång utformade en högtidlig akt, bestående av förhör genom prästen jämte bön och handpåläggning. På strängt lutherskt håll utan större efterföljd, inverkade denna akt i sinom tid på Spener, vilken upptog denna K. ss. bärare av sina kyrkliga reformplaner (K. = ungdomens deklaration av sin kristendom). Den gjorde sedan ett hastigt segertåg. Nu infördes också ordnad konfirmationsundervisning. I Sverige var framför allt biskop Serenius (se d. o.) ivrigt verksam för en sådan K. Den kom också redan under 1700-t. i vidsträckt bruk men infördes officiellt (dock utan handpåläggning) först i 1811 års handbok. Mot de alltifrån pietismens tid starkt betonade bekännelse- och löftesmomenten restes så småningom en stark opposition, vilken ledde till åtskilliga ändringar och slutligen 1920 till införande av ett alternativt formulär utan några till barnen riktade löftes- och bekännelsefrågor. K. är numera en helt och hållet frivillig sak och icke nödvändig förutsättning för innehavande av vissa tjänster etc. Åldern för konfirma'nderna är ung. 14—17 år. — I Englands kyrka förrättas alltifrån reformationstiden K., efter föregånget kortare förhör, av biskopen under handpåläggning med barn om 10 à 12 år. — K. kallas även i romerska kyrkan den påvliga bekräftelsen av den till biskop valde.

Konfiskatio'n (lat. *confisca're*, indraga till *fi'scus*, se d. o.), indragning av något förverkat. Konfiskationsstraffen voro i äldre tider mycket vanliga men ha alltmera försvunnit ur strafflagstiftningen. Fortfarande förekommer dock vid vissa tryckfrihetsbrott K. av den brottsliga skriften, vid smuggling K. av den insmugglade varan m. m. Verb: konfiske'ra.

Konfity'r, se Konfektyr.

Konflagratio'n (av lat. *con*, med, och *flagra're*, brinna), omfattande brand; världsbrand.

Konfli'kt (av lat. *confli'gere*, stöta ihop), strid, tvist.

Konflue'ns (av lat. *conflu'ere*, sammanströmma), tillopp, sammanflöde.

Konfoka'la (av lat. *con*, samman, och *fo'cus*, brännpunkt) kallas två koniska sektioner (se d. o.), då deras brännpunkter sammanfalla.

Konfo'rm (av lat. *con*, samman, och *fo'rma*, form), i formen överensstämmande, likformig. K. avbildning uppstår, om en yta avbildas på en annan yta, så att mot varje punkt på den ena svarar en punkt på den andra och därvid oändligt små figurer på den ena ytan bli likformiga med sina bilder på den andra. — Konformi'ster, se Conformers. — Konformite't, likformighet.

Konfronte'ra (av lat. *con*, samman, och *frons*, panna), ställa två personer, åskådningar m. m. emot varandra för vinnande av klarhet i ett omtvistat förhållande l. ett spörsmål.

Konfucius, se Kina sp. 794.

Konfunde'ra (lat. *confu'ndere*, sammanblanda), förbrylla, förvirra. — Konfu's l. konfy's, oredig, otydlig; förvirrad.

Konfusio'n (lat. *confu'sio*), sammanblandning, förvirring, oreda. — *Jur.* En skuldförbindelses upphörande därigenom att fordran och skuld förenas hos en och samma person.

Konfutatio'n (lat. *confuta'tio*), vederläggning.

Konfutse, annan form för Kung fu-tsï.

Konfy's (fr. *confus*), se Konfundera.

Konga. 1. Socken i Malmöh. l., jämte Ask pastorat i Lunds stift. 785 inv. — 2. Sulfitcellulosafabrik i Södra Sandsjö skn, Kronob. l. Äg. Konga a. b., grundat 1888. — 3. Härad och tingslag i Östra Värends domsaga, Kronob. l., omfattande socknarna Långasjö, Ljuder, Älmeboda, Linneryd, Hovmantorp, Furuby, Hemmesjö, Tegnaby, Växjö landskommun, Östra Torsås, Uråsa, Nöbbele, Väckelsång, Tingsås, Tingsryds köping och Södra Sandsjö. — 4. Kontrakt i Växjö stift, omfattande pastoraten Väckelsång och Uråsa; Tingsås; Linneryd; Södra Sandsjö; Älmeboda; Långasjö; Ljuder; Nöbbele och Östra Torsås; Hovmantorp och Furuby; Hemmesjö.

Kong Christian stod ved höjen Mast, inledningsorden till danska folksången, ingår i J. Ewalds Fiskerne; melodin komponerad av D. L. Rogert.

Kongeaa [-eå], vattendrag, som anses bilda gräns mellan Nörre- och Sönder-Jylland. Utmynnar i Nordsjön. 1864—1920 i en del av sitt lopp gräns mellan Danmark och Tyskland. 65 km.

Ko'ngeloven, se Danmark sp. 58.

Kongenia'l (av lat. *con*, med, och *ge'nius*, ande), själsbesläktad. Subst.: kongenialite't.

Kongenita'l (av lat. *con*, med, och *ge'nere*, föda), medfödd.

Kongestio'n (lat. *conge'stio*), hopsamlande, igenfyllande, se Blodöverfyllnad.

Konghäll, se Kungälv.

Konglomera't (av lat. *con*, med, och *glo'mus*, klot), hopgyttring. — *Geol.* Klastisk bergart, som uppkommit genom att avrundade stenar och grus sammankittats genom ett kiselsyre- l. kalkhaltigt bindemedel.

Kongofloden nära Ponthierville.

Konglutinatio'n (av lat. *con*, samman, och *glu'ten*, lim) betecknar inom svensk grammatik stark sammansättning. K. är antingen kombination, då en av delarna har affixnatur och ej i denna form kan uppträda ensam i språket, t. ex. *sinsemellan* (sin, sig), *känslofull* (känsla), l. konglomeration, då delarna var för sig kunna uppträda ss. självständiga ord i språket, men ej med den i förbindelsen ingående betydelsen (t. ex. *bokstav, bokmal*).

Ko'ngo. 1. Afrikas största flod, uppkommer av två källfloder, Luapula och Lualaba, från s. delen av centralafrikanska höglandet. Luapula genomflyter Bangweolo- och Merusjöarna. Under sitt lopp mot n. passerar K. Nyangwe, bildar nära ekvatorn de sju Stanleyfallen, går i en stor båge n.v.—s.v. med ett lugnt, brett, av talrika öar fyllt lopp. På 15° ö. l. uppdämmes K. av randbergen i v. till en sjöartad utvidgning, Stanley Pool, passerar dessa i en genombrottsdal och bildar många forsar och fall, det nedersta och största Jellalafallet. Efter ett kort, segelbart nedre lopp utfaller K. med bred mynningsvik i Atlanten. Av K:s bifloder märkas Lukuga (Tanganyikasjöns avlopp), Aruwimi och Ubangi till h., Sankuru-Kassai-Kwa till v. K. är till längden (4,640 km.) världens sjätte flod, till avvattningsområdet (3,7 mill. kvkm) den andra. K. är segelbar på fyra, av fall avbrutna sträckor, tillsammans 2,600 km. — 2. Benämning på Kongobäckenet, den del av inre Afrika, som utgör K:s flodland, jämte området närmast n. och s. om flodmynningen (se kartan till Afrika). K. är delat i följande kolonier: *A.* Belgiska K., belgisk koloni i mell. Afrika. 2,356,000 kvkm. 8,5 mill. inv. Ytterligare 49,600 kvkm. med 3 mill. inv. ha tillkommit genom freden i Versailles (Urundi och Ruanda av förra Tyska Öst-Afrika). K. når havet i v. med en blott 37 km. bred kuststräcka mellan de portugisiska besittningarna i Väst-Afrika men utbreder sig i det inre över så gott som hela det till K. 1 hörande flodområdet, från 14° s. br. till 5° 30′ n. br. K. är ett ganska jämnt höglandsområde, som täckes av flodavlagringar och laterit. Tro-

piskt fastlandsklimat, fuktigt och ohälsosamt för européer. Nederbörden är ganska riklig (högst 1,700 mm.). I v., s. samt n.ö. utbreda sig savannområden med galleriskogar och parklandskap, medan tropisk regnskog förhärskar mellan savannlandskapen. För regnskogarna utmärkande äro bl. a. oljepalmen och kautsjuklianer. Av djur må nämnas elefanter, flodhästar, noshörningar, giraffer, bufflar, antiloper, apor, ss. gorilla och sjimpans, hyenor, sjakaler, lejon, leopard, pelikaner, flamingo, ibisfåglar, skorpioner, termiter, tsetseflugan. — Av K:s befolkning torde dvärgstammarna vara äldst. De synas fordom ha haft större utbredning och leva nu i spridda grupper. Befolkningens huvudmassa utgöras av bantustammar, varav de i K. boende baluba, bushongo ("knivkastarfolket"), bangula, fan m. fl. utgöra en huvudgren. I n. K. bo sudannegrer, främst de en gång starkt kannibaliska asandeh (niamniam) och de jämförelsevis ljusa mangbetu. Européerna utgöra 10,000, därav över 100 svenskar. K:s huvudnäring är ett primitivt åkerbruk med odling av maniok, jams, majs m. m. Insamling av kautsjuk har efter den belgiska ockupationen ålegat infödingarna ss. en skyldighet och givit anledning till svåra övergrepp mot dem; numera utnyttjas dock kautsjuklianerna föga. Kakao- och kaffebusken odlas liksom oljepalmen och giva växande utbyte. Elefantjakten har avtagit. Mineralfyndigheterna (särskilt koppar- och uranmalm i prov. Katanga i s. K.) ge däremot ökad avkastning. Kongos flodsystem bildar utmärkta vattenvägar och kompletteras av järnvägar, som kringgå vattenfallen, och automobilvägar. Huvudstad är Leopoldville. K. styres av en generalguvernör, som kontrolleras av kolonialrådet i Bryssel, vars chef är minister för kolonierna, och indelas i fyra provinser under var sin guvernör. K. har en infödd armé på 20,000 man, som rekryteras genom värvning l. utskrivning och kommenderas av europeiska officerare. Fetischismen är den förhärskande religionsformen bland infödingarna, men en livlig såväl katolsk som protestantisk mission bedrives i samband med undervisning. — *B.* Franska K. (se d. o. och Franska Ekvatorial-Afrika) delades 1910 i tre kolonier (en fjärde, Tsad, tillkom 1920), av vilka den ö. på gränsen mot K. 2 *A* benämnes Mellersta Kongo. 580,000 inv. — *C.* Det nordligaste distriktet i Portugisiska Väst-Afrika (se d. o.). — *Historia.* Portugisen Diego Cam (Diogo Cão) upptäckte 1482 mynningen av Kongofloden, av infödingarna kallad Zaire, och öppnade förbindelse med det rika och tätt befolkade konungariket K. Dess huvudstad var Mbansi l. Ambassa, av portugiserna kallad San Salvador. Kristendomen predikades i landet men tillika infördes slavhandeln, och den ytliga kultur, som bibragtes befolkningen, blev av föga värde och varaktighet. På 1800-t. upptogs utforskandet av K. på allvar. Livingstone upptäckte i slutet av 1860-t. Lualaba och framträngde 1871 till Nyangwe. På initiativ av Leopold II av Belgien bildades 1876 en internationell förening för Afrikas geografiska utforskande, från 1882 kallad Internationella Kongoassociationen. Stanley, som 1876—77 lyckats fastställa Kongoflodens lopp,

förvärvade i Kongoassociationens namn protektorat över stora områden. Rivaliserande företag gjorde detsamma, bland dem ett, som leddes av fransmannen de Brazza (se d. o.) och som grundade Franska K. Konflikter uppstodo på grund av makternas inbördes tävlan, och för att bilägga dessa hölls 1884—85 i Berlin en internationell Kongokonferens. Där skapades genom Kongoakten 26 febr. 1885 den oberoende Kongostaten, som tillades ständig neutralitet samt bestämdes att omfatta Kongos flodområde och begränsas i n.ö. av vattendelaren mot Nilen, i ö. av bl. a. Tanganyika och i s. av vattendelaren mot Sambesi. Inom detta område skulle alla nationer åtnjuta handelsfrihet och slavhandeln skulle undertryckas. Dessförinnan hade Kongoassociationen emellertid genom fördrag 5 febr. 1885 erkänt Frankrikes besittning av områdena n. och v. om floden (K. 2 *B*) och genom fördrag 14 febr. s. å. tillerkänt Portugal området s. om floden (nuv. Angola; jfr K. 2 *C*) och enklaven Kabinda n. därom. Härigenom fick den nya staten endast en smal korridor ut till Atlanten. Leopold II blev Kongostatens förste suverän. K:s förvaltning lades emellertid alltmera i belgiska händer, och 1889 offentliggjordes en bestämmelse i Leopolds testamente, att K. efter hans död skulle övergå till Belgien. Leopolds styrelse urartade till hårt förtryck av de infödda (tvångsarbete vid kautsjukinsamling m. m.), vilket framtvang skarpa protester, särskilt i England, och 1904 en undersökningskommission. Dess rapport föranledde några reformer 1906, men Leopold II intog en avvisande hållning mot alla inblandningsförsök utifrån. Anklagelserna fortsatte emellertid. Slutligen såg sig Leopold tvungen att överlämna hela Kongostaten till Belgien, och 20 aug. 1908 fattade belgiska kammaren beslut att annektera landet, som sedan burit namnet Belgiska Kongo.

Kongorött, färgämne, tillhörande diazoföreningarna. Användes även som indikator. Är i sur lösning blått, i alkalisk rött.

Kongospråket, *kikongo*, tillhör den västra grenen av den stora bantufamiljen (se Bantu). K., som lär utmärka sig för stor rikedom och kraft, är delat i ett flertal dialekter. Den enda litteratur, som finnes på K., är de religiösa skrifter, som översatts genom missionärernas försorg.

Kongostaten, se Kongo sp. 1089.

Kongregatio'n (lat. *congrega'tio*), församling, samfund. — 1. Särskilda föreningar av kloster inom en och samma orden till inbördes hjälp l. för genomförande av reformer o. d. (jfr bl. a. Cluny, Hirsau, Windesheim). — 2. Under Nya tiden uppkomna, ordensliknande fromma sällskap, vilkas medl. äro bundna av något mindre högtidliga löften än medl. av regelrätta ordnar. K. samlas ofta kring en särskild kult, ss. dyrkan av Jesu hjärta l. Jesu kors, och ha f. ö. på sitt program arbete för inre och yttre mission. Bland K. må nämnas Skolbröderna, för ungdomens undervisning, samt Barmhärtiga bröder, resp. systrar (se dessa ord), och Elisabetssystrarna (se Elisabet, den heliga, sp. 945), för sjuk- och fattigvård. Mot K. ss. härdar för klerikal propaganda ha på senare tid de

radikala partierna i åtskilliga länder öppnat skarp strid (jfr bl. a. Frankrike sp. 523, 526 f.). — 3. Kommittéer av kardinaler, kardinalkongregationer, tillsatta för olika ändamål. Bland dessa märkas *Congregatio sa'ncti offi'cii*, för mål rörande kätterier m. m., från 1542 (jfr Inkvisitionen sp. 1397); *Congregatio i'ndicis*, för bokcensur (jfr Index librorum prohibitorum) samt *Congregatio de propaga'nda fide* (ofta förkortat till Propagandan), för missionen, från 1622. Jfr Kardinal och Kurian.

Kongregationali'ster, det numera gängse namnet för den riktning bland de engelsktalande protestanterna, som i äldre tid kallades independenter (se d. o.). Namnet kommer av deras krav på den enskilda församlingens självständighet, men läran härom drives ej längre så långt som förr, och spec. i Amerika har man genomfört en fastare organisation och gemensamma bekännelseformler. K. utöva alltjämt en betydande verksamhet i För. Stat. F. ö. finnas de i England och dess kolonier. Antal 4 à 5 mill.

Kongre'ss (av lat. *congre'ssus*), sammanträde. *Folkr.* K. l. konferens, sammankomst mellan befullmäktigade delegerade från vissa stater för avslutande av fred l. för lösande av andra internationella tvister l. frågor. I de frågor, K. ha till ändamål att reglera, tillerkännes, såvida därom ej särskilt blivit överenskommet, ej majoriteten avgörande rätt, utan vederbörande stat blir förpliktad endast i den mån den biträtt beslutet. I regel förbehålla sig regeringarna ratifikation (se Fördrag sp. 906) av den vid K. träffade överenskommelsen. — *Statsr.* Benämning på nationalförsamlingen i Frankrike (se d. o. sp. 488) samt på folkrepresentationen i För. Stat. och — omväxlande med termen nationalkongress — i de flesta syd- och mellanamerikanska staterna.

Kongrue'ns (av lat. *congru'ere*), sammanfallande, överensstämmelse. — *Språkv.* Den grammatiska företeelse i s. k. flekterande språk, att vissa i satsen nära förbundna ord visa inbördes överensstämmelse l. anpassning inom böjningen. K. uppträder särskilt vid förhållandet mellan substantiviskt huvudord och dess attribut (resp. artikel), predikatsfyllnad l. apposition l. reflexiva pronomen, samt mellan substantiviskt subjekt (stundom predikatsfyllnad) och dess predikatsverb. I det förra fallet berör K. genus, numerus och kasus (delvis person), i det senare numerus och person. K. spelade i fornsvenskan en mycket större roll än nu, sedan böjningen förenklats; jfr fsv. ack. *godhan vin*, dat. plur. *godhom vinom*, gentemot nusv. *god vän, åt goda vänner*; fsv. *þu gaft, han gav, vi gavom, þe gavo* — *du, han gav, vi, de gåvo.* Redan länge har sv. samtalsspråk saknat K. hos verbet även med avseende på numerus: *de säger* (s. k. inkongruens äger rum). Men jämför sv. *vi är(o) komna* — da. *vi er kommet.* De klassiska språken hade rik K. Av germanska språk har tyskan mestadels bevarat det gamla systemet: *ein guter Freund, des guten Freundes*; *er nahm sein Buch, sie nahm ihr Buch.* — *Talteori.* K. föreligger mellan hela tal, som vid division med ett givet helt tal, modyl'en, ge samma rest. — *Geom.* K. föreligger mellan figurer, då de äro fullkomligt

lika, så att de kunna täcka varandra. De villkor, som sidor och vinklar i två trianglar måste uppfylla, för att trianglarna skola vara kongruenta, angivas i geometrins fyra kongruensfall. — Kongrue'nsaxiom, se Geometri sp. 1186.

Ko'ngsberg, stad i Buskerud fylke, Norge, vid Numedalslaagen. Silvergruvor. Myntverk. Industri (bl. a. vapenfabrik). 7,000 inv. K. anlades 1624 av Kristian IV.

Ko'ngsemne kallades i Norge den, som före arvrikets införande omkr. 1260 kunde tagas till konung, d. v. s. alla Harald Hårfagers ättlingar (även illegitima).

Ko'ngsvinger, stad i Hedmark fylke, Norge, vid Glommen. Fästning. Station å linjen Stockholm—Oslo. 1,800 inv.

Ko'nia. 1. Turkiskt vilajet i Mindre Asien. Åkerbruk och boskapsskötsel; textil hemslöjd. ½ mill. inv. — 2. Huvudstad i K. 1, vid Bagdadbanan. Ruiner av seldjukiska byggnadsverk, rikt smyckade med marmor och fajans, främst Sirtsjelimedresen (1243) och Indje-Minarelimoskén (1200-t:s slut). 70,000 inv. — K. blev i slutet av 1000-t. huvudstad i seldjukriket Rum 1. Ikonium, som tillintetgjordes av mongoler 1307.

Koni'die, se Svampar.

Koniferi'n, en glykosid, som förekommer i barrträdens kambialsaft och vid hydrolys ger koniferylalkohol och druvsocker. K. ger vid oxidation vanillin.

Konifery'lalkohol, monometyletern av oxikanelaldehyd.

Koninck [kå'-], holländska målare, verksamma huvudsakl. i Amsterdam. 1. Salomon K., f. 1609, d. 1656, utförde figur- och genremålningar samt etsningar, i vilka han visar sig som en begåvad men ganska osjälvständig

Konia. Indje-Minarelimoskéns portal.

efterföljare till Rembrandt. — 2. Philips K., f. 1619, d. 1688, den föreg:s kusin, anknyter i sina dramatiskt komponerade landskap till Rembrandt men visar samtidigt en fullt originell begåvning; även betydande som etsare.

Ko'nisk, som har form av l. hänför sig till en kon (se d. o.).

Koniska sektio'ner (lat. *se'ctio,* snitt) l. kägelsnitt, de kurvor, som uppstå, då en rät cirkulär kon (se d. o.) skäres av ett plan. Går planet genom konens spets, blir skärningskurvan två räta linjer (fig. 5), en rät linje l. en punkt, allteftersom planet bildar mindre, lika l. större vinkel med axeln än generatrisen. Går planet ej genom spetsen, får man resp. hyperbel (4), parabel (3) och ellips (1). Är planet vinkelrätt mot axeln, får man en cirkel (2). Ur denna synpunkt studerades K. redan under antiken, främst av Arkimedes och Apollonios. Numera utgår man från K:s ekvation, som alltid är av andra graden, l. från de på Ellips, Hyperbel och

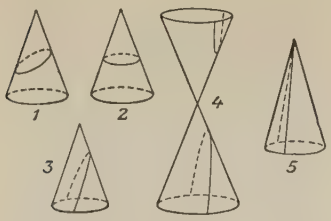

Koniska sektioner.

Parabel omnämnda geometriska egenskaperna. Ellips och hyperbel ha två brännpunkter; den genom dem gående linjen kallas huvudaxel; parabeln har en brännpunkt. Hos ellipsen är excentricitet förhållandet mellan brännpunkternas avstånd och huvud- l. storaxelns längd. Cirkelns excentricitet är noll.

Ko'njak (efter franska staden *Cognac*, se d. o.), spritdryck (se Brännvin).

Konjektu'r (av lat. *conji'cere*, draga slutsats), förmodan. *Språkv.* En på förmodan utan stöd av andra dokument föreslagen läsart av en dokumentariskt bevarad text. Är läsarten stödd på andra dokument, kallas den emendation.

Konjuga'l (lat. *conjuga'lis*), äktenskaplig.

Konjuga'taxel till en hyperbel är den mot huvud- l. transversalaxeln vinkelräta linjen.

Konjuga'tdiame'ter till en diameter i en konisk sektion är den linje, som delar alla med diametern parallella kordor mitt itu.

Konjugatio'n (lat. *conjuga'tio*), hopfogning. *Biol.* Temporär förening av encelliga organismer för utbyte av kärnsubstans (t. ex. hos infusionsdjur, jfr d. o.). Stundom detsamma som kopulation (se d. o.). — *Språkv.* Verbens böjning i flekterande språk till numerus, person, tempus, genus och modus. K. sker i indoeuropeiska språk dels genom avljud (*bryta, bröt, bruten*), dels genom ändelser (*bryter, bryten, brytas*; *böjde, böjt*) l. andra tillägg till stammen (grek. *e-ly-s-a*, jag löste, sv. *bedj-a* gentemot *bad*), dels genom hjälpverb (*är bruten, har brutits*), i vissa språk även genom reduplikation (lat. *fa'llo, fefe'lli*) l. annan förstavelse (grek. *e-lyon*, jag löste). Ett visst antal mönstergivande "konjugationer" har utvecklats i varje språk. Om starka och svaga verb se Verb. I nutidssvenskan räknas ofta fyra K., representerade av typerna *kalla, döma, tro* samt *bryta* jämte övriga starka verb. Om förenklingen av K. i svenskan jfr Kongruens. — Konjuge'ra, bilda ett verbs olika former.

Konjugerade punkter. *Matem.* Se Projektiv geometri. — *Fys.* Se Lins.

Konjugerade tal, se Komplexa tal.

Konjunktio'n (lat. *conju'nctio*), sammanbindning. — *Astr.* En planet säges vara i K., då den synes befinna sig i solens (l. en annan planets) närhet, d. v. s. har samma längd som solen. Är dess längd 180° större l. mindre än solens, säges planeten vara i opposition. De inre ("undre") planeterna, Venus och Merkurius, kunna endast vara i K.: övre K., då solen befinner sig mellan jorden och planeten, undre K., då planeten befinner sig mellan jorden och solen. — *Språkv.* Den art av partiklar (se d. o.), som ha till särskild uppgift att förbinda och ange förhållandet mellan satser l. i vissa fall mellan enskilda ord. K. indelas i samordnande och underordnande. Då fråga är om satser, förbinda de förra två huvudsatser l. två bisatser,

de senare huvudsats och bisats l. omvänt. Bland samordnande K. märkas *och, samt, dels —dels, antingen—eller, men, utan* (jfr Adversativ). De underordnande indelas oftast i explikativa (*att*), finala (t. ex. *på det att*), interrogativa (*om, huruvida*), kausala (*emedan, därför att*), komparativa (*än*), koncessiva (*ehuru*), konditionala (*om, ifall*), konsekutiva (*så att*), temporala (*då, när*). Särskilt de flerledade K. äro ofta i sen tid uppkomna ur andra ordklasser l. ur ordfogningar (*ifall, trots att, på den grund att*). Gränsen mot adverb (jfr *då kom han*, med adverb — *då han kom*, med K.) är stundom flytande, särskilt mot de s. k. relativa adv. (*där, varest*). Även med preposition finns beröring; så synes *än* delvis på väg att övergå till ett slags preposition (*större än mig*). — Konjunktione'll, konjunktions-, som har karaktären av K.

Konjunkti'v (lat. *conjuncti'vus* [*mo'dus*], av *conju'ngere*, sammanbinda), se Modus. — Konjunkti'va, se Öga. — Konjunktivi't, se Ögonsjukdomar.

Konjunktu'r (av lat. *conju'ngere*), eg. sammanträffande av omständigheter l. händelser; utsikt inom det ekonomiska livet.

Konjunkturväxlingar, de med viss regelbundenhet inträffande förändringarna inom affärsvärlden, växlingarna mellan goda och dåliga tider. Kännemärket för s. k. goda tider, högkonjunktur, är bl. a., att en allmän stegring av varupriserna inträffar samt att produktionen av fast kapital, d. v. s. transportanläggningar, fabriker, maskiner, ökas starkare än den produktion, som avser direkt tillfredsställande av mänskliga behov: produktionen av livsmedel m. m. Under s. k. dåliga tider, lågkonjunktur, falla tvärtom varupriserna, och det produceras förhållandevis mindre fast kapital. Tider av högkonjunktur äro "goda" särskilt för företagare, som arbeta med lånat kapital; tider av lågkonjunktur tvärtom goda för innehavare av fasta penningfordringar, vilkas realvärde då ökas. Under högkonjunktur brukar råda stark efterfrågan på arbetskraft över huvud, särskilt inom industrin, samt stigande penninglöner (ev. sjunkande reallöner), under lågkonjunktur tvärtom. Förr var det vanligt, att själva övergången från högkonjunktur till lågkonjunktur medförde en särskild *kris* inom affärsvärlden, bl. a. kännetecknad av ett stort antal plötsliga betalningsinställelser. (Särskilt bekanta äro de handelskriser, som inträffade 1815—17, 1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1890, 1900 och 1907.) Emellertid kan övergången också försiggå mjukt, utan att någon kris inträffar; så var exempelvis fallet 1913. Med världskriget avbröts plötsligt den dittillsvarande konjunkturutvecklingen, vilken särskilt under det senaste halvseklet varit i hög grad internationell, och det ekonomiska livet har sedan utvecklats mycket olika i olika länder. — Orsakerna till K., som förr huvudsakl. söktes i förändringar inom naturen och dessas inverkan t. ex. på skördarna, anses numera vanl. ligga inom penningväsendet. Den depressionsperiod, utpräglade lågkonjunktur, vilken i många länder (Japan, För. Stat., England, Sverige m. fl.) inträffade 1920—21 och som ofta, ehuru oegentligt, benämnes

"fredskrisen", berodde till väsentlig del på det mycket starka prisfallet i dessa länder. Från vissa håll göres gällande, att det är möjligt att genom prisstegring framkalla högkonjunktur, genom prinssänkning lågkonjunktur. — Jfr Penningväsen.

Konkaro'ngen (av oviss härledning), vanl. hela K., "hela bunten", alltsammans, alla.

Konka'v (av lat. *co'ncavus*, urholkad) är en yta, som är buktad inåt. Motsatsen är konvex (lat. *conve'xus*, välvd). — Konkavkonvex, Konvexkonkav, se Lins.

Konkla'v (ital. *concla've*, stängt rum) kallas det till påveval församlade kardinalkollegiet, emedan valet (alltifrån 1200-t.) förrättas i ett från yttervärlden noggrant avstängt rum, numera Sixtinska kapellet i Vatikanen. K. sammanträder på 11:e dagen efter en påves död. För valresultat fordras ⅔ majoritet.

Konklusio'n (lat. *conclu'sio*), slutledning. — Konklusi'v, som innehåller en slutledning.

Konkoi'd (av grek. *ko'nke*, snäcka, och *ei'dos*, gestalt), den kurva, som man får, då man från skärningspunkten mellan en fast linje och en rörlig linje, som går genom en fast punkt, avsätter en konstant längd längs den rörliga linjen. K. har en gren på vardera sidan om den fasta linjen.

Konkoppling, se Friktionskoppling sp. 685.

Konkorda'ns (lat. *concorda'ntia*, överensstämmelse). *Teol.* En förteckning över alla ställen, exempelvis i Bibeln, där samma uttryck förekommer (verba'lkonkordans) l. där besläktade tankar möta (rea'lkonkordans). — *Geol.* Se Diskordans. — *Boktr.* Se Boktryckarkonst sp. 219.

Konkorda't (av lat. *concorda'ta*, överenskomna, näml. stycken), mellan statens och kyrkans myndigheter träffade avtal, som reglera deras inbördes mellanhavanden. Termen användes första gången om de på Konstanzkonciliet (se d. o.) ingångna överenskommelserna mellan kurian och de företrädda nationerna om vissa reformer. En besläktad term brukas dock av samtida förf. redan om det s. k. K. i Worms (se Investiturstriden sp. 1478). Från senare tid märkes främst Napoleons K. med påven 1801.

Konko'rdieboken (av lat. *conco'rdia*, endräkt), en 1580, efter utarbetandet av Konkordieformeln (se d. o.), utgiven samling av lutherska bekännelseskrifter (näml. dels de gammalkyrkliga: apostoliska, nicenskkonstantinopolitanska och atanasianska trosbekännelserna, dels de spec. lutherska: Augsburgska bekännelsen och dess försvar, Schmalkaldiska artiklarna, Luthers båda katekeser och Konkordieformeln). I Sverige påbjöds K. först 1663, ss. rättesnöre för präster och lärare, och åberopas sedermera i 1686 års kyrkolag.

Konko'rdieformeln (av lat. *conco'rdia*, endräkt), en till bilaggande av diverse strider inom lutherska kyrkan 1577 utarbetad och 1580 i Konkordieboken (se d. o.) publicerad luthersk bekännelseskrift. K. är av tämligen doktrinär läggning och blev icke den enande lösen, man hoppats på. Bland medarbetarna voro Chemnitz och Chytraeus.

Konkreme'nt (av lat. *concre'scere*, sammanväxa), stenbildning i organismen (se Blås-, Gall-, Njur- och Tarmsten). K.

(vanl. av kalciumsalter) förekomma stundom i utförsgångarna till bukspott- och spottkörtlarna. Härvid uppstå, spec. i de senare, smärtsamma uppdrivningar genom det stagnerade sekretet och ev., om K. ej avlägsnas, atrofi av körtelvävnaden. Bakom ett K. inträder ofta infektion.

Konkre't (lat. *concre'tus*, sammanvuxen, hårdnad), förtätad, verklig, åskådlig, gripbar (i motsats till abstrakt). Subst.: konkretio'n.

Konkretio'n (se Konkret), genom kemiska krafter åstadkommen anhopning av ämnen, som urspr. varit jämnt fördelade i en sedimentmassa, till bollar l. andra regelbundna l. oregelbundna former. Ex. äro marlekorna i lera, flintbollarna i krita, orstensbollarna i alunskiffer.

Konkubi'n (lat. *concubi'na*, av *concuba're*, ligga tillsammans), frilla. — Konkubina't, sammanlevnad utan äktenskap mellan man och kvinna.

Konkurre'ns (fr. *concurrence*, av lat. *concu'rrere*, löpa samman), tävlan, strävan av flera att ernå ett och samma mål. — *Nationalekon.* Vid fullt fri K. mellan köpare inbördes och mellan säljare inbördes kommer i regel priset på varan att bli jämnt så högt, att hela den tillgängliga kvantiteten går åt (jfr Lagring); då K. ej är fri, t. ex. vid monopol (se d. o.) å köparnas l. å säljarnas sida, kan priset bli lägre l. högre än konkurrenspriset. Jfr Illojal konkurrens och Näringsfrihet. — *Straffr.* K., brottskonkurrens, sammanträffande av brott, det förhållandet, att en person gjort sig skyldig till flera brott och samtidigt ställes till ansvar för dessa. Man skiljer därvid mellan ideell K., som grundas å *en* handling (t. ex. att man med *ett* skott dödar en person och skadar en annan) och reell K., som föreligger, då någon förövat *flera* brottsliga handlingar, samt sådan K., som bildar fortsatt brott (se d. o.). Särskilda regler äro i strafflagen givna betr. sammanläggning (kumulation) av straff, då K. föreligger. Emellertid förekommer, att *vissa* kombinationer av brottsligt förfarande äro sammanförda under ett lagrum och belagda med gemensamt straff (t. ex. stöld *och* motvärn mot den, som vill återtaga det tillgripna). Detta förhållande plägar kallas lagkonkurrens. Med straffkonkurrens förstås flera straffs verkställande i ett sammanhang.

Konku'rs (lat. *concu'rsus credito'rum*, sammanlöpning, förening av fordringsägare), ett rättsligt förfarande, varigenom en gäldenärs samtliga tillgångar fördelas mellan alla hans fordringsägare (i dagligt tal ofta benämnt cession, jfr d. o.). Dylikt förfarande plägar benämnas generalexekution till skillnad från specialexekution, som föreligger, om konkursförfarandet avser allenast visst förmögenhetsobjekt (t. ex. fastighet). Förutsättningen för att K. över huvud taget skall kunna äga rum, är, att gäldenären är på obestånd och att borgenärerna äro flera än en. — Nu gällande konkurslag är utfärdad 13 maj 1921. Den har ss. allmän konkursgrund infört insolvens (obestånd). Så snart en gäldenär kommit på obestånd, d. v. s icke kan rätteligen betala sina skulder, allteftersom de förfalla, föreligger alltså konkursanledning. — K. börjar på

ansökan av gäldenären själv *eller* av någon utav hans borgenärer. Ansökan skall göras skriftligen och i två ex. ingivas till konkursdomaren (icke rätten) i den ort, där gäldenären har att inför domstol svara i tvistemål, som angå gäld i allm. Upptages konkursansökan, gjord av gäldenären själv, skall konkursdomaren genast meddela beslut om gäldenärens försättande i K. Har ansökan gjorts av fordringsägare, skall gäldenären lämnas tillfälle att förklara sig över ansökan. Medger gäldenären densamma, beslutar konkursdomaren gäldenärens försättande i K. Bestrider gäldenären ansökningen l. utebliver förklaring från denne, skall målet hänskjutas till rätten, till vars sammanträde konkursdomaren skall kalla parterna. Då beslut om K. meddelats, skall konkursdomaren genast utfärda kungörelse därom med uppgift om dagen, då konkursansökningen ingivits. I kungörelsen skall vidare tillkännagivas, bl. a., när och varest första borgenärssammanträdet skall hållas samt inom vilken tid borgenärerna skola hos konkursdomaren anmäla (bevaka) sina fordringar. Eftersom gäldenären i och med K:s inträde icke vidare äger råda över sin egendom, skall boet omhändertagas av en (l., om konkursdomaren så bestämmer) flera, förvaltare, som utses av konkursdomaren. Vidare skall konkursdomaren förordna en person att vara rättens ombudsman med uppgift dels att fylla det behov av juridisk sakkunskap och formell färdighet, som erfordras vid förvaltningen av konkursboet, dels och framför allt att ha tillsyn över konkursutredningen ävensom avgöra vissa förvaltningsfrågor. — Vid *första borgenärssammanträdet*, som hålles inför konkursdomaren, skola borgenärerna välja förvaltare att omhändertaga konkursboet i st. f. den av konkursdomaren utsedde förvaltaren. På framställning av någon av borgenärerna skall å första borgenärssammanträdet väljas granskningsmän att å borgenärernas vägnar övervaka förvaltningen. Vidare skall gäldenären avlägga ed å den upprättade boupptecknigen. — *Bevakning* av fordring skall ske skriftligen och åtföljas av de handlingar, som utgöra stöd för densamma. Fordringsägare, som har *förmånsrätt* för sin fordran, kallas *prioriterad*, övriga benämnas *oprioriterade*. Mot de inkomna bevakningarna få inom viss tid anmärkningar framställas av förvaltare, fordringsägare l. gäldenären själv. Anmärkningarna behandlas vid ett särskilt borgenärssammanträde inför rättens ombudsman. Därvid olösta tvistefrågor skola hänskjutas till rätten. Anmärkas må, att bevakning kan ske senare under K. än inom därför eljest bestämd tid (efterbevakning). — *Utdelning* av konkursboets tillgångar, som kan ske i flera omgångar, äger rum enl. ett av förvaltaren i samråd med rättens ombudsman uppgjort utdelningsförslag. Klander mot detta förslag kan skriftligen anmälas hos konkursdomaren, som, om klandret upptages, har att utsätta dag för målets handläggning vid rätten. — Slututdelning skall ske sedan all konkursboets tillgängliga egendom förvandlats i penningar. K. anses *avslutad*, då förslag till slututdelning enl. utfärdad kungörelse är att tillgå för granskning. K. kan vidare

avslutas genom förlikning, ackord och avskrivning. — *Förlikning* består däri, att gäldenären överenskommer om betalning av sin gäld med de borgenärer, som bevakat fordran i K. Då förlikning träffats, skall K. nedläggas. — Med *ackord* förstås ett avtal mellan gäldenär och fordringsägare, varigenom dessa mot visst vederlag avstå från att i K. fullfölja sin rätt. I samband med den nya konkurslagen infördes en särskild lag om ackordsförhandling utan K. 13 maj 1921. Detta institut innebär, att en gäldenär skall, utan att vara i konkurstillstånd, äga föra en under *offentlig kontroll* ställd förhandling med sina borgenärer om erhållande av ackord. Av borgenärerna antaget ackord skall för att bli giltigt fastställas av rätten.

Konkursauktion, auktion för försäljning av egendom tillhörande konkursbo. Försäljning av dylik egendom må icke ske före första borgenärssammanträdet. Dock får dessförinnan lös egendom i vissa fall avyttras, i regel å auktion, men även under hand.

Konkursförbrytelse, i egentlig mening sådana åtgöranden, varigenom en gäldenär uppsåtligen l. av vårdslöshet försämrar sin förmögenhetsställning l. ger densamma sken av att vara sämre än den är. Genom lagen om ackordsförhandling utan konkurs 13 maj 1921 ha straffen för K. utvidgats att i tillämpliga delar gälla även för gäldenär, som fått till stånd offentlig ackordsförhandling utan konkurs.

Konky'lier (av grek. *konky'lion*, snäckskal), skal av blötdjur.

Konnekte'ra (av lat. *con*, samman, och *ne'ctere*, binda), sammanbinda, förena.

Konneta'bel (fr. *connétable*), fordom ett förnämligt franskt riksämbete, ung. motsvarande marskens i Sverige, obesatt från 1626. Titeln var återupplivad under Napoleon I.

Konnexio'n (lat. *conne'xio*), samband, sammanhang. — Konnexi'v, sammanbindande.

Konnässa'ns, Konnässö'r, försv. av connaissance (se d. o.), resp. connaisseur.

Ko'non, d. omkr. 390 f. Kr., attisk fältherre. K. gick efter Atens nederlag 404 i persisk tjänst och vann sjösegern över spartanerna vid Knidos 395, vilken medförde Atens återupprättelse.

Konosseme'nt (fr. *connaissement*, av lat. *cogno'scere*, lära känna), handling, undertecknad av fartygsbefälhavaren l. hans ställföreträdare, innehållande erkännande om mottagande av gods för befordran samt förbindelse att transportera det till bestämmelseorten och mottagaren. K., som är ställt till viss man l. innehavaren, är ett medel till lätt och snabb omsättning av varorna, då äganderätten överflyttas genom handlingens överlåtande. K. avlöser fraktavtalet (se Frakt) och grundar ett nytt rättsförhållande. K. skall enl. sjölagen innehålla uppgift på fartyget, det inlastade godset samt bestämmelseorten och mottagaren. Genom konossementsklausul kan befälhavare, vilken vid inlastningen ej kunnat undersöka beskaffenheten hos inpackat gods l. kontrollera vikt, mått och antal, fritaga sig från ansvar i dessa hänseenden. K. upphör härigenom att vara rent. Redare pläga i allm. betinga sig frihet från ansvar för befälhavarens och besättningens fel och försummelser ge-

nom särskild klausul (eng. *negligence clause*).

Kono'w, norsk släkt. 1. Wollert K. (från Söndre Bergenshus), f. 1845, d. 1924, norsk stortingsman och industriman. Han var en av det liberala partiets, Frisindede venstre, skapare 1909 och bildade f. å. en liberal-konservativ regering, vilken föll 1912. — 2. Wollert K. (från Hedemarken), f. 1847, den föreg:s kusin, stortingsman 1886—91 samt 1895—1924. Ss. vänsterman var han inrikesminister 1891—93 och lantbruksminister 1900—03. 1918 valdes han för bondepartiet, 1922 för högern och frisinnade vänstern.

Konrad, fyra tysk-romerska kejsare och konungar. K. I, d. 918, hertig av Franken, konung 911, bekämpade utan framgång de mäktiga hertigarna och utsåg sin främste motståndare, hertig Henrik av Sachsen (se Sachsiska ätten), till efterträdare. Om K. II se Frankiska kejsare sp. 463, om K. III—IV se Hohenstaufiska ätten sp. 849 och 852.

Konrad av Marburg, d. 1233, präst, korstågspredikant och kättarförföljare, 1226—31 biktfader för den heliga Elisabet, från 1231 ivrigt verksam ss. Tysklands förste inkvisitor, 1233 för sin framfart anklagad vid en riksdag och på hemvägen därifrån mördad.

Konradi'n, se Hohenstaufiska ätten sp. 852.

Konradsberg, se Sjukvård.

Konsangvinite't (lat. *consangui'nitas*), blodsförvantskap.

Konschone'll, cochenille, kochenill, koschenill, handelsvara, bestående av de torkade honorna av *Co'ccus ca'cti* (se Sköldlöss), ur vilka färgämnena karmin och karmosin framställas. K. har numera utträngts av tjärfärgämnen.

Konsekratio'n (lat. *consecra'tio*, invigning, helgande) kallas i romerska kyrkan (delvis i de evangeliska) framför allt den "invigning" av bröd och vin vid nattvardens firande, som anses äga rum i och med instiftelseordens uppläsande (jfr Transsubstantiation), samt även invigning av heliga föremål, kyrkor o. d.

Konsekuti'v (av lat. *co'nsequi*, följa), angivande följd.

Konsekve'ns (fr. *conséquence*, av lat. *co'nsequi*, följa), följd, följdriktighet, likformighet i handlingssätt; överensstämmelse mellan grundsatser och handlingssätt. Adj.: konsekve'nt.

Konse'lj (fr. *conseil*, eng. *council*, av lat. *consi'lium*, överläggning, rådsförsamling), sammanträde av en statschef och hans rådgivare för överläggning om regeringsärenden. Se Statsråd. — Konse'ljpresident, i vissa stater benämning på ministärens främste ledamot.

Konse'ns (lat. *conse'nsus*), bifall, samtycke.

Konsensua'lkontrakt, avtal, där själva överenskommelsen är bindande, blott den kommit till tydligt uttryck. Köp, byte och lega av lös egendom bli giltiga i och med det ömsesidiga samtycket. Lån däremot kräver för att bli förpliktande för långivaren (utom överenskommelse) jämväl *överlämnande* av låneobjektet. Se Realkontrakt.

Konse'rt (fr. *concert*, av lat. *concerta're*, tävla), eg. tävlan, samverkan. — 1. Offentligt framförande av musikverk. De första K. mot erläggande av inträdesavgift gåvos mot 1600-t:s slut i London. Under 1700-t. förekommo

K. i flera länder och från omkr. 1730 även i Sverige, där i Sthlm (företrädesvis på Riddarhuset) K. anordnades av bl. a. hovkapellet, enskilda föreningar (kavaljerskonserterna) m. fl. — 2. Tonsättning för ett soloinstrument med orkester (piano-, violinkonsert o. s. v.), vanl. i sonatens form l. under namn av konsertstycke i friare form. Urspr. angav K. en kyrklig vokalkomposition med instrumentalackompanjemang (*concerti ecclesiastici*), senare uppkommo rena instrumentalkonserter (*concerti da camera* och *concerti da chiesa*), med omväxlande tutti och soli. — 3. Diplomatisk samverkan mellan olika makter ("europeiska K.").

Konsertmästare, vanl. förste violinspelaren i en orkester, som utför förekommande soli och vid behov företräder kapellmästaren. Stundom finnas K. i ett flertal stämmor och även flera i samma stämma.

Konservati'sm (av lat. *conserva're,* vidmakthålla), den åskådning, som i bevarandet av det bestående och hävdvunna på olika områden ser det väsentliga. Adj.: konservati'v.

Konservativ behandling, i den mening skonsam behandling, att man söker undvika operativt ingrepp (liggkur vid magsår, sängläge och diet vid blindtarmsinflammation m. m.).

Konserva'tor (av lat. *conserva're,* bevara), person, som yrkesmässigt verkställer konservering; i Frankrike m. fl. länder är K. (fr. *conservateur*) titel för museiintendenter, bibliotekarier m. m.

Konservato'rium (ital. *conservatorio,* skyddshem, hittebarnshus), högre undervisningsanstalt för musik. De äldsta, i Italien redan på 1500-t. grundade K. voro hittebarnshus, i vilka de därför begåvade barnen erhöllo musikundervisning. I Sverige inrättades tidigt av Mus. akad. en undervisningsanstalt, som likväl först från 1867 benämnes K.

Konserve'ra (lat. *conserva're*), bevara, bibehålla oskadd, vidmakthålla.

Konserve'ring (se konservera). *Konst.* Åtgärder, som avse att skydda konstverk samt byggnader och föremål av historiskt värde från förfall l. bota redan uppkomna skador å desamma. Vanl. inbegripes i K. även återställandet (genom avlägsnande av senare tillsatser, övermålningar o. d. men med undvikande av nyskapelser och kompletteringar) av föremålen i deras ursprungliga skick (jfr restaurering). I fråga om byggnader omfattar K. sålunda icke blott tekniska skydds- och förstärkningsåtgärder utan även framtagande av äldre byggnadsdelar och utsmyckning, i fråga om målningar bl. a. rengöring, botande av sprickor och andra defekter i ferniss- och färglager, fästande av detta vid sitt underlag, stundom genom utbyte av duk, s. k. rentoilering (se d. o.). Såväl på dessa områden som för K. av träföremål, textilier etc. ha under senaste tid en mångfald sinnrika metoder utbildats. — *Bot.* Växter konserveras vanl. genom pressning och torkning mellan gråpapper; hatt- och buksvampar även genom enbart torkning. Torkade växter skyddas mot insektangrepp med sublimat, naftalin o. d. K. i sprit l. formalin är även vanlig. — *Zool.* Ryggradsdjur, avsedda att bevaras i sin helhet, läggas i konserveringsvätska, ss. 70—90 %-ig sprit, 4—10 %-ig formalin l. en blandning

av 4 delar 2 %-ig formalin och 6 delar 90 %-ig sprit. På större djur (däggdjur) insprutas konserveringsvätska i blodkärl och tarmkanal, på mindre göres vanl. blott ett snitt i bukväggen för vätskans lättare inträngande. Vätskemängden bör vara minst 2 ggr djurets volym och ombytas efter 3 dygn. Ryggradslösa djur med kalkskelett bevaras i sprit l. neutral formalin (ej i sur formalin, som löser kalken); torkning användes ofta (även för insekter). *A.* Tillvaratagande av hud för uppstoppning. Djuren böra vara fullt färska. Mått å desamma tagas. På *större däggdjur* göres ett snitt från hakan till svansspetsen samt på extremiteternas insidor. Huden avflås (yttersta tåledernа få kvarsitta vid densamma), rengöres, gnides med salt och nedsaltas i ett kärl l. torkas (ej i solen). Kraniet, ev. skelettet i övrigt, tillvaratages. På *mindre däggdjur* däremot löstagas extremiteterna invid kroppen, krängas ut och flås till yttersta tåleden, varefter extremitetbenen rengöras och medfölja huden. På *fåglar* göres ett snitt från krävtrakten längs bröstbenskammen till ett stycke från ändtarmsöppningen (på vita fåglar under vingen). Skinnet flås av, vingar och hals avtagas invid kroppen, benen i knäleden, stjärten ovanför stjärtpennornas fäste. Huvudet kränges ut, flås till näbbroten samt rengöres liksom vingar och ben; pålindade blånor få ersätta muskulaturen, skinnet insmörjes med arseniksåpa. Huvudet kränges tillbaka och en löst lindad, provisorisk kropp av träull, med hals av blånor, insättes och skinnet hopsys samt får torka. *Kräl-* och *groddjur* behandlas ung. som mindre däggdjur. *Fiskar* måste omedelbart uppstoppas. *B.* Uppstoppning (efter förut nämnda preparering). *Större däggdjur.* Efter de tagna måtten göres en miniatyrmodell. Efter modellen uppbygges kroppen av trä, paraffinindränkt torv l. papier-maché. Huden betas i stark lösning av alun och salt, insmörjes med arseniksåpa och påsättes. Skinnen av *mindre däggdjur* behandlas på samma sätt men uppstoppas ung. som fåglar; huvudet göres dock av paraffinindränkt torv. *Fåglar.* Skinnet uppmjukas i våt sand, den provisoriska kroppen uttages, under huden och längs benen instickas mjuka järntrådar. En ny kropp göres av träull och förses med en järntråd, på vilken halsen fastsättes vid kroppen. Halstråden stickes genom hjärnskålen, skinnet drages över kroppen, i vilken bentrådarna stadigt fästas, varpå skinnet hopsys, vingar och stjärt fästas och fågeln uppmonteras. *Kräldjurs-* och *groddjursskinn* utfyllas vanl. med lera l. sågspån. *Fiskar.* Kroppen skäres vanl. i trä l. torv, men även sågspån användes. Fenorna utspännas med nålar. Sedan fisken torkat, fernissas den. *C.* Skelettering innebär avlägsnandet av muskulatur etc. samt torkning av ett djurs skelett. Huden avtages, inälvor och muskulatur avlägsnas, blodet urlakas, benen skrapas och borstas, torkas, fettextraheras med bensin l. gasolja, blekas och monteras. — *Kokk.* Behandling av födoämnen till förebyggande av deras förskämning. K. kan ske genom frysning, torkning, antiseptisk behandling samt upphettning och inläggning i hermetiskt slutna kärl. Den sistnämnda metoden användes i stor utsträckning vid fabriksmässig tillverkning av

konserver. I hushållen har sedan gammalt använts torkning och nedsaltning särskilt av kött och grönsaker samt rökning av kött. För K. av bär och frukter begagnas syltning, d. v. s. långvarig kokning med riklig tillsats av socker, varigenom jäsning förhindras. Numera brukas i hushållen i stor utsträckning för alla slag av födoämnen inläggning på hermetiskt slutna kärl med användande av s. k. inkokningsapparat, bestående av en med termometer försedd kittel, vari med glaslock försedda konservglas upphettas. Därvid steriliseras glaskärlen jämte innehåll och luften utdrives, innan locken slutas. En annan metod är att med sugpump pumpa ut luften ur kärlen.

Konsideratio'n (av lat. *considera're*, betrakta), betraktande, övervägande; avseende, hänsyn. — K o n s i d e r a' b e l, ansenlig, betydande.

Konsigne'ra (lat. *consigna're*, eg. förse med underskrift och sigill), översända varor till en köpman å annan ort att av honom där säljas för ägarens räkning. Kommissionären i en sådan affär benämnes k o n s i g n a t a' r (-ta'rie), kommittenten k o n s i g n a' n t.

Konsi'lium, se K o n c i l i u m.

Konsiste'ns (av lat. *consi'stere*, stå tillsammans), ett (särsk. halvflytande) ämnes fasthet och sammanhang. — K o n s i s t e n s f e t t, se S m ö r j m e d e l.

Konsisto'rienotarie, tjänsteman vid domkapitlen, Stockholms stads konsistorium och hovkonsistoriet, med uppgift att föra protokoll vid sammanträden, sköta expeditionen m. m.

Konsisto'rium (lat. *consisto'rium*, eg. församlingsställe), namn på vissa slags ämbetsmyndigheter, särskilt inom den kyrkliga organisationen. — Inom katolska kyrkan märkas särskilt kardinalkonsistorium (se K a r d i n a l) samt den kollegiala domstol vid biskopens sida, som i kyrkliga mål dömer i första instans. — I den av Calvin grundade kyrkliga organisationen i Genève (se C a l v i n sp. 984) hade ett K. stor betydelse och maktbefogenhet (i de presbyterianska kyrkorna motsvarat av församlingsrådet). — Inom den lutherska kyrkan i Tyskland inrättades omkr. mitten av 1500-t. flerstädes K. ss. kyrkliga domstolar. Så småningom fingo dessa även uppgiften att vara centrala kyrkoförvaltningsorgan. De tillsattes av landsfursten. Efter skilsmässan mellan stat och kyrka ha de i vissa stater bibehållits ss. enskilda kyrkliga förvaltningsorgan. — I *Sverige* blev under förra hälften av 1600-t. K. den vanliga benämningen på domkapitlen (se d. o.). Vid denna tid upprättades också K. i de erövrade Östersjöprovinserna. Om C o n s i s t o' r i u m e c c l e s i a' s t i c u m g e n e r a' l e och C o n s i s t o r i u m r e' g n i se dessa ord. — Nu användes benämningen K., ehuru mera sällan, om domkapitlen. Den har däremot officiellt bibehållits för följande med dem likartade myndigheter: Stockholms stads K., Hovkonsistorium (se dessa ord) samt Fältkonsistorium, en endast under krig fungerande myndighet, bestående av en fältprost som ordf. samt ett antal regementspastorer och fältpredikanter. — Om a k a d e m i s k t k o n s i s t o r i u m se U n i v e r s i t e t.

Konskriptio'n (lat. *conscri'ptio*, sammanskrivning, förteckning), benämning på uttagning till krigstjänst genom allmän

värnplikt i vissa länder, nu eg. de engelsktalande och, särskilt under 1700-t., även på kontinenten.

Konso'l (fr. *console*), inom byggnadskonsten ett utsprång av växlande form och material, tjänande som stöd l. fäste för bågar, gesimser, balkonger o. s. v. — Inom möbelkonsten tjänar K. liknande uppgifter, att uppbära hyllor, bord, konsolbord, o. 'd. — Konsolbalk, se Cantilever.

Konsolide'ra (av lat. *con*, samman, och *so'lidus*, fast), förstärka, ge styrka, stadga; trygga betalningen av en skuld genom att därät anvisa bestämda inkomstkällor.

Konsona'ns (lat. *consona're*, klinga tillsammans), två l. flera toners uppgående i en klangenhet. Uppfattningen av K. har under tiderna växlat. I nutida musik äro dur- och mollskalans treklanger med alla sina intervaller konsonanser. Jfr Tonförnimmelser.

Konsona'nter (av lat. *consona'ntes*, sing. *co'nsonans*, som ljuder tillsammans med, nämligen med ett annat ljud), en benämning på vissa språkljud, vilken dock fått en tvåfaldig innebörd (jfr Språkljud). Dels har termen K. bibehållit sin ursprungliga innebörd och betecknar då sådana språkljud, som icke ensamma bilda (l. bruka bilda) en stavelse, utan som "ljuda med" ett annat ljud, som då fyller denna stavelsebildande funktion; dels åsyftar termen en egenhet i språkljudens bildningssätt (artikulation) och betecknar då de ljud, vilkas grundkaraktär bestämmes genom de ljud, som uppstå vid luftströmmens passerande genom en förträngning l. spärrning, ett kontaktsläge, någonstädes i talapparaten, l. åtminstone genom själva denna spärrning (ss. vid *m*, *n*). I den förra betydelsen, här kallad K¹., står K. i motsats till sonant, i den senare, här kallad K²., till vokal. — Samtliga språkljud kunna indelas antingen i sonanter och K¹. l. i vokaler och K². Den populära användningen av termen K. är snarast = K². Man säger då, att t. ex. *m*, *r*, *l*, *s*, *t*, *g* äro K., medan t. ex. *a*, *i*, *o* äro vokaler, därför att luftströmmen här får passera utan ljudalstring i munhålan. Men flera av de sålunda som K. betecknade äro icke K¹.: i t. ex. *handel*, *vatten* (i vilka vanl. intet *e* höres), *hm* (ss. interjektion) utgöra just resp. *l*, *n*, *m* kärnan i en stavelse, d. v. s. de äro sonanter. Omvänt behöva ej alla K¹. även vara K².: i ty. *bein* l. sv. *aj*, *ja* uttalas *j* oftast vokaliskt (jfr Vokaler). — Då de flesta K². bildas i munhålan (jfr nedan), har man med fog försökt ersätta K². med termen buckaler (av lat. *bu'cca*, mun) för att slippa dubbeltydigheten av termen K. — För indelningen av K¹. redogöres under Språkljud. K². indelas dels efter bildningssättet och arten av det uppkomna ljudet, dels efter bildningsstället. Enl. den förra indelningen skiljes på explosivor l. klusiler och frikativor l. spiranter (se resp. ord), till vilka lämpligen fogas tremulanten (vibranten) *r* samt *l*-ljudet med sin delvis egenartade "laterala" bildning (av lat. *la'tus*, sida; luften passerar kluven tungans sidoränder). Hit kan ock räknas indelningen i "fortes" (starka) och "lenes" (svaga) — *p*, *t*, *k* äro t. ex. fortes, men *b*, *d*, *g* lenes — och i aspirerade och oaspirerade (se Aspiration). Vissa andra indelningar nämnas under Språkljud. Vid indelning

efter bildningsstället benämnas de olika grupperna efter det ställe, där förträngningen l. spärrningen sker, fr. o. m. läpparna t. o. m. bakersta delen av munhålan (vissa K^2. bildas ända nere i struphuvudet). Man talar då om labialer, dentaler, interdentaler, alveolarer, palataler, velarer (och laryngaler). För att exaktare ange artikulationsstället har man med fördel nyttjat en binär nomenklatur, varvid det vid bildningen aktiva organet nämnes först, det passiva sist: labio-dental (läpp mot tänder), t. ex. *f*, apiko-dental (av *a'pex*, tungspets), dorso-velar (tungrygg mot gomsegel), t. ex. *k* i *ko* o. s. v. — M u l j e r a d kallas en K^2, som innefattar ett *j*-aktigt ljud, t. ex. fr. *gn* i *signer*, vilket rätteligen icke skall uttalas som vanligt $n + j$. — Med a f f r i k a t a förstås en förening av en explosiva och en på väsentl. samma ställe bildad frikativa, ss. t. ex. i ty. *Pferd*.

Konso'rter (av lat. *co'nsors*, delaktig), delägare, medintressenter; kamrater, likasinnade stallbröder (ofta nedsättande). — K o n s o' r t i u m, lat., finansiell sammanslutning, "bolag".

Konspiratio'n (av lat. *conspira're*, samverka), sammansvärjning, stämpling. — K o n s p i r a t ö' r, sammansvuren, person, som åstadkommer en stämpling. — K o n s p i r e' r a, stämpla, sammansvärja sig.

Konst. *Estet.* I vidare bemärkelse alla arter av konstnärlig verksamhet, således även litteratur och musik, i inskränkt mening endast de s. k. b i l d a n d e l. s k ö n a K.: byggnads-, bildhuggar- och målarkonst (inkl. grafisk konst). — *Bergsvet.* Äldre benämning på mekaniska anordningar vid bergsbruk.

Konstakademin, populärt namn på A k a d e m i e n f ö r d e f r i a k o n s t e r n a (se d. o.) samt på dess Konsthögskola.

Konsta'ns (lat. *co'nstans*, fast, oföränderlig), oföränderlighet. Adj.: k o n s t a' n t.

Konsta'nt. *Matem. Fys.* Oföränderlig storhet. Man skiljer mellan a b s o l u t a (inom fysiken u n i v e r s e l l a) K., som alltid ha samma värde, ss. π (se P i) och ljusets hastighet i tomrummet, och r e l a t i v a l. s p e c i e l l a K., som visserligen äro konstanta under en viss undersökning men som i olika fall kunna anta olika värden. Ett matematiskt ex. äro radien r och medelpunktens koordinater a och b i cirkelns ekvation $(x - a)^2 + (y - b)^2 = r^2$. En dylik K., som bestämmer en kurvas l. ytas form och läge, kallas även p a r a m e t e r.

Konstanta'n, legering av koppar och nickel, har ett av temperaturen nästan oberoende elektriskt motstånd och användes därför till reostater.

Konstant element, galvaniskt element utan polarisation, vilket kan ge konstant ström.

Konsta'ntia, f. 1588, d. 1631, drottning av Polen, var syster till Sigismund III:s första gemål Anna, efter vars död hon 1605 förmäldes med Sigismund.

Konstanti'n (lat. *Constanti'nus*), *romerska* och *östromerska* kejsare, av vilka den förste var K. d e n s t o r e, f. 285, d. 337 e. Kr., son till Constantius Chlorus och Helena. Vid sin faders död 306 utropad till kejsare av de v. provinsernas härar, tilltvang K. sig snart makten i Väst-Rom och, genom seger över sin förbundsbroder och medtävlare Licinius, även i Öst-Rom 323. I kriget mot en medtävlare,

Konstantin den store. Kolossalbyst av marmor. (Rom.)

Maxentius, använde K. korset som sitt fälttecken (se Labarum och In hoc signo). Han gav småningom kristendomen en företrädesställning och arbetade på att stödja rikets sammanhållning genom att inpassa den livskraftiga kyrkan i statens organisation. Vid kyrkomötet i Nicaea 325 genomdrev han en samlande kyrklig läroformel, den *nicenska bekännelsen.* I rikets styrelse genomförde K. djupgående förändringar. Det ärftliga kejsardömet av Guds nåde är hans skapelse i anslutning till hellenistiska och orientaliska traditioner. Det av Diocletianus påbörjade reformarbetet fullbordades genom rikets indelning i förvaltningsområden: prefekturer, dieceser och provinser. K. genomförde ett system av rangklasser bland ämbetsmännen, förbättrade rättsvården och kontrollen över skatteuppbörden. Han lät romerska rättssedvänjor undanträngas till förmån för hellenistiskt-orientaliska och flyttade definitivt riksstyrelsens säte till Bysans (se Konstantinopel). Genom K:s statsmannagärning har utvecklingen i mycket letts in på de spår, den sedan följde i många århundraden. Först på dödsbädden mottog K. dopet. Han dyrkas som helgon i de grekisk- och romersk-katolska kyrkorna. Om K. VII och K. XI se Östromerska riket.

Konstanti'n, konung av *Grekland,* f. 1868, d. 1924, son till Georg I, vilken han efterträdde 1913. Kort efter världskrigets utbrott erbjöd K. på Venizelos' initiativ de allierade Greklands understöd, vilket avböjdes med hänsyn till Turkiets då ännu neutrala ställning. Ett nytt anbud avvisades mars 1915 på grund av ryska farhågor för en ev. grekisk erövring av Konstantinopel. K. förde sedan en utpräglad neutralitetspolitik under allt starkare spänning med Venizelos och hans parti. Se vid. Grekland sp. 1544—47. K. förmäldes 1889 med Sofia av Preussen, f. 1870, syster till Vilhelm II.

Konstantino'pel (av *Konstantin* och grek. *po'lis,* stad), turk. *Istambul* l. *Stambul,* Turkiets

Konstantin av Grekland.

största stad och till 1923 dess huvudstad, utomordentligt vackert belägen på de kuperade stränderna vid Bosporens mynning i Marmarasjön. 900,000 inv., med förstäderna 1,1 mill., större delen muhammedaner, mest turkar. Det äldsta K., Stambul i inskränkt bet., ligger på en trekantig halvö mellan Marmarasjön i s., Bosporen i ö., Gyllene Hornet, en vik av Bosporen, i n. och begränsas i v. av den gamla stadsmuren. Gatorna äro trånga, krokiga och smutsiga, husen mestadels av trä. Över Gyllene Hornet föra två broar till Galata och Pera, den ena, "Nybron" l. Galatabron, en av världens livligast trafikerade platser. Galata (med Galatatornet, huvudsakl. från 1300-t.) är K:s hamnstad och affärslivets medelpunkt. Högst i n. ligger den europeiska stadsdelen Pera. I n.ö. ligger palatset Dolma Bagtje, de sista sultanernas residens. På asiatiska sidan ligga Skutari, med rent orientalisk karaktär, och förstäderna Haidar Pasja (utgångspunkt för Bagdadbanan) och Kadiköi (Kalkedon). — I Stambul finnas de mest bekanta byggnaderna och platserna, främst Seraljen, förr sultanens bostad, ett komplex av

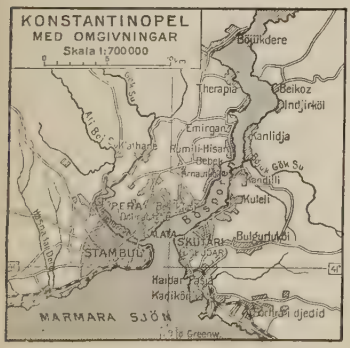

smärre parkomgivna byggnader, kiosker, av vilka ett par nu äro museer, däribland Nya museet och Tjinilikiosken med märkliga antika och bysantinska samlingar, vidare Höga Porten med ämbetslokaler m. m., den 1894 genom jordbävning förstörda, nu delvis återuppbyggda Stora basaren och krigsministeriet, Seraskeratet, samt Atmeidan, en stor, öppen plats, där medeltidens hippodrom låg. Bland K:s otaliga moskéer och kyrkor märkas främst Sofiamoskén, Hagia (l. Aja) Sofia, uppförd 532—37 av Antemios från Tralles och Isidoros från Miletos (se ill. till Byggnadskonst sp. 839 och Bysantinsk konst sp. 886), vidare Sergios- och Bakkoskyrkan, byggd 527, nu moské, kallad Kütjük Aja Sofia, Irenekyrkan, anlagd 532, nu tyghus, Muhammed II:s moské, byggd 1463—69, Bajazid II:s moské, uppförd 1497—1505, Soliman I:s moské, Sinans mästerverk, uppförd 1550—56, Ahmed I:s moské och Jeni Validemoskén från 1600-t. I Ejubmoskén, anlagd 1459, omgjordade sig sulta-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Konstantinopel. Vy över staden med Gyllene Hornet, Stambul och i förgrunden Galata.

nerna med profetens svärd, en motsvarighet till de kristna monarkernas kröning. Till stadens gamla byggnadsverk höra vidare kejsar Valens' vattenledning från 300-t., som ännu användes, och flera oerhört stora cisterner. Av kejsarpalatsen s.ö. om Sofiamoskén ha stora lämningar nyligen utgrävts. Berömd är den vackra kyrkogården i Ejub. K. är i hög grad en internationell stad, där Europa och Asien mötas.

Konstantinopel. Gata i Stambul.

— K. är säte för en grekisk-ortodox patriark. Där finnes ett turkiskt universitet. — K. är en av världshandelns och sjöfartens medelpunkter med kolossal varutransitering. Turisttrafiken är synnerligen livlig. Anatoliska järnvägen förbinder K. med Främre Asien; med Europa går förbindelsen dels över Sofia—Belgrad, dels över Bukarest. — *Historia.* K. anlades under namnet By'sans (grek. *Byza'ntion*) av kolonister från Megara på 600-t. f. Kr., lydde på 400-t. f. Kr. under Atens välde, erövrades 339 f. Kr. av Filip II av Makedonien. Staden, som under den romerska kejsartiden växte till världsstad på grund av det kommersiellt gynnsamma läget, gjordes 330 e. Kr. av kejsar Konstantin till residens under namnet Nya Rom (grek. *Ne'a Ro'me*), vilket dock undanträngdes av benämningen K. K. blev sedan de östromerska kejsarnas residens, och patriarken av K. blev den grekisk-ortodoxa kyrkans överhuvud. Under korstågen sjönk K:s betydelse, och det intogs 1204 av korsriddarna, som anställde stor förödelse i staden. 1204—61 residerade frankiska furstar i K. Stadsdelen Galata uppläts åt italienska köpmän. Under paleologernas

Konstantinopel. T. v. Tjinilikiosken i Seraljen. — T. h. Ahmed I:s moské.

dynasti från 1261 hotades K. upprepade gånger av turkarna och intogs 1453 av sultan Muhammed II, som gjorde K. till det osmanska rikets huvudstad. Turkarna satte helt sin prägel på Stambul, utom kvarteret Fanar, där patriarken och grekerna hade sitt säte (jfr Fanarioter). K. besattes 1918 av de allierades trupper och ställdes genom Sèvresfreden 1919 under de allierades kontroll men befriades från denna efter Lausannefreden 1923.

Konstantinska donationen, en påstådd förläning av kejsar Konstantin den store till Roms biskop, varigenom denne förutom stora besittningar skulle få full överhöghet över kyrkan samt världslig överhöghet över Italien med provinser, vilket uttolkades som hela Västerlandet i motsats till öst-Rom. Av 1400-t:s humanister visades, att K. var en förfalskning, sannol. tillkommen på 700-t.

Konstanz [kå'nnstants], stad i Baden, Tyskland, naturskönt belägen vid Rhens utlopp ur Bodensjön. Märkliga medeltidsbyggnader, ss. domkyrkan (urspr. från 1000-t., ombyggd på 1400-t.) och konciliebyggnaden (urspr. en klädeshall). 30,000 inv. — Romarna uppförde där ett fäste, och efter kejsar Constantius Chlorus uppkallades K. Ss. biskopssäte och fri riksstad hade K. sin storhetstid under medeltiden. På grund av sin anslutning till Schmalkaldiska förbundet erövrades K. 1548 av Österrike. Det tillföll Baden 1805.

Konstanzkonciliet, ett allmänt kyrkomöte i Konstanz 1414—18. Vid K., bland vars drivande kraf-

Konstanz. Domkyrkan.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

ter voro kejsar Sigmund och Gerson, vunno snart de försonliga reformsträvandena överhand. K:s över påvarna stående myndighet fastslogs, och den pågående påveschismen löstes genom att de tre stridande påvepretendenterna trädde tillbaka. Men den nyvalde påven Martin V bröt reformsträvandena genom att med de olika länderna avsluta särskilda konkordat. Vid K. blev Hus (se d. o.) efter ett hårdnackat försvar dömd till bålet som kättare. Beslut fattades, att koncilier för framtiden skulle inkallas med mellantider. Striden om påvemakten återupptogs inom kort på Baselkonciliet (se d. o.).

Konsta'pel (eng. *constable* eg. stallmästare, jfr Konnetabel). 1. Lägre polistjänsteman. — 2. Lägsta underbefälsgrad vid svenska arméns artilleri, motsvarande korpral (se d. o.), användes även i sammansättningar, t. ex. artillerikonstapel, förrådskonstapel m. m., för underofficer vid olika avdelningar l. yrkesgrenar vid flottan.

Konstate'ra (av lat. *consta're*, vara bekant), bekräfta, ådagalägga riktigheten av.

Konstellatio'n (av lat. *con*, tillsammans, och *ste'lla*, stjärna), stjärnbild.

Konsten i skolan, se Föreningen Konsten i skolan.

Konsternatio'n (av lat. *consterna're*, skrämma), bestörtning. — Konsterne'ra, förvirra.

Konstförvant (ty. *Kunstverwandte*), gammal benämning på tryckare l. sättare.

Konstgjorda lemmar, se Ortopedi.

Konstgjord andning, se Livräddning.

Konstgjorda tänder, se Tändernas sjukdomar.

Konstgjord dimma, luftfuktighet, utfälld på små partiklar av ett i luften utsprutat ämne med vattenbindande förmåga, t. ex. fosforpentoxid, bildad genom förbränning av fosfor. K. användes för bildande av rökslöjor, som i såväl lant- som sjö- och luftkrigföringen dölja vissa stridshandlingar för fienden, samt för hindrande av frostbildning å odlad jord, emedan den minskar markens värmeutstrålning.

Konstgång, se Arbetsöverföring.

Konsthantverk, konstindustri, konstslöjd, i historisk bemärkelse det hantverk (se d. o.) l. den industri (se d. o.), som utövats ej endast för att fylla ett praktiskt behov utan även för att ge uttryck åt en konstnärlig strävan. Någon skarp gräns mellan K. och vanligt hantverk har ej dragits förrän efter industrialismens genombrott, då den individuella prägel och den goda form, som förut vanl. kännetecknade även det enklaste hantverk, gått förlorad genom tillverkningens mekanisering. Som reaktion häremot uppstod i England under 1800-t:s senare del en främst av William Morris (se d. o.) främjad strävan att förnya K. med hjälp av konstnärliga krafter och i anslutning till äldre tiders K. I Sverige ha dessa strävanden kanske vunnit mer terräng än på andra håll, till stor del tack vare de insatser, som gjorts dels av Svenska Slöjdföreningen (se d. o.) och, på det textila området, Föreningen Handarbetets vänner (se d. o.), dels av en rad yngre konstnärer, som ställt sina krafter i K:s tjänst.

Konsthantverkarnas gille, en 1906 i Sthlm bildad sammanslutning med syfte att främja det

svenska konsthantverket. K. utger sedan 1923 en årsskrift, *Svensk nyttokonst.*

Konstharmo'nium, se Orgelharmonium.

Konsthistoria, vetenskapen om de bildande konsternas historiska utveckling. Som självständig vetenskap är K. relativt ung. Viktiga källskrifter i form av konstnärsbiografier och monumentbeskrivningar finnas visserl. redan från antiken (Pausanias, Plinius), och under renässansen når den biografiska K. en blomstring med Vasari, Karel van Mander m. fl.; 1600- och 1700-t. medföra ytterligare materialsamlingar. Men först med Winckelmanns banbrytande studier över den grekiska konsten uppstår en K. i modern mening, inriktad på studiet av konstverken själva och deras egenskaper. Under 1800-t:s förra del står dock K. i ett starkt beroende av den spekulativa estetiken, och först på 1870-t. utvecklas den till en fullt empirisk vetenskap. Med den stilkritiska metoden (först utbildad och tillämpad på italiensk renässanskonst av italienaren Morelli), som genom jämförande studium av konstverkens stilistiska och tekniska egendomligheter söker vinna fasta hållpunkter för deras datering och hänförande till olika mästare och skolor, har K. fått en arbetsmetod, som vid sidan av det dokumentariska källstudiet alltjämt utgör dess viktigaste, varvid även fotografikonstens utveckling varit K. till hjälp. Genom stilkritisk granskning av de med traditionella mästarnamn betecknade verken i museerna och annorstädes ha nya, säkrare bestämningar vunnits. Samtidigt därmed ha andra forskare genom systematisk bearbetning av nytt l. förut obeaktat material sökt vidga K:s område, som tidigare huvudsakl. omfattat antikens och renässansens europeiska konst, med nya epoker (främst medeltiden) och konstområden (främst Orienten, vars betydelse för den kristna konsten särskilt Strzygowskis forskningar klarlagt). Även för konstteorin (se d. o.) har det historiska stilstudiet (främst genom Wölfflin) medfört en förnyelse. — I Sverige, där 1600-t:s antikvitetsintresse och 1700-t:s estetiska skrifter (Ehrensvärd) i viss mån förberett K., framträder denna först i början av 1800-t. (vårt första konsthistoriska arbete är Lorenzo Hammarskjölds *Utkast till de bildande konsternas historia,* 1817) men går även här länge i estetikens ledband (som akademiskt läroämne skildes K. först 1908 från denna). Vid sidan därav framväxer emellertid en grundläggande monument- och arkivforskning (K. G. Brunius, Eichhorn, Hans Hildebrand, Upmark d. ä.). Med den stilkritiska metodens genombrott omkr. 1900 har en modernt utbildad forskargeneration framträtt, som utvecklat en livlig verksamhet, hittills främst inom det av J. Roosval och hans lärjungar upptagna studiet av den svenska medeltidskonsten.

Konsthistoriska sällskapet, en 1914 i Sthlm bildad sammanslutning av konsthistoriker och konsthistoriskt intresserade i syfte att befordra kunskapen om och intresset för äldre konst. K. utger en årsskrift, *Konsthistoriska sällskapets publikation.*

Konsthögskolan, se Akademien för de fria konsterna.

Konstindustri, se Konsthantverk.

Konstipatio'n (av lat. *constipa're*, sammanhopa), förstoppning.

Konstitue'ra (lat. *constitu'ere*), grunda, organisera; utgöra det väsentliga i en helhet; tillsätta, förordna. — Konstitue'rad, tillsatt medelst konstitutorial (se d. o.). — Konstituerande församlingen, se Franska revolutionen sp. 545 och 548 f.

Konstitutio'n (lat. *constitu'tio*), sammansättning, beskaffenhet; fastställande. — *Kem.* Det sätt, varpå de olika atomerna i en molekyl äro anordnade sinsemellan. — *Med.* Fackuttryck för den anatomiska byggnaden och för motståndskraften hos en människa (t. ex. muskulös, klen, nervös, allmänt kraftig K.). — *Statsr.* Grundlag, statsförfattning (se dessa ord). — Konstitutionali'sm, se Konstitutionell.

Konstitutione'll, som har avseende på konstitutionen. — *Med.* K. kallas en sjukdom, som har allmän spridning i kroppen, i motsats till lokala åkommor. — *Statsr.* Grundlagsenlig, grundlagsbestämd (se Grundlag). K. säges den monarkiska statsform vara, i vilken regentens makt begränsats och bestämts av en av hans ensidiga vilja oberoende konstitution l. grundlag, i motsats till vid absolutism (se d. o.). Benämningen (liksom också konstitutionalism) användes även om styrelsesystemet i dess helhet, då det kännetecknas av grundlagens anda och mening. — Konstitutionella stadgar, sådana förordningar l. stadgar, vilkas utfärdande är i grundlag påbjudet och vilka supplera vissa grundlagsbestämmelser. De viktigaste bland dem äro ansvarighetslagen för statsrådets ledamöter, departementsstadgan, lagen om val till riksdagen, kyrkomötesförordningen samt instruktionerna för J. K., J. O. och M. O.

Konstitutionsutskottet, se Utskott.

Konstituti'v (se Konstituera), grundläggande, väsentligt bestämmande.

Konstitutiva principer, ss. filosofisk term använd av Kant om de s. k. kategorierna l. de rena förståndsbegreppen ss. principer, vilka ge vår kunskap objektiv betydelse, till skillnad från förnuftsidéerna, som icke med visshet kunna sägas vara annat än subjektiva regler för kunskapens ordnande och därför sägas ha *regulativ* betydelse.

Konstitutoria'l, den handling, varigenom en person tillsättes att förvalta ett ämbete l. en tjänst utan att därå erhålla fullmakt. Jfr Ämbetsman.

Konstjäst, se Etylalkohol sp. 1249.

Konstlära, se Estetik sp. 1209.

Konstnärsförbundet, en 1886 bildad sammanslutning av svenska konstnärer, huvudsakl. ur den i Paris studerande yngre generationen. K. framgick ur den s. k. opponentrörelsen, vars ledande själ var Ernst Josephson, vilken tog initiativet till en 1885 till konstakademin inlämnad, av 86 äldre och yngre svenska konstnärer undertecknad skrivelse, vari krävdes vittgående reformer av akademin, och till två utställningar i Sthlm s. å., "Från Seinens strand" och "Opponenternas utställning", med vilka den parissvenska konsten slog igenom här

Konstnärsförbundets styrelse. Målning av Richard Bergh (1903). (Nat. mus.) — Fr. v. Chr. Eriksson, Eug. Jansson, Kreuger, Nordström, Thegerström, Bergh.

hemma. Akademins avvisande svar ledde till en fullständig brytning med denna och bildandet av K. i Göteborg f. å. Som sin närmaste uppgift satte K. att verka för årliga utställningar och allmän konstnärssammanslutning, det deltog i bildandet av Svenska konstnärernas förening (se d. o.) 1890, men en brytning inträdde snart, varefter K:s medlemmar endast som särskild grupp deltogo i allmänna utställningar. Utom genom egna utställningar verkade K. genom en skola, som med vissa avbrott uppehölls 1891—1908. K:s ordf. och ledande själ under dess senare skede var Karl Nordström, bland dess främsta medlemmar märkas vidare Kreuger, Eug. Jansson, Rich. Bergh, Chr. Eriksson och Liljefors. K. upplöstes 1920. — För den svenska konstens utveckling har K. haft den största betydelse. Framför allt är K:s namn knutet till 1890-t:s nydaning av det svenska landskapsmåleriet (se Svensk konst). På detta område har K., icke minst genom sin skola, starkt påverkat även den följande generationen, som kan betecknas som "K:s riktning".

Konstnärsklubben, en 1856 i Sthlm bildad sammanslutning med syfte att sammanföra konstnärer till kamratligt umgänge. K. tog 1882 initiativet till byggandet av Konstnärshuset i Sthlm, färdigt 1899, innehållande klubb- och utställningslokaler m. m. (jfr Svenska konstnärernas förening).

Konstriktio'n (lat. *constri'ctio*), hopdragning, hopsnörpning.

Konstrue'ra (lat. *constru'ere*), uppbygga, uppföra, utföra; sammanfoga orden i en mening; upprita; på spekulativ väg med stöd

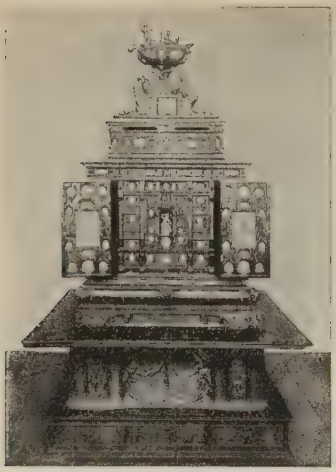

"Gustav II Adolfs konstskåp." Av Philipp Hainhofer. (Uppsala univ.)

av vissa teorier söka förklara en företeelse. Se Konstruktion.

Konstruktio'n (lat. *constru'ctio*), anordning, plan, byggnad; i överförd bet. tankebyggnad, utan hänsyn till verkligheten ("en ren konstruktion"; adj.: konstrue'rad, ofta liktydigt med fantiserad). — *Geom.* Se Linearritning. — *Språkv.* Ett ords syntaktiska förbindelse ("rektion") med ett annat l. med en sats (substantiv med substantiv, adjektiv med adverbial, verb med objekt l. en sats). Mindre riktigt säges, att ett visst verb l. konjunktion "styr" en viss modus, då i själva verket K. beror på arten av förhållandet mellan två idéer. — Konstrukti'v, ordnande, sammansättande; nödvändig för t. ex. en byggnads fasthet. — Konstruktö'r, person, som utför K.

Konstsilke, en på kemisk väg framställd silkesliknande tråd. På 1730-t. gjorde Réaumur misslyckade försök att uttänja lack till silkesliknande trådar. Den förste, som lyckades utexperimentera en för industrin användbar metod, var en fransk greve Hilaire de Chardonnet (1885). Till det efter denna metod framställda s. k. chardonnetsilket användes kollodium, som pressas genom rör, på vilkas mynning sitta glastuber med ett antal fina hål. Rören mynna vanl. ut i vatten, där nitrocellulosan stelnar och bildar fina trådar, som viras upp på rullar för att därefter sammansnos till *en* tråd. För att förtaga garnet dess explosiva karaktär behandlar man det med en lösning av (vanl.) natriumsulfhydrat. Det nu till färgen brungrå garnet undergår sedan blekning och tvättning. — Utom nämnda, täml. dyrbara sätt att indirekt lösa cellulosa med eter och alkohol användas numera flera andra metoder, ss. att direkt lösa bomullscellulosan i ammoniakalisk kopparoxidlösning. Den härvid erhållna, tjockflytande vätskan utpressas i utspädd svavelsyra, natronlut med tillsats av socker l. annat ämne, vari cellulosan utfälles. Det på detta sätt framställda K. kom i marknaden under namn av glansstoff. Enl. en annan metod behandlas bomullscellulosa med acetater och löses sedan i aceton. Det av denna spinnvätska erhållna s. k. acetatsilket är mycket hållbart och vackert. — Numera har man alltmer börjat använda den billiga trämassan som råmaterial. Enl. en av de engelska kemisterna Cross, Bevan och Beadle utexperimenterad metod löses trämassan i natronlut och behandlas med kolsvavla, varvid erhålles s. k. cellulosaxantogenat, som utspinnes till ett starkt glänsande garn,

Den s. k. Ungerska kröningsmanteln. (Budapest.)

viskossilke, vilket numera tillverkas även i Sverige (Borås). Genom att tillvaratagа avfall av K., som skäres i bitar och bearbetas likt ull och bomull, erhålles handelsvaran stapelgarn. Sättet att framställa K. efterliknar silkesmaskens spinning, men det är ej möjligt att använda tuber med så små hål, att K. kan bliva lika fint som natursilket; det är dessutom styvare och har jämförelsevis ringa hållfasthet, särskilt i vått tillstånd, men det överträffar vanl. naturligt silke i glans. K. har fått en alltmer ökad användning för en mängd olika textilvaror. Världsproduktionen var 1923 44 mill. kg.

Konstskåp l. kabinettskåp brukar man benämna de på 1600-t. mycket vanliga, av dyrbart material utförda samt med en rikedom av smålådor sinnrikt inredda små skåp, i vilka dyrbarheter av olika slag brukade förvaras. Ett märkligt tyskt K., kallat "Gustav II Adolfs konstskåp", finnes i Uppsala univ.

Konstslöjd, se Konsthantverk.

Konstsömnad, broderi, sömnad i mönster, avsedd att pryda. Grunden är de enkla stygn, som användas för praktiskt bruk. Genom kombination av olika stygn och färger kan det mest växlande arbetsresultat vinnas. Tekniskt sett förefinnas två grupper: 1) Man arbetar efter trådarna i tyget, varigenom endast rätliniga l. kantiga former kunna åstadkommas. Hit höra *hålsöm, näversöm, utskuren söm, reticella* (alla genombrutet arbete) samt *korsstygn* och *tvistsöm,* rätlinig *plattsöm* och *rutsöm* (se dessa ord). 2) Arbetet utföres efter ett på vävnaden tecknat fritt mönster, varigenom lämnas större frihet ur konstnärlig synpunkt. En mångfald olika sömsätt användas, varibland främst märkas: *stjälkstygn, plattsöm* av olika slag, *schattersöm, langett, kedjesöm, läggsöm* (se dessa ord). — *Historia.* Under medeltiden utfördes de praktfullaste broderier

Opus anglicanum. Detalj av korkåpa från Skå kyrka, Uppl. (Stat. hist. mus.)

bl. a. för kyrkoskruden (se d. o.) i klostren l. i ateljéer av yrkesskickliga män och kvinnor. Världsberömda äro bl. a. den s. k. ungerska kröningsmanteln i Budapest, den tysk-romerska kejsarornaten i Wien, dalmatikan i Vatikanen, samtliga bysantinska l. italienska arbeten från 1000—1100-t., huvudsakl. utförda i läggsöm med guldtråd, samt Bayeuxtapeten (se d. o.). Den gotiska stilen framträder på detta område i det s. k. *o'pus anglica'num* (se d. o.), vilket på 1200—1300-t. utfördes både i England och Frankrike. Utom metalltråd användes här silke i flera färger. Exempel på opus anglicanum finnas i Skara och Uppsala domkyrkor samt i Stat. hist. mus. i Sthlm. Under 1400—1500-t. stå Flandern och Italien främst inom sömnadskonsten. Broderierna, i regel med figurframställningar, koncentreras till avpassade partier l. bårder och sys på linne så, att detta helt täckes. Man söker nå plastisk effekt, dels genom att stoffera under vissa partier av det broderade, dels genom schattering i silkesömnaden. En specialitet för Italien är *lasurtekniken:* parallellt lagda guldtrådar, nedsydda med silke olika tätt och i olika färger. Under följande århundraden få även de kyrkliga broderierna en mera världslig prägel. Barockens broderier äro kraftigt dekorativa, ofta utförda i stark relief l. med applikation av tyg och även metallformer. Rokokobroderierna äro i allm. naturalistiskt utförda i schattersöm med mångfärgat silke, men dessutom påsys ofta paljetter och liknande små metallföremål. — De vita broderierna på linne stå både vad användning och utseende beträffar nära spetsarna, vilka de ofta, i synnerhet under 1700—1800-t., söka likna (se Reticella och Spetsar). — Den svenska allmogekonsten är synnerligen rik på vackra och ortskaraktäristiska sömnadsty-

Flandriskt broderi. Detalj av mässhake från Lännäs kyrka, Närke. (Örebro museum.) 1400-t:s slut.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

per. Om dessa gäller till stor del detsamma som ang. motsvarande grupp i konstvävnad (se d. o.). Särskilt kommer prydnadssömmen till användning i folkdräkterna (se d. o.) och där i den rikaste omväxling, men även föremål för hemmets behov, ss. linneförrådet, dynor, täcken och väggbonader pryddes med konstfulla sömnader. De skånska kvinnornas specialitet var den genombrutna vitsömmen, särskilt s. k. utskåret (se d. o.), medan dalakvinnorna i motsvarande fall använde sig av ritlinig plattsöm, korsstygn och näversöm såväl i vitt som i färger. Av fria sömsätt märkas särskilt de tre karaktäristiska typerna, som efter ursprungsorten gå under namn av Delsbo-, Hallands- och Blekingesöm, den första urspr. sydd på sänglinnet, de båda andra använda på väggbeklädnader.

Konstteori, vetenskapen om den estetiska erfarenheten sådan den spec. kommer till uttryck i de bildande konsterna, måleri, skulptur, arkitektur, konstslöjd. — I ett konstverk uttryckas känsloburna föreställningar genom vissa, för konstarten specifika uttrycksmedel, form och

Barockbroderi. Detalj av antependium från Venngarns slottskapell.

Rokokobroderi.

linje, resp. ljus och färg. Dessa ingå i konstverket enl. ett visst system, konstverkets komposition. De viktigaste ordningar, enl. vilka ett konstverk uppbygges, äro rytm, symmetri, kontrast, upprepning, stegring. Slutligen är strukturen av det framställda rummet, resp. volymen, ett av huvudkriterierna hos den konstnärliga föreställningen. Vid färgen tillkomma som kompositionsfaktorer färgernas valörer och toner, vilka stämmas mot varandra i en viss ordning. — Huvudkategorierna av dessa uttrycksmedel utesluta varandra; en föreställning, som i första hand uttryckes genom linje och form, är annorlunda beskaffad än den, som uttryckes genom ljus l. färg. Genom de senare uttryckes vad som i dagligt tal kallas "stämning", genom de förra, de målbestämda, handlingsburna tillstånden. — Denna ordning hos de konstnärliga uttrycksmedlen är i konsten oumbärlig, det är i kraft av den, som konsten får ett värde vid sidan av och över naturen. Konstnärens arbete går ut på att i möjligast rena form framställa

en viss föreställning. Därav överdrifternas nödvändighet i konsten. Medelst symmetri, rytm, färgackord o. s. v. förstärkes verkan av de föreställningen konstituerande formerna med uteslutande av alla ovidkommande — neutrala l. motverkande —, som finnas i de naturformer, varur konstnären hämtat sin inspiration. Man kan ur formal synpunkt kalla det som ett konstverk framställer för gestalt. För att ett konstverk skall bliva fullständigt, måste alla dess delar bidraga till denna gestalts bildning. Är det dominerande formella elementet i gestalten t. ex. ett visst färgackord, så följer av det ovan sagda, att färger, som äro främmande för detta ackord, störa gestaltens renhet och således förminska konstverkets verkan. — I den konstnärliga föreställningen ingå två faktorer, själva känslan, "innehållet", och de former, i vilka denna känsla uttryckts. Det framgår av ovanstående å ena sidan, att de senare ha ett värde i och för sig, och å den andra, att under dessa rent sensibla element känslor och avsikter arbeta, som sträva till ett uttryck. Alltefter den vikt, man tillmätt dessa olika faktorer, har man kommit till en formalistisk resp. idealistisk uppfattning av de konstnärliga värdena (se Estetik sp. 1205). — K. som egentlig vetenskap är ung. Men under de flesta kulturperioder ha konstnärer sökt teoretiskt klarlägga grundvalarna för sin konst. Det mest berömda av dessa arbeten är Lionardo da Vincis Traktat om måleriet. Vid studiet av dessa skrifter måste man hålla i minnet, att de i dem framställda åsikterna i första hand äro reducerade ur vederbörandes egna konstverk och först i andra hand utsäga generella sanningar.

Konstull, mycket använt spånadsmaterial, erhållet genom upprivning av ylleavfall och lump. Det benämnes i dagligt tal shoddy, ehuru man eg. skiljer mellan shoddy och mungo. Shoddy utgör det av stickade varor, ovalkade yllevävnader och ylleavfall erhållna, längre, bättre material, som kan spinnas enbart l. tills. med ny ull till garn, använt i grövre tyger, sängfiltar m. m. Mungo utgör det av valkad yllelump erhållna kortare, sämre material, som måste uppblandas med längre ull för att kunna spinnas till garn, mest använt som avigskott i vissa billiga, tjocka beklädnadsvaror. I handeln förekomma dessutom flera benämningar på olika konstullskvaliteter, vanl. syftande på beskaffenheten av det material, som upprivits; bäst är stickylle. För att av trasorna bilda löst material måste dessa genomgå olika pisk-, riv- och uppluckringsmaskiner. Endast sällan tvättas lumpen, enär den efter tvättning är svårare att riva isär. Innehåller materialet växtämnen, som man vill avlägsna, karboniseras det före rivningen. På så sätt av halvyllelump erhållen K. kallas extraktull l. stundom alpacka. Numera användes dock material mer l. mindre uppblandat med bomull l. av enbart bomullslump.

Konstvetenskap, modern beteckning för det vetenskapliga konststudiet, innefattande såväl dess historiska som teoretiska sida.

Konstvävnad, genom vävtekniken mer l. mindre mönstrad vävnad. De konstfullaste vävnaderna utföras i allm. i dyrbart

material, ss. silke, guld och silver, av yrkesarbetare vid ateljéer l. fabriker, vilka var och en ofta ha sin specialitet. — *Historia.* De äldsta till vår tid bevarade praktstofferna äro de persiska sidenvävnaderna från sasanidväldet, 200—700-t., med stiliserade djur- l. jaktmotiv, vanl. insatta i stora rundlar. De persiska mattvävnaderna ha sedan denna tid varit högt skattade i Europa (se Mattor). Med avseende på sidenvävnader övertog Bysans i huvudsak det persiska formförrådet men gjorde en självständig insats på broderiets område (se Konstsömnad). Under 1300-t. fick Italien en alltmer ledande ställning, och i Venedig och Lucca vävdes praktstoffer av silke och tarmguld (se d. o.) i mer l. mindre kinesiserande mönster. Textilier från Kina importerades nämligen under 1300-t. i myckenhet till Europa. På 1400-t. framträder fullt utbildat det s. k. granatäpplemönstret (se d. o.), oftast utfört i sammet, en då ny teknik. Detta

Sasanidisk vävnad.

Vävnad från Bysans.

mönsters ibland symmetriska, ibland diagonala uppställning utgör grundtypen för följande stilriktningar, och det utträngs först småningom av de på 1600-t. uppträdande mera naturalistiska och rörliga mönstren. Mot slutet av detta årh. trädde i fråga om sidenvävnad Frankrike alltmer i förgrunden med Lyon som förnämsta tillverkningsort. Framstående konstnärer, ss. Bérain och Marot under 1600-t. och de Lasalle under 1700-t., tecknade mönstren, och den alltmer fulländade tekniken möjliggjorde ett naturalistiskt detaljutförande av blommor, frukter, landskap l. figurer, vilka äro de mest använda motiven i det franska sidenväveriet från 1700-t. Klassicismen på 1700-t:s slut införde stela, symmetriska mönster med onaturalistiska ornament. Gobelängväveriet (se Gobelång) är även en betydelsefull art av fransk vävnadskonst. — Benämningen K. användes i svensk hemslöjd i motsats mot slätvävnad. Även på detta område är svensk allmogekonst ut-

Italiensk vävnad. 1300-t.

präglat ortskaraktäristisk genom de olika sätt, varpå färger, mönster och vävnadsslag kombineras. De senare äro *dräll, damast, rosengång* (se dessa ord), *munkabälte, opphämta, dukagång, halvkrabba* och *krabbasnår* (se Opphämta), *rödlakan* (se d. o.), *flamsk* (se Gobeläng), *flossa* och *finnväv* (se dessa ord). Vissa tekniker finnas endast inom ett begränsat område, så t. ex. rödlakan endast i Skåne och angränsande landskap. Andra tekniker förändra utseende, t. ex. skånskt "krabbasnår" och norrländsk "plockväv", vilka utföras på samma sätt. Färgen är emellertid den textila konstens förnämsta uttrycksmedel, och det är främst genom färgsammansättningen, man skiljer olika trakters slöjd från vartannat. De rika, bördiga bygderna ha livligare färger, de höglänta, mera glest bebodda trakterna däremot dunkla, allvarligare. Till K. hör även vävningen av de konstrika band, som på de flesta håll ingå i folkdräkten. De kunna framställas dels i vanlig bandvävstol (se Vävning) i opphämtaliknande mönster, dels med små fyrkantiga brickor, "slånnor", med hål i 4 hörn, "brickband", dels med 4 pinnar, "pinnband", "spedebonn", dels också genom flätning, "skackband", "saxade" l. "smöjade" band.

Ko'nsul (lat. *co'nsul*). 1. De två högsta ämbetsmännen i den romerska republiken. Till en början hade de nästan alla konungens befogenheter, utom de sakrala. Sedermera överflyttades skattskrivningen till censorn och jurisdiktionen till pretorn, men K. bevarade i huvudsak den verkställande makten. De valdes för ett år i sänder på *comi'tia centuria'ta*, före 366 f. Kr. endast bland patricierna. Året benämndes efter konsulsparet. K:s ämbetstjänare voro 12 liktorer, som buro *fa'sces* (se d. o.). K. ledde folkförsamlingarnas och senatens förhandlingar samt förde urspr. befäl i krig. Då blev det även vanligt, att K. efter sitt ämbetsår tilldelades prokonsulat. Under kejsartiden behöllo K. ett fåtal funktioner, och värdigheten blev ett

Italiensk vävnad. 1400-t.

kejserligt ynnestbevis. Konsulatet kvarlevde i östromerska riket till Justinianus I:s tid. — 2. Se Konsulatförfattningen. — 3. Ämbetsman, som uppbär en viss gren av statens utrikesrepresentation (se Konsulatväsen). K. äro dels från hemlandet utsända och avlönade, *co'nsules mi'ssi*, dels utsedda bland på platsen boende personer och oavlönade, *co'nsules ele'cti*. För att kunna fungera måste K. ha tillstånd av den främmande regeringen, *exekva'tur*. K. ha vanl. förbindelse endast med de lokala myndigheterna och ej med regeringarna i de länder, där de äro anställda men kunna vid spec. tillfällen erhålla diplomatisk karaktär. K. kunna ej åberopa sig på allmänt erkända privilegier, men bland sådana, inrymda i handels- och konsulartraktater, märkas: okränkbarhet av konsulatens

Fransk vävnad. Mitten av 1700-t.

Fransk vävnad. Mitten av 1600-t.

arkiv samt befrielse för utsänd K. att erlägga skatt och tull. Olika grader av K. finnas: generalkonsuler, konsuler, vicekonsuler samt konsularagenter. Beskickningschefen (i vissa fall generalkonsuln) utövar ledningen av konsulatväsendet i det land, där han är anställd. Konsulatens skriftväxling med myndighet i Sverige skall ske genom utrikesministern, dock stå K. i vissa angivna fall i omedelbar förbindelse med Kommerskollegium. K. är ett viktigt organ för handhavandet av kommersiell information, d. v. s. meddelande av upplysningar till hemlandet om kommersiella och andra ekonomiska förhållanden. K. har i förhållandet till svenska handelsfartyg och svenskt sjöfolk särskilda befogenheter och skyldigheter samt skall under vissa omständigheter lämna

bistånd åt svenska undersåtar i övrigt. Vidare har K. att utföra notariatförrättningar.

Konsularjurisdiktion. De kristna kulturstaterna ha sedan äldre tider förbehållit sig rätt att utöva domsmyndighet över sina undersåtar, som vistas i icke kristna länder. Denna rätt har tidigt bekräftats genom särskilda traktater, s. k. kapitulationer (se d. o.). Domsmyndigheten i fråga, som företrädesvis utövas av de kristna ländernas konsuler, benämnes K. Även Sverige har avslutat dylika traktater med Turkiet med biländer, Marocko, Persien, Siam och Kina. K. har emellertid upphört i det franska och spanska Marocko enl. deklarationerna 1914 och 1915. Vad Turkiet beträffar, ha genom fredsfördraget i Lausanne 1923 de fredsslutande parterna accepterat det fullständiga upphävandet av kapitulationerna i Turkiet. I en vid samma tillfälle träffad överenskommelse givas närmare bestämmelser om utlännings rättsförhållande i detta land, vilka skola i kompetensfrågor regleras efter den internationella rättens grundsatser. *Status*frågor rörande icke-muhammedanska utlänningar skola dock avgöras av vederbörande nationella myndigheter i de länder, vilkas undersåtar dessa utlänningar äro. En traktat om kapitulationernas avskaffande har slutits mellan Sverige och Turkiet, men ännu (maj 1925) ha ratifikationsinstrumenten ej utväxlats. Tyskland samt Österrike och Ungern hade redan under världskriget lämnat sitt erkännande med avseende å kapitulationernas upphävande i Turkiet. Enl. svensk lag 5 juni 1909, vari ifrågavarande domsrätt närmare fastställes, åligger K. konsulardomaren, till vilken konungen förordnar konsul l. annan lämplig befattningshavare. Vid behandling av mera betydande mål skall konsulardomaren med sig förena tvenne personer å platsen till en kollegial domstol, konsularrätt. Konsulardomare äro även överexekutor och polismyndighet.

Konsula't, en konsuls ämbete l. ämbetslokal. Jfr Konsulatförfattningen.

Konsulatfrågan, se Svensk-norska unionen.

Konsulatförfattningen, konsulatet (fr. *le consulat*), Frankrikes författning 1799—1804 (se Franska revolutionen sp. 555). Den var en fyndig förening av reell envåldsmakt för Napoleon I och skenet av frihet för folket. På grundval av allmän manlig rösträtt uppställdes kandidatlistor till en folkrepresentation på två kamrar, tribunatet och lagstiftande kåren. Valet bland kandidaterna tillkom den med regeringens medverkan utsedda senaten. Representationens enda verkliga maktbefogenhet var att oförändrade antaga l. förkasta regeringens lagförslag. Regeringen bestod av tre för 10 år valda konsuler, av vilka förste konsuln (Napoleon) hade nästan all makten och 1802 lät förlänga sitt mandat på livstid. För lagfrågor och vissa administrativa ärenden biträddes regeringen av ett av den själv utsett statsråd, *conseil d'état* (se d. o.). Konsulerna avlöstes 1804 av kejsaren, men i övrigt bestod K. i huvudsak till 1814.

Konsulatväsen, den gren av en stats utrikesrepresentation, som har till uppgift att tillvaratagа statens intressen särskilt på han-

delns, industrins och sjöfartens områden samt utföra vissa lokala förvaltningsbestyr. Se Konsul 2.

Konsule'nt (av lat. *consu'lere*, rådslå), fackutbildad person, som meddelar råd och upplysningar. — Såväl i offentlig tjänst som hos enskilda institutioner och föreningar finnas för olika ändamål K. anställda, t. ex. biblioteks- och föreläsnings-, fattigvårds-, hem- och jordbrukskonsulenter m. fl.

Konsu'lt (lat. *consu'ltum*), i dagligt tal benämning på konsultativt statsråd (se d. o.).

Konsultatio'n (av lat. *consulta're*, rådslå), rådplägning, rådfrågning. Verb: konsulte'ra.

Konsultati'vt statsråd, benämning å de tre statsråd, som icke förestå departement. Benämningen förekommer icke i grundlagarna. Statsministern är vanl. K.

Konsume'nt (av lat. *consu'mere*, förbruka), förbrukare (av varor och tjänster); motsats: producent. — Konsume'ra, förbruka. — Konsumtio'n, förbrukning; (direkt) behovstillfredsställelse.

Konsumtionsföreningar, se Kooperation.

Konsumtionsnyttigheter, nyttigheter, som omedelbart tjäna behovstillfredsställelse. Motsats: kapitalföremål.

Konsumtio'nsskatt l. förbrukningsskatt, skatt på förbrukning av vissa artiklar. Med *direkt* K. avses skatt, som omedelbart erlägges av den, som förbrukar den beskattade varan, med *indirekt* K. den skatt, som i första hand gäldas av annan person än förbrukaren men indirekt drabbar denne. Den indirekta K. plägar uppdelas i produktionsskatt, monopol, transportskatt och skatt på handel med förnödenheter.

Kont, se Kunt.

Konta'gium (lat. *conta'gium*), smitta. — Kontagiö's, smittsam.

Konta'kt (lat. *conta'ctus*), beröring. — *Elektrotekn.* K. föreligger, om elektriska ledare beröra varandra så, att elektrisk ström kan övergå emellan dem. K. är god, om förbindningen medger strömmens övergång utan större motstånd än de strömförande ledarna själva erbjuda samt om den ej försämras genom strömmens inverkan l. genom ofta uppkommande störande, yttre moment (skakning o. d.). Fast K., t. ex. i fortsättningsskarvar och avgreningar, åstadkommes genom svetsning, lödning l. förskruvning, rörlig K., t. ex. i pådragningsmotstånd och borstar, nästan uteslutande genom fjädertryck. Genom dålig K. i elektriska förbindningsställen uppstår mången gång ljusbågsbildning, som kan åstadkomma eldsvådor, vilka ofta felaktigt tillskrivas kortslutning.

Kontaktelektricitet l. galvanisk elektricitet, genom beröring mellan olika ledare uppkommen elektricitet. K. mellan ledare av första och andra ordningen (se Elektriska ledare) är källan till galvaniska elements spänning. Även vid beröring mellan olika ledare av första ordningen förekommer K. Metallerna kunna ordnas i en Voltas spänningsserie, så att varje metall blir positiv vid beröring med en efterföljande, negativ vid beröring med en föregående metall. Spänningen är oberoende av om metallerna beröra varandra direkt l. under inskjutande av en tredje metall (Voltas spänningslag). Emellertid beror K. i hög grad på metallens ytbeskaffenhet m. m.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kontaktinfektio'n, smitta genom beröring.

Kontaktmetamorfo's, den förändring till struktur och mineralogisk sammansättning bergarter undergå, då de komma i beröring med magmor.

Kontaktsläge, se Konsonanter.

Kontaminatio'n (av lat. *contamina're,* hopblanda), besmittelse. — *Språkv.* Sammansmältning av två ord l. uttryck, som till den nya formen avge var sin lätt urskiljbara beståndsdel, t. ex. *pryl* av ett äldre *pryn* (isl. *prionn*) och *syl, bry sig i* i st. f. *bry sig om,* efter lägga (l. blanda) sig i. Verb.: kontamine'ra.

Konta'nt (fr. *comptant,* av lat. *computa're,* sammanräkna). 1. Betala K., betala i reda penningar l. i omedelbart samband med affärsuppgörelse. — 2. Taga för K., sätta tro till. — Konta'nter, reda penningar.

Konta'nta (fr. *content,* av lat. *conte'ntus,* nöjd). Vara K., komma väl överens.

Kontemplatio'n (lat. *contempla'tio,* åskådande, betraktande), djupt begrundande, inre betraktelse. — Kontemplati'v, inåtvänd, begrundande.

Kontemporä'r (av lat. *con,* sam-, och *te'mpus,* tid), samtidig.

Kontenans [-ångs] (fr. *contenance*), självbehärskning.

Konte'ntan (av lat. *contine're,* innehålla), huvudinnehållet (t. ex. av en skrift).

Konter- (av fr. *contre*), i sms. emot, vid sidan av.

Konterfe'j (fr. *contrefait,* efterbildad), äldre, numera skämtsamt begagnat ord för porträtt.

Ko'nti, se Konto.

Kontiguite't (av lat. *conti'guus,* angränsande), beröring i rum och tid mellan tankeföremål (jfr Föreställning sp. 921).

Kontine'nt (av lat. *contine're,* sammanhänga), fastland, stor, sammanhängande landmassa i motsats till mindre sådan. Som K. räknas Gamla världen (Asien—Afrika—Europa), Nya världen (Amerika), Australkontinenten, Antarktis och stundom Grönland. — K. användes även om Europas fastland i motsats till Skandinavien och Brittiska öarna. I talspråk nyttjas fastland även om större öar i förhållande till mindre.

Kontinenta'lflytningsteorin, en av tysken Alfr. Wegener uppställd teori, enl. vilken kontinenterna flyta på de specifikt tyngre ämnen, varav jordens inre är uppbyggt, och kunna förflytta sig avsevärda sträckor i horisontalled genom strömningar i den underliggande massan. Sålunda skulle Amerika en gång sammanhängt med Europa och Afrika, vilket stödjes av att kustlinjerna synnerligen väl skulle passa in i varandra, därest de sammanfogades. Man har även trott sig finna, att Grönland ännu befinner sig i rörelse åt v. De väldiga bergskedjorna i v. Amerika skulle ha uppstått därigenom, att framkanten av denna kontinent knycklats, då blocket gled över mot v., och på samma sätt skulle Australalperna ha uppstått, då Australkontinenten en gång lösgjordes från Madagaskar—Afrika—Asien och sattes i rörelse mot ö. Malackahalvöns böjning mot ö., Sundaökedjans böjning etc. skulle bero på att de drivits undan, då nyssnämnda väldiga block kom glidande, och av iakttagelser, som gjorts, oberoende av Wegeners teori, tyckes framgå, att Sumatra, vars geologi överensstämmer med

Malackahalvöns, skulle befinna sig i rörelse mot ö. och alltså sträva efter en återförening med det block, varifrån det skilts någon gång under tertiärperioden. K. har vunnit anslutning från många forskare men även rönt synnerligen häftigt motstånd.

Kontinenta'lsystemet, beteckning för Napoleon I:s plan att omöjliggöra export från England till Europas fastland och att därigenom ödelägga örikets handel och industri samt bringa det till underkastelse. Genom det s. k. kontinentaldekretet 1806 utfärdades för franska kejsardömet, dess allierade och vasallstater fullständigt förbud bl. a. för handel med engelska varor samt handel och samfärdsel med Brittiska öarna. Preussen, Ryssland och Danmark förmåddes att biträda K. 1807, Sverige först 1810 efter Finska kriget. Därjämte höjdes K:s effektivitet genom att stora delar av Europas kustländer införlivades med Frankrike 1808—10. Englands handel på Nord-Europa nedgick också avsevärt, men den sökte sig i stället nya marknader i Amerika. K. förorsakade även en förskjutning av handelsvägarna. Då brott mot K. trots drakoniska straffbestämmelser alltmera tilltogo, började Napoleon tillåta import särskilt av kolonialvaror mot en avgift motsvarande kostnaderna för smugglingen. Även utfärdades mot enorma avgifter s. k. licenser, varigenom som villkor för införseln sattes utförsel av vissa franska produkter. Detta system utvecklades till en viktig statsfinansiell inkomstkälla men innebar en faktisk rubbning av K., på vars effektivitet Napoleon själv omsider synes ha tvivlat, ehuru det upprätthölls till hans fall. — För Frankrike betydde K. ett industriellt skydd, behäftat med svagheter, men dock delvis effektivt. Särskilt blev tillverkningen av bomullsvaror, betsocker och soda betydande. Däremot undvek Napoleon att gynna näringslivet i sina vasallers och förbundnas stater. De öst- och mellaneuropeiska jordbruksländerna ledo dock föga. I För. Stat. och Sverige, särskilt Göteborg, uppkom en livlig mellanhandel. Englands industriella liv påverkades relativt obetydligt, och då K. endast riktade sig mot dess export, kunde dess importbehov av livsmedel någorlunda tillgodoses.

Kontinentalöar, beteckning för öar, som urspr. sammanhängt med fastlandet men skilts från detta, t. ex. genom förkastning l. erosion. De flesta öar äro K. Motsats: ursprungliga öar.

Kontinge'nt (fr. *contingent*), bidrag, andel, grupp. — *Mil.* Antal manskap, som inkallas vid visst tillfälle.

Kontingentborgare, fordom person, som utan att äga burskap hade rätt att idka grosshandel i en stad mot erläggande av en särskild avgift, kontingent. Institutionen fanns 1673—1864.

Kontinuatio'n (av lat. *continua're*, fortsätta), fortsättning utan avbrott, oavbrutet fortlöpande, sammanhang. Verb: kontinue'ra. — Kontinue'rlig, fortlöpande, oavlåtlig. En matematisk funktion är kontinuerlig, då skillnaden mellan två funktionsvärden, motsvarande olika variabelvärden, kan fås hur liten som helst, blott variabelvärdena tagas tillräckligt nära varandra (motsats: diskontinuerlig). — Kontinuite't, ett av inga språng l. luckor avbrutet sammanhang. — Kontinuite'tsaxiom, se Geo-

metri sp. 1186. — Konti'nuum, en sammanhängande mängd av ett oändligt antal element i en l. flera dimensioner, t. ex. alla reella tal l. alla punkter på en yta.

Ko'nto, plur. ko'nton l. ko'nti (ital. *conto*, av lat. *co'mputus*, sammanräkning), räkning, räkenskap, vid bokföring benämning på en översiktlig uppställning av varje särskild avdelning av en persons l. ett företags räkenskaper. Se Bokföring sp. 204.

Kontokura'nt, löpande (ital. *corrente*) konto, fortlöpande räkenskaper mellan personer, firmor, banker etc. i varaktig affärsförbindelse med varandra. K. användes särskilt om räkenskaper mellan två affärsmän l. firmor, vilka periodvis verkställa inbördes avräkning. En banks K. med en kund kallas vanl. löpande räkning. Å denna kan kunden när som helst insätta och uttaga medel och även skuldsätta sig till ett visst belopp. Kontot föres som upp- och avskrivningsräkning.

Konto'r (fr. *comptoir*, av *compter*, räkna), eg. "räknebord", handelsdisk; skriv- och räkenskapsrum i ett affärsföretag (affärskontor); expeditionslokal (t. ex. biljettkontor); benämning på vissa ämbetsverk (t. ex. Statskontoret) l. avdelningar av ett sådant; förvaringsrum (vindskontor). — Kontori'st, biträde å K. — Kontorschef, förste mannen å ett K. — Kontorsskrivare, innehavare av vissa lägre tjänster i en del statliga och kommunala verk.

Ko'ntra (lat. *co'ntra*), emot, tvärtom, ofta i sms.

Ko'ntraband (ital. *contrabando*, av lat. *co'ntra*, mot, och *ba'ndum*, påbud), artiklar, genom vilkas införande i ett land man bryter mot förefintliga rättsregler l. föreskrifter. Bland K. märkas särskilt krigskontraband, föremål, som i strid mot en krigförande makts notifikation om förbud härför sjöledes befordras till dennas fiende. Tidigt har i folkrätten hävdats, att krigförande icke äger rätt att godtyckligt uppföra vilka artiklar som helst på sina kontrabandslistor, då de neutrala makterna måste anses ha rätt att under krig — låt vara med viss inskränkning — fortsätta sin handel och sjöfart. Å kontinenten ansågs under de krig, som ägde rum under senare delen av 1800-t., att ss. K. borde upptagas endast rena krigsförnödenheter, då man däremot i England och Amerika till K. även hänförde vissa varor, som icke användes uteslutande till krigsbruk, dock under förutsättning att sådana varor bevisligen voro avsedda till bruk för fiendens armé l. flotta. Dessa K. benämnas relativa, till skillnad från den förra gruppen, absoluta K. Sverige har i princip endast erkänt absoluta K., som kommit till uttryck i en Kungl. kung. 1904. Londondeklarationen (se d. o.) 1909 är uttryck för en kompromiss mellan den kontinentala och engelsk-amerikanska ståndpunkten. Enl. densamma indelas varorna i tre grupper: 1) absoluta K., ss. vapen, ammunition, militära beklädnads- och utrustningspersedlar, rid-, drag- och lastdjur, pansarplåtar, maskiner, avsedda för tillverkning av vapen och krigsmaterial; 2) relativa K., omfattande vissa varor, som äro användbara såväl i krigiska som fredliga ändamål, ss. livsmedel, bränsleämnen, transportmedel; 3) varor, som

icke kunna förklaras som K., ss. råbomull, ull, hudar, kautsjuk, malmer. Absoluta K. kunna under sjötransporten beslagtagas, om de bevisligen äro bestämda för fienden, oberoende av om varorna sändas omedelbart l. fordra omlastning l. befordras landvägen. Relativa K. kunna beslagtagas, om de bevisligen äro avsedda för bruk av fientliga stridskrafter l. förvaltningsmyndigheter men icke, om de skola avlastas i mellanliggande neutral hamn för att därifrån befordras vidare till fienden (*voyage continu*, fortsatt resa). Uppbringat K. konfiskeras efter prisdomstols beslut. Fartyget, som för K., kan konfiskeras, om K. i avseende på värde, vikt, omfång och frakt utgör mer än hälften av lasten. Ehuru Londondeklarationen icke ratificerats av England, måste den i det väsentliga anses folkrättsligt förpliktande, då världskriget bröt ut. De i densamma uppställda reglerna voro icke nyskapade utan snarare uttryck för gällande sedvanerätt. Under världskriget åsidosattes även dess bestämmelser om K. I mars 1916 upphävde de allierade skillnaden mellan absoluta och relativa K., och centralmakterna utfärdade förordningar, som i många punkter bröto mot deklarationens kontrabandsregler. Något återuppbyggande av folkrätten på detta område har ännu ej skett.

Ko'ntrabas, basfiol, det största av de nuvarande stråkinstrumenten, med fyra från kontra *e* uppåt i kvarter stämda strängar. Noteringen är i basklav en oktav högre än den verkliga klangen. K. vann mot slutet av 1600-t. insteg i symfoniorkestern och i början av 1700-t. i operaorkestern. I England och Italien användes även K. med tre strängar. — K. är bland mässingsinstrumenten liktydigt med kontrabastuba (se Tuba).

Kontradiktio'n (lat. *contradi'ctio*, se d. o.), motsägelse. Adj.: kontradiktor'isk. Se Motsats och Omdöme.

Kontradikto'riskt förfarande (se Kontradiktion) i en process innebär, att ingen får dömas ohörd, d. v. s. utan att ha fått tillfälle att yttra sig över, vad motparten anfört.

Ko'ntrafago'tt, en fagott (se d. o.) av större byggnad, som står en oktav djupare än den vanliga. Noteringen är en oktav högre än den verkliga klangen

Kontrahe'nt (av lat. *contra'here*, avtala, sammandraga), person, som är part i en uppgörelse. — Kontrahe'ra, ingå ett avtal, en överenskommelse; sammandraga (t. ex. två sammanträffande vokaler till en).

Kontraindikatio'n, se Indikation.

Kontrakt (jfr Kontrahent). 1. överenskommelse, avtal (se d. o.); handling, vari ingånget avtal skriftligen uppsatts, fördrag. — 2. En under överinseende av en (vanl. bland K:s kyrkoherdar) av biskopen utsedd kontraktsprost stående underavdelning av ett stift, omfattande ett växlande antal pastorat. K:s totala antal är f. n. 188.

Kontraktio'n (lat. *contra'ctio*), sammandragning. *Fys.* Sammandragning, volymminskning vid avkylning l. det förhållandet, att en blandnings volym ofta är mindre än summan av ämnenas volymer var för sig. Jfr Hållfasthet sp. 1101. — *Nationalekon.* Detsamma som deflation. — Kontrakti'l, sammandragande.

Kontraktionsteorin vill göra gällande, att jordklotet på grund av så småningom skeende avkylning av dess glödande inre sammandrager sig, varvid den fasta jordskorpan, för att kunna anpassa sig till jordens sålunda förminskade massa, skrynklas l. veckas, och att bergskedjorna bildats på detta sätt. K. uppställdes urspr. av den franske geologen Élie de Beaumont och J. D. Dana (se d. o.) samt utvecklades närmare av A. Heim och Edv. Suess men är nu tämligen allmänt övergiven.

Kontraktu'r (lat. *contractu'ra*), sammandragning. Användes i medicinen som beteckning för felställningar genom ärrbildning och förkortning av muskler. K. inträder ofta vid förlamningar, varvid motsatt verkande muskler ta överhand (t. ex. K. i böjställning vid förlamning av sträckmuskler). Behandling operativ.

Kontramande'ra (lat. *co'ntra*, emot, och *manda're*, uppdraga åt), upphäva en förut given order.

Kontrapositio'n (lat. *contraposi'tio*), motställning. Se Omdöme.

Kontrapo'st (ital. *contraposto*) betecknar den ställning hos människokroppen, varvid kroppstyngden vilar på ena benet, medan det andra reglerar balansen. K. är ett särskilt i skulpturen ofta använt motiv (jfr ill. till Bildhuggarkonst sp. 1507—08).

Ko'ntrapunkt (lat. *contrapu'nctus*, ital. *contrapunto*, fr. *contrepoint*, eng. *counterpoint*), en mot ett huvudtema, *ca'ntus fi'rmus*, förd, melodiskt självständig stämma. K. kallas lika, om i sättningen not svarar mot not; olika, om flera noter sättas mot en i huvudtemat. I enkel K. bibehålla stämmorna inbördes sin givna plats; i dubbel K. (tredubbel, fyrdubbel o. s. v., om tre l. fyra stämmor deltaga) växla de läge, så att t. ex. understämman intar överstämmans o. s. v. I tredubbel K. finnes möjlighet till 6 stämväxlingar (omvändningar), i fyrdubbel K. ända till 24. Växlingen kan ske i oktaven, deciman l. duodeciman (dubbel K. i oktaven o. s. v.). — K. förekom redan tidigt under medeltiden; den utbildades särskilt av den nederländska skolans mästare. Under 1600- och 1700-t. fick K. i fugan sin fulländning genom Bach och Händel. Reglerna för K. ha växlat. I äldre tid fördes K. oberoende (mer l. mindre) av harmonins lagar men har under 1800-t. av flera teoretiker ställts i intim anslutning till klangläran. Nya riktlinjer för K:s studium ha angivits av E. Kurth (se d. o.).

Kontrasignatio'n (av lat. *co'ntra*, emot, bredvid, och *signa're*, teckna), den särskilda underskrift, som, jämte myndighetens egen, åsättes från en myndighet utgående expedition av den person, som har att ansvara för det skriftliga avfattandet av beslutet. — K. har en särskild betydelse vid expedition av regeringsbeslut. En ministers K. är därvid vanl. villkoret för giltigheten och verkställbarheten av statschefens beslut. — I *Sverige* innebar K. å konungens beslut urspr. endast, att den föredragande intygade expeditionens överensstämmelse med det av konungen fattade beslutet men kom sedermera, särskilt i anslutning till utvecklingen under frihetstiden, att dessutom utgöra ett villkor för beslutets

gällande kraft och fick därigenom sin konstitutionella betydelse. Nu gällande R. F. föreskriver, att alla från konungen utgående expeditioner och befallningar, utom i kommandomål (se d. o.), skola, för att bli rättsligt giltiga, vara försedda med konungens underskrift samt K. av den departementschef, som föredragit ärendet. Skulle den föredragande finna något konungens beslut stridande mot R. F., skall han därom i statsrådet göra föreställning och, om konungen ändock yrkar på beslutets utfärdande, genom sin kontrasignationsvägran förhindra detta. I sistnämnda fall är han skyldig nedlägga sitt ämbete och får icke återta det, förrän riksdagen prövat och gillat hans förhållande. Då statsrådet ss. interimsregering (se d. o.) för styrelsen, förekommer icke K. Vid tillförordnad regering (se d. o.) är föredragande expeditionschef l. revisionssekreterare kontrasignerande. Kontrasignationsvägran är därvid icke möjlig. — Verb: kontrasigne'ra.

Kontra'st (fr. *contraste*, av ital. *contrastare*, vara stridig), motsats, olikhet, motsatsförhållande, som uppkommer genom sammanställning av två starkt olika l. motsatta föremål l. moment, varigenom bägges naturer tydligare framträda. — Verb: kontraste'ra.

Kontrastreck, på kompass det streck, som ligger 180° från ett givet streck.

Kontribue'ra (lat. *contribu'ere*), sammanskjuta, lämna bidrag, betala skatt. — Kontributio'n, skatt, särskilt krigsskatt; gärd i penningar, som under krig utkräves av besatta orter för den i det fientliga landet inryckta härens behov.

Kontributionsränteriet, ett 1713—19 fungerande ämbetsverk för förvaltningen av de e. o. krigsskatterna, den s. k. kontributionen. Verket var främst avsett att skapa en rättvisare fördelning av skattebördan. Det blev emellertid snart förhatligt för sina hårda indrivningsmetoder.

Kontro'll (fr. *contrôle*, av *contre* och *rôle*, lista), eg. motregister för verifikation; övervakning, granskning. Verb: kontrolle'ra. — Kontrolla'nt, person, som övervakar.

Kontro'llassiste'nt, se Kontrollförening.

Kontrollavgift, se Kontrollstämpling.

Kontro'ller, körställ, inkopplingsapparat, som användes för igångsättning av elektriska motorer och består av en stillastående, fjädrande strömavtagare samt kontakter i form av parallella band av hårddragen koppar, anbragta å manteln till en vridbar cylinder. K. användas särskilt, då flera olika elektriska kopplingar skola utföras samtidigt genom ett enda handgrepp, t. ex. i spårvagnar, elektriska lokomotiv samt elektriska kranar.

Kontro'llförening, sammanslutning mellan lantmän för att genom av K. anställd sakkunnig, kontrollassistent, undersöka och föra förteckningar över utfodring, mjölkavkastning, tillväxt m. m. hos nötkreatur samt även över utfodring och tillväxt hos svin inom föreningsmedlemmarnas djurbesättningar. I Sverige finnas c:a 600 K.

Kontrollråd, se Kontrollstyrelsen.

Kontrollstationer, se Sjökarteverket.

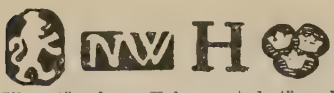

Silverstämplar. Kalmar stadsstämpel. — Mästarstämpel (N. W. = Niclas Wiggman). — Årsbokstav (H = 1766). — Kontrollstämpel.

Kontrollstyrelsen, centralt ämbetsverk, lydande under finansdepartementet, med åliggande att enl. gällande författningar utöva överinseendet å kontrollen vid tillverkningen och beskattningen av brännvin, maltdrycker och socker — beträffande beskattningen av socker dock endast försävitt denna kontroll icke ankommer på tullverket — ävensom å kontrollen över tobaksodlingen i riket samt att vara uppsiktsmyndighet i fråga om handeln med skattefri sprit samt införseln, tillverkningen och försäljningen av vissa alkoholhaltiga preparat. K. utgöres av en överdirektör ss. chef samt 5 led. Inom styrelsen finnas 3 särskilda avdelningar, en för kontrollen över tillverkningsavgifter, en för rusdrycksförsäljningsärenden och en för ärenden ang. skattefri sprit m. m. Vid K:s sida finnes ett av personer med intresse för folknykterhetens höjande och med erfarenhet från rusdrycksförsäljningsbolagens förvaltning sammansatt k o n t r o l l r å d med uppgift att avge utlåtande och förslag i vissa ärenden ävensom att i övrigt tillhandagå styrelsen med råd och upplysningar.

Kontrollstämpling av arbeten av guld och silver (förr även tenn, numera även platina) är i Sverige och de flesta andra länder genom lag påbjuden. — K. av guld och silver är av gammalt datum. På kontinenten och i England påbjöds den redan under 1200—1300-t. I Sverige stadgades 1485, att guldsmeden skulle stämpla sina tillverkningar med sina initialer l. sitt bomärke. Jämte denna *mästarstämpel*, angivande tillverkaren, infördes under slutet av 1500-t. stämpel med *stadsvapen*, angivande tillverkningsorten, och 1689 för guldsmederna i Stockholm, senare under 1600-t. och förra hälften av 1700-t. även i andra städer, stämpling med *årsbokstav*, angivande tillverkningsåret. Å äldre svenska guldsmedsarbeten förekommer även en fjärde stämpel, *åldermansrankan*, en sicksacklinje, åstadkommen med det verktyg, varmed skråets ålderman avskavde den kvantitet av metallen, som behövdes för proberingen av halten. Härtill komma ibland stämplar angivande lödighet l. karat. 1752, då staten genom Kontrollverket övertog den förut av skråna handhavda kontrollen, ersattes åldermansrankan med en ny *kontrollstämpel*, riksvapnets tre kronor, och 1759 infördes en för hela landet gemensam, ännu gällande årsbokstavsserie (se nedan) i st. f. de förut för olika städer varierande serierna. — För tenn förekomma liknande stämplar som för guld och silver men även särskilda beteckningar för metallens kvalitet. En krönt ros, vanl. med mästarens och stadens initialer, angav, särskilt under 1600-t., den högsta kvaliteten. 1694 förordnades om dennas betecknande med 4 stämplar, "fyrstämplat tenn", medan lägre kvaliteter på motsvarande sätt betecknades som 3- och 2-stämplat tenn. S. å. infördes en för hela landet gemensam årsbokstavsserie. 1752 övertog staten

Aldermansranka.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

A 1759	A 2 1783	A 3 1807	A 4 1831	A 5 1855	A 6 1879	A 7 1903
B 1760	B 2 1784	B 3 1808	B 4 1832	B 5 1856	B 6 1880	B 7 1904
C 1761	C 2 1785	C 3 1809	C 4 1833	C 5 1857	C 6 1881	C 7 1905
D 1762	D 2 1786	D 3 1810	D 4 1834	D 5 1858	D 6 1882	D 7 1906
E 1763	E 2 1787	E 3 1811	E 4 1835	E 5 1859	E 6 1883	E 7 1907
F 1764	F 2 1788	F 3 1812	F 4 1836	F 5 1860	F 6 1884	F 7 1908
G 1765	G 2 1789	G 3 1813	G 4 1837	G 5 1861	G 6 1885	G 7 1909
H 1766	H 2 1790	H 3 1814	H 4 1838	H 5 1862	H 6 1886	H 7 1910
I 1767	I 2 1791	I 3 1815	I 4 1839	I 5 1863	I 6 1887	I 7 1911
K 1768	K 2 1792	K 3 1816	K 4 1840	K 5 1864	K 6 1888	K 7 1912
L 1769	L 2 1793	L 3 1817	L 4 1841	L 5 1865	L 6 1889	L 7 1913
M 1770	M 2 1794	M 3 1818	M 4 1842	M 5 1866	M 6 1890	M 7 1914
N 1771	N 2 1795	N 3 1819	N 4 1843	N 5 1867	N 6 1891	N 7 1915
O 1772	O 2 1796	O 3 1820	O 4 1844	O 5 1868	O 6 1892	O 7 1916
P 1773	P 2 1797	P 3 1821	P 4 1845	P 5 1869	P 6 1893	P 7 1917
Q 1774	Q 2 1798	Q 3 1822	Q 4 1846	Q 5 1870	Q 6 1894	Q 7 1918
R 1775	R 2 1799	R 3 1823	R 4 1847	R 5 1871	R 6 1895	R 7 1919
S 1776	S 2 1800	S 3 1824	S 4 1848	S 5 1872	S 6 1896	S 7 1920
T 1777	T 2 1801	T 3 1825	T 4 1849	T 5 1873	T 6 1897	T 7 1921
U 1778	U 2 1802	U 3 1826	U 4 1850	U 5 1874	U 6 1898	U 7 1922
V 1779	V 2 1803	V 3 1827	V 4 1851	V 5 1875	V 6 1899	V 7 1923
X 1780	X 2 1804	X 3 1828	X 4 1852	X 5 1876	X 6 1900	X 7 1924
Y 1781	Y 2 1805	Y 3 1829	Y 4 1853	Y 5 1877	Y 6 1901	Y 7 1925
Z 1782	Z 2 1806	Z 3 1830	Z 4 1854	Z 5 1878	Z 6 1902	Z 7 1926

även kontrollen över tenntillverkningen, beteknad med kontrollstämpeln tre kronor, och 1759 infördes samma årsbokstavsserie som för guld och silver. 1912 upphörde officiellt K. av tenn. — K. av platina infördes 1923 enl. samma regler, som nu gälla för guld och silver, och enl. vilka inom riket tillverkat arbete skall utom kontrollstämpeln förses med tillverkarens namnstämpel (samt, om utrymme finnes, med ortsmärke, numera vanl. initial, och årsbokstav) och i fråga om guldföremål karatstämpel. K. verkställes i Sthlm av Mynt- och justeringsverket och i landsorten av kontrollstämplingsförrättare. För kontrolleringen erlägges till staten kontrollavgift. — För tydandet av äldre stämplar ha för flera länder utarbetats stämpellexikon. En förteckning över samtliga kända svenska guldsmedsstämplar före 1850 har uppgjorts av G. Upmark (Guld- och silversmeder i Sverige, 1925).

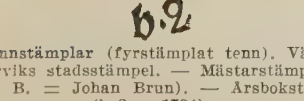

Tennstämplar (fyrstämplat tenn). Västerviks stadsstämpel. — Mästarstämpel (I. B. = Johan Brun). — Årsbokstav (b 2 = 1784).

Kontrollverket, ämbetsverk, som inrättades 1752 med uppgift att probera och kontrollstämpla guld-, silver- och tennarbeten. Ingår numera i Mynt- och justeringsverket (se d. o.).

Kontrollö'r, person, som har att utöva viss kontroll. K. skall finnas för kontroll vid bl. a. tillverkningen av brännvin, maltdrycker, socker. K. är vid. titel å vissa tjänstemän i postverket, telegrafverket, statens järnvägar och statens vattenfallsverk.

Kontrove'rs (av lat. *controve'rsum*, vänd mot), strid, tvist.

Konträ'r (av lat. *contra'rius*), motsatt, stridande mot, hinderlig. Se Motsats och Omdöme.

Kontuma'ciedom, se Tredskodom.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kontu'r (fr. *contour*), ytterlinje, grunddrag.

Kontusio'n (av lat. *contu'ndere*, krossa, mörbulta), beteckning dels för yttre våld, som drabbar kroppen utan att huden går sönder, dels för följderna genom skada å underliggande organ, vanl. blodkärl med mindre (blånader) l. större blödningar. (Även andra organ, ss. ben, hjärna, lever o. s. v., kunna drabbas av K.)

Konung, en ur germansk ordstam härledd beteckning för statsöverhuvudet i en monarkiskt styrd stat. Med K. avsågs i forna tider styresmannen (lat. *rex*) l. hövdingen över huvud taget för ett folk. Alla kända statsbildningar kunna sålunda under viss period av sin utveckling sägas ha varit styrda av K. Under äldre tider förekommo icke sällan samkonungar. K. tillsattes oftast genom val, särskilt bland germanerna, hos vilka man därvid ofta höll sig inom en viss ätt. Stundom valdes en konungason till K. redan under faderns livstid. Med tiden växte konungamakten i betydelse, och arvmonarkin började efterträda valmonarkin. Inom Europa förblev endast konungariket Polen in i det sista valmonarki. — K:s ursprung ansågs ej sällan gudomligt. Sedermera förlänade den katolska kyrkan genom kröningen (se d. o.) konungadömet en mystisk helgd. Till dessa teokratiska föreställningar om K:s höghet sällade sig med tiden, allteftersom K:s makt växte, patrimoniella idéer om K. ss. ägare med arvsrätt av sitt rike. Den moderna, från Montesquieus konstitutionella doktrin stammande statsåskådningen ser i K. ett statsorgan vid sidan av folkrepresentationen (riksdagen). I monarkiskt styrda länder är K:s maktbefogenheter avgörande för statsskicket (se Monarki). — Under valmonarkins tider fick K. före trontillträdet avlägga konungaed l. konungaförsäkran (se dessa ord). Överträdelse från K:s sida av dessa åtagna förpliktelser betraktades ss. giltig anledning att uppsäga K. tro och lydnad samt avsätta (vräka) honom. I nutidens konstitutionella monarki är K. ss. statschef oantastlig. Jfr Ministeransvarighet. Även ss. privatperson anses K. stå utanför den vanliga straff- och civillagstiftningen. — Samtidens europeiska konungadömen äro Belgien, Bulgarien, Danmark, Island, Italien, Jugoslavien, Nederländerna, Norge, Rumänien, Spanien, Storbritannien och Nord-Irland, Sverige samt Ungern. — I *Sverige* rådde valmonarki till Gustav Vasa, som införde arvkonungadöme. I realiteten har emellertid denna utveckling gått småningom. Valet och hyllningen vid Mora stenar underläts stundom under senare medeltiden, och eriksgatan reds sista gången av Karl IX. Den vanl. starkt bindande konungaeden har ersatts av konungaförsäkran. Kröningen har varit i bruk intill senaste tid. Vid konungaättens utslocknande har riksdagen (ständerna) utsett ny tronföljare. — Enl. R. F. § 3 äro K:s gärningar fredade emot allt åtal. I förmögenhetsrättsligt hänseende representeras K. av riksmarskalksämbetet. Anslagen till K. och hans hov (se d. o.) utgå under riksstatens första huvudtitel, varjämte K. äger disponera de kungliga slotten med tillhörigheter. Förbrytelser mot K. l. hans hus betraktas ss. högförrä-

deri l. majestätsförbrytelser och bestraffas enl. strafflagens 8:e och 9:e kap.

Konungabalk, se Balk och Grundlag.

Konungaböckerna, tvenne böcker i G. T., i den hebr. kanon räknade ss. en men av Septuaginta uppdelade på två, berätta, på grundvalen av äldre källor, om Salomos regering samt om Israels och Juda konungar efter rikets delning. Det politiska materialet meddelas endast i utdrag. Däremot infogas på skilda ställen tämligen utförliga profetberättelser. Varje regents historia inledes och avslutas med stereotypa formler, av vilka de inledande bl. a. innehålla synkronistiska uppgifter samt ett omdöme om regenten i fråga. I sistnämnda moment framträder samlarens egen ståndpunkt: han bedömer varje regent efter hur han förhållit sig till offerkulten ute i landet, m. a. o. om han på något sätt förverkligat det profetiska partiets och 5 Mos:s reformkrav l. ej. K. torde ha påbörjats tidigast omkr. 600 och avslutats under babyloniska fångenskapen.

Konungaed, av monark edsbesvuren förbindelse att styra riket på visst i eden närmare angivet sätt. K., även handed, avlades av medeltidens valkonungar vid valtillfällena och motsvarades av folkets trohetsed till monarken. I de svenska landslagarnas konungabalkar förekommo tämligen vidlyftiga formulär till K. Under nya tiden plägade, efter Gustav Vasas föredöme, K. avläggas vid kröningen. Urspr. en akt av verklig betydelse, övergick K. med tiden till en formalitet och är, liksom kröningen, icke lagfästad och har numera ersatts av en kort konungaförsäkran (se d. o.).

Konungaförsäkran, av konungen avgiven förbindelse att regera på i K. närmare angivet sätt. K. förekom i Sverige under namn av handfästning under senare medeltiden (tidigast konung Albrekt 1371) och innehöll förpliktelser utöver de i konungaeden (se d. o.) angivna. Under nyare tid avgavs K. första gången 1594 av Sigismund. K. har sedermera vid trontillträdena avgivits i olika form av efterföljande monarker utom Karl XII. Under frihetstiden betraktades K. ss. grundlag och innehöll vidlyftiga författningsbestämmelser. K. finnes icke omnämnd i nuv. grundlagar men fastställdes till sin ordalydelse i 1810 års riksdagsbeslut, § 8, så, att den blott utgör en försäkran att regera efter gällande lagar. K. avlägges numera av konungen vid trontillträdet inför statsrådet.

Konunga- och hövdingastyrelsen (fsv. *Um styrilsi kununga ok höfþinga*), Sveriges äldsta statsvetenskapliga arbete, trol. från omkr. 1330, av Magnus Erikssons lärare och kansler Philippus Ragvaldi. Verket avsåg att för den omyndige monarken framställa en konungs plikter.

Konungarike, se Konung.

Konungarnas dal, en dalgång på v. Nilstranden, mittemot Luksor, Egypten, där på senare tid viktiga fynd av tebanska konungagravar gjorts. Se vid. Carnarvon och Tutanchamen.

Konung Carl XIII:s orden, se Ordnar och Frimureri sp. 694.

Konungens allmänna hospitalsfond grundades 1796 av Sthlms stads borgerskap och magistrat för uppförandet av ett hospital för sjuka och fattiga. Planen kom dock ej till utförande,

men fonden utdelar i stället pensioner åt i krig sårade l. genom långvarig tjänst till hälsan försvagade soldater.

Konungens befallningshavande, se Länsstyrelse.

Konungens högsta domstol, se Högsta domstolen.

Konungens högsta nämnd, Kungliga nämnden, en av Erik XIV 1560 l. 1561 inrättad överdomstol, som dömde ej blott efter allmän lag utan ss. borgrätt även efter den strängare gårdsrätten. K., som under Göran Persons ledning snart urartade till ett verktyg för personliga förföljelser, upphörde med tronskiftet 1568. Jfr Erik sp. 1155.

Konungens stab utgöres av chef (generals- l. amiralsperson), överadjutanter samt adjutanter, anställda på kommandoväg, vanl. 12 st., varav en i sänder är tjänstgörande.

Konungens vapen, se Riksvapen.

Konung Gustaf V:s och Drottning Viktorias stiftelse, se Föreningen för Konung Gustaf V:s och Drottning Viktorias stiftelse.

Konung Håkan VII:s platå, högplatå kring sydpolen, omkr. 3,000 m. ö. h.

Konung Oskar II:s jubileumsfond insamlades inom Sverige till firandet av Oskar II:s 25-åriga regering (1897) och bestämdes till anläggande och underhåll av tre lungsotssanatorier (se d. o.). K. uppgick vid överlämnandet till 2,200,000 kr. och har senare ökats.

Konung Oskar II:s land, se Grahams land.

Konungsfreden, se Grekland sp. 1535.

Konungsfrid, se Kungsfrid.

Konungsräfst, detsamma som räfsteting (se d. o.).

Konungsund, socken i Östergötl. l., jämte Östra Stenby pastorat i Linköpings stift. 450 inv.

Konvalescens [-sje'ns l. -se'ns] (av lat. *convale'scere*, tillfriskna), tillfriskningstiden efter en överstånden sjukdom. — Konvalesce'nt, person i tillfrisknande. — Konvalesce'nthem, vilohem.

Konva'lje, detsamma som liljekonvalje.

Konvallamari'n, glykosid ur *Convalla'ria maja'lis* med digitalisliknande verkningar.

Konvektio'n (av lat. *con*, med, och *ve'hi*, förflyttas), se Värme.

Konvektionsström. En elektriskt laddad kropp, som försättes i rörelse, är i sina elektromagnetiska verkningar likvärdig med en elektrisk ström. En dylik "ström" kallas en K.

Konvena'bel (av lat. *convení're*, passa), passande, som anstår god ton. — Konvena'ns, god ton, passande skick, sammanfattning av den goda tonens fordringar. — Konvene'ra, passa, anstå, vara lämplig.

Konve'nt (lat. *conve'ntus*, sammankomst), möte, församling, i Sverige numera eg. benämning blott för prästmöte. Jfr Konventualer.

Konventi'kel (lat. *conventi'culum*, liten sammankomst), äldre benämning för gudstjänstlig sammankomst av en mindre krets av likasinnade bredvid l. i motsats till de större samfundens gudstjänster. Jfr Konventikelplakatet och Pietism.

Konventi'kelplakatet, en med anledning av pietismens uppträdande i Sverige utfärdad Kungl. förordn. av 1726, vilken vid strängt straff förbjuder alla så-

dana privata uppbyggelsesammankomster, som icke kunna räknas till husandakt (jfr Konventikel), och samtidigt inskärper prästernas plikt att anställa s. k. husförhör (se d. o.). Med stöd av K. bekämpade många statskyrkopräster särskilt inemot mitten av 1800-t. de då uppträdande nyare evangeliska rörelserna. K. upphävdes 1858.

Konventio'n (lat. *conve'ntio*), överenskommelse, fördrag (se d. o. sp. 906).

Konventionali'sm, iakttagande av det konventionella (se d. o.).

Konventiona'lstraff, se Vite.

Konventione'll (av lat. *conve'ntio,* överenskommelse), vedertagen, hävdvunnen; uppfyllande etikettens fordringar; utan självständighet och originalitet.

Konventua'ler (av lat. *conve'ntus,* sammankomst), i den romerska kyrkan benämning spec. för den mildare riktningen inom franciskanorden (se d. o. sp. 455) och bland karmeliterna, vilken i motsats till spiritualerna icke tog anstöt av att orden ägde fast egendom, bl. a. konventshus, d. v. s. kloster.

Konverge'ns (av lat. *conve'rgere,* böja tillsammans), sammanlöpande. Verb: konverge'ra. — *Biol.* Likhet på grund av likartat levnadssätt, utan någon släktskapsorsak. — *Med.* Se Öga. — Konverge'nt. *Matem.* Se Serier. — *Fys.* Konvergent är ett knippe ljusstrålar, som alla äro riktade mot samma punkt.

Konversatio'n (av lat. *conversa'ri,* umgås med), samspråk, särskilt i sällskapslivet. — Konversationslexikon, se Encyklopedi. — Konverse'ra, samtala med.

Konversio'n (lat. *conve'rsio*), omvändning, ändring. 1. Se Omdöme. — 2. K. l. konverte'ring, förnyande på ändrade räntevillkor av ett lån, som uppsagts av låntagaren, vanl. i avsikt att uppnå nedsättning i räntan. — Verb: konverte'ra.

Konve'rter (av lat. *conve'rtere,* vända om), "vändugn", stjälpbar blästerugn (se Bessemerprocessen, Bly, Lillbessemerprocessen och Koppar).

Konverti'ter (av lat. *conve'rtere,* omvända), sådana, som övergå från en religion till en annan.

Konve'x, se Konkav.

Konvi'kt (lat. *convi'ctus,* sammanlevnad, gemensam måltid) benämnas bl. a. helpensionat för teol. studerande vid katolska universitet.

Konviktio'n (lat. *convi'ctio*), överbevisning; övertygelse.

Konvo'j (fr. *convoi,* av lat. *con,* med, och *vi'a,* väg), eg. handelsfartygs ställande under skydd av beledsagande örlogsfartyg under krigstid, även sammanfattande benämning på fartygen själva. Verb: konvoje'ra. — Det konvojerande örlogsfartygets befälhavare skall ansvara för att K:s handelsfartyg ej föra kontraband. K., som först under krigen i slutet av 1700-t. kom i allmänt bruk, avser dels att befria neutrala handelsfartyg från visitation av krigförandes krigsfartyg, dels att utgöra skydd mot kaperi. England sökte göra gällande rätt för brittiska fartyg att i alla fall visitera konvojerande handelsfartyg. I Londondeklarationen 1909 erkännes emellertid rätten till befrielse från visitation; dock skall, om misstanke föreligger, att K:s chef blivit förd bakom ljuset, denne på anmodan företaga un-

dersökning och då vara skyldig att utlämna fartyg, som förverkat sin skyddsrätt. Under världskriget kom frågan om K. upp. En skandinavisk konferens i Köpenhamn 1915 blev resultatlös, då Storbritannien vägrade erkänna K. inom engelskt territorialvatten. Ett svenskt konvojreglemente utfärdades emellertid 29 okt. 1915 (det näst föregående är av 1812).

Konvokatio'n (av lat. *convoca're*, sammankalla), församling, möte. I angelsachsiska länder användes K. (eng. *convocation*) särskilt om kyrkliga församlingar (i engelska episkopalkyrkan närmast motsvarande svenska kyrkomötet).

Konvolu't (lat. *convolu'tum*, "sammanrullat"), rulle; brevomslag; (större) brev.

Konvolvuli'n, convolvuli'n (av lat. *Convo'lvulus*, åkervinda), se Jalapaharts.

Konvulsio'n (lat. *convu'lsio*), ryckning, se Kramp. — Konvulsi'visk, krampaktig.

Koo, Wellington, eg. Ku Wei-chun, f. 1888, kinesisk diplomat. K., som var minister i Washington 1915—20 och i London 1920—22, var Kinas förste delegerade vid fredskonferensen i Paris 1919, vid N. F:s förbundsförsamlingar 1920 och 1921 samt vid Washingtonkonferensen 1921. K. har flera gånger fr. o. m. sept. 1922 varit utrikesminister.

Kooperatio'n (av lat. *coopera'ri*, samverka), samarbete, samverkan. Numera användes ordet mest ss. sammanfattande namn på den form av fri ekonomisk verksamhet, som drives av kooperativa företag. Dessa äro andelsföretag, bildade av personer, som för sin yrkesverksamhet l. sin enskilda hushållning ha behov av de varor och tjänster företagen tillhandahålla. Det kooperativa företagets förnämsta kännetecken äro följande: delägarskap beviljas åt var och en, som vill begagna sig av företaget, på samma villkor, som gällde för tidigare delägare (företaget är *öppet*); å medlemmarnas kapitaltillskott erlägger företaget en uppåt begränsad ränta, som sammanfaller med den gängse penningräntan (i Sverige vanl. 5 %); oftast avsättes varje år en viss procent till fonder, som förbli delägarnas gemensamma egendom; överskott, som därutöver uppstått på verksamheten, fördelas efter den mån, i vilken delägarna under räkenskapsåret begagnat sig av företaget, d. v. s. bidragit till överskottets uppkomst (efterskottsrabatt å köp genom företaget, tilläggsbetalning för genom företaget avsatta produkter); delägarnas inflytande över företagets förvaltning är lika för alla, oberoende av vars och ens kapitaltillskott. — De kooperativa företagen kallas ofta för andelsföretag. Det ryska ordet artel, som ibland översättes med kooperativ förening, liknar mera ett samfällt produktionsföretag enl. Owens system. Artelerna härstamma från medeltidens skråsystem. — De kooperativa företagen, som ha en mångsidig användbarhet, kunna indelas i producent- och konsumentföretag. De förra äro bildade av smärre företagare, t. ex. jordbrukare och hantverkare, för att underlätta och främja deras yrkesverksamhet, antingen genom *anskaffning* av råvaror, förbrukningsartiklar och driftkredit l. genom *avsättning* av produkter. De senare äro bildade av

enskilda hushåll för att *anskaffa* förnödenheter, bostäder o. s. v. för hushållens behov. Man kan också indela företagen i anskaffnings- och avsättningsföretag. En del författare erkänna blott de förstnämnda ss. uttryck för en särskild företagsform, skild från den vanliga fria ekonomiska verksamheten, under det de betrakta de sistnämnda ss. ett specialfall av den allmänna integrationen (se d. o.). Även de samfällda arbetarföretagen, de s. k. arbetarproduktionsföreningarna, som ägas och förvaltas av de i företaget sysselsatta arbetarna, räknas i flera länder, dock ej i Sverige, som kooperativa. — Den moderna K. leder sitt ursprung från England, där Robert Owen tidigast använde benämningen K. för av honom skapade företag, vari arbetarna voro delägare. Det första företag, som ägde alla de ovan angivna kännetecknen, var "De redliga pioniärernas förening" i Rochdale, bildad 1843 av 28 vävare. Från detta företag härstammar så gott som hela den nuv. K. i alla dess olika former. Den kooperativa företagsformen har efterhand spritt sig till nästan alla civiliserade länder. Konsumentkooperationen är starkast företrädd i Storbritannien, där den omfattar mellan ¼ och ⅓ av befolkningen, Danmark, Finland, Schweiz, Tyskland, Sverige, Frankrike och Ryssland. I sistnämnda land har den dock lidit svårt under den stora revolutionen och en tid av staten varit berövad sin självbestämningsrätt. Svagast är den i För. Stat., där den först nyligen börjat utbredas, och i Öst-Asien med undantag av Japan. Sammanlagt beräknas c:a 25 mill. familjer vara anslutna till konsumentkooperativa företag (konsumtions- l. hushållsföreningar). Producentkooperationen spelar någon större roll blott inom jordbruket, varest företag för inköp av gödsel- och fodermedel, utsäde, maskiner etc., för anskaffande av driftkredit samt för avsättning av mjölk och kött (andelsmejerier och andelsslakterier) förekomma i stort antal i de flesta jordbruksländer. — Då det kooperativa företaget har att direkt tjäna sina ägare genom själva den verksamhet, företaget bedriver, måste det alltid vara beläget inom bekvämt räckhåll för dem. Hela företagsformen vilar därför på lokala sammanslutningar av hushåll l. små företagare. Detta nödvändiggöres även därav, att ägarna måste ha möjlighet att *personligen* deltaga i valet av och kontrollen över företagets ledning. Den lokala begränsningen, som i de flesta fall skulle hindra upptagandet av en mera omfattande verksamhet, övervinnes emellertid därigenom, att de av individuella delägare bildade företagen i sin tur sammansluta sig till större enheter, centralorganisationer, omfattande ett helt land. Tack vare detta blir det möjligt att bedriva ej blott detaljhandel utan även grosshandel och storindustri i kooperativa former. — I *Sverige* finnes ett tusental lokala konsumtionsföreningar, av vilka 1924 874 voro sammanslutna i centralorganisationen Kooperativa förbundet, bildat 1899. Medlemmar i förbundet äro även en stödorganisation, Svenska hushållsföreningen, som f. n. förvaltar 19 lokala föreningar, samt dessutom två försäkringsföretag, Försäkringsföreningen Sam-

arbete (med 146,000 delägare och 680 mill. kr. i försäkringssumma) och Livförsäkringsanstalten Folket (med 110,000 delägare och 120 mill. kr. i försäkringssumma). De lokala föreningarna hade vid utgången av 1924 292,469 medlemmar och en omsättning av 234 mill. kr. De största föreningarna äro belägna i Sthlm (24,000 medlemmar, 110 butiker, 20 mill. kr. i omsättning, eget stort bageri samt charkuterifabrik, 675 anställda, allt 1924), Örebro, Göteborg, Malmö, Gävle, Eskilstuna etc. Större delen av omsättningen i den svenska K. utgöres av livsmedel, men på senare tid har försäljningen av skodon, manufakturvaror och husgerådsartiklar börjat taga fart. I föregångslandet Storbritannien har man hunnit mycket längre, och det säges med en viss rätt, att en människa i de större konsumtionsföreningarna kan få allt hon behöver mellan vaggan och graven. Rörelsens samlade kapitalinsatser, fonder av olika slag etc. uppgick 1924 till över 70 mill. kr. Förbundets omsättning uppgick 1924 till 83,774,000 kr. Förbundet äger i Norrköping en av landets största margarinfabriker (tillverkning 1924 c:a 7 mill. kg.) samt i Sthlm och Göteborg två stora mjölkvarnar (förmalning 3,500 dt spannmål dagl.) samt en del andra industrianläggningar. Förbundet utger veckotidningen *Konsumentbladet* och tidskriften *Kooperatören.* — Den svenska jordbrukskooperationen består av inköpsföreningar med centralföreningar för ett l. flera län, vilka i sin tur äro sammanslutna i Svenska lantmännens riksförbund. Övriga grenar av producentkooperationen i Sverige, med undantag av jordbrukskassorna, sakna centralorganisationer. Lantmännens riksförbund hade 1924 en omsättning av 19 mill. kr., de 1,160 lokala föreningarna hade c:a 80,000 medlemmar, som tills. brukade c:a ¼ av Sveriges åkerareal. I statistiken för 1923 ingå 625 andelsmejerier. Dessas sammanlagda omsättning uppgick till 121 mill. kr. Delägarna voro anslutna för 462,815 kor. — Konsumentkooperationen har sedan år 1895 en ideell världsorganisation i Internationella kooperativa alliansen med säte i London. En internationell kooperativ partihandelsförening är under bildande. Danmark, Norge och Sverige ha sedan år 1918 en gemensam inköpsorganisation i Nordisk andelsforbund med säte i Köpenhamn. Inom konsumentkooperationen har under de senare årtiondena utbildats en särskild samhällsåskådning, kooperati'smen, enl. vilken konsumentföretagen utgöra grundvalen för en fri gemensamhetshushållning, som icke behöver räkna med vinstbegäret ss. drivkraft. — Kooperati'v, adj. till kooperation.

Kooptatio'n (lat. *coopta'tio*, fyllnadsval), fyllnadsval av nya medlemmar, förrättat av de i en korporation l. förening redan befintliga.

Koordina'ter (av lat. *con*, tillsammans, och *ordina're*, ordna), se Koordinatsystem.

Koordinatio'n (av lat. *con*, tillsammans, och *ordina're*, ordna), samordning. — *Fysiol.* Samverkan mellan organ. — *Språkv.* Samordning av två l. flera idéer, alla uttryckta antingen i huvudsatser l. alla i bisatser, så att de ställas i samma plan. K. sker medelst

koordine'rande (samordnande) konjunktioner.

Koordina'tsyste'm. En punkts läge i rymden kan definieras med hjälp av tre storheter, koordinater, om man har ett fast system av linjer l. ytor, ett K., att utgå från. Det enklaste är det cartesiska l. rätvinkliga, som består av tre genom en fast punkt, origo, gående, mot varandra vinkelräta linjer, koordinataxlar, på vilka en viss riktning väljes till positiv. De genom axlarna två och två lagda planen kallas koordinatplan. Axlarna benämnas vanl. x-, y- och z-axlarna, planen yz-, zx- och xy-planen. Med en punkts koordinater i detta system menas nu dess avstånd från koordinatplanen. Så är dess x-koordinat avståndet till yz-planet och anses positiv, om punkten ligger på samma sida om yz-planet som x-axelns positiva riktning. Man skiljer mellan höger- och vänstersystem. Då det förra förskjutes längs positiva x-axeln och samtidigt vrides kring samma axel i riktning från positiva y- till positiva z-axeln, utför det samma rörelse som en högergängad skruv i dess mutter. Det senare skulle röra sig som en vänstergängad skruv. — Gäller det endast att definiera en punkts läge i ett visst plan, räcker det med två axlar, x- och y- l. abskiss- och ordinataxeln. x-koordinaten, punktens avstånd från y-axeln, benämnes ofta abskissa, y-koordinaten ordinata. — Många andra K. användas, ss. cylindriska, polära m. fl. Vid allmännare K. äro tre system av ytor (i planet två system kurvor) givna, där olika ytor i samma system skilja sig genom olika vär-

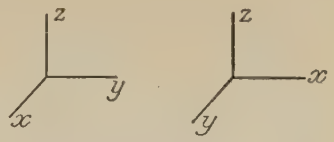

Koordinatsystem. Höger- och vänstersystem.

den på en parameter (se Konstant). Som koordinater för en punkt tjäna härvid parametrarna för de tre ytor (en ur varje system), som skära varandra i punkten.

Koordine'ra (se Koordination), samordna.

Kopa'is, på 1890-t. torrlagd sjö i n. Beotien, Grekland.

Kopaï'vabalsam (se Copaïfera), balsam, som förr användes vid sårbehandling.

Kopa'l, namn på flera, vanl. bärnstensartade hartser. K. erhålles ofta ur jorden, där kopalalstrande träd växa l. vuxit. Västafrikansk K. erhålles av arter av *Copaï'fera* (se d. o.), östafrikansk och sydamerikansk K. av två ärtväxter, kau'rikopal och mani'lakopal av arter av *Aga'this* (se d. o.). K. användes till lack och fernissa.

Kopek [kape'k], se Rubel.

Kopi'a (fr. *copie*, av lat. *co'pia*, förråd), avskrift av en handling; reproduktion av ett föremål över huvud, t. ex. av en målning, skulptur m. m. — Kopie'ra, utföra en K. — Kopi'st, förr benämning på viss lägre tjänsteman.

Kopie'ringsapparater användas för framställning av kopior av fotografiska negativ (se Fotografi sp. 419), ritningar (se Blåkopiering) och skrivna handlingar. Till sistnämnda ändamål begagnades förr kopi'epress, i vilken det med kopiebläck skrivna originalet avtryck-

tes på kopiebokens silkespappersblad. Numera tagas vanl. brevkopior direkt i skrivmaskinen ss. genomslag med begagnande av infärgat papper, k a r b o' n p a p p e r, l. ock framställes i skrivmaskin l. med ett spetsigt stålstift på vaxat, tunt papper, s t e' n c i l p a p p e r, en genombruten skrift, som sedan insättes i en d u p l i k a' t o r, i vilken färgvätska pressas genom öppningar i stencilen mot pappersark, som inmatas i duplikatorn. På ung. samma sätt framställas kopior i m i m e o g r a' f, varvid dock originalskriften framställes med en hård penna på ett papper, som lägges mot en fint refflad stålskiva. I h e k t o g r a' f framställes ett negativ så, att originalet skrives med ett klibbigt bläck och därefter tryckes mot den i en grund låda gjutna, av lim och glycerin sammansatta hektografmassan, som upptar bläcket och avger det till ett stort antal kopior.

Kopiö's (av lat. *copio'sus*), riklig; ansenlig.

Kopje (holl., huvud), benämning på höjder, kullar och toppar i Syd-Afrika; ofta i ortnamn.

Ko'ppa, forngrek. bokstav q, varur lat. Q utgått. Av grekerna användes K. eg. endast ss. taltecken för 90.

Koppar, en i rent tillstånd gul, starkt glänsande metall (handelsvaran är röd av inblandad kopparoxidul). K. är seg och smidbar intill rödvärme men spröd vid högre temperatur och kan därför ej vällas. Elektrisk ledningsförmåga 59, värmeledningsförmåga (silver = 100) 73. Vid vanlig temperatur oxideras den endast obetydligt men överdrages i fuktig luft med en grön hinna av basiskt karbonat, ä r g. K. löses av salpetersyra och koncentrerad svavelsyra men ej av saltsyra l. svagare syror utan närvaro av oxidationsmedel. Atomtecken *Cu*, atomvikt 63,57, spec. v. 8,9, smältpunkt 1,057°. — *F r a m s t ä l l n i n g a v r å k o p p a r.* Ur malm, som innehåller *gedigen koppar*, kan K. direkt smältas, varigenom även malmer med mindre än 1 % K. bli brytvärda. — *Oxid-* och *karbonatmalmer* bearbetas på torra vägen genom smältning med kol och slaggbildande ämnen i schaktugn l. på våta vägen genom den sönderkrossade malmens behandling med en utspädd syra, varvid K. går i lösning och sedan kan utfällas med järnskrot i form av c e m e n t k o p p a r. — Oftast behandlas karbonatmalmerna tillsammans med *svavelhaltiga* malmer. De äldsta t o r r a metoderna äro väsentl. två: den svensk-tyska och den engelska. Den *svensk-tyska* metoden innebär, att anrikad malm (med c:a 30 % K.) först underkastas rostning (se d. o.). Därefter utföres s k ä r s t e n s m ä l t n i n g, då den rostade malmen blandas med kol och slaggbildande ämnen samt upphettas i schaktugnar. S k ä r s t e n (blandning av koppar- och järnsulfider) och slagg få ständigt avrinna till en förhärd, där de skilja sig i tvenne lager, som tid efter annan avtappas. Den erhållna skärstenen undergår fullständig rostning, d ö d r o s t n i n g, blandas med kol och kvartshaltig malm samt reduceras i schaktugn. Den erhållna r å k o p p a r n innehåller 90—96 % ren koppar. — Vid den *engelska* metoden användas i allm. flamugnar för de olika operationerna, vilka äro följande: rostning av malmen; råskärstensmältning med kol och slaggbildande ämnen, varvid koppar-

fri slagg erhålles; ofullständig rostning av skärstenen; koncentrationsskärstensmältning, varvid en rik skärsten erhålles; slutligen råkopparsmältning, som består av tvenne stadier, vilka båda utföras efter varandra i samma flamugn, nämligen först en ofullständig oxidation av skärstenen, så att kopparoxid delvis bildas, sedan ett reaktionsstadium, då kopparsulfid och kopparoxid reagera med varandra under bildning av metallisk K. och svaveldioxid. Metoden fordrar alltså tvenne skärstensmältningar men kräver intet kol för reduktion. — Numera användas ofta raskare och mera ekonomiska processer. Sålunda framställes skärsten med 40—50 % K. genom en oxiderande smältning av orostad styckemalm tillsammans med flussmedel i schaktugnar av plåt med dubbla väggar och vattenkylning (s. k. water-jackets). Är malmen rik på pyrit (svavelkis), lämnar den genom svavlets förbränning en tillräcklig värmemängd (pyritsmältning). Måste mer l. mindre koks tillsättas, kallas operationen semipyritsmältning. Vid förhyttning av pulverformiga malmer användes först rostning i spec. ugnar. Den rostade sligen får därpå undergå skärstensmältning i flamugnar. Ur den smälta skärstenen kan sedan råkoppar framställas utan förbrukning av kol genom kopparbessemerprocessen, vid vilken den i en konverter inpressade blästerluften oxiderar en del av skärstenen till kopparoxid, som reagerar med kvarvarande svavelkoppar. — Svavelmalmer bearbetas stundom även på våta vägen. De överföras då genom vittring l. rostning till oxider,

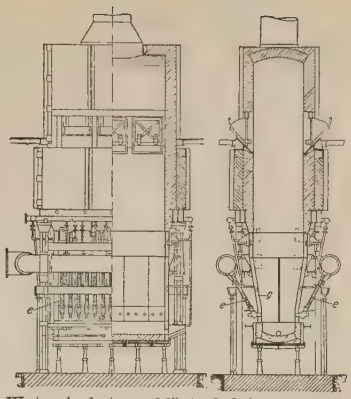

Water-jacket. e blästerledning, g vattenmantel.

som lösas i utspädd svavelsyra, l. också användes sulfatiserande l. klorerande rostning jämte lakning. Ur lösningen utfälles K. med järnskrot; den erhållna cementkopparn håller c:a 70 % K. K. kan även utfällas elektrolytiskt ur lösningen l. ur smält skärsten. — *Raffinering. Smältraffinering* består i en oxidation av de i råkopparn ingående främmande ämnena, ss. zink, järn, bly, arsenik, svavel m. fl. Även något K. oxideras till kopparoxidul, som till största delen med infordringens kiselsyra bildar slagg men även löser sig i kopparbadet och gör metallen oanvändbar. Därför måste desoxidation (se d. o.) följa. Förr skedde raffineringen i härd (garhärd), och den erhållna garkopparn (med 6—8 % kopparoxidul) desoxiderades vid hammarverket genom att ånyo nedsmältas i härd med reducerande låga (hammargarning; produkten "hammargar" K.). Numera följer desoxidationen direkt efter garningen i kopparverken, i

det råkopparn först nedsmältes i en surt infodrad flamugn; när raffineringen är färdig, täckes badet med träkol och omröres med björkstänger ("polning"). Raffinadkopparn innehåller 99,5—99,9 % K., slaggen innehåller 30—40 % K. *Elektrolytisk raffinering* användes särskilt när råkopparn innehåller värdefulla föroreningar, ss. guld och silver. Råkopparn, gjuten i plattor, nedhänges i en lösning av kopparvitriol i svavelsyra, och mittemot plattorna hängas tunna bleck av ren koppar. En elektrisk ström ledes genom badet från råkopparn till blecken, varvid den förra går i lösning och ren K. utfälles på blecken. De värdefulla föroreningarna falla till bottnen som ett slam, som tillvaratages. Elektrolytkoppar användes på grund av sin stora renhet (99,98—99,99 % K.) särskilt i elektriska ledningar och maskiner. I övrigt har K. en vidsträckt användning i form, plåt och rör m. m. för kokkärl, ångpannor m. m. Vid gjutning legeras den ofta med andra ämnen till brons, mässing och nysilver (se dessa ord samt Aluminiumlegeringar och Fosforbrons).

Världsproduktionen av koppar (1000-tal ton).

	1905	1915	1921
För. Stat.	397	646	229
Chile	29	52	56
Spanien	45	46	32
Afrika	—	27	39
Tyskland	22	26	17
Japan	36	75	53
Australien	37	33	19
Kanada	22	47	21
Mexiko	65	31	12
Ryssland	9	26	—
Peru	12	32	34
Övriga länder	35	22	21
Summa	709	1,063	533

Kopparberg. 1. Socken i Kopparb. l. (Falu landskommun). Bildar med en del av Falu stad (3,710 inv.) församling och jämte Falun pastorat i Västerås stift. 6,965 inv. — 2. Köping i Ljusnarsbergs skn, Örebro l., vid Hörksälven och Frövi—Ludvika järnväg. Sjukstuga, epidemisjukhus, privat samskola. Gruvor (se Kaveltorp). 1,645 inv.

Kopparberget, se Falu gruva sp. 1400.

Kopparbergs län omfattar landskapet Dalarna utom Orsa finnmark. 30,015 kvkm., därav 28,248 kvkm. land. Folkmängd (1923) 255,330, därav mankön 128,240. I städerna bodde 27,910 l. 10,8 % av länets inv. K. indelas judiciellt i 6 domsagor och 13 tingslag, lydande under Svea hovrätt, och administrativt i 6 fögderier och 31 landsfiskalsdistrikt. 5 städer (Falun, Säter, Hedemora, Ludvika, Avesta), 4 köpingar (Krylbo, Borlänge, Smedjebacken, Morastrand) och 5 municipalsamhällen. Av arealen upptogos 1920 953 har av trädgård, 111,930 har av odlad jord, 48,600 har av naturlig äng. Den odlade jorden utgjorde 4 % av hela landarealen, skogsmarken 72 %. Skörden utgjorde 1923 3,600 ton vete, 11,800 ton råg, 4,750 ton korn, 22,600 ton havre, 2,500 ton blandsäd, 29,000 ton potatis, 32,400 foderrotfrukter och 171,000 ton hö. Kreatursstocken utgjorde 1919 20,500 hästar, 92,500 nötkreatur, 67,200 får, 17,300 getter, 15,650 svin och 76,800 höns. Av jordbruk, skogsbruk och fiske levde 1910 53,3 % av K:s befolkning, av industri och bergsbruk 35,1 %. Malmbrytningen och metallindustrin hade 1922 77 arbetsställen och 6,900 arbetare, trävaruindustrin resp. 114 och 3,580, pappers- och grafisk industri resp. 23 och 1,805. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 3,100 km., järn-

vägarna 1923 1,078 km., därav enskilda 797 km. (av dessa 88 km. smalspåriga). K. beröres av statsbanelinjerna Kristinehamn—Mora, Brintbodarna—Limedsforsen, Mora—Östersund, Krylbo—Mjölby och Krylbo—Ljusdal samt de enskilda Bergslagernas, Frövi—Ludvika, Stockholm—Västerås—Bergslagens, Södra Dalarnas, Krylbo—Norbergs, Gävle—Dala, Dala—Hälsinglands, Gruvgården—Fors, Näs—Horndals, Byvalla—Långshyttans, Sävsnäs och Dala—Ockelbo—Norrsundets järnvägar.

Kopparbergs och Hofors sågverks a. b., Ockelbo, grundat 1885, äger sågverk vid Norrsundet och järnbruken Brattfors, Jädraås och Vi, samtliga i Gävleb. l., samt sågverk vid Linghed och Näs i Kopparb. l.

Kopparföreningar. *Kem.* Koppar är i K. envärd (kuproföreningar) l. tvåvärd (kupriföreningar). *Kuproföreningar.* K o p p a r o x i d u' l, Cu_2O, erhålles genom reduktion av alkalisk kopparsaltlösning med föreningar, som innehålla en aldehydgrupp, t. ex. vissa sockerarter, och reaktionen användes för att kvantitativt bestämma sådana föreningar. Den bildar ett rött pulver, som i luften lätt oxideras. K u p r o s a l t e r n a sakna större betydelse och oxideras lätt. K u p r o s u l f i' d, Cu_2S, bildar mineralet kopparglans. — *Kupriföreningar.* K o p p a r o x i d, CuO, är ett svart pulver, som bildas, om koppar upphettas i luften. Användes som oxidationsmedel vid organisk elementaranalys. K o p p a r h y d r o x i d, $Cu(OH)_2$, erhålles som en blågrön fällning, då lösningar av kuprisalter försättas med alkali. K u p r i s a l t e r n a äro blå l. gröna i vattenlösning och då de hålla kristallvatten men i vattenfritt tillstånd färglösa. K o p p a r s u l f a t, $CuSO_4+5H_2O$, k o p p a r v i t r i o l, blå v i t r i o l, är det viktigaste saltet. Har mångsidig användning. K o p p a r k a r b o n a t ingår i ärg och flera mineral. B a s i s k k o p p a r k l o r i d användes som målarfärg (Braunschweig-grönt). K o p p a r s u l f i' d, CuS, utfaller som en svart fällning, om kuprisaltlösningar försättas med svavelväte. Om lösningar av kopparsalter försättas med ammoniak, utfaller först hydroxiden, men vid tillsats av ammoniak i överskott löser sig fällningen ånyo till en djupblå lösning, beroende på bildning av komplexa salter, s. k. a m m o n i a k a l i s k a K. — *Med.* K. användas som reflektoriskt verkande kräkmedel (se K r ä k n i n g) och som etsmedel (t. ex. i ögat). Förgiftning kan, om än sällan, inträda med kräkning, kolik, diarré, gulsot, kramp och hjärtsvaghet. Rädslan för koppar i födoämnen är dock mycket överdriven, då förgiftning ej ens inträder, när dessa äro tydligt gröna; på sin höjd inträffar en kräkning.

Kopparglans, K o p p a r k i s, se K o p p a r m a l m e r.

Kopparkompaniet, se H a n d e l s- o c h k o l o n i a l k o m p a n i e r sp. 416.

Kopparlasu'r, a z u r i' t, ber-blått, ett blått, glasglänsande mineral, bestående av basiskt kopparkarbonat. Användes stundom till målning.

Kopparmalmer. G e d i g e n k o p p a r förekommer i stora fyndigheter vid Lake Superior i Nord-Amerika samt i Chile och Australien. — K u p r i' t, se C u p r i t. — M a l a k i' t, ett basiskt kopparkarbonat, har vac-

kert grön färg och stundom radialstrålig struktur. Användes även som prydnadssten. Förekommer huvudsakl. i Ryssland. — Kopparkis (gul K.), ett guldgult mineral, utgörande en järnkopparsulfid, $CuFeS_2$, är det viktigaste malmmineralet och har stundom omvandlats till andra mineral, t. ex. brokig kopparmalm (se d. o.). Kopparkismalmerna delas av gammalt i blötmalm och hårdmalm (se dessa ord). — Kopparglans (grå K.), ett bly- till stålgrått mineral med sammansättningen Cu_2S, hållande 74 à 80 % koppar. Ingår i flera betydande amerikanska malmer. — Kopparindigo består av kopparsulfid, CuS, och bildar malmer i Chile. — Atakami't, ett grönt mineral, bestående av basisk kopparklorid, $CuCl_2 + 3Cu(OH)_2$, med c:a 59 % koppar, bildar stora malmer i Chile och Peru.

Kopparmatte, benämning på en kopparfigur, vilken ss. "justitiebeläte" prydde skampålen på Stortorget i Sthlm. K. är utförd på 1640-t. av Martin Redtmer och förmodas ha fått sitt namn av stadens dåv. borgmästare, Mattias Trost, vars drag konstnären skulle ha avbildat. K. är f. n. uppställd i Stockholms rådhus.

Kopparnickel, se Nickelmalmer.

Kopparorm, se Ormslå.

Kopparormen, enl. 4 Mos. 21 en av Mose förfärdigad och på en stång uppsatt orm av koppar, vars betraktande skulle bota de av ormbett plågade israeliterna. Av 2 Kon. 18: 4 framgår, att en sådan bild varit uppställd i Jerusalem och varit föremål för dyrkan. Säkerligen föreligger här en inverkan från den i hela Främre Asien och även i Grekland (jfr Asklepios) spridda föreställningen om ormen ss. ett livgivande demoniskt väsen, och härledningen från Mose innebär förmodligen blott dess israelitiska legitimation.

Kopparskiffer. I Tyskland betecknas med K. en bituminös, permisk märgelskiffer, som håller upp till 3 % koppar i form av kopparkis och kopparglans. K. bildar vidsträckta lager t. ex. vid Mansfeld och är en viktig kopparmalm. I Sverige förekommer en kopparhaltig skiffer (med kopparkis), av annat ursprung, inom dalformationen och har tidtals brutits vid Stora Strands gruva.

Kopparstenarna, undervattensgrund 2 mil n. om Gotska Sandön. Fyrskepp.

Kopparstick betecknar gravstickelarbete på koppar och avtrycken av en så behandlad plåt. Ordet användes stundom, t. ex. i sammansättningar som kopparstickskabinett, oegentligt för att beteckna alla arter av grafik (se d. o.), stundom även som liktydigt med gravyr (se d. o.). — *Teknik.* K. utföres helt för hand och är den mest hantverksmässiga av all grafik men fordrar i gengäld en oerhörd träning och rutin. Konturen anges på den glattslipade plåten med torrnål (se d. o.) l. med etsning, varefter gravstickeln (se d. o.), stödd mot handens insida, i jämna, kraftiga tag skjutes fram över plåten, varvid en tunn remsa av koppar springer upp. Modellering och skuggning åstadkommer man genom att låta linjerna svälla ut l. genom att korsa det första strecklagret med ett l. flera nya strecklager. I dagrarna upplösas linjerna till streck och prickar. Olika formade streck och prickar användas för den i K. viktiga stoffskild-

ringen. Skavjärn och polerstål användas för att borttaga ojämnheter (graden) vid linjernas kanter. Bilden måste graveras omvänd på plåten. Denna efterlämnar vid tryckningen i det fuktade papperet en s. k. plåtrand. Mellan denna och bildytan brukar vanl. finnas plats för signaturer och titel, dedikation till en mecenat m. m. Avtryck före dessa tillsatser kallas *avant la lettre* (se État). Gravörens signatur brukar återfinnas t. h. närmast under bildkanten, t. ex. *N. N. inv*(*enit*) *et sculp*(*sit*), d. v. s. N. N. uppfann (kompositionen) och graverade; om han utfört K. efter en annans komposition, står dennes namn t. v., *N. N. inv.* l. *pinx*(*it*) — *N. N. sculp.*, d. v. s. N. N. tecknade l. målade — N. N. graverade. — *Historia.* Att medelst gravstickeln utsira kopparoch bronsplåtar är ett urgammalt konsthantverk, men att göra avtryck av gravyren och till slut utföra gravyren enbart för avtryckens skull kom i bruk först under 1400-t. ung. samtidigt med träsnittet (se d. o.) och boktrycket med lösa typer. Det första daterade K. är från 1446 och utfört i Tyskland, där de banbrytande kopparstickarna synas ha utgått från guldsmedsyrket. "Meister der Spielkarten" är kanske den äldste, Meister E. S., Martin Schongauer (se d. o.) och "Amsterdamkabinettets mästare" behärskade redan tekniken med mästerskap. Men först genom italienaren Mantegna (se d. o.) fick denna sirliga konst en monumental riktning och en större betydelse i konsthistorien. Inspirerad från båda hållen, lyfte Dürer tekniken till dess högsta höjd. Han påverkade i sin tur gravörer både i Tyskland (de s. k. Kleinmeister), Holland (Lucas van Leyden) och Italien (Marcantonio Raimondi). På 1600-t. voro fransmännen Mellan och Nanteuil berömda för sina originalporträtt i K. Snart började likväl all originalgrafik utföras i etsning, och K. blev enbart reproducerande. Omkring Rafael i Rom uppstod redan på 1500-t. en skara av kopparstickare med Marcantonio som ledare för att i gravyr mångfaldiga och sprida hans och hans skolas kompositioner. Reproduktionssticket bidrog också att befästa Rubensskolans och barockstilens universalitet på 1600-t. liksom den franska stilens på 1700-t. Som reproduktionsmetod användes K. nästan uteslutande, ända tills mezzotinten (se d. o.) började göra det rangen stridig på 1700-t. och billigare metoder utträngde det på 1800-t. — Bland i Sverige verksamma

Detalj av kopparstick. Naturlig storlek.

kopparstickare märkas Jeremias Falck på 1600-t., Per Floding och J. Gillberg på 1700-t. K. Forssell och L. Ruben voro de sista svenska utövarna av K.

Koppartryck, tryckning av kopparstick l. fotogravyr.

Kopparålder, den förhistoriska period, som står på gränsen mellan sten- och bronsålder, varunder de första metallredskapen, mest yxor av ren koppar, uppträda. I Norden sammanfaller K. med yngsta stenåldern (yngre gånggriftstid och hällkisttid). De äldsta kopparfynden i Orienten härröra från 3:e och 4:e årtusendet f. Kr.

Ko'ppel, föreningslänk mellan två föremål. 1. Ledband för hundar. — 2. K. av hundar, två hundar av samma ras, som samtidigt brukas vid jakt.

Koppelbruk, se Växtföljd.

Koppglas, se Koppning.

Ko'pplad, i uttryck sådana som kopplade kolonner och kopplade fönster, betecknar, att två likartade föremål äro förenade genom en l. flera gemensamma delar, t. ex. två kolonner med gemensamma baser och kapitäl, två l. flera fönster (se d. o.) med gemensam ram.

Koppleri', sådana åtgärder, som innefatta ett främjande av otukt mellan andra, t. ex. genom tillhandahållande av lokal o. d. Svensk lag bestraffar vissa former av K. och skärper straffet, då förledande till K. samtidigt innebär åsidosättande av vårdnadsplikt.

Koppling. *Biol.* Se Ärftlighetslära. — *Fys.* Förbindning av de skilda delarna i en strömkrets. Om den enskilda delens två förbindelseställen, poler, kallas *A* och *B*, erhålles parallellkoppling, om alla *A*-poler och alla *B*-poler förbindas sinsemellan. Kopplas t. ex. galvaniska element parallellt, blir potentialdifferensen mellan batteriets poler densamma som mellan *A*- och *B*-polerna i de enskilda elementen, strömstyrkan = summan av elementens. Kopplas genomgående *A*-polen i ett element till *B*-polen i det nästa, erhålles serie-koppling. Mellan batteriets fria poler blir potentialdifferensen = summan av de enskilda elementens, strömstyrkan densamma som i varje element. — K. mellan två elektriska l. mekaniska svängande system är en förbindelse mellan dem, som åstadkommer, att svängningar i det ena systemet uppväcka svängningar i det andra. K. mellan elektriska system kan bestå av en gemensam kapacitet l. självinduktion l. av en ömsesidig induktion. — *Kem.* Reaktionen mellan en diazolösning och en aromatisk amin l. fenol, varvid ett färgämne uppstår. — *Maskinb.* Se Axelkoppling och Friktionskoppling.

Koppning, förr bruklig metod för åderlåtning med koppsnäppare, som bestod av parallellställda, runda klingor, vilka med en fjäder kunde bringas att blixtsnabbt genomskära huden till lämpligt djup för framkallande av blödning. Denna underlättades genom sugning med glasklocka (koppglas) och luftpump.

Koppom, pappersbruk, sulfitcellulosafabrik och träsliperi i Järnskogs skn, Värml. l. Äg Koppoms pappersbruks a. b., Åmotfors, grundat 1889.

Koppor (lat. *vari'ola*). *Med.* Ytterst smittsamma, akuta infektionssjukdomar med typiskt hudutslag. 1. Smittkoppor (lat. *variola ve'ra*), epi- l. pandemiska, härstamma från ö. Asien. De tidigaste beskrivningarna ha

givits av kristna kyrkofäder från Syrien på 300—500-t. e. Kr. Den första säkert kända epidemin i Sverige hänföres till 1578. Till Amerika infördes smittkoppor genom européer. I Sverige uppträdde de svåraste epidemierna 1779 (15,000 döda), 1784 (12,000 döda) och 1800 (12,000 döda). I 1800-t:s början hejdades smittkopporna genom införandet av vaccination enl. Jenners metod; i de länder, där vaccinationen genomförts, uppträda nu endast spridda, svaga epidemier, i länder utan vaccination rasa K. med oförminskad styrka. Inkubationstiden (ej smittfarlig) är 14 dagar. Sjukdomen börjar med frysningar och feber, allmänt illamående, värk i huvud och korsrygg. Nästa dag (2:a dagen) synes ofta rodnad över bukens nedre del, och på 3:e—4:e dagen sjunker temperaturen, samtidigt med att ett rödfläckigt utslag, *eruptio'nen*, visar sig. Detta övergår efter några dagar i upphöjningar, vilka vätskefyllas och efter 6:e dagen från eruptionen, sedan hög temperatur återinträtt, utgöra varfyllda, av en rodnad, *ha'lo*, omgivna, i centrum indragna (navlade) blåsor. Lättare fall med obetydliga symtom och sparsamma, fort läkta blåsor kallas *variolo'is*. Med undantag för dessa fall betäcka blåsorna oftast större delen av kroppen och kunna i svårare fall sammanflyta l. mörkfärgas av blödningar, svartkoppor, vilka senare ha dålig prognos. Efter 12—14 dagar torka blåsorna in och avstötas som krustor, vanl. efterlämnande bestående ärr. Temperaturen sjunker härvid och efter 6 veckor brukar patienten vara smittfri. Dödligheten hos ej vaccinerade är mycket stor. — Om behandlingen se Vaccination. — 2. Vatt- (l. vatten-) koppor (lat. *varice'llae)*. Inkubationstiden är 14 dagar. Febern är låg, blåsorna utveckla sig snabbt, vanl. utan föregående illamående, försvinna snart utan ärrbildning, och sjukdomen är vanl. överstånden på 1—2 veckor. Vaccination har nyligen försökts i Sverige med positivt resultat. Eljest endast isolering, ev. sängläge och tvättning med ättika och pudring med zinkoxid mot klådan. — *Veter.* Smittsamma sjukdomar, som yttra sig i små röda utslag, vilka hastigt tillväxa och ombildas till varfyllda blåsor, som småningom antaga fast konsistens och vanl. intorka och kvarlämna ärr. K. hos kor, hästar och svin kunna överföras till och från människan; detta är icke fallet med K. hos får, vilka äro betydligt mera svårartade och i allm. anta farsotartad karaktär. K. förekomma endast undantagsvis i Sverige. Fårkoppor ha ej uppträtt sedan 1871.

Koppsten, se Mur.

Koppympning, se Vaccination.

Ko'pra, se Kokospalmen.

Koproli't (av grek. *ko'pros*, exkrementer, och *li'tos*, sten). *Med.* Se Tarmsten. — *Zool.* Se Fossil sp. 398.

Ko'pter (av arab. *kubt, kibt*, uppkommet av grek. *Aigy'ptios*), den arabiska benämningen på ättlingarna till de gamla egypterna. Deras antal beräknas f. n. till något mer än 600,000. De leva huvudsakl. i städerna och ägna sig mestadels åt handel, skrivarsysslor l. det finare hantverket. Dessa K. ha i utpräglad grad bevarat den ursprungliga rastypen, bred, låg panna, rak näsa, stora svarta ögon, men äro i allm. kortväxta

Koptiska textilier. Hellenistisk gobelängvävnad. Egypten. 400—600-t.

och spensliga. De K., som ägna sig åt lantbruk, förete däremot en typ, som knappast kan skiljas från den arabiska fellahens. Med få undantag tillhöra de den inhemska nationalkyrkan (koptiska kristna), som uppstod under lärostriderna på 400-t., sedan monofysitismen, till vilken de anslutit sig, förklarats kättersk. Den koptiska kyrkan har bevarat många gamla drag i sin liturgi men okunnigheten är stor, även bland prästerna, och all slags vidskepelse frodas. Även det sedliga tillståndet är lågt. — Genom omfattande gravfynd på 1880-t. erhöll man kännedom om en självständig koptisk konst, främst textilier (se Koptiska textilier) men även smärre skulpturer och husgeråd, i vars ornamentik och formgivning fornegyptiska och hellenistiska element sammansmält till en säregen stil.

Ko'ptiska språket är en direkt ättling till fornegyptiskan, vars sista utvecklingsskede det representerar. Det användes fr. o. m. 2:a årh. e. Kr. som litteraturspråk av de egyptiska kristna. Det skrives med det grekiska alfabetet, vartill fogats ytterligare 7 från den demotiska skriften (se Hieroglyfer) hämtade tecken för vissa för K. säregna ljud. Från grekiskan har även ett stort antal lånord trängt in i språket. — Av de 5 dialekter, man kunnat särskilja inom K., märkas *saidiskan* (urspr. från trakten av Tebe, sedan allmän över hela övre Egypten), den mest ålderdomliga och språkhistoriskt intressantaste, och *bohairiskan*, urspr. hemmahörande i deltat, som sedan 1000-t. var det officiella kyrkliga språket. — Efter den arabiska erövringen av Egypten undanträngdes K. alltmer av arabiskan och upphörde på 1600-t. alldeles ss. talspråk men användes alltjämt ss. liturgiskt språk inom den koptiska kyrkan. — Den koptiska litteraturen är nästan helt av biblisk-teologisk art.

Koptiska textilier påträffades i de på 1880-t. upptäckta gravplatserna vid de egyptiska städerna Sakkara, Achmin, Fajjum och Antinoë m. fl., vilka härstamma från tiden omkr. 300—800 e. Kr. De döda, iklädda sina i livstiden burna dräkter och svepta i dukar, hade väl bevarats i den torra sanden. Ofta har man funnit den dödes porträtthuvud utanpå omhöljet (se ill. till Fajjum). K. äro till största delen utförda av ylle l. linne (mera sällan siden) i tekniker, som visa likhet med svensk hemslöjd. Den vanliga klädedräkten för såväl man som kvinna var en enkelt skuren skjorta (tunika), vanl. av vitt ylle l. linne med invävda l. påsydda kulörta besättningar i form av bårder och rundlar, utförda i gobelängteknik (se Gobeläng). Fynden innehålla f. ö. vävnader i flossa (se d. o.) samt opphämta-

vävnader, band, broderier, flätningar. Benämningen K. användes vanl. om alla ifrågavarande textilier, men enl. O. v. Falke är ornamentiken på de äldsta föremålen rent hellenistisk och endast de yngre vävnaderna (från 500-t:s slut och senare) med brokiga färger och tydligt kristna motiv kunna vara utförda av kopter.

Ko'pula (lat. *co'pula*, band), satsband, är i satser med öppet predikat (= utan eget innehåll) det ord, som förbinder subjektet med predikativet: boken *är* stor, han *blev* glad.

Kopulatio'n (av lat. *co'pula*, band). *Biol.* Sexuell förening; fullständig sammansmältning av könsceller l. encelliga organismer. Jfr Befruktning sp. 1214 och Konjugation. — *Trädg.* Se Ympning. — Verb: kopule'ra.

Kopulati'v (lat. *copulati'vus*), sammanbindande. — K. konjunktion, samordnande konjunktion, t. ex. *och, både ... och, dels ... dels* o. s. v.

Kopule'ra, se Kopulation.

Kor, chor (grek. *koro's*, lat. *cho'rus*, dans). 1. Se Kör. — 2. Den vanl. längst i ö. belägna del av de kristna kyrkorna, där från början kören hade sin plats. I en till K. vanl. anslutande halvrund, absiden (se Apsis), tronade prästerskapet, spec. biskopen. Då kören försvann l. flyttades till annan plats, blev K. uteslutande prästernas och de högtidliga, vid altaret förrättade gudstjänsthandlingarnas rum. Om K:s form och inredning (korskrank, korstolar) se Kyrka.

Kora'g (grek. *korago's*), i antikens Aten den, som skötte uppsättandet av kören i ett drama och urspr. även var dess ledare vid

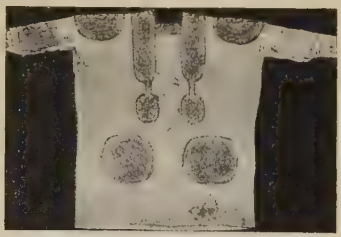

Koptiska textilier. Koptisk tunika från 500—600-t.

uppförandet. Ss. ledare insattes småningom en särskild skådespelare, benämnd koryfé, vilket namn sedan blivit beteckning för den tongivande inom något område.

Korai's, Adamantios, f. 1748, d. 1833, nygrekisk patriot, största delen av sitt liv bosatt i Frankrike. Genom att öppna samtidens ögon för förhållandena i dåtidens Grekland och ge grekerna intresse för deras egen forntid arbetade K. för Greklands pånyttfödelse. K. nedlade även ett viktigt arbete på det nygrekiska språket, vilket han sökte närma till det antika.

Koraka'n, *Eleusi'ne coraca'na* (fam. *Grami'neae*), sädesslag, odlat i tropiska Afrika samt s. och ö. Asien.

Kora'l, choral (lat. *ca'ntus chora'lis, ca'ntus pla'nus*, fr. *plain chant*) betecknar eg. katolska kyrkans liturgiska sång, utförd av liturgiska sångkören (chorus). I evangeliska kyrkan motsvaras K. av menighetens psalmsång. — Koralbok, samling av koraler. K. till 1819 års psalmbok är redigerad av Hæffner (se d. o.).

Kora'lldjur, *Anthozo'a*, en klass marina, polypformade, vanl. skildkönade Nässeldjur. Munöppningen, som omges av ihåliga

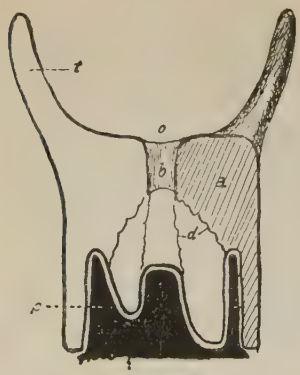

Schematisk bild av ett genomskuret koralldjur. t tentakler, o munöppning, a septa, b svalgrör, d mesenterialfilament, s kalksepta.

tentakler, leder genom ett svalgrör in i ett magrum, mot ytterväggen uppdelat av radiära skiljeväggar, m e s e n t e' r i e r l. se'p t a. I dessa finnas muskelbuntar, könsorgan och m e s e n t e r i a' l f i l a m e' n t (mesenteriernas fria kant med körtel- och nässelceller). Upptill äro en del, de f u l l s t ä n d i g a mesenterierna, fastvuxna vid svalgröret. Fortplantningen är könlig l. könlös (knoppning, delning), och för i senare fallet ofta till kolonibildning. Flertalet K. ha ett från huden avsöndrat skelett av kalk l. ett hornartat ämne. Ofta har skelettet form av ett fastare, tjockt hölje med radiärt inströlande väggar, k a l k s e p t a. Koloniernas form växlar f. ö. betydligt. Äldsta fossila K. härstamma från äldre silurperioden. Till K. höra bl. a. *Ceriantipatha'ria*, *Octactinia'ria*, *Rugo'sa*, *Zoanthactinia'ria* (se dessa ord). Jfr K o r a l l r e v.

Kora'llorm, *E'laps coralli'nus*, en art sydamerikanska G i f t s n o k a r. Kroppen är smal, trind, cinnoberröd med svarta, ljuskantade tvärringar, fjällen släta. Längd c:a 60 cm.

Kora'llrev, havsgrund l. bank, huvudsakl. bildad av koralldjurskolonier. De egentliga revbildande koralldjuren (se M a d r e p o r a r i a) leva på grunt vatten, och endast sällan nå de ned till 30—55 m:s djup; djupare belägna rev innehålla icke levande koraller. Dessa fordra rent, klart, salt vatten, som strax under havsytan aldrig har lägre temperatur än + 20° C. De egentliga K. äro därför väsentligen inskränkta till området mellan 20° n. och s. br. (nordligast Bermuda-öarna, 32° n. br.), inom vilket de talrikt förekomma. På ringa avstånd från kusten bilda koralldjurens kolonier k u s t r e v, som slutta jämnt inåt. På utsidan, där vågor och ström tillföra näring och djuren leva talrikast, stupar revet brantare. Enl. Darwins åsikt äro kustreven vanl. den första utvecklingsformen av K. Om landet sänker sig, komma näml. dettas kuster längre från kustreven, och då djurkolonierna samtidigt med sänkningen tillväxa uppåt, bildas ett v a l l- l. b a r r i ä r - r e v, genom en kanal skilt från kusten. Störst är Stora Barriär-revet längs Australiens n.ö. kust, 1,700 km. långt. Om vågorna kasta upp på revet lösslitna delar av detsamma, bildas k o r a l l ö a r, som växa genom tillfört slam m. m. och tillföras växter genom havsströmmarna. Om kustrevet uppkommit kring en ö, som därpå helt sänkt sig, bildas, sedan lös-

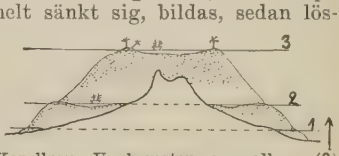

Korallrev. Uppkomsten av vallrev (2) och ringrev (3) ur strandrev (1).

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

ryckt material kastats upp på detsamma, en atoll (ringrev), en ringformig ö l. grupp av öar, med en lagun i mitten. — Mäktiga K. finnas även i äldre geologiska system, t. ex. jura (Schweiz) och krita. K. från silurperioden finnas på Gotland.

Kora'llrot, *Coralliorrhi'za tri'fida* (l. *inna'ta*), liten orkidé med små, gulgröna blommor och korallik jordstam utan birötter. Fuktig skog. Sällsynt.

Kora'llträd, arter av släktet *Erythri'na* (fam. *Legumino'sae*), mycket storväxta träd med röda blommor. K. planteras ofta som skuggträd i kakaoplantager. Baraka'ra är namn på veden av *Erythrina Corallode'ndron.*

Kora'llö, se Korallrev.

Kora'lnoter, se Notskrift.

Korana, se Hottentotter.

Kora'nen (arab. *al-kura'n*, läsning, recitation) är islams bibel. Enl. muhammedansk uppfattning har K., som utgör Allahs oförfalskade ord, funnits till från evighet och har i tidens fullbordan uppenbarats för Muhammed (se d. o.) genom ängeln Gabriel. Dessa uppenbarelser har Muhammed säkerligen själv låtit upptecknа, angelägen som han var att i likhet med judar och kristna skaffa sina trogna en helig urkund. En ordnad samling har han dock ej verkställt. Sin nuv. gestaltning har K. erhållit genom den på kalifen Othmans initiativ föranstaltade redaktionen. K. indelades i 114 kapitel (arab. *sura*, ordning, rad), dessa åter i verser (arab. *aja*, underverk). Antalet av dessa senare är mycket ojämnt. Det längsta kapitlet innehåller 286 verser, de kortaste blott 3. Varje kapitel har ss. överskrift erhållit ett ur detsamma taget ord och vid vart och ett finnes angivet om det uppenbarats i Mecka l. Medina. Vid redigeringen har ingen hänsyn tagits till de olika kapitlens ålder, vilken f. ö. ej alltid är så lätt att fastställa, utan de ha ordnats efter sin längd. Frånsett 1:a suran, den som bön flitigt använda "inledningen till skriften", vilken endast består av 7 verser, komma alla långa i början. Till sitt yttre omfång motsvarar K. ung. N. T. — K:s språk är arabiska. Den är avfattad på en art rimmad prosa, där rimmet dock endast avser slutstavelsen. — Ur innehållets synpunkt är K. mycket skiftande. Under det att de från Meckatiden härrörande surorna, som äro de äldsta och i religiöst avseende intressantaste, i allm. utmärka sig för en högstämd och poetisk stil, bli de senare medinensiska lätt svulstiga och tröttande genom talrika upprepningar. Uppenbarelserna avse alltmer juridiska l. politiska spörsmål, som blivit aktuella i den unga församlingen. Anmärkningsvärt är det stora antal bibliska motiv samt kristna och judiska legender K. innehåller. Ej sällan äro emellertid dessa missuppfattade l. förvrängda.

Korasa'n, se Chorassan.

Koras söner nämnas i överskrifterna till åtskilliga psalmer i Psaltaren (42; 44 ff. m. fl.). Enl. 2 Krön. 20: 19 voro koraiterna en sångarklass vid templet (enl. 1 Krön. 9: 19 m. fl. däremot blott dörrvaktare). Berättelsen i 4 Mos. 16 om Koras uppror återspeglar förmodligen något försök från K:s sida att nå den prästerliga värdigheten.

Korazi'n (ital. *corazzina*), ett på 1500-t. mycket använt lättare slag av harnesk, bestående av på läder l. linneväv fastnitade, var-

Korea. Landskapsbild med staden Söul.

andra överskjutande små stålplattor, på utsidan vanl. överdragen av sammet l. siden.

Ko'rda (av grek. *korde'*, sträng). *Anat.* Se Rygg-sträng. — *Matem.* Rät linje, som förbinder två punkter på en kurva, vanl. en cirkel. — *Mus.* Sträng på ett instrument; ton.

Kordero'j, en i Sverige använd benämning på flera sorters melerade, randiga l. rutiga sport- och kostymtyger av hel- och halvylle, ej att förväxla med corduroy (se Kingscord).

Kordia'l (av lat. *cor*, hjärta), hjärtlig.

Kordi't, se Krut.

Kordofa'n, provins i Sudan, v. om Vita Nilen. Huvudstad al-Obeid. C:a 350,000 inv.

Kordo'ng (av grek. *korde'*, tarmsträng), snöre, sträng; i överflyttad bet. avspärrningskedja (t. ex. poliskordong) l. militära poster för olika ändamål, gräns- l. sundhetskordong. — *Trädg.* Se Spaljé.

Ko're, grek., flicka, namn på Persefone (se d. o.) ss. dotter till Demeter. — I konsthistorien är K. beteckning för en del forngrekiska statyer av unga kvinnor, t. ex. de arkaiska marmorfigurer, som påträffats på Akropolis.

Kore'a, jap. *Chosen*, östasiatisk halvö mellan 43° 2′ och 34° 18′ n. br., förr ett självständigt rike, nu en del av Japan. 220,741 kvkm. 17,3 mill. inv. K. begränsas i n. av Manchuriet och Sibirien, i v. av Kinesiska havet, i s. av Koreasundet, i ö. av Japanska havet (se karta till Kina). Klimatet är tämligen milt. Befolkningen består till största delen av koreaner, ett folk av mongoloid ras, vars närmare sammansättning ännu är okänd. De likna nordkineserna och folket på Ryukyuöarna. I historisk tid ha tunguser, kineser och senast japaner invandrat. — *Huvudnäringar* äro åkerbruk och boskapsskötsel. Japanerna ha anlagt järnväg från Fusan genom hela K. med anslutning till manchuriska banan. — I spetsen för K:s *förvaltning* står en japansk generalguvernör med säte i Söul. — K:s *religion* var urspr. en naturgudskult, som utträngts av buddhism, konfucianism och förfädersdyrkan efter kinesiskt mönster. — K:s *historia*, ehuru traditionellt förd tillbaka till 1122 f. Kr., börjar autentiskt först i 3:e årh. f. Kr., då den nordligaste av de större koreanska stammarna började

komma under kinesiskt inflytande. Från 194 f. Kr., då en kinesisk flykting Wei Man i Pyöng-yang (n.v. K.) grundade väldet *Chosen*, finnas kinesiska och snart även koreanska annaler. Den kinesiska hegemonin fick från 300-t. e. Kr. vika för en inhemsk statsbildning, *Kokurye*, med Pyöng-yang som centrum. Dess högsta blomstringstid var 400-t. I s.v. K. fanns samtidigt staten *Pekche*, medan sydligaste och ö. K. bildade staten *Silla*, vars befolkning var av en eljest okänd ras. Kinesisk kultur fortlevde. Buddhismen infördes och följdes av kinesisk skrivkonst, litteratur och konst. På 600-t. erövrades det splittrade K. av Kina i förbund med Silla, som emellertid bemäktigade sig erövringarna och blev ett allkoreanskt rike (678—935). Detta efterträddes av riket *Korye* under Wang-dynastin (918—1392). I motsats till Sillarikets dominerande buddhistiska andliga fick man nu en byråkratisk härskande klass med stigande böjelse för konfucianismen. De nordasiatiska folkvandringsrörelserna påverkade starkt K., som slutligen kom under Djingis khans överhöghet och blev Kublai khans operationsbas mot Japan. Koryes konungar mongoliserades fullständigt (bl. a. genom giften), men sedan mongolerna 1368 förlorat tronen i Kina, avsattes de 1392 i Korye. Den nya dynastin Ri (1392—1910) kallade sitt välde *Chosen* och förlade huvudstaden till Söul. Kinesisk överhöghet erkändes, och kopierandet av den kinesiska kulturen blev fullständigt. En fruktansvärd kris genomlevde Chosen under den japanske shogunen Hideyoshis erövringsförsök 1592—98. Under Kinas nedgångstid på 1800-t. blev K. ett tvistefrö mellan Kina och Japan. 1876 öppnades K. för utländsk handel. Upplopp i Söul 1882 och 1884, riktade mot japanerna, gåvo dessa förevändning att inlägga garnisoner, och kineserna, som insisterade på sin överhöghet, gjorde sammaledes. 1894, då religiösa fanatiker, Tonghaksekten, gjorde uppror och kineserna gåvo begärd hjälp mot detta, begagnade Japan tillfället att förklara krig, och genom freden i Shimonoseki erkändes K:s självständighet. Japan ville nu dominera i K., men sedan själen i K:s motstånd häremot, drottningen, på japansk anstiftan mördats, kastade sig konung och kronprins i Rysslands armar, varigenom den rivalitet uppkom, som ledde till rysk-japanska kriget. Efter Japans seger 1905 blev K. japanskt protektorat och 1910 inkorporerat med Japan ss. guvernementet Chosen (jfr Japan sp. 75 f.). Till att börja med hårt tyglat, har K. under de senaste åren behandlats med större tillmötesgående, men ännu 1919—20 förekommo upprorsrörelser. — *Språk och litteratur.* Koreanska språkets frändskaper äro ännu föga undersökta; man plägar sammanföra det med japanskan (varvid släktskapen, om den existerar, är mycket avlägsen) till en gren av den tungusiska gruppen (tungusisk-manchuiska) av den ural-altaiska språkfamiljen. Det är ett flerstavigt, flekterande språk, med en oerhört stark tillsats av enstaviga kinesiska låneord. Ända intill våra dagar har all viktigare litteratur skrivits på ren kinesiska, blott en mager skönlitteratur finns på det inhemska språket. — K:s *konst* är ofullständigt känd, men K. har spelat en viktig roll som förmedlare till Japan

av kinesisk och centralasiatisk konst och på keramikens område gjort en självständig insats.

Kore'asundet, mellan Korea och Japan, delas i två delar av Tsushimaöarna.

Koregi [-gi'], se Stachys.

Koreografi', choreografi (av grek. *koro's,* dans, och *gra'fein,* skriva), konsten att med vissa för de olika dansrörelserna vedertagna tecken notera dansens rörelser parallellt med musiktexten; nyttjas numera även i bemärkelsen danskonst.

Ko'res, se Kyros.

Koreuti'k (av grek. *koreu'cin,* dansa), danskonst.

Korfa'nty, Wojciech, f. 1873, polsk politiker från Ober-Schlesien. K., som var led. av tyska riksdagen 1903—12 och 1918, har i polska riksdagen framträtt vid sidan av nationaldemokraternas ledare Dmowski. K. har särskilt ivrat för Ober-Schlesiens förening med Polen, bl. a. ss. organisatör av en serie polska resningar 1921 (jfr Ober-Schlesien). Ministerpresidentkandidat 1922, motarbetades K. av presidenten Pilsudski men var 1923 en kort tid medlem av ett kabinett Witos.

Korff, Ivan Albertovitj, f. 1697, d. 1766, rysk diplomat, minister i Köpenhamn 1740 och Stockholm 1746. K. uppträdde i partistriderna till förmån för mössorna på ett för självständighetskänslan ytterst sårande sätt. På konungens begäran avlägsnades han 1748 och fick återvända till sin post i Köpenhamn.

Korfu', grek. *Ko'rkyra* l. *Ke'rkyra,* lat. *Corcy'ra,* den nordligaste och näst största av Joniska öarna (se d. o.). 593 kvkm. 120,000 inv. Till övervägande del bergig. Behagligt klimat. Producerar vin, olja, sydfrukter. K. utgör jämte Paxo och Leukas en nomarki i Grekland. Ön K. identifierades i forntiden med Skeria (se Faiaker). — 2. Huvudstad på K. 1. God hamn, livlig handel och sjöfart. 28,000 inv. — Staden Kerkyra grundades på 700-t. f. Kr. av kolonister från Korint och var en viktig punkt för sjöfarten från Grekland väster ut. Dess anslutning till Aten 431 gav därför anledning till Peloponnesiska krigen. Senare blev ön en stödjepunkt för romarnas erövring av Grekland från 228 f. Kr. — Aug. 1923 besattes K. av Italien, emedan tre italienska led. av en gränsregleringskommission mördats på grekiskt område. Då Grekland vädjade till N. F. och dettas kompetens bestreds av Italien, överlämnades tvisten till de allierades ambassadörskonferens i Paris, som föreskrev vissa grekiska eftergifter, i samband varmed ockupationen upphävdes.

Korg, se Blomställning sp. 122.

Korgblommiga växter, se Compositae.

Korgboll, se Kastlekar.

Korgosse l. mässtjänare, gosse av vanl. 7—15 års ålder, som biträder de katolska prästerna vid altartjänsten. K. äro en från medeltiden härrörande ersättning för lägre kyrkotjänare.

Korgvide, se Salix.

Korherre är i katolska kyrkan ett annat namn för kanik (se d. o.). Om de för ett återupplivande av det strängt kanoniska livet stiftade sammanslutningarna bland K. se Domkapitel sp. 439, Augustiner och Premonstratenser.

Koria'mb (grek. *kori'ambos,* av *korci'os,* trokaisk, och *i'ambos,*

jamb), i antik metrik versfot (— ◡ ◡ —), uppfattad ss. sammansatt av en troké (— ◡) och en jamb (◡ —). K. användes uteslutande i lyriken.

Koria'nder, *Coria'ndrum sati'vum* (fam. *Umbelli'ferae*), illaluktande ört med flikiga blad och liten, klotrund frukt. Den sistnämnda användes som krydda. K. härstammar från Medelhavsländerna och finnes i s. Sverige i gamla trädgårdar och förvildad.

Korin, Ogata, f. 1661, d. 1716, japansk konstnär. Som målare eftersträvade K. en starkt dekorativ verkan, men han förband härmed ett fint och känsligt sinne för naturens skönhet. Han vann även stor ryktbarhet för sina lackarbeten, av vilka en del höra till det allra bästa i sin art.

Kori'nna, forngrekisk skaldinna från Tanagra i Beotien, levde omkr. 500 f. Kr. K., som var bekant för sin skönhet och sin lyriska begåvning, skall ha undervisat Pindaros i skaldekonsten.

Kori'nt. 1. Jämte Argolis (se d. o.) nomarki i Grekland. — 2. Stad i K. 1, vid Korintiska vikens s.ö. förgrening. Obetydlig ort med export av korinter, olja m. m. 5,000 inv. Anlagt 1858, sedan det gamla K., som låg 5 km. längre i s., förstörts genom jordbävning. — K. hade i forntiden hamnar både vid Saroniska och Korintiska viken samt var ett av de förnämsta handelscentra i Grekland, som förmedlade Orientens industriprodukter till Grekland och spred dem västerut genom sina kolonier, av vilka Kerkyra (Korfu) var den förnämsta. Urspr. konungadöme, blev K. på 500-t. f. Kr. republik, och ledningen kom i händerna på de förnämsta köpmans- och industriidkarfamiljer-

Korint. Apollotemplet.

na. K. ingick förbund med Sparta, och dess handelsintressen voro bestämmande för brytningen mellan Sparta och Aten 431. Efter peloponnesiska krigen blev K. medelpunkten för de mot Sparta fientliga staterna i det s. k. korintiska kriget 395—386. K. förstördes av romarna 146 f. Kr. men återuppbyggdes av Caesar 46 och blev Greklands främsta stad och säte för provinsen Akaias ståthållare. K. hade en blomstrande keramisk industri, som dock omkr. 550 f. Kr. måste vika för Atens, samt metallindustri (brons). Amerikanska arkeologer ha utgrävt stadens centrum med ett Apollotempel från 500-t. f. Kr. och därjämte anläggningar från romersk tid. K:s borg, Akrokorint (av grek. *a'kros*, högst), kröntes av ett åt Afrodite helgat tempel. Borgen (se ill. till Grekland sp. 1521—1522) har genom tiderna tjänat som stödjepunkt för makedonier, romare, franker, venetianare och turkar.

Kori'nter, se Vinranka.

Kori'ntierbreven, två av Paulus' brev i N. T., skrivna till församlingen i Korint, vilken han grundat på den s. k. 2:a missionsresan (omkr. 50 e. Kr.). Oaktat den tydligen varit till övervägan-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

de del bildad av folk ur de bredare lagren, ha dess medlemmar på äkta grekiskt sätt varit stolta över sin "upplysning" l. fylkat sig kring partiprogram, alltunder det tillståndet i sedligt avseende varit tämligen slappt. Väsentl. med dessa svårigheter kämpar Paulus i 1:a brevet, vilket sannolikt skrivits från Efesos omkr. 55 och ger belysande inblickar i en grekisk församlings gudstjänstliv i urkristen tid. Av 2:a brevet, tydligen skrivet från Makedonien år 57, framgår, att situationen sedermera blivit betydligt mera tillspetsad, i det en stor del av församlingen rest sig i öppet trots mot Paulus, vilken bl. a. vid ett nytt, i Apg. ej omtalat besök i Korint synes ha blivit skymfligt bemött och härpå svarat i ett skarpt brev (2: 1 ff., 7: 8 ff.). 2 Kor. har till större delen formen av ett fredsslut.

Korintiska näset, antikens Isthmus, förenar Mellan-Grekland med halvön Morea. K. genomskäres av Korintiska kanalen, öppnad 1893.

Korintiska viken l. Lepantoviken, en bred havsvik, som från v. skär in i Grekland och begränsar Morea i n. Yttre delen kallas Patrasviken.

Korintisk stil, se Byggnadskonst sp. 831 ff. och Kolonnordning sp. 1029 f.

Ko'rion, se Moderkaka.

Koripeta'ler, se Choripetalae.

Kori'st (se Kör), person, som sjunger med i en kör.

Korja'ker, ett folk av mongolisk ras i n.ö. Asien (Kamtjatka). I ras, språk och kultur stå de nära sina norra grannar, tjuktjerna.

Kork, sådana växtvävnader, vilkas cellväggar äro impregnerade med korkämne, suberi'n, en substans av fettartad natur. K. förekommer i växternas yttre delar, vanl. i ett korklager (peride'rm). Det förekommer även i knoppfjäll och som sårvävnad (sårkork) vid läkning av skador å växtdelar. K. i peridermet består av fyrkantiga, som äldre luftfyllda celler utan intercellularrum. Till följd härav och på grund av suberinets egenskap att blott i ringa grad släppa igenom vatten och gaser utgör peridermet en utmärkt skyddsvävnad. Det bildas i äldre bark, spec. hos träd och buskar (se vid. Bark). — Med K. menas i dagligt tal flaskkork, erhållen av korkek, huvudsakl. *Que'rcus su'ber* (jfr Ek) på Pyreneiska halvön, i s. Frankrike och framför allt i Algeriet. K. erhålles av korkekens stam, i vars yttre bark ett mäktigt periderm utbildas. Träden kunna skördas ung. vart 10:e år. K. avskalas i stora halvcylindrar, rensas, uppmjukas i hett vatten, pressas, torkas och sändes i handeln i balar. Det mesta förbrukas till flaskkork, avfall till packning, isolering, livräddningsbälten (K:s spec. v. 0,16—0,2), korkmattor m. m.

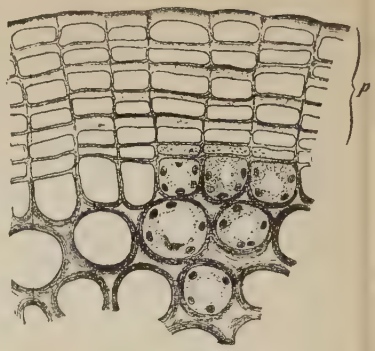

Kork. p periderm.

Korklager, se Bark och Kork.

Korkmatta, se Linoleum.

Korkpor, detsamma som barkpor.

Korksten, lätt, värmeisolerande byggnadsmaterial, bestående av korkavfall med något bindemedel. Användes till mellanväggar och väggbeklädnad.

Korkåpa, se Kyrkoskrud.

Kormakr Ogmundarson, en av de främsta isländska skalderna, levde trol. c:a 935—970. K. är mest känd genom sina många improvisationer ("lausavísur"), särskilt av erotiskt innehåll. Hans liv skildras i den av annan person utgivna *Kormaks saga,* huvudsakl. en ram kring de många strofer (65) av K., som anföras.

Kormofy'ter (av grek. *kormo's,* stam, och *fyto'n,* växt), se Bålväxter.

Kormora'n, se Skarvar.

Kormästare, äldre benämning på ledaren för en kör (förr kor). K. kallas alltjämt körledaren vid Kungl. teatern i Sthlm.

Korn. *Bot. Lantbr.* Arter av släktet *Ho'rdeum* (fam. *Grami'neae*), med småax i enkelt, tvåsidigt ax, 3 vid varje axled, vanl. med mycket långa borst. Inneragnarna (blomfjällen), oftast fastvuxna vid frukterna, "kornen", medfölja vanl. handelns K. Vilda arter förekomma sällsynt i s. Sverige. Odlat K., *Hordeum sati'vum,* härstammar trol. från Orienten. Det uppträder under talrika former, som kunna fördelas på följande typer: tvåradigt K. (*Hordeum di'stichum*) med småaxen i 2 tydliga rader, fyrradigt l. vanligt sexradigt K. (*Hordeum vulga're*) med småaxen i 4 tydliga rader, och äkta sexradigt K. l. stjärnkorn (*Hordeum hexa'stichum*) med småaxen i 6 tydliga rader. K. tillhör människans äldsta kulturväxter (är känt från stenåldern). K. är det härdigaste av alla sädesslag, går i Europa till 70° n. br. men odlas även i varmare länder, t. o. m. i tropikerna. Största kornproducenterna äro För. Stat., Britt. Indien, Ryssland, Tyskland och Japan. I Sverige var K. förr det allmännaste sädesslaget, men odlingen har numera avtagit. Importen till Sverige 1923 1,513 ton, exporten 5,020 ton. — K. odlas bäst på kalkhaltig, mullrik lättlera och bör erhålla god plats i växtföljden med rik tillgång på växtnäringsämnen. Gödsling med kreatursgödsel är mindre lämplig; däremot äro måttliga mängder lättlösliga konstgödselmedel fördelaktiga. K. ställer stora fordringar på jordens bearbetning. K. sås i Sverige vanl. tidigt på våren. Utsädesmängd 150—200 kg. (2—3 hl.) per har. Kärnskörden är i medeltal för hela Sverige c:a 17 dt. per har men kan bli den dubbla. Halmskörden är 1 ¼—2 ggr kärnskörden. K.

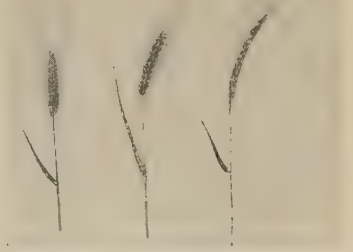

Korn. Fr. v. Fyrradigt korn. — Plymagekorn. — Chevalierkorn. (De två senare tvåradiga.)

angripes av sot, rost, strimsjuka, mjöldryga, larver av fritflugor, kornbladfluga, kornmygga och knäppare, av jordloppor, trådmaskar m. fl. Av K. odlas i Sverige ett flertal sorter, vanl. från växtförädlingsanstalterna i Svalöv och Weibullsholm. Det vanliga sexradiga K. är för Norrland av stor betydelse tack vare sin tidiga mognad. I s. och mell. Sverige odlas mest tvåradigt K., spec. på Gotland, Öland och i Malmöh. 1. Tvåradigt K. användes mest till framställning av malt, fyr- och sexradigt K. som foderväxter men även till gryn- och mjölframställning. Halmen begagnas till foder (jfr Fodermedel). — *Mil.* Se Riktmedel.

Korn, Arthur, f. 1870, tysk fysiker, prof. vid Tekn. högskolan i Berlin 1913, har bl. a. utarbetat en metod för fototelegrafi (se d. o. sp. 431).

Kornbladfluga, se Vattenflugor.

Kornblomma, detsamma som blåklint (därav benämningen kornblå).

Korne'll, se Cornus.

Korne'tt. *Mil.* (Av fr. *cornette.*) Urspr. det standar, som fördes vid varje kavallerikompani (sedermera skvadron), sedan benämning å dettas yngste officer, som det ålåg att föra standaret. Benämningen K. blev i Sverige 1835 utbytt mot underlöjtnant. — *Mus.* (Av fr. *cornet à pistons.*) Ett ur posthornet framgånget, i trumpetform byggt mässingsinstrument med tre ventiler. Den vanligaste stämningen är i b med ett tonomfång från ostrukna e till tvåstrukna b. K:s klang står mitt emellan hornets och trumpetens.

Ko'rnfeld [-felt], Paul, f. 1889, tysk författare. K., som räknas bland de främsta tyska expressionistiska diktarna, har författat abstrakta skådespel (*Die Verführung,* 1916; *Himmel und Hölle,* 1919, m. fl.), i vilka huvudvikten är lagd på monologen.

Kornfibbla, se Scorzonera.

Kornfluga, se Fritflugor.

Ko'rngold [-gålt]. 1. Julius K., f. 1860, österrikisk musikskriftställare, sedan 1902 anställd i Neue Freie Presse, utgav 1921 en samling kritiska uppsatser (*Deutsches Opernschaffen der Gegenwart*). — 2. Erich Wolfgang K., f. 1897, den föreg:s son, tonsättare; har bl. a. tonsatt operorna *Violanta* och *Polykrates' ring* (Sthlm 1918) samt *Die tote Stadt.*

Kornig degeneratio'n, se Äggvitedegeneration.

Korni'lov, Lavr Georgievitj, f. 1870, d. 1918, rysk general, son till en sibirisk kosack. K. blev efter Brussilov aug. 1917 överbefälhavare över ryska armén, där han försökte återställa disciplinen. Han råkade i konflikt med Kerenskij och förberedde i sept. ett anfall mot Petrograd, vilket dock misslyckades, varefter K. arresterades. Sedan han dec. s. å. rymt till Donkosackerna, började han i Rostov vid Don organisera frivilliga trupper mot bolsjevikerna. Efter flera framgångar stupade han i en strid vid Jekaterinodar.

Korni'sch (fr. *corniche*), eg. krönande listverk, betecknar även profilerade, lösa lister, på vilka gardiner o. d. upphängas.

Kornknarr, se Ängsknarr.

Kornmal, se Klädesmalar.

Kornmask, larv av kornmal samt kornvivel (jfr Vivlar).

Kornmygga, se Gallmyggor.

Kornsjuka, se Korntröttthet.

Kornsparv, se Busksparvsläktet.

Korntal, föråldrat uttryck för hur många ggr utsädet mångfaldigats i skörden, t. ex. 10:e l. 20:e kornet.

Korntrötthet, kornsjuka, jordtrötthet vid kornodling.

Kornuti'n, se Mjöldryga.

Kornvärde, se Fodervärde.

Kornål, se Trådmaskar.

Korole'nko, Vladimir Galaktionovitj, f. 1853, d. 1921, rysk författare. K:s författarskap präglas av ädel humanitet och tro på det mänskliga framåtskridandet. Hans mest bekanta arbeten äro novellerna *Den blinde musikern* (1887; sv. övers. 1890) och *Skogen susar* (1885; sv. övers. 1891) samt den fantastiska skissen *Makars dröm* (1885).

Korolla'rium (av lat. *coro'lla*, liten krans), urspr. krans, som hos romarna gavs ss. belöning åt skådespelare utöver betalningen; extra gåva i allm. — *Log.* och *Matem.* Följdsats av en förut bevisad sats.

Koroma'ndelkusten, Främre Indiens östkust mellan Palksundet i s. och 16° n. br.

Koro'na (lat. *coro'na*, krans). *Astr.* Bred, pärlemorglänsande strålkrans, som vid totala solförmörkelser synes omge den förmörkade solen. — *Fys.* Se Urladdningsfenomen.

Korona'rkärl (av lat. *coro'na*, krans), kranskärlen i hjärtat.

Koronei'a, forntida grekisk stadsstat i Beotien. K. var platsen för flera slag, bl. a. Agesilaos' (se d. o.) seger 394 f. Kr.

Koro'nium, hypotetiskt grundämne, som skulle vara upphovet till en karaktäristisk linje i solkoronans spektrum.

Korp. 1. Se Hacka. — 2. Se Kråksläktet.

Korpben, se Skuldergördel.

Korpgamar, se Hönsgamar.

Korpilo'mbolo. 1. Socken i Norrb. l., pastorat i Luleå stift. 2,455 inv. — 2. Tingslag i Torneå domsaga, Norrb. l., omfattar socknarna Korpilombolo och Tärendö.

Korporatio'n (fr. *corporation*, av lat. *co'rpus*, kropp), samfund; skrå; sammanslutning.

Korpra'l (fr. *corporal*, ital. *caporale*, av lat. *ca'put*, huvud), lägsta underbefälsgraden inom svenska armén (utom artilleriet) och marinen; vid armén finnas K. och vice K., vid marinen underofficerskorpral (motsvarande vid armén furir, se d. o.; är under indragning vid flottan) och K.

Korpule'ns, se Fettsot.

Korpu'skel (lat. *corpu'sculum*, liten kropp), hos Cicero liktydig med atom, hos Cartesius (se d. o.) och vissa med honom samtida filosofer beteckning för smådelar av olika storleksordning, varav materien tänktes ss. sammansatt. — *Fys.* Dels de negativa elektronerna (se d. o.), dels α- och kanalstrålspartiklarna.

Korputskott, se Skuldergördel.

Korrasio'n, se Korrodera.

Korre'kt (av lat. *corri'gere*, rätta, förbättra), riktig, oklanderlig. — Korrektio'n, rättelse, förbättring; bestraffning; den rättelse, som måste tilläggas det på ett mätinstrument avlästa värdet på en storhet för att få dess verkliga värde. — Korrektioni'st, tukthusfånge. — Korrekti'v, förbättrings- l. rättelsemedel.

Det strukna ordet skall uteslutas. Deleatur.
Uppstigen utslutning. Spis.
En bokstav skall rättvändas. Vertatur.
Bokstäver skola flyttas närmare.
Bokstäver skola skiljas åt.
En rad är oriktigt indragen. Spetsen utvisar den plats, dit indragningen skall ske.
Ny rad (nytt stycke).
Bokstäverna stå ej i rät linje.

De vanligaste korrekturtecknen.

Korrektu'r (av lat. *corri'gere*, rätta), avdrag av uppsatt tryckform för ändringar l. rättelse av de under sättningen uppkomna felen. Rättelserna anmärkas i marginalen av avdraget medelst vissa för de vanligast förekommande felen vedertagna tecken.

Korrela't (av lat. *con*, med, och *refe'rre*, återföra), ord i olika satser l. satsled, som hänvisa till varandra, t. ex. *determinativ-* och *relativpronomen*, *visserligen* ..., *men* ... m. fl.

Korrelatio'n (av lat. *con*, med, och *relation*), växelverkan mellan olika organ, egenskaper o. s. v. hos en organism. K. yttrar sig däri, att förändringar i ett avseende åtföljas av dylika i andra avseenden, och är ett uttryck för organismens enhet. Om K. och Korrelati'v anpassning se vid. Utvecklingslära.

Korresponde'ns (fr. *correspondance*, av lat. *con*, med, och *responde're*, svara emot, besvara), motsvarighet, överensstämmelse, sammanhang; brevväxling. — Korrespondenslära, se Swedenborg.

Korresponde'nsprincipen, se Kvantteori.

Korrespondensundervisning, undervisningsform, bedriven genom korrespondensinstitut och huvudsakl. avsedd för dem, vilka icke äro i tillfälle att få muntlig undervisning. K. infördes i Sverige 1898 av H. Hermod (se d. o.) och bedrives huvudsakl. efter ett av honom utarbetat system. Eleven erhåller undervisningsbrev jämte föreskrifter om deras studerande. Sedan han löst dessa uppgifter, insänder han resultatet till institutet för granskning och rättelse. — Utom Hermods institut märkas i Sverige Noréns korrespondensinstitut, Malmö, Sveriges tekniska korrespondensinstitut, Malmö, och Kooperativa förbundets korrespondensinstitut, Saltsjöbaden. Vissa statens verk bedriva K. för att bibringa sina tjänstemän av lägre grad kunskaper i språk och vissa fackämnen.

Korresponde'nt (se Korrespondens), brevskrivare, person, som har till uppgift att föra en viss brevväxling l. att genom brev, telegram o. d. meddela nyheter åt en person l. institution, t. ex. en tidning. — K. användes även om person l. firma, med vilken ett affärshus står i regelbunden affärsförbindelse. — Korresponde'ra, överensstämma med, motsvara; brevväxla. — Korresponderande ledamot, ledamot av en akademi l. ett samfund, som ej äger rätt att delta i överläggningar och beslut.

Korrido'r (av ital. *corridore*, eg. löpare), lång och smal gång l. passage inomhus; användes även om smal landsträcka mellan två gränser, t. ex. Polska K., Polens i Versaillesfreden förvärvade förbindelseled med Östersjökusten.

Korrigera [-sje'ra] (lat. *corri'gere*), rätta, förbättra.

Korroboratio'n (av lat. *con*, och *ro'bur*, styrka), förstärkande. — Korrobore'ra, förstärka.

Kors. 1. Hjulkors. 2. Grekiskt kors. 3. Latinskt kors. 4. Andreaskors. 5. Patriarkkors. 6. Påvekors. 7. S:t Georgskors. 8. Malteserkors.

Korrode'ra (lat. *corro'dere*), söndergnaga, fräta. — Korrosio'n l. korrasio'n, det frätande och söndergnagande, som rinnande vatten, is och vindar utföra med hjälp av material, som de sätta i rörelse. — Korrosi'v, i medicinen uttryck för etsande egenskaper (t. ex. hos silvernitrat, sublimat). Jfr Etsmedel.

Korrugera [-ge'ra] (lat. *corruga're*, av *ru'ga*, veck), vecka, göra veckig.

Korrugi't, se Asbest sp. 714.

Korrumpe'ra (lat. *corru'mpere*), fördärva, förfalska; förleda, muta. — Korruptio'n, fördärv, förskämning; mutsystem, bestickning.

Kors (av lat. *crux*, pinoredskap) har ss. religiös symbol åtminstone tvenne helt olika ursprung. Det ena är dess användning ss. soltecken (eg. fyra ekrar i ett solen framställande hjul; jfr Hjulkors), vilket är känt från vitt skilda kulturer (bl. a. den egeiska och assyriska; från Södern har det möjligen också kommit till Norden, jfr Fornnordisk religion sp. 360) och ss. heligt tecken lever kvar även i den kristna kyrkan, bl. a. i den för gudomliga personer använda korsglorian (se Gloria) samt i det under medeltiden på väggarna och annorstädes i nyinvigda kyrkor anbragta och ännu flerstädes i Sverige bevarade konsekrationskorset och över huvud i det grekiska (likarmade) K. Det andra är den spec. kristna användningen, vilken sammanhänger med Jesu död på K., en tilldragelse, som man dock på grund av det skymfliga i korsfästelsen (det för slavar och missdådare brukade straffet) först sent började att i bild framställa (jfr Krucifix). Den verkliga formen på Jesu K. har tämligen säkert varit den T-formiga. Det latinska K. har uppkommit dels genom en förlängning nedåt av det grekiska K. (för processions- och andra ändamål), dels genom en förlängning uppåt av det T-formade (åtminstone till en del väl efter mönstret av det grekiska). — I den kristna andaktens språk brukas ofta, i samband med tanken på ett ställföreträdande lidande, K. (i st. f. den korsfäste själv) ss. symbol för den gudomliga kärleken och frälsningen, därjämte ock ss. symbol för den kristnes självförsakelse i Jesu efterföljd. I den folkliga ortodoxa och katolska fromheten är Jesu eget K. givetvis relikernas relik (jfr härtill bl. a. Korsmässa). — Av ovannämnda huvudformer förekomma en mängd varianter ss. helgonsymboler, t. ex. Andreaskorset (se Andreas), ss. andliga värdighetstecken, t. ex. patriark- och påvekors, samt ss. heraldiska tecken, t. ex. S:t Georgskorset och Johannit- l. Malteserkorset. — Jfr Hakkors. — *Mus.* Se Höjning. — *Anat.* Partiet bakom korsbenet. —

Korsblomma.

Veter. K. l. kruppa, kroppsparti hos större husdjur, för vilket bäcken, korsben och de första svanskotorna bilda underlaget. K. bör vara långt, brett, något sluttande bakåt samt fyrkantigt (i det närmaste lika brett över lårlederna som över höftbensknölarna). Äro höftbensknölarna utstående och avståndet dem emellan stort, säges djuret vara pinnhöftat. Ett bakåt starkt avsmalnande K. kallas spetsigt; ett bakåtlutande sluttande l. stupande; ett framåtlutande överbyggt; ett i mitten högt och åt sidorna sluttande takformigt; ett kort, smalt, stupande och kantigt åsnekors; ett kort, smalt, stupande och spetsigt svinkors; ett med muskulaturen så starkt utvecklad, att över kors- och svanskotor uppkommer en fördjupning, kluvet.

Korsa, se Ärftlighetslära.

Ko'rsakovs sjukdom, se Sinnessjukdomar.

Korsa'r (ital. *corsaro,* av *corsa,* språng), kapare, sjörövare; kaparfartyg.

Korsband, se Postväsen.

Korsbefruktning, se Pollination.

Korsben, se Bäcken.

Korsberga. 1. Socken i Jönköp. l., jämte Lemnhult och Södra Solberga pastorat i Växjö stift. 1,405 inv. — 2. Socken i Skarab. l., jämte Fröjered och Fridene pastorat i Skara stift. 980 inv.

Korsblomma, en inom den gotiska stilen använd krönprydnad för gavelspetsar och spiror, vanl. bestående av en mittstängel, från vilken fyra korsformigt ställda blad utgå.

Korsblommiga växter, se Cruciferae.

Ko'rschelt, Eugen, f. 1858, tysk zoolog, prof. i Marburg 1893. Mest känd för sina studier av lägre djurs utveckling och arbetet *Lehrbuch der vergleichenden Entwickelungsgeschichte der wirbellosen Tiere* (1890—1910), utgivet tills. med Karl Heider, f. 1856, prof. i zoologi i Berlin. K. redigerar sedan 1904 *Zoologischer Anzeiger.*

Korse'tt (fr. *corset*), snörliv, med vertikala fjädrar av metall l. "fiskben" och med l. utan snöranordning försett kvinnligt underplagg.

Korsfana, kristen symbol, bestående av en vit fana l. vimpel med ett rött kors i mitten, fästad vid korskrönt stång. Den uppståndne Kristus, Johannes döparen och lammet (*A'gnus De'i*) avbildas ofta med K. Jfr Labarum.

Korsfarare, deltagare i korståg.

Korsfästelse förekom urspr. i Orienten, särskilt hos assyrierna, och upptogs av Alexander den store och av romarna. De senare använde i allm. K. ss. dödsstraff för slavar och förrädare, vilka spikades antingen på en rak påle l. på en T-formad l. korsformad ställning (jfr Kors). K.

avskaffades av Konstantin den store.

Korsförhör, förhör av ena partens vittnen genom motparten l. hans rättegångsombud, vilka därvid genom sina frågor söka beslå vittnet med motsägande uppgifter. K. inför domstol förekommer icke i Sverige.

Korsförlamning, se Korslamhet.

Korsgalopp, se Ridning.

Korsgevär, se Stångvapen.

Korsgång, se Kloster.

Korsherrar (eg. korsbärare) har inom romerska kyrkan varit namn på olika ordnar l. kongregationer (bl. a. Tyska orden). Numera finnas blott två kvar: de belgisk-holländska (stiftade 1211 för sjukvård och kortjänst) och de böhmiska (ett hospitalsbrödraskap från samma tid); därjämte rester av ett tredje: Heliga gravens K. i Kraków (stiftade 1114 av prästerna vid Heliga gravens kyrka i Jerusalem). — F. ö. ha många ordnar och kongregationer uppkallat sig efter det heliga korset.

Korsholm, fordom slott nära staden Vasa, Finland, var medelpunkten i ett under senare medeltiden viktigt hövdingedöme. K. tilldelades jämte Vasa 1651 som grevskap Gabriel Bengtsson Oxenstierna och indrogs 1680.

Ko'rsika, Corsica, fr. *Corse*, ö. i v. Medelhavet, utgör ett franskt departement. 8,720 kvkm. 280,000 inv. K. är ett bergland (högsta punkten 2,710 m.). Dalgångarna samt det relativt låglänta v. kustområdet äro mycket bördiga och välodlade. De viktigaste produkterna äro vete, råg, korn, kastanjer, sydfrukter, oliver, bomull, lin och tobak. Även skogarna ge rik avkastning. Kustbefolkningens huvudnäringar äro

Korsika. Landskap med svarttallar (Pinus nigra).

fiske och sjöfart. I bergen idkas boskapsskötsel. Befolkningen är av italiensk härkomst. Viktigaste städer Ajaccio (huvudstad) och Bastia. — *Historia.* K., som urspr. trol. var bebott av ligurer, har ständigt varit föremål för främmande folks erövringsförsök, vilket medfört, att befolkningen i hög grad uppblandats. Vid 1200-t:s slut började ön erövras av Genua, vars välde senare ofta vacklade på grund av uppror av korsikanerna. Vid 1700-t:s mitt fick frihetsrörelsen en skicklig ledare i Pasquale Paoli, f. 1725, d. 1807. Dennes framgångar förmådde Genua att sälja K. till Frankrike 1768. Efter en tids guerillakrig underkuvades ön, och vissa adelsfamiljer, t. ex. Bonaparte, anslöto sig då till fransmännen. Ett nytt uppror av Paoli 1793 kuvades f. å.

Korskupolkyrka, korsformig kyrka med såväl mitt- som sidorum täckta av kupoler. K. uppstodo i Mindre Asien men fingo sin största användning i bysantinsk konst (se d. o.). Man skiljer här mellan en äldre typ, där sidokupolerna täcka själva korsarmarna, och en yngre, där de täcka hörnen mellan de tunnvälvda korsarmarna.

Korskyrka, kyrka, vars grund-

Mindre korsnäbb. Längd 17—19 cm. Hona.

plan har formen av ett grekiskt kors. Jfr Centralkyrka.

Korslamhet, korsförlamning, lamslag, hos häst uppträdande förlamning av bakdelen. K. drabbar framför allt tyngre djur av kallblodig ras, vilka efter några dagars vila med full foderranson åter insättas i strängt arbete. Sjukdomen inträder, sedan hästen arbetat någon l. några timmar, och börjar med osäker gång, svettning och oro, varpå djuret faller omkull och bakdelen blir förlamad; urinen låtes med svårighet och blir blodfärgad (blodpinkning). — *Behandling*: hästen fraktas till närmaste stall, beredes en mjuk ströbädd, frotteras med halmviskor, förses med täcke, ingives avföringsmedel samt utfodras försiktigt. I lindriga fall kan hälsa återvinnas efter några timmar. Kan hästen efter 3 dygn ej resa sig, finns föga hopp om hans tillfrisknande. Sjukdomen förebygges, om man under viloperioderna motionerar hästen dagligen, ventilerar stallet flitigt samt utfodrar sparsamt.

Korsmässa, i äldre svenska almanackan (intill 1901) namn på två dagar: 3 maj och 14 sept. Den senare (från mitten av 300-t.) var urspr. årsdagen av invigningen av Konstantins passions- och uppståndelsekyrkor i Jerusalem, med vilken emellertid också snart förbands minnet av korsets föregivna återfinnande genom kejsarmodern Helena. Till Rom kom den på 600-t. Andra västerländska kyrkor förlade denna korsfest till 3 maj, vilket sedan blivit det vanliga, då såväl östern som Västern omformat 14 sept. (som alltjämt i grekisk-ortodoxa kyrkan är den enda och stora korsfesten) till ett minne av det genom kejsar Herakleios från perserna återerövrade korsets uppresande på Golgata.

Korsning. *Biol.* Se Ärftlighetslära. — *Handelst.* Se Check sp. 1223.

Korsnäbbar, *Lo'xia*, ett släkte Finkfåglar, hos vilka näbbspetsarna korsa varandra. Stjärten är kluven, tarserna kortare än mellantån med klo. N. halvklotets tempererade delar i barrskogar. Leva av barrträdsfrön, insekter m. m. Strykfåglar. Hos större K., *Loxia pityopsi'ttacus*, är undernäbbens längd lika med näbbrotens höjd. Hanen har mer l. mindre röd fjäderdräkt med svartbruna vingar och stjärt. Honan är ovan grönaktig, under ljusare grågrön. Längd 18—20 cm. Ägg 3—4, vita l. ljusgröna, fläckiga. — Mindre K., *Loxia curviro'stra*, liknar föreg. Underkäkens längd överstiger näbbrotens höjd. — Bägge arterna häcka i Sverige.

Korsnäs sågverks a. b., Bomhus, grundat 1891, driver sågverksrörelse vid Bomhus nära Gävle (Kastets sågverk och Korsnäs hyvleri) samt vid Korsnäs i Falu landsförsamling, Kopparb. l.; dessutom äger K. Korsnäs sulfit- och sulfatcellulosafabriker (Karskär vid Bomhus).

Korsriddare, i korstågen deltagande riddare.

Korsrygg, ryggpartiet strax ovanför korsbenet (se Bäcken).

Korsspindel, *Ara'neus* (*Epei'ra*) *diadema'tus*, en art Spindlar med vita fläckar i form av ett kors på den grå- l. rödbruna bakkroppens översida. Honan, som är större än hanen, blir c:a 1,5 cm. lång. K. spinner ett stort, vertikalt uppspänt nät av radiära trådar, förbundna med en spiralformad, klibbig fångsttråd. Allmän i Sverige, även inomhus.

Korsstygn, stygn, som bilda små kors, sys efter tygets trådar antingen så, att detta helt täckes, varvid flerfärgat garn och stramaljtyg användas, l. så, att det sydda ornamentet avtecknar sig mot tyget. Tillsammans med K. användes ofta tvistsöm, vilken mycket liknar K.

Korstavla, lantmäteriinstrument för utsättande av räta vinklar. K. består av en stake, som nedsättes i jorden, och ett mot staken vinkelrätt, rätvinkligt kors med syftskåror i armarna.

Korstecken, ett med handen tecknat kors, var en redan på 200-t. i de kristna församlingarna gängse sed. K. ansågs mycket snart ss. det säkraste skyddet mot alla onda makter. Än i dag är det i rikligt bruk såväl i grekiska som i romerska kyrkan. I de evangeliska kyrkorna har det flerstädes bibehållits l. ånyo införts.

Korståg, medeltida kristna krigståg, urspr. för att återerövra den heliga graven från muhammedanerna, senare också för att omvända kyrkans fiender i allm., kättare och hedniska folk (jfr de svenska K. till Finland, se d. o. sp. 1583). — Då seldjukerna hotade östromerska rikets tillvaro och försvårade de sedan 300-t. pågående pilgrimsförderna till det heliga landet, hade påven Gregorius VII, med anledning av östromerske kejsarens bön om hjälp, 1074 manat det kristna Västerlandet att skydda Öst-Rom; den kristna hären skulle sedan draga in i det från de otrogna befriade Jerusalem. Striden med kejsaren hindrade Gregorius att fullfölja dessa planer. De återupptogos på synoden i Piacenza 1095 och på konciliet i Clermont s. å., då påven Urban II vädjade till den mystiskt-asketiska stämningen. Nu gällde det mindre att understödja östromerske kejsaren än att återupprätta de kristnas välde över det heliga landet. Andliga, riddare och borgare trädde fram för att på den högra skuldran fästa det röda kors, som gav rörelsen dess namn. — *Första korståget 1096—99.* Genom talrika predikanter, bl. a. Peter av Amiens, påverkades också de lägre folkklasserna, särskilt den under livegenskapens ok suckande allmogen. Under stora svårigheter banade sig våren 1096 tiotusentals bönder och småfolk från Frankrike och Tyskland väg mot Östern under ledning av bl. a. Peter av Amiens och riddaren Valter Senzavehor. De drogo fram under plundringar och judemassakrer samt stötte ofta på mot-

Korsstygn.

stånd, särskilt i Ungern. Det fåtal, som kom över till Mindre Asien, tillintetgjordes av seldjukerna. Furstarna och adeln rustade sig omsorgsfullare och avtågade senare. Bland deltagarna märkas s. Italiens normandiska furstar Bohemund av Tarent och Tankred, de franska grevarna Raimond av Toulouse och Stefan av Blois samt hertig Robert av Normandie. De tyska deltagarna kommo företrädesvis från Lothringen, t. ex. Gottfrid av Bouillon och hans bror Balduin. Öst-Roms kejsare Alexios I fruktade korsfararnas, särskilt de talrikt deltagande normandernas, planer på erövringar och förmådde flera furstar att avlägga länsed för de länder, som de ämnade erövra. Korsfararna saknade erkänd överbefälhavare, om också påvens legat Adhemar av Puy sökte fungera som ett slags ledare. Våren 1097 sattes hären över till Mindre Asien, där den nära Nicaea besegrade sultanen av Ikonium. Balduin intog längre fram Edessa. Huvudhären började belägringen av Antiokia, som erövrades först juni 1098 och därefter under flera veckor belägrades av emiren av Mosul. Staden var nära att uthungras, då korsfararna 28 juni 1098 tillfogade emiren ett avgörande nederlag. I juni 1099 nåddes Jerusalem av den då omkr. 20,000 man starka hären, och 15 juli 1099 lyckades korsfararna tränga in i staden, där de efter ett blodbad på de otrogna under rörelse förrättade sin andakt i Heliga gravens kyrka. Nu upprättades konungariket Jerusalem (se d. o.), till vilket bl. a. furstendömet Antiokia under Bohemund samt grevskapen Edessa under Balduin och Tripolis under Raimond av Toulouse knötos som nästan oberoende vasaller. — *Andra korståget 1147—49.* Då Edessa 1144 fallit i händerna på sultanen av Mosul, predikade Bernhard av Clairvaux K. Ludvig VII av Frankrike och Konrad III av Tyskland tågade sommaren 1147 över Konstantinopel till Mindre Asien, där först tyskarna och sedan fransmännen besegrades. Endast en ringa del framkommo f. å. till Jerusalem. Efter ett misslyckat anfall på Damaskus hemreste konungarna 1149. — *Tredje korståget 1189—92* föranleddes av att Saladin, efter att ha samlat de muhammedanska rikena i Syrien och Egypten, intog Jerusalem efter slaget vid Hattin 1187. Kejsar Fredrik Barbarossa tågade till Mindre Asien, besegrade seldjukerna vid Ikonium men drunknade i Kilikien 1190. En del av hans här anslöt sig till Filip II August av Frankrike och Rikard Lejonhjärta av England, vilka

seglat till Acka (Akkon) våren 1191. På grund av en tvist mellan konungarna begav sig Filip August hem. Rikard bemäktigade sig åtskilliga kuststäder men uppnådde betr. Jerusalem endast en överenskommelse med Saladin, enl. vilken kristna pilgrimer under tre år obeväpnade fingo vallfärda till Jerusalem. — *Fjärde korståget 1202—04* tillkom på initiativ av påven Innocentius III. Flertalet deltagare i detta utgjordes av franska riddare. Meningen var, att Venedig mot ersättning skulle överföra korsfararna till Egypten, vars sultan, som också härskade över Jerusalem, skulle angripas. Då den utfästa summan ej betalades, förmådde Venedigs doge Enrico Dandolo korsfararna att i stället segla till Konstantinopel, som de stormade 1203 under förevändning att återföra Öst-Rom under påvens andliga välde men i själva verket för att gagna Venedigs handelsintressen. Konstantinopel plundrades, större delen av Östromerska riket utskiftades i län till franska och italienska kolonier. Därjämte upprättades Latinska kejsardömet och ett latinskt patriarkat under Roms överhöghet. Fjärde K. betecknar den avgörande katastrofen för östromerska riket (se vid. d. o.). — Under Innocentius III:s pontifikat ägde det egendomliga *barnkorståget* rum (1212). Stora skaror av barn från Tyskland och Frankrike drogo åstad till det heliga landet. Somliga blevo i Egypten sålda till slavar, andra hunno ej längre än till Italien; många dogo på vägen. — *Senare korståg.* Kejsar Fredrik II, som i anledning av tvister med påven blivit bannlyst, uppfyllde 1228 ett tidigare avgivet korstågslöfte. Han förstod att skickligt utnyttja motsatsen mellan Egypten och Damaskus och ernådde 1229 ett fredsslut på tio år, för vilken tid till kejsaren avträddes större delen av konungariket Jerusalem. Sedan den heliga staden 1244 åter fallit i de otrognas händer, tog Ludvig den helige av Frankrike korset (1248). Han seglade till Egypten och intog fästningen Damiette 1249, men fullföljde ej framgången och tillfångatogs 1250. Efter att ha blivit friköpt vistades Ludvig i Palestina i fyra år men kunde intet uträtta för den kristna saken. Under sitt andra K., som gällde Egyptens lydland Tunis, dog Ludvig 1270. Hans broder, Karl, och son, Filip, övertogo då ledningen och tvungo bejen av Tunis till en för de kristna fördelaktig fred. Sedan härefter de mot Orientens muhammedaner riktade K. upphört, intogs snart de kristna fästena i det heliga landet av de egyptiska mamlukerna. 1291 föll det sista, Acka. Även från Skandinavien kommo deltagare i K., särskilt under 1100-t. Ryktbart är den norske konungen Sigurd Jorsalafars K. 1107—10. — Genom K. vandes Europas furstar och ridderskap att hörsamma påvens befallningar och att känna solidaritet inbördes och med kyrkan i kampen mot de otrogna. K. öppnade även nya handelsvägar för de italienska städerna, som, under tävlan sinsemellan, förvärvade ekonomisk övervikt inom östromerska riket. Hierarki och riddarväsen nådde under K. sin högsta blomstring. De västerländska kristna trädde nu i närmare beröring med den höga bysantinskt-arabiska kulturen, vilket i Västerlandet främjade en vetenskaplig forskning med mer realistisk metod och en världslig kunskap vid sidan av

den rent prästerliga. Den nya bildningen förtog den mystisk-asketiska stämning, som en gång framför allt befordrat K., och därmed försvann lusten för nya K. Om påverkan på den europeiska odlingen särskilt i materiellt hänseende vittna ännu flera arabiska låneord från korstågstiden (t. ex. soffa, aprikos).

Korstågsrörelsen, se Ungkyrkliga rörelsen.

Korsvirkeshus, i fackverksteknik (se Fackverk) uppförd byggnad, där mellanrummen mellan de korslagda träbjälkarna utfyllts med tegel l. lerklining. K., som voro allmänna under medeltiden och renässansen i hela Europa, förekomma i Sverige särskilt i Skåne. Se ill. till Bostad sp. 390.

Korså, järnbruk med lancashiresmedja, vällugnar och hammare i Sundborns skn, Kopparb. l. Bruket privilegierat 1836. Äg. sedan 1838 av Stora Kopparbergs bergslags a. b.

Korsångare, äldre benämning för körsångare, särskilt medlem av opera- l. kyrkokör.

Korsö'r, stad i Sorö amt, v. Själland, Danmark, vid Stora Belt. Ångfärja till Fyn. God hamn. K. är en gammal plats, stad 1425. 10,000 inv.

Korsört, se Senecio.

Kort, se Kortspel.

Korta papper, se Växel.

Korta parlamentet, se England sp. 1076.

Korta varor (ty. *kurze Waren*), i handeln benämning på en mängd smärre nödvändighets- l. lyxvaror av olika slag, vilka säljas stycke- l. dussinvis.

Kortbrev, se Postväsen.

Korthornsboskap, se Nötkreatur.

Korton, se Kammarton.

Kortrijk [kå'rtrejk], se Courtrai.

Kortskallighet, detsamma som brakycefali'. Jfr Breddindex och Kranium.

Kortskott, kort- l. dvärggrenar, korta, ogrenade skott hos många träd och buskar, i motsats mot långskott l. långgrenar, som äro långa och vanl. förgrenade. K. falla vanl. av efter få år. Hit höra t. ex. de K., som bära barr hos tall och lärkträd, och de, som bära blommor hos våra fruktträd.

Kortskrift, se Stenografi.

Kortslutning, se Elektrisk kortslutning.

Kortslutsrotor, se Elektriska maskiner sp. 877.

Kortspel, gemensamt namn på en mängd spel med spelkort av olika ålder och karaktär. K. härstammar från Orienten, men dess egentliga ursprung är höljt i dunkel. Man har sökt det i Egypten och därvid stött sig bl. a. på att de tre damerna i äldre lekar burit de egyptiska namnen Berenice, Arsinoë och Cleopatra. Indiska spelkort finnas bevarade från omkr. 1000 år tillbaka, och i Kina och Japan har man tidigt utformat regler för K. Till Europa spreds det med korsfarare, men det kan ej säkert spåras där tidigare än i slutet av 1300-t., då det emellertid redan hade sådan spridning, att en lag mot spelraseriet utfärdades i Paris 1397 och en synod i Langres 1404 förbjöd präster och munkar att spela kort. Till Spanien, där K. fick en jämförelsevis självständig utveckling, hade det möjligen tidigare införts genom morerna. Ss. K:s skyddspatron framstår S:t Antonius Kortmålare, en tydligtvis

Kortspel. T. v. "Kille", "Blaren" och "Göken" ur killeleken. — I mitten, uppifrån: Den italienska tarocklekens svitmärken; den tyska tarocklekens svitmärken; de gamla svenska figurkorten. — T. h. Några gängse jokertyper.

konstruerad figur, möjl. efter en spelkortstillverkare, tillhörande de ss. ivriga spelare beryktade Antoniusbröderna. — De för K. avsedda *spelkorten,* som tidigast utfördes i träsnitt l. kopparstick och haft betydelse för såväl grafikens som boktryckarkonstens (se d. o.) utveckling, ha under olika tider haft olika färger och emblem. Äldst är i Europa tarockleken, vilken i Italien och Spanien hade bägare, svärd, mynt och stav ss. svitmärken, i Tyskland och Nederländerna bjällra, hjärta, ekollon och löv, i Frankrike och England ruta, hjärta, pik l. spade, samt klöverblad. De sistnämnda, som sedan blivit internationella, tolkas ss. symboler för de olika stånden, resp. adel, präster, borgare och bönder (liksom de indiska färgerna ansågos symbolisera de fyra kasterna). Länge buro efter franskt 1400-talsmönster de högre korten, målarna, namn. Från den berömda medeltida serien "nio goda hjältar" kallades sålunda hjärter, ruter, spader och klöver kung för resp. Charles (Charlemagne, Karl den store), Caesar, David och Alexander. Knektar voro Lahire, Hector, Hogier (Ogier, Holger Danske) och Lancelot, resp. damer vanl. Judith, Rachel, Pallas och Argine (Arsinoë). Högst växlande traditioner i fråga om spelkort förekommo. Nord. mus. har en samling äldre sådana, bland vilka märkas s. k. pedagogiska spelkort, som sattes i ungdomens händer för att underlätta olika ämnens inhämtande. — Tarockleken, de ursprungliga spåkorten, zigenarnas bibel, bestod av 78 olika kort. I en vanlig lek, 52 kort, består varje svit av 13 kort: 5 hackor l. lankor (tvåan—sexan), 4 mellankort (sjuan—tian), 4 figurkort l. honnörskort (målarna: knekt, dam,

kung och ess). Bakom esset (av lat. *as*, måtts- l. myntenhet) skymtar Mammon, som i de flesta spel tar över alla andra kort. — *Speltermer.* Bud äro åtaganden att göra ett visst antal spel l. deklarationer ang. kortens ungefärliga styrka. Stick kallas varje hemtaget spel; trick i bridge varje hemtaget spel utöver de sex första (tillsammans benämnda paketet) l. i nolla varje spel som undgåtts under sju. Renons är man i en färg, som man helt och hållet saknar. Trumf är en på olika sätt bestämd, gynnad färg, vars kort oberoende av höjden ta över alla kort i övriga färger (ofärg). Talong är den till olika bruk avsedda packe kort, som i vissa spel återstår efter givningen. Före denna företar spelaren till höger om givaren kupering, d. v. s. lyfter av en godtycklig del av kortleken, över vilken givaren sedan lägger den orörda delen av leken. Markering sker under spelet, om man t. ex. först kastar ett lägre och sedan ett högre kort l. tvärtom i en färg för att upplysa medspelaren om svaghet resp. styrka i denna färg. — Alla K. ha ett starkt inslag av hasard. De förete dock två huvudtyper: skicklighets- l. intelligensspelen, med bridge och vira i spetsen, och de rena hasardspelen, varav baccarat, vingt-et-un (tjuguett), polsk bank och knack äro de mest populära. På gränsen mellan båda typerna stå poker och ecarté. Bridge, ett urspr. engelskt spel, enl. traditionen först spelat i Smyrna i början av 1890-t., är liksom den numera undanträngda préférencen ("priffe"), utvecklat ur det likaledes engelska whist, som omnämnes i engelska källor redan på 1600-t. De sistnämnda spelas av fyra personer (l. tre jämte "träkarl", vilkens kort då skötas av motsittande spelare) och skiljas huvudsakl. däri, att i whist trumffärgen är beroende av givens sista kort, medan den i bridge och priffe bestämmes genom bud. Numera spelas vanl. auktionsbridge (eng. *auction bridge*), då alla spelarna ha tillfälle att bjuda och spelet stannar hos den högstbjudande. Varje trick har ett efter färgen växlande poängvärde, vilket blir bestämmande för spelets två *utgångar*, båda medförande viss premiering. Även innehav av de högsta korten, *honnörerna*, medför belöning, varvid är att märka att trumfrenons, *chikan*, räknas ss. två honnörer. Varje bud kan av motspelarna dubblas, och dubblingen räknas ss. nytt bud. Fullgör spelaren ej sitt åtagande, "kontraktet", erlägges betalning efter bestämd strafftaxa oavsett färg. — Vira är ett svenskt, mycket spelat K., som säges ha utformats i början av 1800-t. vid Vira bruk i Uppland av ett par smeder vid namn Battram. Det spelas av tre personer, vilka erhålla 13 kort var, varjämte 13 kvarbli i talongen. Mot den spelare, som får budet, förena sig de båda andra. Spelet erbjuder en rikedom av bud och kombinationer. Två budtyper finnas: trumfspel (högspel) och misärspel (lågspel). I den förra serien ingå begär, turné, vingel, (numera) tringel, hög gask, solo och vira, i den senare muntergök, låg gask, köp och solomisär. Får man i trumfspelen ett stick mindre än budet utlovat, går man *bet*, får man två för litet, är man *kodilj* ("ko"); i misärspelen är man bet, när man tagit ett spel, och kodilj, när man tagit två. — Poker har efter äldre euro-

peiska mönster utvecklat sig i Amerika, i förra hälften av 1800-t. Det spelas helst av 4 l. 5 personer, alla mot alla, med fem kort. Varje spelare kan genom köp utbyta ett l. flera av dessa mot andra för att söka uppnå bästa möjliga kortkombination. Spelet består helt enkelt i ökning av potten, och vinnare blir den som vid uppläggning har de bästa korten l. annars den som genom sin satsning förmått övriga spelare att lägga sig. *Jokern* (eng. skämtaren), det 53:e kortet i pokerleken, oftast en harlekinfigur, får den färg och valör innehavaren bestämmer. — Piké (fr. *piquet*), från Frankrike härstammande tvåmansspel med *pikélek* (ur vilken tvåorna—sexorna borttagits), spelas med 12 kort på hand utan trumffärg. — Écarté ("ekis"), är ett urspr. franskt tvåmansspel med pikélek. Det spelas med fem kort på hand. Elfte kortet slås upp och ger trumffärg. Spelarna måste bekänna färg l. annars sätta i trumf, om sådan finns på hand. — Bésigue, eg. franskt tvåmansspel, vanl. med två hopblandade pikélekar, spelas med 8 kort. För varje hemtaget stick taga spelarna upp ett kort var ur talongen. — Kille (sp. *cambio* l. *camphio*), härstammar från tarockspelet och spelas med särskilda kort av gammaldags typ (se ill. sp. 1246). — Knack, hasardspel med obestämt antal spelare, har uppkallats av att de spelare, som vilja deltaga, tillkännage det med en knackning i bordet. — Av övriga spel kunna nämnas det tyska skat, för tre spelare, och det ryska skruv (ry. *vint*) av komplicerad bridgetyp.

Kortstämplingsavgift, skatt, varmed till försäljning och förbrukning inom riket ämnade spelkort skola beläggas. K. utgår sedan 1919 med en krona för varje kortlek.

Kortvingar. Bänkkortvinge. Längd c:a 1,5 cm.

Kortsystem l. kortregistreringssystem, en numera vanlig form för upprättande av katalog l. register. Anteckningarna göras å kort, vanl. förvarade stående i kartotek. För indelning begagnas ofta ledningskort av stark kartong, försedda med flikar för rubricerande anteckningar.

Korttidsarbete (eng. *short time*, ty. *Kurzarbeit*), t. ex. 7 timmar om dagen i st. f. 8, 3 dagar i veckan i st. f. 6, begagnas, då driften måste tillfälligt inskränkas och då man vill behålla så många arbetare som möjligt. K. innebär, att arbetslösheten fördelas på ett stort antal arbetare (korttidsarbetslöshet, "partiell arbetslöshet") i st. f. att koncentreras på ett fåtal (fullständig, total arbetslöshet).

Kortvingar, *Staphyli'nidae*, en artrik fam. Skalbaggar med vanl. så korta täckvingar, att den långsträckta rörliga bakkroppen förblir obetäckt. Flygvingarna ligga hopvecklade under täckvingarna. Tråd- l. klubblika antenner. K. leva, liksom larverna, vanl. av insekter l. förmultnande ämnen och anträffas t. ex. i lövhögar, gödsel, under stenar m. m. Många leva i myrbon av sjuka l. döda myror och likna då oftast sina värdar. Jfr Myrgäster.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Korubi'n, aluminiumoxid, som erhålles vid metallers reduktion med aluminium enl. Goldschmidts metod. Användes som slipmedel.

Ko'rum (av lat. *cho'rus*, kör), kortare gudstjänst, som förrättas morgon och afton vid svensk trupp utan ledning av präst.

Koru'nd, diamantspat, ett av aluminiumoxid, Al_2O_3, bestående mineral. Kristalliserar i hexagonala systemet. K. står med avseende på hårdheten närmast diamanten, varför K. och smärgel (K., uppblandad med magnetit, järnglans, kvarts m. m.) ha stor användning som slipmedel. Den vanliga K., som fås huvudsakl. från Grekland och Nord-Amerika, har en oansenlig grå l. grågul färg. Klara, genomskinliga varieteter, ädel K., äro ädelstenarna rubin (röd) och safir (blå), orientalisk smaragd (grön), orientalisk topas (gul) och orientalisk ametist (violett) från Bortre Indien och Ceylon.

Ko'rus (lat. *cho'rus*), kör; användes i svenskan i uttrycket i korus, alla på en gång.

Korve'tt, se Segelfartyg.

Korvey, se Corbie.

Korvförgiftning, se Köttförgiftning.

Korvsjö, av floden övergiven, vattenfylld arm l. slinga av en flod med buktande lopp. K. förekomma t. ex. vid Klarälven.

Korvtåget l. skinketåget, ett efter provianten benämnt uppländskt allmogetåg 1598, lett av tre professorer i Uppsala. K. var ett led i kampen mellan Sigismund och hertig Karl. Det var riktat mot den förres anhängare Arvid Stålarm, vilken landstigit i Uppland med en finländsk här men inför den hotfulla folkresningen åter inskeppade sig.

Koryba'nter, prästerskap i Frygien i gudinnan Rea Kybeles tjänst. K. firade hennes gudstjänst med vilda, extatiska danser under larmande musik.

Koryfé (av grek. *koryfe'*, hjässa, huvud), se Korag.

Kos, ö i Egeiska havet n.v. om Rodos. Under antiken berömd Asklepioshelgedom. Jfr Hippokrates.

Kosa'cker, irreguljära trupper vid ryska armén. Före revolutionen 1917 indelades K. i kårer efter territorier: Don-, Kuban-, Orenburg-, Transbajkal-, Terek-, Ural-, Astrahan-, Semiretjie-, Amur-, Ussuri- och sibiriska K. I spetsen för varje kår stod en ataman (hetman), varje territorium delades i distrikt (stanitsa) med distriktbetman och distriktstyrelse. Varje K. måste hålla sig med häst, uniform, gevär och ammunition vid fullgörandet av sin värnplikt, som började vid 18 års ålder och räckte i 20 år (3 förberedande år, 12 tjänsteår och 5 år i reserven). Dock var vanl. endast en mindre del i aktiv tjänstgöring på en gång. K. tjänstgjorde ofta ss. politisk reservpolis. — *Historia.* Namnet K. träffas först hos tatarerna, där det användes om lätt beväpnat rytteri. Från 1300-t. uppkommo i Ukraina halvt självständiga kosacksamfund under litauisk överhöghet. En liknande organisation fingo de ryska kosacktrupperna, främst de vid Don, vilka bildades för att tillbakaslå tatarerna. K., som till stor del bestodo av missnöjda utvandrare och flyktingar, började snart oroa Ryssland, Polen och Litauen genom rövartåg och självständig krigspolitik under ledning av självvalda hövitsmän. De ukrainska K., till vilka hörde de frihetsälskande saporogiska K.

(= K. på andra sidan forsarna; vid nedre Dnjepr), reste sig 1648 mot Polen och trädde i samverkan med dess fiender, bl. a. Karl X Gustav av Sverige samt Ryssland, till vilket land Polen 1667 avträdde större delen av deras område. De ukrainska K. voro lika svårregerliga under ryskt välde men kuvades fullständigt, sedan de anslutit sig till Karl XII (jfr Mazepa) och blivit delaktiga av dennes nederlag. 1917 blevo K. åter självständiga. Don- och Kubankosackerna tilläto värvning av vita trupper på sitt territorium, där även inbördes krig fördes. Efter de vitas nederlag antogo K. sovjetrepublikens organisation.

Koscheni'll, se Konschonell.

Kosciuszko [kåstjo'sjkå], Tadeusz, f. 1746, d. 1817, polsk frihetshjälte. Hemkommen efter att ha deltagit i Nordamerikanska frihetskriget, kämpade K. ss. general i det krig, som föregick Polens andra delning och ledde ss. diktator kampen 1794. Bl. a. genom att proklamera bondefriheten uppväckte han ett allmänt folkkrig. Han saknade dock tillräckliga resurser och föll okt. 1794 i fångenskap, varur han 1796 lösgavs.

Kosegarten [kå'se-], Ludwig, f. 1758, d. 1818, tysk diktare, kyrkoherde på Rügen 1792, prof. i historia i Greifswald 1808, skrev romantiska och patetiska dikter, ofta med motiv från Rügen, samt idyller i Voss' manér.

Kose-no-Kanaoka, japansk målare, verksam på 800-t. e. Kr. Han målade buddhistiska helgonbilder i den kinesiske målaren Wu-tao-tsïs anda. Några sannolikt av K. utförda bilder finnas i templen i Nara och Kyoto. Se Japansk konst sp. 80 f.

Ko'skenniemi (eg. Forsnäs), Veikko Antero, f. 1885, finsk skald och litteraturhistoriker, prof. vid Åbo finska univ. 1921. K. har skrivit fina dikter, ofta av pessimistisk prägel, samt utövat en omfattande litteraturkritisk verksamhet.

Tadeusz Kosciuszko.

Koskullskulle [kos-], järnmalmsfält i Gällivare skn, Norrb. l. Den brutna malmen håller c:a 65 % järn och 0,03 % fosfor. Äg. Bergverks a. b. Freja, grundat 1897.

Kosmeti'k (av grek. *kosmei'n*, smycka), skönhetsvård; skönhetsmedel (för hy, hår m. m.). Adj.: kosmet'isk.

Ko'smisk (av grek. *ko'smos*, världsalltet), som angår världssystemet, ko'smos, och däri rådande naturkrafter.

Kosmogoni' (av grek. *ko'smos*, värld, och *go'nos*, alstring), en lära om världsalltets daning och utveckling. K. opererar vanl. med mer l. mindre mytiskt fattade naturmakter och närmar sig därigenom en teogoni.

Kosmologi' (av grek. *ko'smos*, värld, och *lo'gos*, lära), en lära om världsalltets uppkomst och utveckling. Till skillnad från en

Lajos Kossuth.

kosmogoni opererar K. med rent naturliga förklaringsprinciper och bär därmed vetenskaplig prägel.

Kosmopoli't (av grek. *ko'smos,* värld, och *poli'tes,* medborgare), världsmedborgare; person, som genom sitt liv l. sin verksamhet i viss grad utplånat sin ursprungliga nationalitet; djur l. växt, som förekommer över hela världen. Adj.: kosmopoli'tisk. — Kosmopoliti'sm, världsborgaranda, en åsikt, som ogillar ett uteslutande intresse för det egna landet och betonar strävandena för hela mänsklighetens bästa.

Ko'smos, se Kosmisk.

Ko'smos, av Svenska fysikersamfundet sedan 1921 utgiven årsskrift, innehållande fysiska uppsatser.

Kosmäre, se Medicago.

Koso, se Kusso.

Ko'sovo po'lje, Trastfältet, högslätt i Makedonien, s. Jugoslavien. Bland de många drabbningarna på K. märkas den turkiska segern 1389, som tillintetgjorde det gammalserbiska riket, och v. Mackensens seger 1915, varigenom serbiska armén led ett avgörande nederlag.

Ko'ssel, Albrecht, f. 1853, tysk fysiolog, prof. i Marburg 1892, i Heidelberg 1901, har utfört grundläggande undersökningar över cellkärnornas kemi, spec. med hänsyn till deras basiska äggviteämnen och nukleinsyrornas basiska beståndsdelar. Erhöll 1910 års Nobelpris i fysiologi och medicin.

Kossi'nna, Gustaf, f. 1858, tysk arkeolog, 1902 prof. i Berlin. Särskilt kända äro K:s försök att på arkeologisk väg utreda de olika germanska stammarnas indelning och vandringar.

Kossuth [kå'sjot]. 1. Lajos (Ludvig) K., f. 1802, d. 1894, ungersk frihetskämpe. K., som fört en häftig kampanj för Ungerns nationella krav och därför en tid varit fängslad, blev 1847 led. av riksdagen, spelade ss. ledare av självständighetspartiet en avgörande roll under revolutionen 1848—49 och fortsatte efter upprorets krossande från utlandet sin kampanj. — 2. Ferencz (Frans) K., f. 1841, d. 1914, den föreg:s son. 1895 invald i parlamentet, blev K. ordf. för oavhängighetspartiet och tillämpade i sin kamp för sitt partis krav en hänsynslös obstruktionstaktik. Efter en betydande valseger 1905 var K. 1906—10 handelsminister i Wekerles koalitionsministär.

Kosta [ko's-], Sveriges största glasbruk, i Ekeberga skn, Kronob. l. Äg. a. b. K. glasbruk, grundat 1894. Jfr Glaskonst sp. 1302.

Kosta järnväg (Kosta J.), en 29,7 km. lång järnväg från Mälerås till Lessebo station vid Karlskrona—Växjö järnväg.

Spårvidd 0,600 m. I sin helhet öppnad för trafik 1899. Äg. Kosta nya järnvägs a. b.

Kosterbåt, se Segelfartyg.

Kosteröarna, ögrupp i Bohuslän, utanför Strömstad. Största öarna äro Nord- och Sydkoster. K. äro delar av en horst och begränsas i ö. av Kosterfjorden, som bildats genom förkastning och på en lång sträcka är över 200 m. djup. K. äro geologiskt och botaniskt intressanta.

Kostomarov [kastama'-], Nikolaj Ivanovitj, f. 1817, d. 1885, rysk historiker, prof. i Petersburg. K. skrev vittra skrifter på ukrainska samt ryska historiska och kulturhistoriska verk, bl. a. en översikt av storryska folkens husliga liv och seder under 1500- och 1600-t. (1859).

Kostroma [kastrama']. 1. Guvernement i mell. Ryssland, vid Volga. Stora skogar. Befolkningen utgöres av storryssar, tjeremiser och tatarer. Skogsbruk, åkerbruk, hemslöjd, fabriksindustri. 830,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1 vid Volga. K. har en mängd kyrkor och kloster, däribland katedralen från 1239. Handel med jordbruks- och skogsprodukter samt metallvaror. 60,000 inv.

Kosty'm (fr. *costume*, av lat. *consuetu'do*, vana), dräkt, särskilt maskeraddräkt; en omgång herrkläder (rock, väst och byxor). — Kostymhistoria, dräkthistoria.

Kosvamp, se Rörsoppar.

Kota. *Anat.* Se Ryggrad. — *Veter.* Den del av husdjurens extremiteter, som ligger mellan kotleden [leden mellan skenbenet (i veterinär bet.) och översta benet i tån, kotbenet] och hoven (klöven). K. bör ha samma riktning som främre hov-(klöv-)vägen. Ädla hästar ha längre K. än arbetshästar. Svaghet i senorna orsakar, att K. vid nedtrampning intager mer l. mindre horisontell ställning (blöt K., hästen "trampar igenom"). Förkortning av böjsenorna ger K. vertikal riktning (stel l. rak K.). Skjuter kotledens främre kant över kronan (se Hov), säges hästen "kota över". K:s bakre yta kallas karled.

Kotah [kåo-]. 1. Brittisk skyddsstat i Rajputana, Indien. Jordbruket producerar vete och hirs. 14,722 kvkm. 630,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1. 50,000 inv.

Kotiljo'ng (fr. *cotillon*, underkjol), urspr. en fransk sällskapsdans, varmed baler brukade avslutas. Numera benämning på dans, till vilken man bjuder upp genom att överlämna utdelade "kotiljongsmärken", t. ex. blommor l. lustiga prydnadsföremål.

Ko'tka, stad i Viborgs l., Finland, på en ö i utloppet av Kymmene älv. Viktig handelsplats, sågverk, utskeppningsort för Tavastlands trävaror. 12,500 inv.

Kotkropp, se Ryggrad.

Kotle'tt (fr. *côtelette*, av *côte*, revben), köttstycke, utskuret på ömse sidor om ryggraden av kalv, får l. svin. Även maträtt, bestående av stekta skivor av dylikt köttstycke.

Kotlettfisk, se Havkatt.

Koträd, se Brosimum.

Kotte, se Blomställning sp. 122.

Kottepalmer, se Cycadaceae.

Kotteri' (fr. *coterie*, urspr. bönder, som tillsammans arrenderade ett gods), slutet sällskap l. klick av personer med vissa gemensamma intressen (ofta för "inbördes beundran").

Kotu'rn (grek. *ko'tornos*), hög

jaktstövel med tjocka sulor; fotbeklädnad med höga sulor, som enl. traditionen Aiskylos skall ha infört för de tragiska skådespelarna för att ge de uppträdande ståtligare utseende. Då K. användes endast inom tragedin, brukades ordet ibland figurligt om denna. Se ill. till Teater.

Kotyledo'n (av grek. *kotyledo'n*, hjärtblad). *Anat.* Se Moderkaka. — *Bot.* Se Frö sp. 759.

v. Kotzebue [kä'tsebo]. 1. August v. K., f. 1761, d. 1819, tysk författare, skrev sentimentala dramer med borgerliga ämnen (bl. a. *Menschenhass und Reue*, 1789), vilka även i Sverige långt in på 1800-t. hörde till teatrarnas stående repertoar. K., som var anställd i rysk tjänst och ansågs gå den ryska absolutismens ärenden, mördades av en fanatisk student. — 2. Otto v. K., f. 1787, d. 1846, den föreg:s son, rysk sjöofficer. K. företog flera världsomseglingar och undersökte särskilt Stilla havets ö. kust i syfte att finna en genomfart till Atlanten. Upptäckte Kotzebues sund, en bukt på Alaskas n.v. kust.

Kovale'vskij. 1. Aleksandr K., f. 1840, d. 1901, rysk zoolog, prof. vid univ. i Petersburg. Utförde flera betydelsefulla embryologiska undersökningar bl. a. av manteldjur och lansettfisken. — 2. Sonja K. (ry. Sofija Vasilievna Kovalevskaja), f. 1850, d. 1891, den föreg:s svägerska, matematiker, prof. vid Stockholms högskola 1884. K., vilken även verkade som skönlitterär författarinna, spelade en framträdande roll i 1880-t:s litterära Stockholmsliv. Av K:s matematiska arbeten märkas avhandlingar om partiella differentialekvationer och om en kropps rotation kring en fast punkt.

Kovall, se Melampyrum.

Kovare'smien, Kovare'sm, medeltida muhammedanskt rike med centrum s. om Aralsjön. En självständig stat uppkom här genom att seldjukernas ståthållare under förra hälften av 1100-t. upphävde sig till oberoende sjaher och alltmer utvidgade sitt välde, som under Muhammed III (1200—1220) sträckte sig från Tigris i v. till Indus i ö. och var både andligt och materiellt ledande inom islam. Planer på vidare erövringar åt ö. stäcktes emellertid av Djingis khan (se d. o.), vilken av våldsdåd mot sina sändebud till K. föranleddes att under ödeläggande härjningar erövra hela riket 1219—21. Av befolkningen begav sig en del i förvildade horder ut på krigarstråt och intogo 1244 Jerusalem.

Koweit, arabiskt sultanat vid n.v. hörnet av Persiska viken. Under britt. kontroll. Utgångspunkt för pärlfisket vid Bahreinöarna. 50,000 inv., utom beduiner.

Ko'wel, stad i dep. Wolyn, Polen. Järnvägsknut. 21,000 inv. — Med slaget vid K. brukar betecknas det skede av Brussilovs stora sommaroffensiv 1916, då han från slutet av juli sökte bryta igenom centralmaktsfronten s. om Pripetträsken i riktning mot K.

Ko'wno, lit. *Kaunas*, huvudstad i Litauen, vid Wolijus' inflöde i Njemen. Talrika kyrkor och kloster; flera högre undervisningsanstalter, däribland universitet. Industri och betydande handel. 90,000 inv. — K. var betydande redan under medeltiden men gick för en tid tillbaka under Napoleonskrigen. K:s starka befästningar utgjorde en stödjepunkt för de ryska operationerna under världskrigets första skede. K. stormades aug. 1915 efter en

kort belägring av centralmakternas trupper.

Kovändning, se Vända.

Koxi't (av lat. *co'xa*, höft), antingen höftsjuka (se d. o.) l. en mera akut inflammation i höftleden genom metastas från infektion på annat ställe i kroppen. Även degenerativa processer i höftleden kallas stundom K.

Koza'ni. 1. Nomarki i Makedonien, Grekland. 160,000 inv. — 2. Huvudstad i K. 1. 5,000 inv.

Koön, se Marstrand.

Krabba.

Kr. 1. Förk. för krona (mynt). — 2. Kemiskt tecken för en atom krypton.

Kra, se Isthmus 2.

Kraal [kral], urspr. holländskt namn på kaffrernas och hottentotternas byar. Runtom kreatursinhägnaden ligga de bikupformiga hyddorna i en cirkel och omgivas av en inhägnad l. palissad.

Kraba't (lty. *Krabat*, en förvrängning av kroat), vild l. lymmelaktig sälle; ostyrig gynnare.

Krabba. 1. Plastiskt utformat, bladliknande ornament, som inom gotisk byggnadsstil smyckar spiror och gavlar. — 2. Se Krabbor.

Krabbasnår, skånskt namn på en vävnadsteknik. Namnet anty-

Krabbor. Krabbtaska.

der antagl. det tidsödande och av "snärjande" bestående vävnadssättet. — K. benämnes även helkrabba i motsats till halvkrabba (se vid. Opphämta). Samma teknik kallas i Norrland plockväv.

Krabbor, *Brachyu'ra*, kräftdjur, tillhörande gruppen Tiofotingar, med kort, bred kropp och den förkrympta bakkroppen inböjd under framkroppen. De flesta K. leva i havet. K. äro vanl. glupska rovdjur. Förflyttning sker oftast i sidled. Den brunaktiga, undertill ljusare, ätliga K. l. krabbtaskan, *Ca'ncer pagu'rus*, är betydligt bredare (kan bli c:a 30 cm. bred) och lever på djupare vatten än den vid stränderna allmänna, svartbruna strandkrabban, *Ca'rcinus moe'nas*. Hos simkrabborna, *Portu'nus*, äro de bakre gångfötterna årlikt tillplattade. Många K., med trekantig

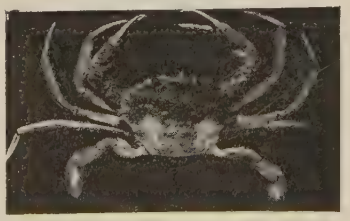

Krabbor. Simkrabba.

Nikodemus Tessin d. y. Målning av David v. Krafft. (Frederiksborg.)

framkropp, bära taggar på skalet som fäste för maskerande alger, svampdjur o. d. Av landkrabbor kan nämnas *Geca'rcinus ruri'cola*, som lever i jordhålor på Antillerna och endast vid äggavsättningen uppsöker havet.

Krabb sjö, korta, höga och toppiga vågor.

Krabbtaska, se Krabbor.

Krackingprocessen (av eng. *crack*, splittra), en vid destillation av bergolja använd metod, varvid gaserna överhettas, så att de stora kolvätemolekylerna spjälkas i enklare kolväten och ett större utbyte erhålles av de lättare fraktionerna (bensin).

v. Kræmer [krä-], adlig ätt, introducerad 1756. 1. Robert v. K., f. 1791, d. 1880, frih., landshövding i Uppsala l. 1830—62. K. var en nitisk befrämjare av sitt läns ekonomiska liv. På hans initiativ grundades bl. a. Ultuna lantbruksinstitut. K. utgav 1866 *Mina lefnadsminnen*. — 2. Robert v. K., f. 1825, d. 1903, son till K. 1, frih., reformvänlig politiker och skriftställare. K. deltog i ståndsriksdagarna från 1850 samt tillhörde F. K. 1877—94 och 1897—1903. K. utgav bl. a. ett par reseskildringar samt diktcykeln *Diamanter i stenkol* (1857), där han sökte poetiskt behandla den moderna industrin. — 3. Lotten v. K., f. 1828, d. 1912, syster till K. 2, författarinna, utgav noveller och diktsamlingar av en vek och svärmisk läggning. På grundval av K:s testamente bildades Samfundet Denio (se d. o.).

v. Krafft, David, f. 1655, d. 1724, målare. K. föddes i Hamburg, kom i unga år i lära hos sin morbroder Ehrenstrahl i Sthlm och vistades 1684—96 på resor i Tyskland, Italien, Österrike och Frankrike. Hovmålare 1698, blev K. den tongivande porträttören i Sverige under Karl XII:s tid. Han utförde bl. a. en rad olika porträtt av konungen (se ill. till Karl sp. 578) samt av hans

Barn som betrakta ritningar. Målning av Per Krafft d. ä. (Konstakademin.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

fältherrar (en del samlade i Fältmarskalkssalen å Drottningholm). K. rönte stark påverkan av Ehrenstrahl men modifierade, särskilt efter studium av senitalienskt måleri, den pompösa barockstilen i riktning mot aristokratisk förfining. I hans porträtt kontrasterar ofta nog den nästan dekadent raffinerade färgen mot uppställningens soldatmässiga flärdfrihet.

Krafft, målare. 1. Per K. d. ä., f. 1724, d. 1793. Utbildad i J. H. Scheffels ateljé, tog K. under sina långa utländska studieresor intryck av Pilo i Köpenhamn och Roslin i Paris. Under sina bästa år var han en av den gustavianska tidens mest älskvärda porträttörer. Han hade sina rötter i borgerlig miljö, och hans bilder ha i den rättframma karaktäristiken, den fasta modelleringen och den blonda färgen ett ut-

Jean-Louis Desprez. Målning av Per Krafft d. y. (Konstakademin.)

Korsbärningen. (Tredje "stationen" på vägen till Johanneskyrkogården i Nürnberg.) Relief av Adam Krafft. (Detalj.)

präglat svenskt tycke. Mest bekant torde hans porträtt av Bellman (se ill. till d. o.; 1779, Gripsholm) vara. — 2. Per K. d. y., f. 1777, d. 1863, den föreg:s son, prof. vid Konstakademin 1808—56. Redan under studietiden vid akademin utförde K. under inflytande av Breda det lysande porträttet av Desprez (1796, Konstakademin). 1797—1804 vistades han dels i Paris, där han gick på Davids ateljé, dels i Italien. Under intryck av David utförde han en rad goda porträtt, på en gång skulpturala och måleriska. Han försökte sig även på större kompositioner i dennes stil, t. ex. *Slaget vid Hogland* (1810, Haga). Med åren blev han en förbenad representant för en utlevad klassicism.

Krafft, Adam, f. omkr. 1455, d. 1509, tysk bildhuggare, verksam i Nürnberg. I sina tidigare verk, ss. sakramentshuset i S:t Lorenzkyrkan (1493—96), med en överrik gotisk arkitektur, ansluter sig K. till samtidens sirliga sengotik. Men med de "sju sta-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

tionerna" (omkr. 1506), reliefer, uppställda på vägen till Johanneskyrkogården och i fasta, klara, dramatiska kompositioner framställande scener ur Kristi lidandeshistoria, jämte den därtill hörande gruppen av gravläggningen i det s. k. Holzschuherkapellet på kyrkogården, skapade K. ett verk av frisk realism, som förebådar renässansen.

Kraft, orsak till acceleration (se d. o.), mätes genom dennas storlek. Då den acceleration, en given K. ger en kropp, är omvänt proportionell mot kroppens massa, sätter man K. proportionell mot produkten av massa och acceleration l., om enheterna valts lämpligt, lika med denna produkt. Accelerationen har samma riktning som K., oberoende av vilken hastighet kroppen förut hade. Verka flera K., är accelerationen likriktad med och proportionell mot K:s resultant (se d. o.). K:s absoluta enhet är dyn (se d. o.). Ofta användes som enhet den K., varmed jorden attraherar en massa på 1 kg.; denna enhet benämnes också kg. men bör väl skiljas från massenheten.

Kraftfoder, se Fodermedel.

Kraftledningslånefonden, en av staten 1918 inrättad, av Statskontoret förvaltad fond för lån åt ekonomiska föreningar och andra sammanslutningar för anläggning på landsbygden av distributionsnät för elektrisk energi. Lånen beviljas av Lantbruksstyrelsen och Kommerskollegium.

Kraftlinje, se Magnetiskt fält.

Kraftmaskin, motor, maskin, som alstrar mekaniskt arbete, vilket användes för drift av arbetsmaskiner. Ex.: vatten-, vind-, värme- och elektriska motorer.

Kraftpar, två på samma kropp verkande, lika stora och parallella men åt motsatt håll riktade krafter. Deras resultant är noll, och de ge därför ingen acceleration åt kroppen som helhet utan endast en rotation kring tyngdpunkten. Vinkelaccelerationen, rotationshastighetens tillväxt per sek., är lika med kvoten mellan K:s moment (se d. o.) och kroppens trögheetsmoment (se d. o.).

Kraftparallellogram, Kraftpolygon, se Resultant.

Kraftstation, kraftcentral, anläggning för alstring av energi. Se Elektrisk kraftstation, Vattenkraftverk och Ångcentral. — Kraftverk, se Elektrisk kraftstation.

Kraftvunnen, se Laga kraft.

Kraftöverföring, se Arbetsöverföring.

Krag. 1. Thomas K., f. 1868, d. 1913, norsk författare, utgav talrika romaner och noveller (bl. a. *Mulm*, 1893; *Gunvor Kjeld*, 1904; *Mester Magius*, 1909). K. är en lyrisk stämningsdiktare, som i människornas beroende av naturen söker förklaringsgrunden till deras handlingar. — 2. Vilhelm K., f. 1871, den föreg:s broder, norsk författare, chef för Nationalteatret i Kristiania 1908—11. K. har utgivit dels melodiösa dikter (*Digte*, 1891; *Vestlandsviser*, 1898) och stämningsfulla noveller (*Hjemve*, 1895; *Den glade löitnant*, 1896), dels humoristiska arbeten, ss. den även i Sverige med stor framgång uppförda folkkomedin *Baldevins bryllup* (1900).

Krage, beslag, som anbringas i däck omkring mast, ventil, skorsten o. d.

Krageholm, gods med huvudgård i Sövestads skn, Malmöh. l. Det ståtliga slottet uppfördes på

1500-t., nedbrändes delvis under "skånska kriget", inköptes 1704 av Karl Piper och restaurerades av Nik. Tessin d. ä. K. övergick 1897 i Braheättens ägo.

Kragerö, stad i Telemark fylke, Norge, belägen på s.ö. kusten, dels på Kragerön, dels på fastlandet. Stora apatitförekomster. God hamn. Export av trävaror, is, fisk. Industri, sjöfart. 4,700 inv. K. blev stad 1666.

Kragsten, konsolsten, en ur en mur framspringande, ofta dekorerad sten, avsedd som stöd för t. ex. en valvbåge l. -ribba.

Kragu'jevac [-vats], stad i Jugoslavien, s.s.ö. om Belgrad. I K. ligga jugoslaviska statens arsenal, kanongjuteri och vapenfabrik. 16,000 inv.

Krain (av serb. *kraina*, gräns), "gränslandet", före 1918 österrikiskt kronland, ingår nu till största delen i Jugoslavien; ett mindre område med städerna Adelsberg och Idria, tillhör Italien. K. fylles i n. av Karawankerna på gränsen mot Kärnten, i v. av Juliska Alperna (se kartan till Alperna), i s.v. och s. av Karst och dess utlöpare. I n.ö. lågland omkr. K:s huvudflod Sava. Åkerbruk, boskapsskötsel, skogs- och bergsbruk äro huvudnäringar. Av befolkningen äro 94 % slovener, 5,6 % tyskar; romerska katoliker. Huvudort Laibach.

Krait, se Bungarus.

Krajo'va, Craio'va, stad i s.v. Valakiet, Rumänien. Industri, handel med spannmål, boskap m. m. Förr huvudstad i Lilla Valakiet. 50,000 inv.

Kraka, se Aslög.

Kra'katao (Kra'katoa), obebodd ö i Sundasundet, bekant genom ett våldsamt vulkanutbrott i aug. 1883, då mer än halva K. sjönk i havet. Den täta skog, som förut täckte K., ödelades fullständigt av de väldiga massor vulkanisk sand, som inbäddade återstoden av ön. En flodvåg uppkom, som anställde fruktansvärda förödelser på Javas och Sumatras kuster och fortplantade sig över Indiska oceanen och Stilla havet. Det vulkaniska stoftet utkastades i rymden i så oerhörda mängder, att det spreds runt jordklotet och flerstädes åstadkom egendomliga atmosfäriska fenomen, ss. rödaktiga skymningar mitt på dagen o. s. v. Barometerrubbningar iakttogos över hela jorden.

Krakau, se Kraków.

Krake'l (besläktat med fr. *querelle*), träta.

Krakning, snesning, uppsättning av otröskad säd till torkning på krakstör, en c:a 2 ½ m. lång, rak, i ändarna vässad stör.

Krakou, Mårten, levde i början av 1600-t., krigare, jämte sin maka Emerentia Pauli känd för sitt försvar av Gullberg (se d. o.) under Kalmarkriget.

Kra'ków, ty. *Krakau*. 1. Departement i s.v. Polen. 17,448 kvkm. 2 mill. inv., därav 93 % polacker. K. är bergigt, särskilt i s. (Karpaterna), och genomflytes av Weichsel. Mineral: zink, stensalt. Bördig jord. Jordbruk, boskapsskötsel, bergsbruk. Provinsen, som vid Polens delning 1772 tillföll Österrike, återgick till Polen efter världskriget. — 2. Huvudstad i K. 1 på n. stranden av Weichsel. 180,000 inv., därav 30,000 judar. Kring den gamla staden, vars centrum är Ringplatz, sluter sig en ring av boulevarder på de med undantag av Floriansporten raserade stadsmurarnas plats; utanför dessa och på s. flodstranden ligga förstäder. K. har en mängd intressanta och

Kraków. T. v. Ringplatz med rådhustornet och Klädeshallen (längst t. v.). — T. h. Floriansporten.

rikt smyckade byggnader, främst från medeltiden, då det tyska inflytandet förhärskade, och från renässansen, då K. tack vare inkallade italienska konstnärer upplevde en konstnärlig glansperiod. På berget Wawel ligger det medeltida, under renässansen förnyade slottet och domkyrkan, de polska konungarnas krönings- och gravkyrka, i sin nuv. gestalt från 1300-t., med en rad kapell och gravmonument. På l. vid Ringplatz ligga Klädeshallen, en renässansbyggnad med medeltida delar, det gotiska rådhustornet och Mariakyrkan, en gotisk tegelkyrka, med Veit Stoss' berömda högaltare. Jämte Nationalmuseet märkas Czartoryskimuseet med betydande konstsamlingar. Till det Jagelloniska universitetet, grundlagt 1364, hör ett bibliotek om 500,000 bd, observatorium m. m. K. har vetenskaps- och konstakademier, seminarier, teknisk och handelsskola, musikkonservatorium och flera gymnasier. Handeln är mycket livlig (stora kreatursmarknader). Industrin producerar lantbruksredskap, möbler, kemiska artiklar m. m. K. är starkt befäst. — *Historia.* K. grundlades enl. traditionen omkr. 700. Det är Lill-Polens historiska huvudstad och var hela Polens från Vladislav Lokietek till Sigismund Vasa, som flyttade till Warszawa. Sedan gick K. tillbaka. Det erövrades

Kraków. Mariakyrkan.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

flera gånger av fiender, bl. a. Karl X Gustav och Karl XII. Wienkongressen gjorde 1815 K. med omnejd till en fri republik under de angränsande stormakternas beskydd, men då fristaden blev en samlingsort för de polska upprorsmännen, införlivades den 1846 med den österrikiska delen av Polen.

Krakstör, se Krakning.

Kram (av mlty. *kråme*, eg. tälttak; salustånd), urspr. varor, som såldes i detalj, sedermera benämning på underhaltiga varor.

Kramař [kra'masj], Karl, f. 1860, tjeckisk politiker och nationalekonom. K., som hade säte i österrikiska deputeradekammaren, blev 1915 häktad för mot österrikiska statsenheten riktade stämplingar i förbindelse med Ryssland. Dödsdömd, fick han amnesti 1917, verkade 1918 för tjeckernas självständighet, blev Tjecko-Slovakiets förste konseljpresident och var 1919 dess delegerade vid fredskonferensen i Paris.

Kramfors, municipalsamhälle i Gudmundrå skn, Västernorrl. l. vid Ångermanälven. I K. sågverk, sulfitcellulosa- och sulfitspritfabrik. Äg. Kramfors a. b., Sthlm, grundat 1886, som även äger Frånö sulfatfabrik. 1,105 inv.

Kramhandel, se Minuthandel.

Kramla, fatthake, järn, böjt i två räta vinklar; användes till sammanfogning av timmer.

Kramp l. spa'smer, ofrivilliga, häftiga, ofta smärtsamma muskelsammandragningar, orsakade av ej normala impulser till motoriska nerver. K. kan uppstå genom retning av känselnerver l. -centra med överkänslighet av skilda orsaker (ss. vid tetanus och strykninförgiftning) och övergång av retningen på motoriska nerver, reflexkramp, l. genom direkt retning av dessa l. motoriska centra (ss. vid tumörer l. degenerationer i nervsystemet). K. uppträder bl. a. vid ett flertal förgiftningar, ofta hos barn vid rubbningar i ämnesomsättningen, spasmofili', och vid kvävning. En spec. form av K. är danssjuka (se d. o.). Borttagandet av bisköldkörtlarna leder ofelbart till dödliga kramptillstånd. K. förekommer ofta vid nervösa rubbningar utan påvisbar organisk orsak, ss. vid hysteri och ansiktskramp, *tic convulsif*. K. träffar även glatt muskulatur genom retning av vegetativa nervsystemet (t. ex. kärlkramp, K. i matsmältningskanalen, i urinblåsan m. m.). Till formen kan K. vara allmän l. lokal (omfatta de flesta l. endast en muskel l. muskelgrupp). Med klo'nisk K. menas snabbt på varandra följande ryckningar, så att hela kroppen (ofta kallat konvulsio'ner) l. delar därav sättas i skakning, med to'nisk K. ihållande sammandragning, varigenom kroppen l. kroppsdelen blir styv och orörlig. — *Behandlingen* inriktar sig på grundlidandet l. är symtomatisk, varvid narkotiska medel (opium, kloral etc.) l. brompreparat användas (antispasmodiska medel).

Kramsfågel, se Jakt sp. 33.

Kran. 1. Avspärrnings- och regleringsanordning för gaser och vätskor. — *Ventilkranar* bestå av en rörlig ventiltallrik, tätande mot ett plant l. koniskt säte. Tallriken är fäst vid en ventilspindel, som är gängad, så att tallriken vid spindelns kringvridning höjes l. sänkes. — *Kikkranar* ha vanl. en konisk kik, genomborrad med ett hål, så att passage lämnas an-

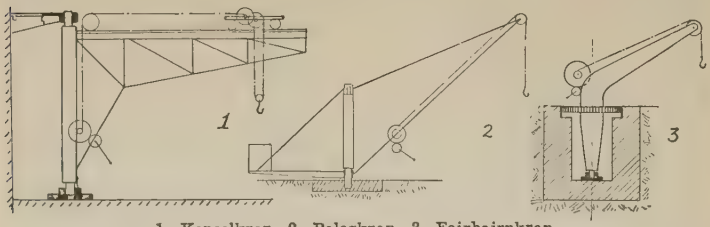

1. Konsolkran. 2. Pelarkran. 3. Fairbairnkran.

tingen rätt igenom l. från kikens botten och ut åt sidorna. Kiken sitter i ett hus, försett med motsvarande kanaler. — 2. Mekanisk anordning för lyftande och kortare sidoförflyttning av tyngre laster. De elektriskt drivna K. ha numera största betydelsen. Ångkranar förekomma mera sparsamt. — Med avseende på lastens förflyttning i horisontal led skilja sig de olika K. huvudsakl. genom konstruktionssätten. *Fasta K.* omfatta vrid-, bock-, sax- samt vissa specialkranar. Till vridkranar höra: 1) *Väggfasta vridkranar*, rörliga i periferisk riktning kring en vertikal axel, monterad i en vägg. 2) *Konsolkranar* likna föreg., men den horisontella utlöparen är försedd med en rörlig vagn, som uppbär lasten. 3) *Pelarkranar* ha en i gjutjärns- l. stålplatta monterad, vertikal axel. En enkel typ användes ofta i stenbrott. 4) *Fairbairnkranarna* äro en underart av föreg. men skilja sig därifrån genom sin

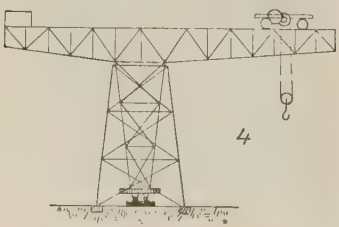

4. Hammarkran.

i jorden helt l. delvis nedmonterade pelare, vilken är gjuten i samma stycke som utlöparen. 5) *Hammarkranar* användas vid lastning och lossning av mycket tunga laster (intill 150 ton). Utlöparen, som uppbär lasten, är utbyggd även å pelarens motsatta sida i en kortare sträcka, som uppbär motvikten. 6) I *vändskivekranarna* är hela K. uppbyggd med kort, ej genomgående vridtapp å en fastställande skiva, å vilken den vrider sig medelst ett kugghjul, som ingriper i en kuggkrans på skivan. Lasten måste här alltid uppvägas av motvikt, vanl. kranmaskineriet självt. — Bockkranar utgöras av en fastställande bock, å vilkens överdel en med lyftmaskineri försedd vagn löper. Förses vagnen med en vridkran, ökas räckvidden. — Saxkranar l. mastkranar ha att lyfta särskilt tunga laster. K. består av tvenne saxformigt anordnade strävor, nedtill vridbara omkring fasta bultar. I deras föreningspunkt är genom ledförbindning en tredje sträva fastgjord, i sin nedre del ävenledes ledformigt förbunden med en "sko", förskjutbar i horisontal riktning, vinkelrätt mot sammanbindningslinjen mellan förstnämnda strävornas fotpunkter. Lasten uppbäres av den tredje strävan vid dess toppunkt. — Till *rörliga K.* räknas löp-,

ponton- och övriga specialkranar. Bland löpkranar urskiljas: 1) *Traverser*; användas huvudsakl. i verkstäder vid förflyttning av gods inom samma lokal. Å högt anbragta skenor utmed lokalens långväggar löper en tvärgående brygga, som uppbär en vagn, rörlig i bryggans längdriktning. Å vagnen är i sin tur lyftmaskineriet uppbyggt. Ofta sker manövreringen i alla tre riktningarna från ett å vagnen uppbyggt mindre maskinhus. 2) *Portalkranar* äro eg. en art rörliga bockkranar, löpande å räls i markytans plan. Saknar bocken den ena skänkeln och löper tvärstycket i stället å en högt belägen

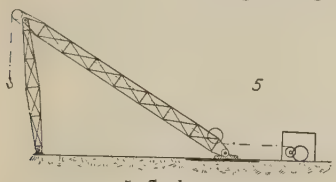

5. Saxkran.

väggfast skena, kallas K. *halvportalkran.* 3) *Hamnkranar, lastbryggor* äro även rörliga bockkranar. Bockens överstycke är dock förlängt utanför bockbenen, och å detsamma löper en vagn, uppbärande en därå monterad vridkran. 4) *Tornkranar* förekomma huvudsakl. vid byggen för förflyttning av gods längre sträckor i vertikal led. Dess övre del är utbildad som vridkran; underdelen anordnas ofta som löpkran. — Pontonkranarna äro uppbyggda å flytande pontoner l. prånar. De äro oftast utbildade som vridkranar och äro alla fasta i förhållande till pontonen. — Anordningar för lastens fattande och fasthållande under förflyttningen äro hakar, öglor l. byglar, slingor, gripsaxar, gripstänger m. m. för

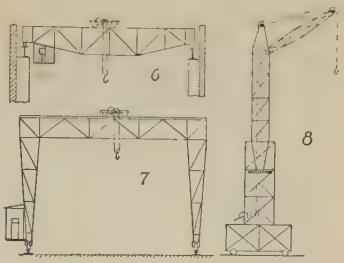

6. Travers. 7. Bockkran. 8. Tornkran.

förflyttning av styckegods, grip- och tippskopor samt kranvagnar för massgods o. s. v. Härtill höra även lyftmagneterna, varmed järnföremål gripas. Griporganet utgöres av en kraftig elektromagnet, till vilken strömmen slutes i gripögonblicket och brytes i släppögonblicket.

Kranbalk, en på äldre fartyg i relings- l. däckshöjd i bogen fästad kort arm (träbjälke l. järnbalk), som användes för ankarets upplyftande från klyset.

Kranbalksvis, uttryck, som anger den riktning, vilken svarar mot den linje, som på ett tremastat fartyg drages från stormasten till endera kranbalken.

Kraniologi' (av grek. *krani'on,* huvudskål, kranium), eg. läran om skallen och dess byggnad, vanl. liktydigt med frenologi.

Kraniometri' (av grek. *krani'on,* huvudskål, och *metrei'n,*

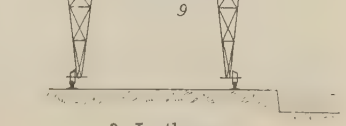

9. Lastbrygga.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Förklaring av sifferbeteckningar till illustrationerna på art. Kranium.

1 bakre skallgrop.
2 främre skallgrop.
3 gomben.
4 hjässben.
5 hål för kärl och nerver.
6 kilbenskropp.
7 kilbenets gomutskott.
8 klippben.
9 kronsöm.
10 lambdasöm.
11 ledytor mot atlas.
12 ledytor mot underkäken.
13 mellersta skallgrop.
14 nackben.
15 nackhål.
16 nedre näsmusslor.
17 näsben.
18 näsgångar.
19 okben.
20 pannben.
21 pannbenets orbitaldel.
22 plogben.
23 silbensplatta.
24 små kilbensvingar.
25 stora kilbensvingar.
26 tinningbenets fjälldel.
27 tinningbenets okutskott.
28 tinningbenets vårtutskott.
29 turksadeln.
30 tårben.
31 tänder.
32 underkäke.
33 yttre hörselgång.
34 ögonhåla.
35 överkäksben.
36 överkäksbenens gomutskott.

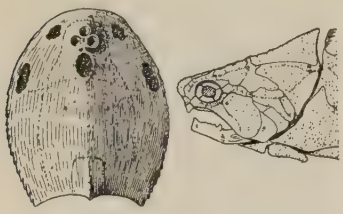

Fig. 1. T. v. Benkranium av med nejonögon besläktad fisk från silurperioden. — T. h. Benkranium jämte främre delen av bålpansaret av pansarhaj från devonperioden.

mäta), uppmätning av skallens volym, omfång och vissa diametrar. Jfr Antropometri och Kranium.

Kra'nium (av grek. *krani'on*), skalle, huvudskalle, huvudets skelett. — *Jämförande anat.* K. består av neura'lkraniet, som omsluter hjärnan, lukt- och hörselorgan och delvis skyddar ögonen, samt mun- och gälskelettet, viscera'lkraniet l. -skelettet. *Neuralkraniet* är i regel uppbyggt av ben och brosk. Benen äro av två slag, täck- l. bindvävsben och ersättnings- l. broskben. De förra bildas i huden, oberoende

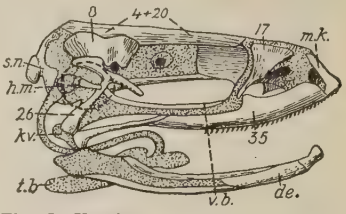

Fig. 3. Kranium av groda. Teckenförklaring se fig. 6 samt tab.

av brosk, de senare i omgivningen av l. inom brosk. Fylogenetiskt äro K:s täckben äldre än dess brosk, resp. broskben, ontogenetiskt däremot föregår bildningen av kraniebrosken uppkomsten av täckben. När täckben saknas, ss. hos nejonögon och hajar, är detta icke, som man tidigare ansett, en primär egenskap utan beror därpå, att dylika ben, som tidigare förekommit hos nu utdöda former, under utvecklingens gång försvunnit. Fig. 1 visar täckbenskraniet av en nejonögonartad fisk från silurperioden, och en föregångare

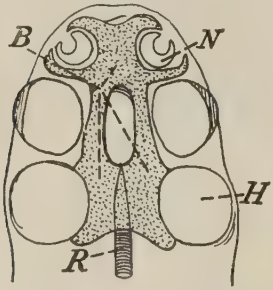

Fig. 2. Kraniebasen av fiskembryo. De båda broskstavarna B på båda sidor om ryggsträngen R ha börjat växa ihop och bilda kapslar omkring näshålan N och hörselorganet H.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

till hajarna (pansarhaj) från devonperioden. Ontogenetiskt uppkommer det neurala **broskkraniet** i form av två broskstavar (B, fig. 2) på ömse sidor om ryggsträngens spets R. Från dessa stavar, som breda ut sig och förenas med varandra, uppstå utom broskkraniets undersida även dess sido- och takpartier liksom kapslar för hörsel- och luktorgan. Broskkraniet utgör ett sammanhängande stycke. Till detta broskkranium fogas (hos alla ryggradsdjur utom lansettfisk, nejonögon och hajar) **täckbenskraniet** på så sätt, att tunna benskivor uppstå i huden l.

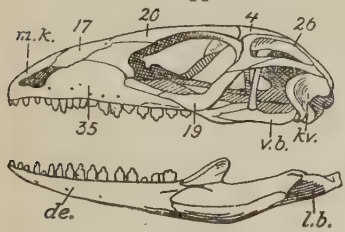

Fig. 4. Kranium av ödla. Teckenförklaring se fig. 6 samt tab. sp. 1279—80.

under munslemhinnan samt anknyta sig till det innanför liggande brosket, som kan förträngas (t. ex. hos fiskar och groddjur) l. nästan helt utträngas (hos kräldjur, fåglar och däggdjur). Täckbensskelettet är en mosaik av till uppkomsten självständiga benplattor, som dock i regel slutligen bilda en benkapsel utanpå broskkraniet. Genom förbeningar i brosket infogas dock även broskben i denna benkapsel. Hos nu levande, med benkranium försedda ryggradsdjur tämligen normalt förekommande täckben äro: **hjäss-, pann-, näs-, tår-, mellankäk-, överkäk-, gom-, plog-, ving- och tinningben** (fig. 3, 4, 5). Hos benfiskar

Fig. 5. Kranium av fågel. Teckenförklaring se fig. 6 samt tab. sp. 1279—80.

(fig. 6) är dock antalet täckben betydligt större, bl. a. genom närvaron av gällock, stödda av **gällocksbenen**. En minskning i täckbenens antal ger sig i regel till känna hos högre djurformer. Detta gäller betr. lägre former även ersättningsbenen, vilka bland djur, tillhörande äldre geologiska perioder, hade en långt större utbredning än hos senare avkomlingar. Hos på land levande ryggradsdjur däremot, hos vilka levnadssättet ställer större fordringar på kraniets styrka, har utvecklingen gått i motsatt riktning. I regel förekommande ersättningsben, äro: **nackbenen** (2 l. 4), **kilbenen, silbenen** samt **klippbenet** (med innerörat) l. deras motsvarigheter. — *Visce-*

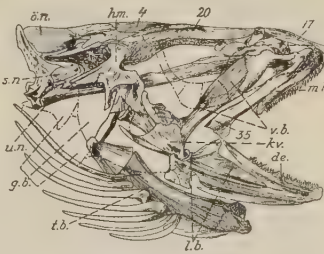

Fig. 6. Kranium (jämte första kotan) av benfisk (torsk). de. dentale; g.b. gällocksben; h.m. hyomandibulare; kv. quadratum; l.b. ledben (articulare); m.k. mellankäkben; s.n. sidonackben; t.b. tungben; u.n. undre nackben; v.b. vingben (pterygoid); ö.n. övre nackben; se f. ö. tab. sp. 1279—80. Punktstreckade linjer ange det utanpå vissa övriga kraniedelar belägna gällockskelettet och ett under ögat beläget ringformigt skelettparti.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

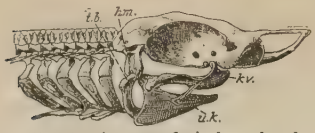

Fig. 7. Kranium av haj. k.v. kvadratbrosket, palato-quadratum; h.m. hyomandibulare; t.b. tungbensbrosk; u.k. underkäk. Bakom tungbensbågen 5 gälbågar.

ralkraniet är likaledes uppbyggt av brosk, ersättningsben och täckben. Dess skelettdelar äro ordnade i b å g a r i munhålans och gältarmens vägg. Man särskiljer (fig. 7): k ä k b å g e n, t u n g b e n s b å g e n och g ä l b å g a r n a. Käkbågen bildas av två brosk: ett övre (*pala'to-*)*quadra'tum*, k v a d r a t b r o s k e t (- b e n e t), som ledar mot neuralkraniet, och ett undre, u n d e r k ä k s b r o s k e t, som ledar mot *quadratum* och vars bakre parti bildar l e d b r o s k e t (- b e n e t), *articula're*. I käkbågen förbenas *quadratum* och *articulare* ss. ersättningsben, medan underkäksbrosket överlagras av täckben av växlande antal. Det viktigaste av dessa, som hos däggdjuren ensamt bildar hela underkäken, är

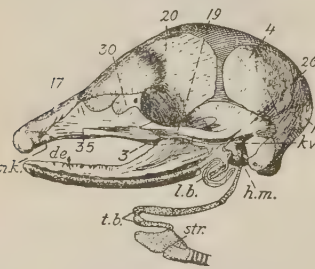

Fig. 8. Kranium av däggdjursembryo. h.m. hyomandibulare, stigbygeln; kv. kvadratbenet, städet; l.b. ledbenet, hammaren; str. struphuvudet. Obs. leden mellan städet och hammaren. Teckenförklaring se även fig. 6 och tab. sp. 1279—80.

denta'le. Tungbensbågen bildas av ett brosk, *hyomandibula're*, som ledar mot neuralkraniet och nedåt anknyter sig till *quadratum*, samt av broskstycken, som förbinda *hyomandibulare* med tungbenet. Gälbågarna (vanl. 4 à 5 par) bestå av broskstycken av varierande antal. Tungbens- och gälbågarna kunna förbenas. Med gälarnas försvinnande hos högre djur försvinna även gälbågarna l. ombildas för nya funktioner. Hos på land levande ryggradsdjur (fig. 8) har *hyomandibulare* trätt

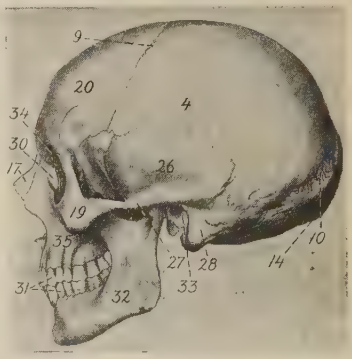

Fig. 9. Kranium hos människa sett från sidan. Teckenförklaring se tab. sp. 1279—80.

i hörselorganets tjänst som hörselben (s t i g b y g e l n l. p e l a r b e n e t); hos däggdjuren ha dessutom även de förkrympta kvadrat- och ledbenen blivit hörselben (s t ä d e t, resp. h a m m a r e n). Leden mellan *quadratum* och underkäken har härvid utbytts mot en led mellan underkäken (*dentale*) och tinningbenet. — *M ä n n i s k a n s K.* består av 22 ben, som bruka indelas i hjärnskålens ben (8 st.) och ansiktets ben (14 st.). — *H j ä r n s k å l e n* bildas av de pariga h j ä s s b e n e n (*o'ssa parieta'-*

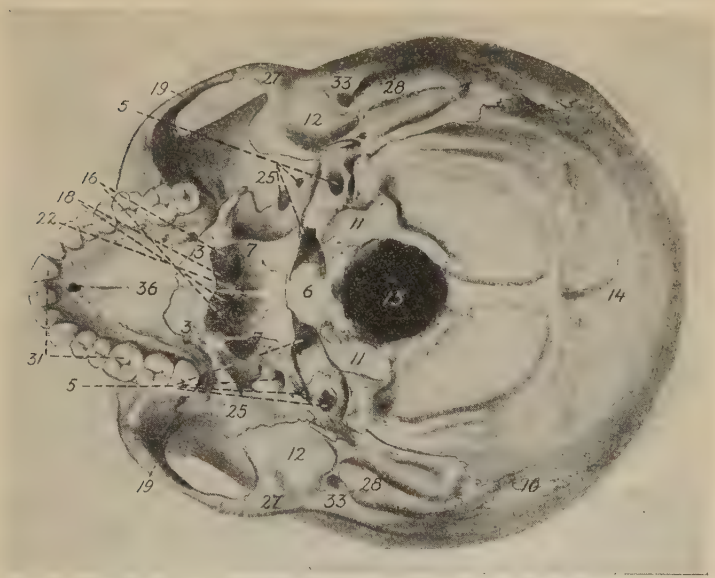

Fig. 10. Skallbasen hos människa sedd underifrån. Teckenförklaring se tab. sp. 1279—80.

lia; 4, fig. 9), tinningbenen (*ossa tempora'lia*; 8, 26—28, fig. 9—11), det opariga pannbenet (*os fronta'le*; 20, fig. 9 och 11), nackbenet (*os occipita'le*; 14, fig. 9—11), kilbenet (*os sphenoida'le*; 6—7, 24—25, fig. 10—11) och silbenet (*os ethmoida'le*; 23, fig. 11). De bägge senare ingå även i ansiktsskelettet. — *Ansiktsbenen* äro de ytligt liggande pariga näsbenen (*ossa nasa'lia*; 17, fig. 9), överkäksbenen (*ossa maxilla'ria*; 35—36, fig. 9—10), tillsammans bildande överkäken, okbenen (*ossa zygoma'tica*; 19, fig. 9—10) samt den opariga underkäken (*os mandibula're*; 32, fig. 9) med hakutskottet, hakan, vartill komma de mera djupliggande pariga tårbenen (*ossa lacryma'lia*; 30, fig. 9), gombenen (*ossa palati'na*; 3, fig. 10), nedre näsmusslorna (*co'nchae inferio'res*; 16, fig. 10) samt det opariga plogbenet (*vo'mer*; 22, fig. 10). Dessutom kunna hit räknas de 32 tänderna (31, fig. 9—10) samt de tre hörselbenen (se Hörselorgan sp. 1215 f.). — Hjärnskålen hos människan bildar kring hjärnan en mer l. mindre äggformad kapsel, till vilken ansiktsbenen ansluta sig i en kilformig gruppering kring ögonhålorna (*o'rbitae*; 34, fig. 9), näs- och munhålorna. Hjärnskålens över- och sidopartier, huvudskålen l. kalotten, bilda ett tämligen slätt valv, sammanfogat av pann-, hjäss-, tinning- och nackbenen medelst bensömmar. Dessa bildas i allm. genom i varandra ingri-

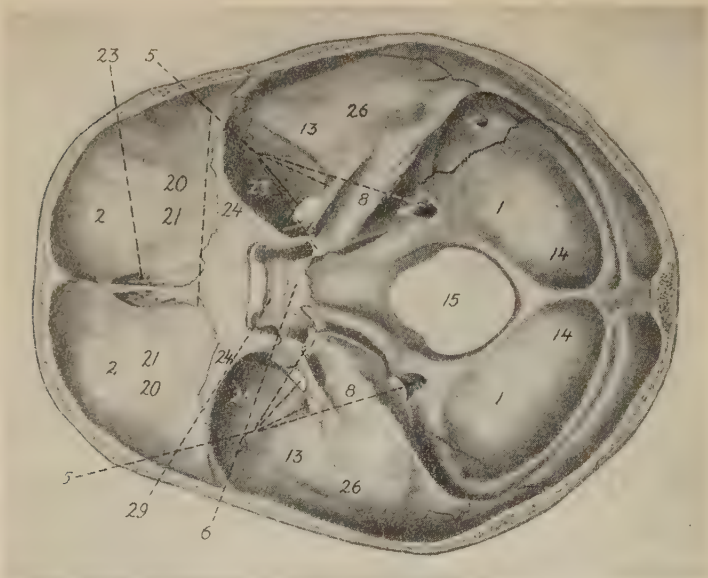

Fig. 11. Skallbasen hos människa sedd inifrån. Teckenförklaring se tab. sp. 1279—80.

pande urgröpningar och utskott i benränderna. Så förenas hjässbenen och pannbenet av kronsömmen (9, fig. 9) och nack- och hjässbenen av lambdasömmen (10, fig. 9—10), så kallad på grund av sin likhet med grekiska bokstaven lambda. Nedre partiet, skallbasen (*ba'sis cra'nii*; fig. 9—10), företer såväl ut- som invändigt en rikedom på detaljer. Där märkas på utsidan talrika benutskott och skrovligheter, utgörande fästen för muskler. De största utskotten äro tinningbenets vårtutskott (28, fig. 9—10) och okutskott l. -båge (27, fig. 9—10) samt kilbenets gomutskott (7, fig. 10). Här finnas även ledytorna (11, fig. 10) mot översta halskotan (*a'tlas*) på vardera sidan om nackhålet och mot underkäken (12, fig. 10) på tinningbenens undersidor strax framom yttre hörselgången (33, fig. 9—10). Insidan av hjärnskålens botten sänker sig framifrån bakåt i tre étager: främre, mellersta och bakre skallgropen (resp. 2, 13 och 1, fig. 11). Bottnen i den främre utgöres av den del av pannbenet, som deltar i bildningen av orbitae (orbitaldelen; 21, fig. 11), silbensplattan (23, fig. 11) och små kilbensvingarna (24, fig. 11). Mellersta skallgropens botten bildas av kilbenets bakre del, i centrum kilbenskroppen (6, fig. 10—11) med turksadeln (*se'lla tu'rcica*; 29, fig. 11), och åt sidorna stora kilbensvingarna (25, fig. 10—

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

11), till vilka bakåt tinningbenen ansluta sig med fjälldelen (26, fig. 9, 11) och spetsen av klippbenet (8, fig. 11), den del av tinningbenet, som innesluter innerörat. Bakre skallgropen begränsas framtill av tinningbenen samt i övrigt av nackbenet, å vilket märkes nackhålet (15, fig. 10—11), genom vilket ryggmärgen passerar. För passage av nerver och kärl finnas hål och kanaler (5, fig. 10—11) genom benen l. i fogarna mellan dem, och på benytorna märkas fåror för kärl och nerver. Till främre, undre partiet av hjärnskålen sluter sig genom fasta bensömmar ansiktsskelettet utom underkäken, som med ledgångar är förbunden med tinningbenen. Centrum i ansiktsskelettet bildas av de bägge överkäksbenen, som ansluta sig till pannbenet och silbenet och tillsammans med näsbenen begränsa näsöppningen. De bilda även större delen av ögonhålornas botten samt genom sina gomutskott (36, fig. 10) främre delen av skiljeväggen mellan näsa och mun. Åt sidorna framträda okbenen, infogade mellan utskott (fig. 9) från pannbenet, tinning- och överkäksben. Tårbenen äro små ben, infogade i ögonhålans mediala vägg mellan överkäksben, pannben och silben; i dem går tårkanalen, förenande ögon och näshåla. Gombenen sluta sig till de bakre delarna av överkäks- och silben och förbinda sig bakåt med kilbenets gomutskott. De bilda hårda gommens bakre del och ingå i näshålans sidovägg. Nedre näsmusslorna äro snäckformade, papperstunna ben, fästade vid näshålans sidovägg. Plogbenet, fäst vid kilbenets undre yta, utgör en del av skiljeväggen mellan h. och v. näsgång (18, fig. 10). Inuti en del av de ben, som begränsa näskaviteten, finnas med näsan kommuniceranде, luftfyllda rum, näsansbihålor. Dessa äro: pannhålorna, käkhålorna, silbenscellerna och kilbenshålan. — K:s form växlar betydligt, individuellt och med rasen. Efter sin breddindex (se d. o.) indelas kranier i långskalliga, *dolikocefa'la*, och kortskalliga, *brakycefa'la*. Den förra typen är den hos svenskarna vanliga. Med hänsyn till ansiktsskelettets form skiljer man på *ortogna'ta* och *progna'ta*, de förra med större, de senare med mindre ansiktsvinkel. Denna bildas av linjer, dragna från överkäkens mest framskjutande del, den ena genom hörselgångens mitt, den andra tangerande pannan. Hos indoeuropéer är ansiktsvinkeln c:a 80°, hos folk med mycket framskjutande käkar, ss. negrerna, c:a 70°.

Kransalger, se Charophyta.

Krapotkin, se Kropotkin.

Kransställda blad, se Bladställning.

Krapp, se Krapprot.

Krapperup, gods i Malmöh., Kristianst. och Hall. l., fideikommiss inom ätten Gyllenstierna. Huvudgård i Brunnby skn, Malmöh. l., med slott från 1500-t., om- och tillbyggt på 1790-t. Märklig porträttsamling.

Krapplack, ljusäkta, röd lackfärg, som erhålles, om krapprot kokas med alun och sodalösning därefter tillsättes.

Krapprot, krapp, rotstocken av *Ru'bia tincto'rum* (fam. *Rubia'ceae*), ört med kransställda blad (lik *Ga'lium*); från Medelhavsländerna, förr allmänt odlad som färgväxt för rödfärgning av textilvaror. Sedan man lärt sig

framställa den verksamma beståndsdelen, alizari'n (se d. o.), på kemisk väg, har odling av K. nästan upphört.

Krasch (ty. *Krach*, eg. sönderbristande, brak, knall), sammanstörtande, särskilt ekonomiskt till följd av prisfall, överspekulation l. svindel.

Krascha'n (av fr. *crachat*, spottfläck), ordensstjärna för högre grad inom en orden; kommendörstecken.

Kra'sin, Leonid Borisovitj, f. 1870, rysk bolsjevikisk politiker. K. trädde 1918 i sovjetregeringens tjänst, deltog i underhandlingarna i Brest Litowsk och blev folkkommissarie för handel och industri. 1920 sändes K. till Stockholm, Köpenhamn och London för att sluta handelsfördrag och avslöt f. å. ett sådant med England. K. var delegerad vid Genuakonferensen 1922, avvecklade 1923 i London en konflikt med England ang. bolsjevikpropagandan, blev 1924 ordf. i högsta ekonomiska rådet i Moskva och s. å. sändebud i Paris.

Krasi'ński, Zygmunt, f. 1812, d. 1859, greve, polsk skald. I sina arbeten (bl. a. dramerna *Non-divina comedia*, 1835, och *Iridion*, 1836, samt dikten *Morgongryningen*, 1843) behandlar K. filosofiska och sociala problem.

Kra'slice [-litse], se Graslitz.

Krasnoarme'jsk. 1. K., förut Sare'pta, tysk koloni i dåv. guv. Saratov, nu i guv. Tsaritsyn, Ryssland. Stort senapsbruk. — 2. K., förut Ja'lta, stad på s. kusten av Krim, Ryssland. Vackert läge, milt klimat. Badort och lungsotssanatorium. 26,000 inv.

Krasnoda'r, förut Jekaterinoda'r, huvudstad i autonoma området Adygej och i Kuban-Svartahavsområdet, Ryssland. 140,000 inv.

Krasnoja'rsk, huvudstad i guv. Jenisej, Sibirien, vid floden Jenisej och Transsibiriska järnvägen. Industri. 60,000 inv.

Krasno'v, Peter Nikolaevitj, f. 1869, rysk general, författare. Efter revolutionen hetman för donkosackerna, måste K. för sitt motstånd mot bolsjevikregimen fly till Tyskland. K. är främst känd genom romanen *Från dubbelörnen till röda fanan* (4 bd, 1921; sv. övers. 3 bd, 1923—24).

Krasnovo'dsk, stad i Turkestan, på ö. kusten av Kaspiska havet, mitt emot Baku. Utgångspunkt för Transkaspiska järnvägen. C:a 7,000 inv.

Krass (lat. *cra'ssus*, tjock), grov, rå, plump, materialistisk.

Kra'sse, namn på arter av *Carda'mine*, *Ibe'ris*, *Lepi'dium*, *Nastu'rtium* m. fl. korsblommiga växter samt *Tropae'olum*.

Krasze'wski, Józef, f. 1812, d. 1887, polsk författare. K., vars litterära och vetenskapliga produktion är utomordentligt omfattande, är framför allt bekant för sina romaner, de flesta med historiska ämnen. Han skrev även dramer.

Krate'r, grek., blandningskärl, ett större kärl, vari vinet och vattnet blandades till måltiden, bredare upptill, avsmalnande nedtill, försett med fot l. stående i ställ; vanl. av terrakotta, men även av metall, ofta rikt utsirat.

Kra'ter (grek. *krate'r*, skål), se Vulkan.

Krats, ett vanl. korkskruvformat redskap, som bl. a. användes för rengöring av gevärspipor, uttagande av laddningar ur gevär, packningen ur packboxar o. d.

Kraus [kraos]. 1. Josef

Martin K., f. 1756, d. 1792, tysk tonsättare. K., vilken 1778 kom till Sverige och efter en utländsk resa (1782—87) 1788 utnämndes till förste hovkapellmästare, har förutom flera orkesterverk (symfonier m. m.) bl. a. tonsatt operorna *Proserpine* och *Dido och Æneas*. Den senare efter Kellgrens text var ämnad att inviga det nya operahuset (1782) men gavs först 1799. K:s betydande konstnärliga begåvning har i Sverige först av eftervärlden rönt ett rättvist erkännande. — 2. Frans Xaver K., f. 1840, d. 1901, tysk konsthistoriker och katolsk teolog, e. o. prof. i konstarkeologi i Strassburg 1872, i kyrkohistoria i Freiburg 1878. K. var en framstående forskare ang. fornkristen konst, varöver han utgav ett sammanfattande arbete, *Geschichte der christlichen Kunst* (1896—1900). K:s *Spectator-Briefe* (1895—99) över missförhållandena inom katolska kyrkan väckte stort uppseende.

Krauss [kraos], Alfred, f. 1862, österrikisk-ungersk general, krigshistoriker, var 1915—17 generalstabschef på sydvästfronten (mot Italien) samt 1918 chef för ockupationsarmén i Ukraina. Utgav bl. a. *Die Ursachen unserer Niederlage* (1920).

Krava'll (ty. *Krawall*, av mlat. *charava'llium*), oväsen, upplopp.

Krava'tt (av fr. *cravate*, urspr. förvanskning av *croate*, kroat, halsduk, som kroaterna buro), herrhalsduk.

Krave'll, krave'l, en i Sverige på 1500-t. brukad fartygstyp, motsvarande karavelen (se d. o.). — Kravellbyggnad, se Båtbyggnad.

Kravgång, se Masugn.

Kreati'n (av grek. *kre'as*, kött), metylguanidinättiksyra,

Krater. Françoisvasen.

$HNC\begin{cases}NH_2\\N(CH_3)\cdot CH_2\cdot COOH\end{cases}$, förekommer i muskulatur och utgör en ämnesomsättningsprodukt av äggvita. K. finnes i köttextrakt, är lösligt i vatten och ger vid kokning med syror anhydriden kreatini'n. Denna förekommer i urin, muskler och blod; hos människan utsöndras 1—2 gr. per dygn med urinen. Kreatinin är trol. en omsättningsprodukt av kroppens egen (i motsättning till den med födan tillförda) vävnadsäggvita.

Kreatur (av lat. *crea're*, skapa), varelse, djur, kräk; de större husdjuren (häst, nötkreatur, får, get och svin); person, som samvetslöst och blint tjänar en annan.

Kreatursenhet, i statistiken använd uppskattning av antalet kreatur. 1 K. = resp. $^2/_3$ vuxen häst, $^4/_3$ unghäst, 1 vuxet nöt, 2 ungnöt, 10 får, 12 getter l. 4 svin.

Kreatursförsäkring, husdjursförsäkring, avser att bereda ersättning vid förlust till följd av olycksfall l. sjukdom, som drabbar kreatur. K. bedrives i Sverige dels av 16 bolag l. föreningar med större verksamhetsområde (de äldsta bildade 1876)

Ord. som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

och dels av inemot 800 smärre bolag l. föreningar, omfattande ett län, ett härad l. en socken. 1922 voro 199,365 hästar och 534,452 nötkreatur försäkrade och hade 4,302,126 kr. utbetalats i skadeersättning.

Kreaturspest, detsamma som boskapspest (se d. o.).

Krede'nsa (ty. *kredenzen*, av ital. *credenza*, tro, tillit, av lat. *cre'dere*, tro), eg. smaka på dryck l. rätt för att visa dess giftfrihet; i allm. iskänka, kringbjuda.

Krede'ring (av lat. *cre'ta*, krita), en av krita och lim beredd massa, som i ett tunt lager utbredes över ett träföremål som underlag för polykromering l. förgyllning. Tekniken är urgammal men användes särskilt inom den medeltida träskulpturen.

Kredi't (lat. *cre'dit*, "han anförtror, utlånar"), försträckning, lån ("ge K.", "erhålla K."); förtroende (så att försträckning kan erhållas: "en person med god K."). Den, som ej har K. i den senare bemärkelsen, kan dock erhålla K. i den förra, om näml. någon, som åtnjuter förtroende, går i borgen för honom l. om han kan ställa särskild säkerhet, pant (realkredit till skillnad från personalkredit). K. kan taga formen av försträckning antingen direkt av varor och tjänster l. (vanligare) av penningar. Om vid kreditgivning penningmängden i landet ökas, resp. minskas, kan prisstegring, resp. prisfall, uppkomma; den omfattning (penning)kreditgivningen får, beror väsentligen på villkoren för densamma, d. v. s. först och främst på låneräntans höjd. Genom förändring av räntesatserna är det därför möjligt att *via* K. påverka penningvärdet. Jfr Kreditanstalt och Kreditpapper. — Kre'dit, se Bokföring sp. 205.

Kreditanstalt, kreditkassa, inrättning, som har kreditförmedling till huvudsaklig uppgift. K. kunna drivas av enskilda personer, kommanditbolag, aktiebolag etc., l. av offentliga korporationer. Jfr Bank.

Kreditavtal, avtal om kredit, d. v. s. avtal, som berättigar ena parten att dröja med fullgörandet av sin prestation. K. behöver icke alltid avse prestation i penningar. Vanligaste former äro försträckning och kreditköp.

Krediterra (jfr Kredit), räkna till godo, gottskriva, införa på kreditsidan av konto (se Bokföring). — Kre'ditor, person, som har att fordra på grund av gjord prestation.

Kreditförsäkring, en form av försäkring, där försäkringsgivaren ikläder sig garanti för en fordrans betalning. Olika former av K. äro varukreditförsäkring (omsättningsförsäkring, kundkreditförsäkring), borgensförsäkring och hypoteksförsäkring.

Krediti'v (av lat. *cre'dere*, sätta tro till). *Bankväsen.* Bankkreditiv i olika former: 1) Kassakreditiv innebär, att banken mot realsäkerhet l. borgen ger kredittagaren rätt att intill ett överenskommet belopp i mån av behov lyfta penningar hos banken medelst på densamma utställda checker. 2) Byggnadskreditiv beviljas mot inteckning i under byggnad varande hus med belopp, som utgå successivt i den mån, som byggnadsarbetet fortskrider. 3) Resekreditiv (fr. *lettre de crédit circulaire*) är ett öppet K. från en bank, ställt på dess utländska korrespondenter, uppräknade i en bilaga till

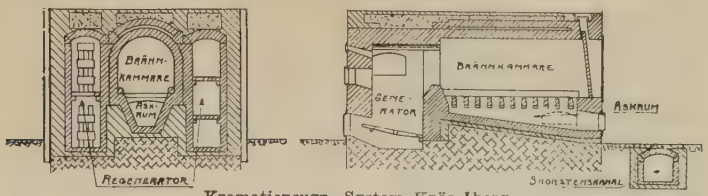

Kremationsugn. System Knös-Aberg.

K., korrespondentlistan (fr. *liste des correspondants*), varigenom kreditivinnehavaren berättigas att lyfta intill ett visst i brevet bestämt belopp. — *Dipl.* Se Beskickning sp. 1390. — *Statsr.* Benämning på de summor, som enl. R. F. § 63 under en statsregleringsperiod äro tillgängliga för konungen för vissa oförutsedda utgifter. 1) Det stora K. l. krigskreditivet får lyftas vid infallande krig, sedan statsrådet in pleno hörts och riksdagen sammankallats. Riksdagens förseglade anordning å detta får ej brytas l. summan utbetalas av riksgäldsfullmäktige, förrän riksdagskallelsen blivit kungjord i tidningarna. 2) Det lilla K. får användas till rikets försvar l. andra högst viktiga l. angelägna ändamål, sedan statsrådet in pleno blivit hört. Båda K. äro 15 mill. kr. — Dessutom kunna K. för särskilda ändamål anvisas av riksdagen, ss. för att möta missväxt och farsot, för att upprätthålla rikets neutralitet m. m.

Kreditkassan, aktiebolag av 1922. Till K., som har till uppgift att lämna stöd åt inhemska banker, vilka efter världskrigets avslutande kommit i ekonomiska svårigheter, har tillskjutits dels en garantifond av staten å 105 mill. kr., dels ett aktiekapital å 5 mill. kr. av enskilda banker.

Kreditpapper, varje skriftlig urkund ang. ett skuldförhållande, särskilt de i den allmänna rörelsen vanligaste omsättningsmedlen, växlar och banksedlar.

Kredulite't (av lat. *credu'litas*), lättrogenhet.

Kree'ra (lat. *crea're*), skapa; utföra en roll; välja, utnämna.

Kre'feld, Cre'feld, stad i Rhenprovinsen, Preussen, 7 km. från Rhen, varmed K. har kanalförbindelse. Medelpunkt för den tyska siden- och sammetsindustrin, har K. även betydande bomullsindustri. 130,000 inv. — K. blev stad 1373.

Kremato'rium (av lat. *crema're*, förbränna), byggnad, i vilken bränning (eldbegängelse) av människolik utföres. K. bygges i förening med ett för jordfästning avsett kapell samt är vanl. försett med bisättningsrum, rättsmedicinskt obduktionsrum och columbarium till förvaring av askurnor. Under jordfästningen är kistan placerad på en katafalk, försedd med en sänk- l. förskjutbar plattform, på vilken kistan efter aktens slut nedföres l. inskjutes i ugnsrummet. — Kremationsugnen skall vara så beskaffad, att rök l. illaluktande gaser ej uppstå och att askan blir ren och vit. Konstruktionerna grunda sig vanl. på eldning med generatorgas, framställd ur koks, samt återförande av förbränningsgasernas värme medelst regenerator l. rekuperator (se dessa ord). I Sverige förekom-

Kremlor.

mande typer äro Edlunds samt Knös-Åbergs (se fig.). Ugnens drift försiggår i tre perioder. 1) Sedan koksen tänts, få de brinnande gaserna passera förbränningskammaren, tills denna efter ett par timmar blivit rödvarm (900° C.). 2) Den från alla yttre prydnader befriade kistan placeras på insättningsvagnen och denna införes i förbränningskammaren, som under införandet är avstängd från generatorn, så att inga gaser kunna utträngа i lokalen. Sedan vagnen utdragits, inströmmar het luft från vänstra regeneratorn underifrån genom askrummet i förbränningskammaren, varvid kistan och den döda kroppen hastigt förbrännas. De från förbränningskammaren kommande gaserna blandas med generatorgasen, som brinner med stort luftöverskott, varigenom skorstensgaserna bliva absolut lukt- och rökfria. Denna period kan vara slutförd på 1 timme, då största delen av kroppens beståndsdelar förtärts. 3) Generatorgasen förbrännes i brännkammaren med het luft från högra regeneratorn. Genom den kraftiga låga, som härvid uppstår, förtäras hastigt på rosten kvarliggande rester. Efter c:a ½ timme är kremationen avslutad, och all aska har fallit ned i askrummet, färdig att utrakas och läggas i urna. — I Sverige funnos 1924 K. i Sthlm, Göteborg och örebro. — Jfr Likbegängelse.

Kremberg, Jakob, träskulptör, verksam i Skåne under 1600-t:s början. K. har utfört en mängd predikstolar, altaruppsatser m. m. i Holmbys, Höörs och Löderups m. fl. kyrkor. I Gårdstånga kyrkas inredning har han nått höjdpunkten i sin av nederländsk renässans påverkade konst.

Krementju'g, fabriksstad i guv. Poltava, Ukraina, vid Dnjepr. Stor handel med säd och skogsprodukter. 70,000 inv.

Kre'mer, Gerhardus, se Mercator.

Kreml, ry., "stadens borg", citadell. Mest känd är Moskvas K., ryska regeringens säte. Även K. i Rostov och Novgorod äro historiskt och konsthistoriskt intressanta.

Kre'mlor, krämlor, *Ru'ssula,* skivsvampar (fam. *Agarica'ceae*). K. ha i likhet med riskor vita l. gulaktiga sporer och spröd fot, som ej kan upprispas i trådar, men skilja sig från sistnämnda svampar genom saknaden av mjölksaft. Ett stort antal arter finnas i Sverige, de flesta med röd- l. brunaktig färg på hatten. De som i rått tillstånd ha mild smak, äro ätliga, de med skarp smak äro ej matdugliga.

Kremsvitt, ett mycket rent blyvitt, urspr. framställt i staden Krems, Österrike.

Krenele'ra (fr. *créneler*), förse en mur med fyrkantiga tinnar, vilkas mellanrum urspr. tjänade som skottöppningar.

Kreoler [-å'ler] (fr. *créoles*, sp. *criolloz*), de i (närmast tropiska) Amerika bosatta, oblan-

dade ättlingarna av europeiska invandrare av romansk stam (fransmän, spanjorer, portugiser).

Kreoli'n, alkaliskt reagerande, starkt luktande, antiseptiskt medel, framställt ur stenkolstjära och utgörande en blandning av kresoler samt kolväten, aromatiska baser och hartstvåler. En emulsion av K. i vatten användes huvudsakl. i kirurgin och gynekologin till tvättningar, spec. vid illaluktande infektioner.

Kre'on, i grek. myt. son till Menoikeus, broder till Iokaste. Se Oidipussagan.

Kreosot [-så't], destillationsprodukt av boktjära (kreosotolja), gul, oljelik vätska av genomträngande röklukt, svårlöslig i kallt vatten, innehåller bl. a. guajakol och kresoler. Användes som invärtes antiseptiskt medel vid tuberkulos, jäsningar i tarmkanalen m. m. Kreosotolja användes bl. a. vid impregnering av trä.

Krepe'ra, se Krevad.

Krepitatio'n (av lat. *crepita're*, knarra), knarrande l. smattrande ljud, som höres vid olika förändringar i kroppen, t. ex. vid gnidning av ruggiga ytor mot varandra (av inflammerade senskidor och senor, av benets brottytor vid benbrott) l. vid utvidgning vid inandning av sammanfallna, hopklibbade lungalveoler.

Krepo'ng, se Crépon.

Kre'silas, grekisk bildhuggare, verksam på Perikles' tid. K. tillskrives bl. a. originalen till en porträttherm av Perikles (se ill. till d. o.) och till en sårad amason i Kapitolinska museet i Rom.

Kresmolo'g (av grek. *kresmo's*, orakelsvar), spåman. — Kresmologi', spådomskonst.

Kresol [-så'l], $CH_3 \cdot C_6H_4 \cdot OH$, destillationsprodukt ur stenkolstjära, bestående i huvudsak av orto-, meta- och parakresol, gulbrun vätska av stark lukt, olöslig i vatten. K. användes som grövre desinfektionsmedel, t. ex. för exkrement l. större föremål m. m. i vatten l. såplösning (kresolsåpa) l. i blandning med kalk, järnvitriol, sågspån ("desinficerande karbolpulver").

Krestomati' (av grek. *kresto's*, nyttig, och *manta'nein*, lära), läsebok, innehållande valda representativa stycken ur ett lands litteratur (jfr Antologi).

Kreta, forngrek. *Krete*, nygrek. *Kriti*, lat. *Ca'ndia*, ö i ö. Medelhavet, räknas till Europa och bildar fyra nomarkier i Grekland. Längd från ö. till v. 245 km., bredd 12—52 km. 8,591 kvkm. 350,000 inv. K. är ett bergland, till största delen uppbyggt av kalkstenar. Härligt kustklimat. Dalarna och kusttrakterna hysa rik växtlighet. K. producerar främst olivolja och vin, vidare sydfrukter, getost, silke m. m. Befolkningen talar grekiska och är väsentl. grekisk (dorisk) till härstamning; flertalet är grekiska katoliker, en mindre del muhammedaner. Förnämsta städer Kandia och Kanea. — *Historia.* K. har haft en stenåldersbebyggelse och från slutet av 3000-t. f. Kr. en hög bronsålderskultur (se Egeisk kultur). Ön var splittrad i småstater, och i början stod ö. K. med fyndorterna Gurnia, Moklos och Palekastro högst; från bronsålderns mitt märkas Faistos, Hagia Triada och Knossos på mell. K. ön beboddes tidigast av en från de indoeuropeiska grekerna skild stam. Under bronsålderns senare del synas akaier ha invandrat och omkr. 1000 följts av dorer. Dorernas ålderdomliga

samhällsskick är känt genom en laginskrift från Gortyn (se d. o.). Det från K. bedrivna sjöröveriet framkallade romarnas ingripande och erövring av ön 68 f. Kr. K. tillhörde med ett avbrott 823—961, då det var i saracenernas våld, Östromerska riket till 1204 och överläts sedan av en av korsfararfurstarna till republiken Venedig. 1669 kom K. efter ett långvarigt erövringskrig under turkarna. Trots undertryckningsåtgärder förblev ön grekisk till sin karaktär, och under intryck av de övriga grekernas frihetskamp på 1800-t. uppstod även på K. en frihetsrörelse, vilken tog sig uttryck i en serie uppror. Då stormakterna slutligen 1896 inskredo, gjordes ett försök att ge ön en viss självstyrelse, men under nya förvecklingar mellan kristna och muhammedaner proklamerades öns införlivande med Grekland 1897 och inkallades militärt stöd från moderlandet. Stormakterna, som ville ge K. autonomi men låta det förbli under turkisk suveränitet, anordnade en blockad av K., som i samband med grekisk-turkiska kriget 1897 utrymdes av grekerna. Under makternas beskydd övertog den grekiske prinsen Georgios, f. 1869, son till konung Georg I, ss. överkommissarie (1898—1906) uppgiften att genomföra en självstyrelse, vilket trots finansiella svårigheter lyckades. Fortsatta strävanden för K:s införlivande med Grekland strandade emellertid på stormakternas motstånd. 1908 tillspetsades läget efter den ungturkiska revolutionen, och endast med svårighet kunde makterna stävja den nationalistiska ivern å ömse håll. Sedan Grekland genom sitt deltagande i Balkankrigen fått tillräckliga maktmedel, måste Turkiet 1913 i freden i London till Grekland avträda K.

Kre'ti och ple'ti, Luthers och vår äldre kyrkobibels uttryck för "keretéerna och peletéerna" (= konung Davids livvakt; 2 Sam. 8: 18 etc.). K. har med tiden kommit att betyda personer utan bildning l. samhällsställning, vem som helst. — Keretéerna voro sannol. krigare av kretensisk härkomst och peletéerna (infödda?) filistéer.

Kreti'n, person behäftad med kretinism.

Kretini'sm (av oviss härledning), med ofullständig verksamhet hos sköldkörteln (jfr Inre sekretion) förbunden, i den tidiga barnaåldern uppträdande, höggradig själslig efterblivenhet (ända till idioti), som alltid åtföljes av hämning i bentillväxten (dvärgväxt), förtjockningar i hud och slemhinnor, som bli rynkiga, tjocka och degiga (myxödem). Ämnesomsättningen är låg på grund av bristande funktion hos sköldkörteln, vilken saknas l. är förändrad, vanl. då liten, förkrympt, stundom förstorad och omvandlad i struma (se d. o.). Orsaken till K. ligger säkert i en medfödd l. tidigt ådragen skada av sköldkörteln, vilket visas av den påtagliga effekt, som erhålles genom medikation av djursköldkörtlar. Vari det l. de skadliga momenten bestå, vet man ej, men påfallande är, att K. uppträder endemiskt (endemisk K.) i vissa alptrakter, Pyrenéerna och nordligaste Italien, och att friska kvinnor, som förut fött normala barn, när de flyttat in i kretintrakter, ofta själva få struma och föda kretinbarn. Man har antagit, att dricksvattnets beskaffenhet i dessa trakter skulle vara orsaken till K. och struma, och genom till-

En flock hästar drar förbi. Målning av Nils Kreuger.

försel från annat håll av sådant har man fått dessa sjukdomar att minska i frekvens. Mycket troligt är, att frånvaron av jodsalter i marken i de nämnda trakterna kan vara en bidragande orsak till K. och struma (sköldkörteln är jodhaltig, se Thyroxin). På senaste tiden har schweiziska staten därför dragit försorg om ständig tillförsel av små mängder jodsalter till skolbarn. Enstaka fall av K., sporadisk K., förekomma spridda i olika länder, även i Sverige.

Krets (ty. *Kreis*), förvaltningsområde i vissa tyska stater. Se även Tysk-romerska riket.

Kretzschmar [kre'tsj-], Hermann, f. 1848, d. 1924, tysk musikhistoriker, 1887 director musices i Leipzig, 1890 prof. i Leipzig, 1904—22 i Berlin. Bland hans talrika skrifter märkas särskilt *Führer durch den Konzertsaal* (flera uppl.).

Kreuger, släkt, inflyttad från Wismar omkr. 1700. 1. Nils K. [krö-], f. 1858, målare, vistades efter studier i Sthlm för Perséus under större delen av 1880-t. i Frankrike, där han tillägnade sig det mjuka, fintoniga impressionistiska målningssätt, som präglar hans tidigare verk, ss. *Vårplöjning* (1884, Göteborgs mus.). K. var en av stiftarna av Konstnärsförbundet (se d. o.) 1886 och blev, sedan han 1887 bosatt sig i Varberg, dit senare Karl Nordström och Richard Bergh följde honom, en av de främsta representanterna för det nationellt betonade, lyriskt stämda landskapsmåleri, som utgick ur denna krets. Sitt speciella manér med färgen understödd av streck och prickar i tusch har han särskilt utbildat i en serie stort sedda landskap från Halland och Öland med hästar l. kor i förgrunden. Hans senaste arbeten med Stockholmsmotiv ha en mera intim och målerisk prägel. — 2. Ivar K. [kry-], f. 1880, civilingenjör, finansman, grundade byggnadsentreprenadfirman Kreuger & Toll (sedan 1917 Kreuger & Tolls byggnads a. b.), verkst. direktör i a. b. Kreuger & Toll sedan 1911,

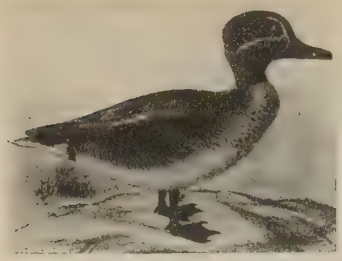

Kricka. Hane i vårdräkt. Längd 36—39 cm.

i Svenska tändsticks a. b. sedan 1918. — 3. Henrik Kreüger [kry-], f. 1882, civilingenjör, 1914 prof. i byggnadsteknik vid Tekn. högskolan, ofta anlitad ss. sakkunnig i byggnadstekniska och brobyggnadsfrågor. K. har på uppdrag av Ingenjörsvetenskapsakademin utfört banbrytande undersökningar av byggnadskonstruktioners värme- och ljudisolerande förmåga samt klimatets inverkan på olika fasadmaterial.

Kreu'sa, se Aeneas.

Kreutzer [krå'jtser]. 1. Rodolphe K., f. 1766, d. 1831, fransk tonsättare och violinist; av K:s talrika verk märkas särskilt ännu för undervisningen använda etyder för soloviolin. — 2. Konradin K., f. 1780, d. 1849, tysk tonsättare, känd numera främst genom operan *Nattlägret i Granada* (Sthlm 1860).

Kreuzer [krå'jtser], tyska och österrikiska koppar- och silvermynt med bilden av ett kors (ty. *Kreuz*). K. ha intill senaste tid förekommit som skiljemynt.

Kreuznach [krå'jtsnach], stad i Rhenprovinsen, Preussen, vid Rhens vänsterbiflod Nahe, gammal plats med minnen från romartiden. Industri, vintillverkning. 25,000 inv. Badort med mycket besökta, kalla koksaltkällor, kalcium-, brom- och jodhaltiga. Användas till drickkur och därpå följande badkur med successiv stegring i badens salthalt. Kreuznachbad ges vid de flesta badanstalter med konstgjort saltvatten.

Kreuzzeitung [krå'jtstsajtong], eg. Neue preussische Zeitung, med ett (järn-)kors (ty. *Kreuz*) som märke, tysknationell tidning i Berlin, grundad 1848, spec. organ för den preussiska godsägaradeln.

Kreva'd (av fr. *crever*, spränga, av lat. *crepa're*, spraka), i vidsträckt bemärkelse en sprängladdad artilleriprojektils sönderspringande antingen i luften l. vid l. efter nedslag mot marken. I inskränkt bemärkelse betecknar K. sönderspringandet av icke med brisant sprängämne laddad projektil till skillnad från brisa'd, då projektilen har sistnämnda laddning. Verb: kreve'ra l. krepe'ra.

Kri, understa delen av förstäven å ett fartyg.

Kri'a (grek. *krei'a*, nytta), betecknade i antikens skolspråk stycken ur de lästa författarna, som ansågos nyttiga för tillämpning i livet, ss. sentenser m. m. Dessa fingo ofta utgöra ämne för övningsuppgifter; härav bet. skriftligt prov.

Kricka, *A'nas cre'cca*, en art av Gräsandsläktet. Hanen i vårdräkt: huvud och hals rödbruna med mörkgrönt, vitkantat band genom ögat, strupen svart, framryggen och sidorna vattrade i svart och vitt, bakryggen mörkt gråbrun, krävtrakten rostgul, svartfläckig och buken gulvit. Vingspegeln glänsande grön, framtill med vit, upp- och nedtill med svart infattning. Sommartid lik honan, som är spräcklig i svart och rostbrunt, under vit. Europa,

Asien. Allmän i Sverige vid vattendrag. Ägg 8—12, gulvita. Flyttfågel. Fridlyst.

Kri'cket, se Bollspel sp. 237 f.

Krieger [kri'-], Andreas, f. 1817, d. 1893, dansk rättslärd och nationalliberal politiker. Ss. ordf. i författningsutskottet i den grundlagstiftande riksförsamlingen medverkade K. till juniförfattningen 1849. Han tillhörde 1856—59 Halls och 1870—74 Holsteins ministärer, var från 1857 led. av riksrådet samt 1863—90 av landstinget. Mer ledande som lagstiftare än som politiker, var han på olika poster en förgrundsfigur i inre reformarbeten.

Krig. *Folkr.* Ett fientligt tillstånd mellan två l. flera makter för bekämpande av varandra med vapenmakt. K. indelas i försvars- och anfallskrig. Särskilt vid krigsutbrottet är det förenat med svårigheter att avgöra vem som är den angripande; avgivande av krigsförklaring (se d. o.) kan ej anses utgöra bevis på att en stat är den anfallande. — Ss. *krigförande parter* kunna folkrättsligt endast stater uppträda. Inbördes K. kunna sålunda i folkrättslig bemärkelse ej betecknas ss. K. Dock förekomma här gränsfall. Om de upproriska i en stat ha i sin besittning ett visst område av den legitima regeringens territorium samt tillsatt en egen regering och föra sin strid mot den lagliga regeringen i överensstämmelse med krigets lagar, kunna de av andra makter betraktas och erkännas ss. krigförande part. — För *krigföringen* ha under tidernas lopp folkrättsliga regler fastställts. En rättsstridig avvikelse från dessa berättigar under vissa förhållanden motståndaren till utövande av s. k. repressalier (se d. o.). Alldeles utomordentliga omständigheter anses undantagsvis kunna fritaga en krigförande från iakttagande av reglerna i fråga (s. k. krigsreson). De viktigaste kodifierade reglerna för krigföringen till lands återfinnas i överenskommelserna vid Haagkonferenserna (se d. o.). I ett där fastställt *Reglemente angående landkrigets lagar och bruk* finnas sålunda föreskrifter rörande krigförande egenskap, krigsfångar, stridsmedel, spioner, parlamentärer m. m. Betr. sjökriget märkas främst Parisdeklarationen 1856 samt Londondeklarationen 1909 (se dessa ord). Om vården av sjuka och sårade se Genèvekonventionen. Jfr även Krigsförklaring. — *Folkrättsliga verkningar.* Ett krigsutbrott medför avbrytande av de diplomatiska förbindelserna mellan de krigförande. Ett K. medför uppkomsten av ett system rättsförhållanden, bl. a. betr. de neutrala länderna (se Neutralitet), vilka omedelbart skola underrättas om krigstillståndets inträde. Varje krigförande makt torde äga formell rätt att från sitt område utvisa fiendens därvarande undersåtar, även de fredliga med föreläggande av en viss termin att lämna landet ävensom förbjuda fientliga undersåtar tillträde till området. Däremot torde det knappast vara folkrättsligt försvarligt att, ss. skett under världskriget, med tvång på sitt område kvarhålla fiendens undersåtar, militärpliktiga l. andra samt internera dem. Vid K. upphör den fredliga samfärdseln mellan de krigförande. Förbud pläga utfärdas för en krigförande makts undersåte att driva handel med fienden. Under världs-

kriget, som från de allierades sida åsyftade centralmakternas fullständiga ekonomiska isolering, upprättades med genomförd konsekvens ett system, som åtminstone vid slutet av kriget i det stora hela även praktiskt omöjliggjorde för de neutralas undersåtar att upprätthålla sina legitima handelsförbindelser med de allierades fiender (se Världskriget). — Den moderna folkrätten har uppställt den allmänna huvudregeln, att *privategendom* i lantkrig ej kan göras till krigsbyte frånsett vissa undantag och i de tillfällen, då det med hänsyn till K:s behov är oundgängligen nödvändigt. Detta avser ej det fall, då ett område är militärt ockuperat, då den ockuperande armén anses äga rätt utkräva tull, skatter och andra avgifter. Med avseende å sjökriget är privategendomen däremot ej principiellt skyddad. Under sådana K. har man ansett det väsentliga vara att ödelägga motståndarens handel och sjöfart genom uppbringande av fientliga handelsfartyg samt neutrala fartyg, som antagas föra fientligt gods (se Uppbringning, Kontraband och Prisdomstol). De rättsregler, som uppbyggts på sjökrigets reglering, blevo under världskriget i huvudsak åsidosatta (se Världskriget). — *K:s upphörande* sker dels genom stilleånd av tillfällig art dels genom ett fredsslut. Befogenheten att ingå stilleånd tillkommer högste militäre befälhavaren; rätten att ingå fredsslut tillkommer vederbörande staters regeringar. — Om K., som enl. N. F:s förbundsakt anses tillåtna, se Nationernas Förbund. — *Mil.* K:s militära ändamål är att betvinga fiendens försvarskraft, i första hand genom att tillintetgöra hans rörliga stridskrafter. Efter verkställd mobilisering (se d. o.) sammandragas stridskrafterna (fälthären) enl. uppgjorda operationsplaner (strategisk uppmarsch). Därefter följa operationerna, som utgöra förberedelser till den kraftmätning med fiendens stridskrafter, vilken äger rum i fältslaget. Vissa K. ha redan genom första fältslaget blivit avgjorda, i andra fall ha operationerna fortgått med nya kraftmätningar. Antingen fortsättes K. i öppna fältet, fältkrig, l. övergår det, särskilt då motståndarna äro ung. jämnstarka, till strider om ställningar, ställningskrig (se d. o.), då avgörandet kan falla genom l. utan förnyad kraftmätning på grund av att ena partens försvarskraft genom landets blockad, stora förluster under lång tid l. dyl. blivit bruten. K. utgör ofta en kombinering av lantkrig och sjökrig, i vissa fall förekommer enbart sjökrig. K:s politiska ändamål begränsar ofta de militära resultat, som vunnits under krigets förlopp.

Kriget 1866, benämning på det krig, som detta år utkämpades mellan tvenne stora koalitioner av tyska stater, med Preussen och Österrike som huvudfiender samt Italien som det förras bundsförvant. Orsaken till kriget var främst den sekelgamla rivaliteten mellan Österrike och Preussen. Bismarck (se d. o. sp. 1590) arbetade på att utesluta Österrike ur Tyska förbundet, som skulle reformeras under Preussens ledning. Han bedrev underhandlingar med såväl Italien, som eftertraktade det österrikiska Venetien, som med Napoleon III, vilken han

mot välvillig neutralitet erbjöd sitt samtycke till en fransk annexion av delar av Belgien. Närmaste krigsorsaken blev tvisten om Slesvig och Holstein, Preussens och Österrikes gemensamma erövring från 1863—64, vilken Österrike, men ej Preussen, önskade utan villkor överlämna till hertigen av Augustenborg (se d. o. 3). Genom Gasteinfördraget 1865 fick Österrike tills vidare förvaltningen över Holstein och Preussen över Slesvig, men i princip skulle hertigdömena tillhöra bägge makterna gemensamt. Då Österrike bröt Gasteinfördraget genom att till tyska förbundsdagen hänskjuta frågan om hertigdömenas framtida ställning, lät Preussen sina trupper besätta Holstein. Kort förut hade Bismarck föreslagit, att Österrike skulle uteslutas ur Tyska förbundet, ett tyskt parlament sammankallas och överbefälet över den tyska förbundshären delas mellan Preussen och Bayern. Österrike uppmanade då förbundet att vidtaga militära åtgärder mot Preussen, varpå Preussen 21 juni förklarade Österrike krig. Då Hannover, Sachsen och Hessen-Kassel togo Österrikes parti, inmarscherade preussarna i dessa länder, vilka snabbt erövrades. Österrike mottog även krigsförklaring från Italien, som 8 april slutit ett offensivförbund med Preussen. De preussiska arméerna under H. v. Moltkes ledning riktade huvudangreppet mot Böhmen, där de retirerande sachsarna förenat sig med österrikarna under v. Benedek. Huvuddrabbningen vid Königgrätz (Sadowa) blev en avgörande preussisk seger på grund av ett lyckligt ingripande av kronprins Fredriks armé. Efter österrikarnas reträtt till Mähren besegrade preussarna dessas bundsförvanter Bayern, Württemberg och Baden. Mot italienarna vann Österrike däremot 24 juni en seger vid Custozza. Men på grund av behovet av trupper till Wiens försvar efter Königgrätz, beslöt kejsar Frans Josef dock att söka separatfred med Italien. Han erbjöd då Venetien till Napoleon III, som skulle överlämna det till Italien. Italienarna avslogo anbudet och fortsatte kriget, varvid österrikarna till sjöss vunno segern vid Lissa. — Under preussarnas frammarsch mot Wien sökte Frans Josef förgäves förmå Napoleon III till en militär intervention och ingick därpå med Preussen preliminärfreden i Nikolsburg 26 juli och freden i Prag 23 aug. Villkoren inneburo en seger för Bismarcks politik. Tyska förbundet upplöstes och Preussen fick fria händer att bilda ett statsförbund i Nord-Tyskland. Av de nordtyska staterna införlivades Hannover, Hessen-Kassel, Nassau och Frankfurt am Main med Preussen, ävensom Slesvig och Holstein, dock på Napoleon III:s begäran med löfte om folkomröstning till Danmarks förmån i n. Slesvig. De övriga nordtyska staterna förenades 1867 under Preussens ledning till Nordtyska förbundet. Med de sydtyska staterna slöt Preussen i aug. freder och försvarsförbund. Italien erhöll Venetien genom freden med Österrike i Wien 3 okt.

Krigsarkivet, se Arkiv sp. 655.

Krigsavlöning tilldelas all personal vid mobiliserat truppförband, stab, verk l. inrättning. För yrkesmilitär bortfaller härvid fredsavlöning l. pension. Äldre benämning fältavlöning.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

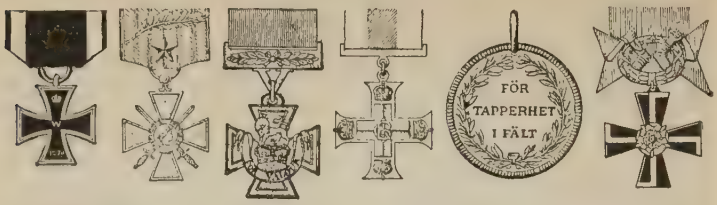

Krigsdekorationer. Fr. v. Järnkorset. — Franska krigskorset. — Viktoriakorset. — Military Cross. — Svenska tapperhetsmedaljen. — Finländska frihetskorset.

Krigsbarn, genom världskriget nödlidande barn, vilka mottagits i privata hem i neutrala länder, företrädesvis under sommaren. Till Sverige ha huvudsakl. genom Svenska Röda korsets verksamhet 1919—22, förmedlats över 26,000 K., övervägande från Österrike och Tyskland.

Krigsbefäl utbildade sig i Sverige under senare hälften av 1500-t. till ett särskilt stånd, i vilket urspr. även meniga krigsfolket ofta inräknades. K. började under hertig Karls riksföreståndarskap regelbundet kallas till riksdagarna och betraktades då närmast som ett bihang till adeln, vilket stånd det till en del tillhörde. De inhemska regementenas regementsbefäl och valda kaptener skulle infinna sig på riksdagarna, där K. sammanträdde i ett särskilt rum på Riddarhuset. Vanl. kom dock blott ett fåtal, och K:s inflytande vid riksdagarna blev obetydligt, i det dess uppgifter alltmer begränsades till att bevaka krigsmaktens intressen. Bl. a. fick K. 1756 hand om arméns pensionskassa. 1778 kallades K. för sista gången till riksdag, och institutionen fortbestår blott ss. styrelse för pensionskassan.

Krigsberedskap innebär i vissa länder att efter order om K. alla slutliga förberedelser vidtagas för stridskrafternas mobilisering, dock utan att sådan äger rum. Benämnes även försvarsberedskap. Populärt talas om försvarsorganisationers olika grad av K., avseende organisationens inneboende förmåga att mer l. mindre snabbt och effektivt kunna utsvälla till organisation för kriget. — Om ekonomisk K. se Statens krigsberedskapskommission.

Krigsbesättning, stridskrafter, avsedda för en fästnings försvar under krig.

Krigsbro, se Militärbroar.

Krigsbrokolonn, militär formation, som medför viss reglementerad krigsbromateriel (pontoner, bockar, broning m. m.) för byggande av krigsbroar (se Militärbroar).

Krigsdekorationer, i form av ordnar l. medaljer, kunna utdelas som minnestecken åt deltagarna i ett visst krig, fältslag o. s. v. l. som individuellt utmärkelsetecken för visad tapperhet och duglighet. Bland de ryktbaraste av alla K. är Järnkorset (ty. *Eisernes Kreuz*), en preussisk orden för tapperhet och förtjänster i krig, införd för frihetskriget 1813 (av järn på grund av bristen på ädlare metaller). Järnkorset återupplivades för Fransk-tyska kriget 1870—71 och för världskriget, varunder det gavs i olika band åt kämpande och åt på annat sätt

förtjänta. För särskild tapperhet utdelades åt officerare 1810—1920 den preussiska orden *Pour le mérite* (om dess civila klass se Ordnar). I Frankrike är Hederslegionen (se Ordnar) högsta utmärkelsen för såväl militära som civila förtjänster. Bland Frankrikes egentliga K. märkas den 1852 instiftade Militärmedaljen (fr. *Médaille militaire*), som tilldelas tappra underofficerare och menige samt i vissa fall generaler, och det 1915 instiftade Krigskorset (fr. *Croix de guerre*), ett bronskors, som utdelas åt tappra krigsmän av alla grader. Den främsta brittiska K. är sedan 1856 Viktoriakorset (eng. *Victoria Cross*), som i brons utdelas åt dem, som visat sällspord tapperhet. Andra höga brittiska K. äro *Military Cross* (sedan 1915), ett silverkors, och *Distinguished Service Order* (sedan 1886), ett vitemaljerat guldkors, som utdelas åt officerare, vilka å dagorder omnämnts för särskild duglighet. I Sverige införde Gustav III under sitt ryska krig dels värdigheten av "riddare av Svärdsordens stora kors", dels tapperhetsmedaljer. Av de senare finnas sedan 1809 två slag: För tapperhet i fält och För tapperhet till sjöss, som utdelats i guld åt officerare och i silver åt krigsmän av lägre grad. I Finland instiftades 1918 Frihetskorset ss. utmärkelse för förtjänta deltagare i och främjare av självständighetskampen.

Krigsdomstolar, specialdomstolar med huvudsaklig uppgift att handlägga åtal mot dem, som lyda under strafflagen för krigsmakten. Gränsen mellan K:s och allmän domstols behörighet angives i 39 § lagen 23 okt. 1914 om krigsdomstolar och rättegången därstädes. — Underdomstol vid krigsmakten kallas krigsrätt. Under fredstid skiljer man mellan regementskrigsrätt (vid arméns och kustartilleriets regementen och kårer), stationskrigsrätt (vid flottans stationer) samt särskild krigsrätt (vid vissa mer l. mindre tillfälligt organiserade förband). Krigsrätt består av en krigsdomare ss. ordf. samt en auditör och 2 militärer ss. bisittare. Ss. åklagare fungerar en krigsfiskal. — Under krig l. eljest, då rikets hela krigsmakt är mobiliserad, är fältkrigsrätt underdomstol. Fältkrigsrätt utgöres av 4 led., därav 3 militära och en civil. Ss. ordf. tjänstgör den främste militäre led. — *Krigshovrätten* utgör överdomstol vid krigsmakten och är en vid Svea hovrätt bildad särskild avdelning. Den utgöres av ordf. å en av hovrättens divisioner ss. ordf., en annan led. av Svea hovrätt, ett krigshovrättsråd och 2 militära led. Åklagare är en överkrigsfiskal. — *K. i högsta instans* är Högsta domstolen. Vid handläggning av militärmål förstärkes Högsta domstolen av 2 militärpersoner av högre grad. — Då fråga är om ådömande av dödsstraff i fält, kan ståndrätt förordnas. Ståndrätt, som sammanträder inför samlad trupp, utgöres av en högre militär ss. ordf., 2 kaptener, 2 löjtnanter, 2 underofficerare, 3 av manskapet, samt en civil led. i fältkrigsrätt.

Krigsexpeditionen, se Krigskollegium.

Krigsfartyg l. örlogsfartyg, fartyg avsedda för kriget och till handelns skydd, äro dels

byggda direkt för krigstjänst till sjöss (örlogstjänst), dels handelsfartyg, som efter vissa förändringar användas ss. K. Se vid. Jagare, Kanonbåt, Krysare, Minfartyg, Moderfartyg, Pansarfartyg, Strålkastarebåt, Torpedbåt, Undervattensbåt, Vedettbåt. Jfr Segelfartyg.

Krigsfiskal, överkrigsfiskal, åklagare vid krigsdomstolar (se d. o.).

Krigsfot. Ett lands stridskrafter sägas vara på K., då de äro uppbringade till krigsstyrka och färdiga att uppträda i krig.

Krigsfångar, personer, som under krig råkat i l. givit sig i fiendens våld. K. interneras (jfr Fångläger) i allm. till krigets slut men kunna understundom utväxlas l. frigivas. Med undantag för officerare få K. användas till arbete.

Krigsförbrytelse, handling, som i strid mot folkrättsliga bestämmelser vidtages under krig. Efter världskriget ha från ententens sida i enlighet med överenskommelser vid Versaillesfreden gjorts framställning om ett stort antal rättegångar för K., begångna av Tysklands och dess allierades undersåtar. I flertalet fall blevo domarna frikännande.

Krigsförklaring har sedan gammalt betecknat det formliga inträdandet av krigstillstånd mellan två stater. Ofta har dock varje åtgärd, i vilken avsikten att börja krig tydligt framträtt, ansetts tillräcklig. I tredje konventionen vid Haagkonferensen 1907 (se Haagkonferenser sp. 260) fastslogs emellertid, att fientligheter ej skulle taga sin början utan föregående K. med däri angivna grunder, dock att denna kunde göras villkorlig genom formen av ett ultimatum. — Enl. svensk rätt har konungen makt att utan riksdagens medverkan i s. k. utomordentligt statsråd besluta om K. och fredsslut (R. F. § 13).

Krigsförsäkringskommissionen, se Statens krigsförsäkringskommission.

Krigsherre, benämning på monarken i egenskap av högste befälhavare över rikets krigsmakt.

Krigshovrätten, se Krigsdomstolar.

Krigshund, se Hund sp. 1001.

Krigshögskolan, grundad 1878, har till ändamål att meddela officerare ökade insikter i krigsvetenskapliga ämnen. Dess genomgående är i allm. villkor för inträde i Generalstaben.

Krigskollegium, ett av de forna fem riksämbetsverken, organiserades på 1630-t., till en början under namn av krigsrådet, och hade närmast konungen ledningen av krigsmakten till lands. Tidtals inskränktes dess befogenheter till förmån bl. a. för defensionskommissionen, och K. underordnades kansliets 1713 inrättade krigsexpedition och 1840 lantförsvarsdepartementet. K:s chef var till 1676 riksmarsken, sedan en president, som till 1719 även var riksråd. 1866 omorganiserades K. till arméförvaltningen (se Armé sp. 662).

Krigskommissaria't, den myndighet, som förr under krig hade att å ort och ställe ombesörja truppernas underhåll och förplägnad samt hushållningen vid arméns sjukvårdsinrättningar. Dessa uppgifter handhaves nu av intendenturen (se d. o.).

Krigskonjunkturskatt, en partiell inkomstskatt på sådana merinkomster, som anses direkt för-

orsakade av konjunkturförändringar i följd av ett krigsutbrott. Under världskriget förekom K. i ett flertal länder. K. blev genom de grunder, efter vilka dess uttaxering tillämpades — vederbörlig hänsyn till penningvärdets fall blev ej tagen —, oerhört inbringande. — I Sverige infördes K. 1915 med en stigande skala av 12—18 % av den inkomst av arbete, särskilt genom rörelse, som enl. årets taxeringslängd överstigit motsvarande inkomster 1913 och 1914, dock endast om den skattskyldige taxerats till 10,000 kr. inkomst, förmögenhetsdel oräknad. Merinkomster under 1,000 kr. voro befriade. Bolag beskattades för inkomst över 5 % av bolagets kapital, om inkomstprocenten översteg medeltalet för 1913 och 1914. I dessa bestämmelser företogos under de följande åren flera ändringar, vilka dock icke rubbade grunderna för beskattningen. Genom beslut av 1920 års riksdag upphörde beskattningen av vinst, som uppstått efter 1919 års utgång. K. inbragte 1916—20 över 1 milliard kr. till statsverket.

Krigskonst, läran om kriget, utgör sammanfattningen av militära grundsatser och regler för krigs förande. K. brukar uppdelas i strategi l. läran om krigföringen i det stora hela och taktik l. läran om truppernas användande i striden ävensom om deras verksamhet utanför densamma.

Krigslagar, de lagar, som innehålla föreskrifter om bestraffningar och rättegångsväsendet för personalen vid krigsmakten. Gällande K. äro strafflagen för krigsmakten 23 okt. 1914 samt lagen om krigsdomstolar och rättegången därstädes av samma dag.

Krigsman. Strafflagen för krigsmakten 23 okt. 1914, under vilken K. lyder, hänför under benämningen K. officerare, underofficerare och manskap med fast anställning vid krigsmakten; värnpliktiga under deras tjänstgöringstid; till tjänstgöring å krigsmaktens fartyg l. vid minpositionerna förhyrd personal; de, som tillhöra polisväsendet vid mobiliserad avdelning av krigsmakten; vid lots- och fyrinrättningarna samt vid väg- och vattenbyggnadskåren anställda personer under deras tjänstgöringstid vid krigsmakten; samt medlemmar av frivilliga för rikets försvar avsedda kårer l. föreningar under den tid de för sådant ändamål tjänstgöra vid mobiliserad avdelning av krigsmakten. En K. säges vara en annan K:s *förman* antingen på grund av, att han *inom samma regemente l. motsvarande avdelning* innehar högre tjänstegrad än denne, l. på grund därav, att han har särskild befälsrätt över honom. K., som i allm. innehar högre tjänstegrad än annan K., säges i förhållande till denna vara *överordnad.*

Krigsmannaerinran, se Erinran.

Krigsmanshuskassan, se Vadstena krigsmanshuskassa.

Krigsminister, den person, som inom ett lands regering har högsta ansvaret för krigsmakten till lands. I Sverige var K. före 1920 (ehuru ej officiellt) benämningen å chefen för dåv. lantförsvarsdepartementet.

Krigspolis, personal med uppgift att upprätthålla ordningen bakom en krigförande armé samt i övrigt utöva polisuppsikt bland krigsmaktens personal; K. kan även få i uppdrag att utöva allmän polisuppsikt. — Finnes gen-

darmeri (se Gendarm) organiserat, brukar dylikt ingå i K.

Krigspost l. fältpost benämnes den del av ett lands postväsen, som avdelas för att under krig upprätthålla postförbindelse till och från landets stridskrafter. K. hade under världskriget en synnerligen omfattande arbetsbörda.

Krigsreson, se Krig sp. 1310.

Krigsrustning, en fästnings sättande i försvarstillstånd vid krigsfara l. mobilisering genom försvarskrafternas organiserande, befästningsanordningarnas fullständigande och utbyggande m. m.

Krigsråd. 1. Rådplägning i krig mellan en befälhavare l. kommendant och hans högsta underordnade. K. förekommo ofta i äldre tiders krig och voro i vissa fall föreskrivna. — 2. Titel å civila byråchefer i Arméförvaltningen.

Krigsrätt, se Krigsdomstolar.

Krigsskadeersättning kan vid fredsslutet efter ett krig av den segrande makten avkrävas den besegrade för kostnader och förstörelse, som kriget åstadkommit. K. kan utgå i penningar l. naturaprestationer. I frederna efter världskriget blev K. därjämte en straffpåföljd, för krigets vållande och en fråga av första ordningen (se Världskriget).

Krigsskador, skador, ådragna i krig genom direkt verkan av vapen, i vidsträckt bemärkelse även nervösa åkommor, orsakade av fälttjänst. Största antalet K. äro skottskador. Den moderna gevärsprojektilen framkallar i kroppens mjukdelar, vid infall med spetsen först, vanl. en smal, genomgående skottkanal. Farligast äro närskotten genom sin särdeles stora sprängverkan, varvid en stor del av kulans levande kraft överföres på omgivningen. Så kunna fragment av träffade skelettdelar i sin tur verka som projektiler och åstadkomma utbredda förstörelser i omgivande mjukdelar. Kulans rörelseenergi kan även omsättas i hydrodynamiskt tryck, varvid t. ex. den halvflytande hjärnmassan explosionsartat spränger hjärnskålen i ett otal fragment. Liknande sprängverkan förekommer vid närskott genom vätskefylld magsäck l. tarm. Närmast den moderna gevärskulan i verkan står shrapnelkulan, som dock ger vidare skottkanal och har mindre inslagshastighet, varför den oftast stannar inom den sårades kropp. Det moderna artilleriets granater, handgranater, minor och torpeder utmärka sig främst genom sin sprängeffekt. De inträngande föremålen, granatsplittror, grus, jordstycken, bitar av pansarsköldar m. m., äro i dessa fall ofta större än en icke exploderande projektil samt av oregelbunden form och rörelse. Skadorna träffa ofta flera delar av kroppen samtidigt; sårkanalerna bli vida, söndersplittringar av inre organ och kärlskador med stora blödningar äro vanliga. Själva explosionstrycket kan direkt döda. Skador av skärande l. stickande vapen äro i det moderna kriget få till antalet i jämförelse med skottskadorna men ha hög dödlighetsprocent. — Jämte den primära skadegörelsen spelar sårinfektionen vid K. den främsta rollen. De av gevärsprojektiler framkallade såren läka ofta utan större varbildning l. andra tecken på infektion, ehuru de aldrig äro fullständigt aseptiska. Vid granatskadorna däremot ha infektionerna en avgörande betydelse, med de här förekommande stora,

oregelbundet formade såren, som ofta komma i vidsträckt beröring med orena föremål, ss. jord och klädespersedlar. De vanligaste infektionerna ges av varbildande bakterier. Härtill komma gasbrand och stelkramp, vilken senare, sedan man profylaktiskt börjat ge injektioner av tetanusantitoxin på alla sårade, i hög grad minskat i frekvens. Om K. av giftiga gaser se Gaskrig. — *Behandlingen* av K. är kirurgisk. De stora erfarenheterna från världskriget ha medfört nya behandlingsmetoder, ss. spolning av infekterade sår med Carrel-Dakinlösning (se Carrel). Ett storartat kirurgiskt och ortopediskt arbete har i de i kriget deltagande länderna nedlagts på hjälp åt invaliderna. Den plastiska ansiktskirurgin, operativ och protetisk behandling av käkskador, tekniken i förfärdigandet och anbringandet av konstgjorda lemmar (se Ortopedi) äro några av de områden, där världskriget framtvingat en snabb utveckling. — I fråga om nervösa K. rör det sig om sjukdomstyper av hysterisk och melankolisk art, där det psykogena uppkomstsättet är otvivelaktigt, men även om nervösa rubbningar, orsakade av direkt materiell skadegörelse å centrala nervsystemet.

Krigsskatt, se Kontribuera.

Krigsskola, benämning i en del länder å läroverk, där utbildning till officer äger rum. K. i Sverige är förlagd till Karlbergs slott, har uppkommit ur den 1792 där organiserade krigsakademin, vars kadetter genomgingo en 4- à 5-årig lärokurs uti såväl allmänbildande som militära ämnen. Nuvarande benämning från 1862 och organisation från 1874, då lärokursen blev 14—15 månader och inträdesfordran bl. a. avlagd mogenhetsexamen. Jämsides med denna officerskurs pågå på grund av 1901 års härordning årligen en à två reservofficerskurser, varje kurs räckande omkr. 4 månader.

Krigsskådeplats kallas i allm. det område av ett land, där krigsföretag äga rum. Enl. svenska bestämmelser skall vid krig genom allmän kungörelse angivas, vilka delar av landet, som skola anses ss. K. I motsats till K. talar man om hemort.

Krigsspel, militär utbildningsmetod. Å en krigsspelskarta, vanl. utgörande en förstoring av fältkartan, framställes med användning av brickor l. figurer ss. beteckning för trupper stridshandlingar av krigsspelsdeltagarna under en ledare.

Krigsstyrka, den vanl. i personal, hästar, kulsprutor och pjäser uttryckta styrkan på en mobiliserad här l. på ett enskilt truppförband vid krigstillfälle.

Krigstelegrafen omfattar: till densamma avdelade, staten l. enskilda tillhöriga telegrafinrättningar m. m., fälttelegraf (av fälttelegrafavdelningar organiserade formationer) och trupptelegraf (de lägre truppförbandens signalavdelningar m. m.).

Krigstidslagstiftning l. kristidslagstiftning. Av hänsyn till de säregna förhållanden, som världskriget skapade, sågo sig statsmakterna nödgade att på lagstiftningens väg ingripa reglerande l. skapa förutsättningar för ett ingripande i dessa förhållanden. Redan under krigets första dagar kom sålunda en moratorielagstiftning till stånd (lagar om anstånd med betalning av gäld 5 aug. 1914,

och 18 sept. 1914). Nästa steg var tillskapandet av en lag om förfogande över vissa varor vid krig l. krigsfara (se Förfogandelagar). 17 apr. 1916 utfärdades den s. k. krigshandelslagen, med huvudsakligt ändamål att förhindra för landet menliga överenskommelser mellan enskilda personer och främmande makter m. m. En särskild maximiprislag utfärdades 9 juni 1916. S. å. utfärdades en lag om förbud i vissa fall mot överlåtelse av fartyg l. andel däri. 14 juni 1917 utfärdades en lag ang. handel med maximiprisbestämda varor och 19 juni 1917 en lag mot oskäliga pris. De flesta av dessa lagar, som voro av provisorisk natur med kort giltighetstid, blevo tid efter annan förlängda. Även på andra områden utfärdades lagar och förordningar, ss. beträffande värnpliktigas tjänstgöring, beträffande rikets mynt och riksbanken, mot oskälig hyresstegring, om inskränkning i rätten att överlåta fast egendom, om tillfälliga åtgärder till förekommande av skövling av skog m. m. I åtskilliga avseenden föranledde krigstidsförhållandena smärre jämkningar i äldre lagar. Avvecklingen av K., som påbörjades under 1919, fortsatte ända in på 1922.

Krigstillstånd inträder rätteligen genom att konungen, efter att ha sammankallat riksdagen, låter ställa krigsmakten på krigsfot. K. medför rätt till rekvisitioner för krigsmaktens behov (R. F. § 74). En fästning förklaras enl. svenska bestämmelser i K., när den är belägen inom krigsskådeplats eller f. ö. anses vara hotad. Kommendanten erhåller då ökad befälsrätt. Hotas fästningen med anfall förklaras den i belägringstillstånd (se d. o.).

Krigsundervisningskommissionen, kommission, som med inspektören för militärläroverken ss. ordf. har inseendet över Krigshögskolan, Artilleri- och Ingenjörhögskolan samt Krigsskolan. Ledamöter i K. äro chefen för Generalstaben, inspektören för artilleriet, cheferna för fortifikationen samt för de nämnda läroverken samt en regementsofficer ur marinen.

Krigsvetenskapsakademien stiftades (under namn av Svenska krigsmannasällskapet) 1796 och erhöll sitt nuv. namn 1804 samt sina nu gällande stadgar 1870 (med ändringar 1899). Dess ändamål är att främja krigsvetenskaperna (krigshistoria och krigskonst) och genom tryckta skrifter sprida kunskaper i militära ämnen.

Krigsärenden, regeringsärenden, som angå krigsmakten till lands och sjöss.

Krigsöverdomstol, se Krigsdomstolar.

Krikon, se Prunus.

Krim, ry. *Krym*, en från s. Ryssland i Svarta havet utskjutande halvö, utgörande en autonom socialistisk sovjetrepublik. 45,520 kvkm. 750,000 inv. S. delen är bergig; här påträffas vackra trädgårdar, olivskogar och vingårdar. N. delen är stäpp. Marken består mest av svartjord. Åkerbruk, vinodling, trädgårdsskötsel, fiske. Befolkningen utgöres främst av tatarer, ukrainer, storryssar och tyska kolonister. Städer Simferopol, Sevastopol, Kertj, Feodosia, Jevpatorija, Krasnoarmejsk. — K. beboddes i forntiden av sky-

ter och av greker, som från 600-t. f. Kr. började anlägga kolonier på halvön och benämnde den Tauris l. Chersonesus taurica. Senare behärskades K. från Rom och Konstantinopel samt utsattes för invasioner av bl. a. goter (se Krimgoter), kasarer och turkiska tatarer, varjämte handelskolonier anlades från Genua. På 1400-t. bildades på K. ett självständigt khanrike, vilket sedermera blev turkiskt lydrike. 1783 blev K. införlivat med Ryssland. Fr. o. m. mars t. o. m. nov. 1920 var K. de Wrangelska vita arméernas operationsbas. 1921 erhöll K. sin nuv. organisation.

Krimgoter, en del av den östgotiska folkgrupp, vilken under folkvandringstiden kommit till Svarta havets nordkust men därifrån fördrevs av hunnerna, varvid de vid sidan av stråkvägen boende K. kvarblevo isolerade. Under östromerska rikets beskydd bevarade de en viss självständighet till på 1400-t. Deras språk, krimgotiskan, fortlevde möjligen in på 1600-t.

Krimina'l-, l. krimine'll (av lat. *cri'men,* brott), som har avseende på brottmål, brottmåls-. — Kriminalantropologi, se Kriminologi. — Kriminalkemi, se Rättskemi. — Kriminallagstiftning, se Strafflagstiftning. — Kriminalpatient, se Sinnessjukdomar. — Kriminalpolitik, straffrättsvetenskap, som har till uppgift att utforska de lämpligaste medlen för straffändamålets uppnående. — Kriminalprocess, se Straffprocess. — Kriminalpsykologi, se Kriminologi. — Kriminalrätt, se Straffrätt. — Kriminalsociologi, se Kriminologi. — Kriminalstatistik, se Rättsstatistik.

Kriminalise'ra, genom lag göra ett visst handlingssätt straffbart och därigenom karaktärisera förfarandet ss. brott. — Subst.: kriminalisatio'n.

Kriminali'st, person med vetenskaplig fackutbildning i fråga om brottslighetens orsaker och bekämpande.

Kriminalisti'k, forskningsgren, som sammanställer och undersöker vad som är av bet. för brottens uppspårande och fastställande.

Kriminalite't, omfattningen av brottslighet. Jfr Rättsstatistik.

Krimine'll, se Kriminal-.

Kriminologi' (av lat. *cri'men,* brott, och grek. *lo'gos,* lära), den gren av straffrättsvetenskapen, som har till ändamål att utreda brottslighetens orsaker. Den plägar uppdelas i kriminalantropologi och kriminalsociologi. Den förras uppgift är att fastställa brottslighetens orsaker, i den mån de äro att söka hos den enskilde förbrytaren själv. En viktig gren av denna vetenskap är kriminalpsykologin, som söker orsakerna i brottslingens själsliv l. avser den del av psykologin, som behandlar brottsligheten. Kriminalsociologins uppgift åter är att fastställa brottslighetens orsaker, i den mån de äro beroende på sociala missförhållanden.

Krimkriget l. Orientaliska kriget fördes 1853—56 mellan Ryssland å ena sidan, Turkiet, England, Frankrike och Sardinien å den andra. Dess främsta orsak var Rysslands energiska återupptagande av sin traditionel-

la orientpolitik, som hotade Turkiets bestånd. Den diplomatiska upptakten gav Nikolaus I genom en begäran om erkännande av rysk skyddsrätt över de grekisk-ortodoxa bekännarna i Turkiet samt över de heliga orterna i Palestina — det senare ett anspråk, som Frankrike hade gjort tsaren stridigt. På sultanens avvisande svar följde ett ryskt ultimatum, varpå ryssarna juli 1853 besatte Donaufurstendömena. Frankrike och Storbritannien trädde nu i samverkan mot Ryssland och sände flottavdelningar till Dardanellerna. En stormaktskonferens i Wien för konflikternas biläggande misslyckades, och ryssarna öppnade i nov. fientligheterna med överfall på en turkisk flotta vid Sinope. Efter ett halvår av agitation och förhandlingar var krigsivern stark i England, vars intressen i Orienten syntes hotade, och i Frankrike, vars härskare Napoleon III ville omgiva sitt usurperade välde med krigisk ära. Mars 1854 förbundo sig västmakterna med Turkiet och förklarade Ryssland krig. 1855 slöt sig även Sardinien till västmakterna och deltog med en armé under La Marmora i kriget. — De förbundna tvungo först ryssarna att utrymma Donaufurstendömena, vilka efter ett avtal med Turkiet besattes av österrike, som dock förblev neutralt. Sedan förlades krigets tyngdpunkt till Krim, där de allierade efter en seger vid Alma började belägra det av Totleben försvarade Sevastopol. Trots de förbundnas lysande segrar vid Balaklava och Inkerman hösten 1854 fortskred belägringen långsamt. De förbundna saknade gemensam överledning, intendentur- och sjukvårdsväsendet, särskilt det engelska, var bristfälligt, men höjdes genom Florence Nightingales (se d. o.) verksamhet. Under den stränga vintern 1854—55 härjade kolera och tyfus. Både den franske och den engelske överbefälhavaren på Krim, Saint-Arnaud och Raglan, avledo. Den förre efterträddes av Pélissier. Efter häftiga strider sommaren 1855 lyckades de förbundna äntligen 8 sept. storma Sevastopols huvudfort Malakov, varpå ryssarna utrymde staden och sprängde fästningen i luften. — Till sjöss fördes kriget särskilt i Östersjön, där Bomarsunds fästning på Åland intogs och Sveaborg bombarderades. I Kaukasien erövrade ryssarna nov. 1855 Kars. Denna seger och novembertraktaten (se d. o.), som syntes förebåda Sverige-Norges indragande i K., gjorde tsar Nikolaus efterträdare Alexander II benägen till fred. Även på motsidan, särskilt i Frankrike, rådde stor krigströtthet. Freden slöts mars 1856 på en kongress i Paris. Därvid fastslogs Turkiets integritet och oberoende samt erkände sultanen alla religioners inom sitt rike likaberättigande utan att medge någon stormakternas rätt till inblandning. Ryssland avstod Donaus mynningar och en del av Bessarabien till Turkiet, närmast till Moldau. Detta och Valakiet ställdes emellertid under stormakternas beskydd. Sjöfarten på Donau (se d. o. sp. 454) förklarades fri och Svarta havet neutralt, varjämte den under K. av västmakterna överträdda överenskommelsen om Dardanellernas neutralisering förnyades. Genom en särskild konvention garanterades, att Ålandsöarna ej skulle befästas. Om Pariskongressens arbete för folkrätten se d. o. sp. 279.

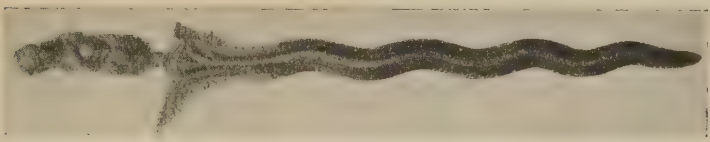

Malajisk kris.

Kri'mmer, krimmel (efter halvön Krim), en pälsverket persian imiterande vävnad, på rätsidan försedd med krusiga öglor, bildade genom invävning av nålar på samma sätt som andra plyschartade vävnader (se Sammet).

Kringsjuka, fårkoller, yrsjuka, kronisk hjärnsjukdom hos får, orsakad av blåsmasken av en binnikemask (jfr d. o. sp. 1560), som intränger i fårens hjärna. Den fullbildade masken lever i tarmkanalen hos hundar, som sprida K. Vid tiden för blåsmaskarnas inträngande i hjärnan kännetecknas K. av röda slemhinnor, oro, kramp m. m. Efter skenbar hälsa under följande 3—6 månader utbryter den egentliga K. med tvångsrörelser: djuren vältra sig, snurra runt etc. Vanl. inträder döden efter 4—6 veckor.

Krinoli'n (fr. *crinoline*, urspr. tageltyg, särskilt använt i damunderkjolar; av lat. *cri'nis*, hår), underkjol, som med ringar av fiskben l. metall hölls vitt utspänd i klockform. K. var modern på 1850-t. Jfr Klädedräkt.

Kris (grek. *kri'sis*, åtskiljande, avgörande), genomgripande förändring, vändning.

Kris, malajiskt, kort svärd, värdighetstecken, oftast med flamformig, damaskerad klinga.

Krishna, se Kistna.

Kri'sjna, en av hinduismens populäraste gudomligheter, Visjnus förnämsta inkarnation, besjungen bl. a. i Bhagavadgita (se d. o.) samt i Djajadevas dikt Gitagovinda (se Indisk litteratur sp. 1340). Den hängivenhet, med vilken K. dyrkas, bär ofta en starkt sensuell prägel.

Krista'll (grek. *kry'stallos*) betecknade urspr. is, sedermera även de färglösa kvartskristallerna, bergkristallerna, vilka man ansåg vara förstenad is. Enl. gängse uppfattning är en K. en fast kropp, begränsad av naturliga, plana ytor. Fasta, oregelbundet begränsade kroppar, som till sin inre byggnad och sina fysiska och kemiska egenskaper äro likartade med de regelbundet formade K., har man kallat kristalliniska, men de flesta kristallografer hänföra numera även dessa till K., emedan den yttre formen är tillfällig och beroende av yttre omständigheter. Enl. modern uppfattning är K. en *homogen, anisotrop kropp*; homogen, emedan den i en godtycklig riktning visar en konstant periodicitet i smådelarnas (atomernas) gruppering, anisotrop, emedan periodiciteten ej är densamma i skilda riktningar. — *Kristallagar. Lagen om kantvinklarnas konstans* säger, att vinklarna mellan ytorna i en K. ej förändras vid K:s tillväxt och att motsvarande kantvinklar alltid äro lika hos skilda K. av samma substans. — Finnas hos en K. ytor av olika slag, kan en ytas ställning härledas ur de övrigas. En ytas ställning anges genom ytans parametrar (*a*, *b*, *c*, o. s. v.), d. v. s.

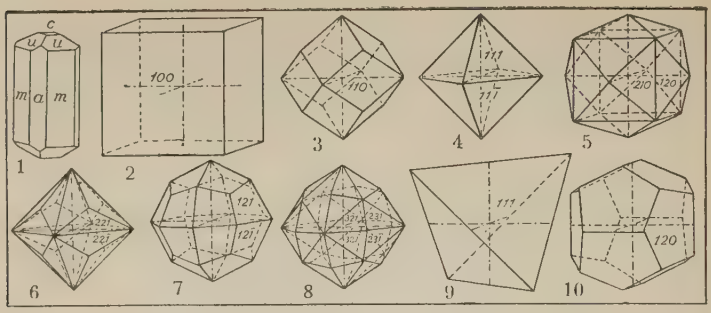

Fig. 1—10.

de längder, ytan avskär på de tre l. fyra axlarna i det koordinatsystem, man tänker sig inom K., och vilka axlar, kristallaxlarna, äro parallella med förefintliga l. möjliga kristallkanter. Växer K., ökas parametrarna, men parameterförhållandet $a : b : c$ är konstant. Uppträda andra ytor å K., kunna dessa ha parameterförhållandena $a : 2b : c$, $a : 2b : 2c$, $2a : b : 3c$ etc., däremot aldrig $a : 1{,}8966\, b : c$ etc. En ytas läge kan anges med parameterförhållandena, ss. de ovan tecknats med Weiss' symboler l., med större fördel, med Millers indices, vilka motsvara de inverterade värdena av koefficienterna i Weiss' symboler. Weiss' symbol $a : 2b : c$ anger sålunda samma yta som Millers indices (212), och analogt $a : 2b : 2c = (211)$, $2a : b : 3c = (362)$, $a : \infty\, b : \infty\, c = (100)$. Utgående från en yta, vilken betecknas (111) och kallas grundform, härleder man indices för övriga ytor. *Lagen om de rationella indices* säger, att dessa indices äro i regel mycket små och alltid rationella tal. För bestämningen l. beskrivningen av en K:s geometriska egenskaper mäter man den med goniometer (se d. o.), varefter grundformens parameterförhållande och de övriga ytornas indices beräknas. Lämpligt och ofta nödvändigt är att före kristallberäkningen utföra en *kristallprojektion*, baserad på goniometermätningarna. De vanligaste projektionssystemen äro linearprojektion, vid vilken kristallytorna tänkas parallellförflyttade, så att de gå genom en och samma punkt i K., och framställas som räta linjer, utgörande skärningslinjerna mellan ytorna och ett (vanl. mot vertikalaxeln vinkelrätt) plan, samt de oftare använda stereografiska och gnomoniska projektionerna. Till grund för de senare ligger en sfärisk projektion, vid vilken kristallytorna framställas som punkter på en sfärisk yta, vilka punkter utgöra skärningen mellan sfärytan och de normaler, som från sfärens centrum fällas mot kristallytorna. — *Symmetri.* Vid kristallmätningarna och projektionerna framträda, om icke förr, K:s symmetriförhållanden, som kunna hänföras till vissa bestämda symmetrielement, symmetriplan, symmetriaxlar l. symmetricentrum. Symmetriplanen dela K.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

i två hälfter, av vilka den ena är den andras spegelbild. Kring symmetriaxlarna kan K. vridas så, att en ställning erhålles, som till alla delar täcker utgångsläget. Om dylik täckning erhålles 2, 3, 4 l. 6 gånger under en hel omvridning av K., kallas axeln två-, tre-, fyr- l. sextalig. Genom att kombinera de olika symmetrielementen med varandra (även flera l. färre symmetriplan och symmetriaxlar av olika slag och i växlande antal) erhåller man skilda symmetriformer. Antalet kombinationer är trots de många kombinationsmöjligheterna endast 32, *de 32 kristallografiska symmetriklasserna.* — *Kristallsystem.* Symmetriklasserna uppdelas på 7 kristallsystem, vartdera omfattande klasser med vissa gemensamma former och med likartat koordinatsystem av kristallaxlar. Systemen äro följande: *reguljära* (*tesserala*) systemet med tre mot varandra vinkelräta, likvärdiga kristallaxlar; *tetragonala* (*kvadratiska*) systemet med tre mot varandra vinkelräta kristallaxlar, av vilka två äro likvärdiga; *hexagonala* systemet med fyra kristallaxlar, tre likvärdiga i ett plan, bildande lika vinklar med varandra (60°), den fjärde, vinkelrät mot de övriga, sammanfaller med en sextalig symmetriaxel; *trigonala* systemet med samma kristallaxlar som hexagonala systemet men med fjärde axeln sammanfallande med en tretalig symmetriaxel; *rombiska* systemet med tre mot varandra vinkelräta, olikvärdiga kristallaxlar; *monoklina* systemet med en axel vinkelrät mot de två andra, vilka bilda sned vinkel med varandra, alla olikvärdiga; *triklina* systemet med tre olikvärdiga kristallaxlar, vilka bilda sneda vinklar med varandra. Tetragonala och trigonala systemen äga största antalet symmetriklasser (7), triklina systemet minsta (2). Den klass, som har den högsta symmetrin inom ett system, kallas den *holoedriska klassen. Holoedri'* innebär, att formerna uppträda med största möjliga antal ytor. I klasserna med lägre symmetri är ytornas antal hos vissa former reducerat; man kallar detta förhållande *meroedri'* och skiljer betr. denna mellan *hemiedri'*, *tetartoedri'* och *ogdoedri'*, allteftersom formerna äga resp. hälften, fjärdedelen l. åttondelen av den holoedriska formens

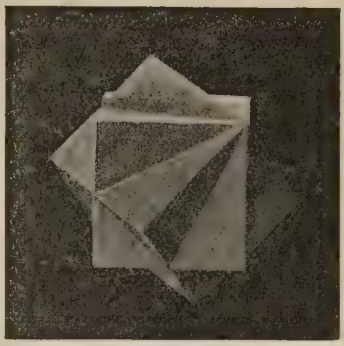

Fig. 13. Penetrationstvilling av två kuber.

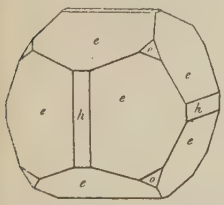

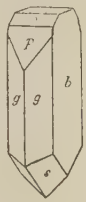

Fig. 11. (T. v.) Kombination av pentagondodekaeder e (210), kub h (100) och oktaeder o (111). — Fig. 12. (T. h.) Hemimorf, rombisk kristall. Kombination av brakypinakoid b (010), prisma g (110), ortodoma p (301) och o (101), basis c (001) och pyramid s (110).

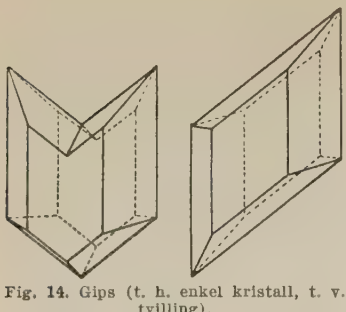

Fig. 14. Gips (t. h. enkel kristall, t. v. tvilling).

ytantal. *Hemimorfi'* innebär, att formerna äro hemiedriska med polar karaktär, d. v. s. med olika utbildning i de båda ändarna av en axel (fig. 12). *Enantiomorfi'* förefinnes mellan former, vilka förhålla sig till varandra, som den ena handen till den andra. — Inom varje systems holoedriska klass finnas 7 olika ytformer. Beteckningarna på dessa växla; ytorna äro emellertid i stort sett av tre slag (fig. 1): *ändytor* l. *pinakoider* (*a* och *c*), som skära endast en av kristallaxlarna, *prismaytor* (*m*), som skära två axlar, samt *pyramidytor* (*u*), som skära flera axlar. Den ändyta, som skär vertikalaxeln kallas *basyta* l. *basis* (*c*). Allt efter den högre l. lägre graden av symmetri i en klass kommer en yta att motsvaras av en (i den holoedriska klassen av triklina systemet) l. flera (i reguljära systemet ända till 48) med densamma likvärdiga. Bilda de likvärdiga ytorna ett slutet rum, kunna de ensamma begränsa en kristall. Så är t. ex. fallet med alla ytorna i reguljära systemet och med pyramidytorna i alla system utom i de monoklina och triklina. I allm. krävas dock ytor av olika slag för avgränsningen av en K., som i så fall kallas kombinationsform (fig. 11, 12) i motsats till de enkla kristallformerna, med endast en yta och de ur denna härledda (fig. 2—10). — Reguljära systemets 7 holoedriska former äro: *Kuben* l. *hexaedern* (100), med 6 ytor (fig. 2) (indices ange en yta, ur vilken alla de övriga likvärdiga kunna härledas), *rombdodekaedern* (110), med 12 ytor (fig. 3), *oktaedern* (111), med 8 ytor (fig. 4), *tetrakishexaedern* (120) (fig. 5), *triakisoktaedern* (221) (fig. 6) och *ikositetraedern* (121) (fig. 7), med vardera 24 ytor samt *hexakisoktaedern* (231), med 48 ytor (fig. 8). Symmetrielementen äro desamma i alla dessa former, näml.: symmetricentrum samt 3 fyrtaliga symmetriaxlar parallella med kubkanterna, 4 tretaliga sammanfallande med kubdiagonalerna, 6 tvåtaliga parallella med kubytornas diagonaler, 9 symmetriplan, 3 av dem parallella med kubytorna och 6 halverande

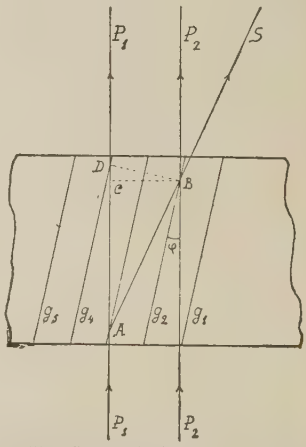

Fig. 15. Röntgenstrålars reflektion i en kristall. g_1—g_5 atomplan, P_1—P_2 primärstrålar, A—S sekundärstråle, φ glansvinkel.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

vinklarna mellan dem. Till det reguljära systemets hemiedriska former höra bl. a. *tetraedern* (fig. 9) och *pentagondodekaedern* (fig. 10), den förra med oktaedern den senare med tetrakishexaedern som holoedrisk motsvarighet. — Det tetragonala systemets holoedriska ytformer äro (fig. 1): *basis* (001), med 2 ytor, *prisma av 1:a ordn.* (110) och *prisma av 2:a ordn.* (100), med vardera 4 ytor, *ditetragonalt prisma* (120), med 8 ytor, *bipyramid av 1:a ordn.* (111) och *bipyramid av 2:a ordn.* (101), med vardera 8 ytor samt *ditetragonal bipyramid* (122), med 16 ytor. Symmetrielementen äro: symmetricentrum, 1 fyrtalig samt 4 tvåtaliga symmetriaxlar, den förra sammanfallande med vertikalaxeln, de senare vinkelräta mot denna, samt 5 symmetriplan, 1 vinkelrät mot och 4 genom den fyrtaliga symmetriaxeln. — Inom de övriga systemen uppträda analoga former. Ofta benämnas ytor efter en kristallaxel, med vilken de äro parallella. Axlarna kallas efter sin orientering *vertikal-*, *längs-* och *tvåraxeln*, de båda senare i rombiska och triklina systemen även kallade *braky-* (korta), resp. *makro-* (långa) *axeln* och i

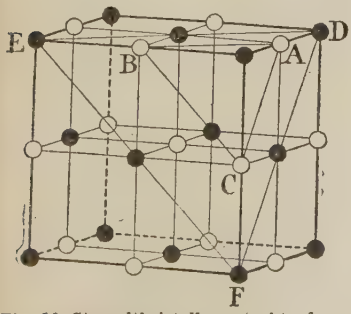

Fig. 16. Stensaltkristallens strukturform (rymdgitter). Svart kula natriumatom, vit kula kloratom.

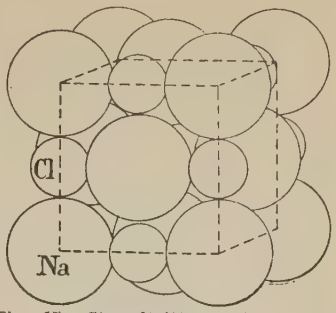

Fig. 17. Stensaltgitter med natrium- (Na) och kloratomerna (Cl) i deras relativa storlek.

monoklina systemet *klino-* (lutande), resp. *orto-* (räta) *axeln. Brakypinakoiden* (100) och *makropinakoiden* (010) inom rombiska systemet bestå av vardera 2 ytor, medan *brakydomat* (011) (liggande prisma) och *makrodomat* (101) bestå av vardera 4 ytor, antalet betingat av symmetrielementen: symmetricentrum, 3 tvåtaliga symmetriaxlar vinkelräta mot varandra samt 3 symmetriplan, vardera genom två av axlarna. — De 7 systemen äro mycket olika starkt representerade inom kristallvärlden. Mest företrädda äro rombiska och monoklina, minst triklina, hexagonala och tetragonala systemen. Inom varje system (utom i det trigonala, där den skalenoedrisk-hemiedriska formen är vanligast, t. ex. kalkspat) falla de flesta K. på den holoedriska klassen. — K. kunna uppträda enkla l. i sammanväxningar, som kunna vara oregelbundna l. regelbundna, i senare fallet antingen *parallellsammanväxningar* l. *tvillingar*, d. v. s. symmetriska sammanväxningar. Tvillingarna äro *penetrations-* (*genomväxnings-*) tvillingar (fig. 13) l. *juxtapositions-* (*berörings-*) tvillingar (fig. 14). I tvilling-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

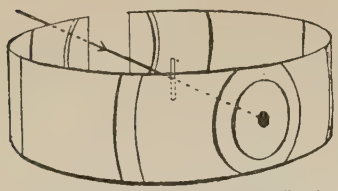

Fig. 18. Debye-diagram i den ställning filmen intar under exponeringen.

bildningen kunna ingå flera individ (polysyntetiska tvillingar, trillingar, fyrlingar). — *Kristallfysik.* K:s spec. v., kohesion, elasticitet o. a. fysiska egenskaper ha varit föremål för utförliga undersökningar; de gjorda rönen, särskilt beträffande hårdhet, klyvbarhet och spec. v., äro av största värde även för den praktiska mineralbestämningen. Största betydelsen har dock kristalloptiken. Alla K. (utom de som tillhöra reguljära systemet) äro optiskt anisotropa och dubbelbrytande. I en l. två riktningar, *optiska axlar,* visa K. ingen dubbelbrytning, och de uppdelas på grund härav i optiskt enaxliga (tetragonala, hexagonala och trigonala) samt optiskt tvåaxliga (rombiska, monoklina och triklina). Kristallröntgenografi. En röntgenstråle, som träffar en kristallyta l. ett struktur-(atom-)plan inom kristallen under en viss (glans-) vinkel, φ, reflekteras enl. relationen $n\lambda = 2d \cdot \sin\varphi$ (λ strålens våglängd, d gitterkonstanten, d. v. s. avståndet mellan två på varandra följande, sinsemellan parallella atomplan, mot vilka avböjningen ägt rum; se fig. 15). Den avböjda strålen följer med hänsyn till sin riktning de vanliga lagarna för det synliga ljusets reflexion, men då dess uppkomst ej kan tillskrivas vare sig en brytning l. reflexion i vanlig bemärkelse, betecknas den som en i K. alstrad sekundärstråle. Är den infallande primärstrålen av enhetlig våglängd (monokromatisk), bildas sekundärstrålen i en viss serie atomplan endast vid en bestämd glansvinkel, i en annan serie atomplan endast vid en annan glansvinkel. Hos sekundärstrålar, alstrade i två på varandra följande atomplan (g_2—g_3 i fig. 15), är vägskillnaden (DC) lika med $n\lambda$ ($n = 1, 2, 3$ etc.). Sinusvärdena för glansvinklarna hos strålar av 1:a, 2:a och 3:e ordningen ($n = 1, 2, 3 \ldots$) förhålla sig till varandra som 1:2:3:... och det är därför möjligt att bestämma n. Om λ är bekant och glansvinkeln, φ, uppmätes, kan således gitterkonstanten, d, beräknas. Om enl. denna metod, *Braggmetoden,* gitterkonstanten beräknas för flera olika riktningar, kan man konstruera strukturen, och genom iakttagande av de olika atomplanens förmåga att alstra sekundärstrålar kan man sluta sig till de i K. ingående, ev. olikartade atomernas fördelning på strukturplanen och även bestämma deras inbördes läge. Hos stensalt är d (100), d. v. s. avståndet mellan de atomplan, som äro parallella med kubytorna, = 2814 XE (1 XE, en x-enhet, = 10^{-11} cm.). Hos samma K. är d (110) = 1990 XE och d (111) = 1625 XE. Sekundärstrålealstringen sker normalt i plan parallella med kubytorna (100) och rombdodekaederytorna (110), men alstrad i oktaederplanen (111) visar den störningar. De båda förstnämnda planen få därför antagas vara likartade hela serien igenom och således alla innehålla såväl natriumsom kloratomer. Oktaederplanen måste däremot vara av skilda

slag; plan med enbart natrium- l. enbart kloratomer växla med varandra. Man kan härav sluta, att stensaltet har den i fig. 16 och 17 återgivna strukturen. — Om en K., medan den utsättes för en monokromatisk röntgenstrålning, vrides så, att den intar alla tänkbara ställningar, komma alla de olika atomplanen att efter hand alstra sekundärstrålar. Dessa bilda från K. utgående strålkoner med växlande toppvinkel. Samma effekt erhålles, om ett tillräckligt stort antal icke orienterade K. l. ett kristallpulver bestrålas. Denna metod, *pulver-* l. *Debyemetoden*, lämpar sig givetvis särskilt för strukturbestämningar å finkristalliniskt material. I allm. låter man strålarna svärta en kring preparatet cylindriskt böjd filmremsa (fig. 18). Skärningslinjerna mellan denna och strålkonerna bilda ett för varje substans karaktäristiskt diagram, *Debyediagram*, av stor betydelse för den praktiska kristall- l. materialbestämningen. — Om en K. i fixerat läge utsättes för kontinuerlig (vit) röntgenstrålning, alstra de skilda atomplanen sekundärstrålar av olika våglängd, alltefter den glansvinkel de bilda med primärstrålen. Få sekundärstrålarna svärta en fotografisk plåt, visar denna en serie fläckar, representerande de olika atomplanen och återspeglande K:s symmetri (*Lauediagram*, fig. 19). Med vissa modifikationer kan även denna metod, *Lauemetoden*, med fördel användas för strukturbestämningar. — *Kristallkemi.* Varje element och kemisk förening uppträder vanl. i endast en kristall- l. strukturform. Undantag från denna regel kallas *polymorfi'*. Polymorfa äro t. ex. kol (reguljär diamant och trigonal grafit), svavel (rombiskt och monoklint), kalciumkarbonat (trigonal kalkspat och rombisk aragonit). Med *isomorfi'* förstås åter det förhållandet, att kemiskt olika men analoga substanser visa likartad struktur. En isomorf serie (rombisk) bilda t. ex. sulfaterna av kalcium, strontium, barium och bly. Bland de polymorfa (l. *dimorfa*) föreningarna finnas stundom två jämnlöpande isomorfa serier. Bland karbonaterna finnes sålunda en trigonal och en rombisk serie, den förra med K. isomorfa med kalkspaten, den senare med K. isomorfa med aragoniten. Dylika dubbelserier sägas vara *isodimorfa*. Isomorfa föreningar ingå ej sällan i en och samma K., *blandkristall*, som uppkommer desto lättare, ju mera likartade substanserna äro i strukturellt hänseende. Blandkristaller äro t. ex. plagioklasarterna (se Fältspat).

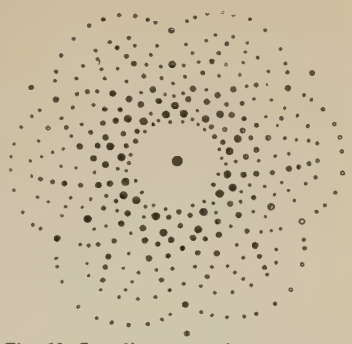

Fig. 19. Lauediagram av kvarts (0001).

Kristallalkohol, Kristallbensol, se Kristallvatten. — Kristalldetektor, se Telefoni och Telegrafi. — Kristallelektricitet, se Piezoelektricitet och Pyroelektricitet. — Kri-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

stallfysik, se Kristall sp. 1343 ff.

Kristallglas, blyglas, nyttjat till lyxföremål.

Kristallhimlen, i den medeltida världsåskådningen den nionde och yttersta av de rörliga himmelssfärerna, närmast Empyreum.

Kristalli'nisk, se Kristall sp. 1334.

Kristalliniska skiffrar, skiffriga, av kristallkorn och kristallfjäll bestående bergarter, som uppkommit av förut befintliga bergarter, såväl magmabergarter som sedimentära (se Metamorfos. *Geol.*).

Kristallkemi, se Kristall sp. 1345 ff.

Kristallografi' (av *kristall* och grek. *gra'fein*, skriva), vetenskapen om kristallerna. I slutet på 1600-t. gjordes de första vetenskapliga undersökningarna på kristaller. Steno påvisade (1669) kantvinklarnas konstans hos bergkristall, Erasmus Bartolinus beskrev (1670) islandsspatens genomgångar och dubbelbrytningen och Huygens utredde (1690) lagen för kristallernas dubbelbrytning. De gjorda rönen blevo dock obeaktade i nästan ett helt sekel. Med deras förnyade framläggande i slutet av 1700-t. väcktes intresset för K. till nytt liv och K. utvecklades till en självständig vetenskap, i regel dock ansluten till mineralogin. Romé de l'Isle utgav (från 1772) en serie betydelsefulla kristallografiska avhandlingar, i vilka även resultaten av en mängd kristallmätningar, utförda med den vid denna tidpunkt konstruerade kontaktgoniometern, framlades. Torbern Bergman visade (1780), att de enkla såväl som de mera komplicerade formerna hos en K. kunna uppbyggas av ensartade smådelar. Främst bör dock nämnas Haüy, vilken 1784 påvisade lagen om de rationella indices, exemplifierade olika enkla kristallografiska grundtyper och framhöll den yttre formens avhängighet av den regelbundna inre byggnaden, varefter följde en storslagen utveckling av den geometriska K. Sedan Mitscherlich 1819 påvisat isomorfin, vunno även kristallkemin och kristallfysiken alltmera beaktande. Mot slutet av 1800-t. blir dock K. något undanträngd och ofta betraktad som en hjälpvetenskap till mineralogi, kemi och fysik. Genom Laues upptäckt (1912) av röntgenstrålarnas reflexion i ett kristallgitter och Braggs påvisande av lagen för densamma öppnades emellertid ett nytt fält för kristallografisk forskning, för denna vetenskap betydelsefullare än något annat.

Kristalloi'der, av Graham införd beteckning för lösta ämnen, som diffundera genom halvgenomträngliga membraner (jfr Kolloider).

Kristalloptik, se Kristall.

Kristallvatten, vatten, som i konstant mängd förekommer kemiskt bundet i vissa kristalliserande ämnens molekyler och som åter avges vid ämnenas upphettning. På samma sätt kunna ämnen, som kristallisera ur alkohol l. bensol, vid kristallisationen binda molekylära mängder av lösningsmedlet (kristallalkohol, kristallbensol).

Kristberg, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 2,325 inv.

Kristdala, socken i Kalmar l., pastorat i Linköp. stift. 2,935 inv.

Kristendomen, historiens förnämsta monoteistiska religion,

grundar sig på Jesu person och gärning, fattade ss. den högsta och i egentligaste mening frälsande gudsuppenbarelsen i människornas värld. Monoteismen är ett arv från judendomen, men K. har avlägsnat varje nationellt-partikularistiskt inslag, och dess gudsbegrepp är även mera levande än judendomens i stort, vilket visar sig redan hos Jesus, där profetismen framträder i fulländad gestalt, och sedan också hos de kristna förkunnarna, vilka i Jesus upplevt Guds avgörande ingripande i deras liv. Kristi ställning ss. medlare, gudsuppenbarare, Herre l. Mästare har under olika tider uttryckts med olika namn (jfr Kristologi) men är för K. av central betydelse. I folklig religiositet har Jesu gestalt ofta rentav trätt i st. f. Guds, vilket från religiös synpunkt är förklarligt men från historisk ogenomförbart. Likaså ha under skilda tider olika sidor i Kristi gärning betonats, av den från Paulus utgående teologin väsentl. hans offerdöd (jfr Försoning), av den johanneiska hans gärning ss. uppenbarare av Fadern. K:s väsen kan kortast sammanfattas så, att den är ett genom Kristus förmedlat, på hans person och gärning byggande gudsförhållande. Detta gäller även om den äldsta, tämligen starkt eskatologiskt inriktade K. Redan tidigt möter vid sammanfattningen av den kristna förkunnelsen en tredelad formel: Gud, Kristus och Anden (så Paulus) l. Fadern, Sonen och den helige Ande (så först i Matt. 28:19). I anslutning härtill utbildades sedermera, då K:s monoteism i samband med spekulationerna om Kristi person syntes stå på spel, den egenartade treenighetsläran (se Treenighet), vilken emellertid är helt främmande för N. T. Under tidernas lopp har K. utformats i ett antal olika samfund l. kyrkor, av vilka de förnämsta äro: den grekisk-ortodoxa, den romersk-katolska och de reformerade kyrkorna. Bland dessa ha de tvenne förstnämnda i större l. mindre grad upptagit rester av antik l. senare, mysterieartad l. folklig religiositet, vilket ofta medfört fromhetens neddragande från K:s personligt-etiska höjdläge och ett fördunklande i praxis av dess monoteistiska art (jfr Helgon), medan de sistnämnda samfunden strävat att rensa ut detta hedniska ur lära och kult samt att återvända till den ursprungliga K:s anda, stundom även till dess former. Ss. ekumeniska bekännelser har man stundom betecknat den apostoliska, den s. k. nicensk-konstantinopolitanska och den atanasianska. Detta är dock i hög grad missvisande. Den sistnämnda (se Atanasianska Symbolum) har sålunda aldrig antagits av grekisk-ortodoxa kyrkan, vilken ej heller räknar den apostoliska ss. officiell trosbekännelse, och den nicensk-konstantinopolitanska trosbekännelsen äger icke alldeles samma formulering i östern och Västern (jfr Filioque). Det för de kristna kyrkorna gemensamma bör över huvud icke sökas i dylika formulerade bekännelser utan på ett djupare plan i överensstämmelse med det ovan framhållna. K. har f. ö. även individuellt utformats i skilda typer. Bland dem, som på ett avgörande l. mera märkligt sätt ingripit i dess historia, märkas från gamla kyrkans tid framför allt Paulus, vidare författaren till Johannes' evangelium, Origenes och Augustinus, från medeltiden Franciscus och från nya tiden Luther.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kristian I och Dorotea av Brandenburg. Målning från början av 1500-t.

Kristendomen och vår tid, en 1906 av sydsvenska teologer grundad liberal teologisk månadsskrift.

Kristen gemenskap, se Världsförbundet för mellanfolkligt samförstånd genom kyrkosamfunden.

Kri'stensen, Evald Tang, f. 1843, dansk folklorist, har utgivit betydande samlingar av danska folksagor och folksägner (se d. o.).

Kristian, furste av *Anhalt-Bernburg,* se Anhalt sp. 448.

Kristian, hertig av *Augustenborg* (se d. o.).

Kristian, Christian, *danska, norska* och *svenska* konungar. 1. K. l. Kristiern I, f. 1426, d. 1481, greve av Oldenburg och Delmenhorst, på mödernet härstammande från det slesvig-holsteinska furstehuset och från Erik Klipping. 1448 valdes han till konung av Danmark (se d. o. sp. 54) och 1449 även i Norge samt äktade 1450 sin företrädares änka, Dorotea av Brandenburg. K. återvann Gotland åt Danmark, och upproret mot Karl Knutsson 1457 bragte honom också Sveriges krona. 1460 valdes han till hertig i Slesvig och greve av Holstein (se dessa länder). K:s krav på dryga skatter ledde till en brytning med ärkebiskop Jöns Bengtsson (se Oxenstierna), och han fördrevs ur Sverige genom ett uppror 1463. Efter Karl Knutssons död sökte K. återvinna Sverige men blev i grund slagen på Brunkeberg 10 okt. 1471. K. utverkade 1474 påvens tillstånd att grunda ett universitet i Köpenhamn. — 2. K. l. Kristiern II, f. 1481, d. 1559, son av konung Hans. Vid sin tronbestigning 1513 var han genom uppfostran och utbildning en rikt utvecklad humanist och renässansfurste, självisk och maktlysten, men energisk och förslagen. Reformer voro för honom främst medel att befästa ett kungligt envälde, för vilket han sökte stöd hos folket gentemot adeln. Den senares hat ådrog han

Kristian II. Samtida målning.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

sig genom att låta avrätta Torben Oxe, som han misstänkte för att ha förgiftat hans holländska älskarinna Dyveke. Hennes moder Sigbrit var hans finansiella rådgivare. Sveriges återerövring (jfr Hans) beredde K. först motgångar, bl. a. vid Brännkyrka 1518, men förverkligades omsider 1520. K. uppträdde i Sverige som kyrkans försvarare och hämnare för Gustav Trolles avsättning (se Stockholms blodbad), samtidigt som han lät en luthersk predikant uppträda i Köpenhamn. Hans mål var ytterst att skapa en av påven oberoende nationalkyrka. K. utfärdade en dansk landslag och stadslag, genom vilka tendensen till envälde även drabbade kyrkan. Han sökte undanträngа hansestäderna från handeln på Norden till förmån för Nederländerna och det inhemska borgarståndet. Åt de halvt ofria bönderna gav han även lagligt skydd. Emellertid rönte K. snart motstånd från alla håll. Svenskarna, som givit honom namnet "Kristian Tyrann", reste sig under Gustav Vasa, lübeckarna förklarade krig, på Jylland hyllade adeln K:s farbroder Fredrik. K. avseglade då 1523 till Nederländerna för att söka hjälp av kejsar Karl V, med vars syster Elisabet han var gift. Han övergav den lutherska läran och framträdde som katolicismens förkämpe. Med värvade knektar for han 1531 till Norge, hyllades av dess riksråd och belägrade Akershus. Han lät emellertid förmå sig att segla till Danmark på lejd för att underhandla med Fredrik I. Men lejden bröts, och K. fördes som fånge till Sönderborgs slott. Han åtnjöt dock en viss frihet, utom under tiden från Grevefejdens (se d. o.) utbrott till 1540. Sista åren

Kristian III. Målning av Jakob Binck.

tillbragte han på Kalundborgs slott. — 3. K. III, f. 1503, d. 1559, son till Fredrik I. Vid faderns död 1533 tillträdde han styrelsen i Slesvig och Holstein, där han tryggade reformationens fortgång. De katolskt sinnade danska riksråden tvekade dock att välja K. till konung, och han måste tillkämpa sig erkännande under inbördeskrig (se Grevefejden). Sedan fullbordade han reformationen genom att på en riksdag i Köpenhamn 1536 våldsamt genomdriva kyrkans och dess egendoms förstatligande samt biskoparnas ersättande med superintendenter. Han knöt förbindelser med Schmalkaldiska förbundet, Frans I av Frankrike och Gustav Vasa. 1544 slöt han fred med kejsaren, som då övergav Kristian II:s sak. K. var from och rättrådig. — 4. K. IV, f. 1577, d. 1648, son till Fredrik II, efterträdde fadern 1588 och blev myndig 1596. K. slösade på praktfulla slottsbyggen och sökte, delvis i motsättning till rådet, att särskilt

Kristian IV. Kopparstick efter målning av A. Wuchters.

förkovra Norge och att utveckla sitt rikes försvarskraft. Han ville kraftigt hävda Danmarks välde på Östersjön och i Nord-Tyskland och tilltvang sig riksrådets samtycke till krig mot Sverige (se Kalmarkriget). K:s ingripande i Trettioåriga kriget (se d. o.) erhöll en högst olycklig utgång. Därefter strävade han att motverka Sveriges landförvärv i Tyskland, vilket framkallade ett nytt krig med Sverige 1643—45. Därvid utvecklade K. mycken energi och tapperhet särskilt i slaget vid Femern. Den hårda freden 1645 gjorde K. till en bruten man. Med sin andra gemål, den honom otrogna adelsdamen Kirstine Munk, f. 1598, d. 1658, hade K. 10 barn, varav 5 döttrar blevo gifta med framstående adelsmän, som bildade en härsklysten klick, svärsönernas parti. — 5. K. V, f. 1646, d. 1699, son till Fredrik III, var den förste danske konung, som (1670) kom på tronen som enväldig arvkonung. Under K. befästes enväldet, ej minst genom Griffenfeld (se d. o.). K. anföll 1675 Sverige men lyckades ej återvinna de skånska landskapen (se Karl sp. 575 f.). Ej heller hade K. framgång i sin strävan att återförvärva åt kronan den gottorpska delen av Slesvig. K. var arbetsam, men hans begåvning och kunskaper voro medelmåttiga. — 6. K. VI, f. 1699, d. 1746, son av Fredrik IV, som han efterträdde 1730. K:s dystra pietistiska religiositet präglade hela hans regering. Hans praktfulla hov var helt tyskt, och hans drottning Sofia Magdalena av Brandenburg, f. 1700, d. 1770, introducerade åtskilliga tyska lycksökare. — 7. K. VII, f. 1749, d. 1808, son till Fredrik V, konung från 1766. Han hade själsliga sjukdomsanlag, vilka förvärrades genom en förvänd och brutal uppfostran. Ss. konung hemföll K. åt skandalösa utsvävningar samt intrigerade mot sina

Kristian V. Målning av A. Wuchters.

ministrar. Hans giftermål med Karolina Matilda (se d. o.) slog illa ut. 1768 drabbades han av sinnessjukdom, och landets öden kom i andras händer. — 8. K. VIII, före tronbestigningen Kristian Fredrik, f. 1786, d. 1848, äldste son till den föreg:s broder, arvprins Fredrik. K. var varmt intresserad för naturvetenskap och konst. I maj 1813 sändes han ss. ståthållare till Norge, där han energiskt arbetade på att avhjälpa den rådande oordningen och spannmålsbristen. K., som utan hänsyn till freden i Kiel ville hävda Norges självständighet, hyllades som norsk konung i Eidsvold 17 maj 1814 men måste inför stormakternas påtryckningar och Karl Johans angrepp avsäga sig kronan. Då "mannen från Eidsvold" blev konung efter Fredrik VI 1839, svek han de liberalas förhoppningar på en fri författning men tog eljest upp ett kraftigt reformarbete. I tvistefrågorna om Slesvig och Holstein strävade K. att upprätthålla statsenheten, helstaten. 1846 närmade han sig den "Ejderdanska" ståndpunkten genom att i ett öppet brev om tronföljden hävda Slesvigs oskiljbarhet från Danmark. K. var gift 1) med Charlotta Fredrika av Mecklenburg-Schwerin, f. 1784, d. 1840, vilken 1810 försköts på grund av otrohet, och 2) med Karolina Amalia av Augustenborg, f. 1796, d. 1881. — 9. K. IX, f. 1818, d. 1906, son till hertig Vilhelm av Glücksburg (se d. o.). Under det slesvig-holsteinska upproret 1848 var K. i krigstjänst på Danmarks sida. 1851 utsedd till tronföljare, erkändes han allmänt genom Londontraktaten 1852. Konung 1863, stadfäste K. s. å. under trycket av den nationalliberala opinionshetsen "novemberförfattningen". Då han ej kunde erhålla en minister, som emot folkmeningen ville foga sig i de tyska kraven på författningens åsidosättande, bröt kriget ut. Förgäves strävade K. vid diplomatiska förhandlingar

Kristian VIII. Målning av Bærentzen.

Kristian VII. Samtida målning.

Kristian IX.

att bevara monarkins alla delar och uppnå lindriga fredsvillkor. I författningskonflikten under ministären Estrup intog K. en fast ståndpunkt, i det han avvisade vänsterns fordran på s. k. folketingsparlamentarism och hävdade konungens frihet att välja ministrar. K., som vår enkel och arbetsam, åtnjöt stor folkgunst. — 10. K. X, f. 1870, son till Fredrik VIII, konung 1912. Under världskriget förde han neutralitetspolitik i samverkan med övriga nordiska monarker. Om ock personligen stämd för återförening av hela Sönderjylland, stödde han dock ministären Zahle. En konstitutionell konflikt ledde mars 1920 till dennas avskedande, varvid K. kom i skarp opposition mot vänsterpartierna. Efter nyval följde en moderat ministär Neergaard, 1924 efterträdd av Danmarks första socialdemokratiska ministär under Stauning. K. är sedan 1898 gift med Alexandrine av Mecklenburg-Schwerin, f. 1879.

Kristian August, se Karl August.

Kristian IV:s stil kallas den under Kristian IV:s tid i Danmark blomstrande arkitekturstilen. K. är en variation av den holländska renässansstilen och kännetecknas av svängda, snirklade gavlar och rikt ornerade dörr- och fönsteromfattningar. Materialet är företrädesvis tegel med detaljer i sandsten. Jfr Dansk konst sp. 86.

Kristian Fredrik, se Kristian sp. 1357.

Kristiania, se Oslo.

Kristianopel. 1. Socken i Blek. l., pastorat i Lunds stift. 2,795 inv. — 2. Köping i K. l. 105 inv. K. anlades ss. stad 1600 av Kristian IV av Danmark nära det forna Avaskär, var dansk förrådsplats under Kalmarkriget (se d. o.) och blev svenskt 1658. 1677 förlorade det obetydliga K. sina privilegier. Den 1603—06 upp-

Kristian X.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

förda stadsmuren är delvis bibehållen.

Kristiansand, stad i Vest-Agder fylke, Norge, vid Otteraaens utlopp i Nordsjön. 16,600 inv. Säte för biskop och fylkesman. Livlig sjöfart, transitohandel, skeppsbyggeri och annan industri. K. är flottstation och modernt befäst. K. anlades av Kristian IV 1641. — K:s stift, se Agder 2.

Kristiansborg, se Christiansborg.

Kristianshavn, Christianshavn, se Köpenhamn.

Kristianstad, stad i Kristianst. l., vid Helgeån. Säte för landshövding sedan 1719. 13,035 inv. — Den äldre stadsdelen på Allön (nu en halvö) begränsas delvis av en gammal fästningsgrav; fästningsvallarna äro i ö. och v. ersatta med boulevarder; mellan den v. och Helgeån ligger den vackra Tivoliparken. K:s märkligaste byggnader äro Trefaldighetskyrkan, byggd, trol. efter ritningar av Hans Steenwinkel d. y., 1617—28 och ett av de vackraste exemplen på Kristian

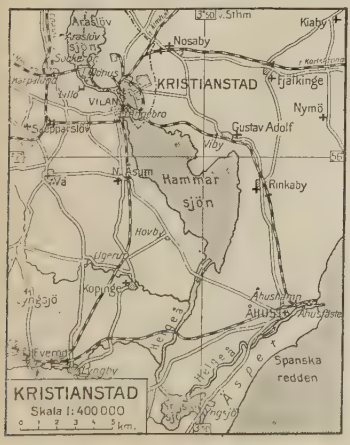

Kristianstad. Trefaldighetskyrkan.

IV:s stil med rik yttre och inre skulpturutsmyckning (altaruppsats och predikstol av marmor), samt Kronohuset, en ståtlig empirebyggnad, nu disponerad av Vendes artilleriregemente, förut även av hovrätten. Bland äldre byggnader märkas även tyghuset och Norra kasernen (1600-t.). Högre allmänt läroverk, högre flickskola, småskollärarinneseminarium, teknisk skola. Den sistnämnda jämte stadsbibliotek och museum (omfattande tekniskt yrkesmuseum, kulturhistorisk avd. och konstavd.) äro inrymda i en gemensam, 1916 uppförd byggnad. Länslasarett. Straffängelse. Förläggningsort för Norra skånska infanteriregementet och Vendes artilleriregemente. K. har järnvägsstation vid Blekinge kustbanor, K.—Hässleholms och Östra Skånes järnvägar och har hamnplats i Åhus (21 km.). Industrin hade 1922 39 arbetsställen med 850 arbetare. De största företagen äro a. b. Mårten Pehrsons valskvarn, grundat 1898, Ljunggrens verkstads a. b., grundat 1890, och a. b.

Skånska Yllefabriken, grundat 1889. K. bildar med Vä pastorat i Lunds stift. I K. finnes garnisonsförs. (875 inv.). — K. anlades av Kristian IV 1614 och avlöste den medeltida staden Vä. Ss. Skånes huvudfästning var det omstritt under Karl XI:s danska krig. Stadens blomstring förskriver sig från 1800-t:s senare del. Skånska hovrätten (numera i Malmö) var förlagd till K. till 1917.

Kristianstad — Hässleholms järnvägar (C. H. J.), tre normalspåriga järnvägslinjer, Kristianstad—Hässleholm, längd 29,5 km., öppnad för trafik 1865; Kristianstad—Åhushamn, längd 17,2 km., öppnad för trafik 1886 samt Kristianstad—Sibbhult—Glimåkra—Älmhult, längd 68,5 km., i sin helhet öppnad för trafik 1909. Äg. Kristianstad—Hässleholms järnvägs a. b.

Kristianstads län omfattar n. och ö. delen av landskapet Skåne. 6,456 kvkm., därav 6,243 kvkm. land. Folkmängd (1924) 244,150, därav mankön 120,090. I städerna bodde 23,895 l. 9,8 % av länets inv. K. indelas judicielltt i 7 domsagor och 7 tingslag, lydande under hovrätten över Skåne och Blekinge, administrativt i 6 högderier och 23 landsfiskalsdistrikt. 4 städer (Kristianstad, Simrishamn, Ängelholm, Hässleholm), 3 köpingar (Tomelilla, Åhus, Båstad) och 19 municipalsamhällen. Av arealen upptogs 1922 3,780 har av trädgård, 239,880 har av åker, 20,220 har av naturlig äng. Den odlade jorden utgjorde 39 %, skogsmarken 45,8 % av hela landarealen. Skörden utgjorde 1922 18,000 ton vete, 61,500 ton råg, 12,700 ton korn, 50,800 ton havre, 60,150 ton blandsäd, 231,000 ton potatis, 170,200 ton sockerbetor, 406,100 ton foderrotfrukter och 197,000 ton hö. Kreatursstocken utgjorde 1919 53,600 hästar, 128,350 nötkreatur, 72,800 får, 86,000 svin och 439,600 höns. Av jordbruk, skogsbruk och fiske levde 1910 61 % av K:s befolkning, av industri och bergsbruk 24,2 %. Livsmedelsindustrin hade 1922 270 arbetsställen och 2,252 arbetare, jord- och stenindustrin resp. 46 och 2,248. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 2,850 km., järnvägarna 733 km., därav enskilda 605 km. och smalspåriga 27 km. K. beröres av statsbanelinjerna Malmö—Hässleholm, Hässleholm—Mjölby, Kävlinge—Halmstad, Åstorp—Mölle och Hälsingborg—Ängelholm samt de enskilda Hälsingborg—Hässleholms, Hässleholm—Markaryds, Markaryd—Veinge, Kristianstad—Hässleholms, Malmö—Simrishamns, Skåne—Smålands, Sölvesborg — Olovström — Älmhults, Ystad—Brösarps, Ystad—Eslövs, Ystad — Gärsnäs — S:t Olovs, Ängelholm—Klippans och östra Skånes järnvägar samt Blekinge kustbanor.

Kristiansund, stad i Nordmör, Möre fylke, Norge, belägen på tre kala öar vid Tingvoldfjordens mynning. Rymlig hamn. 15,000 inv.

Kristi bloddroppar, se Fuchsia.

Kristidskommissioner kallas de organisationer, varmed staten under världskriget sökte genom reglering bekämpa svårigheterna på näringslivets olika områden. 10 aug. 1914 tillsattes Statens industrikommission för övervägande av åtgärder för att i största möjliga utsträckning uppehålla arbetet vid industrian-

läggningarna. Samma dag tillsattes även Statens arbetslöshetskommission, vars uppdrag var att i samråd med Socialstyrelsen föreslå åtgärder till motverkande av den under dåv. förhållanden väntade arbetslösheten. 11 aug. tillsattes Statens livsmedelskommission, med uppdrag att vidtaga l. föreslå åtgärder för avhjälpande och utjämnande av rubbningar å livsmedelsmarknaden. Sedan förordning om statens sjökrigsförsäkring utfärdats 17 aug., tillsattes samma dag Statens krigsförsäkringskommission för frågor rör. sjöförsäkring mot krigsfara. 8 juni 1915 tillsattes Statens handelskommission för ärenden rör. utförselförbud, bestämmelser ang. transitoförsändning av till utförsel förbjudet gods m. fl. frågor. Statens krigsberedskapskommission (se d. o.) tillsattes 17 dec. 1915. 28 sept. 1916 tillsattes Folkhushållningskommissionen, F. H. K., med uppdrag att framlägga slutliga förslag till bestämmelser ang. regleringen av konsumtionen inom landet av socker ävensom av andra livsmedel och ang. den härför erforderliga lokala organisationen samt i övrigt utföra förberedande arbeten för genomförande av en livsmedelsreglering. Den utvecklade sig snart till en väldig organisation, med en mängd avdelningar, ss. jordbruks-, spannmåls-, mejeri-, handelsavdelningarna m. fl., oftast uppdelade i sektioner. Dessa i sin ordning kunde stundom vara indelade i byråer. Kommissionens lokala organisation bestod av livsmedelsstyrelser och jordbruksråd. Inom varje livsmedelsstyrelsedistrikt funnos konsumentråd och kvinnokommitté, spannmåls- och foderbyrå, brödbyrå och sockerbyrå. F. H. K. samarbetade till en början med Statens livsmedelskommission, vilken juli 1917 uppgick i F. H. K. Efter att 1919 ha omorganiserats, blev F. H. K. upplöst med 1920 års utgång. 15 april 1917 tillsattes Bränslekommissionen, B. K., med uppgift att sörja för tillgodoseendet av den enskilda hushållsförbrukningens, industrins och transportmedlens behov av bränsle. Även B. K. svällde ut till en organisation av stora mått: en centralledning i Stockholm med ett stort antal byråer samt länsbyråer med underlydande distriktskontor. B. K. upphörde 1922. Ytterligare ett stort antal kommissioner och sakkunniggrupper tillsattes för olika ändamål, ss. lagerhusbyggnadskommissionen, oljedelegationen, finansrådet, statens odlingskommitté, importregleringsnämnden, sjöfartskommittén m. fl. K. ha utom arbetslöshetskommissionen slutat sin verksamhet, flertalet redan 1919 (om B. K. och F. H. K. se ovan). Statens kostnader för samtliga K. torde ha belöpt sig till omkr. en halv milliard kr.

Kristidslagstiftning, se Krigstidslagstiftning.

Kristiern, äldre dansk form för Kristian (se d. o.).

Kristi födelse, se Tideräkning.

Kristi förklaring, se Förklaring. *Teol.* Minnet av K. firas i sv. kyrkan på 7:e söndagen efter Trefaldighet, vilken numera också officiellt kallas Kristi förklarings dag.

Kristi himmelsfärdsdag, kyrklig högtid till minne av Kristi himmelsfärd, på grund av

Apg. 1: 3 förlagd till 40:e dagen efter påsk, känd åtminstone från senare delen av 300-t., i Sverige alltjämt firad ss. helgdag.

Kristi kors-blomma, se Passiflora.

Kristi lekamens fest (i äldre sv. Helga lekamens dag), romersk-katolsk högtid till förhärligande av Kristi närvaro i det invigda nattvardsbrödet, firad på torsdagen efter Trefaldighetssöndag, infördes på framställning av en visionär nunna 1246 av biskopen i Liége och påbjöds 1264 av påven Urban V för hela kyrkan. Från förra delen av 1300-t. firas den även med en stor procession efter mässan och har alltmer utvecklats till romerska kyrkans förnämsta fest. Ritualen härrör från Thomas av Aquino.

Kristina. 1. Församling i Jönköping (se d. o.). — 2. K. 1. Christina, se Nya Sverige.

Kristina, *svenska* drottningar. 1. Erik den heliges gemål, dotterdotter till konung Inge d. y. Levnadsår obekanta. — 2. K. Stigsdotter Hvide, Karl Sverkerssons andra gemål, Valdemar I:s av Danmark systerdotter. Levnadsår obekanta. — 3. K. av Sachsen, f. 1461, d. 1521, förmäldes 1478 med Hans, då tronföljare i Sverige, Danmark och Norge. Hon ingrep 1501—02 i unionsstriderna genom att söka försvara Sthlm (se Hans), vilket kostade henne halvtannat års fångenskap. — 4. K. av Holstein-Gottorp, f. 1573, d. 1625, Karl IX:s andra gemål, förmäld 1592. Hon bidrog mycket till att ge hovet dess prägel av stränghet och sparsamhet. Som änka deltog hon i styrelsen som den främsta i förmyndarregeringen 1611 och hade sedan allt framgent stort inflytande på sin son Gustav II Adolf. Dessutom styrde hon sitt livgeding samt den unge Karl Filips hertigdöme. Den senares ryska tronkandidatur motarbetade hon i det längsta. Likaså hindrade hon föreningen mellan konungen och Ebba Brahe. — 5. Gustav II Adolfs dotter, f. 1626, d. 1689, drottning 1632—54, till 1644 omyndig, då styrelsen fördes av en förmyndarregering under Axel Oxenstiernas (se d. o.) ledning. K. fick en rent manlig uppfostran. Hon blev fysiskt härdad och var särskilt en mycket skicklig ryttarinna samt älskade bokliga studier, särskilt språk, litteratur och statsvetenskap; däremot voro vanliga kvinnliga intressen henne främmande. Hennes begåvning och bildningsintressen voro lysande, men hennes karaktär var disharmonisk och gåtfull; hon hade en utpräglad härskarförmåga men var samtidigt nyckfull och saknade pliktkänsla. Hon tog i början livlig del i regeringsbestyren och genomdrev oftast sin vilja, även gentemot Axel Oxenstierna, med vilken hon småningom kom på ganska spänd fot. I stället omgav hon sig med yngre gunstlingar, bl. a. M. G. De la Gardie och ett par utlänningar, Pimentelli och Bourdelot. K:s största intresse var litteratur och konst. Hon inkallade lärda män till sitt hov, bl. a. Cartesius; däremot var hon jämförelsevis likgiltig för den inhemska lärda odlingen. Någon självständig insats i vårt lands politiska utveckling har hon knappast gjort. Den yttre politiken var framgångsrik. Genom freden i Brömsebro, som avslutade kriget mot Danmark 1643—45, förvärvades Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel samt Halland på 30

år. Westfaliska freden 1648 satte gräns för Trettioåriga kriget (se d. o.). Inåt var styrelsen mindre lycklig. Med kronans ekonomiska tillgångar bedrev K. ett fördärvligt slöseri, i det hon till gunstlingar och stormän bortförlänade vida mer än företrädarna. Vid K:s kröningsriksdag (1650) stegrades spänningen mellan adel och ofrälse till kris. K. sökte därvid spela en medlande roll men vågade ej öppet taga parti mot adeln. Med dess hjälp ville hon skaffa tronföljden åt sin kusin Karl Gustav, och hon genomdrev också sin avsikt (1649, 1650). Småningom mognade hos henne beslutet att övergå till katolicismen, för vilken hon fattat sympatier av estetiska skäl och till följd av umgänge med utlänningar, bl. a. jesuiter. Då hon som katolik ej kunde stanna på Sveriges tron, beslöt hon att abdikera, och trots ivrigt motstånd av rådet verkställde hon sitt uppsåt på en riksdag i Uppsala 1654. Hon lämnade omedelbart Sverige, övergick f. å. i Innsbruck offentligen till katolska trosbekännelsen samt antog sedermera namnet Kristina Alexandra. Hon bodde mest i Rom men förde under många år ett kringflackande liv. I början hyllades den lysande renegaten livligt i den katolska världen, men hon förspillde snart sitt anseende genom sina politiska hugskott, sin dåliga hushållning samt det upprörande mordet på hovstallmästaren Monaldesco (se d. o.). Hennes rådgivare och stöd blev sedermera kardinal Azzolino (se d. o.), för vilken K. synes ha hyst en ömmare känsla. K. hade fått ett rikligt underhåll från Sverige men hade det oaktat ständigt trassliga affärer. Ett par gånger (1660, 1667) besökte hon Sverige för att

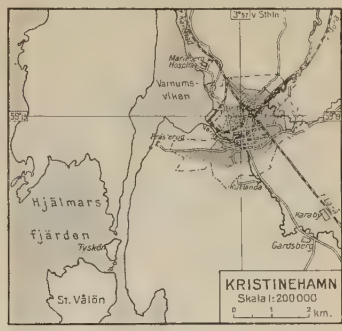

bevaka sina ekonomiska intressen men möttes med misstro och köld. I utlandet levde K. huvudsakl. för konsten och litteraturen. Hon stiftade en litterär akademi, Accademia Reale (jfr Italiensk litteratur sp. 1654) samt sysslade med alkemi och med författarskap, bl. a. självbiografiska anteckningar och filosofiska betraktelser. Hennes storartade bok- och konstsamlingar skingrades efter hennes död. K. avled i Palazzo Corsini i Rom och begravdes i Peterskyrkan, där en gravvård är upprest över henne. Se ill. till Beck och Bourdon.

Kristineberg. 1. Se Fiskebäckskil. — 2. Se Frimureri sp. 694.

Kristine församling. 1. Församling i Falun. 9,630 inv. — 2. Församling i Göteborg. 12,485 inv.

Kristinehamn, stad i Värmland vid ån Varnans utlopp i Vänern; bildar med Varnum ett pastorat i Karlstads stift. 11,905 inv. — Kyrkan är byggd i gotiserande stil av K. G. Brunius på 1850-t. Realskola, högre flickskola, praktisk skola, hospital och hantverksskola för blinda. God handel och livlig sjöfart (särskilt trävaruexport). Industrin hade 1922 30 arbetsställen

Kristinehamn. Tingshuset.

med 517 arbetare. Störst är en mekanisk verkstad (äg. a. b. Karlstads mekaniska verkstad). K. har station vid statsbanelinjerna Laxå—Charlottenberg och K.—Mora; ångbåtsförbindelser med andra Vänerhamnar och Göteborg. — K. fanns som marknadsplats (jfr Fastingen) under namnet Bro redan på medeltiden och blev stad 1642. Det har hemsökts av flera stora eldsvådor, senast 1893.

Kristinehov, gods i Kristianst. l., med huvudgård i Andrarums skn, fideikommiss inom ätten Piper, instiftat av Kristina Piper, som på 1730-t. lät uppföra den nuv. imponerande slottsbyggnaden.

Kristinestad, fi. *Kristiinankaupunki,* stad i s. delen av Vasa l., Finland, vid Bottniska viken. Sjöfart och handel med timmer, tjära och fisk. God hamn. 3,600 inv., största delen svensktalande. — K. anlades av Per Brahe 1649 och har namn efter drottning Kristina.

Kristi'nos (sp. *Cristinos*), spanskt parti, som försvarade den 1833 upprättade regimen under Maria Kristina mot carlisterna (se d. o.).

Kri'stler, Hans Jakob, tysk arkitekt, verksam i Sverige på 1630- och 1640-t., huvudsakl. i Jakob De la Gardies tjänst, för vilken han byggde Jakobsdal (nuv. Ulriksdal, se d. o.) och Delagardieska palatset (se d. o.) i Sthlm, där han även utförde ombyggnaden av Tyska kyrkan (se Tyska församlingen).

Kristliga Föreningen av Unga Kvinnor, K. F. U. K., eng. *The Young Women's Christian Association,* grundades i England 1877 med uppgift att verka i samma syfte som K. F. U. M. 1894 bildades K. F. U. K:s världsförbund, som numera arbetar i 47 länder och omfattar c:a 1 mill. medlemmar. Den svenska K. grundades 1885. Lokalföreningarna i Sverige äro sammanslutna i Förbundet av Sveriges K. F. U. K. Tidningen *Sveriges K. F. U. K.* samt ungdomstidningen *Våra flickor* äro organ för verksamheten.

Kristliga Föreningen av Unge Män, K. F. U. M., eng. *The Young Men's Christian Association,* bildades i London 1844 av handelsbiträdet George Williams (f. 1821, d. 1906, begraven i S:t Paulskatedralen i London) i syfte att verka för unga mäns väl i fysiskt, intellektuellt, moraliskt och andligt avseende. Enl. de grundsatser, som gälla för alla nationalförbund, anslutna till K. F. U. M:s världsförbund (bildat 1855), kan *aktivt* medlemskap endast vinnas av unga män med personlig kristen tro. Av *passiva* medlemmar kräves blott att de respektera K:s grundsatser; i vissa länder finnas därför även icke-kristna medlemmar. — K:s program omfattar utom rent religiöst arbete även kurser och föreläsningar, biblioteksverksamhet, fysisk fostran

(gymnastik, idrott etc.), bostadsanvisning, platsförmedling m. m. I de flesta större städer i de 53 länder, där K. finnes, äger vederbörande förening egen byggnad med mötessalar, klubbrum, gymnastiksalar m. m. — Världsförbundets verkställande organ, v ä r l d s k o m m i t t é n i G e n è v e, förmedlar förbindelsen mellan de olika nationella organisationerna genom sekreterare, tidningar och tidskrifter (jfr F r i e s sp. 672). Världsförbundets nära 9,000 föreningar ha 1,800,000 medlemmar, därav 400,000 pojkar. — F ö r b u n d e t m e l l a n S v e r i g e s K. bildades 1887 och omfattar f. n. 200 föreningar med 16,000 medlemmar. Förbundet utger två tidningsorgan, *Sveriges unge män* och *Sveriges pojkar*.

Kristliga studentvärldsförbundet stiftades 1895 i Vadstena med uppgift att förena kristliga studentrörelser över hela världen. Till K., som är interkonfessionellt, äro f. n. anslutna nära 300,000 medlemmar i 3,113 olika föreningar; föreningarna utöva ett omfattande arbete medelst föredrag för studenter, studentmöten etc. I samband med K. står i de flesta länder den s. k. studentfrivilligrörelsen, vilken spec. upptagit missionen på sitt program; genom dess förmedling ha utgått omkr. 5,500 missionärer. Som en annan sida av K:s arbete under senaste år bör nämnas E u r o p e a n S t u d e n t R e l i e f (Europeiska Studenthjälpen), en 1920 av K. igångsatt organisation med ändamål att hjälpa de nödlidande studenterna i krigsländerna. Den har arbetat i Central- och Öst-Europa samt i Mindre Asien; de av förbundet insamlade medlen uppgå till inemot 11 mill. schweiziska francs. K. står f. n. under ledning av John R. Mott (se d. o.).

Kristlig socialism, benämning på en religiöst betonad socialism, som på det moderna ekonomiska livet vill inympa kristendomens idéer och grundsatser och bekämpar förhållandenas brutalisering genom en långt driven ekonomisk individualism. I det tidigt industrialiserade England uppkom på 1840-t. den första, enbart filantropiska arten av K., representerad av Carlyle, Maurice, Kingsley och Ludlow. De vände sig även mot den ss. antireligiös betecknade samtida kommunismen. K. framträdde senare på fastlandet i riktningar, som stodo i nära kontakt med såväl katedersocialister som katolsk och protestantisk kyrkopolitik. Under påverkan av påven Leo XIII:s sociala encyklika 1891 bildades inom klerikala kretsar i Frankrike gruppen *Catholiques sociaux*, i Belgien *Fédération catholique*, medan i Tyskland biskop Ketteler gentemot Lassalles agitation redan på 1860-t. lade grunden till katolska arbetarorganisationer, som sedermera anknötos till det katolska politiska centerpartiet. De bekämpa den kapitalistiska ekonomins skadliga utväxter men förkasta klasskamp och upptaga även arbetsgivare i sina yrkeskorporationer. — På 1880-t. uppstod vid sidan av den katolska en protestantisk, kristligt social rörelse i Tyskland, där under A. Stöckers ledning bildades ett "kristligt socialt parti". Till detta hörde Fr. Naumann och den sedan till socialdemokratin övergångne Paul Göhre, vilka företrädde en mer liberal riktning. Högerriktningen inom tysk K. har alltid varit anti-

semitisk. Det gäller särskilt Österrikes "kristligt-sociala parti", som under K. Lueger vann stort anhang i småborgerliga kretsar och ännu bildar ett mäktigt katolskt-klerikalt parti. — I Sverige stod Viktor Rydberg nära Englands humana kristliga socialister.

Kristofer (grek. *Kristofo'ros*, Kristusbärare), den heligeK., legendarisk helgongestalt med vidsträckt dyrkan. K. skall ha varit av jättesläkt och lidit martyrdöden genom halshuggning. En yngre (sannol. från 1100-t. härrörande) form av legenden, vilken anknyter till betydelsen av hans namn, berättar om hur K., som ville tjäna den starkaste herren, en gång under det han bistod vägfarande vid en svår flodövergång, också mötte Kristus själv i gestalten av ett litet barn, vars like i tyngd han aldrig prövat. Denna form av legenden blev mycket populär och är ofta återgiven av medeltidens bildande konst.

Kristofer, tre *danska* konungar. Om de båda första se Danmark sp. 53, om den siste se Kristofer av Bayern.

Kristofer av Bayern, konung av *Sverige*, *Danmark* och *Norge*, f. 26 febr. 1418, d. 6 jan. 1448. Efter sin avsatte morbroder Erik av Pommern inkallades han 1439 till Danmark, hyllades efter Karl Knutssons tillbakaträdande i Sverige 1441 och i Norge f. å. I sina handfästningar erkände han rådsväldet i alla tre länderna och fann sig fogligt i sin maktlöshet. För folket var han en impopulär främling, som tillades ansvaret för stormannaväldets hårdhet. I Sverige fick han på grund av de rådande nödåren heta "barkakungen" och hans namn är framför allt fästat vid en revision av landslagen (se d. o.). Han kunde ej infria sitt löfte att skaffa svenskarna Gotland tillbaka från Erik av Pommern. K. var gift med Dorotea (se d. o.).

Kristofer, greve av *Oldenburg*, f. 1504?, d. 1566, tysk kondottiär och humanist, var lübeckarnas anförare i Grevefejden (se d. o.).

Kristologi' (av grek. *Kristo's*, Kristus, och *lo'gos*, lära), läran om Jesu Kristi person. De former, i vilka K. klätt sig, ha växlat med olika tider (jfr Kristendomen sp. 1349). Icke heller har man alltid haft en utförd l. genomtänkt K. För den *äldsta församlingen* låg det närmast att vid tolkningen av Jesu persons betydelse anknyta till Messiasbegreppet (se Messias). De första lärjungarna blevo genom sina påskupplevelser förvissade om att Jesus, som av sitt folks ledare utlämnats till döden, av Gud blivit levandegjord och upphöjts till himmelsk Messias. En slutsats av denna tro var, att han snart skulle komma igen. Möjligen har man också att i termen Människosonen (se d. o.) väsentl. se ett stycke av urförsamlingens K. Ur tron på Jesus ss. Messias framgingo försöken att med hjälp av släktregister ådagalägga Jesu härstamning från David, hans födelse i Davidsstaden Betlehem och uppfyllelsen i hans liv av bestämda profetiska förutsägelser (så särskilt Matteus' evangelium). Däremot torde näppeligen föreställningen om den övernaturliga födelsen ha uppkommit i Palestina. För *Paulus* har Messiasbegreppet tydligen spelat en avgörande roll vid hans första beröring med kristendomen och delvis även sedan. Ss. synonym till "Messias" har man

väl hos Paulus (liksom på de flesta ställen i de synoptiska evangelierna) att anse termen "Guds Son". Möjligen härrör också från Paulus' förkristna, judiska Messiastro den hos honom nya tanken om en Kristi förut-tillvaro före jordelivet, vilken han då vid sin omvändelse överflyttat på Jesus. Emellertid är det karaktäristiskt, att Kristusnamnet redan hos honom i stor utsträckning användes ss. egennamn: Messiasföreställningen träder, trots allt, i bakgrunden (av lättförklarliga skäl, då det gäller förkunnelsen för grekerna). Det namn, Paulus i stället med förkärlek använder, är Herrenamnet (jfr bl. a. Fil. 2: 9 ff.; Herren 2), vilket var vanligt i hellenismens religiösa värld. Om Kristi förhållande till Gud har Paulus icke närmare spekulerat: han har nöjt sig med att ställa Jesus ss. Herre l. Guds Son vid sidan av Gud, Fadern, men ss. honom underordnad. Däremot tages i detta hänseende ett betydelsefullt steg av Johannes' evangelium, vilket i sin inledning anknyter till Logosbegreppet (se Logosläran) och förklarar, att i Jesus den evige Logos blivit människa. Härmed var ett filosofiskt begrepp infört, vilket bildade den direkta anknytningspunkten för *gamla kyrkans* kristologiska lärobildning. Denna vann sin relativa avslutning genom kyrkomötena i Nicaea, Konstantinopel och Kalkedon. På de bägge förstnämnda formulerades kyrkans lära om det gudomliga i Jesu person i motsats till arianismen (se d. o.), och på det sistnämnda avvisades ss. vilsefarande de lösningar av frågan om förhållandet mellan det gudomliga och det mänskliga hos Jesus, som framställts av å ena sidan Nestorius och hans anhängare (se Nestorianer), å andra sidan monofysitismen (se d. o.). Den sålunda väsentl. av gamla tidens grekiska kyrka utformade K. övertogs även av Västern ss. officiell bekännelse. Fromheten rörde sig dock mer än en gång med enklare tankar. Under den tidigare *medeltiden* skildrades i germanska diktalster Kristus ss. hjältekonungen, som, omgiven av sina goda hirdmän, apostlarna, drar ut till strid mot sina fiender, dör hjältedöden på korset och därefter tar sitt himmelska arv i besittning. Och Franciscus levandegjorde för sin samtid på ett nytt och egnartat sätt bilden av evangeliernas Jesusgestalt. Även *reformatorerna* övertogo officiellt den gammalkyrkliga K., men särskilt Luther har i flera principiella uttalanden visat nya vägar: i samband med den förinnerligade och starkt personligt orienterade uppfattningen av frälsningen och tron får den konkreta bibliska Jesusbilden en ännu mer central betydelse än förut. *Ortodoxin* förnyade de gamla formlerna, medan *rationalismen* eg. icke ägde någon K.: för den var Jesus blott dygdeläraren, vilken stod i helt yttre förhållande till den "förnuftiga läran". 1800-t:s repristinationsteologi sökte lösa den gammalkyrkliga K:s problem genom att, i anknytning till paulinska och johanneiska tankar, tala om ett den gudomliga naturens utblottande (*ke'nosis*). Den verkligt reformatoriska tankegången fick däremot ökad kraft genom *senare tiders historiska inriktning*. 1800-t:s främsta namn på denna linje inom K. äro Schleiermacher och Ritschl (se dessa ord).

Kristtorn, se Ilex.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

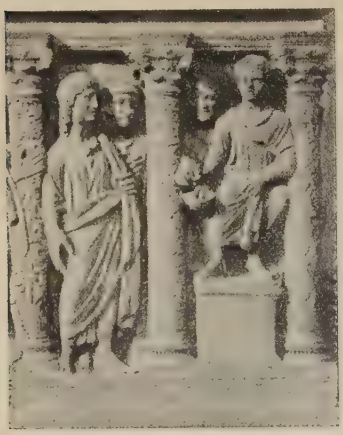

Kristusbild. Kristus inför Pilatus. Relief å sarkofag. 300-t.

Kristus, se Jesus Kristus sp. 125.

Kristusbilder. Något samtida porträtt av Jesus Kristus har säkerligen aldrig funnits. Senare utgåvos emellertid många K. som autentiska, däribland s. k. *akeiropoie'ter*, d. v. s. K. som "icke förfärdigats av mänsklig hand" utan påstås vara tillkomna på övernaturligt sätt. Till dylika K. räknas t. ex. "Veronikas svetteduk" (se Veronika). — De äldsta kristna framställde icke Kristus genom avbildningar utan genom symboliska tecken och bilder (se Kristusmonogram och Kristussymboler). Redan tidigt förekomma dock i katakomberna och på sarkofager verkliga K., antingen enstaka l. ingående i framställningar av bibliska episoder. Kristus framställes här som en ung man i antik dräkt. Med kristendomens seger tränger en ny, från Orienten stammande, mera majestätisk typ igenom, äldre, med mörkt, vanl. långt mittbenat hår och kluvet skägg. Denna typ erhöll under medeltiden mera individualiserade och mänskliga drag men har i stort sett om också med oändliga variationer varit den förhärskande till våra dagar (den antika skägglösa typen har dock stundom återupptagits, bl. a. av Michelangelo). Jfr Ecce homo, Krucifix, Smärtornas man.

Kristusmonogra'm, förkortningar av namnen Jesus och Kristus, i gamla kyrkan använda ss. symboliska kristna tecken. Särskilt vanliga voro de här som fig. 1—6 avbildade tecknen, vilka av de kristna själva tolkades ss. sammansatta av begynnelsebokstäver-

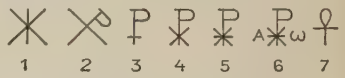

na i namnen Jesus och Kristus (I och grek. X), resp. av de båda första bokstäverna i Kristus (grek. X och R) men till sitt ursprung torde återgå dels på det sexekriga solhjulet, dels på de egyptiska gudarnas livssymbol (fig. 7). Andra kända K. äro *IHS* och *INRI* (se dessa ord). Besläk-

Kristusbild. Kupolmosaik i katedralen i Cefalù. 1100-t.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

tad med K. är användningen av A och O (första och sista bokstaven i grek. alfabetet, fig. 6) ss. Kristusbeteckning (redan i Upp. 22: 13). Jfr Kristussymboler.

Kristussymbo'ler, sinnebildliga framställningar av Kristus, förekomma särskilt i katakomberna. Till K. torde man få räkna t. ex. framställningen av källundret i öknen (jfr 1 Kor. 10: 4), mähända även Noa- och Jonabilderna (jfr Matt. 12: 40). En

Kristusbild. Detalj av triumfkrucifix i Vadstena klosterkyrka av J. Junge. Omkr. 1435.

tydlig Kristusbild är den gode herden, som bär lammet, med konstnärlig förebild i hellenistiska Hermesbilder. Möjl. är också Orfeus avsedd ss. K. Ofta avbildas en kalk jämte bröd, stundom tills. med en fisk, ibland också bröd och fisk l. blott en fisk. Kalken och bröden åsyfta tydligen nattvarden och kunna sålunda betecknas ss. K. Fisken innebär trol. från början en anspelning på berättelsen om bespisningsundret, vilket i gamla kyrkan fattades ss. symbol för natt-

Kristussymboler. Den gode herden och symboliska fiskar. Målning i katakomberna i Kyrene.

varden. Sedermera förband man med fisken tanken på det livgivande dopvattnet (varvid de kristna framställdes ss. de små fiskarna, födda i vattnet av den stora), och slutligen fann man även, att det grekiska ordet för "fisk" (*ikty's*) innehöll begynnelsebokstäverna till orden "Jesus Kristus Guds Son Frälsaren" (på grekiska). En annan känd K. är lammet, stundom jämte en korsfana (jfr Agnus Dei).

Kristvalla, socken i Kalmar l., pastorat i Växjö stift. 1,155 inv.

Krita, en företrädesvis av foraminiferer och andra små kalkskalsorganismer bildad lös kalksten, vanl. tillhörande kritsystemet (se Kritperioden). — K. användes, utom ss. skrivmaterial, i medicinen huvudsakl.

Kristussymboler. Fisk och bröd. Målning i Lucinakatakomberna i Rom.

mot magsyra och som mekaniskt rengöringsmedel för tänderna.

Krite'rium (grek. *krite'rion*), prövningsmedel. *Fil.* Problemet om ett *crite'rium ve'ri*, en prövosten för sanningen i våra tankeakter, blev särskilt genom stoikerna och deras motståndare, de akademiska skeptikerna, ett spörsmål, som sedan i många gestaltningar återkommer i filosofins historia, ss. hos Augustinus och Cartesius. — *Hästsport.* Se Derby.

Kritformationen, se Kritperioden.

Kri'tias, f. omkr. 460, d. 403 f. Kr., den ledande bland "de trettio tyrannerna" i Aten.

Kritici'sm, beteckning framför allt för Kants kunskapsteori i förhållande dels till dogmatism, dels till skepticism.

Kriti'k (grek. *kritike'*), granskning, bedömande. K. har i dagligt tal ofta en negativ innebörd: anmärkning, klander. — I vidare mening är K. den verksamhet, som har granskning och bedömning (vetenskaplig, estetisk o. s. v.) till mål. K:s ändamål är att genom analys skilja det värdefulla från det värdelösa, det äkta från det oäkta etc. Med hänsyn till föremålet för K. talar man om t. ex. bibelkritik (se d. o.), historisk K., undersökningen av de historiska källornas pålitlighet, samt den estetiska K., vilken indelas i litteratur-, konst-, teater- och musikkritik. — I äldre tider hade den estetiska K. framför allt karaktären av ett domslut, varvid verket bedömdes med hänsyn till dess överensstämmelse med gällande smakläror och estetiska åskådningar (jfr Poetik). I samband med uppkomsten av en på empirisk grund vilande konst- och litteraturhistorisk forskning (jfr Konsthistoria och Litteraturhistoria) har K. emellertid alltmer övergått till att genom estetisk och psykologisk analys av konstverket söka förstå och förklara detta. På grund av dessa beröringspunkter med å ena sidan de estetiska teorierna, å andra sidan den historiskt inriktade forskningen kan gränsen mellan K. i en vidare mening och dessa områden ofta vara svävande. I sin mera inskränkta betydelse av regelbundet offentligt bedömande av aktuella företeelser inom litteraturens, konstens, teaterns och musikens område har K. relativt sent framträtt, främst i samband med den moderna pressens utveckling. Den äldsta och betydelsefullaste grenen av den estetiska K. är litteraturkritiken (se d. o.). Konstkritiken grundlades på 1700-t. av Diderot, som i sina *Salons* gav en kritisk kommentar till de på Salongen i Paris utställda konstverken. Teater- och musikkritiken har, med enstaka undantag, först utbildats på 1800-t. — Kri'tiker, granskare. — Kritise'ra, granska, bedöma, klandra. — Kri'tisk, benägen för l. utgörande K.; farlig, spännande.

Kri'tios, grekisk bildhuggare, verksam omkr. 500 f. Kr., utförde 477 tills. med Nesiotes den berömda gruppen av tyrannmördarna Harmodios och Aristogeiton (se ill. till Harmodios), som ersatte den ursprungliga, av Antenor (se d. o.) utförda och av Xerxes 480 bortförda gruppen.

Kritisk, se Kritik. — Kritiska hastigheten, se Fortplantningshastighet. — Kritisk temperatur, Kritiskt tryck, se

Gaser. — Kritisk ålder, se Klimakteriska år.

Kritperioden, den sista perioden inom mesozoiska eran (se Geokronologi); de under K. bildade avlagringarna benämnas kritsystemet (-formationen) efter kritan (se d. o.), som är utmärkande för t. ex. s. Nord- och Östersjöländerna. Till systemet höra också andra slags kalkstenar samt sandstenar (t. ex. i Sachsiska Schweiz) m. fl. sedimentbergarter. Kritsystemet indelas i en äldre avdelning, med serierna neokom och gault, och en yngre, med serierna cenoman, turon, senon och danien. Endast de två sista finnas i Sverige (i Skåne). K. hade ett varmt klimat, även på höga breddgrader (rik fossil flora av ädla lövträd på Grönland), och havet utbredde sig över stora delar av de nutida kontinentområdena. — Växtvärlden utmärktes framför allt av uppträdandet av de äldsta kända angiospermerna, bl. a. *Magnolia'ceae* och hängeväxter, ss. poppel och ek. Särskilt äldre K. uppvisar ormbunkar och gymnospermer (cykadofyter, *Ginkgo*, barrträd). — Av däggdjur funnos endast ett fåtal, tillhörande *Multituberculata* m. fl. numera utdöda grupper. I K. uppträdde tandfåglar jämte en del mera moderna fågeltyper. Av kräldjur funnos jämte krokodiler, ödlor, ormar och sköldpaddor även fisk-, flyg- och skräcködlor, vilka senare dock utdogo vid K:s slut. Stjärtgroddjur funnos i äldre K. Fiskfaunan överensstämde närmast med juraperiodens; i den yngre K. blevo benfiskar talrikare. Ammoniterna utdogo.

Kritsystemet, se Kritperioden.

Kritteckningsmanér, detsamma som crayonmanér (se d. o.).

Krivi'tjer, ry. *Krivitji*, stor slavisk folkstam, som under den tidigare medeltiden bodde vid Volga, Dnjepr, Düna och Njemen.

Kroase'ra (fr. *croiser*, av *croix*, kors), korsa; para djur l. växter av olika raser l. arter.

Kroa'ter. 1. Slaviskt folk, till största delen bosatt inom Kroatien-Slavonien. K. äro av samma stam och tala samma språk (serbokroatiska) som serberna men äro romerska katoliker. Se vid. Jugoslavien. — 2. Ett slags irreguljärt kavalleri, huvudsakl. under 1600-t., rekryterat från Kroatien och Ungern.

Kroa'tien-Slavo'nien, provins i Jugoslavien. 42,500 kvkm. 2,7 mill. inv. V. delen (Kroatien) är ett bergland. Ö. delen (Slavonien) består till större delen av slätter och kullar. Med undantag för karstområdena i s.v. är landet fruktbart. Huvudnäringar äro åkerbruk (vete, majs), boskapsskötsel (spec. svin) och skogsbruk. Även vin och silke odlas. Bergsbruket är av underordnad betydelse, industrin i tillväxt. Av befolkningen äro 62 % kroater, 25 % serber, 6 % tyskar, 3 % magyarer. Nära ¾ äro romerska katoliker, ¼ grekiska katoliker. Huvudstad Agram (Zagreb). — Om K:s historia se Jugoslavien.

v. Kro'batin, Alexander, f. 1849, frih., österrikisk-ungersk fältmarskalk. K. var 1912—17 krigsminister, förde sedan armébefäl på sydvästfronten och bidrog bl. a. till segern vid Caporetto (se d. o.) 1917.

Kro'cket (fr. *croquet*), sällskapsspel, som redan under medeltiden spelades i England och

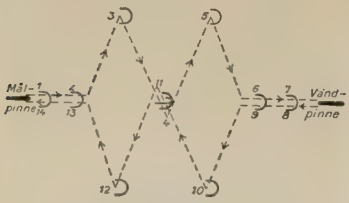

Krocketplan.

därifrån spreds över hela världen. K. spelas på en rektangulär sand- l. (kortklippt) gräsplan (c:a 30 m. lång, 20 m. bred) av 2—8 personer. Varje spelare har ett klot och en klubba. Spelarna uppdelas antingen i två partier l. spela var och en självständigt. K:s huvudmoment består däri, att klotet slås från målpinnen, genom bågarna 1—7 (se fig.) till vändpinnen, som skall träffas, samt därifrån motsatta vägen genom bågarna 8—14 tillbaka till målpinnen. Den (det parti), som först når målpinnen (med samtliga klot), är segrare.

Krogh [kråg], August, f. 1874, dansk zoolog och fysiolog, sedan 1916 prof. i djurfysiologi i Köpenhamn. Har bl. a. visat, att gasutbytet genom lungorna kan förklaras som diffusion. K:s undersökningar ledde till upptäckten, att i vila blott en ringa del av samtliga kapillärer äro öppna på en gång. Vid arbete ökas antalet öppetstående kapillärer, varigenom ämnesutbytet underlättas. Erhöll Nobelpris i fysiologi och medicin 1920.

Krogsered, socken i Hall. l., jämte Drängsered pastorat i Göteborgs stift. 650 inv.

Krohg [kråg], norska målare. 1. Christian K., f. 1852, studerade på 1870-t. i Tyskland, vistades därpå länge i Paris, 1909 prof. och direktör för den nyupprättade norska konstakademin. K. var en av ledarna i 1880-t:s konstnärliga och litterära genombrott och är en av naturalismens banbrytare i norsk konst, en omutlig verklighetsskildrare och en stark, sund och impulsiv konstnärsnatur. Bland hans tidigare målningar märkas främst skildringar ur fiskar- och sjömanslivet och socialt betonade storstadsskildringar, ss. *Albertine* (1887; Nationalgalleriet, Oslo) med motiv ur K:s 1886 utgivna, mot prostitutionen riktade roman med samma namn, vilken föranledde ett sedlighetsåtal, och *Kampen för tillvaron* (1890; Nationalgalleriet, Oslo). K. är även en framstående porträttmålare. I hans senare arbeten har den tidigare detaljskarpa tekniken fått vika för ett bredare målningssätt, besläktat med de yngre norska målarnas. Av sina litterära arbeten har K. samlat ett urval i *Kampen for tilværelsen* (4 bd 1920—21). — 2. Oda K., f. Lasson, f. 1860, den föreg:s hustru, målade först

Kampen för tillvaron. Målning av Christian Krohg.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

En art krokodiler (Crocodilus) med vidsträckt utbredning i Asien, övärlden utanför Bortre Indien samt Australien.

landskap, senare förträffliga porträtt, bl. a. av Gunnar Heiberg (1900; Nat. mus.). — 3. Per K., f. 1889, de föreg:s son, studerade bl. a. för Matisse och representerar en franskt påverkad, dekorativt betonad expressionism, präglad av en stundom bisarr humor.

Krohn [krån], Kaarle, f. 1863, finländsk folklorist, e. o. prof. vid Helsingfors univ. 1898, ord. prof. 1908. K. har i likhet med sin fader Julius K., f. 1835, d. 1888, e. o. prof. vid Helsingfors univ. 1885, ägnat sig åt studiet av de finska folkens sagoskatt och ss. ledare och organisatör av dessa forskningar övat stort inflytande. Han har även bedrivit studier i nordisk mytologi.

Kroi'sos, Krösus, lat. *Croe'sus,* konung av Lydien, känd för sin rikedom (därav "en riktig Krösus", en mycket rik man). Se Lydien.

Kroka'n (av fr. *croquer,* krasa mellan tänderna), sockerbagerialster av tornliknande form.

Krokek, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 2,220 inv. I K. låg fordom ett franciskankloster.

Kroke'tter (av fr. *croquer,* krasa mellan tänderna), bullar tillredda av en tjock stuvning på kött, fisk l. grönsaker, panerade och kokade i flottyr.

Krokfors, se Gustavsfors fabrikers a. b.

Krokodildjur, *Emydosau'ria* (*Crocodi'lia*), en ordn. stora Kräldjur med långt utdragna, starkt tandbeväpnade käkar, av horn- och benplåtar l. -fjäll täckt kropp och lång, från sidorna sammantryckt stjärt. Varma länder i floder och sjöar. Nattdjur. Leva huvudsakl. av ryggradsdjur, många angripa t. ex. boskap, som närmar sig vattnet för att dricka, och stundom människor. Honan lägger ägg i sanden på stränderna och övervakar äggen till kläckningen. Vanl. äro K. ovan mörkt brungröna, svartfläckiga, under smutsgula. Huden användes till finare läderarbeten. Den intill 6 m. långa afrikanska nilkrokodilen, *Crocodi'lus nilo'ticus,* har en inskärning, den 4—5 m. långa nordamerikanska alligatorn, *Alliga'tor mississippie'nsis,* en grop i överkäken, svarande mot fjärde tanden i underkäken. De i Central- och Syd-Amerika levande kaimanerna (caimanerna), *Caima'n,* äro vanl. betydligt mindre. Gavialen l. gangesgavia-

len, *Gavia'lis gange'ticus*, i Främre Indiens större floder, har mycket lång, smal, i spetsen förtjockad nos. Nästan uteslutande fiskätare. Längd c:a 5 m.

Krokodilslut (grek. *krokodeili'tes*), en på dubbelmening i sanningsbegreppet vilande sofism (jfr Slutledning), som urspr. formulerades så: En krokodil har tagit ett barn och lovat modern att återge det, om hon säger honom sanningen därom. Hon säger: "Du ger mig icke barnet åter." Krokodilen svarar: "Nu får du det ej åter: om du talar sanning, på grund av vad du själv påstår, om du åter ljuger, på grund av vårt avtal." Modern svarar: "Jag återfår det säkert, nämligen om jag talar sant, på grund av vårt avtal, eller om jag ej talar sant, emedan jag påstår, att jag ej får det."

Krokodilvaktare, se Ökenlöparfåglar.

Krokslag, ett under närkamp i boxning utdelat slag med bågformig bana.

Krokstad, socken i Göteb. l., jämte Hede och Sanne pastorat i Göteborgs stift. 1,885 inv.

Krokstrand, eg. Björneröd och Kroken, municipalsamhälle i Skee skn, Göteb. l., hamnplats och fiskläge vid Idefjord. 1,035 inv.

Kro'kus, se Crocus.

Kroll-lilja, se Lilium.

Krollsplint (av ty. *krollen*, krusa, krulla), detsamma som vegetabiliskt tagel (se Dvärgpalmen).

Krom (av grek. *kro'ma*, färg), metalliskt grundämne, förekommer i naturen i mineralet kromjärn. K. kan erhållas genom reduktion av oxiden i elektrisk ugn l. genom reduktion med aluminiumpulver (Goldschmidts metod). K. är glänsande och beständig i luften. Atomtecken *Cr*, atomvikt 52,0. K. användes huvudsakl. i stål (se d. o.).

Kromati'n (av grek. *kro'ma*, färg), se Cell sp. 1121 f.

Kroma'tisk (grek. *kromatiko's*, jfr Grekisk musik sp. 1506) kallas den ton, vilken förmedelst tecknen ♯, ×, ♭, ♭♭ l. ♮ ha höjts l. sänkts från skalans ursprungliga toner. — Kromatisk skala är en följd av endast halva tonsteg (i allt 12 st.). — Kromatiska instrument kallas de mässingsinstrument, som förmedelst ventiler förmå att utföra hela den kromatiska skalan.

Kromatofo'r (av grek. *kro'ma*, färg, och *fo'ros*, bärare). *Anat.* Se Hud sp. 965 och Pigment. — *Bot.* Se Cell sp. 1121 och Växtpigment.

Kromfärger, färgämnen, som helt l. huvudsakl. utgöras av kromföreningar. — *Gula K.* Kromgult består av blykromat och framställes i nyanser mellan ljusgult och orange genom fällning av blyacetat med kaliumbikromat. Zinkgult framställes genom att lösa zinkvitt i svavelsyra och fälla med kaliumbikromat, varvid ett dubbelsalt, $3ZnCrO_4 \cdot K_2Cr_2O_7$, erhålles. Gul ultramarin är en blandning av zinkkromat och kalciumkromat. Barytgult (se d. o.). Kadmiumkromgult framställes genom att fälla kadmiumsulfat med bikromat. Användes till konstmålning. — *Röda K.* Kromrött (Derbyrött, Wienerrött m. fl.) består av basiskt blykromat, $PbCrO_4 \cdot Pb(OH)_2$. — — *Gröna K.* bestå vanl. av kromoxid. Kromgrönt, Cr_2O_3, erhålles genom reduktion av kromater med kol, svavel l. gips i röd-

värme. Guignets grönt erhålles genom smältning av kaliumbikromat med borsyra och utlakning med vatten.

Kromföreningar. Krom är i sina föreningar 2-, 3- l. 6-värd. I det 2-värda stadiet bildar krom positiva kromo-ioner, i det 3-värda dels positiva kromi-ioner dels negativa kromit-ioner, i det 6-värda negativa kromat-ioner. *Tvåvärda föreningar* härledas från kromoxidu'l, CrO, och oxideras lätt till kromiföreningar. *Trevärda föreningar.* Kromoxi'd, Cr_2O_3, erhålles som ett grönt pulver vid upphettning av ammoniumkromat l. kromhydroxid. Om den smältes tillsammans med silikat, färgas dessa gröna, och på grund härav användes kromoxid till färgning av glas och porslin. Kromhydroxi'd, $Cr(OH)_3$, erhålles som en blågrå fällning, om ett kromsalt försättes med ammoniak. Det löses av syror under bildning av kromsalter och av baser under bildning av kromiter. Kromsalterna förekomma i två former, en grön och en violett. Kromalun, kaliumkromsulfat, $KCr(SO_4)_2+12H_2O$, kristalliserar synnerligen väl och är isomorf med vanlig alun. *Sexvärda föreningar.* Dessa härleda sig från kromtrioxid, kromsyra (eg. kromsyreanhydrid), CrO_3, som erhålles i form av röda, nålformiga kristaller, om en lösning av kaliumbikromat försättes med koncentrerad svavelsyra. Är ett synnerligen kraftigt oxidationsmedel. Den motsvarar en syra av sammansättningen H_2CrO_4, vilken är känd endast i form av salter, kroma'ter och bikroma'ter. Barium-, bly- och silverkromat äro svårlösliga i vatten. Kromaterna äro giftiga. Kromy'lklorid, CrO_2Cl_2, är en brunröd, i luften rykande vätska, som bildas, om en blandning av kaliumkromat och alkaliklorid upphettas med koncentrerad svavelsyra.

Kromgelatin, bikromatgelatin, se Fotografi sp. 420 och Pigmenttryck.

Kromjärn, kromi't, brunsvart mineral av sammansättningen $FeCr_2O_4$, isomorft med magnetit. K. är den enda krommalmen av betydelse och brytes huvudsakl. i Nya Kaledonien, Brittiska Syd-Afrika, Kanada och Turkiet. K. förekommer även i Norge (Röråstrakten) och i mindre fyndigheter i Jämtland.

Kromläder, läder, framställt genom kromgarvning. Se Garvning sp. 1073.

Kro'mo- (av grek. *kro'ma*, färg), använt som förstavelse i fotografiska och reproduktionstekniska metoder, anger, att de utföras i färger.

Kromofo'r, se Färgämnen sp. 864.

Kromoge'n, organisk förening, som innehåller en kromofor grupp.

Kromopla'st (av grek. *kro'ma*, färg, och *plassei'n*, bilda), se Cell sp. 1121 och Växtpigment.

Kromopsi' (av grek. *kro'ma*, färg, och *o'psis*, syn), vid vissa ögonsjukdomar (se d. o.), vid en del förgiftningar (ss. med hasjisj, metzkal m. fl.) av hjärnan och stundom vid hallucinationer inträdande förändring i uppfattningen av föremåls färg.

Kromosfä'r (av grek. *kro'ma*, färg, och *sfaï'ra*, klot), gaslager, omgivande solen utanför fotosfären, synligt endast med spektroskop l. vid totala solförmörkelser. Dess starkt röda färg har givit upphov till namnet.

Kromosko'p (av grek. *kro'ma*, färg, och *skopei'n*, se), anordning för att samtidigt betrakta vanl.

Lombardiska kronan i Monza.

tre delbilder, vilka tillsammans giva en bild i naturliga färger.

Kromoso'm (av grek. *kro'ma*, färg, och *so'ma*, kropp), se Cell sp. 1124 ff. och Ärftlighetslära.

Kromsyra, se Kromföreningar. — Kromsyreelement, se Galvaniskt element sp. 1033.

Kromy'lklorid, se Kromföreningar.

Krona (lat. *coro'na*, krans). 1. K. l. blomkrona, se Blomma sp. 116. — 2. Se Hov sp. 950. — 3. Se Ankare. — 4. Se Ljusredskap. — 5. Ring- l. hjälmformad huvudprydnad, merendels av ädel metall och rikt utstyrd samt ofta försedd med spetsar (s. k. spiror), blad och överböjda byglar. K. bäres numera endast vid mycket högtidliga tillfällen av ett fåtal suveräner och av pärerna i England samt av brudar (se Bröllop sp. 716). Ang. den heraldiska K. se Heraldik. — K. som utmärkelsetecken för härskare är urgammal. De egyptiska faraonerna buro en hjälmformad K., "sechmet" (se ill. till Egypten sp. 751), likaså de babyloniska och assyriska konungarna (se ill. till Assyrien sp. 777). En liknande form är den persiska tiaran (se d. o.). De romerska kejsarna buro ofta en triumfatorkrans av blad l. ett diadem (se d. o.), men först de östromerska anlade ring- l. hjälmformade K. De västgotiska konungarna buro ringformade K., ss. de i Toledo 1858 funna K. från mitten av 600-t. visa. Även den lombardiska järnkronan i Monza från slutet av 500-t. är ringformad, bestående av ett med ädla stenar smyckat guldband, i vars inre sitter en liten järnring, som säges vara smidd av en spik ur Kristi kors. Den har burits av bl. a. Karl den store vid dennes kröning till lombardisk konung 774. Av bysantinskt ursprung är S:t Stefans K. i Budapest. Denna är icke öppen utan täckt av tvenne tvärgående byglar och krönt av ett kors. Även den s. k. Karl den stores K. i Wien (enl. inskription gjord för kejsar Konrad II, krönt 1027) anses delvis vara bysantinsk. Den är försedd med en bygel och framtill på denna ett kors. De tidigaste europeiska K. voro i allm. öppna, senare uppkommo de med byglar slutna för kejsare l. envåldshärskare, denna typ upptogs av renässans- och barocktidens

Stefanskronan i Budapest.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

konungar och blev småningom den allmänna typen för konungakronan. Trots K:s urgamla förefintlighet som utmärkelsetecken för härskare har den dock icke alltid varit den heliga sinnebilden för makten, utan i många fall utvecklat sig ur ett smycke l. en huvudbonad, som burits av en framstående person som värdighetstecken. Under medeltiden buros sålunda K. vid festliga tillfällen icke blott av furstar utan även av adelsmän samt deras damer och t. o. m. av framstående borgare. — Den äldsta i Sverige kända och

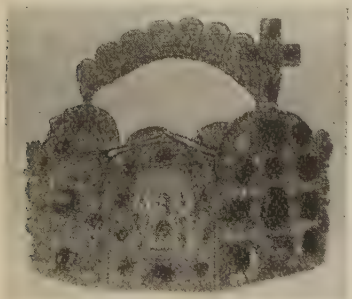

Kejsarkronan i Wien, även kallad Karl den stores krona.

ännu bevarade konungakronan är den s. k. Erik den heliges K. i Uppsala domkyrka. Denna har dock säkerligen urspr. smyckat en helgonbild. Om de senare svenska, till regalierna hörande K. se Regalier. För kungl. begravningar gjordes ofta särskilda K. — Ang. påvens tredubbla K. se Tiara. Jfr Kröning. — 6. Räkneenheten i Sveriges och flera andra staters myntsystem. I de skandinaviska länderna infördes benämningen K. (da. och no. *Krone*) på den vid myntunionens och guldmyntfotens genomförande 1873 upprättade räkneenheten. En enkronas silvervikt skall vara

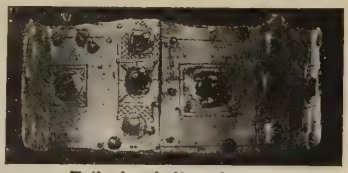

Erik den heliges krona.

6 gr., dess bruttovikt 7,5 gr. och dess värde i guld = $^1/_{2480}$ kg., d. v. s. av 1 kg. guld kan utmyntas 124 tjugukronestycken, 248 tiokronestycken l. 496 femkronestycken. Av silver präglas även tvåkronestycken. Övergången från äldre myntsystem förmedlades genom att K. sattes lika med den i silvervärde nästan lika svenska riksdaler riksmynt. 2 K. blev = 1 dansk riksdaler riksmynt och 4 K. = 1 norsk speciedaler. — Namnet K. åsyftar det krönta riksvapnet i myntbilden, vilken övertagits från riksdalern. Kronan, som är ett i myntbilder vanligt element, har givit namn åt skilda länders mynt under olika tider, t. ex. eng. *crowns* (se d. o.) och österrikiska *Kronen*, myntenhet 1892—1924 med parivärde av 75 öre, i det att av 1 kg. guld av $^9/_{10}$ finhet utmyntades 2,952 Kronen-stycken. — Ungern hade under föreningen med öster-

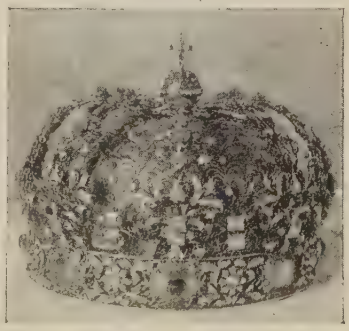

Svensk kunglig krona från 1600-t.

Julius Kronberg. Jaktnymf och fauner. Målning. (Nat. mus.) — **Apollo.** Kartong till plafondmålning i Dramatiska teatern, Stockholm.

rike 1892 års kronvaluta, och på denna grundar sig dess nuv. sedelvaluta med enheten K. (ung. *korona*) liksom även Tjecko-Slovakiets K. (tjeck. *koruna*).

Kronan, Norra K. (på n. hemisfären) och Södra K. (på s. hemisfären), stjärnbilder, av vilka den förra, belägen mellan Bootes och Hercules, igenkännes på sju i en kronliknande båge belägna stjärnor.

Kronan, uttryck, som i offentligt rättsspråk i allm. betecknar staten, stundom regeringen. Äldre gen. krono i sms. och vissa äldre uttryck. Jfr Fiscus.

Kronan, Skansen K., se Göteborg sp. 237.

Krona och klave, lottkastning med mynt, varvid utgången beror på vilken sida av myntet som kommer upp vid nedslaget. Namnet syftar, liksom "gubbe och pil" m. fl. uttryck, på olika myntbilder (klave är den fordom vanliga bilden av två korslagda pilar).

Kronberg, Julius, f. 1850, d. 1921, målare, prof. vid Konsthögskolan 1885—98. K. studerade bl. a. i München, där han tog intryck av Makart, vistades därefter i Venedig, där han studerade och kopierade de gamla mästarna, och 1877—89 i Rom. Hans första betydande arbete är *Jaktnymf och fauner* (1875, Nat. mus.), som genom sin djärva sensualism och bländande kolorit med ens gjorde honom ryktbar. Han senare stora målningar ss. *Kleopatra* (1883), *David och Saul* (1885) och *Romeo och Julia* (1886) vittna ofta mer om kulturhistorisk lärdom än om målerisk ingivelse. Ss. monumentalmålare gjorde K. en betydande insats med sina takmålningar i Kungl. slottet (1890—94), i Adolf Fredriks kyrka (1899—1900), i Hallwylska palatset och i Dramatiska

Kronborgs slott.

teaterns salong (1908), utförda i en idealiserande, av ljusa färger och dekorativ linjeverkan kännetecknad stil. Måleriskt mest betydande äro K:s studier och skisser, samlade i hans 1922 till Skansen i Sthlm flyttade ateljé.

Kronblad, se Blomma sp. 116.

Kronborg, danskt kungl. slott vid Öresund intill Helsingör, uppfört av Fredrik II 1574—85 genom holländska byggmästare på grunden till en äldre av Erik av Pommern anlagd borg, Krogen. K. är en fyrlängad borg i holländsk renässansstil, omgiven av kasemattförsedda vallar, berömda som skådeplatsen för de första scenerna i Shaksperes Hamlet. K. var en stödjepunkt för tulluppbörden i Öresund men kunde ofta ej hindra holländska, svenska och engelska flottor att forcera sundet. Svenskarna innehade K. 1658—60. — K., vars historiska minnen förevisas, inrymmer numera ett handels- och sjöfartsmuseum. Restaurering beslutad 1925.

Kro'ne, da., no. och ty. [krå'-], krona (se d. o.).

Kro'necker. 1. Leopold K., f. 1823, d. 1891, tysk matematiker, har huvudsakl. arbetat inom algebra och talteori. — 2. Hugo K., f. 1839, d. 1914, prof. i fysiologi i Bern 1885—1914, en mångfrestande forskare, mest bekant för uppställandet tillsammans med H. P. Bowditch (f. 1840, d. 1911) av "allt- l. intetlagen", vilken innebär, att hjärtat för de mest olika retningar svarar antingen med en maximal kontraktion l. också ej alls kontraherar sig, beroende på i vilken fas av hjärtperioden (se Hjärta sp. 826) retningen inträffar. Denna lag har senare kunnat tillämpas på nervvävnad i allmänhet.

Kronglas. 1. Se Glas sp. 1293. — 2. Se Glastillverkning sp. 1309.

Kronhjortsläktet, *Ce'rvus*, ett släkte Hjortdjur. Mulen är naken, hornen, som endast finnas hos hanen, trinda, förgrenade.

Kronhjort. Hane. Längd inemot 2 m. Hinden mindre.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

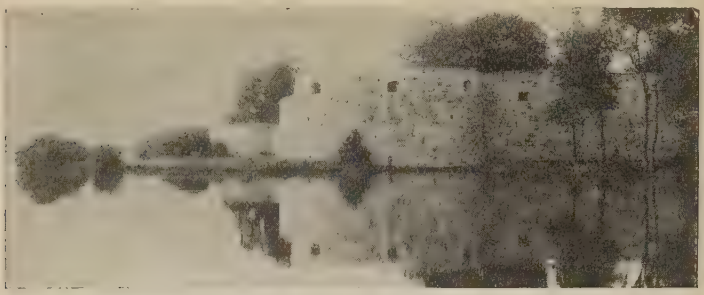

Kronobergs slottsruin.

Svansen är kort. Kalvarna äro vitfläckiga. Skogsdjur, som leva i polygami. Kronhjorten, *Cèrvus e'laphus*, är sommartid mörkt rödbrun med ljusbrun spegel, vintertid ljusare gråbrun. K. finnes vild i s. Skåne. Den nordamerikanska wapitin l. kanadahjorten, *Cervus canade'nsis*, har införts till Södermanland men åter utrotats. Fridlysta. — Se även Axishjort.

Kro'nisk (av grek. *kro'nos*, tid), varaktig. *Med.* Användes om sjukdomsprocess med långdraget förlopp och vissa särtecken, som skilja från akuta processer (jfr Akut).

Kronjurister, benämning å engelska regeringens två förnämsta juridiska rådgivare, *Attorney general* och *Solicitor general.* K. äro medlemmar av underhuset och ministären men vanl. icke av kabinettet. — Ämbetsmän, motsvarande K., finnas i Skottland, Irland, För. Stat. m. fl.

Kronjuveler, staten l. i äldre tider statsöverhuvudet tillhöriga smycken och ädla stenar, som i allm. kommit att omfatta de äldsta och största kända ädla stenar, och rikets regalier (se d. o.).

Kronkoloni' (eng. *Crown Colony*), brittisk koloni, över vilken brittiska kronan direkt utövar styrelsen (jfr Dominion).

Kronkreditaktiebolaget, se Svenska Kronkreditaktiebolaget.

Kronoallmänning, egendom, som tillhör kronan, i regel med tillämpning av regalrättsanspråk. Se Grundregale och Skogslagstiftning.

Kronoberg, kungsgård i Växjö landsförsamling, Kronob. l., med en vackert belägen borgruin på en holme i Helgasjön. K. är en 1527 till kronan reducerad biskopsgård, vars första fasta hus uppfördes på 1440-t. Förstört av danskarna 1469 men återuppfört, var det 1542 den upproriske Dackes tillhåll. Därefter byggdes ett nytt och starkare fäste, som stod sig under Nordiska sjuårskriget och Kalmarkriget samt blev länsresidens. Det fick sedan Karl XII:s tid förfalla. 1921 konserverades ruinen.

Kronobergs län omfattar större delen av s. Småland innanför Kalmar l. 9,910 kvkm., därav 8,907 kvkm. land. Folkmängd (1924) 158,640, därav mankön 79,180. I stad bodde 9,700 inv. l. 6,1 % av länets inv. K. indelas judiciellt i 4 domsagor och 5 tingslag, lydande under Göta hovrätt, och administrativt i 4 fögderier

och 16 landsfiskalsdistrikt. 1 stad (Växjö), 4 köpingar (Tingsryd, Älmhult, Ljungby, Markaryd) och 8 municipalsamhällen. 1,870 har trädgård, 106,300 har åker, 50,470 har naturlig äng. Den odlade jorden utgjorde 1923 12,1 % av hela landarealen, skogsmarken 70,9 %. Skörden utgjorde 3,050 ton vete, 22,600 ton råg, 7,300 ton korn, 44,700 ton havre, 3,200 ton blandsäd, 67,600 ton potatis, 76,200 ton foderrotfrukter och 136,200 ton hö. Husdjur 1919: 16,100 hästar, 98,800 nötkreatur, 80,500 får, 26,200 svin, 166,500 höns. Av jordbruk, fiske och skogsbruk levde 1910 64,1 % av K:s befolkning, av industri och bergsbruk 22,6 %. Glasindustrin hade 1922 24 arbetsställen och 1,908 arbetare, pappers- och grafisk industri resp. 5 och 1,606, och trävaruindustrin resp. 79 och 1,161 samt torvindustrin resp. 22 och 1,344. De allmänna vägarna hade 1922 en längd av 3,260 km., järnvägarna 724 km., därav enskilda 642 km., varav smalspåriga 385 km. K. beröres av statsbanelinjen Hässleholm—Mjölby samt de enskilda Borås—Alvesta, Hässleholm—Markaryds, Markaryd—Veinge, Kalmar, Karlskrona—Växjö, Växjö—Alvesta, Kristianstad—Hässleholms, Skåne—Smålands, Sölvesborg—Olovström—Älmhults, Bredåkra—Tingsryds, Hönshylte—Kvarnamåla, Halmstad—Bolmens, Karlshamn—Vislanda—Bolmens, Växjö—Tingsryds, Ruda—Älghults, östra Värends, Växjö—Åseda—Hultsfreds, Kosta och Nättraby—Alnaryd—Älmeboda järnvägar.

Kronobergs läns folkhögskola, Grimslöv, grundad 1876, omfattar manlig och kvinnlig huvudkurs samt husmoderskurs. Lantmannaskola sedan 1903.

Kronobergs regemente, I. 11, Växjö, infanteriregemente, uppkommet vid tredelningen 1623 av Smålands storregemente.

Kronobonde, åbo å kronohemman. Se d. o. och Åborätt.

Kronobrevbäring, en allmogen fordom åliggande skyldighet (besvär) att utan kontant ersättning fortskaffa tjänstebrev. K. avskaffades 1873.

Kronobrännerier, förenade med kungligt monopol (regale) på brännvinsbränningen, inrättades i Sverige 1775 av Gustav III. Liljencrantz hade urspr. föreslagit att bortförpakta tillverkningen, men då spekulanterna blevo få, inrättades på förslag av G. G. Wrangel i stället K. under en Regale bränneridirektion. Det självtagna regalet väckte emellertid livlig ovilja, framför allt bland bönderna, och de moraliska följderna av K. blevo svåra, i det superiet i förfärande grad stegrades. Å ena sidan blev "kronosupen" en patriotisk hederssak för rojalisten, å andra sidan tillgrepo de missnöjda lönnbränning i största utsträckning. Ett påbud om privata bränneriredskaps inlämnande i offentligt förvar och sedan om förstöring därav stegrade allmogens ovilja och ledde i Kalmartrakten nära nog till uppror. Redan 1776 började K. utarrenderas, och på 1780-t. började monopolet gå med förlust. K., som kanske mer än något annat bidrog att beröva Gustav III hans folkgunst, måste slutligen 1787 avskaffas. Bränningen frigavs då mot en skatt, som även den blev ett tvisteämne.

Kronofisken, se Fiskerilagstiftning sp. 57.

Kronofogde, se Fogde sp. 228.

Kronofotografi' (av grek. *kro'nos*, tid, och *fotografi*), förr unge-

får liktydigt med kinematografi, numera bildserie med exakt registrering av den tidpunkt, då varje bild tagits. Sådana bildserier ha stort vetenskapligt och tekniskt värde.

Kronogods, se Domän.

Kronogra'f (av grek. *kro'nos*, tid, och *gra'fein*, skriva), astronomisk registreringsapparat, vid vilken den fortlöpande tiden, överförd från ett ur, och tidpunkten för en observation (genom ett handgrepp av observatören) registreras på en framglidande pappersremsa. Se även Ur.

Kronohemman, Allmänna K., kronojord, som innehaves av enskild person under åborätt (se d. o.). K., som särskilt under 1600-t. voro talrika, ha minskats väsentligt särskilt genom frälse- och skatteköp (se dessa ord).

Kronohäkte, se Fängelse sp. 848.

Kronojord, se Domän och Kronohemman.

Kronojägare, till skogsstaten hörande bevakningspersonal, närmast underordnad jägmästarna.

Kronologi' (av grek. *kro'nos*, tid, och *lo'gos*, lära), detsamma som tideräkning (se d. o.). — Kronologisk, i tidsföljd.

Kronolänsman, se Landsfiskal.

Kronome'ter (av grek. *kro'nos*, tid, och *me'tron*, mått), se Ur.

Kronopark, skogsegendom, vartill staten har såväl ägande- som nyttjanderätt och som står under skogsstatens omedelbara förvaltning. Domänstyrelsen har överinseendet över skogshushållningen å K., vilka skola bibehållas oförminskade samt behandlas efter sådana på vetenskapliga regler grundade, för olika ortsförhållanden lämpade hushållningsplaner, som avse skogens framtida bestånd och högsta avkastning (Kungl. förordn. ang. hushållningen med de allm. skogarna i riket 26 jan. 1894). Efter försäljningar under 1820- och 1830-t. återstod blott en mindre del av de äldre kronoparkerna (26,935 har), men fr. o. m. 1860-t. ha K. mångdubblats i areal och antal dels i sammanhang med avvittringen, dels genom inköp, dels ock genom återgång till staten av skogar upplåtna med stockfångsträtt samt rekognitionsskogar. Sammanlagda arealen utgjorde 1 jan. 1923 5,158,377 har.

Kronorusthållshemman, kronohemman, som indelats till rusthåll (se Indelningsverket sp. 1288). Sedan 1600-t. har åborätten till dessa kronohemman varit ärftlig. Se vid. Åborätt.

Kronoränta, se Grundskatt.

Kronos [krå'nnås], se Grekisk mytologi sp. 1507.

Kronoskatt, se Skattelagstiftning.

Kronoskatte, detsamma som skatte (se Jordnatur). Benämningen torde härleda sig dels från den under 1600-t. inkomna uppfattningen om kronans överäganderätt till skattejord, dels ock från den under 1700-t. rådande uppfattningen, att all skattejord urspr. köpts från kronan (den gamla odalskattejorden skulle i huvudsak ha ingått i frälsejorden). Jfr Hemman.

Kronoskjuts, en på innehavare av visst slags jord vilande skyldighet att mot ersättning efter taxa fortskaffa kungl. personer med svit (kungsskjuts), trupper, krigsmaterial m. m. (eg. kronoskjuts) och fångar (fångskjuts). K., som fordom var ett synnerligen betungande besvär, särskilt under krigstid, tages numera ej ofta i anspråk.

Kronoskog, sammanfattning av all kronan tillhörig skogsegendom: kronoparker (se d. o.), vid avvittring i Norrland uppkomna, ej på något särskilt sätt disponerade kronoöverloppsmarker, statens flygsandsplanteringar samt skogar å statens utarrenderade l. till boställen upplåtna hemman, bergslagsallmänningar, renbetesfjäll samt skogar å kronohemman och kronoryggen m. m.

Kronotionde, se Grundskatt sp. 16 f.

Kronouppbörd sker numera på landet med några få undantag genom postverket, i stad genom magistraten l. särskilda av magistraten tillsatta tjänstemän.

Kronovall, gods med huvudgård i Fågeltofta skn, Kristianst. l. Slottet uppfördes 1740 men till- och ombyggdes på 1890-t. av I. G. Clason i fransk barockstil.

Kronoöverloppsmark, mark, som vid avvittring bibehålles som kronans egendom.

Kronprins, se Arvfurste.

Kronprinsens husarregemente, K. 7, Malmö, uppkommet ur det till Sveriges tyska provinser förlagda, 1758 genom värvning uppsatta Svenska husarregementet.

Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, se Sjukvård.

Kronprinsessan Margaretas minnesfond, se Stiftelsen Kronprinsessan Margaretas minnesfond.

Kronprins Gustavs hav, på 78°—81° n. br., 95°—110° v. l., inom Nord-Amerikas arktiska övärld, upptäcktes på "Frams" andra färd under Otto Sverdrup och uppkallades efter nuv. konung Gustav V.

Kronstadt. 1. K. [kransjta'tt], befäst stad i guv. Leningrad,

Kronärtskocka (i blom).

Ryssland, belägen på ön Kotlin. örlogsstation. 24,000 inv. — Det äldsta fortet, Kronslott, anlades 1703 och staden K. 1710, båda av Peter I. K. skyddar inloppet till Leningrad och är Rysslands förnämsta sjöfästning. — 2. K. [krå'nsjtatt], rum. *Brasovu,* stad i Siebenbürgen, Rumänien. 41,000 inv. Museum; handelshögskola. Livlig handel och industri. K. var före världskriget, då det tillhörde Ungern, ett tyskt kulturcentrum i Siebenbürgen. — Under världskriget besegrade Falkenhayn efter framgången vid Geisterwald (se d. o.) 2:a rumäniska armén i tredagarsslaget vid K. okt. 1916, varefter rumänerna utrymde Siebenbürgen och Ungern.

Kronsöm, se Kranium.

Kronärt, *Coroni'lla e'merus* (fam. *Legumino'sae*), buske med parbladiga blad och gula blommor, i Sverige vild på Öland och Gotland och stundom odlad som prydnadsväxt.

Kronärtskocka, *Cy'nara Sco'-*

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Peter Kropotkin.

lymus (fam. *Compo'sitae*), tistellik växt från Medelhavsländerna, allmänt odlad, även i s. och mell. Sverige. Holkfjällens köttiga nedre del och det köttiga blomfästet ätas efter kokning och utmärkas av fin arom. K. fordrar djup, lös, väl dränerad men fuktighetshållande, kraftigt gödslad jord i skyddat läge. Sådden verkställes i februari i växthus l. bänk, plantorna omskolas och utplanteras i maj. Under växttiden vattnas med gödselvatten. Skörden sker, då de köttiga holkfjällen börja skilja sig åt (vanl. fr. o. m. aug.). Av en närstående art l. varietet, *Cynara cardu'nculus*, k a r d o' n, förtäras de köttiga nerverna av de med konst blekta bladen.

Kropotkin, K r a p o t k i n [krapå'ttkin], P j o t r A l e k s e j e v i t j, f. 1842, d. 1921, rysk furste, anarkist, geograf (studerade Amur, Manchuriet och glaciala bildningar i Finland och Sverige). 1874 kom K. i fängelse men flydde till utlandet, där han i en mängd skrifter teoretiskt och praktiskt utvecklade sin anarkistiska filosofi. Den långsamma förberedelsen till den sociala revolutionen samt produktionens organisation i fria kommunistiska förbund äro K:s ledande tankar. Efter några års fängelse för sitt deltagande i en revolt i Lyon 1882 bodde K. i London, tills han efter revolutionen 1917 kunde återvända i triumf till Ryssland. K:s mest bekanta arbete är självbiografin *En anarkists minnen* (1889; sv. övers. 1901). Jfr A n a r k i s m.

Kropp, socken i Malmöh. l., jämte Mörarp pastorat i Lunds stift. 1,180 inv.

Kropp. *Matem.* 1. Den av en sluten yta avgränsade delen av rymden. — 2. En grupp tal, så beskaffade, att om man adderar, subtraherar, multiplicerar l. dividerar olika tal i gruppen med varandra, resultatet blir ett tal ur gruppen. — *Bot.* Se E p i l o b i u m.

Kroppa, socken i Värml. l., jämte Lungsund pastorat i Karlstads stift. 4,310 inv.

Kroppefjäll, s. delen av den bergsträckning, som begränsar Dalboslätten i Dalsland åt v. K. når högst 213 m. ö. h., består av en röd, skiffrig ögongranit och är så gott som skoglöst.

Kroppshåla, c o e l o' m, en mellan tarmen och kroppsväggen befintlig, av mesodermalt epitel begränsad hålighet. K. är hos däggdjur uppdelad i hjärtsäck, bröst- och bukhåla.

Kroppskultur, sammanfattning av arbetet för människokroppens harmoniska utveckling till den grad av hälsa och skönhet, som individuella anlag medge; resultatet av detta arbete. K:s medel äro gymnastik, idrott, fäktning och plastiska övningar.

Kroppspulsådern, S t o r a K., se A o r t a.

Kroppsstraff, stympnings- och prygelstraff, det senare i gamla svenska lagar känt under benämningen hudstrykning, voro i äldre tider vanliga men förekomma numera icke enl. svensk rätt. Ss. disciplinärt tuktomedel får emellertid kroppslig bestraffning i vissa fall användas å manliga fångar, som undergå straffarbete.

Kroppstadfors bruk, a. b. K., Åmot, grundat 1898, äger Kroppstadfors och Noreborgs träsliperier i Eds skn, Värml. l.

Kroppsvärme härrör från den vid födoämnenas förbränning i kroppen frigjorda energin, som blott delvis omvandlas i arbete (hos människan vid muskelarbete ung. ⅓). — I st. f. den förr brukliga indelningen i kallblodiga djur (ryggradslösa djur, fiskar, grod- och kräldjur) och varmblodiga (fåglar och däggdjur) skiljes numera mellan växelvarma l. poikiloterma (kroppstemperaturen växlar med omgivningens) och jämn- l. likvarma l. homoterma djur (temperaturen är i det närmaste konstant). Hos alla djur, även de växelvarma, alstras värme: hos de flesta ryggradslösa djur överstiger K. omgivningens temperatur med c:a 0°,25—0°,5, hos fiskar i livlig rörelse med flera grader. Temperaturskillnaden skulle vara ännu större, om de växelvarma djuren ägde skydd mot värmeutstrålning. Hos de jämnvarma djuren minskas värmeförluster genom fjäder- l. hårbeklädnad l. fettlager i huden. Överhettning undgås genom andningsluftens uppvärmning, genom ledning, strålning, svettavsöndring l. genom vattenavdunstning från luftsäckarna (fåglar), svalget och munhålan (hunddjur). Även värmeproduktionen kan regleras genom ökad l. minskad muskelverksamhet och ämnesomsättning. Vid för stark värmeförlust kan muskelarbete inställa sig automatiskt (skakningar, darrningar). Då i vissa fall omgivningens temperaturförändringar ej kunna uthärdas, företagas vandringar (t. ex. flyttfåglar) l. djuren falla i dvala (se Vinterdvala). Dessa senare djur intaga liksom kloakdjuren en mellanställning mellan lik- och växelvarma djur. Hos myrpiggsvinet varierar temperaturen mellan 25°,5 och 34°,8 C., hos näbbdjuret mellan 31°,8 och 33°,6 C. I medeltal är kroppstemperaturen (i C.) för höns 41°, fasan 42°,5, val 36°,5, råtta 38°, kanin 39°, get 39°,9, får 39°,5, häst 38°,2, äldre nötkreatur 38°,5, kalv 39°,5, svin 39°, hund 38°,2, katt 38°,7. Allt efter ålder, storlek, tid på dagen, kroppsrörelse, omgivande temperatur m. m. förekomma variationer på c:a 1° uppåt l. nedåt. — Hos människan liksom hos övriga likvarma djur hålles kroppen genom sin från förlängda märgen kontrollerade värmeregulation vid en inom vissa snäva gränser konstant temperatur. Hos människan håller sig K. vid c:a 37° med dagsvariationer på c:a 0°,5; morgontemperaturen är c:a 36°,7, aftontemperaturen c:a 37°,2, mätta i ändtarmen. Ansträngande arbete kan giva en temporär värmestegring på flera grader. Dessutom ingår en temperaturstegring som symtom på rubbning i värmeregulationen (jfr Feber och Ämnesomsättning).

Krossmaskiner, apparater för nedkrossning av styckformigt massgods. Den för grövre, hårt material, ss. malm och sten, använda K., käftkrossen l.

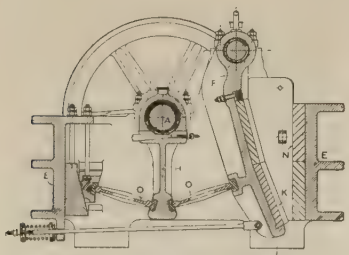

Käftkross. Blakes tuggare.

tuggaren, består av ett gjutjärns- l. stålstativ (*E*), inom vilket är placerat ett knähävtyg (*H*) påverkande en rörlig käft (*F*), försedd med en krossplatta (*K*) av kokillhärdat gjutjärn l. stål. Denna bildar med en liknande fast krossplatta (*N*) ett kilformigt rum, i vars övre ända det okrossade godset inmatas och från vars nedre det krossade utfaller. Genom käftens tuggande rörelse frammatas och sönderbrytes godset mellan plattorna. Knähävtyget, som får sin rörelse från ett remdrivet svänghjul med excenteraxel (*A*) påverkar den rörliga käften genom brytskivorna (*O*). Liknande verkningssätt och användning har spindelkrossen, som utgöres av en i ett topplager upphängd spindel, försedd med en konisk krossplatta. I sin nedre ända är spindeln excentriskt styrd av ett kugghjul, genom vilket spindeln tillföres sin svängande rörelse i förhållande till de fasta, trattformiga krossplattorna. Valskrossen består av två mot varandra roterande, släta l. med refflor l. taggar försedda valsar och användes ofta för såväl grov- som finkrossning av hårdare och mjukare material ss. malm, koks, spannmål, torv. En spec. form av valskross är kollergången, vid vilken den ena valsen utbytts mot ett tråg med plan botten, vari 2—4 tunga valsar av järn l. sten löpa, krossande det i tråget inlagda materialet. Den användes ofta för finkrossning av små godsmängder. Valsar, löpande inuti en roterande cylinder, förekomma även, vare sig horisontellt liggande l. ss. hängande pendlar, s. k. pendelkvarnar. Stampverket består av fallande vikter, försedda med uppåt riktade skaft och placerade i en l. flera rader om 5—8 stycken. Vikterna lyftas växelvis av en axel, försedd med kammar, som gripa tag i klotsar på stampskaftet, och nedfalla därefter mot ett krossbord. De roterande kvarnarna, s. k. kul- och rörkvarnar äro horisontellt liggande trummor l. cylindrar, i vilka godset males dels genom den inre friktion, som uppstår, då godset medföljer den uppstigande sidan och åter nedfaller, dels genom stöt och friktion mot de med hårt material beklädda innerväggarna

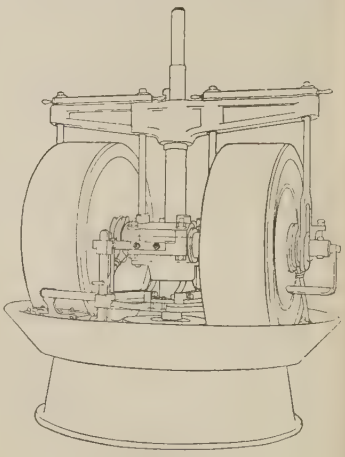

Kollergång.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

och dels, vid hårt gods ss. järnmalm, genom inlagda järn- l. stålkulor l. runda stenar (*pebbles*), vilka verka ss. fallande vikter. Vid kontinuerligt arbetande kvarnar inmatas det omalda godset vanl. genom ena gavelns ihåliga axeltapp, och det färdigmalda avgår i motsatt ända l. genom särskilda springor l. hål i cylinderns inre beklädnad. Malningen sker med l. utan vattentillförsel. Användas mycket för finkorniga malmers pulverisering samt för cementtillverkning. Kulkvarnen har mindre diameter än längd, rörkvarnen däremot flera gånger större; den är vanl. 4—8 m. lång. Bland ofta brukade K. märkas även desintegratorn (se d. o.) och hammarkvarnen, som arbetar med ett inom kvarnkåpan hastigt roterande hjul, försett med ett antal löst svängande järnstavar, vilka sönderpiska malgodset, vanl. kol.

Krossning, mekanisk sönderdelning av styckformigt massgods. Man skiljer mellan grovkrossning (intill 100 mm. styckestorlek), finkrossning (intill 25 mm.) och malning (under 2 mm.). Ofta underkastas samma material alla tre krossningsgraderna med successiv frånsiktning av redan färdigkrossat gods. Nedkrossningen drives dock för varje gång ej längre än till $^1/_4$—$^1/_5$ av ursprunglig styckestorlek. Beroende av materialets hårdhet tillämpas olika krossningsprinciper. K. genom slag och gnidning är den äldsta och naturligaste, varvid släggan och morteln utgöra de primitiva verktygen. K. genom brytning av stycket mellan två fasta uppslagspunkter är vanlig vid grovkrossning av hårt material. K. genom stöt l. klämning mellan plana l. buktiga ytor an-

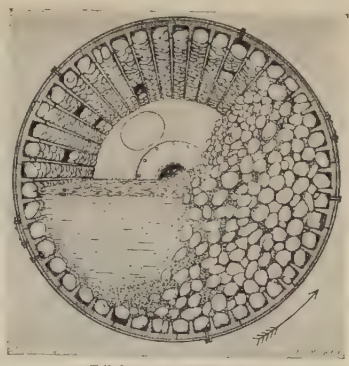

Rörkvarn. Tvärsnitt.

vändes för mjukare gods, ss. kalk, cement etc. Malning (jfr Kvarn) kan bestå i en slag-, press-, skär- l. rivverkan, vare sig genom ett verktygs l. maskindels åverkan på materialet, l. genom dess egna styckens gnidning och stötning mot varandra under rörelse. Med renkrossning förstås inom anrikningstekniken en så långt gående K., att mineralkornen i ett aggregat frigöras från varandra. Med bokning förstås malmstyckens sönderslagning med slägga l. i krossverk till en styckestorlek, som lämpar sig för uppsättning på masugnen.

Krosstensgrus, Krosstenslera, se Morän.

Kro'ton, forntida grekisk stad i s. Italien vid Otrantobukten, anlagd under 600-t. f. Kr., blomstrade under 500- och 400-t. Under 500-t. var K. säte för pytagoréernas religiöst-filosofiska sekt.

Krubbitning, väderslukning, en vanligast hos hästar förekommande ovana att sluka luft. Djuret tager vanl. stöd med framtänderna mot krubban l. annat föremål. Genom sammandragning av vissa halsmuskler drages därvid struphuvudet ned-

Krucifix. Fr. v. Romanskt triumfkrucifix (1100-t.). Tryde kyrka (Skåne). — Sengotiskt triumfkrucifix med trabesplanka (1400-t.). Barsebäcks kyrka (Skåne). — Barockkrucifix (1600-t., trol. av Burchardt Precht). Spånga kyrka (Uppland).

åt och svalghuvudet fylles med luft. Vid struphuvudets återuppstigande pressas luft ned i magen under ett rapande ljud. Säkraste botemedlet är operation (avskärande av vissa halsmuskler).

Krucifi'x (lat. *crucifi'xus*, den korsfäste), plastisk bildframställning i växlande material av Kristus på korset. — Från tidig medeltid finnas bevarade smärre K. av metall, ofta med juvel- och emaljinläggningar, vilka användes ss. altarprydnad l. buros i processioner (se Processionskors); även under senare tid höra dylika mindre K., ofta av elfenben, alabaster l. annat dyrbart material, till altarets prydnad såväl i katolska som protestantiska kyrkor. Under medeltiden blev det dessutom bruk att i kyrkornas triumfbåge uppsätta ett stort K. (ofta naturlig storlek) av polykromerat trä, s. k. triumfkrucifix, som uppbars av en tvärbjälke (*tra'bes*) l. läktare (*lecto'rium*). Stundom omgavs ett dylikt K. av en sörjande Maria och Johannes, bildande en kalvariegrupp (jfr Kalvarieberg). De äldsta K. framställa Kristus som den himmelske, över döden segrande konungen med krona (stundom av metall), urspr. även livklädnad, och rak, frontal hållning. Omkr. 1300 viker denna typ för en mera mänsklig, lidande och törnekrönt. Mot medeltidens slut stegras det lidande uttrycket, gestalten sam-

Kalvariegrupp i domkyrkan i Halberstadt. 1200-t.

Kruppverken i Essen. (Flygfotografi.)

mandrages, såren och bloddropparna återgivas så naturalistiskt som möjligt; renässansen och senare tider ha i stort sett bibehållit denna typ. Under senare medeltid utbildas även korset i rikare former, stundom som ett träd med avskurna kvistar; ändarna prydas oftast av målade l. skulpterade evangelistsymboler (se Evangelist 2).

Krukmakarlera, lera, lämplig som råmaterial för lerkärl o. d. Som sådan användes i Sverige den eldfasta leran i Skåne och den varviga leran.

Krukväxter, se Prydnadsväxtodling.

Krumbacher [kro'm-], Karl, f. 1856, d. 1909, tysk filolog, prof. i medelnygrekisk filologi i München 1891. Genom en mängd arbeten inom bysantinsk filologi (bl. a. *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 1890) och den av K. grundade Byzantinische Zeitschrift 1892 gjorde K. en banbrytande insats inom denna vetenskap.

Krumelu'r (av ty. *krumm*, krokig), kroklinje, släng i skrift, en otydligt skriven bokstav.

Krummacher [kro'm-], tyska reformerta teologer. 1. Friedrich Adolf K., f. 1767, d. 1845, pastor i Bremen från 1824. — 2. Friedrich Wilhelm K., f. 1796, d. 1868, son till K. 1, präst i Berlin från 1847. Både far och son voro framstående folktalare och författare samt energiska bekämpare av rationalismen. Ett flertal av deras arbeten har överflyttats till svenska.

Krumstav, se Kyrkoskrud.

Krumtimmer, krokigt växt (krumt) virke; användes till förbindningar och knän å fartyg.

Krupp, strypsjuka, inflammation i luftstrupen med svullnad av slemhinnan och membranliknande beläggningar, som försvåra andningen och ofta hota med kvävning. K. orsakas vanl. av difteri (se d. o.) men förekommer även vid andra akuta infektioner i luftvägarna, spec. hos barn, och kallas då ofta pseudokrupp. K. behandlas med inhalationer l. intubation.

Krupp [kropp], tysk släkt, innehavare av Tysklands främsta industrifirma. Dess storhet har grundlagts av Alfred K., f.

Krusbärsmjöldagg.

1812, d. 1887, som 1848 övertog en liten, av fadern grundad verkstad i Essen. Han utvecklade särskilt degelstältillverkningen och tillverkade bl. a. degelstålkanoner, som med framgång prövades i dansk-tyska kriget 1864. Sonen Friedrich K., f. 1854, d. 1902, utökade firman genom inköp av bl. a. Grusonwerk (se Gruson), det stora skeppsvarvet Germaniawerft i Kiel samt andra järnverk, kol- och järngruvor. Firman ärvdes av hans dotter Berta K., f. 1886, gift 1906 med f. legationsrådet Gustav v. Bohlen und Halbach, f. 1870, vilken tagit namnet Krupp v. Bohlen und Halbach och är chef för den 1903 till familjebolag ombildade firman Friedrich Krupp. Kruppverken voro under världskriget Tysklands främsta leverantör av artillerimateriel och sysselsatte vid krigets slut 165,000 arbetare. Antalet är nu c:a 100,000, därav c:a hälften i Essen. Sedan kanontillverkningen enl. Versaillesfredens bestämmelser måst upphöra, tillverkas maskiner, räls, järnvägsmaterial samt halvfabrikat av stål och järn. K:s anläggningar i Essen bilda ett mönstersamhälle med tjänstemans- och arbetarbostäder, sjukhus, industri- och hushållsskolor m. m.

Kruppa, se Kors.

Kruppa'd (fr. *croupade*), se Ridning.

Kruppö's, behäftad med krupp l. kruppliknande inflammation. — Kruppö's pneumoni', se Lungsjukdomar.

Krura'l (av lat. *crus*, ben), hörande till benet.

Krusbär, se Ribes.

Krusbärsmjöldagg, *Sphaerothe'ca* (även, oriktigt, *Erysi'phe*) *mors u'vae*, amerikansk K., spec. på krusbärsbuskar förekommande mjöldaggsvamp, som kring sekelskiftet införts från Nord-Amerika till Europa, där den anställt svåra härjningar. K. bildar vit mjöldagg på kvistar, blad och bär, vilken sedermera, särskilt på kvistarna och bären, blir tjock, filtartad och mörkbrun. Angripna skott och blad förtorka, bären stanna i utvecklingen och ruttna slutligen. Svårt angripna buskar dö. Lättare angripna bär äro vid förtäring icke skadliga. Även vinbärsbuskar angripas stundom. K. bekämpas genom kalkning av jorden, besprutning av buskarna, uppbrännande av skadade delar, kontroll på försäljning av buskar. Jfr Erysipheae.

Krusbärsmott, se Mottfjärilar.

Krusbärsmätare, *Abra'xas grossularia'ta*, en art Mätare med svarta, runda fläckar i tvärrader på vingarna och gula tvärband på framvingarna. Bredd mellan vingspetsarna 35—41 mm. Larverna äro vita, svartfläckiga, med gul sidostrimma, leva på krus- och vinbärsbuskar. K. bekämpas med arsenikgifter, ss. kejsargrönt och blyarsenat.

Krusbärsstekel, se Bladsteklar.

Kruse, Mathilda, se Malling.

Kruse. 1. John K., f. 1865, d. 1914, museiman, konsthistoriker. K. var urspr. litteraturhistoriker och utgav 1895 en avhandling om Hedvig Charlotta Nordenflycht. 1896 anställd vid Nat. mus., vars handtecknings- och gravyrsamling han förestod till 1911, ägnade han sig särskilt åt studium och publicering av Rembrandts teckningar men även åt analys av dennes målningar (*Rembrandts färger*, 1912). — 2. Ole K., f. 1868, målare av dansk börd. Hans målningar, bl. a. *Livets träd* (Göteborgs mus.), präglas av naiv stilisering och ett allegoriskt l. bibliskt innehåll.

v. Krusenstjerna, adlig ätt, introducerad 1650. 1. Edvard v. K., f. 1841, d. 1907, ämbetsman och politiker, var civilminister 1883—89 och 1896—1902 samt blev 1889 generalpostdirektör. Hans stora ämbetsmannaduglighet togs i anspråk för en mängd skiftande uppgifter. Led. av F. K. 1885—93 och av A. K. från 1894, var K. i riksdagen moderatliberal vilde. — 2. Henning v. K., f. 1862, vice amiral 1923, chef för marinstaben sedan 1916. K. var sjöminister 1910—11.

Krusflor, ett slags crêpe (se d. o.).

Krusmynta, se Mynta.

Krussjuka, flera växtsjukdomar, utmärkta av att bladen krusa och rulla ihop sig. Viktigast är bladrullsjuka (se d. o.).

Krussyra, se Rumex.

Kru'sta (lat., skorpa), sårskorpa l. annan intorkad beläggning.

Krusta'd (fr. *croustade*), bakverk, kokt i flottyr på s. k. krustadjärn, så att det får formen av en bägare, vilken serveras fylld med någon stuvning.

Krut, ett sprängämne (se d. o.) av sådan beskaffenhet, att det lämpar sig till utdrivning av projektiler ur eldvapen (jfr Kanon och Handeldvapen). K. skall äga sådan förbränningshastighet, att ett jämnt och jämförelsevis lågt tryck uppstår under projektilens gång genom loppet; förbränningstemperaturen bör ej vara så hög, att godset i eldvapnet smälter; de vid förbränningen uppstående produkterna böra ej kemiskt inverka på godset. K. skall dessutom vara lätt och säkert antändligt och bör vara så beskaffat, att självantändning ej uppstår. Man skiljer mellan två olika krutslag, mekaniskt och kemiskt K. — Mekaniskt K. (svartkrut och brunkrut) består av blandningar av salpeter, kol och svavel. *Svartkrutet* består vanl. av 75 % kalisalpeter, 15 % kol och 10 % svavel. Det antändes, om det upphettas till en viss temperatur, varvid salpetern oxiderar kolet och svavlet. Vid förbränningen bildas koloxid, koldioxid, kväve, svavelväte m. fl. gaser till 42 à 45 % av K:s vikt samt dessutom fasta ämnen (kaliumkarbonat, -sulfat, -sulfid m. fl.). De gasformiga produkterna (krutgasen) ha vid vanlig temperatur och normalt tryck en volym av c:a 270 kbcm. per gr. K., vid den höga förbränningstemperaturen mångdubbelt större. De fasta förbränningsprodukterna utslungas dels i luften (krutrök), dels kvarstanna de i vapnet som krutslagg l. krutsmuts. Svavlet stannar nästan helt och hållet i krutsmutsen men åstadkommer genom sin närvaro

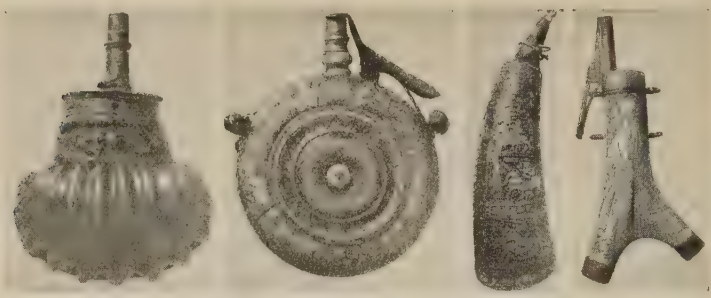

Fr. v. Italiensk krutflaska från 1600-t. — Tysk krutflaska från 1600-t. — Norskt kruthorn. — Tyskt kruthorn från 1500-t.

en jämnare förbränning. *Brunkrut* l. *chokladkrut* innehåller mindre starkt kolat kol. Brunkrutet blir vid pressning segare än svartkrutet och får därigenom en jämnare förbränning; svavelhalten kan därför minskas. Vanlig sammansättning är 78 à 81 % kalisalpeter, 16 à 19 % kol samt 3 % svavel. — K. torde ha uppfunnits i Kina före vår tideräknings början. Det infördes av araberna i Europa och torde ha varit allmänt känt där i slutet av 1200-t. I Sverige torde K. ha kommit i bruk under 1300-t. Mekaniskt K. användes numera huvudsakl. som laddning i lös ammunition, i fyrverkeripjäser till anfyrningsladdningar för artilleriändamål och, i ringa mån, vid bergssprängning (b e r g k r u t). — K e m i s k t K. utvecklar vid förbränningen ingen l. föga rök (r ö k s v a g t K.) och ger ingen fast återstod. På 1860-t. försökte man använda det högbrisanta bomullskrutet i eldvapen, men försöken inställdes efter ett stort antal explosionsolyckor på grund av självantändning. 1885 framställdes K. av gelatinerad nitrocellulosa, som för detta ändamål lösts i ättiketer l. aceton och sedan utskilts i form av en hornartad massa. Numera användes oftast eter som lösningsmedel vid framställning av nitrocellulosakrut. 1888 använde Alfr. Nobel nitroglycerin ss. gelatineringsmedel, varvid han erhöll ett kautsjukliknande ämne, som i värme kunde utvalsas till tunna plattor l. pressas i form av rör. Detta K., som kallades *ballistit* l. *nobelkrut*, infördes i svenska flottan 1891. Det sammansattes av c:a 50 % nitroglycerin och 50 % nitrocellulosa. I England uppfanns ung. samtidigt ett K. av läderartad konsistens, *kordit*, som kunde utdragas i form av stavar l. trådar. Det består numera av 58 % nitroglycerin och 37 % nitrocellulosa, som båda lösas i aceton, samt 5 % vaselin. De första nitroglycerinkruten gåvo mycket hög förbränningstemperatur (c:a 2,800°), betydligt överstigande kanonstålets smältpunkt (c:a 1,650°), så att vapnen hastigt blevo utbrända. Man har därför genom att minska nitroglycerinhalten (i moderna K. ända ned till c:a 25 %) och genom att införa s. k. dämpningsmedel, d. v. s. kol- och väterika organiska föreningar, vilkas närvaro förhindra kolet i nitroföreningarna att fullständigt för-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

brännas till koldioxid, ss. t. ex. vaselin, och estrar med hög kokpunkt, sökt nedsätta förbränningstemperaturen, så att denna för moderna krutsorter uppgår till endast 2,100° à 2,300°. De röksvaga K. ha ej så hög stabilitet som svartkrutet, i synnerhet icke vid högre temperaturer. Vissa K. (i synnerhet nitrocellulosakrut) äro även känsliga för fuktig luft. Förvaras de längre tid på heta platser, t. ex. å krigsfartyg i tropikerna, kunna de avge sura gaser (kväveoxider), som sedan påskynda K:s sönderdelning. De moderna tillverkningsmetoderna möjliggöra dock framställning av röksvagt K., som motsvarar mycket högt ställda anspråk på säkerhet.

Krutdurk, rum i fartyg l. fästning för förvaring av krut o. d.

Krutflaska, k r u t h o r n, portativ behållare för krut, avsedd för eldvapens laddning, användes från 1400-t. i en mängd olika former och ofta med rik och konstnärligt värdefull dekorering; de kommo ur bruk vid de moderna patronernas införande.

Krutjord, en av humussyrade kalciumsalter bestående, i torrt tillstånd kornig jordart, som förekommer i mossar i kalkrika trakter, ss. på Gotland och i Jämtland. K., som har svårt att upptaga och kvarhålla vatten, är en dålig odlingsjord.

Krutkonspirationen (eng. *Gunpowder Plot*), i London 1605, var en plan att spränga överhusets lokal (i Westminster Hall) i luften vid parlamentets högtidliga öppnande. Sammansvärjningen, som leddes av Robert Catesby, Guy Fawkes m. fl. och syftade till upprättandet av en katolsk regim under tronföljaren Karl, upptäcktes emellertid, och de delak-

Kryddnejliketträdet. T. h. blomknopp (nejlika).

tiga straffades. K. gav upphov till parlamentets sed att före öppnandet inspektera sina källarvalv. Jfr E n g l a n d sp. 1075.

Krycka, se O r t o p e d i.

Kryckeståt, folklig ceremoni i s. Dalarna och angränsande trakter i samband med lysning. Brudparet uppvaktas med "krycka", ett l. flera träd, vanl. granar, vilka av ungdomen uppresas i bröllopsgården. K. är besläktad med det i Småland och Östergötland vid samma tillfällen vanliga bruket att "dra björk" samt med seden att vid bröllop vid gården uppresa träd, stänger o. s. v. Denna sed åter sammanhänger direkt med den att resa majstänger. Namnet torde härröra från seden att vid lysningen uppvakta brudparet med "käpp och krycka" ss. en ironisk hälsning från ungdomen till dem, som gått och blivit "gubbe" och "gumma".

Kryddkusten, se G u i n e a.

Kryddnejliketträdet, *Jambo'sa caryophy'llea* (l. *Euge'nia caryophylla'ta* l. *Caryophy'llus aroma'ticus*; fam. *Myrta'ceae*), träd med blanka, läderartade blad och blommor med rött foder och vit krona. De torkade, bruna blomknopparna utgöra handelns k r y d d n e j-

likor (nejlikor), använda som krydda. Av nejlikor destilleras nejlikolja. Den aromatiska beståndsdelen i kryddan och oljan utgöres av eugeno'l (allylmetoxifenol). K. härstammar från Moluckerna och odlas i indomalajiska övärlden samt framför allt på de östafrikanska öarna Sansibar och Pemba.

Kryddor, ämnen, som, tillsatta till födan, öka dennas välsmak och stimulera matsmältningen, i dagligt tal blott (vanl.) torkade växtdelar med dylika egenskaper, betingade av eteriska oljor, hartsartade ämnen o. d. Flertalet K. komma från tropikerna, spec. indomalajiska övärlden och Västindien; flera härstamma från Medelhavsländerna. K. kunna utgöras av rotstockar, bark, blad, blommor l. blomdelar, frukter l. frön. Jfr Anis, Anthriscus, Capparis, Carum, Dill, Fänkål, Ingefära, Kanel, Kardemumma, Koriander, Kryddnejliketträdet, Lager, Mejram, Muskot, Mynta, Nasturtium, Peppar, Persilja, Saffran, Senapsväxter, Thymus, Vanilj. Se även Köksväxter.

Kryddpåse, se Fördelande medel.

Kryddättika, ättiksur spritlösning av kanelaldehyd, eteriska oljor ur lavendel, pepparmynta, citron och rosmarin samt av eugenol. Har numera knappast någon användning i medicinen.

Kryddöarna, se Moluckerna.

v. Krü'dener, Barbara Juliane, f. 1764, d. 1824, baronessa, ryktbar religiös svärmerska. Av tysk-baltisk börd och gift med en rysk diplomat, levde hon ett kringflackande och även för den slutande ancien régimes uppfattning synnerligen galant liv. Hennes första kärlekssaga inspirerade henne till en på franska skriven roman, *Valérie* (2 bd, 1803; sv. övers. 1808). Hennes omvändelsekris kom i 40-årsåldern, sedan en av hennes tillbedjare drabbats av dödande slag inför hennes ögon. Hon blev snart en central personlighet i tidens mysticism och förutsade världens öden i det napoleonska väldets sista, ödesdigra år. Hon påverkade flera furstepersonligheter, främst Alexander I av Ryssland, vars planer till Heliga alliansen (se d. o.) hon stödde.

Krü'ger, Franz, f. 1797, d. 1857, tysk målare, hovmålare i Berlin och Petersburg, målade en mängd porträtt, paradmålningar av stort kulturhistoriskt värde och framför allt hästbilder av en för sin tid ovanlig realism.

Krü'ger, Paul, f. 1825, d. 1904, boerpolitiker. Efter att på 1850-t. och 1860-t. ha deltagit i strider mot infödingarna blev K. en av ledarna för Transvaals opposition mot engelsmännen och utsågs efter landets befrielse 1883 till president. Hans politik mot de inflyttade engelsmännen var en av orsakerna till boerkriget (se d. o. och Syd-Afrika). Efter boernas nederlag begav sig K. till Europa för att utverka medling, men han vann icke beräknat stöd.

Krü'gersdorp, stad i Transvaal, Syd-Afrika, 3 mil v. om Johannesburg. 43,000 inv., ⅓ vita, ⅔ färgade. Medelpunkt i ett gruvområde.

Krylbo, köping i Folkärna skn, Kopparb. l., järnvägsknut vid statsbanelinjerna Stockholm—K., K.—Bräcke och Hallsberg—K. samt Södra Dalarnas och K.—

Norbergs järnvägar. Industriort. 1,820 inv.

Krylbo—Norbergs och Kärrgruvan—Klackbergs järnvägar (K. N. J.), en 22,5 km. lång normalspårig järnväg från Krylbo vid Norra stambanan över Kärrgruvans station vid Norbergs järnväg till Klackberg. Krylbo—Norbergs järnväg öppnades 1875, Kärrgruvan—Klackbergs järnväg (för godstrafik) 1898. Ag. Krylbo—Norbergs järnvägs a. b.

Kryle'nko, Nikolaj Vasilevitj, f. 1885, rysk revolutionär. K. slöt sig till bolsjevikerna och blev efter novemberrevolutionen 1917 krigs- och marinkommissarie samt kort därefter överbefälhavare över armén. Han slöt stilleståndet med centralmakterna 1917 och kämpade 1918 i Ukraina och mot tjeckoslovakerna. Senare blev K. prokurator för särskilt viktiga uppdrag.

Krylo'v, Ivan Andrejevitj, f. 1768, d. 1844, rysk fabelförfattare. Av K:s fabler äro en del översättningar från La Fontaine, omarbetningar av Aisopos och andra källor men de flesta original.

Krympaln, se Gjutning sp. 1276.

Krü'mpersystem, ett i Preussen efter 1808, då landet ej fick hålla större krigsstyrka än 42,000 man, tillgripet system att hemförlova soldater efter erhållen kortare utbildning samt i deras ställe inkalla nya. Genom K. kunde Preussen 1813 uppställa en utbildad armé på över 100,000 man.

Kryohydra't (av grek. *kry'os*, köld, och *hy'dor*, vatten), se Is.

Kryoli't (av grek. *kry'os*, köld, och *li'tos*, sten), ett av natriumaluminiumfluorid, Na_3AlF_6, bestående, färglöst l. vitt mineral, som huvudsakl. användes vid

Kryptan i Lunds domkyrka.

framställning av aluminium (se d. o.), fluorväte och fluorider. Enda större fyndighet är Ivigtut på Grönland.

Krypböna, se Phaseolus.

Krypskytte. 1. K. l. tjuvskytte, olaga jaktutövning. — 2. Stundom liktydigt med smygskytte (se Jakt sp. 27).

Krypta (grek. *kry'pte*, dolt rum). *Byggn.* Under antiken namn på en underjordisk grotta l. gång, hos de äldsta kristna på de rymligare kamrarna i katakomberna l. underjordiska gravkapell i allm. Namnet övergick sedan på gravkapell under större kyrkor, i vilka vanl. en helgongrav befann sig. K. ligger vanl. under kyrkans kor, och valven stödas av kolonnl. pelarrader. — *Med.* Vanl. blint slutande, slanglik nedsänkning av ytepitel från en slemhinna. K. fungera ofta som körtlar l. tjäna att förstora epitelets yta.

Kry'pto- (grek. *krypto's*, dold), i sms. dold, hemlig, lönnlig.

Kryptoga'mer, *Cryptoga'mae* l. *Cryptoga'mia* (av grek. *krypto's*, dold, och *ga'mos*, äktenskap), även kallade sporväxter, en av de två huvudavdelningar, vari växtriket indelades av Linné. Namnet K. antyder, att dessa

växters befruktning, då ståndare och pistiller saknas, skulle vara dold l. okänd, vilket dock numera icke är fallet; namnet sporväxter syftar på fortplantningen genom sporer. K. utgöra ingen enhetlig växtgrupp och uppdelas därför i moderna växtsystem i talrika grupper, var för sig jämställda med f a n e r o g a m e r (jfr d. o.). De bruka även indelas i ormbunksväxter, mossor, alger, lavar och svampar (jfr dessa ord).

Kryptografi' (av grek. *krypto's*, dold, och *gra'fein*, skriva), lönnskrift, skiljaktig från chiffer chiffer (se d. o.), dels numera en lönnskrift skiljaktig från chiffer därigenom, att K. ter sig ss. vanlig text, där den verkliga innebörden döljer sig.

Kryptokalvini'sm (av grek. *krypto's*, dold), "hemlig kalvinism", beteckning för en till Melankton anslutande, under 1500-t:s senare del inom lutherska kyrkan framträdande riktning, vilken i nattvardsläran närmade sig Calvins ståndpunkt och därför häftigt bekämpades av de ortodoxa lutheranerna.

Kryptomnesi' (av grek. *krypto's*, dold, och *mne'sis*, hågkomst), i modernt psykologiskt språkbruk gängse beteckning för en undermedveten minnesbild.

Krypto'n, en av ädelgaserna, förekommer i ytterst liten mängd i luften. Förtätas vid 760 mm. tryck och —152° C. till en vätska. Atomtecken *Kr*, atomvikt 82,9.

Kryptorki'sm (av grek. *krypto's*, dold, och *o'rkis*, testikel), missbildning, bestående i att testiklarna under utvecklingen ej vandrat ned i pungen utan stannat i bukhålan l. ljumskkanalen. Behandling operativ. Jfr K l a p p h i n g s t.

Krypven, se A g r o s t i s.

Krysami'n, $C_{12}H_8[N_2 \cdot C_6H_3(OH) \cdot CO_2Na]_2$, ett gult färgämne, hörande till disazoföreningarna.

Krysanili'n, $C_{19}H_{15}N_3$, ett organiskt färgämne. Kristalliserar i gula prismer och bildar med syror röda salter, vilka i vattenlösning fluorescera i gulgrönt och färga ylle och siden gult.

Krysa'ntemum, detsamma som Chrysanthemum (se d. o.).

Krysarobi'n (av grek. *kryso's*, guld), i håligheter i stammen av *Andi'ra Araro'ba*, en sydamerikansk art *Andira* (se d. o.), bildat gult pulver av föga känd sammansättning. Kallas även a r a r o' b a l. g o a p u l v e r, det senare, emedan handeln med K. förr gick över staden Goa. K. har användning som hudmedel.

Kryse'is, se T r o j a s a g a n.

Kryselefanti'n (av grek. *kryso's*, guld, och *ele'fas*, elfenben) kallas skulptur, som består av guld (i tunna plattor) och elfenben med stomme av trä l. lera. Förfaringssättet användes i den grekiska bildhuggarkonsten urspr. blott till gudabilder.

Kryse'n (av grek. *kryso's*, guld), $\begin{matrix} C_6H_4 \cdot CH \\ | \quad\quad \| \\ C_{10}H_6 \cdot CH \end{matrix}$, ett kolväte, tillhörande fenantrengruppen, förekommer i den över 360° kokande delen av stenkolstjäran.

Krysobery'll, c y m o f a' n, ett av beryllium- och aluminiumoxid sammansatt grönaktigt mineral, vars vackrare varieteter användas som ädelstenar.

Krysoidi'n (av grek. *kryso's*, guld, och *ei'dos*, utseende), gemensamt namn på en del orangefärgade och bruna färgämnen, tillhörande azofärgämnena.

Krysoli't, se O l i v i n.

Krysopra's, se K a l c e d o n.

Kryso'stomos, C h r y s o'-

Svenska kryssaren Fylgia.

stomus, Johannes, f. omkr. 345, d. 407, kyrkofader, patriark i Konstantinopel. Född i Antiokia, tillhörde K. den antiokenska skolan och tillämpade dess skrifttolkning. På grund av sin vältalighet (sitt tillnamn K., "guldmun", erhöll han därav) kallades han 398 till patriark av Konstantinopel, där han med oförskräckthet uppträdde mot det världsliga livet och väckte kejsarinnan Eudoxias vrede. Han blev då förvisad, men folket fordrade hans återkallande. Ånyo avlägsnad, dog han på väg till sin förvisningsort.

Krysotil, en av fina, silkesliknande, mjuka trådar l. nålar bestående utbildningsform av mineralet serpentin. Se Asbest.

Kryss (från mlty. *krûze*, kors), sjömansbenämning på något, som är korslagt; vanl. två korslagda ihopfästade bräder. K. ingår även i benämningarna för aktersta mastens olika delar å större segelfartyg.

Kryssa, se Segling.

Kryssare, örlogsfartyg med huvuduppgifter att utföra spanings- och bevakningstjänst, skydda egen sjöfart och förstöra fiendens sjöhandel, blockera fientlig kust l. ort m. m. Denna kryssartjänst utföres huvudsakl. av pansarkryssare med såväl sido- som däckspansar och pansardäckskryssare med enbart däckspansar. Artilleri, stridstorn o. d. äro dock i allm. även pansarskyddade. Tontalet varierar vid de förra mellan 9,000 och 25,000, vid de senare mellan

Engelska slagkryssaren Hood.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kråkbär.

2,000 och 10,000. Enl. Washingtonfördraget 1922 få K. byggas om högst 10,000 ton och 20,2 cm. kanoner. Moderna K. ha påbörjats efter dessa grunder. Förutom ovannämnda K. finnas i vissa mariner s. k. slag- l. slagskepps-kryssare med sådan bepansring och bestyckning, att de skola kunna ingå i slagflottan. Den modernaste är den engelska Hood om 42,500 ton, 32 knops fart och med en grövre bestyckning av 8 st. 38 cm. kanoner. Dessa K. tillhöra typen slagfartyg (*capital ship*), som enl. nämnda förslag tills vidare ej skola ha högre tonnage än 35,000 ton och grövsta bestyckning 40,6 cm. kanoner. Ang. torpedkryssare och hjälpkryssare se dessa ord.

Krysshult, större knap (se d. o.).

Kryssmejsel, mejsel med högst 10 mm. bred egg, vinkelrät mot tvärsnittets längsta sida.

Krysspinne, se Vävning.

Kryssprick, se Utpricknin g.

Krystvärkar, se Förlossning sp. 938.

Kråka. 1. Damhatt, som baktill omsluter huvudet och framtill är försedd med vida, ansiktet inramande brätten; stundom med hakband. Jfr Klädedräkt. — 2. Se Kråksläktet.

Kråkbär, kråkris, *E'mpetrum ni'grum* (fam. *Empetra'ceae*, av osäker ställning bland dikotyledonerna), litet ris med barrlika blad, röda blommor och (vanl.) svarta stenfrukter, stora som blåbär. Allmänt på skogs- och hedmark i arktiska och temperade länder. Bären äro ätliga men av ringa värde.

Kråkfåglar, *Co'rvidae*, en fam. stora Tättingar med kraftig näbb och näsborrarna vanl. täckta av styva borstfjädrar. Leva flockvis, livnära sig av både djur- och växtdelar. Alla världsdelar. Till K. höra bl. a. alpkråka, kaja, kråksläktet, lavskrika, nötkråka, nötskrika och skata.

Kråkklöver, *Co'marum palu'stre* (fam. *Rosa'ceae*), ört med parbladiga blad och rödbruna blommor, allmän över hela Sverige på kärrmark.

Kråkris, se Kråkbär.

Kråkshult, socken i Jönköp. l., jämte Karlstorp pastorat i Växjö stift. 945 inv.

Kråksläktet, *Co'rvus*, ett släkte Kråkfåglar med långa vingar och styv fjäderdräkt. Alla världsdelar utom Syd-Amerika. Häcka vanl. i träd. Ägg grönaktiga, brunfläckiga. Vanliga l. grå kråkan, *Corvus co'rnix*, är grå med huvudet, framhalsen, vingarna och stjärten svarta. Längd 48—52 cm. Allmän över hela Sverige. Skadar grödan

och förtär nyttiga fåglars ägg och ungar men lever även av skadeinsekter. Vanl. 4—6 ägg. Flytt- och stannfågel. — Korpen, *Corvus co'rax*, är glänsande svart. Längd 63—71 cm. Tämligen sällsynt i Sverige. Strykfågel. — Råkan, *Corvus frugi'legus*, är starkt violettglänsande svart. Näbben relativt spetsig. Hos äldre bortnötas fjädrarna vid näbbroten och kvarlämna en grå fläck. Längd 46—48 cm. Allmän i s. Sverige. Flyttfågel.

Kråksmåla, socken i Kalmar l., pastorat i Växjö stift. 2,000 inv.

Kråkspark, en på enklare föremål ofta använd prydnadssöm. Sys på liknande sätt som langett (se d. o.).

Krångedeforsarna, se Indalsälven.

Krångforsen, se Skellefteå.

Krås (av ty. *kraus*, krusig), veckat l. rynkat stycke tyg l. spets, som fästes kring hals, ärmar o. s. v.; bars tidigare även av män. Jfr Klädedräkt.

Kräfta. *Bot.* Sjukdomar hos växter, vanl. orsakade av parasitsvampar l. bakterier. Viktigast

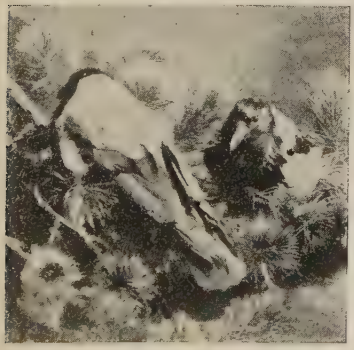

Vanlig kråka. Detalj ur målning av Bruno Liljefors.

Korp.

är fruktträds- l. lövträdskräftan, orsakad av *Ne'ctria gallige'na* (tillhör *Pyrenomyce'tes*). Den framträder som öppna sår på stammar och grenar, omgivna av vedsvulster, och kan även orsakas av frostskador l. dylikt (utan infektion). Den uppträder bl. a. på äpple- och päronträd. Jfr Potatiskräfta. — *Med.* K., ka'ncer, karcino'm (lat. *ca'ncer*, *carcino'ma*), elakartad (malign) svulst (kräftknöl), vars parenkym utgöres av förändrad epitelvävnad med destruktiv växt. K:s byggnad och hastigheten i tillväxt variera med arten av det epitel, varur K. utgått. I K. ingår även en stödjande bindväv. Genom dennas utveckling i förhållande till svulstparenkymet får K. i viss grad den för dess olika former växlande graden av fasthet. Då kärlutvecklingen icke kan hålla jämna steg med svulstvävnadens hastiga tillväxt, bli ofta K:s centrala delar dåligt närda och sönderfalla (*nekrotise'ras*), varvid stundom även blödning inträffar. På så sätt uppstå vid ytlig K. kräftsår. — Efter utgångsvävnaden indelas kräftsvulsterna i täckepitel- och körtelepitelkräfta, men även inom dessa huvudgrupper variera K:s egenskaper med vävnadens art. Den vanligaste täckepitelkräftan

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

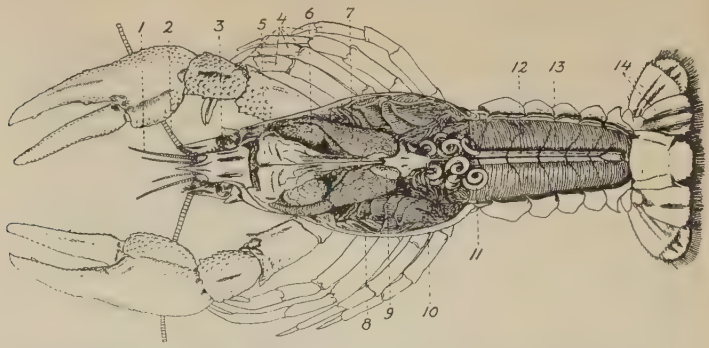

Kräftdjur. Fig. 1. De viktigaste inälvorna m. m. hos hane av vanlig kräfta. 1 1:a antenn; 2 2:a antenn; 3 öga; 4 gångfötter; 5 mage; 6 överkäkmuskel; 7 lever; 8 gälar; 9 testikel; 10 hjärta; 11 sädesledare; 12 ändtarm; 13 muskulatur; 14 plattor på näst sista segmentet, uppkomna ur en klyvfot.

är skivepitelkräftan med lokalisation på läppar, tunga, i matstrupe och struphuvud, å yttre genitalia l. på hudytan. Dessa svulster äro oftast tämligen hårda och ha, därest den prolifererande vävnaden utgöres av hudens yttre lager, en tendens till hornvandling, hornkräfta, kankroi'd (*cancroi'd*). Andra hudkräftor, utgångna från de djupare lagren, ha stor tendens till sönderfall, bildande kräftsår. — Körtelepitelkräftan, vanl. i magsäcken men även i tarmarna, i bröstkörteln, i inre könsorganen (ss. livmoderkräfta) och i andra körtlar, växer antingen som en mer l. mindre lucker utväxt från ytan av organväggen l. infiltrerande. Till följd av riklig bindvävsnybildning får organet ofta en styv och hård karaktär, scirrös K. — En egenskap, som tillhör K. liksom andra maligna tumörer, är, att den kan genom lymf- och blodbanorna utsläppa svulstdelar, som spridas till avlägsna organ och där ge upphov till dottersvulster, *metasta'ser*. — Lämnad åt sig själv, leder alltid en K. inom kortare l. längre tid till döden under ett allmänt kraftförfall och utmärgling (*kakexi'*), vartill ev. hinder för näringsupptagande (tung- l. matstrupskräfta) och blödningar bidraga. Vid tidig upptäckt av svulsten och teknisk tillgänglighet av densamma kan dess operativa avlägsnande l. förstöring med radium- l. röntgenstrålar åstadkommas. I fall med metastaser i inre organ är ett avlägsnande uteslutet. — *Veter.* Mestadels hos äldre djur förekommande, elakartad svulstbildning, som lätt ger upphov till svårartade kräftsår. K. är vanligast hos hund (vid tarmöppningen, i juvret l. sköldkörteln) och hos häst (i penis, gommen o. s. v.). Operativ behandling. — *Zool.* Se Reptantia.

Kräftan. *Astr.* Se Djurkretsen.

Kräftdjur, *Crusta'cea*, en underklass Leddjur. Huvudet är ofta förenat med ett—flera mellankroppssegment till en framkropp; bakkroppen är fri,

ledad. Huden avsöndrar en mer l. mindre hård, förkalkad kutikula, som avkastas vid hudömsning och återbildas. Ofta finnes ett skal (hudveck med dylik kutikula), som helt l. delvis övertäcker framkroppen l. hela kroppen. En typisk kräftdjursextremitet, klyvfot, består av två, från höftleder utgående, ledade grenar: en yttre, hårbesatt, plattad simfot och en inre gångfot. Därtill komma bihang av olika form och funktion. Av huvudets två par antenner är det bakre ett ombildat extremitetpar liksom mundelarna: 1 par överkäkar (mandibler) och 2 par underkäkar (maxiller), bestående av en för tuggning ombildad höftled, tugghöft, och vanl. en kort palp (gångfotsgren). Munöppningen ligger på huvudets undersida. De därpå följande extremiteterna, käkfötterna, bilda i storlek och form övergången till framkroppens sim- l. gångfötter, vars bihang ofta äro ombildade till gälar. Bakkroppens extremiteter äro vanl. mindre och ha i regel båda grenarna utvecklade. Av sinnesorgan finnas bl. a. statiska organ (se d. o.) hos vissa högre K. och enkla punkt- l. sammansatta sidoögon på huvudet. Blodkärlssystem kan saknas l. vara väl utvecklat, dock ej slutet. Som exkretionsorgan fungerar ett par antennkörtlar, som mynna vid bakre antennens bas, l. ett par s. k. skalkörtlar vid bakre underkäksparet. K. äro i regel skildkönade, de fastsittande och parasitiska K. dock ofta hermafroditer. Stundom förekommer partenogenes. Utvecklingen är vanl. förbunden med metamorfos. Larven, *nau'plius*, har ett tredelat punktöga och tre par extremiteter. De flesta K. leva i havet, en del i sötvatten l. på land. Fossila K. äro kända ända från kambrium. Till K. höra bl. a. bladfotingar, karplöss, loppkräftor, musselkräftor och rankfotingar, vilka bilda gruppen *Entomo'straca*. Övriga K. hänföras till *Malaco'straca* (se d. o.).

Kräftdjur. Fig. 3. De viktigaste typerna av extremiteter hos hane av vanlig kräfta. 1 överkäk; 2 2:a underkäken; 3 3:e käkfoten; 4—6 1:a—3:e bakkroppsfötterna. Jfr Fig. 1.

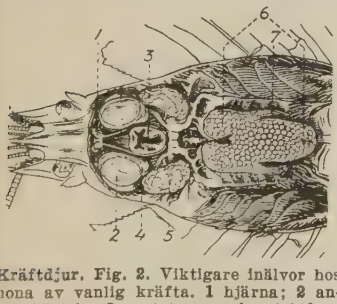

Kräftdjur. Fig. 2. Viktigare inälvor hos hona av vanlig kräfta. 1 hjärna; 2 antennkörtel; 3 matstrupe; 4 urinblåsa; 5 överkäkmuskel; 6 äggstock; 7 äggledare.

Kräftfångst, se Reptantia.

Kräftpest, bakteriesjukdom hos kräftor, spec. flodkräftan. Nästan alla smittade djur dö, dock utan att visa några påfallande sjukdomssymtom. K. sprides huvudsakl. därigenom, att friska kräftor förtära i K. döda dylika, även genom fiskredskap o. d. I Sverige har K. härjat sedan 1907 i Mälaren—Hjälmarens vattensystem, där kräftbestånden flerstädes förintats, men har nu avtagit. K:s spridning hindras genom kontroll på försäljning av kräftor m. m.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kräftsten, se Reptantia.

Kräkla, se Kyrkoskrud.

Kräklingbo, socken i Gotl. l., jämte Anga och Ala pastorat i Visby stift. 420 inv. — Kyrkans kor uppfördes på 1270-t., långhuset omkr. 1300.

Kräklinge, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. 975 inv.

Kräkmedel, se Emetica. Om olika slag av K. se Apomorfin, Ipecacuanha, Kopparsalter, Kräkvinsten och Veratrin. Jfr även Kräkning.

Kräkning, utpressning av maginnehåll genom övre magmunnen och upp genom matstrupen och svalget. K. åstadkommes genom kontraktioner av magsäcken i riktning från nedre mot övre magmunnen, understödda av bukpressen. K. utlöses antingen på reflexväg vid retning av svalg l. bukorgan, spec. när dessas slemhinnor och bukhinnan äro inflammerade, l. ock genom retning av ett centrum i förlängda märgen (kräkcentrum). K. är ett vanligt symtom vid många sjukdomar och förgiftningar och kan även framkallas av kräkmedel, som antingen verka genom reflex (kräkrot, kräkvinsten, kopparsalter) l. genom central retning (apomorfin). K. föregås ofta av ett stadium med kväljningar och ökad sekretion från bl. a. luftvägarnas slemhinnor (jfr Sjösjuka), vilket utnyttjas i medicinen för att underlätta upphostning genom att så små doser kräkmedel ges, att verkan stannar vid detta stadium. Jfr Expectorantia.

Kräkrot, se Ipecacuanha.

Kräksalt, se Kräkvinsten.

Kräkvin. 1. Lösning av *Ipecacuanha* i vin, numera ersatt med liknande lösning i sprit (*tinktu'r*) och flytande extrakt (se Extrakt). — 2. K. l. kräksaltvin, lösning av kräkvinsten i vin.

Kräkvinsten l. kräksalt, kaliumantimonyltartra't, av vinsten och antimontrioxid berett dubbelsalt med formeln $[CH(OH)]_2 < \begin{matrix} COOK \\ COOSbO \end{matrix}$, åstadkommer reflektorisk kräkning (se d. o.) men ger lätt farlig förgiftning (likartad med den av arsenik) efter resorption. Vid fara för förgiftning tages garvsyra, som utfäller ännu ej resorberad K.

Kräldjur l. reptiler (reptilier), *Repti'lia,* en klass växelvarma (se Kroppsvärme), med lungor respirerande Ryggradsdjur. — *Hud.* Överhuden har ett väl utvecklat hornlager i form av hornfjäll (hos fjällreptiler: ormar och ödlor) l. större plåtar (krokodiler, sköldpaddor). Ofta förstärkas dessa av förbeningar i läderhuden. Hudkörtlar finnas endast på lårens insida l., hos krokodiler, vid analöppningen och underkäken. — *Skelettet* (se d. o.). Kräniet (se Kranium) är väl förbenat liksom skelettet i övrigt och ledar med *en* nackledknapp mot första halskotan. Ett hål, *fora'men parieta'le,* i hjässbenet utfylles hos bryggödlan och många ödlor av ett parietalöga. — *Extremiteterna* äro vanl. 5-tåiga, rätt svaga. Det ena (bakre) l. båda paren kunna vara reducerade l. saknas (ormar). — *Sinnesorgan.* Ögonen (se d. o.) äro försedda med övre och undre ögonlock samt blinkhinna. Lukt- och hörselorgan (se dessa ord) äro bättre utvecklade än hos groddjur. — *Matsmältningsorgan.* Vanl. (undantag sköldpaddor) finnas ett flertal

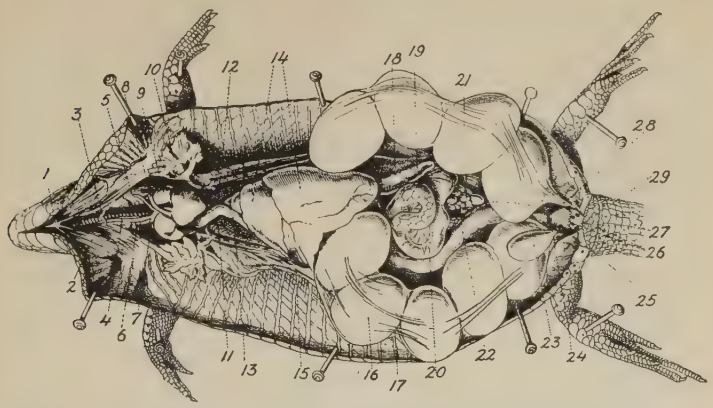

Kräldjur. De viktigaste inälvorna m. m. hos könsmogen hona av ödla. 1 tungben; 2 underkäke; 3 sköldkörtel; 4 (högra) stora halspulsådern; 5 (vänstra) stora halspulsådern; 6 thymus; 7 högra aortabågen; 8 vänstra aortabågen; 9 vänster hjärtförmak; 10 hjärtkammare; 11 höger lunga; 12 vänster lunga; 13 leverven; 14 lever; 15 gallblåsa; 16 ägg; 17 äggledare; 18 mage; 19 pankreas; 20 tunntarm; 21 äggstock; 22 tjocktarm; 23 urinblåsa; 24 ändtarmens mynning i kloaken; 25 urinblåsans mynning; 26 urinledarnas mynningar; 27 kloak; 28 äggledare; 29 äggledarnas mynningar.

koniska l. tagglika tänder. Tungan är till formen mycket varierande. Stundom finnes en blindtarm. Ändtarmen mynnar i en kloak. — *Blodkärlssystem.* Från hjärtats [jfr ill. (fig. 1) till d. o.] ofullständigt (hos krokodildjur fullständigt) uppdelade kamrar utgå två aortabågar. — *Utsöndringsorgan.* Njurarna äro långsträckta. Urinblåsa finnes hos flertalet ödlor och hos sköldpaddor. Urinen består hos ödlor och ormar av en vit, urinsyrerik massa. — *Fortplantning.* K. äro skildkönade, vanl. äggläggande, många dock vivipara. Amnion och allantois utvecklas. — Äldsta fossila K. härstamma från yngre karbonperioden. Under mesozoiska tiden upplevde K. en blomstringstid med många jättestora former, tillhörande numera helt utdöda grupper, ss. fisk-, flyg- och skräcködlor samt *Sauroptery'gia* och *Theromo'rpha* (se dessa ord). Till K. höra även krokodildjur, ormar, *Rhynchocepha'lia,* sköldpaddor och ödlor (se dessa ord).

Krämermaskin, elektrisk generator, som vid konstant varvtal trots mycket växlande belastning avger en konstant ström. Fältmagneterna äro försedda med tre skilda lindningar, en mindre shuntlindning, en lindning med konstant ström från utomstående strömkälla samt en serielindning. K. är alltså en compoundgenerator med tillsatsmagnetlindning, vars ström är helt oberoende av maskinen själv l. dess belastning. Compoundlindningen (serielindningen) motarbetar de bägge andra, vilka sinsemellan samverka. — K. lämpar sig särskilt väl till laddning av ackumulatorer, emedan strömstyrkan begränsas automatiskt, samt till strålkastare, svetsningsapparater o. d., vid

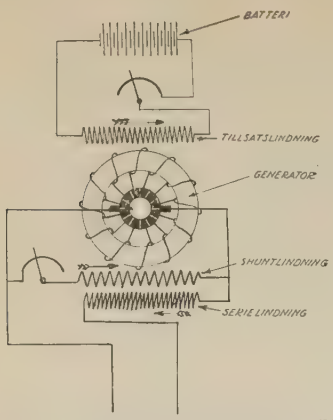

Krämermaskin. Kopplingsschema. Pilarna utvisa schematiskt lindningarnas magnetiska verkan.

vilka faran för maskinens l. apparatens fördärvande genom för hög strömstyrka är stor.

Krämlor, se Kremlor.

Kränga säges ett fartyg göra, då det för en kort stund lutar över åt endera sidan. Kvarbliver fartyget i krängningsläget, säges det ha slagsida. Upprepas krängningen periodiskt, rullar fartyget. — Med krängningsförsök kontrolleras höjdläget av ett fartygs tyngdpunkt och bedömes dess styvhet samt lämplig lastning för erhållande av mjuka rörelser i sjögång utan att stabiliteten riskeras. Försöken utföras medelst flyttning av vikter bordvarts och uppmätning av de uppkommande kraftmomenten och krängningsvinklarna, varigenom medelst beräkning erhålles värdet på metacenterhöjden (se d. o.).

Kräpp (fr. *crêpe*, av lat. *cri'spus*, krusig), tyg, vanl. av silke, se Crêpe och Vävning.

Kräva, se Fåglar sp. 823.

Krävstorkar l. adjutantfåglar, *Lepto'ptilus*, ett släkte Storkar med huvud och hals nakna. Den senare bär framtill en krävlik säck. Näbben är stor och kraftig. Afrika, Indien. Leva av insekter, musslor, ryggradsdjur, as m. m. och äro mycket glupska. Mest känd är marabu'n, *Leptoptilus crumeni'ferus.* Ovan glänsande mörkgrön, under och i nacken vit. Huvud och hals köttröda, vingar och stjärt svarta, näbben ljust grågul. Längd c:a 1,6 m. Tropiska Afrika.

Krökningscentrum, krökningsmedelpunkt, gränsläget för skärningspunkten av en kurvas normaler i två punkter, då dessa närma sig varandra obegränsat. Cirkeln, som uppritas med K. till centrum och går genom normalernas skärningspunkt med kurvan, kallas krökningscirkel, dess radie krökningsradie. Krökningsradiens inverterade värde kallas krökning. För att bestämma en ytas krökning i en viss punkt skär man den med mot ytan vinkelräta plan genom punkten och bestämmer skärningskurvornas krökning. Krökningens maximi- och minimivärden kallas huvudkrökning, deras produkt total krökning. Med ett krökt rum menas ett rum,

Krävstorkar. Adjutantstork.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

där de geodetiska linjerna (se d. o.) ej äro räta. Jfr Geometri sp. 1187.

Krön (möjl. av holl. *kruin* [kröjn]), hjässa, topp av mur, torn, kulle o. d.

Krö'nika (grek. *kroniko'n*, plur. *kronika'*, av *kro'nos*, tid), "tidebok", en historisk framställning, som huvudsakl. avser att vara uppteckning av yttre händelser i tidsföljd (jfr Historia sp. 777). K. har utvecklats ur annalerna (se d. o.) och ha liksom dessa förekommit i olika civilisationer. För medeltiden äro K. vanl. de viktigaste källskrifterna. Bland berömda krönikeförfattare märkas Gregorius av Tours, Einhard, Adam av Bremen, Otto av Freising, Saxo, Villhardouin, Froissart. Den äldsta och viktigaste svenska K. är Erikskrönikan, som, jämte Karlskrönikan, Sturekrönikorna och Lilla rimkrönikan, är på knittelvers. Vidare märkas Prosaiska krönikan, Ericus Olai K. och Peder Svarts K. Dessutom finnas svenska biskopskrönikor och släktkrönikor bevarade. — K. benämnas även kortare framställningar i pressen och litteraturen av tidshändelserna inom begränsade områden (årskrönika, modekrönika o. s. v.). — Krönikö'r, krönikeförfattare.

Krö'nikeböckerna, tvenne böcker i G. T., i den hebreiska kanon räknade ss. en bok och upptagna bland "skrifterna" (jfr Bibel sp. 1432 f.), av Septuaginta uppdelade på två och ställda närmast efter Konungaböckerna. Placeringen i den hebreiska kanon samt språk och innehåll visa, att K. äro av mycket ungt datum (sannol. förra delen av 200-t. f. Kr.). K. härröra tydligen från levitiskprästerliga kretsar och syfta till att efter deras ideal omskriva hela den föregående historien, vilken därvid ofta radikalt förändras. K:s historiska värde är därför synnerligen ringa.

Kröning, den högtidliga akt, genom vilken en furstes tillträde till regeringen bekräftas genom kronans påsättande. K. har sedan gammalt beledsagats av olikartade och vidlyftiga ceremonier, ss. smörjelsen och hyllningen. K. är av orientaliskt ursprung. Egyptens konungar kröntes, israeliternas konungar smordes (därav uttrycket "Herrens smorde"), och Persiens konungar anlade tiaran genom en ceremoni i templet. De romerska kejsarna upptogo kröningsseden. Under medeltiden har K. upptagits av de moderna europeiska folken och utträngt deras äldre invigningsceremonier. Bland germanska folk anses K. först ha förekommit hos langobarderna. De frankiska konungarna läto kröna sig i Reims och smordes med en helig olja, som enl. sägen nedfördes från himlen av en duva vid Klodvigs K. 496. Även i Norden förekommer kröningsseden ganska tidigt: Magnus Erlingsson 1164 i Bergen, Valdemar den store i Ringsted 1157, Erik Knutsson av Sverige 1210. Kristofer av Bayern och de flesta följande regenter t. o. m. Ulrika Eleonora kröntes i Uppsala domkyrka. Sedermera har K. med undantag för Gustav IV Adolfs ägt rum i Storkyrkan i Sthlm. Varken Sveriges nuv. l. tidigare R. F. ha någon uttrycklig föreskrift om K. Gustav V är Sveriges förste okrönte konung sedan medeltiden.

Kröningssvärd, Karl Gustav, f. 1786, d. 1859, historiker, gjorde stora urkundssamlingar

Fiskare på Skagens strand. Målning av P. S. Kröyer.

rör. Dalarna och Västmanland, bl. a. *Diplomata'rium daleka'rlicum* (3 bd, 1842—53).

Kröpeli'n, Hans, d. 1440, riksråd av tysk börd, 1421 hövitsman på Stockholms slott. Han medverkade till en uppgörelse mellan Engelbrekt och konungen, Erik av Pommern, då de 1435 hotade att sammandrabba vid Sthlm, samt förmedlade unionsmötet i Halmstad s. å. K., som synes ha stått väl hos svenskarna, berövades av konungen sitt län men gottgjordes av rådet med Åbo.

Kröson, se Vaccinium.

Kröyer [krö'jer]. 1. Henrik Nikolai K., f. 1799, d. 1870, dansk zoolog, inspektör för naturhistoriska museet i Köpenhamn. Ägnade sig särskilt åt fiskeriundersökningar, företog vidsträckta studieresor, utgav bl. a. det stora verket *Danmarks fiske* och redigerade *Naturhistorisk tidskrift*. — 2. Peter Severin K., f. 1851, d. 1909, fosterson till K. 1, dansk målare. Under en studieresa till Paris, Spanien och Italien 1877—81 kom K. i beröring med det franska friluftsmåleriet, som med honom gjorde sitt genombrott i dansk konst (genombrottsverket var den 1882 utställda och då starkt omstridda *Italienska hattmakare*), inom vilken K. länge intog en ledande ställning. Efter hemkomsten bosatte sig K. på Skagen, där hans ateljé alltjämt är bevarad som museum, men vistades även senare ofta utomlands. Främst i hans produktion stå de ljusa, luftiga bilderna ur fiskar- och konstnärslivet på Skagen och de stora interiörbilderna och grupporträtten, i vilka framför allt ljusförhållandena äro mästerligt skildrade.

K-serien, se Röntgenstrålar.

K. S. V., se Kyrkosångens vänner.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Ktenoi'dfjäll (av grek. *kteis*, kam, och *ei'dos*, utseende), se Fiskar sp. 40.

Kte'sifon, gammal assyrisk stad, vid Tigris, omkr. 50 km. nedanför Bagdad. Ruiner av ett sasanidiskt palats från början av vår tideräkning.

Kto'nisk (av grek. *kton*, jord), jordisk, underjordisk. — Flera grekiska gudaväsen kallades, i motsats till de himmelska, för K. De voro växtlighetens men också dödens och förgängelsens gudomligheter. Sådana voro Hades, Demeter, Persefone och Dionysos.

Kuang-chou. 1. Se Franska Indo-Kina sp. 540. — 2. Se Kanton.

Kuangsi, provins i s. Kina. 217,300 kvkm. 12,3 mill. inv. K. är övervägande ett högland och hör till Kinas ekonomiskt minst betydande prov. Åkerbruket är huvudnäring. Huvudstad Kuei-lin.

Kuangtung, kustprovins i s.ö. Kina, omfattar även Hainan. Omkr. 260,000 kvkm. 27,2 mill. inv. K. är bergigt, genomflytes av Sikiang, Pekiang och Tungkiang, vilka bilda ett gemensamt delta. Odling av silke, ris, sockerrör, te m. m. Huvudstad Kanton.

Kuan-ti, den kinesiska krigsguden, ofta framställd i den kinesiska konsten, var en berömd fältherre (död 220 e. Kr.), vilken senare dyrkades som gud.

Kuantung, se Liao-tung.

Kuan-yin är den kinesiska konstens religiösa centralfigur, urspr. identisk med den indiskbuddhistiska gudomligheten (boddhisattvan) Avalokitesvara men framställd i motsats till denne i kvinnlig gestalt. K. är den alltförlåtande barmhärtighetens personifikation och framställes ofta månghövdad och mångarmad (ser allt och kan hjälpa alla). K., som

Kuan-yin. Kinesisk porslinsstatyett. Omkr. 1700.

kan jämföras med madonnan i den kristna konsten, motsvaras i Japan av Kwannon.

Kua'nza, flod i portugisiska Angola, v. Afrika. 1,100 km.

Kub (grek. *ky'bos*, lat. *cu'bus*, tärning), solid figur, som begränsas av sex lika stora kvadrater. Om kantlängden är $= a$, så är volymen $= a^3$. — K. till ett tal är dess tredje dignitet.

Ku'ba, Cuba, republik i Västindien, omfattande ön K., den största bland de stora Antillerna, samt en del kringliggande mindre ögrupper. 114,524 kvkm. 3,1 mill. inv., därav 2,2 mill. vita och 800,000 negrer och mulatter. — öns högsta bergskedja, Sierra Maestra, följer s.ö. kusten. Landet är i övrigt småkuperat. Tropiskt kustklimat. Om K:s växt- och djurvärld se Västindien. Åkerbruket är huvudnäring, och de flesta av tropikernas kulturväxter odlas. De viktigaste produkterna äro socker och

KUBA
Skala 1:12,500,000
100 200 km.
Järnväg
HABANA
MATANZAS
PINAR DEL RIO
SANTA CLARA
PUERTO PRINCIPE
SANTIAGO DE CUBA
Stora Bahama banken
Gamla Bahamakanalen
Antilla
Sierra Maestra
Santiago de Cuba
Manzanillo
Cienfuegos
Trinidad
Sancti Spiritus
Ciego de Avila
Nuevitas
Moron
Gibara
Baracoa
Guantanamo
Boqueron
Windsor Park
Batabano
Guanabacoa
Guanajay
Bayamo
Cuacanayabo-bukten
Cabo Cruz
Cabo Cruz
Cabo Lucrecia
Cabo Maisi
Cabo Cruz
Cabo Cruz
Cabo Cruz

(se Kaukasus sp. 702). 93,503 kvkm. 2,8 mill. inv. S. delen är bergig, den n. stäppartad. Åkerbruk med binäringar, fiske. Många fabriker och bruk. Städer: Novorossijsk, Jejsk.

Kubatu'r (jfr Kub), beräkning av en kropps volym, utföres vanl. genom integration.

Kube'ber, se Piper.

Kubelik [ko'-], Jan, f. 1880, tjeckoslovakisk violinist; har särskilt under det första årtiondet av 1900-t. vunnit ett stort anseende som violinvirtuos.

Kubens fördubbling l. deliska problemet gick ut på att, då en kub var given, konstruera en annan med dubbelt så stor volym. Namnet kommer av att oraklet på Delos skall ha framställt problemet. Det är, som senare bevisats, omöjligt att lösa med passare och linjal, men redan under antiken fann man flera andra lösningar.

Kube'ring. 1. K. av ett tal, bildande av dess kub. — 2. Uppmätning l. uppskattning av volym l. kubikmassa. Inom skogsmannafacket avses med K. oftast själva uträkningsarbetet med ledning av den verkställda uppmätningen.

Kubikenborg, sågverk strax ö. om Sundsvall. Äg. J. A. Enhörnings trävaru a. b., grundat 1891.

Kubi'kmått, rymdmått, som erhålles genom kubering av motsvarande längdmått, t. ex. kubikfamn (se Famn sp. 1406); svensk kubikfot = 10 kannor = 26,172 kbdm.; kubikmeter = 1,000 kubikdecimeter = 1,000,000 kubikcentimeter = 1,000,000,000 kubikmillimeter.

Kubi'krot till ett givet tal är det tal, vars kub är lika med det givna. K. till a tecknas $\sqrt[3]{a}$.

Kubism. Studieteckning av Albrecht Dürer.

Ku'bisk kallas en algebraisk ekvation l. funktion av tredje graden.

Kubi'sm, jämte expressionismen (se d. o.) den betydelsefullaste av de konstriktningar, som i början av 1900-t. uppstodo som reaktion mot impressionismens (se d. o.) ensidiga strävan efter naturillusion. Liksom expressionismen strävar K. medvetet att avlägsna sig från verkligheten men i motsats till denna riktning söker den främst sitt uttryck i formen. Det för K. karaktäristiska är dess försök att upplösa naturformerna i enkla geometriska och stereometriska grundformer. Den utgår därvid närmast från Cézanne (se d. o.), men redan i Dürers studieteckningar finnas liknande principer tillämpade. Till en början nöjde sig K. med att genom små vinkelställda plan geometriskt omtolka naturbilden. I sitt senare stadium, stundom kallat neokubism, övergick den till en abstrakt formkonstruktion med olika färgplan, varvid endast en l. annan naturalistisk

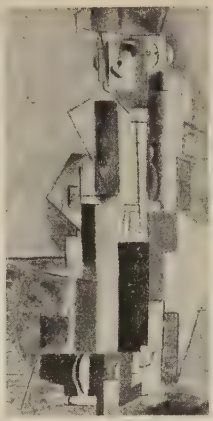

Kubism. Fr. v. Spjutkastaren. Skiss till väggmålning i Jönköpings läroverk av Georg Pauli. — Arlequin. Målning av Pablo Picasso. — Kvinnlig figur. Skulptur av Alexander Archipenko.

detalj och bildens titel ange inspirationskällan. — K. uppstod i Frankrike omkr. 1910. Dess egentlige skapare och främste företrädare är Picasso, bland dess övriga representanter märkas Bracque, Léger, Le Fauconnier, Lhote. I Sverige ha bl. a. Georg Pauli, John Sten, Otte Sköld och Gösta Adrian-Nilsson påverkats av K. — K. har i huvudsak inskränkt sig till målarkonsten men har dock även inom skulpturen vunnit anhängare, främst Archipenko (se d. o.) och tagit sig sporadiska arkitektoniska uttryck, särskilt hos ryssarna. — K. är numera i stort sett övergiven, men dess abstrakta formstudium har varit av betydelse som skola för den klassicistiska riktning, som nu framträtt.

Kubita'l (av lat. *cu'bitum*, armbåge), hörande till armbågen. — Kubita'lkörtlar, ovanför armbågen på insidan av överarmen belägna körtlar, som vid akuta infektioner i hand l. underarm bruka svälla an till ömmande knölar.

Kublai khan, se Kina sp. 803.

Kuddby, socken i Östergötl. l., jämte Å och Tåby pastorat i Linköpings stift. 1,225 inv.

Kueichou, provins i s. Kina. 157,200 kvkm. 11,2 mill. inv. Bergland med av floderna bildade djupa dalar. I den del, som genomflytes av Wu-kiang, produceras ris och silke; i övrigt är boskapsskötsel huvudnäring. Stora mineraltillgångar. Förutom kineser finns ett stort antal Miao-tse-stammar. Huvudstad Kueiyang.

Kuei-hua-cheng, stad i prov. Shansi, Kina, vid en biflod till Huang-ho. Berömd gammal fästning. Industri av flera slag. Viktig handelsplats i knutpunkten för en mängd vägar och station på Peking—Kalganbanan. Omkr. 200,000 inv. (enl. andra uppgifter endast några tiotusental).

Kuenen [ky'-], Abraham, f. 1828, d. 1891, holländsk teolog, prof. i Leiden 1852, banbrytande forskare på G. T:s område.

Kuenlun, se Kunlun.

Ku'fa, medeltida arabisk stad vid Eufrat, s. om Bagdad i nuv. Mesopotamien, anlagd på 600-t. och en kort tid på 700-t. kalifernas residens, nu fullständigt i ruiner. Jfr Kufiska mynt. — Ku'fisk, i överförd bet. underlig, originell på ett löjeväckande sätt.

Kufiska mynt, i numismatiska arbeten ofta beteckning för äldre arabiska mynt med inskrifter med s. k. kufisk skrift, den äldsta kända arabiska skriftformen, vilken uppkommit i staden Kufa (se d. o.). K. infördes i Sverige under vikingatiden (särskilt vid 800-t:s slut) genom de då livliga handelsförbindelserna med Orienten. Över 30,000 K. av silver (*dirhemer*) ha påträffats i Sverige, särskilt på Gotland.

Kuggfräsmaskin, arbetsmaskin för framställning av kuggar på hjul och stänger. Äldre K. ha frästrissor, vilkas tänder ha samma form som luckorna mellan kuggarna, nyare K. ha snäck- l. skruvfräsar med spiralformade spår, uppskurna så, att skärande tänder bildas. Såväl raka som sneda och spiralformade kuggar kunna utfräsas med skruvfräsarna.

Kugghjul, maskinelement för överförande och transformerande

Kufiskt silvermynt. Präglat 903 i Samarkand; funnet på Gotland.

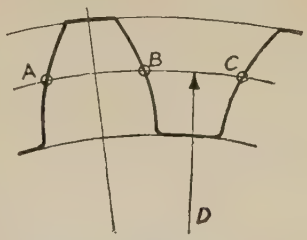

Kugghjul. AC delningen; AB kuggtjockleken; D delningscirkelns radie.

av roterande rörelse. Med avseende på det sätt, på vilket de olika K. samarbeta, skiljer man mellan cylindriska K., vilkas axlar äro parallella, koniska K., vilkas axlar l. deras förlängningar skära varandra, och hyperboliska K. (skruvhjul), vilkas axlar korsa varandra utan att någonsin träffas. K. bestå av nav, armar och krans, vilken är försedd med kuggar. Dessa kunna vara raka (parallella med hjulaxeln), sneda (sittande skruvformigt snett mot axeln) och vinkelkuggar (sneda, i vinkel böjda kuggar). Med avseende på profilen skiljer man mellan evolvent- och cykloidkuggar. Evolventkuggar äro enklare och billigare att framställa, och axelavståndet kan ändras något, utan att kuggarnas riktiga ingrepp äventyras. På grund av sin stora bredd vid roten äro de starka och lämpa sig därför bäst till spel, vinschar o. d. Cykloidkuggar ha bättre ingrepp än föregående, slitas mindre snabbt, gå lugnare och begagnas till transmissions- och växelhjul o. d. Delningen, avståndet mellan två kuggar, mätt på delningscirkeln, väljes vanl. som en enkel multipel av π. Det antal mm., som multiplicerat med π anger delningen, kallas modul. K.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

tillverkas vanl. av gjutjärn, ofta med gjutna, ej efterarbetade kuggar, vanl. dock med hyvlade och frästa kuggar. För större påkänningar tillverkas K. av stål, fosforbrons, deltametall o. d. K. med högt varvantal (över 400 per min.) göras ofta med kuggar av läder (råhud), fiber (unicapapp), trä (vitbok) o. d. för erhållande av tystare gång. Utväxlingsförhållandet, d. v. s. förhållandet mellan två samarbetande hjuls varvantal, bör för vanliga K. ej överstiga 1:6, och det minsta hjulet bör ha minst 36 kuggar. Är större utväxlingsförhållande nödvändigt, tillgripes skruvhjul (se d. o.) l. insättes en extra växel.

Kugghjulshyvelmaskin, arbetsmaskin, som användes för stickning av kugghjul, i synnerhet sådana med invändiga kuggar, vilka ej kunna framställas medelst den billigare fräsningsmetoden. För framställning av koniska kugghjul användes enbart hyvelmaskin l. ock förarbetas det koniska hjulet i en fräsmaskin och färdigställes medelst hyvling.

Kuggstång, stång med utskurna kuggar, med vilken ett kugghjul samarbetar, så att en roterande rörelse förvandlas till en rätlinig l. tvärtom.

Kuggstångsbana, järnväg vid vilken på grund av banans stora lutning adhesionen mellan skena och hjul ej är tillräckligt stor för tågets framförande. På en av lokomotivets drivaxlar sitter ett kugghjul, som ingriper i en mellan skenorna vid syllarna fäst kuggstång. K. användas vid stigningar mellan 45 ‰ och 480 ‰. K. ha kommit till allmän användning i bergstrakter, ofta i kombination med vanliga adhesionsbanor (t. ex. banan å Harz upp till Brocken, byggd 1884—86). I Schweiz ha ett flertal K. blivit byggda, bland vilka märkes Pilatusbanan med en maximistigning av 480 ‰.

Kugler [ko'g-], Franz, f. 1808, d. 1858, tysk konsthistoriker, prof. i Berlin, senare föredragande i kultusministeriet, utgav för sin tid epokgörande handböcker i allmän konsthistoria (*Handbuch der Kunstgeschichte*, 1841—42), senare bearbetade och fortsatta av Lübke, Burckhardt m. fl.

Kugua'r, se Kattsläktet.

v. Kuhl [kol], Hermann, f. 1856, tysk general, militärskriftställare, under världskriget stabschef först vid v. Klucks armé, därefter vid armégruppen kronprins Rupprecht. Omfattande skriftställarverksamhet rör. världskriget.

Kuhlau [ko'l-], Friedrich, f. 1786, d. i Danmark 1832, tysk tonsättare. K:s namn är förknippat med bl. a. operan *Elverhöi*, sonater för piano samt manskvartetten *O, hur härligt majsol ler.*

Kuhn [kon], Adalbert, f. 1812, d. 1881, tysk filolog, gymnasielärare i Berlin 1841, prof. 1856, nedlade stora förtjänster om den jämförande språkforskningen, särskilt ss. grundläggare av *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* (från 1851).

Kuhnau [ko'-], Johann, f. 1660, d. 1722, tysk musiker och tonsättare; skrev bl. a. som den förste i Tyskland flersatsiga pianosonater.

Kujo'n (fr. *coïon*), feg person, usling. — Kujone'ra, förtrycka, behandla med föraktligt översitteri.

Kuju'ndjik, ruinstad på Tigris v. strand, Mesopotamien, mitt emot Mosul. K. är det forna Ninive (se d. o.). Flera assyriska palats av utomordentlig konst-

historisk betydelse ha utgrävts. Se Assyrien och ill. till Bildhuggarkonst sp. 1498.

Kuka, huvudstad i landskapet Bornu, Nigeria, Britt. Väst-Afrika, förr huvudstad i det muhammedanska riket Bornu.

Ku Kai-chi, verksam omkr. 400 e. Kr., den förste store kinesiske målare, om vars stil det är möjligt att göra sig en föreställning. Ett av den kinesiska konstens mästerverk är en makimono (se d. o.) i British Museum i London, *Förmaningar av hovmästarinnan,* med motiv från damernas dagliga liv i det kejserliga palatset. Målningen bär K:s signatur, men det är icke helt uteslutet, att den är en senare kopia.

Ku Klux Klan [kjokləksklæ'nn] (förvrängning av grek. *ky'klos,* cirkel), urspr. en 1866 bildad klubb i Pulaski, Tennessee, För. Stat. Namnet upptogs av de hemliga, ordensliknande organisationer, som efter inbördeskriget uppstodo framför allt i sydstaterna och avsågo att skydda vita mot övergrepp särskilt från den frigjorda negerbefolkningen. K., som för sina våldsdåd undertrycktes på 1870-t., återupplivades 1915 av f. d. predikanten W. J. Simmons, som sökte samla infödda, vita, icke katolska amerikanare till värn för den "rena amerikanismen", och den har hastigt vuxit, särskilt tack vare den livliga propaganda, som sedan 1920 letts av E. Y. Clarke och Elizabeth Tyler. K:s medlemmar, som 1924 beräknades till omkr. 3 mill. i olika trakter av För. Stat., ha huvudsakl. rekryterats från den protestantiska medelklassen i de mindre städerna. De utstyras med en vit kåpa med vit kapuschong och en serie mystiska ordenstecken och -titlar. K:s metoder, omfattande hotelser, prygling, strykning med tjära och fjäder, nattliga strövtåg med överfall l. människorov, lemlästning och mord, ha väckt stark opposition i pressen och även ingripande från myndigheterna, vilket dock ej minskat dess framgång. K. spelade under presidentvalskampanjen 1924 stor roll.

Kuku-Nor, "blåa sjön", salt insjö i n.ö. Tibet, mellan Kunluns kedjor. 3,200 m. ö. h. 3,800 kvkm.

Kula, se Projektil.

Kulbana, den väg en projektil tillryggalägger. K:s projektioner på såväl vertikal- som horisontalplanen äro kroklinjer. Vertikalprojektionens utseende bestämmes av utgångsvinkeln, i det närmaste sammanfallande med elevationsvinkeln (vinkeln mellan kärnlinjen och horisontalplanet), utgångshastigheten samt luftmotståndet. K. har i vertikalplanet parabelliknande form med maximiskottvidd vid utgångsvinkel något mindre än 45°. Elevationsvinklar över denna gräns användas vid luftmålsbeskjutning samt vid vissa kastpjäser vid skjutning med övergrader, då särskilt stora nedslagsvinklar eftersträvas för verkan mot horisontala skydd. Ovan angivna utgångsvinkel m. m. samt rotationen bestämma avdriften, d. v. s. K:s avvikning ur vertikalplanet genom kärnlinjen (horisontalprojektionens utseende). Jfr Skottvidd.

Kuldja, Ili, stad i Öst-Turkestan, Kina, i en oas vid floden Ili, nära rysk-kinesiska gränsen. Livlig transitohandel mellan Ryssland och Kina. 20,000 inv.

Kulform l. kultång, tångliknande redskap, i vilket kulor till äldre gevär götos (stöptes).

Kuli (eng. *coolie*), en i Öst-

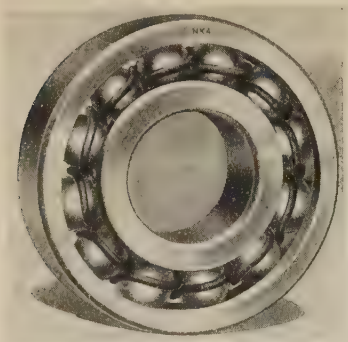

Enkelradigt kullager. (Nordiska kullager a. b.)

Asien och företrädesvis Kina av utlänningar använd term för kroppsarbetare.

Kulina'risk (av lat. *culi'na*, kök), som rör matlagningen.

Kuling, längre vindstöt, hårdare än bris.

Kuli'ss (fr. *coulisse*, ränna). 1. Teaterdekoration, bestående av en lös träram, överspänd med duk, å vilken en dekoration är målad. K. användas för att bilda scenens sidor. — 2. Kulisshuggning, se Skogsskötsel. — 3. Kuliss-styrning, se Ångmaskin.

Kulkvarn, se Krossmaskiner.

Kulla, socken i Uppsala l., bildar jämte Fittja, Holm och Hjälsta Hjälstaholms pastorat i Uppsala stift. 330 inv.

Kulla (antagl. besläktat med isl. *kolla*, kvinna, hona). 1. Dalkulla, kvinna från Dalarna (eg. ogift sådan, till skillnad från gift, käring). K. ingår även i sms., t. ex. vallkulla, fridkulla, morkulla och en del växtnamn. — 2. Hornlöst nötkreatur med nackkammen utbildad till en hög, med hårtofs försedd nackknöl. Egenskapen kallas kullighet (kullig boskap).

Kullaberg, se Kullen.

Kullager, axellager, som i sin enklaste och ursprungliga form utgöres av en krets stålkulor, inlagd mellan axel och lagerskål, med l. utan löpbana i den senare. Numera konstrueras K. som en enhet, bestående av ytter- och innerringar (med en l. två löpbanor) samt kulkransen, bestående av kulorna, sammanhållna av en kulhållare. Ringar och kulor utföras av härdat kromstål, kulhållaren av mjukt material, ss. brons l. järn. Såväl ringar som kulor underkastas en ytterst omsorgsfull slipning och polering, samt kontrolleras före sammansättningen minutiöst noga medelst precisionsmätinstrument. Den första fabriksmässigt framställda kullagertypen var den enradiga. Av en spec. konstruktion är S. K. F:s patenterade, självreglerande, dubbelradiga lager, vars löpbana är slipad som en sfär, vars medelpunkt sammanfaller med lagrets egen medelpunkt. Härigenom undvikes att en ev. skevhet vid axelns rotation inverkar brytande å lagret. För upptagande av belastning

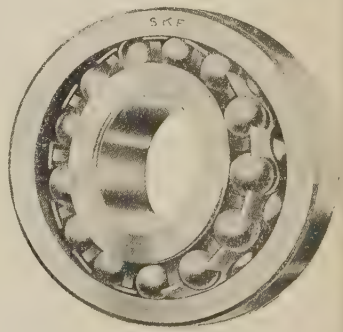

Radialkullager (tvåradigt). Kulkrans och innerring något utsvängda. (Svenska Kullagerfabriken.)

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

i axiell led användes axiallager, bestående av minst två ringar, vilkas löpbanor äro slipade på ringens ena plana sida. Varierar belastningen i axelns båda riktningar, användes dubbelverkande axiallager. — *Rullager* likna principiellt K., men kulorna ha utbytts mot cylindriska, koniska l. tunnformade kroppar. Denna lagertyp användes redan före K. men har ej vunnit samma utbredning, enär friktionsförhållandena och den axiella belastningsförmågan äro mindre gynnsamma än vid de senare. Emedan den radiella belastningsförmågan däremot är större än vid K., ha dessa lager funnit användning, där mycket höga och stötvisa lagertryck förekomma. Den äldsta och vanligaste typen av rullager har cylindriska rullar placerade mellan två löpringar. På senare år ha flera nya konstruktioner framkommit, möjliggörande även avsevärda axiella belastningar. Timkenlagret för automobilaxlar har koniska rullar, ställda i viss vinkel mot axeln. En förbättrad konstruktion av detta är S. K. F:s koniska rullager. N. K. A:s skivlager

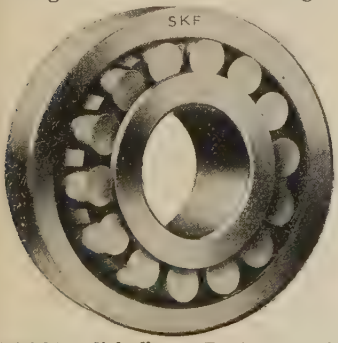

Sfäriskt radialrullager. Rullkransen något utsvängd. (Svenska Kullagerfabriken.)

Kulla-Gunnarstorp. Gamla slottet.

är ett enradigt lager, vars rullar ha formen av ellipsoider, som äro starkt stympade i ändarna. S. K. F:s rullager är dubbelradigt och utbildat enl. den sfäriska principen. Båda de senare typerna användas särskilt ss. järn- och spårvägshjullager. Tillverkningen av K. utvecklades i och med velocipedindustrins uppkomst. I Sverige finnas två företag för tillverkning av K., näml. a. b. Svenska kullagerfabriken (S. K. F.), som numera äger även det andra företaget, Nordiska kullager a. b. (N. K. A.).

Kulla-Gunnarstorp, gods med huvudgård i Allerums skn, Malmöh. l., i ätten Wachtmeisters ägo. Jämte den på 1850-t. restaurerade 1500-talsborgen i Kristian IV:s stil finnes en på 1860-t. uppförd större slottsbyggnad.

af Kullberg. 1. Anders Karlsson af K., f. 1771, d. 1851, ämbetsman, skald, adlad 1818, statssekreterare i ecklesiastikdepartementet, biskop i Kalmar 1830. K. skrev bl. a. läro- och reflexionsdikter (*Ålderdomen*, 1802), 1816 utgav han sina *Poetiska försök*. Sin förnämsta litte-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

rära betydelse har K. som förmedlare till svensk litteratur av utlandets förromantiska ballad. Han blev 1817 led. av Sv. akad. — 2. Karl Anders af K., f. 1813, d. 1857, den föreg:s son, författare, skrev sede- och historiska romaner samt noveller. K. redigerade 1836—38 tidningen Freja.

Kullberg, Karl Anders, f. 1815, d. 1897, skald, översatte bl. a. Tassos *Befriade Jerusalem* (1860) och Ariostos *Rasande Roland* (4 dlr, 1865—70). K. blev 1865 led. av Sv. akad.

Kulle. 1. Jakob K., f. 1838, d. 1898, målare. K. målade liksom sin broder Axel K., f. 1846, d. 1908, motiv ur skånskt bondeliv men ägnade sig senare alltmer åt studiet av den textila slöjden i sin hemort och utförde tills. med sin svägerska Tora K., f. Nilsson, f. 1849, ett banbrytande arbete genom att från de få ännu kvarlevande gamla slöjdarna rädda kännedomen om arbetssättet vid vävning, knyppling och växtfärgning samt inrättade tills. med henne vävskola och affär i Lund. — 2. Sven K., f. 1860, den föreg:s broder, medaljgravör, elev av Adolf Lindberg i Sthlm samt av Tasset i Paris, har utfört minnes- och porträttmedaljer i ett med fransk naturalistisk medaljstil besläktat manér.

Kullen, Kullaberg, smal bergås, som upptager n. delen av den halvö i n.v. Skåne, som i s. begränsar Skälderviken. Högsta punkten är Högkullen, 188 m. K. är bekant för sina egendomliga klippbildningar och sin präktiga utsikt. På yttersta udden i v. Kullens fyr.

Kullerstad, socken i Östergötl. l., pastorat i Linköpings stift. 2,500 inv.

Ku'llervo, se Kalevala.

Kulling. 1. Härad i Vätle, Ale och Kullings domsaga i Älvsb. l., omfattande socknarna Hemsjö, ödenäs, Alingsås landsförsamling och Rödene, Bälinge, Skogsbygden, Långared, Lena, Bergstena, Fullestad, Hol, Horla, Siene, Algutstorp, Kullings-Skövde, Södra Härene, Tumberg, Bråttensby och Landa, Eggvena, Remmene, Tarsled, Fölene och Herrljunga. K. utgör ett tingslag. — 2. Kontrakt i Skara stift omfattar Alingsås stads- och landsförs. med Rödene, Bälinge, ödenäs och Hemsjö; Lena, Bergstena och Fullestad; Långared; Nårunga, Skogsbygden, Ljur, Ornunga, Kvinnestad och Asklanda; Södra Björke, Vesene, Grude, Jällby och Hudene; Algutstorp, Kullings-Skövde, Tumberg, Södra Härene, Bråttensby och Landa; Herrljunga, Tarsled, Remmene, Fölene och Eggvena; Hol, Siene och Horla.

Kullings-Skövde, socken i Älvsb. l., jämte Algutstorp, Tumberg, Södra Härene, Bråttensby och Landa pastorat i Skara stift. 1,440 inv.

Kulltorp, socken i Jönköp. l., jämte Gnosjö pastorat i Växjö stift. 1,305 inv.

Kullved, se Träkol.

Kulm, se Karbonperioden.

Kulmbach [ko'lm-], stad i regeringsområdet Ober-Franken, Bayern. Betydande bryggeriindustri. 10,000 inv.

v. Kulmbach, Culmbach [ko'lm-] (eg. Süss), Hans, f. trol. 1476, d. 1522, tysk målare, 1514—18 verksam i Kraków, f. ö. huvudsakl. i Nürnberg. K. var elev till Jacopo de' Barbari och arbetade därefter en tid under Dürer, till vars främsta efterföljare han hör. Hans tavlor

kännetecknas främst av en fin kolorit.

Ku'lmen (lat. *cu'lmen*), höjdpunkt (eg. av en uppåtgående och sedan fallande linje). — Kulminatio'n, en himlakropps passerande av ett givet ställes meridian. Övre K. kallas den meridianpassage, då himlakroppen har sin största höjd, undre K. den passage, vid vilken dess höjd är minst. — Kulminatio'nshöjd, högsta punkten i en bergskedja. — Kulmine'ra, uppnå höjdpunkt.

Ku'lnev, Jakov Petrovitj, f. 1763, d. 1812, rysk general, utmärkte sig i Finska kriget 1808—09 och i kriget mot Napoleon 1812, då han stupade. K., som för sin ädla karaktär var omtyckt t. o. m. av fienderna, har sympatiskt tecknats av Runeberg i Fänrik Ståls sägner.

Kulspel förekommer i flera former från det populära spelet för barn med små kulor av glas l. bränd lera. Boccia [bå'ttja] (ital., klot), sällskapsspel med massiva träklot av c:a 8 cm. diam. Mellan två lag delas kloten lika. Ett särskilt märkt, mindre klot, utkastas på godtyckligt avstånd från den linje, från vilken övriga kast skola ske. De spelande kasta i tur och ordning sina klot så nära det först utkastade som möjligt. Bedömningen av spelet sker genom poängberäkning, varvid vinstpoäng räknas för de till samma lag hörande klot, som ligga närmare det märkta än det andra lagets. — Bowls [baolå] (eng. klot), spel, liknande boccia, men med tyngre klot, som på grund av svarvningen l. ingjutna metallstycken rulla i bågformig bana.

Kulspruta. För att få till stånd snabbare eldgivning med ge-

Svenska arméns kulspruta. Modell 1914.

värsammunition än vad som var möjligt med enkelladdargeväret konstruerades under 1860-t. vapen med många gevärspipor, sammanställda antingen efter revolversystemet kring en huvudaxel och roterande kring denna (s. k. revolverkanoner, t. ex. Gatlings K.) l. i ramar bredvid varandra (t. ex. Palmcrantz-Nordenfelts K.). Ehuru flera konstruktioner gjordes, vunno systemen ej förtroende. På 1880-t. konstruerade H. S. Maxim den första moderna K. — *Konstruktionsgrunder.* I sin moderna form äro K. och kulsprutegevär (Kg.) enpipiga, automatiska eldvapen för eldgivning med gevärsammunition och med mycket stor eldhastighet. K. och Kg. äro med utnyttjande av gastryckets bakåtgående verkan konstruerade: a) med rekylerande pipa (t. ex. Maxim, Madsen); b) med fast pipa och gasuttag i pipan till en gaskanal (t. ex. Hotchkiss, Colt, svenska förbättrade Colt-Browning-Kg.); c) fast pipa, gastrycket verkande direkt på slutstycket, som på grund av en knäledsreglering ej öppnas, förrän kulan lämnat loppet (t. ex. den i Sverige införda Schwarzlose). Pipan avkyles antingen genom luftavkylningsanordningar (genom tjocka valkar, radiatorer, t. ex. Hotchkiss, l. luftsugning, t. ex. Levis) l. genom vatten (i något

fall köldblandning), t. ex. Schwarzlose. Patronen införes i patronläget genom en mataranordning, patronerna tillföras denna med patronband om c:a 250 patroner l. magasin om 20 à 30 patroner. Skillnaden mellan K. och Kg. ligger huvudsakl. i avkylningsanordningarna, i regeln luftavkylning vid Kg., varigenom dessa senare bliva lättare (härav den tidigare vanliga benämningen lätta och tunga K.). Vid Kg. användas därjämte i regel magasin. K. ha större elduthållighet än Kg. och kunna skjuta upp till c:a 500 skott i min. mot 120 à 150 vid Kg. vid korta tidsmoment. Med Kg. kan halvautomatisk eldgivning verkställas, eld skottvis. — K. väga omkr. 20 kg. och äro försedda med lavett om ung. samma vikt. Kg. väga 7,5—10 kg., ha vanl. en enkel tvåfot som eventuellt stöd. — För luftförsvar äro därjämte konstruerade särskilda grovkalibriga K. — *Utnyttjande i arméorganisationer.* K. finnas vid särskilda kulsprutekompanier (med 6—12 K.), vanl. ett per bataljon, l. kulspruteskvadroner. I Frankrike finnas särskilda kulsprutebataljoner. Därjämte finnas för användning emot flygare K. vid batterier, kolonner m. m. Kg. är infanteriets huvudstridsmedel (se Kompani och Grupp). Ang. K. och Kg. vid flygvapnet se Flygplan sp. 205 ff.

Kulstötning, se Kast.

Kult (lat. *cu'ltus*, av *co'lere*, dyrka), numera allmänt bruklig vetenskaplig term av något vidare omfång än "gudstjänst". K. betecknar hela det komplex av handlingar av ceremoniell natur, i vilka religionen framträder i det yttre. Dess stadier äro mångfaldiga ss. religionens. På de lägre förekomma en mångfald riter av mer l. mindre magisk innebörd (jfr Magi), därjämte ord (besvärjelser, formler men även böner) och slutligen offer av olika slag, vilka på ett visst stadium bli det förnämsta inom K. De högre religionernas K. kännetecknas av det utvärtes offrets övervinnande och ett betonande av gudsdyrkans andliga karaktär.

Kultföreningar, se Frankrike sp. 527.

Kultiva'tor (av fr. *cultiver*, av lat. *co'lere*, odla), se Harv. — Kultive'ra, odla, uppbruka; idka; förädla, bilda.

Ku'ltje (ty. *Kühlte*), ihållande vind, hårdare än bris, motsvarar graderna 6 (frisk K.), 7 (styv K.) och 8 (hård K.) i Beauforts vindskala (se d. o.).

Kultu'r (lat. *cultu'ra*, odling, av *co'lere*, ägna omsorg), eg. brukande av jorden, odling; den "mänskliga odlingen", sammanfattningen av allt värdefullt materiellt och andligt arbete l. av dess resultat, yttringarna av andligt liv över huvud; ståndpunkt av andlig l. materiell utveckling l. förfining; i sms. ingår ofta K. i betydelsen odling.

Kulturbestånd, se Skogsskötsel.

Kulturella ungdomsrörelsen, K. U. R., bildades 1905 på initiativ av Folkbildningsförbundet (se Folkbildningsarbetet sp. 236) med uppgift att bereda ungdom tillfälle till förädlande nöjen, hos densamma väcka intresse för allvarliga spörsmål, ss. sociala och kulturella frågor, för konst och litteratur, sång och musik samt sammanföra ungdom ur olika yrken och samhällsgrupper för att åstadkomma större inbör-

des förståelse. — I spetsen för K. står en centralstyrelse om 5 personer, vilken utses av det s. k. representantskapet, sammansatt av två ledamöter från varje avdelning. Avdelningarna äro koloniavdelningen, sångkören, studieavdelningen och gymnastikklubben samt en sjukkassa. Samkvämen upptaga föredrag, sång, musik, dans och lekar. Antalet medlemmar (1925) omkr. 600.

Kulturfolk, motsats till naturfolk. Beteckningen avser att ange, att folket dels nått ett visst materiellt oberoende av naturen, dels gjort en insats i den allmänna kulturutvecklingen l. skapat en säregen kultur.

Kulturgeografi, sammanfattande beteckning för befolknings-, handels- och politisk geografi. Motsats: fysisk geografi.

Kulturhistoria, i vidsträckt bemärkelse fattad dels som motsats till naturhistoria, dels till politisk historia (jfr Historia), omfattar som självständig vetenskap numera endast den del av den mänskliga kulturens historia, som sysselsätter sig med det dagliga livets förhållanden, sålunda bl. a. sedernas, yrkenas, klädedräktens, bostadens och bohagets historia. K:s område är dock betr. de förhistoriska kulturstadierna beskuret av arkeologin, betr. de primitiva utomeuropeiska kulturerna av den allmänna etnografin och betr. de primitiva l. nationellt särpräglade formerna av de europeiska kulturfolkens odling av folklivsforskningen. K:s utveckling står i nära samband med uppkomsten av kulturhistoriska samlingar och museer (se Museum). Som självständigt akademiskt läroämne existerar K. ännu icke i Sverige.

Kulturhistoriska museet i Lund, se Lund.

Kulturjäst, se Jästsvampar.

Kulturkamp (ty. *Kulturkampf*), en från R. Virchow härrörande benämning på den strid mellan staten och katolska kyrkan, som på 1870-t. fördes i Tyska riket. Den påvliga ofelbarhetsdogmens proklamering 1870 hade åtföljts av häftiga förföljelser mot de häremot oppositionella gammalkatolikerna (se d. o.), vilka av Bismarck tillförsäkrades visst skydd till egendom. Vid samma tid organiserades de mot Rom hörsamma katolikerna (bland vilkas ledare märkes Windthorst) i det politiska centerpartiet, som vann anhängare särskilt bland de mot Preussen avoga bayrarna och polackerna. På grund av härur framspringande faror för den nyförvärvade tyska riksenheten tog Bismarck ställning mot centern och fick stöd främst i de nationalliberala. Windthorsts fordran att Tyska riket skulle medverka till återställande av påvens världsliga makt stod i strid med Bismarcks (då ännu hemliga) plan att förvärva Italien till bundsförvant, och genom en serie händelser skapades ett konfliktläge, karaktäriserat av konfessionella angrepp på staten och statliga ingrepp i kyrkans inre förhållanden. Den preussiske kultusministern Falk genomförde bl. a. en antiklerikal skollag, obligatorisk borgerlig vigsel samt "majlagarna" 1873—74 om prästutbildningen och kyrkliga ämbetstillsättningar. Genom en rikslag utvisades 1875 jesuitorden och därmed besläktade ordnar ur Tyskland. Stränga straff drabbade dem, som bröto mot lagarna. Efter valen 1877 började en avspänning.

Bismarck behövde för sin nya ekonomiska politik stöd från de konservativa, som voro motståndare till stridens ytterligare tillspetsning, och när en ny påve (Leo XIII) valdes 1878, togo försoningssträvandena fart. Falk fick avsked 1879 och en serie "fredslagar" följde 1880—87, varigenom ytterlighetsåtgärderna avlystes. — Som K. ha sedermera även annorstädes betecknats strider under kulturella banér mot de klerikala, särskilt kampen mot statskyrkan i Frankrike.

Kulturlager, jordlager, vilka äro starkt bemängda med i regel förhistoriska kulturrester, ss. avskräde från beredningen av födan och avfall från tillverkningen av redskapen. K. ha uppkommit på forna boplatser, där kvarliggande lätt multnande ämnen övergått till mylla och jämte aska från eldstäder o. d. så småningom kommit att bilda allt tjockare lager. K. äro särskilt utmärkande för stenålderns boplatser. Stenålderns K. innehålla ofta mängder av sönderslagna lerkärl. Ett stort förhistoriskt K. utgör den s. k. svarta jorden på platsen för det gamla Birka (se d. o.). K. är här ända till 2 ½ m. mäktigt.

Kulturminnen, kulturminnesmärken, har i samband med en vidgad uppfattning om vad som är historiskt värdefullt och värt att bevaras på senare tid ersatt den äldre termen fornminnen (se d. o.) i dess allmänna betydelse av materiella minnen av mänsklig kultur under äldre tid.

Kulturminnesvård, vården av kulturminnen (se d. o.), är en av Fornminnesvårdskommittén i dess 1921 avgivna betänkande med förslag till lag ang. K. införd term, avsedd att ersätta den äldre fornminnesvård (se d. o.), i enlighet med de principer, som i nämnda lagförslag kommit till uttryck. I motsats till en äldre uppfattning, som främst lade vikten vid skyddande genom lagstiftning av föremål från forntiden l. över huvud av mycket hög ålder, hävdas här vikten av samma skydd även för "andra fasta l. lösa föremål, som äro av det kulturhistoriska intresse, att deras bevarande må anses utgöra ett allmänt intresse". Det system, som föreslås för skyddande av dylika föremål, grundar sig på registrering av sådana fasta l. lösa kulturminnesmärken, som anses böra skyddas, varefter de ej få förstöras l. förändras utan tillstånd av riksantikvarien l. avyttras l. exporteras utan anmälan till densamme. Utom genom lagstiftning har man emellertid även på andra sätt sökt verka för en rationell K., främst genom vetenskapliga inventeringsarbeten av olika slag samt genom sammanslutningar för K. (jfr Hembygdsvård).

Kulturmässa, av Nat. mus. i landsorten anordnad kulturell upplysningsverksamhet, omfattande teater, musik, konstutställningar, föredrag m. m. och åsyftande att väcka och tillfredsställa intresset för konst i olika delar av landet. K. ha hållits i Skara 1919, Östersund 1920, Malmö 1921 och Västerås 1923.

Kulturras, husdjursras, som genom mer l. mindre medveten rasförädling l. renavel (se Avel) omdanats i ofta starkt specialiserad riktning (t. ex. mjölkraser av nötkreatur). Motsats: de gamla lant- l. naturraserna, som ej varit föremål för renavel (lantget, -får etc.).

Kulturstadier, mänskliga ut-

vecklingsstadier. Zillers (se d. o.) teori om vissa motsvarigheter mellan dessa och individens utveckling har man sökt tillämpa vid skolundervisningens planläggning.

Kulturväxter, växter, som lämna nyttiga produkter och därför odlas. Även en del nyttiga vilda växter, som endast delvis l. ej alls odlas, kunna möjligen hänföras hit (ss. många trädslag). Till K. höra först och främst sädesslag (se d. o.), vidare andra stärkelsealstrande K. (se Arrow-rot, Bovete, Ipomoea, Jams, Potatis, Sago, Taro), K., som lämna växtfett (se d. o.), fruktväxter (se Fruktodling), sockeralstrande K. (se Beta och Sockerrör), köksväxter (se d. o.), foderväxter (se Fodermedel), kryddväxter (se Kryddor), kaffe, kakao, te, tobak, vinranka, humle och jästsvampar (se dessa ord), ett stort antal medicinalväxter (se d. o.), tekniskt värdefulla K., som lämna eteriska oljor o. d. (se Andropogon, Citrus, Ilang-ilang, Jasmin, Kajeputolja, Kamfer, Patschuli, Rosa) samt gummi, hartser, kautsjuk, guttaperka, kork och garvmedel (se dessa ord), färgväxter och beklädnadsväxter (se hänvisningar från dessa ord), talrika trädslag, av vilka barrträden äro särskilt viktiga, slutligen även prydnadsväxter (se Prydnadsväxtodling).

Ku'ltusminister (av lat. *cu'ltus*, odling, bildning), tysk, även annorstädes använd, benämning på kyrko- och undervisningsminister.

Ku'lvert (eng. *culvert*), mindre, välvd bro av naturlig sten l. betong med sluten tvärsektion för åstadkommande av vattenavlopp genom landsvägs- l. järnvägsbank. Större rörledningar med bas benämnas även K.

Kulö'r (fr. *couleur*), färg; brynt socker till färgning av spritdrycker, bakverk m. m.; färg i kort. — Kulö'rt, färgad, av annan färg än svart l. vitt.

Kumamoto, stad på Kyushu, Japan. Gammal huvudort med en stor borg. 70,000 inv.

Kuma'ner, ett turkiskt nomadfolk, som på 800-t. bröt in över de sydryska stäpperna och omkr. 1070 i Ungern, där namnet Stora och Lilla Kumanien på n. slättlandet omkr. Theiss påminner om dem. K. sammansmälte senare med andra folk.

Kumano'vo, stad i Syd-Serbien, Jugoslavien. 13,000 inv. Se Balkankrigen 1912—13 sp. 1029.

Kumari'n, $C_6H_4 \begin{cases} CH:CH \\ O—CO \end{cases}$, ett välluktande ämne, som förekommer i vissa växter, ss. *Melilo'tus*-arter och vissa gräs. K. kan framställas syntetiskt genom upphettning av fenol med äppelsyra i närvaro av koncentrerad svavelsyra. K. är löslig i utspädda alkalier. Användes i parfymtillverkningen ("nyslaget hö").

Kuma'ssi, se Asjanti.

Kumla. 1. Socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 1,785 inv. Kyrkan, uppförd omkr. 1300, har väl bevarade kalkmålningar av Albertus Pictor. — 2. Socken i örebro l., pastorat i Strängnäs stift. 10,040 inv. — 3. Municipalsamhälle i K. 2. Stor skoindustri. 3,430 inv. — 4. Socken i Östergötl. l., jämte Svanshals pastorat i Linköpings stift. 230 inv. Romansk absidkyrka av mycket ålderdomlig karaktär. — 5. Härad i Väs-

Kummel. Längd c:a 12 dm.

ter-Närkes domsaga, örebro l., omfattande Lerbäcks, Kumla och Hallsbergs socknar samt Hallsbergs köping. — 6. Kontrakt i Strängnäs stift, omfattande pastoraten Askersunds stad, Askersunds landsförs., Hallsberg, Hammar, Hardemo, Kumla, Lerbäck, Snavlunda.

Kumlaby, se Visingsö.

Kumla, Grimsten och Hardemo, tingslag i Väster-Närkes domsaga, örebro l., omfattande häraderna med samma namn.

Kumla—Yxhults järnväg (K. Y. J.), en 6,4 km. lång, normalspårig järnvägslinje från Kumla station vid statsbanelinjen Krylbo—Mjölby till Yxhult. öppnad (för godstrafik) 1885. Ägg. Yxhults stenhuggeri a. b.

Kumlien [-li'n], Akke, f. 1884, konstnär, amanuens vid Nat. mus. och konstnärlig rådgivare vid a. b. P. A. Norstedt & Söners förlag, där han gjort en betydande insats på bokutstyrselns område.

Kummel, *Merlu'cius merlu'cius,* en art Torskfiskar med tvär stjärtfena och två ryggfenor, av vilka den bakre liksom analfenan är lång och baktill upphöjd. Ovan gråsvart l. mörkt gråbrun, under silverglänsande. Mun- och gälhålor svarta. N.ö. Atlanten, svenska västkusten. Ätlig.

Kummel, se Gravröse.

Kummer [ko'm-], Ernst Eduard, f. 1810, d. 1893, tysk matematiker, 1842 prof. i Breslau, 1855 i Berlin, har skrivit viktiga talteoretiska och geometriska avhandlingar.

Kummin, se Carum och Spiskummin.

Kumminaldehy'd, $C_6H_4 \cdot C_3H_7 \cdot CHO$, förekommer färdigbildad i naturen i romersk kumminolja. Oxideras lätt till kumminsyra.

Kumo älv, flod i s.v. Finland, genomflyter och bildar avlopp för en mängd sjöar, bland dem Näsijärvi. Utmynnar i Bottniska viken nedanför Björneborg. Genom sina vattenfall Finlands för industrin viktigaste flod. 395 km.

Kumpa'n (av ffr. *compaing,* kamrat, av lat. *cum,* med, och *pa'nis,* bröd), i äldre svenska och i arkaiserande stil stallbroder.

Kumulatio'n (av lat. *cumula're,* hopa på vartannat), anhopning. — *Jur.* I *processrätten* beteckning för ett sammanförande av flera olika yrkanden i en rättegång. Subjektiv K. betecknar, att flera parter uppträda på kärande- l. svarandesidan; vid objektiv K. göras flera yrkanden gällande mot samme svarande. I *straffrätten* betecknar K. sammanläggningen av flera straff, som för särskilda brott samtidigt åläggas en person (jfr Konkurrens sp. 1102). — *Med.* K. l. ackumulation. Vissa läkemedel (t. ex. digitalis) ha benägenhet att uppstaplas (*kumule'ras*) i organismen, när de ges i upprepade doser. K. orsakas av långsam utsöndring l. bindning vid vävnader i kroppen och kan orsaka plötsliga förgiftningar, varför dylika läkemedel endast få ges under kortare perioder. — Kumulati'v verkan, verkan som stegras genom K. — Verb: kumule'ra.

Ku'mys, ku'miss, av stomjölk genom jäsning beredd dryck, hållande 1—2 % alkohol samt mjölksyra, kolsyra, något fett och kvävehaltiga ämnen.

Bruket av K. härstammar från kirgiserna. K. framställes fabriksmässigt i Europa av komjölk. Jfr Kefir och Yoghurt.

Kún (Kohn), Béla (Albert), f. 1885, ungersk kommunistisk politiker. K. deltog som frivillig i världskriget och kom i rysk fångenskap, varur han 1917 frigavs för att bland de ungerska krigsfångarna sprida bolsjevikiska idéer. 1918 reste han på falskt pass till Ungern, började där bolsjevikisk propaganda, grundade den första ungerska kommunistiska tidningen "Vörös Ujság" (Röda tidningen) och blev vid ungerska rådsrepublikens proklamering 21 mars dennas diktator och utrikeskommissarie. Vid den röda regimens fall aug. s. å. flydde K. till Wien, varifrån han fortsatte till Ryssland, där han innehar en inflytelserik ställning.

Ku'naxa, forntida stad i Mesopotamien, n. om Babylon. Vid K. stupade 401 f. Kr. Kyros d. y.

Kundkreditförsäkring, ett slags kreditförsäkring, som avser enstaka varufordringar och innebär en garanti från försäkringsgivarens sida, att, i händelse av kundens insolvens, försäkringstagaren erhåller viss del av sin fordran hos honom.

Kundt [kont], August, f. 1839, d. 1894, tysk fysiker, prof. bl. a. i Zürich 1868 och i Berlin 1888. K. konstruerade 1866 det s. k. Kundts rör, ett glasrör, i ena änden tillslutet av en förskjutbar kork, i den andra av en tunn skiva, fäst i änden på en glasstav. Om skivan försättes i svängningar genom gnidning av staven, kommer luften l. gasen i röret i stående vågrörelse vid lämpligt läge av den förskjutbara korken. Finfördelad korkspån i glasröret samlas därvid i de stillastående noderna, så att våglängden kan uppmätas. Med K:s rör kan bl. a. ljudets hastighet i gaser bestämmas. K. utförde även värdefulla undersökningar över gasers värmeledande förmåga, anomal dispersion, ljusbrytning i tunna metallblad m. m.

Kunersdorf [ko'-], by i Preussen, ö. om Frankfurt an der Oder. Vid K. stod 1759 ett slag i Sjuåriga kriget (se d. o.).

Kungahälla, se Kungälv.

Kung fu-tsï, se Kina sp. 794.

Kung Karl, socken i Västmanl. l., jämte Torpa pastorat i Strängnäs stift. 3,450 inv. — I K. ligger Kungsörs köping.

Kung Karls land, ögrupp ö. om Spetsbergen, på ung. 79°—78° 30′ n. br.

Kungliga Automobilklubben, K. A. K., stiftades 1903 (nuv. namn 1908) med ändamål att tillvarataga motortrafikens intressen samt arbeta för en sund automobillagstiftning. K. är ansluten till Association internationale des automobiles clubs reconnus, genom vars arbete den internationella samtrafiken med motorfordon i hög grad förenklats. K. har lagt grunden till Svenska väginstitutet (se d. o.). Expedition och klubblokaler har K. i Sthlm, avdelningskontor i Göteborg och Malmö.

Kungliga Biblioteket i Stockholm (förk. Kungl. Bibl. och K. B.) har till uppgift att samla, förvara samt för begagnande tillhandahålla dels allt svenskt tryck, dels de viktigaste alstren av främmande länders vetenskapliga (huvudsakl. inom de humanistiska ämnesgrupperna) och litterära verksamhet. Samlingarna omfattade 1924 av tryckta verk omkr. 460,000 skrifter på över 100 sidor, inemot 1,500,000 smärre skrifter

Kungliga Biblioteket.

samt över 12,000 hdskr. (bl. a. ett större antal fornsvenska och fornisländska manuskript samt större samlingar av svenska brev, biografi, historia m. m.), omkr. 160,000 kartor, planscher, porträtt m. m. samt över 13,000 bd svenska tidningar. — K. leder sitt ursprung från de första Vasakonungarnas enskilda samlingar, som under 1600-t. förökades men vid Stockholms slotts brand 1697 till större delen skövlades av elden. Mot slutet av 1700-t. riktades K. genom donationer av Gustav III:s och Gustav IV Adolfs bibliotek; senare ha bl. a. införlivats biblioteken på Drottningholm, Gripsholm och Rosersberg samt det v. Engeströmska biblioteket i Stockholm. Samlingarna, som 1768—1877 voro uppställda i kungliga slottets n.ö. flygel, inrymdes 1878 i den nuv. byggnaden i Humlegården, uppförd av F. G. Dahl. K. tillhörde till 1878 konungens kansli. Nuv. instruktion jämte reglemente för bibliotekets begagnande stadfästes 1910 med ändringar 1921. Den ordinarie personalen omfattade 1924 en chef (riksbibliotekarie), 4 förste bibliotekarier, 7 andre bibliotekarier, 3 kvinnliga biträden samt 5 expeditionsvakter. Se vid. Bibliotek sp. 1458—61.

Kungliga Husgerådskammaren, se Husgerådskammaren.

Kungliga teatern är, sedan Dramatiska teatern (se d. o.) helt skilts från densamma, den officiella benämningen på den statsunderstödda svenska sångscenen, i dagligt tal kallad Operan. — Den kungl. svenska operan instiftades av Gustav III 1773, spelade urspr. i Bollhuset (se d. o.) men inflyttade 1782 i den av K. F. Adelcrantz uppförda operabyggnaden vid Gustav Adolfs torg. Under hundra år (1788—1888) var den sedan under en gemensam chef men f. ö. under växlande former förenad med Dramatiska teatern (se d. o.); tillsammans benämndes de Kungl. teatrarna, operahuset kallades Kungl. Stora teatern, Dramatiska teaterns byggnad vanl. Kungl. Mindre teatern. 1888 blevo båda teatrarna, som dittills underhållits av konungens handkassa och med statsanslag, privata företag, som dock fortfarande i regel åtnjutit statsunderstöd, och samtidigt skildes de helt från varandra. K. övertogs först på entreprenad av hovkapellmäs-

tare K. Nordqvist, senare på association av truppen. Med hjälp av lotterimedel uppfördes 1891—98 det nuv. operahuset efter ritningar av A. Anderberg, varefter teaterverksamheten överläts på ett aktiebolag med en delvis av K. M:t utsedd styrelse. Operachefer ha efter Nordqvist (1888—92) varit A. Burén (1892—1907), A. Thiel (1907—08), A. Ranft (1908—10 som entreprenör), H. v. Stedingk (1910—19), K. A. Riben (1919—24) och J. Forsell (från 1924). — Jfr Svensk teater och Opera.

Kunglig Majestät, förk. Kungl. Maj:t och K. M:t, beteckning för den enl. grundlagarna verkande regeringsmyndigheten i Sverige, vare sig denna utövas av konungen i statsrådet l., i konungens frånvaro, av interimsregering l. tillförordnad regering.

Kunglig Majestät och kronan, populärt uttryck, liktydigt med kronan, benämning på staten, särskilt ss. förmögenhetsrättsligt subjekt.

Kunglig Majestäts befallningshavande, se Länsstyrelse.

Kunglig Majestäts kansli, sammanfattande benämning på statsdepartementen, Nedre justi-

Kungliga teatern. Gamla operahuset.

Kungliga teatern. Nya operahuset.

tierevisionen och Justitiekanslersämbetet (se Kansli).

Kunglig Majestäts orden, se Ordnar.

Kunglig Majestäts råd, se Riksråd.

Kunglig Majestäts sekret. Enl. R. F. § 23 skola alla Högsta domstolens och Regeringsrättens beslut utfärdas "i konungens namn och med dess höga underskrift l. under dess sekret". Genom särskilda kungörelser 1908 och 1909 har emellertid K. M:t förordnat, att ovannämnda beslut alltid skola utfärdas under konungens sekret, d. v. s. med användande av det vanliga riksigillet.

Kung Orres tid, fordom, i hedenhös. Uttryckets uppkomst och härledning äro mycket omstridda, men det torde till betydelsen ha påverkats av danska Arilds tid (av isl. *ár alda*, tidernas början).

Kungsbacka, stad i Halland, 2 km. ovanför Kungsbackaåns utlopp i en vik av Kattegatt. 1,610 inv. — K., som omtalas som slott och stad från senare medeltiden, är nybyggd efter branden 1846 och består nästan uteslutande av träbyggnader. Vackra parker och alléer. Staden lever av handel och hantverk; industri och sjö-

fart obetydliga. Station vid västkustbanan. Mottagningsstation för trådlös telegrafi. Bildar jämte Hanhals pastorat i Göteborgs stift.

Kungs-Barkarö, socken i Västmanl. l., jämte Björskog pastorat i Västerås stift. 575 inv.

Kungsfiskare l. isfåglar, *Alcedi'nidae*, en fam. av *Coccygomo'rphae*. Näbben är lång, vanl. rak, kantig, stjärt, vingar och tarser korta. Alla världsdelar. Leva huvudsakl. av fisk, som fångas under störtdykning. Boet bygges i gångar i branta strandbräddar. — Kungsfiskaren, *Alce'do i'spida*, är ovan glänsande mörkgrön och -blå, under roströd. Strupen och en fläck på halsens sidor vita, ett band genom ögonen rostrött. Längd 18—19 cm. Gamla världens varmare delar, sällsynt i Sverige. Fridlyst.

Kungsfiskare.

Kungsfrid l. konungsfrid innefattar dels medeltidens hela kungliga fridslagstiftning (se Frid), dels spec. den 1284 i Skänninge påbjudna frid, som skulle råda i det landskap, där konungen uppehöll sig, och gälla även viss tid före och efter hans vistelse.

Kungsfågel, *Re'gulus re'gulus*, en art Sångare. Näbben är smal, näsöppningarna täckta av en fjäder. Ovan olivgrön, under ljusgrå. Längs hjässan ett gult, av svart omramat band. På vingarna vita fläckar och vitt tvärband. Allmän i svenska granskogar. Insektätare. Boet fästes på trädgrenar. Ägg 7—11, ljusgula, rödfläckiga. Flytt- och strykfågel. Fridlyst.

Kungsfågel. Hane. Längd c:a 1 dm.

Kungsgam, se Kamgamar.

Kungsgård, gammal, kronan tillhörig huvudgård, oftast residens för någon kunglig förtroendeman, i äldsta tid utgörande för-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

valtningscentra för Uppsala ödsgodsen. K. ökades under medeltiden t. ex. genom införlivning av Folkungakonungarnas egendom samt under 1500- och 1600-t. genom Gustav I:s och Karl XI:s reduktioner. En mängd K. ha varit disponerade ss. chefsboställen vid indelta armén samt ss. landshövdingeboställen men ha numera återfallit till statsverket och disponeras i allm. ss. domäner, d. v. s. äro utarrenderade. — Till K. hörde fordom ej sällan s. k. ladugårdshemman, kungsladugårdarna, avsedda för boskapsskötsel. Stundom voro emellertid dessa helt fristående. — I R. F. § 77 stadgas, att K. M:t ej utan riksdagens samtycke får avhända kronan K. och kungsladugårdar.

Kungsgården-Mariebergs a. b., Sthlm, grundat 1886, äger sågverket Marieberg i Bjärtrå skn, Västernorrl. l.

Kungshamn, socken i Göteb. l., jämte Askum och Malmön pastorat i Göteborgs stift. 2,175 inv. Inom K. ligga municipalsamhällena Gravarne och Bäckevik samt Tången.

Kungshatt, ö i Lovö skn, ö. Mälaren. Sägnen berättar, att en svensk konung skall ha undkommit sina förföljare genom att med sin häst störta sig i Mälaren från K:s branta strand, skänkande fienden som byte blott sin hatt. Till erinran därom är på en av K:s klippor upprest en stång, som bär en plåthatt.

Kungsholmen, ö i Mälaren och stadsdel i Stockholm (se d. o.).

Kungsholms församling l. Ulrika Eleonora församling i Sthlm, pastorat i Uppsala stift. 23,605 inv. — K:s kyrka uppfördes 1673—88 efter ritning av Mathias Spieler som

Kungsholms kyrka.

en korsformig centralkyrka med Katarina kyrka som närmaste förebild. Centraltornet tillkom först vid 1800-t:s början, varjämte kyrkans exteriör vid en restaurering 1882 fick ett rikare utseende. Bland inventarierna märkas särskilt den figursmyckade dopfunten med omgivande skrank, skulpterade av Caspar Schröder 1707, samt ett epitafium av Burchardt Precht. — Ur gamla K. utbrötos 1925 den v. delen, som bildar S:t Görans förs., samt den ö. om Klara sjö belägna, som förenades med Klara förs.

Kungsholms glasbruk, urspr. Glas- och kristallmanufaktoriet, grundades vid Klara sjö i Sthlm 1676 av italienaren G. B. Scapitta, här uppträdande som "markis Guagnini", men övertogs redan 1678 av Baltzar Grill (d. 1697). 1688 flyttades K. till den tomt å Kungsholmen, där nu Karolinska institutet är beläget. K. upplevde sin glansperiod vid 1700-t:s mitt,

Kungshuset. Fasaden mot Birger Jarls torg.

då det var det ledande svenska glasbruket, men gick därefter alltmera tillbaka för att 1815 nedläggas. K. producerade främst servis- och konstglas, som såväl tekniskt som konstnärligt stå på hög nivå. Några pokaler ansluta sig till venetianska förebilder, men i allm. ha böhmiska glas utgjort mönster. Goda prov på K:s tillverkning finnas i Nat. mus. (Se ill. till Glaskonst sp. 1300.)

Kungs-Husby, socken i Uppsala l., jämte Veckholm och Torsvi pastorat i Uppsala stift. 485 inv. — Kyrkan har senmedeltida målningar.

Kungshuset, förr namn på det Wrangelska palatset på Riddarholmen i Sthlm. K. uppfördes på 1650-t. av Karl Gustav Wrangel, sannolikt under J. De la Vallées och Nikodemus Tessin d. ä:s ledning. Efter en eldsvåda i slutet av 1600-t. och restaureringar under 1800-t. återstår föga av den urspr. rika utsmyckningen. K. har sitt namn av att det 1697—1754, under det nuv. kungl. slottets uppförande, tjänade som bostad åt kungl. familjen. F. n. inrymmer K. bl. a. Kammarkollegium, Statskontoret och Svea hovrätt.

Kungshögar kallar man de ofta mycket stora gravhögar, i regel från folkvandringstiden, som förekomma på flera ställen, särskilt i mell. Sverige, och vilka äro l. tros vara konungagravar. De mest bekanta K. äro de vid Gamla Uppsala (se d. o.) och på Adelsö samt Ottarshögen i Vendel (se d. o.).

Kungsladugård, se Kungsgård.

Kungslena, socken i Skarab. l., jämte Varv och Hömb pastorat i Skara stift. 525 inv. Kyrka från tidig medeltid. — I den liknämnda byn, fordom Lena, besegrade Erik Knutsson 1208 Sverker Karlsson. I K. låg även ett gods med befäst hus, där marsken Tyrgils Knutsson 1305 överrumplades av Magnus Ladulås' söner.

Kungsljus, arter av *Verba'scum* (fam. *Scrophularia'ceae*), högväxta örter med stora blad och öppna ("fatlika"), vanl. gula blommor i axlik blomställning. Vanligast i Sverige är *Verba'scum tha'psus*, ofta manshög, med tätulliga blad och stora blommor; växer i steniga backar, vid vägkanter o. d. till Ångermanland. Torkade blommor av K. voro i Sverige förr officinella och användes som avkok till bröstmedicin.

Kungsorm, se Boidae.

Kungssoknare, se Bryte.

Kungssorg, se Landssorg.

Kungsträdgården, parkanläggning i Sthlm mellan Hamn- och Arsenalsgatorna. Redan 1430 låg där konungens kålgård, som under Erik XIV fick karaktär av lustgård. Omkr. 1650 moderniserades den av André Mallet. Omkr. 1700 erhöll K. genom N. Tessin d. y. och Johan Hårleman den pompösa barocka utformning, som framgår av Aveelens båda trovärdiga gravyrer i Suecia. K. omkomponerades 1796 av Piper i

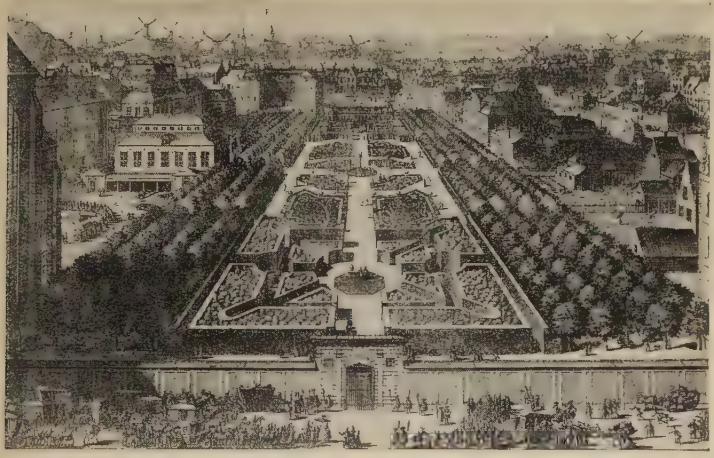

Kungsträdgården från söder. Efter kopparstick av J. van den Aveelen.

engelsk anda för att under 1800-t:s början helt nivelleras. Den stora sandplanen, sedan 1821 med Karl XIII:s staty i centrum, omdöptes 1822 officiellt till Karl XIII:s torg, som några år efter Delagardieska palatsets (se d. o.) brand fick en fortsättning i nuv. Karl XII:s torg. Under 1860-t. tillkom den nuv. planteringen.

Kungsvatten, en blandning av tre delar saltsyra och en del salpetersyra, som på grund av sin halt av fri klor (som uppstår genom att salpetersyran oxiderar saltsyran) har förmåga att lösa guld och andra svårlösliga metaller, därav namnet.

Kungsväg, förr benämning å de större allmänna vägarna.

Kungsådra. Enl. äldre begrepp betecknade K. en *viss uppmätbar* del av vattenfåran i älv, å l. ström. Den skulle vara öppen för flottning l. annat allmänt ändamål och för fiskens gång samt till bevarande av enskild rätt, som vore av ådran beroende. Genom vattenlagen 28 juni 1918 kom K. i stället att beteckna en *ideell* andel av vattnet i fråga, och stadgades skyldighet för strömfallsägare l. ägare av annat område i vattendrag, där K. finnes, att för vissa allmänna ändamål (inrättande, utvidgande och förbättrande av allmän farled l. allmän flottled, fiskets tillgodoseende, torrläggning l. bevattning av mark) utan gottgörelse underkasta sig därigenom uppkommen förlust i vattenmängd, i den mån förlusten tillsammans med det vatten, som förut, utan att ersättning därför utgått, tagits i anspråk för sådant ändamål, icke överstiger ⅓ av den i varje tidsmoment framrinnande vattenmängden. K. skall anses finnas i sådana områden i rinnande vatten, som äro upptagna å en särskild förteckning. Å denna ha uppförts de vattendrag, räknat från viss genom utlopp ur sjö l. särskilt tillflöde bestämd plats, i vilka vid lågvatten framrinner en

Kungsörs kyrka.

vattenmängd av 5 kbm. l. mer i sek. Den s. k. mindre K. l. fiskeådran, varom bestämmelser intogos i 1766 års fiskeristadga och återfinnas i lagen 27 juni 1896 om rätt till fiske, innebär, att $^1/_6$ av vattnet vid vanligt lågvattenstånd skall i älv, ström, å l. sund, där fisken har sitt drev, lämnas fri från fast l. rörlig fiskeredskap, som kan hindra fisken att framgå.

Kungsåra, socken i Västmanl. l., pastorat i Västerås stift. 440 inv. — Från kyrkan finnes i Stat. hist. mus. en märklig, rikt ornerad träbänk från omkr. 1100.

Kungsängslilja, se Fritillaria.

Kungsäter, socken i Älvsb. l., jämte Gunnarsjö, Grimmared och Karl Gustav pastorat i Göteborgs stift. 835 inv.

Kungsör, köping i Västmanl. l., vid Arbogaåns utlopp i Mälaren och Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. Hem för friska barn från tuberkulösa familjer. Bleckkärlsfabrik (äg. a. b. K:s bleckkärlsfabrik, grundat 1897). 1,900 inv. — K. var fordom kungsgård (Ulvesund) och särskilt omtyckt av Karl XI. Grundmurar av det s. k. kungshuset, nedbrunnet 1822, synas alltjämt vid sjön. Kyrkan från 1690-t. efter ritningar av N. Tessin d. y.

Kungsörnsläktet, *A'quila,* ett släkte Falkfåglar med spetsiga nackfjädrar, helt fjäderklädda tarser och svagt rundad stjärt. Näbben saknar tandutskott. Gamla världen och Nord-Amerika. Leva av fåglar och däggdjur, även as. Boet bygges på höga klippor l. i träd. Kungs- l. landörnen, *Aquila chrysaë'tus,* är ovan mörkbrun, något spräcklig, under svartbrun. Huvud och hals ovan ljusare rostbruna, stjärten i spetsen svartbrun, längre in med gråa tvärband. Längd 90—96 cm. Sveriges n. fjälltrakter. Äldre äro stann-, yngre flyttfåglar. Ägg 2—3, smutsvita, brunfläckiga.

Kungälv, stad i Bohuslän vid Nordre älvs förgrening av Göta älv. 2,055 inv. Länslasarett. K. lever delvis av åkerbruk, har glasbruk (äg. K:s glasbruks a. b., grundat 1874) och käxfabrik (äg. a. b. Göteborgs käxfabrik, grundat 1888). Ångbåtsförbindelse med Bergslagernas järnvägar. Bildar

Kungsörn.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

med Rödbo och Ytterby pastorat i Göteborgs stift. — *Historia.* K:s föregångare är Konungahälla, Konghäll l. Kungahälla, vilken stad uppstod på 1000-t. och låg 2,5 km. s.v. om K. vid nuv. Kastellegården. Ss. en av Norges främsta städer var Kungahälla ofta uppehållsort för dess konungar, särskilt Sigurd Jorsalafar. 1135 ödelagd av vendiska sjörövare, återuppbyggdes staden, och ett slott uppfördes på Ragnhildsholmen. Detta förföll under 1300-t:s förra hälft och ersattes av Bohus (se d. o.). Kungahälla, som upprepade gånger förhärjats, flyttades omkr. 1612 till Bohus fästning. Den nya staden, som kallades K., led mycket av gränskrigen och flyttades omkr. 1680 till sin nuv. plats.

Kungörelse, av K. M:t, ämbetsverk, K. B., m. fl. utfärdat offentligt meddelande, innehållande påbud l. underrättelser, avsedda att lända till efterrättelse för alla l. vissa medborgare l. vilkas spridande eljest anses nyttigt. K., utfärdade av K. M:t l. allmänna verk offentliggöras dels i *Svensk författningssamling* (se d. o.), dels i vissa fall genom uppläsning i kyrka. Därest icke annat angives, träder K., som införts i författningssamlingen, i kraft fyra veckor efter det K. utkommit från trycket. K. B:s K. införas i *länskungörelserna.* Meddelanden från tjänstemän och kommunala myndigheter m. fl. kungöras antingen genom uppläsning i kyrka l. genom annonsering i tidning.

Kunlun, Kwenlun, Kyenlyn, en av Asiens mäktigaste bergskedjor, sträcker sig från Pamir i v. mellan Tarimbäckenet och Gobi i n. samt Tibet i s. in i Kina. Omkr. 4,000 km. lång. K. består av flera parallellkedjor.

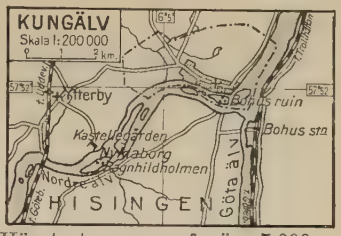

Högsta topparna nå nära 7,000 m. K. har bildats genom veckning, som fortsatt in i tertiärtiden. Snögränsen ligger i K. ovanligt högt till följd av det torra klimatet, vilket även bidrager till att K. är föga bebott.

Kunskapsteori har i svenskt språkbruk tagits i arv från den tyska termen *Erkenntnistheorie,* använd sedan omkr. 100 år. Därmed betecknas den filosofiska disciplin, som undersöker den mänskliga kunskapens principiella möjlighet och giltighetsområde, dess ursprung och dess allmänna förutsättningar. Särskilt ur sistnämnda synpunkt röjer sig K:s samband med den formella *logiken,* med vilken den ock av Wundt samordnas ss. dess *reala* systervetenskap under det allmännare begreppet *Erkenntnislehre,* kunskapslära. Sistnämnda term har särskilt genom A. Vannérus (se d. o.) vunnit hemortsrätt inom svensk filosofi.

Kunt, kont, en i Norrland brukad korg l. ryggsäck av näver.

Kuo-Hsi, kinesisk målare, verksam på 1000-t. e. Kr., berömd för sina stämningsfulla vinterlandskap. Bevarad är också en av honom författad, av fina iakttagelser kännetecknad essay över landskapsmåleriet.

Kuopio [ko'åpiå]. l. Län i ö. Finland, omfattande n. Karelen och n. Savolaks. 42,730 kvkm. 360,000 inv. Åkerbruket produce-

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

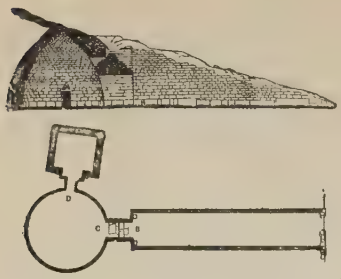

Kupolgrav. Atreus' skattkammare i Mykene. (Genomskärning och plan.)

rar råg, havre, korn, rotfrukter; svedjebruk förekommer ännu. Boskapsskötseln är viktig, skogsavverkningen ganska betydande, och flera sågverk finnas. — 2. Huvudstad i K. l. 20,000 inv. Industri, handel, sjöfart. K. blev länsresidens 1775 och stad 1782.

Kupa. 1. Se Fiskredskap sp. 70. — 2. Se Kupning.

Kupé (fr. *coupé*), en liten heltäckt vagn; avdelning av passagerarvagn å järnvägståg.

Kupe'ra (fr. *couper*, av *coup*, hugg), avskära, avbryta; taga av kort (se Kortspel). — Kupe'rad kallas bruten terräng. — Kupe'ring, se Amputation.

v. Kupffer [ko'-], Karl, f. 1829, d. 1902, tysk anatom, prof. i Kiel 1866, Königsberg 1876, München 1880. Utgav arbeten inom ryggradsdjurens jämförande anatomi och embryologi m. m.

Kupi'do, försv. form för Cupido. — Kupido'n, detsamma som erot l. amorin (se Eros).

Kuple'tt (fr. *couplet*), ett strofiskt sångstycke av humoristisk l. satirisk karaktär, ofta med refräng. K. förekom förr framför allt i vådevillen och den komiska operan; numera spelar den en viktig roll i revyer, där K:s satir riktar sig mot aktuella personer och förhållanden.

Kupning, uppläggning av jorden intill växternas stjälk. K. användes företrädesvis vid potatisodling för att framkalla ökad bildning av knölar och förhindra, att dessa bli gröna. K. utföres vanl. med årder l. drillplog (jfr Drillkultur). Verb: kupa.

Kupo'l (av fr. *coupole*, av lat. *cu'pa*, tunna), se Valv.

Kupo'lgrav, grav, bestående av ett stort runt rum med murade väggar och kupolformigt tak, bildat genom överkragning, samt en lång ingångskorridor, genom en dörr förbunden med kupolrummet. K. nådde sin högsta utveckling i Grekland och på Kreta under bronsålderns sista period. Ryktbarast är den s. k. Atreus' skattkammare i Mykene.

Kupolugn, se Gjutning.

Kupo'ng (fr. *coupon*, av *couper*, avklippa, således eg. avklippt stycke), ränte- l. vinstanvisning å obligationer, aktie- l. lottbrev. Mot avlämnande av K. erhåller innehavaren den ränta l. vinstandel, som belöper sig på den av K. representerade tidsperioden. Ordet brukas även i bet. partibiljett, t. ex. middagskupong, badkupong o. s. v.

Kupp. 1. Stelnade lavamassor, som efter de lösare vulkaniska produkterna nedbrytning uppsticka som rundade kullar över den omgivande terrängen. — 2. Försv. form av coup (se d. o.).

Kupplog, detsamma som drillplog. Se Drillkultur.

Ku'priföreningar, Kuproföreningar, se Kopparföreningar.

Kuprin [ko'prin], Aleksandr Ivanovitj, f. 1870, rysk författare. K. har skrivit talrika av Tjehov och Gorkij påverkade, brutalt realistiska romaner och noveller, i vilka han gisslar skilda

samhällslager i det moderna Ryssland.

Kur. 1. Se Cour. — 2. (Lat. *cu'ra*, omsorg.) Sjukdomsbehandling. — Kura'bel, som kan läkas. — Kurati'v, botande. — Kure'ra, bota.

K. U. R., se Kulturella ungdomsrörelsen.

Ku'ra, flod i ö. Transkaukasien, upptar från h. Aras, mynnar med delta i Kaspiska havet. Längd 1,350 km. Segelbar 300 km.

Kurage [-a'sj] (fr. *courage*), mod.

Kura'nt (fr. *courant*, av lat. *cu'rrere*, löpa), gångbar, löpande, gällande. Ordet användes i fråga om mynt dels i betydelsen huvudmynt i motsats mot skiljemynt, dels i betydelsen präglat och gångbart mynt i motsats mot icke präglade räknemynt. Använt om varor, betecknar ordet lättsåld, eftersökt. I vardagsspråk har det ibland betydelsen kry.

Kura're, se Strychnos.

Kurate'l, se Kurator.

Kurati'v, se Kur.

Kura'tor (lat. *cura'tor*, av *cura*, omsorg), person, som av myndighet förordnats att omhändertaga annans rätt, då denne ej är i tillfälle att själv bevaka densamma. I svensk rättsterminologi benämnes K. vanl. godman (se d. o., Förmynderskap och Sysslomen). — K. är vidare sedan 1600-t. benämning å ordförande inom nationsförening vid universiteten. — Kuratel, en K:s uppdrag l. verksamhet.

Kurbe'tt (fr. *courbette*), se Ridning.

Kurbi'ts (av ty. *Kürbis*, av lat. *cucu'rbita*), se Flaskkurbits och Pumpa.

Ku'rder, ett folk med iranskt språk, bosatt i Kurdista'n, berglandet i s.ö. delen av Turkiska Asien samt närliggande delar av Persien. K. leva av åkerbruk, boskapsskötsel och röveri samt äro muhammedaner. De äro krigiska och tappra. K. uppskattas till c:a 2 ¼ mill., varav ⅔ inom turkiskt område.

Kure, stad på Honshu, Japan, nära Hiroshima. Örlogshamn med sjökrigsskola och flera varv. 130,000 inv.

Kurer, en nu utdöd folkstam, de ursprungliga invånarna i Kurland, som för länge sedan sammansmält med letterna. Det är omstritt, om K. varit närmare besläktade med dessa än med liverna.

Kurera, se Kur.

Kure'terna, se Zeus.

Kurfurste (ty. *Kurfürst*, av mlty. *koren*, kora; lat. *ele'ctor*), de furstar i Tysk-romerska riket (se d. o.), vilka deltogo i dess konunga- och kejsarval. Denna rätt, som urspr. tillkom alla furstar, blev småningom förbehållen ett fåtal, enl. gyllene bullan av 1356 sju, nämligen de världsliga furstarna av Brandenburg, Böhmen, Sachsen och pfalzgrevskapet vid Rhen samt ärkebiskoparna av Köln, Mainz och Trier. 1623 upphöjdes Bayern till kurfurstendöme, 1692 Hannover och 1803 Hessen-Kassel, vars furste ensam behöll titeln efter Tysk-romerska rikets upphörande 1806. — Den store K., se Fredrik sp. 629.

Kurhus, förr bruklig benämning på sjukhus för patienter med veneriska sjukdomar.

Kurialstil, se Kanslistil.

Ku'rian (se Curia), det centrala påvliga regerings- och förvaltningskansliet, bestående av kardinalkongregationer (se Kongregation 3), domstolar och byråer. Pius X genomförde 1908

en omorganisation av K., åsyftande strängare centralisering och ett ökat inflytande åt påven personligen. Till de viktigaste ämbetena utses alltid kardinaler. Inflytelserikast är statssekreteraren, förr Kyrkostatens utrikesminister och alltjämt ledare av påvens utrikespolitik.

Kurian-Murianöarna, grupp av fem öar utanför Arabiens s. kust, tillhörande Storbritannien. Förvaltas under Aden. Kabelstation.

Kuri'lerna, Japan tillhörig räcka av öar mellan Hokkaido och Kamtjatka, de flesta obebodda. C:a 5,000 inv., ainus, som leva av sälfångst och laxfiske. Jfr Japan.

Kuriosite't (av lat. *curio'sitas*, nyfikenhet), företeelse, som väcker nyfikenhet; märkvärdighet. — Kurio'sum, sällsamt ting, märkvärdighet.

Kuri'r (av fr. *courrier*, löpare), ilbud, snabbt bud, som skall framföra ett viktigt meddelande. — Kurirtåg kallades förr allmänt spec. snabba snälltåg.

Kurisches Haff [ko'-], bukt i s.ö. Östersjön. 1,620 kvkm. Begränsas av en smal landtunga och står genom ett smalt sund i n.ö. i förbindelse med östersjön. K. kan endast befaras av mindre, flatbottnade fartyg.

Kuriö's (fr. *curieux*), sällsam, märkvärdig, konstig, löjlig. Jfr Kuriositet.

Kurkumi'n, se Curcuma.

Kurland, den sydligaste av östersjöprovinserna. Den allra största delen (26,500 kvkm., 306,000 inv.) tillhör nu Lettland, en remsa i s. Litauen. — *Historia.* K. har fått namn av kurerna, vilka jämte de dem närstående liverna utgjorde K:s äldsta kända befolkning. Senare ha de baltiska letterna inträngt och i det närmaste utrotat dessa folk. Redan under vikingatiden synes K. långa tider ha stått under främmande herravälde, bl. a. under svenskarnas på 800-t. Omkr. 1200 kristnades K. av svärdsriddarna, vilkas politiska välde över K. 1237 övertogs av Tyska orden (se d. o.). Vid dess upplösning, då K. hotades av både Ryssland och Danmark, behöll ordens siste stormästare G. Kettler K. (med Semgallen utmed s. stranden av nedre Düna) som hertigdöme under polsk länshöghet. Kettlers söner och efterträdare Vilhelm och Fredrik retade den mäktiga kurländska adeln till strid emot sig; parterna vädjade till de polska statsmyndigheterna, vilka 1616 avsatte Vilhelm. Denne uppmanade då Polens fiende Gustav II Adolf av Sverige att ingripa, och hans anhängare W. Farensbach öppnade Dünamünde för svenskarna, som 1617—29 tidvis voro herrar i nästan hela K. Vilhelms son Jakob (1642—82) sökte förgäves bevara neutralitet mot Karl X Gustav och var en tid den svenske konungens fånge. Även under Stora nordiska kriget var K. i svenskarnas våld (1701—09). Då Fredrik Vilhelm (1698—1711) avled kort efter sin förmälning med sedermera kejsarinnan Anna av Ryssland, kom K. under ryskt inflytande, och efter den kettlerska ättens utgång 1737 indrogs ej K. som ledigt län till Polen, utan Anna gjorde sin gunstling v. Biron till hertig av K. Under dennes son och efterträdare fullbordades införlivningen i Ryssland med hertigens tillbakaträdande 1795. K. intog dock länge en särställning; livegenskapen upphävdes där 1817 och först på

1860-t. blevo russificeringssträvandena starka. Se vid. Ryssland och Lettland.

Kuroki, Tamemoto, f. 1844, d. 1923, greve, japansk general. Deltog i upprorsstrider på 1860-t. och i kriget mot Kina 1894—95. Under Rysk-japanska kriget spelade K. en framstående roll ss. chef för 1:a armén, vann segern vid Yalu samt deltog därefter i striderna vid Liaoyang, som han trots betydande underlägsenhet avgjorde genom att efter flodövergång kringgå och slå ryssarnas v. flygel, samt vid Shaho och Mukden.

Kuropa'tkin, Aleksej Nikolajevitj, f. 1848, d. 1925, rysk general. Tidigt använd i ansvarsfulla befattningar, gjorde sig K. bemärkt för sin organisatoriska verksamhet 1890—98 i det transkaspiska området av Central-Asien. 1898—1904 krigsminister, blev K. överbefälhavare vid Rysk-japanska krigets utbrott 1904 men måste avgå efter slaget vid Mukden. Han återinträdde i tjänst under världskriget, varunder han en tid 1916 förde överbefälet på nordfronten och därefter till revolutionen var generalguvernör i Turkestan.

Kurort, klimatisk K., en plats, som huvudsakl. genom sitt klimat skall utöva en gynnsam inverkan på sjukdomar. Man skiljer i stort mellan kust-, låglands- och fjällklimat. Uppfattningen om indikationerna för olika sjukdomars klimatiska behandling (klimatoterapi) är mycket osäker och växlar från tid till annan, beroende på att man huvudsakl. har subjektiva erfarenheter att bygga på. Havs- och fjällklimat äro i många fall ansträngande för sjuka; lungsotspatienter påverkas dock vanl. gynnsamt av fjällklimat. En huvudregel för behandlingen är att söka en sådan K., som har olika klimat mot det man senast vistats i. — Brunns- och badorter (se d. o.) bruka även räknas till K.

Kuro-Shio ("svarta strömmen"), se Stilla havet.

Kuro'trofos, se Artemis.

Kurs (av lat. *cu'rsus*, lopp). *Handelst.* Marknadspris på in- och utländska sedlar och andra värdepapper, vanl. räknat i förhållande till det nominella värdet, pari. K:s fastställande och kungörande (medelst kurslistor) kallas kursnotering (jfr Börs sp. 941 och Riksbanken). — Valutakurser, se Växelkurser. — *Sjöv.* Den horisontella vinkeln mellan nord-sydlinjen och ett fartygs midskeppsplan (stävad K.) l. rörelseriktning (K. genom vattnet; K. över grund). K. räknas i grader åt h. från nordstrecket runt kompassrosen l. ock i grader l. streck åt ost l. väst från nord- l. sydstrecket. — Kompasskurs l. devierande K. räknas från kompassens nord-sydlinje. Korrigeras denna K. för deviationen (se d. o.), erhålles missvisande l. magnetisk K., som räknas från magnetiska meridianen. Korrigeras åter denna K. för deklinationen (se d. o.), erhålles rättvisande K., som räknas från astronomiska meridianen. — Korrigeras den stävade K. för avdriften (se d. o.), erhålles K. genom vattnet; korrigeras denna K. för strömsättningen, erhålles K. över grund, d. v. s. fartygets rörelseriktning över sjöbottnen. Med behållen K. menas K. genom vattnet, vare sig denna är devierande, missvisande l. rättvisande.

Kursi'v (fr. *cursif*, av lat. *cu'rrere*, löpa), eg. löpande, spec. om

den snabba rörelsen vid skrivning, hastig, flyktig. — *Boktr.* K. l. K. stil, en åt höger lutande tryckstil (fr. *lettres italiques*). — K. läsning, hastig genomläsning, spec. om flyktig översättning utan förberedelse. — K. skrift, en anpassning av hieroglyfer, kilskrift och annan bildskrift, avsedd att skrivas; en nu vanlig, redan i antika och medeltidshandskrifter förekommande något lutande (ej pränätad) skrift.

Kursk. 1. Guvernement i mell. Ryssland. 46,658 kvkm. 2,8 mill. inv. K. är en högslätt, marken består av svartjord. Åkerbruk med binäringar. — 2. Huvudstad i K. 1. Handel, industri. 85,000 inv.

Ku'rsor (lat. *cu'rsor*, löpare), ännu bruklig titel på vissa vaktmästare vid universiteten.

Kurtage [sv. utt. korta'sj], detsamma som courtage.

Kurth [kort], Ernst, f. 1886, österrikisk musiker och musikhistoriker, 1920 prof. i Bern. Har författat flera musikhistoriska arbeten, bl. a. de idérika *Grundlagen des linearen Kontrapunkts*, *Einführung in Stil und Technik von Bachs melodischer Polyphonie* (1917) och *Romantische Harmonie und ihre Krise in Wagners Tristan* (1920).

Kurti'n (fr. *courtine*, förhänge), se Bastion.

Kurti's (av fr. *courtoisie*, se d. o.), inställsam, närgången hyllning, ytlig kärlekslek. — Kurtisa'n, dam av demimonde (se d. o.). — Kurtis'era, ställa sig in hos, uppvakta.

Kuru'liska ämbetena, i antiken vissa högre romerska ämbeten. K:s innehavare, urspr. endast patricier, hade rätt till en särskild ämbetsstol, *se'lla curu'lis.*

Kurva (av lat. *cu'rvus*, krökt), kroklinje, vägkrök. *Matem.* K. indelas i plana och skeva. De förras alla punkter ligga i samma plan, de senares ej. Man skiljer även mellan algebraiska och transcendenta K. efter formen på deras ekvation. — *Tekn.* K. benämnes vid lands- och järnvägar l. kanaler (trafikleder) den båglinje (vanl. del av en cirkellinje), som sammanbinder tvenne raklinjer. Vid järnvägar tillåtes i regel ej mindre kurvradie än 600 m. i huvudspår å första klassens banor och 240 m. å tredje klassens banor. Vid landsvägar äro motsvarande radier 50 m. och 10 m.

Kurvstakning, utmärkning av punkter på en vägkurva i terrängen. Vid K. avsättas vinkelrätt från raklinjerna bestämda längder, svarande mot det för varje kurvradie beräknade avståndet mellan kurvan och dess tangenter (raklinjerna).

Kurön, se Alkoholist.

Ku'sa, Alexandru Ioan, f. 1820, d. 1873, rumänisk politiker. K. var en av ledarna av den nationalistiska sammanslutningsrörelsen i Moldau och Valakiet och valdes 1859 till bådas furste. Han genomförde efter förhandlingar med Turkiet furstendömenas förening till Rumänien. K. utvecklade nitisk reformverksamhet men var självrådig och fördrevs 1866.

Kusch, svensk form av fr. *couche* (se d. o.).

Kuse (trol. av samma stam som fsv. *kuse*, myndig man), ett slags bröd, t. ex. julkuse.

Kusiner (fr. *cousins*), syskons barn. Äktenskap mellan K. var ända till 1845 förbjudet i Sverige. Kusinskap grundlägger domar- och vittnesjäv.

Kusken, stjärnbild på n. hemisfären. K:s ljusaste stjärna är Capella.

Kusnetso'va, Maria Nikolajevna, f. 1886, rysk operasångerska (sopran); har vid Mariateatern i Leningrad och senare flerstädes utom Ryssland (1918—19 i Sthlm) genom ett kultiverat sångföredrag och utmärkt scenframställning vunnit betydande framgångar.

Kusno'wsky, se Eisner.

Kussmaul [ko'ssmaol], Adolf, f. 1822, d. 1902, tysk kirurg, prof. i Heidelberg, Erlangen, Freiburg, slutl. i Strassburg (1876), mångsidig kliniker och experimentator, har bl. a. infört den direkta invärtes okulära besiktningen av matstrupe och magsäck medelst nedförandet av upplysta tuber.

Ku'sso l. ko'so, de torkade honblommorna av *Hage'nia abyssi'nica* (fam. *Rosa'ceae*), träd från tropiska Öst-Afrika, verksamt medel mot binnikemask.

Kust, till hav l. större insjö gränsande del av landområde. K:s utseende beror på tektoniken och de nedbrytande och uppbyggande processer, som verka på K. K. äro sålunda utsatta för abrasion, erosion och korrosion (se dessa ord); det vid dessa processer bildade jämte det av floderna medförda lösa materialet kan å andra sidan genom vågornas, isens l. vindarnas ackumulerande verkan ge upphov till nya strandbildningar, ss. strandvallar, dyner, deltabildningar, strandsporrar o. d.

Kustana'j. 1. Guvernement i Kirgis, Ryssland. 125,080 kvkm. 360,000 inv. Åkerbruk, boskapsskötsel, trädgårdsodling. — 2. Huvudstad i K. 1. 22,000 inv.

Kustartilleri, dels de pjäser och annan artillerimateriel, som användes vid ett kustförsvar (se d. o.), dels den personal, som handhar denna materiel. Ang. kustartilleripjäser se Kanon och Haubits. — K. är i Sverige fast organiserat fr. o. m. 1902. Vaxholms och Karlskrona artillerikårer bildade stommen. Enl. 1914 års riksdagsbeslut skulle K. bestå av Vaxholms och Karlskrona kustartilleriregementen samt Älvsborgs och Hemsö kustartillerikårer. Den sistnämnda kåren har aldrig uppsatts, Älvsborgs skall enl. 1925 års riksdagsbeslut indragas. K:s chef är generalsperson, som har en stab till förfogande. K. tillhör marinen.

Kustbefästning kan ha till uppgifter att försvara en örlogshamn, tillträdet till en viktig farled l. dylikt. Någon enstaka gång användas K. ss. skydd för en viktig kuststräcka. K. ha i allmänhet blott sjöfronten fullt utbyggd, en landfront kan finnas, i regel därvid blott ss. skydd mot överrumpling. Den egentliga farledsspärren består av försänkningar, minor m. m., direkt skyddade av lätt och medelsvårt artilleri emot smärre fientliga fartyg. Fiendens pansrade artillerifartyg bekämpas med svåra kanoner och haubitser, vilka om möjligt göras flyttbara, de grövsta å järnväg. Hög stridsberedskap kräves vid en K., som måste beräknas kunna avslå fientligt anfall omedelbart vid krigsutbrott.

Kustbevakning, den del av tullverkets åligganden, som avser att å rikets kuster förhindra förseelser mot tullförordningarna. K. står under överinseende av en kustbevakningsinspektör. Riket indelas i 24 kustbevakningsdistrikt och 142 kustbevakningsposteringar. Det lokala chefskapet för kustbevakningsdistrikten utövas av vederbörande tullförvaltare ss. kustbevaknings-

chef. Under honom lyda uppsyningsmän och vakter.

Kustflottan, den del av svenska flottan, som avses för användning utanför lokala skärgårdsområden m. m.

Kustförsvar innefattar försvaret av viktigare kustorter — örlogsbaser, handelsstäder m. m. — och kuststräckor. K. är främst baserat på en sjögående flotta, stödd på kustbefästningar, jämte flygvapen. I K. ingå även ett organiserat kustbevaknings- och kustsignalväsen, kustens indelning i försvarsområden med direkt försvar av viktigaste landstigningspunkter genom vanl. landstorm, ev. stödd av bakomvarande centralt grupperade linjeförband i reserv.

Kusto'd (se Custos), ord l. stavelse, som förr sattes nederst till höger på en sida utgörande följande sidas första ord l. stavelse.

Kustrev, se Korallrev.

Kut, mindre säl, sälunge.

Kut al-Amara', stad i Mesopotamien vid Tigris, s.ö. om Bagdad. C:a 6,000 inv. — I K. inneslöts 1915 den brittiske generalen Townshend av den turkiska armén och tvingades, sedan en undsättningsexpedition under generalerna Aylmer och (senare) Gorringe misslyckats, att kapitulera april 1916. Vid engelsmännens förnyade offensiv mot Bagdad återtogs K. 1917.

Kutai's, stad i Georgien (f. d. huvudstad i guv. K.). 60,000 inv.

Kuta'n (av lat. *cu'tis,* hud), hörande till huden.

Kuti'kula (lat. *cuti'cula,* diminutiv av *cu'tis,* hud). *Bot.* K., kuti'n, se Epidermis. — *Zool.* Av ytligt epitelcellskikt avsöndrad, vanl. strukturlös hinna, som skyddar underliggande vävnader. K. av större mäktighet l. säregen form kallas ofta kutikula'rbildning, t. ex. hudskelettet hos leddjur och borsten hos borstmaskar.

Kutjuk-Kainardji, by i Bulgarien, nära staden Silistria. 1774 slöts i K. fred mellan Ryssland och Turkiet, enl. vilken sultanen avstod Krim och Kuban.

Kutter (eng. *cutter*). *Mek.* Roterande stålhållare på träbearbetningsmaskiner, t. ex. fräsmaskiner (fräskutter) och hyvelmaskiner (hyvelkutter). — *Skeppsb.* Skarpt byggt, enmastat fartyg med enkel klyvarbom och stång på masten, vanl. riggat med storsegel, toppsegel, stagfock och klyvare.

Kutu'sov, Mihail Illarionovitj, furste av Smolensk, f. 1745, d. 1813, rysk fältmarskalk. Urspr. artillerioffícer, deltog K. med utmärkelse under krigen i Polen, Turkiet och på Krim. 1805 sändes K. med en armékår till österrikarnas understöd mot Napoleon men nödgades vika under uppgivande av Wien, varpå han under kejsar Alexander I förde befälet vid Austerlitz. K. blev under kriget 1812 högste befälhavare över ryska armén. Efter Borodino drog han sig tillbaka, lämnande vägen till Moskva öppen, men återupptog under fransmännens återtåg offensiven. K. anses genom sin försiktiga återtågsstrategi ha haft stor del i den för Ryssland lyckliga utgången av kriget men beskylles å andra sidan för alltför stor passivitet.

Kuty'm, svensk form av fr. *coutume* (se d. o.).

Kuweit, annan form för Koweit.

Kuve'rt (fr. *couvert,* av *couvrir,* täcka). 1. Omslag till brev o. d. — 2. För varje deltagare i

måltid avsedd uppsättning av tallrik, gaffel, sked m. m.

Kuvö's (fr. *cuveuse*, som ruvar), säng, vars väggar kunna uppvärmas (elektriskt l. med varmt vatten), användes för för tidigt födda l. eljest klena nyfödda barn.

Kuxhafen, Cuxhafen [ko'x-], stad vid v. Elbemynningen inom ett område, som tillhör Hamburg. K. har stora frihamnsanläggningar, varvs- och mekanisk industri, driver fiske och är viktig lotsstation. Under världskriget var K. en av tyska flottans förnämsta baser. 15,000 inv.

Kuylenstierna. 1. Alexis K., f. 1862, skriftställare, har under signaturen Mustafa utgivit flera arbeten om sina vidsträckta och äventyrliga resor i Orienten. Han har även författat populära krigsberättelser. — 2. Elisabeth K.-Wenster, f. 1869, författarinna, gift 1905 med advokaten H. Wenster, har utgivit ett 60-tal förströelseromaner och novellsamlingar.

Kw., förk. för kilowatt. Se Elektriska måttsenheter sp. 883.

KVA., förk. för kilovoltampère (se d. o.).

Kvacksalveri'lagen (av lty. *Quacksalver*, eg. en som fuskar med salvor), populärt namn på lagen 21 sept. 1915 om behörighet att utöva läkarkonsten; K. innehåller föreskrifter mot obehörigt utövande av medicinsk praktik (kvacksalveri') och otillåten medikamentsförsäljning. Kvacksalvare, som, ehuru han ej är behörig utöva läkaryrket, mot ersättning behandlar venerisk sjukdom, tuberkulos, kräftsjukdom l. smittsam sjukdom l. företager hypnotisk behandling, straffas med böter, 50—1,000 kr. Sker behandlingen yrkesmässigt, kan straffet höjas till fängelse. Om någon utan ersättning yrkesmässigt utövar läkarkonsten, straffas han, där behandlingen kunnat medföra fara till liv l. hälsa, med böter 50—1,000 kr. — Straffbestämmelser finnas även för obehörigt utövande av tandläkaryrket (Ordning 18 juni 1861 för tandläkarkonstens utövning). — För medikamentsförsäljning gäller Apoteksvarustadgan 14 nov. 1913 (jfr Apoteksvara).

Kva'der (av lat. *qua'drus*, fyrkantig), rätvinklig, i fyrkant huggen byggnadssten.

Kvadrangulä'r (av lat. *qua'dra*, fyrkantig, och *a'ngulus*, vinkel), fyrsidig, fyrkantig.

Kvadra'nt (lat. *qua'drans*, fjärdedel), fjärdedels cirkel. — *Astr.* Gammalt instrument (fjärdedels cirkel med gradindelning) för mätning av stjärnhöjder. — *Skeppsb.* Se Roder.

Kvadra't (lat. *quadra'tum*), en fyrsidig figur, vars alla sidor äro lika och alla vinklar räta. Om sidan är a, så är ytinnehållet a^2. K. betecknar även det tal, som erhålles, då ett givet tal multipliceras med sig självt. — Minstakvadratmetoden, se Sannolikt fel.

Kvadratben, Kvadratbrosk, se Kranium.

Kvadratförband, se Skogsskötsel.

Kvadra'tisk kallas en algebraisk ekvation l. funktion av andra graden.

Kvadratiska systemet, se Kristall sp. 1337.

Kvadratmått, ytmått, som erhålles genom kvadrering av motsvarande längdmått, t. ex. sv. kvadratfot = 100 nya sv. l. 144 gamla sv. kvadrattum = 8,815 kvdm; kvadratmil =

100 kvadratkilometer = 100,000,000 kvadratmeter; 1 kvadratmeter = 100 kvadratdecimeter = 10,000 kvadratcentimeter = 1,000,000 kvadratmillimeter.

Kvadratrot till ett givet tal är det tal, vars kvadrat är lika med det givna. Varje tal har två K. med motsatt tecken. K. till a tecknas $\sqrt{a}$.

Kvadratu'r. *Matem.* Beräkning av en plan ytas storlek, utföres vanl. genom integration. Om cirkelns kvadratur se d. o. — *Astr.* Se Aspekt.

Kvadre'ra ett tal, bilda dess kvadrat.

Kvadre'rad sköld, se Heraldik sp. 660.

Kvadrillio'n (av lat. *qua'ttuor*, fyra), fjärde digniteten av en million, = 10^{24}. I Frankrike m. fl. länder en million milliarder, = 10^{15}.

Kvadru'ppelallians (av lat. *quadru'plus*, fyrfaldig), fyrmaktsförbund. Mest känd är den mot Spanien riktade K. av 1718 mellan Storbritannien, Frankrike, österrike och senare Nederländerna.

Kvagga, se Hästdjur sp. 1164.

Kvalifice'ra (av lat. *qua'lis*, sådan som, och *fa'cere*, göra), bestämma till art, förklara behörig. — Kvalifice'rad, närmare bestämd; behörig, lämplig, duglig; användes bl. a. som sportterm för att beteckna, att en tävlingsdeltagare fyller de för deltagandet uppställda villkoren. — Kvalificerat brott, brott begånget under försvårande omständigheter. — Kvalificerat frihetsstraff, skärpt frihetsstraff, se d. o. sp. 680. — Subst.: kvalifikatio'n.

Kvalitati'v (se Kvalitet), som avser arten, beskaffenheten l. värdet. Jfr Analys sp. 398.

Kvalite't (lat. *qua'litas*), egenskap, värde. — *Språkv.* Ett språkljuds egenskaper med hänsyn till de artikulationsfaktorer, som verka vid språkljudets bildning. Däri ingå tonalitet (röstbandens vibration), artikulationssätt (explosion, friktion, vibration av tungan o. s. v.), luftströmmens väg (genom näsa l. mun). Språkljud, särskilt konsonanterna, förändra K. alltefter de språkljud, som i uttalet omgiva dem.

Kvalitetsmått (kvalitetsvikt), förhållandet mellan en viss varas mått och vikt, där varans kvalitet kan bedömas med ledning av detta förhållande. Sådana varor äro säd och garn.

Kvallskog, skog med löst, frodvuxet (kvallvuxet) virke (kvallvirke) av barrträd, vanl. tall, som på grund av fritt läge l. särskilt bördig mark fått breda årsringar och föga utbildad kärnved.

Kvalster, *Acari'na*, en ordn. små Spindeldjur med fram- och bakkroppen helt sammanvuxna, oledade, läderartad hud och i regel fyra par ben. 1—2 par ögon finnas hos många, saknas hos andra. Mundelarna äro bitande, stickande l. sugande. Trakéer och malpighiska kärl förekomma ofta, hjärta saknas vanl. K. lägga ägg. Larverna likna de fullvuxna men ha till en början endast tre par ben. Många K. äro svåra parasiter på växter och djur. För lantbruket spec. skadliga äro bl. a. gallkvalster (se d. o.) på päron- och plommonträdens blad, vinrankan m. fl. samt spinnkvalster l. spinn (se Löpkvalster) på lövträd och drivhusväxter m. fl. Dessa K. bekäm-

pas med besprutning l. tvättning med nikotinhaltiga vätskor, karbolineum-emulsion m. m., i växthus och drivbänkar även medelst rökning med nikotinpreparat, o. s. v. Husdjursparasiter finnas bland fästingar, fågel- och hårsäckskvalster (se dessa ord) samt skabbdjur (se Skabb). Behandling huvudsakl. som vid skabb. Se även Ordjur och Vattenkvalster.

Kvalö, se Hammerfest.

Kwangsi, annan form för Kuangsi.

Kwangtung, annan form för Kuangtung.

Kvanne, se Angelica.

Kwannon, se Kuan-yin.

Kvantitati'v (se Kvantitet), som avser mängden, storheten l. graden. Jfr Analys sp. 398.

Kvantite't (lat. *qua'ntitas*), myckenhet, storlek, mängd. *Språkv.* I fonetiken ett språkljuds l. en stavelses längd, d. v. s. den tid, under vilken ett språkljud artikuleras. Vanl. skiljer man endast på korta och långa språkljud. Så är *i* i *fina* långt, men kort i *finna*, där *n* är långt; i båda fallen är *a* kort. Alla språkljud kunna uttalas långa l. korta. I svenskan betecknas vanl. lång konsonant med dubbelskrivning, i en del språk kunna vokalerna dubbelskrivas för betecknande av längd, t. ex. holl. *aa*, *ee* för långt *a* resp. *e*. Stavelses K. beror på däri ingående språkljuds längd.

Kvantitetsteorin (i sina grunddrag uttalad redan av italienaren Davanza'ti, f. 1529, d. 1606) utsäger, att penningvärdet bestämmes av förhållandet mellan varumängd och penningmängd, så att t. ex. ökad penningmängd l. minskad varumängd medför en mot förändringen proportionerlig stegring av penningvärdet (under i övrigt lika förhållanden, särskilt oförändrad omloppshastighet). Jfr Penningväsen.

Kvantteori (lat. *qua'ntum*, huru stor), en av Max Planck 1900 framställd teori, enl. vilken ljusstrålningens emission ej sker kontinuerligt utan diskontinuerligt, i "kvanta", som äro proportionella mot strålningens frekvens. Varje kvantum innehåller en energimängd $h\nu$, där h är Plancks konstant $= 6{,}54 \cdot 10^{-27}$ ergsekund och ν strålningens frekvens. Tidigare hade man förgäves försökt att ur de "klassiska" teorierna, Maxwells elektrodynamik och Newtons dynamik, härleda lagen för värmestrålningen som funktion av den strålande kroppens temperatur och strålningens svängningstal. Alla dessa försök hade givit det orimliga resultatet, att energin för oändligt växande svängningstal skulle gå mot oändligheten, medan de för låga svängningstal gåvo approximativt riktigt resultat. Enl. K. måste strålning av högt svängningstal emitteras i så stora kvanta, att det sällan inträffar, att en atom får tillräcklig energi för att emittera ett kvantum, varför energin för oändligt växande svängningstal går mot noll. Planck fann en formel, som visat sig stämma väl med erfarenheten. Denna teori har sedan, i många gånger utvidgad och modifierad form, tillämpats på en mängd fysiska fenomen. Så tillämpade Einstein 1907 K. på läran om fasta kroppars spec. värme. Han antog härvid, att atomerna svänga kring jämviktstillstånd och att energin fördelas på atomerna på samma sätt, som Planck funnit för sina strålande partiklar. Teorin ledde till goda

resultat och förklarade bl. a. spec. värmets avtagande vid låg temperatur. 1905 tillämpade han teorin på Hallwachseffekten, varvid han antog, att strålningen ej blott emitteras utan även fortplantar sig genom rymden och absorberas i form av kvanta. Denna teori, enl. vilken de fotoelektriska elektronerna skulle få en kinetisk energi $= h\nu - p$, där p är den energi, som åtgår för att rycka ut elektronen ur metallen, fick ett mycket kyligt mottagande men bekräftades fullkomligt genom Millikans försök 1916. — Sin största betydelse har K. fått, sedan N. Bohr 1913 sammansmält den med Rutherfords atommodell (se Atom sp. 830). Bohr låter elektronerna kring en atom röra sig i vissa stationära banor, vilkas läge bestämmes av vissa kvantvillkor. Dessa, som formulerats allmänt av Sommerfeld m. fl., säga, att vissa över ett helt varv av rörelsen utsträckta integraler skola vara heltalsmultipler av h. Då elektronerna röra sig i dessa banor, skola de, i motsats till den klassiska teorins antagande, ej utsända någon strålning. Emellertid ha elektronerna benägenhet att övergå från en stationär bana, där energin är stor, till en annan, där den är lägre. Härvid emitteras en strålning, vars svängningstal ν bestämmes av villkoret, att den emitterade energin skall vara $h\nu$ Omvänt absorberas strålningen i kvanta av storleken $h\nu$, liksom i Einsteins teori. Härvid utslungas ej alltid en elektron; är ν av lämplig storlek, kan en elektron lyftas från en bana till en annan med större energi, där den stannar en tid, tills den återfaller under strålningsemission. Emellertid äro ej alla tänkbara övergångar tillåtna; antalet begränsas av vissa urvalsprinciper. Dessa föreställningar ha varit till ovärderlig nytta för förklarande av emissions- och absorptionsspektra hos olika ämnen och sambandet mellan dem, för förklaring av spektralseriernas byggnad, Stark- och Zeemaneffekten m. m. I enklare fall (väte och helium) har man exakt beräknat spektrallinjernas läge och funnit fullkomlig överensstämmelse med verkligheten. — Vid sammanstötning mellan en atom och en elektron kan en elektron utslungas l. lyftas till en energirikare bana, medan den stötande elektronen fortsätter sin bana med nedsatt hastighet. Även här följer efter en elektrons upplyftande dess återfall under strålningsemission. För förklaringen av röntgenspektra (se Röntgenstrålar) antar man förekomsten av flera grupper av elektronbanor med nära samma energi. Den innersta är K-gruppen, så följer L-gruppen, M-gruppen o. s. v. Om nu atomen träffas av en elektron, som har tillräcklig energi för att utslunga en elektron från K-gruppen, kompletterar denna sig med en elektron från någon av de yttre grupperna, varvid någon av K-seriens linjer utstrålas. På samma sätt uppkomma L- och M-serierna. — Av stor vikt för K:s utveckling är Bohrs korrespondensprincip, som säger, att K:s utsagor för låga svängningstal skola stämma med de klassiska teorierna. — K:s framträdande har bragt fysiken i en svår situation: det är lika omöjligt att undvara K. som de klassiska teorierna, oaktat dessa och K. synas oförenliga. Beträffande växelverkan mellan strålning och materia är K. oumbärlig, även om man på vissa punk-

ter måste söka de klassiska teorierna hjälp; beträffande interferensfenomenen står K. hittills maktlös. Utvecklingen går i riktning mot en förklaring av de klassiska lagarna genom medelvärdesbildning ur K:s satser, men målet är långt ifrån nått.

Kva'ntum (lat. *qua'ntum*), mängd, myckenhet.

Kvarka, smittsam bakteriesjukdom hos hästar, yttrar sig i katarr i de övre luftvägarna, vanl. ansvällning och varbildning i närliggande lymfkörtlar, hög feber, hosta m. m. samt, i svåra fall, varbölder på andra delar av kroppen, blodförgiftning l. brand med dödlig utgång. Behandling: lösande, lättuggat foder, frisk luft, våtvärmande omslag över ev. bölder l. ingnidning av desamma med svagt hudretande medel, ss. jod- l. grönsåpa. Kvarkpulver böra undvikas. Djuren isoleras.

Kvarken. 1. Norra K., Bottniska vikens smalaste del, mellan Umeå och Vasa. Delas av en vidsträckt skärgård i Östra och Västra K. — 2. Södra K., Ålands havs n. del, ö. om Öregrund.

Kvarn, i vidsträckt bemärkelse anordning för malning av ämnen i allm. (se Krossmaskiner och Krossning), i inskränkt bemärkelse anläggning för malning av spannmål. — Spannmålen undergår först *förrensning,* vid vilken ihåliga korn, stenar, ogräsfrö o. d. borttagas (jfr Rensning av spannmål och frö), samt *egentlig rensning,* vid vilken grodden, skägget m. m. avskiljas. Den senare operationen kan ske i spets- och skalmaskin l. genom tvättning i centrifug med efterföljande torkning. — *Malningen* sker mellan stenar l. valsar. En malgång består av en övre sten löparen och en undre, liggaren. I löparens mitt är ett hål, ögat, genom vilket spannmålen inmatas. På stenarna finnas excentriskt gående refflor, som bli grundare mot periferin, så att spannmålen under löparens rotation matas utåt under successiv nedkrossning. I valsstolarna löpa mot varandra valsar av oglaserat porslin l. stål, de senare ofta refflade och löpande med olika hastighet, så att en skärande verkan erhålles. Användas släta valsar, måste efter malningen de tillplattade kornen uppluckras i en med vanl. roterande borstar l. slaglister försedd apparat, detachö'r. — Äro under malningen stenar l. valsar ställda nära varandra, benämnes malningen plattmalning och ger mycket men klihaltigt mjöl. Vid högmalning stå stenar l. valsar längre från varandra, varför endast litet mjöl bildas, under det frövitan krossas till större stycken (krossgryn l. kärna). — Krossgodset underkastas *siktning,* vanl. på plansiktar (se Siktar). Det som icke går igenom maskorna i siktduken kallas skrot och underkastas förnyad malning mellan släta valsar. De grövre krossgrynen putsas dock först, så att ej skalen skola komma med vid malningen. — *Historik.* Den ursprungliga kvarntypen är en urholkad sten, på vilken säden males med en mindre, flat l. rund, sten, löparen. Senare försåg man löparen med ett handtag, så att den lätt skulle kunna kringvridas. Sedan maskinell drivkraft införts (tidigast vattenkraft; omkr 1100 uppfunnos även väderkvarnar),

blev malningen ett självständigt yrke. I slutet av 1700-t. byggdes de första ångkvarnarna (eldkvarnar). Valsstolar infördes först på 1830-t. — *Statistik.* I Sverige funnos 1922 987 K. med 3,336 arbetare. Tillverkningen av kvarnprodukter (mjöl, gryn, kli, gröpe) utgjorde s. å. c:a 566,000 ton.

Kvarnkommissioner tillsattes av Karl XII:s förmyndarregering 1697 för skattläggning av kvarnar. Rätten därtill grundades — förutom på kronans äganderätt till grunden — jämväl på nyttjande av allmänt vatten. K. voro verksamma i flertalet av det egentliga Sveriges län men slutförde ej allestädes sitt arbete. Först genom en förordning 1863 miste kvarnskattläggningen helt sin betydelse.

Kvarnmott, se Mottfjärilar.

Kvarnsveden, pappersbruk, träsliperi och sulfitfabrik i Stora Tuna skn, Kopparb. l., vid Dalälven. Äg. Stora Kopparbergs bergslags a. b.

Kvarntorp, träsliperi i Nedre Ulleruds skn, Värml. l. Äg. a. b. Mölnbacka—Trysil.

Kvarntull, se Mantalspenningar.

Kvarnzelius, Svante Herman, f. 1864, politiker, landshövding i Kopparb. l. 1922, led. av A. K. 1900—11 och F. K. sedan 1912. K., som urspr. var bleckslagarmästare, spelade en betydelsefull roll inom det liberala samlingspartiet, till vars främsta förtroendemän han hörde. Han är nu ansluten till frisinnade folkpartiet. K. har varit flitigt anlitad i kommittéer och särskilt verkat ss. förlikningsman i arbetstvister. Ivrig nykterhetsvän, har han bl. a. varit Goodtemplarordens chef 1909—14.

Kvarsebo, socken i Östergötl. l., pastorat i Strängnäs stift. 830 inv.

Kvarstad, en av utmätningsman efter förordnande av överexekutor företagen åtgärd, varigenom löst gods bringas ur ägarens besittning till säkerhet för borgenärs fordran l. för att förhindra, att gäldenären undansticker l. förstör godset. K. kan ock komma till användning, då någon påstår bättre rätt till egendom, som av annan innehaves. — Om K. i tryckfrihetsmål se Tryckfrihet.

Kvart (av lat. *qua'rtus,* fjärde), fjärdedel; fjärdedels timme ("akademisk" K. är 15 minuter efter utsatt tid); bokformat (se Bok sp. 196); den fjärde tonen uppåt från en viss ton räknat (jfr Intervall); den med fyra prickar märkta sidan av en tärning; vapenställning vid fäktning (se Fäktkonst sp. 839). — Kvarta'l, fjärdedels år.

Kvarte'r (av fr. *quartier*), fjärdedel; i stad en samling hus, som avgränsas av vanl. fyra gatulängor; härbärge. — *Astr.* Se Månen. — *Mil.* K. l. kvarterförläggning, trupps beredande av vila under tak. I larmkvarter vilar trupp fullt påklädd, färdig att omedelbart utrycka. Under äldre tiders krig förlades ofta arméerna i vinterkvarter. Å örlogsfartyg kallas det å en vakt tjänstgörande befälet ett K.

Kva'rter, dels äldre sv. rymdmått = ¼ stop = 0,327 liter, dels gammalt längdmått = ¼ aln.

Kvarte'ring, se Guldprov sp. 107.

Kvartero'n (sp. *cuarterón,* av

lat. *qua'rtus*, fjärde), avkomling av vit och mulatt l. av vit och mestiz.

Kvarte'tt (av lat. *qua'ttuor*, fyra), musikstycke satt för fyra vokala l. instrumentala stämmor, även sammanfattande benämning på dem, som utföra ett sådant musikstycke.

Kvarts, ett av de allmännast förekommande mineralen, består av kiselsyra, SiO_2, och kristalliserar i sexsidiga pelare med pyramidiska ändytor; hård (repas ej med knivspets), spröd, sönderfaller i oregelbundna stycken med ojämna, något fettglänsande ytor. Vit K. kallas m j ö l k k v a r t s. Olika utbildningsformer äro bergkristall, kalcedon, agat och flinta (se dessa ord). K. är huvudbeståndsdel i de flesta sandstenar och i kvartsit samt ingår i granit, gnejs m. fl. bergarter. — K. användes bl. a. som slipmedel, vid glasfabrikation, inom keramiska industrin, som eldfast material och beskickningsmedel inom metallurgin. K v a r t s g l a s framställes av ren K. genom smältning i zirkon- l. iridiumdeglar vid c:a 2,000°; användes i apparater, utsatta för höga temperaturer och hastiga temperaturväxlingar (jfr G l a s sp. 1293).

Kvartsi't, bergart, bestående nästan enbart av mineralet kvarts, vanl. uppkommen genom omkristallisering av sandsten. K. bildar hela bergsträckor i svenska fjälltrakter (t. ex. Vemdals- och Oviksfjällen, Städjan, Nipfjället) och i Dalsland. — K v a r t s i t s a n d s t e n, sandsten, som bildar en övergång till kvartsit. — K v a r t s i t s k i f f e r, en genom bergskedjetryck förskiffrad K.

Kvartslampa, se E l e k t r i s k b e l y s n i n g sp. 905 och K v i c k s i l v e r l a m p a.

Kvartsporfy'r, porfyr, innehållande strökorn av kvarts. K. är en vanlig bergart i Sveriges urberg.

Kvartssand, sand, bestående väsentl. av kvartskorn.

Kvartärsystemet, k v a r t ä r f o r m a t i o n e n, se K v a r t ä r t i d e n.

Kvartä'rtiden, k v a r t ä r p e r i o d e n, den yngsta av de geologiska perioderna, omfattar flera istider (se d. o.) och mellanliggande interglaciala skeden, som pläga sammanfattas under namnet p l e i s t o c e n tid, samt den efter sista istiden följande p o s t g l a c i a l a (holoce'na) tiden. K. omfattar hundratusentals år men är, jämförd med föregående geologiska perioder, ett mycket kortvarigt tidsskede. Den mest anmärkningsvärda förändringen i den organiska världen är människans uppträdande, varav inga säkra spår från den närmast föregående tertiärperioden äro kända. K:s avlagringar, k v a r t ä r s y s t e m e t l. - f o r m a t i o n e n, äro alldeles övervägande lösa jordlager i motsats till äldre perioders, som i regel förvandlats till fasta bergarter. Nästan alla lösa jordlager i Sverige ha bildats under K., dels under sista istiden (moräner, rullstensgrus, ishavslera), dels i postglacial tid (yngre leror, gyttja, torv m. fl.). Jfr A l l u v i u m och D i l u v i u m. Från den period av den sista istiden, då Sverige och Östersjöbäckenet var fyllt av landis ("baltiska isströmmen"), har man kunnat följa förloppet av isens avsmältning inom Sverige. När isen avsmält från s. Östersjöbäckenet, var detta till en början på grund av landets högre läge i s. uppdämt till en issjö

("baltiska issjön"), som vid isens fortsatta tillbakaryckande tog sitt avlopp genom mell. Sverige åt v., varigenom den förvandlades till ett i förbindelse med världshavet stående innanhav (se Yoldiahavet). Den tid, under vilken detta täckte mellersta Sverige, sammanföll med övergången mellan sista istiden och postglaciala tiden och benämndes Yoldiaepoken samt efterföljdes av Ancylusepoken (jfr Ancylussjön) och Littorinaepoken (se Littorinahavet). Jfr De Geer 6 och Istider. — *Växtvärlden* överensstämde närmast med nutidens. Rester av tertiärperiodens värmeälskande flora i de nedisade trakterna överlevde istiderna på skyddade platser, t. ex. i s. Europa, och ha även påträffats i interglaciala avlagringar. Klimatväxlingarna och växtvärldens (särskilt skogarnas) utveckling i postglacial tid äro bäst kända i Sverige. Klimatväxlingarna synas ha varit likartade över hela Europa, skogarnas utveckling däremot olika i olika trakter. Jfr Sverige. *Växtvärld.* — *Djurvärld.* I pleistocen tid orsakade växlingarna mellan istids- och interglaciala perioder betydande djurgeografiska förskjutningar: i mell. Europas pleistocena lager ha rester av såväl flodhästar, lejon, hyenor och apor som älg, ren, myskoxe, björnar, mammut, ett stort hjortdjur (jättehjort, *Mega'ceros giga'nteus*) och vissa för istidsklimat anpassade noshörningar m. fl. anträffats. Många numera utdöda, ofta jättelika arter funnos även, så t. ex. av hovdjursgrupperna *Notoungula'ta* och *Litopte'rna* samt av *Xena'rthra* i Syd-Amerika, av pungdjur i Australien och av halvapor på Madagaskar. Fåglar utan flygförmåga voro allmännare, särskilt på Nya Zeeland och Madagaskar, där även jätteformer förekommo.

Kva'ser (isl. *Kva'sir*), i nord. myt. namn på en man i Asgård, enl. Eddan skapad av innehållet i det kar, där asar och vaner spottat vid sitt fredsslut. Han blev berömd för sin vishet. På en resa blev han dödad av dvärgarna Fjalar och Galar, som av hans blod gjorde ett mjöd, vilket gav skaldegåva.

Kva'si (lat. *qua'si*, liksom), i sms. oäkta, föregiven, skenbar.

Kvasiela'stisk kallas en kraft, som i likhet med en elastisk kraft söker kvarhålla en kropp i ett visst jämviktsläge och är proportionell mot kroppens avstånd därifrån.

Kvasiränta (eng. *quasi rent*), eg. kvasijordränta, nationalekonomiskt begrepp, infört av Alfred Marshall (se d. o.) för att beteckna det förhållandet, att prisbildningen å producerade produktionsmedel (kapitalföremål) i en del fall företer likhet med prisbildningen å varaktiga naturtillgångar (jord), såtillvida att ett förhöjt (sänkt) pris visserl. avskräcker (uppmuntrar) efterfrågan men däremot icke utövar någon verkan beträffande tillgången. Jfr Jordränta.

Kvasistationä'r kallas en elektrisk ström, som ej är stationär men som blott ändras mycket litet på den tid, som en elektromagnetisk störning behöver för att fortplanta sig från ena ändan av ledarsystemet till den andra.

Kvass, en av ryska allmogen brukad, syrlig dryck, som bere-

les genom alkohol- och ättiksyrejäsning av en blandning av varmt vatten, malt och rågbröd.

Kva'ssia, veden av *Qua'ssia ama'ra* och *Picra'sma exce'lsa* (fam. *Simaruba'ceae*), träd från tropiska Amerika, innehåller flera olika bittermedel och användes i medicinen i lavemang mot springmask och som bittermedel i magdrycker samt i trädgårdsskötsel till kvassiavätska för besprutning mot bladlöss o. d.

Kvast, klase, där de yttre blommorna ha längre skaft än de inre, så att alla sitta i jämnhöjd (t. ex. fam. *Cruci'ferae*).

Kvastprick, se Utprickning.

Kvaternio'n (av lat. *qua'ttuor*, fyra), se Komplexa tal.

Kvcm., kvdm., förk. för kvadratcentimeter, resp. kvadratdecimeter.

Kvebra'cho, se Quebracho.

Kved, gammaldags benämning på livmodern.

Kwenlun, se Kunlun.

Kvenneberga, socken i Kronob. l., jämte Hjortsberga pastorat i Växjö stift. 430 inv.

Kvercitri'n, $C_{21}H_{22}O_{12}$, förekommer i barken av färgek (*Que'rcus incto'ria*, från Nord-Amerika) och utgör den färgande beståndsdelen i det därur beredda, gula färgämnet kvercitro'n. K. tillför flavonglykosiderna; spjälkas i kverceti'n och ramno's.

Kverrestad, socken i Kristianst. l., jämte Smedstorp pastorat i Lunds stift. 1,050 inv.

Kverula'nt (av lat. *que'rulus*, klagande), person, som ständigt klagar av ringa l. ingen orsak, trälsjuk person, processmakare. — Kverulantvansinne, se Sinnessjukdomar.

Kvesa'l, se Trogonidae.

Kvestio'n (lat. *quae'stio*), spörsmål, rättslig undersökning.

Kve'stor, se Quaestor.

Kvesved, se Solanum.

Kvfot, förk. för kvadratfot.

Kviberg, se Göteborg.

Kvibille, socken i Hall. l., jämte Slättåkra pastorat i Göteborgs stift. 845 inv.

Kvickdrag, sjukdomar hos häst. 1. K. l. lungemfyse'm, består i minskad elasticitet i lungblåsornas väggar med åtföljande luftanhopning i l. bristning av lungblåsorna ("sprängd" häst). K. orsakas av överansträngning l. kronisk luftrörskatarr. Symtom: försvårad andning med dubbla flankslag (se Flanker), långsam utandning men hastig inandning, vanl. hosta. Behandling: lindrigt arbete, lättsmält men skrymmande föda, arsenik. — 2. K. l. pipande K., orsakas av förlamning av vissa av struphuvudbroskens muskler. På grund härav vidgar sig ljudspringan otillräckligt, andnöd inträder vid strängt arbete och häftiga rörelser, och ett pipande ljud uppkommer. Behandlingen är operativ. — Jfr Astma.

Kvicke, se Slidhornsdjur.

Kvickmo, se Jäsjord.

Kvickrot, *Tri'ticum* (*Agropy'rum*) *re'pens* (fam. *Grami'neae*), med vete besläktat gräs med lång, krypande rotstock. Denna, även kallad K. l. vitrot, var förr officinell. K. är ett mycket svårt ogräs. Det bekämpas genom harvning med fjäderharv, varigenom rotstockarna bringas till ytan för att sedan brännas l. komposteras. Se ill. sp. 1539.

Kvicksand, se Jäsjord.

Kvicksilver (lat. *hydra'rgy-*

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kvickrot.

rum, flytande silver), den enda metall, som vid vanlig temperatur är flytande. Förekommer i naturen dels gedigen, dels som sulfid i form av det röda mineralet cinnober, varur K. erhålles genom rostning med l. utan tillsats av järn. Spec. v. 13,595 vid 0°. Atomtecken *Hg*, atomvikt 200,6, smältpunkt —38°,89, kokpunkt 357°. K. finner användning i termometrar, barometrar m. fl. fysikaliska instrument. K. förändras ej vid vanlig temperatur. Vid upphettning till kokpunktens närhet bildas kvicksilveroxid, vilken emellertid vid högre temperatur åter sönderfaller i K. och syre. K. löses ej av saltsyra men av salpetersyra och koncentrerad svavelsyra. Med de flesta metaller bildas amalgam (se d. o.). Kvicksilverångorna såväl som salterna äro giftiga.

Kvicksilverföreningar. *Kem.* Kvicksilver är i sina föreningar 1- (merkuroföreningar) l. 2-värt (merkuriföreningar). *Merkuroföreningar.* Kvicksilveroxidu'l, Hg_2O, utfaller som ett svartbrunt pulver, om ett merkurosalt försättes med alkali. Merkuroklori'd, kvicksilverkloru'r, ka'lomel, HgCl, bildar ett vitt, olösligt pulver. Merkuronitra't, $HgNO_3$, bildas, om utspädd salpetersyra vid vanlig temperatur får inverka på kvicksilver. *Merkuriföreningar.* Kvicksilveroxi'd, HgO, bildar ett rött pulver, om den framställts genom upphettning av metallen, men är gul, då den erhållits genom fällning av ett merkurisalt med alkali. Kvicksilverklori'd, sublima't, $HgCl_2$, erhålles, om kvicksilver löses i kungsvatten l. om en blandning av kvicksilversulfat och koksalt sublimeras (därav namnet). Kvicksilveramidoklori'd, H_2NHgCl, uppstår, om en lösning av kvicksilverklorid försättes med ammoniak. Kvicksilverjodi'd, HgJ_2, är en vackert röd fällning, som lätt löses i överskott av såväl kvicksilverklorid som kaliumjodid på grund av bildning av lösliga komplexa salter. Kvicksilvercyani'd, $Hg(CN)_2$, är så gott som odissocierad i lösning. Kvicksilversalterna bilda vid utspädning med vatten lätt s. k. anhydrobasiska salter, vilka äro olösliga. Kvicksilversulfi'd, HgS, förekommer i naturen som mineralet cinnober, vilket har röd färg. Framställes sulfiden genom fällning med svavelväte, erhålles den i en svart modifikation. — *Med.* K. ha spec. på grund av sina starkt bakteriedödande egenskaper stor använd-

ning i medicinen. Sublima't användes mest till yttre tvättningar; svårlösliga preparat, ss. ka'lomel och kvicksilversalicyla't, merkurio'lolja (90 % magnesium-aluminiumamalgam i ullfett) m. fl., givas invärtes i injektioner mot syfilis, varvid större mängder kunna injicieras i musklerna (som en depå), varifrån sedan små mängder under längre tid gå i lösning. Till intagning brukas kvicksilverjodi'd, -jodu'r och -klorur (avföringsmedel) och kvicksilver i finfördelad form med krita. Gråsalva (se d. o.) och andra preparat med metalliskt finfördelat kvicksilver gåvos förr i smörjkurer, varvid resorptionen skedde från lungorna genom inandade kvicksilverångor. Vid ögon- och hudsjukdomar användes gulsalva (gul kvicksilveroxid och vaselin) och amidsalva (salva med kvicksilveramidoklorid). Jfr Kvicksilverförgiftning.

Kvicksilverförgiftning. Akut K., vanl. orsakad av sublimat, ger starka buksmärtor och diarré på grund av häftig, blodig grovtarmsinflammation samt njurinflammation och kollaps genom direkt giftverkan på centrala nervsystemet. 0,1 gr. sublimat kan vara dödlig dos. Behandling: förtärande av mjölk l. råa äggvitor och vatten, magsköljning l. kräkmedel. — Kronisk K. orsakas av långvarig medikation l. uppträder som yrkessjukdom (i kvicksilvergruvor, vid spegel- och termometerfabrikation) och ger sig till känna i ökad salivavsöndring, inflammation i munhålan, diarré, stark psykisk retbarhet, oro, vredesutbrott, ev. hallucinationer och kramper, l. i svårare fall kakexi och nekros av käken.

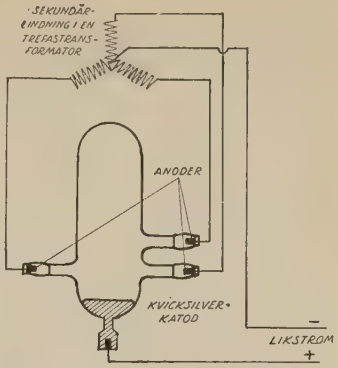

Kvicksilverlikriktare. Kopplingsschema.

Kvicksilverhorisont, för vissa astronomiska bestämningar använd artificiell horisont, bestående av en skål med kvicksilver, vars yta ersätter den naturliga horisontens plan.

Kvicksilverlampa, se Elektrisk belysning sp. 904. K. av spec. konstruktion, kvartslampa, användes i medicinen som ersättning för solljusbestrålning, vartill den lämpar sig genom sin kraftiga ultravioletta strålning. Spec. ytligt liggande tuberkulos kan påverkas gynnsamt och även allmänna omsättningen stimuleras.

Kvicksilverlikriktare, anordning för förvandling av växelström till likström utan rörliga apparater. K. utgöres av en lufttom kolv (av glas l., för strömmar över 100 amp., av järn) med två l. tre sidoförgreningar (för resp. 1- och 3-fasström). I dessa förgreningar äro anoderna, vanl. av stål l. grafit, insmälta och inkopplas med var sin av växelströmmens olika faser. I kolvens botten befinner sig katoden, vilken utgöres av kvicksilver. Likström-

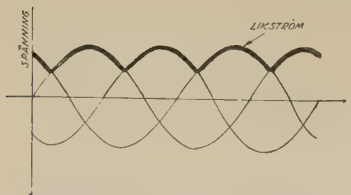

Kvicksilverlikriktare. Spänningskurva.

mens pluspol är denna katod, medan minuspolen förbindes med växelströmssystemets nollpunkt. Kvicksilvergasen tillåter strömgenomgång endast i *en* riktning (från anod till katod). Den av anoderna, som för ögonblicket har den högsta spänningen, avger ström till katoden, medan de övriga befinna sig i vila. Den erhållna likströmmen får alltså den form, som kurvan (fig. 2) visar. Vid driftens början ernås kvicksilvrets (partiella) förgasning genom upphettning av katoden med en elektrisk ljusbåge. K. utmärkes av god och vid olika belastningar nästan konstant verkningsgrad, fullständig ljudlöshet i arbetet, okänslighet för häftiga belastningar (dock fungerar ej K. vid fullständigt upphörande av belastningen) samt lätthet i uppsättning och skötsel.

Kvicksilverpump, Kvicksilverångpump, se Luftpump.

Kvickstenar, benämning på en del mellansvenska magnetiska järnmalmer, som äro uppblandade med lättsmälta silikater (skarn) och lätt smälta i masugnen.

Kvicksund, smalt sund i v. Mälaren, mellan Södermanlands fastland och den till Västmanland hörande Nyckelön. Gammalt färjställe. Över K. går Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg.

Kvicktionde, skatt av tiondedelen av boskapen ("kvick" = det levande). K. ingick i prästtionden, som definitivt avlöstes 1862.

Kvidd l. elri'tsa, *Pho'xinus pho'xinus,* en art Karpfiskar. Skäggtömmar saknas, fjällen äro små, stjärtfenan urringad. Ovan mörk med svarta, tvärgående fläckar, ett svart band längs sidan, under silvervit. Under lektiden är buken spec. hos hanen rödaktig. Sötvattenssamlingar och östkustens skärgårdar. Agnfisk.

Kvidinge, socken i Kristianst. l., jämte Västra Sönnarslöv pastorat i Lunds stift. 2,440 inv. — I K. ligga Tomarps kungsgård, Klippans pappersbruk och Kvidinge hed, förr exercisplats.

Kviðuháttr, isländskt versmått, en avart av fornyrdislag (se d. o.). I K. äro avfattade bl. a. Ynglingatal och Egil Skallagrimssons Sonartorrek. I äldre litteratur nyttjas K. stundom i samma betydelse som fornyrdislag.

Kvieti'sm (av lat. *qui'es,* vila), en mystisk riktning inom 1500- och 1600-t:s katolska kyrka, vilken uppställde ss. målet för den fromma människan att med uppgivande av alla egna önskningar och begär hänge sig åt den gudomliga viljan och i invärtes bön vila i Gud. K. framträdde på 1500-t. väsentl. i Spanien med Petrus av Alcantarà och den heliga Teresia (se dessa ord) samt på 1600-t. med Molinos och i Frankrike med Fénelon, François de Sales och Jeanne Guyon (se dessa ord). Medan en dylik mystik från början

Kvidd. Längd högst 10 cm.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

omhuldades av de kyrkliga myndigheterna, vände sig kyrkan på 1600-t. under jesuiternas ledning mot densamma.

Kviga, se Nötkreatur.

Kviinge, socken i Kristianst. l., jämte Gryt pastorat i Lunds stift. 1,135 inv.

Kvikkjokk, se Jokkmokk.

Kvill, handpappersbruk i Ökna skn, Jönköp. l. Anlagt 1780. Äg. Kvills bruks a. b. grundat 1917.

Kvilla'jabark, barken av *Quilla'ja sapona'ria* (fam. *Rosa'ceae*), såpträdet, hemmahörande i Chile och Peru. K. innehåller saponiner och användes till tvättning av vävnader, uttagning av fläckar o. d., även i medicinen.

Kvillasjuka, se Katarralfeber.

Kville. Socken i Göteb. l., jämte Bottna och Svenneby samt Fjällbacka kapellförs. pastorat i Göteborgs stift. 5,070 inv., därav i Fjällbacka 925. — Vid Lilla Jored i K. undersöktes 1816 en större gravhög, vilken innehöll ett av de vackraste fynden från romersk järnålder. — 2. Härad i Norrvikens domsaga, Göteb. l., omfattande socknarna Kville, Bottna och Svenneby.

Kvillinge, socken i Östergötl. l., jämte Simonstorp pastorat i Linköpings stift. 4,825 inv.

Kvinkvenna't (av lat. *qui'nque*, fem, och *a'nnus*, år), femårsperiod.

Kvinnestad, socken i Älvsb. l., jämte Nårunga, Skogsbygden, Ljur, Ornunga och Asklanda pastorat i Skara stift. 305 inv.

Kvinnliga Missions-Arbetare, förk. K. M. A., missionsförening av kristna kvinnor. Den sv. avdelningen grundades 1894. Den har dels understött kvinnliga missionärer, utsända av olika missionssällskap, dels också upptagit eget missionsarbete (i Lappland, Tunis och Bengalen). F. n. omfattar den närmare 1,300 medl. Organ: *När och Fjärran.*

Kvinnofrid, den forna fridslagstiftningens särskilda skydd mot våldtäkt och kvinnorov (se Frid och Edsöreslagar).

Kvinnorörelsen, arbetet för höjande av kvinnans ställning till största möjliga likställighet med mannens. Den utgör liksom arbetarrörelsen från början en konsekvens av upplysningstidens lära om de mänskliga rättigheterna, och dess äldre skede, ungefär senare hälften av 1800-t., behärskas av upplysningens teori om alla människors själsliga likhet. Den är därunder ett led i medelklassliberalismens kamp för fri konkurrens, ett slags platsfråga för ogifta kvinnor, som genom storindustrins utveckling berövades arbete inom hemmet men fingo ersättning i näringar, folkskolor och kommunikationsverk (teoretiker Saint-Simon, Theodore Parker, J. S. Mill, Thorild, Almquist och Fredrika Bremer). — Från slutet av 1800-t. börjar K. ägna sin uppmärksamhet åt rösträtt, äktenskapslagar och lönefrågor. Även gifta kvinnor och kroppsarbeterskor deltaga nu, och rörelsen blir internationell under kvinnors ledning (Internationella kvinnorådet, 1888, ordf. lady Ishbel Aberdeen, och Internationella rösträttsalliansen, 1904, ordf. mrs Chapman Catt). Huvudargument är statslivets behov av kvinnan på grund av hennes olikhet med mannen. Denna period avslutas med de på världskriget följande revolutionerna, som nu i de germanska och flerstädes även

i de slaviska länderna kunna sägas ha beviljat kvinnornas önskemål inom lagstiftningen. De romanska länderna höra däremot ännu till de efterblivna. Sedan 1909 har Frankrikes K. hittills endast lyckats i någon mån reformera familjerätten. Belgiens kvinnor ha politisk och kommunal valbarhet, utan att äga rösträtt. I Italien och Portugal ha kvinnor tillträde till ämbeten, i Spanien ha ogifta kvinnor sedan 1924 kommunal rösträtt. — Inom de slaviska länderna har kvinnosaken åtminstone på papperet segrat, utom i Jugoslavien och Bulgarien. I Ryssland arbeta kvinnor inom sovjetregeringens ämbetsverk, Tjecko-Slovakiets och Polens samt Lettlands och Estlands kvinnor ha full likställdhet med män, Rumäniens ett begränsat tillträde till ämbeten. Ungern gav 1921 begränsade politiska rättigheter åt kvinnor över 30 år. — Mest framskridna äro de germanska länderna. I Tyskland och Österrike ha kvinnor sedan 1918 rösträtt och valbarhet. På båda hållen ha även gifta tillträde till statens ämbeten — delvis efter principen lika lön för samma befattning. Nederländerna beviljade politisk och kommunal rösträtt 1922. I Schweiz (kantonen Zürich) har man de första prästvigda kvinnor i Europa. I Brittiska riket och För. Stat. organiserades rösträttsrörelsen 1869. Då kvinnorna här tidigt haft tillträde till universitet och delvis ägt kommunal rösträtt, ha de också spelat en roll i det offentliga livet (i England Florence Nightingale och Josephine Butler, i Amerika Frances Willard och Jane Addams). Den politiska rösträtten fingo de i fyra västamerikanska stater 1890—96, på Nya Zeeland 1893, i Australiska statsförbundet 1901 och alla därtill hörande stater 1895—1908. Men först 1905, då den s. k. suffragettrörelsen genom våldsamma medel började söka skaffa kvinnorna tillfälle att interpellera regeringen, blev den kvinnliga rösträttsfrågan fullt aktuell i England. 1918 genomfördes en begränsad och 1924 fullständig kommunal och politisk rösträtt. Fr. o. m. MacDonalds regering (jan.—nov. 1924) ha kvinnor även beklätt understatssekreterarposter. 1919 öppnades alla ämbeten utom kyrkliga och militära för den engelska kvinnan. Australiska statsförbundet har 1918—22 givit kvinnorna valbarhet. I vissa indiska stater samt i Kanada och Irländska fristaten ha kvinnorna full likställdhet med männen. I För. Stat. genomdrevos deras politiska önskemål 1920, och på en kvinnokongress 1922 bildades ett panamerikanskt kvinnoförbund. — I de *skandinaviska* länderna har K. alltifrån 1800-t:s mitt framvuxit ur litterära strömningar (Fredrika Bremer, Camilla Collett, Mathilde Fibiger och Fredrika Runeberg samt senare inflytelser från Björnson, Ibsen, Brandes och Strindberg). Efter föregående partiella reformer fingo kvinnorna i Norge 1910 fulla kommunala och 1913 fulla politiska rättigheter samt 1912 tillträde med lika lön till ämbeten, undantagandes diplomatiska, konsulära, militära och prästerliga. Bestämmelserna om äktenskaps ingående och upplösning omarbetades 1918. I Danmark fingo kvinnorna 1915 politiska rättigheter och 1921 tillträde till ämbeten, utom inom försvarsväsendet och kyrkan. 1924 inträdde en kvinna ss. kyrko- och under-

visningsminister i den socialistiska regeringen. Islands kvinnor ha sedan 1918 fulla politiska och kommunala rättigheter samt tillträde till ämbeten. Finlands kvinnor fingo redan 1906 politisk rösträtt och valbarhet. — I *Sverige* fingo kvinnorna lika arvsrätt 1845 samt näringsfrihet 1846 och 1864, men dess K. räknas först från Fredrika Bremers roman Hertha (1856) (jfr Bremer). Redan 1858 genomdrevs lagen om myndighet vid 25 år. 1859 startades kvinnosaksorganet Tidskrift för hemmet av S. Adlersparre (se d. o.), som 1884 grundade Fredrika-Bremer-förbundet, 1863 fick kvinnan kommunal rösträtt, och med tillträde till vissa lägre statstjänster följde utbildningsanstalter ss. Högre lärarinneseminarium 1861 och folkskollärarinneseminarierna 1859 samt 1870—73 rätt att avlägga akademiska examina med vissa, numera avlägsnade undantag. Genom grundlagsändring 1921 undanröjdes hindren i R. F. för kvinnas tillträde till statens ämbeten och tjänster, men ikraftträdandet av behörighetslagen 1923 är uppskjutet i avvaktan på allmän löne- och pensionsreglering för kvinnor. — 1902 grundades den kvinnliga rösträttsrörelsen (se Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt). Genom kommunallagarna av 1919 och vallagen av 1921 ha svenska kvinnor fått samma rättigheter som män, varvid det dock är kvinna tillåtet att när som helst avsäga sig förtroendeuppdrag. 1925 sitta 4 kvinnor i riksdagen, av vilka en i F. K. Antalet kvinnliga stadsfullmäktige är nu 221 (6 % av hela antalet) och antalet kvinnliga kommunalfullmäktige är 481 (2,5 %). 1920 års äktenskapslag stadgar likställdhet mellan makarna även i förhållande till barnen och betraktar hustruns arbete i hemmet som bidrag till familjens försörjning. — Sveriges K. har nu delat sig på flera linjer: 1) Neutrala föreningar med omfattande program, främst *Fredrika-Bremer-förbundet*, 2) Kårsammanslutningar, ss. *Föreningen Kvinnor i statens tjänst*, *Akademiskt bildade kvinnors förening*, husmoderföreningarna, och 3) Politiska föreningar, ss. *Moderata kvinnoförbundet*, *Frisinnade kvinnors förening* och de socialdemokratiska kvinnoklubbarna. Till ännu olösta frågor höra utom lönefrågorna, spec. frågan om pensionering av änkor med oförsörjda barn, lagar om moderskydd och omhändertagande av prostituerade kvinnor samt om gift kvinnas nationalitet.

Kvinnosjukdomar, sjukliga förändringar i de kvinnliga könsorganen. Bortsett från syfilis (se d. o.) äro sjukdomar i de yttre könsorganen av mindre betydelse. Blygden kan vara säte för plågsam klåda (*pruri'tus vu'lvae*), framkallad av sockersjuka l. uppträdande i anslutning till en med skrumpning förlöpande inflammation av blygdläpparna (*krauro'sis*). Av de inre könsorganen kan slidan vara säte för inflammationer och elakartade svulster (ss. kräfta). Lägeförändringar av livmodern spelade i den äldre medicinen stor roll och sattes i samband med psykiska störningar. Ss. praktiskt viktig form kvarstår framfall (*prola'ps*), som vanl. uppträder hos flerföderskor och består i sänkning av livmodern, stundom så höggradig, att organet hänger ned utanför blygden. Behandling:

inläggande i slidan av stödjande ringar (livmoderringar) l. operativt ingrepp. I livmoderns inre väggskikt utlöses menstruationen, som ofta är underkastad rubbningar. Uteblivandet av densamma hos en könsmogen, icke havande l. digivande kvinna, beror vanl. på nervösa inflytelser l. tärande sjukdomar. Alltför rikliga menstruationsblödningar bero vanl. på sjukliga förändringar i livmodern (inflammationer l. svulster). Abnormt smärtsamma menstruationer förekomma icke sällan hos nervöst överkänsliga kvinnor. — Kontinuerliga blödningar l. icke blodig flytning (*flu'or*) kan bero på lokala förändringar inom livmodern [ss. inflammationer (*endometri'ter*) l. svulster] l. på allmänna lidanden. Livmoderns viktigaste sjukdomar representeras av svulsterna: muskelsvulster (*myo'm*), som vanl. äro av godartat växtsätt men giva besvär i form av blödningar, samt kräfta, som huvudsakl. uppträder hos äldre kvinnor efter menstruationens upphörande. Kräftans första och därför viktigaste symtom är vanl. blodig flytning från underlivet. I tidigt diagnostiserade fall kan läkarbehandling verka livräddande. Äggstockarna kunna bilda utgångspunkt för god- l. elakartade svulster, vilka icke sällan nå sådan storlek, att de kännas genom bukväggen. Äggledarna äro mycket ofta säte för inflammatoriska förändringar, vilka utgöra vanligaste anledningen till sterilitet hos kvinnan. De bero vanl. på gonorré l. tuberkulos. — Till K. hänföras även vissa former av abnormt förlöpande havandeskap, ss. missfall med därtill hörande komplikationer (retention av äggdelar, infektion) och utomkvedshavandeskap (se Havandeskap sp. 519). Även komplikationer i anslutning till svåra förlossningar höra hit, ss. bristningar av slidan och fistlar mellan slidan och blåsan. Hit böra även räknas infektioner, som uppstå vid l. efter förlossningen och som från livmodern kunna övergripa på bindväven i lilla bäckenet, givande inflammation därstädes (*parametri't*), resp. på bukhinnan, framkallande bukhinneinflammation (*peritoni't*). — Om bröstböld se d. o.

Kvinnovagnen, se Björnen sp. 22.

Kvi'noa, qui'noa [utt. eg. ki-], namn på *Chenopo'dium qui'noa*, se Chenopodiaceae.

Kvint (av lat. *qui'ntus*, femte), den femte tonen uppåt från en viss ton räknat (se Intervall); högsta strängen på violinen; vapenställning vid fäktning (se Fäktkonst sp. 839). — Kvinte'tt, musikstycke satt för fem stämmor. — Kvintile'ra, småsjunga, musicera på ett fåtal toner.

Kvinta, se Sågning.

Kvinta'nt, se Sextant.

Kvintero'n (sp. *quinterón*, av lat. *qui'ntus*, femte), avkomling av vit och kvarteron.

Kvintessens [-a'ngs] (fr. *quintessence*, av lat. *qui'nta esse'ntia*, femte ämnet). 1. I medeltidslatin benämning på de antika (pytagoreiska) filosofernas "eter". — 2. Inom alkemin beteckning på ett femte grundämne, d. v. s. det ur ett ämne utdragna koncentratet, sedermera benämning på en alkohol. — 3. Det finaste och grundväsentliga, kärnan i en sak.

Kvinte'tt, Kvintile'ra, se Kvint.

Kvintillio'n (av lat. *qui'ntus*, femte), femte digniteten av en million = 10^{30}. I Frankrike m. fl. länder en milliard milliarder = 10^{18}.

Kvirina'len, se Quirinalen.

Kvistbro, socken i Örebro l., pastorat i Strängnäs stift. 3,820 inv.

Kvistofta, socken i Malmöh. l., pastorat i Lunds stift. 1,570 inv.

Kvistrumsälven, vattendrag i Bohuslän. 90 km., avvattningsområde 1,340 kvkm. K. upprinner i Dalsland och mynnar i Gullmarsfjorden.

Kvitt (fr. *quitte*, av lat. *quie'tus*, lugn), fri från en skuld. — Kvi'tta, betala sin skuld hos någon genom avräkning av en motsvarande fordran. Se Kvittning. — Kvitte'ns l. kvi'tto, handling, varmed erkännes, att en betalningsskyldighet fullgjorts l. att något mottagits. — Kvitte'ra, lämna kvittens.

Kvi'tten, *Cydo'nia vulga'ris* (fam. *Rosa'ceae*), buske l. träd med ensamma, ljusröda blommor, hemmahörande i Orienten och Medelhavsländerna, odlad i subtropiska och tempererade länder (även i s. Sverige). K. har stora, gula, päron- l. äpplelika frukter, använda till sylt och marmelad. Fröna innehålla i skalet ba's-soragummi och ha medicinsk användning. K. användes som grundstam för ympning l. okulering av päron (dvärgpäron) och förökas genom avläggning.

Kvitte'ns, Kvitte'ra, se Kvitt.

Kvittning, upphävande av två personers ömsesidiga fordringar och skulder till varandra. Laglig rätt till K. förefinnes under förutsättning att fordran och genfordran äro likartade, att den fordran, med vilken man vill kvitta, är ostridig, förfallen till betalning och rättsligt bestående. I lagsökningsmål skall fordran dessutom grunda sig på sådant skriftligt fordringsbevis, på grund varav lagsökning får äga rum. För att göra kvittningsrätten gällande i rättegång erfordras icke genstämning, yrkandet kan göras ss. invändning. (Jfr Betalning.) — Ordet användes även i den särskilda betydelsen, att en medlem av en politisk l. kommunal beslutande församling, som är hindrad deltaga i en votering, avtalar med en representant för ett motparti att även denne skall utebli, så att voteringsresultatet ej påverkas.

Kvitto, se Kvitt.

Kvkm., Kvm., Kvmm., förk. för resp. kvadratkilometer, kvadratmeter och kvadratmillimeter.

Kvo'dlibet (lat. *quo'dlibet*, det som behagas, vilket som helst). *Mus.* Ett av lösryckta delar ur olikartade melodier sammansatt musikstycke.

Kvot (av lat. *quot*, huru mycket), se Division.

Kvotlagen, populär benämning på en lag om begränsning av invandringen i För. Stat. (se Emigration sp. 982).

Kwt., förk. för kilowatt-timme.

Kvä'kare (eng. *quakers*, darrare), engelsk religiös sekt, framgången ur George Fox' (se d. o. 1) verksamhet och i sin begynnelse delvis rekryterad ur äldre liknande riktningar i England. K. själva kalla sig "vännernas samfund". K:s ursprungliga karaktär var en förening av spiritualism och extatisk entusiasm (namnet K. åsyftar sannol. de konvulsioner, som åtföljde extasen). Tämligen snart mildrades emellertid det extatiska, men

spiritualismen förblev. K:s centrallära är alltjämt den redan av Fox förfäktade om det "inre ordets" supremati gentemot allt yttre kyrkoväsen. Dop, nattvard o. d. äro överflödiga ting. Någon bestämd gudstjänstordning finnes ej heller. Författningen är emellertid allt sedan 1660-t. väsentl. den kongregationalistiska (med äldste o. s. v.; i Amerika har man numera även fast anställda predikanter). K. vägra att avlägga ed och göra krigstjänst och ha även i det yttre länge bibehållit vissa egenheter, ss. att bära en särskild, ålderdomlig dräkt, att behålla hatten på vid hälsning och att kalla alla människor för "du". Deras trosbegrepp sammanfattades redan på 1670-t. av skotten Barclay (se d. o.). Under 1600-t. utsattes K. i England för flera förföljelser, tills de i likhet med andra dissenters 1689 erhöllo trosfrihet. Redan 1682 hade emellertid en tillflykt beretts dem av William Penn (se d. o.) i den efter honom uppkallade och till stor del av K. befolkade staten Pennsylvania i Nord-Amerika, vilken helt organiserades på religionsfrihetens grund. K. ha utfört ett storartat arbete i humanitära idéers tjänst, ss. för upphävande av negerslaveriet, för förbättrande av fångvården (här särskilt Elizabeth Fry; se d. o. 1), för nykterheten, för lindrande av nöden i Europa efter världskriget och för den allmänna fredens befrämjande. De bedriva en omfattande hednamission. K. uppgå f. n. till omkr. 140,000 (därav omkr. 120,000 i Amerika, resten väsentl. i England).

Kvälja dom, göra sig skyldig till dombrott (se d. o.).

Kväner, ett folk, som omtalas i några västnordiska skrifter, där de sägas bo vid l. n. om Bottniska vikens innersta del och ha härjat på svenskt och norskt område. K. ha bl. a. sammanställts med benämningen *kainulaiset* på kustborna i Österbotten samt även hänförts till en förmodad kortskallig forntidsras. I Norge blev K. sedermera namn på den invandrade finska befolkningen.

Kvänum. 1. Socken i Skarab. l., jämte Norra Vånga och Edsvära pastorat i Skara stift. 1,355 inv. — 2. Municipalsamhälle i K. 1. 310 inv.

Kväve, ett gasformigt grundämne (jfr d. o. sp. 27), som förekommer i fritt tillstånd i luften (se Atmosfär) samt bundet i form av nitrater (jfr Salpeter), ammoniumsalter och i en stor del organiska föreningar. K. erhålles ur luften genom att syret borttages medelst förbränning av t. ex. fosfor, men härvid blir K. uppblandat med andra gaser, som i små mängder finnas i luften. Kemiskt rent kan K. erhållas genom upphettning av ammoniumnitrit. K. är en färglös gas utan lukt och smak. Den har fått sitt namn av att man vid inandning av enbart K. kväves på grund av syrebrist. Atomtecken *N*, atomvikt 14,00. K. kan uppträda som 2-, 3- och 5-värt. Kondenseras först vid —194°. Löses ytterst litet i vatten. K. är mycket indifferent och förenar sig icke med några ämnen vid vanlig temperatur. Vid glödgningstemperatur förenar det sig med en del metaller och metalloider till nitrider, vilka av vatten sönderdelas under bildning av ammoniak. K. bildar ej mindre än fem föreningar med väte, av vilka de viktigaste äro ammoniak (se d. o. och Ammonium), hydrazin (se d. o.) och kvävevätesyran,

N_3H, vilken sistnämnda är ytterst explosiv. Med syre bildar K. fem *oxider*. Kväveoxidul, N_2O, bildas genom upphettning av ammoniumnitrat och är en färglös gas med söt smak. Den underhåller förbränning, så att t. ex. en glödande sticka fortsätter att brinna, om den införes i denna gas. Den kallas lustgas, emedan den vid inandning verkar berusande och framkallar skrattlust och glada känslor. Inandad i större mängd, åstadkommer den medvetslöshet. Med vatten bildar den en syra, undersalpetersyrlighet, $H_2N_2O_2$, vars salter kallas hyponitri'ter. Kväveoxid, NO, erhålles, om vissa metaller, t. ex. koppar, lösas i salpetersyra. Den är en färglös gas, som med syre förenar sig till kvävedioxid, NO_2, vilken bildar rödbruna ångor. Kvävetrioxid, N_2O_3, utgör anhydriden till salpetersyrlighet, HNO_2, som bildas, om arseniktrioxid får inverka på salpetersyra. Salterna kallas nitri'ter. Kalium- och natriumsalterna användas i stor skala vid diazoteringen för framställande av tjärfärgämnen. Den högsta oxiden är kvävepentoxid, N_2O_5, salpetersyrans anhydrid. (Se Salpetersyra.)

Kvävebakterier, bakterier, som förmå assimilera luftens fria kväve och binda detta i organiska föreningar. Dylika K. leva i jorden (ss. *Azotoba'cter*, se d. o.) och i rötterna av vissa växter, spec. i ärtväxternas rotknölar. Då dessa K. dö, sönderdelas de av dem bildade äggviteämnena till enklare föreningar, som sedan tillgodogöras av högre växter. Se vid. Assimilation. — I samband med K. kunna salpeter- l. nitrifikatio'nsbakterierna behandlas. Av dessa oxidera nitri'tbakterier ammoniak till nitrit, som sedan av nitra'tbakterier oxideras till nitrat (salpeter). Hela denna process kallas nitrifikation l. salpeterjäsning. Ammoniaken uppkommer genom sönderdelning av äggviteämnen i döda djur och växter under inverkan av mikroorganismer; även genom ammoniakjäsning (t. ex. i gödsel) av urinämne (under inverkan av olika bakterier). Genom denna serie av processer överföres alltså äggviteämnenas kväve till nitrater, vilka sedan på nytt upptagas av växterna. Då högre växter vanl. kunna upptaga kväve endast i form av nitrat, äro salpeterbakterierna i jorden av största betydelse för växtlivet och av mycket stor ekonomisk vikt. Dessa bakterier erhålla genom nitrifikationen den energi, de behöva för sin kolsyreassimilation (jfr Assimilation). — En mot nitrifikationsprocesserna motsatt verkan utövas av andra bakterier, vilka reducera nitrat, så att ammoniak l. fritt kväve uppstå som slutprodukter (denitrifikatio'n).

Kvävebalans, se Ämnesomsättning.

Kvävefria extrakti'vämnen, inom fodermedelsanalysen begagnat uttryck för smältbara kolhydrater, pektinämnen, i eter ej lösliga organiska syror m. m. Mängden av K. beräknas vanl. genom att från 100 subtrahera summan av procenttalen för kvävehaltiga ämnen, fett, växttråd, aska och vatten. Jfr Fodervärde och tab. till Fodermedel.

Kvävejämvikt, se Födoämnen och Ämnesomsättning.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

Kvävning, andningens upphörande, betecknas som *yttre,* då andningsrörelserna avstanna, som *inre,* då förbränningen i vävnaderna upphör. Vanl. åsyftas yttre K. Försvåras l. förhindras andningsrörelserna, uppstå andnöd och stegring av blodtrycket, varvid hjärtverksamheten blir långsammare. Senare tillkomma medvetslöshet, försvagad och oregelbunden hjärtverksamhet, kramper och andningsstillestånd åtföljt av några s. k. terminala andetag. Symtomen utlösas genom bristen på syrgas och anhopningen av kolsyra (kolsyreförgiftning) i vävnaderna.

Kyano's [ky-] l. cyano's (av grek. *kya'neos,* svartblå), blåsot, en blåaktig ton över hud och slemhinnor, spec. framträdande på läppar och naglar och beroende på en övervägande venös beskaffenhet av blodet, som därav får en mörkare färg. K. är ett symtom av dålig blodcirkulation och uppträder därför alltid vid kvävning och ofta vid sjukdomar, som skada hjärtat (infektioner, hjärtfel).

Kyatos [ky'-], grek., mindre dryckeskärl med ett högt handtag.

Kyaxares [kya'-], omkr. 600 f. Kr. härskare i det mediska riket, erövrade i förbund med Nabopolassar Assyrien.

Kybele [ky'-], en urspr. i Mindre Asien och spec. i Frygien dyrkad modergudinna. K. bör sättas i samband med en gudinna, som under minoisk tid dyrkats på Kreta och under namnet Rea levde vidare i historisk tid. K. är allmodern, upphovet till växtlighet och förökning. Växtlighetsguden Attis — symbolen för naturens död och återuppståndelse — förbindes med henne i kult och myt. 204 f. Kr. infördes officiellt i Rom dyrkan av K. under namn av *Ma'gna ma'ter,* men populär blev den ej förrän under kejsartiden.

Kücken [ky'-], Friedrich Wilhelm, f. 1810, d. 1882, tysk tonsättare; främst känd genom en del vokalverk, av vilka några kvartetter (*Hymn till stjärnorna* m. fl.) sjungits även i Sverige.

Kyckling, se Hönsfåglar.

Kyd [kidd], Thomas, f. 1557, d. 1595, engelsk dramatiker. K., vars viktigaste arbete är den bombastiska tragedin *The Spanish tragedy* (1586), fick betydelse för det engelska renässansdramat, i det han överförde det lärda universitetsdramat till folkteatern.

Kydi'ppe [ky-], se Kleobis.

Kydo'nia [ky-], se Aivali och Kanea.

Kyenlyn [kyn-], se Kunlun.

Kyffhäuser, Kiffhäuser [ky'ff-, ki'ffhåjser], bergrygg i n. Thüringen, Tyskland. På K. ligger borgruinen Kyffhausen, anlagd på 900-t., som ofta var hohenstaufernas residensslott. I närheten det 1896 uppförda Kyffhäusermonumentet över kejsar Fredrik Barbarossa och Vilhelm I. I K:s s. del Barbarossagrottan, 350 m. lång.

Kyfo's [ky-] (av grek. *kyfo's,* krökt), ryggradskrökning (se d. o.).

v. Kühlmann [ky'l-], Richard, f. 1873, tysk diplomat. K., som bl. a. 1908—14 var ambassadråd i London och verkade för en utjämning av de tysk-engelska motsättningarna samt 1916—17 var ambassadör i Konstantinopel, var aug. 1917—juli 1918 utrikesminister. Han deltog i fredsförhandlingarna i Brest Litowsk (se d. o.) och Bukarest (se d. o. sp. 747), yrkade kraftigt på tyskt avsvärjande av alla planer på territorieannexioner och råkade härigenom i en konflikt med

arméledningen, som medförde hans avgång.

Kyhn [kyn], Vilhelm, f. 1819, d. 1903, dansk målare. K. var elev till Eckersberg, vars konstnärliga grundsatser han i stort förblev trogen. Hans landskap, oftast stämda i en mild kolorit, bära vittne om ett utpräglat danskt konstnärsgemyt.

Kühne [ky'ne], Willy, f. 1837, d. 1900, tysk fysiolog, prof. i Amsterdam 1868, i Heidelberg 1871, gjorde viktiga upptäckter bl. a. över rörelsenervernas ändorgan, hemoglobin, matsmältningsenzymer och äggviteklyvningar, synpurpurn m. m.

Kükenthal [ky'-], Willy Georg, f. 1861, d. 1922, tysk zoolog, prof. i Jena 1889, i Breslau 1898. K. utgav bl. a. avhandlingar om däggdjurens tandsystem, valdjur och koralldjur, skildringar av sina forskningsresor till Norra Ishavet, Moluckerna och Borneo samt den mycket använda *Leitfaden für das zoologische Praktikum* (1:a uppl. 1898).

Kykla'derna [kyk-], Cykla'derna, ögrupp i Egeiska havet. 2,620 kvkm. 120,000 inv. De viktigaste öarna äro Paros, Delos, Melos, Tenos, Mykonos, Naxos, Santorin (Tera), Syra och Keos. K. äro bergiga, delvis av vulkaniskt ursprung, delvis rester av ett sänkt landområde. Viktiga produkter äro smärgel (Naxos), järnmalm, vin och tobak. K. bilda en grekisk nomarki. Huvudstad Hermupolis.

Kykliker [ky'k-] (grek. *ky'klos*, ring, krets), benämning på de grekiska skalder, som under århundradena närmast efter de homeriska dikternas framträdande författade episka dikter med ämnen från den grekiska hjältesagan.

Kyklo'perna [kyk-] ("de rundögda"), i grek. myt. jättar l. gudomligheter, som endast ha ett öga, placerat mitt i pannan. Hos Homeros äro K. ett vilt och barbariskt jättefolk. Mest bekant är Polyfemos (se d. o.). Jfr Gaia.

Gustav II Adolfs kyller, buret i slaget vid Lützen. Livrustkammaren.

Kyklo'piska murar [kyk-] kallas de av väldiga, oftast ohuggna stenblock uppförda förklassiska borgmurarna på grekiska fastlandet, emedan de på grund av sin storlek ansågos utförda av kykloper.

Kyklo'pöarna [kyk-], se Aci reale.

Kylare, apparat, där ett medium avkyles genom att strömma förbi en vägg, längs vars andra sida ett annat, kallt medium strömmar. Om K:s användning se bl. a. Automobil sp. 888 och Destillation sp. 254.

Kylknölar, detsamma som frostknölar (se d. o.).

Kyller (ty. *Koller*), en vanl. av älghud förfärdigad rock, som i början av 1600-t. bars under rustningen och då ersatte pansarskjortan. K. bars sedermera även utan rustning. Sist bars K. i Sverige av Livregementets kyrassiärer och avlades definitivt 1815.

Kylskada, detsamma som förfrysning (se d. o.).

Kylteknik, konsten att giva en kropp l. ett rum lägre temperatur än omgivningen. För åstadkommande av avkylning är varje

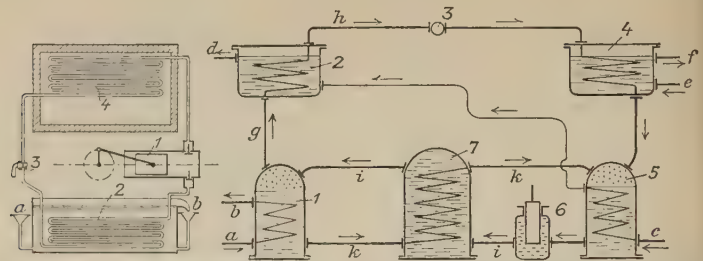

Fig. 1. T. v. Kompressionskylmaskin. — T. h. Absorptionskylmaskin. a ånginlopp, b ångavlopp, c kylvatteninlopp, d kylvattenavlopp, e inlopp för saltlösning, f avlopp för saltlösning, g avlopp för ammoniakånga, h ledning för kondenserad ammoniak, i ledning för stark ammoniaklösning, k ledning för svag ammoniaklösning.

process användbar, vid vilken värme bindes. Avkylningen verkställes vanl. genom någon av följande fyra metoder: 1) *Smältning av is.* Metoden är känd sedan urminnes tider och har ännu betydelse för hushåll och näringsliv. Isen är antingen naturis l. med kylmaskin (se nedan) framställd konstis. Export av naturis från Sverige och Norge till sydligare länder har förekommit i ganska stor utsträckning. 2) *Lösande av vissa salter*, ss. salmiak och salpeter, i vatten l. hellre i smältande snö l. is, var känt i Kina på 1100-t. Mycket effektiva sådana köldblandningar (se d. o.) voro bekanta i Europa redan på 1600-t. Köldblandningar användas ännu i dag (t. ex. i glacemaskiner). 3) *Avkylning genom avdunstning av en vätska* har länge praktiserats. I Indien har sedan urminnes tider is framställts på så sätt, att vatten fått avdunsta under torra nätter ur flata skålar, som noga isolerats. Avdunstningsvärmet tages härvid på grund av isoleringen icke från omgivningen utan från vattnet självt, vilket därför avkyles och till slut fryser. Genom en liknande metod, med framgång praktiserad i Stockholms stadion, har is frambragts på skridskobanor, även då luftens temperatur varit över noll. Vattnets avdunstning underlättas vid lågt lufttryck. Härpå grundar sig den under 1700-t. uppfunna vacuumismaskinen. Mest använda äro numera kompressionskylmaskinerna, vilka använda ammoniak, svaveldioxid, koldioxid l. andra gaser, som vid lämplig temperatur lätt låta sig komprimeras till flytande form. Ett schema av en kompressionskylmaskin, vid vilken ammoniak användes, visas i fig. 1 t. v. En kompressor (1) komprimerar ammoniakgas, som inledes i kondensorn (2), där gasen avkyles av rinnande vatten. Under det höga trycket och vid den låga temperaturen i kondensorn kondenseras ammoniaken till vätska. Denna ledes genom regleringsventilen (3) in i generatorn (4). Denna är en rörslinga, som antingen befinner sig direkt i det rum, som skall avkylas, l. omges av en saltlösning med låg fryspunkt. Generatorn befinner sig på kompressorns sugsida, och i densamma råder därför ett mycket lägre tryck än i kondensorn. Vid detta låga tryck kan ammoniaken ej längre behålla sin fly-

tande form utan avdunstar. Härvid bindes en mängd värme, som tages från det omgivande rummet l. från den saltlösning, som omger generatorn. Den kalla saltlösningen kan sedan pumpas till kylbatterier i de lokaler, som skola avkylas. Ammoniakgasen suges från generatorn in i kompressorn och fortsätter sitt kretslopp. Under detta kretslopp tillföres ammoniaken dels värme i generatorn, dels mekaniskt arbete i kompressorn, vilket arbete omsättes i värme. Båda dessa värmemängder avgivas i kondensorn till kylvattnet. Kylmaskinen transporterar alltså värme från den låga temperaturen i generatorn till den högre temperaturen hos kylvattnet. — I Amerika användas i ganska stor utsträckning absorptionsmaskiner, arbetande enl. schemat i fig. 1 t. h. En stark lösning av ammoniak i vatten uppvärmes genom en ångslang i en kokare (1). Den avkokade ammoniakångan kondenseras i en kondensor (2), och ledes genom en regleringsventil (3) in i generatorn (4), där den avdunstar under upptagande av värme. Den kalla ammoniakångan ledes in i absorptionskärlet (5), dit även den avkokade lösningen från kokaren ledes. I absorptionskärlet, som kyles av vatten, löses ammoniaken åter, och den så bildade starka lösningen återföres av pumpen (6) till kokaren. På vägen passerar lösningen värmeväxlaren (7), där den förvärmes av den från kokaren kommande svaga men varma lösningen. Absorptionsmaskinerna kunna drivas med avloppsånga och lågvärdigt värme och behöva mekanisk drivkraft endast för den lilla pumpen för lösningen. — En säregen absorptionsmaskin är en

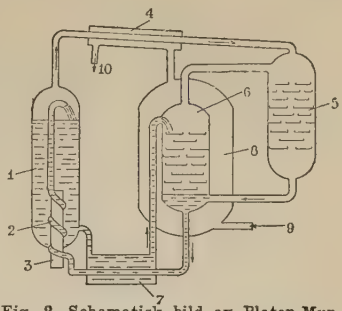

Fig. 2. Schematisk bild av Platen-Munters kylmaskin. 1 kokare, 2 kokarspiral, 3 elektrisk uppvärmningsanordning, 4 kondensor, 5 generator, 6 absorptionskärl, 7 temperaturväxlare, 8 kylmantel, 9 kylvatteninlopp, 10 kylvattenutlopp.

av svenskarna v. Platen och Munters nyligen konstruerad kylmaskin (fig. 2). I denna användes ammoniak, vartill emellertid satts vätgas. Ammoniaken har i varje del av maskinen det tryck, som svarar mot temperaturen, men totaltrycket av båda gaserna är överallt detsamma. För lösningens transport behöves därför icke någon pump, utan all cirkulation i apparaten sker med värmet som drivkraft. Av ångbildningen i kokarspiralen (2) drives den ammoniakrika lösningen från absorptionskärlets botten klunkvis över i kokaren. Den ammoniakfattiga lösningen rinner från kokarens botten av egen tyngd till övre delen av absorptionskärlet. Ammoniakångan kondenseras i kondensorn (4), och den flytande ammoniaken nedrinner i generatorn (5). Denna är fylld med vätgas, i vilken ammoniaken avdunstar under upptagande av värme från omgivningen. Den kalla och tunga blandningen av vätgas och ammoniak sjunker nedåt och inströmmar vid bottnen av absorptionskärlet (6). I detta

Kymation. Fr. v. Doriskt. — Joniskt. — Lesbiskt.

löses ammoniaken av den nedströmmande vätskan, så att nästan ren vätgas återstår. Lösningsvärmet bortföres av kylvatten i kylmanteln (8). Den lätta vätgasen stiger uppåt och återledes genom ett rör till generatorns övre del. 4) *Kylverkan vid utvidgning av gaser* erhålles då gasen expanderar såväl under uträttande av arbete, t. ex. i de numera ganska sällsynta kalluftmaskinerna, som utan arbetsutveckling genom Joule-Thomsoneffekten (se Joule), viktig framför allt för framställning av flytande luft (se Luft). — Maskiner för åstadkommande av kylverkan kallas kyl-, frys- l. ismaskiner. — *Tillämpningar*: Lokaler, som skola hållas vid lägre temperatur än omgivningen, måste noga isoleras för att värmeupptagningen utifrån skall hållas så låg som möjligt. Ett vanligt isoleringsmedel är korksten. Avkylning med is användes fortfarande i stor utsträckning (isskåp, iskällare). Mekaniska kylanläggningar användas inom olje- och gummiindustrierna, inom byggnadskonsten (se Frysmetod) o. s. v., men främst inom de stora livsmedels- och njutningsmedelsindustrierna, t. ex. av mejerier, margarinfabriker, slakterier, konservfabriker, chokladfabriker m. fl. Av stor betydelse för handeln med livsmedel äro fryslagerhusen, som mot ersättning mottaga varor för infrysning och förvaring l. uthyra lokaler för sådant ändamål. I Sverige äro på sina ställen sådana fryslagerhus förenade med de offentliga slakthusen. För livsmedelsförsörjningen under världskriget byggde svenska staten ett centralfryshus i Hallsberg, vilket sedermera nedlagts. För världshushållningen äro de transportabla frysanläggningarna av stor betydelse. Fruset kött exporteras i stor utsträckning från Australien, främst till England, på fartyg med frysanläggningar. Järnvägsvagnar för livsmedelstransport avkylas oftast med is, men tåg med frysanläggningar ha också kommit till användning. I tropikerna finnas kylanläggningar för avkylning av byggnader, ss. teatrar och samlingslokaler. Konstgjorda skridskobanor inomhus (ispalats) finnas i många större städer i utlandet. Frysanläggningar för framställning av konstis fylla ett stort behov i länder med varmare klimat. — Genom en konvention av 1920, undertecknad bl. a. av Sverige, bildades "Institut international du froid" med säte i Paris. Internationella "köldkongresser" ha hållits, senast i London 1924. Ett stort laboratorium för undersökningar vid låga temperaturer finnes i Leiden.

Kyma [ky'-], se Kymation.

Kyma's [ky-], detsamma som kymosin. Se Löpe.

Kyma'tion, ky'ma [ky-] (grek., våg), ett inom den gre-

kiska byggnadskonsten utbildat ornament, skulpterat l. målat, bestående av en starkt stiliserad bladfris. Man skiljer mellan doriskt, joniskt och lesbiskt K. Särskilt det joniska K., vanl. kallat äggstav, har blivit en omtyckt ornamentform även i senare tiders klassicistiska arkitektur och konsthantverk.

Kymatologi' [ky-] (av grek. *ky'ma*, våg, och *lo'gos*, lära), läran om i atmosfären, hydrosfären och litosfären (se Jorden) vid två medias glidning mot varandra uppkommande vågbildningar, ss. vattenvågor, dyner m. m.

Kymbo, socken i Skarab. l., jämte Valstad, Vättak och Suntak pastorat i Skara stift. 305 inv.

Kymmene älv [ky'-], fi. *Kymi*, vattendrag i Finland, upprinner i Vasa l., bildar avlopp för det s. k. Päijännesystemet samt utmynnar med flera armar i Finska viken. 490 km. Avvattningsområde 37,000 kvkm. Segelbar endast inom sjöregionen, spelar dock K. på grund av sitt läge inom den egentliga skogsregionen och sin relativt stora vattenmängd en synnerligen viktig roll för timmerflottningen. Vid dess mell. och nedre lopp finnas talrika sågverk, pappersmassefabriker och pappersbruk. Givande fiske, särskilt av lax. K. var 1743—1809 Sveriges gränsflod mot Ryssland.

Kymogra'f [ky-] (av grek. *ky'ma*, våg, och *gra'fein*, skriva), av Carl Ludwig i fysiologin infört instrument, som numera användes till registrering av olika rörelser (muskelkontraktion, tryckvariationer i blodkärlen m. m.). K. består av ett urverk, som med konstant hastighet driver en cylinder, beklädd med sotat papper, på vilket en skrivapparat upptecknar rörelsen i fråga (i form av en kurva). Cylindern kan ersättas med s. k. oändligt papper (skriften sker då med bläck).

Kymosi'n [ky-], se Löpe.

Kymrer [ky'-], se Kelter. — Kymriska språket, se Keltiska språk.

Ky'ndel, *Sature'ja horte'nsis* (fam. *Labia'tae*), kryddväxt, härstammande från Medelhavsländerna, i Sverige föga odlad.

Ky'ndelsmässan (av fnord. *kyndill*, ljus; lat. *candela'ria* l. *mi'ssa candela'rum*), "ljusmässan", är ett annat namn för den s. k. Jungfru Marias kyrkogångsdag, vilken (på grund av Luk. 2: 22) firas 40:e dagen efter jul, d. v. s. 2 febr. [hos oss dock numera på närmaste (vanl. = följande) söndag], till minne av Jesu frambärande i templet. Namnet K. härrör från seden att på denna dag bära brinnande ljus i mässan. I romerska kyrkan invigas vid K. de vaxljus, som skola användas under året, samt företages en stor procession med brinnande ljus. Dessa bruk gå ytterst tillbaka på en fornromersk ljus- och reningsfest.

Kynewulf [ky'-], engelsk skald, levde i slutet av 700-t. I fyra bevarade dikter behandlar K. Kristi himmelsfärd och Apostlagärningarna samt legenderna om Juliana och Elena; han ansluter sig till den folkliga epiken.

Kyniska skolan [ky'-], cy'niska skolan, stiftades av Sokrates' lärjunge Antistenes i Aten kort efter mästarens död (399 f. Kr.) och hade till samlingsplats gymnasiet på kullen Kynosarges invid staden. Därav och trol. ock på grund av det djuriskt primitiva levnadsideal (grek. *ky'on*, hund), som skolan hävdade, fick den sin beteckning. Kynikerna, bland vilka utom

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.

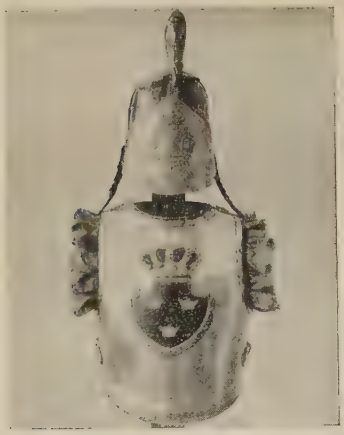

Kyrass med hjälm för Livdrabantkåren under Gustav III:s tid.

stiftaren märkes Diogenes från Sinope, sågo med Sokrates i dygden människans rätta levnadsmål och fattade den liksom han ss. vetande om det goda. Men de avveko från honom däri att de från det godas begrepp uteslöto alla mänsklighetens kulturförmåner och reducerade det till en återgång till ett rent naturtillstånd, som endast innebär ett tillfredsställande av våra rent fysiska drifter och levnadsbehov (härav c y n i' s m, smutsighet, råhet, sedermera även hänsynslös rättframhet, och c y' n i k e r, c y' n i s k om så beskaffad person). I en extrem form äro de föregångare till den stoiska skolan, vars stiftare Zenon ock var lärjunge till kynikern Krates. K:s krav på återgång till naturen möter ock i mildrad form bl. a. hos Montaigne och Rousseau.

Kynologi' [ky-] (av grek. *ky'on*, hund, och *lo'gos*, lära), läran om hunden.

Kynoskefalai' [ky-] (grek., "hundhuvudena"), stad i s. Tessalien, där romarna 197 f. Kr. besegrade Filip V av Makedonien, varigenom Roms övervälde på Balkanhalvön grundlades.

Kyntios, fem. K y n t i a [ky'-], i grek. myt. binamn för Apollon, resp. Artemis, av deras födelseplats, berget Kyntos på Delos.

Kyoto [ky-], K i o t o, stad på s. Honshu, Japan. 600,000 inv. K. är regelbundet byggt med moderna hus och planteringar. Många vackra, delvis synnerligen gamla tempel och två stora, nu förfallna träpalats, det ena ett gammalt mikadopalats, det andra shogunens. K. är Japans förnämsta konstindustristad och producerar vävnader, förnämligast tunga sidentyger och brokader, broderier, silver-, brons-, emalj- och lackarbeten, porslin och fajans. Universitet. K. är en av Japans äldsta städer och var säte för mikadon 794—1868.

Kyp, se F ä r g n i n g sp. 860.

Ky'pert (ty. *Köper*), vävnadsbindning (se V ä v n i n g), som bildar snedgående ränder i vävnaden. Allt efter som varpen l. väften mest framträder på rätsidan, skiljer man mellan v a r p- och v ä f t- (l. i n s l a g s-) k y p e r t. Liksidiga kypertbindningar på 4, 6 och 8 skaft benämnas b a t a v i a b i n d n i n g a r.

Kypra (av ty. *Kufe*, tunna), sköta om på fat lagrade viner. Av K. sv. kypare. — K y p r a t t y g, detsamma som k y p e r t.

Kypros [kyp-], se C y p e r n.

Kyra'ss [ky-] (fr. *cuirasse*, av lat. *co'rium*, läder; äldre sv. *kyritz*), urspr. benämning på ryttarens rustning, blev på 1700- och 1800-t. namnet på kyrassiärernas bröst- och ryggharnesk. I Sverige bars K. senast av Livregementets kyrassiärer och bortlades som vapen 1815 men bibehölls som

paradvapen av Livdrabantkåren till 1858. Vid parad förekommer K. ännu bl. a. i Frankrike och England. — K y r a s s i ä' r, den i K. klädde ryttaren. Då rustningen i slutet av 1600-t. kom ur bruk, organiserade sig de med K. utrustade trupperna till s. k. kyrassiärtrupper, vilka fortlevde i 1800-t:s kyrassiärregementen. Dessa brukade utgöra tungt kavalleri (beridet å grövre hästar); denna säregenskap har försvunnit med världskriget.

Kyrenaï'ka [ky-], landskap vid Afrikas nordkust, omfattar huvudsakl. Barka (se d. o.) och bildar jämte Tripolis italienska kolonin Libia (se L i b y e n). K. bär namn efter Kyrene (se d. o.) och kallades i antiken även *Penta'polis*, femstadslandet.

Kyrenaiska skolan [ky-] stiftades av Sokrates' lärjunge Aristippos från Kyrene (därav skolans namn). Den betecknas ock ss. den *hedonistiska*, emedan den i lusten l. njutningen (grek. *hedone'*) såg det högsta goda. Med Sokrates betonade kyrenaikerna vetandets betydelse för den dygd l. duglighet, genom vilken detta goda skall förvärvas. Aristippos bestämde det goda ss. största möjliga summa av positivt njutningsfyllda livsögonblick. En av hans efterföljare Hegesias fann dock, att människolivets summa av sådana ögonblick alltid blir mindre än summan av olust- och smärtstunderna. Därför predikade han så kraftigt om livets värdelöshet, att vissa av hans åhörare begingo självmord, varav han fick namnet Självmordsintalaren (grek. *peisita'natos*). Med vissa modifikationer återfinnes skolans levnadsideal hos epikureismen.

Kyre'ne [ky-] forntida stad i n. Afrika, nära Stora Syrtenviken, grundlagd av doriska kolonister på 600-t. f. Kr. Tack vare traktens bördighet och handeln med det inre Afrika blomstrade K. hastigt upp. K. spelade en betydande kulturell roll i antiken och var säte för kyrenaiska skolan. K. ödelades av araberna omkr. 650 e. Kr. Vid i modern tid företagna arkeologiska undersökningar, påträffades bl. a. en Venusstaty (nu i Termmuseet, Rom), som hastigt vann stor berömmelse. Se även K y r e n a i k a.

Kyrie elei'son [ky'-], grek., "Herre, förbarma dig", bönerop i gudstjänsten inom den grekiska och den romerska kyrkan, i den förra brukat ss. ett folkets svar på de enskilda bönerna i litanian, i den senare mera fristående, bl. a. även i mässan omedelbart efter introitus. Också i Västern bibehöll sig K. länge ss. folkets sång och blev med tiden det spec. religiösa lösensropet, vartill anknöt sig en religiös diktning på folkspråket (se L e i s e r). I de lutherska kyrkorna bibehölls K., men i allm. översatt till modersmålet.

Kyri'llos [ky-], grek. (lat. *Cyrillus*). 1. Biskop i Jerusalem, f. omkr. 315, d. 386, biskop 350, särskilt bekant för sina 23 kateketiska tal (till katekumenerna och de nydöpta), vilka utgöra en synnerligen intressant liturgisk källa för denna tid. — 2. Biskop i Alexandria, d. 444, biskop 412, härsklysten kyrkofurste, eftersträvade väldet över hela Orientens kyrka. Sin rival, biskop Nestorius i Konstantinopel (se N e s t o r i a n e r), lyckades han få dömd ss. kättare och avsatt från ämbetet. K. var även verksam ss. exegetisk, dogmatisk och apologetisk författare. — 3. K., f. omkr. 830, d. 869, bördig från Tessalonika, en tid Fotios' (se d.

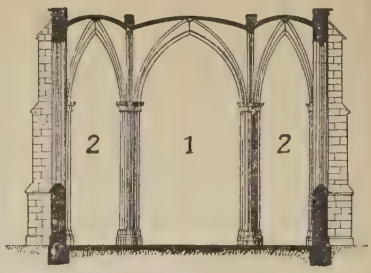

Tvärsnitt av romansk basilika (t. v.) och gotisk hallkyrka (t. h.). 1. Mittskepp. 2. Sidoskepp.

o.) bibliotekarie, slutligen jämte sin äldre broder Meto'dios verksam ss. missionär bland slaverna i Mähren. K. uppställde det äldsta slaviska alfabetet (se Glagolitiska alfabetet) och översatte till slaviska bl. a. delar av Bibeln.

Kyrka (av grek. *kyriako'n*, det Herren tillhöriga, av *ky'rios*, herre), från medeltidens början gängse låneord i de germanska språken, betecknar urspr. de kristna församlingarnas för gudstjänst avsedda byggnader, sedan också den mera omfattande (andliga l. författningsmässiga) sammanslutningen av de kristna. — 1. Det egenartade kyrkobegreppet (K. = totaliteten av de av en gemensam tro sammanslutna kristna) möter redan i N. T., i synnerhet i Efesierbrevet. Här är K. väsentl. ännu en andlig storhet. Snart framträdde K. även ss. något yttre och påtagligt, en allt mäktigare utvecklad samfundsorganisation. Tendenser till särbildningar framträdde visserl. också, spec. i Östern, där K. aldrig utvecklade sig så starkt som i Västern. Vid sidan av det hierarkiska kyrkobegreppet levde emellertid även det andliga kvar och gjorde sig flera gånger gällande. Så skiljer exempelvis Augustinus mellan den sanna K., som omfattar de verkliga kristna l. de predestinerade, och det yttre, av både onda och goda bestående samfundet. Dessa tankar upprepas sedermera bl. a. av Wycliffe och, mer l. mindre starkt, av reformatorerna, vilka f. ö. med sin nya religiösa orientering definitivt sprängde den katolska K:s enhet. K. är här ej längre, ss. i katolicismen, en hierarkisk-sakramental institution utan en ur evangeliets budskap framgången bildning, vars uppgift är att föra detta evangelium vidare (så Luther), l. där Guds vilja, uppenbarad i Bibeln, skall förverkligas (så de reformerta). Organisatoriskt anslöts K. härvid i sin lutherska form till de framväxande nationella staterna och erhöll sålunda gestalten av statskyrka (så även i England), medan de reformerta principiellt krävde K:s oberoende av staten. Från detta sista var steget ej långt till den konsekventa frikyrklighetens ståndpunkt, vilken medvetet bygger på frivillighetens grund och till K. l., som man här hellre säger, församlingen blott vill räkna dem, som bekänna sig ss. kristna. Jfr Folkkyrka, Frikyrkliga, Kristendom och Sekter. — På

senare tid har ett ivrigt arbete bedrivits för att föra de olika kristna samfunden närmare varandra och göra dem medvetna om K:s enhet. Ett uttryck härför är det till sensommaren 1925 till Stockholm sammankallade allmänkyrkliga mötet (se Världsförbundet för mellanfolkligt samförstånd genom kyrkosamfunden). — 2. I äldsta tid hade de kristna inga särskilda kyrkobyggnader. Man samlades i privata hus, sedermera även i katakomberna o. s. v. De första K. omtalas under 200-t. — Under olika tider och hos olika folk utbildades sedan en mängd skilda kyrkotyper, bland vilka man dock urskiljer två huvudgrupper, centralkyrkor (se d. o.), där de olika delarna grupperats kring en mittpunkt, och långhuskyrkor med en tydlig längdaxel vanl. i riktning ö. till v. Långhuskyrkornas huvuddelar äro långhus, kor och vanl. torn. — Långhuset, i vilket församlingen har sina platser, är ett rektangulärt rum, i större kyrkor vanl. uppdelat i ett bredare mittskepp och två l. flera sidoskepp, som skiljas genom i arkader (se d. o.) upplösta murar. Även K. med endast två skepp förekomma, t. ex. på Gotland. Man skiljer i fråga om flerskeppiga kyrkor mellan basilikor, i vilka mittskeppet

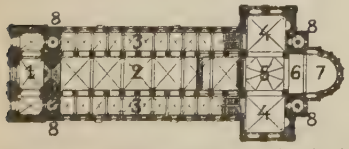

Plan av romansk katedral. (Speier.) 1. Förhall. 2. Mittskepp. 3. Sidoskepp. 4 Tvärskepp. 5. Korskvadrat. 6. Kor. 7. Absid. 8. Torn.

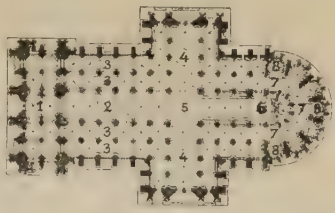

Plan av gotisk katedral. (Köln.) 1. Förhall. 2. Mittskepp. 3. Sidoskepp. 4. Tvärskepp. 5. Korskvadrat. 6. Kor. 7. Koromgång. 8. Kapellkrans.

är högre än sidoskeppen och med en av fönster genombruten vägg, klerestorium (se d. o.), reser sig över dessas tak, samt hallkyrkor, i vilka alla skeppen äro av ung. samma höjd och förenade under ett gemensamt tak. Stundom förekomma ovan sidoskeppen gallerier, emporer och triforier (se dessa ord). Långhuset har urspr. öppen takstol l. platt trätak, senare täckes det i allm. av valv (se d. o.). — Mellan långhus och kor ligger i större K. vanl. ett tvärskepp l. tvärhus av samma höjd som mittskeppet, stundom försett med sidoskepp. Skärningsytan mellan långhus och tvärskepp bildar mitt- l. korskvadraten, i det yttre ofta markerad av ett torn l. en takryttare, stundom täckt av en kupol. — Koret (se d. o.) visar de rikaste och mest skiftande planformerna. I den fornkristna basilikan anslöt sig en absid (se d. o.) direkt till långhus l. tvärskepp (se ill. till Basilika sp. 1144), men i de romanska K. uppkom genom mittskeppets förlängning ett kvadratiskt l. rektangulärt kor, som vanl. avslutas av absid. Från denna skiljes koret av tribunbågen, från långhuset av triumfbågen. I regel ligger koret i ö.; i vissa ro-

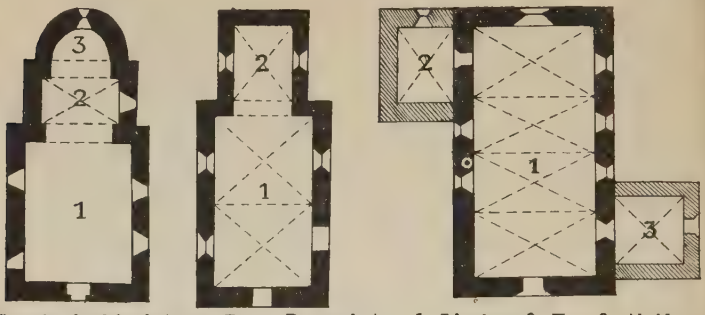

Svenska landskyrkotyper. Fr. v. Romansk typ. 1. Långhus. 2. Kor. 3. Absid. — Övergångstyp. 1. Långhus. 2. Kor. — Gotisk typ. 1. Långhus. 2. Sakristia. 3. Vapenhus.

manska kyrkor finnas kor, stundom även tvärskepp, både i ö. och v. (se ill. till Byggnadskonst sp. 844). Under koret finnes stundom en krypta (se d. o.). Redan i de senromanska men ännu mer i de gotiska K. utvidgades och förrikades korplanen. Sidoskeppen framdrogos runt koret, bildande en koromgång, och utanför denna lades ofta en mot densamma öppen kapellkrans. Samtidigt förändrades korets grundplan till halvrund l. polygonal. Korets betäckning varierar men visar i regel rikare former än långhusets. — I v. avslutas långhuset vanl. av en förhall (*na'rthex*), urspr. katekumenernas och botgörarnas plats, och över l. på sidorna av denna resa sig i de flesta fall ett l. i större K. tvenne torn. Sådana förekomma även, stundom till stort antal, å andra delar av byggnadskroppen. Saknar denna klocktorn, förekomma i förening med K. fristående tornbyggnader, kampaniler l. klockstaplar (se dessa ord), för uppbärande av klockorna. — Till de ovan nämnda huvuddelarna sluta sig, särskilt i större K., ofta en hel rad utbyggnader, kapell o. d. — De små landskyrkorna följa i reducerad form de stora katedralernas schema. Sidoskepp och tvärskepp bortfalla vanl., ofta även torn och i det yttre synligt kor. De svenska medeltida landskyrkorna, som föregingos av stavkyrkor (se d. o.), erbjuda i fråga om planbildning tre huvudtyper: den första, som i stort sett är den äldsta och vanligast i s. Sverige, har långhus med lägre och smalare kor och absid, den andra har rakslutet kor, och den tredje, särskilt i Mälarlandskapen vanliga, har enkelt rektangulär plan (jfr ill. till Drev, Bro och Nysätra). Torn är i regel en senare tillbyggnad, likaså vapenhus och sakristia (se dessa ord). Mindre vanliga typer äro absidkyrkan med österstorn, rundkyrkan (se d. o.) och klövsadelkyrkan (se d. o.). — K:s inredning växlar mycket, varvid även betydande skillnad gör sig gällande mellan katolska, grekisk-ortodoxa och protestantiska kyrkor. Jämte altaren (se d. o.) och predikstol (se d. o.) höra till de viktigaste inredningsföremålen bänkar för församlingen — saknades urspr. och delvis ännu i katolska K. — samt korstolar — utefter korets sidor löpan-

de stolsrader, ofta flera bakom och över varandra — för de åhörande prästerna. Koret skiljes i katolska K. vanl. från långhuset av ett korskrank — ett på olika sätt utformat skrankverk, stundom utvecklat till en läktare, lectorium (se d. o.), varöver triumfkrucifixet har sin plats (se Krucifix) — i de grekisk-ortodoxa av en ikonostas (se d. o.).

Kyrkebyn, sulfitcellulosafabrik i Eds skn, Värml. l. Äg. Billeruds a. b.

Kyrkefalla, socken i Skarab. l., jämte Mofalla pastorat i Skara stift. 3,815 inv.

Kyrkesund, municipalsamhälle i Klövedals skn, Göteb. l. 345 inv.

Kyrketorp, se Norra Kyrketorp och Södra Kyrketorp.

Kyrkheddinge, socken i Malmöh. l., jämte Esarp pastorat i Lunds stift. 775 inv.

Kyrkhult, socken i Blek. l., pastorat i Lunds stift. 4,680 inv.

Kyrkliga frivilligkåren i Uppsala, i samband med ungkyrkliga rörelsen (se d. o.) 1909 bildad underavdelning av Uppsala kristliga studentförbund, med ändamål "att samla och organisera frivilliga krafter för arbetet i Sveriges kyrka i syfte att inom densamma bidraga till folkkyrkoidealets förverkligande". Genom K. utges tidskriften *Vår lösen* (från 1910). Senare ha liknande sammanslutningar bildats i Lund och Sthlm.

Kyrkliga förbundet för evangelisk-luthersk tro, stiftat i okt. 1923 av präster och lekmän, verkar för främjande av biblisk kristendom enl. den fäderneärvda apostoliska tron och för stärkande i denna anda av svenska kyrkan ss. kyrkosamfund. K. utger skrifter och sedan nov. 1923 månadsbladet *Kyrka och folk.*

Kyrkoarkiv finnes i varje svensk församling och består av pastorsämbetets arkiv (kyrkoböckerna) samt församlingens kyrkliga arkiv och för äldre tider stundom dess kommunala (socken- och kyrkostämmors protokoll m. m.). De delar av K., som äro mer än hundraåriga, skola förvaras i landsarkiven (se Arkiv sp. 654) enl. en Kungl. kung. av 1902, från vilken emellertid i flera fall dispens beviljats.

Kyrkobalk, särskild avdelning i de gamla landskapslagarna, innefattande kyrkorättsliga bestämmelser. Se Balk sp. 1020 f. och Landskapslagar.

Kyrkobröderna l. Svenska kyrkans lekmannaförbund, en 1920 grundad sammanslutning av män, med syfte att verka för lekmännens allt livligare deltagande i det kyrkliga arbetet. På de enskilda orterna äro K. organiserade i kårer.

Kyrkoböcker. I varje församling av svenska kyrkan skola enl. Kungl. förordn. 3 dec. 1915 föras följande K.: församlingsbok, bok över obefintliga, inflyttningsbok, utflyttningsbok, födelse- och dopbok, konfirmationsbok, lysnings- och vigselbok samt död- och begravningsbok. Härjämte bör i erforderliga fall föras kommunionlängd (över nattvardsgång) samt bok över personer, som ådömts påföljd enl. 2 kap. 19 § strafflagen l. som äro till nattvardens begående förhindrade. Betr. kyrkobokföringen i Stockholm och Göteborg samt för den nomadiserande lappbefolkningen å vissa orter gälla dessutom särskilda bestämmelser.

Kyrkobönen, Allmänna K.,

den i svenska kyrkans högmässa efter predikan av prästen vid altaret lästa sammanfattande bönen (för kyrkan, fäderneslandet, hemmen etc.). En dylik bön var redan på 100-t. i bruk i de kristna församlingarna, splittrades i den romerska kyrkan i samband med mässofferstankens framträngande men återställdes av reformatorerna. Under fastan ersättes K. av litanian (se d. o.).

Kyrkoegendom, dels kyrkorna tillhörig l. dem eljest anslagen egendom, dels för avlöning av prästerskap och klockare disponerad egendom (boställen). Den svenska rätten kände vid tiden för kristendomens inträngande blott fysiska personer ss. ägare av jord och annan egendom; kyrkan och kyrkoegendomen ansågs alltså tillhöra den l. dem, som byggt kyrkan l. skänkt egendom för dess behov. Rätt snart vunno dock de kyrkliga kraven, att K. skulle vara undandragen enskild äganderätt, gehör, och lokalkyrkan erkändes som ägare. Dessutom tillades den kyrkliga jorden i stor utsträckning skattefrihet, det andliga frälset (se Frälse). Genom Gustav Vasas reduktion indrogs till kronan all jordegendom av betydelse, som användes för kyrkornas eget behov. Därvid respekterades i regel prästernas bostadsboställen (prästbolen), under det större delen av de för prästernas räkning anslagna, på arrende upplåtna boställena jämte biskops- och klockarboställen indrogos. De anslogos emellertid efter någon tid i ej ringa utsträckning till sina forna ändamål, dock blott under besittningsrätt (förläning). Kyrkolagen av 1686 förutsätter, att kyrka kan äga egendom i löst och fast, och 1723 års prästerliga privilegier innebära en garanti utåt för kyrkorna och prästerskapet mot disposition av deras ekonomiska tillgångar för främmande ändamål. — Den kyrkornas enskilda egendom (egentlig K.), som vid reformationen lämnades orubbad, har i allm. icke någon större ekonomisk betydelse. Den består, förutom av för kulten avsedda föremål (*res sa'crae*) och inventarier, av smärre jordlägenheter, i en del städer tomter, stundom disponerade av präster l. klockare, eljest utarrenderade. I de forna danskonorska provinserna, särskilt Skåne, har däremot kyrkornas jordegendom en avsevärd ekonomisk betydelse för dessa. Särskilt Lunds domkyrka är en stor jordägare. Denna egendom är i regel upplåten på arrende. Vissa halländska kyrkohemman, vilkas natur av K. varit omtvistad, ha sedan 1863 fått skatteköpas.

Kyrkogång, se Kyrkotagning.

Kyrkofonden, se Prästlön.

Ord, som ej återfinnas under K, torde sökas under C och H.